

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний енциклопедичний словник-довідник

За редакцією доктора політичних наук Хоми Н. М.

ДЛЯ СТУДЕНТІВ ВНЗ
I-IV РІВНІВ АКРЕДИТАЦІЇ

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Львів
«Новий Світ – 2000»
2014

ББК
УДК

П

Відтворення цієї книги або будь-якої її частини заборонено без письмової згоди видавництва. Будь-які спроби порушення авторських прав будуть переслідуватися у судовому порядку.

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(Лист № ___/___ - ___ від __. __. 20__ р.)*

Рецензенти:

Бортників В. І. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Горбатенко В. П. – доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту держави та права ім. В. М. Корецького НАН України;

Римаренко С. Ю. – доктор політичних наук, професор, академік УАПН, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса.

П __ **Політологія:** навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / За наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н. М. [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Львів : «Новий Світ – 2000», 2014. – ___ с.

ISBN 978-966-418-

Навчальний енциклопедичний словник-довідник охопив аналіз основних категорій політичної науки. Звернено увагу на ті поняття, які є базовими при вивченні курсів «Політологія», «Історія політичної думки», «Історія політико-правових вчень», «Основи демократії» та ін. Підготовлений провідними українськими науковцями-політологами, істориками, соціологами, філософами.

Для студентів, аспірантів, викладачів ВНЗ, політичних діячів, а також для усіх, хто цікавиться політикою та політичною наукою.

ББК
УДК

ISBN 978-966-418-

© Авторський колектив, за ред. Н. М. Хоми, 2014
© «Новий Світ – 2000», 2014

Передмова

За останні два десятиліття в Україні вийшли друком чимало політичних, політологічних словників, різних за обсягом і змістом, кожен із яких оригінальний змістовно та концептуально. Пропоноване читачеві видання є спробою комплексно охопити основні категорії політичної науки, які вивчаються студентством. Таке видання покликане допомогти опанувати складний інформаційний сегмент, пов'язаний із масштабністю накопиченого політичною думкою доробку.

Колектив авторів намагався зреалізувати задум включити до видання аналіз основних категорій політичної науки, які передбачені нормативними навчальними програмами з політологічних курсів та спецкурсів, так і нові категорії політичної науки.

Видання охоплює бл. 800 понять, які дають доволі широке уявлення про досягнення сучасної світової й вітчизняної політичної науки. Навчальний енциклопедичний словник-довідник підготовлений на продовження реалізації ідеї комплексно охопити політичну науку нашим першим колективним проектом – «Історією політичної думки». Авторський колектив цього видання дещо видозмінився, до нього залучені колективи кафедр з багатьох вузів України, науковці провідних академічних установ.

Цей проект, як і попередній названий, вдалося втілити завдяки інформаційному поступу, який за короткий час зкомунікував мережу з майже 200 вітчизняних дослідників. Проект є втіленням мереживної взаємодії науковців-добровольців, які на альтруїстичних засадах, без жодних грандових чи інших підтримок, працювали задля виходу у світ цього видання. Проект – це десятки тисячі електронних листів, відкриття нових вітчизняних дослідників, їх позиціонування в енциклопедичному вимірі.

Уся методика підготовки видання була підпорядкована єдиній меті: об'єднати в одному виданні якнайбільше якісної інформації, яка розкриє поступ політичної науки у всьому розмаїтті її наукових напрямків та шкіл. Визнаймо: не усе заплановане вдалося; обсяг видання не дозволив продовжувати змістовне наповнення, окремі заплановані до розробки дуже важливі гасла з різних причин не були підготовлені, проте основна лінія видання була завдяки нашим авторам витримана.

У цьому виданні з огляду на його навчальне спрямування ми представили основні кафедри, які є випускаючими за спеціальністю «політологія» або ж на загальновузівському рівні забезпечують викладання політології. Саме ці кафедри є кістяком авторського колективу нашого видання.

Навчальний енциклопедичний словник-довідник «Політологія» відповідає вимогам, що висуваються до навчального енциклопедичного словника-довідника. Увесь матеріал викладений достатньо доступно для студентів, матеріал є об'єктивним, науковим і має чітку логічну послідовність. Сама композиція рукопису навчального енциклопедичного словника-довідника спрямована на передачу студентові повної та об'єктивної інформації.

**Від авторського колективу,
науковий редактор – д-р політ. н.,
Хома Наталія**

Перелік скорочень, використовуваних у тексті

абсолютний – абс.	кількість – к-сть
австрійський – австр.	козацький – козац.
адміністративний – адм.	колишній – кол.
адміністративно-територіальний – адм.-тер.	колоніальний – колон.
американський – амер.	консервативний – консерват.
англійський – англ.	конституційний – конст.
арабський – араб.	культурний – культ.
африканський – афр.	латинський – латин.
бібліотека – б-ка	література – л-ра
близько (з цифрою) – бл.	мажоритарний – мажорит.
британський – брит.	міжнародний – міжнар.
будівництво – буд-во	мільйон – млн
бюрократичний – бюрокр.	мільярд – млрд
видавництво – вид-во	навчальний – навч.
визвольний – визв.	надзвичайний – надзв.
вітчизняний – вітчизн.	наприклад – напр.
військовий – військ.	науково-технічний – наук.-техн.
внутрішній – внутр.	німецький – нім.
всесвітній – всесв.	нормативно-правовий – норм-прав.
географічний – геогр.	парламентський – парлам.
глобальний – глобал.	область – обл.
головний – гол.	політичний, політична, політичні – політ.
голландський – голланд.	політологічний – політол.
грецький – грец.	психологічний – психол.
громадський – громад.	район – р-н
громадянський – громадян.	релігійний – реліг.
гуманістичний – гуманіст.	республіканський – респ.
демографічний – демогр.	римський – рим.
демократичний – демокр.	російський – рос.
держава – д-ва	слов'янський – слов'ян.
дисертація – дис.	соціальний, соціальна, соціальні - соц.
доктор – д-р	соціологічний – соціол.
екологічний – екол.	суспільний – сусп.
економічний – екон.	суспільство – сусп-во
етнографічний – етногр.	теократичний – теократ.
європейський – європ.	теоретичний – теор.
збірник – зб.	товариство – т-во
зовнішній – зовн.	український – укр.
індивідуальний – індивід.	університет – ун-т
індійський – інд.	філософський – філос.
індустріальний – індустр.	французький – фр.
інститут, інститути – ін-т, ін-ти	християнський – християн.
італійський – італ.	центральний – центр.
іспанський – ісп.	церковний – церк.
історичний – іст.	цивільний – цив.
італійський – італ.	шведський – швед.
кандидат – канд.	юридичний – юрид.
китайський – кит.	японський – яп.

Допускаються й інші скорочення відповідно до Державного стандарту України «Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила».

А

Абсентеїзм (лат. *absentia* – відсутність) – відсутність індивідів у певному місці у певний час і пов'язане з цим невиконання відповідних соц. ф-цій. З позиції політ. участі **А.** – неучасть у голосуванні на виборах громадян, які наділені активним виборчим правом. Партиципаторний аспект **А.** досліджувався представниками Чиказ. школи Ч.-Е. Мерріамом і Р.-Ф. Госнеллом; у 1924 р. ними було проведено інтерв'ювання амер. виборців із метою з'ясування мотивів ухилення від участі у виборах.

У певних випадках **А.** розглядається як форма політ. протестної поведінки. **А.** Коен і Р. Мертон трактують **А.** як «поведінку відхилення». У відповідності з таким підходом **А.** є результатом ухилення громадян від участі у виборах і суперечить осн. принципу демократії про участь кожної людини у формуванні політ. влади. **А.** виступає дисфункцією, яка становить загрозу для нормального розвитку демокр. д-ви. Такий тип поведінки характерний індивідам, які свідомо бойкотують вибори під впливом політ. або соц.-екон. чинників.

А. як конформний тип політ. поведінки характерний індивідам, які не підкреслюють своє негативне ставлення до виборів, не бажаючи вступати в конфлікт із політ. системою. У політ. системах, що здійснюють демократизацію, **А.** виражається на основі трьох моделей мотивації громадян: відсутність віри до політ. еліт і політ. лідерів зокрема; сумнів у значущості власного голосу; відсутність розуміння ролі виборів у політ. житті сусп-ва. В останньому випадку **А.** відображає пасивність громадян як наслідок низького рівня політико-правової свідомості та культури.

Причинами **А.** громадян у перехідному сусп-ві виступають, по-перше, недостатні темпи вкорінення громадян. свобод та створення організаційних умов участі. По-друге, недовіра не тільки до конкр. політ. партій і політ. лідерів, але і упередження громадян щодо політики в цілому, внаслідок бюрократизації

та корумпованості влади. По-третє, причиною **А.** може виступати розпад групових норм, втрата особистістю почуття приналежності до певної соц. групи, і, як наслідок, втрата цілей і цінностей соц. життя, а також відсутність уявлень про зв'язок політики з приватним життям. В умовах перехідних процесів **А.** більшою мірою спостерігається у молоді, представників різних субкультур, осіб із низьким рівнем освіти.

В умовах розвиненої демократії **А.** трактується як чинник стабільності політ. системи. У рамках цього підходу високий рівень **А.** є причиною відсутності вагомих вимог і претензій до політ. системи. Громадяни задоволені політ. ситуацією, довіряють політ. елітам і не бажають витрачати зусилля і час на участь у виборах. Також високий рівень **А.** може бути показником лібер. політики д-ви, відсутності примусу зі сторони держ. структур щодо участі громадян у виборах.

У деяких політ. системах (Бельгія, Нідерланди, Аргентина) участь у голосуванні розглядається як найважливіший громад. обов'язок і законодавчо передбачається обов'язковий вотум – юрид. обов'язок виборців взяти участь у голосуванні. З метою подолання **А.** використовують методи негативного впливу: штрафи, обмеження підприємницької діяльності, вступ на держ. службу, тимчасове тюремне ув'язнення; та методи позитивного впливу: виплата грошової винагороди за участь у голосуванні із бюджету чи надання додатково до відпустки одного дня. /Д. Чеммунг/

Автаркія політична (грец. *autarkeia* – самозабезпечення) – сукупність заходів і засобів, які використовуються державними та політико-недержавними суб'єктами, що спрямовані на відокремлення політ. ін-тів із метою створення замкнутої політ. системи, окремих її орг. структур, їх видів, добровільна чи вимушена ізоляція від світу. Поняття самодостатності д-в можна спостерігати на прикладі

Греції, військ. демократії Спарти, торгових Афін та імператор. Риму. У той же час **А.** було надано статус екон. категорії, яку виробили елліни. У Платона й Арістотеля, а потім й у стоїків, принцип **А.** означав не стільки ідеал господ. незалежності давньогрец. полісу, скільки моральний ідеал духовної самодостатності мудреця й, ширше, – людини взагалі. Тому «автаркій» насправді може існувати дуже багато, і примат лише її екон. виміру не пояснює всю складність феномена. Термін **А.** у Фукидіда означав політ. і екон. незалежність країни від ін. д-в.

Термін «**А.п.**» часто вживається в розумінні прагнення до відособлення, схильності до вузького намісництва. У низці д-в дотримувалися **А.п.** із ідеолог. мотивів. Приклад **А.п.** – політика фашист. режимів у Німеччині та Італії, де в процесі підготовки до війни ставилося завдання досягти самозабезпечення стратег. ресурсами. Гітлер постійно заявляв, що Німеччина прагне до **А.**, а нім. достатність повинна виходити з військ. міркувань. Третій рейх повинен стати несприйнятливим до блокад, подібним до тих, які обтяжували Німеччину під час Першої світ. війни.

Шлях США також багато в чому почався саме з автаркічних тенденцій – спочатку геополіт. відокремленням від Англії, а потім – формуванням ізоляціоністської доктрини Монро 1823 р. У посланні до Конгресу президент США Дж. Монро дав зрозуміти, що будь-яку спробу втручання європ. д-в у справи країн Амер. континенту «...Сполучені Штати будуть відтепер розглядати як ворожий по відношенню до них політ. акт». Тим самим до епохи президента В. Вільсона США розвивалися виключно як відокремлений великий простір, чії нац. інтереси не виходили за межі Амер. континенту. Але за нинішнього розвитку глобал. процеси екон. та політ. інтеграції в умовах неоднорідності простору світ. ринку, перетворення ТНК у своєрідних «світ. екон. жандармів» роблять існування «чистих» моделей **А.п.** практично неможливим. У суч. світі більш-менш послідовними системами **А.п.** залишилися лише Півн. Корея з її ідеолог. самодостатністю «чучхе» і Куба. Все зростаюча

ескалація напруженості підштовхує до **А.п.** Іран. Політика **А.** проводилась і в СРСР сталін. керівництвом. Перевагами є максимально можливе самозабезпечення й самоізоляції від небезпечних впливів процесів глобалізму, сподівання на власні сили й засоби. Недоліками є можливе невинуватене сподівання на надмірну самостійність, порушення стійких зв'язків.

Види **А.п.**: *абсолютна* – будується закритою тоталітарною економікою; *А. експансії* (або нац. переваг) – вибираються певні напрямки економіки, всі зусилля спрямовуються на розвиток цих напрямків; *внутрішньополітична* – виражається в існуванні суперечності між центром і регіонами, їх окремими елементами; *цивілізаційна* (незалежна політика, самобутність й індивідуальність до глобал. інтеграц. процесів); *зовнішньополітична* (нейтралітет країни) і *внутрішньополітична* (прагнення до суверенізації та сепаратизму окремих районів і територій усередині д-ви); *геополітична*; *етнічна* (існування самобутніх етно-конфес. громад, а також рухів і соц. груп; *духовна* (автаркія Церкви як принципова інаковість і паралельна суб'єктність щодо до цього світу – «Царство моє не від світу цього»).

Якщо керівництво та управління у країні традиційно здійснюється «зверху», то авторитарно-центристська модель такої дії, за всі її прагнення до демократії, продовжує носити етатистський хар-р, що перешкоджає процесу становлення самоврядування «знизу», ініціативи громадян, їх реальної, вільної й самостійної діяльності.

Регіональна **А.** має наслідком протиставлення нац.-тер. і адм.-тер. утворень, абсолютизації власних можливостей і здібностей вирішувати всі сусп. проблеми, до розриву політ. і духовних зв'язків між суб'єктами, впровадження та панування політики «опори на свої власні сили» без урахування необхідних інтеграц. процесів. У результаті розривається єдина держ. тканина життя, і політ. еліти на всіх рівнях не інтегрують інтереси мас в усвідомлену ціле соц. і політ. співт-во людей, а дезінтегрують їх. Відсутність досвіду демокр. розв'язання проблем, демокр. менталітету,

поверхнєве захоплення демократією, неповажне ставлення до правових і моральних норм призводять до розгулу анархії, безладу, регіональної А.

Стратегією закритості можуть скористатися тільки потужні країни. Якщо слабозвинена країна або країна, економ. якої знаходиться у кризовому стані, не може скористатися перевагами відкритості, то вона вдається до стратегії А. Суч. А., якщо їй дозволяють ресурси, завжди прагне «розсунути» власні політ. кордони до масштабу закритого військ. чи екон. блоку. У суч. світі життєздатна лише та А., яка еволюціонує в метаавтаркію цивілізацій, континентальних геополіт. блоків і культур. Це А. великих просторів – логічний підсумок розвитку автаркійних політ. та екон. моделей. Напр., нині Росія рухається саме цим шляхом, стаючи ініціатором створення та гол. сполучною ланкою таких закритих для зовн. впливу орг-цій, як ЄврАзЕС, ШОС. Автаркійні тенденції виявляються і в діяльності ЄС, особливо останнім часом, коли об'єднана Європа поступово зупиняє нестримне зростання власної інтеграції на схід і починає все більше замикатися. /В. Корнієнко/

Автономія (грец. *avto* – сам і *nomos* – закон; букв. самозаконність) – категорія суспільствознавства, яка визначає процес становлення самостійності й унікальності д-ви, етносу, культури та території, а також процес визначення та самоутвердження будь-якого суб'єкта чи явища відповідно до його внутр. законів. А. як філос. категорія – це основна форма людського духу, необхідно властивий йому спосіб буття та діяльності. Бути А. духом означає визначати себе любов'ю та керувати собою в напрямку до об'єктивно кращого. А. духом людині властиво самостійно вибирати життєвий зміст та ухвалювати рішення щодо своїх життєвих форм; стверджувати свою гідність, приборкувати свої пориви, встановлювати і дотримуватись своїх меж. Саме здатність людини давати закон самій собі та боротися за його виконання, за І. Кантом, називається «моральною А.», яка, своєю чергою, є внутр. свободою і потребою цілого

набору внутр., громадян. свобод для свого існування. Ще одне значення А. – самоврядування, яке переважно асоціюється з ідеєю суверенітету та незалежності, однак ідея суверенітету поширюється тільки на д-ви, тоді як ідея А. поширюється на будь-яку територію, що не перебуває під повним контролем ін. д-ви. У суч. житті феномен А. має багато способів вияву: А. політична, емоційна, громадянська, релігійна, гендерна тощо.

Є два підходи до визначення А.: а) *комплексно-територіальний*, суть якого полягає у тому, що суб'єктом А. може бути територія, яка вирізняється своїми іст., геогр., екон., мовно-культурними, реліг., нац.-етн. та ін. особливостями; б) *національно-територіальний*, за яким об'єктом А. визнається територія, що вирізняється тільки особливостями побуту й нац. складом населення. У політол. л-рі виділяють такі види А.: територіальна або національно-територіальна; культурна; церковна. У науці держ. буд-ва під А. розуміють самоврядування певної території в д-ві, яка передбачає широкі можливості для розв'язання своїх внутр. проблем. У цьому випадку йдеться про територіальну А., яка означає надання можливості окремій частині (частинам) унітарної д-ви, що відрізняється (-ються) особливим нац. складом населення, певної самостійності у вирішенні питань внутр. життя. У такий спосіб здійснюється самовизначення і самоуправління етносу та нац. меншин певної країни. А. різноманітного порядку, рівня і хар-ру наявні в багатьох унітарних країнах: Тибет, Сінцзян у Китаї, Крим в Україні, Абхазія й Аджарія у Грузії, Корсика у Франції та ін. Територіальна А. використовується і в широкому розумінні, що передбачає організаційну А. (у партії, громад. орг-ції чи в профспілці). Культурно-національна А. надає можливість етн. спільноті, яка становить меншість у країні, самостійність у питаннях орг-ції освіти й культ. життя: право створювати нац. школи, біб-ки, театри тощо. Авторами такої ідеї А. були наприклад. XIX – на поч. XX ст. лідери австр. соціал-демократії К. Паннер та О. Брауер. Ці ідеї лягли в основу Бронкської програми (1899) із нац. питання. Культурно-національні А. можуть

бути: місцеві (міські, сільські, селищні), регіональні та федеральні. Особливим видом **А.** етнічної є нац.-персональна **А.** – право етнічних меншин самостійно влаштовувати своє нац. життя. Церковна **А.** у православної релігії – це незалежність церкви в питаннях внутр. управління, яку надає та автокефальна церква, до складу якої ця церква входила на правах єпархії. Керівника **А.** церкви обирають на Помісному соборі і затверджує патріарх автокеф. церкви. Зараз є п'ять **А.** православних церков: Синайська, Фінська, Китайська, Японська та Естонська, проте лише дві з них є загально-визнані – Синайська в юрисдикції Єрусалим. патріархату та Фінська в юрисдикції Константинопольс. патріархату. Осн. формою реалізації принципів місц. самоврядування є фін. **А.**, яку розглядають як фін. незалежність органів місц. самоврядування під час виконання покладених на них ф-цій. Для ефективного виконання цих завдань і ф-цій важливе значення має не тільки організаційна й адміністративна незалежність, а й фінансова. /С. Була/

Авторитаризм (*authoritarianism*; лат. *auctoritas* – влада, вплив, воля) – тип правління та політ. режиму за якого володарі вимагають безперечної покорі підлеглих. Виділяють різновиди авторитарних режимів: традиційно-авторитарний; військово-авторитарний (військові хунти, диктатури); військово-бюрокр., авторитарно-бюрокр.; популістський режим, авторит.-демокр. режими. **А.** доволі часто сприймається як такий, що характеризує нетолерантний уряд, який не вважає за потрібне виправдовувати свої дії або ж не вважає на те, що їх виправдати не можна. Отже, **А.** – аналог давнього деспотизму. За часів «холодної війни» низка амер. політологів розрізняла «авторитарні» й «тоталітарні» режими; перші відрізняються від других тим, що: 1) вони є тимчасовими, як правило тривають не більше 12 років; у зв'язку з цим укр. політологи розглядають їх як «тимч. у форму політ. режиму на шляху до демократії» 2) хоч і застосовують репресії до своїх політ. опонентів (інколи не менш брутално, ніж це робить тоталіт. режим), все ж залишає значно більшу сферу для приватного життя людини.

Проблема **А.** виникла в руслі осмислення феномена масового прийняття ідеології нацизму в Німеччині. Найповніше та завершене її концепт. осмислення подане у наук. працях представників Франкфурт. школи (М. Хоркхаймера, Е. Фромма, Т. Адорно, Е. Френкель-Брунсвік, Д. Левінсона та Р. Сенфорда). М. Хоркхаймер, зокрема, у роботі «Авторитаризм і сім'я» зауважував, що сім'я виступає як найважливіша продуктивна влада, яка репродукує людський хар-р, що його вимагає сусп. життя, і має переважно схильність до особливо виразних авторит. сусп. відносин. У 1931 р. Е. Фромм, у межах свого вчення про соц. хар-ри запропонував термін «*авторитаризм особистості*» і визначив його джерелом авторитаризму. Результатом проведеного вченим дослідження виявилось, що нім. робітники і службовці, які належать до «середнього класу», не дивлячись на негативне ставлення до націонал-соціалізму, мали у структурі хар-ру глибоко вкорінену установку, що визначала їх готовність до прийняття авторит. політ. режиму і навіть потребу в ньому. Пізніше, Е. Фромм у роботі «Втеча від свободи» визначив авторит. хар-р як особливий тип соц. хар-ру, що становить психол. базу нацизму та детально проаналізував його структуру. **А.** був названий такий тип хар-ру, в якому переважають садомазохістські спонукання. Ці спонукання не обов'язково отримують зовн. вияви патолог. форм поведінки, але, будучи за своєю природою несвідомими мотивами людської самореалізації у світі, визначають життєві орієнтації індивідів, їх ставлення до світу і можуть виявлятися у масові патології. Найважливішим елементом у структурі авторит. хар-ру є «особливе ставлення до влади» – любов до своєї сили та презирство до безси-лих. Амбівалентність, що закладена в «ядрі» авторит. хар-ру особистості (садомазохізм чи конформізм/нонконформізм), виявляється назовні у різних, але архетипно цілісних глибинних установках, первісних моделях політ. поведінки. Напр.: у незаперечному підпорядкуванні сильній деспот. владі і водночас у такій же сильній тенденції чинити опір владі чи відкидати будь-який вплив «зверху»,

якщо влада сприймається як слабка. Авторит. хар-ру особистості притаманні як «жадоба до влади» так і «прагнення до підпорядкування». В умовах недостатньо сильної влади авторит. хар-р особистості самовиражається в анарх. бунтарстві. Така людина постійно бунтує проти будь-якої влади, навіть проти тієї, яка діє в її інтересах і зовсім не застосовує репресивних заходів. «Мазохістські» тенденції **А.** виявляються у прагненні до утвердження **А.** Найбільш сприятливі умови задля прояву цих тенденцій створює ситуація соц.-екон. кризи. Екон. криза стала, напр., поштовхом до утвердження нацист. режиму в Німеччині, де падіння рівня життя особливо сильно позначилося на добробуті нижчих прошарків середнього класу, в яких домінувала авторитарна структура хар-ру. Ці прошарки населення стали соц. базою нацизму й забезпечили йому масову підтримку. У прагненні до утвердження сильної влади, проявилася спроба цих верств населення психол. компенсувати свою убогість, безпорадність і «соц. неповноцінність» тощо, даючи владі відчуття сили і власної величі.

А. як відвертий реакційний політ. режим (напр.: фашизм 30-40-х рр. у Італії, фалангізм в Іспанії, нацизм у Німеччині, військ. хунти 70-х рр. в Чилі, Греції тощо) – це тип правління, що характеризується сильною одноосібною диктатурою чи правлінням невеликої групи осіб, влада яких здебільшого хоч і встановлюється демокр. процедурами, все ж є непідконтрольна громадянам. Певні відмінності супроводжують більш м'які форми прояви **А.** (у США, Франції, ін. країнах євроатл. ареалу під час «великої депресії», країнах пострадян. простору в контексті сусп.-трансформ. змін). Реальна влада тут концентрується в руках правлячої еліти, **А.** характеризується перебільшеним централізмом, монополізацією влади правлячої еліти, жорсткою ієрархією у стосунках між її членами, часом використанням методів відвертого тиску на політ. опозицію та безпосередньої опори на воєнно-каральний апарат д-ви. Верховна влада при такому антидемокр. політ. режимі зазвичай зосереджена «в руках» лідера – фюрера, дуче, каудільо тощо. Для ідеології **А.** характерні де-

магогія, використання расових, націоналіст., реліг. та ін. міфів, апелювання до недоторканості авторитету «лідера», тощо. Влада постійно культивує у масовій свідомості фанатизм і підтримує страх. У цілому **А.** реалізує методи управління, притаманні тоталіт. політ. режиму.

Для сучасних авторит. політ. режимів, що виникають в контексті демокр. перетворень, характерні риси: зосередження влади в руках авторитарного лідера, рекрутування політ. еліти призначенням зверху, шляхом спец. процедур. На відміну від тоталітаризму, тут здебільшого зберігається автономія особи та сусп-ва в неполіт. сферах, не використовуються масові репресії, хоча застосовується вибірково політ. терор, можливе використання держ. примусу для проведення «чисток» держ. апарату, можливе обмеження числа партій, профспілок, ін. громад. орг-цій. За авторит. політ. режиму здебільшого відсутня ідеол. основа перебудови сусп-ва і водночас немає психосоц. підґрунтя для здійснення тотального держ. контролю в сусп-ві так само, як і для примусової зміни соц.-класової стратифікації. **А.** у цілому сумісний з екон., соц., культ. і частково ідеолог. плюралізмом. Авторит. політ. режим вважається виправданим у період перехідних станів сусп-в; така його популярність продиктована його достоїнствами, а саме: здатністю швидко забезпечити сусп. порядок, реорганізувати сусп. структури, сконцентруватися на вирішенні певних сусп. завдань, перед усім на відтворенні соц.-екон. рівноваги в сусп-ві, що порушується через монополіне становище в сусп-ві фін.-промисл. груп. *Див.: Авторитарна особистість; Авторитарне підкорення /Е. Афонін, Т. Новаченко/*

Авторитарна особистість – поняття та концепція, введені в наук. обіг соц. філософами др. пол. ХХ ст. Е. Фроммом та Т. Адорно, що фіксують і пояснюють існування особливого типу особистості, яка є основою тоталіт. режимів. Це особливий тип особи (особовий синдром, соц. хар-р), який відрізняється специф. конфігурацією базових установок, що роблять людину особливим чином схильною

до конформності, беззаперечного (авторит.) підкорення владі, ухвалення тоталіт. ідеологій і тоталіт. політ. режиму. **А.о.** поєднує в собі такі соц. і психол. якості, як догматизм мислення, схильність керуватися застарілими стереотипами, некритична готовність коритися будь-якому авторитетові, нетолерантне ставлення до іноземців, нац. меншин, нетрадиційної сусп. поведінки, прагнення нав'язувати ін. свої стереотипи, правила.

До активного наук. обігу це поняття увійшло після публікації в 1950 р. у США праці Т. Адорно та його співроб. з ун-ту Берклі (Е. Френкель-Брунсвік, Д. Левінсон, Ф. Санфорд) «Авторитарна особистість». Дослідження, здійснене у др. пол. 40-х рр., спочатку було спрямоване на вивчення причин антисемітизму, але згодом автори сформулювали ширшу концепцію. Т. Адорно та ін. представниками Франкфурт. ін-ту соц. досліджень дійшли висновку про існування певного психол. типу, який був названий «**А.о.**». Така людина схильна підтримувати недемокр. форми влади, авторит. політ. лідерів, нетерпима до інакомислення, розділяє безліч нац. і соц. забобонів, не здатна терпимо ставитися до людей, чії цінності або спосіб життя істотно відрізняються від соц. схвалюваних, може бути агресивною щодо них.

Витоки формування такого психол. типу автори вбачали в особливостях первинної соціалізації в родині, у взаєминах між батьками та дітьми. Ієрарх. авторит. взаємини між батьками та дітьми можуть вилитися у владно-орієнтовані установки залежності, які у політ. філософії та соц. світогляді спричиняють схилення перед усім, що індивідові здається «сильним», «могутнім», і презирливе ставлення до всього «слабкого».

Одним із найзначніших досягнень проекту можна вважати створення «Ф-шкали», яка заміряла дев'ять базових особових змінних, характерних для **А.о.**: *традиційність* – жорстке слідування традиц. цінностям середнього класу; *авторитаризм* – підлегле, некритичне відношення до моральних авторитетів групи, що ідеалізуються; авторитарна *агресія* – прагнення до пошуку придушення та пока-

рання людей, які порушують загальноприйняті цінності; *антиінтрацепція* – опозиція до особового, уявного, до «м'якого» мислення; *марновірність* і *стереотипність* – віра у містичну приреченість індивід. долі, прагнення до мислення у догматичних, жорстких категоріях; *сила і «твердість»* – існування в просторі таких категорій, як «домінування – підкорення», «сила – слабкість», «лідер – послідовник», ідентифікація з фігурами влади, перебільшена демонстрація сили і твердості; *деструктивність* і *цинізм* – загальна ворожість, ненависть до людського, гуманного; *проективність* – схильність вважати, що в світі відбуваються жахливі та дикі речі, проекція внутрішньо неусвідомлених емоц. імпульсів на зовн. світ; *секс* – надмірна заклопотаність секс. проблемами.

За Е. Фроммом для **А.о.** характерні: нестерпність свободи; жадання самоствердження і влади; агресивність; орієнтація на авторитет лідера, власної сусп. групи і д-ви; стереотипність мислення; конформізм; ненависть до інтелігенції і людей із ін. етн. груп тощо. Розвиваючи концепцію Е. Фромма, теоретики Франкфурт. школи охарактеризували **А.о.** як «*фашизоїдну*», тобто таку, яка несе в собі постійну загрозу фашизму.

А.о., крім прагнення до руйнування, автоматичного пристосування, до негативної форми розв'язання проблеми свободи, є тенденцією до відмови від своєї самості та до злиття з кимось або з чимось, що знаходиться зовні. Формами прояву цього механізму виступають прагнення до підкорення та прагнення до панування у вигляді мазохістського та садистського прагнень. При цьому мазохізм виявляється в підкоренні різним авторитетам, що задовольняє різного роду потреби. Це пояснює, чому відносно легше примусити людину до покірності, ніж спонукати її підкорятися внутр. самостійності та зрілості. *Див.: Авторитаризм; Авторитарне підкорення /А. Соловйова/*

Авторитарне підкорення – тип соц.-політ. поведінки, в основі якого лежить потреба рівнятися на сильну, авторитетну фігуру, некритичне ставлення до влади внаслідок

прагнення набути цільності через злиття зі системою, що призводить до знеособленості та стандартизованості у політ. житті; у більш широкому сенсі це яскраво виражене емоц. прагнення особи до підкорення владі й авторитету (батькам, вождям, групі, партії, надприродній силі), яке відрізняється некритичним ставленням до авторитетів пануючої системи та зміною поведінки, переконань у результаті тиску групи. Інколи визначається як один із граничних різновидів конформізму, в основі якого лежить потреба рівнятися на сильну, авторитетну фігуру та шукати опору всередині групи. Основи концепції **А.п.** закладені у роботах Т. Адорно, Х. Арендт, Г. Маркузе, В. Райха, Е. Фромма та ін.

Специф. риси **А.п.**: яскрава вираженість емоц. прагнення особи до підкорення владі та авторитету; потреба у зовн. контролі; некритичне ставлення до влади, безумовне підкорення авторитетам; нетерпимість до інакомислення та відмінності; прагнення набути цільності через злиття з владою, режимом, системою; відмова від свого «я», власної індивідуальності, відповідальності за прийняті рішення; уніфікованість, знеособленість і розчинення в масі; подавлене сприйняття дійсності; прагнення пересічного громадянина бути якомога менш помітним та шукати згоди й однорідності понад усе, зміна поведінки або переконань в результаті тиску групи.

Враховуючи специфіку інтерпретації **А.п.** у зах. політ. думці, воно поділяється на два типи. 1) *Автоматична конформність* – характерний для сусп-ва споживання тип авторит. підкорення, який відрізняє поведінка, що базується на абсолютній адаптації до вимог, правил та норм сусп-ва, некритичному прийнятті переконань, нав'язаних групою; прагненні досягнення приналежності до більшості та відповідності її очікуванням і має наслідком нівелювання власної індивідуальності особи. Характерними рисами автоматичної конформності є відмова від власної індивідуальності, відповідальності за прийняті рішення; уніфікованість і розчинення в масі; прагнення набути цільності через злиття (зі системою); стандартизованість і передбачуваність ре-

акцій та поведінки; соц. споживацтво; соц.-політ. деперсоналізація, атомізація індивідів-споживачів; надмірне прагнення до відповідності очікуванням сусп-ва; відсутність соц.-крит. осмислення дійсності; ілюзія особистої індивідуальності; пристосованість як згода на підкорення; безапеляційне підкорення легітимному авторитету (при наявності узаконюючої ідеології й інституціональної підтримки). 2) *Тотальна відданість* – характерний для тоталіт. сусп-ва тип авторит. підкорення, який відрізняє поведінка, що базується на самоідентифікації з авторитетом, масовості, некритичному підкоренні цінностям й авторитетам власної групи, потребі у зовн. контролі та має наслідком соц.-політ. деперсоналізацію. Характерними рисами тотальної відданості є конвенціальність, некритичне ставлення до влади; безапеляційна віра в систему («правовірність»); прихильність до життя за наказами зверху; нетерпимість до інакомислення та відмінності, авторит. агресія; неприйняття будь-якої слабкості (культ сили); ворожість до представників «чужих» груп (ксенофобія); прагнення бути максимально подібними до інших; соц.-політ. деперсоналізація; амбівалентність, яка виявляється одночасно у сліпій вірі в авторитет і готовності напасти на те, що здається слабким; ригідність, догматизм, стереотипне мислення; радикальний консерватизм; забобонність та ірраціональність мислення й поведінки; домінування масового начала в свідомості; потреба у зовн. контролі; відмова від вибору; виникнення відчуття нервового стресу та загрози покарання від «недозволених» думок; пасивність, небажання проявляти ініціативу; надмірне прагнення до відчуття тотожності з оточуючим світом. *Див.: Авторитаризм; Авторитарна особистість /А. Соловійова/*

Авторитет (лат. *auctoritas*, нім. *autoritet*, фр. *autorite* – влада, вплив, воля, утворених від «auctor» – «творець, винахідник, захисник, радник»). Є дві гіпотези стосовно первісного походження слова «auctor». Перша – що воно було утворене від дієслова «augeo» – «збільшую, наділяю, сприяю, завдаю»; друга – від

грец. «сам», «само». Водночас поняття **А.** як влада («володіти, правити, керувати») й **А.** як воля походять від давньоінд. «*varah*» – «бажання, вибір», **А.** як вплив – «в-плив» (рос. – «в-лияние»), тобто перенесення чогось, «лиття в інше». Більш глибоко й інтенсивно проникнути у сутність поняття **А.** дозволяє застосування міждисциплін. підходу. **А.** визначається як форма влади, що спирається на престиж та ін. позитивні цінності суб'єкта, який здійснює владу, що трактується як природна й законна. У широкому сенсі – форма влади, яка засновується на системі правових норм і сусп.-екон. інституцій, прийнятих членами сусп.-ва.

М. Вебер визначав поняття **А.** як тип влади, за якого люди з готовністю підкоряються керівникові, позаяк вважають його легітимним (законним, правомірним). Учений розрізняє три типи **А.**, що забезпечується у різні способи: 1) *легально-раціональний*, заснований на підпорядкуванні формальним правилам, носієм яких є керівник, віри в їх законність; 2) *традиційний*, заснований на вірі у святість традицій і сприйнятті тих, хто управляє, як носіїв цієї традиції (монархи); 3) *харизматичний*, заснований на вірі в екстраординарні якості лідера, на винятковій відданості лідерові і безумовному дотриманні його наказів і введених ним правил. **А.** може шукати собі опору в примусі, винагороді тощо.

А. є встановленим у сусп.-ві чи д-ві політ. правління, засноване на одній або кількох можливих формах політ. легітимації; це спосіб або процес, за допомогою якого д-ва або політ. система виправдовується. **А.** – соц. відносини, де перевага влади або перевага особистості, ін-ту, норми чи компетенції як особисте визнання перетворюється на вільне рішення або розуміння легітимності. У релігійстві **А.** визначається в контексті питань віри; у політ. психології увага акцентується на особистості. Тож **А.** визначається як популярна, така, що користується повагою в якій-небудь сфері діяльності, особа.

Розрізняють **А. абсолютний**, або, так би мовити, заслужений, і **А. відносний**, «не заслужений». Поняття абсолютного і відносно-

го авторитету є суб'єктивними бо, відображають гол. чином уявлення людей. Напр., у разі ангажування під час передвиборної кампанії певної особи необхідно враховувати, що агітац. могутність **А. абсолютного**, як правило, є вищою за могутність **А. відносного**. Вага ж **А. абсолютного** – письменника, музиканта – компенсує цей недолік і надає політикові деяку абсолютну ауру.

А. (з точки зору психології) є впливом індивіда, що базується на посаді чи статусі, які він має; визнання за індивідом права на ухвалення відповідального рішення в умовах сумісної діяльності. Авторитетній особі авансується довіра, її думка визнається правильною та сприймається як пряме керівництво до дії, а успіх очікується і передбачається. Такі стосунки є прикладом яскраво вираженої особистісної переваги і мають глибоко емоційне забарвлення. Інтерпретації категорії **А.** у різних галузях науки дозволяє окреслити наступні його грані: *соціальну* – вплив індивіда, заснований на посаді чи статусі, однак це – внутр. визнання оточенням за керівником права на ухвалення відповідального рішення в умовах значимої спільної діяльності; *політичну* – здійснення формального впливу та примусу відповідно до фактичного балансу сил у сусп.-ві; *організаційну* – порядок, який вибудовується на основі здійснення неформального впливу, що пов'язується з ініціативою і творчістю; *психологічну* – авторитет-лідерство, що встановлюється у міжособистісних стосунках і взаємодії, де окреслюються провідник і той, хто добровільно за ним слідує.

А. – це акт творення або якість людини з високою посадою чи будь-яка ініціатива особистості, що сприяє досягненню поставленої мети. **А.** поєднує в собі і особу, і владу, позаяк знеособленої влади чи впливу не буває – вони належать конкретним особам, Творцю, визначаються їх буттям як буттям осіб, на яких ця влада спрямована. Тож, не може йтися про знеособлену владу, вплив сусп. ін-ту – д-ви, органу, групи, спільноти чи, зрештою, тексту – без відповідних застережень, позаяк конкретна особа контактує не з чимось аморфним, а з конкретним держ. службовцем, що

здійснює цей вплив через свою діяльність. **А.** – абс. ціннісний вимір, бо коли людина піддається впливу авторитету, то вважає його цінності своїми. **А.** – органічне поєднання зв'язку між потестарними (влада, могутність, вплив) та персоналістичними концептами, що окреслюється у двох аспектах, а саме, в активному як вольовий процес впливу, творення, (спрямування енергії) й пасивному – як особистісне суще. /Т. Новаченко/

Авторитет керівника – ресурс, що легімітує відносини між керівником і підлеглими, відповідно якого встановлюються пріоритети щодо вибору імперативів, принципів і методів управління, що спрямовуються для досягнення поставлених управлінських цілей. Керівник – той, хто спрямовує чинись діяльність; наставник, вихователь; той, хто очолює установу, орг-цію тощо; посада особи, яка завідує чимось, або особа, що обіймає таку посаду; особа, яка керує чимось. **К.** – особа, що отримала владу завдяки своєму соц. статусу. Проте влада – не єдина основа керівництва, і такий підхід є притаманним здебільшого авторитаризму. У стосунках між керівником і підлеглими в процесі використання влади існує пряма пропорційна залежність, тобто баланс влади: влада керівника над підлеглим є тим більшою, ніж вищою є залежність підлеглих від керівника, і навпаки. Ця залежність може набувати різних форм прояву – прямо чи опосередковано підлеглі залежать від управл. рішень керівника. У свою чергу, підлеглі можуть певною мірою впливати на керівника, адже це вони реалізують на практиці всі його рішення, вказівки, накази та розпорядження, і власне виконання дорученої роботи залежить від них. Отже, для того щоб керувати, необхідно мати для цього достатньо підстав, тобто володіти інструментами впливу, а щоб впливати – слід мати основу влади, аби змусити підлеглих підкорятись розпорядженням. Тому для реалізації влади у ХХІ ст., де реаліями є постійні динамічні зміни, завдяки яким підвищуються ризики, проте і виникають нові можливості, керівникові необхідно мати деякий ресурс,

який повинен бути суттєвим для виконавця. Таким ресурсом є авторитет керівника з такими складовими елементами, як посадовий та особистісний, де останній поділяється на професійний і моральний. Посада – це право **К.** управляти колективом, санкціоноване вищими інстанціями і зафіксоване юридично, тож, людина, що одержує посаду, фактично винагороджується авторитетом – бонусом, володіння яким підвищує право і здатність його власника впливати на підлеглих і водночас діяти на свій розсуд. Ймовірно, після призначення спрацьовує психол. ефект посади, коли підлеглі, зазвичай засліплені повагою, визнають посадовий елемент **А.к.** Однак ця пора швидко минає, «авторитет крісла» перестає спрацьовувати, і підлеглі дедалі прискіпливіше придивляються до носія посади. Цілісність образу керівника завершує профес. та моральна складові його авторитету. Профес. авторитет керівника базується на тому, що він організовує свою діяльність відповідно до інтересів і потреб підлеглих забезпечуючи ефект. функціонування орг-ції, через процес сприйняття результатів своїх дій і відповідальність за них на основі людської етики, компетентності й особистісно-індивід. властивостей. Моральний авторитет керівника – це його світогляд: цінності, етичні, вольові й емоційні якості, котрі проявляються у ставленні до себе та оточуючих; здатність випромінювати енергію та заряджати інших, приваблює і незалежність, здатність до міжособистісного спілкування, впевненість. Отже, поряд із об'єктивною складовою **А. к.** існують його суб'єктивні складові – професійний і моральний елементи, витоки яких криються в особистості керівника. Однак навіть, якщо він сам не прагне до завоювання авторитету, не думає про нього, то все одно той у нього чи є, чи ні. Ця обставина обумовлюється тим, що **А.** – це невід'ємний атрибут, символ спільності кожного колективу, обов'язкова умова його соц.-психол. характеристики. **А.к.** – соц.-психол. феномен рухливий, динамічний, який може розвиватися, підсилюватися і навпаки – знижуватися, втрачати силу. /Т. Новаченко/

Агресивна поведінка (лат. *agressio* – напад) – специф. форма дій людини, що характеризуються демонстрацією переваги в силі або застосуванням сили щодо ін. людини чи групи осіб. **А.п.** – свідоме нанесення фізичної або психол. шкоди ін. людям аж до їх знищення. Причинами **А.п.**, (окрім суто психофізіол. розладів, які особа не здатна контролювати), можуть бути особистісні, міжособистісні та міжгрупові конфлікти, необхідність самоствердження, у т.ч. у профес., політ., громад. сфері або у будь-якій галузі сусп. життя. **А.п.** супроводжується проявами ворожості, гніву, ненависті тощо. Здебільшого вона характеризується як негативна та антисоціальна.

А.п. – одна з форм реагування на несприятливі у фізіологічному і психічному відношенні життєві ситуації – стрес, фрустрація й ін. стани. Психол. **А.п.** виступає одним з осн. способів вирішення проблем, пов'язаних зі збереженням індивідуальності й тотожності, із захистом, зі зростанням почуття самоцінності, самооцінки, рівня домагань, а також зі збереженням і посиленням контролю суб'єкта над оточенням. **А.п.** є: 1) засобом досягнення значущої мети; 2) способом психол. розрядки; 3) способом задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні.

А.п. виникає, як правило, внаслідок певних соц. проблем: *політичних* (б-ба за права та свободи людини і громадянина), *демографічних* (перенаселення території), *етнічних* (зверхне ставлення до представника ін. нації), *екологічних* (забруднення повітря, води) тощо. **А.п.** може також спричинятися *фізіологічними умовами* – алкогольною, наркотичною залежністю; *психологічними* – відчуттям фрустрації, безвихідністю; *ситуаційними* – наявністю лідерів та необхідних засобів агресивного прояву.

До осн. передумов і ознак **А.п.** належать: 1) наявність суб'єкт-суб'єктної або суб'єкт-об'єктної взаємодії, оскільки поза процесом спілкування **А.п.** не існує, і в цьому сенсі вона розглядається як патологічна форма міжособистісної взаємодії; 2) наявність ознаки ініціативи та спрямованості дій проти конкретної людини або об'єкта; 3) наявність мети або ре-

зультату дій, що полягає у заподіянні шкоди, нанесенні збитку; 4) використання в якості способу досягнення мети безпосереднього застосування сили, загрози її застосування або демонстрації переваги в силі.

А.п. класифікують за модальністю реакції – на *психологічну* та *фізичну*; за якістю реакції – на *дію* та *бездіяльність*; за способом визначення – *приховану* та *відкритую*; за тривалістю наслідків – *короткострокову* та *довгострокову*; за к-стю задіяних осіб – *індивідуальну* та *колективну*. Розрізняють також експресивну, імпульсивну, афективну, ворожу та конструктивну форми **А.п.** При визначенні **А.п.** варто також враховувати характеристику, пов'язану з нормативною оцінкою такої поведінки. Напр., окремі люди вважають тілесне покарання за прийнятний і ефект. метод виховання дітей, тоді, як ін. – визнають його формою агресії. **А.п.** може змінюватись за ступенем інтенсивності та формою прояву: від демонстрації неприязні й недоброзичливості до словесних образ («вербальна») та застосування фізичної сили («фізична»). У соц.-психол. плані має значення гуртування **А.п.** окремих особистостей, перетворення міжособистісної агресії в міжгрупову, масову.

А.п. описується трьома групами чинників: *суб'єктними* (ініціатива, що мотивує агресію, гнів, низький рівень емпатії), *об'єктними* (характеризують ступінь зміни або руйнування об'єкта) і *соціально-нормативними, оцінними* (морально-етичні або законодавчі норми). У структурі **А.п.** виділяють кілька взаємопов'язаних рівнів: *поведінковий* (агресивні жести, висловлювання, дії); *афективний* (негативні емоційні стани і почуття – гнів, злість, лють); *когнітивний* (неадекватні уявлення, негативні очікування і установки); *мотиваційний* (свідомі цілі або несвідомі агресивні прагнення).

Із **А.п.** тісно пов'язані поняття примусу й насильства. Однак примусові дії тлумачаться як форми сусп. впливу, якщо вони не суперечать нормам права та моралі (у системі права примус – це засадниче поняття). Насильство ж виступає підвидом **А.п.** і таким чином конкретизує її, а саме: сприяє уникненню непри-

емних ситуацій; може виступати суттєвим доповненням для реалізації агресивної мети; вивільняє негативне емоційне збудження тощо. *Див.: Агресія /Ю. Шайгородський/*

Агресія (лат. *aggressio* – напад) – мотивована деструктивна дія, що суперечить нормам (правилам) співіснування людей у сусп-ві, завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), приносить фізичний збиток людям або викликає у них психол. дискомфорт (негативні переживання, страх, пригніченість, стан напруженості тощо). Види **А.**: 1) *фізична* (напад) – використання сили проти ін. особи або об'єкта; 2) *вербальна* – висловлення негативних почуттів (форма – сварка, крик), зміст (погроза, лайка); 3) *пряма* – безпосередньо спрямована проти будь-якого об'єкта або суб'єкта; 4) *непряма* – дії, які неявно спрямовані на об'єкт; 5) *інструментальна*, як засіб досягнення будь-якої мети; 6) *аутоагресія* – **А.**, що проявляється в самозвинуваченні, самоприпиненні, нанесенні собі тілесних ушкоджень аж до самогубства; 7) *альтруїстична* **А.**, що має на меті захист ін. від чийось агресивних дій.

Нім. соціолог Н. Еліас вважав, що **А.** тожнорозжорстокості і почуттю насолоди від катування людей і руйнування, від доведення своєї тілесної переваги над ін. К. Лоренц виходив із того, що підставою **А.** є внутрішньовидова б-ба і зауважував, що це – серйозна небезпека, яка загрожує людству в суч. умовах культ.-іст. і техн. розвитку. К. Лоренц запропонував «гідралічну теорію **А.**»: негативні почуття (потреба в **А.**) накопичується і рано чи пізно проявляється в **А.** діях; при цьому, об'єкт, на який буде спрямована **А.**, має другорядне значення; найважливіше для суб'єкта **А.** – розрядка, вивільнення **А.** енергії.

А. (у політиці) – поняття міжнар. права, яке означає протиправне, пряме чи опосередковане, застосування збройної сили однією д-вою проти суверенітету, територ. цілісності чи політ. незалежності ін. д-ви. Поняття **А.** включає, як обов'язкову, ознаку ініціативи (застосування будь-ким або д-вою озброєної

сили першим). Озброєний напад однієї д-ви на ін. вважається міжнар. злочином проти світу і безпеки людства. Не можуть вважатися актом **А.** дії здійснювані в порядку самооборони, хоч би й із застосуванням озброєння, так само як колект. дії д-в, що здійснюються відповідно до Статуту ООН для підтримки або відновлення миру та міжнар. безпеки.

У прийнятій ХХІХ сесією Генеральної Асамблеї ООН (14.12.1974) резолюції, **А.** визначена як застосування збройної сили д-вою (групою д-в) проти суверенітету, територ. недоторканності або політ. незалежності ін. д-ви (незалежно від її належності до ООН), або яким-небудь ін. чином, несумісним із Статутом ООН. Згідно резолюції ООН, до прямої **А.** відносяться: вторгнення збройних сил д-ви на територію ін. д-ви; бомбардування збройними силами д-ви території ін. д-ви або застосування будь-якої зброї д-вою проти ін. д-ви; військ. окупація території д-ви; анексія території д-ви; застосування будь-якої зброї однією д-вою проти ін.; блокада воєнна портів або берегів д-ви збройними силами ін. д-ви; напад збройних сил д-ви на збройні сили ін. д-ви; застосування д-вою власних збройних сил, розташованих на території ін. д-ви за угодою, проти третьої д-ви на порушення умов угоди; перебування таких збройних сил на території ін. д-ви після припинення дії угоди. Крім того, застосування збройної сили д-вою першою в порушення Статуту ООН є свідченням акту **А.** Жодні міркування – політ., екон., військ. чи ін. хар-ру не можуть служити виправданням **А.** Жодне територ. придбання або особлива вигода, отримані в результаті **А.**, не є і не можуть бути визнані законними. **А.** війна є злочином проти міжнар. миру. **А.** тягне за собою міжнар. відповідальність.

Б. Рассел, аналізуючи причини й наслідки міждерж. **А.** дій, зазначав, що **А.** одна д-ва називає «захистом», а всі ін. д-ви називають «**А.**». Це один і той самий феномен, тільки кожна сторона дає йому різні назви. Незважаючи на те, що буде правильним чинити опір **А.**, неправильним буде здійснювати її. *Див.: Агресивна поведінка /Ю. Шайгородський/*

Адаптація соціально-політична (лат. *adaptatio, adaptare* – пристосовувати) – процес активного пристосування соц. і політ. суб'єктів до мінливих зовн. умов, а також до сусп. середовища за допомогою спец. засобів. Цей процес виражається у зміні ф-цій, постановці нових цілей і виробленні нових підходів до вирішення проблем. **А.с.-п.** має дві форми: *активну* (характеризується активним впливом на соц.-політ. середовище, прагненням змінити його) і *пасивну* (визначається конформістським сприйняттям умов соц.-політ. існування, відсутністю прагнення змінити, пристосувати їх до власних норм, оцінок, засобів діяльності). У процесі **А.с.-п.** людина засвоює моральні норми й цінності найближчого оточення; традиції і звичаї сім'ї, етносу, професійної та неформальних груп; домінуючі політ. гасла у соціумі тощо. Завдяки **А.с.-п.** людина самоідентифікується, намагається віднайти ті соц.-політ. орієнтири, якими вона керуватиметься у власній діяльності. На процес **А.с.-п.** впливають різні макро-, мезо- й мікрочинники. *Макрочинники* – сусп.-во, д-ва з її соц. і політ. ін-тами, ЗМІ; *мезочинники* – етнос, регіон (місто, село), місц. ЗМІ, навч. заклад або під-во; *мікрочинники* – сім'я, друзі, навч. група, неформальна група, труд. колектив та ін. Мікрочинники можуть служити провідниками ідей ін. соц.-політ. чинників.

Соц.-політ. чинники впливають на **А.с.-п.** через особливі механізми. Традиц. механізмом цього роду є засвоєння індивідом цінностей, норм і правил, пануючих у соц.-політ. доквітлі та закріплених у звичаях і традиціях. Механізмом впливу на **А.с.-п.** певних чинників є також рефлексія – внутр. (уявний) діалог із собою та з ін. людьми щодо певної події, ситуації, поведінки, взаємодії. Аналізуючи факти реального життя, людина створює власну систему переконань і доказів. Міжособовий механізм допускає спілкування зі «значущими іншими» – особами, схвалення яких даний індивід прагне і чиї вказівки він сприймає (за А. Хеллером). Такі особи здійснюють найбільший вплив на **А.с.-п.**, установки індивідів і формування їхнього власного Я. «Значущими іншими» можуть бути батьки, талановиті вчи-

телі, наставники, громад. й політ. діячі тощо. У цьому випадку процес **А.с.-п.** здійснюється через перейняття індивідом їхніх ролей та наслідування їм. Механізм сусп. свідомості працює в разі адаптації людини під впливом думок ін. людей про неї й її групу приналежності. Виокремлюються також стилізований механізм, або стиль життя, характерний для певної субкультури; інституційний механізм, що діє через ін-ти культури та соціуму, тобто виховання й освіти; виробничий, політ., механізми ЗМІ тощо. Соц.-політ. ін-ти дозволяють людині засвоїти соц.-політ. ролі, норми, цінності. **А.с.-п.** є особливо актуальною у разі необхідності засвоєння будь-яким соц. або політ. суб'єктом тих форм соц. і політ. взаємодії, цінностей і норм, що склалися в новому для нього сусп. середовищі. **А.с.-п.** – складний, важкий і суперечливий, але необхідний процес. Сусп.-во, д-ва, сусп.-політ. орг-ції і партії, соц. і політ. групи й об'єднання, індивіди не можуть успішно функціонувати та розвиватися без здатностей і засобів **А.с.-п.** /М. Требін/

Адміністративний ресурс – використання органами держ. влади, місц. самоврядування чи кандидатами, які є держ. службовцями, своїх владних повноважень для досягнення політ. і корпорант. цілей, а також для доступу до ресурсів д-ви; сукупність різних форм впливу на політ. процес із метою акумулювання ін. ресурсів (медійних, бюджетних, фінансових, силових); деструктивна політ. технологія, за допомогою якої органи держ. влади впливають на виборчий процес. **А.р.** є одним із механізмів політ. корупції, органи влади, використовуючи держ. ресурси запроваджують неконкурентні методи політ. б-би. Процес **А.р.** широко використовується в наук. літ-рі, але осн. його змістовне значення зводиться до технології маніпуляції під час виборчої кампанії.

Витоками та джерелами **А.р.** є низький рівень політ.-прав. культури сусп.-ва, відсутність поваги до встановлених норм і принципів, збереження команди парт.-номенклат. працівників, створення політ. партій адмін. шляхом, усунення їх від політ. діалогу та ви-

роблення концепції розвитку д-ви. Існуванню в суч. укр. політ. практиці такого негативного явища як **А.р.**, сприяють певні прогалини в законодавстві та відсутність прецедентів покарання за використання.

Інструментом використання **А.р.** є органи викон. влади та місц. самоврядування, силові та судові органи, які впливають на хід та орг-цію виборчого процесу. Органи влади мають можливість організувати або дезорганізувати матеріальні та людські ресурси так, щоб опозиц. сили не мали можливості організувати власну виборчу кампанію. Використання будь-яких класифікаційних типів **А.р.** залежить від умов та особливостей виборчої кампанії, правил та порядку проведення виборчих процедур. Дослідник ресурсів виборчої кампанії М. Бучин вказує на переваги класифікаційного виміру **А.р.** за критеріями інтенсивності (сили) та хар-ру застосування **А.р.**: стартовий (стартова перевага), м'який, жорсткий і тотальний **А.р.** Д. Видрін поділяє **А.р.** на прямий, прихований і непрямий. А. Чуклінов виокремлює інституційний, інформ., бюджетний і силовий **А.р.**

А.р., перешкоджає демокр. процесу виборів, включає в себе достатню к-сть форм, які використовуються на всіх стадіях виборчої кампанії. Основними видами **А.р.** є блокування інформ. приводів ін. кандидатів та поширення у ЗМІ передвиборчого матеріалу провладного кандидата чи політ. сили, адмін. тиск на опозиц. кандидатів та їх прихильників; залучення держслужбовців до агітації, орг-ції зустрічей із виборцями; орг-ції мережі штабів провладних кандидатів; втручання правоохоронних органів у виборчий процес методами тиску, залякування, створенню штучних заборон під час проведення перевиборчої агітації, переслідування опозиц. кандидатів; вплив на порядок формування виборчих комісій; підкуп виборців, через механізм роздачі земельних актів, коштів, використання держ. і комун. майна на користь парт. штабів.

Виборчу практику використання **А.р.** поділяють на етапи: *перший* (1990-1994) характеризується незначним впливом **А.р.** на політ. процес; *другий* (1994-1999) демонструє

активне застосування органами влади, коли провладний кандидат мав найвигідніші можливості для орг-ції та проведення виборчої кампанії; *третій* (1999-2004) – широке використання **А.р.** як девіантної політ. технології яка суттєво впливає на результативність волевиявлення громадян та фальсифікує результати виборів. **А.р.** під час президент. виборів 2004 р. став основним порушенням у виборчій кампанії і суттєво вплинув на подальший розвиток д-ви. Незаконний вплив на орг-цію та проведення виборів спричинив громад. опір фальсифікаціям та втручанню держ. структур у виборчий процес; *четвертий* етап (2005-2012) характеризується застосуванням **А.р.** як зловживання службовим становищем та використання владних повноважень всіма суб'єктами політ. процесу.

Особливості політ. ін-тів, відсутність справжньої парт. конкуренції, активне застосування механізмів адмін. мобілізації та електоральної корупції в Україні створює умови для масштабного застосування **А.р.** у політ. процесі. Технології **А.р.** є досить ефективним способом отримання влади, позаяк їх результативність доведена протягом останніх виборчих кампаній. Залежно від типу та способу використання адмін. ресурсу це явище негативно впливає на політ., громадян. свободи, недоторканність особи, якість демократії, виконання держ. ф-цій та розподіл ресурсів. /Н. Николаєнко/

Адміністративно-територіальна одиниця – компактна частина єдиної території д-ви в установлених відповідно до закону межах, що за наявності відповідних геогр., демогр. і соц.-екон. умов є просторовою основою для орг-ції та діяльності органів публічної влади (області, регіони, губернії, землі, воєводства, провінції, кантони, райони, повіти, департаменти тощо). **А.-т.о.** утворюється за наявності необхідної к-сті населення, відповідної території, податкової спроможності, бюджетної забезпеченості, фінансових ресурсів у обсязі, достатньому для забезпечення здійснення на цій території ф-цій та повноважень органів влади. Д-ва визначає політико-адмін. орг-цію

своєї території, розділяє її на **А.-т.о.**, тим самим створюючи основу для орг-ції та діяльності органів публ. влади за територ. принципом. Виділяються такі підходи територ. облаштування д-в: а) *нац.-територ.* – перетворення у своїх незмінних кордонах колишніх нац. д-в і нац.-держ. утворень, етнічно-однорідних територій в окремі **А.-т.о.** (напр., Російська Федерація, Швейцарія, США, Велика Британія, Індія, Бельгія, Іспанія, Італія, Португалія, Франція, кол. СРСР, Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, Чехословацька Соціалістична Республіка); б) *екон.-геогр. (прагматично-раціоналістичний)* – формування **А.-т.о.** з урахуванням господ. цілісності регіонів (напр., утворення областей у СРСР, земель ФРН після Другої світ. війни); в) *адм.-тер.* – в основі формування **А.-т.о.** є відповідні (пропорційні) чинники – к-сть населення, площа території (напр., Австрія, утворення регіонів у Франції, воєводств, повітів у Польщі); г) *традиц.-іст.* – основою формування **А.-т.о.** стала територ. орг-ція окремих сусп. колективів, напр., церк. громад (напр., Данія, Швеція, утворення графств у Великій Британії, волостей у кол. Рос. імперії); г) *змішаний* – використання різних із наведених принципів.

Територія України поділяється на **А.-т.о.**, які складають систему адм.-тер. устрою. /В. Малиновський/

Адміністративно-територіальний устрій – обумовлена геогр., природними, іст., екон., етн., культ., соц. та ін. чинниками внутр. територіальна орг-ція д-ви з поділом її на складові частини (адм.-тер. одиниці) з метою забезпечення населення необхідним рівнем послуг та збалансованого розвитку усієї території д-ви. Необхідність такого поділу пояснюється потребою представництва держ. влади на окремих територіях, певною геогр. віддаленістю яких від політ. центру д-ви унеможлиблює як безпосередню реалізацію завдань і ф-цій вищих органів держ. влади, так і забезпечення широкого зворотного зв'язку у відносинах між держ. владою і громадами цих територій. **А.-т. у.** притаманний практиці

переважної більшості д-в. Виняток складають лише ті, територія яких за геофізичними параметрами є незначною. В Європі це окремі, т. зв., д-ви-карлики: Андорра, Ватикан, Монако, Сан-Марино.

К-сть ієрарх. рівнів **А.-т. у.** залежить від розмірів і освоєності території, розміщення населення, політ.-прав. засад державності та екон. виправданого надання публ. послуг, згрупованих за певними якісними ознаками. Відповідно до ст. 132 Основного Закону, територ. устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності держ. території, поєднання централізації та децентралізації у здійсненні держ. влади, збалансованості соц.-екон. розвитку регіонів, з урахуванням їх іст., екон., екол., геогр. і демогр. особливостей, етн. і культ. традицій. Територ. устрій д-ви – не тільки розподіл території на окремі її частини, але й більш глобал. механізм територ. орг-ції. **А.-т. у.** базується на відносинах із здійснення публ. влади. Системоутворюючими елементами територ. устрою є функціон. елементи (структурні центри, одиниці управління), об'єднані зв'язками між суб'єктами владних відносин вищих і нижчих рівнів. Саме за типом взаємовідносин центру з територіями виділяють типи д-в: унітарні, регіоналізовані, федеративні, конфедеративні. Систему **А.-т. у.** України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони у містах, селища і села. /В. Малиновський/

Адхократія (лат. *ad hoc* – для цього, тобто призначений лише для даної мети, грец. *kratos* – влада) – тип політ. еліти, що притаманна інформ. сусп.-вам; тип політ. еліти, яка ґрунтується на принципах компетентності, інновації, взаємної узгодженості та координованості, управління сусп.-вом здійснюється через становлення горизонтальних зв'язків між сусп. групами. **А.** – модель орг-ції із гнучкими підрозділами, які вільно діють поза структурними рамками для розв'язання спец. завдань. Термін запроваджений В. Беннісом у праці «Тимчасове сусп.-во», проте більшого поширення набув завдяки книзі О. Тоффлера «Шок майбутнього», також використовувався

канад. проф. Г. Мінцбергом у праці «Структура в кулаці» (1983, у співавт. із Р. Вотерманом і Ч. Хенді). Г. Мінцберг визначає А. як команду працівників, яка найбільш схильна до інновацій, позаяк вона здатна об'єднати різних спеціалістів, які можуть злагоджено функціонувати. Осн. координаційним механізмом є взаємне узгодження. А. відзначається органічною та функціональною структурою, вибірковою децентралізацією, горизонтальною спеціалізацією. Однак така складна структура подекуди утруднює ефективність її діяльності. Г. Мінцберг виділяє два види А.: *операційну* та *адміністративну*. Операційна А. здійснює інноваційну діяльність і вирішує завдання безпосередньо за дорученням виборців, громадян. У такій орг-ції планування невіддільне від виконання. Адмін. А. реалізує проекти задля власних цілей, тут чітко розділене формування завдання та їх виконання. Команди, які виконують поставлені завдання, ізольовані від орг-ції.

Гол. завданням А. й водночас її особливістю є інноваційність у розв'язанні сусп. проблем. Інноваційна діяльність означає відхилення від закоренілих схем, уникнення можливих пасток бюрокр. структур і передусім жорсткого поділу праці, надмірної формалізації поведінки. Фактично політ. еліта складається з команд; кожна команда – елітна група, яка прагне запропонувати сусп-ву оптимальні політ. рішення щодо сусп. проблем, забезпечити єдність сусп-ва. До кожної команди входять: політики; експерти, які володіють спец. знанням; менеджери-інтегратори. Кожна елітна група напрацьовує проекти рішень, серед яких здійснюється вибір. Інформ. процеси та прийняття рішень відбуваються неформально та гнучко, що необхідно для ефект. створення інновацій. Така політ. еліта працює як одне ціле, коли політик цінний своєю працею в команді, відсутній принцип єдиного «начальника». Ефективність роботи залежить від тісного взаємозв'язку з експертами, які мають спец. знання й навички. Політика та прийняття політ. рішень є не просто накопичення знань із певної проблеми, а вміле поєднання, комбінація існуючих знань і генерування но-

вих, апробація нових методів і технік управління, що пов'язані з інформацією. Тому гол. вміння представників такої політ. еліти полягає в тому, щоб не поставити себе в залежність від експертів та спец. знання, яке вони демонструють.

А. використовує матричну структуру й водночас функціон. принципи групування. Єдиним механізмом, що уможливорює співпрацю між елітними групами, є взаємна згода. Середовище А. потребує політиків, які відповідатимуть за зв'язки та взаємодії, тобто політиків-інтеграторів. Вони налагоджують співпрацю між елітними групами, окремими політиками, політиками й експертами. Інтегратори забезпечують координацію та стабільність відносин в А.

Характерними рисами А. є: органічність її щодо сусп-ва, мала формалізація поведінки, компетентність, низька стандартизація процедур, спеціалізація груп, висока цінність спілкування та взаємозв'язків, спільні цінності, що засновуються на небюрократичній роботі.

Децентралізація інформ. сусп-в потребує не одного нац. лідера, а групи лідерів, які працюватимуть із множиною меншостей. Своєрідна колегія лідерів засновує свою діяльність на консенсусі й довірі. Група політ. лідерів залежить від великої к-сті людей, які готують рішення та їх виконують. Лідери А. повинні зважати не лише на громадян своєї д-ви, а й людей усього світу, враховувати технології та телекомунікації. Ця взаємозалежність робить політиків слабкими та безпорадними, незважаючи на те, що під їхніми руками ядерна кнопка, яка може зруйнувати весь світ. Сила політика полягає тепер не у власній самовпевненості, а у вмінні слухати інших, творчому підході до прийняття рішень, усвідомленні обмеженості природи лідерства. Політ. лідери повинні чітко усвідомлювати, що неможливо розв'язати проблеми енергетики, не вирішуючи проблем економіки. /О. Дацаківська/

Аерократія (грец. *aërokratia* – влада за допомогою повітря) – силовий компонент стратегії, заснований на опануванні повітряного простору та використанні його з метою геополітичних цілей.

літ. експансії. Першим увагу до нових тенденцій розвитку геополіт. простору привернув К. Шмітт, який вважав, що А. становить подальший розвиток номосу Моря, продовження геополіт. курсу саме таласократії, позаяк техн. прогрес освоєння нових сфер у цілому здійснюється у бік «розрідження» середовища. На думку К. Шмітта, А. багато в чому нівелює протистояння Суші та Моря, певною мірою зрівнюючи їх перед обличчям цілком деструктивної стихії, позаяк саме повітряні види озброєнь характеризуються максимальною руйнівністю. Воєнний теоретик, автор концепції тотальної повітряної війни Дж. Дуе вважав, що в ідеалі «повітряний флот» може досягти абсолютної переваги в небі й тим самим досягти перемоги у війні. Розвиток А. відбувався у тісному зв'язку з прогресом авіації та ракетобуд-ва. Особливо важливим кроком було створення авіаносців і атомних підводних човнів-носіїв балістичних ракет із ядерними зарядами, що остаточно відірвало повітряні та ракетні бази від Суші, зробивши їх незалежними від якості земної поверхні.

Тісно пов'язана з А. *ефірократія* (грец. *aithērokratia* – влада за допомогою надатмосферного простору) – домінування збройних систем розташованих у косм. просторі. Ефірократія є подальшим розвитком А. на якісно новому наук.-технолог. рівні. Так само, як і А., ефірократія є продовженням таласократ. тенденцій і немає власного номосу. Хоча закінченої й повноцінної геополітики Повітря та Космосу не існує, А. разом із ефірократією суттєво доповнює заг. геополіт. картину світу. Освоєння косм. простору практично зрівняло між собою Сушу й Море, адже для ракет ані відмінності між цими просторами, ані відстані на поверхні Землі не мають значення. Розвиток авіації змінив пропорції планетарного масштабу, зробивши Землю значно «менше», а відстані – «коротше». Разом із тим ракетобудування і розвиток стратег. авіації багато в чому релятивізували традиц. геополіт. чинники – морські та сухопутні кордони, внутрішньоконтинентальні бази тощо. Перенесення озброєнь на навколосезну орбіту й стратегічне освоєння косм. простору були останнім

етапом «стискування» Землі і остаточної релятивізації просторових відмінностей. А. та ефірократія не маючи самодостатнього геополіт. сенсу, альтернативного номосам Суші та Моря, тим не менш стали одними з ключових передумов розвитку глобалізації світу. Деякі теоретики вважають, що розвиток повітряних комунікацій призводить до нівелювання просторових чинників у житті сусп-ва. А. Тойнбі зазначав: «У століття повітря місцезнаходження центру ваги людської діяльності може бути визначено не фізичною, а людською географією. Не розташуванням океанів і морів, степів і пустель, річок і гірських хребтів, доріг і стежок, але розподілом чисельності людства, його енергії, здібностей, майстерності і моралі». Авіація, яка стала ефективним засобом подолання перешкод у вигляді гір, морів, океанів, величезних просторів для переміщення людей, сприяла «розмиванню» дихотомії морських і континентальних д-в. Суч. ефірократія тісно пов'язана з медіакратією – владою у сфері інформації. Всі новітні види зв'язку, де впроваджені високі технології (телебачення, радіо, Інтернет та телефонний зв'язок), здійснюються через повітр. і косм. простір. Разом із опануванням комунікаціями зв'язку косм. простору глобал. інформ. простір став реальністю. У той же час деякі сучасні дослідники-геополітики вважають власне глобалізацію наступом Моря (таласократії), яке завжди дотримувалось активної, наступальної стратегії на Сушу (телуократію), яка навпроти, здебільшого дотримувалась стратегії оборони. В умовах глобалізації усього світ. простору протистояння геополіт. полюсів не зникло, а лише змістилось з військ. площини у площину економіки, культури та пропаганди. За цих умов А. та ефірократія залишаються простором змагань Суші та Моря, але ці змагання набувають нових форм та змісту, перетворюючись з простору військ. б-би на простір комунікації – активного переміщення інформації, культурних, екон. і політ. агентів, ініціатив, тенденцій і стратегій. /В. Семко/

Акомодація політична (лат. *accomodatio* – пристосування) – процес пристосуван-

ня суб'єкта політики до вимог, які висуває об'єктивний світ, що проявляється у зміні вже сформованих реакцій індивіда на нього відповідно до нової інформації. **А.п.** слід розглядати як певну стадію пристосування учасників політ. відносин до середовища в якому відбувається політ. процес. Вона є відмінною від асиміляції реакцією об'єкта на оточуючий політ. простір, яка пов'язана з повним його розчиненням в середовищі. Цей процес здійснюється за допомогою широкого арсеналу політ. засобів та має показником своєї результативності тривалий і стабільний стан суб'єкта політики, який його задовольняє, підвищує його конкурентноздатність, створює умови для реаліст. сприйняття політ. світу. Здатність до пристосування має певні межі, характерні для кожного виду суб'єктів політики. У політиці розрізняють дві групи пристосувань: *акомодацію* й *адаптивну радіацію*. **А.п.** є пасивною формою адаптації, яка передбачає сприйняття суб'єктом політики норм і цінностей, що склалися в даному політ. середовищі. Часто **А.п.** на макрорівні розглядають як процес пристосування політики д-ви до вимог етн. меншин, що призводить до формального визнання деяких прав нац. груп і спільнот. Деякі дослідники розглядають **А.п.** як природне вирішення політ. конфлікту, яка забезпечують припинення відкритого протистояння при збереженні умов його потенційного відновлення. Зміна політ. ситуації, як правило, руйнує існуюче пристосування антагоністичних сил і забезпечує збудження, що трансформується в новий конфлікт, який неминуче завершується новою акомодацією.

А.п. може існувати в кількох основних формах – «акліматизація», «натуралізація», «аккультурація». Укр. дослідниця С. Бойко вказує, що **А.п.** реалізується в кількох напрямках: 1) встановлення територіальної чи нетериторіальної автономії; 2) участь представників нац. меншин у держ. управлінні за дотримання пропорційності представництва нац. (етнічних) меншин у владних структурах. У політ. психології поняття **А.п.** застосовується до таких параметрів комунікації, як темп мови, вибір відповідної лексики, спрощена або ускладнена граматична структура. **А.п.**

може бути *позитивною* (підлаштування під співрозмовника) або *негативною* (використання максимально відмінного від співрозмовника стилю). Спрямованість акомодації при спілкуванні представників різних груп залежить від налаштованості груп одна до одної. /М. Іванов/

Активність політична (лат. *activus* – діяльний і грец. *politike* – держ. діяльність) – у широкому розумінні поняття відображає діяльність (дії) політ. суб'єктів, спрямованих на реалізацію своїх інтересів; у вузькому – міру інтенсивності й систематичності політ. участі суб'єктів політики в політ. процесі, міру залучення індивідів, соц. груп у процесі політ. участі, що відображені в різних формах політ. поведінки. Антиподом **А.п.** постає бездіяльність, апатія, пасивність, індиферентність. Вирізняють *автономну* і *мобілізовану А.п.*, котрі засновуються на відповідних типах політ. поведінки. Автономна **А.п.** має підґрунтям раціональні мотивації та характеризується вільним вибором суб'єкта цілей і засобів їхнього досягнення в політ. процесі. Мобілізована **А.п.** є наслідком впливу (тиску) політ. лідерів, еліт, політ. ін-тів і засновується на придушенні або викривленні вільних та раціональних політ. уподобань, інтересів індивідів, переважанні емоційних, підсвідомих мотивацій. У реальному політ. житті ці типи політ. активності взаємопереплетені, хоча автономна **А.п.** і активність більше пов'язується з демокр. політ. системами, мобілізована з – тоталітарно-авторитарними. На основі форм політ. поведінки виокремлюють індивідуальні, групові та масові вияви **А.п.**, інституційні та позаінституційні, організовані та неорганізовані, санкціоновані та несанкціоновані тощо. Вплив **А.п.** (в основу якої можуть бути покладені вимоги або дії, спрямовані на підтримку) на політ. систему неоднозначний, суперечливий і визначається конкретними мотиваціями та формами політ. дій. **А.п.**, що виявляється в інституційних формах і регулюється політ. нормами, процедурами, є, з одного боку, чинником підвищення ефективності політ. системи. З іншого – різка активізація

політ. участі (зокрема стихійної та нерегульованої), часто ґрунтованої на ірраціональних мотиваціях, може знизити ефективність (чи навіть паралізувати) функціонування політ. системи. Чинники, котрі впливають на мотивації та конкретні типи і форми **А.п.**, – потреби й інтереси суб'єктів, які формуються під впливом сусп. оточення (типу політ. режиму, домінуючих у сусп.-ві цінностей, типу політ. культури), традицій, особливостей нац. хар-ру і менталітету, а також особистісних характеристик (соц. статус, стать, вік, місце проживання, сімейний стан, освіта, фах та ін.). /Л. Угерин/

Актор міжнародний – термін, яким у теорії міжнар. відносин позначають суб'єктів взаємодії на світ. арені; будь-яка особа, група, структура, орг-ція, здатна відігравати певну роль, чинити вплив у міжнар. відносинах. Амер. дослідники Б. Рассет і Х. Старр відзначають, що термін «актор» має цілу низку переваг. По-перше, він відображає широкий спектр учасників міжнар. відносин. По-друге, він акцентує увагу на поведінці і тим самим відображає специфіку суб'єкта, який діє у певний спосіб. Нарешті, по-третє, він допомагає зрозуміти, що різні актори грають різні ролі: деякі з них займають авансцену і є «зірками», тоді як інші залишаються не більше, ніж статистами або ж членами хорової групи. І тим не менше, всі вони беруть участь у створенні закінченого спектаклю на світ. сцені. Представники більшості теорет. напрямків і шкіл вважають, що типовими **А.м.** є д-ви, а також міжнар. орг-ції і системи. Амер. учений М. Каплан розрізняє три типи **А.м.**: *національний* (суверенні д-ви), *транснаціональний* (регіональні міжнар. орг-ції, напр. НАТО) і *універсальний* (всесвітні орг-ції, напр., ООН). Фр. науковець М. Мерль як типових **А.м.** розглядає д-ви, міжнар. орг-ції та транснац. сили (напр., мультинац. корпорації, світову громад. думку). Амер. політолог Дж. Розенау вважає осн. **А.м.** д-ви, підсистеми (напр., органи місц. адміністрації, що володіють певною автономією у міжнар. сфері), транснац. орг-ції, які існують поза межами держ. юрисдикції, ко-

горти (напр., етн. групи, церкви тощо), рухи. Із наведених прикладів видно, що згода щодо осн. типів **А.м.** стосується насамперед д-ви і міждерж. (міжуряд.) орг-ції. Щодо питання про ін. учасників міжнар. відносин, то воно залишається предметом теорет. дискусій.

Дискусійним є питання про те, якому типу **А.м.** слід віддавати перевагу при аналізі міжнар. відносин. 1) Для представників *політ. реалізму* (Г. Моргантау, Р. Арон) д-ва є гол., вирішальним, якщо не єдиним актором міжнар. відносин. Д-ва розглядається як єдиний загальнонац. ін-т, який має легітимні повноваження здійснювати політику на міжнар. арені і володіє необхідними для цього засобами – дипломатією та військ. силою. 2) Гнучкішою є точка зору представників *модерністського напрямку* (М. Каплан, К. Райт). Зміщуючи акцент на функціонування міжнар. відносин і спираючись на системний підхід, моделювання, кількісні методи, представники модернізму не обмежуються дослідженням поведінки д-в, залучаючи в наук. обіг проблеми, пов'язані з діяльністю міжнар. орг-цій, міжнар.-політ. наслідками екон. діяльності ТНК тощо. Питання про пріоритетність того чи іншого **А.м.** є для них другорядним. 3) З позиції теоретиків *транснаціоналізму* (Р. Кохен, Дж. Най, Дж. Розенау) однією з характерних особливостей суч. етапу в еволюції міжнар. відносин є той виклик, який кидають позиціям д-в міжнар. неурядові орг-ції, мультинац. фірми і корпорації, екол. рухи тощо. На їх думку, зі зростанням числа міжнар. орг-цій позиції д-в у світовій політиці слабшають, і, навпаки, посилюється роль і значення недержавних суб'єктів міжнар. відносин. Фр. юрист Б. Жак'є вважає, що можна говорити про дві категорії або групи **А.м.**: д-ва як традиц., первинний і центр. **А.м.**, і недерж. учасники, які з'явилися пізніше й існування яких виправдано широкою концепцією міжнар. відносин (вузька – міждержавна), до яких належать: міжнар. міждержавні і неурядові (недерж.) орг-ції; транснац. корпорації; реліг. об'єднання; сусп.-політ. рухи; окремі індивіди чи їх групи тощо. /Т. Сидорук/

Алармізм політичний (англ. *alarmism* – паніка, тривога) – ідейна течія заснована на вкрай песимістичному ставленні до майбутнього людства, обумовленого, гол. чином, очікуваннями тотальної екол. кризи, яку пов'язують із невідворотними наслідками зміни природного середовища. Термін «алармізм» уживаний майже у всіх європ. мовах, тому його походження можна, так само, пов'язати з фр. мовою, в якій слово «а l'arme» відбиває світовідчуження людини, яке вміщується в заклику «До зброї!». **А.п.** – певний набір ідей, гол. чином, у зах. наук. думці, пов'язаний з уявленнями про фатальні наслідки технолог. катастроф, масштабних змін в оточуючому середовищі, виснаження ресурсів та нерегульованих процесах в демогр. сфері. Усе більшу актуальність здобувають соц.-екон. і політ. передумови можливих глобальних потрясінь. У політ. житті ця течія знаходить своє відображення в чисельних програмах політ. партій, які в основу своєї діяльності кладуть б-бу за охорону довкілля. **А.п.** – набрав значного поширення в період бурхливого розвитку індустр. галузі в господарчому житті людства. В цей час, загрози неконтрольованого зростання населення були підсилені технолог. впливами на природу, що, в свою чергу, призводить до зростання вимог надзвичайних заходів із боку відповідних політ. сил зі призупинення можливих катастроф. наслідків інтенсивного споживання природ. ресурсів. Певний вплив на політ. процес мають ідеї подібного роду, що продукуються авторитет. об'єднаннями інтелектуалів та окремими вченими. У цьому зв'язку, слід відзначити діяльність Європ. партії зелених, «Римського клубу» та наук. праці відомого економіста Р. Хейлбронера. **А.п.** на сьогодні не оформився в самостійну, цілісну та струнку концепцію, а перебуває на стадії переходу від відчутних політ. настроїв до обгрунтованої наук. концепції, позаяк нині не має достатнього теорет. обгрунтування та спирається на збуджене відчуття небезпеки та страху перед можливими майбутніми глобальними політ., екон. та екол. катастрофами. **А.п.** можна оцінювати як інтегруючу течію, яка певною мірою спирається на філос. ідеї

екстремізму, песимізму та екзистенціалізму. Суч. вчені звертають увагу, що **А.п.** своїм походженням пов'язаний із реаліст. сприйняттям іст. досвіду та мало пов'язаний із ідеолог. і реліг. доктринами. Він розвивається як складова частина соц. алармізму. Виділяють *конструктивний* і *неконструктивний* види **А.п.** Відмінною рисою конструкт. **А.п.** є його спрямованість на розробку можливих шляхів подолання існуючих загроз і вироблення необхідних заходів безпеки. **А.п.**, у тій частині, коли він спирається на реаліст. сприйняття дійсності та можливих загроз людству, виступає, в цілому, позитивним і корисним напрямком наук. думки, який здатний сприяти прогнозованому та стабільному розвитку світ. співт-ва. /М. Іванов/

Альтерглобалізм (альтермондіалізм) (англ. *globalism* – глобалізм, фр. *altermondialisme* – альтермондіалізм) – теорія й ідеологія демокр. глобалізації, ідейно-політ. обгрунтування нового світ. порядку з позицій широкої демокр. громадськості. **А.**, погоджуючись із неминучістю глобалізації, шукає шляхи актуалізації її позитивних наслідків і нейтралізації негативних. Це ідеологія, яка є альтернативою глобалізму, але не глобалізації. Д. Стігліц, ідеолог **А.** зауважує, що проблема не у власне глобалізації, а в міжнар. екон. ін-тах, зокрема МВФ «перестав служити інтересам світ. економіки, підмінили їх інтересами міжн. фінансів». Помітний внесок у критичне осмислення глобалізму зробили зах. вчені (М. Грановетер, Е. Етціоні, М. Кастельс, Р. Сведберг, А. Сен, С. Стрендж, А. Урен, Д. Хелд, Е. Хеллайнер, Р. Холлінгсворт, Ф. Шміттер, В. Штрек), які по-новому поставили питання про зв'язок економіки з ін. сферами сусп. життя. У їхніх працях склався відмінний образ ринку (у т.ч. й глобального), ніж той, що сформувався в неолібералізмі.

Соц.-політ. базу **А.** характеризують інтеркласовість, полідемографічність, екстериторіальність, соц. і організац. плюралізм. Інтеркласовість та соц. плюралізм обумовлені участю в альтерглобалістському русі представників різних класів і верств сусп-в, зокре-

ма робітників і селян, середнього класу (інтелігенція, дрібна буржуазія), середньої буржуазії, які об'єктивно зацікавлені в «глобалізації знизу» та протидії монополізму ТНК і провідних міжнар. орг-ції (Світ. орг-ція торгівлі, Всесвіт. банк, Міжнар. Валют. фонд). **А.** відображає інтереси також бурж.-демокр. елементів, що прагнуть реформувати суч. капіталізм. **А.** є ідеологією не лише соц.-диференц. груп, а й груп організац. оформлених інтересів (за термінологією Р. Даля) організац. плюралізму. Організац. плюралізм – принцип облаштування сусп.-ва, котрий ґрунтується на можливості різноманітних соц. груп захищати інтереси за допомогою організованої сили, що приводить до їх перетворення в суб'єкти політ. процесу, він обумовлює таку суттєву характеристику альтерглобалістського руху, як певна розмитість кордонів, девертикалізація та децентралізація руху, відсутність керівних структур, ієрархії, обов'язковості, уніфікації. Існує думка, що місце піраміди чи конусу займає мережа: багато суто різнотипних рухів, створених на різних «основах» і не пов'язаних ніякою дисципліною – ні ідеологічною, ні політ., ні організаційною. Єдине, що їх об'єднує – постійність, неприйняття теперішнього стану речей, принципи примату дії та внутр. демократії, мережа Інтернет («колект. агітатор і організатор»); спорадично – акції протесту; іноді – форуми.

Соц.-політ. база ідеології **А.** містить три типи громад. утворень: політ. партії та рухи (представники правого, центрист. та лівого спектрів); профес. орг-ції працівників і підприємн. орг-ції, неуряд. громад. орг-ції і рухи (жіночі та молодіжні, антивоєнні, екологічні); альтерглобалістські орг-ції та рухи (спец. створені для протидії глобалізові та лібер. і неолібер. моделі глобалізації). Гол. причина складності соц.-політ. бази **А.** у тому, що він поки слабо диференційований і відображає інтереси різноманітних соц. верств. З часом всередині **А.** більш чітко будуть виокремлюватися ідеологеми, що спиратимуться на конкретні соц. сили. Ключові ідеї **А.**: 1) екон. плюралізм, плюралізм власності та підтримка інтересів немонополіт. капіталу; 2) звільнення

з-під приватного контролю та передачі в сусп. володіння природних ресурсів, соц. інфраструктури, культ. благ, знань і засобів їх отримання; 3) зміцнення нац. д-в та розвиток ін-тів самоврядування; 4) вільний ринок як гол. інструмент глобалізації має бути прив'язаний до цінностей і норм колект. співіснування людей; 5) антиамериканізм; 6) антимилітаризм; 7) екологізм – проблема взаємодії природи і людини переміщується в центр уваги сусп.-ва; 8) соц.-політ. і культ. детермінізм, **А.** виступає проти універсалізації та уніфікації культ. життя.

Проблеми **А.**: 1) відсутність оформлених соц. та іст. проектів, які можуть бути порівняні за масштабами з глобалізмом; 2) неоднорідність бачення перспектив глобалізації всередині самого **А.**: є два принципово різні підходи до стратег. цілей – реформувати суч. капіталізм зі середини, або змінити принципи орг-ції міжнар. фін. орг-цій – МВФ, СОТ; 3) негативний імідж **А.** – зах. преса підтримує «хуліганський» імідж **А.** як суміш троцькізму, анархізму, екологізму й ексцентричного антиамериканізму, проте насправді він набув достатньої репутабельності й представлений такими нобел. лауреатами, як Ж. Ціглер й Д. Стігліц; лауреатом Кіот. премії Н. Чомскі, фінансистом, інвестором і філантропом Дж. Соросом, радником М. Тетчер, проф. Вищої школи економіки при Лондон. ун-ті Д. Греєм /Є. Тихомирова/

Альтернативні методи голосування – способи волевиявлення, які застосовуються замість традиц. голосування на виборчій дільниці. **А.м.г.** використовують для збільшення рівня участі громадян у виборах та забезпечення ширшої реалізації ними своїх виборчих прав. Проте **А.м.г.** передбачають вищу ймовірність фальсифікацій та порушень свободи виборів. Тому під час їхнього застосування потрібен жорсткий контроль і запобігання зловживанням.

Для забезпечення можливості проголосувати виборцям, які внесені до виборчих списків на певній дільниці, але не можуть з поважних причин (стан здоров'я, інвалідність тощо) самостійно прийти для здійснення во-

левиявлення, застосовують *голосування поза виборчою дільницею (голосування на дому)*. Умовою для цього має бути заява виборця. Для забезпечення демократичності процесу такого голосування бажаною є наявність не усної, а письмової заяви із зазначенням причин, які не дають змоги виборцям проголосувати на виборчій дільниці. Також важливо, щоб така заява була подана завчасно. У випадку ж, якщо законодавство уможливило усну заяву, то при прибутті членів виборчої комісії до виборця вона має бути підтверджена письмово. Для додаткових гарантій проти фальсифікацій законодавець інколи вимагає довідку з медичного закладу, яка б підтверджувала хворобу виборця. У цьому випадку повинен бути досягнутий розумний компроміс, який не перетворював би процес голосування у надто складний для виборців, оскільки це може спричинити їхню відмову від участі у виборах.

Голосування поза виборчою дільницею проводиться, як правило, у день виборів. Під час здійснення волевиявлення дуже важливою є присутність як членів виборчих комісій від різних політ. сил, так і спостерігачів. Це дає можливість зробити процес голосування поза межами виборчих дільниць прозорішим і унеможливило фальсифікації. Ще одним заходом, спрямованим на забезпечення демокр. хар-ру такого голосування, є встановлення на законодавчому рівні граничнодопустимої к-сті виборців, які можуть проголосувати поза межами приміщення для голосування.

А.м.г. є *голосування поштою*, яке надається виборцю тільки у разі розумного пояснення причини відсутності. Таке голосування можна допускати лише у тому разі, коли поштова служба є безпечна, – тобто захищена від навмисного втручання, і надійна, – в тому сенсі, що функціонує в належний спосіб.

Для виборців, які в день голосування перебувають поза межами виборчої дільниці чи виборчого округу, теж застосовуються різні види **А.м.г.** Одним із них є *дострокове голосування*, що надається на основі відповідної заяви виборця. За такого виду голосування виборці здійснюють волевиявлення на виборчій

дільниці до дня голосування. Важливо, щоб встановлювався чіткий період, в який може відбуватися дострокове голосування. Більше того, цей період не може бути необґрунтовано великим.

Бюлетені виборців, що голосують достроково, знаходяться у запечатаному конверті та підраховуються лише в день голосування. Д-ва обов'язково повинна забезпечувати надійне зберігання таких бюлетенів. Додатковим заходом проти фальсифікації під час дострокового голосування може бути вимога щодо членів виборчих комісій ставити свої підписи на конвертах, що унеможливить їхнє відкриття швидше від встановленого часу чи його підміну. Недоліком дострокового голосування є певна залежність результату волевиявлення від дій кандидатів. Це пояснюється тим, що кінцевий перелік суб'єктів виборчого процесу, за який відбувається голосування, остаточно формується у день виборів. Тому голосування громадян, що здійснили волевиявлення раніше, може бути втрачене, якщо кандидат, підтриманий виборцями, знімає свою кандидатуру.

Ще одним **А.м.г.** є *волевиявлення за довіреністю*. Для цього бажано, щоб довіреність була нотаріально завірена. Крім того, законодавство повинно обмежувати як перелік соц. категорій, які можуть голосувати по довіреності (найчастіше це військовослужбовці), так і перелік осіб, яким виборець може надавати довіреність (члени сім'ї, близькі родичі, співжителі тощо).

А.м.г. є також *волевиявлення за допомогою відкріпних посвідчень*, видача яких дає можливість виборцям проголосувати на ін. виборчій дільниці. Однак у цьому випадку важливим є контроль, який би унеможливило голосування виборців кілька разів (отримання кількох відкріпних посвідчень однією особою чи голосування як на своїй виборчій дільниці, так і за відкріпним посвідченням). Для цього повинен вестися реєстр виданих відкріпних посвідчень, а виборець повинен бути видалений із виборчих списків на дільниці за місцем проживання у разі отримання такого посвідчення. Крім того, бажаною є ситуація, коли

відкріпні посвідчення видаються за участі кількох членів виборчої комісії – представників різних політ. сил. Одним із недоліків головування за допомогою відкріпних посвідчень є додаткові фінансові витрати, а також додаткова затрата часу з боку виборців, яким необхідно з'явитися на виборчу дільницю двічі.

Інколи у світовій виборчій практиці застосовується ще й такий **А.м.г.**, як *волевиявлення на пересувних виборчих дільницях*. Воно використовується, як правило, у виняткових ситуаціях (надзвичайний чи військ. стан, загроза використання насилля та збройних сутичок між виборцями тощо). /М. Бучин/

Альтернативні рухи (лат. *alterno* — зміною) – широкий спектр нових соц. рухів, відмінних від традиційних (робітничих, національно-визвольних, тоталітарних), що виникли наприк. 70–80-х рр. ХХ ст. у постіндустр. сусп-вах і продовжили традиції молодіжної революції 60-х рр. **А.р.** стали реакцією на глобалізацію, загострення глобал. проблем, збільшення в сусп. свідомості вагомості постіндустр. цінностей, а також кризи традиц. політ. орг-цій, партій та ін. представницьких ін-тів, неспроможних реагувати на нові проблеми й конфлікти. До **А.р.** належать різні за напрямом діяльності рухи – екологічні, пацифістські, антиядерні, феміністські, антиглобалістські, альтерглобалістські, громадянські ініціативи і под. Особливістю **А.р.** – спрямування їхньої діяльності не на завоювання влади (що характерно для традиційних політ. орг-цій та партій доби Модерну), а на зміни у системі потреб і цінностей, світогляді й свідомості людей. Останні вважаються гол. передумовою сусп. змін. Критеріями альтернативних рухів є постматеріальна система цінностей, яка акцентує на проблемах самореалізації й самоусвідомлення особи; неприйняття ідентифікаційних маркерів доби Модерну, пов'язаних територіально-державною орг-цією; мережева структура. Активність **А.р.** спрямовується на сфери сусп-ва, котрі не є однозначно ні публічними (в сенсі політ.), ні приватними. Відповідно основу їхнього конституювання становлять не політ.

проблеми (це характерно для традиц. рухів), а соціокульт. постматеріальні (пов'язані зі загальнолюдськими цінностями, якістю довілля, правами людини та меншин, стилем життя). **А.р.** характеризуються також універсальністю цілей і програмних завдань, відсутністю класової основи й потенційно широким та гетерогенним складом, низьким рівнем інституційності, орієнтацією на локальні й практичні дії. Діяльність **А.р.** спрямована на пошуки нових шляхів у розвитку цивілізації, розв'язання глобал. проблем, вони представляють альтернативні візії сусп.-політ. розвитку. З огляду політ. орієнтації, **А.р.** більше тяжіють до лівих. Теоретики альтернативних рухів – А. Турен, Г. Маркузе, Е. Фромм, Ф. Джеймісон та ін. /Л. Угрюн/

Альянс політичний (фр. *alliance* – з'єднувати) – 1) об'єднання окремих осіб, політ. партій, громад. орг-цій на основі договірних зобов'язань і добровільного членства, діяльність котрих може мати екон., політ., культ., екол. та ін. хар-р напр.: група в Європ. парламенті «Альянс лібералів і демократів за Європу», політ. партія «Альянс за майбутнє Австрії»; культурно-просвітницька неприбуткова орг-ція «Альянс Франсез» (фр. *Alliance française*) тощо; 2) у наук. л-рі поняття **А.п.** найчастіше використовують щодо союзів д-в, міждерж. коаліцій, які впливали на міжнар. систему балансу сил та були спрямовані проти могутності ін. д-в чи однієї д-ви, котрі можуть мати військ., політ. і дипломат. хар-р (скажімо, Великий альянс, укладений 1688 р. Швецією, Іспанією, Савоєю, Австрією, Саксонією, Голландією, Англією проти Франції). Міждерж. й міжнар. **А.п.** розподіляють на наступальні й оборонні, напр., Північноатлантичний альянс (НАТО), (1949), хоча за певних обставин вони могли мати лише політ. або дипломат. хар-р. Так, після Віденського конгресу 1815 р. Велика Британія, Пруссія, Австрія та Росія створили т. зв. Чотиристоронній (або Священний) альянс, який розглядався засобом міжнар. політики великих д-в, мав на меті закріпити територ. статус-кво після наполеонівських війн і конституційне збереження монарх. устрою в

европ. д-вах. Міждерж. альянси можуть бути дво- і багатосторонніми, таємними й відкритими, формуватися для реалізації довго- та короткострокових цілей. /Л. Угрин/

Американізм – поняття, запропоноване Т. Джефферсоном у кін. XVII ст. В основі А. як наряду теорії та практики життєдіяльності лежить віра США у месіанство, особливий статус у світі. А. пов'язують із побутовим, матеріальним благополуччям, правами людини, політ. свободою, реліг. терпимістю. У кін. XIX ст. рух А. поширився серед католиків США. Існує припущення, що в момент зародження А. був антиєвропеїзм. В основі А. – вчення амер. катол. священника і богослова XIX ст. А. Хекера і певні модерністські та ліберальні ідеї, висунені окремими амер. церк. ієрархами. Важливою частиною А. була вимога відокремлення церкви від д-ви за амер. зразком, а також широка підтримка соц. перетворень. Провідником цих ідей був кардинал Д. Гіббонс, архієпископ Балтімора, який став на захист робітн. руху та прихильників соц. реформ. Ще однією складовою А. стала «Американізація» – програма, розгорнута архієпископом Сент-Пола Д. Айрлендом (1838-1918) щодо іммігрантів, яка передбачала адаптацію програм парафіяльних шкіл до програм держ. світських навч. закладів. «Американізація» викликала неприйняття у багатьох амер. католиків. Архієпископ Мілуокі Ф. Катцер розцінив «американізацію» як англосаксон. варіант «Kulturkampf». З ін. боку, ідеї Д. Айрленда, як і певні аспекти А. загалом, знайшли підтримку у єпископа Д. Кіна, ректора Католич. ун-ту Америки та кардинала Д. О'Коннела, ректора Півн.-Амер. коледжу. О'Коннел намагався популяризувати ідеї А. в Європі. Фактично саме він у 1897 р. на 4-му Міжнар. католич. конгресі у Фрайбурзі у доповіді «Американізм у житті А. Хекера» першим чітко сформулював осн. тези А. Поняття А. широко використовували амер. президенти Т. Рузвельт і В. Вільсон. У Європі ідеї А. знайшли незначну підтримку.

За Д. Гелентером А. – це створена пуританами як рушійною силою духовного розтвітку амер. сусп-ва форма релігії; власне пуритан-

ство поступово перетворилось у А. За С. Гантінгтоном А. або амер. сусп. релігія є християнством без Христа. Тріада А.: фундаментальним є факт Біблії як Слова Божого, а звідси всі члени амер. сусп-ва мають індивідуальну гідність, а амер. сусп-во має божественну місію щодо всього людства, кожна людина має право на свободу, рівність у правах та демократію. Часто А. вважають амер. націоналізмом. /В. Терещенко/

Анархія (дав.-грец. *ἀναρχία* – безвладдя) – 1) безвладдя; 2) безладдя, стихійність, неорганізованість. А. є явищем, яке виходить за рамки звичних понять, яке відкриває цілком ін. форму орг-ції людської спільноти, яка несумісна з усіма пануючими орг-ціями на засадах відсутності суворої централізації, детермінації та знеособлювання. А. – модель сусп-ва, не обмеженого рамками д-ви, яке вивільняє самодіяльну творчу енергію вільних особистостей. А. – аспект, частина будь-якого сусп-ва, взаємодія якого з іншими, зокрема, централізуючими частинами, створює палітру соц. буття людей. Тому феномен А., який аж ніяк не є винятково продукований теорет. думкою, має глибокі підстави в реальній дійсності, не міг не викликати інтересу у представників різноманітних напрямків гуманіт. знання. У наук. літ-рі панує категорична думка, що анарх. стан у масштабах сусп-ва просто абстракція, а анарх. сусп-во ніколи не існувало. Вітчизн. та й заруб. дослідження розглядають, в основному, історію А. як соц.-політ. течію, причому, що стосується його доктрини, то аналізується, як правило, її негативна частина – критика д-ви і політ. влади. А. ніколи не розглядалася як модель сусп-ва, що характеризується певним набором сенсожиттєвих орієнтирів або соц. цінностей, які цілком можуть протистояти імперативам, визаним людством сьогодні.

Уявлення про А., що склалося в даний час, досить суперечливе. Для повсякденної свідомості А. є синонімом безладдя, хаосу, розбещеності й уседозволеності. Для теоретичного – це також, як правило, певний стан, що може призвести до загибелі сусп-ва. Поняття

«А.» має, як мінімум три значення: 1) для позначення соц. ідеалу теоретиків анархізму класичного періоду, ідеалу бездержавного сусп-ва, в якому буде реалізована повна свобода особи; це ідеальне сусп-во (у тому виді, в котрому воно подано в роботах П. Прудона, М. Бакуніна, П. Кропоткіна) ніде і ніколи не було реалізоване; 2) А. може існувати (і існує завжди) у вигляді ціннісних настанов окремої особистості, її сенсожиттєвих орієнтирів, що обумовлюють певний тип її поведінки; 3) А. – це особливий реальний стан сусп-ва, в якому відсутня (як було до виникнення д-в) або ж ослаблена держ. влада, здійснюється «м'яка» держ. участь у житті сусп-ва. Кожний іст. етап пізнання А. характеризується відповідними напрямками і навіть політ. течіями: на класичному етапі основним суб'єктом пізнання виступив анархізм.

Нині освоєння сутності А. здійснюється людьми, далекими від політ. активності анархістів. Пізнання А. як певного стану сусп-ва, в якому відсутня або ослаблена держ. влада, і, водночас, активно діють механізми самоорг-ції, почалося задовго до появи анархізму як соц.-політ. руху, майже одночасно з появою д-ви, що обмежила творчу активність індивіда рамками своїх законів і правил. Анархізм не помер із смертю його теоретиків класичного і некласичного періодів. Дослідження бездержавного стану сусп-ва продовжувалися протягом ХХ ст. шляхами різноманітних напрямків, хоча вони і не носили назви анархічних. Соц. порядок сучасних розвинутих зах. сусп-в є багато в чому реалізацією, нехай дещо трансформованому виді, настанов анархістів. Анархічні ідеї живі і зараз, і хоча ніде анархізм не став пануючою ідеологією, він продовжує знаходити прихильників, позаяк втілює в собі споконвічне прагнення людини до звільнення від суворих обмежень у своїх вчинках, що накладає життя в сусп-ві, організованому на держ. началах. /В. Гошовська/

Анатомія влади (грец. *anatome* – розсічення) – система уявлень про внутр. будову влади, її органів, механізми та принципи її формування і функціонування. Амер. вчений

і сусп. діяч Дж. Гелбрейт у книзі «Анатомія влади» (1984) докладно проаналізував природу, структуру, роль, джерела, знаряддя, форми та діалектику влади. Природа влади – це першоджерело. Є різні точки зору щодо природи влади, серед яких: 1) *психол. трактування*, що виводять владу з психології людини, з волі до влади (психоаналітична традиція виводить потяг до влади з несвідомих імпульсів); 2) *структурно-організаційний і системний підходи*, що виводять владу за рамки психології і пов'язують її з природою орг-ції (своєрідний «ефект» орг-ції), зі статусом індивіда в орг-ції, що дає йому можливість ставити умови іншим і використовувати ресурси влади, негативні чи позитивні санкції; 3) *соціол. підхід* виводить природу влади з контексту сусп. відносин (напр., марксизм акцентує увагу на класовій природі влади; відносини панування і підпорядкування визначаються логікою екон. відносин, екон. нерівністю).

У структурі соц. влади виділяють три осн. знаряддя її здійснення та відповідно три форми влади: 1) *караюча влада*, за якої підпорядкування досягається покаранням (або частіше погрозою покарання); 2) *влада, що винагороджує*, коли підлегла сторона свідомо обирає підпорядкування і визнає претензії суб'єкта (індивіда або групи) на панування, керуючись розуміннями вигоди; 3) *умовна влада*, яка характеризується відсутністю такого усвідомлення та здійснюється завдяки вірі підлеглого в природність (розумність, правильність) підпорядкування. Джерела та знаряддя влади – все те, що може бути використане для впливу на інших, що підвищує потенціал і силу впливу суб'єкта влади. Існують відкриті і приховані типи впливу. У першому випадку використовуються такі ресурси, як: 1) силовий примус – втрата будь-яких благ, тілесні покарання (тортури, концтабори), смертна кара, обмеження свободи, штрафи, відлучення від церкви, звільнення з роботи тощо; 2) закон – традиція, звичай; 3) стимулювання – створення стимулів, якими виступають матеріальні та ін. блага, що ними об'єкт влади нагороджується в обмін на поведінку, що вимагається. Прихований вплив передбачає використання

методів переконання, тобто раціональних аргументів, або навіювання.

Залежно від того, які ресурси використовуються, говорять про три способи володарювання: панування, вплив і стимулювання. Існують і ін. класифікації ресурсів. Напр., ресурси поділяються залежно від сфер життєдіяльності: 1) екон. ресурси – матеріальні цінності, необхідні для сусп. вир-ва і споживання, гроші, родючі землі, продукти харчування тощо; 2) соц. ресурси – соц. і демогр. структури, соц. інфраструктура: освіта, мед. обслуговування, соц. забезпечення тощо; 3) культ.-інформ. ресурси – знання й інформація, а також засоби їх отримання та поширення: ін-ти науки і освіти, ЗМІ тощо; 4) адм.-правові ресурси – система управління, сукупність владних установ; 5) силові ресурси – зброя та апарат фіз. примусу (армія, поліція, внутр. війська, спецслужби, суд і прокуратура з їх матеріальними атрибутами: будівлями, спорядженням, в'язницями). За формою влади виділяють: 1) влада примусу – основний аспект – страх – виконавець вірить, що керівник може покарати його таким чином, що зробить неможливим задоволення його власних потреби або викличе певні неприємності; 2) влада винагороди – вплив на людей за допомогою позитивних заходів впливу, основа яких – стимули та винагороди; 3) влада ресурсів, джерелом якої є власність на ресурси у найширшому розумінні цього слова; 4) влада зв'язків – в основі якої покладено зв'язки з впливовими особами, в чиїх руках перебувають необхідні ресурси; 5) експертна влада – вплив через розумну віру, яка зумовлена переконаністю в тому, що керівник має ґрунтовні знання з питань, що вирішуються; 6) влада прикладу (еталонна) – формується на засадах харизми керівника, внаслідок чого підлеглі хочуть бути схожими на нього, а тому наслідують його в усьому; 7) традиційна влада – ґрунтується на традиції підкорятися посадовій особі, що передається людьми з покоління в покоління. /О. Ткач/

Андроцентризм (грец. *ανδρoι* – людина, чоловік, лат. *centrum* – осереддя, центр) – глибинна культурна традиція, центрована

на чоловічому як вихідній точці, яка зводить людську суб'єктивність до єдиної чоловічої норми. З погляду А., жіноча суб'єктивність репрезентується як відхилення від норми, як щось ін., чуже, другорядне, меншовагтисне, похідне від чоловічого, маргіналія. А. – не просто погляд на світ із чоловічої точки зору, а прийняття чоловічих нормативних уявлень і життєвих моделей за єдині універсальні соц. норми та життєві моделі. Під впливом А. створюється світ культури, де жінки і чоловіки мають різну вагу, є гендерно нерівними, тобто знаходяться на різних щаблях соц. ієрархії. Тому А. можна розглядати як спец. конфігурацію владних відносин. Термін А. активно використовується теоретиками гендерного підходу та феміністами для критики гендерної асиметрії. А. разом із гендерною поляризацією і біол. есенціалізмом (лат. *essentia* – сутність) як невидимі приписи щодо статі та гендеру вбудовуються в дискурси культури, соц. інституції та психіку людей і систематично закріплюють, відтворюють чоловіче домінування в сусп-ві. Ці невидимі приписи амер. дослідниця С. Бем образно називає лінзами гендеру, своєрідною концептуальною оптикою, яка не лише задає ракурс сприйняття й осмислення соц. дійсності, а й формує, організує її. А. виявляється майже у всіх царинах науки і сферах життєдіяльності людей. На це звертав увагу нім. соціолог Г. Зіммель, наголошуючи на тому, що наша об'єктивна культура за винятком небагатьох галузей, є чоловічою. Мистецтво та промисловість, наука та торгівля, д-ва та релігія створені чоловіками і мають андроцентричний хар-р, тобто тлумачаться більшою мірою з погляду чоловіків.

А. базується на універсалістському дискурсі європ. науки, яка «науково» обґрунтовує гендерну нейтральність соц. ін-тів і структур. В основу підходу про гендерну нейтральність покладена ідея біол. запрограмованості статей, яка панувала у наук. л-рі до 70-х рр. ХХ ст. Більшість авторитетних учених (І. Кант, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Ніцше та ін.), визнаючи цінність обох статей, стояли на позиції чіткого розподілу їх природних схильностей і відповідно – соц. ролей. Квінтсенцією андроцентрич-

ного погляду на жінок став статево-рольовий соціолог. підхід, який виник у межах структурно-функціонального аналізу, засновником якого є амер. вчений Т. Парсонс. Т. Парсонс і його колеги послідовно проводили думку про те, що статева диференціація ролей повинна визначатися виключно біологією. Здатність жінки до дітонародження і догляду за дітьми автоматично визначає її експресивну роль. Чоловік, діяльність якого пов'язана з профес. зайнятістю поза домом, змушений брати на себе інструментальну роль. Такий розподіл ролей є універсальним, функціональним, найбільшою мірою задовольняє потреби сусп-ва, сприяє його стабільності, позаяк ґрунтується на природній взаємодоповнюваності статей. Порушення такого розподілу ролей, їх зміна можуть привести до біол. дисгармонії, до появи багатьох соціально непристосованих індивідів. Позаяк розподіл ролей у сусп-ві визначається природою, його змінити неможливо. Як би не залучалися жінки до праці за межами сім'ї, ролі не змінюються. Культура тільки наслідує або виконує вимоги природи. Панування біол. пояснення соц. відмінностей між чоловіками та жінками призвело до формування та закріплення різноманітних форм чоловічого домінування в соц. і культ. житті. Аналіз існуючих у сучасному сусп-ві соц. ін-тів показав, що норми соц. успішності і «нормальності» обумовлені чоловічими інтересами. Останні визначають велику к-сть видів спорту, вимоги до робочих місць, зразки успішного кар'єрного просування. Чоловічий досвід і їх прагнення визначають поняття заслуг, бачення світу у всіх його ракурсах. Механізми підпорядкування жінок реалізуються також андроцентричною структурою мови та прийнятими у сусп-ві мовними практиками.

Аналіз лексико-граматичної системи мови показує, що вона узаконює нерівності між чоловіками й жінками, робить їх природними, звичними, непомітними. Феміністська лінгвістична критика виявила наступні ознаки мовного А.: отожднення понять «людина» і «чоловік»; чоловічі мовні форми використовуються як норми мови та зумовлюють маргіналізацію та ігнорування жінок в мовному

світі; розподіл мови на норми чоловічого і жіночого базується на реальній гендерній асиметрії, відображає її, а потім закріплює через мовне відтворення.

Поява численних гендерних досліджень порушила традиц. андроцентричний підхід до розуміння чоловічого і жіночого становища в сусп-ві. Сформувався погляд, який став базовим у теорії гендеру: відмінності в поведінці, хар-рах чоловіків і жінок, їх нерівне становище в сусп-ві мають невроджений хар-р, а конструюються сусп-вом і постійно відтворюються за допомогою його символів і норм. Отже, А. не є природним і незмінним, а розглядається як предмет для можливої деконструкції, зміни суті та механізмів відтворення соц. сконструйованих рис і відносин. Феміністський проект в сучасному гуманіст. знанні пов'язаний із деконструкцією А. як культ. традиції в усіх її проявах. Однак із погляду на те, що соціалізація особи, зокрема гендерна, має об'єктивно-суб'єктивний хар-р, подолання А. є складним процесом і можливе, як підтверджують результати гендерних досліджень, за умови здійснення не тільки докорінних змін у соц. тканині сусп. організму, а й у сфері гендерної свідомості. /О. Авдєєнко/

Анекдот політичний (грец. *ανεχδοτος* – невиданий, той, що не підлягає розголосу) – коротка, переважно усна розповідь політ. змісту зі жартівливим або сатиричним відтінком, що завершується несподіваним, дотепним кінцем. **А.п.** належить до найдавніших форм побутового дискурсу, що ґрунтується на створенні комічного ефекту: метою **А.п.** є висміювання політ. суб'єкта або об'єкта. У часи свого зародження **А.п.** був короткою розповіддю про подію зі знаменитістю, полководцем, тираном, філософом або лікарем. Лише пізніше **А.п.** отримали жартівний хар-р, нерідко з явно сатиричною спрямованістю. **А.п.** як жанр затвердився наприкін. XVIII ст. Не без впливу європ. (в основному французької) традиції він, швидко з'єднавшись з нац. досвідом, став орієнтуватися на світську культуру спілкування. Однак розквіт жанру прийшовся лише на першу пол. XIX ст., тобто на час, коли

остаточно склалися його внутр. закони, репертуар, традиції, коло оповідачів. Політ. зміст, у суч. розумінні, **А.п.** набув лише наприкін. XIX – поч. XX ст. У збірках «Енциклопедія веселуна», «Всесвітня дотепність» соц. і політ. тематика була представлена досить системно, хоча і була як і раніше як би розчинена в описі кумедних випадків із чиновниками, полководцями, блазнями. **А.п.** містив в осн. позитивну інформацію про своїх осн. персонажів. На поч. XX ст. з'явилися нові соц. сили, які вивели **А.п.** з чисто літ. норм, зробивши його зброєю б-би проти правлячого класу. У радян. добу тематика **А.п.** була надзвичайно різноманітною, а канал поширення один – передача «з вуст у уста». Розповідати **А.п.** у компанії друзів було надзвичайно небезпечно, особливо в 30-50-і рр. Пізніше репресії були ослаблені, але ризик утратити роботу або зіпсувати кар'єру зберігався аж до 90-х рр.

Осн. ф-ція **А.п.** – створення схованих («підпільних») засобів комунікації. У цьому розумінні його цілі складні і різноманітні; від самозахисту особистості до відкритої словесної агресії, що характерно для цих років. Вихід із підпілля, настільки важливий для існування **А.п.**, швидко змінився періодом його занепаду. Однак, як і раніше, суч. **А.п.** властиві тотальність іронії, заг. заперечення політ. лідерів, політ. песимізм. **А.п.** як і раніше відкрито використовується урядовими та опозиц. колами в політ. б-бі. У той же час **А.п.**, представляючи собою форму критики і протесту проти влади, функціонально служить і засобом популярної розваги. Дослідники помітили, що карнавальні жарти над держ. діячами і цілими політ. ін-тами найчастіше мали на меті очищення душі від різних негативних емоцій. Саме тому **А.п.** не можна розглядати тільки як засіб протистояння режимові. Оповідачі і слухачі **А.п.** найчастіше просто заповнюють дефіцит популярної розваги. Більшість цих людей не готові йти далі глузування над владою, вони просто нейтралізують надмірний тиск ідеології. Для них політ. гумор нічим не відрізняється від ін. його різновидів. **А.п.** може переслідувати різні цілі: з одного боку, ви-

ступаючи засобом антиреклами, він створює негативний образ політика, який поступово втрачає авторитет і повагу, а з ін. – **А.п.** може ставати ознакою популярності політ. діяча, своєрідним свідченням того, що народ вважає його «своїм».

Різноманітні типології **А.п.** містять спроби розподілу за тематичними групами, серед яких поширеними є: політичні, соціальні, історичні, етичні, еротичні. Можна виокремити **А.п.** за типом героя, за типом гумору, за нац. специфікою тощо. Специф. різновидом **А.п.** є той, який не лише містить вказівки на певні політ. події і прив'язку до політ. дискурсу, а й є своєрідною формою впливу на масову свідомість. **А.п.** відрізняється тим, що є тимчасовим: він актуалізується лише в певному політ. дискурсі з огляду на відповідні іст. умови. **А.п.** спрямовані на висміювання чинного держ. укладу, певних політиків, політ. ситуації у країні, ставлення влади до народу і народу до влади. Деякі **А.п.** не залежать від іст. епохи, вони спрямовані на критику відносин «влада – народ»: можна замінити імена політиків, і анекдот буде актуальним за будь-яких часів /О. Ткач/

Анексія (лат. *annexio* – приєднання) – насильницьке приєднання або загарбання д-вою всієї або частини території ін. д-ви в односторонньому порядку; примусове приєднання або захоплення будь-якого простору, що перебуває під контролем або у спільному користуванні міжнар. співт-ва (напр., Антарктика, відкрите море, дно Світового океану); насильницьке утримання народності в кордонах чужої д-ви.

За **А.** держ. кордони встановлюють насильницьким шляхом, всупереч волі її населення, що несумісно з основними принципами суч. міжнар. права і Статутом ООН. Відповідно до Статуту ООН (ст. ст. 1, 2) члени цієї орг-ції повинні дотримуватися принципу рівноправності й самовизначення народів і утримуватися від погрози силою або її застосування проти територ. недоторканності і політ. незалежності будь-якої д-ви.

Як правило, в результаті **А.** місц. населення приєднаної території у складі д-ви, що здійснила **А.**, утворює етн. (нац.) меншину, а щодо етн. (нац.) ядра, від якого її відірвано, – діаспору автохтонного походження.

Анексією, як правило, завершувалися війни в рабовласницьку і феодалну епохи; в епоху капіталізму **А.** стала осн. способом розширення території однієї д-ви за рахунок ін. Приклади **А.**: загарбання США частини території Мексики в результаті амер.-мекс. війни 1846-48 рр., приєднання Німеччиною фр. провінції Ельзас і Схід. Лотарингія; аншлюс Австрії 1938 р. У низці випадків **А.** вважаються деякі види колоніальних захоплень, а її різновидом – створення д-в із маріонетковими режимами (напр., у 1932 р. Японією Маньчжоу-Го).

За міжнар. правом **А.** – один із видів агресії і спричиняє міжнар.-прав. відповідальність. Ще Статут Ліги Націй (ст. 10) зобов'язував д-ви поважати територ. цілісність її членів. У грудні 1939 р. за порушення територ. цілісності Фінляндії (під час радян.-фін. війни) СРСР було виключено зі складу Ліги Націй.

Згідно з нормами суч. міжнар. права **А.** також є незаконною. Територіальні зміни можливі лише при здійсненні права націй на самовизначення або на основі договору між зацікавленими сторонами, які добровільно погоджуються на ці зміни. **А.**, як правило, є силовим одностороннім актом. На недійсність таких територ. захоплень, які слугують результатом виникнення **А.**, вказують певні міжнар. угоди й акти. Напр., Декларація ООН про неприпустимість у втручання у внутр. справи д-в, про захист їхньої незалежності й суверенітету (1965), Декларація про принципи міжнар. права, що стосується співробітництва і дружніх відносин між д-вами (1970), Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі (1975).

А. слід відрізнити від окупації, яка сама по собі не призводить до зміни юрид. приналежності території. Напр., Боснія і Герцеговина, що перебувала під окупацією (тобто фактичним контролем) Австро-Угорщини з 1878 р., була **А.** нею тільки в 1908 р., а до того вважалася формально територією Осман. імперії.
/Н. Романюк/

Анклав (*енклав*) (фр. *enclave* – вклинювання, від лат. *inclavare* – закривати на ключ) – частина держ. території суверенної д-ви, оточена з усіх сторін територією ін. або кількох ін. д-в. **А.** не має спільних меж зі своєю материнською д-вою. Поряд із терміном **А.** вживається термін *напіванклав*, яким позначається територія, яка відділена від осн. частини д-ви або усією своєю територією межує з однією д-вою, але має вихід до моря. **А.** такого типу називають *прибережними А.* на відміну від повних **А.** З погляду д-ви, якій належить територія **А.** називається «ексклав», а поняття «**А.**» використовується ін. д-вами. Вирішальним критерієм для віднесення певних територій до **А.** є суверенітет над ними.

Поняття **А.** походить від лат. *inclavatus* (закритий), в якому префікс *in* (*en*) означає «всередині, за межами», а корінь *clavis* – ключ. Термін **А.** виник у XIII ст. у європ. дипломатії і вперше документально згадується в Мадрид. договорі 1526 р. У XX ст. слово «**А.**» стало широко використовуватися в переносному значенні, коли йшлося про аномальне, унікальне, відмінне від оточуючої дійсності місце, ділянку, територію (напр., «Швейцарія було анклавом світу в розтерзаній Європі») або для визначення існування інородного фрагменту всередині певного середовища. Нині поняття «**А.**» використовується у біології, геології, медицині, етнології (етнічний **А.**), економіці (екон. **А.**), міжнар. праві (**А.** відкритого моря), соціології та ін. науках і переважно трактується як територіально роз'єднана ділянка будь-якого таксону відносно оточуючої її території. Проте найчастіше термін вживається в крайнознавстві, геополітиці, географії і політології, зокрема в політ. географії.

А. класифікуються за кількісними й якісними ознаками (чисельністю населення, площею території, геогр. положенням тощо). **А.**, які не мають держ. суверенітету і повністю оточені територією ін. д-ви, називаються *повними А.* (напр. узбецькі Сох і Шахімардан, таджицький Ворух в оточенні території Киргизстану). В міжнар. праві всі **А.** поділяються на *юрид.* (офіц. визнані світовим співтов.) і *фактичні* (реально існуючі, але самопрого-

лошені і визнані тільки однією або кількома д-вами). Рідкісним видом анклавних територій є *пенеанклави* – не повністю роз'єднані з материнською д-вою територією, але з'єднані з нею тільки в одній точці. Пенеанклави розміщені в горах та важкодоступних районах і сполучення з ними можливе лише через територію оточуючої д-ви (напр., італ. муніципалітет Лівіньо взимку доступний лише через територію Швейцарії). За часом виникнення та існування **А.** поділяються на *історичні* та *сучасні*. За природно-геогр. ознакою виділяють сухопутні, морські й озерні **А.** Вчені виділяють також *юрисдикційні А.*, якими є закордонські бази морських і повітряних сил окремих країн, розміщені на території ін. країн (напр., база США в затоці Гуантанамо на Кубі). Території посольств, консульств, дипломат. місій і представництв д-в світу також є юрисдикційними **А.** на території ін. країн.

На виникнення та існування **А.** вагомий вплив мали геогр. (напр., внаслідок зміни напрямку течії річки), іст., політ. і соц.-екон. чинники. На політ. карті світу в минулі іст. епохи існувало багато **А.**, особливо в середні віки. У світовій історії виділяються чотири хвилі формування **А.** *Перша хвиля* викликана особливостями довестфальської держ. побудови в Зах. Європі, коли державність визначалася не територією, а феодалом. Це зумовило формування «клаптикових д-в» анклавного типу через купівлю території, успадкування, ведення війн, пожертвувань церкви тощо. Існували сотні **А.**, заснованих на володіннях церков, певних феодалів або правлячої династії, особливо на території середньовічної Німеччини. Процес національної консолідації в Європі усунув більшість довестфальських **А.** Деякі з них залишилися як несuverенні **А.** (напр., Баарле в Бельгії та Нідерландах, Бюзінген та ін.) або як суверенні анклавні д-ви (Сан-Маріно, Ватикан і Монако).

Друга хвиля виникнення **А.** пов'язана з формуванням колон. імперій деякими європ. д-вами (Іспанією, Португалією, Францією, Великою Британією, Нідерландами, а пізніше й Німеччиною). Формально більшість їхніх закордонських колоній можуть розглядатися як **А.**

відносно оточуючих суверенних д-в чи колоній, якими володіли країни-метрополії. Більша частина цих **А.** зникла з політ. карти світу в період розпаду світової колон. системи, проте деякі збереглися (напр., ісп. **А.** Сеута і Мелілья на афр. узбережжі Середземного моря).

Третя хвиля виникнення **А.** пов'язана з процесом розпаду колон. імперій у ХХ ст. До таких відносяться **А.** європ. д-в, які виникли на руїнах імперій, а також незалежні анклавні д-ви і несuverенні **А.**, які виникли в процесі встановлення кордонів між кол. колоніями (напр., д-ви-анклави Гамбія, Лесото і Бруней чи несuverенні **А.** Куч-Бехар в Індії та Бангладеш і Тембуронг у Брунеї та ін.).

Розпад СРСР і Югославії став причиною виникнення *четвертої хвилі А.* У 1990-1991 рр. на політ. карті з'явилося бл. 20 **А.** (напр., Калінінградська обл. Росії, м. Дубровник Хорватії та ін.). Загалом у світі на сьогодні існує понад 280 окремих територій, які розглядаються в наук. л-рі як **А.** Вони мають різну площу і на їхній території загалом проживає понад 2,5 млн осіб. Рівень соц.-екон. розвитку територій **А.** залежить від рівня економіки материнської д-ви, проте на їх розвиток часто мають значний вплив оточуючі д-ви. Транспортне сполучення з **А.** є утрудненим, оскільки потрібно використовувати транспортні шляхи сполучення оточуючих д-в. Інколи за територію **А.** виникають територіальні і прикордонні суперечки та інциденти, які супроводжуються погіршенням міждерж. відносин між материнською й оточуючою д-вами. Часто в **А.** виникають проблеми соц.-екон. розвитку, конфліктні ситуації тощо.

На території багатьох країн світу існують т. зв. *внутрішні* (субнаціональні) **А.**, які знаходяться поза межами осн. частини певних адм.-тер. одиниць, до яких вони належать або є геогр. ізольованими і розміщені в середині територій ін. адм.-тер. одиниць. Напр. такими **А.** є Берлін усередині нім. землі Бранденбург, Москва в межах Моск. обл. чи Респ. Адігея в межах Краснодарського краю Росії, Австралійська федеральна територія, оточена територією штату Новий Південний Уельс та ін. Існують також випадки, коли невеликі части-

ни окремих адм.-тер. одиниць відділені від їх основних частин територією ін. адм.-тер. одиниць (напр. східна частина австр. федеральної землі Тіроль відділена землею Зальцбург або частина провінції Лімбург, відділена провінцією Льеж у Бельгії). Дуже багато таких **А.** існує в суч. Німеччині і Швейцарії. В окремих країнах існують субнаціональні **А.**, які включають території ін. анклавів (напр., анклав Еставайєр де Лак у Швейцарії включає в собі невеликий **А.** Нойєре). У таких випадках виділяють чотири рівні внутр. **А.**, враховуючи ієрархію адм.-тер. устрою країн світу. Див.: *Держави-анклави /В. Лажнік/*

Аномія політична (фр. *anomie* – відсутність закону, орг-ції) – стан сусп-ва, в якому відсутня чітка загальноприйнята система культурних і політ. цінностей, норм, «правил гри» як регуляторів політ. поведінки суб'єктів. **А.п.** є наслідком руйнування усталених культ. норм, невідповідності соц. досвіду людей ідеалам, відображених у нормах та відповідних стандартах поведінки. **А.п.** формує почуття відчуженості й дезорієнтації в політ. та сусп. просторах, незадоволення своїм статусом, деморалізує людей і мотивує девіантну поведінку. Поняття обґрунтоване в соціол. теорії Е. Дюркгайма, який вважав **А.** результатом модернізації та індустріалізації, котрі зруйнували традиційне сусп-во і властиву для нього систему соц. ролей, норм, цінностей. Р. Мертон причиною **А.** вважає невідповідність між нав'язаними сусп-вом цілями та схваленими законними й інституціоналізованими засобами їхнього досягнення, які здебільшого недоступні суб'єктам політики. Стандарти «правильної» поведінки (такі, що дають змогу досягти бажаних цілей) не знаходять емоційної підтримки культ. норм. У такому сенсі **А.п.** є наслідком неузгодженості, конфлікту між різними елементами вартісно-нормативної системи сусп-ва (або її амбівалентності), між традиційними для певного сусп-ва цілями (напр., життєвого та фінансового успіхів) і легітимними засобами їх досягнення, або нелегітимним політ. конфліктом (Р. Дарендорф). Наслідком є послаблення механізмів інституційного регулювання поведінки суб'єктів

політики (безнормність), переважання девіантних типів політ. поведінки як способу адаптації до **А.п.** **А.п.** – стан, характерний для перехідних періодів у сусп. розвитку, періодів структурної трансформації, в т. ч. посттоталітарної трансформації. */Л. Угрин/*

Антиглобалізм (англ. *antiglobalism*) – теорія й ідеологія, що заперечує об'єкт природу глобалізації, обґрунтовує необхідність призупинення процесів глобалізації там, де вона вже здійснюється, й уникнення її там, де вона ще не розпочалася. Відмінність між **А.** і альтерглобалізмом не у відмінному баченні сутності глобалізац. процесів та їх наслідків, а в тому, що перш виступають проти глобалізації як такої, загалом не сприймають глобалізац. процеси і, відповідно, глобалізм як їх ідеолог. відображення, а альтерглобалізм виступає лише проти суч. форми глобалізації, за глобалізацію «з людським обличчям». Вважають, що на початковому шляху до всебічного розуміння глобал. процесів **А.** є природною реакцією сусп. свідомості на новітні явища у світовій спільноті, що реагує в первинній абстрактно-бінарній формі людського пізнання «глобалізм – **А.**» на виклики світ. соц. змін, зіткненням міфологій, ідеологій, поглядів. Соц.-політ. базу **А.** становлять нижні та маргінальні верстви нац. сусп-в, ліві та лівоекстремістські орг-ції та рухи, що мають антикапіталіст. спрямованість і ведуть б-бу зі соц., екон., політ. та екол. наслідками глобалізації, критикують неолібер. варіант капіталізму та міжнар. екон. і фін. ін-ти. Предтечею **А.** вважають ідеї лівих ідеологів (К. Маркс, В. Ленін, Т. Адорно, Г. Маркузе, Гі Дебор, Че Гевара). До суч. ідейних лідерів **А.** відносять амер. політика та громад. діяча Л. Ларуша (критикував глобалізм і глобалізацію, стверджуючи, що під виглядом глобалізації буде відбуватися руйнування продукт. сил та внутр. ринків у миттєвих інтересах світ. фін. еліти), а також З. Баумана, Ф. Клермона, Д. Кортена. Вважають, що **А.** відображає ізоляціоністські та консерват. позиції (на відміну від альтерглобалізму, який спирається на класичній ліву ідею про стирання нац. кордонів). **А.** виступає за збе-

реження сильної нац. д-ви, позаяк зникнення держ. суверенітету призведе до зникнення інту громадянства та д-ви як такої, її ф-ції перейдуть до наддерж. об'єднань, виникне єдина колоніальна система та система метрополій; захист нац. культури та ідентичності; розвиток громадян. сусп-ва, яке буде протистояти глобал. перетворенням та зберігати власну ідентичність, культуру та прагнення до єдності. На противагу існуючому громад. порядку, антиглобалісти пропонують, *по-перше*, «зміцнення громадян. сусп-ва», або «нової громадянськості» (громадян мають брати активну участь у процесі прийняття політ. рішень. тому повинні бути добре поінформованими та свідомими, щоб правильно використовувати механізми представницької демократії і тим самим контролювати глобалізацію). *По-друге*, відкидаючи орієнтацію на політ. владу та реформи в рамках існуючого ладу, деякі представники А. пропонують паралельний, «альтернативний» розвиток сусп-ва – «змінити світ, не беручи владу» (ідея шотл. соціолога Д. Холлоуея про створення соц. просторів, автономних щодо д-ви та капіталу, позаяк проста зміна влади нічого не змінює в сусп-ві). А., сповідуючи настрої традиційного «антиімперіалізму», вістря критики спрямовує проти США, тому і у виступах проти «транснац.» контролю не останнє місце займають антиамер. настрої багатьох груп і орг-цій А., які звинувачують США і амер. корпорації у нав'язуванні своєї влади решті світу. Деякі противники традиц. «антиімперіалізму» підтримують теорії «імперії» А. Негрі і М. Хардта, які вважають, що новий глобал. капітал за допомогою своїх інституціон. інструментів (ООН, зустрічі Великої Сімки, МВФ, Всесвіт. банку тощо) створює новий глобал. імперський суверенітет, що пов'язує воедино всесвітню систему гноблення й експлуатації, об'єднуючи тим самим правлячі кола як центру, так і периферії глобал. госп-ва. Це суперечить «антиамериканізму», позаяк нова Імперія немає єдиного центру. *Див.: Альтерглобалізм (альтермондіалізм); Глобалізація. /Є. Тихомирова/*

Антисистемні партії – тип політ. партій, програмні засади та діяльність яких спрямовані проти держ. устрою та домінуючої системи політ. цінностей. Реалізація програмних постулатів А.п. може призвести до зламу політ. системи й установлення нової. У більшості країн антисистемні сили представлені ліворадикальними (комуністичними) і праворадикальними (фашистськими) партіями, котрі ставлять під сумнів принципи функціонування політ. системи, її ін-тів та менше зацікавлені (або зовсім не зацікавлені) в легальних, парламентських формах політ. б-би та конкуренції і використовують переважно екстремістські, терористичні форми політ. діяльності. А.п. прагнуть змінити не уряд, а систему урядування, вони – опозиційні принципам (Дж. Капочча). А.п. виключені за межі уряд. коаліцій, традиційно розглядалися як партії, що володіють значним «шантажним потенціалом» застосовують політ. технології та пропаганду, котрі дестабілізують уряд і режим, делегітимуюче впливають на політ. систему (Дж. Сарторі). Осн. критеріями, що визначають А.п. є: ідеологічна віддаленість від ін. партій; парт. опозиція до базових цінностей політ. устрою; низький потенціал входження в коаліції. Присутність антисистемних партій у центрах прийняття рішень, їх *відмова дотримуватись усталених правил політ. конкуренції становить загрозу демократії*. Одночасно А.п. можуть реалізовувати й важливу для стабільного функціонування політ. системи «трибунську ф-цію» (Ж. Лаво), артикулюючи та захищаючи інтереси соц. груп (звичай маргінальних), які система ставить в гірше становище або (і) виводить з офіц. каналів політ. діяльності й активності. Тому вплив А.п. на політ. систему неоднозначний: з одного боку, вони дестабілізують політ. і соц. системи, з іншого – виступають своєрідним «клапаном безпеки» для системи, оскільки, обмежуючи активність маргінальних верств «вужчими» вимогами, зменшують можливість соц. вибухів і революцій, що сприяє адаптації політ. системи. */Л. Угрюн/*

Антитехнологія влади (англ. *anti-technology of power*) – сукупність і послідовність дій

(іноді система дій) тих або ін. органів влади, що дозволяє швидше і з меншими зусиллями досягти первинних результатів на шляху до наміченої мети, але одночасно ускладнює або взагалі блокує вихід на наступні етапи і реалізацію самої мети. До **А.в.** відносять і дії, виконувани свідомо неправомірними, несправедливими або ж спрямованими до протилежної мети засобами. Напр.: до **А.в.** відноситься ствердження культу особистості володаря, масові репресії і под. На відміну від справжніх технологій, як систем і способів послідовного досягнення результату, в **А.в.** зусилля спрямовані на досягнення одиничного або невіддаленого результату, при ігноруванні загальних і довготривалих наслідків.

Характерною рисою **А.в.** є те, що вони базуються, як правило, на незадоволенні певних соц. груп і прошарків. При цьому вихідним матеріалом **А.в.** може бути не тільки експлуатація невдоволення великих прошарків реальними явищами або реальними особистостями, політ. хитрощі можуть будуватися на ненависті мас до ілюзорних об'єктів. **А.в.** мають спільну рису – всі вони виходять із парадигми незалежності політики від моралі, а точніше – залежності моралі від політики; модель політики як абсолютно вільної зони, яка не підпорядковується ні моральним законам ні реліг. табу; ще гірше ситуація, коли мораль не просто відкидають у бік, а примушують її прислуговуватися політиці (ідеології «ремісницького соціалізму» минулого століття), в якій рекомендувалося велику приватну власність вважати аморальною, а дрібну моральною. Набір **А.в.**, який зветься *популізмом* – це сенситивність великих людських мас до простих пояснень складних проблем, до примітивних яскравих лозунгів, а також політ. дії політиків, що намагаються використовувати цю сенситивність. Центр. серед цього набору **А.в.**, базується на тій особливості політ. ментальності широких мас, яку можна було б назвати презумпцією істинності простих рішень. Ін. різновид – презумпція значимості малих і конкретних справ (спроби звести політику до тисяч конкретних дрібниць). Ще одна популістська **А.в.** – помста охлократам (ставка на

політ. нюх натовпу, яким рухають не знання і компетентність, не політ. культура, а стихійні пориви та сплески емоцій. Популярна і дієва популістська **А.в.** – ідеолог. клішування (навішування ярликів). **А.в.** в політ. текстах та промовах. Проковтування кінцівок фраз – тобто **А.в.**, що порушує синтаксичні структури. **А.в.** метафори – засіб підміни понять; розбавлення водою «троїзмів» (протилежних понять в промові політика), що дає змогу в одному виступі догоджати і правим і лівим; мовний прийом, що заснований на впливі на свідомість цифрового матеріалу; підміна або звуження теми. /О. Ткач/

Антиутопія – напрям у худ. творах, частково – у науці, який полягає у сатирично-алегоричному змалюванні будь-якого сусп-ва, в якому запанували негативні тенденції розвитку; худ. форма дослідження, яке є умовним прогнозом-попередженням, символічною моделлю розвитку сусп-ва за умов збереження у ньому існуючих негативних проблем. Уперше слово «антиутопіст» як протилежність «утопіста» вжив англ. вчений Дж. Ст. Мілль у 1868 р. Термін **А.** як назву літерат. жанру ввели Г. Неглі та М. Патрік у складеній ними антології утопій «У пошуках утопії» (1952).

Літерат. **А.**, тобто худ. твори, автори яких навмисно прагнуть розкрити страшні наслідки намагань втілити в життя якийсь раціон. проект утопії, набула великої переконливої сили у ХХ ст. Тривога щодо утопізму, який на практиці призводить до тоталітаризму, очевидно зростає внаслідок пережитого у ХХ ст. досвіду сталінізму та фашизму й начебто раціональної бюрокр. д-ви. Розчарування в прогресі, криза ідеалів європоцентризму, негативні ефекти функціональної диференціації сусп-ва актуалізували жанр **А.**, яка постійно зверталася до репресованих пластів сусп. життя. У середині 1960-х термін **А.** з'являється в радян., а пізніше – в англомовному дискурсі.

Є точка зору, що розрізняє **А.** і *дистопію*. Якщо дистопія – це перемога сил розуму над силами добра, абсолютна антитеза утопії, то **А.** – це лише заперечення принципу утопії,

що надає більше ступенів свободи. **А.** можна представити в якості своєрідної саморефлексії жанру соц. утопії, яка істотно змінює ракурс розгляду ідеального соціуму: піддається сумніву сама можливість позитивного втілення будь-якого інтелект. проекту. При цьому, якщо в жанрі традиц. утопії відбувається уявне звернення авторів у минуле і сьогодення, то в стилістиці **А.** домінує спрямованість у майбутнє.

Гол. темами **А.** є як проблеми неможливості безпосереднього міжособистісного спілкування разом із втратою індивідом свого духовного світу (Є. Замятін), так і абсолютизовані негативні тенденції суч. сусп-ва: споживання, що нівелює людей (О. Хакслі), тотальний контроль нелюдської держ. влади (Дж. Оруелл), прогресуючий індивідуалізм (Р. Шеклі) тощо. **А.**, як правило, зображає сусп-во, що зайшло в соц.-етичну, екон., політ. або технолог. безвихідь із огляду на низку помилкових рішень, прийнятих людством упродовж тривалого періоду. **А.** часто визначають як «утопію навпаки», де ідеальне, на перший погляд, сусп-во засноване на антигуманному тоталітаризмі. Найвідомішими прикладами **А.** ХХ ст. є: «Ми» Є. Замятіна (1920), «Котлован» А. Платонова (1930), «Новий чудовий світ» О. Хакслі (1932), «Запрошення на страту» (1936) і «Під знаком незаконнонароджених» В. Набокова (1947), «1984» Дж. Оруела (1949), «Механічне піаніно» К. Воннегута (1952), «451 градус за Фаренгейтом» Р. Бредбері (1953), «Механічний апельсин» Е. Берджеса (1962), «Москва-2042» В. Войновича (1986) та ін.

Виділяють деякі характерні риси політ. режимів, описаних в **А.**, як своєрідний антиприклад для наслідування: сусп-во **А.** є жорстко інтегрованим і цілісним із системної точки зору; це сусп-во мереж (спецслужб, транснац. корпорацій, рухів опору тощо); контролітаризм **А.** – саме контроль є осн. державоутворюючою ф-цією, яка підтримує існуючий лад та забезпечує стабільність; **А.**, по суті, є моделлю сусп-ва контролю; жорстка регламентація повсякденності – необхідною умовою підтримки стабільності є не покарання за непослух, а виключення будь-якої можливості

вчинення злочину; правовірність громадян **А.** є єдиною можливістю їхнього існування, хоча завдяки їй свобода стає абсолютно ілюзорною та перетворюється на рабство. *Див.: Орвеллізм /А. Соловйова/*

Антоніми політичні (*antonyms*, від грец. *and* – проти і *onyma* – ім'я) – слова з протилежним лексичним значенням. Широко використовуються в політ. практиці, зокрема, у зв'язку з проблематикою влади: революція – контрреволюція, праві – ліві, демократія – диктатура, влада – беззладдя і т.д.

Градуальні А. виражають якісну логічну протилежність і виявляють градуальну (ступеневу) опозицію, яка вказує на різний ступінь прояву ознаки. Градуальні **А.** є найбільшим класом слів із протилежним значенням, що позначають два діаметрально протилежні (за мірою або ступенем вияву) видові поняття певного родового поняття. Це переважно поняття якості (хороший – поганий, красивий – потворний, гарячий – холодний), кількості (багато – мало), дії (починати – завершувати), ознаки дії або якості (дуже – злегка). Такі родові поняття характеризуються можливістю ступеневого зростання або спаду. **А.** не повністю покривають його, тому між крайніми виявами можливі проміжні ланки (холодний – прохолодний – теплий) – гарячий, любов – (приязнь – неприязнь) – ненависть). Якісні прикметники з префіксами не, без будуть антонімами тільки, якщо вони є граничними, крайніми членами антонімічної парадигми (культурний – некультурний). *Комплементарні А.* виражають додатковість (компліментарність). У цьому порівняно невеликому класі слів реалізується комплементарна протилежність. *Комплементарні А.* позначають два взаємодоповнюючі видові поняття, які разом складають певне родове поняття, без проміжних ланок (наявність – відсутність, мертвий – живий, правда – брехня, рух – спокій). Протиставлення представлено двома протилежними словами, що взаємно доповнюють одне одного. Заперечення одного з членів такого протиставлення дає значення другого. *Векторні А.* виражають взаємну протилежну спрямова-

ність дій, ознак і властивостей або векторну протилежність лексичних одиниць. *Векторні А.* позначають дві протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо (вперед – назад, в'їжджати – виїжджати, вхід – вихід, закривати – відкривати, спуск – підйом). Також виділяють *А.-квалітативи*, *А.-контративи*, *А.-комплементативи*, які розрізняються хар-ром сем, що протиставляються. В *А.-квалітативах* диференційні семи виражають якісно протилежний ступінь протиставлення ознаки, стану (молодий – старий). Такі опозиції характерні для прикметників однієї тематичної групи. Напр., *А.-контративами* можуть бути слова, що позначають явища з протилежною спрямованістю (входити – виходити, відкривати – закривати). Диференційні семи, за якими протиставляються *А.*, органічно пов'язані з семою «напря́м», яка найчастіше присутня у семантиці дієслів. У змісті *А.-комплементативів* є взаємовиключні протилежні ознаки, між якими не може бути градуальних переходів (чоловік – жінка) /*О. Ткач, Н. Ларіна/*

Антропологія політична (грец. *antropos* – людина, *logos* – розум, знання) – наука про походження й еволюцію людини. **А.п.** (political anthropology) – розділ політ. науки, предметом якої є, насамперед, «людина політична». У *широкому* значенні – це філос.-політ. концепція, яка охоплює весь комплекс питань про проблеми людини в координатах універс. законів буття й універс. принципів людської діяльності. У *вужькому* значенні – це наука, яка вивчає залежність політики від родових якостей людини: біол., інтелект., соц., культ., реліг. та ін. а також зворотний вплив політ. устрою на особу. Відповідно, щодо розуміння **А.п.** склалися дві традиції: з одного боку, її розуміють як дослідження специфіки управл. і владних стосунків в архаїчних сусп-вах, з ін. – як дослідження людини політичної – особливої іпостасі, відмінної від «екон. людини».

У певному сенсі **А.п.** представлена вже в «Політиці» Арістотеля, який розглядав людську істоту як політичну. Але оскільки **А.п.** стосується спец. сфери усередині соц. антро-

пології або етнології, описує й аналізує політ. системи (структуру, процеси й уявлення), властивості т. зв. примітивних (архаїчних) сусп-в, то вона визначилася як самостійна дисципліна порівняно недавно (на рубежі 30-40-х рр. ХХ ст.). У 1940 р. у світ вийшли три класичних праці з африканістики: роботи Е. Еванса-Прічарда, присвячені дослідженню політ. життя нілотських народів («Нуери» і «Політична система ануаків»), а також колект. праця «Політичні системи Африки» (за ред. Е. Еванса-Прічарда і М. Фортеса). У цих творах досліджені конкретні випадки архаїчних сусп-в Тропічної Африки, повністю позбавлених звичних для європейця атрибутів політ. д-ви з її апаратом примусу, адм.-бюрокр. ієрархії тощо.

У радян. суспільствознавстві термін «**А.п.**» було фактично заборонено внаслідок його невідповідності офіц. марксист. трактуванню політичного як виключно класово-державного. Тому для позначення науки, що вивчала недержавні політ. стосунки в архаїчних і ін. традиц. сусп-вах, застосовувався термін «потестарно-політична етнографія» (лат. *potestas* – сила, потужність, панування), який насправді виступав лише синонімом того, що на заході дістало назву «**А.п.**».

У суч. науці зустрічаються різні варіанти систематизації антрополог. дисциплін. Так, до антропології відносять археологію, етнографію, етнологію, фольклор, лінгвістику тощо. У міру розвитку й ускладнення світу людини, росте наук. спеціалізація, і набір антрополог. дисциплін поступово розширюється. Сьогодні виокремлюють медичну антропологію (психологія людини, генетика людини), екологію людини тощо. У країнах Зах. Європи і США антропологією вважається гуманітарна наука про людину в усіх її вимірах: соціальному, культурному і фізичному (анатомія, фізіологія, антропогенез), яка також включає етнологію як найважливіший елемент. Із точки зору фр. школи яка виводить за рамки антропології матеріальні та фізичні аспекти людського буття, вона є підрозділом соціології; з точки зору англосакс. школи, антрополо-

гія – полідисциплінарна наука, яка складається з чотирьох розділів (антропобіологія, соц. і культ. антропологія, доісторична археологія, етнолінгвістика). Формальні науки не вносять до політології предметного змісту, проте, такі науки, як теорія систем, кібернетика, статистика, логіка, методологія дають політології форму, кількісне вимірювання і т. ін. Вони сприяють цілісному та динамічному розумінню явищ, аналізу умов, а також процесів втілення ідей і концепцій у практику (праксеологія). Використання антрополог. знань дозволило політологам перевірити свої теорії на значній к-сті різноманітних політ. систем.

Гол. принципом **А.п.** виступає принцип системного підходу, у якому в свою чергу, можна визначити два найважливіші принципи: принцип системності і принцип ієрархічності. Перший дозволяє будь-який досліджуваний об'єкт розглядати двояко: з одного боку – як підсистема більш великої системи, з іншої – як надсистема для дрібніших систем, що входять до неї. Напр., предмет **А.п.** – «людину політичну» – можна розглядати з погляду політ. системи в цілому – тоді він є підсистемою. З іншого боку, мотиви дій «людини політичної» (напр., голосування) пояснюються не тільки політ., але і ін. мотивами: економічним, релігійним, моральним й ін. У цьому випадку «людина економічна», «людина релігійна» і «людина моральна» є підсистемами системи «людини політичної», що виступає для них як надсистема. Проте вплив кожної з цих підсистем неоднаковий у різний час. Тому для того, щоб оцінити, наскільки значуща та або ін. підсистема для системи в цілому, потрібно враховувати ін. із згаданих принципів – принцип ієрархічності, який дозволяє виділити істотні властивості та взаємодії частин складного об'єкта, його підсистем. Правильне використання цього принципу дозволяє виявити те, яка з підсистем найбільше впливає на систему, визначає її поведінку.

Методи **А.п.** істотно збагатили сучасну політ. науку, звернувши її увагу на ті аспекти політики, які виявляються в будь-яких, у т.ч. і в суч. зах. сусп-вах, але роль яких традиц. недооцінювалася політологами: це будь-якого

роду неінституціоналізовані ситуативні форми політики, її символічні, ігрові форми прояви, які особливо важливі на мікрополіт. рівні (усередині окремих груп і колективів). /В. Корнієнко/

Армія (лат. *armare* – озброювати) – 1) у широкому сенсі як синонім поняття збройні сили – сукупність сухопутних, військово-морських, військово-повітряних військ та ін. воєнізованих формувань д-ви, призначених для забезпечення обороноздатності країни, ведення широкомасштабних військ. дій проти зовн. супротивника; 2) у вузькому сенсі як синонім поняття «сухопутні війська» – вид збройних сил багатьох д-в світу поряд із військ.-морс. та військ.-повітр. силами; 3) частина збройних сил д-ви, залежно від поставлених їй завдань називається: **А.** вторгнення, **А.** прикриття, діюча **А.** і т. п.; 4) оперативне об'єднання, призначене для ведення бойових операцій, до складу якого входить кілька з'єднань і частин різних видів і родів військ, органів управління, матер.-техн. і мед. забезпечення; 5) оперативне об'єднання більш велике, ніж дивізія та корпус; 6) метафора, що використовується в побутовій мові і в худ. л-рі, для позначення великої кількості чогось (людей, істот або об'єктів), що виконують злагоджені дії: «зібралася **А.** футболних фанатів», «у цехах трудиться **А.** роботів», «на термітник напала ціла **А.** мурах».

У політол. плані значимий, перш за все, перший варіант трактування поняття. Ф. Енгельс характеризував **А.** як організоване об'єднання озброєних людей, що утримується д-вою з метою наступальної або оборонної війни. Із розвитком продукт. сил і зміною виробн. відносин змінювались хар-р і засоби провадження воєн, види збройних сил д-в та форми орг-ції **А.** У суч. умовах **А.** формується для вирішення набору військ. проблем, пов'язаних із відбиттям загрози зовн. агресії, і є основним, постійно діючим соц.-політ. інтом, що репрезентує особливим чином організовану озброєну групу сусп-ва, яка володіє спец. умовами існування, жорсткістю застосовуваних санкцій за порушення правил, наяв-

ністю бюрокр. системи управління, і виконує ф-цію захисту д-ви від зовн. агресії. У системі інституційних взаємодій ін-т А. забезпечує інституційну стабільність і існування легітимних соц. практик. Крім базових характеристик соц.-політ. інституції (примусовість, історичність і моральний авторитет) А. має і специфічні – бойова потужність, організованість, соціокультурна орієнтація на лояльність д-ві і підвищена владність міжособистісних стосунків.

Як традиційна соц. практика А. надає стійкість соц. організму й інтегрує сусп-во на основі загальнодерж. інтересів. Інтеграційні можливості А. особливо затребувані в період трансформації сусп-ва, що ініціює ослаблення дії основних соц. ін-тів, що забезпечують стійкість існування сусп-ва. А. є формальною цільовою ієрархізованою орг-цією, що має якості корпоративізму та управління. Поведінка членів цієї орг-ції відрізняється раціональністю, зумовленою стандартизацією поведінки, яка, у свою чергу ґрунтується на субординації та чітко прописаних правах та обов'язках. Як військово-професійне спів-во, А. має специфічність у регуляції соц. відносин (сусп. значущість, формалізованість, жорсткість, тотальність тощо), ієрархічність, стабільність кадрового складу, корпоративність і певну закритість військ.-профес. середовища, а також регулює військ.-соц. відносини щодо забезпечення обороноздатності країни.

Специфіка функціонування ін-ту А. в умовах трансформації сусп-ва визначається організованістю й ієрархічністю її структури, що мінімізує можливі зміни; диверсифікацією ф-цій, пов'язаних із розвитком військ.-політ. відносин; буд-вом професійної А., що вимагає від військовослужбовця високого рівня освіти та професійної компетентності. Держ. влада і А. знаходяться в об'єктивному та необхідному взаємозв'язку, що здійснюється на основі обов'язковості встановлення владного домінування над А. Хар-р системи держ. влади впливає на її статус, хар-р зв'язків та участі в соц.-політ. процесах, що проявляється в ступені мілітаризованості влади. Об'єктивним критерієм останньої є домінування цив. або військ. начал у здійсненні держ. політики.

Вплив А. на систему держ. влади виражається у формі «зворотного зв'язку», що включає реагування військовослужбовців на держ. рішення з проблем А., ступінь готовності військовослужбовців до виконання владної держ. волі. Див.: *Армія України / М. Требін/*

Армія України – у широкому значенні – синонім поняття «Збройні сили України», тобто сукупність сухопутних, військ.-морс., повітряних сил та ін. воєнізованих формувань д-ви, призначених для забезпечення оборони України, захисту її суверенітету, територ. цілісності і недоторканності. А.У. відповідно до законодавства України може залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, б-би з тероризмом і піратством, ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного хар-ру тощо. За Конституцією України А.У. не може бути використана для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституц. ладу, усунення органів держ. влади чи перешкоджання їхній діяльності. Згідно із Законом України «Про Збройні Сили України» (ст.1), «ніякі надзвичайні обставини, накази чи розпорядження командирів і начальників не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій по відношенню до цив. населення, його майна та навколишнього середовища. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу військовослужбовці несуть відповідальність згідно з законом». Керівництво А.У. в межах, передбачених Конституцією України, здійснює Президент України як Верховний Головнокомандувач. Міністр оборони України здійснює військ.-політ. та адмін. керівництво А.У. Начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил України здійснює безпосереднє військ. керівництво А.У. Засади діяльності А.У.: вірність конституц. обов'язку та військ. присязі; верховенство права, законність та гуманність, повага до людини, її конституц. прав і свобод; гласність, відкритість для демокр. цив. контролю; поєднання єдиноначальності і колегіального розроблення найважливіших рішень; постійна бойова та мобілізаційна готовність; збереження держ. таємниці; виховання вій-

ськовослужбовців на патріотичних, бойових традиціях укр. народу, додержання військ. дисципліни; забезпечення держ. соц.-екон. і соц.-прав. захисту громадян, які перебувають на службі у А.У., а також членів їх сімей; заборони створення і діяльності організац. структур політ. партій. Військовослужбовці можуть бути членами громад. орг-цій і брати участь в їхній роботі у вільний від обов'язків військ. служби час, коли вони вважаються такими, що не виконують обов'язків військ. служби. Орг-ція військовослужбовцями і працівниками А.У. страйків і участь в їхньому проведенні не допускаються. Військовослужбовці та працівники А.У. можуть бути обмежені у свободі пересування, вільному виборі місця проживання та праві вільно залишати територію України, праві на збирання, використання і поширення інформації відповідно до закону.

Історія суч. А.У. пов'язана з проголошенням незалежності України та пізнішим розпадом СРСР. 24.08.1991 р. Верховна Рада України ухвалила рішення про взяття під свою юрисдикцію усіх розташованих на укр. теренах військ. формувань Збройних сил кол. СРСР та про створення Мін-ва оборони України. З 24.08.1991 р. під юрисдикцію України перейшли: 14 мотострілецьких, 4 танкові, 3 артилер. дивізії та 8 артилер. бригад (9293 танки і 11346 бойових машин), бригада спецназу, 9 бригад ППО, 7 полків бойових вертольотів, три повітряні армії (бл. 1100 бойових літаків) і окрема армія ППО. Стратег. ядерні сили, дислоковані на території України, мали 176 міжконтинент. балістичних ракет, а також бл. 2600 одиниць тактичної ядерної зброї. На час проголошення Україною незалежності чисельність військ в Україні нараховувала бл. 750 тис. осіб.

Історію буд-ва А.У. можна розділити на чотири етапи: 1) формування основ А.У. (1991-1996); 2) подальше буд-во А.У. (1997-2000); 3) реформування А.У. (2001-2005); 4) розвиток А.У. (з 2006 р.). За роки незалежності створено законодавчу базу діяльності А.У., удосконалено систему управління, підготовки та забезпечення військ, змінено систему комплектування А.У., вона стала активно залучатися

до миротворчих акцій. За ці роки А.У. значно скоротилася: сьогодні у ній нараховується 182 тис. осіб, причому лише 70 тис. із них служать у бойових частинах. За даними видання «Біла книга-2012. Збройні Сили України», сухопутні сили нараховували у своїх лавах 57 тис. особового складу, 686 танків, 2065 бойових броньованих машин, 72 бойові вертольоти, 716 артилер. систем калібру більше 100 мм; у Повітряних силах проходять службу 40,6 тис. осіб, в наявності 160 бойових і 25 транспортних літаків; у Військ.-морс. силах служать 14,6 тис. осіб, у наявності 22 бойові кораблі та катери, 3 протичовнові літаки і 8 протичовнових вертольотів, 41 танк, 160 бойових броньованих машин, 47 артилерійських систем калібру більше 100 мм.

З 01.01.2014 р. А.У. перейшла на комплектування виключно за контрактом. Очікується, що у 2017 р. після приведення війська до необхідної пропорції його загальна чисельність складатиме понад 120 тис. осіб, 65 тис. з яких служитимуть саме у бойових частинах. Проблемами А.У. залишаються: недостатні обсяги бюджетного фінансування потреб оборони, яке в останні роки не перевищувало одного відсотка ВВП, що не забезпечує підтримання оборонного потенціалу на рівні, який гарантував би високу бойову готовність і боєздатність А.У.; низька ефективність заходів держ. військ.-техн. політики, значне відставання темпів оснащення військ (сил) новими (модернізованими) зразками від процесу їх морального і фіз. старіння; обмежені можливості вітч. підприємств промисловості щодо задоволення потреб А.У. у суч. озброєнні, що стало наслідком значного скорочення його замовлень протягом останніх років; стан навчально-матеріальної та польової бази вищих військ. навч. закладів не відповідає суч. вимогам і не дає можливості повною мірою забезпечити необхідний рівень практ. готовності випускників до виконання завдань за призначенням; байдуже ставлення д-ви до людей у пагонах; катастроф. падіння престижу військ. служби; низька матеріальна винагорода за військ. працю, тобто непривабливість професії військового; соц. незахищеність військо-

вослужбовців і членів їх сімей; невирішеність житлового питання для військовослужбовців тощо. *Див.: Армія /М. Требін/*

Артикуляція (лат. *articulare* – розчленування) – термін, що використовується для визначення процесу висловлення, формулювання й оформлення сусп. і політ. інтересів. **А.** – одна з ф-цій політ. системи та її ін-тів (політ. партій, груп інтересів, асоціацій рухів тощо), пов'язана з представництвом інтересів і посередництвом, що діє на межі політ. системи та сусп-ва. Змістом **А.** є формулювання сусп. інтересів на основі очікувань, незадоволення або солідарності громадян і перетворення їх у політ. вимоги до сфери прийняття рішень, а також їх оформлення і фіксування у відповідних документах – урядових програмах, програмах партій, громад. орг-цій, груп тиску, рухів, а також у маніфестах, меморандумах, заявах. Лише в такому вигляді індивід. вимоги й очікування можуть бути інтегровані політ. системою. Ф-ція **А.** важлива не лише для політ. партій та ін. орг-цій, а й для д-ви, системи управління. */Л. Уєрин/*

Асиміляція (лат. *assimilation* – уподібнення, співставлення) – втрата однією частиною соціуму своїх відмінних рис та заміна рисами, запозиченими в ін. частині соціуму; поглинання однієї групи іншою, що має наслідком ототожнення культурних, ціннісних та ін. характеристик самосвідомості членів вказаних груп. Виділяють різні види **А.**, зокрема, соціальну, етнічну, культурну, мовну тощо. *Соціальна А.* є результатом поступового засвоєння представниками певної соц. групи соц.-культ. рис ін. групи. Об'єктивною основою *соціальної А.* є процеси інтеграції та інтернаціоналізації всіх боків життя сусп-ва. Найбільш інтенсивно **А.** відбувається у середовищі соц., етнічних, конфесійних та ін. меншин в умовах домінування культури більшості. У суч. сусп-ві важливим геополіт. чинником *соціальної А.* стали процеси глобалізації, які ініціюють формування масової глобал. культури, що характеризується такими рисами як універсалізація цінностей та принципів міжкультурної взаємодії, посилення транснаціональних

зв'язків, домінування масмедійного чинника впливу на масову свідомість, лібералізація відносин тощо. *Етнічна А.* – процес засвоєння представниками певного етносу мови, культури, звичаїв, традицій, норм та цінностей ін. етносу, в результаті якого відбувається поступова втрата ними своєї мови, культури, звичаїв, традицій та зміна самосвідомості їхньої етн. приналежності. *Культурна А.* (або *аккультурація*) прямо пов'язана із ін. видами **А.** (зокрема, вона часто розглядається як один із етапів етн. **А.**) та є формою засвоєння людьми, що належать до різних культур, нової для них культури, що властива спільноті (країні, орг-ції, громаді, соц. групі тощо), членами якої вони стали на довготривалій термін. При цьому спостерігається суттєва зміна як їхньої внутр. культури (культурної самоідентифікації), так і зовн. поведінки (культурних норм) у напрямку отримання статусу представників нової для них культури. Процеси **А.** можуть охоплювати як групи етн. меншин однієї країни (напр., уельсців у Великій Британії, бретонців у Франції, карелів у Росії), так й іммігрантів, що переїхали на місце постійного проживання (напр., італ. мігранти у США). В умовах панування зах.-атлантич. геополіт. стратегії можна спостерігати тенденції до уніфікації культурної різноманітності та створення універсалізованої західноцентричної культури (у межах Європи та Півн. Америки). Одночасно відбувається зіткнення та конкурентна б-ба двох різноспрямованих ідеологій культурної **А.**: *ідеології глобалізму* як економікоцентричної моностратегії світ. розвитку за моделлю вестернізації, з одного боку, та *ідеології мультикультуралізму* як стратегії поліфонічного розвитку світ. (у першу чергу західноєвроп.) культури або «розвитку без вестернізації», з ін. боку. **А.** може мати як добровільний хар-р («м'яка» чи *природна А.*), так і примусовий (*насильницька А.*). *Природна А.* як правило має спонтанний хар-р і є елементом заг. соц. і політ. інтеграції, тоді як *насильницька А.* є наслідком штучної та цілеспрямованої політики. «М'яка» чи *природна А.* виникає при безпосередньому контакті різних соц., культ., етн. груп і обумовлена потребами заг. соц., господарського та культ. життя. Вона відбувається

при об'єднанні окремих індивідів (у міжнац. і міжконфес. шлюбах) чи етносів (під час еміграції чи переселення), а також у результаті процесів захоплення ціннісними, культ. зразками більш розвинутої чи прийнятної культури у межах певних культ. спільнот. Прикладом останньої є американізація суч. культури, що пов'язана із розповсюдженням взірців і норм амер. культури завдяки впливу кіно та телебачення на масову свідомість, а також певних моделей глобалізації екон. та політ. простору (т. зв. *вестернізація*). *Насильницька А.* є результатом політики примусових дій щодо окремих соц. груп, класів, етносів чи членів певних конфес. груп під час завойовницьких чи реліг. воєн, репресій і переслідувань у наслідок завоювання, чисельного винищення, вимушеного переселення, законодавчої діяльності, спрямованої на придушення прав меншин, мовної, класової чи ін. дискримінації. У цьому випадку поняття *А.* позначає особливу політику та практику домінуючої соц., етн., культ., конфес. групи щодо ін. груп, що спрямована на насильницьке придушення їхньої традиц. культури, цінностей та норм поведінки та створення таких соц. умов, коли участь меншин у інституційних структурах домінуючої групи опосередкована їхнім прийняттям культ., політ., соц. еталонів більшості (*політика асиміляторства*). Політика асиміляторства характерна для країн, де існує дисбаланс у правах представників різних етносів, класів, соц. груп і є системою заходів уряду чи місцевої влади у галузі шкільної освіти та ін. сферах сусп. життя, що спрямовані на штучне прискорення *А.* шляхом обмеження мови та культури етн. меншин, тиск на самосвідомість представників окремих класів чи соц. груп.

Політика асиміляторства протилежна політиці *сегрегації* (лат. *segregatio* – відділення) як політики примусового відділення чи відокремлення певної групи населення на засадах реліг., расової, етн. та ін. видів дискримінації. З насильницькою *А.* пов'язане явище *геноциду* – цілеспрямовані дії з метою знищення окремих груп населення чи цілих народів за расовими, нац., політ. або реліг. мотивами. Геноцид супроводжує політику расової чи етн. дискримінації, класової б-би, реліг. про-

тистоювання і є результатом завойовницьких та громадян. війн. Виділяють *однобічну А.*, коли культура меншості повністю витискується домінуючою культурою, а також *культурне змішування*, при якому елементи підпорядкованої та пануючої груп змішуються, утворюючи нові сталі комбінації, що надають початок нової культури. Прикладом культурного змішування стало створення амер. культури як синтетичного поєднання різних за своїм змістом та походженням культур. Подібний погляд на амер. культуру сформувався завдяки теорії «плавильного тигля», де остання розглядається як величезна «творча лабораторія», в якій різні культурні традиції перемішуються і переплавляються у єдине ціле. Аналізуючи процеси *А.*, важливо розглядати їх з позиції ступені реалізації, тобто проблематично говорити про повну *А.* тих чи ін. соц. груп (за винятком повністю реалізованої політики етноциду). Звичайно, має місце та чи ін. ступінь трансформації традиц. культури меншості під впливом домінуючої групи. Також часто можна спостерігати зворотний вплив меншості на домінуючу групу. *А.* може супроводжуватися явищем маргінальності, що властива групам та індивідам, які втратили зв'язок зі старою культурою, але не повністю сприйняли риси та ціннісні й культурні зразки нової культури (що часто спостерігається у т. зв. синтетичних культурах, зокрема, в амер. культурі при розгляді асиміляційних процесів негритянського, латиноамер. населення тощо). У цьому випадку маргіналізовані групи складають найнижчі прошарки певного сусп.-ва, одночасно маючи зворотний вплив на культ., соц., політ. процеси в країні. /*О. Висоцька*/

Асоціація політична (лат. *associatio* – сполучення, з'єднання) – поняття, що визначає форми добровільного об'єднання осіб, груп за інтересами, сусп.-в, д-в із метою реалізації спільних політ. та ін. цілей. У широкому розумінні *А.п.* називають групи, які виникають внаслідок взаємодії між людьми і встановлення різнобічних зв'язків та відносин на підставі спільних інтересів, і набувають різних форм людських спільнот, де мають місце відносини влади і підпорядкування (д-ва,

союзи д-в, церква, політ. партії, добровільні т-ва тощо). У вузькому розумінні **А.п.** – це певний тип політ. орг-ції, створеної для захисту інтересів її членів (індивідуальних чи колективних), заснованої на вільній згоді та не зв'язаної безпосередньо з урядовими ін-тами. **А.п.** характеризуються децентралізацією в організаційній будові, відсутністю жорсткої стандартизації, регламентації дій її членів і контролю за ними, відповідно – незначним впливом санкцій. Ці ознаки дають змогу членам асоціації зберігати автономію в межах об'єднання, реалізуючи одночасно спільні цілі. **А.п.** можуть об'єднувати групи інтересів, громад. орг-ції, політ. партії, або д-ви, напр., Асоціація д-в Півд.-Сх. Азії (АСЕАН). /Л. Угрин/

Атлантизм – термін, який виник у 1950 р.; використовується для позначення геополіт. і культ. впливу регіонів Атлант. океану. У загальному значенні **А.** – переконання у важливості співпраці між європ. країнами та країнами Півн. Америки щодо політ., екон. питань і питань оборони з метою підтримки безпеки та розвитку країн даного регіону, захисту цінностей, які об'єднують ці країни. **А.** часто передбачає близькість до амер. політ. або соц. культури, а також іст. зв'язки між двома континентами. Найвиразніше **А.** проявився під час Другої світ. війни та в наступний період створення різноманітних євроатлант. ін-тів, зокрема НАТО, Орг. екон. співроб-ва та розвитку (ОЕСР), G-6/7/8, Ради північноатлант. партнерства. До атлантистів відносять Д. Ачесона, З. Бжезінського, Т. Блера, Г. Брауна, Ф. Міттерана, Р. Рейгана, Ф. Рузвельта, Х. Солану, М. Тетчер, У. Черчілля та ін.

Змістове навантаження **А.** різниться у різні іст. періоди. Первинно **А.** позначає Зах. цивілізацію, котра поширювалась із Середземномор'я до Брит. о-вів і далі до Півн. Америки. У геополіт. контексті **А.** вживається при поділі Зах. Європи на континент. і морську у період Другої світ. війни. У культ. контексті **А.** трактується як домінуючий вплив англо-амер. культури із цінностями індивідуалізму, прагматизму, лібералізму, цінностями

відкритого сусп-ва, які до 1945 р. вважались прерогативою саме англо-амер. світу, а не Заходу загалом. Суч. **А.** суттєво змінив перспективу: домінанта катол. Півдня Європи змінилась домінантою протестант. Півночі як носія модернізації **А.** Після холодної війни та краху біполярної системи світу відносини між США та Європою докорінно змінились: обидві сторони стали менш зацікавленими одна в одній, відносини стали менш важливими у стратег. контексті. **А.** зазнав значних змін у ХХІ ст. у зв'язку з війною в Іраку, поширенням тероризму тощо. Відносини у межах атлант. співпраці є досить неоднозначними. Впливовими є і такі чинники як глобалізаційні, міграційні процеси, падіння СРСР. Особливо сильними ідеї **А.** є у Великій Британії та Сх. і Центр. Європі у зв'язку із великою роллю США після Першої світ. війни. /О. Сорба/

Атомізація суспільна – послаблення традиц. соц. зв'язків між індивідами, індивідами та соц. групами внаслідок знеособлення горизонтальних та вертикальних зв'язків, формалізації сусп. відносин. **А.с.** як явище виникла у ХІХ ст. Її передумовами виступили швидкий промисл.-екон. розвиток європ. країн, а також зростання ролі д-ви у сусп. житті, відповідний розвиток організац. структур загальнодерж. рівня, централізація та бюрократизація управління у відповідь на зростання чисельності населення та ускладнення сусп. відносин. **А.с.** також є наслідком стандартизації у сферах вир-ва, споживання, управління, розв'язання конфліктів, освіти тощо. Суттєвим чинником процесу **А.с.** є поява ЗМІ та розвиток інформ. технологій, які уможливають комунікацію людей без їх безпосередніх контактів між собою.

Атомізованими є ізольовані індивіди, соц. зв'язки яких є безособовими та мають раціон. хар-р. Сутність процесу **А.с.** полягає в тому, що людина стає відчуженою від сусп-ва і через формалізацію сусп. відносин не виконує значну частину своїх традиц. соц. ролей. У такому сусп-ві поряд із централізацією держ. зв'язків, відбувається послаблення проміжних зв'язків між індивідами, індивідами та соц. групами, виникає ізольованість первинних або

міжособистісних зв'язків. Групова інтеграція зберігається лише на мінім. рівні, в результаті чого слабшає взаємодія між членами сусп-ва, яке стає гетерогенним, нестійким із нечіткими міжгруповими кордонами. Таке сусп-во отримало назву масового. Позаяк у масовому сусп-ві, членами якого є атомізовані індивіди, проміжні зв'язки не використовувані, відбувається безпосереднє співвіднесення первинних та держ. зв'язків, коли члени сусп-ва взаємопов'язані за допомогою заг. співвіднесеності з нац. центрами комунікації й орг-ції.

Брак автономних зв'язків і відносин у атомізованому сусп-ві спричиняє виникнення відчуження індивідів. А відчуження, у свою чергу, підвищує готовність взяти участь у масових рухах. Таким чином, можна твердити про те, що атомізовані люди є легко мобілізованими. Позаяк масовим рухам передують соц. атомізація, а рівень психол. і практ. залученості людей у життя сусп-ва, в цілому, впливає на визначеність і послідовність їх ідейно-політ. вибору (чим менше людина цікавиться політикою, тим аморфніші, безсистемніші, нестійкіші її політ. погляди), то відчуження від панівних у сусп-ві конвенційних систем цінностей та форм політ. життя може означати

психол. готовність до активної альтернативної поза- або антисистемної, сусп. діяльності.

Відповідно, атомізованим індивідам притаманні масова свідомість та масова поведінка, їх рисами є конформізм, уникнення відповідальності, пошук лідера, прагнення належності до великої спільноти, прагнення підпорядкування, податливість навіюванню та мобілізації. Атомізовані індивіди легко стають об'єктами психол. маніпулювання з боку влади або певних сусп. груп, зацікавлених у його здійсненні. Найефективнішим способом соц. контролю над масовою свідомістю та масовою поведінкою є використання ЗМІ, які пропонують стандартизовані повідомлення, розраховані на некритичне сприйняття. Зокрема засоби А.с. у першій пол. ХХ ст. активно використовували тоталіт. режими, бо уніфікованість відносин, поведінки, уявлень, прагнень громадян дозволяла використовувати механізми психол. маніпулювання у загальнодерж. масштабі та встановлювати тотальний контроль над сусп-вом. Дослідження А. с. здійснено у працях Т. Адорно, Х. Арндт, Г. Блумера, В. Коргаузера, Е. Ледерера, Х. Ортеги-і-Гасета, Д. Рісмена та ін. вчених. /М. Чабанна/

Б

Баасизм (англ. *Ba'athism*; від араб. *Аль-Баас або Баас* – «відродження», «воскресіння») – доктрина араб. політ. партії «Баас» (Партія араб. соціаліст. відродження), заснованої в 1943–1944 рр. сирійськими діячами (правосл. християнином Мішелем Афляком, мусульманином-суннітом Салах-ад-Дин Бітаром і алавітом Закі аль-Арсузі), які здобули освіту в Європі (у Сорбонні), де й познайомилися з ідеями нім. націонал-соціалізму. Після 1945 р. **Б.** пережив значний радян. вплив, що посилювало тоталіт. елементи. М. Афляк з'єднав соціаліст. ідеї з панарабізмом і сформулював фундам. принципи **Б.** Відтак на Бл. Сході ним проголошувалося існування єдиної араб. нації на основі спільної мови. Іслам розглядався елементом арабськості та був абсолютно поєднуваним із націоналізмом. Зародившись у Сирії, **Б.** незабаром поширився на ін. араб. країни: Трансйорданію, Ліван, Сауд. Аравію, Ірак, Іран, Ємен і Лівію, де виникли місц. парт. орг-ції як регіон. відгалуження центр. орг-ції. Кожна з д-в розглядалася як регіон майбутньої Араб. д-ви. Опорою баасист. режимів (насамперед у Сирії та Іраку з поч. 1960-х рр.) був апарат безпеки та розгалужена мережа неформальних зв'язків, якими активно послуговуються глави д-ви заради придушення будь-яких опозиц. настроїв чи дій. /Л. Угрин/

Багатопартійності інститут – ін-т представницької демократії, що формально закріплює процес створення, функціонування та розвитку певної к-сті партій; визначає хар-р їх взаємодій, особливості міжпарт. конкуренції, рівень політ. впливу партій на сусп-во. **Б.і.** безпосередньо пов'язаний із такими поняттями як політ. партія, парт. система, багатопартійність, які, в свою чергу, допомагають розкрити зміст даного ін-ту. Наявність **Б.і.** свідчить про те, що відбувся процес закріплення політ. (парт.) відносин у правових нормах і політ. свідомості сусп-ва; формалізо-

вані та впорядковані процеси взаємовідносин партій, д-ви, і громадян. сусп-ва. Якість **Б.і.** визначається рівнем політ. інституціоналізації, а саме легальністю та легітимністю політ. партій і парт. систем, а рівень інституціоналізації багатопартійності є детермінантою рівня та якості демократизації д-ви.

Теорет.-методол. засади вивчення **Б.і.** закладені в працях Дж. Брайса, М. Вебера, Р. Міхельса, М. Острогорського, що в свою чергу сприяло оформленню окремого наук. напрямку – теорії партій та парт. систем. **Б.і.** є складним багаторівневим об'єктом дослідження, де перший рівень – вивчення процесів розвитку окремих політ. партій; другий – аналіз структури та діяльності групи партій зі схожими орг.-функціональними, ідеологічними чи статусними (парламентські, позапарламентські) характеристиками; третій слугує вивченню особливостей розвитку **Б.і.** різних країн. Порівняльні дослідження **Б.і.** (Г. Алмонд, К. Джанда, О. Кіркхаймер, Дж. Лапаломбара, С. Нойманн та ін.) допомагають виявити спільні та відмінні ознаки, зрозуміти специфіку його трансформацій. Про актуальність дослідження проблем **Б.і.** свідчать численні публікації на сторінках відповідних наук. часописів («Comparative Political Studies», «European Journal of Political Research» та ін.) із проблем методології вивчення суч. багатопартійності, міжпарт. конкуренції, парт. контролю в парлам. і президент. республіках; впливу багатопартійності на політ. трансформації в молодих європ. демократіях.

Розвиток **Б.і.** значною мірою визначається взаємозалежністю парт. та вибор. систем. М. Дюверже («Політичні партії», 1951) виявив, що: 1) режим пропорц. представництва безпосередньо пов'язаний з багатопартійністю та з наявністю переважно стабільних партій; 2) мажорит. голосування у два тури є свідченням багатопарт. системи з т. зв. «м'якими» партіями, схильними до альянсів; 3) мажорит. голо-

сування в один тур веде до дуаліст. системи з чергуванням при владі великих незалежних партій.

На формування **Б.і.** впливає також існуючий політ. режим. Якщо тоталіт. режим передбачає встановлення жорсткої однопарт. системи (або співіснування партії-гегемона і партій-сателітів), то авторит. режим не виключає існування багатопартійності (навіть формальної). Натомість багатопартійність не є прямим свідченням демокр. режиму. Впровадження демокр. ін-тів і зразків політ. поведінки нерідко має лише зовн. формальний хар-р, слабкий вплив партій на сусп-во. Тому на процес орг. політ. становлення **Б.і.** поряд із інституційними суттєво впливають соц.-культ. чинники.

Теорет.-методол. цінність **Б.і.** полягає, насамперед, у визначенні міжпарт. взаємовідносин, що дозволяє виокремити: к-сть партій, які активно борються за владу; хар-р міжпарт. відносин; сформованість парт. структур; співвідношення партій із різним політ. статусом тощо. Для дослідження процесів багатопартійності важливе значення має хар-р взаємин партій і д-ви. Останнім часом очевидно є тенденція їх симбіозу в багатьох країнах. У результаті з'являється новий тип партій – т. зв. *картельні* партії (Р. Кац, П. Меір, К. Деттербек та ін.), з появою яких політ. цілі стають більш егоїстичними, а сама політика перетворюється на професію, міжпарт. комунікації розвиваються в руслі можливості ефективно та кваліфіковано керувати д-вою. Динаміка розвитку **Б.і.** в суч. демократіях демонструє рух партій від громадян. сусп-ва до д-ви, а самі партії стають частиною держ. апарату.

Розвиток та функціонування **Б.і.** зазнає суттєвих змін, спричинених сусп. трансформаціями. Йдеться про повсюдне опанування мас. партіями виборчого ринку з одночасними змінами якості самого електорату. Партії поступово втрачають здатність чітко структурувати свій електорат, адресатом виборчих змагань стає не представник певної соц. групи, зорієнтований на ідеол. принципи партії, а просто виборець. У такий спосіб політ. б-ба здебільшого точиться у електоральному

середовищі і загострюється під час виборчої кампанії.

Наявність певної к-сті партій ще не означає наявності **Б.і.** За М. Дюверже, багатопартійність нерідко ототожнюють із відсутністю партій, маючи на увазі їх нестабільність і відсутність зв'язку з громадян. сусп-вом. Перевагою сформованого **Б.і.** є створення системи стримувань і противаг як всередині парламенту, так і в урядових структурах. Крім того, багатопартійність сприяє виробленню демокр. засад, а саме: легальної б-би за владу на підставі заг. виборчого права; створенню парлам. більшості, легітимної опозиції тощо. Загалом **Б.і.** є ретранслятором інтересів громадян. сусп-ва до органів держ. влади; індикатором відповідності політ. устрою країни демокр. стандартам; механізмом зміцнення та вдосконалення політ. системи. /К. Меркотан/

Балотування (фр. *ballotter* – обирати кулями, від *ballotte* – куля) – вид голосування через опускання до урни білих та чорних куль під час виборів дожив у середньовічній Венеції (білі означали позитивну відповідь, чорні – негативну). В широкому розумінні **Б.** – спосіб розв'язання проблем або прийняття рішень через голосування та вибір однієї з двох взаємовиключних альтернатив чи кандидатів. У суч. виборчих процесах **Б.** означає заяву про намір висувати свою кандидатуру на виборах для обрання на виборну посаду, загалом виступати претендентом на будь-яку виборну посаду. Згідно законодавства України – це реалізація громадянином свого пасивного виборчого права через участь у виборах як кандидата у нар. депутати України, Президенти України, депутати місц. рад, сільс. чи міськ. голови. /Л. Угрин/

Безгромадянство (аполітизм, апатрицизм) – політико-правовий статус особи, коли вона не перебуває в громадянстві жодної д-ви. **Б.** виникає, коли особа вийшла або була виключена з громадянства однієї д-ви, не отримавши громадянства ін. д-ви. Особи без громадянства зобов'язані підкорятися законам країни проживання і не мають права

претендувати на захист із боку іншої д-ви або д-в. У СРСР поняття **Б.** було встановлене законом 1938 р. «Про громадянство СРСР», ст. 8 якого говорить: «Особи, що проживають на території СРСР, які не є в силу цього Закону громадянами СРСР і не мають доказів своєї приналежності до іноз. громадянства, вважаються особами без громадянства». Особи, що не мають громадянства (апатриди, аполіди), не користуються виборчими й ін. правами, які надаються виключно громадянам д-ви, а також правами та пільгами, що надаються іноземцям за міжнар. угодами. Апатриди підлягають законам країни, в якій вони перебувають. Урегулювання питання про **Б.** після Другої світ. війни ускладнювалося позицією правління деяких д-в, які намагаються підвести під поняття **Б.** переміщених осіб. У 1954 р. була підписана розроблена Комісією міжнар. права ООН конвенція про стан осіб без громадянства. У 1957 р. підписана спрямована на зменшення деяких випадків **Б.** «Конвенцію про громадянство заміжньої жінки», яку УРСР ратифікувала 25.09.1958 р. У Конвенції про статус апатридів від 28.09.1954 р. апатридом іменується особа, яка не розглядається громадянином якоїсь д-ви в силу її закону.

Стан **Б.** може виникнути з різних причин, напр. при: а) втраті громадянства, якщо особа вийшла добровільно або втратила громадянство своєї д-ви і не набула громадянства в ін. д-ві; б) виході з громадянства з метою отримання громадянства ін. д-ви, що дається через 5-10 років; в) одруженні жінки з іноземцем, д-ва якого не надає жінці автоматично громадянства чоловіка (США, Франція), а сама жінка має громадянство країни, законодавство якої керується принципом «дружина слідує громадянству чоловіка» (Іспанія); г) у результаті народження від батьків, які втратили громадянство; ґ) позбавленні громадянства і т.д.

Поширеною є думка, що статус апатридів наближений або відповідає статусу іноземців у даній д-ві. Конвенція 1954 р. у низці випадків навіть закликає д-ви надавати апатридам такий же статус, як і громадянам. Це стосується, зокрема, стану в галузі свободи релігії та свободи реліг. виховання своїх дітей (ст. 4),

права на судовий захист (п. 2 ст. 16), права роботи за наймом (п. 2 ст. 17) та ін. Особи без громадянства (апатриди) цілком підпорядковуються законодавству тієї д-ви, на території якої вони проживають. Ситуації подвійного громадянства або безгромадянства аномальні й збиткові не тільки щодо відповідних осіб, але і тому, що вони можуть породжувати і дійсно породжують конфліктні ситуації та спори між д-вами. На рівні загального міжнар. права їх неможливо розв'язати, хоча в окремих випадках деякі заходи вживаються. Так, відповідно до норм міжнар. права про зовн. зносини д-в, кодифікованим нині в низці універс. конвенцій, діти дипломат. агентів і ін. відповідних їм осіб, котрі народилися на території д-ви їхнього перебування, не набувають громадянства в силу винятково законодавства цієї д-ви. Тому основний засіб зм'якшення або недопущення ситуації подвійного громадянства або безгромадянства полягає в укладанні договорів про громадянство між зацікавленими д-вами, що і має місце на практиці. /В. Гошовська, Н. Ларіна/

Безпека міжнародна – стан міжнар. відносин, за якого створюються умови, необхідні для існування та функціонування д-в на міжнар. арені, забезпечення їхнього повного суверенітету, політ. та екон. незалежності, неможливості воєнно-політ. тиску й агресії, рівноправних відносин із ін. країнами. Стан **Б.м.** відзначається відсутністю в учасників міжнар. відносин суб'єктивного й об'єктивного відчуття загрози своїм життєво важливим інтересам. Водночас **Б.м.** потрібно розглядати і як політику, що сприяє створенню ефективних гарантій миру як для окремої країни, так і для всього світу. співт-ва.

Суч. бачення проблем **Б.м.** включає два осн. методолог. підходи – просторово-геогр. і галузево-функціон. У *просторово-геогр.* контексті **Б.м.** має певні градації, що відповідають рівням міжнар. відносин. За такого підходу застосовуються визначення, що вказують на структурні рівні безпеки – від локального до глобального: безпека певного окремого суб'єкта міжнар. відносин (нац. безпека); безпека груп суб'єктів, об'єднаних спільними

інтересами або цілями, (регіональна, субрегіональна безпека); безпека функціонування усієї системи міжнар. відносин (**Б.м.**). *Галузево-функціон.* дефініції передбачають градації **Б.м.** за формами відносин (політ., воєнна, екон., енергет., технолог., екол., сусп., соц., безпека розвитку тощо).

Осн. принципами, які дозволяють підтримувати **Б.м.**, є незастосування сили чи загрози силою, вирішення суперечок мирними засобами, рівність прав усіх д-в на міжнар. арені, застосування колект. заходів із припинення актів агресії тощо. Не можна не враховувати радикальних змін, що відбулися у розумінні **Б.м.** в останні десятиліття. Визнаним став широкий підхід до визначення цієї категорії, який виходить за межі концепції колект. оборони д-в, об'єднаних особливими відносинами. Він охоплює не тільки військ., а й екон. та політ. чинники, проблеми демократизації та стабільності, здатність протистояти новим викликам і загрозам. Сьогодні поняття **Б.м.** усе більшою мірою стає проблемою загальнолюдського значення. Поряд із традиц. джерелами небезпеки (прагнення окремих країн до гегемонії, перевага у системах стратег. озброєнь, експансіонізм), рівень **Б.м.** на суч. етапі розвитку людства додатково визначається новими загрозами: регіональні та внутрішньо-держ. конфлікти, тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, ракетно-ядерних технологій, глобальні зміни клімату, зростаючий дисбаланс у соц.-екон. розвитку регіонів світу тощо. Рівень і стан **Б.м.** визначаються передусім хар-ром глобал. проблем сучасності, загроз людству або окремим регіонам, захищеністю зовн. кордонів і станом внутр. (нац.) безпеки д-в. Підтримання **Б.м.** є однією з найважливіших ф-цій світ. співт-ва, основою якої є процеси роззброєння, зміцнення взаєморозуміння та взаємної довіри між д-вами, своєчасне та ефективне врегулювання конфліктів, що виникають. Згідно зі Статутом ООН головна відповідальність за підтримку миру і **Б.м.** покладена на РБ ООН, якій належить виключне право застосування санкцій проти агресора. Найважливішими елементами системи **Б.м.** є: наук. теорії, концепції, доктрини безпеки, програми досягнення її високого рівня;

сукупність міждерж., держ., громад. орг-цій та ін-тів, спрямованих на підтримання миру; сили, засоби й матеріальні ресурси світового співт-ва щодо усунення загроз і викликів, зміцнення безпеки на міжнар. рівні. У др. пол. XX – на поч. XXI ст. об'єктивно посилюється значення ненасильницьких чинників у структурі **Б.м.** /Т. Сидорук/

Безпека національна – стан сусп-ва, за якого сукупність держ. і сусп. гарантій забезпечує його стійкий розвиток, захист базових інтересів нації, джерел її духовного та матеріального благополуччя від зовн. та внутр. загроз; рівень захищеності життєво важливих інтересів людини, сусп-ва, д-ви від реальних або потенц. загроз, що їх створюють антропогенні чи природні чинники. Ідеї суч. розуміння **Б.н.** уперше сформулювані у «Законі про національну безпеку» (1947, США). У США та інших країнах Заходу під «безпекою» (*security*) розуміли стан, що є результатом здійснення оборонних заходів, які підвищують захищеність д-ви від ворожих актів чи ін. видів зовн. втручання.

Традиц. парадигма **Б.н.** базувалась на силі могутності д-в. Представники школи політ. реалізму (Г. Моргентау, Р. Арон, Дж. Кеннан, Г. Кіссінджер) уважали гол. компонентом **Б.н.** силу або військ. могутність д-ви, а також прагнення до влади, тобто спроможність нав'язувати свою волю іншим. Відтак із 60-х рр. XX ст. у політ. науці утвердилося переконання, що основними напрямками політики **Б.н.** є зміцнення власних збройних сил до рівня переваги над імовірним супротивником та створення взаєморівноважених військ. союзів. За твердженнями Г. Моргентау та К. Райта, усі д-ви передусім намагаються захистити себе від війни. Звідси випливає, що військ. хар-р **Б.н.** є домінантним. Отже, пріоритетними характеристиками традиц. парадигми **Б.н.** є її розуміння як обороноздатності, а військ. міць, збройна сила розглядаються як основний засіб її забезпечення. Гол. змістом процесу підтримання **Б.н.** є вдосконалення і нарощування військ. потенціалу. За поглядами багатьох учених, у постбіполярний період у світі все ще існують широкі можливості за-

стосування сили, тобто врегулювання та вирішення військ. шляхом багатьох конфліктів. Однак сьогодні поняття **Б.н.** набуває дедалі багатоаспектнішого хар-ру. На переконання Г. Кіссінджера, в умовах нового світ. порядку екон. життєздатність є найважливішим елементом **Б.н.** Ін. складовими елементами **Б.н.** є безпека політ., соц., екол., інформ., продовольча, фін. тощо.

Гол. об'єктами **Б.н.** виступають громадяни (їх права і свободи), сусп-во (його духовні та матеріальні цінності), д-ва (її конституц. устрій, суверенітет і територ. цілісність). На цій підставі осн. показниками **Б.н.** визначають такі чинники: нац. незалежність і суверенітет, територ. цілісність д-ви; розвиненість громадян. сусп-ва, рівень демократизму, сформованість та дієвість законодавчої бази правової д-ви, захищеність особи; екон. можливості д-ви; стан збройних сил, їхню боєздатність та боєготовність; розвиток нац. самосвідомості та культури; наявність загальної стратегії нац. розвитку, «нац. ідеї», загальновизначеної мети; нац. згоду і єдність; внутрішньополіт. стабільність; готовність і здатність політ. сил реалізувати загальновизначені цілі. Таким чином, під **Б.н.** слід розуміти необхідний і динамічний стан відносної невразливості д-ви, який визначає хар-р її взаємодії зі зовн. середовищем і забезпечується переважно спільними зусиллями зовнішньополіт., силових і координаційних держ. органів. Це рівень захищеності життєво важливих інтересів, прав і свобод особи (громадянина), сусп-ва (народу, нації) і д-ви від зовн. та внутр. загроз. /Т. Сидорук/

Безпека політична – різновид безпеки, що використовує політ. засоби для екон. і соц. балансу (або його відсутності) держ. устрою. Відрізняється від ін. видів відсутністю сталого носія. Підтримання внутр. **Б.п.** д-ви на належному рівні передбачає чіткого уявлення загроз, спроможних негативно впливати на функціонування політ. системи д-ви і на існування самого сусп-ва. Осн. типовими загрозами **Б.п.** д-ви всередині країни є: 1. Загроза конституц. ладу і суверенітету д-ви. 2. Наявність в окремих регіонах політ. сил сепаратистського спрямування. 3. Масове порушення прав громадян, що належать до чітко викреслених соц.-культ. груп в середині д-ви та за її межами. 4. Загострення відносин між представниками етносів та реліг. конфесій. 5. Недотримання принципу розподілу влад. 6. Невиконання або неналежне виконання законних рішень органів держ. влади і місц. самоврядування. 7. Відсутність ефект. механізмів забезпечення законності, правопорядку, б-би зі злочинністю, особливо з її організованими формами та тероризмом. 8. Загострення протиріч між впливовими полюсно-протилежними політ. силами, як особливо небезпечна загроза безпеці країни.

Важливими умовами ефект. функціонування системи забезпечення **Б.п.** є: відносна незалежність її від окремих політ. сил, що мають вузькі, корпоративні інтереси; загальнонац. прагнення до нормального розвитку сусп-ва в мирі та злагоді. На жаль, в сусп-вах, що переживають перехідні періоди система балансу сил, інтересів між гілками влади відсутня. Така ситуація ускладнює хід конструктивних процесів, відволікає увагу на міжособну боротьбу, на задоволення амбіцій окремих політ. сил, лідерів. Це проявляється в шквалі взаємного компромату між представниками політ. еліти, що супроводжує прихід до влади шляхом заг. виборів, нескінченні відставки вищих посадових осіб піраміди влади, яких винуватять у всіх провалах і прорачках. Міжнац. протиріччя і конфлікти можуть становити серйозну загрозу нац. безпеці д-в, населення яких має чітко виражені етн. групи. Особливої актуальності ця проблема набуває в д-вах, які створені штучно, третьою силою, шляхом злиття відмінних народів для вирішення проблем власної безпеки. Ця ідея історично не виправдана, про що свідчать, напр., трагічні події розпаду Чехословаччини, СРСР.

Об'єктивні основи для створення ефект. системи забезпечення міжнар. **Б.п.:** 1) у *галузі економіки* – подальша інтернаціоналізація продуктивних сил, поглиблення екон. обміну, що становить матеріально-речовий зміст міжнар. екон. життя; 2) у *політ. галузі* – координуюча діяльність ООН, ін. міжнар. орг-цій, їх

плідна діяльність створили той практ. досвід планетарного політ. співробітництва, який вже сьогодні дає змогу успішно взаємодіяти у розв'язанні найскладніших регіон. і світ. проблем, а в перспективі може бути використаний для утворення своєрідного світ. уряду; 3) у *духовній галузі* – неухильне зростання інтелект. спільності людства, що виявляється в постійному інформ. обміні між країнами. Зростання цілісності світу зумовлює зміни в його державницькому структуруванні. Низка ф-цій (екон., інформ., оборонна), які раніше повністю «замикалися» на рівні д-ви, об'єктивно вириваються за її межі, набувають міждерж. хар-ру і починають відігравати меншу роль в існуванні самої д-ви. Натомість зберігається значення нац. чинника в державотворчому процесі як такого, що є неповторним у кожного народу. Причому д-ва потрібна не для автаркії, а, навпаки, – для найбільш органічного входження до загальнолюдської спільноти. Запобігання агресії передбачає різні види діяльності, зокрема, відповідно до Статуту ООН (гл. VII) такі, що варіюються від диплом. ініціатив до превентивного розгортання військ із метою відвернути ескалацію спорів у конфлікти або їх поширення. З метою встановлення миру застосовують диплом. дії після початку конфлікту з метою досягти мирного врегулювання. Вони включають в себе посередництво, примирення, а також ізоляцію і санацію. /В. Гошовська/

Біополітика (англ. *biopolitics*) – концепція, що допускає використання біол. понять і методів дослідження у вивченні політ. феноменів. **Б.** має справу зі сталими формами регуляції соц. життя, уникаючи при цьому ціннісних суджень, на відміну від соціобіології, яка, згідно Е. Вільсону, намагається застосувати до людини принципи пояснення, що базуються на вивченні тварин, різних видів співт-в комах, і обґрунтувати еволюц. підхід до вивчення сусп. форм поведінки. Біол. чинники визнавалися значимими в політ. житті ще Платоном і Арістотелем, які стверджували, що деякі люди – раби за природою. Мова йшла про велике відкриття політ. філософії:

почуттєвої, людської природи політики, що глибоко пронизує всі її соц., екон., ідеол. та ін. детермінації. Проблема ця була потім багаторазово розглянута Н. Мак'явеллі, Т. Гоббсом, Дж. Локком і ін. дослідниками. У XIX ст. до неї звернулися прихильники соціал-дарвінізму, у XX ст. – фрейдизму, етології і почасти соціобіології. Усі ці концепції сприяли створенню концепції **Б.** Сюди ж можна включити і психобіол. традицію, де питання біовпливу на політику трактуються витонченіше. Агресія, насилля, захисні реакції, координація поведінки – усе це потрапило в поле зору **Б.** Так, домінування трактувалося як здатність привернути увагу членів групи (цей феномен непогано вивчений у рамках етології). Є два типи такого залучення: *агонічний* (з акцентом на страх і силу) і *гедонічний* (поблажливість, заспокоєння, винагорода). Поведінка приматів показує, що важливим засобом підвищення приросту лідируючої ролі є поштовх «ресурсу убогості», стресу, що спонукає шукати ефект. лідера. У цілому, ближчі до лідерської поведінки особистості, мають більшу схильність до стресів, чим ін. Для лідера (як і для звичайної людини) мають значення такі чинники, як стан здоров'я і фізична придатність, енергійність, зовн. вигляд, висота і вага, фізіолог. індикатори стресової поведінки, не говорячи вже про психофізіол. порушення і структуру мозкових процесів. Важливо, які вживаються ліки, який біол. ритм («ранкова» або «нічна» особистість), спосіб харчування, методи контролю: спостереження, невербальна комунікація, фізіол. виміри. Біополіт. дослідження можуть концентруватися і навколо такого феномена, як «мова тіла», «діалог» тілесних рухів і виражень особи, співвідношення жестів, мови, соц. ролі і потреби справити враження. Значимими в цьому плані можуть бути хода, ставлення до «своєї» і «чужої» території в спілкуванні, хар-р рухів відповідно до форми одягу. У полі зору **Б.** знаходяться статево-вікові особливості політ. поведінки.

Одним із моментів **Б.** є аналіз засобів контролю над народжуваністю. Різні закони заохочувального (Франція та ін.), забороняючого (КНР) або ін. хар-ру мають за мету

регуляцію людських ресурсів, але набувають ідеол. барв патріотизму, прихильності обраним соц. ідеалам тощо. Навіть за «несучасними» заборонами (напр., абортів серед католиків) маються реальні цілі (у т.ч. прагнення помножити «кількісну» могутність церкви). Особливо чітко виявився взаємозв'язок з природою і рівнем під час дебатів із питань про право на аборт у 80-і рр. у США. У цілому, **Б.**, лише формується напрямок досліджень такого феномена, як механізми регуляції соц.-політ. життя з опорою на загальні біол. закономірності. /О. Ткач/

Біхевіоризм політичний (англ. *behaviorism political*; від *behavior* – поведінка) – наук. напрям у політології, гол. предметом якого є вивчення політ. поведінки виборців шляхом застосування методики збору кількісних даних та їх статист. узагальнення. **Б.п.** сформувався під впливом нового (біхевіористського) напрямку в експеримент. психології, що зародився на поч. ХХ ст. Біхевіористи стверджували, що психологи повинні зосередитися на вивченні публічної, відкритої поведінки, оскільки інтроспекція (самосвідомість людини) є більше сферою уявного та припустимого, а не об'єктом, який можна реально й точно дослідити. При цьому наголошувалося, що людина – це фактично «чиста дошка», на якій відображаються результати її автоматичного реагування на зовн. подразники: отримуючи вхідний сигнал (стимул – S), людина відповідає на нього вихідним сигналом (реакцією – R).

Зародкові ознаки **Б.п.** виявилися в праці А. Бентлі «Процес управління» (1908), але концептуальне обґрунтування поведінкового напрямку в політології здійснив учений із Чикаг. ун-ту Ч. Мерріам (1874-1953). У сер. 20-х рр. ХХ ст. він висунув положення про політ. поведінку індивідів, соц. груп та масових феноменів як один із найважливіших об'єктів політол. досліджень. Історичний та інституціональний (формально-юридичний) підходи до вивчення політики були визнані недостатньо результативними. З метою пошуку точнішого (позитивного) знання політологи почали використовувати прийоми емпір. соціології та соц. психології.

Найактивніше **Б.п.** розвивався в США. У 1944 р. учені з відділення прикладних соц. досліджень Колумб. ун-ту на чолі з П. Лазарсфельдом опублікували перше акад. дослідження виборів, у якому гол. увага була приділена окремим виборцям, що на довгий час визначило парадигму вивчення політ. поведінки. **Б.п.** був найпопулярнішим наук. напрямом серед амер. політологів та багатьох західно-європ. країн упродовж 40–60-х р. ХХ ст. (т. зв. «біхевіористська революція»). У цей час у різних ун-тах США, передовсім у Колумб., Йельс., Мічиган., Чиказ., сформувалися три провідні дослідн. школи **Б.п.**: *соціальної психології*, *політичної соціології* та *політичної економії*. Усіх їх об'єднував першочерговий інтерес до поведінки окремого індивіда – виборця, який шляхом участі у виборчих кампаніях прагне себе реалізувати в умовах демокр. сусп.-ва. Вагоме значення для **Б.п.** мали праці таких амер. учених як: Е. Даунс, Е. Кемпбелл, П. Лазарсфельд, Г. Ласвелл, Г. Саймон та ін.

Б.п. у його класичному вигляді властиві такі риси: ослаблення наук. інтересу до держ. ін-тів влади, що визначають офіц. зміст політики; зосередження уваги дослідників на реальних політ. акціях (фактах), а політ. факти – це поведінка індивідів у конкретних політ. ситуаціях; застосування «універсальної», «адекватної» методики збору емпір. даних (опитування громад. думки, тестування, анкетування тощо); суворе систематизація зібраного матеріалу з метою встановлення «моментів регулярності (повторюваності) та закономірності» в політ. поведінці людей; обов'язкове підтвердження висновків фактами, що базуються на кількісних показниках і можуть бути математично обраховані; відмежування суто аналіт. висновків від ціннісно-ідеолог. оцінок, концепт. висловлювань; прагнення до незалежності наук. досліджень від апарату політ. влади, офіц. та парт. ідеології; використання результатів і положень ін. соц.-гуманіт. наук: психології, антропології, соціології, історії, культурології.

Існують деякі спільні риси між теорією «методол. індивідуалізму» М. Вебера та **Б.п.**: 1) наявність концепції «соц. дії», тобто люд-

ської поведінки як гол. предмета наук. аналізу; 2) пріоритетна методол. настанова на вивчення «соц. дієвого індивіда» як носія «особисто значущих цінностей»; 3) дослідження узагальненого «раціонального смислу» соц. дії та пошуки «мислячого виборця»; 4) відмова від идеол.-нормат. оцінок в ході наук. досліджень; 5) орієнтація на «ідеальні наук. типи» та «чисте, математично доведене наукове знання». Однак методологія М. Вебера не передбачала емпір. практики біхевіористів, тож немає достатніх підстав вважати його прямим ідейним провісником **Б.п.**

Б.п. сприяв формуванню та розширенню самого предмета політ. науки, розвитку порівняльної та прикладної політології. Поряд із здобутками, уже наприкін. 60-х рр. XX ст., виявилися недоліки традиц. «емпіричного» **Б.п.**, що призвело до його принципової критики та еволюції у форму постбіхевіоризму (т. зв. «постбіхевіористська революція»). Див.: *Необіхевіоризм; Політична поведінка; Постбіхевіоризм /В. Северинюк/*

Благо загальне (спільне) – цінність і принцип сусп. орг-ції. Розуміння **Б.з.** різняться як у працях мислителів і в різні іст. епохи. Перші звернення до поняття «вищого блага», яке є тотожним **Б.з.** сягають праць Демокріта, Платона та Арістотеля. Саме Арістотель уперше обґрунтовує **Б.з.** природним правом, вважаючи об'єктивну природу людини як політ. істоти головним джерелом «вищого блага». Якщо спільне благо (перетворення багатоманітного в єдине) у Платона не вимагає блага його окремих частин, то вище благо членів арістотелівської полісної д-ви не що ін., як благо всіх його членів на основі справедливого визнання блага кожного. Вище або сусп. благо, за Арістотелем, є смислом сусп. орг-ції та критерієм відомої класифікації мислителя «правильних» і «неправильних» форм правління. Тома Аквінський розуміє **Б.з.** як узгоджену, збалансовану сукупність індивід. благ. Така позиція передбачає наявність уповноважених для узгодження різних індивідуальних благ, якими, за Аквінським, виступають д-ва та церква. Альгузіус синтезує уявлення цих

мислителів, обґрунтовуючи думку про те, що **Б.з.** виступає результатом домовленостей і компромісу між окремими індивід. благами. Його розуміння **Б.з.** доповнюється настановами на рівноправність, солідарність, відповідальність, сусп. злагоду, взаємодопомогу. Ліберальне розуміння **Б.з.**, започатковане Дж. Локком, суттєво відрізняється від альгузівського; його гол. мета – визначення меж держ. управління (втручання). За ліберальною логікою, д-ва, якій належить роль «нічного сторожа», є тією кінцевою інстанцією, що відповідальна за вироблення та дотримання **Б.з.**

Б.з. виступає центр. поняттям катол. соц. доктрини. Із точки зору католицизму **Б.з.** – головна мета сусп. орг-ції загалом. Це не просто те, що хочуть люди, щоб сталося, це те, що буде по-справжньому добре для людей, соц. умов, які дозволяють людині процвітати. У цьому контексті згадуються широкий спектр передумов добробуту та процвітання людини або елементів **Б.з.** (соц., освітні, екол., культ., психол. тощо) та акцентується увага на тому, що втрата будь-якого з них може перешкодити **Б.з.** У Катехизисі катол. церкви йдеться про «три суттєвих елементи» **Б.з.:** дотримання та заохочення фундамент. прав особи; добробут, тобто розвиток духовних і світських благ сусп-ва; мир і безпека сусп-ва та його членів. Досягнення **Б.з.** у такому контексті вимагає від д-ви та ін. соц. ін-тів не позбавляти людей можливості до самовдосконалення, ні в чому не обмежувати їх і підтримувати їх у тій мірі, в якій їм це необхідно для максимально повної особистісної самореалізації. Відповідно, місія д-ви полягає в тому, щоб підтримувати й доповнювати там, де необхідно, особисту ініціативу людини. Розвиток ідеї **Б.з.** у католицизмі та християн. демократії відбувається всупереч пануючим уявленням у суч. соц. теорії про даний концепт.

У теоріях про договори д-в-учасниць XVII ст., в заснуванні А. Смітом капіталіст. екон. ладу наприкінці XVIII ст. і в утилітаризмі XIX ст. колект. устрій орієнтується вже не на **Б.з.**, а на індивід. інтереси. У кращому випадку **Б.з.** розуміється як дотримання сусп. договору, як соц. результат безперешкодної дії індивід. ін-

тересів, у гіршому – як суто суб'єктивне поняття, якому можна надавати різного конкретного змісту залежно від співвідношення політ. сил. Утім в епоху соц. невизначеностей для **Б.з.** все перспективніше сприймається одвічне та християн. розуміння **Б.з.** як сукупності умов сусп. життя. Суч. християн. демократ Н. Нойгауз у катол. традиції наголошує, що **Б.з.** складається зі складного сплетіння цінностей, традицій, техн., екон., соц., культ., правових і політ. компонентів, сплетіння, в якому важко розібратись, але у своїй сукупності воно створює передумови для розкриття особи, а цим самим – і для індивід. блага. Воно стосується не тільки д-ви, але й всіх форм людського співіснування. Так, існує **Б.з.** сім'ї, ун-ту, підприємства, міста, так само, як **Б.з.** д-ви та співдружності народів. /Т. Панченко/

Блок політичний (партій) (англ. *block* – глиба) – тимчасове або постійне об'єднання партій для ухгоджених дій і досягнення спільних політ. цілей. **Б.п. (п)** створюється з метою реалізації політ. програм, зокрема передвиборчих, для обрання в органи держ. влади представників певних політ. партій, для ухвалення рішень із важливих внутр.- і зовнішньополіт. проблем.

Б.п. (п) створюється, як правило, у передвиборчий період (виборчий блок), є суб'єктом виборчого процесу. Виборчі **Б.п. (п)** можуть створюватись не менше, ніж двома політ. партіями. **Б.п. (п)** створюються шляхом прийняття спільного рішення політ. партіями на засіданнях вищих керівних органів (з'їзд, конф., тощо).

В Україні створення і діяльність **Б.п. (п)** регулюється законодавством. До 2012 «виборчі блоки партій» у Законі України «Про вибори народних депутатів України» були віднесені до числа суб'єктів виборчого процесу. Чинний Закон визначає суб'єктом виборчого процесу «політ. партії».

Після впровадження в Україні змішаної (пропорційно-мажоритарної) виборчої системи на виборах народних депутатів (1998), практика утворення **Б.п. (п)** стала звичною (Блок Литвина, Блок партії пенсіонерів Укра-

їни, Блок Юлії Тимошенко, Виборчий блок політ. партій «За Єдину Україну!», Виборчий блок Людмили Супрун – Український регіональний актив, Виборчий блок політ. партій «КУЧМА», блок «Наша Україна–Народна самооборона», «Український Народний Блок» тощо)

Досвід розвинених демократій свідчить, що за наявності значної к-сті політ. партій формування **Б. п. (п)** є закономірним. Наслідком об'єднаних зусиль може стати формування двоблокової парт. системи. /Ю. Шайгородський/

Боротьба політична – гостра протидія політ. суб'єктів, у ході якої кожен прагне досягти такої мети, що принципово суперечить цілям іншого. Умовами виникнення **Б.п.** є: зіткнення взаємовиключних інтересів політ. суб'єктів; дії політ. влади, що вигідні одним групам сусп-ва, але небажані для ін.; протиріччя у стратегічних (чи тактичних) цілях учасників політ. дій; або комбінація цих випадків. Отже, **Б.п.** – це найгостріша форма здійснення політ. конкуренції, що становить зміст політ. конфліктів і криз. Форми **Б.п.**: повстання, революції та контрреволюції, політ. страйки, електоральна б-ба за виборців, парт. і парлам. дискусії, акції протесту (мітинги, демонстрації, пікети) тощо. Крайні, екстремістські її форми – політ. тероризм і війни, як продовження політики силовими засобами.

Для **Б.п.** характерні заг. *закономірності*: 1) відстоювання докорінних інтересів великих соц. груп (класів), щоб їх цілі були визнані як загальні більшістю сусп-ва; 2) в основі лежить прагнення суб'єктів політ. конфлікту обґрунтувати легітимність своєї влади та прийнятих рішень, і спростувати легітимність протилежної сторони; 3) експансивність **Б.п.** – в умовах загострення поширюється на економіку, соц. сферу, культуру, ЗМІ як знаряддя конфліктів, на всю соц.-психол. атмосферу; 4) завжди вмотивована ідеологічно: саме ідеол. аспект відіграє мобілізуючу й надихаючу роль у поведінці суб'єктів протиборства; 5) це – конкуренція гасел, символів, цінностей, понять з арсеналу політ. ідеології; 6) залучає

великі маси людей, але політ. маса – не безпорадний натовп людей, а спільнота, об'єднана у б-бі єдиною настановою, заг. ідеєю, вірою (ідеологічною, революційною, національною, релігійною), врешті – інтересом.

Партії, громад.-політ. орг-ції і рухи, держ. ін-ти, політ. лідери, еліти, уся політ. нація, зайнявши певну сусп.-політ. позицію, вступають у б-бу за владу, тож стають *суб'єктами Б.п.* Поведінка мас у ході цієї б-би варіюється від підйому до спаду, від стихійних виступів до раціональних дій, але можливі й прояви масового «політ. психозу»; специфіка дій формується у процесі політ. активності.

Пояснюючи неминучість і чинники загострення **Б.п.**, слід зважати на те, що певні опозиційні сили, партії, лідери у своїй стратегії «встановлення контролю» над перебігом політ. суперництва прагнуть здійснити спец. цілі, а саме: створити передумови для політ. дестабілізації та наростання конфліктності у сусп.-ві, звинувачення владних структур в антидемократизмі або диктаторстві, в ігноруванні докорінних інтересів більшості населення; досягти максимального загострення політ. конфлікту, розширення його масштабів, втягнути до б-би найширші верстви сусп.-ва, щоб дестабілізувати всю соц.-політ. систему; використовуючи всі дозволені й недозволені методи, викликати широке незадоволення чинними владними структурами, домагаючись сусп. конфронтації по лінії «народ ↔ влада» та делегітимації правлячої еліти. //Л. Герасіна/

Брендинг територій – напрямок суч. політики, що є цілеспрямованою діяльністю суб'єктів зі створення, корекції та просування позитивного концепт-образу **Т.** у зовн. і внутр. середовищі. **Б.т.** є частково бренд-політики – практики політ. рішень і цілеспрямованих дій органів держ. влади та місц. самоврядування, що відповідно законодавства, спрямовані на вдосконалення бренду **Т.** як цінності. **Б.т.** має власних суб'єктів, нормативно-правові підстави функціонування, формалізовану інституційність реалізації, функціональні призначення та технології впровадження. **Б.т.** реа-

лізується на підставі бренд-стратегії розвитку **Т.**, яка є колект. політ. продуктом, створеним шляхом бренд-партнерства (взаємовигідного співробітництва д-ви з територ. громадами та прив. інвесторами). Метою **Б.т.** є створення **Т.** як певної цінності для постійних і потенційних споживачів. Бренд **Т.** – багатомірний ментальний концепт-образ **Т.**, що завдяки найвищому рівню емоц. довіри, сприймається широкими колами споживачів як цінність. Цей концепт-образ – рафінована частина реальності, в якій виявляється уся необхідна (на думку творців бренду) інформація, що переконує «споживачів» в її унікальних можливостях. Бренд **Т.** має ірраціональну природу та насамперед є єдиною системою цінностей, яку поділяють його споживачі. Імідж, репутація, асоціативні образи **Т.** – складові елементи її бренду, які здатні лише частково презентувати **Т.** у громад. думці. Якість бренду **Т.** зумовлює легітимність влади у межах **Т.** та рівень її впливу на світові політ., екон. і соціокульт. процеси.

Б.т. є системним і довготривалим процесом, зорієнтованим на зміцнення бренду **Т.** без орієнтації на політ. події та кампанії, **Б.** пострадян. **Т.**, часто, реалізується як ситуативна політ. технологія, що використовують кандидати з метою отримання політ. капіталу. Стратегічно **Б.т.** здатний перетворити територію з населенням на д-ву-націю, місто-бренд, глобал. місто чи аутентичний регіон, де ідентичність територ. резидентів виступатиме чинником консолідації сусп.-ва. Якісна бренд-політика сприяє самоорг-ції **Т.** у процесі прийняття політ. рішень й саморозвитку світової політ. системи у цілому. Стейкхолдери **Б.т.** – учасники процесу, що зацікавлені (прямо чи опосередковано, реально чи потенційно) у матеріальних і нематеріальних його результатах. Вони об'єднують резидентів (постійних мешканців **Т.**, що народились чи проживають тривалий час у її межах) і нерезидентів **Б.т.** (груп інтересів, що час від часу відвідують територію і можуть бути зацікавленими у результатах її прогресивного розвитку (туристи, інвестори, гості, особи у відраджених, студенти).

Б.т. реалізується на трьох рівнях суч. політики: глобал., нац. та регіон. Глобал. **Б.т.** передбачає конкуренцію брендів територій (глобал. міст, д-в-лідерів, загальновідомих аутентичних регіонів – агентів глобалізації) за світ. вплив. Нац. і регіон. **Б.т.** – напрямок держ. політики, що спрямований на покращення сприйняття нац. суверенітету та його складових регіонів мешканцями та зовн. спостерігачами.

Б.т. – новий напрямок полідисциплінарних акад. досліджень. Категорія «бренд» у політол. дослідження і політ. практику запозичене з маркетингу, де концептуально бренд зводиться до образу товару (послуги, ідеї, продукту, персони, території) і вважається нематеріальним активом кампанії/країни. Теорет.-методол. засади дослідження **Б.т.**, як предмета політ. науки, містяться у: 1) роботах 60-х рр. ХХ ст. економістів-маркетологів Ф. Котлера, С. Леві, Д. Огілві, Н. Кляйна, М. Елса (Велика Британія, Канада, США), що присвячені можливості застосування маркетингу у некомерційних сферах діяльності; 2) теорії конкурентної ідентичності С. Анхольта і М. Гайдеггера; 3) дослідженнях іміджування країни та технологій політ. маркетингу територій І. Рейна, Т. Кромвелла, К. Бджоли; 4) емпіричних даних – результатах світ. аудиту розвитку територій за різновекторними показниками: Індекс процвітання країн (The Legatum Prosperity Index Table Rankings), Top100 нац. брендів (Brand Finance Nation Brands 100 і Anholt-GfK Roper Nation Index), Рівень демократії в країнах перехідного періоду (NationsinTransit Brand), Рейтинг країн світу за Індексом інновацій (The Global Innovation Index), Індекс людського розвитку країн світу (United Nations Development Programme: Human Development Index), Рейтинг репутації країн світу (The Country Rep Trak), Індекс кризовості д-в світу (The Failed States Index), Рейтинг нац. брендів світу, Рейтинг країн світу за Індексом щастя (The Happy Planet Index), Рейтинг конкурентоспроможності країн світу (The IMD World Competitiveness Yearbook), Показники якості держ. управління у країнах світу (Governance Matters), Індекс глобальних міст (Foreign

Policy be A. T. Kearney – The Global Cities Index), Індекс корупції (Corruption Perception Index) та ін.

Неефективність і суперечливість норм.-прав. бази бренд-політики укр. д-ви, відсутність чіткої стратегії зовн. і внутр. позиціонування країни, слабкість територ. громад як суб'єктів політики спростовують призначення **Б.т.** в Україні. Пасиви бренду «Україна» – імідж влади, комфортність проживання в країні, інформ. політика д-ви, публічність держ. рішень, прозорість виборів та ефективність законодавства. Активи бренду – соц. клімат у країні, культура, інтелект. і наук.-техн. ресурс нації. /Т. Нагорняк/

Брифінг (англ. *briefing* – короткий інструктаж, повідомлення, інформ. нарада) – публ. зустріч високопоставлених осіб (учасників певних подій) із представниками ЗМІ, на якій лаконічно висловлюється офіц. позиція щодо актуальних сусп. проблем та спростовується чи підтверджується певна інформація. **Б.** часто використовуються держ. структурами для оповіщення широкого загалу про поточний перебіг чи результати переговорів, засідань, прийняття нових законів, а також у випадках надзвичайних ситуацій (аварій на вир-ві, масових отруєнь, погромів, терактів тощо) для роз'яснення причин, подальшого плану дій та запобіганню поширення паніки та недостовірної інформації серед населення. Оперативна робоча нарада, присвячена одній проблемі, за участі ЗМІ в міжнар. та громад. орг-ціях і великих комерційних структурах також називається **Б.**

Б. часто визначають як коротку прес-конференцію, яка може тривати від 20 до 40 хв. із заздалегідь окресленої тематики. На відміну від прес-конференції, **Б.** не має презентаційної частини та характеризується закритістю, тому йому обов'язково передують підготовка, яка, як правило, починається за 3-4 дні до самого заходу. Вона включає в себе визначення теми та обрання місця проведення **Б.**, формування списку доповідачів, запрошення від 6 до 12 журналістів провідних ЗМІ, які пройшли акредитацію, підготовка та печать

необхідних роздаткових матеріалів і розсилка прес-релізу. Останнє дозволяє журналістам ознайомитися з проблематикою ще до початку зустрічі та завчасно сформулювати найважливіші питання заради збереження високого динамізму інформ. заходу.

У класичному розумінні **Б.** був одностороннім вираженням позиції офіц. особи щодо певної події, під час якого представники ЗМІ не ставили уточнюючих запитань. Однак, у суч. форматі на **Б.** відводиться 10-15 хв. на доповідь високопосадовця та залишок часу – на питання журналістів. При цьому кожний репортер має можливість задати не більше двох бліц-питань, тому що **Б.** не передбачає полеміки чи діалогу репортера з високопосадовцем.

Для **Б.** завчасно бронюється місце проведення. Його організують в залах палаців культури, адм. будівлях, конференц-залах готелів, оскільки інтер'єр приміщення, потрапляючи в кадр фотоапаратів та телекамер ЗМІ, формує загальне враження від події та впливає на громад. думку щодо її значимості. Рідше **Б.** проводять без розсадки журналістів, стоячи в холі готелю чи аеропорту.

Перед брифінгом модератор (за наявності останнього) представляє журналістам гол. доповідача чи доповідачів, якщо існує необхідність висловлення різних думок по відношенню до певної події. В такому разі осн. є перша доповідь, що розкриває тему, причини та наслідки, а також задає тон сприйняття інформації, решта ж виступів доповнюють її, тим самим підкреслюючи однаковість позиції.

Хоча **Б.** передбачає прямий контакт доповідача із представниками ЗМІ, з розвитком інформ. технологій органи держ. управління почали використовувати новітні форми проведення **Б.** без фізичної присутності журналістів. Зокрема, з 2012 р. Держдепартамент США практикує проведення **Б.** для користувачів соц. мереж «Twitter» та «Facebook».

Б. вважається ефективною формою взаємодії із журналістами, яка дозволяє одночасно донести повідомлення щодо розвитку подій практично усім провідним ЗМІ без підготовки окремих прес-релізів для різних ін-

форм. каналів, що сприяє широкому та миттєвому розповсюдженню інформації у сусп-ві. /А. Бандурка/

Буржуазна революція (лат. *burgus* – укріплене місто та *revolutio* – розгортання, переворот) – тип соц. революції, основне завдання якої – усунення від влади привілейованої феод. аристократії, знищення феод. ладу або його залишків і створення політ. передумов для розвитку капіталізму. Перша **Б.р.** відбулася в др. пол. XVI ст. у Нідерландах, але сучасники вперше назвали революцією англійську. Широке використання цього терміну починається з XVIII ст. після Вел. Фр. революції. Осн. соц. силою **Б.р.** у країнах Європи XVII–XIX ст. був «третій стан», міська і сільська біднота, очолювані буржуазією. Осн. вимоги – знищення абсолютистської монархії та середньовічної цехово-корпоративної системи, встановлення республіки, свободу підприємництва і торгівлі, невтручання д-ви в екон. життя країни, розв'язання аграрного питання. **Б.р.** були наслідками глибоких сусп. та екон. змін, їм передували кризи, зумовлені неефективністю попередньої сусп. системи, нездатністю влади їх подолати, а також дією таких чинників, як поширення революційних ідеологій і міфів, зростання класових антагонізмів, політ. активності й організованості майбутніх революціонерів (поява орг-цій і партій), впливом суб'єктивних, ситуаційних чинників, що ставали часто приводом до початку збройної б-би. **Б.р.** супроводжувалися насиллям і терором, погіршенням екон. та соц. становища народу, зростанням його незадоволення результатами революції. Це приводило до примирення груп конфліктуючих сторін і синтезу елементів нового та старого політ. порядку як завершення революції (напр., встановлення обмеженої конституційної монархії, поділ впливу та влади між кол. антагоністичними класами, обґрунтовані в теорії поділу влади Дж. Локка і Ш. Монтеск'є). Наслідками **Б.р.** в Європі була демократизація сусп. життя – розвиток конституціоналізму, парламентаризму, розширення політ. прав тощо. Під час **Б.р.** могло також розв'язуватись питання

нац. незалежності або нац. об'єднання країни (напр., у Німеччині й Італії в ХІХ ст.). Бурж. історики (Ф. Тізо, О. Тьєрі, А. Тьєр) розглядали **Б.р.** тільки як б-бу між буржуазією та дворянством, вважаючи буржуазію представником інтересів всього «третього стану» і замовчуючи роль народу. Марксистська історіографія, навпаки, розглядає народні маси, як найреволюційнішу силу бурж. революцію, яка передеує соціалістичній. /Л. Угрин/

Бюлетень (лат. *bull*a – грамота) – листок або бланк чітко визначеної форми, що супроводжує процедуру голосування та виборів. **Б.** містить надруковані за алфавітом (або на основі жеребкуванням) прізвища (або прізвище) й ім'я кандидатів, а також перелік партій, парт. блоків, які претендують на депутатський мандат або іншу виборну посаду. **Виборчий Б.** зазвичай містить іншу інформацію про кандидатів – парт. приналежність, місце праці та посаду кандидата, місце проживання, а у випадку пропорційної виборчої системи – перші прізвища парт. списку. **Виборець** заповнює **Б.** у спец. кабінці, викреслюючи претендентів, крім обраного, або ставлячи визначений знак біля його прізвища чи назви партії. **Б.** передбачає і позицію: «Не підтримую жодного з кандидатів». Заповнені **Б.** є підставою для підрахунку голосів і визначення волевиявлення виборців, а отже – результатів виборів. Їх поділяють на дійсні, що дають змогу однозначно виявити позицію виборця – «за», «проти», «не підтримую жодного», та недійсні, на основі яких неможливо однозначно визначити волевиявлення виборців (містять більше ніж одну позначку проти прізвищ кандидатів чи назв партій або в яких немає жодної позначки).

На основі способу голосування виділяють *категоричний* (найпоширеніший) та *ординальний* (лат. *ordinalis* – порядковий) **Б.** У категоричному **Б.** виборець має право залишити лише одного кандидата чи партію (або викреслити всіх). Ординальний **Б.** дає змогу виборцям ранжувати всіх кандидатів чи партій, зазначити ступінь прихильності до всіх кандидатів, проставивши, напр., біля їх прізвищ чи назв партії цифри 1,2,3 і т. д. /Л. Угрин/

Бюрократизм – антисуспільна форма держ. управління для якої характерне формальне ставлення посадових і службових осіб до своїх службових обов'язків, внаслідок чого порушуються конституц. права громадян, надаються неякісні та невчасні послуги фіз. і юрид. особам, завдається моральна, політ. і екон. шкода сусп. інтересам і цінностям. Поняття **Б.** вживається у трьох основних значеннях: 1) стиль управління, що характеризується відірваністю управлінського апарату від сусп-ва із домінуванням власних егоїст. інтересів; 2) дисфункції, притаманні орг-ціям: імітація реформ, канцелярщина, зволікання, тяганина, формальні відписки, байдужість до сутності справи та кінцевого результату під виглядом або заради додержання формальностей; 3) профес. патологія, що виявляється у бюрокр. стилі роботи чиновників: зневажливе ставлення до споживачів, консерватизм, безвідповідальність тощо. У *політ. аспекті Б.* – низька ефективність діяльності апарату держ. управління; надмірне та необґрунтоване зростання витрат на його утримання; незадовільна якість надання адмін. послуг; орієнтація не на об'єкт управління (споживача послуг), а на суб'єкт управління – вищестоящий орган. У *соц. аспекті* – відчуження влади від народу; підміна загального інтересу, відомчими (особистими). В *організаційному* – канцелярська підміна змісту формою; розгалужена система неформальних зв'язків; імітація діяльності; застарілі методи роботи.

Для **Б.** характерне перебільшення значення формальних процедур, скрупульозне виконання інструкцій, регламентів, правил, що спричиняє відокремлення бюрокр. управління від потреб об'єктів управління, помилки в управлінні та його неефективність при вирішенні проблем, що вимагають нестандартних підходів і методів. Ознаки **Б.** властиві будь-якому виду соц. управління. У недемокр. сусп-ві переважання **Б.** у діяльності органів публ. влади сприяє утвердженню безконтрольного і необмеженого панування чиновництва, яке перетворюється у самодостатню, відокремлену від сусп-ва касту, усуненню громадян від управління сусп. справами, стає

підґрунтям для запровадження авторитарних методів держ. управління. У результаті, **Б.** стає гальмом у проведенні сусп.-політ. реформ, якщо вони становлять певну загрозу для панівного становища бюрократії в сусп.-ві. Політ. умови **Б.** – нерозвиненість громад. сусп.-ва, а також недієвість демокр. процедур у діяльності держ. службовців, низький рівень політ. і правової культури населення. /В. Малиновський/

Бюрократія (фр. *bureau* – бюро, канцелярія, грец. *κράτος* – влада, панування) – 1) специф. форма реалізації публ. влади сукупністю осіб із власними корпоративними інтересами, які за оплату праці від д-ви здійснюють управл. діяльність; 2) природна форма будь-якої орг-ції, необхідна для здійснення ф-цій держ. управління, що характеризується: регламентованістю управл. процедур; ієрархізованою системою службової залежності на засадах субординації; професіоналізмом службової діяльності; функціональним розподілом праці; чітко визначеною компетенцією; суворою службовою дисципліною та контролем; регламентацією управл. процесу.

Тлумаченню феномена **Б.** присвятили свої праці чимало вчених: Р. Аді, М. Бергер, М. Вебер, О. Вайт, В. Вільсон, М. Крозьє, К. Маркс, Р. Мертон, Л. фон Мізес, П. Томас та ін. Однак, як предмет спец. наук. дослідження **Б.** з'явилася у ХІХ ст., починаючи з досліджень нім. соціолога М. Вебера, який створив концепцію раціон. **Б.** та сформулював її осн. принципи. Учений пояснював появу **Б.** як наслідок еволюції сусп.-ва від феод. до капіталіст., коли патріархальну середньовічну адміністрацію замінила орг-ція бюрокр. типу. Відповідно він розрізняв два типи **Б.**: 1) *традиційну «патримоніальну» Б.*, коли чиновники призначаються володарем (монархом) зі свого кола і тільки перед ним відповідальні за свою діяльність; їй властиві ірраціональність та повна залежність від патрона; діяльність апарату чиновників не регулюється формальними правилами «зводом законів про управління»; 2) *сучасну раціональну Б.*, що формується на засадах професіоналізму й отримує

гарантії успішного просування по службі на підставі системи знань і заслуг. Раціональну **Б.** М. Вебер відніс до важливих соц. досягнень людської цивілізації, сформулювавши такі її принципи: *бюрокр. авторитет* – ієрархізована система службової залежності на засадах субординації; *професіоналізм службової діяльності* – відповідність чиновників вимогам профес. компетентності; компетентність – підбір кадрів здійснюється за конкурсом після складання іспитів або за перевагою дипломів, що вимагає від кандидатів на посаду відповідної спеціальної освіти, навичок та умінь; *регулярна оплата праці* службовців у вигляді фіксованого заробітку та надання пенсії після припинення держ. служби; розміри платні встановлюються з урахуванням ієрархічного рівня посади та відповідальності службовця; можливість просування по службі на підставі оцінки за об'єктивними критеріями, а не на власний розсуд адміністрації; *функціональний поділ праці* – ф-ції органів влади і чиновників чітко розмежовані законами і правилами; регламентація управлінського процесу – підпорядкування встановленим орг-цією правилам, положенням, регламентам, статутам, інструкціям; *службова дисципліна* – контроль з боку адміністрації за роботою підлеглих (створенням контрольної чи дисциплінарної комісії); *унікнення в роботі та взаємодії працівників емоційних аспектів*, зокрема, повне відокремлення виконання ф-цій від особистості службовця, позаяк жоден чиновник не може бути власником своєї посади або засобів управління; *корпоративізм* – ідейна близькість працівників, збіг поглядів та відстоювання інтересів корпорації як єдиного цілого.

У зв'язку з посиленням позицій д-ви в сусп. житті, розширенням її ф-цій, що мало наслідком розростання бюрокр. апаратів та посилення їх впливовості практично у всіх розвинених країнах світу, ХХ ст. правомірно називають століттям розквіту **Б.** У цей період з'являється термін «*представницька Б.*» – концепція, за якою соц. склад **Б.** має відзеркалювати структуру населення країни в цілому. Відповідно на держ. службу залучаються представники недостатньо представлених

у ній соц. груп (жінок, нац. меншин тощо). Представницька **Б.** притаманна країнам із відкритою системою держ. служби – моделі, що характеризується мобільністю кадрів держ. служби, що дає можливість зайняти будь-який рівень службової ієрархії відповідно до рівня профес. компетентності претендента, виключаючи ін. чинники (соц. стан, статус навч. закладу тощо).

У повсякденній мові термін **Б.** має негативне значення і використовується для позначення неефект. роботи органів влади, установ та орг-цій, паперової тяганини, безвідповідальності чиновників, зосереджених на формальних процедурах і правилах, застарілих нормах, що перешкоджають ефект. вирішенню завдань, вчасному та якісному наданню послуг фіз. та юрид. особам. /В. Малиновський/

В

Вестернізація – засвоєння та тотальне поширення в світі суч. зах. технологій, організаційних форм екон. вир-ва і військ.-техн. культури, зах. цінностей, усього комплексу соціокульт. норм соц. регуляції (демокр. політ. устрій, пріоритет прав людини, ліберальний тип соц. умов для самореалізації особи, реліг. і нац. толерантність, свобода інформації та творчості тощо), які починають відігравати значиму роль у сусп. процесах.

Досить умовно можна говорити про *примусову* та *добровільну* форми **В.** У першому випадку йдеться про насильницьке впровадження або нав'язування зах. д-вами своїх культурних норм ін. народам у процесі їх колонізації на тій підставі, що зах. цивілізація накопичила досвід наук.-техн. революції як досвід виживання. Прикладами може служити освоєння Америки, колонізація Африки, Індії і ін., або політ.-екон. проникнення в країни Сходу (Китай і Японія у ХІХ ст.). Говорити про т. зв. «добровільну» **В.**, яка, зазвичай, пов'язана з діяльністю перших осіб, чи владних еліт д-в, також слід досить обережно. Іст. приклади **В.** відомі з початку Нового часу. У Росії – це час реформ Петра І. Однак, за оцінками А. Тойнбі, саме **В.** Росії, що здійснювалася Петром І, фактично призупинила її прогресуючий розвиток і започаткувала процес її іст. стагнації. Тойнбі розглядав більшовицький експеримент як другу спробу реанімації тієї ж політики **В.**, яка, як і петровська, провалилася. Також доречно пригадати **В.** військ.-політ. структури Туреччині протягом ХVІІІ-ХІХ ст., в період революції К. Ататюрка.

У багатьох сусп.-вах процеси **В.** викликають помітний опір традиціоналістські налаштованих шарів населення й частини еліти. Найбільш суттєві форми цей опір набув в мусульм. країнах, що, ймовірно, пов'язано з протиріччям між політ. амбіціями і ресурсними можливостями правлячих еліт і невідповідністю більшості населення до коректування культурно-ціннісних орієнтацій, які повністю

просякнуті жорсткими догмами ісламу.

До категорії цілком вестернізованих сусп.-в сьогодні можна віднести Японію і деякі посткомуніст. країни Сх. Європи. Більшість ін. країн, що вибрали цей шлях розвитку (у т.ч. і Україна), можуть бути охарактеризовані лише як сусп.-ва, що частково торкнулися **В.**

На інтенсивність процесів **В.** на рівні буденної свідомості і культури сусп.-ва істотно впливає його інформ. відкритість, рівень обізнаності членів сусп.-ва із стилем і рівнем життя людей на Заході, з їх можливостями соц. самореалізації, доступу до різних соц. благ тощо.

В. досить часто пов'язують із глобалізацією, а в деяких випадках вважають їх синонімами. Глобалізація пов'язана із **В.**, однак лише в певному перекрученому значенні. Йдеться насамперед про «глобалізацію нерівності», про диктат технологічно найрозвиненіших країн щодо екон. слабких, нав'язування їм своєї волі. **В.** призводить до посилення соц. і нац. протиріч у світі, оскільки неминуче залучаю нац. економіки до світ. ринку, де перемагає найсильніший унаслідок жорсткої конкурентної б-би. **В.**, коли вона ототожнюється з глобалізацією в повному розумінні цього слова, перестає бути й чинником модернізації, яка іст. давно вже пов'язується з індустріалізацією як способом виживання. Розвинені зах. країни переносять важку індустрію з її екол. нечистим вир-вом у екон. залежні від них д-ви. І таким чином індустріалізація перестає бути модернізацією, а перетворюється на засіб експлуатації дешевої робочої сили й екол. ресурсів. **В.** посилює стагнаційні тенденції в багатьох сферах життя традиц. сусп.-в. Розвиток зачіпає далеко не все сусп.-во і не однаково. Більше того, він призводить до штучної консервації застарілих соц. форм, а, отже, до відсталості. Захід не має ні прагнення, ні достатніх ресурсів для того, щоб забезпечити швидкий і повноцінний розвиток від-

сталих регіонів на основі залучення значних мас населення в нові форми вир-ва.

В., що її розуміють як суч. вимогу глобалізації, пов'язана й із таким поняттям, як «гуманітарна агресія», тобто силове нав'язування своєї волі екон. слаборозвиненим країнам, але вже не в інтересах анексії, а для політ. підкорення. Суттєвим слід вважати те, що використання **В.** як аргументу на користь глобалізації не витримує й екон. критики. Тому що **В.** – це не є повна глобалізація: про такий результат можна було б говорити лише в умовах введення єдиної світ. валюти, розширення на основних територіях планети зони вільної торгівлі, завершення лібералізації економіки, і, найголовніше, якби були додержані пропозиції між імпортом і експортом у розвинених д-вах (бо досі певні країни на світ. ринку менше віддають, аніж отримують). /В. Корнієнко/

Взаємодія політичних сил – сукупність відносин, зв'язків між політ. силами як суб'єктами політ. процесу, форма політ. комунікації, що передбачає свідомий і цілеспрямований взаємовплив з метою реалізації інтересів і цілей, розв'язання політ. проблем і суперечностей. **В.п.с.** відображає реальний зміст політ. процесу, вплив на неї не лише інтересів і намірів політ. сил, їх лідерів, а й дії найрізноманітніших внутр. і зовн. чинників. Об'єктами **В.п.с.** можуть бути ресурси, влада, статус, норми, процедури, правила гри. **В.п.с.** характерна для плюралістичного сусп-ва з тією чи іншою мірою змагальності. Це спосіб узгодження інтересів, позицій і цілей, їх структуризації, ієрархізації, досягнення балансу сил, а отже, і формування певного політ. порядку та збереження стабільності. За умов, коли в процесі взаємодій кожен учасник намагається реалізувати свої цілі, політ. порядок може бути забезпечений за наявності системи цінностей, норм і певних принципів, правил, що регулюють і регламентують ці взаємодії. Водночас вони не можуть жорстко детермінувати **В.п.с.**, а конституують їх як політ. гру, нерозривно пов'язану з політ. інтересами, де кожна сторона намагається отримати максимальну користь і мінімізувати втрати. Види

В.п.с. – змагання, конфлікт, конфронтація, б-ба, пристосування, домінування, співробітництво (кооперація), нейтралізація. Вони визначаються сферою та мірою відповідності (чи навпаки) інтересів, цілей, позицій, а також солідарності або згоди між ними. Важливе значення у **В.п.с.** мають процедури – переговори, консультації, політ. заяви, що допомагають впорядкувати стихійний процес політ. взаємодій, сприяють формуванню спільних правил гри в політ. процесі та можливості домогтися згоди через поступки, домовленості, компроміси, консенсус. Інституційні форми **В.п.с.** – партійна система, коаліції, союзи, блоки, опозиція. Принципи **В.п.с.** можуть ґрунтуватись або на домінуванні однієї чи двох політ. сил у середині ієрархічного блоку, які нав'язують свої цінності, інтереси та правила гри ін. учасникам, беручи до уваги певною мірою інтереси, позиції ін. політ. сил, або на рівноправному партнерстві всіх учасників політ. взаємодій незалежно від масштабу впливу та балансу інтересів. /Л. Угрюн/

Вибори політичні – процедура формування держ. або самоврядного органу влади, наділення повноваженнями посадових осіб, яка здійснюється шляхом голосування виборців – осіб наділених активним виборчим правом – за умовою, що на кожний наданий таким чином мандат можуть претендувати у встановленому законом порядку два і більше кандидатів. Практика проведення **В.п.** широко розповсюджена в суч. світі, але вона стала реальним знаряддям політ. б-би лише у ХХ ст. В останні часи роль **В.п.** у політ. житті постійно зростає. Саме через **В.п.** у більшості д-в світу формуються осн. органи публічної влади – парламент, президент, органи місц. самоврядування. За своїм хар-ром і роллю в політ. житті **В.п.** можуть бути конкурентними (альтернативними), псевдоконкурентними, фальсифікованими. Останні два типи **В.п.** притаманні недемокр., здебільшого авторитарним, політ. режимам і характеризуються відсутністю альтернативності **В.п.**, що може виражатися: або в безальтернативності **В.п.**; або в наявності кількох (звичайно 2-3) канди-

датів, які, крім ставлеників влади, реальних шансів на перемогу не мають. Конкурентні (альтернативні) вибори притаманні демокр. д-вам і характеризуються можливістю здійснювати вибір між двома і більше кандидатами на заміщення мандата представницького органу або виборної посади.

Забезпечуючи громадян формальною здатністю відбирати і зміщувати політ. діячів, такі **В.п.** роблять можливим співіснування громад. впливу і держ. влади, забезпечуючи тим самим достатньо стійкий зв'язок між громадян. сусп-вом і д-вою, є інституціональним механізмом громад. контролю за діяльністю посадових осіб, який замінюють собою такі неформальні санкції, як непокора владі, підпільні (нелегальні) рухи, діяльність яких спрямована на повалення правлячого режиму, бунти, повстання тощо. Крім того, **В.п.** надають громадянам можливість впливати на поведінку окремих представників влади та правлячої еліти в цілому. **В.п.** виконують такі соц. ф-ції: легітимація публ. влади, оскільки саме через **В.п.** народ як джерело влади визначає своїх представників і наділяє їх мандатом на здійснення своїх суверенних прав на певний період часу; формалізація громад. впливу на дії уряду, що виражається у здатності виборців впливати на поведінку правлячої еліти; узгодження різноманітних політ. інтересів, оскільки під час **В.п.** здійснюється структурування інтересів різних політ. сил, різні погляди, програми, платформи, виразниками яких є партії та інші громад.-політ. об'єднання, визначається їх вплив на політ. процес, відповідність актуальним настроям виборців; каналізування втручання народних мас в управл. і політ. процеси, оскільки **В.п.** обмежують частоту та масштаб участі громадян у політиці; обмеження інтенсивності масової політ. діяльності (якщо вони не переростають у масові акції протесту, як це спостерігалось під час «кольорових» революції 2004-2007 рр. на пострадянському просторі); селекція політ. лідерів, оскільки **В.п.** дають змогу громадянам передавати кермо управління тим особам, які вважаються гідними здійснювати керівні ф-ції і владні повноваження, чії програми виявилися найпереконливішими.

В.п. класифікують: за розподілом влади на вибори до законодавчих, виконавчих та судових органів влади; за територіальним представництвом на вибори до держ. (загальнонаціональних, федеральних) органів влади (парламент, президент); до регіональних органів влади (губернатори, земельні, крайові, обласні, кантональні та інші представницькі органи влади); до місц. (муніципальних) органів держ. влади і самоврядування (бургомістри, мери, глави адміністрацій, депутати зборів, дум, рад та ін.); до міждерж. органів (депутати Європарламенту); за к-стю рівнів на одnorівневі; багаторівневі; за системою вотування (голосування) на вибори альтернативного вотування; кумулятивного вотування; лімітованого вотування; рейтингового вотування (плагмінг- і пойнтсистеми, система преференцій за методом «голосу, що передається»); за к-стю турів на однотоурові (в один раунд); багатотурові (двох-, трьох-, чотириурові, з повторним голосуванням); за безпосередністю голосування на прями (безпосередні); опосередковані (непрямі, багатоступеневі); за масштабом проведення на загальні; локальні (часткові); за терміном проведення на чергові; позачергові (дострокові); нові (додаткові, перевибори); замість депутата, який вибув. /В. Кривошеїн/

Виборча геометрія (джерімендерінг) – формування владою виборчих округів у такий спосіб, щоб забезпечити своїй політ. силі краще представництво у парламенті. **В.г.** часто називають «джерімендерінг» – від імені губернатора амер. штату Масачусетс Е. Джері, який уперше застосував цю технологію в інтересах своєї партії. З цією метою він «покраяв» штат на виборчі округи так, що їхні межі, на думку місцевого карикатуриста, нагадували контур «саламандри». Видавець місцевої газ., в якій була зображена відповідна карикатура, назвав подібні маніпуляції «джерімендерінгом» (від Gerry та (sala)mander).

В.г. проявляється у тому, що влада нарізає виборчі округи так, щоб перемогти хоча б із мінімальною перевагою в більшості округів, а електорат (прихильників) іншої чи інших пар-

тій зосередити з найістотнішою перевагою у меншості округів.

Можна виділити два види **В.г.** – пасивну і активну. Пасивна присутня у тому випадку, коли межі виборчих округів тривалий час не переглядаються владою. Це пояснюється тим, що відбувається постійне переміщення населення і зміна його чисельності. Тому встановлені законом межі округів є менш рухомі, ніж зміни складу населення. Активна **В.г.** є результатом свідомих дій політ. сил, що мають на меті встановлення нерівності представництва. Під час використання активної **В.г.** можуть застосовуватись одразу два прийоми, які порушують рівність виборів: створення виборчих округів, що є нерівними за к-стю населення (виборців); формування кордонів виборчих округів у такий спосіб, щоб більшість прихильників опонуючих сил була зосереджена у якнайменшій к-сті виборчих округів. У результаті цього створювані округи інколи набувають чудернацьких форм, оскільки їх нарізають по-різному.

У першому випадку у менш численних виборчих округах концентрується електорат, який підтримує чинну владу, а в численніших виборчих округах – опозиційний електорат. Результатом таких дій стає збільшення «ваги» голосу провладної частини електорату, і, навпаки, зниження «ваги» голосу опозиційно налаштованих виборців. У другому випадку створюються виборчі округи із урахуванням розстановки політ. уподобань виборців. Такий спосіб **В.г.** є складнішим, вимагає більших затрат і може давати менш вагомий результат. У такому разі, з суто формальної точки зору, пропорційність дотримується, але реальний результат виборів виявляється заздалегідь прогнозованим, оскільки за рахунок мінімальної переваги у більшій к-сті виборчих округів одна з партій отримує максимальну перевагу в органах держ. влади.

Амер. науковець Р. Джонстон виділяє п'ять видів **В.г.**: 1) виділення серед багатьох виборчих округів території, де певна політ. сила користується підтримкою населення, і їх об'єднання у виборчі округи. У цих округах політ. сила отримує перемогу і депутатські

мандати. Такий різновид **В.г.** ефективний і застосовується у разі слабкості й непопулярності провладної політ. сили; 2) створення виборчих округів із значним переважанням електорату опозиції для того, щоб вони змогли провести до органів влади і так гарантовані для них мандати, але з вагомішою підтримкою. У такому разі на ін. територіях к-сть електорату опозиції зменшується, що дає провладним політ. силам більше шансів на перемогу; 3) створення змішаних виборчих округів для того, щоб збільшити к-сть опозиційного електорату у тих округах, де гарантована перемога провладної політ. сили. Таке відтягування голосів опозиції зменшує її силу і у підсумку позитивний результат, однак є доволі ризикованим і у разі певних неочікуваних змін може призвести до поразки провладної політ. сили у цих виборчих округах; 4) використання трьох вищезгаданих способів **В.г.** для недопущення до влади певних груп населення (расових, нац. тощо); 5) проведення «мовчазної» **В.г.** – відсутність перегляду меж виборчих округів протягом тривалого часу, що сприяє непропорційності та порушенню рівності виборів.

Ефективне використання **В.г.** передбачає проведення конкретних соціол. досліджень, метою яких є з'ясування уподобань виборців різних населених пунктів чи регіонів. Законодавство більшості країн світу запроваджує певні правові норми, спрямовані на ліквідацію **В.г.**: виборчі округи повинні формуватися із урахуванням адм.-тер. поділу д-ви; періодичний перегляд кордонів виборчих округів незалежно від того, яка політ. сила у цей час знаходиться при владі тощо. Такий перегляд дає змогу уникнути такого виду **В.г.**, як пасивна. Разом із тим, перегляд меж виборчих округів повинен відбуватися на основі надійної інформації про населення (виборців), узятій із результатів перепису населення чи реєстру бази даних. Перепланування виборчих округів повинно відбуватися до початку виборчого процесу з обов'язковим інформуванням громадськості про ці дії. Важливо, щоб цей процес здійснювався незалежним органом, а не законодавчими чи виконавчими структурами. При цьому доцільним є залучення відповід-

них фахівців та представників усіх політ. сил.

Розривати територію виборчого округу, як правило, забороняється, – вона повинна бути суцільною. Винятком можуть бути населені пункти чи території, які віддалені від основної території виборчого округу геогр. чинниками (анклави, о-ви тощо). Досягнути ж абсолютної рівності виборчих прав громадян в усіх згаданих аспектах доволі важко. Положення про період, перегляд кордонів виборчих округів може бути використане владою для задоволення власних інтересів. Тому межі виборчих округів повинні змінюватися лише у разі реальної зміни к-сті громадян (виборців), які проживають на території виборчого округу, або ж у разі зміни середньої норми представництва. Тобто причинами зміни меж виборчих округів можуть бути або зміни чисельності представницького органу, або ж демогр. чинники (збільшення чи зменшення к-сті населення (виборців), міграційні процеси тощо). /М. Бучин/

Виборча система – 1) цілісна сукупність сусп. відносин, політ. суб'єктів, ін-тів, норм, принципів, цінностей, процедур, які складаються у зв'язку з виборами органів публ. влади (у широкому сенсі); 2) певний спосіб переведення голосів виборців у мандати депутатів та владні посади, порядок визначення результатів голосування (у вузькому сенсі). Більшість дослідників визначають **В.с.** виключно у вузькому змісті. З юрид. точки зору **В.с.** – засіб визначення результатів голосування; з політ. точки зору **В.с.** – ефективний інструмент у б-бі за більшість місць у представницьких органах. **В.с.** є складовою політ. системи, підрозділяється на структурні компоненти: суб'єкти виборів, виборче право (теорет.-юрид. компонент), виборчий процес (практ.-організац. компонент) та ін. Сутність будь-якої **В.с.** – хар-р співвідношення голосів виборців, поданих за окремого кандидата або партійний список, і отриманих ними мандатів. Гол. ознака, яка відрізняє одну **В.с.** від ін. – порядок визначення результатів виборів. Залежно від прийнятого порядку голосування той самий виборчий корпус у той самий час

може створити протилежну за складом парлам. більшість. Однаковий розподіл голосів виборців між кандидатами і списками при використанні різних **В.с.** приводить до зовсім ін. кінцевих результатів. Тому розробка будь-яких виборчих законів повинна починатися з визначення типу **В.с.**, найбільш оптимального для країни при існуючому хар-рі співвідношення політ. сил, типі партійної системи, розвиненості демокр. ін-тів тощо. **В.с.** перебуває у самому центрі демокр. політ. системи, оскільки її завдання – перетворення волі суверенного народу у визначення його законних представників, які несуть відповідальність від його імені за нагляд за виконавчими і законодавчими актами. Особливості **В.с.** здатні спричинити за собою широкі наслідки – від розколу партії до розпаду країни.

В.с. різних країн відрізняються за багатьма параметрами, причинами чого є іст. традиції, особливості сусп.-політ. розвитку, особливості політ. культури, що склалася, розстановка політ. сил, визначені політ. завдання та пріоритети. **В.с.** може сприяти чіткій партійній структуризації парламенту, що дає змогу сформуванню однопартійний чи коаліц. уряд, через парт. відповідальність за стан справ забезпечити стабілізацію політ. системи, її гласність та публічність. Вибір конкретної моделі **В.с.** впливає на подальше розташування політ. сил у парламенті, створення дієвої парлам. більшості, формування уряду й ін. виконавчих органів влади.

Призначення В.с.: 1) формування парламенту, який повинен відображати осн. напрямки сусп. думки виборців; 2) сприяння формуванню сильного стабільного уряду; 3) забезпечення обрання представників, особисті якості яких найбільш підходять для виконання управлінських ф-цій; 4) легітимізація влади. **Ф-ції В.с.:** 1) легітимізація владних повноважень виборної особи чи органу; 2) комунікативна; 3) рекрутування політ. кадрів; 4) оновлення політ. еліти; 5) забезпечення політ. конкуренції; 6) розподілу мандатів.

Крім загально прийнятих методів політол. досліджень, важливу роль при дослідженні **В.с.** відіграють кількісне моделювання, через

надходження даних (голосів, місць) у вигляді чисел; та системний аналіз, який дозволяє: 1) розглядати **В.с.** на різних рівнях; 2) розглядати **В.с.** як елемент політ. системи, тобто у взаємодії з ін. її структурними елементами (парт. системою, формою держ. правління, типом політ. режиму, рівнем політ. культури); 3) досліджувати виборчий процес, який знаходиться в постійній зміні та еволюції. Загальносистемними ознаками **В.с.** є цілісність, ієрархічність, гомогенність. Залежно від базових критеріїв, є різні підходи щодо класифікації **В.с.** За типом політ. режиму **В.с.** можуть бути демокр. й недемокр. За системою голосування виділяють три осн. типи **В.с.**: мажоритарні, пропорційні та змішані. Ідеальної **В.с.** у світі не існує, кожен із типів має свої переваги й недоліки. Див.: *Змішана виборча система; Мажоритарна виборча система; Пропорційна виборча система /О. Вагіна/*

Виховання для миру – комплекс заходів, спрямованих на формування свідомості та поведінки людей для подолання різних загроз мирові. Зміст **В.д.м.** становлять проблеми середовища людини, причин війн, мирних рухів, наслідків війн, роззброєння, к-ри миру. Метою **В.д.м.** є сприйняття інтересів ін. народів та усунення агресії і ворожості між ними; свідомо та цілеспрямована діяльність для збереження миру; формування переконань про сусп. і політ. нерівність як причини конфліктів; усвідомлення наслідків війн та цінності людського життя; формування переконання, що мир і війна є наслідком людської діяльності; спрямування енергії молодого покоління на творчі, а не нищівні дії; повага людини, її життя, поглядів, почуттів, праці і досягнень. Б. Суходольський визначив **В.д.м.** як патріотичне виховання, без шовінізму, імперіалізму та націоналізму.

В.д.м. сформувалося на основі педагогіки миру. Термін «педагогіка миру» був запроваджений папою Павлом VI у 1969 р. одночасно із святкуванням Всесвіт. дня миру, який відзначається щороку 1 січня. Іоан Павло II вважав, що важливою справою є ілюстрація прикладів з історії людства, які б свідчили, що

тільки в період миру людство всесторонньо розвивається. Педагогікою миру займався Ін-т полемології в ун-ті Гронінгена, очолюваний Б. Роллінгом. Категорія «**В.д.м.**» стала використовуватися після прийняття 15 грудня 1978 р. на пропозицію Польщі Декларації ООН «Про приготування сусп-в до життя в мирі».

Пропозиції **В.д.м.** існували ще на поч. ХХ ст. У 1931 р. Польща висунула проект конвенції про моральне роззброєння, розроблений В. Кульським, яким передбачалося зобов'язання д-в протидіяти всім заходам, що сприяють війні, та усунути зі шкільних програм елементи, що пробуджують військ. настрої; запровадження карного покарання за підбурювання до війни, відповідальність журналістів за поширення неправдивої інформації, яка загрожує мирові, запобігання розповсюдженню ненависті до ін. народів через систему виховання та залучення театру, радіо і кіно до діяльності на користь морального роззброєння.

Заг. Декларація прав людини проголосувала дотримання прав людини осн. умовою збереження миру. 18 грудня 1960 р. ГА ООН ухвалила «Заходи, спрямовані на сприяння поширенню серед молоді ідеалів миру, взаємоповаги і взаєморозуміння між народами», звернувши увагу на необхідність виховувати молодь в дусі миру для мирного майбутнього. «Декларація про поширення серед молоді ідеалів миру, взаємоповаги і взаєморозуміння між народами» прийнята ГА ООН 7 грудня 1965 р., наголошувала, що виховання молодого покоління, обмін представниками молоді та ідеями в дусі миру сприятимуть покращенню міжнар. відносин, зміцненню миру та безпеки. Молодь повинна виховуватися в дусі миру, справедливості, свободи, взаємоповаги і взаєморозуміння, щоб сприяти встановленню рівноправності всіх людей і всіх народів, екон. і соц. прогресу, роззброєння і підтримання міжнар. миру й безпеки. Усі засоби виховання, освіти та інформування молоді повинні пропагувати ідеали миру, гуманізму, свободи, міжнар. солідарності та зближення народів. Молодь повинна виховуватися на основі поваги гідності та рівності всіх людей, незважаючи на їх расу, колір шкіри, етн. походження

та переконання. В галузі освіти, культури та спорту з метою зближення молоді необхідно заохочувати взаємний обмін, поїздки, туризм, зустрічі, вивчення іноз. мов, споріднення міст та ун-тів. Декларація підтримувала створення нац. і міжнар. об'єднань молоді для зміцнення міжнар. миру, безпеки, розвитку дружніх відносин між народами, ліквідації колоніалізму і расової дискримінації. Декларація проголошувала, що осн. метою виховання молоді повинно стати формування людей, відданих благородним ідеалам миру, свободи, гідності та заг. рівності.

На XVIII Ген. конф. ЮНЕСКО в 1974 р. ухвалено «Рекомендації у справі виховання в дусі миру і міжнар. взаєморозуміння». 15.12.1978 ГА ООН ухвалила «Декларацію про виховання народів у дусі миру». В преамбулі зазначалося, що оскільки війни зароджуються у свідомості людей, саме у свідомість людей необхідно втілити ідею захисту миру. Декларація закликала всі д-ви керуватися у своїй діяльності ідеєю визнання виключної важливості і необхідності встановлення, підтримання та зміцнення справедливого і міцного миру. Всі народи і всі люди, незалежно від раси, переконань, мови і статі, володіють невід'ємним правом на життя в мирі. Повага цього права, а також інших прав людини відповідає спільним інтересам всього людства і є невід'ємною умовою розвитку всіх народів, великих і малих, у всіх галузях. Агресивна війна, її планування, підготовка і розв'язування становлять злочин проти миру і заборонені міжнар. правом. Кожна д-ва, діючи в дусі дружби і добросусідських відносин, зобов'язана розвивати всестороннє, взаємовигідне і рівноправне політ., екон., соц. і культ. співробітництво з іншими д-вами, незалежно від їхніх соц.-екон. систем, з метою забезпечення взаємного співіснування і співробітництва в умовах миру, в атмосфері взаєморозуміння і поваги цілісності і самобутності всіх народів; та зобов'язана приймати заходи, що сприяють зміцненню ідеалів миру, гуманізму та свободи.

12 листопада 1984 р. ГА ООН ухвалила «Декларацію про право народів на мир», в

якій проголошено, що народи планети мають священне право на мир. Забезпечення здійснення права народів на мир вимагає, щоб політика д-в була зорієнтована на усунення загроз війни, застосування сили в міждерж. відносинах і розв'язання міжнар. суперечок мирними засобами на основі Статуту ООН.

В.д.м. становить важливий компонент гарантування міжнар. безпеки і стабільності. /М. Генік/

Відкритий уряд (відкрите державне управління) (англ. *open government*) – система принципів, механізмів та інструментів орг-ції держ. управління на основі розвитку форм участі громадян в управлінні, прозорості й підзвітності діяльності органів влади, а також широкого використання суч. інформ. технологій і нових засобів комунікації у взаємодії із громадянами. Поняття **В.у.** відображає зміни у відносинах між громадян. сусп-вом й органами держ. влади.

З ініціативою «**В.у.**» (OGI) у свій перший робочий день у січні 2009 р. виступив Президент США Б. Обама, який в «Меморандумі про прозорість і відкритий уряд» визначив осн. напрямки реформування діяльності держ. органів: прозорість уряду як механізм підвищення відповідальності; відкритість інформації про діяльність та рішення; активна участь громадськості в політиці як спосіб підвищення ефективності роботи держ. органів; співроб-во уряду й громадськості, забезпечення зворотного зв'язку для оцінки й підвищення рівня співроб-ва, визначення нових можливостей для нього. Офіц. мета цієї ініціативи – забезпечення безпрецедентного рівня відкритості уряду, створення системи прозорості, участі й співроб-ва уряд. агентств із громадянами та групами інтересів із публ., прив. й некомерц. секторів у формуванні й реалізації політ. рішень. Автором концепції **В.у.** є Саманта Пауер (Samantha Power) – амер. політолог, журналіст, проф. Гарвард. ун-ту. Ініціатива спрямована на підвищення ефективності та результативності правління, зміцнення довіри громадян до д-ви та демократії. Б. Обама назвав **В.у.** одним із головних пріоритетів своєї

політики. Першим результатом стало те, що федер. відомства в тримісячний строк створили в мережі свої сторінки, на яких у вільному доступі була розміщена велика к-сть інформації, яка раніше для пересічних громадян була недоступною.

Зазначимо: це не перша спроба світових політиків поліпшити систему держ. керування. Ініціативи «В.у.» передували концепція «електронного уряду», яка була розроблена на поч. 1990-х рр. Порівняння понять «В.у.» й «Електронного уряду» дозволяє зробити висновки про те, що перше – це ідеологія, друге – технології. Електронний уряд у системі В.у. відіграє допоміжну роль, він надає нові унікальні можливості, яких не було раніше (електронні послуги, електронний документообіг, зворотний зв'язок й ін.), для активізації співроб-ва влади зі сусп-вом, участі громадян у сусп.-політ. житті за допомогою інформ.-комунік. технологій. Електронний уряд є попередньою стадією розвитку В.у., якщо мова йде про демокр. політ. систему.

Концепція В.у. була підтримана багатьма країнам, а у деяких із них навіть уведена посада міністра «без портфеля», що відповідає за В.у. Формат ініціативи припускає, що д-ва бере на себе чіткі зобов'язання щодо зазначених пріоритетів. Уряд країни, яка прийняла на себе зобов'язання, раз на рік оцінює успішність імплементації міжнар. ініціативи, громадськість готує альтернат. звіт. Обидва звіти щорічно презентуються на глобальному рівні, де вирішується перспектива продовження ініціативи «Партнерство Відкритий Уряд» у кожній країні.

Слід зазначити, що один із принципів В.у. – залучення населення у владно-управл. процеси, має певні ризики, зокрема, можливу сусп. дестабілізацію. Однак поки що іншого варіанта реформування д-ви не запропоновано. У той же час, як показала практика, немає й прямої залежності між демократією й керуванням д-вою.

Україна почала процедуру вступу в партнерство у вересні 2011 р., приєднавшись до Міжнар. ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», яка спрямована на підвищення рівня

відкритості та прозорості діяльності держ. органів, впровадження високих стандартів профес. чесності в держ. управлінні. Реалізація концепції В.у. в Україні передбачає можливість розширення доступу сусп. структур і громадян до інформації про діяльність органів влади всіх рівнів. Для розвитку В.у. в Україні необхідне вдосконалення законодавства; орг-ція обміну інформацією й накопиченим досвідом на міжвідомчому й міжрегіон. рівнях; використання заруб. досвіду впровадження інтерактивних послуг на держ. порталах; залучення різних категорій користувачів (громадян, громад. орг-цій, бізнесу, адмін. структур) до участі в певних ініціативах; впровадження нових форм держ. партнерства й здійснення пілотних проектів, що передбачають впровадження нових технологій надання інформ. послуг; підвищення рівня готовності населення до користування інформ.-комунік. технологіями і підвищення кваліфікації представників бізнесу, держ. службовців і співроб. місц. адміністрацій. /А. Сіленко/

Відмова у довірі – одна з форм парлам. контролю за діяльністю уряду, що полягає у постановці урядом у парламенті (нижній палаті) питання про довіру йому у зв'язку з вимогою уряду прийняття певного законопроекту парламентом та ненабрання більшості голосів про висловлення довіри уряду (парлам. підтримки). В.уд. застосовується у країнах із парламентськими і змішаними формами держ. правління і є досить ефективним засобом політ. тиску уряду на законодавчий орган. Відмова парламенту в довірі уряду має наслідком відставку останнього. Особливо ефективно цей засіб використовується в умовах, коли відмова парламенту в довірі уряду і викликана нею його відставка можуть призвести до розпуску законодавчого органу і проведення дострокових парлам. виборів, які у даний момент є небажаними для опозиції. З ін. боку, винесення питання про довіру може бути для уряду вимушеним кроком, зумовленим відмовою парламенту прийняти важливий для нього акт (напр., загальнодерж. програму соц.-екон. розвитку, проект держ. бюджету,

проект закону, необхідний для виконання урядом своєї програми тощо), що позбавляє уряд можливості проводити свою політику або серйозно ускладнити її проведення, у результаті чого перебування у складі уряду його членів втрачає сенс і уряд вимушений йти у відставку. **В.у.д.** може відбутися лише тоді, коли уряд сам поставив у парламенті питання про довіру. /В. Малиновський/

Відносини міжнародні – сукупність публічних і приватних екон., політ., ідеолог., правових, дипломат. та ін. зв'язків і взаємовідносин між д-вами та ін. учасниками, які діють на світ. арені. Поняття **В.м.** увів у наук. обіг англ. філософ і юрист Дж. Бентам (1748-1832), який вперше застосував його у трактаті «Вступ до принципів моральності і законотворення» (1789). Цим терміном автор окреслював стосунки між монархами та громадянами різних д-в. Амер. учений ХХ ст. Н. Спайкмен уперше вжив поняття «міждерж. відносини», яке визначив як відносини між особами, що представляють різні д-ви світу. З цього визначення випливає, що необхідною ознакою **В.м.** є те, що їхні учасники є політ. приналежними до різних д-в світу. Фр. дослідник М. Мерль вважає, що **В.м.** є сукупністю угод і потоків, що перетинають міждерж. кордони. Однак такий хар-р **В.м.** не слід трактувати як виключно стосунки між суверенними урядами. У **В.м.** беруть участь й ін. суб'єкти, існування яких виправдано широкою концепцією **В.м.** (вузька – міждержавна), до яких належать: міжнар. міжурядові і неурядові (недержавні) орг-ції; транснац. корпорації; релігійні об'єднання; сусп.-політ. рухи; окремі індивіди чи їх групи тощо. Основою **В.м.** є політ. відносини, зумовлені наявністю ін-ту д-ви та міждерж. кордонів. Тому серед суб'єктів **В.м.** особливе місце належить д-ві – саме вона презентує на міжнар. арені сусп.-во в цілому, а не окремі соц. групи або орг-ції. Д-ва розглядається як єдиний загальнонац. ін-т, який має легітимні повноваження здійснювати політику на міжнар. арені. Водночас в умовах глобалізації зростає роль ін. акторів (наднаціональних і субнаціональних), які хоч і є похідними від д-в, ді-

ють на міжнар. арені автономно, виходячи із власних особистих чи корпорат. інтересів. Однією з осн. рис **В.м.** є елементи анархічності, яку фр. соціолог і політолог Р. Арон назвав «плюралізмом суверенітетів», з огляду на відсутність верховної інстанції, влада якої була б загальновизнаною, а виконання її рішень забезпечували б відповідні примусові механізми. Але інституціоналізація **В.м.**, зростання числа та ролі міжнар. орг-цій, розвиток міжнар. права обмежують цю анархічність, вносять елементи упорядкованості, стабільності, створення клімату довіри між їх суб'єктами. **В.м.** притаманні такі суперечливі характеристики: універсалізація та фрагментація; іст. наступність і розриви (виникнення якісно нових феноменів), співроб.-во та конфлікти, інтеграція та самоідентифікація соц. спільнот тощо. Суч. процеси глобалізації сприяють як зближенню, так і виникненню нових розбіжностей в інтересах країн і народів, спричиняють як «розмивання» нац. суверенітету і територ. принципу політ. орг-ції, так і його зміцнення.

Види **В.м.** розрізняють або *за сферами сусп. життя* (і, відповідно, змісту відносин): екон., політ., військ.-стратег., культ., ідеолог. тощо, або *за критерієм учасників*, що взаємодіють: міждерж. відносини, міжпарт. відносини, відносини між різними міжнар. орг-ціями, транснац. корпораціями тощо. За ступенем розвитку та інтенсивності тих чи ін. видів **В.м.** виділяють їх різні (високий, низький або середній) рівні. Однак більш плідним є визначення рівнів **В.м.** на основі геополіт. критерію: глобал. (або загальнопланетарний), регіональний (європ., азійс. тощо), субрегіональний (напр., країни Кариб. басейну) рівні міжнар. взаємодії. Залежно від ступеня напруженості є різні стани **В.м.**: стабільності та нестабільності, довіри та ворожнечі, співробітництва та конфлікту, миру та війни. Уся сукупність різних типів, видів, рівнів і станів **В.м.** є особливим різновидом сусп. відносин, який охоплює практично всі види людської діяльності (від екон. обмінів до спорт. змагань), що виходять за рамки внутрішньосусп. взаємодій і територ. утворень. /Т. Сидорук/

Відповідальність конституційна – політико-правова відповідальність, що застосовується до держ. органів чи вищих посадових осіб д-ви за конституц. правопорушення і проявляється в особливо негативних наслідках для суб'єкта конституц. правопорушення. Конституц. правопорушення можна визначити як протиправні винні діяння органів влади або ін. суб'єктів, які посягають на форму держ. правління, держ. устрій та порядок утворення органів д-ви, конституц. права громадян. Формами **В.к.** є: скасування або призупинення дії антиконституц. (неконституц.) акта; усунення з поста в порядку імпичменту; офіц. визнання роботи держ. органів, вищих посадових осіб незадовільною; дострокове припинення повноважень, розформування вищим органом держ. влади підпорядкованого органу. Наслідком **В.к.** є відставка прем'єр-міністра, уряду, окремого міністра, імпичмент глави д-ви, розпуск парламенту.

Однією з форм **В.к.** є процедура *імпичменту*. Його характерною рисою є індивідуалізований хар-р: до відповідальності притягаються лише окремі вищі посадові особи д-ви: президент, прем'єр-міністр, міністр, представники судової влади.

У багатьох країнах для встановлення **В.к.** утворені конституц. суди, завданням яких є здійснення конституц. контролю як самостійного напряму державно-владної діяльності. Необхідною умовою реалізації цієї важливої ф-ції є особливий статус цього органу держ. влади, який гарантує всім суддям захист від посягань ін. гілок влади, контроль за діяльністю яких покладений на конституц. суд у цілому. Конституц. суди включають у себе риси як контрольної, так і судової влади, а тому мають комплексний хар-р. Саме тому вони займають особливе місце в системі держ. влади, відмінне від судової влади, – їм притаманна найвища контрольна держ. діяльність. Такий підхід дає підстави виділити конституц. суди в особливий та самостійний вид – держ. орган конституц. контролю. Напр., у Франції зазначену ф-цію покладено на спец. орган несудового хар-ру – Конституц. раду, у Польщі – на Держ. трибунал, до якого, на відміну від Франції, не

можуть входити депутати парламенту. Відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України» контрольні ф-ції у сфері держ. управління реалізуються Конституційним Судом України при розгляді справ про конституційність урядових актів (п. 1 ст. 13); розгляді конституц. подань (ст. 40-41); розгляді конституц. звернень (ст. 42-43).

До конституц. санкцій, тобто несприятливих наслідків для суб'єкта управління, належать: скасування або призупинення дії актів держ. влади, місц. самоврядування; дострокове припинення повноважень органу держ. влади, органу місц. самоврядування чи їх посадових осіб; визнання недійсним юрид. значущого результату; скасування результатів голосування; процесуальні санкції, зазначені в регламентах; визнання поведінки неконституційною. /В. Малиновський/

Відповідальність політична – один із видів публ. відповідальності (перед громадськістю, главою д-ви, парламентом), що настає за неспроможність органів держ. влади та посадових осіб розробляти та втілювати в життя політику, яку вони декларували у передвиборчих програмах. Суб'єктом **В.п.** є ті носії держ. влади, які формують держ. політику у відповідних сферах держ. управління та визначають зміст держ.-управл. діяльності. Зокрема, **В.п.** в Україні застосовується щодо уряду та його членів, які мають статус політ. діяча. **В.п.** уряду перед парламентом реалізується переважно у двох процедурних формах: вотум недовіри та відмова у довірі. Формами **В.п.** є *солідарна (колективна) відповідальність уряду та індивідуальна політ. відповідальність міністрів*.

В.п. має суттєві відмінності від юридичної, адже вона є значно суб'єктивізована й відносна, позаяк немає абсолютних і формалізованих критеріїв оцінки стану держ. управління на певному етапі розвитку сусп-ва і за певних умов (напр., політ. чинників). Див.: *Відповідальність уряду* /В. Малиновський/

Відповідальність уряду – конституц.-прав. відповідальність уряду та його членів

перед парламентом і главою д-ви за політику, яку вони проводять. **В.у.** перед законодавчим органом має місце за парламентської та змішаної форми правління, а перед главою д-ви – за змішаної та президентської форми держ. правління. **В.у.** одночасно перед парламентом і главою д-ви, що має місце за змішаної форми правління, є подвійною. **В.у.** перед главою д-ви є у формі відправки у відставку уряду чи усунення з посади окремого міністра. **В.у.** часто збігається з конституц.-прав. у частині суб'єктів, підстав її виникнення, (несприятливих) наслідків. Прикладом такого збігу є відповідальність уряду перед парламентом чи главою д-ви. Зокрема, Конституцією України встановлено подвійну **В.у.**: Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України (ст. 113). Верховна Рада України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України (ст. 87). Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Уряду має наслідком його відставку (ст. 115). **В.у.** є важливим чинником підтримки ефективності та легітимності його роботи. У першому випадку вона слугує стимулом для належної діяльності та недопущення зловживань (під загрозою відставки), у другому – є індикатором підтримки уряду (його політики) парлам. більшістю.

Однією з форм **В. у.** є парлам. відповідальність – форма взаємовідносин між законодавчою та виконавчою гілками влади, властива парлам. республікам, що характеризується значною залежністю уряду від рішень парламенту, а функціонування уряду можливе лише за підтримки більшості депутатів. В одних країнах уряд відповідальний перед обома палатами парламенту, в ін. – тільки перед нижньою палатою. За такої системи відмова парламенту у довірі уряду спричиняє його відставку або достроковий розпуск парламенту, оголошення нових виборів із наступним новим призначенням уряду. Парлам. відповідальність реалізується переважно у двох процедурних формах: *вотум недовіри* та *відмова у довірі*.

Парлам. відповідальність має місце у формі відправлення у відставку уряду чи усунення з посади окремого міністра. Конституцією України встановлено подвійну **В.у.**: Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України (ст. 113). Глава д-ви припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку (ст. 106, п. 9). Верховна Рада України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України (ст. 87). Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Уряду має наслідком його відставку (ст. 115).

Міжнар. конституц. практика передбачає *колективну (солідарну) В.у.* та *індивідуальну відповідальність* його членів. *Солідарна (колективна) В.у.* – фундамент. принцип уряд. діяльності, спільна та рівна політ. відповідальність кожного члена уряду перед парламентом, за якої висловлення законодавчим органом вотуму недовіри одному з членів уряду тягне за собою відставку всього уряду. Солідарна відповідальність уряду існує в країнах із парлам. формами правління як конституц.-прав. ін-т чи неписане правило. Вона сприяє функціонуванню уряду як єдиної команди. За солідарної відповідальності міністр, не згодний з урядовою політикою або діями глави уряду, зобов'язаний подати у відставку. В Іспанії, Росії, Франції, Німеччині, Чеській Республіці, Японії, Молдові припускається лише колект. відповідальність. *Індивідуальна політ. відповідальність міністрів* – відповідальність кожного члена уряду за здійснювану ним політику, наслідком якої може бути звільнення із займаної посади з відповідних причин. Водночас кожен член уряду має право з політ. чи особистих мотивів заявити главі д-ви про свою відставку. Заява про відставку на ім'я глави д-ви подається через прем'єр-міністра, який зобов'язаний невідкладно доповісти про заяву главі д-ви і повідомити свої міркування про прийняття чи неприйняття відставки. Див.: *Відповідальність політична /В. Малиновський/*

Відчуження політичне – іст. обумовлений процес відторгнення від людини її сутнісних якостей і продуктів її діяльності й перетворення їх на далекі, ворожі, такі, що поневолюють її саму. Це втрата зв'язку між д-вою і сусп-вом, між особою і владою в рамках політ. простору, яка супроводжується комбінацією складних почуттів (незадоволення, безсилля, розчарування), а також процесами дистанціювання та віддалення в сусп-ві.

Уперше процес духовного **В.** розглянув у своїй концепції «абсолютного духу» Г. Гегель; Ж.-Ж. Руссо побачив у **В.** політ. складову; у його теорії **В.п.** виражається у відторгненні від індивіда його «природного права» на здійснення влади й керування власним буттям і укладається у факті існування д-ви, уряду, представницького депутатства. Сутнісною причиною такого положення оголошується виникнення сусп. ін-ту приватної власності й пов'язаного з ним наростання людської нерівності (у т. ч. й політичної). Шлях подолання **В.п.** за Ж.-Ж. Руссо – установа держ. форм безпосередньої демократії, здатної повернути владні ф-ції, що споконвічно належали індивіду. К. Маркс у цьому зв'язку вважав д-ву посередником між людиною та її волею, вважаючи гол. причиною **В.п.** існування антагоністичних сусп. відносин, проявом яких в умовах панування бурж. способу вир-ва виступає **В.** товарне (матеріально-економічне). Видами товарного **В.** Маркс називав **В.** від людини знаряддя й продукту її праці, власності. В умовах суч. цивілізації люди для спілкування один із одним взагалі звертаються до послуг посередників – мови, грошей, права та ін.

На противагу марксист. погляду для подолання реального екон. **В.** зах. дослідники висунули ідею «системи участі» (у володінні й розподілі прибутку), а **В.п.** – участі (співучасті) у процесі вироблення, прийняття й здійснення держ. рішень усіма громадянами (напр., через заг. виборче право й право референдуму, комунальне керування). Втіленням **В.п.** у д-ві, за М. Вебером, виступає її надмірна бюрократизація. Однак повне подолання **В.п.**, як відчуження владних ф-цій і ін-тів від

людини, недосяжне в найближчому іст. майбутньому. У термінології Ю. Габермаса, **В.п.** – це порушення репродукції політ. влади, що викликається втратою мотивації учасників життєвого світу до її легітимації. На суч. етапі класична класифікація видів має такий вигляд: **В.** екзистенціональне (буттєве, сутнісне; пов'язане з пошуками сенсу життя); **В.** культ.; **В.п.**; **В.** екон. та ін.

Причини **В.п.** прийнято розглядати з позиції сусп-ва та з позиції влади. Осн. причинами **В.п.** з боку влади є: бюрокр. настрої; делегування; політ. фетишизм; самоосвячення. Причини **В.п.** з боку сусп-ва: зустрічна реакція; відчуття незадоволення владою; відсутність підтримки з боку влади; втрата мотивації до легітимації діючої влади; низький рівень політ. культури. Комплекс причин **В.п.** приводить до таких наслідків: відносна депривація (відсутність змоги задовольняти деякі свої осн. (життєві) психічні потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу); екстремістські рухи; політ. маргіналізація; політ. абсентеїзм; символічність політики тощо.

Із точки зору інтенсивності протікання процесу **В.п.** може бути: а) латентним; б) активним. Латентне **В.п.** – прихований етап протікання вказаного процесу, форма **В.**, на якій у індивідів зароджується й осмислюється неприйняття певних політ. процесів, лідерів, організацій; починається внутр. процес самовідторгнення від політ. поля. **В.п.** на ранніх латентних формах прояву можна зупинити, уникнувши наступної логічно послідовної форми прояву – активної. Активна форма прояву характеризується швидким розвитком, масовістю, радикалізмом. Осн. прояв **В.** для цієї форми – протидія, що міцно закріпилася на втраті внутр. зв'язку з об'єктом **В.** Активну форму **В.п.** через радикальність протікання важко контролювати, а з часом вона може привести до революцій і повної стагнації існуючого ладу в країні. /А. Соловйова/

Віза (лат. *visus* – побачений, розглянутий) – 1) відмітка у паспорті громадянина певної д-ви, яка означає спец. дозвіл ін. д-ви на в'їзд на її територію, виїзд з неї або проїзд (тран-

зит) іноземця через її територію. **В.** видається на визначений термін дипломатичними та консульськими представництвами, як правило, за відповідну плату. За домовленістю сторін **В.** може надаватися безкоштовно. Також за домовленістю сторін може існувати безвізовий порядок перетину кордонів їх д-в. Напр., безвізовий порядок перетину кордону існував до 2002 р. між Україною та Польщею, Угорщиною, Словаччиною. Нині зберігається безвізовий в'їзд громадян України на територію більшості пострадян. республік. 2) надпис відповідної посадової особи на певному документі, проєкті документа, яка підтверджує його дійсність, є підставою для вступу в силу, або означає його згоду з текстом документа. Відповідний напис означає тим самим, що документ завізовано. /Г. Зеленько/

Війна – конфлікт між політ. утвореннями (д-вами, етносами, політ. угрупованнями тощо), що відбувається у формі збройного протиборства, військ. (бойових) дій між їх збройними силами; регулюється законами та звичаями – сукупністю принципів і норм міжнар. права, які встановлюють обов'язки воюючих сторін (забезпечення захисту цив. населення, регулювання ставлення до військовополонених, заборона на використання особливо нелюдських видів зброї). За підрахунками вчених, за останні п'ятдесят шість століть відбулося бл. 14 500 **В.**, в яких загинуло понад 3,5 млрд людей. Як правило, **В.** має на меті нав'язування опонентові своєї волі. Один суб'єкт політики намагається змінити поведінку ін., змусити його відмовитися від своєї свободи, ідеології, від прав на власність, віддати ресурси: територію, акваторію та ін. На думку відомого амер. фахівця з психології воєн П. Лайнбарджера, **В.** – це свого роду переконання, дороге, небезпечне, криваве і неприємне, але ефективне, якщо ін. заходи не дають бажаних результатів. При цьому нерідко ініціатори **В.** переслідують і непрямі цілі, як то: зміцнення своїх внутрішньополіт. позицій («маленька переможна **В.**»), дестабілізація регіону в цілому, відволікання противника.

У Новий час, для сторони, що безпосеред-

ньо почала **В.**, метою є світ кращий, ніж довоєнний. Для сторони, що відчуває агресію з боку супротивника, який розпочав **В.**, метою **В.** автоматично стає: протистояння супротивнику, який бажає нав'язати свою волю; запобігання рецидивів агресії. У реальному житті часто немає чіткої межі між нападаючою стороною та стороною, що обороняється, бо обидві сторони знаходяться на межі відкритого прояву агресії, і яка з них почне атаку першою – справа випадку та прийнятої тактики. У таких випадках цілі **В.** обох сторін однакові – нав'язування своєї волі противнику з метою поліпшення свого довоєнного становища. Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що **В.** може бути: повністю виграна однією із воюючих сторін, або воля агресора виконана, або, для сторони, що обороняється, нападки агресора успішно припинено та його активність пригнічена; цілі жодної зі сторін не досягнуті до кінця – воля агресора (-ів) виконана, але не повністю.

За формулюванням К. фон Клаузевіца, «**В.** є продовження політики іншими, насильницькими засобами». Осн. засобом досягнення цілей **В.** служить організована збройна б-ба як гол. і вирішальний засіб, а також екон., дипломат., ідеолог., інформ. та ін. засоби б-бі. У цьому сенсі **В.** – організоване збройне насилля, метою якого є досягнення політ. цілей. Гол. засобом у **В.** є армія. За своїми масштабами **В.** поділяються на *світові* та *локальні* (конфлікти). Збройні конфлікти сильних у військ. аспекті країн із розташованими на примітивному рівні розвитку племенами називаються умиротворенням, військ. експедиціями або освоєнням нових територій; із невеликими д-вами – інтервенціями чи репресаліями; з внутр. групами – повстаннями, заколотами або внутр. конфліктами (громадянська **В.**). Подібні інциденти, якщо опір виявився досить сильним або тривалим за часом, можуть досягти достатнього розмаху, щоб бути класифікованими як **В.**

Існує велика к-сть теорій, що пояснюють феномен **В.** в історії людської цивілізації. Прихильники реалізму в міжнар. відносинах стверджують, що осн. мотивація д-в – власна

безпека. Ін. теорія розглядає питання влади в міжнар. відносинах і теорію переходу влади, яка вибудовує світ у певну ієрархію і пояснює найбільші **В.** викликом чинному гегемонів з боку великої д-ви, яка не підкоряється його контролю. Психологи (Е. Дурбан, Д. Боулбі та ін.), стверджують, що людині за природою речей властива агресія. Вона підживлюється сублімацією та проекцією, коли людина перетворює своє невдоволення в упередження і ненависть до інших рас, релігій, націй або ідеологій. Відповідно до даної теорії д-ва створює і зберігає певний порядок у місцевому сусп-ві і в той же час створює базу для агресії у формі **В.** Якщо **В.** є невід'ємною частиною людської природи, як передбачається багатьма психол. теоріями, то повністю зжити її ніколи не вдасться. З. Фрейд вважав агресивність одним із осн. інстинктів, що визначають психол. «пружини», спрямованість і сенс людського існування і, виходячи з цієї позиції, З. Фрейд навіть відмовився брати участь в русі борців за мир, так як вважав **В.** неминучим наслідком періодичних спалахів людської агресивності. Незважаючи на те, що ці теорії можуть пояснити, чому **В.** існують, вони не пояснюють причини їх виникнення; в той же час вони не пояснюють існування деяких культур, які не знають **В.** як таких. Якщо внутр. психологія людського розуму незмінна, то подібні культури не повинні були існувати. Деякі вчені стверджують, що стан миру – ілюзія; періоди, які прийнято називати «мирними», насправді є періодами приготувань до майбутньої **В.** або ситуацією, коли войовничі інстинкти придушуються більш сильною д-вою, напр., Pax Britannica. Ці теорії ґрунтуються нібито на волі переважної більшості населення. Однак вони не враховують той факт, що тільки невелика к-сть **В.** в історії було дійсно результатом волевиявлення народу. Набагато частіше народ насильно втягується у **В.** своїми правителями. Одну з теорій, яка ставить в основу політ. і військ. лідерів, розробив М. Уолш. Він стверджував, що переважна більшість населення нейтральна щодо **В.**, і що **В.** трапляються тільки тоді, коли до влади приходять лідери з психол. ненормальним ставленням

до людського життя. **В.** ініціюються державцями, які прагнуть воювати (напр., Олександр Македонський, Чингізхан, Наполеон і Гітлер). Такі люди стають на чолі д-в у часи кризи, коли населення шукає ватажка з твердою волею, який, як їм уявляється, здатний вирішити їхні проблеми. Прихильники еволюц. психології (напр., К. Лоренц) схильні стверджувати, що людські **В.** – аналог поведінки тварин, які змагаються за територію або конкурують за їжу або партнера. Тварини агресивні за своєю природою, а в людському середовищі подібна агресивність виливається у **В.** Однак із розвитком технології людська агресивність досягла такої межі, що почала загрожувати виживанню всього виду. Подібні теорії були розкритиковані вченими (Д. Г. Кеннеді та ін.), які вважали, що організовані, тривалі **В.** людей істотно відрізняються від змагань за територію у тварин – і не тільки в частині технології. Е. Монтеґ'ю вказує, що соц. чинники і виховання є важливими причинами, що визначають природу і перебіг людських **В.** Тому **В.** таки є людським винаходом, який має свої іст. і соц. корені. За теорією мальтузіанства причини **В.** – у зростанні населення і нестачі ресурсів. Теорія переважання молоді обґрунтовує причини **В.** поєднанням великої к-сті молодих чоловіків із браком постійної мирної роботи. Деякі вчені розглядають **В.** як результат зростання екон. конкуренції між країнами. **В.** починаються як спроба опанувати ринками і природними ресурсами і, як наслідок, багатством. Існують також ще ціла низка теорій, які намагаються пояснити природу **В.** /М. Требін/

Війна сучасна – умовне поняття для характеристики збройних конфліктів після розпаду біполярної системи. Війни змінюють свій хар-р, результатом чого є поява поняття «**В.с.**», яка на відміну від класичного типу, описаного К. фон Клаузевіцом і Р. Оппенгеймером, ведеться не між д-вами, а між групами всередині д-в, часто спрямована проти цив. населення, та є асиметричною. Асиметрична війна характеризується обмеженими діями та цілями котроїсь зі сторін, тобто якщо

одна прагне перемогти, ін. – тільки вигнати ворога зі своєї території. Л. Дериглазова виділила такі риси асиметричного конфлікту: непередбачуваність результату при очевидній неспівмірності силових можливостей і статусів конфлікуючих сторін; використання слабшим учасником стратегії пошуку «слабкостей сильного»; звернення слабшої сторони до заборонених засобів ведення військ. дій; тактика непрямих військ. дій, яка застосовується слабшою стороною; нездатність сильнішої сторони відстояти свої позиції і придушити слабшу сторону.

В.с. характеризуються зростанням жертв серед мирного населення. За даними NICEF, Дж. Гранта і Г. Міалла, к-сть цив. жертв в Першій світ. війні становила 5%, у Другій світ. війні – 50%, у конфліктах 1990-х рр. – 80-90%. Хоча деякі дослідники критикують методики підрахунку к-сті жертв і висновки про зростання смертності у суч. конфліктах.

Д. Бараш і Ч. Вебл виділили такі характеристики **В.с.** і тенденцій їхнього розвитку: зростання людських жертв, зокрема серед мирного населення, втрат для середовища і економіки; розширення геогр. простору, на якому ведеться війна; зростання часу тривалості та к-сті битв у війні; зменшення середньої тривалості війни та співвідношення між військовим і мирним часом; зростання чисельності армії та її співвідношення до к-сті населення, збільшення чисельності солдатів, які беруть участь у битві, та к-сті цив. населення, що бере участь у підготовці до війни; зниження співвідношення жертв (убитих і поранених) серед учасників боїв; зростання швидкості поширення конфліктів на сусідні регіони, зростання к-сті територ. одиниць, які беруть участь у конфлікті чи війні, та розширення території, що втягнута у ведення війни; зростання к-сті конфліктів, учасниками яких є не д-ви.

У період після Другої світ. війни на планеті відбулося, за різними методиками підрахунку, від 225 до 232 збройних конфлікти у 148 зонах. Б. Бутрос-Галі звернув увагу на зростання к-сті конфліктів на нац. і етн. ґрунті на території кол. СРСР, Африки і Балкан. Про-

гнозується подальше загострення регіон. конфліктів. Вітчизн. дослідник В. Котигоренко вбачає загрозу стабільності в політизації етнічності та політизації етноконфесійних відносин. Після деякого сплеску етн. збройних конфліктів у пост-біполярному світі на початку 1990-х рр., у 2000-х рр. їхня к-сть знизилася і стабілізувалася, зокрема у 2006 р. спостерігалось 32 збройні конфлікти. Я. Садовські вважав, що глобалізація веде до зменшення етн. конфліктів.

Більшість конфліктів носили внутрішньодерж., а не міждерж. хар-р. Наявність ядерної зброї девальвувала категорію міждерж. війни. У **В.с.** міжнар. співт-во не дозволяє одній стороні нав'язати ін. умови миру. Зміни у веденні **В.с.** та величезна к-сть мирних жертв призводить до трансформації поняття «безпеки» – від традиційної нац. безпеки (в центрі якої – д-ва) до поняття «гуманітарна безпека» і «безпека людини». /М. Генік/

Військово-промисловий комплекс (ВПК), оборонно-промисловий комплекс (ОПК) – об'єднання виробників військ. продукції, представників збройних сил, держ.-адмін. апарату, наук. установ та конструкторських орг-цій, яке утворюється з метою координації зусиль у сфері наук.-техн., технолог. і матеріального забезпечення потреб нац. оборони. Структурно **ВПК** складається з органів управління, виробн. потужностей, робочої сили, матеріальних ресурсів, науково-дослідних і дослідно-конструкт. орг-цій ін.

Термін «**ВПК**», відбиваючи сутнісні ознаки індустр. економіки та реалії військ.-політ. протистояння між геостратег. Сходом і Заходом, виник у 50-х рр. ХХ ст. Упродовж 50-80-х рр. відбулось структурне, функціональне та інституційне удосконалення **ВПК**. Особливостями того періоду стали гонка озброєнь, ескалація військ. приготувань у країнах, що потрапили в орбіту військ.-політ. впливу США та СРСР, інтенсивне формування образу ворога у сусп. свідомості цих країн та, як наслідок, інтенсивний розвиток **ВПК**. Згаданий комплекс, спираючись на потужну промисл. й фін. базу та будучи зацікавленим в отриман-

ні надприбутків, активно лобював рішення, спрямовані на збільшення військ. асигнувань, виступав за проведення агресивного зовн. курсу своїх д-в. Найбільш потужними **ВПК** володіли США та СРСР. Непомірна вага військ. витрат, асиметрична структура радян. народногосп. комплексу на користь **ВПК** за рахунок цив. секторів економіки стали одними з осн. причин виснаження ресурсів СРСР та його розпаду.

У 90-ті рр. після припинення холодної війни відбулась дозована демілітаризація міжнар. взаємин, зменшення військ. бюджетів, скорочення загальної к-сті озброєнь та військ. техніки, що призвело до деякого послаблення впливу ВПК на держ. органи. Разом із тим, курс США на світ. лідерство, інтенсифікований на поч. ХХІ ст., призвів до нової хвилі мілітаризації системи міждерж. відносин. За даними Стокгольм. міжнар. ін-ту дослідження проблем миру (SIPRI) світ. обсяг військ. асигнувань продовжує зростати. Наслідком посилення мілітарної компоненти у світ. політиці стало відновлення впливовості **ВПК** на нац. владні структури (головно, законодавчі та виконавчі), а також під-ва, конструкторські бюро, наук. установи.

ВПК конкретних д-в залежать від їх екон., технолог. сировинних, наук., фін. та ін. потенціалів. Найбільшим у світі є **ВПК** США, який виготовляє повний комплекс озброєнь, спорядження та устаткування, необхідних для ведення суч. війни, включаючи високоточну зброю, безпілотні літальні апарати та зброю з елементами штучного інтелекту. Ключові позиції у військ. промисловості США посідають корпорації «Локхід – Мартін», «Макдонелл – Дуглас», «Нортроп – Грумман», «Боїнг», «Юнайтед текнолоджис», «Дженерал дайнемікс», «Літтон індастріз». **ВПК** ін. розвинених країн забезпечують їх оборонні потреби, активно використовуючи міжнар. військ.-техн. кооперацію. **ВПК** Рос. Федерації, США, КНР, Великої Британії, Франції, Ізраїлю, Індії, Пакистану забезпечують збройні сили цих д-в ядерною та ін. зброєю. Ракетно-ядерних ознак набувають **ВПК** КНДР та Ірану. **ВПК** країн індустр. типу продукують окремі зразки

середньотехнолог. продукції військ. призначення.

Нездатність більшості країн світу власноруч забезпечити свої оборонні потреби стимулювала виникнення світ. ринку продукції **ВПК** (підвищеним попитом користуються бойові броньовані машини, літаки, гвинтокрили, судна, засоби протиповітряної оборони, стрілецька зброя, боєприпаси та ін.). Найбільшими постачальниками зброї є Рос. Федерація, США, Франція, Німеччина, Велика Британія. Отримані кошти стимулювали подальший розвиток їхніх **ВПК**, техн. і технолог. переозброєння даного комплексу, розробку нових видів озброєння та військ. техніки.

На час проголошення незалежності в Україні функціонувало бл. 700 підприємств **ОПК** із кількістю працюючих майже у 1,5 млн осіб. Внаслідок руйнування системи виробн. кооперації, відсутності досвіду самостійної діяльності на зовн. ринку, малої ємності внутр. ринку наприкін. 90-х рр. ХХ ст. частка товарів військ. призначення та подвійного використання в заг. обсязі машинобудування та чисельність працівників зменшились у 7, а к-сть підприємств – у 5 разів. Особливістю оборонної науки та промисловості стала фрагментарність розроблення та вироблення озброєння та військ. техніки. Попри труднощі, у структурі нац. ВПК зберегли своє значення авіаційна та суднобудівна галузі, а також підгалузі вир-ва бронетехніки, боєприпасів, товарів спец. хімії, військ. радіоелектроніки та засобів зв'язку. /В. Смолянюк/

Влада (грец. *krátos* – панування, управління) – можливість і здатність здійснювати свою волю, чинити вирішальний вплив на діяльність, поведінку і загалом долю людей за допомогою певних засобів (авторитету, права, насильства тощо); орг. аспект і функц.-специф. начало втілення вольових рішень (напр., політ., екон., держ., соц., духовна, сімейна **В.**); центральна, орг-на та регулятивно-контрольна засада політики; одна з найвагоміших та найдавніших проблем сусп.-політ. знання; проблема культури сусп-ва й життя конкретної людини. **В.** присутня скрізь, де

перебувають усталені об'єднання людей – у сім'ї, виробн. колективах, різноманітних орг-ціях, установах і закладах, у д-ві.

Складність та багатоаспектність феномену **В.** обумовлюють різноманітність її визначень. Найчастіше зустрічаються: *силове*, яке трактує **В.** як панування і примушення до підкорення; *вольове*, що розуміє **В.** як здатність проводити свою волю навіть наперекір опору (М. Вебер); **В.** як *вплив*, зміст якого полягає у здатності впливати на поведінку ін. («влада А над Б є здатністю добиватися того, що Б ніколи не зробив би без впливу А» (Д. Даль); *телеологічне*, відповідно до якого **В.** – це здатність досягти певної мети, отримати намічені результати (Б. Рассел); *інструменталістське* трактує **В.** як здатність до мобілізації ресурсів для досягнення певних цілей; конфліктне зводить **В.** до позиції панування, пов'язаного зі здатністю груп і окремих індивідів контролювати механізм розподілу дефіцитних сусп. цінностей; *структуралістське* характеризує **В.** як особливі відносини між керівником і підлеглим; *біхевіоралістські* трактування розглядають **В.** як особливий тип поведінки, при якому одні індивіди видають накази (директиви, розпорядження тощо) іншим, а інші їм підкоряються; *психологічні* інтерпретації **В.**, виходячи з її біхевіоралістського трактування, роблять спробу розкрити суб'єктивну мотивацію поведінки, вважають, що витоки **В.** слід шукати у свідомості й підсвідомості людей; системний підхід виходить із продукування **В.** від соц. системи і розглядає її як здатність системи забезпечувати виконання її елементами прийнятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колект. цілей; К. Дойч і Н. Луман трактують **В.** як засіб соц. спілкування (комунікації), що дозволяє регулювати групові конфлікти і забезпечувати сусп. інтеграцію; *структурно-функціональні* інтерпретації **В.** розглядають її як властивість соц. орг-ції, як спосіб самоорг-ції людської спільноти, що базується на доцільності розподілу ф-цій управління і виконання; *реляціоністські* визначення розглядають **В.** як відносини між двома партнерами, агентами, в яких один із них впливає на ін., контролює його за допомогою певних засобів.

Серед універс. характеристик **В.** (політ., держ., соц.) виокремлюють її *всезагальність* (функціон. в усіх сферах сусп. відносин та політ. процесах); *легальність* (законність **В.**, її юрид. правомірність); *легітимність* (правочинність **В.** визнається сусп-вом і міжнар. співт-вом; історично сформувалися кілька типів легітимності: традиційний, легально-раціональний, харизматичного типу, соц.-евдемонічний, правничо-раціональний, національно-патріотичний, політ. доцільність); *верховенство* (обов'язковість виконання владних рішень усіма членами сусп-ва); *вплив* (здатність суб'єкта політики здійснювати вплив у певному напрямі на поведінку індивідів, груп, орг-цій, об'єднань із метою сформувати чи змінити думку людей з певного питання, врегулювати поведінку соц. суб'єктів тощо); *публічність* (сусп., безособовий, відкритий хар-р **В.**); *моноцентричність* (наявність єдиного центру прийняття рішень, які стосуються всього сусп-ва); *ефективність* і *результативність* (у конкретних соц. результатах реалізуються задуми, програми **В.**, з'ясовується її здатність ефективно управляти всіма сферами сусп. життя); обсяг і тривалість; витрати (матеріальні, психічні тощо), пов'язані зі забезпеченням підкорення і подоланням опору; техніку (способи і процедури реалізації **В.**); протидіючі впливи і поведінкові альтернативи (можливості невиконання розпоряджень, наказів, директив тощо).

В. як система відносин між людьми має певну структуру, її компонентами є суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси), підстави і механізм. Поняття **В.** виражає несиметричні відносини у сусп-ві, насамперед керівництво і підпорядкування, які можна досліджувати як відносини суб'єкта (джерело активної предметно-практ. політ., соц. тощо діяльності) й об'єкта (виконавець керівних вказівок, розпоряджень). Залежно від іст. обставин, типу сусп-ва, сфери життєдіяльності, специфіки соц. спільноти людей та ін. суб'єктами **В.** можуть виступати окремі особи (найстарша жінка роду, вождь, монарх, диктатор, лідер групи, глава сім'ї тощо), колект. уповноважені (депутати, представники тощо), відповідні групи, орг-ції,

установи (д-ва, соц. ін-ти, політ. партії, громад. орг-ції тощо), світове співт-во. Суб'єкт **В.** повинен володіти відповідними владними повноваженнями, що дають йому право видавати накази об'єкту **В.** і вимагати від нього виконання наказів. **В.** припускає контроль за виконанням прийнятих рішень, невиконання яких повинно мати наслідком покарання (екон., адміністративне, кримінальне та ін.).

Для розуміння сутності **В.** і її структури важливим є дослідження ресурсів **В.** (засобів, використання яких забезпечує вплив суб'єкта на об'єкт **В.**). Амер. соціолог А. Етціоні ресурси **В.** розділив на 1) *утилітарні* – матеріальні (насамперед зарплата і премії) й ін. соц. блага; екон. ресурси, матеріальні цінності, гроші, родючі землі, корисні копалини, техніка тощо; соц. ресурси (здатність підвищення соц. статусу або рангу, місця в соц. стратифікації); культ.-інформ. ресурси – знання та інформація, а також засоби їх отримання та розповсюдження (ін-ти науки, освіти, ЗМК тощо); 2) *примусові* (силові) – зброя, ін-ти фізичного примусу, спец. підготовлені для цього люди; 3) *нормативні* ресурси включають засоби впливу на внутр. світ людини, її ціннісні орієнтації і норми поведінки, покликані забезпечити схвалення дій суб'єкта **В.**, погодження з його вимогами. Специф. ресурсами влади є політ.-правові (Конституція, закони, програмні документи політ. партій тощо) і демографічний (людина як універсальний ресурс, що створює ін. ресурси).

Здійснення **В.** в сусп-ві відбувається за допомогою особливого механізму, гол. складовими якого є панування (абсолютне чи відносне підкорення одних людей (соц. груп) іншим), керівництво (здатність здійснювати свою волю шляхом впливу в різних прямих і непрямих формах на керовані об'єкти), управління (елемент, ф-ція орг-них соц. систем, що забезпечує збереження їх структури, підтримання режиму діяльності, реалізацію програми, мети діяльності тощо), орг-ція (припускає узгодження, упорядкування, забезпечення взаємозв'язку окремих людей, груп, класів тощо), контроль (забезпечує дотримання соц. норм, правил діяльності людей і соц. груп у

сусп-ві, виконує роль зворотного зв'язку, за допомогою якого **В.** стежить за тим, які наслідки мають її управлінські впливи). Зазначимо, що феномен **В.** існує в усіх сферах сусп. життя, передував д-ві й політ. формі **В.** /Б. Дем'яненко/

Влада державна – публ. явище соц.-політ. хар-ру, основна форма реалізації політ. панування великої соц. спільноти (народу, політ. нації, класу, еліти тощо); виступає ф-цією асиметричного сусп-ва, володіє у ньому верховенством, суверенітетом, має спец. ознаки та профес. апарат для регулювання соц. відносин, використовує право й можливість застосування легального примусу. Це – *основна форма публ. політ. влади* (поряд із муніципальною, партійною), якою реально розпоряджаються органи д-ви, її посадові особи відповідно до чинного законодавства (легалізація).

Сутність та особливості різних способів владарювання, мобілізації владних ресурсів, функціонування поля «панування/підкорення» та вир-во технологій влади, проблеми трансформації влади за умов традиц., модерних і постмодерних сусп-в були й є предметом фундамент. досліджень, які складають *кратологічну теорію* (праці Ж. Блонделя, П. Бурд'є, М. Вебера, Ю. Габермаса, Е. Гідденса, Н. Лумана, С. Московічі, П. Сорокіна, Е. Тоффлера, М. Фуко, Ф. Фукуями та ін.).

Як *феномен В.д.* характеризує власна специфіка, ознаки та риси. Найважливіші елементи її природи – політ. воля, сила та ресурсний потенціал. За сутнісними ознаками, **В.д.** не тільки цільова, організована, територіальна, легальна, правосуб'єктна, суверенна, але й інституціоналізована влада, якій більш властиві риси ін-ту, ніж ін. формам влади. У політ.-прав. форматі – має безособовий хар-р, тобто існує довше за будь-якого її суб'єктаносія.

Як *політ. ін-т В.д.* має відповідну структуру, ієрархію, компетенції органів та установ, які функціонують у конкретному політ. просторі; структ. компоненти держ. влади складаються зі системи політ.-прав. ін-тів,

що є типовими для іст. форм д-ви, але специф. при реалізації в окремих країнах. Тому це найбільш інституційний спосіб реалізації політ. волі народу або блоку соц. сил у держ. формах, специф. засобами і методами держ. управління. **В.д.** діє за уповноваженням і від імені всього сусп-ва (у наслідок виборів), хоча на практиці не завжди представляє загальнонац. цілі, може скластися дисбаланс на користь елітарно-кланових інтересів.

Онтолог. сутність держ. влади полягає в наступному. 1) Будь-яка влада має політ. хар-р, але не всяка політ. влада (зокр., партійна, самоврядування) є державною. 2) Це єдиний, консолідований (або централізований) феномен щодо змісту, соц. цілей, структури та ф-цій; її поділ на гілки (законодавчу, виконавчу, судову) не заперечує цієї єдності. 3) Ця влада є приналежністю д-ви, її здійснюють від імені народу держ. органи та держ. службовці, що мають діяти в інтересах усього сусп-ва, а не окремих соц. верств чи партій. 4) **В.д.** виконує арбітражну роль у сусп-ві, до чого не здатна жодна ін. публ. влада через відсутність необхідних повноважень і засобів. Д-ва регулює відносини соц., екон., етн. та ін. груп, не припускаючи, щоб їх б-ба спричинила шкоду загальним справам, загрожувала анархією, соц. кризою чи «розпадом» сусп-ва. 5) **В.д.** має особливі механізми здійснення: вона формалізована, легалізована, закріплена у правовій формі; реалізується завдяки дії політ.-прав. ін-тів (глави д-в, парламентів, урядів, судів тощо) і спеціалізованого держ. апарату. 6) **В.д.** передусім об'єднує населення як громадян суверенної країни і, водночас, ділить його за адм.-тер. ознаками; тому, з одного боку, формується держ. спільнота, з ін. – створюються публ.-політ. орг-ції: суб'єкти федерації, автон. утворення, територ. одиниці. 7) Виключно **В.д.** юрид. уповноважена від імені сусп-ва застосовувати легальний та універс. примус (легалізоване насилля). Межі використання д-вою примусу мають бути обмежені правом; це враховує законодавство всіх сучасних прогресивних країн. 8) **В.д.** має юрид. верховенство у сусп-ві, є суверенною (загальнотериторіальною, поширюється на

увесь соціум) та універсальною (регулює всі галузі життя).

Структурний формат **В.д.** представлений відповідними *органами*, які слугують інструментом держ. практик; тут зосереджені та локалізовані держ. владні ф-ції та суб'єкти цієї діяльності. Вони також створюють власний апарат, як систему *владних держ. установ* – управлінь, орг-цій, працівники яких виконують ф-ції та дії держ.-політ. менеджменту. *Суб'єктами В.д.* є ті громадяни (піддані) д-ви, які посідають певні місця у цих органах і виконують відповідні владно-державні ф-ції (ролі). Ці «ролі» за умов їх знеособлювання, стандартизації, формалізації та відповідності юрид. нормам, трансформуються на відповідні держ.-владні посади. Суб'єкти **В.д.** і працівники держ. апарату виконують свої керівні ф-ції професійно; вони звільнені на цей час від ін. видів діяльності, отримують встановлену зарплатню, крім того, мають спец. статус – держ. службовців. Слід врахувати, якщо владні органи, держ. інституції та посади в системі держ. управління є відносно постійними у часі, то конкретні особи, що займають посади у цих органах і виконують відповідні ф-ції, є тимчасовими і підлягають ротації у визначені законом строки. Адже нерідко деякі уповноважені особи в органах влади використовують держ. посади і повноваження орієнтуючись тільки на власні потреби й інтереси; ця практика пов'язана з бюрократизмом і корупцією.

В.д., як правило, делегована т.зв. *контр-суб'єктами* – громадянами або підданими д-ви (можлива й узурпація влади). Органи та установи д-ви і зайняті в них суб'єкти, опосередковують і репрезентують реальну владу всього населення країни. Таким чином, **В.д.** сучасного зразка є не безпосередньою, а *делегованою владою* від усіх громадян д-ви тим її особам, що виконують управл. ф-ції в держ. органах і установах. /Л. Герасіна/

Влади концепції (лат. *conceptio* – розуміння) – система поглядів на владу, її походження, генезу, види і форми, суб'єкт та об'єкт, підстави, способи впливу, ф-ції і завдання, взаємо-

дію з ін. сусп. процесами та явищами; спосіб розуміння, трактування феномену влади.

Упродовж століть залежно від спроб пояснення суттєвих характеристик політики і влади за допомогою надприродних, природних і соц. чинників виділилися й були обґрунтовані *теологічна* (спирається на надприродне пояснення суті влади), *натуралістична* (базується на визнанні першості природних джерел політ. життя, у т. ч. геогр., біополіт. і психологізаторського підходів), *соціоцентрична* (має сусп. походження, розвивалася як державницька, кратократична, пізніше доповнена низкою важливих політ. явищ, зокрема авторитету, управління, контролю, цілепокладання, орг-сті), *психологізаторська* (сформувалася у XIX ст., Г. Тард, Г. Ле Бон, Л. Гумплович, Е. Дюркгайм вважали, що джерелом і чинником, який пояснює соц. і психол. розвиток, є психол. властивості людей), *біополітична* (сформувалася у др. пол. XX ст. у США, бере за основу чуттєві, фізіологічні, інстинктивні чинники, які формують у людини різноманітні нахили, потяги, певні задатки, які пізніше опосередковуються традиціями, звичаями, моральними нормами), *культурологічна* (Х. Арендт, Е. Канетті, М. Шеллер зазначали, що цілісність політики та єдність із сусп-вом визначається цілісністю самої людини), *раціонально-критична* (пояснює політ. явища за допомогою дія-сті їх внутр. структур, відносин, ін-тів і засобів) парадигми.

Концептуальні підходи до інтерпретації влади при найзагальнішому логічно-гносеол. аналізі можна розділити на дві групи: 1) *атрибутивно-субстанціональні*, що трактують владу як атрибут, субстанціональну властивість суб'єкта чи самодостатній «предмет» чи «річ»; 2) *реляційні*, що описують владу як соц. відносини чи взаємодію на елементарному й на складному комунікативному рівнях. Атрибутивно-субстанціональні підходи включають *потенційно-вольові* (визначають владу як здатність чи можливість нав'язати волю яким-небудь політ. суб'єктом (Г. Гегель, К. Маркс, Й. Фіхте, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, М. Вебер)), *інструментально-силові* (визначають владу як силову дію політ. суб'єкта,

що контролює певні ресурси і при необхідності використовує навіть пряме насильство (Д. Кетлін, Р. Моргентгау)) й *структурно-функціональні* (влада як властивість системи пов'язана з досягненням заг. мети системи, з її орг-цією (Т. Парсонс)) концепції. У рамках реляційного підходу дослідники виділяють теорію опору (Д. Картрайт, Б. Рейвен, Д. Френч), теорію б-би за володіння ресурсами (П. Блау, Д. Хайнінгс, Д. Хіксон) й теорію розподілу зон впливу (Д. Ронг).

У концепт. аналізі влади прослідковуються дві осн. традиції: 1) «секційна (групова) концепція влади» («традиція реалізму») (М. Вебер, Е. Гідденс, Т. Гоббс, Р. Даль, Д. Картрайт, Е. Кеплен, Х. Ласвелл, С. Льюкс і ін.), яка розглядає владу як асиметричні відносини, що включають актуальний чи потенційний конфлікт між індивідами; 2) «несекційна концепція влади» (Арістотель, Х. Арендт, Т. Парсонс, Платон, М. Фуко й ін.) розглядає владу як колект. ресурс, її належність не окремим індивідам чи групам, а колективам людей чи сусп-ву загалом, відкидає ідею «нульової суми», допускає, що влада може здійснюватися з заг. вигодою.

Найпопуляр. серед **В.к.** є *каузальні* (Т. Гоббс, Р. Даль, Дж. Найджел, Б. Рассел, У. Рікер, Х. Саймон і ін.), які визначають владу як вид причинного зв'язку й характеризуються розбіжностями як у розумінні каузального зв'язку, так і специфікації влади як його різновиду. Прихильники різних варіантів каузального пояснення влади переконані, що 1) цей підхід дозволяє використовувати логіку і методи причинного аналізу при вивченні влади; 2) каузальні трактування влади ґрунтуються на очевидній схожості влади і причини, що дозволяє пояснити владу та її структуру. Концепції політ. влади представлені двома групами: одну складають дослідники (Х. Арендт, Х. Ласвелл, П. Морріс, Т. Парсонс і ін.), що трактують владу як політ. феномен; ін. – вчені (Д. Істон, В. Ледяєв і ін.), які виділяють політ. владу як субкатегорію влади («політ. влада» – конкретизація влади щодо політ. сфери сусп-ва).

У суч. зах. політ. філософії аналіз влади ведеться за п'ятьма напрямками. Влада вивчається як: 1) *хар-ка індивіда* (вивчається влада, яка належить певній людині, котра прагне влади і реалізує її); 2) *міжперсональна конструкція* (Г. Лассуелл) (влада розглядається як міжособистісні тісні відносини керівника й підлеглих); 3) *ресурс* (розглядається як певний товар, який спирається на ціну, вартість для суб'єкта влади); 4) *причинна конструкція* (влада вивчається як тип причинності, результат систематичної чи спонтанної діястї, впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників широкого спектра); 5) *філос. категорія* (аналізує психол., соціол., філос. концепції і підходи). Кожний із названих аспектів ілюструє певні сторони поняття «влада», взяті в сукупності вони формують цілісне уявлення про владу. *Психол.* підхід розглядає владу як сусп., так і психол. явище, вона існує в сфері переживань і сприйняття особистості. *Соціол.* підхід зводить владу до політ. впливу однієї соц. групи на ін. Цей підхід охоплює *поведінковий* (біхевіоралістський, Р. Даль, Б. Крік, Д. Річчі, А. Соміт, С. Таненхауз, Ю. Фальтер) (різноманіття владного спілкування зводиться до елементарних відносин між поведінкою двох індивідів-акторів і відповідних впливів одного на ін.), *телеологічний* (влада розглядається як досягнення відповідних цілей, окреслених результатами), *інструментальний* (влада досліджують як можливість використання відповідних засобів для досягнення мети, зокрема насильства й примусу), *системний* (осн. поняттям виступає політ. система, яка розглядається як сукупність взаємовідносин індивідів у межах визнаних ними ролей, взаємодій, спрямованих на авторитетний розподіл цінностей у сусп-ві), *структурно-функціональний* (влада постає як особливий тип відносин між тими, хто управляє, і тими, ким управляють, ґрунтується на співвідношенні винагороди і покарання), *конфліктологічний* (влада розглядається як можливість прийняття рішень, що регулюють розподіл благ у конфліктних ситуаціях) напрями.

Згідно з марксистською **В.к.**, влада носить класовий хар-р, існують відносини панування

й підкорення, гол. місце в системі соц. влади посідає держ. влада. В історії політ. філософії відома тривала епоха контрактивізму (концепції сусп. договору), для якої політика й влада були похідними від права. Правових **В.к.** і політики дотримувалися Т. Гоббс, І. Кант, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза й ін. Відомі спроби пов'язати політику з мораллю (Г. Гегель, Дж. Джентіле та ін.).

У Стародав. світі й у Середні віки влада створила механізми д-ви для захисту від ворогів, для захоплення ресурсів і т. п. Новий час покликав до життя владу грошей, фінансів, капіталу – й одночасно дисциплін. форми її здійснення. На поч. ХХ ст. створення людством сусп. систем та ідеологій спричинило владу символічних форм, ЗМІ. Нині штучно вибудовуються системи споживання, стилі життя, нації й д-ви, системи біол. відтворення людини – і людство вже не в змозі обійтися без технологій і влади, які можуть працювати з цими сферами життя. Новітні інстанції влади (біовлада, «нетократія») (влада мереж чи у мережах), орг-ція комунікації, «символічна влада» тощо) розуміються як нові дійсності штучного й свідомого впорядкування життя людей, вони приходять на зміну традиц. формам влади. /Б. Дем'яненко/

Воєнна політика – частина заг. політики д-в та наддерж. об'єднань (блоків, коаліцій), які здійснюють підготовку та використання засобів збройного насилля задля ведення війни чи протидії її розв'язанню, досягнення ін. соц. значущих цілей. Альтернативне бачення **В.п.** демонструють політ. партії та рухи, що намагаються впливати на воєнну сферу д-ви з метою коригування її якісних характеристик, а також антидерж. сили, які орієнтуються на силове втручання у політ. процес із метою захоплення влади та примусової зміни цілей сусп. розвитку та механізмів їх досягнення.

В.п. виникла як складова політ. системи сусп-ва, але, в результаті внутр. змістовного ускладнення, загострення соц. і міждерж. суперечностей, збільшення масштабів та руйнівного хар-ру воєн, поступово набула відносної самостійності та підвищеного значення у

загальному переліку держ. ознак. Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. **В.п.** у більшості д-в набула чіткого правового, інституційного та функціонального оформлення, відбиваючи й одночасно стимулюючи появу мільйонних масових регулярних армій, милітаризацію продуктивних сил і виробн. відносин, створення основ держ. мобілізаційного розгортання, прийняття принципових політ. рішень щодо використання військ. сили на загальнодерж. рівні тощо. У XX ст., за свідченням амер. дослідника Р. Мілса, «фактично всі заходи у сфері політики й економіки розглядаються з позицій військ. оцінок». Переконливими свідченнями цього стали обидві світові та численні регіональні війни, «холодна» війна між геостратегічним Сходом і Заходом, розпад СРСР, виснаженого непомірними військ. витратами, посилення військ.-політ. можливостей зах. д-в на чолі із США, посилення військ. амбіцій ін. д-в тощо.

В.п. будь-якої д-ви являє собою складну комбінацію внутр. і зовн. заходів, які визначають сутність військ.-політ. приготувань та практ. військ.-силових акцій. Суб'єктами **В.п.** є насамперед вищі органи держ. влади (законодавчі та виконавчі), органи управління воєнною орг-цією д-ви і збройними силами, а також політ. партії, рухи, ін. осередки політ. активності населення, програмні положення яких поширюються на військ. сферу д-ви. Об'єктами є політ. система, військ.-екон. структури (ВПК), воєнна орг-ція (збройні сили та ін. військ. формування), військ.-політ. блоки (коаліції), сусп. свідомість, відносини між різними соц. силами щодо використання військ. сили тощо.

В умовах мирного часу **В.п.** дещо втрачає статус домінантного напрямку державотворення, проте, враховуючи необхідність силового забезпечення нац. інтересів, ніколи не виключається з переліку першочергових держ. завдань. Період накопичення військ. загроз, а тим більше прямі військ. дії, у які залучається д-ва, блискавично перетворюють **В.п.** у чинник держ. виживання, необхідну передумову відстоювання нац. інтересів і цінностей.

Ф-ції **В.п.**: формування у широких верств населення адекватного розуміння необхідності та виправданості силового убезпечення сусп. розвитку, запобігання викликам і загрозам нац. безпеці за допомогою збройних засобів (*світоглядна ф-ція*); обґрунтування спектру оборонних завдань д-ви та їх доведення до військовослужбовців, представників держ. управл. структур, приписного та мобілізаційного складу (*методологічна ф-ція*); забезпечення узгодженої діяльності всіх гілок політ. влади, елементів воєнної орг-ції д-ви у мирний і особливо у воєнний час з метою досягнення соц. значущих цілей (*координаційна ф-ція*); створення умов ефект. управління обороноздатністю д-ви, насамперед – збройними силами у випадку практ. виконання планів їх бойового застосування та мобілізаційного розгортання (*організаційно-мобілізаційна ф-ція*); формування у свідомості військовослужбовців особливих духовних утворень, що визначають їх індивідуальну та групову відданість загальносуспільним цінностям й інтересам, високу активність під час виконання функціональних обов'язків, необхідні морально-бойові якості (*виховна ф-ція*); передбачення перспектив розвитку військ.-політ. процесів у їх конструктивних і деструктивних аспектах, прогнозування розвитку військ. науки та військ. практики, шляхів оптимального втілення їх напрацювань у реалії військ. буд-ва (*прогностична ф-ція*).

Метою **В.п.** безвідносно до людських, часових, просторових, організаційних та ін. характеристик соціуму є вирішення двох взаємозалежних завдань: у *внутрішньополітичному просторі*: а) для д-ви – збереження політ. та екон. систем, створення умов для поступального розвитку, забезпечення цілісності, стабільності, збереження соціально-класової структури, станових та ін. привілеїв; б) для протиставленого д-ві соц.-політ. утворення – б-ба за політ. владу, знищення наявної політ. і екон. систем, ініціювання оновленої системи сусп. відносин на засадах власного домінування; *на міжнародній арені*: а) реалізація охоронно-оборонного аспекту держ. розвитку, забезпечення військ. безпеки, захист від зовн.

небезпек і загроз, збереження держ. незалежності, суверенітету, територ. цілісності, відсіч агресії; б) створення суверенними д-вами та використання ними можливостей наддерж. військ.-політ. структур (альянсів, блоків, коаліцій); в) звільнення колоніальних або поневолених д-в від іноз. панування; г) розширення зон геополіт. впливу, захоплення територій, населення, матеріальних цінностей, утиснення суверенітету ін. д-в або їх пряме підкорення з ліквідацією ін-тів держ.-політ. самодостатності.

Чинниками впливу на **В.п.** д-ви є: політ. та екон. інтереси д-в та наддерж. об'єднань; держ. та сусп. ресурси (екон., демогр., духовні, наук.-технолог., сировинні, власне військові та ін.); зовн. умови (глобальні та регіональні процеси, стан геополіт. оточення, зміни воєнно-політ. обстановки, актуалізація викликів і загроз, ступінь військ. безпеки тощо). Динаміка таких чинників здатна кардинально зміщувати акценти у меті та засобах забезпечення **В.п.**

Структура **В.п.**: основоположні ідеї та принципи розвитку військ. сфери, розраховані на перспективу та викладені у норм.-прав. актах (воєнній доктрині д-ви); поточні плани та рішення органів військ.-політ. управління; практ. діяльність владних структур та військово-вослужбовців щодо втілення в життя прийнятих воєнно-політ. рішень.

Гол. напрямками реалізації **В.п.** є: держ. керівництво військ. сферою та розвитком воєнної орг-ції д-ви (насамперед, буд-вом збройних сил); регулювання військ.-політ. відносин із ін. д-вами та коаліціями; практ. керівництво військ.-політ. акціями, реальним використанням військ. сили у д-ві та за її межами тощо.

Формування **В.п.** України здійснюється відповідними держ. органами із широким залученням наук. установ, громадян, громад. орг-цій. Її правовою основою є Конституція України, закони України з питань нац. безпеки й оборони, міжнар. договори, а також видані на виконання законів ін. нормативно-правові акти. Осн. суб'єктами продукування **В.п.** України є Верховна Рада України, Президент України, Рада нац. безпеки і оборони України, Кабінет Міністрів України та ін. держ. орга-

ни. Україна вживає заходів щодо забезпечення відкритості та прозорості **П.в.**, залучаючи до її обговорення політ. партії, громад. орг-ції, міжнар. експертів, ЗМІ тощо. /В. Смолянюк/

Воєнний стан – особливий правовий режим, що вводиться в країні або окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки держ. незалежності, територ. цілісності та передбачає надання відповідним органам держ. влади, військ. командуванню, органам місц. самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення нац. безпеки. Режим **В.с.** своїм наслідком може мати тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституц. прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юрид. осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. **В.с.**, як правило, вводиться главою д-ви з наступним затвердженням такого рішення законодавчим органом (парламентом). Метою введення **В.с.** є створення умов для здійснення органами держ. влади, військ. командуванням, органами місц. самоврядування, підприємствами, установами та орг-ціями наданих їм повноважень у разі збройної агресії чи загрози нападу.

Військ. командуванням, якому законодавством надається право разом із ін. держ. органами запроваджувати та здійснювати заходи **В.с.**, як правило, є: генеральний штаб та командування видів збройних сил, оперативні командування, їх управління та відділи, командування військ. з'єднань та частин збройних сил, а також ін. легальних збройних формувань. Заходами **В.с.**, які можуть застосовуватись системно або вибірково, є: запровадження трудової повинності для окремих категорій працездатного населення з метою виконання робіт оборонного хар-ру; використання потужностей та трудових ресурсів підприємств, установ і орг-цій для потреб оборони; вилучення необхідного для потреб оборони майна держ. установ та орг-цій, територ. громад, підприємств, окремих громадян (транспортних засобів, споруд, машин, механізмів та ін.); встановлення охорони важливих екон. об'єктів; запровадження комендантської години та спец. режиму світломас-

кування; встановлення особливого режиму в'їзду та виїзду, обмеження свободи пересування людей і транспортних засобів; перевірка документів громадян, огляд речей, багажу, вантажів, службових приміщень, житла; заборона діяльності політ. партій та громад. організацій, якщо вона загрожує держ. інтересам; контроль за роботою підприємств зв'язку та поліграфії, ЗМІ, закладів культури; заборона торгівлею зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, алкоголем; вилучення у громадян вогнепальної зброї та боєприпасів; встановлення військово-квартирної повинності; евакуація населення, матеріальних і культурних цінностей; запровадження нормованого забезпечення населення продовольчими та непродовольчими товарами; усунення з посад керівників держ. підприємств, установ, орг-цій за неналежне виконання ними функц. обов'язків тощо.

В умовах **В.с.** забороняється змінювати конституцію, проводити вибори законодавчих органів та органів місц. самоврядування, проводити референдуми та страйки. За такого стану відбувається обмеження прав і свобод громадян, прав та законних інтересів юрид. осіб, межі якого повинні отримати чітке правове пояснення. Використання **В.с.** для захоплення влади є неприпустимим та тягне за собою кримін. відповідальність. Д-ва, у випадку введення **В.с.**, має повідомити Ген. секретаря ООН та ін. д-ви про: причини обмеження прав та свобод людини і громадянина, що є відхиленням від її зобов'язань за Міжнар. пактом про громад. та політ. права; межі відхилень; дату припинення дії відповідних структур в умовах **В.с.** здійснює створений при главі д-ви орган із питань нац. безпеки та оборони. /В. Смолянюк/

Вождизм – тип владних відносин, заснований на особистому пануванні й особистій відданості носію верховної влади. **В.** типовий для традиційних і квазітрадиційних, ідеологізованих, теократичних, жорстко централізованих, нединамічних, авторитарних і тоталітарних сусп-в. Характеризується розвинутою системою неюридичних регуляторів

поведінки і стійкою закріпленістю соц. ролей. Ототожнює сусп-во з д-вою і розглядає його як засіб реалізації певної ідеї, символом якої є вождь (від панісламізму до світового комунізму). Закони в такому сусп-ві будуються за принципом – заборонено все, що не дозволено вождем. Нормативи політ. поведінки створюються ієрархією ідеолог. авторитетів, серед яких вищий – рішення вождя. Його влада безмежна і безконтрольна. Йому приписуються якості «генія», здатного впливати і перетворювати політ. реальність на власний розсуд. Його статус не може бути певно артикульований. Його поява на політ. арені покривається мережею міфів і домислів. Для **В.** типові ірраціональні риси сприйняття політики в повсякденній свідомості. Серед них – харизматизація і атрибутизація вождя, який наділяється незвичайними здібностями (напр., знанням майбутнього). Оскільки маса не здатна сформулювати єдине уявлення або вимогу, вона діє під впливом ірраціональних по суті інстинктів і спонукань. Об'єднуючі її гасла та слогани формуються невеликою групою ідеологів, які намагаються використовувати ситуацію, що склалася в руслі раціональних політ. цілей. Після смерті вождь канонізується, а спадкоємці в такому сусп-ві діють від його імені. Зовн. прояви **В.** – клієнтелізм (функціонування політ. системи як ієрархії владних кланів, усередині яких панують відносини типу «клієнт – патрон»), непотизм (рекрутування в правлячу еліту за ознакою спорідненості та свояцтва), трайбалізм (політ. просування за земельними ознаками) як система влади. Політ. система функціонує як ієрархія владних кланів. З одного боку, **В.** – тип владних відносин, заснований на особистій відданості персоні, що володіє верховною владою. З ін. боку, це владний ін-т, властивий патріархально-родовим т-вам, заснований на особистому пануванні воєнного чи реліг. ватажка. Як тип влади, нині **В.** особливо характерний для сусп-в т. зв. «ісламського типу», в яких право та економіка підпорядковані ідеології, що вимагає обов'язкової участі всього населення в діяльності, спрямованій на досягнення цілей, що стоять перед сусп-вом. **В.** існує як безконтрольне, тотальне панування за рахунок

експлуатації найпримітивніших архетипів масової свідомості. Його структура заповнена стереотипами, які виконують регулятивні та ідеолог. ф-ції. Це забезпечує стійкість **В.** як політ. ладу – хоча наступники вождя можуть часто змінюватися: завдяки потужному і централізованому апарату влади, що створюється вождем. Масова свідомість в таких сусп-вах підтримує **В.** Спираючись на пієтет перед владою, громадян. конформізм, політ. суперлояльність, відсутність усвідомленої диференціації політ. інтересів і згоду з жорсткою регламентованістю приватного життя, індивід. свідомість громадян перебуває в зародковому стані. Все це відрізняє **В.** від лідерства, що спирається на усвідомлені громадянами інтереси. Історично **В.** відноситься до архаїчних соц. явищ, що зустрічаються на стадії постестатної (додержавної) орг-ції сусп-ва.

В. як тип влади притаманний нединамічним, авторитарним і тоталітарним сусп-вам. Він розвивається завдяки експлуатації однією з найбільш архаїчних форм свідомості в стереотипну структуру ціннісних орієнтацій спільноти, інтеріоризованих на особистісному і колективному рівнях, близьких до несвідомого. Структура архетипу складається з трьох елементів, на використанні яких будується ідеологія **В.**: 1) розподіл усіх індивідів сусп-ва за принципом бінарної опозиції «ми – вони»; 2) установка щодо влади типу «хто не з нами – той проти нас»; 3) переважне право в посяганнях на владу від народження (чи йде мова про «благородне» або «пролетарське» походження – значення не має). Будучи інтеріоризованою особистістю як система ціннісних орієнтацій, архетип зумовлює хар-р можливих інтерпретацій панівної ідеології на рівні буденної політ. свідомості. Цим пояснюється збіг політ. практики країн, де існує **В.** як тип влади, хоча зміст ідеолог. доктрин в них може істотно відрізнятись. /Т. Лушагіна/

Вотум (лат. *votum* – бажання, воля) – думка, висловлена більшістю голосів виборчого корпусу, або постанова, прийнята шляхом голосування більшістю голосів виборців або членів представницького органу. У конституц. праві виокремлюють кілька різновидів **В.**: **В.**

виборчий – рішення, прийняте більшістю голосів виборців, результат голосування на виборах до органів держ. влади та органів місц. самоврядування. Застосовується, як правило, у демокр. д-вах, де основа для згоди – принцип більшості і означає, що представники сусп-ва, які обираються до представницьких органів влади, повинні отримати вотум виборців – к-сть голосів, яка необхідна для одержання ними депутат. мандата. **В. довіри** – у країнах із парламентською або змішаною формою правління схвалення політ. програми, законопроекту або певного заходу уряду чи окремого міністерства парламентом або нижньою палатою парламенту шляхом голосування. Питання про **В. довіри** може ініціювати уряд, парламентські фракції або група депутатів. Якщо схвалення не досягнуто, то це означає, що уряд або окремий міністр отримали **В. недовіри**. **В. плюралістичний (плюральний)** – порядок, за яким у деяких країнах певні категорії виборців мають по два і більше голосів. **В. евентуальний** – порядок, за яким у країнах із пропорційною системою виборів, голоси, подані за одного з кандидатів, у разі перевищення встановленої квоти можуть зараховуватися ін. кандидатаві з того самого парт. списку. **В. кумулятивний** – порядок голосування у багатомандатному виборчому окрузі, коли виборець має кілька голосів і може розподілити їх між кандидатами на власний розсуд – віддати всі голоси за одного кандидата або розподілити їх між різними кандидатами одного парт. списку; сприяє забезпеченню представництва меншості, надає можливості голосувати не тільки за партію, а й за окремих кандидатів. **В. обов'язковий** – юрид. встановлений у низці країн обов'язок усіх громадян брати участь у виборах органів держ. влади під загрозою накладання штрафів за відмову у голосуванні. /Г. Зеленько/

Вотум недовіри – застосовується у країнах із парламентарною, інколи змішаною формою правління. **В.н.** висловлюється парламентом або нижньою палатою парламенту шляхом несхвалення результатів діяльності уряду, законопроекту або певної акції уряду в цілому або окремого міністра. Після цього слідує від-

ставка уряду або міністра, якому оголосили **В.н.** Ініціатива постановки питання про **В.н.** може впливати із парламентської процедури, відповідно до якої після заслуховування звіту уряду ставиться питання про довіру. Ініціатива про висловлення **В.н.** може виходити від самого уряду, парламентських фракцій або груп депутатів. При винесенні конструктивного **В.н.** уряд може бути відправлений у відставку лише у випадку, якщо одночасно обрано нового главу уряду. Тим самим досягається стабільність у функціонуванні виконавчої влади. /Г. Зеленько/

Вплив – дія індивіда чи групи осіб, яка вносить зміни у поведінку, стосунки, цінності, відчуття іншого індивіда чи групи осіб. **В.** – результат діяльності суб'єкта впливу, що зумовлює зміни будь-яких особливостей особистості об'єкта, його свідомості, підсвідомості і поведінки. **В.** є дією, що спрямована на когось із метою добитися чогось, навіяти щось, сформулювати переконання (настанову, твердження, позицію тощо). Принциповою для розуміння природи **В.** є концептуальна модель хронотопа, розроблена польсь. дослідником Я. Рейковським. Вона побудована на засадах когнітивної психології, відповідно до яких інформація, що діє на свідомість індивіда, підлягає інтерпретації, відповідно до структури інтелекту, особливостей когнітивного простору і динаміки життя цього індивіда. Чим менша психол. дистанція між інформацією, що діє, та структурою когнітивних значень індивіда – об'єкта **В.**, тим більшою значністю, цінністю, а, отже, й більшим потенціалом діяння на нього вона володіє. Прихований чи явний **В.** може викликати зміни (або перешкоджати небажаним змінам) в думках, настановах та переконаннях, а також безпосередньо в поведінці та діяльності. Він виконує ф-цію коригування дійсності. **В.** є складником влади, яку часто визначають як здатність, можливість здійснювати **В.** на поведінку, діяльність, свідомість та думки людей. Власне, владу можна частково трактувати як можливість впливати на поведінку інших. У давньому Римі слово «*autoritas*» означало і владу, і **В.** одночасно. Часто ці поняття не по-

діляли. Розбіжності між поняттями «влада» та «вплив» зазначив фр. психолог С. Московічі, акцентуючи на тому, влада – джерело примусу і разом із тим необхідність йому підпорядковуватися, а **В.** – це те, що викликає, певним чином, суб'єктивне сприйняття. Суб'єктами **В.** можуть бути: д-ва (у т. ч. іноз. д-ви), органи влади і управління та ін. держ. структури, заклади та відомства; спецслужби іноз. країн; глобальні орг-ції (Світ. банк, МВФ, ЄС тощо); сусп-во (громад., політ., бізнесові та ін. орг-ції); ТНК; соц. групи (формальні та неформальні, великі та локальні тощо); регіональні еліти, що прагнуть до більшої самостійності/ незалежності своєї діяльності стосовно позицій центр. органів влади; окремі особи (представники держ., політ. і громад. орг-цій, соц. груп тощо), які діють індивідуально (напр., блогери чи WikiLeaks) або групами.

На думку рос. дослідника В. Власова, феномен **В.** може бути типологізований за допомогою таких категорій, як *тип та форма*. Тип **В.** – це загальні риси феномену **В.**, які проявляються в різних сферах сусп. життя і характеризуються загальними сутнісними властивостями. Такий підхід дозволяє виділити такі типи **В.**: екон., ідеолог. (чи соціо-культ.) та соц.-політ. Змінюється також форма **В.** як сукупність зовн. ознак, визначених змістом цього феномену. Доцільно типологізувати форму **В.** за видами суб'єктів. Перший вид складає інституціональна форма. Це форма **В.** різних соц. ін-тів та орг-цій: ін-т керівника д-ви, парламент, уряд, силові структури, церква, політ. партія, ЗМІ, профспілки, тіньові угруповання тощо. Другий вид – це форма **В.** соц. спільнот та груп. Мова йде про **В.** етносу (напр., нації); великих соц. груп: класів, прошарків (напр., інтелігенції), демогр. груп (молоді), малих соц. груп (клану, сім'ї). Третій вид – індивід. форма **В.** (політика, громад. діяча, вченого, революціонера, полководця тощо).

Аналізуючи феномен **В.** необхідно також визначити таку характеристику як *сила В.* За стосовуючи фізичні параметри, силу **В.** можна визначити від нуля (повної індиферентності) до суб'єктивного максимуму (рівня, коли певний індивід перестає відчувати посилення інформ. сигналу). Силу **В.** визначають обся-

гом та інтенсивністю спрямованої інформації на об'єкт впливу: слабкий опосередкований **В.** (на неосновний об'єкт **В.**, на не референтну групу, випадкову аудиторію); слабкий спрямований **В.** (поширення чуток, анекдотів, здійснення провокацій, латентні дії); сильний опосередкований **В.** (метод «снігового кому», ефект натовпу, лобіювання); сильний цілеспрямований **В.** (інтенсивна пропаганда в умовах тоталітарної д-ви, масована PR-кампанія, реклама, інформ.-психол. операції).

Вагоме значення має класифікація **В. В.** можна розглядати в трьох напрямках: на держ. владу; на політ. процес; **В.** як самостійний процес. Детермінантами **В.** є умови, тобто сукупність внутр. і зовн. обставин, які впливають на розвиток самодетермінації певного явища. Узагальнено їх можна трактувати як: детермінанти, пов'язані з потребами людини (за А. Маслоу); детермінанти, що поєднують сукупність мотивацій та установок; систему диктату (регламентації, обмеження), відображену в людській психіці (від традицій, стереотипів до держ. системи). Окрім вже традиційних каналів **В.** (газет, радіо, наочної агітації, мітингів, демонстрацій тощо) пріоритетну роль відіграють телебачення, інтернет, мобільний зв'язок. Окремо слід зазначити використання соц. мереж та блогування як ефективних і перспективних каналів **В.**

Наслідками (реакціями) на **В.** є зміна поведінки людей, їх переконань, цінностей, установок, міфосфери тощо. Така зміна може: зумовлювати, в одному випадку, нівелювання прав та свобод людини, формувати загрози інформ.-психол. безпеки людини, посилювати дестабілізацію в соціумі тощо. В іншому випадку – сприяти консолідації сусп-ва, створювати майданчики для формування консенсусу політ. і громад. позицій тощо. /Л. Смола/

Вплив політичний – ступінь, рівень, ефективність дії суб'єктів політики (д-ви, партій, політ. еліт, політ. лідерів, політ. і громад. активістів) на соц. верстви, життєдіяльність сусп-ва в цілому. **В.п.** – особлива здатність політ. суб'єкта, що полягає у можливості змінення чи корегуванні політ. об'єкта. Вона виражається у здатності того чи ін. суб'єкта

політики впливати на ін. суб'єкти, окремі сегменти політ. реальності, сусп-во в цілому. **В.п.** може спиратися на суттєвий соц.-політ. або екон. потенціал, силу, авторитет і престиж діючої влади, психол. або фіз. насилля, мати суто маніпулятивний та кон'юнктурний хар-р. Стрижнем змісту та елементів **В.п.** є інформування. Дієвість та результативність **В. п.** залежить від цілого спектру знань щодо настроїв, потреб, інтересів населення, володіння політ. методами та їх ефективності. **В.п.** передусім спрямований на формування чи відтворення ієрархічних політ. відносин у сусп-ві, реалізацію конкретних цілей та інтересів політ. суб'єкта, розподіл екон. ресурсів. Найсуттєвішим **В.п.** може бути у періоди нестабільності, революц. змін, реформування існуючої системи соц.-політ. відносин, істотної поляризації політ. сил. Специфіка й особливості **В.п.** знаходяться у прямій та опосередкованій залежності від низки чинників, зокрема можуть бути детерміновані конкретним цивілізаційним (культурним) середовищем, іст., соц., екон., політ., правовими обставинами та умовами, рівнем соц.-політ. структурованості та диференціації.

Найбільшій та відчутніший **В.п.** наділена д-ва як базовий ін-т політ. системи. Вона володіє виключним монополічним правом надавати закони, розпорядження обов'язкові для всього населення, а також спец. адмін. (бюрократичним) апаратом, системою владних структур та спеціалізованих установ. Найактивнішими суб'єктами **В.п.** у сучасній політ. системі часто є т. зв. групи впливу. Здійснення **В.п.** пов'язується з реалізацією інтересів певного політ. актора. Осн. ф-ції **В.п.**: контроль, координація, управління, моніторинг. **В.п.** спрощує процес мобілізації необхідних сил для вирішення політ. проблеми. Поняття **В.п.** широко використовується у сучасному політ. аналізі. Формою прояву **В.п.** є примус, який характеризується високим рівнем і відповідною інтенсивністю тиску, що здійснюється зі сторони суб'єкта. **В.п.** за типами може бути: відкритим або прихованим; короточасним або довготривалим; раціональним або ірраціональним; вербальним, невербальним, емоційним. /М. Шабанов/

Г

Гандизм – сусп.-політ. вчення, яке значною мірою визначає світогляд і зовн. політику незалеж. Респ. Індія, назване за іменем Мохандаса Карамчанда Ганді – духовного лідера інд. нації. З Г. асоціюється рух за здобуття Індією незалежності у 1947 р. виключно мирним шляхом, оскільки в основу Г. покладений традиційний для інд. реліг. вчень принцип *ахімси* – ненасилля.

Більшість державницьких засад суч. Індії певною мірою відбивають погляди «батька нації» й «апостола не насилля», як називали М. Ганді. Він був соц. реформатором і борцем за свободу, при цьому спирався у формуванні своїх теорій і поглядів саме на традиції та етич. настанови сусп. і філос. думки індійців, хоча помітний в Г. і вплив західної, зокрема англ., політ. традиції (саме у Великій Британії Ганді здобув вищу освіту, і, за його ж словами, саме там він остаточно «перетворився на інду-са»). Г. – досить еkleктичне вчення, що також відбиває особливості інд. світогляд. підходів, яким притаманні толерантність і розмаїття. Г. як офіц. ідеологія був оформлений послідовниками Ганді-джі вже після його смерті оскільки він сам завжди був проти власного «изму»: «Не існує чогось, щоб мало назву Г., і я не хочу залишати після себе якусь секту... В мене немає нічого, щоб вчити світ. Істина та ненасилля – такі ж старі, як гори», – повторював Ганді. Вважаючи, що саме Індія має бути духовним учителем людства, яке втомилося від війн, він спромігся етич. норми індусів втілити в політ. діяльність, проголосивши активний хар-р ненасилля. Такий метод б-би отримав назву *«сат'яграха»* – «наполегливість в істині»; він передбачав відкрите проголошення вимог, громадян. непокору та відмову від будь-якого співробітництва з колоніальним урядом, але ненасильницький шлях. Саме таким шляхом Індія виборола свою незалежність – уперше в світ. історії, пізніше її прикладу наслідували ін. країни й народи.

Г. оснований на вірі в правду та справедливість, передбачає не тільки терпимість, але

й незалежність думки й навчив індійців усвідомлювати себе як велику націю. Ганді повернув індійцям їхній величний менталітет, відчуття самоповаги та гідності: нація з таким великим минулим не може посідати якісь другорядні місця у світових справах, не може бути підкореною, або жити з острахом. Звідси беруть витоки основи зовнішньополіт. стратегії Індії, зокрема – незалежний курс у міжнарод. справах. Також Г. став ідейною основою діяльності Руху неприєднання, одним із лідерів якого стала Респ. Індія. Г. великою мірою визначив незалежну позицію Індії на міжнарод. форумах, вплинув на формування і зміцнення її образу толерантної країни. Слід відзначити, що Г. як стиль держ. поведінки від самих початків не завжди знаходив підтримку всередині країни, оскільки його ідеалістські підходи не могли гарантувати захист нац. інтересів і викликали побоювання серед прагматичніших лідерів нової незалежної Індії.

З іншого боку, пізніше керівництво країни неодноразово критикувалося у зв'язку з відходом від гандистських настанов як у внутр., так і зовн. політиці. Відомо, що багато голосів незгоди лунали як у самій Індії, так і за кордоном, з приводу вир-ва і випробувань ядерної зброї, саме у контексті суперечності з принципами Г. Свого часу М. Ганді рішуче засудив атомні бомбардування в Японії, здійснені США у серпні 1945 р. Звісно, це суперечить усій гандистській філософії: ненасилля є осн. законом життя людини, так само як насильство – осн. законом тваринного світу. З 1947 р. країна послідовно виступала за припинення будь-яких воєнних конфліктів, за мир і роззброєння, проти використання та подальшої розробки ядерної зброї, на початку 50-х рр. Дж. Неру висунув ідею т. зв. *«нульового варіанту»* – відмови від ядерної зброї у світовому масштабі, проте вона не була підтримана, в першу чергу ядерними країнами. Це визначило політ. рішення інд. керівництва щодо створення власної ядерної програми і

посилення обороноздатності, проте не означає «забуття Г.», позаяк після випробувань 1998 р. був оголошений ядерний мораторій, а сама ядерна доктрина має чітко визначений оборонний хар-р і не передбачає використання ядерної зброї проти неядерних країн.

Окрім теорії ненасилля традиц. світогляд індійців передбачав сприйняття світу як цілісної, єдиної родини – «васудгейв кутумбакам», яку Ганді розділяв повністю. Отже, Г. передбачає віру в єдиний світ, його цілісність і неподільність. Концепція єдиного світу є основою суч. зовнішньополіт. стратегії Респ. Індія, відповідно до якої д-ва буде стиль і методи відносин із ін. країнами, та відповідає суч. концепціям глобалізації.

Беручи до уваги нові загрози світового масштабу, пов'язані з розвитком процесів глобалізації, все частіше йдеться про повернення до моральних засад Г. – ненасилля, відданості правді, толерантності, взаєморозуміння, співчуття, поваги до прав людини, свободи й розвитку, сміливості у б-бі проти будь-якого прояву несправедливості. Суч. світ наповнений реліг. нетерпимістю, нац. ворожнечею, користолюбством та ін. проблемами. Інколи це навіть стає приводом для того, аби визнати поразку Г. як учення, що виявилось неспроможним змінити такий порядок. Проте Г. довів можливість співіснування моралі й політики. У спец. посланні до сторіччя *сатяграхи* у 2006 р. прем'єр-міністр М. М. Сінгх зазначив: «Метод *сатяграхи*, запропонований Ганді, залишається одним із найшляхетніших та найефективніших засобів мирної революції». Так само, історія свідчить, що насилля породжує лише більше насилля, і такий шлях веде у безвихідь, війна спричинює лише більший тероризм, а не обмежує його, маємо достатньо доказів після подій 11 вересня 2001 р., тому методи Г. залишатимуться актуальними.

М. К. Ганді вчив, що нетолерантність – також одна із форм насилля, що ми можемо спостерігати в суч. світі. Проте вміння йти на компроміс, шукати спільні моменти у підходах, намагатися розуміти не тільки друзів, а й ворогів, але при цьому обстоювати власну позицію завжди вважатимуться доречними і

надалі залишатимуться найефективнішими методами в міжнар. діяльності. Багато вчених і політиків визнають М. К. Ганді як неперевершеного майстра політ. компромісу, тож феномен Г. вже давно є предметом серйозних політол. досліджень.

Про визнання ідей Г. свідчить той факт, що 2007 р. Ген. Асамб. ООН спец. резолюцією ухвалила щорічне святкування дня народження Ганді, 2 жовтня, як Міжнар. день ненасилля. Ганді ніколи не мав і, на відміну від багатьох своїх послідовників, не був нагороджений Нобел. премією миру (кожного разу після висунування його кандидатури уряд Великої Британії блокував цей процес), проте у 1999 р. за опитуванням *BBC* М. Ганді було названо «людиною тисячоліття». На межі тисячоліть до навч. програм багатьох коледжів США, за прикладом інд., було введено спец. курс – «Гандизм». /О. Борділовська/

Гейткіпінг (англ. *gatekeeping, gates* – ворота) – процес фільтрування інформації для поширення публікації через Інтернет або ін. вид комунікації. Перші дослідники вивчення відбору новин коцентрувалися, головнo, на суб'єктивних чинниках, таких як журналістське рішення (Дж. Хармон, Д. Вайт). Наступні дослідження показали, що обрана новина – не завжди результат незалежного вибору однієї особи (В. Гібер, І. Апштайн, Дж. Діммік). Ці автори також приділяли увагу й іншим чинникам (політиці власника, медіа-шаблонам, позиції уряд. та представників великих компаній).

У 1947 р. термін Г. увів у наук. ужиток соц. експеримент. психолог К. Левін, який акцентував на «теорії поля» чи груповій динаміці, що вивчає поведінку людини у залежності від її зв'язку з певною групою. К. Левін прихильник гештальт-психології, яка стверджувала, що люди є «відкритою системою», котра вступає в «активну взаємодію з оточуючим світом». Ця позиція є важливою, позаяк переважна більшість теорій масової комунікації вважають своєю основою гештальт-психологію. Й донині теорія Г. використовується в масовій комунікації та журналістиці. Уперше

його застосовано до вивчення новин одним із асистентів К. Левіна Д. Вайтом. У 1950 р. він вивчав статті, представлені в маленькій міській щоденній газ. протягом одного тижня. Редактор газ. обгрунтував висвітлення інформації у статтях щодо того, чому вони були знехтувані. Д. Вайт зазначив, що процес ухвалення рішення щодо не/опублікування надзвичайно суб'єктивний. Теорія Вайта отримала багато крит. зауважень, але все таки й нині враховується в теорії комунікації. Особливо актуально вона є для політ. комунікації.

Ідеї, висвітлені Д. Вайтом, підхопив В. Шрам, сфокусувавши увагу на особі, яка виконує ф-ції Г., ввів поняття «суб'єктивного поля Г.». Ця концепція є основою для складнішої моделі, запропонованою Дж. Макнеллі для опису процесу багатоступеневої обробки повідомлень за участю не одного, а кількох «гейткіпінгів», які поетапно коригують інформ. потік на його шляху від події, що реально сталася, до «кінцевого споживача» інформації – читача газети, радіослухача і так далі.

Окремі дослідники зосереджували увагу безпосередньо на повідомленні, яке ставало вторинним після відповідної обробки. Інші – на результаті Г., особливо на тому змісті новини, яке доходило до заключного повідомлення та могло бути спотвореною реальністю. Кожна з цих тем пропонувала нові можливості для подальших досліджень, перетин та комбінацій індив. елементів. Теорія Г. називали трампліном до нових теорій зв'язку. Так, вона стала основою для врегулювання теорії «порядку денного»; семантики та використання мови.

Гейткіпінгери стоять на ключових точках у комунікативному ланцюжку, перетворюючи первинний потік реальності в деякий медіа-образ, відфільтрований, оброблений потік інформації. Створення інформації і є функціонування гейткіпінгера. У більшості випадках він є ретранслятором, фільтром, перетворювачем первинної реальності або вже комось обробленої інформації у медіа-образи реальності. Таким чином, гейткіпінгер вирішує, яка інформація просуватиметься, й якої не буде. Ін. словами, у соц. системі вирішує, який з певного типу продукт – матері-

али, товари, інформація – необхідно вводити у систему. Гейткіпінгери можуть управляти знаннями громадськості, факт. подіями, дозволяючи деяким даним пройти через систему або не допустити їх. Гейткіпінгерами можуть також бути установи або орг-ції. У держ. устрої ними є індивідууми або установи, котрі управляють доступом до позицій влади і регулюють потік інформації та її політ. вплив. /А. Митко/

Гендерно-правова експертиза – аналіз чинного законодавства, проектів норм.-прав. актів, результатом якого є надання висновку щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. **Г.-п.е.** передбачає вивчення, перевірку, дослідження, кількісний та якісний аналіз, оцінку чинного законодавства. Результатом проведення **Г.-п.е.** є виявлення / невиявлення у тексті акту законодавства чи проекту норм.-прав. акту дискримін. норм.

Г.-п.е. стала можлива через норму в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Ст. 4 цього Закону передбачає обов'язкове проведення **Г.-п.е.** чинного законодавства та проектів норм.-прав. актів. Постановою Кабінету Міністрів України № 504 від 12.05.2006 «Про проведення **Г.-п.е.**» встановлено, що **Г.-п.е.** проводиться як складова частина правової. Обов'язок щодо проведення цього виду експертизи покладається на Мін. юст. України, і у результаті проведення таких експертиз у окремих законодавчих актах і проектах актів виявлено недосконалості та загрози виникнення дискримін. ситуацій. У 2009 р. була проведена **Г.-п.е.** Сімейного кодексу, у 2010 р. – Кодексу законів про працю. У 2013 р. здійснювалася **Г.-п.е.** Законів України «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про культуру». Крім того, у сфері охорони здоров'я аналізуватимуться базові закони «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соц. захист людей, які живуть з ВІЛ». У сфері оплати праці та пенсійного забезпечення проводите-

меться **Г.-п.е.** базових законів – «Про оплату праці» та «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною».

Процес адаптації законодавства до принципу рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні розпочався; він потребує від д-ви наявності людських, матеріальних, часових ресурсів. Проведення **Г.-п.е.** норм.-прав. актів міністерств та ін. органів влади, акти яких підлягають держ. реєстрації, є дієвим засобом впровадження принципів гендерної рівності у законодавство України. /О. Ярош/

Генерація політична (лат. *generatio* – породження, розмноження) – політ. спільність людей приблизно однієї вікової категорії, які мають спільний соц. досвід, здобутий у період їх соціалізації. Поняття «генерація» застосовується в різних галузях науки: в *біології* – покоління, групи організмів у популяції, однаково віддалених у родинному відношенні від спільних предків; в *геології* – для позначення тимчасової послідовності утворення окремих мінералів або їхніх груп при процесі формування мінеральної асоціації, гірської породи, рудного тіла та ін. Слід підкреслити, що в різних суп. і гуманіт. науках термін «генерація» є близьким до такого поняття як «покоління», яке в генеалогії розуміється як складова в загальній послідовності походження від спільного прасура. В такому розумінні, поняття покоління мало пов'язано з віком різних представників, які можуть бути однаково віддаленими від початківців «свого роду» і при цьому суттєво відрізнятися за своїми віковими ознаками.

Звертає на себе увагу і близька до поняття «генерація» категорія «когорта», яка в демографії частіше всього розуміється як певна група людей поєднаних спільними життєвими обставинами і подіями. Саме в демографії це поняття, в першу чергу, розуміється як спільність людей пов'язаних між собою часом народження.

Окремі вчені вважають, що політ. покоління складаються в основному в результаті соціалізації в молодому віці. При цьому виникає проблема розмежування політ. поколінь, що

не має поки задовільного загально визнаного рішення.

Проблеми формування, розмежування **Г.п.** знаходяться в полі зору вчених багатьох країн світу. Слід підкреслити, що їх зусиллями практично сформована загал. теорія політ. поколінь, яка має суттєве значення для наук. характеристики **Г.п.** Її основи були закладені в дослід. Дж. Віко італ. філософа доби Просвітництва та його послідовників Д. Дідро та Ж. Кондорсе. В подальшому теорія поколінь знайшла свій суттєвий розвиток в роботах К. Мангейма, який вперше спромігся системно характеризувати іст. покоління за допомогою соц.-політ. методів.

У суч. період один із найгрунтовніших підходів у цьому напрямку здійснений в польс. наук. думці. Зокрема, на думку Б. Голембіовського, політ. покоління співвідносяться з великими іст. етапами. Вік політ. поколінь становить у середньому 25 років. **Г.п.** у середині політ. поколінь необхідно співвідносити із періодами в історії країни у межах певного етапу. Б. Голембіовський вказує на те, що **Г.п.** розрізняються змістом політ. свідомості. За допомогою такого підходу вдається запропонувати коректне рішення проблеми розподілу окремих соц. спільностей за політ. поколіннями. **Г.п.** формується масштабними іст. подіями до яких можна віднести події світ. воєн, здобуття країною незалежності, формування нового політ. ладу. При цьому, позаяк основним носієм політ. ідентичності покоління виступає політ. еліта, то саме від її хар-ру, багатов чому, залежить особливості різних **Г. п.** /М. Іванов/

Географія електоральна (грец. *γεωγραφία*, від *γη* – земля і *γραφω* – описую та лат. *elector* – виборець) – просторова відмінність у політ. орієнтаціях населення. **Г.е.** виникла на поч. ХХ ст. як самост. допоміжна дисципліна у Франції завдяки А. Зігфриду, який встановив взаємозв'язок між місц. особливостями і результатами голосування в зах. частині країни. Встановлений взаємозв'язок використовувався як спец. методика вивчення політ. симпатій

і антипатій населення, що проживає на тій чи ін. території. Осн. метод **Г.е.** – порівн. аналіз результатів голосування в територ. розрізі, складання карт виборів. Ін. методи дозволяють досліджувати процеси політ. районоутворення, формування регіон. політ. культур та їхніх меж. **Г.е.** розглядає весь спектр причин, які впливають на той чи ін. вибір населення. У формуванні внутрішньорегіон. відмінностей в електоральній поведінці населення беруть участь два процеси, які переплітаються між собою і створюють складний електоральний ландшафт регіону. Перший процес – стійке відтворення політ. культури населення, що закріплює за деякими територіями певну політ. спрямованість. Другий процес – короткочасне територ. розширення підтримки окремих партій чи політ. діячів, описане з допомогою теорії «дифузії нововведень» (поширення новин). Автором теорії «дифузії нововведень» є швед. учений Т. Хегерstrand. Він наголосив, що інновації тісно пов'язані з територією, яка на них впливає, перетворює і спрямовує їх. Особливої ролі набувають розміри і форми території, к-сть і розміщення населення країни, регіону, трансп. комунікації, адм. і держ. кордони, ін. соц.-екон. і навіть природні рубежі, в яких проходить політ. процес. **Г.е.** визначає геогр. критерії утворення виборчих округів. Згідно з тим критерієм заборонено об'єднувати в один округ частини, розділені водним простором без мосту тощо. У США вживається спец. термін – *джеримендеринг*, яким позначається практика утворення виборчих округів із порушенням геогр. критерію. Правила справедливої «нарізки» виборчих округів покликані протистояти спробам проведення меж виборчих округів із метою ущемлення інтересів окремих груп населення і політ. партій. Під час утворення округів слід дотримуватися правового (однакова к-сть виборців) і геогр. критеріїв. /Ю. Левенець/

Геолокусне переміщення народів-етносів – складне поняття для позначення явища, зумовленого різносенсовими чинниками, причинниками, фактами та подіями пересування народів як етноісторичних спільнот

політ. мапою планети на тривалому шляху конституювання цілісним етносоціополітичним, затим – демографосоціонаселенським суб'єктом власної історії. Поняття **Г.п.н-е.** сконструйовано на базисі «генезисної тріади» Г. Гегеля про проходження будь-яким соц. феноменом стадій: 1) *виникнення* з певних передумов, 2) *становлення* неповторною цілісністю, 3) *розвитку* на власних засадах. Феномен **Г.п.н-е.** охоплює три субпоняття та «фіксується» в історії трьома етноточками: 1) *етноплацентою*, 2) *етнооїкуменою*, 3) *етнокультурним ареалом*. Усі вони уведені до обігу І. Варзарем у різний творчий час: етноплацента – 1986 р., етнокультурний ареал – 1990 р., етнооїкумена – 1996 р. У своєму контекстному взаємозв'язку вони ілюструють висновок Ю. Фучика про те, що «половина людства перебуває у невпинному русі шляхами планети».

Звернімось детальніше до названих генезисних геополіт. «етноточок», які є осн. геополіт. стадіями означеного нескінченного транзитного шляху людства та є своєрідними фазами соц.-цивілізац. зростання та політико-комунікативного змужніння народів-етносів планети. Адже людство – це не окремі люди чи й хаотична суміш людей. Ні, – «Людство – це народи»: такою є істина та й назва кн. Ю. Бромлея і Р. Подольного (1990).

Етноплацента (дав.-грец. *ethnos* – народ та лат. *placenta* – дитяче місце) – історико-геогр. місце зародження якогось народу-етносу, місце його родоначального походження. У багатьох випадках це – місце синтезування мінімум двох родів у плем'я. У вузькому та власному значенні слова – це і є «іст. Батьківщина» цього народу. Етноплацентне виникнення будь-якого народу-етносу відбувається на стадії роду. Етноплацентна ідея у др. пол. XIX ст. наштовхнула етнологів Л. Моргана, Е.Б. Тайлора, Й. Йотгьоша та ін. на думку про виявлення критерію «історичної давності виникнення народів землі». З їхньої ініціації народи, які створили свою етноплаценту в дописемну добу, прийнято називати «доісторичними», а ті, що створили пізніше, але до нашої ери, – «античними», в нашу еру й одночасно з формуванням суч. світових

релігій – «младоісторичними», в післяренесансну добу – «новоісторичними». Від своєї етноплаценти народ-етнос, як правило, «відривається» цілком. Тому пошуки іст. батьківщини будь-якою ціною (найчастіше – через війни, насильницьке «відновлення статускво», конфліктне «повернення на іст. терени буття», геноцидне «усунення неаборигенів», визначення нинішніми політиками «першорядних», «другорядних» та ін. «розрядів» народів, які нині опинилися на одній геополіт. площі, і т. ін.) не є позитивною політ. орієнтацією. Але, на жаль, цією орієнтацією пронизано політ. історію багатьох народів і країн, у т. ч. й України етапу «кримської епопеї-2014». Альтернатива цьому – точне визначення кожним народом-етносом своєї нинішньої *стадії соціоцивілізаційної зрілості*, адекватна самоідентифікація в контексті з ін. народами (за расою, етносімейством, мовним ареалом, геополіт. засвоєністю терену, за типом духовної і матеріальної культури та ін. критеріями й ознаками), виявлення генезисної лінії походження та етноплацентного зародження. Усе це є передумовою конституції у поліетнічній країні мирного статусу та злагоди в різнорозвинених її регіонах, запорукою стабільного розвитку в ній політ. д-ви.

Етноойкумена (дав.-грец. *ethnos* – народ та *oikumenē* – населена територія) – іст.-геогр. місце, де якийсь народ-етнос став *плем'ям* (зрідка – союзом споріднених племен), а згодом – і *народністю* і виявив себе як реальний суб'єкт історії. Ін. справа – чия це територія в минулому? Куди подівся зміщений народ? З ким і коли абориген синтезувався і став нині даним етноіст. суб'єктом? Етноойкумена – іст.-геогр. простір, на якому протікає, як правило, тривалий процес синтезування родів і племен у народність. Результатом цього синтезування, за К. Реннером, є «утворення масивних спільнот людей, які живуть поряд та однаково думають і говорять...». Як правило, ойкуменно синтезуються споріднені, зрідка – чужинські народи-етноси. Найчастіше та найлегше ойкуменно етносинтезуються народи однакового (приблизно однакового) рівня соціоцивілізаційної зрілості. Загальноприйнят-

ним та апробованим «механізмом» етноойкуменного синтезування народів є ін-ти сім'ї та шлюбу.

Дистанція між етноплацентою й етноойкуменою в процесі переміщення певного народу-етносу вимірюється часом та результатами етноіст. синтезу родів і племен, які нині складають цей народ на стадії *народності*. Тут політ. етнологія акцентує: далеко не всі народи мають можливість називати своєю іст. батьківщиною ту країну, в якій вони нині мешкають, оскільки внаслідок переміщення вони покинули свої етноплаценти і створили свої етноойкумени в ін., колись «чужих» для них місцях, витіснивши з цих місць, у свою чергу, аборигенні народи або ж синтезувавшись з ними в нові етноісторичні спільності.

Етнокультурний ареал (дав.-грец. *ethnos* – народ, лат. *culturae* – новостворене та *arealis* – земна окружність) – іст.-геогр. місце, де кілька народів-етносів культурно засвоюють (у матеріально-речовому, духовному та моральному сенсах) простір і проявляють себе як цивілізовані суб'єкти історії. Етнокультурний ареал охоплює низку з названих генезисних геополіт. «етноточок». Він створюється, як правило, спорідненими народностями, які конститууються в нову етноісторичну спільність – *націю*. Досить часто етнокультурний ареал є іст. батьківщиною низки споріднених націй і народностей, їхньою спільною батьківщиною.

Коли йдеться про низку народів-етносів, які становлять одне сусп-во, один етнокульт. ареал, одну батьківщину, неодмінно постають запитання: хто серед них старший, а хто молодший іст. віком? хто дотримується «правильної віри», а хто є «іновірцем»? хто є істинним підданим, а хто інопідданий щодо існуючої в сусп-ві д-ви? хто має найбільш адекватне право надавати своє ім'я країні, геополіт. території та д-ві? Останній і називається *титульним народом-етносом*. Ним може стати народ, справді найстаріший на цій території; найкрупніший фізичною масою; він має бути й найкультурнішим у громад.-політ. сенсі, внаслідок чого йому й вдається створити політ. д-ву і зріле громадян. сусп-во в країні.

/І. Варзар/

Геополітика – політолог. концепція, що вбачає у держ. політиці (головно, зовнішній) визначальну роль геогр. чинників: просторове розташування країни, розмір території, наявність, обмеженість чи відсутність природних ресурсів, клімат, к-сть і щільність населення тощо; наук. дисципліна, яка розглядає вплив геогр. (просторових) чинників на внутр. та особливо зовн. політику д-в і наддерж. об'єднань; мистецтво використання політ. влади над певною територією; цілеспрямована діяльність суб'єктів міжнар. відносин, що дозволяє їм здійснювати ефект. контроль простору з метою реалізації своїх життєво важливих інтересів. Першість використання терміну «Г.» приписують швед. державознавцю, географу Р. Челлену (1864-1922), який вважав, що геополітика – це наука про д-ву як геогр. організм, втілений у просторі.

Родоначальником Г. як нового наук. напрямку вважають нім. дослідника Ф. Ратцеля (1844-1904). Базові ідеї його геополіт. доктрини («Політична географія», 1887) полягали у ставленні до д-ви як «живого просторового, укоріненого в ґрунті, організму»: просторова експансія д-ви є природним процесом, характерним для розвитку живого організму; великі країни у своєму розвитку виявляють тенденцію до максимальної геогр. експансії, яка поступово виходить на планетарний рівень. Основним шляхом нарощування могутності д-ви як організму Ф. Ратцель вважав територ. експансію або розширення життєвого простору (*Lebensraum*). Він сформулював геогр. закони просторової експансії: простір д-ви збільшується разом із зростанням її культури; просторове зростання д-ви супроводжується ін. симптомами розвитку – ідеолог. впливами, торгівлею, вир-вом, місіонерством, підвищенням активності в різних сферах; просторове зростання д-ви здійснюється шляхом поєднання та поглинання малих д-в; кордон є периферійним органом, що свідчить про зростання сили або слабкості та зміни в держ. організмі; у своєму зростанні д-ва намагається увібрати в себе найцінніші елементи фіз. оточення, берегові лінії, гирла рік, рівнини,

багаті на ресурси райони; вихідний імпульс до територ. зростання д-ва одержує ззовні, як результат різниці рівнів цивілізації на територіях, що є сусідами; загальна тенденція до злиття слабких націй переходить від д-ви до д-ви і, набираючи силу, підштовхує до ще більшого розширення територій.

Нім. дослідник К. Хаусхофер (1869-1946) пропонував ін. визначення: «Г. є наукою про відносини Землі та політ. процесів. Г. – це геогр. розум д-ви». Планетарне протистояння – «морські сили» проти «континентальних сил» – був для нього ключем, що відкривав таємниці міжнар. політики.

На поч. ХХ ст. Ш. Радо вивів закономірності розвитку д-в, що прагнуть мати власне «геополіт. обличчя»: тяжіння континентальних д-в до моря; прагнення приморських країн до завоювання протилежного берега або оволодіння цілим морським басейном; переростання політ. системи через океан; міждерж. б-ба за оволодіння морськими шляхами і потоками; використання рік як стрижня держ. буд-ва та іст. розвитку; використання великих рік як природних нац. і держ. кордонів; використання великих річково-морських систем як геополіт. баз збереження та розвитку д-ви. У 70-х роках ХХ ст. амер. політолог К. Грей визначив Г. як науку про «взаємозв'язок фіз. середовища у тому вигляді, як воно сприймається, змінюється і використовується людьми, та світової політики».

Предметом Г. є простір із позиції політики (д-ви, коаліції д-в), глобальні політ., екон., соц., комунікат. й ін. процеси, механізми держ. управління цими процесами. Опорними категоріями Г. є політ.-геогр. простір, контроль над простором, центри (полюси) сили, баланс сил, монополярність, багатополярність, стратег. партнери, країни-сателіти, санітарні кордони, нац. інтереси, механізми реалізації інтересів та ін. До головних ф-цій Г. відносять: *пізнавальну* (вивчення тенденцій геополіт. розвитку країн і народів, динаміки різноманітних явищ, процесів, подій); *управлінську* (збір та аналіз емпір. інформації з метою вироблення відповідних рішень і рекомендацій); *ідеологічну* (теорет. обґрунтування геополіт.

стратегії власної д-ви, переконання політ. еліти й населення у її дієвості та правильності); *прогностичну* (визначення перспектив розвитку геополіт. сил, можливостей їх впливу на міжнар. відносини).

Першим законом Г. є утвердження фундамент. дуалізму, відображеного в геогр. будові планети та іст. типології цивілізацій. Такий дуалізм виражається в одвічному протистоянні *телурократії* (сухопутної могутності) і *таласократії* (морської могутності). Крізь призму Г. вся історія людських сусп-в розглядається крізь нестійке й конфліктне поєднання двох природних стихій – Суші та Моря. *Телурократія* пов'язана з фіксованістю простору та стійкістю його якісних характеристик. На цивілізац. рівні це втілюється в сталості, консерватизмі, суворих правових нормах, яким підпорядковуються великі об'єднання людей – роди, племена, нації, д-ви, імперії. У сухопутних (осілих) народів дух індивідуалізму, підприємництва перебуває у пригніченому стані. Їм властиві насамперед колективізм та ієрархічність. *Таласократія*, навпроти, відповідає типу цивілізації, що ґрунтується на динамічності, рухливості, здатності до техн. розвитку; цивілізаціям цього типу властиві мореплавання, торгівля, дух індивід. підприємництва. Індивідуалізм в них стає вищою суспільною цінністю. Етичні та юридичні норми розмиваються, стають відносними і рухомими.

Другий закон Г.: чинник фіз. простору в історії людства невпинно посилюється. Епоха Великих геогр. відкриттів, яка розпочалась наприкінці XV ст., сприяла остаточному становленню таласократії як самостійного планетарного явища. Таласократичне світосприйняття та політ. конструювання перемістилися з морських д-в Євразії в англосакс. світ (Велика Британія, Америка та їхні колонії). Б-ба Великої Британії з континент. д-вами (Австро-Угорщиною, Німеччиною, Росією) була змістом геополіт. протистояння XVIII – першої пол. XX ст. Зі сер. XX ст. основною цитаделлю таласократії стали США. У «холодній війні» 1946-1991 рр. геополіт. дуалізм досяг максимального розвитку,

при цьому таласократія ототожнювалась із США, телурократія – із СРСР. Після розпаду СРСР у світі розпочалися грандіозні геополіт. зрушення з невизначеними для людства наслідками. Їх головними віхами стали: розпад СРСР, СФРЮ та світ. системи соціалізму; світ. лідерство США; об'єднання Німеччини; зміна сусп.-політ. устрою в д-вах Центр. і Сх. Європи; просування НАТО на Схід; розширення ЄС, його екон. і політ. зміцнення; виникнення регіон. геополіт. лідерів (КНР, Бразилія, Індія) та поступове виокремлення їх планетарних амбіцій тощо. В умовах високої динаміки геополіт. змін оприлюднено оптимістичні та песимістичні концепції нового світопорядку, в яких пріоритет віддається або ринку та демократії, або посиленню націоналізму та сепаратизму. /В. Смолянюк/

Геополітичний статус держави – політ.-прав. становище д-ви, її місце та роль у світовій ієрархії д-в певної іст. епохи, що визначається сукупною потугою та масштабом освоєння д-вою геополіт. простору. Поняття **С.д.г.** як категорія геополітики активно застосовується у наук. дискурсі, позаяк суч. дослідження феномена «*геополітичний статус*» мають поверховий і фрагментарний хар-р, а їх теорет. основу все ще складає наук. спадщина фундаторів традиц. геополітики. Так, класики геополітики приділяли чимало уваги з'ясуванню проблеми геополіт. становища д-ви з метою доведення або спростування своєї теорії. Ф. Ратцель обґрунтував тезу про визначеність сутнісних характеристик д-ви її територією, місцем розташування, можливостями д-ви пристосовуватися до умов середовища. Х. Дж. Маккіндер ввів поняття Хартленд («серцевинна земля») як найбільш сприятливий плацдарм для контролю над усім світом. Хартленд (за Маккіндером – Росія) означає першорядне становище д-ви та визнання її провідної ролі в стратег. значенні, що є ключовою ознакою геополіт. статусу. А. Мехен висунув низку критеріїв, які допомагають аналізувати позицію або геополіт. статус д-ви, серед яких: геогр. розташування та відкритість морів, конфігурація морських узбереж

і к-сть портів на них розташованих, від яких залежить процвітання торгівлі та стратег. захищеність, протяжність території, к-сть населення, нац. хар-р і політ. хар-р правління. За А. Мехеном найкращими геополіт. позиціями володіли сильні морські д-ви (передусім, США), здатні до світ. панування та протистояння континентальній цивілізації. Н. Спайкмен, розвинувши теорію Мехена, виділяв 10 критеріїв статусу д-ви, на підставі яких слід визначати геополіт. потугу д-ви: поверхня території, природа кордонів, к-сть населення, екон. і технолог. розвиток, етн. однорідність, рівень соц. інтеграції, політ. стабільність і т.д. Якщо сумарний результат оцінки геополіт. можливостей д-ви виявляється невисоким, то це автоматично змушує її інтегруватися в більш заг. стратег. союз.

Очевидно, що в класичній геополітиці актуалізовано поняття «геополіт. становище д-ви», а не геополіт. статус, тобто йдеться передусім про геогр. детермінацію геополіт. архітектури світу, позаяк, говорячи про статус, слід враховувати окрім геогр. й ін. чинники. Так, категорія простору «розширюється» за рахунок виокремлення екон., інформ.-кібернет. і інформ.-ідеолог. типів простору. Крім того, акцентується увага на ролі д-ви як геополіт. актора у визначенні мети, засобів і ресурсів освоєння ним геополіт. простору в усіх його складових. У межах будь-якого геополіт. простору можливе або розширення зони його контролю (експансія), або звуження (контракція). Метою геополіт. діяльності д-ви є саме розширення сектора контрольованого ним геополіт. простору, освоєння більших ресурсів заради забезпечення реалізації бажаних моделей розвитку даної д-ви. Тобто, не обов'язково володіти простором, достатньо його просто контролювати і, чим більшою є міра контролю, тим вищим є ступінь ресурсозабезпеченості та життєздатності д-ви. Максимальний контроль геополіт. простору – можливість глобального домінування. Тож, базовим критерієм визначення Г.с.д. є масштаб експансії (глобальна, регіональна, локальна), і можливості кожної д-ви в цьому аспекті визначаються обсягом сукупної потуги д-ви,

яка визначає її конкурентні можливості та реальну здатність до геополіт. розширення в геогр., екон., інформ.-кібернет., інформ.-ідеолог. вимірах. Класична геополітика трактувала поняття потуги (міці) д-ви у значенні військ. сили, можливостей силової територ. експансії; суч. геополітика роширює спектр цієї дефініції значеннями екон. та інформ. потуги. Кількісні й якісні параметри сукупної потуги д-ви, що надають їй можливість здійснювати експансію глобал., регіон. і локал. масштабу, відповідають геополіт. статусу д-ви.

За Г.с.д. визначаються такі типи д-в.: 1) *надд-ва* – д-ва, яка володіє найбільшими можливостями геополіт. розширення в усіх видах простору серед ін. д-в у певний іст. час, тобто має абс. показники сукупної потуги. За класич. геополітикою надд-в може бути лише дві: одна представляє Море (талассократичний тип), ін. – Сушу (теллутократичний тип); 2) *велика д-ва* (темін Р. Челлена) – д-ва, яка має дуже високий рівень здатності щодо геополіт. розширення порівняно з ін. д-вами, але її сукупна потужність не є абсолютною, розвинута нерівномірно, тому вирізняють «великі економічні д-ви», «великі ядерні д-ви» тощо; 3) *регіональна надд-ва* і *регіональна д-ва* (термін С. Коена) – д-ви, які здійснюють експансію в межах певного регіону, причому у першому випадку йдеться про повномасштабне розширення в усіх типах геополіт. просторів даного регіону, у другому – дещо обмежене; 4) *мала д-ва* – обсяг сукупної потуги дозволяє здійснювати тільки локальну експансію.

Враховуючи, що критерій сукупної потуги є ключовим у визначенні Г.с.д., визначаються такі параметри Г.с.д., як військ., екон., інформ.-кібернетичний, інформ.-ідеол. Параметрами *військової* потуги як чинника освоєння геогр. простору є: боездатність армії, ефект. оборонно-промислового комплексу, адекватність військ. доктрини д-ви реальним і потенційним загрозам. *Економічна* потуга охоплює обсяг технологій і ступінь їх інноваційності, особливо тих, що забезпечують військ. та енергет. сферу. *Інформаційно-кібернетична* потуга визначає здатність д-ви виробляти й ефективно використовувати програмне за-

безпечення та комп'ют. техніку. Чим вищі ці показники, тим більші можливості експансії в інформ. просторі. *Інформаційно-ідеологічна* потуга – це ресурси д-ви щодо експансії в ментальному просторі, це фактично символ. капітал д-ви в геополіт. просторі. Основними параметрами є наявність офіц. держ. ідеології, ступінь укоріненості цінностей нац. культури певної д-ви («нац. хар-р»), досягнення науки, спорту, мистецтва. Таким чином, *Г.с.д.* – це динамічна характеристика, яка у підсумку визначає рівень суб'єктності д-ви у розвитку світ. співт-ва як найскладної геополіт. системи. /Н. Лепська/

Глобалізація (англ. *globalization*) – 1) комплексне геополіт., геоекон. і геокульт. явище, яке впливає на всі сторони життєдіяльності нац. д-в; 2) новий етап сусп. розвитку, який характеризується поширенням взаємозалежності між країнами в екон., політ. і культ. сферах; 3) іст. процес зближення націй і народів, між якими поступово стираються традиц. кордони і людство починає усвідомлювати свою цілісність. *Г.* походить від лат. *globus* – куля, земна куля, глобус, тобто умовна модель зменшеного планетарного масштабу. Від цього слова було утворено прикметник «глобал.» (англ. *global*) – світовий, планетарний. Наук. термін «глобальний» з'явився в Оксфорд. словнику англ. мови 1961 р. Від слова *global* був утворений іменник *globalization* – перетворення, яке стосується всієї земної кулі. У 1983 р. проф. Гарвард. школи бізнесу Т. Левітт, опублікував статтю «Глобалізація ринків».

Появу терміна *Г.* пов'язують також із ім'ям шотланд. соціолога і теоретика глобалізації Р. Робертсона, який дав тлумачення феномена (1985) і виклав основи своєї концепції (1992). Його теорет. погляди спираються здебільшого на феноменологічний і психосоціальний підходи, аніж на матеріалістично орієнтовані погляди американців – автора світ-системного аналізу І. Валлерстайна чи марксистського літ. і соц. критика модерну Ф. Джеймсона. Для Р. Робертсона найбільшу зацікавленість в епоху постмодерну викликає шлях, яким розвивається глобальна свідомість. Зокрема,

він складає прогресію «фаз», що охоплювали ключові аспекти різних епох глобальної історії, заявляючи, що «ми ввійшли у п'яту фазу Глобальної Невизначеності». Головна робота автора – «Глобалізація: соціальна теорія і глобальна культура» (1992), в якій засн. соціол. теорії глобалізації Р. Робертсон визначив глобалізацію як серію емпірично фіксованих, різнорідних епохальних змін, що об'єднуються логікою перетворення світу в єдине ціле. У всіх цих процесах виявляються два аспекти: глобальна інституціоналізація життєвого світу і локалізація глобальності. *Перший аспект* – глобальна інституціоналізація життєвого світу тлумачиться як орг-ція повсякденних локальних взаємодій і соціалізації індивідуальної поведінки безпосередньо (минаючою національнодерж. рівень) дією макроструктур світового порядку. Макроструктуризація світового порядку (системи взаємозалежності сусп-в, що існують в рамках нац. д-в) відбувається, за думкою Р. Робертсона, під дією трьох чинників: експансії капіталізму, зах. імперіалізму, розвитку глобальної системи *mass-media*. Для життєвого світу індивідів і локальних співт-в сукупний вплив трьох чинників обертається експансією «загальнолюдських цінностей», поширенням стандартних образів, естетичних і поведінкових зразків глобальними мережами ЗМІ і ТНК. *Другий аспект* – локалізація глобальності покликана відобразити тенденцію здійснення глобального (системи міжнар. відносин) через локальне, тобто через перетворення взаємодії з представниками ін. культур на рутинну практику, на частину повсякденного життя, через включення в повсякденну культуру елементів інонаціональних, «екзотичних» локальних культур (прикладом може служити проникнення в побут мільйонів жителів зах. мегаполісів кит., яп., інд. гастрономії). Аби підкреслити цю дуальність *Г.*, співвіднесеність і взаємопроникнення глобального і локального, Р. Робертсон, власне, і вводить (1992) спец. термін – «глокалізація».

Солідаризуючись із Р. Робертсоном, нім. філософ, соціолог, теоретик соц. конфлікту Р. Дарендорф також звертає увагу на дуальність

Г. як «подвійного процесу, що відбувається навколо нас і, можливо, навіть у нас самих, який має назву глокалізація, тобто водночас відбуваються Г. і локалізація».

Доцільно виділяти шість своєрідних напрямків-напрямків (характеристик) Г.: інтернаціоналізація, лібералізація, універсалізація, модернізація, детериторізація, віртуалізація.

Г. як *інтернаціоналізація*. Розуміється як компліментарна до інтернаціоналізації світова тенденція, що є зростанням міжнар. обмінів і взаємозалежності у відносинах між країнами світу. Несе в собі вихідну інтенцію щодо поширення своїх внутр. правил і норм на якомога більший простір і побудову нового світу, де панують гармонія та порядок. У всепланетарному масштабі поступово виробляється загальне розуміння основних принципів життєустрою, що становить ідеологію Г. – систему поглядів й ідей, включаючи політичні, правові, моральні, естетичні, релігійні, філософські. Осн. мета ідеології Г. – завоювання розуму людей, передусім молоді, задля впливу на свідомість нації чи народу певної країни або регіону, підпорядкування його своїй ідеології, підкорення його в духовному аспекті.

Г. як *лібералізація* визначається як зняття держ. обмежень та створення відкритого світ. простору без кордонів та демократизація владно-сусп. відносин. За допомогою нових форм соц. взаємодій, що став можливим завдяки Internet, громадяни можуть миттєво висловити свою позицію з різних політ. питань. Цінності, навколо яких люди об'єднувалися, приймали рішення, були обмежені геогр. територією, втрачають своє значення.

Г. як *універсалізація* розглядається як процес взаємопроникнення цивілізацій та крос-культурної взаємодії. У сучасному світі спостерігається баланс двох тенденцій – універсалізації (чистий глобалізм) і глокалізації (Р. Робертсон) або нової появи контурів цивілізації (С. Гантінгтон). У зах. наук. колах глобалістів вельми популярною є концепція вестернізації або макдональдизації світу, тобто поширення у світі характерних для зах. цивілізації цінностей і норм поведінки. Кожна

зі світових цивілізацій має власну концепцію глобалізації. Крім «вестернізації», існують ще «азіацентризм», «афроцентризм», створення «глобального іслам. сусп-ва», «кит. виклик глобальному капіталізму і новому світовому порядку». Пропагуючи кращі досягнення своєї культури, народи вбирають кращі традиції ін. цивілізацій.

Г. як *модернізація* трактується як поширення по всьому світу структурних елементів ринкових відносин, раціоналізму, індустріалізму та ін. Модернізація передбачає оновлення, створення умов для зміни політ., правових, екон., сусп. відносин на сучасних засадах, визнання принципів демократії, верховенства права, ринкової економіки, соц. д-ви, усталених міжнар. норм співіснування країн у всьому світі. Розвиток науки на основі найсучасніших технологій супроводжується проникненням новітніх розробок науки та техніки у сферу комунікації та ін. сфери життя, особливо в освіту, медицину, побут. Модернізація є й певною ідеологією, навколо якої будуються конкретні реформи, що ведуть до масштабних якісних змін.

Г. як *детериторізація*, призводить до «реконфігурації» геогр. простору. Г. – процес взаємозв'язку, який означає, що наше життя все більше проходить під впливом подій, що відбуваються, але рішення приймаються на великій відстані від нас. Головною ознакою Г. є те, що геогр. відстань як доцільність і територіальні межі між нац. д-вами стають менш важливими. Локальне може трансформуватись у глобальне та навпаки. Виходячи за межі локальності, цінності, символи, традиції можуть отримати глобальне розповсюдження та стати глобальними.

Г. як віртуалізація характеризується волею сучасного сусп-ва до віртуальності. Internet виступає засобом трансформації особи та сусп-ва в цілому. Інтенсивний розвиток мережі Internet перетворив людство на велике «глобальне село» і дав можливість для спілкування людям із різних частин планети. Віртуальні комунікації здаються значній частині людей більш привабливими, ніж безпосереднє вербальне людське спілкування. Поява

віртуального середовища приводить до змін форм і стилю соц. взаємодій, зокрема владно-суспільних взаємовідносин.

У залежності від сфери застосування Г. поділяють на екон., екол., соц., військ.-політ., культурну, морально-етичну, безпеки, міжнар. відносин, держ.-управл. відносин та ін.

У ході Г. виникають паралельні центри влади – глобал. і національний. Г. обмежує роль нац. д-ви внаслідок прямого виходу на міжнар. арену ін-тів громадян. сусп-ва, ТНК, ТНБ. Результатом Г. стало утворення наднац. ін-тів і перехід у їх компетенцію низки політ., екон., соц. ф-цій, виконуваних раніше органами нац. д-в. Див.: *Вестернізація; Глокалізація /Т. Бельська/*

Глобалізм (англ. *globalism*) – теорія та ідеологія глобалізації, ідейно-політ. обґрунтування нового світопорядку з позицій «золотого мільярду», апологетика глобалізації, ліберальна (неоліберальна) парадигма екон., політ. і соціокульт. перебудови світу, модель «капіталістичної» або «імперіалістичної» глобалізації. Головні ідеологи Г. – Ж. Атталі, З. Бжезінський, І. Валлерстайн, С. Гантінгтон, К. Поппер, О. Тоффлер, М. Фрідман, Ф. Фукуяма, Й. Шумпетер, які розробили теорію глобалізації для встановлення нового світового порядку, яка однобічно-спотворено (як і будь-які ідеолог. побудови) їх відображає. Г. має різні прояви: *гіперглобалізм* (*giper globalizm*), який абсолютизує певні сторони глобал. поступу, недооцінюючи інші, також пов'язані з глобалізацією, та *поміrkований Г.*, «*трансформаційний*», який виходить із визнання глобалізації не як єдиного та лінійного процесу, а як багатопланового феномену, що охоплює різні сфери діяльності та взаємодії.

Не слід змішувати глобалізацію і Г. Глобалізація – об'єктивно існуюча тенденція світ. розвитку, тоді як Г. – ідеологема, яка однобічно-спотворено (як і будь-які ідеолог. побудови) їх відображає. Амбівалентність глобалізації обумовлює існування різних форм її відображення в системі знань та ідеолог. концепцій. Протилежна Г. ідеологія немає єдиного термінологічного виразу, її називають по-

різному: *антиглобалізм* або *альтерглобалізм* (контрглобалізм). Г. не тотожний і глобалістиці – науці про глобалізацію, котра має предметом дослідження глобалізацію, трактується як система об'єктивних знань, які отримуються за допомогою певних наук. методів, виражаються в категоріях і законах, достовірність яких підтверджується практикою.

Соц. базу Г. складають забезпечені прошарки світ. сусп-ва і праві та правочентристські орг-ції та рухи, які мають про капіталіст. орієнтацію. В основі Г. – низка принципів, обумовлених ідеологією лібералізму та неолібералізму: *принцип приватної власності; економікоцентризм* (екон. детермінізм), за яким економіка розглядається якщо не єдиним, то основним способом буття сучасної глобальної системи; *ринковий фундаменталізм*, за яким ринок підтримує рівновагу та забезпечує оптим. розподіл ресурсів; *екон. і політ. всевладдя транснац. корпорацій та обмеження прерогатив ін-ту нац. д-ви; принцип індивідуалізму*, який виражається у приматі інтересів особистості, її прав і свобод перед сусп. інтересами й інституціями, у т.ч. й д-вою; *принцип відкритості сусп-ва та побудови глобал. відкритого сусп-ва; ідея домінування універсальної культури; власна етика*, яка включає прагнення до накопичення багатства, яке проявляється у формуванні «гомо-економікус» («*homo-economicus*»), тобто людини, яка має особливу раціональність, за допомогою якої вона підпорядковує людську діяльність інтересам грошового накопичення, створює ілюзії панування над подіями і людьми та «розважливої раціональності»; *утилітаристська мораль* глобалізації заміщає осн. моральні цінності людства цінністю ефективності: моральне те, що дає найбільшу вигоду, моральне те, що корисно для більшості, навіть якщо це згубно для меншості політика ранніх компромісів: створюється особливе «політ. поле», в межах якого діє правило ринкового обміну; гегемонізм зах. культури – вестернізація й американізм – поширення досить конкретно набору філософсько-світоглядних, екон., соц. і культ. установок.

Проходячи скрізь призму дискурсивної

свідомості, уявлення про Г. трансформуються, стають у своїх змістовних параметрах різноманітнішими, а тому, загальна ідея Г. сприймається по-різному у різних культурах і регіонах. Зокрема, у фр. мові вживаються два слова на позначення глобалізації та її ідеологеми – *globalism* від *globe* – земна куля; споконвічно фр. слово *mondialism* походить від *monde* – світ, світ. простір. І хоча багато авторів вважають їх синонімами, загалом у фр. наук. думці ці поняття мають різні смислові відтінки: термін «мондіалізм», як правило, означає ідеологію створення якісно нового світ. співт-ва і частіше несе позитивний заряд; слово «глобалізм» вживають, коли аналізують процеси світ. обмінів – екон., фін., торгів., інформ. Новим світ. феноменом першої чверті ХХІ ст. вважають і особливий азійський Г. та европ. Г. – Г. ЄС, що є альтернативами «американізму» і механізмом посилення глобалізму загалом. Прогнозують, що це сприятиме загальному посиленню системи глобалізму і перетворенню його в новий сусп.-політ. феномен. Див.: *Альтерглобалізм (альтермондіалізм); Американізм; Глобалізація /Є. Тихомирова/*

Глобальна політична система (глобальна політія) – нова властивість суч. глобальної світ-системи, яка виникає внаслідок зростання її чисельності населення, продуктивності, взаємопов'язаності її елементів (за Дж. Модельскі). Це публ. простір, у якому різноманітні актори змагаються за формальні й неформальні лідерські позиції, вирішуючи проблеми забезпечення миру, порядку, правил торгівлі і (чи) фінансів, контролю над ядерними озброєннями чи/та змінами клімату Землі, соц. нерівності людства. Відтак ці актори виявляють, пропонують, створюють глобал. сусп. блага.

Г.п.с. сформувалася внаслідок глобальної політ. еволюції – довготермінового циклічного процесу формування глобальної політики, її структурних змін. Г.п.с. як частина глобальної світ-системи сформувалась протягом останньої тисячі років – приблизно з 1000-го

по 2000-й рр. н. е. Ця система виникла внаслідок невдачі гегемоністського експансіоністського проекту Чингізхана, спрямованого на інтеграцію «Старого світу» в єдину політ. систему імперського типу. Її розвиток відбувається у напрямі ускладнення її структури, набуття нею вищої продуктивності та ефективності, зумовленої концентрацією її ресурсів, поступового вдосконалення, викликаного реакцією на численні глобал. загрози і, водночас, можливістю відповідати на них. Розвиток Г.п.с. відбувається під впливом тривалих циклів глобал. політики (500-т, 120-и, 30-и річних), зумовлених коливаннями (циклами) – екон. («хвилями Кондратьєва»), демогр. і військ.

У ході еволюції Г.п.с., втіленої в глобал. політ. процесі, а точніше в успіху чи падінні окремих д-в як глобал. лідерів, які контролюють планетарні системи комунікацій і забезпечують спокій і порядок на Землі, створюються формальні і неформальні коаліції та формальні міжнар. орг-ції для підтримки лідерських позицій д-в, пропонуються нові відповіді на глобал. виклики, що втілюються у колект. рішеннях, спричиняються структурні зміни в системі.

Розвиток Г.п.с. через систему лідерства зумовлюється тим, що нації-д-ви, які утримували (чи утримують) лідерство на планеті впродовж останніх 500-а років, проходять тривалі 120-річні цикли «навчання» («накопичення досвіду»), які складаються з чотирьох фаз по 30 років, кожна з яких дорівнює періоду активності певного покоління політ. еліти, які мали непересічне значення для політ. розвитку всього людства.

Чотирьохетапний «розвиток» д-ви-глобального лідера, і разом із ним глобальної політ. системи пов'язаний із адаптацією до глобал. проблем (позитивних і негативних структурних викликів – загроз і можливостей), які виростають з функціонування глобал. політики і зачіпають своїми наслідками існування більш масштабних структур глобал. сусп-ва (включно з екон.) у ході їх вирішення: загрози глобал. безпеці, загальні проблеми системної

орг-ції, специф. питання, пов'язані з відбором глобал. лідера і опозиції йому (челленджера). При цьому кожна з д-в, які ставали лідерами протягом 120 років втілювала «інструкції» («програми») й «інгредієнти» (дані) для проведення правильного курсу структурних змін в глобал. системі в подібний спосіб.

Курс політики д-ви в рамках глобал. політ. системи окреслювався глобал. («світовими») війнами, тривалістю в 30 років кожна («тридцятирічні війни», за І. Валлерстайном) у рамках кожного тривалого (120-річного) циклу. Вони (війни) виступали «макрорішеннями», під час яких актори глобальної політ. системи, організовані щонайменше у дві головні коаліції, під керівництвом нового глобал. лідера – переможця у «світовій» війні робили вибір між двома протилежними порядками денними людства і, відповідно, двома варіантами еволюції людства і його політ. системи. Саме ця д-ва-переможець, володіючи легітимністю в очах більшості людства, створювала нову, або вдосконалювала існуючу структуру глобал. системи, зокрема через збільшення кількості міжнар. урядових орг-цій різного рівня, покликаних зміцнювати її панування на планеті. Потужність **Г.п.с.** зростає за рахунок розширення рівнів її орг-ції – появи багаторівневого управління: локальної спільноти, нації-д-ви, регіон. структури та глобал. рівня орг-ції. Нові форми політ. ін-тів виникають у ній як набір нових інструментів у відповідь на глобал. зміни і для б-би з ними.

На думку Дж. Модельскі, існуюча система глобал. лідерства як двигун розвитку політ. системи планети повинна змінитись у новому тисячолітті переходом глобал. влади до мережових структур, які «поглинуть неформальну роль глобал. лідера демокр. співт-ва» і, в такий спосіб, займатимуть більш формальні позиції у глобал. орг-ції федерат. зразка.

Учасниками глобал. політ. процесу («структурної глобальної політики») за Дж. Модельскі, є д-ви та їх керівники, включно з керівництвом д-ви-лідера і її опонентів (челленджерів), сили їх глобал. впливу, глобал. орг-ції, нац., регіон. і глобальні коаліції й

партії, глобал. банки і корпорації, медіа-структури й епістеміологічні (експертні) співт-ва. Саме конкуренція великих політ. одиниць у б-бі за панування на планеті і є джерелом змін **Г.п.с.**

Ін-тами суч. **Г.п.с.** є міжнар. право, США як глобал. лідер, резидентна дипломатія, ООН та її ін-ти, Велика Сімка (G7), система нац. д-в як стандартна форма орг-ції людства та його окремих колективів. /Ю. Тишкун/

Глобальне громадянське суспільство (англ. *global civil society*) – об'єднання людей поза сферою політики чи однотипних соц. спільнот, що мають спільні цінності і уявлення про спосіб і стиль життя, для вирішення загальнозначущих для усього людства проблем. **Г.г.с.** є системою соц. структур, відносин, свідомості і діяльності в межах міжнар. простору і *глобальної д-ви*, що лише формується, але вже пропонує умови для самореалізації всього людства, окремих націй, соц. груп й індивідів. **Г.г.с.** – великий, взаємопов'язаний і багаторівневий соц. простір, сповнений конфліктів і компромісів, що включає в себе величезну к-сть взаємодіючих середовищ та видів існування: орг-цій, громад. та бізнес-ініціатив, коаліцій, громад. рухів, громад. громадян. Незважаючи на значні геогр. відстані та бар'єри соц.-іст. часу, результати діяльності цих об'єднань відчутні на регіон. рівні та у планетарному масштабі. У наук. обіг поняття «**Г.г.с.**» ввів класик сучасної брит. школи міжнар. відносин, проф. міжнар. політики Оксфорд. ун-ту Хедлі Булл («Анархічне сусп-во: дослідження проблеми порядку в світовій політиці», 1977). На його думку, таке сусп-во є глобальним не лише тому, що воно зіткане із зв'язків, що перетинають нац. кордони і проходять через «глобал., позатериторіальний простір», а й тому, що серед членів глобал. громадян. сусп-ва набирає сили глобальне мислення.

Г.г.с. – складна система соц. структур, що характеризується певним складом учасників (ін-тів, акторів), відносинами між ними і принципами діяльності, ф-ціями і нормами, які створюють умови для самореалізації люд-

ства, окремих націй, соц. груп та індивідів. Феномен **Г.г.с.** вносить суттєві зміни у розуміння членства або учасника, актора такого утворення. З процесами глобалізації відбувається переосмислення поняття «громадянство», яке відтепер вже пов'язане з інтеграцією зростаючих потоків мігрантів у розвинені / багаті країни. Якщо раніше членство у певному громадян. сусп-ві прив'язувалось до нац. д-ви, то тепер відбувається диференціація феномена ідентичності: поряд із «нац.-держ.» ідентитетом, що зберігається, дедалі більшої ваги набувають «регіональні», «транснаціональні» ідентичності, а також різні форми наддержавної ідентичності.

Осн. ознаками **Г.г.с.** є: 1) сукупність структур, які складаються з громадян, їх добровільних асоціацій і об'єднань, соц. груп, націй, що відокремлені від новостворюваної глобал. д-ви (наддержавних, міждержавних і національно-державних утворень); 2) дотримання громадян. прав і прав націй та народів, що стають вищим за глобал. (наддержавних і міждержавних) угод та законів нац. д-в; 3) забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політ., ідеолог., реліг., етн. та ін. видів плюралізму; 4) наявність приватної власності, вільної конкуренції, обміну діяльністю та її продуктами між учасниками ринку; 5) саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями і добровільними об'єднаннями на основі соц. і психосоц. норм – базових регуляторів сусп. життя; 6) розмаїття соц., інтелект., наук., культ. та ін. ініціатив; 7) збереження нац., соц. та ін. традицій, культури тощо.

Ускладнення структури міжнар. відносин призводить до зростання ролі **Г.г.с.** на міжнар. арені. Т. зв. «дипломатія другого плану» зрівнюється за важливістю та кількістю вирішуваних нею питань міжнар. хар-ру з «традиційною» або «держ. дипломатією». **Г.г.с.** поряд із нац. д-вою та транснац. бізнес-корпораціями відіграє важливу роль не тільки у соц.-екон., але й у політ. розвитку окремих країн і людства в цілому, тому його цілком справедливо можна віднести до класу потужних соц.-політ. акторів сучасних міжнар. відносин.

Розвиток Internet сприяв створенню нового формату **Г.г.с.** – «віртуальних співт-в», що опікуються проблемами та приймають рішення не обмежуючись нац. інтересами. Суч. віртуальні співт-ва розділяють на кілька категорій: співт-ва за інтересами (політ., соц., культ., екон., співт-ва молодих батьків, клуби любителів певних марок товарів, авто тощо); ігрові співт-ва; геогр. співт-ва; співт-ва за взаєминами, що складаються навколо людей певного способу життя та за життєвим досвідом; комерц. співт-ва; віртуальні д-ви. /Т. Бельська/

Глобальні проблеми (фр. *global* – всезагальний, той, що охоплює усю земну кулю) – сукупність суперечливих процесів, що є змістом суч. кризи світ. цивілізації, створюють загрозу нормальному розвитку та навіть існуванню країн, потребують для відвернення цих катастроф. наслідків спільних зусиль, тобто мають всеохоплюючий, планетарний хар-р. Кожна з **Г.п.** породжена специф. причинами, зумовленими, з одного боку, специфікою розвитку продукт. сил, геогр. середовищем, рівнем прогресу техніки, природно-клімат. умовами, тобто речовим змістом сусп. способу вир-ва, а з ін. – специф. сусп. формою, особливістю розвитку відносин власності. Серед **Г.п.** – сировинна, продовольча, екологічна, демографічна, енергетична, проблеми миру та роззброєння, подолання бідності та відсталості. З розвитком людської цивілізації виникають нові **Г.п.**, напр.: проблема освоєння та використання ресурсів Світового океану, космосу. **Г.п.** тісно взаємопов'язані. Так, енергетична та сировинна проблеми співвідносяться з екол., екол. – з демогр., демогр. – з продовольчою і т. д. Важливою ознакою як не нових, так і нових проблем розвитку людської цивілізації є їх глобал. хар-р, адже вони зачіпають життєво важливі інтереси всіх д-в і народів світу, виступають потужним чинником посилення взаємозалежності та цілісності світу, надаючи йому нових інтеграційних рис.

Розвиток глобалізації світ. госп-ва змінює пріоритети **Г.п.** Якщо у 70-80-х рр. XX ст. гол. вважалась проблема запобігання ядерній війні, то нині пріоритетною окремі фахівці вва-

жають екол. проблему, ін. – демогр., а треті – проблему бідності та відсталості. Однак усі ці проблеми можна вважати пріоритетними, адже вони безпосередньо пов'язані з виживанням людства, хоча і породжені дією різних чинників, а отже, є об'єктами дослідження таких наук, як міжнар. економіка, соціологія, право, біологія, географія, екологія, океанологія та ін.

Загострення **Г.п.** викликане безсистемною, безконтрольною утилізацією природних ресурсів, низькою технол. культурою матеріального вир-ва, максимізацією, а не оптимізацією темпів екон. зростання, домінуванням технократ. підходу над соціальним, масштабним впливом людської цивілізації на довкілля, необмеженим вторгненням людства в біосферу. Причинами цього загострення також є швидка урбанізація населення планети, зростання гігант. мегаполісів і агломерацій, що супроводжується скороченням сільськогосподарських угідь, лісів, бурхливою автомобілізацією, поглибленням суперечностей між світ. екон. розвитком та соц. прогресом. Сутність **Г.п.** – комплекс зв'язків і відносин між д-вами та соц. системами, сусп-вом і природою у загальнопланетарному масштабі, які зачіпають життєві інтереси народів усіх країн і можуть бути розв'язані їх спільними зусиллями.

За походженням, хар-ром і способом розв'язання **Г.п.** класифікуються на кілька видів. До *першої групи* належать проблеми, які виникають у сфері взаємодії природи і сусп-ва (забезпечення людства сировиною, енергією та продовольством, раціональне природокористування і збереження довкілля, раціон. використання ресурсів Світового океану, мирне освоєння космосу). Вони спричинені закономірностями розвитку світ. продуктивних сил, що створює можливості для зростання масштабів господ. діяльності, потребує все більшої к-сті світового видобутку сировини, використання прісної води, вирубування лісів, збільшення навантаження на природний потенціал сільс. госп-ва. Це сприяє задоволенню потреб людини в засобах існування, зростанню старих виробн. потреб та виникненню нових. *Друга група* проблем – **Г.п.** у сфері сусп. взаємовідносин, які пов'язані із роззброєнням,

конверсією військ. вир-ва і збереженням миру, відверненням світової термоядерної війни, недопущенням локальних, регіональних і міжнар. криз та забезпечення стабільного миру; подолання екон. відсталості частини регіонів і країн світу. До *третьої групи* належать **Г.п.** у сфері розвитку людини забезпечення її майбутнього існування; вони охоплюють проблеми пристосування людини до умов природного і соц. середовища, яке динамічно змінюється під впливом НТР, подолання таких тяжких захворювань, як онкологічні, СНІД, серцево-судинні, різноманітних епідемій; культурно-моральні проблеми втрати окремою людиною довіри до соц. ін-тів, нестабільності сім'ї та послаблення зв'язку поколінь; б-ба з міжнар. злочинністю, наркобізнесом, торгівлею людьми, тероризмом; проблеми демократизації та охорони прав людини.

Специфіка **Г.п.** полягає в наявності низки притаманних їм спільних рис: 1) кожна **Г.п.** і всі разом відіграють важливу роль для майбутнього людства, тому затримка з їх вирішенням призведе до деградації умов життя і виробн. діяльності на планеті, що несе в собі небезпеку для існування людської цивілізації; 2) у процесах і явищах **Г.п.** проявляється поглиблення та ускладнення світогосподарських зв'язків, інтернаціоналізація інших сусп. процесів на Землі; 3) розв'язання цих проблем можливе лише за умови об'єднання зусиль усіх д-в і народів.

Г.п. розвитку людської цивілізації відрізняються загальнопланетарним хар-ром, пов'язані із забезпеченням життєвих потреб народів усіх країн незалежно від їх соц. ладу, рівня соц.-екон. розвитку, геогр. місцезнаходження і можуть бути вирішені шляхом співробітництва та взаємодії всіх д-в, їх невірність породжує загрозу для майбутнього нашої цивілізації. Знайти осн. шляхи та засоби вирішення **Г.п.** – означає забезпечити умови виживання всіх народів і подальший соц.-екон. розвиток людської цивілізації. *Див.: Римський клуб /В. Зінченко/*

Глоболоція – зміна політ. режиму в д-ві, здійснена за визначального політ. та екон. втручання ін. д-в, міжнар. орг-цій та органів,

транснац. корпорацій. Г. – елемент глобалізаційних теорій, запропонований відомим амер. політологом Т. Фрідманом на Світ. екон. форумі (2001, січень). Серед засобів, через які може здійснюватися Г., він вказав на суттєве збільшення зовн. допомоги в обмін на встановлення ефект. і демокр. правління. На думку Т. Фрідмана, Г. має застосовуватися щодо т.зв. «неспокійних д-в, які є надто великими, щоби зникнути, але надто неефективними, щоби розвиватися», характеризуються високим рівнем корупції, безсиллям права, фрагментацією влади. До таких держав він відніс Рос. Федерацію, Індонезію та Китай. Використання Г. як засобу забезпечення геополіт. інтересів, альтернативного військ. втручання, є елементом офіц. і прихованої зовн. політики світових надд-в. /О. Кресін/

Глокалізація – синергетична взаємодія різних структурних рівнів політики, яка реалізується в умовах суперечливих процесів стискання світу до цілісності (формування глобал. політики і глобал. громадян. сусп-ва) і зростання локальної ідентичності, яка здійснює контекстуальні впливи й опосередковує глобал. імперативи (локалізація політики). Поняття «Г.» вперше з'явилося в маркетингу і ґрунтувалися на яп. понятті «dochakuka», що спочатку позначало адаптацію фермер. технології до місцевих умов. Термін «Г.» (англ. *glocalisation*, *global* + *local* – глобал. і локальний) увів у наук. обіг у 1980-х рр. брит. соціолог Р. Робертсон на позначення взаємодії глобал. та локального, які, на його думку, співвідносні та неподільні. Теорія Г. багато в чому ґрунтується на теорії гібридизації, що розроблялась ще в сер. ХХ ст., і метою якої є охарактеризувати культурні феномени колоніального та постколоніального світу, що демонструє формування та існування культурних форм, заснованих на синтезі двох і більше культур. Різні концепції Г. розкрито у працях низки зарубіж. вчених (А. Аппадурай, З. Бауман, С. Болл, Е. Гідденс, Р. Дарендорф, Д. Інґлбай, В. Корецький, П. Мендіс, Д. Томлінсон, У. Ханнерц та ін.). Брит. соціолог З. Бауман наголошував, що збіг і переплетення синтезу

й роздроблення, інтеграції й розпаду аж ніяк не випадкові, і змінити цю ситуацію вже неможливо. Цей науковець наполягав на дихотомічності процесів глобалізації та локалізації, діалектичності процесів світового синтезу та фрагментації політ. процесів. Амер. науковець П. Мендіс у 1990-х рр., відійшовши від ідей діалектики, вбачав у Г. «людське обличчя глобалізації», адже, за його тезою, Г. – це не просто гібрид глобалізації і локалізації, це наслідок свободи, адже вона дає змогу громадам «унікально» реагувати на глобалізацію. П. Мендіс висловив ідею, що Г. покликана «надихати, зміцнювати локальні спільноти через стратегічне спрямування глобальних ресурсів на розв'язання місцевих проблем, досягнення позитивних соц. змін і задоволення мінливих культ. інтересів та потреб співт-ва». Голланд. дослідники О. Кросен, М. де Йонг та Д.-А. Вауб, вивчаючи запозичення політики у країнах, що розвиваються, пов'язали успіх політики із соціокульт. середовищем, в яке ця політика інтегрується, та людським чинником, тому вони розглядають Г. як глобал. норми, що мають локальний вимір. Інд. науковець Ш. Рао фокусує увагу, що Г. передбачає на одночасність процесів просторово-темпорального стискання світу (глобал. потоків) і піднесення локальної ідентичності (потоків опору уніфікації). При цьому вчені спостерігають суперечливі зміни політ. відносин. Так, на локальному рівні в багатьох країнах глобалізація співіснує зі свого роду «новим феодализмом», якому притаманні стосунки «патрон – клієнт» і зростання ролі подібних до мафії місцевих еліт, на що звертають увагу дослідники Б. Дікон та П. Стаббс, або відбувається впровадження місцевих стандартів, що мімікрізуються під глобальні. Водночас Г. створює можливості для локальних громад, шляхом стратег. зв'язку із глобальними ресурсами, вирішувати локальні питання для досягнення позитивних соц. змін, вона також живиться сучасними уявленнями про масштаби політики й ідеями транснаціональної, зокрема дискурсивної, та дорадчої демократії.

У 2000-х рр. до теми Г. звернулися рос. науковці (Л. Зевін, В. Козін та В. Пісачкін, Б.

Мазлиш, В. Скороходова, В. Щербанова та ін.), котрі приділили увагу питанням різних концепцій глобалізації, регіоналізації як складової глобалізаційних процесів або як певну альтернативу їм, позитивним та негативним наслідкам Г., фрагментації глобалізаційних процесів у контексті трансформації рос. сусп-ва. З-поміж укр. учених, котрі досліджували значення категорії Г., її місце в науці та співвідношення із реальністю, можна відзначити таких, як В. Воронкова, О. Олійник, О. Старіш, О. Суший та ін. Як найважливіші положення вітчизн. політ. досліджень Г. можна виділити: 1) Г. має кілька рівнів: *макрорівень* – рівень д-в та їхніх об'єднань, *мезорівень* – рівень регіону та *мікрорівень* – рівень повсякденної практики людей; 2) об'єктами глобалізаційного процесу на етапі модерну виступили міждерж. і наддерж. об'єднання, світові центри впливу (США, ЄС), транснаціональні корпорації, ЗМІ тощо); 3) глобалізація не суперечить функціонуванню «міні-політичних груп», що сприяє зниженню джерел ризиків, компактизації ризиків у просторі та часі; 4) становлення глобал. нелінійного світу ґрунтується не лише на процесах орг-ції «зверху», а й самоорг-ції «знизу»; 5) формування нової глобал. реальності з її надшвидкими екон. та комунікаційними взаємодіями не призводить до універсалізації підходів із розв'язання певних проблем, а навпаки, посилює політ. та соц. значущість місц. проблем, стимулює увагу до локального контексту та локальних контекстуальних ефектів /Т. Семігіна/

Гноблення політичне – певний стан, в якому окремі соц. елементи утискаються шляхом обмеження чи повного позбавлення можливостей реалізації їх інтересів за допомогою влади. Важливо підкреслити, що Г.п. має місце лише в тому випадку коли той кого пригнічують вимушений діяти у відповідності не до власної волі, а до волі того, хто здійснює гноблення. Окремі вчені вважають, що наявність добровільного підкорення у відносинах характеризують лише владні відносини, які не слід сприймати як Г.п. Але якщо добровільне підкорення замінюється пригніченням об'єкту

владних відносин, то вони обов'язково трансформуються у відносини Г.п. Таким чином, владні відносини передбачають виключно добровільне підпорядкування об'єкту. Якщо ж стосунки між учасниками політ. відносин набувають хар-ру систематичного примусового підкорення і здійснюються усупереч інтересам того об'єкту, який підкоряється, то мова повинна йти про Г.п. Існування в політ. відносинах Г.п. вирішальним чином впливає на перспективи політ. системи, її ін-тів та самого політ. процесу. В першу чергу, це пов'язано з руйнуванням учасників політ. процесу як одиниць здатних діяти конструктивно, ініціативно та творчо, що саме по собі ліквідує основу поступального розвитку сусп-ва, веде до його деградації та розпаду всієї системи соц.-політ. відносин.

Гол. засобом Г.п. є політ. репресії (лат. *repressio* – придушення, покарання), які розуміють як певний набір заходів з примусу, які застосовуються за політ. мотивами. До їх числа слід віднести – позбавлення життя та волі, примусове лікування в психіатр. установах, висилку, заслання, позбавлення громадянства, залучення до примусової праці, позбавлення або обмеження прав і свобод осіб, які були визнані соц. небезпечними або неблагонадійними за класовими, соц., нац., реліг. або ін. ознаками.

Сьогодні слід звернути увагу на кілька «прихованих» і особливо небезпечних засобів Г.п. Їх небезпечність пов'язана з можливостями практично тотального підкорення великих груп населення і всього сусп-ва. У часи розвитку «інформ. сусп-ва», в першу чергу, це стосується маніпуляції масовою свідомістю. Оскільки використання засобу такого роду здійснюється приховано, більшість громадян навіть не завжди здатні усвідомити втрату своєї свободи, залежність від пануючих прошарків. За таких умов, особлива роль належить науковцям та широким колам інтелігенції, які покликані виступати «головними запобіжниками» реалізації засобів Г.п. такого роду.

Крім того, до важливих засобів Г.п. слід віднести всезагальну корупцію в сусп-ві, яка

пронизує всі елементи системи держ. управління. Корупція знищує практично всі можливості законної реалізації інтересів великих груп населення, що забезпечує умови існування Г.п.

Розрізняють *зовнішнє Г.п.*, яке здійснюється у наслідок підпорядкування одних д-в іншими та *внутрішнє*, коли стан утисків окремих соц. груп виникає внаслідок встановлення політ. режиму, який передбачає необмежене застосування насильницьких методів реалізації політ. влади.

Конституц. етап розвитку д-ви був ознамований, крім іншого, запровадженням переліку політ. прав і свобод, серед яких своє місце належить праву народу на опір гнобленню. Основний Закон України має низку положень, які спрямовані на встановлення та забезпечення такого права. Зокрема, в ст. 55 прямо вказується, що: «Кожен має право будь-якими, не забороненими законом, засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань». Крім того, у ст. 27 визначено: «Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань», а у ст. 44 вказується, що «ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх екон. і соц. інтересів». Практично немає такого порушення конституц. прав і свобод громадян, які не призводили до Г.п. особистості, групи людей, соц. прошарків чи більшості народу. /М. Іванов/

Голова територіальної громади – вища посадова особа місц. самоврядування, яка обирається територ. громадою та виконує представницькі, виконавчі, контрольні ф-ції самоврядування. Як представник територ. громади голова володіє певними обов'язками у своєму виборчому окрузі, яким є вся відповідна громада. Зокрема, він має право: офіційно представляти інтереси територ. громади в місц. органах виконавчої влади, відповідних органах місц. самоврядування, підприємствах, установах і орг-ціях незалежно від форми власності з питань, що належать до відання органів місц. самоврядування відповідного рівня; порушувати перед органами і

орг-ціями та їх посадовими особами, а також керівниками правоохоронних та контролюючих органів питання, що зачіпають інтереси територ. громади та вимагати їх вирішення; доступу до ЗМІ комунальної форми власності з метою оприлюднення результатів власної діяльності. Відповідно до законодавства України існують такі нормативні вимоги для кандидата на посаду Г.т.г. повинен бути громадянином України, який має право голосу; не молодше 18 років; відсутність судимості за вчинення умисного злочину (або якщо ця судимість погашена або знята у встановленому законом порядку); відсутність рішення суду про визнання особи недієздатною; обов'язок відмовитися від будь-якого депутат. мандата на час виконання повноважень сільського, селищного, міського голови; обов'язок припинити трудові відносини з усіма орг-ціями, підприємствами, установами, де він обіймає будь-яку посаду, в т.ч. на громад. засадах (крім викладацької, наукової та творчої роботи в позаурочний час); обов'язок припинити будь-яку підприємницьку діяльність; обов'язок припинити отримання прибутку від будь-якої підприємницької діяльності. Г.т.г. належать до наступних категорій посад: перша категорія – посада Київ. міськ. голови; друга категорія – посади Сімферопольс. міськ. голови, міських (міст – обл. центрів) голів; третя категорія – посади міських голів (міст обл. і республ. в АР Крим значення, крім міст – обл. центрів); четверта категорія – посади міських (міст районного значення) голів, селищних і сільських голів. Г.т.г., фактично, як і будь-який депутат, має право на: 1) звернення, запит та запитання; 2) на невідкладний прийом; 3) вимагати усунення порушень законності і встановлення правового порядку; 4) порушувати питання про перевірку діяльності підприємств, установ і орг-цій незалежно від форми власності; 5) брати участь у роботі ін. органів місц. самоврядування.

Статус та повноваження сільських, селищних і міських голів визначені та закріплені ст. 141 Конституції України та у гл. 3 Закону «Про місц. самоврядування в Україні». Сільський, селищний та міський голова є одно-

осібним представником територ. громади. Він не може бути депутатом будь-якої ради, суміщати свою службову діяльність з ін. посадою, зокрема на громад. засадах, займатися підприємницькою діяльністю, одержувати від цього прибуток. **Г.т.г.** очолює відповідну раду та її виконавчі органи, головує на засіданні ради. На сільських, селищних, міських голів поширюються повноваження та гарантії депутатів рад, передбачені законом про статус депутатів рад, якщо ін. не встановлено законом. Час перебування на посаді голови зараховується до загального і безперервного стажу роботи (служби), а також стажу роботи за тією спеціальністю, за якою він працював до обрання на посаду. Голова на час виконання своїх обов'язків звільняється від призову на військ. або альтерн. службу, а також від призову на військ. збори. Оплата праці голови здійснюється за рахунок коштів місц. бюджету у межах, визначених відповідною місц. радою відповідно до умов оплати відповідних категорій посад держ. службовців.

Повноваження **Г.т.г.** можна виокремити у такі групи: організаційно-розпорядчі; координаційні; представницькі. Серед важливих конституц. ф-цій та повноважень **Г.т.г.** можна виділити такі: орг-ція виконання нормативно-правових актів; управління муніцип. апаратом; забезпечення розробки та виконання місц. бюджету; представництво територ. громади, ради та її виконкому; орг-ція діяльності ради та її виконкому тощо. /Т. Лушагіна/

Голодомор 1932–1933 рр. Очевидці і дослідники використовували різні назви **Г.**: «страда голодом», «штучний голод», «навмисно організований голод». Термін **Г.** походить від слів *голод* та *мор* і став загальноновизнаним у л-рі. **Г.** був організований владою СРСР у 1932-1933 рр. в тогочасній Україні та на Кубані (де в основному проживали українці), спричинивши масові людські втрати. Стратегічна лінія радян. влади полягала у тому, що нац. питання в Україні – це селян. питання, вирішення якого, вважав **Й. Сталін**, мало забезпечити перемогу соціалізму в СРСР. Ретельно спланований владою екон. механізм **Г.**

був спрямований на тотальне зниження рівня життя укр. населення з метою досягнення політ. активності та низького рівня політ. активності.

Несподіване виникнення нової укр. ідентичності внаслідок нац. відродження та українізації 20-х рр. ХХ ст., самостійницькі настрої в Україні та на Кубані викликали стурбованість керівництва ЦК ВКП(б) на чолі з **Й. Сталіним**. Через це й був превентивно спричинений терор, спрямований проти всіх верств укр. населення, винищення політ. активних людей, причетних до утворення й діяльності УНР, нац.-визв. рухів і спротиву комуніст. експериментам 1917-1933 рр., проти примусової колективізації, зокрема.

Утім, більшовики не ставили перед собою завдання знищити селян як клас, а лише прагнули досягти масового переходу населення до виживання, замість повноцінного життя. Останнє не лише пропонувалося в обмін на лояльність, а вимагало схвалення політики партії (тобто, того ж таки **Г.**) та участі в б-бі з «прихованими ворогами народу» і, звичайно, націоналістами. Адже у свідомості тих, хто пережив часи **Г.** та реальних вітальних загроз (неймовірно страждання, виснажливі й принизливі пошуки їжі, випадки канібалізму), на рівні підсвідомості режим жорстко прив'язував поняття **Г.** до поняття «процес українізації» та «укр. націоналісти», які нібито винні у **Г.** Нищівний удар по нац. свідомості й пам'яті супроводжувався швидкими темпами згортання українізації та перекладання вини на її лідерів.

Осн. відмінність **Г.** в Україні від голоду в тій же Росії (напр., у Поволжі) полягає у використанні в Україні т. зв. «чорних дошок», які виставлялися перед певними населеними пунктами. Якщо певний колгосп через недостатні показники у хлібозаготівлі заносили на «чорну дошку» (право занесення належало обласним виконкомам), із населених пунктів вилучалося *все їстівне*, що автоматично прирікало людей на голодну смерть. У тому ж Поволжі «чорних дошок» не існувало. У селян там вилучалося, в основному, зерно (картопля чи сухофрукти залишалися). Відповідно, рівень смертності під час **Г.** у тогочасній Укра-

їні у рази був вищим, ніж рівень смертності від голоду в ін. (аналог. за к-стю жителів та територією) регіонах СРСР.

Упродовж десятиліть масове вбивство людей штучним голодом не лише навмисно замовчувалося радян. владою, але й взагалі заборонялося про нього будь-де згадувати. Глибина і масштаби штучно створеної тоталіт. режимом гуманіт. катастрофи виявилися настільки значними, що її політ.-психол. «відлуння» відчутне і в наші дні.

Світова історія ХХ ст. знає три жахливі геноциди: вірменський, український та єврейський. Проте, якщо перші два детально задокументовані та відомі в світі, то стосовно Г. в Україні спостерігається зовсім ін. ситуація. Комуністи старанніше, ніж нацисти, знищили докази своїх злочинів.

Конвенція ООН від 9 грудня 1948 р. «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» наголошує, що однією з ознак геноциду є «зумисне створення для певної групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове її знищення». Внаслідок геноцидної політики щодо селян винищено від 6 до 10 млн осіб, а тих, хто вижив, позбавлено елементарних прав і свобод. Світова громадськість вже давно не має сумнівів, що злочини, вчинені сталін. режимом в СРСР, аналогічні гітлерівським злочинам у Німеччині (Резолюція ПАРС від 2006 р. № 1481 «Про злочини тоталітарних режимів та необхідність їхнього засудження»). Актом геноциду Г. 1932-1933 рр. визнано Законом України та низкою країн світу.

У тлумаченні геноциду щодо українства йдеться не про обов'язкове знищення селянства як групи, а про важливість ліквідації провідників і продуцентів нац. свідомості. Можна виділити п'ять напрямків такої геноцидної практики. 1. Здійснювалась послідовна пропагандистська кампанія підготовчих дій проти групи, яка підлягала знищенню (куркулі, яких В. Ленін вважав найбільш дикими і звірячими експлуататорами). 2. Уряд готував виконавців у такий спосіб, щоб майбутні жертви не викликали в них співчуття (вкрай аморальних активістів-буксирників, які були готові до

будь-якого беззаконня на чолі з чекістами, комуністами й комсомольцями). 3. Пропаганда була спрямована на те, що вони (група) – небезпечні злочинці, які не заслуговують «пощади» (саботаж на селі організовують куркулі, пеглорівці, вояки і прихильники УНР). 4. Приречених переставали вважати рівними собі, причому, ця думка нав'язувалася у масовій свідомості людей (хороші – це колгоспники або несвідомі одноосібники, яких бажано залучити до колгоспу; погані – це куркулі). 5. Провідна верства, яка могла очолити потенційний спротив, підлягала винищенню (найактивніша і нац. свідомо частина українців – інтелігенція, служителі церкви і, звичайно, куркулі).

Тому організованого і збройного масового спротиву цій антилюдській акції з боку селян майже не було (дослідники називають цифру бл. 4000 селян. виступів і заворушень), оскільки основна його креативна верства була ліквідована або морально подавлена. Крім того, очолити селянство, попередньо деморалізоване хлібозаготівлями, колективізацією та репресіями, яке б стало на захист своїх прав, не було кому.

Г. став суттєвою перешкодою для реалізації людиною своїх природних прав: права людини на життя і безпеку, володіння й розпорядження власністю, на визнання, гідність та вибір, що у сукупності характеризують самодостатність індивіда. Перш за все, це природне право людини на гідне життя, яке в сільс. місцевості було зведене до нуля. Внаслідок соціаліст. експерименту (націоналізація, колективізація та знищення власників) у пересічного громадянина сформувалася відразу до приватної власності, байдуже ставлення до загальноукр. патріот. справ, спрямованих на захист нац. багатства, територіальної цілісності д-ви.

Закріпачені колгоспом селяни були позбавлені права *свободи вибору*, завдяки якому людина стає не активним суб'єктом сусп. розвитку, а пасивним об'єктом еволюції. До колективізації селянин повноправно володів землею, мав знаряддя праці для її обробітку, на свій розсуд вів госп-во, сам розпоряджався

результатами своєї праці. Відокремлений від землі, засобів вир-ва й розподілу виробленого продукту, селянин став не господарем, а безправним виконавцем розпоряджень і команд зверху, звичайним наймитом, який дедалі менше був зацікавлений у результатах праці, зростанні вир-ва.

У ході колективізації та «розкуркулювання» село втратило найбільш старанних і сумлінних господарів, відданих землі хліборобів. Були підірвані основи селянства як окремого класу, що займав особливе місце в системі вир-ва, зі своїми специф. формами орг-ції праці, укладом життя, побутом, менталітетом, соц. психологією та мораллю. Характерними рисами укладу життя стали незацікавленість у сумлінній високопродуктивній праці, байдужість ставлення до неї, патерналізм і політ. апатія у сусп. житті, намагання дати менший внесок у колгосп, а взяти від нього якомога більше тощо.

Засобами Г. відбулася імплементація політ. режимом у свідомість українців такої антилюдської якості як соц. страх перед владою, який, укорінившись на генетичному рівні, паралізує волю, гідність, свободу вибору і прагнення людини до здорового способу життя. Геноцид і етноцид супроводжувалися *масовим відокремленням дітей від батьків*. Конвенція ООН стосовно геноциду наголошує, що «примусова передача дітей однієї людської групи в ін.» теж кваліфікується як геноцидна практика. Сотні тисяч дітей із укр. сіл, які залишилися після Г. сиротами, були направлені у патронати й дитячі будинки переважно в міста, де вони потрапляли у іншомовне середовище, позбавлені прав вибору втрачали не лише прізвища і корені свого родоводу, але й материнську мову, набували рис меншовартості, навіть ворожості до всього українського.

Катастрофа укр. народу, яку пережили його пращури, насамперед полягає у тому, що його *суб'єктність* зруйнована в сусп.-політ. житті. Ліквідований селянський приватновласницький клас – це фундамент українства з його незалежницькими настроями, оскільки

місто в Україні іст. формувалося за етнічним складом переважно не з етн. українців.

До Г. укр. селяни за своїм світоглядом практично не відрізнялися від польс. чи прибалт. селян, чи від фр. фермерів. Із такими рисами вони не стали б зразковими колгоспниками, без чого перемога соціалізму в СРСР була б неможливою. Свідомо спрямовані і бездоганно виконані більшовиками Г. і репресії призвели до зміни в українців європ. ментальності на євразійсько-радянську, унеможливили повноцінно утвердитися Україні потужною д-вою на європ. континенті.

Г. і сталін. репресії 30-х рр. ХХ ст. та наслідки радян. Тоталітаризму – це, за Дж. Мейсом, постгеноцидне сусп-во, яке потребує щоденного щеплення знаннями нашої трагічної історії, глибинними духовн. традиціями б-би за утвердження свободи в усіх її проявах. Завдяки цьому має відродитися й утвердитися укр. ідентичність, людська й нац. гідність та визнання України як незалежної та рівноправної серед демокр. д-в. /О. Куць/

Громада – група людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів тощо; в Україні та Білорусії – поземельне селянське об'єднання, а також збори цього об'єднання; стійка, здатна до самовідтворення форма соц. орг-ції людей для якої характерні (різного ступеня) колект. власність на засоби вир-ва, іст. сформований тип самоврядування, сусп. та ідеол. єдність (спільні збори, обряди, культові споруди та ін.), а також ф-ції захисту, регулювання землекористування й виробн.-матер. відносин; це спільнота, співт-во, територіальний, професійний колектив, засіб самоорг-ції громадян. Поняття Г. можна визначити як певну спільноту, що об'єднується на основі територ. показника чи для вирішення спільної проблеми (політ., екон., соц., реліг. тощо хар-ру).

У вітчизн. політ. думці до питання Г. зверталися: М. Костомаров (досліджував Г. під кутом її нац. специфіки та особливостей іст. розвитку, визначаючи поняття Г. як певне об'єднання індивідів на основі принципу рівності та демократизму), Г. Андрузький (Г. як найнижча ланка адм.-тер. поділу), В. Ан-

тонович (Г. як соц. утворення), С. Подолинський (Г. як об'єднання людей для виконання виробн. ф-цій і розв'язання громад. справ); І. Франко (Г. як найменша складова одиниця д-ви, що має здійснюватися на основі соц., екон. і культ. показників).

Систематизовану концепцію місц. самоврядування та створення територ. Г. запропонував М. Драгоманов. У запропонованій М. Драгомановим теорії нової парламентської д-ви із створенням органів місц. самоуправління, вчений приділив увагу двом гол. питанням: самоврядування загальнодержавне й самоврядування місц., базисом якого повинна стати Г., як об'єднання на основі певного показника: території, національності, спільності інтересів, спільності поглядів на політ. життя. М. Драгоманов визначив Г. як основу місц. самоврядування, без якої воно не зможе існувати та розвиватись. Він вважав, що тільки Г. може стати тим чинником, який зможе допомогти Україні повернути свою державність і стати базисом розвитку укр. демокр. д-ви та громадян. сусп-ва.

Упродовж іст. розвитку Г. набувала різного соц. і правового змісту, а також залежала від геогр. показника. Це проявлялося в окремих її ф-ціях, назвах і т. п. Так, напр., *волосна Г.* – центр. і півд. райони Лівобережжя (утворилася в результаті колонізації регіону у XVI–XVIII ст., що здійснювалась, як правило, великосімейними колективами та неродинними групами); *сябринна Г.* – північ Лівобережжя та Слобожанщини (виникла в результаті розпаду великосімейного дворогосп-ва, штучного об'єднання неродинних домогосп-в і виступала як суто територіальна орг-ція – форма сільської Г., хоча жителі поселення і були родичами).

У суч. політ. науці є кілька типологій Г., що можуть виникати відповідно до різноманітних чинників: резидентних, ідентифікаційних, світоглядних. Г. за резидентною ознакою поділяються на *територіальні* та *місцеві*. Відмінність між поняттями полягає в тому, що місц. Г. можуть називатися окремі населені пункти разом із їх жителями., а сукупність місцевих Г. може утворювати територіальну

Г. Найголовнішою спільною ознакою цих Г. є спільне місце проживання. До територ. Г. можуть входити і Г., які об'єднані за різними показниками, не обов'язково територіальним, напр., за профес. приналежністю, за спільними інтересами, за статевою та віковою ознаками. І ці громади можуть бути прикріплені до певної території й брати активну участь у вирішенні питань місц. значення. Осн. ж ознакою ідентифікаційних Г. є спільні цінності або ж хар-ки (сфера зайнятості, вікові та статеві хар-ки, приналежність до певного реліг. напрямку), які не обов'язково обмежуються територ. напрямками. Третя група Г. відзначається спільним світоглядом або ж групою інтересів – об'єднання, що виникає на основі спільної проблеми та необхідності її вирішення. /Г. Лушагіна/

Громадська думка – уявлення про спосіб існування свідомості, як сукупної свідомості окремих індивідів, об'єднаних у соц. групи, які пов'язані спільністю інтересів, в якій фіксується ставлення до подій або явищ громад. життя. У повсякденному житті Г.д. вважають думку колективу (груп) про події та факти внутр. й зовн. життя, поведінку окремих членів колективу. Це єдині за змістом судження, присвячені фактам соц. життя, колективної діяльності та діяльності окремих осіб. Вона може формуватися стихійно або свідомо, набуваючи при цьому ф-ції оцінки щодо предмета, відносно якого виникла.

Проблема визначення та інтерпретації Г.д. уперше виникає в античній філософії. Протагор визначає спостережуваний ним соц. феномен – «публічну думку» – як думку більшості населення. За Платоном, «публічна думка» – думка аристократії. Згодом обидва напрямки, представлені в античності, отримують свій розвиток в соц., філос. думці. Прихильники *першої* лінії, визначають Г.д. як силу, з якою повинні рахуватися, як інструмент участі народу в управлінні держ. справами. Прихильники *другого* напрямку стверджують, що думка пануючої еліти виступає як сила, що впливає на населення і сприяє легалізації політ. панування еліти.

У XVII-XVIII ст. поняття **Г.д.** використовується для позначення колект. суджень поза сферою, підконтрольною уряду, які впливають на політ. процес прийняття рішень. У середині XIX ст. найцікавішими у розвитку аналізу **Г.д.** є роботи Г. Тарда, зокрема «Громадська думка і натовп». Тард протиставляє натовп і публіку, акцентуючи останню в якості суб'єкта **Г.д.** Роботи Тарда фактично знаменують собою початок соц.-психол. підходу в дослідженні **Г.д.**

Як соц. феномен, **Г.д.** має такі сутнісні характеристики: вона є не арифметичною сумою думок окремих індивідів щодо певного питання, а інтеграційним утворенням, яке має історичні, часові, територіальні особливості, складну структуру і виконує певні ф-ції; формується внаслідок висловлювання групи людей, яка є не механічним утворенням, а характеризується певною спільністю інтересів, цілісністю; постає лише щодо актуальних для соц. спільноти чи сусп-ва проблем, ситуацій; її характеризують інтенсивність поширення, стабільність, вагомість, компетентність, соц. спрямованість; може виражатися як у вербальних судженнях, так і в реальній поведінці; часто є конфліктною.

Засоби, форми впливу **Г.д.** на сусп. життя різноманітні і реалізуються в її ф-ціях, які виражаються у двох тісно пов'язаних між собою вимірах – горизонтальному та вертикальному. *Горизонтальний* вимір **Г.д.** виявляється в урегулюванні різноманітних стосунків між індивідами в соц. спільнотах. Його ф-ції забезпечили еволюцію цивілізації. До них належать: оціночна, критична, діагностична, нормативна, виховна ф-ції. *Вертикальний* вимір **Г.д.** передбачає розгляд її як соц. інституції, найпомітнішими ф-ціями серед яких є: експресивна, консультативна, ф-ція тиску на владу, директивна.

Г.д. завжди мала велике значення і для окремих особистостей, і для сусп-ва в цілому. Саме тому спроби впливу на неї можна вважати закономірними. Взагалі розрізняють три стратегії психол. впливу: імперативну, розвиваючу та маніпулятивну. У процесі імперативного (директивного) впливу припускається,

що особистість, якою намагаються керувати у зв'язку з якимись обставинами (невисокий соц. статус об'єкта впливу, специфіка служби у військ. підрозділах, екстремальні ситуації, пов'язані з ризиком для життя людей та дефіцитом часу), буде змушена сприйняти вплив. Розвиваюча стратегія побудови впливу передбачає орієнтацію суб'єктів міжособистісної взаємодії на рівноправні і відкриті стосунки у процесі досягнення певної мети, на врахування мотивів і потреб усіх учасників взаємодії. Маніпулятивна стратегія орієнтується на бездоганне знання та врахування психол. станів об'єкта впливу, вміння непомітно та спритно змінити думку людини, домогтися від неї потрібних маніпуляторів дій.

Г.д. відчутно впливає на життя колективу, групи, особистості, на спілкування та міжособистісні відносини. У виробн. колективах на судження щодо певної особистості багато в чому впливає думка лідера, керівника. Негативною є тенденція до незмінності **Г.д.** щодо певної людини. Хибна **Г.д.**, яка не відповідає дійсності, теж веде до небажаних змін у психол. кліматі колективу. Під впливом **Г.д.** можуть різко змінюватися уподобання людини та сфера її спілкування. Важливо враховувати: у будь-якому віці людина внутр. незавершена, вона зберігає здібності до розвитку та самовдосконалення. **Г.д.** за своєю внутр. природою є складним утворенням, яке характеризується розірваністю, суперечливістю, здатністю до швидких несподіваних змін тощо. /А. Соловійова/

«Громадянин світу» (космополіт) – людина, що ідентифікує себе більше за приналежністю до людства, аніж до окремого соц. класу, нації тощо. Поняття **«Г.с.» (к.)** і космополіті (всесвіт. міста) використовувались ще стародавніми грец. філософами, зокрема Гераклітом. Першим **«Г.с.» (к.)** у наш час себе проголосив уродженець США *Гаррі Девіс* – громад. діяч, кол. бродвей. актор і пілот бомбардувальника. Він відмовився від громадянства США 25.05.1948 р., намагаючись повернути свій паспорт у посольстві США у Парижі, пояснюючи своє рішення так: якщо люди у світі відмовляться від своїх національ-

ностей і д-в, то на планеті не буде воєн, бо нікому і ні з ким буде воювати. Влада наказала Г. Девісу покинути Францію до 12.09.1948 р., проте 7 вересня він відвідав палац Шайо, де відкрилася Генер. асамблея ООН, і таким чином вступив на нейтральну територію. Після цього Девіс отримав перший паспорт громадянина світу. Неодноразово намагався з ним подорожувати, за що, як правило, його заарештовували. У 1953 р. створив Всесвітній уряд громадян світу, під керівництвом якого почав працювати орган із видачі документів. Установа видає заявникам паспорти, свідоцтва про шлюб і народження та ін. документи. Зокрема, Г. Девіс передав паспорт громадянина світу кол. співробітнику ЦРУ Е. Сноудену, документи якого були анульовані владою США.
/Н. Хома/

Гуманізація політики – інтегративний процес у сусп-ві, що передбачає формування та розвиток гуманіт. мислення суб'єктів політ. процесу, виховання гуманіт. політ. еліти із визнанням особи як найвищої соц. цінності в політ. системі координат, з якої починає конструюватися система знань про політ. дійсність і, якою завершуються стратегії людського існування. Гуманізм у політиці виступає не критерієм чи оцінкою, а етико-соціальним принципом служіння індивіду, фундаментальною основою розгортання політики втіленою у законотворчій та виконавчій діяльності. **Г.п.** виходить із принципів антропоцентризму, розуміння «іншого» як «немежі» особистих можливостей, нелінійного бачення шляхів вирішення соц.-політ. проблематики. Детермінантами антропологічної орієнтації у політиці стають принципи цілісності (людина самодостатня істота, котра стверджуються через відтворення власної квінтесенції в простір-часі), субстанційності (співвідношення прав і свобод особи із політ. реаліями на користь особи), вільної дії (визнання можливості вияву «альтернативної свідомості» на всіх рівнях політ. діяльності). **Г.п.** виражається у формах орг-ції, цілях, змісті, у засобах та способах політ. практики. Найбільш гуманною є політика, що реалізується в демокр. д-ві, за-

безпечуючи потреби та умови розвитку особистості. Адекватними засобами з точки зору **Г.п.** є такі, які не спричиняють до силових протистоянь, проявів фізичного чи духовного насильства, не принижують людську гідність: політ. дискурс, реформування. У світлі міжнар. відносин **Г.п.** проявляється у рівноправності, праві на самовираження, декларуванні мирних способів вирішення міжнац. чи міжетн. конфліктів. Критерієм ефективності процесу **Г.п.** є орієнтація політики на «самообмеження», задоволення прав особистості та вільний розвиток її можливостей через політ. доцільність із врахування соц. реалій, моральність учасників політ. процесу, громад. згода та інтеграція.

Умовами **Г.п.** є: гуманіст. потенціал сусп-ва, свобода вибору для максимально розвитку та самовдосконалення особистості, інституалізація моральних вимог у діяльності суб'єктів політ. відносин, закріплення їх у межах правових норм. Принципами **Г.п.** є: антропоорієнтація, саморефлексія, визнання «іншого», толерантність, справедливість, реалізація прав та свобод індивіда, самоорг-ція, ненасильство, рівноправність, етика відповідальності, самоконтроль, політ. дискурс.

Дослідження **Г.п.** як концепту пов'язано із працями Арістотеля, Н. Мак'явеллі, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г. Гегеля, в яких аналізуються питання співвимірності етико-моральних принципів та політичних. В подальшому О. Конт і М. Вебер, вивчаючи взаємобумовленість політики та моралі, приходять до песимістичного висновку стосовно відсутності моральних засад в політ. діяльності. Ключову роль у впровадженні гуманіст. ідей на поч. ХХ ст. відіграють «батьки» реліг. гуманізму: Ч. Поттер, Т. Абель, Дж. Дьюї, Г. Бушман, Е. Г. Уілсон, К. Різе. Результатом їх роботи став «Гуманістичний маніфест I» (1933), котрий дав поштовх глобальному гуманіст. руху («Рух за людські відносини»,). У другій пол. ХХ ст. формується ідеологічне ядро «нового гуманізму», в основу якого покладено систему заперечень тоталітарного антидемокр. режиму (концепції «якості життя», «гуманістичного комунітаризму» Е. Фромм,

екзистенціалістські проекти), а також принципи неотомізму, постмодернізму, персоналізму. Неоднозначними на проблему гуманності в політиці є погляди емотивістів (Р. Карнап, Ф. Штамфлер), котрі отожднювали моральні та політ. принципи.

Методолог. основою суч. гуманізму є концепція прогресивного неогуманізму (П. Куртц, Е. Нагель, Д. Рассел, Б. Г. Скіннер, Ж. Медведєв), в якій увага акцентується на виховній складовій в бутті людини, ініціативі особи у сусп. справах, її політ. активності та відповідальності. Підґрунтям суч. теорії **Г.п.** стали: концепції правової д-ви, д-ви заг. добробуту (Р. Дарендорф, Т. Маршал, К. Еспін-Андерсен), політ. етики (Б. Сутор, К. Голд, Ф. Рено, Х. Карраседо, К. Баллестрем, Д. Шишкін, О. Шумілова, Ю. Согомонов); гуманіст. людини (Г. Дашутін); теорія дискурсивної свободи і розв'язання політ. конфліктів (К.-О. Апель, Ю. Габермас); теорія соц. та політ. справедливості (Ф. Гаск, Дж. Роулз, О. Гьоффе); ідея субсидіарності (О. Гьоффе).

Гуманізаційні процеси політ. сфері вивчають вітч. дослідники: на людиновимірності змісту політики наголошують укр. гуманісти (С. Оріховський – концепція «громад. гуманізму», Ю. Котермак), учені Києво-Могилянської академії (С. Яворський, Т. Прокопович, Й. Кононович-Горбацький, Г. Кониський), надаючи особливого значення моральним засадам громад.-політ. життя. На суч. етапі розвитку вітчизн. політ. науки різні ракурси проблематики **Г.п.** вивчають В. Денисенко, С. Баліченко, Г. Дашутін, М. Широкова, В. Корнієнко, С. Пазенко, В. Ярошенко та ін. /О. Макух/

Гуманізм інтегральний (лат. *humanus* – людський) – поняття введене у соц. філософію фр. неотомістом Ж. Марітеном (1882-1973), яке характеризує стан духовного перетворення та оновлення сусп.-ва, коли за допомогою відновлення трансцендентних засад людського життя досягається подолання процесів відходу людини від Бога. Таким

чином, реалізація **Г.і.** як бази для розвитку соціального повинна сприяти функціонуванню християн. демократії, в якій релігія регулюватиме на вищому рівні відносини між людьми та забезпечувати розвиток основних свобод. Основними принципами **Г.і.** Ж. Марітен називав утвердження основних цінностей особистості, спільне співіснування людей у прагненні до реалізації громад. благ, а також християн.-теолог. спрямованість, яка неодмінно приводить до екуменічного зближення віруючих. Саме це і повинно призвести сусп.-во до максимального розкриття людського потенціалу та реалізації свободи. Проповідуваний Ж. Марітенем **Г.і.**, повинен був слугувати оновленню цивілізації. Класичний гуманізм він критикував за заперечення основ традиції, відмову від надприродного начала у людині та відпадиння людини від Бога. Тому він виступав за гуманізм, за своїм еством теоцентричний, за умов якого людина відкрита світу божественного та надприродного, оскільки вона одночасно є природною та надприродною істотою. /В. Бліхар/

Гуманізм радикальний (лат. *humanus* – людський) – система поглядів амер. психоаналітика Е. Фромма (1900-1980), відповідно до яких людина може реалізуватись лише за умов відсутності підпорядкованості вищим силам, у чому полягає її негативна свобода; визнає орієнтацію на рішучу боротьбу з пануванням над нею будь-яких ірраціональних сил. Ідейними натхненниками цієї позиції її автор називав З. Фрейда, К. Маркса, Й. Я. Бахофена, юдейських пророків та Будду. Він стверджував наявність у ній ідей позитивної свободи, що є нестерпною для людини, тому особистість неспроможна дійти до позитивної свободи та отримати свободу негативну. Рятуються вона від неї втечею до нової залежності, що призводить до підкорення волі людини зовн. авторитету – партії, д-ві, «закону і порядку» як самоцінності, що є характерним для тоталітарних режимів. /В. Бліхар/

Д

Двомовність українсько-російська – цілеспрямована мовна політика Рос. імперії та СРСР, яка була спрямована на стирання відмінностей між етнічними українцями і росіянами та знищення рідної мови і культури укр. народу. Цей феномен сформувався у надрах багатовікової бездержавності укр. народу, його колоніального минулого, коли він був змушений вивчати мову завойовника, яка насильно нав'язувалася, а рідна заборонялася. Це добровільне вивчення громадянами України рос. мови та послуговування цією мовою у побуті, на службі і т. п. Під час правління В. Щербицького рос.-укр. двомовність досягла свого логічного завершення. 1970-ті рр. вчені оцінюють як період безжального викорінення всього, що містило хоча б натяк на укр. самобутність.

Двомовність – вільне використання двох мов громадянами будь-якої д-ви, приміром, рос. та укр. або ін. мови російськомовними та іншомовними українцями. Це користування тією чи ін. мовою в залежності від обставин або з політ. міркувань. Варто зазначити, що двомовними, як правило, є російськомовні українці півн., частково центр. та ін. регіонів д-ви. Разом із тим, двомовність окремі політ. сили використовують в політ. б-бі за владу або заради досягнення своїх особистих інтересів і мети. Якщо дві мови розглядати як дві культури і дві нації у межах однієї унітарної д-ви, то у нерівних умовах їх розвитку одна з них може перетворитися на пануючу, більш престижну і головну. Окремі дослідники вважають, що коли проросійські політ. сили борються за держ. статус рос. мови, яка і так в Україні є пануючою, то насправді вони виборюють рівність не для двох мов – укр. і рос., а лише для однієї – російської. Така ситуація призвела до того, що на сучасному етапі більше 1/5 двомовних українців виступають проти незалежності як такої.

На думку багатьох укр. вчених, функціонування двох держ. мов в одній д-ві може при-

звести до мовно-політ. конфлікту і до розколу д-ви за мовною ознакою, якщо одна з них, приміром, – російська, яка частиною укр. соціуму, вважається престижною, панською та елітною, ін. – українська, яка вважається суржиком, селянською, мужицькою. «При таких обставинах взаємини двох мов визначають не гармонійне співіснування і взаємодію, а конфлікт і б-бу, яка триватиме доти, доки на цій території не переможе одна з них. Та д-ва, в якій панує мова колонізатора, не розвиватиметься як країна незалежна, а як постколоніальна» (Л. Масенко).

У той же час щодо проблеми двомовності є підхід, за яким двомовність «чинником інтелектуального збагачення і духовного розкріпачення»; «людина, яка знає кілька мов, завжди виграє порівняно з тією, яка орієнтується на одномовність», а «володіння рос. мовою на стадії навчання не несе загрози для рідної мови». (Л. Нагорна). З цією точкою зору можна було б погодитися, якби проблема двомовності в Україні не була «об'єктом політ. ігор»; за таких умов, зрозуміло, що чекає на укр. мову, коли на держ. рівні поруч з нею постане офіц. (держ.) – російська. Дослідники (зокрема Г. Скрипник) прогнозують, що закріплення двомовності на законодавчому рівні поглибить розкол у сусп-ві на мовно-нац. ґрунті і призведе до втрати держ.-територ. цілісності країни і її розпаду. /С.Савойська/

Дебати політичні (фр. *debat* – обговорення, дискусія, спір) – форма обговорення, дискусії в роботі парламенту, з'їзду, конференції, політ. партії, мітингу, у ЗМІ, роботі міжнар. орг-цій. Під час Д.п. відбувається обмін думками між учасниками заходу щодо актуального політ. питання. Закінчуються Д.п., як правило, прийняттям політ. документа (угоди, договору, декларації, протоколу) голосуванням чи на основі консенсусу.

У політ. практиці найбільш поширеними формами Д.п. є: парламентські, міжпартійні

та внутріпартійні. *Парламентські Д.* – законодавчо визначена форма парлам. контролю, яка полягає в обговоренні парламентаріями питань щодо усіх сфер життя сусп-ва: проєктів законів, постанов, резолюцій, діяльності уряду, держ. програм та звітів щодо їх виконання, доповідей президента, звернень, заяв та ін. документів політ. хар-ру на пленарному засіданні парламенту (палати парламенту). Процедура проведення *Д.п.* у парламенті визначається регламентом парламенту, і їй, як правило, передують депутат. запит. *Д.п.* у парламенті проводяться із заздалегідь визначених окремих питань, тему яких пропонує, найчастіше, опозиція. Також пропозиції про проведення *Д.п.* можуть надходити і від уряду, який прагне забезпечити собі підтримку громадськості. Початок *Д.п.* можливий і за пропозицією певного числа депутатів. *Д.п.* не мають на меті обов'язкове винесення рішення з оцінкою діяльності уряду.

Міжпартійні Д.п. проводяться найчастіше в умовах передвиборчої боротьби, у періоди політ. криз або загострення б-би за владу з метою привернути увагу громадськості до проблеми і, відповідно, збільшення к-сті прихильників. *Внутріпартійні Д.п.* стосуються загальних питань орг-ції політ. партії, ідеолог., соц.-екон. і політ. проблем і напрямків її діяльності з метою формулювання й обґрунтування програмних положень, стратегії та тактики діяльності. *Д.п.* проводяться у формі виступів, полеміки, дискусії, як правило, зі залученням ЗМІ, можуть носити толерантний або конфліктний хар-р. /Г. Зеленько/

Деглобалізація концепція – нова альтернативна стратегія світового сусп. й екон.-політ. розвитку, мета якої – вихід за вузькі рамки концепції екон. ефективності, в якій головною мотивацією є зниження собівартості (незалежно від соц. і екол. наслідків). Представники концепції – лаур. Нобел. премії з економіки Дж. Стігліц та П. Кругман, проф. Філіппін. ун-ту В. Белло, нім. науковці та політ. діячі з об'єднання «Криза» Р. Курц та Ан. Екснер – констатуючи заг. кризу неолібер. глобалізації,

вважають, що *Д.* підсилює соц. солідарність, підпорядкувавши ринкові процеси ідеалам рівності, справедливості та колективізму завдяки розширенню сфери демокр. управління.

Нинішній спад світ. економіки, найважчий з часів Великої депресії, продемонстрував кризовість існуючої моделі глобалізації. Позиції прихильників глобалізації були серйозно підірвані екон. даними, які свідчили про збільшення у світі убогості та нерівності, про низьке (чи відсутнє) екон. зростання в більшості бідних країн. Але остаточно ідея глобалізації була дискредитована після світової кризи 2008 р. Дедалі очевидніші негативи посилення міждержавної фін. і екон. взаємозалежності. При цьому сам процес глобалізації перетворився на своєрідний розподільчий механізм, який забезпечує розповсюдження на глобал. рівні кризових явищ і непереборних проблем у фін. сфері (а зовсім не процвітання, як обіцяли його апологети). Прихильники глобалізації стверджують, що глобалізація неминуха, і рекламують її блага; супротивники яскраво змальовують у подробицях її небажані наслідки, вимагаючи її згорання. Однак, частина фахівців (Дж. Стігліц, і П. Кругман) вважають, що у глобалізації є величезний потенціал поліпшення життя людей, у т. ч. і в країнах, що розвиваються, і в деяких аспектах це вже відбувається (вдосконалення охорони здоров'я, зростання тривалості життя).

Прихильники імперіальної, уніфікаційної глобалізації (яка, фактично, є централізовано-ієрархічною, що повністю виключає будь-яку рівність учасників) не мають рації, стверджуючи, що глобалізація є неминухою – врешті-решт, по будь-яких оцінках, ще після Першої світ. війни відбувся певний «відступ» глобалізації. Але, як вважають представники *Д.к.*, й антиглобалізм теж помиляється, ігноруючи позитивний потенціал цього явища. Виклик полягає у необхідності реформи глобалізації. Проблема полягає у тому, що екон. глобалізація обігнала глобалізацію політ. Справа не тільки у відсутності ін-ів, що забезпечують нам демокр. ухвалення рішень на глобал. рівні. Умонастрої теж не йшли у ногу з глобалізацією: здається, що прихильність до соц.

справедливості і сусп. солідарності часто залишається у нац. меж. За висновками ж-лу «The Economist», «стає реальністю практично повсюдна відмова від інтеграції світової економіки»; корпорації продовжують вірити в ефективність глобальної мережі постачальників, однак, «як і у будь-якому ланцюгу, її сила визначається найслабкішою ланкою. По-справжньому небезпечна ситуація настане тоді, коли компанії вирішать, що подібна система постачань вже віджила своє». Д. розглядається цим ж-лом, символом ідеології вільного ринку, як негативний процес. Хоча авторитетні фахівці (В. Белло, П. Кругман, Дж. Стігліц) вважають, що Д. надає нам значні можливості. Вони вбачають у Д. всеосяжну систему, яка повинна замінити неоліберальну глобалізацію. Якраз тоді, коли стало болуче очевидно, що процеси глобалізації підсилюють соц. напруженість, деформують нац. економіку та породжують нові суперечності.

Система Д., спочатку розроблена для країн, що розвиваються, може бути важливою і для провідних д-в світу. У світ. і регіон. масштабах є можливим визначити кілька ключових напрямів альтернат. системи, створюваною Д.: вир-во для внутр. ринку (а не пріоритетне вир-во експортної продукції) повинне знову стати головною складовою екон. життя; принцип делегування повноважень на нижчий рівень викон. влади повинен бути утверджений в екон. житті завдяки орг-ції вир-ва товарів на рівні місцевих громад, а також на загальнонац. рівні (якщо це може бути організовано без надмірних витрат із метою підтримки сусп. єдності); торгова політика (використання квот і мит) повинна бути спрямована на захист місцевої економіки від руйнування унаслідок конкурентного тиску продукції транснац. корпорацій, що володіють можливістю штучно занижувати ціни; промислова політика, включаючи субсидії, тарифи та торгівлю, повинна використовувати для пожвавлення, посилення пром. вир-ва; заходи, спрямовані на скорочення розриву між доходами та перерозподіл землі (включаючи проведення земельної реформи) призведуть до створення живого внутр. рин-

ку, який стане якорем, що утримує економіку, і допоможе появи місцевих фін. ресурсів, необхідних для інвестицій; необхідно перестати сприймати екон. зростання як фетиш, зусилля слід зосередити на підвищенні якості життя, на збільшенні соц. рівності, що у свою чергу допоможе мінімізувати шкоду довкіллю; необхідно заохочувати розвиток і розповсюдження екол. чистих технологій; потрібно покінути з практикою, коли стратег. екон. рішення ухвалюються технократами або віддаються на сваволлю ринкової стихії. Усі життєво важливі питання, такі, як визначення галузей, які повинні розвиватися або поступово зникати чи встановлення розміру бюджетної підтримки для сільс. госп-ва, повинні вирішуватися за допомогою демокр. процедур після широкої сусп. дискусії, відповідно до думки сусп-ва; структури громадян. сусп-ва повинні уважно стежити за діями д-ви і прив. корпорацій, і цей процес необхідно інституалізувати; змішана економіка повинна ґрунтуватися на різних формах власності, але в ній не повинно бути місця для транснац. корпорацій; централізовані структури, які діють на глобальному рівні, такі як МВФ і Світ. Банк слід замінити регіональними інституціями, заснованими не на ідеї вільної торгівлі і необмеженого переміщення капіталу, а на принципах кооперації і співпраці, які виходять за межі логіки капіталізму.

Якою б радикальною не була ідея Д., вона не нова, позаяк вона веде початок ще від роботи 1939 р. Дж. М. Кейнса «Метод професора Тінбергена» у ж-лі «Economic Journal», який у розпал Великої депресії, різко заявив: «Ми не бажаємо виявитися кинутими на свавілля світових сил, що виробляють, або намагаються виробити якусь однотипну систему, яка ґрунтується на принципах вільного капіталіст. ринку». І справді, відносно надзвичайно великого спектру пром. (і, можливо, сільськогоспод.) товарів, є сумніви, що екон. вигоди самі по собі є достатнім підґрунтям, яке переважає інші доводи, щоб поволі з'єднати виробника і споживача у межах однієї нац., екон. і фін. орг-ції. Досвід свідчить, що суч. масове вир-во може здійснюватися у більшості країн і в різних клімат. умовах із практично однаковою

ефективністю. Необхідно більше підтримувати тих, хто прагне зменшити (ніж тих, хто намагається збільшити) екон. держ. взаємозалежність. Ідеї, потяг до пізнання, мистецтво, гостинність, любов до подорожей – явища, які за своєю природою є інтернаціональними. Але домінуючі товари споживання повинні бути вітчизн. вир-ва у всіх випадках, коли це уявляється розумним і легко можливим, і, перш за все, фін. ресурси повинні бути нац. за своїм походженням.

Мета **Д.к.** – вийти за вузькі рамки концепції екон. ефективності, в якій головною мотивацією є зниження собівартості, незалежно від того, які соц. та екол. лиха можуть стати результатом цього процесу. **Д.к.** також ґрунтується на тому, що соц.-екон. моделі, які претендують на заг. хар-р, які пропонує неолібералізм або централізований бюрокр. соціалізм, не можуть нормально функціонувати і не в змозі забезпечити стабільний сусп. розвиток. Соц.-екон. різноманітність, подібна тій, яка існує у природі, повинна сприйматися як нормальне явище, яке слід всемірно підтримувати. Існують загальні закони екон. розвитку, вони були сформульовані, головн., у б-бі проти централізованого соціалізму і критичному аналізі причин його краху. Проте як ці закони (найважливіші з них були дуже коротко описані вище) виражаються і формулюються у кожному конкретному випадку, залежить від цінностей, життєвих темпів і стратег. вибору того або ін. сусп.-ва. *Див.: Глобалізація /В. Зінченко/*

Деїдеологізація – система соц.-філос. поглядів, сформована у 50-60-х рр. ХХ ст., що базується на твердженні про відсутність идеол. впливу на розвиток наук. знання. В основі концепції **Д.** – протиставлення науки як носія об'єктивної істини й идеології як прояву суб'єктивного інтересу та тлумачення идеології як засобу викривлення істинного знання та пристосування наук. даних до позиції певної соц. групи. **Д.** активно пов'язувалась із теоріями індустр. сусп.-ва, згладжування класових відмінностей та затухання класової б-би, конвергенції світових соц.-екон. і по-

літ. систем. Соц. базою **Д.** виступає «новий клас» технократів та менеджерів, які прагнуть звільнитись від надмірної опіки політиків та идеологів та від тиску традиц. середовища, що захищає свої цінності. Ідеї **Д.** сприяли як соц.-політ. стабілізації сусп.-ва, так і модернізації сусп. свідомості шляхом подолання традиц. утопізму та ірраціоналізму. У технокр. варіанті **Д.** розвивали Р. Арон, Д. Белл, Дж. К. Гелбрейт, Ж. Фурастьє. */В. Біліхар/*

Деїнституалізація політичного – процес «розмивання» й «звуження» формальних функціональних рамок, що відображає зміни інституційних станів у політ. сфері шляхом впливу комунікативного чинника на діяльність політ. ін-ту. **Д.п.** є формою вияву динаміки політ. ін-ту, продиктована потребою розширення сфери громадян. самоорг.-ції через функціональну деструкцію формальних меж політ. ін-ту. Сутність процесу **Д.п.** проявляється через дослідження критичної межі політ. нестабільності шляхом «перепису» інституційних принципів та норм через зникнення детермінантних основ внутр. хар-ру й появу зовнішніх – комунікативного потенціалу особи, що актуалізує питання місця «людського в системному».

Дослідження **Д.п.** – новий напрям у вітчизн. політ. науці, зумовлений недостатньою розробленістю питань діалектичного взаєміснування громадянського й інституційного вимірів політ. сфери, формування комунікативного рівня політики. Окремі аспекти процесу **Д.п.** висвітлюють представники мережевого підходу (Т. Бюрцель, К. Богуславська, Л. Сморгунов, Т. Мишляєва) та комунікаційного інституціалізму (С. Шілов, М. Моріно, Д. Шулер), котрі в основу своїх поглядів закладають розуміння самоуправляючої демократії, підкреслюючи виключну роль політ. мереж для задоволення потреб локальних громад. Їх бачення проблеми обґрунтоване концепціями дебюрократизації, «спів-управління», «долученості». Термін «деїнституалізація» використовується М. Кастельсом, котрий наголошує, що мережеві відносини завжди доповнювали традиційну «ритуальну ієрархічну

структуру», а з переходом до глобально-інформ. ери – відбувся принциповий перехід від вертикально-бюрократичного до горизонтально-мережевого типу управління. До розробки концепту **Д.п.** долучають теорію «занепаду ін-тів» Ю. Габермаса, в якій автор доходить висновку про необхідність трансформації «старих» ін-тів політ. влади, у зв'язку із їх «інституційною втомою» (Б. Сутор). Рос. вчений О. Панарін наголошує на принциповості діалогічної складової у процесі формування політ. ін-тів, на що звертає увагу Й. Коген – автор концепції деліберативної політики.

Вітчизн. науковці досліджують **Д.п.** із позицій аналізу пострадян. деінституалізації та особливостей становлення політ. ін-тів (Л. Бунецький), деінституалізації політ. ринку через категорію «електоральної ідентифікації» та «електорального дефолту» (А. Соловйов), інституційної неспроможності політ. партій як ін-тів політ. влади, що детермінують деінституалізацію політ. системи (А. Трухін). Грунтовно аналізується природа ієрархічної та мережевої інституційних структур політики, мережевий принцип побудови відносин, котрий є «інваріантом розвитку» для політ. системи (Ю. Павленко).

Причинами Д.п. є: парадигмальна зміна політики, функціональна криза та закритість політ. ін-ту, його респонсивність щодо зовн. запитів, політ. депривація, «інституційне насилля», дисперсія політ. влади. *Факторами Д.п.* виступають – чинники ендогенного походження (стан громадянськості, політ. стратифікація, активність індивідів, суб'єктність, сприйняття інновацій, активи і ресурси лідерів, мотиваційні характеристики суб'єктів інституційних змін легальна та легітимна процедура зміни ін-тів політ. влади, роль неформальних інституцій, відповідність ін-ту політ. влади соціальним і культурним очікуванням, рівень зацікавленості в інституційних змінах), чинники екзогенного походження (стан відтворення політ. практик, динаміка політ. процесу, специфіка політ. системи, механізми виникнення й упровадження інституційних новацій, легітимізація нового інституційного утворення). *Принципами Д.п.* є: людиноске-

рованості, необхідності (транспарентності, формування комунікативних зв'язків, «межевої території», інакомислення), доцільності, неминучості. *Ознаками Д.п.* є: активація комунікативного потенціалу суб'єктів політ. відносин, формування зразків взаємодії щодо чіткої структуризації політ. дійсності, апробація комунікативних технік впливу індивіда на політ. ін-т, формування комунікативної сфери політики. *Механізмами Д.п.* є: зміна парадигми політики, інкорпорація чинника «позаполітичних» структур у «чисту» політику, вплив неформальних практик. *Наслідками Д.п.* є: розширення кордонів сфери громадян. відносин, формування комунікативного рівня політики, гуманізація політ. сфери. /О. Макух/

Делегітимація – процес втрати політ. легітимності. Сутність, закономірності **Д.** визначаються багатьма чинниками сусп.-політ. дійсності, особливостями цивілізаційного розвитку тощо. **Д.** є повною протилежністю політ. легітимації, водночас – це взаємозалежні процеси, оскільки складають основу життєвого циклу політ. легітимності. Дихотомічна природа концепту **Д.** накладає суттєвий відбиток на особливостях його наук. концептуалізації. Термін **Д.** використовується в досить широких соц. контекстах: юрид. (втрата законності); соц.-психол. (процес втрати легітимності певними соц. групами); сусп.-політ. тощо. Вагомий вклад в дослідженні граней **Д.** внесли: Г. Алмонд, М. Вебер, Д. Істон, С. Ліпсет, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, Д. Хелд та ін. **Д.** в дискурсі політ. науки має широкий синонімічний ряд понять, що відтворюють грані делегітимаційного процесу та/або відносяться до найбільш поширених емпіричних характеристик **Д.** Серед них: політ. невдоволення; відсутність сусп. згоди, втрата сусп. довіри, втрата підтримки громадян, поширення беззаконня, сусп.-політ. нестабільність, корупція, неефективність влади, високий рівень політ. примусу та жорстокості з боку режиму, сусп. непокоя/спротив, держ. переворот, революція тощо. Однак спостерігається певна обмеженість та уникнення широкого наук. впровадження концепту **Д.** як універс. поняття, що

має значний теорет.-методол. потенціал для пізнання феномену втрати політ. легітимності у всіх вищезначених вимірах. У цьому відношенні фр. учений М. Доган влучно зазначає, що на суч. етапі процес дослідження політ. легітимності ґрунтується на механізмі розмежування по лінії політ. легітимації – Д., тобто рух від максимального набору легітимаційних характеристик до їх мінімуму чи-то відсутності. Тобто індикатори Д. – це ознаки, що змістовно протилежні, ознакам легітимації. Амер. учений Д. Істон до ключових характеристик Д. відносить втрату/відсутність політ. підтримки. Дослідник визначає, що глибина Д. залежить від того, який рівень політ. системи не підтримується сусп.-вом: *структурний* (ідея державності в цілому чи її конкретний політ. режим), *ідеологічний* (ключові цінності та норми), *персональний* (конкретні політ. суб'єкти та їх політика). Відповідно невизнання/втрата сусп. підтримки до всієї політ. системи чи заперечення ідеї державності в цілому унеможлиблює визнання/підтримку її елементів (лідерів, партій, їх діяльності). І навпаки, Д. на персональному рівні не обов'язково є передумовою Д. всієї політ. системи. Слід зауважити, що системний підхід Д. Істона, яскраво виявляє інтерактивну, інформ.-комунікативну природу Д. (як і легітимаційного процесу в цілому). Дослідник наголошує, що Д. можлива тоді, коли владні політ. дії на виході політ. системи не відповідають та не задовольняють вимоги громадян на її вході, тому не можуть бути підтримані сусп.-вом. У такому разі політ. система не здатна адекватно конвертувати вимоги сусп.-ва в ефективну політику й виникає загроза зниження та/чи втрати її легітимності. Індикатор потенціалу політ. системи є важливий і для С. Ліпсета, що вважає неефективність влади чинником її Д. Амер. дослідник С. Гантінгтон фактором Д. називає «некерованість», «перевантаження» ін-тів суч. урядування, тобто їх нездатність здійснювати адекватну політику. Брит. вчений Д. Бітхем, визначає Д. як форму нелегітимної влади, що передбачає відсутність згоди підвладних щодо політикуму та публіч-

ну демонстрацію такої незгоди через пасивні та/чи активні форми непокори (демонстрації, страйки, революції, держ. перевороти) тощо. Він підкреслює, що руйнування політ. порядку відбувається як процес наростання дефіциту легітимності та може привести до повної її втрати. Важливою ознакою Д. є високий рівень політ. примусу. М. Доган зазначає, що виміряти рівень примусу важко, однак такий універс. індикатор як відсутність політ. прав і громадян. свобод дозволяє це зробити. Примус, підкреслює він, прямо пропорційний рівневі легітимності влади, тобто чим нижчий рівень легітимності, тим вищий може бути примус. До найпереконливіших свідчень Д. дослідник відносить і рівень корупції. На його думку, падіння політ. режиму супроводжується тотальною корупцією. Він відзначає суттєву закономірність пов'язану із наростанням корупції: «коли перед корупцією падає останній бастион – судова система, тоді ми можемо пророкувати кризу легітимності. Можна говорити про реальність держ. перевороту, повстання чи революції». Важливе місце в становленні теорії Д. має концепція «кризи легітимації», впроваджена нім. вченими-неомарксистами К. Оффе та Ю. Габермасом. На їх думку суч. політ. система тяжіє до кризи легітимації, виходячи з логіки капіталіст. розвитку д-ви та широким спектром вимог суч. сусп.-ва, які д-ві все важче задовольнити. Подібної позиції притримуються й ін. вчені, які ставлять під сумнів легітимаційний потенціал сучасної демократії, висловлюють припущення її тотальної кризи та зниження довіри до суч. політикуму в цілому. Отже, Д. як процес, може відбуватись при повній чи частковій сукупності зазначених індикаторів. Д. є закономірним політ. процесом, від якого не захищений жоден тип політ. режиму. Д. як багатовимірний та фундаментальний феномен сусп.-політ. дійсності, потребує подальшої наук. концептуалізації та системних емпіричних досліджень. Суч. заруб. і вітчиз. дослідники приділяють значну увагу трансформаціям визначальних політ. практик під впливом активної інтервенції в політикум різноманітних інформ.-комунікат. феноменів. Таким чином, Д.

відбувається не лише в реальному інституційному політ. полі, а й у віртуальному просторі політики. /І. Рибак/

Делеговане законодавство – сукупність нормативних актів, які приймаються урядом (Франція, Італія, Іспанія, Польща та ін.) або главою д-ви (Білорусь, Казахстан, Киргизстан) за уповноваженням парламенту і мають силу закону. Делегування законодавчих повноважень уряду (главі д-ви) як правило здійснюється шляхом прийняття парламентом відповідного закону, де обумовлюються сфери, процедури та часові межі Д.з. Про делегування законодавчих повноважень йдеться і в тому випадку, коли парламент свідомо видає нормативно-правові акти, окреслені лише в загальних рисах («закон-рамка», «скелетне законодавство»), роблячи їх застосування неможливим без додаткових законодавчих дій органів викон. влади.

В Україні ін-т делегування вперше було введено за поданням Кабінету Міністрів у листопаді 1992 р. шляхом прийняття відповідного закону Верховною Радою. 19.12.1992 р. це питання було вирішено на конституц. рівні: Верховна Рада України доповнила чинну тоді Конституцію країни ст. 97¹, якою було запроваджено делегування урядові частини законодавчих повноважень парламенту. Передбачалося, що у виняткових випадках Верховна Рада 2/3 голосів від заг. к-сті народних депутатів України може законом делегувати Кабінету Міністрів України на певний строк повноваження видавати декрети у сфері законодавчого регулювання з окремих питань, визначених п. 13 ст. 97 Конституції. Для реалізації делегованих повноважень Кабінет Міністрів у 1992-1996 рр. видав багато декретів, що мали силу закону. Зокрема, ними зупинялася дія деяких законодавчих актів, вносилися зміни і доповнення до чинних законів. Конституційне введення Д.з. мало загалом негативні наслідки.

Конституція України 1996 р. відповідно до принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову (ст. 6) визначила єдиним органом законодавчої влади в Україні парла-

мент – Верховну Раду (ст. 75). Але перехідні положення Конституції містили тимчасову норму, за якою Президент України мав право протягом трьох років видавати схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра укази з екон. питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України. Зараз конституційних підстав для продовження такої практики в Україні не існує. /В. Смолянюк/

Делеговані повноваження – надані законом окремі повноваження органів виконавчої влади органам місц. самоврядування, реалізація яких пов'язана з виконанням ф-цій викон. влади на місцях й у виконанні яких виконками є підконтрольними та підзвітними відповідним органам викон. влади. Д.п. органам місц. самоврядування є досить поширеною практикою в заруб. країнах, що відповідає міжнар. принципам орг-ції та функціонування місц. самоврядування і загалом знижує навантаження центру та прискорює урядові дії на низовому рівні адм.-тер. одиниць. До того ж є однією з найважливіших форм економії фінансових та людських ресурсів, бо усуває необхідність створення поряд із органами місц. самоврядування ще якихось структур держ. виконавчої влади. Відповідно до Конституції України, Д.п. надаються органам місц. самоврядування, до складу яких входять сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, районні та обласні ради (ст. 140). Також Д.п. можна визначити як помірну ступінь децентралізації, коли органи влади на місцях отримують право приймати рішення, які певною мірою контролюються із центру.

Д.п. класифікуються за рівнем делегування повноважень – вертикальний та горизонтальний. *Вертикальний* рівень – надання повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування. Іншим різновидом вертикального рівня Д.п. – є повноваження районних та обласних рад, які передають їм органи місц. самоврядування первинного рівня шляхом укладання договорів, прийняття відповідних рішень тощо. *Горизонтальний*

рівень – **Д.п.** від районних та обласних рад до місц. держ. адміністрацій. **Д.п.**, як один із способів встановлення компетенції місц. органів публ. влади, є важливим організаційно-правовим ін-том децентралізації публ. влади, що має велике значення для всіх процесів побудови правової д-ви і, зокрема, для підвищення ефективності діяльності системи місц. органів публ. влади. Він реалізується у двох формах – нормативній і договірній. Враховуючи соц. спрямованість та добровільний хар-р природи **Д.п.**, безпосередньо процес делегування повноважень має супроводжуватись підписанням адмін. договору. **Д.п.** можуть здійснюватися за підставою – шляхом укладення адмін. договору, за законом, рішенням районної, обласної ради; за адмін. договором – предметом якого може бути або спільна діяльність у певній сфері чи щодо певного об'єкта управління або навіть саме розмежування повноважень. Фактично, окремі повноваження органу місц. самоврядування передаються органу місц. самоврядування ін. територ. рівня або ін. територ. громади. Відповідно до Закону України «Про місц. самоврядування в Україні», органам місц. самоврядування надаються законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Рішенням районної, обласної ради, що ухвалюється відповідно до закону – делегування повноважень районних та обласних рад відповідним держ. адміністраціям.

Особливість **Д.п.** полягає у тому, що виконуючи окремі ф-ції держ. органів, виконавчі органи місц. рад тим самим беруть участь у здійсненні держ. політики на місц. рівні, яка також спрямована на забезпечення потреб відповідної територ. громади. При цьому деякі власні та **Д.п.** збігаються за своїм змістом. Напр., здійснюючи власні повноваження у сфері соц. захисту населення, виконавчі органи рад вирішують питання про надання допомоги інвалідам, ветеранам війни та праці, сім'ям загиблих військовослужбовців та ін. категоріям громадян у буд-ві індивід. жилих будинків, проведенні капітального ремонту житла тощо. Виконуючи **Д.п.**, вони, зокрема забезпечують заходи щодо поліпшення жит-

лових і матеріально-побутових умов інвалідів, ін. категорій громадян. /Т. Лушагіна/

Делегування влади – обумовлене суверенітетом народу його право наділяти органи держ. влади та місц. самоврядування владними повноваженнями. Розрізняють *просте* і *надзвичайне Д.в.* Просте делегування – передача законодавчому органу конституц. влади у передбачених конституцією формах та межах. Надзвичайне **Д.в.** – надання спец. органу, який скликається народом та має спец. повноваження, права змінювати існуюче конституц. правління. У ширшому розумінні **Д.в.** – здатність д-ви та ін. суб'єктів влади у політ. виправданих ситуаціях передавати владні повноваження ін., як правило місц. органам.

Д.в. відоме здавна, проте особливого поширення набуло починаючи від Нового часу. Політ. досвід багатьох країн переконливо довів, що д-ві з метою ефективнішого функціонування вигідно перерозподіляти владні повноваження та ресурси між нац.-територ. (територ.) утвореннями. Насамперед, це стосується федерацій і конфедерацій. Так, на етапі утворення північноамер. федерації варіантом практичного втілення ідеї **Д.в.** стала концепція дуалістичного федералізму, закріплена в Конституції США 1787: самостійні штати узгодженим шляхом створили федерацію; органи федерації та органи штатів мають самостійну компетенцію і не втручаються у справи один одного.

Пізніше виправданість і доцільність складання держ. повноважень на органи місц. самоуправління була усвідомлена законодавцями ін. країн, у т.ч. унітарних. Як наслідок, у законодавстві багатьох д-в світу розрізняються обов'язкові (доручені, делеговані) та факультативні (власні, добровільні) повноваження місц. органів влади. Обов'язкові повноваження передаються на основі спец. законів або угод (договорів). Напр., відповідно до Конституції *Італії* 1947 р. у випадку необхідності д-ва на основі закону може делегувати областям додаткові держ. повноваження в галузі управління. У свою чергу, область може передати окремі держ. повноваження у сфері управління на муніцип. рівень – провінціям і

комунам. У *Великій Британії* Закон про місц. самоуправління Англії та Уельсу (1972) передав окружним та районним (у Лондоні) муніцип. радам повноваження щодо забезпечення функціонування деяких об'єктів держ. значення. Ці повноваження поширюються на забезпечення експлуатації аеродромів, охорони пам'ятників культури, доріг держ. значення, системи охорони здоров'я та ін. У *Німеччині* «делегованою сферою впливу» федеральних земель є поліцейські ф-ції, служба вуличного руху, будів. і промисловий нагляд, нагляд за бездомними, облік чисельності населення. У *Швеції* органи місц. самоуправління відповідають не тільки за локальну економіку та комунальні послуги, але й, на основі спец. законів, – за соц. допомогу, шкільну систему, мед. обслуговування та громад. охорону здоров'я (т. зв. «статутні» питання, що належать до держ. ф-цій). Законодавство *Фінляндії* також виділяє ф-ції місц. владних органів, які визначаються д-вою на основі спец. законів. У *Японії* закон про місц. автономію (1947) передбачає три групи ф-цій, що виконуються місцевими органами: власне місцеві; «адмін. повноваження», що мають місц. хар-р, але вимагають у випадку їх невиконання застосування держ. примусу та санкцій; делеговані центр. відомствами «агентські ф-ції». Здійснюючи такі повноваження, місц. орган функціонує насамперед як агент д-ви. Ін-т розмежування повноважень органів місц. самоврядування на власні та делеговані («окремі державні») можна відшукати в Конституції *Мексика* (1917). До самої процедури **Д.в.** у заруб. країнах пред'являються доволі жорсткі вимоги, що регламентують фін.-матер. забезпечення такого делегування, контроль за виконанням, відповідальність за результати.

Щодо **Д.в.** Європ. Хартія місц. самоврядування (1985) зазначає, що «головні повноваження і ф-ції органів місц. самоврядування визначаються конституцією або законом. Однак це положення не перешкоджає наділенню органів місц. самоврядування повноваженнями і ф-ціями для спец. цілей відповідно до закону... Муніцип. ф-ції, як правило, здійснюються переважно такою владою, яка має

найтісніший контакт із громадянином. Наділяючи тією чи іншою ф-цією ін. орган, необхідно враховувати обсяг і хар-р завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії... Якщо повноваження делегуються органам місц. самоврядування центр. чи регіон. органом, органи місц. самоврядування у міру можливості мають право пристосовувати свою діяльність до місц. умов».

До позитивів **Д.в.** відносять: можливість уникнути надмірної концентрації влади на центр. рівні та перевантаження уряду місц. справами; забезпечення участі населення у здійсненні владних повноважень, політ. процесі загалом; зближення д-ви з громадян. сусп-вом; сприяння раціоналізації та оптимізації системи муніцип. управління. /В. Смолянюк/

Делімітація кордону (лат. *delimitatio* – встановлення меж) – договірне визначення лінії кордону між д-вами. **Д.к.** є заг. напрямком проходження держ. кордону, який визначається за угодою між урядами суміжних д-в і нанесення його на геогр. карту. **Д.к.** здійснюється за участю експертів із багатьох напрямів діяльності, які враховують політ., іст., фіз.-геогр., етн. та ін. аспекти їх проведення.

При **Д.к.** складається докладний опис проходження лінії кордону, що виключає двояке тлумачення, із нанесенням її на карти та схеми (делімітаційні карти) за спец. обраними й узгодженими природними або штучними точками (ріками, гірськими вершинами, хребтами і т.д.). Делімітаційна карта підлягає парафуванню і підписанню, вона також скріплюється гербовими печатками договірних сторін.

Ухвали про **Д.к.** є складовою частиною мирних договорів або спец. угод про встановлення або зміну держ. кордонів. Опис проходження лінії кордону може бути самостійною статтею в самому договорі або в додатку до нього.

Відповідно до певного в договорі положення лінії кордону вона наноситься на геогр. карту, яка, як правило, є складовою частиною договору про делімітацію і в цій якості є начиним свідомством про положення. Матеріа-

ли делімітації служать підставою для подальшого етапу визначення положення кордонів – проведення їх на місцевості (демаркації).

Д-ва має право самостійно, на підставі внутр. законодавства, встановлювати свої морські кордони й межі свого територіального моря, якщо вони дотикаються відкритого моря. Якщо морські кордони д-ви дотикаються територ. або внутр. моря ін. д-ви, їхня **Д.к.** здійснюється на підставі домовленостей між відповідними д-вами. /Н. Романюк/

Демаркація кордону (фр. *demarkation* – розмежування) – проведення лінії держ. кордону на місцевості з позначенням її спец. прикордонними знаками (об'єктами, які визначають перебіг держ. кордону безпосередньо на місцевості).

При **Д.к.** складається протокол – докладний опис проходження лінії кордону на місцевості зі схемами, фотографіями й описом кожного прикордонного знака та його відмітних характеристик (розміри, колір, характеристики вогнів і тощо). Повітряні і підземні кордони не позначаються.

Д.к. здійснюється на підставі документів про делімітацію кордону. Виконується топографічна зйомка або аерофотозйомка місцевості, на підставі чого складається великомасштабна топогр. карта прикордонної смуги, встановлюються прикордонні знаки і визначаються їхні координати. Документи **Д.к.** набувають чинності після затвердження їх відповідно до законодавства договірних сторін.

Питання **Д.к.** вирішує Держ. комісія суміжних д-в. Вона визначає лінію проходження кордонів на конкретних ділянках місцевості, складає протокол-опис кордону, що демаркується, карту з його позначенням і протокол на кожний прикордонний знак. При позначенні лінії кордону на місцевості можливі невеличкі відхилення від делімітаційного опису (особливо поблизу населених пунктів). Розбіжності, що виникають вирішуються змішаними комісіями, а в особливих випадках – на дипломат. переговорах.

Встановлення прикордонних знаків проводиться спільною демаркаційною комісією

на стадії польових робіт під час **Д.к.** Кожен прикордонний знак встановлюється точно за визначеними для нього геогр. координатами і положенням на місцевості щодо предметів і суміжних знаків. Розрізняють *основні* (складаються з двох стовпів, розташованих, як правило, за 2,5 м від лінії кордону з обох боків від центру невеличкого стовпчика, що ставиться на лінії кордону, нумеруються) та *додаткові* (не нумеруються) прикордонні знаки. На водній ділянці прикордонні знаки (стовпи) встановлюються з обох боків прикордонної річки. У місцях переходу лінії кордону від сухопутної ділянки на водну чи навпаки можуть встановлюватися перехідні прикордонні знаки, кожен з яких складається з трьох стовпів і центру.

Роботи з **Д.к.** знаходяться під контролем представників суміжних д-в і здійснюються прикордонними військами. Відповідно до ст. 4 Закону України від 4 листопада 1991 р. «держ. кордон України на місцевості позначається ясно видимими прикордонними знаками, форми, розмір і порядок установа яких визначаються законодавством України і міжнар. договорами України».

Для забезпечення збереження прикордонних знаків з обох боків кордону залишаються смуги землі певної ширини (прикордонні смуги), що позначають територію, на якій проведення будь-яких робіт може здійснюватися тільки за погодженням між відповідними представниками влади суміжних д-в. Встановлена (позначена) лінія кордону не підлягає довільній зміні будь-якою стороною. Зміна місця розташування прикордонних знаків можлива лише при проведенні редемаркації. Див.: *Делімітація кордону; Державний кордон* /Н. Романюк/

«Деміфологізація політична» – об'єктивний іст. процес вивільнення індивідів з-під тиску міфолог. сил або цілеспрямований процес, корекції людської свідомості, що проводиться фахівцями. У основі терміна є поняття «демифологізація» (грец. *μύθος* – переказ, сказання, слово) – усунення елементів міфу з опису та пояснення чого-небудь, з доктрини

або концепції, їх раціоналізація. **Д.п.** у «вузькому» значенні означає методол. прийоми, які використовують культурологи і теологи, політиці в процесі інтерпретації символів Біблії, політ. подій, явищ при спробі включення їх у сучасну наук. картину світу й пов'язана з глобальними реформаційними процесами в світі, з раціоналізацією світової культури. **Д.п.** у «широкому» сенсі є розпад архаїчної культури. Поява разом із духовним світосприйняттям, раціоналізації світу. Превісна магія, використовуюча ритуал і міф, перетворюється у релігію. Унаслідок цього почалися процеси диференціації культури. У ХХ ст., на думку Ф. Ніцше, раціоналізація та **Д.** досягли свого апогею, які він назвав «Моментом найкоротшої тіні». Відомо, що Платон уважав чуттєве тінню ідеї, таким чином, для Ф. Ніцше **Д.** означає витіснення чуттєвого. «Там, де розумність, там, де духовність, немає життя», – проголошує він.

Уперше про **Д.** взагалі, заговорили після виходу у світ робіт нім. протестантського теолога і філософа Р. Бульмана (1884-1976), зокрема, в його книзі «Die Frage der Enmythologisierung» (1954, у співавт. з К. Ясперсом). Р. Бульман запропонував протиставити віру, емоційно-ціннісне відношення до Бога, теоретично оформленим знаковим системам. Людина, на його думку, вступає в спілкування з Богом, коли вільна від культових та ідеолог. маніпуляцій, що містяться в реліг. ідеології. Міфологічне в реліг. текстах підлягало вивченню та критиці розуму, а «божественне «сповіщення» – екзистенціалістичному осмисленню. Це і називалося «**Д.**».

Слід відрізняти теорію **Д.** від іст. практики **Д.п.** У **Д.п.**, як реального політ. феномена, доля має глибше коріння. **Д.п.** як критика, осмислення та руйнування міфолог. стереотипу предстає в певному значенні, всякий раз, коли людина відчує себе «відірваною від свого коріння, в історично певній ситуації людського існування» та впливає на підсвідомість людини. Наук. положення, стаючи фактом свідомості індивіда й спільноти, змінюють уявлення людей про себе і своє місце у світі, здійснюють «миттєву» **Д.п.**, забезпечуючи прийняття нових установок, яка поступово

стає системою. Причому, ця система, знищує старий стереотип, і як правило, сама у результаті закінчується міфолог. надбудовою, інакше кажучи, проходить процес *реміфологізації*.

Осн. етапи процесу **Д.п.**: 1) раціоналізація світу, тобто процес виходу з під впливу міфічних забобонів за допомогою теорет. світогляду; 2) критика попереднього міфу політичного, перехід до плюралізму думок; 3) створення худ.-естет. образу та його автономізація. Тобто процес репрезентації дійсності уявного за допомогою мови символів і ритуалів; 4) відокремлення релігії як провідної ідеології; 5) формування в сусп.-політ. житті стереотипів особистої й соціально-партикулярної ідентичності за допомогою різних форм ритуалу та колективних світоглядних уявлень.

У європ. культурі ХХ-ХХІ ст. **Д.п.** і раціоналізація стали тенденціями самого іст. процесу. Ці тенденції неоднорідні. З'являється **Д.п.** масової свідомості, яка можлива лише на основі еволюц. розвитку нац. і громад. світогляду, при зміні філософії життя пересічного українця та підвищенням адекватності результативного ефекту його зусиллям щодо зміни соціокультурного і ментального простору навколо. Ці умови на перший погляд видаються утопічними, а для скептично налаштованих дослідників – підставами для нових деклараций, закликів та уявлень, які призведуть до чергової *реміфологізації* сусп. свідомості. Проте для індивідуалістичного мислення, притаманного українцям, осмислення сенсу соц. солідарності через приватний внесок у спільну справу та очікування позитивних наслідків не від д-ви чи нації загалом, а від такого ж автономного індивіда може бути реалізованим із більшою імовірністю. /Н. *Пробийголова*/

Демократизація – другий етап переходу (транзиту) від авторитаризму до демократії відповідно до «класичної» парадигми транзиту. **Д.** вбирає в себе лібералізацію, але є більш широким та специф. політ. поняттям, позаяк передбачає відкриту конкуренцію за право контролю над урядом, а це, своєю чергою, передбачає вільні вибори, які визначають склад кабінету. Лібералізація переважно модифікує

взаємозв'язки д-ви та громадян. сусп-ва, а Д. в основному змінює взаємовідносини між д-вою та політ. сусп-вом як таким. Д., таким чином, відображає процеси, за допомогою яких правила та процедури громадянства (таємне голосування, всезагальне виборче право, регулярні вибори, підзвітність викон. влади, необмежений доступ до інформації, вільне створення та функціонування громад. об'єднань тощо) прищеплюються тим політ. ін-там, управління якими раніше здійснювалося відповідно до ін. принципів, або поширюються на тих осіб, які раніше не мали таких прав та обов'язків (напр., на жінок, неграмотних, молодь, етнічні меншини), або ж охоплюють ті питання та інституції, які раніше не були предметом громад. участі (напр., держ. агенції, військ. відомства, виробничі підприємства, групи інтересів, ін-ти освіти тощо). В останньому випадку йдеться передусім про встановлення громад. контролю над згаданими інституціями, які за попереднього режиму перебували під тотальним наглядом авторитарного апарату влади.

За підходом амер. дослідника А. Пшеворського, етап Д. формують два процеси: вивільнення з-під авторитарного режиму та конституювання демокр. правління. Ці процеси не перебувають між собою у причинно-наслідковому зв'язку, а тому не становлять дві послідовні фази етапу Д. Вони, скоріше, є двома паралельними процесами, які іноді на деякий час зливаються воедино. Причому їхня суть визначається природою конфліктів, які виникають в період переходу до демократії. Так, за словами А. Пшеворського, б-ба за демократію завжди ведеться на два фронти: проти авторитарного режиму за демократію та проти своїх власних союзників за краще становище в умовах майбутньої демократії. Тож, *перший* напрямок конфлікту пов'язаний із вивільненням з-під авторитарного режиму, а *другий* – із конституюванням демокр. правління.

Для пояснення *першого* аспекту Д. А. Пшеворський розрізняє чотири політ. сили: прибічників твердої лінії та реформаторів (які можуть бути, а можуть і не бути лібералізаторами) всередині авторитарного блоку, та

поміркованих і радикалів, які перебувають в опозиції. Вивільнення з-під авторитаризму, за його словами, може відбутися лише у тому випадку, якщо реформатори порозуміються з поміркованими. Це можливо за наступних умов: 1) реформатори та помірковані досягають угоди щодо ін-тів, за яких представлені ними соц. сили мали б помітний політ. вплив у демокр. системі; 2) реформатори в стані досягти згоди прибічників твердої лінії або нейтралізувати їх; 3) помірковані здатні контролювати радикалів. Причому реалізація останніх двох умов має передувати першій.

Суть другого аспекту Д. пов'язана з конфліктом навколо майбутньої інституціональної структури. Особливість цього аспекту полягає у тому, що конфлікт тут розгортається, з одного боку, між представниками старої авторитарної еліти, які спочатку стали лібералізаторами, а згодом і демократизаторами, та демокр. опозицією, а з ін. – між різними політ. силами, що входять (або входили) до складу цієї об'єднаної опозиції. Подібна ситуація, за словами А. Пшеворського, виникає з того, що кожна політ. сила обирає саме ту інституціональну структуру, яка сприяє просуванню її цінностей, проектів або інтересів. Тому залежно від співвідношення сил (у конфлікті за майбутню інституціональну структуру), включаючи здатність деяких діячів нав'язувати недемокр. рішення, відбувається наступне: або впроваджується певна демокр. інституціональна структура, або починається б-ба за диктатуру. Демократія, за словами амер. дослідника, встановлюється лише тоді, коли конфліктуючі політ. сили домовляються про інституціональну структуру, яка допускає відкрите, нехай і обмежене, суперництво, і якщо ця структура породжує тривалу згоду. Саме тому А. Пшеворський наголошує, що для будь-якого переходу центр. є питання про створення консолідованої демократії, тобто про створення такої системи правління, за якої політ. сили ставлять свої цінності та інтереси в залежність від невизначеної заздалегідь взаємодії демокр. ін-тів та підпорядковуються результатам демокр. процесу.

Гол. досягненням етапу Д., який є визначальним для всього його перебігу, є зміна структури влади, що відбувається у результаті демонтажу старої авторитарної системи, доступу опозиц. сил до центрів ухвалення політ. рішень і свідомого вибору новими політ. елітами демокр. ін-тів і процедур, які визначають рамки та принципи взаємодії та конкуренції між політ. силами всередині країни. Див.: *Лібералізація; Консолідація; Транзит (перехід) /Г. Штунув/*

Демократичний цивільний контроль над воєнною організацією та правоохоронними органами держави – комплекс здійснюваних відповідно до конституції і законів країни правових, організаційних, інформаційних та ін. заходів, спрямованих на забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складників Воєнної орг-ції та правоохоронних органів д-ви, сприяння їхній ефективній діяльності, повному виконанню покладених на них ф-цій. В Україні основи контрольної системи даного типу визначаються Законом України від 19.06.2003 р. «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною орг-цією та правоохоронними органами д-ви». Відповідно до цього закону, Воєнною орг-цією д-ви визнається охоплена одним керівництвом сукупність органів держ. влади, військ. формувань, утворених відповідно до Конституції і законів України, діяльність яких перебуває під демокр. контролем сусп-ва та, відповідно до Конституції і законів України, безпосередньо спрямована на вирішення завдань захисту інтересів д-ви від зовн. і внутр. загроз. До правоохоронних органів віднесено держ. органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні ф-ції.

Метою Д.ц.к. є пріоритет політ. підходів до вирішення питань військ. буд-ва, спрямування діяльності всіх складових частин Воєнної орг-ції та правоохоронних органів на реалізацію визначених засадами внутр. і зовн. політики завдань у сфері нац. безпеки і оборони, правоохоронної діяльності з метою становлення та розвитку громадян. сусп-ва та

зміцнення конституц. правопорядку в д-ві, здійснення визначених Конституцією України ф-цій у сфері нац. безпеки, оборони та зміцнення громад. порядку; дотримання законності в діяльності всіх складових частин Воєнної орг-ції та правоохоронних органів д-ви; підтримання політ. стабільності в сусп-ві, створення умов, які унеможливають використання Збройних Сил України (далі – ЗСУ) та ін. військ. формувань, правоохоронних органів для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституц. ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності, а також в інтересах окремих осіб, політ. партій, громад. орг-цій; попередження та недопущення порушень конституц. прав і свобод, захист законних інтересів громадян України, які перебувають на службі у ЗСУ, ін. військ. формуваннях, утворених відповідно до законів України, та у правоохоронних органах, осіб, звільнених з військової служби, а також членів їхніх сімей; урахування громад. думки, пропозицій громадян та громад. орг-цій при обговоренні й ухваленні рішень з питань діяльності ЗСУ, ін. військ. формувань, правоохоронних органів та посадових осіб у сфері оборони, нац. безпеки, зміцнення громад. порядку і законності та ін.

Система Д.ц.к. складається з: парлам. контролю; контролю, здійснюваного Президентом України; контролю з боку органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; контролю з боку судових органів та нагляду з боку органів прокуратури; громад. контролю. Суб'єктами Д.ц.к. є: Верховна Рада України; Уповнов. Верховної Ради України з прав людини; Президент України; Рада нац. безпеки і оборони України; Кабінет Міністрів України; центр. та місц. органи викон. влади в межах повноважень, визначених законом; органи місц. самоврядування в межах повноважень, визначених законом; прокуратура України; судові органи України; громадяни України та громад. орг-ції, утворювані відповідно до Конституції України для здійснення та захисту прав і свобод громадян та задоволення їхніх політ., екон., соц., культ. інтересів; ЗМІ. /В. Смолянюк/

Демократичні принципи виборів (лат. *principium* – початок, основа) – умови, на основі яких здійснюється виборчий процес і відповідно до змісту яких вибори мають демокр. хар-р, а їхній результат виражає реальне волевиявлення громадян. **Д.п.в.** чітко встановлюють вихідні параметри, у межах яких формується механізм регулювання виборчих відносин. Вони також виконують роль певного вектора, що визначає напрями розвитку інту виборів та виборчого законодавства. **Д.п.в.**, крім того, виступають критерієм законності і правомірності дій у виборчій сфері. Більше того, **Д.п.в.** встановлюють межу, за якою вибори не виконують своєї ролі соц. ротації (перерозподілу) законодавчих і представницьких ф-цій та повноважень у результаті волевиявлення народу.

Є кілька підходів до типології **Д.п.в.** У радян. політ. науці **Д.п.в.** асоціювалися лише з умовами реалізації суб'єкт. виборчих прав громадян обирати і бути обраними. Схожий підхід до класифікації та дослідження **Д.п.в.** існує і в суч. європ. політ. науці та практиці. На відміну від радян. і європ. політ. шкіль, науковці на пострадян. просторі використовують широкий підхід для хар-ки **Д.п.в.**, який включає не лише засади участі громадян у виборах, але й ті принципи, що характеризують реалізацію усіх виборчих процедур, пов'язаних із механізмом формування органів влади.

Вивчення наук. праць вітчизн. та зарубіжних дослідників засвідчує, що хоча й існує чимало різноманітних типологій **Д.п.в.**, більшість класифікацій схожі між собою і осн. перелік **Д.п.в.** є сталим, усе ж науковці часто по-різному бачать проблему їхнього остаточного переліку, намагаються здійснити деталізоване виокремлення **Д.п.в.**, у результаті чого вони за своєю суттю не є такими, або ж є складовими тих чи ін. принципів.

Часто до **Д.п.в.** зараховують такі поняття, як періодичність та обов'язковість виборів. Такий підхід є не до кінця обґрунтованим, бо обов'язкові та періодичні вибори є не **Д.п.в.**, а принципами демократії загалом. Без їх дотримання ми не можемо говорити про будь-які ін. принципи виборів. До **Д.п.в.** також часто за-

раховують такі поняття, як «принцип справедливих виборів», «принцип дійсних виборів». Однак вищеперелічені поняття не можуть бути **Д.п.в.**, позаяк виступають результатом їх реалізації.

Класифікація **Д.п.в.** повинна бути зорієнтована на те, щоб охопити усі аспекти інту демокр. виборів, щоб виділені принципи створювали цілісну систему, яка надає виборам демокр. хар-ру. А для цього, безсумнівно, повинні дотримуватись як усі виборчі права громадян, так і виборчий процес має відповідати параметрам народовладдя. З урахуванням цього класифікація **Д.п.в.** виглядатиме так:

1. *Базові* – принципи, які стосуються участі громадян у виборчому процесі, мають універс. хар-р, є загально визнаними в усьому світі і без дотримання яких вибори як демокр. ін-т втрачають будь-який сенс. Це: *принцип вільних виборів, принцип рівних виборів, принцип загальних виборів, принцип прямих виборів, принцип таємного голосування.*

2. *Додаткові* – принципи, які стосуються участі у виборчому процесі канд., політ. партій та блоків. *Додаткові Д.п.в.* не мають універс. хар-ру і по-різному розкриваються під час виборчих кампаній у різних країнах. Це: *принцип загального пасивного виборчого права, принцип свободи агітації та принцип рівності суб'єктів виборчого процесу.*

3. *Процесуальні* – принципи, які характеризують особливості перебігу самого виборчого процесу. До процесуальних **Д.п.в.** належать: *принцип гласних виборів, принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства, принцип адміністрування виборів спеціальними органами.*

Д.п.в. становлять цілісну систему, в якій вони не функціонують окремо один від одного, а тісно взаємодіють. Часто сфери регулятивного впливу **Д.п.в.** перетинаються. Це, з одного боку, означає, що реалізація одних **Д.п.в.** сприяє дотриманню ін. принципів, із ін. – **Д.п.в.** не є абсолютно категоричними та імперативними і в окремих випадках допускають відхід від своїх засадничих ідей для ефективнішої реалізації ін. **Д.п.в.** (напр., для забезпечення реалізації принципу рівно-

сті суб'єктів виборчого процесу обмежується свобода агітації певних категорій громадян тощо).

Система **Д.п.в.**, крім того, не має абсолютного усталеного незмінного хар-ру. Для неї притаманне постійне розширення. З одного боку, з'являються нові **Д.п.в.** як результат розвитку та трансформації виборчих відносин, а з ін. – відбувається нормативне розширення змісту вже існуючих принципів: вони набувають нових форм реалізації, детальніше регламентуються норм.-прав. актами. Спостерігається також поява тісніших зв'язків між окремими **Д.п.в.**, посилення їхньої системної єдності, що, безумовно, сприяє чіткішому дотриманню виборчих прав громадян. /М. Бучин/

Демократія (грец. *δημοκρατία* – народо-владдя, від *δῆμος* – народ і *κράτος* – влада) – форма політ. орг-ції сусп-ва, що заснована на визнанні народу джерелом влади, його праві брати участь у вирішенні держ. справ і наділення громадян досить широкими правами та свободами. **Д.** в цьому зв'язку виступає насамперед як форма д-ви. Термін **Д.** вживають також щодо орг-ції та діяльності ін. політ. і соц. ін-тів (напр., партійна **Д.**, виробнича **Д.**), а також для характеристики відповідних сусп. рухів, політ. курсів, течій соц.-політ. думки. Деякі вчені-етнографи стверджують, що **Д.** – один із найважливіших чинників антропогенезу, появи всього роду людського, позаяк вона стимулювала розвиток рівноправного спілкування людей, їх самосвідомості та вільного мислення, індивід. відповідальності й особистої гідності.

Платон (у трактаті «Держава», кн. 8) називав п'ять форм правління: *аристократію* (правління кращих), *тимократію* (правління гірших і корисливіших), *олігархію* (правління групи сильних і заможних), *тиранію* і **Д.** – результат заколоту бідняків, що знищують і виганяють супротивників і ділять із тими, хто залишилися владу. **Д.** названа ним «правлінням числа» і «правлінням багатьох (або множини)». Платон розрізняв хороші та погані форми правління і **Д.** визнавав гіршою за хороші, але кращі за погані. І він відзначав, що «тира-

нія виникає, звичайно, не з якого ін. ладу, як з **Д.**». У «Законах» Платон звів типологію форм правління до монархії і **Д.** Обидві форми, за поглядами Платона, погані: одна – через надмір влади, ін. – через надмір свободи.

Арістотель у «Політиці» виділяє такі форми держ. устрою: монархію – владу одного правителя, здатну перетворитися на тиранію; аристократію – владу кількох, небагатьох правителів, здатну перетворитися на олігархію; політію – владу більшості громадян, здатну перетворитися на **Д.**, якщо дотримуються лише вигоди неімущих. Арістотель відзначав, що у відомих йому **Д.** встановилися порядки, їй протилежні. Причина в тому, «що там погано розуміють, що таке свобода», «свобода тлумачиться як можливість робити всякому що завгодно». Повна свобода, на думку Платона й Арістотеля, перетворюється на свавілля, яке веде до тиранії. Спочатку – до тиранії натовпу, а остання виливається в тиранію демагогів, які потім усувають свободи та встановлюють одноосібну владу.

В античному світі під **Д.** розумілася безпосередня участь народу в управлінні д-вою. Античні автори відзначали п'ять ознак **Д.**: загальна рівноправність, відсутність деспотизму, вибори на посади за жеребкуванням, відповідальність виборних осіб, вирішення найважливіших справ на Народних зборах. Однак розуміння **Д.** в Старод. Греції і Старод. Римі істотно різнилося від сучасного. По-перше, демокр. держ. устрій аж ніяк не гарантував свободу особи, яка розглядалася як частина д-ви. По-друге, як природне сприймалося існування рабства та становий поділ вільних громадян.

Зміст поняття **Д.** змінюється у Середньовіччі. Так, у слов'ян. народів вона найяскравіше проявилася в рішеннях громад. справ на віче. В Європі, у нім. народів, формами **Д.** були вибори військ. керівників і королів. Правда, зазначені форми проіснували недовго. Поштовхом до подальшого розвитку **Д.** був розвиток міст і поява третього стану – ремісників і торговців. **Д.** стала розумітися не тільки як форма держ. устрою, але і як вираз інтересів, умонастроїв середніх верств міського населення.

Період XVII-XVIII ст. можна назвати своєрідним «ренесансом» демокр. ідей. Перш за все, вони формулюються у рамках лібералізму у вигляді ідей свободи особи, природного права, правової д-ви. В епоху Просвітництва активно пропагував ідеї Д. Ж.-Ж. Руссо, який проголошував необхідність повної рівності всіх громадян і утвердження влади, що спрямовується «спільною волею». Поняття Д. починають тісно пов'язувати з поняттям права: Д. трактується як *правова Д.* У зв'язку з цим цікавою є концепція англ. мислителя К. Поппера, за теорією якого Д. повинна ґрунтуватися не на вирішенні питання «*хто править?*», а на вирішенні питання «*як правити?*» або «*як найкраще уникнути ситуацій, в яких поганий правитель заподіює занадто багато шкоди?*».

Базові принципи Д.: 1. *народний суверенітет*, тобто первинним носієм влади є народ. Всяка влада – від народу та делегується ним. Цей принцип не припускає ухвалення політ. рішень безпосередньо народом як, напр., на референдумі. Він лише припускає, що всі носії держ. влади свої владні ф-ції отримали завдяки народу, тобто безпосередньо шляхом виборів (депутати парламенту або президент) або опосередковано через обраних народом представників (сформований і підпорядкований парламенту уряд); 2. вільні вибори представників влади, які припускають наявність, принаймні, трьох умов: свободу висунення кандидатур як наслідок свободи утворення та функціонування політ. партій; свободу виборчого права, тобто заг. і рівне виборче право за принципом «одна людина – один голос»; свободу голосування, що сприймається як засіб таємного голосування і рівність для всіх в отриманні інформації і можливості вести пропаганду під час виборчої кампанії; 3. підпорядкування меншості більшості при чіткому дотриманні прав меншості. Гол. і природний при Д. обов'язок більшості – пошана до опозиції, її права на вільну критику та права змінити, за підсумками нових виборів, колишню більшість у владі; 4. реалізація принципу поділу влади. Три гілки влади – законодавча, виконавча і судова – мають такі повноваження і таку практику, що два «кути» цього своєрід-

ного «трикутника» при необхідності можуть блокувати недемократичні, такі, що суперечать інтересам нації дії третього «кута». Відсутність монополії на владу та плюралістичний хар-р всіх політ. ін-тів – необхідна умова Д.; 5. конституціоналізм і панування закону у всіх сферах життя. Закон домінує незважаючи на осіб, перед законом всі рівні. Звідси «фригідність», «холодність» Д., тобто вона раціональна. Правовий принцип Д.: «Все, що не заборонене законом, – дозволено». За формою, способом свого здійснення Д. поділяється на *безпосередню*, коли сам народ без посередників виносить те чи ін. рішення (референдум, пряме голосування, всенародне обговорення та ін.), і *представницьку*, коли рішення приймається через депутатів чи ін. народних представників.

У суч. політ. науці є кілька концепцій Д.: *ліберальна, консоціальна, партиципаторна, ідентитарна, плебісцитарна* тощо. Д. – найважливіша й універсальна політ. умова та засіб оптимізації орг-ції, функціонування та вдосконалення сусп-ва і д-ви, вільного розвитку особи. Див.: *Демократія анархістська; Демократія економічна; Демократія елітарна; Демократія моніторингова; Демократія партиципаторна; Демократія плебісцитарна; Демократія ринкова; Демократія соціалістична; Демократія субсидіарна; Демократія учасницька; Демократія християнська.* /М. Требін/

Демократія анархістська (грец. *αναρχω*, від *άν* – «без» і *ἀρχή* «влада» – безвладдя) – демократія, що прагне до максимально можливого визволення особистості, ґрунтується на свободі і має своєю метою знищення всіх типів примусу й експлуатації людини людиною. Мета Д.а. – створення вільної орг-ції сусп-ва з ін-тами громад. самоуправління, яке обходиться без влади людини над людиною, заснованій на взаємодопомозі та солідарності всіх людей, або за словами В. Білаша, начальника штабу армії Н. Махно: «самоуправління і безвладдя в сенсі відсутності прошарку паразитів при владі». Д.а. базується на анархіст. ідеології, котра пропагує бездержавність, хоча

треба пам'ятати вислів П. Прудона, що анархія – вища форма орг-ції й управління, заснована на самоорг-ції та самоврядуванні на основі принципу федералізму. **Д.а.** пропонує замінити співпрацею індивідів владу, що існує за рахунок придушення одних людей іншими і завдяки привілеям одних щодо ін. Це означає, що, на думку анархістів, сусп. відносини та ін-ти повинні ґрунтуватися на особистій зацікавленості, взаємодопомозі, вільній згоді та відповідальності (що походить із особистої зацікавленості) кожного учасника, а всі види влади (тобто примусу й експлуатації) повинні бути ліквідовані. **Д.а.** прагне до «тотальної приватизації». Метою та ф-цією **Д.а.** є скасування будь-якої форми панування (централізму). Прихильники ідеалу відсутності всякого панування роблять акцент на вільний від гегемонії та примусу дискурс, при якому, спираючись на загальні зусилля, формується незаперечний ніким мінімум проблем і рішень; і при цьому – без жодного приховування, обману – відкрито демонструються інтереси всіх сторін, що беруть участь у політ. процесі. Ця модель дискурсу, сформульована Ю. Габермасом, виходить із тези, за якою «практичні питання містять істину», і приходять до вимоги консенсусних, тобто погоджувальних методів єднання. Там, де в результаті голосування ніхто не залишається в меншості, ніхто і не може відчувати себе підлеглим або думати, що його долю визначають інші.

Теоретики **Д.а.** стверджують, що дійсно вільна форма соц. орг-ції можлива тільки в такому сусп-ві, яке складається зі самоврядних комун і громад, в яких організовано колект. використання засобів вир-ва, усередині яких діє принцип прямої демократії, тобто колективного, спільного прийняття рішень, а між собою ці комуні пов'язані через об'єднання у федерації і (або) конфедерації, за допомогою горизонтальних і вертикальних (побудованих знизу вгору) зв'язків.

Осн. постулати **Д.а.**: децентралізація (заміна централізованої д-ви й управління вільної федерацією самоврядних територіальних комун (громад) та виробн. спілок); свобода (для повного і всебічного розвитку особис-

тості без зовн. обмеження в особі держ. уряду, так і фін. обмеження. Свобода від політ. та екон. тиску, коли правителі змушують людину чинити певним чином, з огляду на держ. закони, а товарно-грошові відносини змушують продавати свою робочу силу власникам приватної власності і засобів вир-ва. Усі люди повинні мати рівну можливість *вільно*, і у взаємній згоді з іншими людьми визначати умови власного життя); *рівність* (відсутність ієрархії, однакові для всіх можливості задоволення індивідуальних потреб, а також рівний доступ до всіх сусп. благ); *взаємодопомога* (замінити егоїзм, який розділяє людей, солідарністю, покликання якої відновити сусп. гармонію, коли люди допомагають один одному і піклуються про ближніх, виходячи з принципу «допоможеш ти, допоможуть тобі»). При вимозі співучасті суверенітет народу розглядається як якийсь абсолют; вважається, що народ є щось єдине, суб'єкт, обдарований єдиною волею. Вимога відсутності всякої влади (власне, безвладдя) робить автономію індивіда і його саморозкриття абсолютною, а будь-які колективні дії виявляються можливими тільки у тих випадках, коли всіх об'єднує одна єдина воля. Теоретично **Д.а.** ґрунтується на ідеях М. Бакуніна, П. Кропоткіна, П. Прудона, Е. Реклю, М. Штірнера та ін. /М. Требін/

Демократія делегативна – гібридний політ. режим, при якому влада обирається демокр. шляхом, але ін-ти «горизонтального» контролю і взаємообмеження влади не сформувалися. У країнах **Д.д.** існує вертикальна підзвітність перед виборцями, що дозволяє легітимному лідеру звертатися безпосередньо до народу. В умовах **Д.д.** виконавча влада не поширює таку ж підзвітність по горизонталі – перед ін. політ. ін-тами: парламентом, судами тощо.

Поняття «**Д.д.**» було запровадження в політ. науку аргент. політологом Г. О'Доннеллом для позначення політ. режимів латиноамер. країн, що поєднують у собі ознаки демократії та авторитаризму. **Д.д.** не чужа демокр. традиції, але носить різко виражений мажоритарний хар-р. Шляхом справедливих виборів

формується більшість, яка дозволяє політ. лідерові на кілька років стати єдиним втіленням і тлумачем вищих інтересів нації. Нерідко Д.д. використовує такі методи, як додаткові вибори, якщо перший тур виборів не забезпечує явної більшості. Ця більшість необхідна для того, щоб підтримувати міф про легітимне делегування. Д.д. ґрунтуються на припущенні, що перемога на президент. виборах дає можливість право управляти країною на свій розсуд, при цьому він обмежений лише обставинами існуючих владних відносин і терміном перебування у владі, що визначається конституцією. Після виборів виборцям належить стати пасивними, але повними схвалення спостерігачами дій президента.

З Д.д. пов'язане зростання популізму, для якого необхідна наявність осн. демокр. цінностей: права обирати і бути обраним, наявність необхідних для цього свобод, плюралізму в різних сферах діяльності, права на об'єднання тощо. Д.д. не відноситься до представницьких демократій. Незважаючи на те, що вона не є інституціональною, в той же час Д.д. може бути стійкою. Позитивною стороною Д.д., за О'Доннеллом, є можливість швидких політ. рішень, проте ціною більшої ймовірності помилок, ризикованих методів проведення їх у життя і концентрації відповідальності за результат на президенті.

Вади Д.д. полягають у переважанні виконавчої влади над законодавчою. Це призводить до низької опрацьованості реалізованих соц.-екон. програм, відсутності підтримки уряду з боку парламенту, який не відчуває відповідальності за політику, що здійснюється, і в кінцевому підсумку – до падіння престижу політ. партій і політиків. Виконавчою владою використовується практика управління шляхом видання указів і директив. Так як правове поле не заповнено необхідними законодавчими актами, уряд прагне якомога швидше реалізувати свою владу, використовуючи концентрацію повноважень в руках президента чи голови уряду. У зв'язку з тим, що рішення виконавчої влади зачіпають важливі політично організовані інтереси, то виконання таких указів мало ймовірно. Така політика призво-

дить до гострого протистояння. Політ. сили, які усунені від прийняття рішень, знімають із себе відповідальність за стан у країні, і глава д-ви залишається сам у відповіді за невирішені проблеми. Наслідком є добровільна або, найчастіше, примусова відставка. Слабкість такої демократії полягає в маскуванні рішень, прийнятих не центрами влади, а тими реальними силами, які уособлюють спадщину авторитарної д-ви.

Після приходу до влади демокр. уряду з'являється можливість, за Г. О'Доннеллом, для «другого переходу» до інституціоналізованого демокр. режиму. Однак така можливість може залишитися нереалізованою через регрес до авторитаризму. Найважливішим чинником для успішного «другого переходу» є створення демокр. ін-тів, що стає можливим при створенні широкої коаліції, яка користується підтримкою впливових лідерів. /Д. Чемшиш/

Демократія економічна – вид демократії, який базується на тезі, що кожна людина за допомогою раціон. діяльності в змозі добитися максим. особистої користі; суперництво на виборах створює свого роду політ. ринок, де політиків можна представити як підприємців, прагнучих отримати владу, а виборців – як споживачів, що голосують за ту партію, політ. лінія якої краще всього відображає їх очікування. Система відкритих і змагальних виборів гарантує демократичність тим, хто віддає владу в руки партії, філософія, цінності та політика якої понад усе відповідають перевагам найчисельнішій групі виборців. Осн. концепт. положення Д.е. висловлені у книзі Е. Даунса «Економічна теорія демократії (1957)», що стала новаторським внеском у теорію колект. вибору. До того часу теорія колект. вибору багато в чому ґрунтувалася на уявленні про те, що посадовим особам д-ви можна довіряти в питаннях оцінки громад. уподобань і зазвичай вони чесно здійснюють свою політику відповідно до бажання населення. Е. Даунс показав, що держ. службовці аж ніяк не є альтруїстами, а переслідують свої утилітарні цілі, причому, на думку дослідника, ці

цілі містять в собі неабияку частку розважливого егоїзму та значну роль у їх формуванні відіграє бажання домогтися переобрання на наступний термін і прагнення слідувати власним ідеолог. принципам. Тому для задоволення власних егоїст. інтересів політики змушені боротися за голоси виборців. Розробка такої тверезої моделі Д.е. повинна була допомогти поліпшити розуміння сусп. вибору та способів його втілення у політиці д-ви.

Ці теорет. розробки були спрямовані також на полегшення розуміння колект. вибору як альтернативи ринковому механізму. Вони вводили у політ. процес поняття свободи дії, аналогічне поняттю свободи дії фірм у ринковому середовищі. Такий підхід дозволяв розглядати держ. бюрократії як своєрідні бізнес-орг-ції, що пропонують свої товари покупцям (виборцям). Ця модель вимагає участі трьох основних дійових осіб: виборця з його власною ф-цією корисності; егоїст. політика, який прагне отримати голоси населення та виробляє політ. рішення; своєкорисливого бюрократа, що реалізує ці рішення на практиці. Передбачається, що виборці мають переваги, які вони періодично висловлюють за допомогою своїх голосів, за які борються політики; потім політики приймають рішення з розрахунком на завоювання голосів у майбутньому. Для політиків ці голоси грають роль, аналогічну тій, яку грають гроші для підприємця в теорії фірми. Різниця полягає лише в тому, що ф-ція корисності виборців є комплексною і для здійснення тієї чи ін. політики будь-який політ. діяч повинен спиратися на бюрократів. Мета, яку Даунс поставив перед собою, полягала в тому, щоб «надати правило поведінки у демокр. системі управління та знайти його сенс». Намагаючись сконструювати модель раціональної політ. поведінки, урахувавши ціну або вигідність тих чи ін. альтернативних можливостей, Даунс й буде свою теорію Д.е.

Перш за все модель Д.е. базується на ідеї раціональності політ. поведінки: кожна діюча особа (виборець, парт. функціонер, член уряду і навіть орг-ція в цілому) прагне максимізувати результат своєї діяльності в екон. сенсі, тобто отримати більший результат при

менших витратах. Раціональна поведінка є передбачуваною, включає наявні переваги в процесі політ. обміну. При такому підході політика розглядається у вигляді ринку, де існує конкурентна б-ба та взаємний обмін із метою отримання найвигіднішого результату. Дві осн. компоненти теорії Д.е. в цьому зв'язку є важливими: 1) «кожний уряд намагається максимізувати політ. підтримку»; 2) «кожен громадянин намагається максимізувати користь результату своєї дії». Це визначає розуміння особливостей демокр. системи, в якій і ті, хто править, і ті, ким правлять, діють, керуючись не ідеалами, а реальними власними інтересами. Спроби будь-якого уряду (відповідно, будь-якої політ. сили у вигляді партії) максимізувати підтримку переслідують прагматичну мету: зберегти своє панування або завоювати пануючі позиції. Ідеології, соц. добробут, переваги населення не є безпосередніми і основними мотивами поведінки. Хоча ці чинники і включені у процес поведінки, але непрямим чином. Якщо партії та уряди вважають ідеологію або програму важливіше електорального успіху, вони діють не стільки раціонально, скільки ірраціонально. Аксиома власної зацікавленості передбачає, що етичні проблеми в політиці виступають «просто як фактуальні параметри, а не нормативні». Це відноситься до поведінки виборця на виборах. Громадянин керується очікуваннями, що обрані ним політики задовольнять його інтереси краще, ніж інші, тобто уряд буде ефективним. На думку Даунса, корисність, якою керується громадянин, не є егоїстичною у вузькому сенсі слова. У цьому відношенні громадянин може діяти альтруїстично, завдання полягає лише в тому, щоб зрозуміти, в чому індивідуальна вигода альтруїстичної поведінки. Даунс пише: «Самообмежуюча благодійність є часто великим джерелом власної вигоди. Таким чином, наша модель допускає альтруїзм, незважаючи на базисну установку особистої зацікавленості». Необхідно також сказати, що так чи інакше виборець орієнтується на те, як голосуватимуть інші. Раціональний вибір здійснюється на основі інформованості діючої особи щодо стратегій і переваг інших

людей. У цьому зв'язку Даунс говорить про дві можливі моделі політ. поведінки: заснованої на певній і повній інформації і заснованої на неточній, неповній інформації. Уряд керується у своїй діяльності інформацією щодо стратегії опозиції, очікуваної поведінки виборців (співвідношення рішення та користі його для виборців), числа підтримуючих голосів. Виборець орієнтується на інформацію про можливу індивідуальну корисність і про стратегію інших виборців. Модель поведінки змінюється в залежності від ясності і повноти інформації. Отже, демокр. процес управління передбачає: 1) періодичні вибори; 2) суперництво між двома або більше партіями (електоральними коаліціями); 3) б-бу партій за голоси виборців; 4) партія, що перемогла на виборах, керує урядом без посередництва парламенту до наступних виборів; 5) невтручання в право опозиції виражати свою думку та організувати кампанії та заборону на зміну періодичності виборів. У суч. політології активно використовуються складові теорет. моделі **Д.е.**: електоральна поведінка, парт. поведінка, максимізація результату політ. дії, обмін в політиці, інформація про вигідність дії, поділ громад. думки в системі та ін. /М. Требін/

Демократія електронна (англ. *electronic democracy, e-democracy*) – демократія, заснована на використанні мережевих комп'ютер. технологій, механізм забезпечення політ. комунікації, що сприяє реалізації принципів народовладдя та дозволяє привести політ. орг-цію у відповідність до реальних потреб інформ. сусп-ва. У широкому сенсі – можливість залучення громадян до активнішої участі в справах сусп-ва, за допомогою використання комп'ютера, а також аналог. їм пристроїв і мереж телекомунікацій. **Д.е.** більше вживається тоді, коли йдеться про використання комп'ютер. технологій для орг-ції політ. процесу. У вузькому сенсі термін означає використання громадянами інформації, а також телекомунікац. технологій для участі в конституційно передбачених діях щодо управління справами д-ви та місц. спільнот.

Термін уперше з'явився в США і досить швидко став загальноживаним у багатьох країнах світу. **Д.е.** (або «цифрова демократія» (англ. *digital democracy*), «кібердемократія» (англ. *cyberdemocracy*), «віртуальна демократія» (англ. *virtual democracy*), «ера інформ. демократія» (англ. *information age democracy*)) називають використання електрон. комунікац. засобів для покращення демокр. процесів в демокр. країнах, або країнах із ладом, близьким до демократичного.

Безперечною перевагою **Д.е.** є те, що люди отримують можливість впливати на здійснення політики. Прості громадяни, які мають комп'ютери, модеми та виходи в комп'ютер. мережу, мають такий самий доступ до інструментарію, який раніше використовували лише переважно заможні, могутні, зацікавлені люди. Важливо, щоб у реалізації права на активну участь у керівництві справами д-ви шлях до офіц. інформації був легким.

Виокремлюють *прямі* та *непрямі* форми **Д.е.** Непрямі пов'язані з мережею Інтернет, і є певним способом орг-ції публ. дискусій чи голосування, зближення громадян і представників держ. влади, що посилює вплив виборців на політ., екон., культ. та ін. процеси в країні. Найпростішими формами непрямої **Д.е.** є орг-ція голосування через світову інформ. мережу, надання громадянам можливості контролю за роботою законодавчих структур, орг-ція е-уряду, яка була експериментально впроваджена в США, Канаді та Великій Британії. Подібна форма **Д.е.** включає в себе систему зворотного зв'язку з виборцями. Популярною є й «*напівпряма*» форма **Д.е.**, коли перед ратифікацією законопроект підлягає дискусії в Інтернеті, де, власне, і відбувається перше голосування. Радикальним і виключно теорет. різновидом **Д.е.** є варіант «*відкрито-го коду*», коли законопроекти публікуються в інформ. мережах, а зареєстровані користувачі можуть внести в їхній зміст будь-які зміни і у такий спосіб взяти безпосередню участь у законотворенні.

Практ. застосування **Д.е.** найчастіше пов'язують з поняттям «електронний уряд» (е-уряд). Розвиток електрон. інфраструктури

держ. та муніципал. управління передбачає не лише створення системи сайтів органів і структур влади. У першу чергу мова йде про трансформацію самих принципів взаємодії влади і громадян. сусп-ва, коли громадяни, як об'єкт владного керівництва, перетворюються у компетентного користувача послугами, що надаються держ. і муніцип. службовцями, та одночасно стають учасником процесу прийняття політ. рішень як на місцевому, регіональному, так і загальнодерж. рівнях. Багатий досвід е-урядування мають Канада, США, Франція, ФРН. Країни, що перебувають у процесі демокр. транзиту, намагаються утілити досвід Європи та США, внести в інформ. демократизацію специф. риси.

Науковці розглядають варіант використання інформ. технологій як т. зв. «електронні урни», які можуть працювати без підключення до електромережі та комунікац. інфраструктури. Обґрунтовують такий варіант використання можливостей мережі у малонаселених пунктах, що територіально віддалені та нетелефонізовані. Прикладом є досвід Бразилії 2002 р., де були проведенні перші в світі електрон. загальнонац. вибори глави д-ви. Однак опоненти системи електрон. голосування справедливо зазначають, що є низка проблем, що можуть заздалегідь скомпрометувати використані інформ.-комунікац. технології під час волевиявлення громадян. До таких відноситься недосконалість системи, велика ймовірність комп'ютерних збоїв, атаки хакерів. «Електронні урни» не виключають можливість фальсифікацій результатів голосування, унаслідок втручання як у процесі підготовки обладнання, так і під час застосування програмного забезпечення.

Естон. фахівець, відомий як гол. архітектор Інтернет-телефонії «Skure», Р. Нилвак запропонував проєкт «*демократії, що обговорює*». Експерименту сприяли використання Інтернету, мобільного зв'язку, участь сотень політтехнологів, соціологів й ін. фахівців. У результаті акції «Моя Естонія» в країні покладено початок соц. мережі громадян. сусп-ва, через які йдуть потоки інформації, що вимагають консультацій. Таким чином для керівни-

цтва держ. структурами інфотехнології створюють «е-державу», а проєкт «Моя Естонія» – став основою «е-громадянського сусп-ва». /А. Митко/

Демократія елітарна – 1) форма демократії, що припускає правління змінюваних, відкритих еліт, над якими маси здійснюють контроль за допомогою виборів; 2) концепція сутності якої полягає в ідеї плюралізму еліт, «що виростають» на основі взаємодії сусп. груп. Ідея плюралізму еліт протиставляється ідеї влади в руках однієї еліти.

Теорія Д.е. виникла у 70–80-х рр. ХХ ст. на основі поєднання елементів теорії еліт (лат. *electus*, англ., фр. *elite* – *кращій, обраний*), яку розробляли В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс і теорії «плюралістичної демократії» (лат. *plularius* – *множинний*), прибічниками якої є Й. Шумпетер, С. Келлер, О. Штаммер, Д. Рісмен, С. Гантінгтон. Теорія Д.е. виходить із тези, відповідно до якої у будь-якому сусп-ві влада здійснюється правлячою елітою. Д.е. відрізняється від ін. політ. режимів способами формування політ. еліти. Осн. способом її рекрутування стають вибори. Прихильник конкурентної Д.е. С. Гантінгтон вважає демокр. ті режими, де уряд як мінімум двічі зазнавав поразки на виборах. «Демократія може бути розглянута як консолідована, якщо партія або група бере владу на первинних виборах у період переходу (до демократії), програє наступні вибори й передає владу переможцям виборів і ці переможці виборів мирно передають владу переможцям на наступних виборах». Таким чином, гол. ознакою демократії стають чесні й справедливі вибори, у ході яких народ формує політ. еліту й передає їй владні повноваження. Ця теорія розглядає демокр. режим як інституціоналізовану владу певних соц. груп, сформовану на основі конкурентного відбору, вирішальну роль у якому грає народ. А це означає, що влада, виявляючись об'єктом конкуренції різних політ. сил і індивідів, ставиться під контроль сусп-ва. Саме політ. конкуренція робить політиків сприйнятливими до потреб виборців. На думку Й. Шумпетера (кн. «Капіталізм, соціалізм і демократія»,

1942), «демокр. метод – це, за сутністю, інституційний механізм руху до політ. рішення, в рамках якого люди отримують владні повноваження приймати ці самі рішення у результаті конкурентної б-би за голоси виборців». Сутність концепції Д.е. – в ідеї плюралізму еліт що протиставляється ідеї влади в руках однієї групи еліт.

Т. Дай і Л. Зіглер (кн. «Демократія для еліти. Вступ до амер. політики») стверджують про меншість, що володіє владою, розподіляє матеріальні цінності, і більшість, яка не визначає держ. політику; еліти формуються переважно із представників вищого соц.-екон. прошарку сусп-ва; перехід в еліту повинен бути повільним і тривалим для збереження стабільності й запобігання радикалізму; еліти єдині в підході до осн. цінностей соц. системи й збереженню самої системи; держ. політика відображає не вимоги мас, а пануючі інтереси еліти; правляча еліта піддається порівняно слабкому прямому впливу з боку байдужої частини громадян. Д.е. знімає з пересічних громадян відповідальність за прийняття політ. рішень й покладає її на лідерів, які мають більше інформації та досвід у політ. питаннях. Критики Д.е. звертають увагу на те, що конкуренція за голоси виборців досить часто трансформується в конкуренцію за фінансові ресурси й джерела фінансування виборів. Зниження ролі громадян у політ. процесі може призвести до втрати зацікавленості до політики, появи апатії та відчуження. Обмеження політ. участі мас сприяє зростанню політ. і соц. напруги у сусп-ві. /О. Михайловська/

Демократія ліберальна – форма сусп.-політ. устрою, що забезпечує верховенство права на основі представницької демократії, в якій воля більшості та здатність обраних представників здійснювати владу обмежені для захисту прав меншості та свобод окремих громадян, а інтереси сусп-ва реалізуються за рахунок пріоритету інтересів особи та сусп-ва над інтересами д-ви, що унеможлиблює насильницькі методи управління. Л.д. характеризується наявністю: розвиненої системи правосуддя, законодавчого захисту приватної

власності, наявністю широкого середнього класу та сильного громадян. сусп-ва, відкритого сусп-ва, заг. виборчого права, свободи слова, незалежних ЗМІ, сусп. плюралізму, юрид. закріплення політ. прав (змагальність, опозиція та участь) та громадян. свобод (недоторканість житла, таємниця листування, свобода пересування і вибору місця проживання тощо).

Дослідженням взаємодії лібералізму та демократії, особливостей перебігу лібер.-демокр. процесів та специфіки формування ін-в Д.л. займалися такі науковці: Дж. Бентам, І. Валлерстайн, Т. Гоббс, Дж. Грей, А. Пшеворський, Дж. Ролз, Дж. Сарторі, А. Сміт, Г. Спенсер, А. де Токвіль, Ф. Фукуяма, Ф. А. фон Гаек, Й. Шумпетер та ін. Одним із гол. положень Д.л. є заг. виборче право, що дає кожному дорослому громадянину країни рівне право голосування, незалежно від раси, статі, матеріального становища або освіти. Соц.-екон. та ідейно-політ. передумовами виникнення Д.л. були розвиток ринкових відносин, ідеол. і політ. секуляризація, становлення нац. д-в. Д.л. спирається на верховенство закону і загальну рівність перед ним. Гол. ідея Д.л. – ідея індивідуальної свободи. Згідно з нею Д.л. на перший план ставить громад. свободу як незалежність особистого життя індивіда від політ. влади. Концептуальною точкою відліку в експлікації поняття Д.л. можна вважати працю А. де Токвіля «Демократія в Америці», в якій автор відстоював ідею індивід. свободи та зумів довести, що особиста свобода та приватна власність успішно співіснують в Д.л. А. де Токвіль розглядав Д.л. не лише як певну форму правління, а й як сусп. лад, що не має станового поділу і базується на принципі рівності. Осн. акцент Д.л. робить на рівності можливостей, а однією з найбільших перешкод для її існування є уповільнене втручання д-ви в економіку і знехтування д-вою громад. свобод, надмірна централізація держ. влади, підпорядкування громадян всеохоплюючому впливу держ. адміністрації. Д. Хелд у роботі «Моделі демократії» виділяє такі моделі Д.л.: класична Д.л.; захисна (охоронна, протективна) демократія; еволюційна (розвиваюча, девелопменталістська) демокра-

тія; теорія відмирання д-ви; представницька (репрезентативна) демократія; демократія участі (партиципаторна, пряма); конкурентна елітарна демократія; плюралістична демократія (консенсусна, співсуспільна, поліархія); модель правової (легальної) демократії тощо. Іст. першою концепцією та формою практ. втілення була класична Д.л., яка найповнішою мірою ґрунтується на осн. принципах демократії (Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Медісон, Ш.-Л. Монтеск'є та ін.). У результаті було сформовано нове бачення устрою д-ви, відповідно до якого розділення влади і незалежність різних її гілок гарантували дотримання прав і свобод громадянина. Г. ді Руджеро стверджував, що Д.л., особливо сучасна (соціальна), суміщає високий ступінь індивідуальної ініціативи, необхідної для прогресу, з певним ступенем соц. згуртованості, необхідної для виживання. Зростання обсягу держ. сфери і діяльності завдяки свідомій політ. тенденції несе з собою зміни у хар-рі лібер. д-ви. Ознаки цієї зміни присутні у працях Ж.-Ж. Руссо, який сформулював ідеальний архетип демокр. д-ви. Сусп. договір є засобом, за допомогою якого природні права людини трансформуються у громадян. права. Л. фон Мізес визначає Д.л. як форму політ. устрою, що надає можливість адаптації уряду до бажань керованих ним людей без насильницької боротьби. Д.л., на думку Й. Шумпетера, повинна дотримуватись таких критеріїв: політ. права (змагальність, опозиція і участь) та громад. свободи; влада в руках виборних посадовців; баланс влади (обмеження виконавчої); непередбачувані результати виборів; політ. представництво меншин; свобода асоціацій; сусп. плюралізм; незалежні ЗМІ; незалежна судова влада; верховенство права; повага до права власності. Рівень становлення Д.л., як зазначає Р. Даль, визначається ступенем публ. змагальності, яка включає такі детермінанти: ступінь допустимості опозиції; чесність політ. конкуренції; відкритість політ. ін-тів; гарантії, що дозволяють членам політ. системи претендувати на управління сусп-вом. Крім того, Р. Даль називає осн. критерії Д.л., відносячи до них: ефективну участь; рівне голо-

сування; розуміння, засноване на поінформованості; контроль; включеність у життя сусп-ва. Л. Даймонд, осмислюючи критерії Д.л., характеризує такі її властивості: приналежність реальної влади виборним чиновникам й особам, призначуваним ними; конституц. обмеженість і підзвітність виконавчої влади; реальні можливості доступу опозиції до влади; політ. й ін. права культурних, етнічних, конфесійних та ін. меншин; ін. форми представництва інтересів, окрім електоральних; наявність альтернативних джерел інформації; наявність в індивідів основних прав і свобод; політ. рівноправ'я громадян, захищене незалежною судовою владою; влада закону, що захищає громадян від свавілля.

І. Ільїн, під Д.л. розуміє такий метод здійснення взаємовідносин держ. влади і сусп-ва, коли інтереси сусп-ва реалізуються за рахунок пріоритету інтересів особистості та сусп-ва над інтересами д-ви, на противагу «тоталітарної демократії», при якій інтереси д-ви ставляться вище, ніж інтереси конкретної особистості або інтереси більшої частини сусп-ва. Б. Ісаєв, визначає Д.л., як таку, що заснована на ідеолог. концепті лібералізму і сутність якої зводиться до пріоритету інтересів особистості та відділенні їх від держ. інтересів. Д.л. може розглядатися в різних аспектах: в *інституціональному* для характеристики політ. режиму, який відрізняється певною сукупністю політ. і прав. ознак; у *процесуально-процедурному* для характеристики життєдіяльності окремої спільноти (як на заг.-держ., так і локальному рівні); у *культурологічному* аспекті Д.л. пов'язана з певною культурою сусп-ва (у т. ч. й політ. культурою), заснованою на принципах автономії індивіда, терпимості та громад. відповідальності; у *ціннісному* аспекті разом із політико-інституціональним, процедурно-процесуальним і культурологічним аспектами поняття Д.л. вказує також на певну політ. і соц. цінність, нерозривно пов'язану з принципами свободи, прав людини і створенням максимальних умов для саморозвитку особистості. /І. Головка/

Демократія моніторингова – заснована на публ. контролі та публ. перевірці тих, хто

приймає рішення у сфері держ. і міждерж. ін-тів сусп-ва, таких як бізнес, профспілки, спорт. установи або благодійні фонди. Йдеться не тільки про контроль, перевірку, але й про взаємодію, що істотно впливає на сам хар-р демокр. процесу, на роль сусп. акторів як його прямих учасників. Автором і розробником концепції Д.м. є засновник і керівник лондон. Центру вивчення демократії Дж. Кін («Життя та смерть демократії», 2009). Відповідно до досліджень Дж. Кіна, у післявоєнний період з'явилося бл. сотні нових видів моніторингу влади, напр., «громадське журі», незалежні публічні розслідування, участь громадян у бюджетному процесі, консультативні комісії, «консенсус-конференції», «парламенти меншості», «розгляд на робочому місці». Відмінність Д.м. у тому, що, з одного боку, вона включає ін-ти парлам. демократії, а з ін., не претендує на їх поглинання. Таким чином, кожний із даних концептів має свою власну специфіку. Специфікою Д.м. є публ. контроль і публ. перевірка діяльності тих, хто приймає важливі для д-ви та сусп-ва рішення за допомогою Інтернет-технологій.

Особливо варто виділити такі нові види Д.м. як *блогінг* й ін. форми медійного контролю. Завдяки таким майданчикам Інтернету як Facebook і Twitter, а також блогінг, значна частина громадян залучена в активний інформ. простір. І якщо в традиц. ЗМІ головні діючі особи – журналіст і його роботодавці, то в Інтернеті – пересічні громадяни, які встановлюють порядок денний для моніторингу влади. Традиц. ЗМІ також не змогли залишитися осторонь від Інтернету та мають там свої представництва – інтернет-сайти, читацька аудиторія яких радикально змінила все інформаційне. Гол. принцип Д.м. – органічне сполучення контролю над діями влади та взаємодії з ними – реалізується через звернення влади до інтернет-ресурсів і перетворення цього поля у місце діалогу сусп-ва та влади.

Одним із популярних видів моніторингу вважається *Вікіпедія*, т.зв народна енциклопедія, зміст якої постійно поповнюється ініціативними користувачами Інтернету. Вона сприяє формуванню компетентнішого знання,

необхідного громадянам для спілкування з владою та взаємодії з нею. Ще однією розповсюдженою формою Д.м. є *політ. краудсорсинг*, завдяки якому визначається сусп. запит, виробляються загальні позиції та рекомендації для влади різного рівня й компетенції. Виявленню переваг й інтересів громадян сприяє цифрова (електронна демократія), яка допомагає вирішувати багато проблем процедурного хар-ру. У першу чергу, це стосується обговорення порядку денного, проведення електронних консультацій або електронного голосування. Такі взаємини та заходи підвищують ступінь участі громадян, у т. ч. у віртуальних міських зборах, відкритих нарадах, зборах відгуків, опитуваннях сусп. думки та форумах громад.

Сучасною формою моніторингової демократії вважається *публічно-приватне (державно-приватне) партнерство*, що відіграє все більш помітну роль у вирішенні тих соц.-екон. проблем, з якими не можуть упоратися ні д-ва, ні бізнес, ні структури громад. сусп-ва.

В Україні Д.м. перебуває у стадії становлення. Активність громадян, у т. ч. протестна, змушує владу йти на деякі поступки вимогам демокр. громадськості. Владі всіх рівнів доводиться вступати в діалог із сусп-вом. Саме тому Д.м. – перспективний політ. проект, що має здатність до самовдосконалення, яке виражається у сприйнятті постійно мінливих форм і методів взаємодії сусп-ва та влади. /А. Сіленко/

Демократія плебісцитарна (лат. *plebiscitum*, букв. – рішення народу) – модель демократії, за якої безпосереднє волевиявлення народу, його політ. вплив обмежується схемою «схвалити» чи «заперечити». Теорія Д.п. в своїй основі розроблена М. Вебером. На його думку, з розвитком партій змінюється хар-р політ. представництва і політ. оргція влади. Політ. вплив набувають особи, які контролюють партійний апарат – «машину» – і знаходяться поза парламентом. Використовуючи парт. апарат, що знаходиться під контролем парт. лідерів, можна в обхід парламенту прийти до влади. Плебісцит розглядається як

джерело легітимності «вождя нації», у завданні якого входить забезпечення нац. політ. інтеграції та контроль над всіма держ. органами влади. У концепції Вебера демократія виступає як засіб і засіб, а не мета в собі. Це спосіб обрання лідерів, це засіб як для додання їх правлінню законності, так і для залучення значної маси населення до сусп. справ нації. Проте, демократія, на думку Вебера, не є відповідним засобом для вирішення звичайних соц. питань, в подібних випадках необхідні швидше компроміси через переговори, чим голосування. Тому він вважав утопічними теорії «народного суверенітету», такі поняття, як «воля народу», «мудрість народу» тощо, мета яких – виключити панування однієї людини над іншою. На думку Вебера, цього не можна досягти в суч. умовах, бо пряма демократія і уряд непрофесійних політиків принципово неможливі поза межами дрібних д-вміст, обмежених своїми розмірами і населенням. За Вебером, будь-яка раціоналізація або ж формалізація взаємин між людьми в суч. великих сусп-вах і д-вах неминуче веде до авторитаризму. **Д.п.**, на думку М. Вебера, допомагає уникнути тиранії бюрократів. Цією теорією народу і окремим індивідам відводиться роль пасивного учасника сусп. процесу. Єдина форма політ. участі мас – участь у виборах і реалізація права на голосування. Головною фігурою у веберівській теорії виступає харизм. лідер, обраний прямим голосуванням народом, перед яким він несе відповідальність; він стоїть над бюрокр. адміністрацією, що обирається, у свою чергу, формально легальним чином. Ступінь легітимності харизм. лідера визначається масштабами його успіхів. Оскільки, за Вебером, роль мас в політ. процесі обмежується лише участю в обранні харизм. лідера, ним, по суті, відмовляється в праві здійснювати контроль над бюрократією знизу. Ці ф-ції громадяни делегують харизм. лідерові, який здійснює контроль за діяльністю бюрократії зверху; одне з головних його завдань – б-ба з бюрократією, необхідна для подолання олігарх. принципу правління. На думку Вебера, харизм. лідер, що стоїть поза класами, статусами і демагогічною політи-

кою, маючи незалежне від бюрократії джерело легітимізації своєї влади і не будучи сильно інтегрованим в бюрокр. ієрархічну структуру, зміг би об'єднати навколо себе націю і захистити індивіда перед обличчям наступу бюрократії та «соціалістичного колективізму». Основне значення плебісциту для Вебера зводиться до того, щоб у результаті прямої участі всього народу в голосуванні створити харизм. авторитет. Вебер вважає, що подібний лідер, з незалежною від парламенту базою влади, зміг би подолати роздробленість класових інтересів, представлених в парламенті, і бути об'єднуючим початком нації. Парламенту відводиться в цій теорії ф-ція виховання плебісцитарних лідерів. Суть своєї теорії Вебер сформулював в бесіді з генералом Е. Людендорфом: «У демократії народ вибирає вождя (фюрера), в якого вірять. Потім обранець говорить: «А зараз заткніться і підкоряйтеся!» Народ і партії не сміють і пискнути». **Д.п.** була покликана протидіяти політ. фрагментації сусп-ва, корпоративним, особливо бюрокр., тенденціям, захистити єдність інтересів нації. Ідеальною моделлю **Д.п.** багато політологів вважають політичну систему, створену у Франції Ш. де Голлем. Недоліки **Д.п.** – небезпека розколу сусп-ва, неможливість компромісу, необов'язковість рішень, мінливість громад. думки і можливість маніпуляції цією думкою, а також імовірність тенденційного відбору питань і формулювань цих питань так, щоб «підказати» громадянам відповідь. /М. Требін/

Демократія плюралістична – концепція демократії, яка виходить із того, що не особа, не народ, а *група* є головною рушійною силою політики в суч. демокр. сусп-ві. Передбачає, що призначення демократії – стимулювати плюралізм, різноманіття в сусп-ві, надавати можливість всім громадянам об'єднуватися, відкрито виражати свої інтереси, знаходити шляхом компромісів їх рівновагу, яка виражається у політ. рішеннях. **Д.п.** відводить провідну роль групі, так як стверджує, що індивід без групи – млява абстракція. Саме в групі (сімейній, професійній, етнічній, релігійній,

регіональній, демографічній тощо), а також у міжгрупових відносинах формується особистість, визначаються її інтереси, ціннісні орієнтації та мотиви політ. діяльності. Демократія в цьому розумінні – це не влада стабільної більшості – народу, оскільки сама вона мінлива і складається з компромісів різних індивідів, груп, об'єднань. Жодна з груп суч. сусп-ва не може монополізувати владу та приймати рішення, не опираючись на підтримку ін. сусп. груп. Незадоволені групи, об'єднавшись, можуть блокувати рішення, що не відповідають їх інтересам, і служити тією соц. противагою, яка стримуватиме тенденції до монополізації влади. Демократія тут є формою правління, що дозволяє різноманітним сусп. групам вільно виражати свої інтереси та знаходити в конк. б-бі компромісні рішення.

Основоположними ідеями **Д.п. є**: 1) зацікавлена група – центр. елемент демокр. орг-ції сусп-ва, що гарантує реалізацію інтересів, прав і свобод особи. Сама особа при цьому відтісняється на другий план, хоча її статус як первинного суб'єкта влади і не заперчується; 2) загальна воля як результат конфліктної взаємодії різних груп і їх компромісів. Ця воля не існує априорі, до змагання різних політ. акторів, а формується в процесі «примирення», зрівнювання різноманіття інтересів; 3) суперництво та баланс групових інтересів – соц. основа демокр. влади, її динаміки; 4) заборони та противаги розповсюджуються не тільки на інституційну сферу (лібералізм), але і соц. сферу, де ними виступають групи-суперники; 5) «розумний егоїзм», особистий і, особливо, груповий інтереси як генератори сусп. активності; 6) д-ва – не «нічний сторож» (лібералізм), а орган, що відповідає за нормальне функціонування всіх секторів сусп. системи та підтримує в сусп-ві соц. справедливість. З **Д.п.** цілком сумісні теорія та практика соц. д-ви, що забезпечує гідні умови життя кожній людині. Д-ва – також арбітр, що гарантує дотримання законів, правил гри в змаганні різноманітних груп і не допускає монополізації влади; 7) дифузія, розпилювання влади між різноманітними центрами сусп. впливу: держ. ін-тами, партіями, групами інтересів тощо; 8)

наявність у спільноті ціннісного консенсусу, що припускає визнання і пошану всіма учасниками політ. змагання основ існуючого держ. ладу, демокр. правил гри, прав особи, закону; 9) демокр. орг-ція самих базисних груп як умова адекватного представництва інтересів громадян, що їх складають. Без цього демократія перетворюється на плюралізм еліт.

Недоліками **Д.п. є**: не всі члени сусп-ва представлені в різних групах інтересів, тому через такі групи лише незначна частина сусп-ва (реально не більше 1/3 дорослого населення) може брати участь у прийнятті та здійсненні політ. рішень; вплив окремих груп різний: одні з них володіють потужними ресурсами впливу (гроші, знання, авторитет, доступ до ЗМІ та ін.), інші – таких важелів практично позбавлені (інваліди, пенсіонери, некваліфіковані наймані працівники). Соц. нерівність призводить до того, що не всі групи однаково здатні артикулювати свої інтереси. У суч. політ. думці не тільки піддається сумніву відповідність теорії **Д.п.** реальному житті, а й критикується сама модель такої демократії. Стверджується, що **Д.п.** консервативна, позаяк для прийняття рішень вимагає широкої згоди всіх зацікавлених груп, котру важко забезпечити реально, особливо в періоди політ. реформувань. Така демократія зводить заг. волю до нижчого порогу досяжної у сусп-ві згоди. Крім того, у **Д.п.** із великими труднощами пробивають собі дорогу й отримують визнання загальні, глобальні, довгострокові та нові інтереси. Найвизначнішими представниками **Д.п. є** А. Бентлі, Б. Гросс, Р. Даль, В. Корнхаузер, Г. Ласкі, Ч. Ліндблом, Н. А. Полсбі, Д. Трумен, Г. Уоллес та ін. /*М. Требін*/

Демократія рефлексуюча (розмірковуюча) – концепція демократії, що робить акцент на процедури, що забезпечують не виконання ф-цій владою, а включеність у політ. управління громад. думки і повну підзвітність їй владних структур. Включення дискусії, що йде в сусп-ві, про устрій сусп. і приватного життя і, отже, роздумів, що виникають при цьому, неформальних рефлексій, оцінок, переконань, в яких риторика з'єднується з розумом, у про-

цес ухвалення рішень і формує, за думкою прихильників даної ідеї, ті механізми «народної автономії», які і складають суть демократії в політ. сфері. Амер. соціолог А. Етціоні запропонував концепцію «сприйнятливої» сусп. системи, при якій влада чуйно реагує на імпульси і табу, що поступають з надр сусп. Сама така сприйнятливість, готовність до діалогу з громадянами і відповідає, на його думку, демокр. політиці. Ідеї Етціоні, що високо оцінює роль громадськості, знайшли відзеркалення в концепції **Д.р.**

Подальший розвиток концепція **Д.р.** отримала в однойменній роботі проф. Австрал. нац. ун-ту Р. Гудина («Reflective Democracy», 2005). Він стверджує, що уявлення про компетентного громадянина часто вписуються в наступну схему: піклується про стан сусп. життя, добре поінформований про проблеми політ. партій та їх кандидатів; залучений до дискусії щодо сусп. життя; активний учасник безпосередніх проявів політ. процесів: виборів, політично релевантних громад. акцій. Громад. дискусії або громад. консультуванню приділяється вирішальне значення в рамках демокр. політ. системи, а легітимність демокр. рішень знаходиться в області порад громадян, у області громадськості, що дискутує. Привабливість **Д.р.** полягає у фокусуванні демокр. ідеалу самоврядування за допомогою публ. розуму громадян. Гудін формулює ті критерії, за допомогою яких можна відрізнити преференції, що заслуговують на визнання. Такими визнаються преференції, якщо вони: а) відбулися у процесі вичерпного інформування; б) є наслідком переконаності індивіда; в) сформульовані самим індивідумом. При дотриманні цих критеріїв преференції стають автономними і «розумними». І навпаки, преференції втрачають автономну якість, якщо вони не враховують важливої інформації або дублюють ін. думки. Такі преференції можна назвати «нерозумними» і, більш того, саме з міркувань безпеки індивідуума таким преференціям треба відмовити у визнанні. Свобода полягає, насамперед, у здатності прийняти розумне, раціональне рішення лише після аналізу суті проблеми і ретельного зважування всіх

підстав. Зважувати підстави або аргументи можна, звичайно, і в індивід. порядку, але в рамках **Д.р.** мова йде саме про колект. і публ. процес обговорення. Публ. обговорення вже служить збору інформації. Колект. хар-р означає, що інтелектуальний і креативний потенціал групи більше, ніж окремо взятого індивідуума, і саме **Д.р.** повинна використовувати цей потенціал. Громад. обговорення може не тільки сприяти отриманню нової інформації, але і конструюванню взаємозв'язків. Таким чином, можна підвищити ступінь поінформованості акторів. Лише завдяки публ. дискусіям стають прозорими різні позиції акторів. Тільки якщо дискусія відбулася, актори можуть дізнатися про те, в яких точках вони згодні один із одним. Тому публ. сфера виконує ф-цію транспарентності сусп. позицій. У процесі обговорення громадськість співвідносить преференції зі сусп. благом. Р. Гудін вказує на різні преференційні порядки: преференції, що відносяться до особистого добробуту індивіда і «соц. преференції», які відносяться до всього політ. співт-ва. Артикулюються тільки їх публічно-орієнтовані етичні преференції, тоді як особисто-орієнтовані, егоїстичні преференції придушуються. Преференції або домагання, які ґрунтуються виключно на особистому інтересі акторів, не можуть розраховувати на публ. визнання, тому захист аргументу на значущість в публ. просторі передбачає готовність до консенсусу. Чисто егоїстичні преференції не знайдуть підтримки і тому найчастіше взагалі не артикулюються або будуть відфільтровані. «Моральний ефект публ. дискусії» змушує акторів долати власний егоїзм. Участь у публ. політ. процесі змушує акторів виходити за межі власних інтересів. Відкритість і загальність стають, таким чином, вирішальними критеріями **Д.р.**, важливими елементами процесу публ. обґрунтування. Когнітивний і моральний вплив на преференції не означає, однак, що актори жертвують своїми власними інтересами заради інтересів громадськості і приховують власні мотиви. Преференції лише збагачуються в змістовному, часовому і міжсуб'єктному контексті в рамках перевірки власних аргументів

аргументами інших. Перетворення преференцій у громадські (консенсус) зберігається при цьому як мета. Гудін вірить у демократію не тому, що люди завжди праві, а тому що люди належним чином поінформовані і мотивовані, можуть запропонувати правильне рішення, можливо краще, ніж те, що запропонує наймудріша політ. еліта. /М. Требін/

Демократія ринкова – демократія, що заснована на законах ринкової економіки шляхом експансії цих законів і звичаїв на всі сфери, не тільки екон., але і на соц.-політ. відносини; при якій різні соц. блага розосереджуються між соц. групами, з тим, щоб індивід, що має низький показник доступу до одних соц. благ, міг компенсувати цей дефіцит доступом до ін. благ. **Д.р.** базується на теорет. положеннях екон. демократії, що розробив Е. Даунс і тому представляє орг-цію політ. влади як аналога екон. системи, в якій відбувається постійний обмін «товарами»: продавці – носії влади міняють вигоди, статуси, привілеї на «підтримку» виборців. Під політ. дією розуміється така електоральна поведінка, у рамках якої акт подачі голосу трактується як своєрідна «купівля» або «інвестиція», а виборці в основному розглядаються як пасивні «споживачі». **Д.р.** побудована на принципі декомпозиції соц. нерівності. Цей принцип полягає в тому, щоб в сусп-ві не допускалася поляризація за способом і об'ємами споживання соц. благ – багатства, доходів, влади, престижу, рівня освіти, пільг і привілеїв. Тому ці блага розподіляються між різними соц. групами. Такий принцип покликаний згладжувати гостроту соц. нерівності, перешкоджати створенню статусної поляризації сусп-ва, його очевидному розділенню на бідних і багатих. Осн. ідеї **Д.р.** засновані на образі людини екон., весторонньо інформованої, здатної ухвалювати рішення на раціональних підставах. У вузькому сенсі людина екон. – розумний егоїст, у широкому – розумна людина, але не обов'язково егоїст, завжди діє відповідно до загальноприйнятих принципів конформістської екон. теорії. На найабстрактнішому рівні екон. вибір людини

реалізується трьома шляхами: транзитивності, послідовності і повноти уподобань. Транзитивність означає: якщо я віддаю перевагу А – В і В – С, то я повинен віддати перевагу В – С; послідовність – якщо я віддаю перевагу А в порівнянні з В, то я повинен зберігати цю перевагу щоразу, коли опиняюся перед аналог. вибором за аналог. обставин; повнота – для будь-яких товарів (послуг, можливостей) А і В я завжди можу зробити один із трьох виборів: віддати перевагу А, віддати перевагу В або проявити байдужість. На менш абстрактному рівні екон. людина, як вважається, віддасть перевагу більшій к-сті товару, ніж меншій (напр., більшим позитивним змінам у політиці), однак при цьому гранична корисність буде весь час скорочуватися (тобто кожна чергова одиниця товару стане для нього менш цінним придбанням, ніж попередня).

Якщо розглядати проблему в більш загальному плані, то, вибираючи з двох різних наборів товару (передвиборних обіцянок), чим більше індивід вже має одного товару, тим більше його хочеться мати, щоб компенсувати втрату одиниці іншого. Це т. зв. зменшувана гранична заміщуваність. Усі ці аксіоми проблематичні. Психологи показали, що індивіди не дотримуються транзитивності або послідовності вибору, коли змінюються його «рамки» (напр., люди готові піти на ризик, коли є вибір між можливістю виграшу і перебуванням в на попередніх позиціях, але не ризикують, коли вибирати треба між перебуванням на попередніх позиціях і втратою). Повнота переваг занадто обтяжлива. Зменшувана гранична заміщуваність не завжди дотримується. Проте видається сумнівним, що рішення, що стосуються політ. вибору, можна зіставляти з рішеннями у сфері ринкових відносин. У політиці, на відміну від ринку, простежується раціональність колект. дій, позаяк вибір тут припускає певний рівень обробки інформації. А це має місце тільки в сусп. процесах при сумісній дії. Найтипівішим представником **Д.р.** є США. Так, 42-й Президент США Б. Клінтон назвав суч. зах. демократію *ринковою*. /М. Требін/

Демократія соціалістична (марксистська) – теорія і практика демократії, що виходить із гомогенності та цілісності спочатку робітничого класу, а після побудови соціалізму і всього народу, з наявності у цих суверенів влади класового, а потім загальнонародного інтересу. Цей інтерес існує об’єктивно і спочатку усвідомлюється марксист.-ленін. партією, яка вносить вчення, що його виражає, у свідомість мас. **Д.с.** двояко ставиться до самої ідеї демократії. З одного боку, в умовах передбачуваного безкласового комунізму як би природно мається на увазі, що не буде ніяких форм панування. З другого – висловлюється побоювання, що можна прикрашати «класовий зміст буржуазної демократії» (В. Ленін) і тим самим ослабити готовність робочого класу до революції. Згідно марксист. доктрини, існують тільки класові демократії. І коли «ревізійніст» Е. Бернштейн назвав демократію «вищою школою компромісів», той вплив саме цього вислову, що гасить протистояння, і витікає звідси ігнорування класової протилежності стали більмом на оці для всіх ортодоксів. На думку останніх, за фасадом принципу більшості та формальної рівності «буржуазна демократія» приховує свій репресивний класовий хар-р. Тільки «пролетарська» (або «соціалістична») демократія рішуче долає рамки псевдодемокр. бурж. д-ви. Тільки соціаліст. революція створює умови для формування «соціально єдиного народу» як базису дійсної влади народу. Звичайно, при соціалізмі все ще існують різні класи, проте згідно сталін. доктрині, породжувані ними протилежність інтересів і суперечності не є більш антагоністичними, так що і сама соціаліст. д-ва не може більш функціонувати як знаряддя панування і пригноблення в руках одного класу. Для соціаліст. теорії демократія є іст. скороминущим явищем. Перший період розвитку повністю вичерпується завоюванням політ. влади і стратегією закріплення диктатури пролетаріату. У написаній у 1919 р. «Теорії пролетарської диктатури» М. Бухарін стверджував: «Демократія, оскільки ми маємо на увазі під цим словом певний політ. устрій, була до цих пір однією з форм – найвитонченішою формою

– панування буржуазії. У чому полягала основна передумова демокр. устрою? У наявності низки фікцій, які надзвичайно вправно використовувалися для систематичного обману мас... Пролетаріату потрібна була раніше демократія тому, що він не міг ще реально подумувати про диктатуру... Але з потреби нічого робити чесно...». Д. Лукач спожив для цього періоду парадоксальне за своєю суттю поняття «Демокр. диктатура». Тільки на другій фазі розвитку демократія поширює свою дію на весь народ. І, нарешті, «в комуніст. сусп-ві демократія, ставши просто звичкою, відмирає» (В. Ленін). Демократія, в контексті марксист. вчення про д-ву, є складовою частиною універс. теорії розвитку сусп-ва в її філос.-іст. перспективі з певною періодизацією. Теорією дається точний опис цілей і ф-цій демократії. У роботі «Д-ва і революція» В. Ленін так визначає демократію: «Демократія є визнаюче підпорядкування меншини більшості *д-ва*, тобто орг-ція для систематичного *насильства* одного класу над ін., одній частині населення над ін.». І у іншому місці: «Демократія є форма *д-ви*, одна з її різновидів. І, отже, вона вдає із себе, як і всяка *д-ва*, організоване, систематичне застосування насильства до людей. Це з одного боку. Але, з другого боку, вона означає формальне визнання рівності між громадянами, рівного права всіх на визначення устрою *д-ви* і управління нею». У **Д.с.** заг. воля народу виражається через Ради. При цьому Ради діють за принципом демокр. централізму – жорстке підпорядкування органів заг. рішенням знизу доверху. Особливістю **Д.с.** є її яскраво виражений соц. аспект. Вона виходить із однорідності волі робітничого класу, як найпрогресивнішої, організованої і єдиної частини сусп-ва. Тому на першому етапі побудови **Д.с.** передбачена диктатура пролетаріату, яка повинна відмирати у міру наростання однорідності сусп-ва і природного злиття інтересів різних класів і груп у єдину волю народу. Влада народу реалізується через Ради, в яких представлені робітники та їхні природні союзники – селяни. Ради володіють повною владою над усіма сферами господарського, політ. і громад. життя. Ради зобов’язані виконувати волю

народу, висловлену на народних зборах, а також у формі наказів виборців. Основною особливістю Д.с. є повне заперечення приватної власності та будь-якої автономії особистості. Специф. межею Д.с. є те, що, не дивлячись на відмінності в точках зору і підходах окремих теоретиків, всі вони підкреслюють наявність «класової основи» як критерію демократії. З цієї причини для них осн. соц. права важливіші, ніж політ. права свободи і співучасті, які переважно і цінуються в «бурж. демократії». Проте марксист. вчення про д-ву поступово починає сприймати і такі, що мають ліберально-конституційне коріння, фундаментальні вимоги, як вільні вибори, правову д-ву, поділ влади, федералізм. Якщо виходити з самоінтерпретації цих різних точок зору, то можна, мабуть, констатувати їх зближення. Д-ва в демокр. структурі вже давно встала на шлях розвитку до д-ви соц. дії і загального добробуту. «Бурж. демократія» поповнила свою спочатку конституц.-політ. спрямованість соц. вимірюваннями. І є ознаки того, що і Д.с. знаходить тенденцію до доповнення своєї традиц. орієнтації на соц. рівність, добробут і техніко-екон. ефективність значними елементами політ. правової д-ви. /М. Требін/

Демократія субсидіарна – модель багаторівневої демократії, що забезпечує розподіл повноважень і компетенцій на різних рівнях політ. взаємодії, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію порівняно з вищим (відповідно до принципу субсидіарності). При цьому нижчою інстанцією може виступати окремий індивід, громад. спільнота, місц. орган управління, а вищою інстанцією – та чи ін. громад. інституція, д-ва, орган управління вищого рівня. Потреба у Д.с. з'являється в умовах, коли демократія переростає етап свого нац. визначення й потребує сполучення різноманітних засобів, придатних для різних рівнів політ. взаємодії. Відроджена у лоні християн. демокр. та розвинута через засоби деліберативної демокр., субсидіарність як принцип, що регулює сусп. та управлінські відносини, виявляється затребуваною за таких умов. Д.с. об'єднує у собі й основи кла-

сичних уявлень про оптимальне сполучення представницької та прямої демокр., сучасних уявлень про глобал. демократію та демокр. участі (у т. ч. про «демократію безпосередньої участі» та дорадчу демократію). *На базовому рівні місц. самоврядування* вона спирається на широкий спектр форм співучасті людей у справах громади – референдуми, опитування громад. думки, громад. слухання, утворення постійно діючих громад. комітетів, комісій і рад, сусідських громад, органів громад. контролю тощо. Окрім безпосередньої участі громадян у прийнятті сусп. значущих рішень, вже на локальному рівні цілком доречно використання можливостей дорадчої демократії. *На субнаціональному рівні* механізми широкої та прямої участі громадян використовуються менш інтенсивно, проте активніше включаються механізми деліберативної (дорадчої) демократії через комунікацію органів врядування з різноманітними спільнотами громадян. сусп.-ва, та спрацьовують різноманітні засоби врахування *компетентного громад. судження*. Механізми дорадчої демократії та елементи учасницької, передусім електронної демократії, продовжують діяти й на нац. рівні. Д.с. на нац. рівні вимагає трансформації традиц. представницької системи на модель, що передбачає набагато більший рівень залучення громадян, сусп. орг-цій, груп інтересів та ін. ін-тів громадян. сусп.-ва у процес вироблення публ.-владних рішень. *На транснаціональному рівні* одночасно з наддерж. інституціями до вироблення рішень залучаються представники світової громадськості. Д.с. певним чином реалізується в межах ЄС та потенційно може бути застосована до рівнів урядування, що існують за межами ЄС. Вона цілком узгоджується з розумінням управління як врядування та координації політ. акторів, що втілюється у концепції «governance». Передусім тому, що остання створює необхідні рамки для процесів сусп. активності, спонукаючи громадян до самост. вирішення проблем, орієнтована на надання гарантій, розподіл відповідальності, ефективність та економічність. Д.с. доречна, передусім, в умовах глобалізації та регіоналізації політ. простору, адже вона

виробляє механізми контролю над процесом «розмивання» держ. суверенітету. Разом із тим, орієнтація на Д.с. корисна для перехідних сусп-в із точки зору оптимізації територіальної орг-ції влади та залучення громадськості у творення публ. політики на усіх рівнях. Вона покликана відшукати розумний баланс між регулятивним і організаційним впливом влади будь-якого рівня і повноваженнями громадян. сусп-ва. Д.с. зводить домінуючі засади сусп. життя до єдиного соц. кореня – до людини, інтереси якої отримують у такому сусп-ві незаперечний пріоритет. /Т. Панченко/

Демократія учасницька – модель, концепція демократії, що орієнтована на включення більшості громадян у реальний політ. процес, розширення поля громадян. ініціативи та творчості, обмеження всевладдя еліт, гармонізацію сусп. відносин. Д.у. проставляють з одного боку, елітарній демократії, з ін. – ліберальній. На противагу елітарним інтерпретаціям демократії (Й. Шумпетер, М. Вебер, Ф. Шміттер та ін.), які виходять із того, що основна маса громадян некомпетентна, не має достатніх знань і погано інформована, саме еліти, будучи освіченою правлячою меншістю, беруть на себе відповідальність за управління д-вою, розробники моделі Д.у. відстоюють необхідність активної участі громадян в обговоренні та прийнятті держ. рішень. На противагу ліберальним інтерпретаціям демократії (Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Дж. Бентам, Ф. Фукуяма, Р. Даль та ін.), які наголошують передусім на пріоритеті інтересів особистості та відокремленні їх від держ. інтересів, надаючи захисту прав і свобод особи більшого значення, ніж участі, прихильники Д.у. акцентують увагу на тому, що суч. демократії надають украй обмежені можливості участі, яка б мала сенс. Розвиток технологій, зростання освіченості людей та їхньої участі у житті сусп-ва, стверджують засновники концепції Д.у. (К. Мангейм, Дж. Дьйої та ін.), створюють передумови для передання все більше владних повноважень у руки народу. Вони виходять з того, що сама логіка розвитку всесвіт.-іст. процесу, потреби індустр., а потім

і постіндустр. сусп-ва вимагають залучення мас до свідомої кваліфікованої участі у справах д-ви й сусп-ва. Д.у. зразка 1980-1990 рр. називають партисипаторною або «демократією безпосередньої участі». Її розробники (К. Пейтман, К. Макферсон, Дж. Мансбридж, Б. Барбер, Дж. Дрижек, Дж. Циммерман, Дж. Фішкін та ін.) виходять з того, що рівного права на свободу та саморозвиток можна досягти лише в «учасницькому сусп-ві», яке виховує почуття дієвості, вчить інтересу до спільних проблем і допомагає становленню обізнаного громадянства, здатного проявляти постійну зацікавленість у процесі врядування. Д.у. акцентує на необхідності сполучення елементів представницької демокр. на нац. рівні з прямою участю громадян у політ. процесі на рівні громади, забезпечення реальної рівності політ. впливу, повернення до уявлення про демократію не лише як про формальний засіб, процедуру або метод, а й як справжню мету сусп. устрою. Зокрема, амер. політолог Б. Барбер характеризує Д.у. як «сильну демократію» (strong democracy). Він підкреслює, що «сильна демократія» потребує не просто участі, а й громадян. підготовки для ефект. участі в обговоренні й прийнятті рішень. Д.у., таким чином, розуміється як безпосереднє правління освічених громадян. Д.у. висуває перед громадянами серйозні вимоги, перетворюючи «сусп-во спостерігачів» на «сусп-во учасників». Однак механізми широкої та прямої участі громадян до останнього часу могли спрацьовувати винятково в межах невеликих територіальних і виробничих спільнот. Тобто, Д.у. могла реалізовуватися в повній мірі у місц. самоврядуванні, де можливе безпосереднє залучення громадян до прийняття і реалізації рішень. В останніх інтерпретаціях Д.у. вишукуються спроби подолання її обмежень. Як методи досягнення прямої демократії до класичних механізмів партисипаторної демократії додається використання можливостей інформ.-комп'ют. технологій, які дають змогу кожному громадянину отримувати необхідну інформацію про сусп. справи, брати участь у безпосередньому обговоренні всіх значущих питань. На можливості інформ.-комп'ют. тех-

нологій уповають нові трактування прямого народовладдя, які відображуються у концепціях теле-, кібер-, електронної демократії, які вимагають включення більшості громадян до реального політ. процесу через їх використання. На тлі усвідомлення низки нерозв'язних проблем як традиційної Д.у., так і її суч. трансформацій, набуває найвищих оцінок модель деліберативної демократії, передусім у версії Ю. Габермаса. Вона спирається на процес масових консультацій із сусп. значущих проблем, який, на думку Ю. Габермаса та його прихильників, здатний забезпечити по-справжньому демокр. врядування. Ця модель нібито поєднує у собі ліберальну увагу до індивіда або до малих груп, ліберальну справедливість та комунітаристське прагнення до інтеграції, взаєморозуміння, рівності, солідарності. Проте й вона не є бездоганною, адже концентрується передусім на забезпеченні процедури вільного та неупередженого обговорення політ. рішень, залишаючи поза увагою питання політ. культури. /Т. Панченко/

Демократія християнська – форма суч. консерватизму, політ. доктрина соц. й ідеол. база, якої заснована на визнанні цінності християн. морального порядку. Д.х. як ідейно-інституційний напрямок носить світовий хар-р і є етичними засадами християнства, включаючи катол. сусп. науку, засади протестантизму, в певній мірі – православ'я. Визначальною детермінантою у формуванні суч. моделі політ. доктрини Д.х., інституалізації політ. християн. орг-цій і сприяла розвитку християн. політ. вчення була енцикліка «*Rerum Novarum*» (Про нові речі) Папи Лева XIII (1878–1903) яка побачила світ у 1891 р, заклавши нові орієнтири сусп. розвитку з традиц. цінностями Д.х. як осн. соц. принципу. «Рерум Новарум» визнала принципово можливим остаточне вирішення соц. питань шляхом реформістських змін сусп. становища робітників, як протидію комуніст. вченню без ескалації політ. б-би. Але вирішальна роль у цьому процесі повинна була належати спільним діям д-ви та церкви. Започаткований катол. церквою процес приведення християн. доктрини до реалій

тогочасного світу був продовжений в ХХ ст. Найбільш значним катол. документом Д.х. міжвоєнного періоду була енцикліка 1931 р. «*Quadragesimo Anno*» (Про відновлення сусп. устрою та пристосуванні його до норм права Євангелія). В енцикліці в рівній мірі критикувалися недоліки капіталіст. й соціаліст. сусп-в, вимагалось для запровадження справедливого сусп. ладу реалізувати принципи солідарності та субсидіарності. Відчутну роль у формуванні суч. християн. політ. доктрини відіграв II Ватиканський собор, що відбувся у 1963–1965 рр. за понтифікату Яна XXIII (1958–1963). Зміни, що покликали трансформації в катол. церкві отримали назву *aggiornamento* (осучаснення). Прийнята собором конституція «*Gaudium et Spes*» (Радість та Надія) відштовхнула революцію як засіб досягнення справедливого сусп. ладу, висловившись за еволюц. шлях сусп. розвитку, як єдино можливий. Питання справедливого сусп. ладу в умовах падіння комуніст. системи розглядалися в енцикліці Папи Іоана Павла II «*Centesimus Annus*» (Сотий рік), присвяченій 100-річчю енцикліки «*Regum Novarum*». Д.х. передбачає такі гол. політ. засади: а) свобода окремої особистості (Божого творіння) перед д-вою, але не перед сусп-вом: публ. влада не повинна за власним бажанням втручатися в сімейні справи й особисте життя; сусп-во має сприяти утвердженню стартового мінімуму, обсяг якого дозволить розвиватися людській діяльності; б) християн. солідарність: особа у співпраці з колективом здатна духовно та матеріально розвиватися; відповідно, сусп-во розглядається як органічна цілісність, що має власну внутр. ієрархію (родину, локальну спільноту, народ, д-ву, міжнар. спільноту) за умов, що людська спільнота поєднана між собою зв'язками сусп. солідаризму; в) субсидіарність: збереження особистої відповідальності людини за своє майбутнє за підтримки сусп-ва, регулювання відносин між особою й сусп-вом, між різними сусп-вами, сусп-во не має права позбавляти громадянина того, що він зможе домогтися своїми силами й уміннями; г) родина, сім'я: найважливішим елементом сусп-ва є родина, тому й саме сусп-во

розглядають як «родину родин»; г) власність: гарантією свободи й незалежності особи виступає приватна власність, зокрема власність родини; д) децентралізація влади (при умові одночасного заперечення ідей етатизму): д-ва повинна сприяти створенню для кожної особистості умов для її гармонійного розвитку, надавати можливість співпраці з ін. особистостями, групами й сусп-вом взагалі. Д-ва – продукт громадян. сусп-ва, повинна діяти в рамках закону і підкорятися праву. Соц. політика, федеральний устрій і самоуправління громад є невід’ємною складовою політики Д.х. Д-ва й сусп-во – це автономні ланки в єдиному ланцюжку, які пов’язані одна з одною. Специф. ф-ція д-ви перехідного періоду полягає в конституюванні демокр. влади як системи органів влади. Демокр. сусп-во саме обирає носіїв влади, а через них той чи ін. варіант політ. рішень. Домінуючою тезою Д.х. щодо визначення оптимального шляху з метою побудови політ., екон. й соц.-демокр. д-ви є парламентаризм у поєднанні із субсидіаризмом. Одночасно Д.х. перебуває в опозиції щодо ліберального індивідуалізму й соціаліст. колективізму. Загальним лейтмотивом Д.х. є визнання тези, що людина, завдячуючи власній вільній волі, є творцем історії. В іст. розвитку духовний елемент має абсолютні переваги над матеріальними детермінантами. Енцикліка «*Regum Novarum*» стимулювала утворення на рубежі ХІХ–ХХ ст. цілої мережі катол. профспілок, жіночих, молодіжних об’єднань, які в своїх документах і безпосередній діяльності піднімали питання д-ви та громади з позицій католицизму, Д.х. Першими політ. християн.-демокр. партіями були: Католицьке об’єднання сусп. студій (1889) в Італії; Християн.-демокр. партія Франції (1896); Демокр. ліга Бельгії (1891). Ціла низка християн.-демокр. партій виникла в міжвоєнний період, а саме: Італ. народна партія (1919); Соціаліст. народна партія Іспанії (1922); Демокр. народна партія Франції (1924 р.); політ. партії в Бельгії, Нідерландах, Польщі та ін. д-вах. Під час Другої світ. війни більшість із цих партій зайняли антифашист. позицію і брали активну участь у нац. Рухах Опору, що сприяло під-

несенню їхнього авторитету в очах громадян власних країн. Лише після Другої світ. війни ідеї Д.х. отримали реальне політ. значення. Були сформульовані осн. принципи катол. соц.-політ. доктрини (солідарність, субсидіарність), які втілювалися в політиці партій оновленого політ. католицизму. Сьогодні до партій цього напрямку входить 70 політ. сил у 50-ти країнах світу, з них найбільш найпотужніші дислоковані в країнах Зах. Європи. У новітню добу була відчутна тенденція християн. демократів до об’єднання на заг. західноєвроп. і світовому рівнях. Створений і діє Європ. союз християн. демократів (1961), перейменований в 1982 р. в Християн.-демокр. інтернаціонал; Європ. народна партія – федерація Християн.-демокр. партій країн Європ. співт-ва (1979); Європ. демокр. союз (1978) – між-нац. партійне консервативне об’єднання, до якого ввійшли ХДСН, брит. і сканд. консерватори, фр. голлісти й Австр. народна партія, грец. «Нова демократія», іспан. Союз демокр. центру, португальський Соц.-демокр. центр і т. д. «Консервативне сімейство» Д.х. декларує свій світський хар-р, незалежність від Ватикану та костелу, прагматизм, відданість засадам демократії, ідеол. плюралізм і солідаризм. /Т. Купчій/

Деперсоналізація – крайня форма соц.-політ. відчуження та стандартизації особи, втрати власної індивідуальності та політичного «Я», внаслідок чого особа не може повноцінно реалізовувати себе у політ. житті (нести відповідальність, приймати рішення тощо). У широкому розумінні Д. – стан відчуження від самого себе, неадекватне сприймання людиною своєї особи, свого «я», причинами чого можуть бути психофізіол. або соц. захворювання, за якого людині здається, що події її життя відбуваються з кимось іншим, що вона ніби спостерігає за своїм життям з боку. Д., в переважній більшості випадків, супроводжує дереалізація та психічна анестезія. У сусп.-політ. науках термін Д. розглядається як знеособлення, сприйняття людей позбавленими індивідуальності, натхненності або в якості «людського матеріалу», «робочої сили», по-

трібною для досягнення мети чи задоволення власних потреб. Зазвичай, таке сприйняття людей пов'язане з впливом культуральних чинників. У даному контексті використовується також термін «деперсоналізація».

Вивчення процесів Д. знайшло своє відображення в дослідженнях Е. Якобсона («Деперсоналізація», 1959), С. Саліна («Деперсоналізація і дереалізація», 1962), Дж. Арло («Деперсоналізація і дереалізація», 1966). Питання, присвячені політ. Д. розглядалися у роботах Е. Фромма, Е. Аронсона, Б. Беттельгейма, Г. Маркузе та ін. Перший опис деперсоналізації в худ. л-рі належить Гі де Мопасану, наданий ним у романі «Монт – Оріоль» (1887).

Окрім аналітики виходять із того, що Д. є результатом відчужених міжособистісних відносин. У розумінні Р. Лейнга Д. – метод, який використовується людиною в якості спілкування з ін. людьми, коли вони стають надокучливими і сприймаються в якості людиноподібних роботів. Одна людина постійно боїться бути деперсоналізованою іншою, в результаті чого обидві прагнуть деперсоналізувати один одного. Це веде до того, що у людини відбувається розпад відчуття власної індивідуальності та втрата відчуття реальності. Деперсоналізаційний комплекс може включати в себе наступні відчуття: відчуття часткового або повного зникнення (стирання) рис своєї особистості; зменшення або повне зникнення почуттів (емоц. ставлення) до близьких; відсутність або притуплення емоц. сприйняття світу; відчуття свого тіла як автомата, свої дії здаються автоматичними тощо. До атрибутивних рис Д. відносять хворобливу психічну нечутливість, коли суб'єкта ніщо в світі не радує, що не засмучує, його не турбують страждання близьких йому людей, їх успіхи тощо; власні відчуття, думки, емоції, почуття, спонування, а також власне «Я» або його окремі фрагменти сприймаються за межами психічного «Я», тобто як щось зовнішнє, стороннє, властиве явищам навколишнього світу; ворожість, агресивність, які сприймаються як штучні, викликані кимось ззовні тощо.

Практично завжди Д. є захисним механізмом психіки при виникненні сильного емоц. потрясіння, в тому числі і дебюту важких психічних захворювань. В екстрених для психіки ситуаціях, Д. дозволяє тверезо оцінити обстановку, без емоцій. У такому випадку, Д. є нормальною реакцією організму на гострий стрес. Прояви Д. є складовими елементами синдрому авторитарної особи та авторитарного підкорення; входять до особистісних типів, характерних для тоталітарного сусп-ва і сусп-ва масового споживання. /А. Соловйова/

Депутат (лат. *deputatus* – надісланий) – особа, обрана у законодавчий чи ін. представницький орган д-ви чи місц. самоврядування і представляє у цьому органі певну частину населення – виборців свого округу або всю націю. Д. працює на професійній (у більшості демокр. д-в) чи непрофесійній основі, тобто не припиняючи основну діяльність (як правило, у представницьких органах місц. самоврядування або у парламентах, які працюють на непрофесійній і непостійній основі). Статус Д. встановлюється конституцією та спец. законами. В Україні правовий статус Д. встановлюється Конституцією та законами України. Повноваження народного Д. України (члена Верховної Ради) починаються з моменту складення ним присяги на вірність Україні. Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутат. мандата і відповідно, втрату статусу народного депутата. Народний Д. України реалізує свої представницькі повноваження на постійній основі. Він не може мати іншого представницького мандата та займатися будь-якою ін. діяльністю за сумісництвом із отриманням винагороди за винятком виклад., наук. роботи та літературної, художньої і мистецької діяльності у вільний від роботи час. Народним Д. України гарантується депутат. недоторканість. На термін депутатських повноважень народний Д. користується депутат. імунітетом, тобто без згоди Верховної Ради не може бути притягнутий до кримін. відповідальності, затриманий чи заарештований. Крім того, народний Д. України користується депутат. індемнітетом і не несе юрид. відпо-

відальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Повноваження народного Д. України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради, також можливе дострокове припинення депутат. повноважень, яке реалізується відповідно до закону. Повноваження депутата ін. представницьких органів здійснюється на непрофесійній і не постійній основі. Депутати місцевих рад обираються строком на чотири роки, у своїй діяльності керуються законодавством України. /Г. Зеленько/

Держава (англ. *state* – держава) – центр. та осн. ін-т політ. орг-ції сусп-ва, соц.-політ. механізм, що виникає в класовому сусп-ві з метою орг-ції і впорядкування соц. неоднорідного сусп-ва, вирішення конфліктних ситуацій, забезпечення відповідного рівня соц. стабільності системи, її цілісності та безпеки. Д. склалася у результаті закономірного розвитку сусп-ва, поділу праці, виникнення приватної власності й утвердження антагоністичних класів. Осн. ознаки Д.: 1) наявність чітко визначеної території, на яку поширюється її суверенітет; 2) народ, назва якого дає назву Д.; 3) влада, що здійснюється від імені народу органами публ. влади; 4) дипломатичне та міжнар.-прав. визнання її ін. д-вами, внаслідок чого вона стає суб'єктом міжнар. права.

В умовах демократії з пріоритетом загальнолюдовських інтересів над класовими Д. перестає бути машиною панування одного класу над ін., перетворюючись в ін-т виконання законодавчої ініціативи сусп-ва, що забезпечує ефективне функціонування його основних механізмів. Д. виконує внутр. і зовн. ф-ції. До перших належать: забезпечення функціонування сусп-ва як цілісного організму; максимальне задоволення потреб та інтересів соц. груп. Зовн. ф-ції полягають в захисті недоторканності кордонів, цілісності території, суверенітету, створення умов для розвитку міжнар. співробітництва у різних сферах. /В. Малиновський/

Держава-анклав – д-ва, територія якої повністю оточена територією ін. д-ви і не має прямого виходу до моря. Згідно міжнар. права такі д-ви часто називають «анклавними д-вами» як окремий клас просторово-політичних об'єктів. Критерієм оточеності інородною територією є ключовим у виділенні Д.-а. Такими д-вами нині є Ватикан і Республіка Сан-Маріно, повністю оточені територією Італії, а також королівство Лесото, оточене територією Південно-Африканської Республіки. Суверенні д-ви, які оточені сухопутною територією ін. д-ви, але мають вихід до моря – *д-ви-напіванклави*. В теорії анклавів д-ва класифікується як суверенний напіванклав, якщо вона межує лише з однією країною, а її сухопутний кордон більш протяжний, ніж морський. Такими д-вами є Монако, Бруней і Гамбія.

Низку ознак державності й Д.-а. має Мальтійський орден – рицарський реліг. орден римо-католическої церкви, який володіє територіями всередині Італії та Мальти. Італ. Республіка нині визнає існування Мальтійського ордену як суверенної д-ви, а також екстериторіальність його резиденції в Римі. Орден володіє Мальтійським палацом на віа Кондотті (з 1869 р.) і Магістральною віллою на Авентині в Римі. Із 1998 р. орден також володіє фортом Сант-Анджело, який має екстериторіальний статус на 99 років із моменту підписання договору з урядом Республіки Мальта. Таким чином, Мальтійський орден формально має територію (заг. площа 0,012 км²), над якою здійснює юрисдикцію, проте питання фактичного статусу цієї території є предметом юрид. дискусій.

Інколи в наук. л-рі «анклавними д-вами» називають країни, які не мають прямого доступу до моря (англ. *land-locked states*), що зумовлено внутріконтинентальним геогр. положенням їхньої держ. території. Проте в теорії анклавів такі країни не вважаються Д.-а. Нині у світі існує 41 така країна (напр., Білорусь, Чехія, Словаччина, Угорщина, Монголія, Болівія, Ефіопія та ін.). Дві з них (Узбекистан і Ліхтенштейн) можуть отримати доступ до моря лише при перетині території двох ін. д-в у будь-якому напрямку.

Д.-а. виникали як окремі просторово-політичні об'єкти на політ. карті світу внаслідок дії різних політ., геогр., соц. екон. та іст. чинників. У світовій історії виділяються дві хвилі формування **Д.-а.** *Перша хвиля* викликана особливостями довестфальської держ. побудови в Зах. Європі, коли державність визначалася не територією, а феодалом. Це дало змогу формувати «клаптикові д-ви» і **Д.-а.** через купівлю, успадкування, ведення війн, пожертвувань церкви тощо. Існували десятки **Д.-а.**, заснованих на володіннях церков, певних феодалів або правлячої династії, особливо на території середньовічної Німеччини. Процес нац. консолідації в Європі усунув більшість довестфальських **Д.-а.** Деякі з них залишилися як анклавні д-ви (Сан-Маріно, Ватикан і Монако). *Друга хвиля* виникнення **Д.-а.** пов'язана з розпадом колон. системи, коли незалежні анклавні д-ви виникли в процесі встановлення кордонів між кол. колоніями (напр., Гамбія, Лесото і Бруней).

Д.-а. мають за суч. умов менше можливостей для зовн. комунікацій із країнами світу. Вони змушені узгоджувати свої зовнішньоекон. дії з сусідами, оскільки від транзиту через територію д-в-сусідів вони повністю залежать. Вони не мають альтернатив вільного доступу до Світового океану. Обмеженість зовн. транспортних можливостей **Д.-а.** – істотний чинник, що стримує розвиток їхньої економіки. Рівень розвитку, порядок і внутрішньополіт. ситуація в **Д.-а.** залежать значною мірою від двосторонніх відносин із д-вою, яка оточує анклавну д-ву. Мирні, добросусідські і рівноправні відносини між д-вами створюють сприятливі умови для розвитку **Д.-а.** та їхньої зовн. політики. Часто **Д.-а.** попадають під сильний політ й екон. вплив оточуючої д-ви. Навіть якщо анклавна д-ва має деякі можливості участі в міжнар. політ. процесах, екон. залежність із оточуючою д-вою неминуча. В окремих випадках **Д.-а.** може втрачати де-факто суверенітет. Напр., Франція відповідальна за безпеку Монако, законодавство якого засноване на фр. законах, а також Монако входить у митний союз із Францією. Італія відповідає за безпеку та торгівлю в Сан-

Маріно та Ватикані. Південно-Африканська Республіка фактично визначає зовн. політику і забезпечує зовн. безпеку Лесото. *Див.: Анклав /В. Лажнік/*

Держава-рантьє (англ. *rentier state*) – теорет. модель, яка описує зв'язок між видобутком у певній країні цінних корисних копалин (перш за все – нафти, газу, алмазів і бокситів) та соц.-політ. орг-цією сусп-ва, у т.ч. й політ. ін-тами. Відповідно до теорії **Д.-р.**, значні поклади корисних копалин перешкоджають формуванню демокр. ін-тів і демокр. політ. культури.

Семантика поняття **Д.-р.** еволюціонувала у ході наук. концептуалізації: на поч. ХХ ст. В. Ленін (посилаючись на роботи теоретиків політекономії) визначив **Д.-р.** як д-ву паразитичного капіталізму, що сформувалася у добу імперіалізму у промислових метрополіях. У 1970 р. Х. Махдаві використав поняття **Д.-р.** для опису екон. і політ. ситуації в часи правління М. Р. Пехлеві в Ірані. Він показав, що послуговуючись надходженнями від продажів нафти, режим Пехлеві накопичив значну к-сть матеріальних ресурсів, що спрощувало підкуп політ. груп тиску, а тому робило режим незалежним від потреб і вимог населення. Відтак Х. Махдаві змінив смислове навантаження поняття **Д.-р.**, використавши його для опису феномена стабілізації політ. режиму під впливом виробн.-екон. чинників. У такому значенні поняття використовується у сучасній політ. науці.

Як теорет. модель **Д.-р.** покликана пояснити парадокс встановлення стабільних недемокр. режимів у країнах, багатих на корисні копалини. Класична теорія модернізації (С. Липсет, К. Дойч, В. Росту) пов'язує екон. зростання зі структурними соц. змінами та консеквентною демократизацією політ. процесів. Однак хоча видобуток і продаж цінних корисних копалин спричиняє стрімке екон. зростання, але воно – як свідчать приклади Алжиру, Габону, Індонезії, Іраку, Ірану, Катару, ДР Конго (кол. Заїру), Лівії, Нігерії та Саудів. Аравії – не супроводжується формуванням демокр. ін-тів. Модель **Д.-р.** виділяє

три чинники, в результаті яких наявність корисних копалин перешкоджає демократизації: 1) відсутність потреб в оподаткуванні населення; 2) нарощування репресивного апарату; 3) підтримка міжнар. партнерів.

1) *Відсутність потреб в оподаткуванні населення*: заробляючи надприбутки з продажу мінеральних ресурсів, **Д.-р.** не потребує фінансів для забезпечення своїх функцій. завдань, а тому **Д.-р.** мінімізують податкові ставки для населення. Більше того, політ. еліти **Д.-р.** використовують грошові надходження для створення транспортної інфраструктури, реалізації соц. проектів (буд-во лікарень, шкіл тощо) та фінансування видовищних культурних заходів. Мінімізація податків і збільшення соц. витрат використовується для обґрунтування успішності політ. режиму в очах населення і його легітимації. Водночас відсутність потреб в оподаткуванні руйнує класичний демокр. механізм, який пов'язує в єдине ціле політ. еліти та широкі сусп. верстви, – внесення податків є платою населення за підзвітність носіїв влади. Мінімізуючи оподаткування, **Д.-р.** перетворюється на автономний функціональний апарат, котрий не зобов'язаний звітувати населенню щодо своїх політ. рішень, що має негативний вплив на формування демокр. ін-тів.

2) *Нарощування репресивного апарату*: в **Д.-р.** політ. еліти забезпечують видобуток і продаж мінеральних ресурсів, отримуючи максимальну ренту від своєї діяльності. Вони зацікавлені у збереженні наявного стану речей, а тому не лише користуються з деполітизації населення, але й готові за потреби забезпечувати його репресивними методами. Як наслідок, значну частку отриманих фін. надходжень еліти **Д.-р.** інвестують у формування контролюючих органів (поліція, органи держ. безпеки) й їх постійну модернізацію. Отож, навіть якщо населення поставить під сумнів легітимність **Д.-р.** і виступить із вимогами демократизації, **Д.-р.** матиме достатньо силового ресурсу, аби дати відсіч. Тривалі репресії проти демокр. опозиції режиму Сухарто в Індонезії або події 2011 р. в Алжирі засвідчу-

ють, що **Д.-р.** не зупиняються перед силовим запобіганням демократизації.

3) *Підтримка міжнар. партнерів*: враховуючи стратег. важливість корисних копалин (на основі яких **Д.-р.** здобуває ренту) для зовнішньополіт. партнерів, останні більше зацікавлені у стабільному й регулярному постачанні цих ресурсів, аніж у соц.-політ. перетвореннях у **Д.-р.** Це означає, що у своїх стосунках із **Д.-р.** навіть політ. режими, віддані захисту демокр. норм, відмовляються від сприяння політиці демократизації та надають перевагу підтримці авторитарних лідерів, спроможних забезпечити доступ дорогоцінних ресурсів на міжнар. ринки. Цю тенденцію ілюструють, напр., стратег. співпраця адміністрації Дж. Буша-старшого з династією Аль-Саудів або тісні стосунки кожного з президентів V Фр. Республіки з авторитарним лідером Габону О. Бонго.

Взаємодіючи між собою та посилюючи одне одного, вказані механізми перетворюють наявність цінних корисних копалин на чинник встановлення стабільних авторитарних режимів у деяких країнах Азії, Африки та Латин. Америки. /І. Гомза/

Держава регіоналістська (обласна) – перехідна форма держ. устрою між федерацією та унітарною д-вою. **Д.-р.** характеризує д-ви централізованіші, аніж федерації, й більш децентралізовані, ніж унітарні, д-ви. Інколи **Д.-р.** вважають федерацією, де влада стала більш централізованою, але частіше за все унітарну д-ву, в якій деякі владні повноваження передані регіональним урядам. Регіони **Д.-р.**, будучи повноправними адм.-тер. одиницями, наділені досить широкими правами і повноваженнями, мають більше самостійності у вирішенні держ. питань, чим аналогічні одиниці унітарних д-в. У **Д.-р.** існує лише конституц. устрій – устрій центральної початкової д-ви, і саме її конституція визначає осн. особливості статусу і повноважень регіональних органів, але на основі принципу вертикального розподілу законодавчих повноважень. **Д.-р.** має деякі характерні риси федерації. Всі територіальні частини в таких д-вах мають хар-р те-

ритор. автономії і наділені правом створювати свої адміністрації, обирати регіон. парламенти (місцеві законодавчі збори або асамблеї), видавати законодавчі акти з окремих питань. Центр. влада д-ви, зазвичай, призначає свого представника в регіоні – губернатора, комісара або префекта. Проте їх повноваження в різних країнах неоднакові: можуть бути незначними і мати швидше номінальний хар-р, а можуть, навпаки, бути дуже широкими і включати навіть накладення права вето на деякі прийняті регіоном правові акти. Часто **Д.р.** мають власні конституції або статuti, що утверджуються центр. владою, а також власну офіц. мову. Регіони європ. **Д.р.** порівняно великі за територією та чисельністю населення (відповідають за системою Номенклатури територіальних одиниць для цілей статистики (NUTS) рівню не нижче другого, тобто NUTS-1 (населення від 3 до 7 млн осіб) і NUTS-2 (населення від 800 тис. до 3 млн осіб) й мають різні рівні автономії, будучи системами асиметричної децентралізації. Перелік країн, які відносять до **Д.р.** доволі різняться. Серед європ. країн **Д.р.** вважають Іспанію, Італію (ці дві країни є обласними за конституцією), Бельгію (до 1993 р.), Францію та Великобританію (згадуються не в усіх класифікаціях), серед неєвроп. країн – Шрі-Ланку та Півд. Афр. Республіку. Окремі дослідники схильні вважати **Д.р.** усі д-ви, де спостерігалися процеси регіоналізації, автономізації, деволуції (передачі повноважень) регіональним владам. У такому випадку до переліку перелічених вище країн додаються Азербайджан, Албанія, Болівія, Вірменія, Данія, Греція, Грузія, Індонезія, Кенія, Китай, Колумбія, Нідерланди, Папуа Нової Гвінеї, Норвегія, Перу, Південна Корея, Польща, Португалія, Румунія, Сербія, Словаччина, Соломонові о-ви, Танзанія, Тринідад і Тобаго, Туреччина, Угорщина, Узбекистан, Україна, Філіппіни, Фінляндія, Хорватія, Чеська Республіка, Чилі, Швеція, Японія. /Т. Панченко/

Держава теократична (грец. *θεοκρατία* – боговладдя) – форма д-ви, де політ. влада належить духовенству або главі церкви. Передбачає ототожнення світської та духовної

влад, регламентацію функціонування д-ви та її інституцій, усього сусп. життя панівною релігією та її інституціями. Автор терміну – історик Йосиф Флавій, який писав, що в той час, як для греків є всього три форми правління (аристократія, монархія і анархія), то в іудеїв склалася ін. система, що не потрапляє ні в одну з грец. категорій. У другому томі свого двотомного твору «Проти Апіона», у 45-му абзаці він називає Мойсея «нашим чудовим законодавцем», а у 52-му абзаці він створює нове слово: «Певні народи мають певні форми врядування та розмаїті закони. Деякі уряди підкоряються лише одному, інші — широкому загалу. Наш законодавець не звертав уваги на жодну з цих форм, але сформував уряд, котрий, з натяжкою можна назвати теократичним, або священною співдружністю, описуючи усю владу та силу Богові та скеровуючи людей цінувати його як автора усього доброго чим користуються люди в цілому чи кожен індивідуально. Він скеровує нас звертатися до нього за потіхою в горі, як до того, що вислуховує наші молитви та досліджує самі глибини наших сердець. Він прищеплює доктрини єдиного Бога, нествореного, незмінного, вічного Буття, безмежно славного, незбагненого, більшого від того, якого ми знаємо через його твориво».

Іст. різноманіття політ. лідерства духовних осіб викликало необхідність конкретизувати дефініцію **Д.т.** В окремих випадках учені, зважаючи на гол. роль у **Д.т.** духовенства, гол. її властивістю, яка відрізняє її від ін. д-в, називають специф. статус глави теократ. влади. Напр., М. Вебер, виходячи зі співвідношення духовної та світської влади, виділяв три типи д-ви: в *ієрокрації* священники обожнюють світську владу, у *цезаропанізмі* світський правитель стає на чолі церкви, а у **Д.т.** (як прояв ієрокрації) вплив духовенства закріплюється формально. На думку Г. Меншінга, **Д.т.** як «законодавчо встановлене священне панування представника влади Бога», відрізняється від інших д-в «особливими духовними відносинами священного регента з Богом».

Одною з найістотніших політ. властивостей теократ. спільноти, які відрізняють її від

ін. реліг. об'єднань та їх спілок, є можливість легітимного примусу підвладних індивідів. Д.т. – реліг. влада, заснована на силі, унаслідок чого невід'ємним її атрибутом є право на самост. юрисдикцію, здійснювану реліг. лідерами або авторитетами. Суд у Д.т. може не тільки виносити рішення по справі, а й застосовувати примусові заходи соц., майн. і фізич. хар-ру. Описуючи життя громади Мухаммеда в мединський період, О. Большаков зазначає, що винних у проступках карали зазвичай бичуванням. Так, напр., вчинили з наклепником, який обмовив одну із дружин пророка Аішу.

Якісна визначеність владних взаємодій у Д.т. визначається також їх реліг. змістом. Д.т. – система реліг.-політ. владних взаємовідносин. Релігійність теократ. влади, а точніше владних відносин, визначається реліг. нормами, які і надають змістовну специфіку теократ. взаємодії. Реліг. владні відносини можуть складатися лише тоді, коли є реліг. норми, що встановлюють моделі належного та забороняють зразки гріховної поведінки. Без реліг.-нормат. регулювання Д.т. існувати не може. Політ. лідерство духовенства у такому випадку виступає вже як похідна від реліг. регулювання ознака. У свій час, напр., через здійснення реліг. норм визначав Д.т. Р. фон Моль. Для нього остання була д-вою, заснованою на волі Бога і безпосередньо керованою владою Бога. Гол. в такій д-ві, вважав мислитель, реліг. вчення, що містить в собі уявлення про ставлення людини до Бога та світу, моральні норми та правові засади для д-ви і сусп-ва.

Д.т. як система реліг.-політ. владних відносин, що виникають у родоплемінних союзах і д-вах, характеризується не стільки владою реліг. лідерів, скільки верховенством реліг. норм. Особливістю Д.т. є те, що релігія у ній представлена одним віровченням, що монополює претендує на абс. істинність божественних одкровенень. Ін. інтерпретація божественної волі не допускається: Д.т. монорелігійна. З метою підвищення ефективності соц. регулювання реліг. нормам у Д.т. надається формальна визначеність і загальна обов'язковість, що забезпечується у низці ви-

падків Д.т., і вони стають правовими. На цей факт справедливо звернув увагу Б. Спіноза, який визначив Д.т. як д-ву, в якій громадяни «підпорядковані тільки праву, відкритому Богом». Однак філософ обмежився простим згадуванням про реліг.-правов. регулювання сусп. відносин у Д.т., вважаючи визначальними її ознаками те, що в ній відбувається злиття царського палацу та храму, люди клянуться у вірності і в безумовній покорі верховному судді – Богу, який тільки і може, у разі потреби, обирати правителя. Якщо в д-ві осн. сфери життєдіяльності регулюються нормами релігії, а д-ва має на меті – реалізацію реліг.-прав. приписів та на її досягнення орієнтована робота владних структур, то незалежно від особливостей взаємин в такій д-ві духов. і політ. влади вона буде скоріше теократичною. Процедура формування верхов. влади в Д.т. не зводиться ні до монарх. спадкоємства, ні до республ. обрання. Вона багатоваріантна, у т.ч. може мати сакральну основу. Грунтуючись на розходженні в д-ві духовного і світського, виділяють «недиференційовану» Д.т., в якій верх. влада реалізується структурами, які виконують одночасно мирські та духовні ф-ції, і «диференційовану» Д.т., де вища влада, хоча і здійснюється реліг. та світс. ін-тами, між ними є функц. розходження. На думку дослідників, диференційованою Д.т. була західноєвроп. у вигляді християн. д-в Зах. Європи, а також Єгипет часів правління Ехнатону, а недиференційованою – мусульманська Д.т. Р. фон Моль при класифікації Д.т. до критерію співвідношення у неї духовного та світс. додав ще один – реліг.-політ. статус глави теократ. влади. У результаті вчений виділив «чисту» («неподільну») Д.т., що характеризується тісним зв'язком реліг. та світс. життя і верховенством у церкві і д-ві однієї особи – представника чи намісника божества, і «дуалістичну», де земні справи, хоча і визначаються божеств. волею, утворюють окрему від реліг. (церк.) сферу управління; у такому «гуртожитковому союзі», на думку Моля, є дві глави – світський і духовний.

Найбільшими Д.т. в історії були халіфат Омейядів, ранній халіфат Аббасидів, Папська

д-ва (італ. Stato Pontificio). Суч. приклад **Д.т.** – Ватикан (офіц. Stato della Città del Vaticano). /М. Требін/

Держави-антиподи – суверенні д-ви, які відмінні і протилежні за типом держ. ладу, формою політ. режиму, держ. устрою і держ. правління або обрали різні шляхи соц.-екон. розвитку. Назва походить від заг. поняття «антипод», що означає протилежне чому-небудь у будь-чому: антиподи – парні альтернативи. Термін «антипод» має кілька значень у різних дисциплінах. У першопочатковому геогр. розумінні, антиподи – протилежні точки на земній кулі, геогр. координати яких можна розрахувати. У політ. географії і геополітиці найчастіше **Д.-а.** називають д-ви з відмінними соц.-екон. і політ. системами (тоталітарні і демокр. д-ви тощо) та держ. ладом (соціалістичні і капіталістичні д-ви тощо). Такі д-ви можуть бути створені одним і тим же народом через іст. причини чи політ. розбіжності. **Д.-а.** виникли в ХХ ст. на рубежі двох сусп.-політ. систем і служили «вітринами» капіталізму і соціалізму й мали взаємно виключні ознаки. Так, у 1949–1990 рр. існували як **Д.-а.** Федеративна Республіка Німеччина і Німецька Демокр. Республіка, які виникли після поразки Німеччині в Другій світ. війні в окупац. зонах, які контролювалися союзними д-вами – СРСР (Сх. Німеччина), США, Великою Британією і Францією (Зах. Німеччина). У 1990 р. після ліквідації геополіт. бар'єру (Берлін. стіни) відбулося об'єднання обох нім. д-в.

Д.-а. були також Демокр. Республіка В'єтнам і Республіка В'єтнам (у 1954–1955 рр. – Д-ва В'єтнам, а в 1975–1976 рр. – Республіка Півд. В'єтнам), які виникли після закінчення Другої світ. війни. На території Півн. В'єтнаму в 1945 р. була проголошена Демокр. Республіка В'єтнам, а в півд. районах В'єтнаму, де фр. колонізатори мали більший вплив, Франція приклала всі зусилля, щоб не допустити поширення соціалістичних ідей і партизан із півночі. У цих умовах у 1949 р. південніше 17 паралелі (р. Бенхай) була проголошена д-ва, формальним правителем якої був імператор Бао Дай із династії Нгуен, проте фактично нею управляла фр. адміністрація. У

1954 р. за Женев. угодою відбулося тимчасове розділення В'єтнаму на дві країни, протилежні за сусп.-політ. ладом. Тривалий час у Півд. В'єтнамі йшла війна між Півн. В'єтнамом і партизанами Півд. В'єтнаму, з одного боку, проти США й уряду Півд. В'єтнаму, з іншого, яка формально закінчилася в 1973 р. підписанням Паризьких мирних угод. У 1975 р. північнов'єтнамська армія скинула південнов'єтнамський режим і в 1976 р. обидві країни були об'єднані в єдину Соціалістичну Республіку В'єтнам.

Прикладом парної альтернативи є існування двох еменських **Д.-а.** – Єменської Арабської Республіки і Народної Демокр. Республіки Ємен, які існували на півдні Аравійського піво-ва одночасно в 1967–1990 рр. Єменська Арабська Республіка (Півн. Ємен), яка здобула незалежність у 1918 р. від Осман. імперії, розвивалася по капіталіст. шляху розвитку. Народна Республіка Півд. Ємену здобула незалежність від Великої Британії в 1967 р. У 1970 р. уряд Півд. Ємену змінив назву країни на Народну Демокр. Республіку Ємен (НДРС) і зайняв прорадян. орієнтацію. Наступні два десятиліття пройшли в жорсткій б-бі між обома еменськими д-вами. В 1990 р. обидві д-ви об'єдналися в Республіку Ємен.

На сьогодні існують дві кит. **Д.-а.** – Китайська Народна Республіка (КНР) і Тайвань (Китайська Республіка), які з 1949 р. розвиваються відмінними шляхами і мають різні політ. і соц.-екон. системи. КНР є соціалістичною країною, а Тайвань – капіталістичною. Китай вважає Тайвань своєю 23-ю провінцією і проводить політику, спрямовану на приєднання Тайваню в майбутньому. /В. Лажнік/

Державна молодіжна політика – організована та цілеспрямована діяльність д-ви щодо молоді. В офіц. документах – Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» і в Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» – зазначено, що **Д.м.п.** ставить за мету створення соц.-екон., політ., організац., правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуаль-

ного, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних, так і в сусп. інтересах. Попри всі складнощі перехідного періоду Укр. д-ва все ж наділяє увагу молоді: прийнято низку законів, указів, постанов, що регулюють різні сфери їх життєдіяльності. Створено держ. структури, які займаються проблемами молоді на загальнонац. і регіон. рівнях. **Д.м.п.** в основному має трирівневу структуру, що дає змогу проводити її на держ., регіон. і місц. рівнях. **Д.м.п.** реалізується за підтримки держ. і регіон. молодіжних програм. Найчастіше програми стосуються: зайнятості молоді, запобіганню безробіттю, підвищенню освіти і профес. підготовки (перепідготовки) юнаків та дівчат, залученню до вирішення екол. проблем, оздоровленню молоді, медичному обслуговуванню та профілактиці захворювань. Важливим напрямом є профілактика і протидія наркоманії, токсикоманії, торгівлі людьми. **Д.м.п.** базується на виробленні відповідних гарантій для розвитку молодих людей і створення умов для їх самореалізації. В Україні громадян. сусп-во формується, а його ін-ти не отримали належного розвитку. На співпрацю молодіжних організацій з владними інституціями у формуванні та реалізації **Д.м.п.** впливає низка складових: загострення політ., соц., екон. проблем; низький рівень довіри населення до всіх інституцій влади; низька громад.-політ. активність укр. молоді; відсутність у молоді розуміння здійснення контролю над держ. органами через молодіжні громад. структури та ін. /*Я. Ярош*/

Державна символіка України – офіц. закріплені законодавством України відзнаки д-ви у формі знаків, символів, кольорів, звукового вираження, що втілюють самобутність укр. народу, ідеї політ., іст., етнонац. хар-ру, виражають нац. менталітет та символізують державність і суверенітет, верховенство та незалежність влади. **Д.с.У.** через своє умовне зображення передає сутність д-ви, дає уявлення про соц. цінності держ. ладу, є втіленням б-би за самовизначення, є іст. надбанням народу, часткою його культури; покликана служити основою формування громадян. рис

особистості, патріотизму, нац. свідомості, активної життєвої позиції. **Д.с.У.** уособлюється символічно з самою д-вою, з її політико-правовою приналежністю або власністю; має загальнообов'язкове значення держ. законів, оскільки виражає або захищає держ.-прав. потреби та інтереси, має спец. держ.-прав. режим. У сусп. відносинах усіх країн світу ін-т держ. символіки відіграє важливу іст.-культуролог., соц.-екон., політ., етнонац. роль; є базовим елементом у процесах державотворення, об'єднання й консолідації народу, патріотичного виховання громадян.

Згідно зі ст. 20 Конституції України, держ. символами України є Держ. Прапор України, Держ. Герб України і Держ. Гімн України. У ч. 1 ст. 65 Конституції України зазначено: «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України». Публічна надруга над **Д.с.У.** карається законом України (ст. 338, 339 Кримін. кодексу України). *Див.: Держ. Прапор України; Держ. Герб України; Держ. гімн України. /Е. Афонін, Я. Чепуренко/*

Державна територія – визначена на основі норм міжнар. права частина земної поверхні, яка відділена від ін. д-в і відкритого моря держ. кордоном і перебуває під виключним суверенітетом конкр. д-ви. **Д. т.** є необхідним компонентом кожної д-ви разом із населенням і публ. владою. На своїй території д-ва здійснює повне територ. верховенство (або цілковитий і виключний суверенітет), сукупність вищої й єдиної влади, яка є однієї з невід'ємних частин державності. На власній території д-ва володіє загальними та виключними повноваженнями, які вона здійснює в межах приписів міжнар. права. Межами **Д.т.** виступають держ. кордони, які обмежують дії вищої держ. влади країни і норм, котрі вона встановлює внутр. законодавством. Кожна д-ва на своїй території самостійно встановлює адм.-тер. поділ та правовий режим різних частин території, включаючи правовий режим кордонів, територ. вод і повітряного простору над країною. **Д.т.** становить необхідну і ма-

теріальну операційну базу для виникнення, існування і розвитку д-ви, життєдіяльності сусп-ва і виступає як ресурс особливого виду, на раціональне використання якого спрямовуються значні зусилля в загальнодержавному масштабі.

Д.т. характеризується такими параметрами, як розмір (площа), морфологія, конфігурація, глибина, протяжність держ. кордонів, особливості геогр. положення, визначеними типами природного ландшафту, ступенем господ. освоєння, здатністю виконувати роль природної основи життєдіяльності сусп-ва. Поняття «Д.т.» найчастіше визначають як обмежену частину твердої поверхні земної суші з властивими для неї природними, а також створеними внаслідок діяльності людини антропогенними властивостями та ресурсами. Властивості держ. території – це особливості, які відрізняють конкретну д-ву від сусідніх або просторово віддалених частин земної поверхні.

Виділяють природні й сусп. властивості **Д.т.** До *природних* належать природні умови, природні ресурси, характерні ознаки природного середовища. Серед *сусп.* властивостей найхарактернішими є ємність й освоєність території, демогр., соц. й екон. властивості. З погляду міжнар. права, найвагомішими особливостями **Д.т.** є її цілісність і недоторканість. Як засадничий принцип мирного співіснування д-в світу, він закріплений у Статуті ООН, Заключному акті Хельсінкської наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975) і багатьох ін. міжнар.-прав. документах. Нині міжнар. правом заборонено насильницьке захоплення території ін. д-в, порушення держ. кордонів, використання їх територій без узгодження з ними. Однак деякі д-ви намагаються порушити усталені норми міжнар. права (напр., анексія території України – АР Крим Росією у березні 2014 р.).

До складу **Д.т.** у межах держ. кордонів країн світу входять: суша (суходіл), внутр. і територіальні води, підземні надра і повітряний простір, який знаходиться над сушею і водною територією. До її складу входять також екстериторіальні елементи (т. зв. *умовна Д.т.*):

судна, літаки, космічні апарати, які несуть символ д-ви, морські трубопроводи і кабелі та ін. споруди, прокладені у відкритому морі або на його дні поза межами власне території д-ви, а також території посольств, консульств дипломатичних місій і представництв певної д-ви, на котрі поширюється її суверенітет.

Територія суверенної д-ви може збільшуватися або зменшуватися залежно від різних причин і подій. Розширення (збільшення) **Д.т.** відбувалося (відбувається, може відбуватися) різними способами: освоєння територій, що не мають господаря (напр., Росія приростала територіями Сибіру, Далекого Сходу та полярних широт із асиміляцією місц. населення); набуття території, котра належала ін. д-ві (шляхом завоювання під час війни, анексії, укладання мирної угоди (добровільне приєднання), цесії (укладання договору про передачу частини **Д.т.**), договору про оренду території, а також природним шляхом за рахунок збільшення площі суходолу (акреція). Деякі д-ви мають *ексклави* – частини **Д.т.**, відділені від її основної території територією однієї або кількох д-в (напр., штат Аляска, відділений територією Канади від США або Респ. Нахічевань, відділена від Азербайджану територією Ірану, Вірменії і Туреччини тощо).

Д.т. країн світу класифікують за різними ознаками: розмірами території (дуже, великі або макро-країни, середні, малі, мікро-країни), конфігурацією (компактні, з ексклавами, з анклавами, витягнутої форми, складної конфігурації, з «коридорами»), особливостями геогр. положення території (внутріконтинентальні, острівні, півострівні, д-ви-архіпелаги, приморські), орографічними ознаками (рівнинні, гірські, пустельні) тощо.

Вивчення **Д.т.**, її параметрів, якісних характеристик та особливостей має певне теор.-метод. значення, дає змогу сформулювати просторове уявлення про конкретні країни світу. Важливе значення має вивчення особливостей суч. політ.-геогр. і геополіт. положення території д-в світу та ступеня їх впливу на сусп.-політ. і соц.-екон. розвиток, на всі сторони життєдіяльності сусп-ва й можливості участі д-в у світових політ. й екон. процесах,

вироблення напрямів внутр. і зовн. політики. Див.: *Анексія; Державний кордон; Ексклав /В. Лажнік/*

Державний Герб України – офіц. символічний знак д-ви, що в кольорових зображеннях виражає її іст., нац., соц. та ін. традиції й особливості. В Україні держ. герб має давню історію. Тризуб як геральдичний знак широко використовували у Київ. Русі, зокрема на коштовних прикрасах, предметах побуту, на грошових знаках, зокрема, монетах Володимира Великого. Як держ. знак він символізує соборність (єдність) усіх укр. земель. У грудні 1917 р. Укр. Центр. рада прийняла тризуб як герб УНР; у березні 1919 р. було проголошено закон про герб і викладено опис герба з тризубом як гол. його елементом. Залишався він і гол. елементом герба гетьман. д-ви П. Скоропадського та Директорії. Уперше конституційно тризуб було оформлено як держ. герб у травні 1920 р. Всеукр. Нац. Радою, а вдруге – 01.10.1920 р. спец. Урядовою Комісією з підготовки Конституції Укр. д-ви. У 1939 р. тризуб став держ. гербом Карпатської України. З проголошенням незалежності України у 1991 р. її малим гербом став тризуб. Постановою Верховної Ради України від 19.02.1992 р. № 2137-ХІІ «Про Державний Герб України» тризуб було затверджено як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України.

Згідно зі ст. 20 Конституції України передбачено затвердити великий **Д.Г.У.**, який встановлюється з урахуванням малого **Д.Г.У.** та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як 2/3 від констит. складу Верховної Ради України. Гол. елементом великого **Д.Г.У.** є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий **Д.Г.У.**).

Згідно з законодавством зображення **Д.Г.У.** вміщується на печатках органів держ. влади і держ. управління, грошових знаках і знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штапах, бланках держ. установ із обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба. Див.: *Символіка державна України /Е. Афонін, Я. Чепуренко/*

Державний Гімн України – закріплена в законодавстві країни музично-поетична емблема д-ви, через систему (набір) муз.-поет. образів виражає певне коло ідей політ. хар-ру та символізує суверенну д-ву. **Д.Г.** як урочистий муз. твір, розрахований на масове сприйняття та виконання. У піснях-гімнах сконцентрована жива історія народів, їх прагнення до волі, відображено шляхи визвольних прагнень, нац.-політ. ідеали; вони відображають нац. самобутність д-ви, є пам'ятками культури.

Д.Г. має неперевершене значення серед держ. символіки України, покликаний втілювати суверенітет д-ви. У 1862 р. укр. етнографом, фольклористом і поетом П. Чубинським було написано вірш «Ще не вмерла Україна», який у майбутньому став нац., а згодом і **Д.Г.** укр. народу. Невдовзі відомий композитор свого часу, священник М. Вербицький написав музику до нього, представивши спочатку цю пісню як солоспів і сам виконав її на зібранні гімназійної «Громади» в Перемишлі; пізніше він зробив з неї хорову композицію. Урочисте виконання хорового варіанту вперше відбулося 01.07.1864 р. в Перемишлі на свято Св. Івана Хрестителя; текст пісні з нотами був надрукований у Львові в 1885 р. у зб. пісень «Кобзар».

Після Лютн. революції 1917 р. гімн «Ще не вмерла Україна» став майже обов'язковим атрибутом усіх маніфестацій, під час яких висувалися укр. нац. вимоги. З виникненням УНР ця пісня виконувала ф-цію **Д.Г.** Після проголошення незалежності 15.01.1992 р. муз. ред. гімну «Ще не вмерла Україна» була затверджена **Д.Г.** У ст. 20 Конституції України записано, що **Д.Г.У.** – нац. гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як 2/3 від констит. складу Верховної Ради України. 06.03.2003 р. Верховна Рада України затвердила закон «Про **Д.Г.У.**», де виправлено перший рядок гімну («Ще не вмерла України і слава, і воля»): «**Д.Г.У.** є нац. гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського». Законом також визначено, що «урочисті заходи загаль-

нодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Д.Г.У.».

Д.Г. як символ д-ви України виконують під час підняття Держ. Прапора, відкриття урочистих засідань, на початку офіц. зустрічей на найвищому рівні, прийнятті військ. присяги, відкритті спорт. змагань тощо.

У 2005 р. Нац. банком України було введено в обіг пам'ятну монету «Держ. Гімн України» номіналом 10 гривень, присвячену держ. символу і випущену на відзначення 140-ї річниці першого публ. виконання нац. Гімну України на музику М. Вербицького та слова П. Чубинського. Див.: *Символіка державна України / Е. Афонін, Я. Чепуренко*

Державний кордон – позначена на поверхні землі (суходолу або водного простору) або уявна, але позначена на карті лінія, та уявна вертикальна поверхня, яка проходить через неї у повітряному просторі та у надрах землі, що визначає межу території д-ви і відокремлює її від інших д-в і відкритих морів.

У міжнар. доктрині є різні визначення Д.к. Одні автори визначають Д.к. як лінію, що встановлює межі сухопутної або водної території д-ви, ін. – як юрид. обґрунтовану умовну лінію, що визначає межі не тільки поверхні, але також надр і повітряного простору, а треті – як фактичні або уявлювані лінії на сухопутному, водному і повітряному просторах і надрах, що визначають межі дії держ. суверенітету.

Гол. завдання Д.к. полягає у визначенні просторових меж територ. верховенства держави й в обмеженні приналежної їй території, котра складає матеріальну основу життєдіяльності народу та самої д-ви. Належним чином закріплені і визнані, Д.к. підтверджують право д-ви на дану територію. В основі існування суч. кордонів д-в-членів світового співт-ва лежать принципи непорушності та недоторканності Д.к., недоторканності та цілісності держ. території.

Д.к. формуються в процесі іст. розвитку і закріплення системою договорів та угод між суміжними д-вами, а також міжнар. актами. Суч. міжнар. право забороняє односторон-

ні, а тим більше насильницькі дії пов'язані зі зміною кордонів. Проте воно не виключає можливості мирної зміни кордонів за домовленістю між суміжними д-вами, тобто шляхом укладання міжнар. угод, і відповідно до принципів міжнар. права. Встановлення Д.к. включає делімітацію кордону та демаркацію кордону.

З огляду на різноманітні особливості встановлення та функціонування Д.к. виділяють різні їх види. За способами встановлення розрізняють кордони: а) *астрономічні* (проводяться по меридіанах і паралелях; н-д, такий кордон проходить по 38 паралелі між КНДР і Півд. Кореєю); б) *орографічні* (проходять по місцевості з урахуванням рельєфу); в) *геометричні* (проводяться шляхом нанесення прямих ліній; напр., між Єгиптом і Суданом, між Єгиптом і Лівією, Лівією і Чадом).

Залежно від місця проходження розрізняють *сухопутні*, *водні* (річні, озерні, морські) і *повітряні* кордони. Сухопутні кордони встановлюються на основі Договорів між суміжними д-вами і, відповідно до цих договорів, позначаються на місцевості. Кордони на ріках установлюються за згодою між прибережними д-вами: на судноплавних ріках – по середині гол. фарватеру або по тальвегу (лінії найбільших глибин), на несудохідних – по середині гол. рукава ріки. На озерах та ін. водоймах кордони встановлюються по прямій лінії, що з'єднує виходи сухопутного кордону до берегів озера або ін. водоймища. Морськими кордонами д-ви є зовн. межі її територ. моря або лінія розмежування територ. морів суміжних або протилежних д-в. Зовн. межі територ. моря встановлюються законодавством прибережної д-ви відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнар. права. Повітряними кордонами держ. території є бокові і висотні межі її повітряного простору. Боковою межею повітряного простору є вертикальна площина, що проходить по сухопутній і водній лініях Д.к. Висотні межі Д.к. обмежуються 110-115 км. Кордони територ. вод встановлюють за зовн. лінією територ. вод, що прилягають до території д-ви в межах 12 морських миль (22,224 км) від узбережжя.

Залежно від походження, історії та тривалості існування **Д.к.** бувають: *антецедентні (попередні)* – кордони, проведені до освоєння та масового заселення території; *накладені* – кордони, які розділяють уже сформовані етнічні, культурні й соціальні спільноти; *субсеквентні* – кордони, які виникли після формування певних соц.-культ. і екон. спільнот; *реліктові* – кордони, успадковані від минулих іст. періодів.

Д.к. виконує дві осн. ф-ції: *розділювальну (бар'єрну)* і *з'єднувальну (контактну)*. Розділювальна ф-ція виявляється в обмеженні умов виникнення потоків людей, товарів, капіталовкладень, інформації між країнами, а також в обмеженні умов їх пересування. З'єднувальна (контактна) ф-ція пов'язана з об'єктивними процесами інтернаціоналізації господ. життя, різносторонніми зв'язками між д-вами. Усі види кордонів створюють геополіт. простір та виокремлюють різні політико-територ. утворення, які у своїй сукупності формують політ. карту світу. /Н. Романюк/

Державний Прапор України – один із символів д-ви України, який уособлює її суверенітет. Синьо-жовте поєднання на укр. прапорах відоме з XV ст., коли галиц. полки з такими стягами брали участь у Грюнвальдській битві (1410). Велика короґва Запоріз. Січі була червона із зображенням на лицьовому боці білого архангела Михаїла, а на зворотному – білого грец. хреста, оточеного золотими небесними світилами. Першу спробу створити жовто-блакитний прапор із двох горизонт. смуг приблизно такої форми, як тепер, здійснила Головна Руська Рада, яка почала б-бу за відродження укр. нації. У червні 1848 р. на міській ратуші Львова вперше було піднято жовто-блакитний прапор. 22.03.1918 р. Центр. Рада ухвалила Закон про Держ. прапор республіки, затвердивши жовто-блакитний прапор символом УНР. 13.11.1918 р. УНР проголосила держ. прапором ЗУНР нац. синьо-жовтий прапор. 20.03.1920 р. він був затверджений і на Прикарпат. Русі, тобто Закарпатті, а з 1939 р. – на Карпат. Україні. Перший прапор УРСР (встановлений у березні 1918 р.)

був червоний з золотими ініціалами «УРСР» у горішньому червоному накутнику з золотим обрамуванням; згодом обрамування зникло, а аббревіатура періодично змінювалася на у 1923 р. – УСССР, у 1927 р. – УСРР; у 1937 р. було створено прапор червоний з серпом і молотом та ініціалами «УРСР». 21.11.1949 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила горизонтальне розташованих смуг: верхньої – червоного кольору (2/3 ширини прапора), і нижньої – лазурного кольору зі зображенням у верхній частині золотих серпа і молота і над ними – червоної п'ятикутної зірки, обрамленої золотою каймою. 04.09.1991 р. Верховна Рада України постановила «у зв'язку з проголошенням Верховною Радою України Акта про незалежності України ... підняти над будинком Верховної Ради України іст. нац. синьо-жовтий прапор, що символізує миролюбну укр. д-ву в образі чистого неба і хлібного лану». Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 28.01.1992 р. №2067-ХІІ, а також ст. 20 Конституції України **Д.П.У.** «являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3». Серед багатьох спроб тлумачення символіки цих кольорів та порядку їх розташування утвердилася думка, що синій колір у верхній частині прапора – колір чистого неба над Україною, а жовтий (золотавий) у нижній частині – колір стиглої пшениці на укр. ланах. Держ. прапор як символ країни є втіленням нац. єдності, честі та гідності, традицій державотворення, історії та сьогодення; символізує єдність, сконсолідує міста і краї в д-ву, а духовно й історично близькі етноси – в націю; символізує стабільність д-ви й урочистість тих чи ін. всенародних подій, свят, ритуалів.

Законодавством передбачено обов'язкове підняття **Д.П.У.**: на будинках, де відбуваються сесії Верховної Ради України, сесії обласних, районних, міських, районних у містах, селищних та міських рад (на весь період сесії); на будівлях Кабінету Міністрів України, Ад-

міністрації Президента України, місц. держ. адміністрацій, виконавчих комітетів, міських, селищних та сільських рад; на будівлях міністерств, держ. комітетів і відомств, ін. держ. і громад. органів України, підприємств та орг-цій, а також на житлових будинках у дня державних свят (у День Соборності України (22 січня), День Перемоги (9 травня), День Конституції України (28 червня), День Державного Прапора України (23 серпня), День незалежності України (24 серпня), День Збройних Сил України (6 грудня)); під час проведення загальнодерж. заходів; на будинках і засобах пересування дипломат. представництв та консульських установ України; на морських суднах, суднах внутр. плавання та ін. засобах пересування, де як офіц. особи перебувають Президент України, Голова Верховної Ради України, Прем'єр-міністр України, а також дипломат. представники та консули України (за згодою зазначених осіб); як кормового прапора на суднах, зареєстрованих у порядку, встановленому законодавством України; в ін. передбачених законодавством випадках.

На вшанування багатовікової історії укр. державотворення, держ. символіки незалежної України та з метою виховання поваги громадян до держ. символів України Указом Президента України від 23.08.2004 р. №987/2004 встановлено День **Д.П.У.**, який відзначається щорічно 23 серпня, і передбачає у цей день «проведення щороку о 9 годині офіц. церемонії підняття **Д.П.У.** в містах Києві і Севастополі, обласних та районних центрах, ін. населених пунктах України, за участю діячів науки та культури, представників міжнар., громад., реліг. орг-цій, політ. партій», а також організацію різноманітних заходів (наук. конференцій, круглих столів, відкритих уроків і лекцій у навч. закладах), присвячених історії **Д.П.У.** та ін. держ. символів України.

Гідність прапора захищається як в самій країні, так і за її межами. Зневага до прапора розглядається як посягання на честь нації та д-ви; публ. глум над **Д.П.У.**, а також над офіц. встановленим прапором іноз. д-ви є злочином. Саме тому передбачаються санкції за по-

рушення встановленого порядку поводження з прапором. *Див.: Символіка державна України /Е. Афонін, Я. Чепуренко/*

Деструктивність влади (лат. *destructio* – ламати, руйнувати) – негативний вплив суб'єкта влади на свідомість, поведінку та дії людей, порушення нормальної структури або руйнування, знищення, усунення об'єкта (інституцій, традицій, умов життя, самої людини і т. ін.).

У дихотомічній природі влади постійно присутні її деструктивна та конструктивна складові, які виступають, з одного боку, антиподами, а з ін. – є невід'ємною умовою існування самої влади. Коли влада виступає як організоване насильство або реальний засіб примусу, форма силового тиску та нав'язування волі, використовуючи для досягнення своєї мети не правові, антидемокр. засоби, це призводить до занепаду сусп-ва або його елементів, загибелі людей, нічим не виправданих витрат її сприймають як зло, прояв *деструктивності*. Якщо влада створює умови для протидії кризі, занепаду, нейтралізації напруженості і конфліктів у сусп-ві, забезпечення його стабільності та прогресивного розвитку, покращення життя людей проявляється її *конструктивна* складова.

Однією з причин **Д.в.** є *діалектичний розвиток самої влади*, яка постійно балансує між конструктивним та деструктивним, перебуваючи у різних фазах свого розвитку: підйому, спаду, кризи і виходу з кризи, переходу до фази підйому, але вже на більш високому рівні, рухаючись ніби по спіралі. Фаза кризи є деструктивним періодом розвитку влади, а фаза підйому – відповідно конструктивним періодом, при чому в характеристиці будь-якої фази розвитку влади є і конструктивні, і деструктивні елементи.

Ін. причиною **Д.в.** є *особистісний чинник*, який виражається в деградації особи, що здійснює владу, в її тяжінні до деспотичного, авторитарного правління, навіть в садизмі, в бажанні мати необмежену владу, що перетворюється в маніакальну ідею та єдиний сенс життя. **Д.в.** можлива як при одноособовому,

так і при колективному суб'єкті влади, коли в ролі суб'єкта дії виступають не лише наділені владою фізичні особи, але й ін-ти влади: д-ва, уряд, парламент та ін. корпоративні утворення. У цьому випадку деградація особистості пронизує більшість людей, які складають колект. суб'єкт влади, а вони в свою чергу впливають на ін. осіб.

Д.в. проявляється в *деформації свідомості*, викривленому сприйнятті та глузливому ставленні суб'єктами влади до системи існуючих в сусп-ві норм та механізмів їх реалізації, визнанні тільки особистісних прав та вимог, зневажливому ставленні до прав та інтересів ін. людей. **Д.в.** веде до того, що владним відносинам стає притаманна ознака кумулятивності, коли будь-який суб'єкт цих відносин орієнтується перш за все на власні інтереси, а не на потреби партнера, намагаючись розширити сферу особистого впливу і контролю. Одні владні суб'єкти прагнуть до розширення своїх ф-цій, задовольняючи честолюбні замисли, насолоджуючись можливістю повелівати, контролювати поведінку людей. Інші – бачать у цьому засіб до збагачення, бо влада, як ніщо, легко переплавляється у власність.

Також на розповсюдження та поглиблення **Д.в.** впливають кризові процеси, що відбуваються в різних сферах життєдіяльності сусп-ва, спад вир-ва, безробіття, злиденність населення та поляризація сусп-ва, що викликана помітною нерівністю прибутків; недоліки законодавства, правова незахищеність людини; низький рівень політико-правової культури населення, відсутність відповідальності, професіоналізму, загальної культури та порядності суб'єктів влади, деформація базових держ. і громад. ін-тів, недовірливе ставлення громадян до будь-яких ін-тів влади; втручання в світоглядні, політ. та ін. процеси в країні з боку іноз. д-в; негативний вплив деякої продукції ЗМІ та Інтернету.

Д.в. проявляється через такі антисоціальні явища як війна, тероризм, геноцид, злочинність, корупція та ін. Викорінити **Д.в.** неможливо, але можна зменшити період кризи та нівелювати її негативні наслідки, прискорити трансформацію деструктивної фази розвитку

влади в конструктивну. Головне, щоб вибір окремого засобу протидії **Д.в.** ґрунтувався на раціональності та ефективності його застосування, співвідношення можливих втрат і очікуваних результатів.

Шляхи попередження та протидії **Д.в.** потребують комплексних дій, серед яких: формування ефективних соц. відносин, які б забезпечували екон. свободу особистості і становлення потужного середнього класу; уповільнення поляризації сусп-ва і зниження його глобал. розшарування, подолання безробіття та злиденності населення, утвердження у сусп. свідомості реально діючих принципів демократії, ідеї свободи, соц. рівності та справедливості; залучення громадян до участі у політ. житті д-ви, розвиток різних форм громад. самоврядування і самодіяльності; всебічне забезпеченням захисту прав і свобод людини та громадянина, формування поваги до права і до закону, забезпечення безумовного виконання судових рішень та невідворотності їх виконання, вдосконалення діяльності правоохоронних органів, правове забезпечення екон. реформ, спрямоване на створення цивілізованих ринкових відносин; зміцнення свободи інформації і гласності, відкритості сусп-ва на основі щонайширших зв'язків із заруб. світом; вирішення проблем людини, з чіткими, прозорими та зрозумілими правилами співжиття, а відповідно і принципами формування, функціонування та відповідальності влади, що дозволить одержати позитивний ефект щодо подолання проявів **Д.в.**
/О. Сахань/

Детериторіалізація – процес освоєння територій шляхом зміни їхніх структурних характеристик. У суч. умовах **Д.** позначає вихід політ. процесів за межі усталених локальних форм, а також освоєння віртуальних територій за допомогою електронних засобів комунікації (Інтернету). Поняття **Д.** вперше було використане Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі у роботах «Що таке філософія?» і «Ризома» для позначення процедури зняття жорстко фіксованих опозицій (таких як глибина-поверхня, центр-периферія, зовнішнє-внутрішнє) щодо

опису просторового середовища. Д. означає відмову від будь-яких ліній демаркації просторового середовища, що передбачає щільність та гетерогенність взаємозв'язків у ньому. Звідси формулюється ризомна структура просторового середовища, коли «будь-яка точка ризоми може і повинна бути пов'язана з будь-якою іншою» (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі). Територіально визначені характеристики простору є умовними та змінюються з часом, тому можна говорити про принципову відкритість як просторової, так і структурної конфігурації предметів та явищ. Д. є трансформацією територій у нові, більш широкі узагальнюючі просторові конфігурації. Так, створення полісних д-в у Давній Греції стало процесом детериторіалізації родоплемінної структури поділу територій у суто державну, у свою чергу, останні піддалися детериторіалізації після формування імперії Олександра Македонського. Наприкінці ХХ ст. гол. чинником Д. стала глобалізація, яка визначила хар-р соц. процесів у бік їхньої універсалізації та інтеграції, а також електронні засоби комунікації, які розширили уявлення людини щодо просторово-часових відносин, надавши віртуальним об'єктам статус нових територій. П. Вірілію визначає особливу кінематику світосприйняття людини сучасності у зв'язку з опануванням новими телекомунікаційними та комп'ютерними технологіями, коли звичне відчуття простору-часу доповнюється «третім інтервалом» – швидкістю світла, за допомогою чого звична топографія соціального (простір-географія, час-історія) як реального змінюється «телетопікою комунікацій» віртуального. Процеси Д. взаємопов'язані із *ретериторіалізацією* просторового середовища, будучи її зворотним боком. Ретериторіалізація, як правило, є наступним етапом детериторіалізації, тобто процесом повторної територіалізації детериторіалізованого простору, що супроводжується створенням диференційованих та структурованих локальностей. Перехід від Д. у ретериторіалізацію соц. середовища відбувається при розпаді великих територій, а також у результаті переносу властивостей певних локальностей на детериторіалізова-

не середовище (зокрема, поява віртуальних територій як Д. геогр. простору спричинила його ретериторіалізацію у феномені віртуальних д-в як локалізованих територій). Якщо Д. є процесом делокалізації певних територій, розширенням останніх, то ретериторіалізація – їхнім обмеженням. Деякі дослідники взагалі відмовляються від концепції Д., бо, як вважає, зокрема Д. Ньюман, «не може існувати ніякої форми політ. влади або соц. контролю, повністю не пов'язаних з тою чи іншою формою територіального розподілу». Процес орг-ції певної території відповідно новим принципам і визначає її ретериторіалізацію. Ретериторіалізація є результатом переходу населення з однієї території на іншу, яка стає місцем їхнього постійного проживання. Яскравим прикладом ретериторіалізації стало відкриття Америки як «землі обітваної», масштабне переселення народів на території Півд. і Півн. Америки, Австралії, Азії тощо. Ретериторіалізація характерна для діаспорних культур, які встановлюють на нових територіях правила та принципи старої культури, але на якісно нових засадах. Д. просторового середовища у процесі глобалізації також супроводжується появою нових локальностей, тобто процедурою ретериторіалізації. Єдність глобальних та локальних чинників, їхній взаємовплив розкриваються в ефекті глокалізації як поєднання глобальних та локальних чинників, Д. та ретериторіалізації світового простору. /О. Висоцька/

Дефіцит демократії (лат. *deficit* – бракує, не вистачає) — згортання демокр. свобод, зниження рівня участі громадян у прийнятті політ. рішень, посилення корупції й неефективності держ. управління, підвищення політ. ризиків для бізнесу, поглиблення гендерної нерівності й поширення ксенофобії. У наук. обіг цей термін запровадив фр. політолог Ж. Бешлер («Демократія. Аналітичний нарис») під яким він мав на увазі не тільки недоліки, властиві демократії, як політ. устрою, але й проблеми, що виникають у процесі становлення демократії. Ж. Бешлер розрізняє два види дефіциту демократії. Перший виникає

через розбіжність між ідеалом і дійсністю. Позаяк демократія — це процес демократизації, розтягнутий у часі, у кожний період існує розрив між тим часом, що має й може бути реалізовано й тим, що в дійсності втілено. Другий — пов'язаний із обставинами, які заважають історично-конкретним демократіям наблизитися до свого ідеалу.

У суч. науці існує кілька рейтингів за якими з'ясовується стан якості демократії в усьому світі, найбільш повним є Індекс трансформації Фонду Бертельсмана. В основу Індексу трансформації покладені такі базові цілі: досягнення демократії, заснованої на дотриманні принципів верховенства закону і побудова соціально-орієнтованої ринкової економіки. Відповідно до Індексу трансформації, приналежність країни до демократії або автократії визначається залежно від рейтингу, отриманого в таких сферах: участь у політ. житті (участь у вільних і справедливих виборах, ефективний управлін. потенціал, свобода мирних зборів і об'єднань, свобода волевиявлення) і дотримання принципу верховенства закону (поділ влади й гарантія громадян. прав).

Концепція «Д.д.» використовується при констатації положення про те, що ЄС та його органи є недостатньо демократичні та внаслідок їх складного способу функціонування доволі обмежено враховуються інтереси громадян. Д.д. та зниження її якості призводить до відкочування у напрямку авторитаризму супроводжується істотним спадом якості соц. капіталу, який характеризується зниженням якості забезпечення прав громадян, падінням освітнього рівню, збільшенням корупції, поширенням реліг. та нац. нетерпимості. У доповіді Нац. розвідувальної ради США «Глобальні тенденції 2030 року: альтернативні світи» Білорусія, Латвія, Казахстан, Іран, Кувейт, Китай, Азербайджан, В'єтнам, Естонія та ін. названі країнами із Д.д. Д.д. скорочується за допомогою: підвищення транспарентності, незалежності ЗМІ, підзвітності політиків через вибори, незалежності судової гілки влади, високої активності ін-тів громадян. сусп-ва, поєднання демокр. механізмів з адмін. методами обмеження корупції. /О. Михайловська/

Децентралізація — процес розширення і зміцнення прав та повноважень адм.-тер. одиниць або нижчих органів та орг-цій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру з метою оптимізації та підвищення ефективності управління сусп. важливими справами, найповнішої реалізації регіон. і місц. інтересів; це специф. метод управління, який є важливим для місц. демократії та розвитку.

Типи Д.: *адміністративна (бюрократична) і демократична*. Д. адміністративна (ін-т намісництва) означає розширення компетенції місц. адмін. органів, які отримують право на самостійну діяльність щодо центр. влади, хоч і призначаються центр. урядом. Такий спосіб Д. по суті означає не Д., а деконцентрацію влади. Д. демократична передбачає створення розгалуженої системи місц. самоврядування, за якої вирішення місц. справ покладається не на представників центр. уряду, а на осіб, обраних населенням відповідних громад чи регіонів. Д. може виступати як такий спосіб орг-ції публ. влади в д-ві, за якого адм.-тер. одиниці або ін. територіальні утворення мають право самостійно вирішувати питання місц. значення та реалізувати власні завдання у межах, встановлених законодавством та під відповідальність уповноважених органів і посадових осіб, а втручання у їх діяльність може відбуватись винятково з метою нагляду за законністю в передбачених законом випадках і відповідних формах. Д. влади передбачає також розширене коло суб'єктів реалізації завдань і ф-цій, що мають публ. хар-р, не обмежуючись лише рівнем територіальних одиниць, а отже й органами місц. самоврядування.

Виділяють такі осн. види Д. за суб'єктами та сферами впливу: *територіальна Д.* — означає створення органів публ. адміністрації, які здійснюватимуть урядування в адм.-тер. одиницях самостійно і незалежно від органів держ. влади, перебуваючи поза їх ієрархічною системою та підпорядкуванням, тобто органів місц. і регіон. самоврядування; *функціональна Д.* — визнання самостійних і незалежних спеціалізованих орг-цій (об'єднання, спілки) суб'єктами владних повноважень із

делегуванням їм права здійснювати певний обсяг завдань публ. хар-ру, зокрема, щодо урядування та виконання відповідних ф-цій у визначених законодавством сферах сусп. життя та за встановленим порядком; *предметна Д.* – професійне самоврядування як система управлінських взаємовідносин між усіма представниками певної професії, що реалізується визначеною законом представницькою орг-цією, яка перебуває під наглядом органів держ. влади.

За ознакою розмежування компетенції і конкретизацією повноважень не лише по вертикалі, але й по горизонталі *Д.* поділяють на *вертикальну* та *горизонтальну*. Вертикальна *Д.* означає чітке визначення порядку прийняття рішень керівними органами різного рівня. Її принциповими питаннями є: глибина ієрархічної *Д.*; обсяг та сфера повноважень нижчих владних ланок (усіх суб'єктів, що наділені правом здійснювати ф-ції публ. значення) і орг-ція системи нагляду та контролю за діяльністю цих органів. При цьому важливо розуміти, що йдеться не лише про органи публ. адміністрації, а й про ін. суб'єктів (професійні об'єднання, підприємницькі структури та ін.). Горизонтальна *Д.* – означає розподіл та визначення ф-цій і компетенції всіх ін. елементів структури органів публ. адміністрації, крім керівного органу.

Відповідно до системотворчих компонентів *Д.* розрізняють: *Д. політична* (відповідний устрій) – публічно-правовий статус органів місц. самоврядування походить від специф. способу формування цих органів та їх представницького хар-ру, відповідні конституц. гарантії формування системи органів місц. самоврядування, її зміст та орг-ція засвідчують незалежність таких органів від д-ви; *Д. адміністративна* полягає в тому, що на органи місц. самоврядування покладено завдання, а відтак ф-ції і повноваження щодо задоволення публ. інтересу в межах відповідної території; *Д. фінансова* передбачає наявність власних фінансових та матеріальних засобів, і означає володіння, користування і розпорядження фінансовими ресурсами, які перебувають у власності громад. Кожна централізація перед-

бачає концентрацію завдань і компетенції на центр. рівні. З огляду на це *Д.* охоплює деконцентрацію, тобто визначення, конкретизацію та розмежування завдань і повноважень як на центральному, так і безпосередньо на місц. рівні публ. адміністрації. /Т. Лушагіна/

Джіар / GR (англ. *government relations* – взаємодія з органами держ. влади) – діяльність спеціально уповноважених співробітників великих комерц. структур (GR-спеціалістів) зі супроводу діяльності компанії в політ. середовищі з метою побудови довгострокової, комфортної, передбачуваної системи відносин із профільними для компанії політ. стейкхолдерами. Актуалізація *Д.* обумовлена виникненням в пострадянський період ін-тів громадян. сусп-ва та бізнесу, які в міру свого розвитку, зростання, ускладнення розв'язуваних ними завдань все більше потребують співпраці з органами держ. влади й управління. Осн. завдання *Д.* – запобігати можливим загрозам від діяльності політ. стейкхолдерів і реалізовувати потенційні можливості компанії через її участь у політ. діяч. За рахунок *Д.*-активності компанія намагається досягти екон. результатів політ. засобами. Осн. ф-ції *Д.* в орг-ції: відстеження та аналіз ініціатив органів держ. влади, які можуть мати вплив на екон. становище компанії; проведення моніторингу та комплексного аналізу законодавчих та ін. нормативних правових актів, що відносяться до питань регулювання у сфері діяльності компанії, які можуть вплинути на розвиток бізнесу; координація налагодження відносин компанії з органами держ. влади; супровід ініціатив компанії в держ. сфері (питання ліцензування, роз'яснювальних листів, лобювання законопроектів, участь у держ. тендерах або цільових програмах підготовки, клопотань, повідомлень, оскаржень та ін.); вплив на органи держ. влади, коригування їх ініціатив в інтересах компанії; проведення лобіст. кампаній; забезпечення преференцій та держ. замовлень для компанії; застосування стратег. підходу до вирішення проблем, що впливають на репутацію компанії, який дозволяє забезпе-

чувати лояльність д-ви і сусп-ва до компанії; налагодження та підтримка ділових контактів із представниками держустанов, громад. орг-цій; супроводження екон. діяльності компанії на зовн. ринках.

Д. відмінний від лобізму. Для GR-спеціаліста основним є побудова комфортної, передбачуваної системи відносин із профільними для компанії політ. стейкхолдерами; він відстежує можливості і небезпеки з боку органів влади, інформує керівництво, за необхідності залучає лобістів; технології реалізації замовлення в Д. інші. Ключові завдання Д.-фахівця: моніторинг інформації та ініціатив профільних органів держ. влади; донесення інформації про компанію до профільного чиновника/депутата з метою врахування її позиції в документі, що розробляється, або при виробленні політ. рішень; вплив і коректування позиції органів держ. влади в інтересах компанії. Відповідно робота у галузі Д. передбачає: а) аналітичну та прогнозну діяльність у сфері держ. політики загалом та розвитку бізнесу, зокрема; б) знання про всі законодавчі ініціативи виконавчої та представницької влади у сфері бізнесу, включаючи проекти законів і урядових рішень; в) міцний контакт із міністерствами та відомствами, з чиновниками, які курують той сектор економіки, де діє бізнес-структура (знання планів роботи, проблематики нарад тощо); г) вибудовування постійних ділових відносин зі ЗМІ – як з редакторами новинних програм, так і з екон. оглядачами (особливо, з бізнес-пресою); г) представництво власних інтересів у громад. та сусп.-держ. структурах бізнесу, на взірць Союзу промисловців і підприємців, Торгово-промислової палати та ін., безпосередня співпраця із владою через конференції, «круглі столи», експертизу законопроектів і проектів урядових рішень і т.д.

Критерієм оцінки результату діяльності Д.-структур може бути відсутність серйозних претензій до компанії з боку органів влади; зовн. умови, сприятливі для розвитку орг-ції, і відповідно досягнуті у результаті сприятливих зовн. умов підсумки діяльності цього департаменту, своєчасність роботи Д.-

департаменту з відстеження законодавчої діяльності органів влади з тим, щоб ідеологія закону та його результати сприяли розвитку компанії, точність прогнозування розвитку подій; повнота сценаріїв розвитку ситуації; грамотність визначення цілей і завдань розвитку компанії відповідно до тієї держ. екон. політики. /Є. Тихомирова/

Диктатура (лат. *dictatura* – форма держ. правління, під час якого вся повнота держ. влади належить одній особі – диктатору, групі осіб або одному соц. прошарку). У суч. розумінні абсолютне врядування, не обмежене правом, конституціями, та ін. соц.-політ. чинниками, що існують у д-ві. Не дивлячись на те, що нерідко в умовах Д. зберігаються окремі демокр. ін-ти, їх реальний вплив на політику зводиться до мінімуму. Як правило, функціонування диктатор. режиму супроводжується репресивними заходами проти політ. опонентів і жорстким обмеженням піддаються права і свободи громадян.

Щоправда, перші диктатори, відколи з'явилося це слово, були екстраординарними магістрами античних італ. міст, зокрема Риму, що набували абсолютної влади під час загрозливої ситуації. Проте їхня влада не була ані свавіллям, ані проявом безконтрольності, вона підлягала регуляції з боку закону або вимагала ретроспективного виправдання. З початком II ст. до н. е. таких диктаторів уже не було й більш пізні диктатори, напр., Сулла та рим. імператори здебільшого відповідають сучасному образу диктатора як автократа, а то й деспота.

Д. була нерідким явищем у Старод. Греції й її колоніях. Диктатори в цих д-вах називалися «тиранами», а диктатор. правління – «тираніями». Спочатку це слово не несло негативного забарвлення. Більшість тиранів спиталася на «демос» і утискали аристократію. Епоха VII-VI ст. до н. е. відома як епоха «старшої або ранньої тиранії»; з її закінченням в материковій Греції тирані зникають. У епоху розвиненої демократії (V ст. до н. е.) ставлення до тиранії було однозначно негативне. Саме тоді цей термін наблизився до

свого нинішнього значення. Протягом IV ст. до н. е. в умовах гострої кризи поліса у грец. містах-д-вах знов з'являються диктатори, які як і їх підлеглі перебувають в атмосфері постійного страху.

У Середньовіччя одним із найвідоміших диктаторів був Франческо Сфорца (1401-1466) – засновник мілан. гілки династії Сфорца. У Новітній час диктатор. режими одержали розповсюдження у Європі 20-40-х рр. XX ст. у контексті процесів демократизації, що їх стимулювала екон. криза. Зокрема, 1922 р. була встановлена фашист. Д. в Італії, а 1933 р. – нацист. Д. в Німеччині. Диктатури крайнього правого кшталту були встановлені і у низці ін. європ. д-в. В історії СРСР режим «Д.» вживається в контексті, запропонованому К. Марксом як іст. необхідність «Д. пролетаріату» як класу, котрий стверджує себе після революції шляхом знищення «класу буржуазії». У марксизмі-ленінізмі це поняття застосовується для характеристики соц. сутності держ. влади як механізму панування певних соц. класів, а саме: Д. рабовласників, Д. феодалів, Д. буржуазії, Д. пролетаріату.

Д. політична як поняття, вперше вжите К. Марксом в роботі «Класова б-ба у Франції з 1848 по 1850 р.», на позначення передбачуваної форми орг-ції влади робітничого класу, яку він завойовує у результаті соціаліст. революції і використовує як найважливіший засіб для буд-ва соціаліст. сусп-ва. **Д.п.** Маркс вважав закономірним етапом і способом переходу від класового сусп-ва до сусп-ва без класів. У роботі «Критика Готської програми» (1875) Маркс сформулював гіпотезу: «Між капіталістичним і комуністичним сусп-вами лежить період революц. перетворення першого в друге. Цьому періоду відповідає політ. перехідний період, і д-ва цього періоду не може бути нічим іншим, окрім як революц. диктатурою пролетаріату». Вчення про **Д.п.** розвинулося в роботах В. Леніна, Р. Люксембург та ін. і з моменту появи викликало гостру дискусію та протистояння, позаяк зачіпає корені інтереси багатьох людей різних класів. У процесі протистояння одні акцентують увагу на тому, що це «Д.», тобто необмежена влада в той час,

як ін. зазначають, що це спосіб затвердження нових іст. форм демократії. Напр., Р. Люксембург, критикуючи Леніна і Троцького за їх методи здійснення **Д. п.** стверджувала, що «ця диктатура полягає в способі застосування демократії, а не в її скасуванні... Ця диктатура повинна бути справою класу, а не малої керівної меншини від імені класу, тобто вона повинна на кожному кроці базуватися на активності мас, знаходитися під їх безпосереднім впливом, підкорятися контролю всієї громадськості». Практика становлення соціаліст. сусп-ва в СРСР й ін. країнах здійснювалася саме в гіршому варіанті диктатури як «малої керівної меншини від імені класу». Ця модель диктатури опинилася фатально неспроможною. Оскільки, як засвідчує політ. практика **Д.**, виникнувши у формі насилля вона починає розвиватися за власними законами і породжувати нове насилля. Відповідно сусп-во стає на хибний шлях всеосяжного насилля, що супроводжується терором, громадян війнами, етн. конфліктами, а інколи й геноцидом. Наприкінці XX ст. зах. демократія майже остаточно витіснила диктатуру з політ. арени. Більшість таких диктатор. режимів припинили своє існування в результаті Другої світ. війни. Останньою Д. Європи прийнято вважати Республіку Беларусь.

В Азії і Латин. Америці встановленням **Д.** супроводжувався процес деколонізації. У вказаних регіонах широко практикувалося захоплення держ. влади вихідцями з військ. середовища, що приводило до встановлення військ. диктатур. Теж спостерігається останнім часом і в країнах Магриб (араб. заходу) в контексті демократизації їх політ. систем. /Е. Афонін, Т. Новаченко/

Диктатура воєнна (лат. *dictatura* – необмежена влада) – нічим не обмежена політ., екон. та ідеолог. влада в д-ві або в окремому регіоні армійських структур (зазвичай генералітету), які у своїх діях спираються на протизаконне використання силових можливостей збройних сил, підпорядкування армії ін. ін-тів насильства (поліції, прикордонної служби, карних установ), а також на відповідний по-

літ. режим. **Д.в.** здебільшого постає у період гострої кризи та б-би різних соц. сил за владу як наслідок неспроможності легітимних політ. структур ефективно здійснювати управління сусп.-вом, що призводить до політ. дестабілізації, втрати довіри населення до влади та виходу збройних сил з-під її контролю. Сукупність радикальних сусп.-політ. перетворень, ініційованих диктатором або вузькою групою осіб, що захопили владу, визначають сутність та дають назву певному різновиду диктаторського правління (цезаризм, бонапартизм, режим «чорних полковників», режим Піночета та ін.). Класичними прикладами **Д.в.** є латиноамер. режими XIX-XX ст., які були класичними диктатурами армійської еліти, поширену на більшість сфер сусп. життя. **Д.в.** як механізми радикальних держ.-політ. трансформацій були поширені в постколоніальній Африці XX ст.

Встановлення режиму **Д.в.** є доволі поширеним сценарієм б-би за владу в історії людства, починаючи з найдавніших часів. Причиною цьому є організованість, керованість, профес. вишкіл армійських структур, які підтримуються навіть в кризових умовах, а також надмірна амбіційність військ. еліти. Механізмом встановлення **Д.в.** як правило є військ. переворот – збройний виступ військовослужбовців проти законної влади, який може бути як стихійним (бунт), так і організованим (путч).

Сутнісними характеристиками **Д.в.** є: повна концентрація влади в руках суб'єкта диктатури; наступ на демокр. права та свободи людини й сусп.-ва; різке обмеження або повна ліквідація соц.-політ. об'єднань і асоціацій; заборона будь-яких форм громад. непокори; правове закріплення основ нового соц.-політ. порядку, покликаною забезпечувати інтереси владної військ. верхівки. Політ. рішення в умовах **Д.в.** мають агресивний, імпульсивний, часто невинуватим жорстокий хар-р, що базується на ідеології месіанства. Методи політ. і соц. контролю мають позаправовий хар-р та базуються на страхові, жорсткій дисципліні, насиллі, деформації сусп. та індивід. свідомості. Відносна стабільність диктатури за-

безпечується терором та діючою в інтересах правлячого режиму пенітенціарною системою. В окремих випадках встановлення **Д.в.** може вважатись політично виправданим явищем: задля збереження законності і забезпечення громад. порядку, виходу з політ. і соц.-екон. криз, б-би із зовн. агресією, припинення громадян війни, досягнення нац. примирення та ін.

Механізмами убезпечення сусп.-ва від встановлення **Д.в.** є: авторитет демократично обраних легітимних органів держ. влади; досконалість нормативно-правового регулювання військ. структур; прозорість військ. життєдіяльності для громадян. сусп.-ва та ЗМІ; розгалужена системи демокр. цив. контролю над воєнною орг-цією та правоохоронними органами д-ви. /В. Смолянюк/

Дискурс – широко вживаний у наук. літ-рі термін, під яким розуміють: 1) текст із вже окресленою схемою висловлювань; 2) мову у процесуальному вимірі. Етимологічно **Д.** пов'язаний з лінгвістикою. **Д.** у лінгвістиці сьогодні трактують як зв'язний текст у контексті багатьох стверджувальних та екстралінгвістичних чинників – соціокульт., прагмат., психол. тощо. Дослідник **Д.** Т. Ван Дейк вважає за доцільне його розгляд у широкому і вузькому значеннях. *Ширше* – комунікативна дія, що відбувається у певний час із певною кількістю співрозмовників; дія може бути і вербального, і письмового хар-ру, ґрунтуватись на вербальних і невербальних складниках. *Вужче* – письмовий чи мовний вербальний продукт комунікативної дії. Отже, Т. ван Дейк вважає за доцільне розглядати предметне поле **Д.** як специфіку соц. проблем – саме співвідношення дискурсивних практик із соц. вираженим знанням щодо певних проблем для нього є визначальним.

Д. можна вважати серією текстів і висловлювань. Його неможливо аналізувати як автономний, самостійний об'єкт, зважаючи на відсутність автора та меж тексту. Наука, політика, та й ін. сфери буття людини самі створюють об'єкт **Д.** і спрямовують його; **Д.** – це дещо більше, ніж текст чи промова. Радше,

це текст разом із тією соц. практикою, до якої він належить і яка визначає спосіб обговорення деякої теми, зразки постановки проблем і підходу до них, виправдання, обґрунтування, зв'язки з ін. темами та ін. Тобто, це нормативна практика, що містить у собі певну систему правил.

Д., як і політиці, властива означеність через межу міжлюдських відносин, а, відповідно до цього, складно говорити про можливість окреслення механічної прогнозованості його розгортання, однозначних наслідків його процесуального вияву – він скоріше задає умови, в яких поява того чи ін. тривалого діалогічного акту буде більш чи менш очікуваною, прийнятною, відповідною до чинних норм і правил спілкування. Загалом трактування Д. в наук. середовищі не набуло однорідного звучання – його інтерпретація зупинялась то на вербальних аспектах, то на текстологічних варіаціях, однак доцільніше говорити про мовні акти загалом, комунікативна специфіка яких містить і текст, і вплив позалінгвістичних чинників – історія, ідеологія, цінності, – це геть не повний перелік чинників, які визначають специфіку дискурсу. А надто цей вплив виявляє себе у політичному Д., позаяк про незалежність такого виду дискурсу від позалінгвістичних чинників говорити взагалі не випадає.

Д. – не лише акт мовлення-читання, який відбувається в конкретну мить і тільки її і визначає. Він може залишатись у свідомості і як накип смислового навантаження, як результат досвіду, як сукупність практик минулого, закріплених у мові у формі неусвідомлених мисленневих стереотипів, які, у свою чергу, також несвідомо і незалежно від автора тексту трансформуються під впливом мовних кліше його епохи.

Структуроформувальними параметрами Д. є: 1) *Вир-во і споживання Д.* Кожен член мовного соціуму залучений у матеріальну субстанцію дискурсу своїм мовним досвідом і кожен член мовного соціуму є проживачем Д. Індивід, як носій особистісних текстологічних формацій, вносить у дискурс своє словесне наповнення, своє слово у сенсі ідеологічно окресленої концептуалізації певних позицій.

При цьому він є водночас і споживачем того спрощеного продукту, який виробляє дискурс – владно забарвленого знання; 2) *Комунікативне забезпечення.* Під ним розуміють канали передачі інформації (усна мовлення, письмо, інтернет тощо). Також це і мова-як-код, у своїй вузькій сфері застосування; 3) *Д. формації.* Дискурсивні формації утворюються на перетині комунікативної та когнітивної складової дискурсу, що, у свою чергу, означає позиціонування та рольовий статус носіїв слова, мовних носіїв у єдності із наявністю певного фактажу знань; 4) *Інтертекстуальна взаємодія.* Інтертекстуальність входить в онтологію Д., забезпечуючи стійкість і взаємопроникливість дискурсивних формацій. Відтворюваність, відносна стійкість Д. напряду проявляється його інтертекстуальною зв'язаністю на істині та підтримуваний владою стрункості.

Також необхідно провести термінолог. розмежування між політ. і політолог. Д. Предметним простором розгортання *політ. Д.* є сфера комунікації між індивідами, політ. динаміка вияву яких не завжди є концентрованою, а може перетинатись культурною, економічною, соціальною, ін. сферами прояву цих індивідів. Під *політолог. Д.* слід розуміти сферу орг-ції смислостоків навколо вибудованих каналів означення смислу, що мають безпосередньо політолог. хар-р, зважаючи на побудову дослідницьких моделей такого Д. саме навколо політолог. проблематики, а не рівня буденного прояву політ. Політолог. дискурс є формою концептуалізованого вияву політ. відносин, а політ. дискурс – форма структурування політ. виміру буття у межах політ.-соц. практик. /А. Гарбадин/

Дисперсія влади (англ. *disperse* – розсіювати) – характерна ознака плюралістичної демократії, що свідчить про більш дрібне розподілення ресурсів влади, ніж офіц. поділ повноважень між її держ. гілками, функціональними ін-тами та рівнями. Політ. влада може бути досить розосереджена в залежності від сили тиску тієї чи іншої соц. верстви, еліти, «груп інтересів», лобі. За цих умов виникає тенденція *дисперсії* або *дифузії* політ. влади

між групами впливу, що викликає мінливість політики та хар-ру самої влади.

Дефініція **Д.в.** не тотожна поняттю «поділ влад» та засвідчує, що влада, крім держ. гілок, має багато сегментів, аспектів, рівнів ієрархії, тож характеризується багатомірністю. Аналітична оцінка кожного з цих сегментів потребує розуміння специфіки їх носіїв, інституц. форм, виміру компетенцій, межі впливу та ін. Відповідно, дослідження **Д.в.** містять аналіз питань: *диференціації влади* (розділення, розгалуження, розподілу влади за ступенями, рівнями, ф-ціями, «ешелонами», ланками, регіонами); *делегування влади* (передання на певний термін окремих повноважень від державних, як правило, суб'єктів влади до ін. органів, юрид. чи фіз. осіб, які не мали раніше цих ресурсів управління); *дуалізму влади* (дихотомії владних повноважень між двома рівнозначними центрами впливу чи держуправління); *багатовладдя* (multiple authority), коли влада в д-ві чи орг-ції, здійснюється водночас кількома посадовими особами, органами, або політ. центрами, які не співпрацюють, а суперничають і конфліктують між собою; та зрештою, проблем – плюралізму центрів влади, дискреційної влади, «розсіяної» політ. влади.

Феномен **Д.в.** передусім відображений у теорії «дифузії влади», що суттєво змінила традиц. уявлення щодо субординації владних суб'єктів та обгрунтовує тезу про «розпорошення» (дифузю) політ. влади. Крім того, концепт «поліархії» Р. Даля («Поліархія. Участь та опозиція», 1971; «Дилеми плюралістичної демократії», 1982) в аспекті **Д.в.** оригінально інтерпретує політ. дійсність, притаманну країнам Зах. Європи та США, як особливий вид режиму правління, при якому громадянам надаються найширші можливості політ. участі й соц. контролю, а групам інтересів і лідерам – умови відкритого суперництва за владу. Р. Даль протиставляє *поліархію*, з її високим рівнем конкуренції та політ. активності громадян. сусп-ва, *закритим гегемоніям* із низьким рівнем змагальності та політ. участі населення.

У цьому ж контексті Р. Даль і Дж. Карні поширюють принцип поділу влад не тільки

на формальні гілки держ. влади (законодавчу, виконавчу, судову), а й на численні неформальні політ. структури (партії, політ. рухи, клуби, «групи інтересів», лобі, політизовані профспілки, мас-медіа тощо), які концентрують ресурси політ. впливу і детермінують виникнення та реалізацію нових владних тенденцій у соціумі. Так, політ. партії, крім репрезентації інтересів певних соц. груп, беруть на себе відповідальність за цілі розвитку сусп-ва в цілому та існування політ. системи. Крім того, за умов *дисперсії* влада перебуває в руках не тільки офіц., але й приватних осіб чи їх асоціацій, а її реалізація певною мірою є ситуативною. Тому політ. рішення не тільки транслуються уповноваженими інституціями д-ви (президентом, урядом, парламентом), а й впроваджуються після досягнення політ. консенсусу чи компромісу з корпораціями, профспілками, фермерством, ін. групами інтересів або тиску.

На хар-рі публ. влади завжди позначається протистояння різних політ. сил, конкуренція чи б-ба еліт, які прагнуть перерозподілу на свою користь ресурсів впливу на соціум і д-ву. Отже, проблеми **Д.в.** безпосередньо пов'язані зі суперництвом між існуючими центрами владарювання (легально правлячими, опозиційними або неконституційними, що створені народним супротивом чи політиканами), яке може досягати значних розмірів і потужності та настільки розпорошувати владні ресурси, що врегулювання конфліктів і криз на цьому ґрунті взагалі підміняє суть політ. процесу. //Л. Герасіна/

Дифамація політична (лат. *diffamare* – розголошувати, позбавляти доброго імені, порочити) – публічне оголошення (напр., через ЗМІ) дійсних або вигаданих відомостей, що порочать, дискредитують честь і гідність громадянина, установи, політ. партії або сусп.-політ. орг-ції. **Д.п.** подібна до наклепу, але відрізняється від нього двома ознаками: а) розголошуються будь-які ганебні факти саме у ЗМІ, тоді як наклеп може бути зроблений як у ЗМІ, так і вербально (публічно) або в листі; б) у **Д.п.** злочинний момент полягає в самому роз-

голошенні у ЗМІ ганебних відомостей, незалежно від їх правильності; наклеп завжди розглядається як повідомлення явно помилкових фактів. Тому проти звинувачення в наклепі можна захищатися, доводячи неправильність розголошених відомостей, а проти дифамації, вказуючи на це, захищатися не можна. Вислів є **Д.п.**, якщо він викликає презирливе, ненависне, глузливе чи образливе ставлення до того або ін. політ. діяча, партії, сусп.-політ. орг-ції тощо з боку значної і шанованої частини сусп-ва. Вислів тлумачиться у світлі обставин, за яких його було зроблено, і того значення, яке в ньому міститься. **Д.п.** не є висловлювання власної думки, навіть якщо вона висміює іншу людину (суб'єкта політики) або навіть є презирливою, принизливою або необгрунтованою. «На мій погляд, народний депутат N є брехуном» – є висловлюванням думки.

Дифамація була відомою законодавству царської Росії як «оголошення у пресі про приватну або посадову особу, сусп-во або встановлення такої обставини, яка може пошкодити їхнім честі, гідності або доброму імені». У такому вигляді дифамація була засобом обмеження свободи друку не тільки проти вторгнення останньої до прив. життя громадян, але і проти викриття у пресі неправильних дій посадовців. На Заході **Д.п.** іст. розглядалася або як злочин проти законодавства про друк (фр. система), або як окремих випадок наклепу (нім. система). У Франції закони 1819 і 1881 рр. в визначили дифамацію як будь-яку друкарську вказівку або приписування факту, що шкодить репутації особи або орг-ції. Схожа система діяла й у Великій Британії. Але останнім часом у країнах Заходу терміном «*diffamation*» фактично позначається лише розповсюдження явно помилкових відомостей, що порочать честь і гідність ін. особи, підривають її репутацію, тобто наклеп.

Залежно від відповідності поширюваних відомостей дійсності та суб'єктивного ставлення розповсюджувача до власних дій можна виділити такі види **Д.п.**: а) розповсюдження явно помилкових відомостей, що порочать, – умисна недостовірна **Д.п.**, або наклеп; б) ненавмисне розповсюдження помилкових ві-

домостей, що порочать, – ненавмисна недостовірна **Д.п.**; в) розповсюдження правдивих відомостей, що порочать, – достовірна **Д.п.** Тільки недостовірна **Д.п.** у вигляді наклепу тягне за собою кримінальну відповідальність. **Д.п.** широко використовується в суч. політ. б-бі та спрямовується на дискредитацію політ. супротивника. /М. Требін/

Діяч державний – термін, який використовується засобами мас-медіа для позначення найбільш шанованих, авторитетних політ. діячів. Найчастіше вживається у сфері міжн. або закордонних справ й застосовується до дипломатів, міністрів та ін. відомих осіб д-ви.

Слід розрізняти *формального* і *неформального* **Д.д.** Статус першого пов'язаний із тим місцем і посадою, які він обіймає в держ. структурі вищого рівня (напр., мера міста, голову районної чи обласної адміністрації не прийнято вважати **Д.д.**). Його діяльність може і не отримати у громадян ніякої емоційної (позитивної чи негативної) оцінки, з урахуванням того, що за свою кар'єру йому не довелося приймати якихось доленосних рішень щодо розвитку сусп-ва. Таких діячів швидко забувають. Проте, **Д.д.**, які відповідально виконували свій громад. обов'язок, зазвичай мали тривалу популярність та довгу видатну кар'єру.

Неформальний політ. діяч, на відміну від формального, не обов'язково обіймає високу посаду в держ. ієрархії. Він може отримати всенародне визнання поза формального статусу **Д.д.**, обумовленого певною владною нішею. Його статус як **Д.д.** пов'язаний із популярністю, яку він отримав завдяки власній діяльності, лідерським рисам хар-ру, моральною позицією, прийнятими доленосними рішеннями тощо. До таких слід віднести М. Л. Кінга, Дж. Неру й ін. Заради стратег. цілей, від яких інколи залежало майбутнє вітчизни, **Д.д.** доводилося вдаватися до непопулярних заходів. Приміром, фельдмаршал М. Кутузов прийняв важке рішення залишити Москву і тим самим врятував свою землю, визначивши наперед результат війни.

Слід розрізняти поняття політик (politician) і Д.д. (statesman). В ідеалі наше розуміння справжнього політика і Д.д. співпадає. Однак у реальності це не завжди так. За основу відмінностей між Д.д. і політиком підсвідомо ставлять моральний імператив. Від політика на практиці, зазвичай, ніколи не чекають реалізації загальнонац. інтересів. Під «політиком» радше мають на увазі людину, що обслуговує приватні інтереси. У кращому випадку – інтереси партії, або ін. орг-ції, представником якої він є. В гіршому – власні інтереси. З іншого боку, термін Д.д. позначає людину, яка вища за міжпарт. конфлікти й обирає той курс, що враховує інтереси більшості на довгострокову перспективу. За словами В. Черчилля, відмінність політика від Д.д. у тому, що політик думає про майбутні вибори, а Д.д. – про майбутнє країни.

Д.д. політик стає тоді, коли перестає задовольняти лише миттєві бажання своїх виборців і починає допомагати їм усвідомити свої приховані реальні інтереси, які досяжні тому, що відповідають реальності і можуть бути гармонізовані з інтересами інших. Дуже часто, замість об'єктивної оцінки своєї діяльності, Д.д. зустрічає критики з боку громадян повне нерозуміння своєї праці, а то й невинуватого злону. Негативна дрібна риса чи помилка Д.д. може роздмухуватись до неймовірних розмірів, а позитивні, найцінніші риси та заслуги його забуваються до такої міри, що витворюється ілюзія повної невідповідності його до тієї праці, за яку він, з волі того ж народу, брався. Однак справжній Д.д. часто повинен діяти раніше, ніж його підлеглі зрозуміють необхідність змін. Дещо цинічно це відображено в афоризмі, що приписують Г. Трумену: «Політик – це той, хто уміє управляти д-вою. Держ. діяч – це політик, що помер 15 років тому». У здатності діяти, керуючись прихованою реальністю ситуації, всупереч очевидним зовн. проявам, полягає як мистецтво Д.д., так і критерій істинної його відповідності цьому статусу. /В. Корнієнко/

Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань – угода, прийнята 50-ою

сесією Генер. Асамблеї ООН 10.09.1996 р. і відкритий для підписання 24.09.1996 р. Д. складається з преамбули, 17 статей, двох Додатків і Протоколу. За цим Д. кожна д-ва-учасник зобов'язується не проводити будь-який випробувальний вибух ядерної зброї і будь-який ін. ядерний вибух, а також заборонити і запобігати будь-якому такому ядерному вибуху в будь-якому місці, що знаходиться під його юрисдикцією або контролем; кожна д-ва-учасник зобов'язується далі утримуватися від спонуки, заохочення або якої-небудь участі в проведенні будь-якого випробувального вибуху ядерної зброї і будь-якого ін. ядерного вибуху. Д. підписало 177 д-в, зокрема 41 д-ва з 44, необхідних для вступу договору до сили (не підписали тільки КНДР, Індія та Пакистан), ратифікувало 138 д-в, зокрема 34 д-ви з 44, необхідних для його вступу у силу (не ратифікували: Єгипет, Індія, Індонезія, Іран, Ізраїль, КНР, КНДР, Колумбія, Пакистан і США). /В. Піча/

Договір про звичайні збройні сили в Європі – угода, підписана 19.11.1990 р. у Парижі вищими представниками урядів і міністрами закорд. справ 22 д-в-учасниць Орг. Північно-атлантичного договору і тодішньої Орг. Варшавського договору. Після розпаду СРСР та Чехословаччини к-сть д-в-учасниць Д. збільшилася до 30. Д. встановлював кількісні обмеження на низку категорій звичайних (неядерних і неракетних) озброєнь, які країни-учасниці мали право розташовувати на своїй території чи її регіонах. Д. дозволив значно зменшити наступальні потенціали колишніх д-в-супротивників, забезпечив ефективний контроль за рівнями звичайних озброєнь. Район застосування Д. охоплює всю сухопутну територію д-в-учасниць в Європі від Атлантичного океану до Уральських гір. Для кожної д-ви були визначені максимальні рівні для наявності п'яти категорій звичайних озброєнь (бойові танки, бойові броньовані машини, артсистеми калібру більше 100 мм, бойові літаки та ударні вертольоти). Д. був ратифікований Верховною Радою України 01.07.1992 р. та є безстроковим. Після ліквідації Орг. Варшавського договору і розпаду СРСР

на окремі д-ви учасники Д. уклали Угоду про адаптацію, яка відображала ці зміни. Процес адаптації існуючого Д. було успішно втілено в життя підписанням у Стамбулі 19.11.1999 р. Угоди щодо адаптації Д. Осн. напрямками адаптації Д. є еволюція обмежень озброєнь і військ. техніки, перегляд функціонування Д. у суч. умовах, регулювання розміщення іноз. військ, вдосконалення системи контролю та обміну інформацією. 21.09.2000 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду щодо адаптації Д. /В. Піча/

Договір суспільний – доктрина, яка пояснює виникнення держ. влади згодою між людьми, змушених перейти від незабезпеченого захистом природного стану, до громад. миру. В теорії Д.с. обґрунтовується думка про те, що д-ва, політика як сфера не свободи людей, що обмежує людську волю, є результатом свідомих і цілеспрямованих зусиль вільних людей, які таким чином намагаються попередити руйнівний вплив стихійного розвитку. Деякі ідеї про договірне походження влади виникли ще за часів раннього буддизму, вчень Мо-цзи. Більш розвинуті передумови вчення про Д.с. можна знайти в філософії Епікура й у Лукреція Кара. Окремі положення засновані на ідеї Д.с. зустрічаються у деяких богословів та філософів Середньовіччя.

Зміст теорії Д.с. (договірної теорії походження д-ви) сформувався в Зах. Європі в період розпаду феодалізму та розвитку бурж. відносин. Ця теорія слугувала ідейною основою б-би з абс. монархією. На протигагу вченню про божественне походження влади, її необмеженості, прихильники теорії Д. с. на основі доктрини природного права і ідеї про народний суверенітет, стверджували, що д-ва, створена волевиявленням вільних і незалежних індивідів, зобов'язана забезпечити дотримання їх прав, захист їх життя, свободи та приват. власності, негарантованих в природному стані. Родоначальником нової доктрини Д.с. вважається Г. Гроцій. У своєму розвитку ця теорія отримує різноманітну інтерпретацію: від консерват.-зберігаючої (Т. Гоббс) до революц.-демокр. (Ж.-Ж. Руссо). У різних

варіантах ідею Д.с. розвивали Дж. Локк, Дж. Лільберн і Дж. Мільтон у Великій Британії, Б. Спіноза у Нідерландах, І. Кант, Й. Фіхте в Німеччині, Т. Пейн у США.

У різні часи теорія Д.с. була предметом осмислення укр. сусп.-політ. мислителів, серед яких Ф. Прокопович, Й. Шад, П. Лодій, Я. Ковельський, В. Каразін, С. Десницький, Б. Кістяківський. Ідея Д.с. присутня в основі політ. поглядів О. Радищева. Вона виявила серйозний вплив на політ. світогляд декабристів (демокр. обґрунтування Д.с. розглядає П. Пестель у «Російській правді»). Найрадикальніша концепція Д.с. розроблена Ж.-Ж. Руссо («Про суспільний договір», 1762), де філософ не тільки критикував ін-т феод. госп-ва і права, він закликав до зміни існуючого ладу, вважав що позаяк д-ва виникає на основі «Д.с.», громадяни вправі розірвати цей договір у випадку зловживання владою. Вчення Руссо було покладено в основу політ. і практ. діяльності якобінців. Фр. мислитель доводить, що д-ва з'являється внаслідок переходу людства від «природного стану» до цивілізації, яка, запровадивши приватну власність, породила нерівність і гострі суперечності, що й зумовила укладення соц. контракту щодо утворення сусп. ін-ту, мета якого – забезпечення громад. миру і злагоди. Нині теорія Д.с. значно модифікувалась і виходить із необхідності пояснення природи взаємовідносин сусп-ва й д-ви, їх взаємних обов'язків й подолання конфліктності їхнього розвитку. /О. Бабкіна/

Доктрина воєнна – науково обґрунтована та офіц. прийнята держ. система поглядів на стратег., техн., екон. та ін. аспекти щодо основних цілей воєнної політики д-ви, шляхів та засобів їх досягнення; прийнята в д-ві система поглядів на сутність, мету, хар-р можливої війни, підготовку до неї країни і збройних сил та способи її ведення. Д.в. базується на аналізі воєнно-політ. ситуації у регіоні та світі, воєнно-стратег. реаліях, а також враховує внутр. ситуацію в країні, її наявні та перспективні оборонні можливості й пріоритети.

Д.в. провідних країн відбивають їх інтереси у сфері оборони, характеристики війн і

військ. конфліктів сучасності (у т.ч. із застосуванням ядерної та ін. видів зброї масового ураження), визначають шляхи запобігання зовн. і внутр. війнам (воєнним конфліктам), а також механізми їх локалізації та вирішення. У **Д.в.** зазвичай формулюються принципи буд-ва воєнної орг-ції д-ви та функціонування військ.-промисл. комплексу, напрямки підготовки країни та її збройних сил до відбиття можливої агресії, способи використання матеріальних і людських ресурсів тощо.

Як правило, **Д.в.** складається з трьох взаємопов'язаних та взаємообумовлених аспектів – воєнно-політ., воєнно-стратег., воєнно-екон. *Воєнно-політ. аспект* визначає ставлення д-ви до війни, джерела воєнної небезпеки, воєнно-політ. цілі д-ви, суб'єктів воєнно-політ. керівництва, принципи їх діяльності тощо. Неоднозначним моментом воєнно-доктринальних документів є визначення потенц. противника. Таке завдання в різних країнах світу здійснюється з урахуванням правових, геополіт., ментальних, іст. та ін. особливостей. *Воєнно-стратег. аспект* розкриває хар-р можливих воєн, детерміновані цим завдання нац. збройних сил, особливості їх буд-ва, розвитку і практ. застосування, порядок комплектування та техн. оснащення. Визначаються механізми управління воєнною орг-цією, форми та способи ведення бойових дій, особливості підготовки військ, країни та населення до відбиття можливої агресії тощо. *Воєнно-екон. аспект* розглядає питання задоволення потреб воєнної орг-ції д-ви у фін. засобах і матеріальних ресурсах.

Практика оприлюднення суч. країнами власних воєнних доктрин сприяє посиленню прозорості військ. діяльності, налагодженню міждерж. зв'язків в оборонній сфері, що в цілому конструктивно впливає на стан регіон. та світ. безпеки.

Чинне законодавство визначає Воєнну доктрину України як сукупність керівних принципів, воєнно-політ., воєнно-стратег., воєнно-екон. і військ.-техн. поглядів на забезпечення воєнної безпеки д-ви. Вітчизн. доктрина має оборонний хар-р: Україна не вважає жодну д-ву своїм воєнним противником, але

разом з тим вважатиме воєнним противником д-ву або групу д-в, послідовна недружня політика якої загрожуватиме воєнній безпеці України. Відповідно до вітч. воєнно-доктринальних положень, в умовах сучасної воєнно-політ. ситуації інтереси нац. безпеки України зумовлюють істотне поглиблення відносин з НАТО і ЄС як гарантами безпеки і стабільності в Європі. Активізація євроатлантичної інтеграції України, у т.ч. шляхом глибокого реформування оборонної сфери д-ви відповідно до європ. стандартів, належить до найважливіших пріоритетів як зовн., так і внутр. політики. /В. Смолянюк/

Доктрина політичного нейтралітету – доктрина, згідно з якою уряди повинні неупереджено ставитися до всіх різновидів моральних настанов, конкуруючих між собою. Якщо й не всі ліберальні теорії політ. свободи, то принаймні значна їх частина базується на підтримці кількох засад обмеження, однією з яких є засада політ. нейтралітету. Засади обмеження виключають дії з переконливих мотивів і навіть зобов'язують уряд зберігати стан речей, для зміни якого є вагомі причини. Такі засади отримали назву принципів повного та обмеженого політ. нейтралітету. У новітніх політ. теоріях постає проблема розмежування політики та моралі, яка вирішується за допомогою **Д.п.н.** та доктрини неприйняття ідеалів. Відповідно до першої д-ва не здатна виконувати роль вихователя будь-якої моральної спільноти та повинна залишатися нейтральною при конфліктах груп інтересів (Е. Макінтайр, К. Грехеніг, М. Гелтер та ін.). Відмінність другої насамперед полягає у тому, що вона не вказує урядам, що саме їм робити, але просто забороняє їм діяти з певних причин у певній ситуації. Важливо відзначити, що для прихильників даної позиції підставою для політ. дії не лише не повинна бути будь-яка концепція добра, але так само і неприйнятність, нелогічність, необґрунтованість будь-якої концепції. Тобто вилучаються як обґрунтовані, логічні, доцільні концепції, так і необґрунтовані, не допускаються як дії із реалізації положень концепції, так і дії, які

впливають із намагання реалізувати протилежні положення.

Д.п.н. проголошує, що дії уряду повинні бути «сліпі» щодо будь-яких ідеалів доброго життя, що їх реалізація та підтримка не є законним об'єктом уряд. політики. Д-ва, на думку Б. Беррі та його прибічників, не повинна втручатися в суперечки громадян щодо світоглядних орієнтацій, вони стверджують, що в політ. просторі є місце лише для тотожних одне з одним громадян, тоді як їх етнічні, конфесійні та субкультурні лояльності в цьому просторі не є релевантними. Прибічники цієї доктрини не погоджуються з тим, що уряди не керуються у своїх діях моральними (а точніше ціннісними) спонуканими та міркуваннями, однак вони стверджують необхідність підтримки цілей людей (у т.ч. моральних, адже якщо слід покарати когось за аморальну дію, то це потрібно робити, але не тому, що це оцінюється з позиції добра, а тому, що це відповідає цілям людей), а не окремої урядової моральної оцінки таких цілей. Згідно з цією доктриною існують два можливі варіанти обґрунтування політ. дій: перший – це підтримка цілей людей (т.з. політ. велфєризм), а другий – розрізнення правильних і неправильних дій за ознакою їх справедливості. Головним для представників цього напрямку та прихильників даної політ. моделі є розмежування телеолог. та етичних міркувань при виборі з-поміж альтернативних варіантів одного (остаточного) проекту уряд. діяльності та прийнятті певного політ. рішення.

Д-ва або уряд, що вимагає лояльності, тоді як ін. індивіди її не вимагають, відповідно повинна скрупульозно дотримуватися нейтралітету поміж своїх громадян (Р. Нозік). Йдеться про те, що вимога лояльності індивіда передбачає політ. нейтралітет щодо усіх індивідів у сенсі відсутності єдиної концепції, яку д-ва впроваджує поза бажанням даних індивідів. Такий підхід особливим чином об'єднує стан прибічників свободи волі (лібералів) та стан ліберальних егалітаристів, хоча їх позиції та обґрунтування істотно відрізняються. Принцип антиперфекціонізму проголошує впровадження і реалізацію ідеалів доброго

життя (навіть цінних самих по собі) неприйнятними для формулювання законних підстав дій уряду. **Д.п.н.** намагається утвердити даний принцип, тобто проголошує позицію, за якою дії уряду повинні бути нейтральними стосовно ідеалів доброго життя. **Д.п.н.** є доктриною уряд. обмеження, тобто такою, яка відмовляє урядові у праві домагатися певних високих цілей або вимагає від нього підтримувати певний стан речей, навіть коли б він міг, узявшись до справи, покращити цей стан. /*О. Павлишин*/

Дослідження миру – галузь автономних міждисциплінарних досліджень передумов формування міцного миру. На думку С. Рудніка, «**Д.м.** можна окреслити як науку, яка займається причинами війн і суч. міжнар. конфліктами, які не можуть досліджуватися «традиційними» сусп. науками внаслідок їх спеціалізації, політ. обмежень чи недостатнього рівня орг-ції досліджень, – і яка використовує методи, розвинені іншими сусп. науками». Е. Кшиштофік вважала, що **Д.м.**, як окрема галузь науки, має на меті дослідження наук. методами умов мирного співіснування в світі, можливості їх створення і утримання. Предмет його дослідження досить широкий: напрямки цивіліз. розвитку, глобальне стратегічне суперництво, гонка озброєнь і роззброєння, міжнар. і заг. безпека, світова соц.-екон. політика, світові рухи, які діють для захисту і збереження миру, насильство у міжнар. відносинах, сусп. проблеми, захист прав людини і т.п. Теоретико-методол. базу **Д.м.** становили політологія, теорія міжнар. відносин, соціологія, економіка, соц. психологія, історія і міжнар. право.

Р. Зайдельман висловився про **Д.м.** як про «дисципліну на стадії немовляти». Інституційно **Д.м.** оформилося після Другої світ. війни. Спочатку **Д.м.** розвивалося у рамках кількох дисциплін: розв'язання конфліктів, полемології, іренології та вивчення миру. Однак частіше застосовувався вираз «вивчення миру» (англ. peace research, нім. Friedens- und Konfliktforschung). Зміна семантичного поля поняття «мир» вплинула на заміну назви ви-

вчення миру (peace research) на Д.м. (peace studies). Д.м. поєднувало дослідження конфліктів (conflict studies), дослідження розвитку (development studies), філос.-етичні роздуми, іст. контекст та теорію міжнар. відносин. Тематика Д.м. поширилася на екол. проблематику, екон.-культ. конфлікт Півночі і Півдня.

Згідно з Й Кондзелею, заг. структура Д.м. містила три складові: 1. емпірична теорія; 2. нормативна теорія, 3. теорія діяльності або, згідно з Р. Ароном, праксеологія миру.

Д.м., згідно з висновками С. Рудніка, методологічно поділяється на три осн. напрями: 1. *Філософсько-моральний (онтологічно-нормативний)* напрямок базується на філос. положеннях, етиці, оцінює явища і процеси через призму моралі (насамперед, християн.) та намагається розробити модель мирного сусп.-ва у глобал. масштабі та опрацювати концепцію позитивного миру. 2. *Емпірично-аналітичний* напрямок прагне опрацювати загальну теорію миру з опорою на емпіричні дослідження, звільнені від метафізики і ціннісних характеристик. Використовуються методи – аналогічні до природничих наук, тобто підтвердження чи заперечення гіпотези шляхом експерименту і створення на цій підставі узагальнюючої теорії. На практиці це виявляється у зборі фактів, роздроблення досліджуваного предмета на фрагменти, припускаючи, що вивчення окремих частин дасть повний образ дійсності. Велика увага приділялася статистичним і соціометричним технікам, теорії ігор. 3. *Суспільно-критичний* напрямок базується на марксизмі, пов'язаний з лівими рухами на Заході і пропонує не покращення існуючої сусп.-політ. структури, але її докорінну зміну.

Ю. Боргош виділив 11 предметів Д.м.: 1. джерела індивід. і структ. насильства; 2. причини сусп. несправедливості як найглибшого мотиву всіх війн; 3. екон., політ., наук.-техн. і психол. джерела гонки озброєнь; 4. вплив груп інтересів на форсування озброєнь та супутніх військ. доктрин; 5. суч. і перспективні наслідки гонки озброєнь на вичерпання природньої сировини та стримування сусп. прогресу; 6. можливості і шляхи переходу від виробни-

цтва воєнної продукції до мирної та переміщення людей з першої до другої (конверсія); 7. орг-ція та імплементація нового екон. ладу; 8. засоби побудови довіри між різними сусп. системами; 9. еволюція існуючих систем у напрямку побудованого на згоді світового організму; 10. суть і форми виховання для миру; 11. заг. бачення світу без війн, зброї й армії.

Й. Кондзеля і К. Язьвінський періодизували Д.м. на 3 етапи: 1. 1945-1955 рр. – аналіз фашизму, тоталіт. соціалізму, націоналізму і шовінізму; 2. 1955-1968 рр. – Д.м. виділилося в окрему дисципліну, досліджувалися наслідки можливого ядерного конфлікту, вивчався політ. феномен «холодної війни»; 3. 1968-1980/1990 рр. – розпочалося дослідження проблем розвитку, сусп.-екон. відсталості, конфлікту Північ-Південь.

Х. Кубяк виділив 5 осн. фаз Д.м.: 1 *фаза* (до Першої світ. війни). Мир оцінювався, згідно з Т. Гоббсом, як відсутність війни і осн. увага приділялася дослідженню війни; 2 *фаза* (міжвоєнний період). Період спроб гарантування миру за допомогою глобал. міжнар. орг-ції в руслі політ. ідеалізму В. Вільсона; 3 *фаза* (від поч. Другої світ. війни – до сер. 1960-х рр.). Домінування школи політ. реалізму Г. Дж. Моргентау та пошуками «рівноваги сил»; 4 *фаза* (від сер. 1960-х – до Осені Народів 1989 р.). Еволюція дефініції миру, поява концепції позит. миру; 5 *фаза* (1990-і рр.) – переорієнтація уваги на дослідження психол. аспектів миру.

Л. Крісберг виділив 4 етапи розвитку Д.м.: 1. 1914-1945 рр. – поява в США в період Великої Депресії академ. зацікавлення проблемами розв'язання конфліктів; 2. 1946-1969 рр. – заснування численних інституцій Д.м.; 3. 1970-1985 рр. – розробка концепції позит. миру, включення до програми досліджень конфліктів тренінгів із посередництва і переговорів; 4. 1986-2005 рр. – поглиблення знань про причини, ескалації та переговорного процесу.

У 1963 р. для координації досліджень проблем миру засновано Конференцію для дослідження міжнар. миру і безпеки. 3.12.1964 у Лондоні її було перейменовано у Міжнар. асоціацію дослідження миру (International

Peace Research Association – IPRA) із штаб-квартирою у Вашингтоні. Вона об'єднувала 11 наук. т-в, 56 досл. ін-тів, і 370 приватних осіб із 55 країн. На поч. ХХІ ст. **Д.м.** як серйозною академ. дисципліною займається понад 300 дослідн. осередків, коледжів та ун-тів. В Україні **Д.м.** перебуває на стадії зародження, однак має значні перспективи для розвитку. /М. Генік/

Дуалізм виконавчої влади (лат. *dualis* – двоїстий) – форма здійснення виконавчої влади, коли повноваження, притаманні главі виконавчої влади, розподілені між двома суб'єктами – главою д-ви і прем'єр-міністром. Дуалізм керівного центру урядової орг-ції (двоїстий центр) характеризується т. зв. *біцефальністю* (двоголов'ям), тобто певною подвійною підпорядкованістю виконавчої влади. **Д.в.в.** є одним із демокр. принципів реалізації виконавчої влади, що унеможлиблює узурпацію влади двома керівними центрами у сфері виконавчої влади – урядом та главою д-ви. **Д.в.в.** характеризується залученням до формування уряду законодавчого органу і глави д-ви, подвійною підконтрольністю та відповідальністю уряду перед парламентом і президентом у ситуації співіснування, коли парламентська більшість і створений нею уряд належать до одного блоку політ. партій, а глава д-ви є представником ін. політ. сили.

Д.в.в. характерний для країн зі змішаними (президентсько-парламентськими) формами держ. правління, у яких всенародно обраний президент наділений широкими повноваженнями щодо виконавчої гілки влади. Здійснення урядом повноважень виконавчої влади, як правило, відбувається під безпосереднім керівництвом і контролем глави д-ви. На відміну від президент. системи, де всенародно обраний президент виконує обов'язки як глави

д-ви, так і глави уряду, а посада останнього є взагалі відсутньою, та парламентської, у якій реальна виконавча влада належить прем'єр-міністру при існуванні монарха чи номінального президента. Напр., ст. 10 Конституції Респ. Польща визначає, що виконавчу владу здійснюють Президент Респ. Польща та Рада Міністрів. У ст. 3 Конституції Фінляндії зазначено, що виконавча влада здійснюється Президентом Республіки, а також Державною радою, члени якої повинні користуватися довірою Едусканти – Парламенту Фінляндії. За Конституцією України 1996 р. повноваження, притаманні главі виконавчої влади, фактично розподілені між двома суб'єктами – Президентом і Прем'єр-міністром.

Негативними рисами **Д.в.в.** є: існування дуалістичного центру виконавчої влади містить перманентний потенційний конфлікт у межах трикутника «президент-парламент-уряд»; відсутність чіткого поділу повноважень і відповідальності між різними ланками та рівнями системи виконавчої влади; ускладненість процесу прийняття рішень у випадку, коли глава д-ви і прем'єр-міністр у політ. контексті протистоять один одному; неможливість досягнення політ. компромісу, що призводить до системно-політ. конфліктності. Позитивними характеристиками **Д.в.в.** є: сприяння формуванню демокр. традицій взаємодії вищих органів держ. влади; запобігання проявів узурпації влади одним із суб'єктів влади – президентом чи парт. більшістю у парламенті; взаємоконтроль між главою д-ви і прем'єр-міністром.

Історично перший прецедент **Д.в.в.** склався у V Фр. Республіці. У Конституції Франції 1958 р. **Д.в.в.** проявлявся у формуванні уряду, подвійній відповідальності уряду перед президентом і парламентом, ін-ті контрасигнатури. /В. Малиновський/

Е

Е-вибори (англ. *e-voting*) – форма волевиявлення, починаючи з вивчення громад. думки, референдумів і завершуючи політ. виборами, що проводяться через Інтернет; одна з технік покращення та посилення (кількісно й якісно) участі громадськості в процесі формування політики й прийняття рішень на усіх рівнях влади: місц., регіон., нац.

Інтернет використовується як ефективний інструмент для керування громад. інтересами, популярними і важливими для громадян питаннями в руслі політ. процесів. Зміст **Е-в.** полягає в тому, щоб зробити діяльність органів місц. самоврядування прозорою, ефективною, зрозумілою і корисною для кожного мешканця країни. Зазвичай, в країнах, що використовують **Е-в.**, користувачі приймають рішення з ключових питань держ. діяльності двома видами – референдумним і парламентським.

Референдумні **Е-в.** передбачають волевиявлення зі заг. питань і, відповідно, відповіді по них можуть бути односкладові – «так», «ні», «утримуюсь» або подібні до них. Брати участь у такому голосуванні можуть будь-які учасники сайту без необхідності їх ідентифікації, достатньо, щоб у них був e-mail, пароль або цифровий підпис, який видаватиме сам сайт. Питання на референдум пропонуються учасниками е-парламенту. Після голосування, на e-mail користувача надходить лист, на який необхідно відповісти. Якщо користувач проходить за посиланням у відправленому йому листі, його голос зараховується, в ін. випадку – ні. Якщо мова йде про реалізацію референдуму (репрезентативного голосування виборців) на сайті, то подібна ідея існує й успішно діє в США, де результати голосування відчутно впливають на поведінку сенаторів і конгресменів при прийнятті законів.

Науковцями розглядають варіант використання інформ. технологій як т. зв. «електронних урн», які можуть працювати без підключення до електромережі та комунікац. інфраструктури. Варіант застосування інформ.

технологій як т. зв. «електронних урн» має переваги, бо вони можуть працювати без підключення до енергомережі та комунікац. інфраструктури, що особливо актуально для низки д-в, де виборчі дільниці часом розташовані в малонаселеній місцевості або на територіях із обмеженим доступом до телефонних ліній і відсутністю оптоволоконного з'єднання з Інтернетом. У Бразилії в 2002 р. були проведені перші в світі електрон. загальнонац. вибори глави д-ви.

Упровадження **Е-в.** має значні позитиви:

1. *Прозоріша та відкрита схема виборів.* Важливою проблемою є збереження таємниці голосування через Інтернет. Крім того, центри голосування повинні передбачати заходи з попередження різноманітних маніпуляцій з електрон. бюлетенями і відвертання хакерських атак.

2. *Полегується участь у голосуванні,* особливо для громадян із обмеженими можливостями. Форма електрон. бюлетеня для багатокритеріального голосування являє собою стандартне вікно (частину екрана комп'ютер. монітора або мобіл. телефону). Справжність електрон. бюлетеня гарантується за допомогою цифрового підпису чи відбитків пальців.

3. *Швидше рахувати підсумки.* Головною метою впровадження суч. інформ. технологій у виборчий процес нині вважається прискорення підрахунку голосів і зменшення помилок при цьому процесі. Такі технології дають можливість використання механізмів прямої демокр. на якісно новому рівні зі значно більшою ефективністю.

4. *Здешевлюється орг-ція виборів.* Підготовка та проведення виборів і референдумів потребує чималих бюджетних коштів, а при використанні **Е-в.** виборець безкоштовно отримує послугу – одержує на відповідному сайті електрон. бюлетень і голосує, тим самим мінімізуються витрати на процес орг-ції виборів.

Рівень розвитку **Е-в.** у д-ві говорить про ступінь розвитку інформ. демократії, впро-

вадження ефективних новітніх технологій, пов'язаних із менш затратними варіантами залучення якнайбільшої к-сті громадян до держ. справ.

Критики таких проектів справедливо зазначають, що існуючі системи **Е-в.** ще досить далекі від досконалості, занадто вразливі з точки зору потенційних комп'ют. збоїв й атак хакерів, а використання «електронних урн» не виключає можливості різного роду підташувань і перекручувань результатів голосування внаслідок втручання «зацікавлених осіб» у процес розробки як самого обладнання, так і його програмного забезпечення, що підпадають у цілій низці д-в під дію законів про захист інтелект. власності. /А. Мутко/

Е-врядування – механізм постачання управлінських послуг за допомогою інформ.-комунікат. технологій (ІТК); шлях, яким держ. інституції використовують технології для застосування принципів держ. управління і адміністрування ф-ції управління; триваюча оптимізація постачання послуг, що складає участь і урядування, шляхом трансформування внутр. і зовн. відносин через технологію, Інтернет і нові медіа.

Необхідною умовою переходу до **Е-в.** є широка інформатизація всіх процесів у звичайній діяльності міністерств, відомств, місцевих органів виконавчої влади. **Е-в.** також розглядається як напрямок покращення демократичності врядування через інтерактивну (більш відкриту і учасницьку форму) взаємодію з іншими сусп. акторами: діяльність в он-лайн, що покращує доступ громадян до урядової інформації, послуг і порад для забезпечення участі громадян і задоволення процесом урядування.

Засновниками у сфері **Е-в.** прийнято вважати зах. демократії. Мета **Е-в.** автоматизоване керування сусп-вом за допомогою чітко прописаних і стандартизованих процедур. Першим у світі ідею урядового порталу реалізував Сінгапур, портал якого не тільки надає інформацію про держ. органи, але й дозволяє зробити деякі дії, для яких раніше населення було змушене відвідувати держ. установи.

Е-в. стало синонімом суч. інноваційної д-ви, центр. елементами якої є якість, довіра та швидкість. Методи **Е-в.** трансформували уряди, зробивши їх більш доступними для своїх громадян, більш підзвітними, ефективними й прозорими. Застосовані належним чином механізми **Е-в.** здатні зцементувати стосунки між урядом і громадянами, а відтак допоможуть урядам завоювати сусп. довіру шляхом проведення політ. курсу, сформованого під впливом громад. участі. Тому уряди всього світу активно сприяють впровадженню методів **Е-в.** у всі сфери взаємодії зі своїми громадянами. Наріжним каменем у цих зусиллях виступає надання інформації широкій громадськості.

Одним із аспектів **Е-в.** є залучення громадян до прийняття важливих стратег. рішень із питань держ. та регіон. розвитку шляхом референдуму, обговорення рішень міської ради, парламенту за посередництвом форумів, блогів та чатів. /А. Мутко/

Е-громадянин (е-громадянство) (англ. *e-citizen-ship*) – громадянин, що активно реалізує свої права та виконує обов'язки за допомогою використання інформ. технологій. У процесі формування громадян. сусп-ва первинний питання про становлення громадянина в процесі громадян. соціалізації, яка є найважливішою частиною заг. соціалізації особистості. Громадян. соціалізація пов'язана з освоєнням громадян. цінностей і норм, усвідомленням цив. прав, обов'язків, відповідальності і формуванням мотивів громад. активності. У таких умовах отримала розвиток концепція **Е-г.** – громадянин, який здатний володіти комп'ют. технікою і, головне, вміє поставити питання перед джерелом інформації, сам виробляє корисну інформацію. **Е-г.** може реалізовувати свої права та обов'язки через е-вибори, е-консультації, е-нормотворення та ін. техніки е-участі.

Е-г. для реалізації своїх прав і виконання деяких обов'язків активно використовує такий інструмент суч. демократії, як блог (англ. *blog*, від *web log* – мережевий журн. або щоденник подій). Блоги ведуться активними

інтернет-користувачами і становлять новий засіб комунікації (у т. ч. політичної). Блог – веб-сайт, основний вміст якого – регулярно додаються записи, зображення або мультимедіа. Для блогів характерні недовгі записи тимчасової значущості, відсортовані у зворотному хронологічному порядку (останній запис зверху). Відмінності блогу від традиц. щоденника обумовлюються середовищем: блоги зазвичай публічні і передбачають сторонніх читачів, які можуть вступати в публічну полеміку з автором (у відгуках до блог-запису або в своїх блогах). Блогерами називають людей, які ведуть блог. Сукупність усіх блогерів мережі прийнято називати *блогосферою*.

Проф. Гарвард. школи права Л. Лессиг так описує сутність блогів і діяльність блогерів: «Є такі, хто використовує їх для того, щоб просто розповісти про своє приватне життя. Але багато людей зайняті тим, що читають публ. лекції, обговорюють питання сусп. важливості, критикують ін. за помилкові погляди, критикують політиків за прийняті рішення, пропонують рішення очевидних для всіх проблем. Блоги створюють відчуття віртуального віче. Віче особливого, де ми необов'язково сподіваємося зібратися всі відразу, де розмови можуть бути і незв'язаними. Блоги є, можливо, найважливішою формою незрежисованого громад. полілогу з усіх, що ми маємо».

/А. Митко/

Е-консультації – інструмент взаємодії між д-вою та громадян. сусп-вом за посередництвом сучасних інформ.-комунікац. технологіям.

Види **Е-к.**:

– *запитання й відповіді* – веб-сторінка, на якій подаються вибрані запитання від громадян із відповідями за підписом осіб уповноважених на прийняття рішень в орг-ції;

– *коментарі* до документів або політики – можливість надавати коментарі до розміщених в он-лайн статей чи документів, заохочувана з боку уряду (для більш ефективного використання потребується супроводження формальною інструкцією щодо участі в процесі е-консультацій);

– *он-лайн секція для запитань запрошеним особам* – політики, урядники, експерти відповідають в он-лайн на запитання за визначеною темою у відповідний проміжок часу. Можуть бути у стилі інтерв'ю за участю помічника, який розміщує запитання громадян, або секційного інтерактивного обговорення між політиками та експертами;

– *он-лайн конференції* – здебільшого відтворення реальної конференції в он-лайн, яка триває зазвичай 1-3 тижні. Цей захід дозволяє віртуально зібрати учасників віддалених фізично один від одного;

– *спільноти професійні або за інтересами* – використання он-лайн інструментів, зокрема, списків розсилки е-поштою, має прямий вплив на впровадження публічної політики і надає можливості неформальної комунікації між держ. органами та ключовими акторами на постійній основі без часових обмежень для впливу на політику;

– *чат* – розвинуті програмні засоби дозволяють взаємодіяти в реальному часі, навіть якщо інтенсивність діалогу обмежена. Більшість чатів використовують запитання та відповіді політиків чи кандидатів. Запорукою успіху є завоювання достатньо великої аудиторії в специфічний час. Елементи чату можуть використовуватись для доповнення асинхронних форумів;

– *мультимедійні події вживу* – доповідач або учасники прес-конференції та ті, хто дивиться віддалено через Інтернет чи інтерактивне телебачення може подавати запитання, відповідати на опитування розміщені доповідачем, та мати доступ до допоміжного змісту та через кілька днів доступ до цифрових копій прес-релізів і текстів виступів в реальному часі;

– *он-лайн опитування та дослідження* – швидкі та зручні опитування в он-лайн, зазвичай не наукові, є найпоширенішим вступом для політ. взаємодії в он-лайн;

– *форми для коментарів* – передбачають можливість для альтернативних відповідей та необмежений простір для коментарів. Необхідні розширені інформ. потоки, з тим, щоб відповідні коментарі спрямовувались безпо-

середньо до тих, хто може надати значиму відповідь. Включаючи вищих керівників до потоків запитань, можна покращити їх обізнаність щодо основних типів запитів, що надходять до установи. /А. Mumko/

Е-уряд (англ. *e-Government*) – модель держ. управління, яка заснована на використанні суч. інформ. і комунікац. технологій (ІКТ) з метою підвищення ефективності та прозорості влади, а також встановлення сусп. контролю над нею. Термін, що ввійшов в політ. та академ. дискурси наприкін. 1990-х рр. Уперше особливе значення Інтернету, інформ. технологій в цілому, **Е-у.** надали у США в 1991 р. під час президентства Б. Клінтона. Термін «**Е-у.**» вперше був помічений у наук. роботах і документах держ. органів, потім став використовуватися в законодавстві та текстах норм.-прав. документів. З 1999 р. згадка про **Е-у.** стала регулярно зустрічатися в провідних газ. США. Визначення **Е-у.** будуються фахівцями за різними принципами. Незважаючи на безліч визначень цих понять, запропонованих насамперед найвпливовішими міжнар. орг-ціями, теоретичні й нормативні рамки цих концептів залишаються дискусійними. Більшість визначень містить три осн. компоненти: підвищення ефективності діяльності уряду, надання послуг громадянам і вдосконалення демокр. процесу на основі використання нових ІКТ.

У наук. середовищі термін **Е-у.** виник як реакція на усвідомлену важливість дослідження потенціалу використання ІКТ для вирішення завдань держ. управління. З моменту впровадження цього терміну в наук. обіг його визначення будуються фахівцями з різних принципів. Одні автори віддають перевагу описовим визначенням, тобто які саме перетворення відбуваються в сусп-ві і окремих його структурах завдяки впровадженню **Е-у.** Інші обирають прикладний аспект **Е-у.** та перераховують різні застосування окремих його інструментів. Є техн. визначення, які акцентують увагу суто на використанні технолог. рішень і специф. програмних продуктів. Є також екон. визначення, орієнтовані на концепцію менеджменту

якості та максимальну ефективність управління д-вою. Кожен підхід відображає окремий аспект функціонування **Е-у.**

Е-у. можна визначити як:

- орг-цію держ. управління на основі електрон. засобів обробки, передачі та розповсюдження інформації, надання послуг держ. органів усіх гілок влади усім категоріям громадян електрон. засобами, інформування громадян про роботу держ. органів.

- інформ. технологію у держ. управлінні та д-ва в «мережі».

- метафору, що означає інформ. взаємодію органів держ. влади і сусп-ва з використанням інформ.-телекомунікац. технологій, у т. ч. й Інтернет-технологій.

- трансформовані для урядових та держ. орг-цій ідеї електрон. бізнесу, в яких уряд виступає різновидом корпоративного користувача інформ. технологій.

- автоматизовані держ. служби, осн. ф-ціями яких є: забезпечення вільного доступу громадян до всієї необхідної держ. інформації, збір податків, реєстрація транспорт. засобів і патентів, видача необхідної інформації, укладання угод і оформлення поставок необхідних держ. апаратів матеріалів та обладнання.

Завдяки поліваріантності англ. мови в багатьох публікаціях терміни електронне урядування (англ. *e-Governance*) та **Е-у.** (англ. *e-Government*) використовуються як тотожні, поняття почали відокремлюватись лише останнім часом. Якщо звернутися до зах. визначень поняття **Е-у.**, то в США та Великій Британії дослідники розуміють під e-government концепцію, спрямовану на підвищення ефективності д-ви у цілому. Цей підхід припускає трансформацію усього комплексу стосунків держ. сектора з сусп-вом. **Е-у.** трактується як використання ІКТ як інструменту для досягнення кращого правління. Його осн. мета – за допомогою технологій трансформувати структури, операції та культуру управління.

Серед укр. досліджень слід відзначити працю О. Голобуцького й О. Шевчука «Елек-

тронний уряд», де **Е-у.** трактується як «система локальних інформ. мереж та сегментів глобальної інформ. мережі, яка забезпечує функціонування певних служб в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування громадянина з офіц. установами». На думку С. Чукута, **Е-у.** – це передусім модернізація самого процесу держ. управління згідно з новими умовами сусп. розвитку.

Е-у. це єдина система, яка об'єднає всі держ. органи і дозволить їм робити послуги населенню за допомогою Інтернету, електрон. терміналів або навіть мобільного телефону. Причому не лише фізичним особам, але і компаніям або підприємцям. Взаємодії між д-вою, бізнесом і громадянами й складають осн. моделі усередині **Е-у.** В заруб. країнах використання Інтернету органами управління розглядається в наш час як одна з можливостей підвищення ефективності держ. управління. До поширених позначень «В» (англ. «business» – бізнес) і «С» (англ. «consumer» – споживач), які використовуються у різноманітних сполученнях (В2В, В2С), додалися – «G» (англ. «government» – уряд) та «А» (англ. «administration» – управління). Так, зокрема під: G2C (уряд – громадянин) розглядається налагодження зворотного зв'язку з громадянами; G2B (уряд – бізнес) – взаємовідносини держ. органів і бізнесу; G2G (уряд – уряд) – автоматизація відносин і документообігу між відомствами. /А. Митко/

Егалітаризм (фр. *égalitarisme*, від *égalité* – рівність) – сусп.-політ. теорія, що обґрунтовує рівність, як принцип орг-ції сусп.-ва. Ідеї **Е.** поширення в працях Ж. Мельє, Ж.-Ж. Руссо, Г. Б. де Маблі, Е.-Г. Мореллі, П. С. Марешаля, Г. Бабефа, в яких вони вимережили «природні» схеми сусп.-ва: уся власність, особливо земля, мають бути у сусп. володінні, а вироблені товари – ділитися порівну.

У XVIII ст. виокремилось дві осн. течії **Е.** *Перша* виступала за зрівняння майна індивідуальних виробників при збереженні приватної власності (Мельє, Руссо, Маблі, Мореллі). У роботах Руссо «Роздуми про початок і під-

ставу нерівності між людьми» (1755) та «Про суспільний договір» (1762) приватна власність трактувалася як джерело походження нерівності, у той же час вона визначається як непохитна основа громад. порядку. Усунути нерівність у д-ві неможливо, але можна домогтися рівності перед законом і якоюсь мірою зрівняти людей у майновому відношенні, вважає Руссо. *Друга* течія (Марешаль, Бабеф) пов'язана з першими комуніст. утопіями, які проповідували зрівняний розподіл праці та продуктів на базі спільності майна. Так, у «Маніфесті рівних» (1796) Марешаль та Бабеф доводили, що політ. свобода без екон. рівності – поверховий засіб.

Сьогодні проблема рівності розглядається з різних позицій. Так, *ліберали* вважають за необхідне створювати сусп.-во «рівних можливостей» де всім його членам надаються рівні шанси діяти та добиватися успіху, рівне право розпоряджатися собою та майном. Вони виступають за зниження протиріччя між рівним правом та нерівними здібностями індивідів, між зрівнянням можливостей та реальною нерівністю їх соц. становища. Тобто, вони сповідують поміркований **Е.** *Консерватори* навпаки вважають природним існування помітної різниці в рівні соц.-екон. розвитку індивідів. На їхню думку, рівність порушує існуючу в сусп.-ві ієрархію та несе зі собою небезпеку тиранії. *Неоліберали* і *неоконсерватори*, розробляючи концепції рівності намагаються встановити міру рівності (нерівності) людей в сусп.-ві на основі пріоритетів, які у їхніх прибічників значно різняться.

Як свідчить сусп.-іст. практика, реалізація ідей рівності майна як умова **Е.** незмінно пов'язана з насильством, а ідеал виявляється недосяжним. /О. Михайловська/

Екзистенціалізм (пізньюлат. *existentia* – існування) – напрямок у філософії ірраціоналізму, що зародився на поч. XX ст. у Росії, Німеччині, Франції, й набув поширення в ін. країнах. Уперше поняття **Е.** уведено К. Ясперсом (1931), як термін – Ж.-П. Сартром (1943). Основою **Е.** є заперечення тотальної зверхності загального (Бог, абсолют, закони історії,

нація тощо). Причинами широкої рецепції Е. стала криза модернізації: перетворення людини на елемент сусп.-політ. ф-ції, екон. й ідеол. відчуження, деструкція гуманізму, що, зокрема, проявилось у двох Світових війнах, які породили «втрачені покоління» – соц. базу Е. В основі Е. перебуває досвід сповідальної філософії, а безпосередньо – філософії С. К'єркегора, в якій наголошується на ізолюваності людини у світі, чужинності будь-яких цілісностей (спільнот, ідей, понять тощо); єдина реальність – це так само ізолювана Божественна безмежність, безпосередньо стикаючись з якою, людина почуває «страх і трепет», що зумовлює компенсаторне «вимогливе» ставлення до Бога (відповідно до Вітхзовітної легенди про Іову).

Е. виник на передодні Першої світ. війни в Росії, зародившись у руслі реліг. філософії (Л. Шестов, М. Бердяєв); після війни в Німеччині, де набув системної розробки (К. Ясперс, М. Гайдеггер, М. Бубер); під час Другої світ. війни у Франції, під впливом рос. та нім. філософії (зокрема Л. Шестову належать перші опубліковані у Франції праці присвячені С. К'єркегору) (Ж.-П. Сартр, Г. Марсель, А. Камю та ін.).

В Е. вирізняються такі напрями: 1) *екзистенціальна онтологія* М. Гайдеггера, гол. питанням для якої є сенс буття. Фундаментальна онтологія вибудовується шляхом розкриття існування непізнаваної особистісної цілісності, первинним станом якої є загубленість. Парадигма С. К'єркегора трансформується шляхом представлення Божественного всесилля як Ніщо – збагненність смерті, що породжує страх – визначальний стан існування. Зіткнення з Ніщо породжує свободу, що одіюється завдяки рішучості проявляючись у турботі; 2) *суб'єктивна метафізика* Ж.-П. Сартра, що є продовженням теорії М. Гайдеггера. Суттєвою рисою сартрівської теорії є атеїзм. Відтак жахаюче Ніщо із зовн. реальності перетворюється на внутр., страх людини є страхом перед собою. Постійна самотність зумовлює визначальну свободу, що передує сутності, а відтак людина відповідальна перед собою і творить себе в діяльності; 3) *екзистенціальний інсайт*

К. Ясперса. Поняття про сенс буття відкидається як невирішуване, увага зосереджується на з'ясуванні відношення існувального щодо Божественної трансценденції. Інсайт (озаріння) є зв'язком між безпосереднім існуванням у світі і потойбіччям. Нерозумна руйнація, що домінує у цьому світі має бути опанована розумом, тобто у ній має розкритися внутр. сенс. Сприяє інсайту межева ситуація, тобто така, що не може бути змінена у діяльності (смерть, хвороба, насилля тощо) і породжує спершу відчай, уникнення, самозаперечення і лише згодом героїзм прийняття; 4) *релігійний Е.* представлений М. Бердяєвим, Л. Шестовим і Г. Марселем у християнстві та М. Бубером в іудаїзмі. Для М. Бердяєва чільним є поняття слободи, що тлумачиться як «меонічна» (несотворена). На свободі людини будується і «теодицея» (виправдання Бога): Бог не несе відповідальності за людську історію, за зло у світі, оскільки людина є богопокинутаю, а її свобода не підвладна Божій волі. Для Г. Марселя визначальною була тема відчуження, суперечності між тим, що «ми маємо» і тим що «ми є». Л. Шестов заперечує присутність логосу у трансцендентальній Божественності, яка є свавільною і щодо якої не застосовні оцінкові уявлення про добро і зло. Людина може «вимогливо» звертатись до Бога, але не має жодних підстав сподіватись на почутість. М. Бубер виявив екзистенціальні зачатки у світогляді хасидизму. Хасид ніколи не зростається з матеріальним світом, ніколи не вірить у певність світу, але і не довіряє Богові, провідне почуття – незахищеність, людина прагне одкровення, але завше сумнівається у нім. Єдиний шлях до реальності – діалог, відчуття особистісності іншої людини. 5) *Е. абсурду* А. Камю. Життя людини безглузде – це твердження не може бути доведене, воно може бути лише прийняте. Існування самодостатнє і потребує виправдання у спрямованості діяльності на щось ін.

Е. тісно пов'язаний зі світом політики, що тлумачиться водночас як зверхня ситуація насилля і як простір діяльності, самотворення людини; це потенційно межева ситуація, в якій людина звільняється від несуттєвого.

Однаке, в практ. ставленні до політ. подій теоретики **Е.** виявились менш одностайними. М. Гайдеггер деякий час поділяв ідеї націонал-соціалізму; натомість К. Ясперс став речником «нім. каяття»; Ж.-П. Сартр, виступивши проти колабораціонізму, згодом висунув ідею синтезу **Е.** та марксизму; М. Бубер, що був одним із перших репатріантів до Палестини, не прийняв реальних форм д-ви Ізраїль. /В. Бушанський/

Екзит-пол (exit poll) – опитування виборців у день виборів на виході з виборчих дільниць. Виник цей вид опитувань значно пізніше, ніж ін., у 60-ті рр. ХХ ст. у США. Осн. мета полягала у тому, щоб подати результати виборів раніше офіц. підрахунку. Проте спочатку методика проведення істотно відрізнялася від сучасної: підраховували бюлетені на обраних за спец. методикою дільниць. Опитування виборців на виході з виборчих дільниць у нинішньому вигляді вперше було застосовано у листоп. 1967 р. на виборах губернатора штату Кентуккі (США) і наступного, 1968 року, на праймеріз (виборах кандидатів від партій для виборів президента) у шести штатах США та на заг. виборах в 21-му штаті. Надалі опитування **Е.-п.** набули значного поширення в усьому світі й використовуються практично на всіх виборах у демокр. кранах. В Україні перший **Е.-п.** був проведений 29.03.1998 р. фірмою СОЦІС на замовлення Фонду «Демократичні ініціативи» під час виборів до Верховної Ради. Надалі **Е.-п.** проводилися під час усіх загальнонац. виборів та деяких місцевих.

Осн. ф-ції **Е.-п.**: 1. прогноз результатів виборів невдовзі після закінчення голосування, що дає змогу робити цікаві шоу в ніч після виборів, до підведення офіц. підсумків; 2. аналіз соц.-демогр. характеристик виборців, що взяли участь у голосуванні, а також особливостей електоратів партій, блоків та кандидатів; 3. забезпечення контролю за чесністю підведення підсумків, що особливо актуально для країн, що перебувають у процесі демократизації. **Е.-п.**, з одного боку, є стримуючим чинником щодо фальсифікації результатів, з другого – у разі співпадіння даних **Е.-п.** та офіц. результа-

тів останні набувають більш легітимного статусу у громад. думці.

Проведення **Е.-п.** висуває високі методол. вимоги до соціологів: ретельно розроблену вибірку, що має базуватися на генеральній структурі не населення загалом, а виборців та передбаченні рівня явки на виборах, чіткого дотримання технології проведення **Е.-п.**, у першу чергу – дотримання кроку опитування, своєчасній передачі даних у центр. **Е.-п.** може проводитися двома методами: інтерв'ювання (коли анкету заповнює інтерв'юєр) або самозаповненням (анкету заповнює сам респондент і вкидає у скриньку). Другий метод гарантує повну анонімність опитування.

Сусп. значущість **Е.-п.** як методу контролю за чесністю виборів вимагає від соціологів дотримуватися етичних принципів, які були сформульовані Всесвіт. орг-цією досліджень громад. думки (WAPOR): **Е.-п.** мають бути безсторонніми і безпартійними, а їх методика має бути прозорою та публічною. **Е.-п.** належить значна роль у демократизації сусп-ва, становленні багатопартійної системи, формуванні політ. культури виборців. /І. Бекешкіна/

Економічний націоналізм – доктрина екон. модернізації нації, спрямована на формування однієї з найважливіших її складових: єдиного екон. простору, що виконує ф-цію інтенсифікації комунікації між усіма членами етносу та їх інтеграції в масову політизовану модерну спільноту. Ця доктрина також може використовуватися і вже сформованими нац. д-вами з метою подолання екон. відставання від передових високорозвинутих націй методом держ. протекціонізму і як психол. фермент форсованої модернізації нац. економіки. Першим ідеологом **Е.н.** вважається Ф. Ліст. Він розглядав його як у контексті формування підґрунтя для політ. об'єднання Німеччини, так і способом подолання відсталості д-ви після досягнення її єдності. У нім. теоретика знайшлися послідовники в Рос. імперії. Прихильником його ідей був Д. Менделєєв. Останній обґрунтував необхідність використання ідей Ф. Ліста про захист нац. виробника високими митними тарифами на імпорту іноз.

товарів у рос. реаліях. Все ж, найбільш послідовно ідеї Ф. Ліста були адаптовані до останніх С. Вітте. Він розробив ідейне підґрунтя протекціоністської політики Рос. імперії, завдяки якій, на його думку, мала бути здійснена форсована індустріалізація країни. Проте С. Вітте і Д. Менделєєв використали тільки екон. складову ідеології Ф. Ліста, обійшовши увагою його ідеї впливу екон. процесів на консолідацію нації. Причиною цього стало те, що вони адаптували програму нім. теоретика не до модерних національних, а до традиц. імперських реалій.

Серед суч. дослідників, що вивчають проблему практ. проявів **Е.н.** у формі протекціоністської політики, перш за все слід назвати амер. ученого Р. Шпорлюка. Він висвітлив прояви **Е.н.** у Німеччині в період канцлерства О. Бісмарка, а також протекціоністську політику Італії у др. пол. XIX ст. Серед ін. дослідників слід згадати амер. ученого Р. Абделара, який з'ясовує особливості проявів **Е.н.** у політиці Югославії, Румунії, Чехословаччини, Угорщини між світовими війнами. У працях більшості з названих дослідників **Е.н.** розглядається виключно як політика д-ви, спрямована на захист власного товаровиробника перед конкуренцією з товарами та послугами, виробленими підприємствами ін. д-в. Проте, за словами П. Альтера, націоналізм є явищем варіативним, «він може бути поєднаним як з прагненнями до політ., сусп., екон. та культ. емансипації, так і з відповідними формами гноблення». **Е.н.** у цьому випадку не став винятком. У вищеназваних інтерпретаціях він постає як засіб екон. емансипації нації шляхом цілеспрямованої політики д-ви. Проте амер. дослідник Р. Брюейкер у кн. «Переобрамлений націоналізм» чи не вперше інтерпретує його у дещо ін. контексті: як форму дискримінації титульною нацією нац. меншин. Проте це явище було характерним і для бездержавних націй. Згідно з позицією творців соціоекон. концепції націоналізму Т. Нейрна і М. Хеттера, дискримінаційна політика титульної нації щодо нац. меншин в екон. сфері може стати каталізатором генези націоналізму захисного ґтибу у останніх. А

за словами нім. дослідника Ф. Шнабеля, одним із його проявів може стати б-ба за екон. незалежність нації шляхом використання доктрини Ф. Ліста.

Одним із перших, хто глибоко проаналізував варіативність проявів **Е.н.**, враховуючи особливості його функціонування як на рівні політики д-ви, так і бездержавних націй, став польс. учений Я. Гофман. Він класифікує націоналізм на три типи: *культурний, політ. і екон.* Останній тип поділяє на *наступальний і захисний*, вважаючи перший більш притаманним «великим» націям, а другий – «малим». До наступального вчений відносить націоналізм екон. сильніших д-в (які нав'язують слабшим свої товари і послуги), а також наступ д-ви на нац. меншини чи колонії. Захисний націоналізм в екон. сфері практикують нац. меншини як засіб б-би з експансією титульних націй та екон. слабкі д-ви. **Е.н.** Я. Гофман розглядає не тільки на ієрархічно-вертикальному рівні «екон. сильна д-ва – екон. слабка д-ва», «титульна нація – нац. меншина». Він висновує і про можливий контекст його функціонування на горизонтальному рівні: «нац. меншина – нац. меншина». У цьому випадку націоналізм виникає в результаті прагнення однієї з них до націоналізації капіталу, торгівлі, міст, землі, які знаходяться у руках тих, з ким конкурує конкретна нація. Я. Гофман з'ясовує практ. прояви такого націоналізму на прикладі Центр.-Сх. Європи др. пол. XIX – поч. XX ст. Зокрема, у названому хронотопі значна частина торгівлі та великого промислового капіталу зосереджувалася в руках євреїв. Це стало причиною виникнення у тих націй, які вважали себе автохтонами цих земель (чехів, поляків, словаків, українців тощо), імперативу до «виправлення» відповідної ситуації.

Вивчення **Е.н.** у Центр.-Сх. Європі кін. XIX – поч. XX ст. здійснювала нім. дослідниця Х. Шульц. Остання визначає дефініцію **Е.н.** у двох ракурсах: як соц. емансипацію і як соц. гноблення. Дослідниця вважає, що на поліетнічних територіях, що розташовані між Німеччиною, Росією, Балтійським і Чорним морями, **Е.н.** став феноменом, притаманним

нац. меншинам. Х. Шульц називає цей регіон кін. XIX ст. «вогнищем **Е.н.**». У др. пол. XIX ст. нац. меншини відповідних територій розпочали б-бу за здобуття контролю над економікою з домінуючими економіками імперій. У цьому випадку, за словами вченої, теорія Ф. Ліста стала надзвичайно популярною. Вона трактувалася як рецепт для здобуття не тільки екон., але й політ. незалежності. Одну з останніх інтерпретацій **Е. н.** знаходимо у представника етніцистської школи етнополітології Е. Сміта. На його думку єдиний висококомунікативний екон. простір є однією з ключових ознак модерної нації, а засобом до його формування у відсталих спільнот є доктрина **Е.н.** /П. Долганов/

Ексклав (фр. *exclave* від лат. *ex* – поза + *clavis* – ключ) – окрема частина держ. території певної д-ви, яка геогр. ізольована від її осн. території й оточена однією або кількома країнами. Території певної країни, які відділені від її осн. частини територією ін. д-в і мають вихід до моря називають *напівексклавами*. Одна й та ж територія є **Е.** для тієї країни, якій вона належить (т. зв. материнської країни), а для ін. країн вона є анклавом. Території **Е.** не є суверенними політ.-держ. утвореннями і вони не мають спільного кордону з осн. частиною території країни, якій належать **Е.**

Вживання термінів «ексклав» й «анклав» залежить від того, який аспект просторових відношень **Е.** до зовн. оточення розглядається в даний момент. Виключення становить т. зв. *чистий Е.* – несuverенний регіон, відділений від основної території країни й оточений більше, ніж однією д-вою. Чистий **Е.** не є анклавом відносно ін. д-в, проте є **Е.** відносно основної території «материнської» д-ви (напр., Республіка Нахічевань Азербайджану). Аналогічна термінологія використовується для напівексклавів і напіванклавів, яких часто називають просто ексклавами й анклавами. Термін **Е.** є логічним розширенням терміну «анклав» і виник наприкін. XIX ст. Нині він вживається в багатьох індоєвроп. мовах.

Існує три осн. типи **Е.**: 1) **Е.**, що одночасно є анклавами щодо д-ви, яка їх оточує (напр.,

м. Кампіоне-д'Італія); 2) **Е.**, що одночасно є напіванклавами (напр., Гібралтар); 3) чисті **Е.**, тобто території оточені більше ніж однією д-вою і, відповідно, не є анклавами щодо них (напр., Кабінда, Нахічевань). Чисті **Е.** можуть мати або не мати доступ до моря. Вирішальним чинником визначення їх статусу є віддаленість від осн. території материнської д-ви на суші. Більшість **Е.** розміщені недалеко від території материнської д-ви (10 км і менше). Деякі з **Е.** можуть бути розміщені далеко від території своєї д-ви (напр., три **Е.** на віддалі понад 1000 км). Доступ до моря є одним із важливих чинників забезпечення надійного сполучення таких **Е.** з основною територією країни.

На території окремої країни можуть бути т. зв. *внутрішні* (субнаціональні) **Е.**, які є геогр. ізольованими частинами територій окремих адм.-тер. і політ.-тер. одиниць д-ви й оточені територіями інших адм.-тер. одиниць. Напр., в Об'єднаних Арабських Еміратах (ОАЕ) емірат Шарджа має три **Е.** (Кальба, Дібба Аль-Ізн і Корфаккан), відділені від його осн. території територією ін. еміратів, емірат Аджман – два **Е.** (Манама і Масфут), а емірати Фуджейра (**Е.** Дедна), Дубай (**Е.** Хатта) і Рас-ель-Хайма (**Е.** Хувайлат) – по одному, що є наслідком феодальної роздробленості володінь місцевих емірів на півд. сході Аравійського п-ова в минулі часи.

У деяких країнах світу існують також внутр. (субнаціональні) **Е.** (напр., Зеленоградський адм. округ як **Е.** Москви у межах Моск. обл. Росії, федеральна земля Бремен у ФРН, яка оточена територією землі Нижня Саксонія та ін.). В Україні існує 88 субнаціональних **Е.**, представлених переважно такими адм.-тер. одиницями, як міста обласного підпорядкування, які оточені територіями адм. районів (напр., м. Славутич як **Е.** Київ. обл. у межах Чернігів. обл.).

На виникнення та існування **Е.** вагомий вплив мали іст., геогр., політ. і соц.-екон. чинники. На політ. карті світу в минулі іст. епохи існувало багато **Е.**, особливо в середні віки, коли державність визначалася не територією, а феодалом. Це зумовило формування «кляп-

тикових д-в» й **Е.** виникали через купівлю й успадкування територій, ведення війн, пожертвувань церкви тощо. В новітні часи **Е.** виникали після війн, внаслідок встановлення кордонів між кол. колоніями під час отримання ними незалежності, розпаду д-в (напр., напівексклави Сх. Пруссія у 1919–1945 рр., Сх. Пакистан у 1947–1971 рр. та ін.). **Е.** і напівексклави нині існують в Анголі (провінція Кабінда), Омані (п-ів Мусандам і р-н Мадха на березі Ормузької протоки), США (штат Аляска), Росії (Калінінградська обл.), Азербайджані (Республіка Нахічевань), Хорватії (м. Дубровнік). На пострадян. просторі дрібні **Е.** мають Вірменія, Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан і Росія. **Е.** мають також Італія (м. Кампіоне-д'Італія, оточене територією Швейцарії), ОАЕ (поселення Нахва, оточене ексклавом Мадха, який є територією Оману), Іспанія (міста Сеута і Мелілья на середземноморському узбережжі Африки), Бельгія, Нідерланди, Німеччина, Індія (в іст. обл. Куч-Бехар), Бангладеш, Індонезія, Сх. Тимор, Боснія і Герцеговина, Кіпр, Бруней, Малаві, Туреччина, Аргентина та ін. країни. Загалом у світі на сьогодні існує понад 280 окремих територій, які розглядаються в наук. л-рі як **Е.** й анклав одночасно. Вони мають різну площу і на території яких загалом проживає понад 2,5 млн осіб.

Е. із військ. погляду є вразливими територіями, їх складно обороняти, доступ на їх територію може бути перекритий сусідньою д-вою. **Е.** можуть відігравати часто роль стратегічних форпостів через важливе геогр. положення (напр., Калінінградська обл. – зах. форпост Росії). Рівень соц.-екон. розвитку територій **Е.** залежить від рівня економіки материнської д-ви, проте на їх розвиток часто мають значний вплив оточуючі д-ви. Інколи за територію **Е.** виникають територіальні і прикордонні суперечки та інциденти, які супроводжуються погіршенням міждерж. відносин між материнською й оточуючою д-вами. Часто в **Е.** виникають соц.-екон. проблеми розвитку, конфлікти і сепаратистські рухи, спрямовані на відокремлення території **Е.** й створення власної д-ви (напр., провінція Ка-

бінда в Анголі) або приєднання до ін. У суч. умовах вирішальним фактором існування **Е.** є нац. (етнічна) приналежність населення й, особливо, співпадання нац. складу населення **Е.** з материнською чи оточуючою д-вою. У випадку переважання чи співпадання нац. складу населення **Е.** з нац. складом населення оточуючої д-ви зростає ймовірність його приєднання до оточуючих д-в. *Див.: Анклав /В. Лажнік/*

Експектації етнічні (грец. *ethnicos* – народні та англ. *expectation* – чекання) – природні компоненти системи регуляції поведінки та взаємодії представників певної етн. спільності, які є різновидом соц. санкцій (вимоги) щодо збереження притаманних даному етносу норм соц. поведінки, відносин, установок тощо. На відміну від офіц. нормативно-правових актів, які втілюють певні вимоги до поведінки та взаємодії людей, **Е.е.** носять неформалізований, мимовільний та найчастіше неусвідомлений хар-р. **Е.е.** мають дві властивості: 1) право очікувати від оточення поведінки та відносин, що відповідали б прийнятим етносоц. нормам; 2) обов'язок вести себе відповідно до очікувань ін. представників етносу. Виділяють належні експектації етнічні, що визначають належний хар-р етносоц. поведінки та відносин, і прогностичні експектації етнічні, що визначають ймовірний хар-р прояву обраних форм соц. поведінки та відносин, обумовлених особливостями етнотипу та конкретної ситуації. **Е.е.** формуються через процеси *антиципації* – передбачення, упередження дій, реакцій, відносин та забезпечують прогнозування поведінки, а також санкцій і відповідних реакцій на неї. Осн. ф-ціями **Е.е.** є: впорядкування взаємодій; забезпечення надійності системи етносоц. зв'язків; узгодження дій та відносин, які складаються між представниками одного етносу; підвищення ефективності процесів етносоц. адаптації й життєздатності етносу в цілому. */Е. Афонін/*

Екстремізм (фр. *extremisme*, лат. *extremus* – крайній) – прихильність в ідеології та політиці до крайніх поглядів і засобів у досяг-

ненні певних цілей. На поч. ХХІ ст. термін «Е.» здебільшого розуміється негативно. Е. формується на ґрунті переоцінки особистісного «Я» чи групи через абсолютизацію її потреб інтересів. Е. у діях означає ігнорування об'єктивних законів, невміння і небажання зважати на реальні обставини. Е. у поглядах несумісний із об'єктивним станом речей, вказує на втрату реалістичності мислення.

Е. виступає проти існуючих громадян. структур та ін-тів, намагаючись підірвати їх стабільність розхитати та ліквідувати їх заради своїх цілей здебільшого силовими засобами. Для цього екстремістські орг-ції та рухи широко використовують палкі гасла та заклики, відверту демагогію, організують і провокують заворушення, терорист. акції застосовують методи партизанської війни. В ідеолог. плані Е. відкидає будь-яке інакомислення, намагаючись жорстко затвердити свою систему політ., ідеолог., реліг. поглядів, нав'язати їх опонентам за будь-яку ціну, вимагає від своїх прихильників сліпої покори і виконання відверто абсурдних наказів та інструкцій. До чинників, що породжують Е. у сусп-ві, належить: соц.-екон. кризи, деформації політ. структур, падіння життєвого рівня значної частини населення, придушення владної опозиції та інакомислення, нац. пригнічення, амбіції лідерів політ. партій та соц. груп та ін.

Розрізняють *лівий* і *правий* екстремізм. Лівий Е. зазвичай апелює до ідей марксизму-ленінізму та ін. лівих поглядів (анархізм, лівий радикалізм); його представники оголошують себе найпоспідовнішими борцями за інтереси трудящих мас. Правий Е. із крайніх консервативних позицій викриває вади існуючого сусп-ва: падіння моральності, егоїзм, споживацтво, «масову культуру», відсутність «порядку», панування плутократії. З численних форм прояву Е. можна виділити екстремізм *політ., національний, релігійний, екол., науковий*. Е. *політ.* спрямований на знищення існуючих держ. структур і встановлення диктатур тоталітарного порядку лівого або правого гатунку. Е. *національний* виступаючи з позицій захисту інтересів своєї нації, культури, мови,

часто не бере до уваги аналогічні права для ін. нац. та етн. груп. Е. *релігійний* є шкідливим, що виявляється у віровченні і діяльності реліг. сект чи окремих реліг. діячів із егоїстичним світобаченням та проявляється у нетерпимості до представників ін. конфесій або в жорсткому протиборстві в рамках однієї конфесії; нерідко Е. релігійний використовується в політ. цілях, у б-бі реліг. орг-цій проти світської д-ви або за утвердження представників однієї конфесії. У деяких сх. країнах Е. *релігійний* є формою Е. *політичного*, що властивий маргінальним прошаркам, для яких характерне переважання норм контркультури над нормами політ. культури. Новим видом Е. є *екол.*; він викликаний загостренням екол. проблем, погіршенням стану довкілля; проявляється в орг-ції акції, спрямованих на цілковиту ліквідацію екол. шкідливих вир-в. Е. у науці виявляється у діяльності кастових угруповань і окремих науковців, які крім своїх ідей нічого не визнають. /Е. Афонін, Т. Новаченко/

Електоральна участь – різновид політ. участі у формі дії громадян упродовж електор. циклу. До ознак Е. у. відносять характеристики, притаманні політ. участі загалом: 1. це дії, насамперед, пересічних членів політ. системи (поза їх професійними обов'язками), за допомогою яких вони впливають або намагаються вплинути на результати її діяльності; 2. Е.у. має інструментальний хар-р, тобто передбачає певні інституціоналізовані шляхи реалізації її форм, коли громадянам пропонуються певні інституційні схеми, зразки поведінки, правила і закони, які регламентують орг-цію політ. життя в д-ві і дозволяють виборцям здійснити заплановані дії; 3. це дії, що здійснюються з метою виявлення, формування та реалізації власних політ. інтересів і з метою впливу на зміст політ. рішень, які ухвалюються на різних рівнях реалізації держ. влади.

До проявів Е.у. належать електор. вибір – сформовані протягом електор. циклу, на основі отриманої інформації, політ. пріоритети виборців, виражені у зовн. дії – акти голосування на політ. виборах. Ознаками електор. вибору

є: 1) наявність альтернатив вибору, представлених у виборчому бюлетені; 2) тривалість в часі; (здійснюється протягом всього електор. циклу); 3) обов'язкова вираженість у акті голосування на виборах; 4) особиста значущість та мотивованість; 5) залежність від ситуації вибору, тобто від законодавчо оформлених умов проведення виборів. Формування електор. вибору відбувається не лише під час виборчої кампанії, а й в період між виборами. Періодом формування електор. вибору є т. зв. електор. цикл як політ. час від виборів до виборів. До різновидів Е.у. відносять перегляд телепередач політ. хар-ру; спроби переконати ін. відповідно голосувати та ініціювання політ. дискусій (обговорення політ. сюжетів); участь у передвиборчих мітингах, зборах, зустрічах із кандидатами в депутати (у випадку, коли вони відбуваються в період виборчої кампанії і покликані змусити виборця голосувати за певну партію чи кандидата); активна робота щодо просування іміджу політ. партії або кандидата з метою перемоги їх на виборах (участь у виборчій кампанії поза власними профес. обов'язками).

До форм Е.у. відносять протестну форму активності виборців. Укр. дослідниця Н. Ротар наводить три типи протестного голосування: *ситуативно-протестне* (голосування за найприйнятнішу альтернативу за умови відсутності кандидата, за якого можна проголосувати); *системно-протестне* (т. зв. «елітарний протест», йдеться про виборців, що здійснюють компетентний аналіз передвиборчих програм претендентів і не бачить у списку кандидата, здатного вирішити актуальні для громадян проблеми); *активно-протестне голосування* (відбувається у випадку, коли громадяни не можуть визначити серед претендентів тих людей, які виражають власне їхні політ. і соц.-екон. інтереси). Остання форма протесту може повторюватися у часі та тяжіє до посилення. До різновидів протестного голосування також відносять свідому відмову від голосування («тихий протест»), голосування проти всіх, голосування за певного кандидата, як форму протесту й активний протест (участь у демонстраціях, пікетуван-

нях, неофіц. страйках, спрямованих на перемогу або поразку певних кандидатів і політ. сил у період виборчої кампанії та після неї).

Дії інституційних суб'єктів електор. процесу (членів виборчих комісій, кандидатів на пост президента, кандидатів у депутати, партій (блоків), уповноважених представників, довірених осіб, офіц. спостерігачів тощо) та суб'єктів, здатних прямо або опосередковано впливати на виборчий процес (організаторів виборчої кампанії, команд претендентів тощо) не можна називати Е.у. і доцільно означити як електор. діяльність. Наголос у цьому випадку робиться на факті обіймання суб'єктами електор. діяльності певної посади і виконання ними профес. обов'язків. Таким чином електор. діяльність здійснюється в рамках виконання службових обов'язків і характеризується реалізацією певного профес. інтересу. /В. Бунь/

Електоральне прогнозування – процес науково обґрунтованого отримання інформації (на основі вже відомих знань про минуле і сьогодення) про вірогідний майбутній стан політ. сфери сусп-ва (політ. структур, політ. відносин, політ. діяльності та політ. свідомості), який може впливати на проведення виборчої кампанії. Виокремлюють *екстраполяційний і цільовий електоральний* прогноз. Екстраполяційний (пошуковий) електоральний прогноз описує можливий стан політ. подій, явищ, процесів з урахуванням керівного впливу під час проведення виборчої кампанії, який прагне дати відповідь на запитання, що найвірогідніше відбуватиметься в майбутньому, за умови збереження існуючих тенденцій розвитку політ. сфери. Цільовий (нормативний) електоральний прогноз пов'язаний із постановкою цілей передвиборчої кампанії, описом параметрів сусп-ва або суб'єкта політики, шляхів і засобів їх досягнення під час проведення виборчої кампанії. Цей вид прогнозу покликаний дати відповідь на запитання, якими шляхами можна досягти успіху на виборах чи референдумі. Види електоральних політ. прогнозів: *оперативні* (1–3 місяці), які стосуються поточних політ. подій і явищ,

пов'язаних із виборами; *короткострокові* (1–2 роки), пов'язані із прогнозуванням результатів виборів, розвитку політ. кризи тощо; *середньотермінові* (5–7 років), пов'язані з розвитком виборчих систем та виборчих тенденцій у системі міжнар. відносин; *довгострокові* (до 20 років), які стосуються загальних проблем перспективного політ. розвитку, пов'язаного із демокр. методами формування влади. /В. Климончук/

Електоральний політичний маркетинг – сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування та впровадження у сусп.-політ. практику засобів орг-ції та регулювання виборчих кампаній та настанов сусп. свідомості з метою завоювання ринку влади. Його ф-ціями є: формування інформ. банку (даних статистики та звітності, результати досліджень у галузі економіки, політики, соціології, психології, демографії), потрібного для планування і орг-ції виборчої кампанії; розроблення методів аналізу та обробки даних інформ. банку, виокремлення показників, що найповніше характеризують об'єкти і суб'єктів політики, які беруть участь у виборчій кампанії; оцінювання й аналіз умов проведення виборчої кампанії, маркетингового мікросередовища (сукупність сил, які діють під контролем партії, соц. групи, лідера) та макросередовища (екон., соц., політ., психол., демогр. чинники); аналіз ринкових можливостей тих чи ін. партій, сусп. інституцій, ідей, особистостей, які беруть участь у виборчій кампанії; розроблення оцінних та прогнозних моделей політ. попиту, життєвого циклу об'єктів і суб'єктів політики (партій, програм, ідей, лідерів) та політ. поведінки останніх під час виборчої кампанії; аналіз ефективності електорального політ. маркетингу, коригування обраних форм і методів політ. діяльності в даній виборчій кампанії і т. ін. Вирізняють **Е.п.м.** особистостей, сусп. орг-цій (державних і недержавних) та ідеологій (ідей, програм, концепцій, доктрин). Види **Е.п.м.**: дослідження передвиборного політ. ринку (аналіз даних статистики, соціол. досліджень та експертних політол. оцінок); виборча інженерія (розроб-

ка і впровадження політико-правових технологій та процедур формування органів влади); виборча іміджелогія (розробка і «просування» в сусп. свідомість політ. іміджів суб'єктів політики). /Н. Хома/

Електоральні дослідження – вид соц.-політ. досліджень, які спрямовані на вивчення тенденцій зміни електоральних установок та поведінки виборців. **Е.д.** можливі лише за певної орг-ції політ. влади (в умовах реально існуючого демокр. сусп-ва), коли має сенс постановка питання про виборчу активність громадян та особливості її виявів. **Е.д.** (і в першу чергу масові опитування виборців) з'явилися лише на поч. ХХ ст., а професіоналізація цієї сфери, розпочата у 1930-ті рр., пов'язана з діяльністю Амер. ін-ту громад. думки Дж. Геллапа, фірми Е. Роупера («The Fortuna Servey»), служби Гарріса, фірми подружжя К. Уїтєйкера та Л. Бекстера, дослідн. центрів Колумб. і Мічиган. ун-тів та ін. **Е.д.** класифікують на масові та експертні; передвиборчі, в день голосування (exit-poll), поствиборчі; базові, рейтингові, іміджево-рекламні тощо.

Базові Е.д. покликані забезпечити виборчу кампанію інформацією, яка є необхідною для її стратег. планування. З цією метою з'ясовують: електоральну мету виборчої кампанії; осн. проблеми (проблемне поле), вирішення яких має скласти основу передвиборчої програми; адресні (цільові) групи, тобто коло виборців, на яких буде спрямована виборча кампанія; стратегію реалізації мети в ході виборчої кампанії; осн. гасли, заклики, теми виборчої кампанії. **Базові Е.д.** використовують методи фокус-групових дискусій, масові опитування виборців.

Рейтингові Е.д. спрямовані на виявлення шансів суб'єктів виборчого процесу на виборах, проводяться як до виборів, так і після виборів (тобто у рамках передвиборчих та післявиборчих електоральних опитувань). Рейтинг політ. партії чи кандидата – це характеристика ставлення (настанов) виборців до суб'єктів виборчого процесу, а різні види рейтингів – це рівні ставлення виборців до партій і кандидатів. Виділяють такі види електоральних рей-

тингів: рейтинги довіри до партій і кандидатів (визначаються як заг. оцінка рівня довіри виборців до певного політика чи партії, проте треба брати до уваги, що ті, хто довіряють певному кандидату чи партії, необов'язково голосуватимуть за них, оскільки довіряти можна кільком партіям чи кандидатам, або взагалі голосувати за партію чи кандидата за принципом меншого зла); рейтинги вибору – ставлення громадян до партій і кандидатів, яке виявляється в намірах голосувати за них на виборах (виділяють такі показники: рейтинг вибору щодо всіх опитаних респондентів у цілому чи в певній групі, визначається як частка виборців, що висловили наміри голосувати за певного кандидата (партію) щодо всіх опитаних респондентів чи всіх опитаних у певній групі респондентів; рейтинг вибору щодо тих респондентів, які висловили свою готовність взяти участь в процесі голосування, визначається як частка виборців, що висловили намір голосувати за певну партію чи кандидата серед тих респондентів, які мають наміри голосувати; рейтинг вибору щодо тих респондентів, які мають наміри брати участь у процесі голосування та вже визначилися з вибором певної партії чи кандидата); рейтинг другої позиції – ставлення громадян до партій чи кандидатів, яке виявляється в намірах голосувати за них у разі неучасті в виборах тих партій чи кандидатів, яким респондент віддає перевагу (використовується з метою виявлення перспектив «коаліційного буд-ва», виявлення електоральних суперників певної політ. партії чи кандидата тощо); рейтинг симпатій – ставлення громадян до партії чи кандидатів, при якому готовність голосувати на виборах ще недостатня, але певні симпатії до них серед електорально невизначених виборців присутні (використовується для розробки прогнозу електоральної поведінки невизначених виборців, розраховуються відносно всіх опитаних, які мають намір голосувати, але не розраховуються серед вже визначених виборців); рейтинг переможця – індивідуальна думка респондента щодо шансів певних політичних партій чи кандидатів на перемогу на виборах (характеризує не персональне ставлення ін-

дивідів до суб'єктів виборчого процесу і, тим більше, не наміри власної поведінки, а є, по суті, експертною оцінкою процесів, які відбуваються поза свідомістю і вибором самого громадянина). Для побудови електоральних рейтингів використовують метод «укол», який передбачає побудову рейтингового ряду на базі даних, отриманих після відповіді на одне запитання (напр.: «Якби вибори відбулися в найближчу неділю, то за кого б Ви проголосували?»); метод «ваги», у рамках якого рейтинг будується на різниці відносин (використовуються два запитання: «За кого б Ви проголосували, якби вибори відбулися в найближчу неділю?» і «За кого б Ви не проголосували за жодних умов?»); метод «сума», у ході якого відношення до політ. діячів або угруповань установлюється за допомогою набору питань, що включають такі індикатори: ступінь упізнаності лідера партії (кандидата), рівень його авторитетності, можливості бути обраним, оцінка його дій, програмних заяв і под.

Особливим видом рейтингових моніторингових опитувань є т. зв. «відсліджуючі» чи «хвильові» опитування електорату (коли вибірка оновлюється щоденно, або з іншою періодичністю, на 1/3 чи 1/4), що дає можливість відслідковувати зміни ситуації під час виборчої кампанії, а також дозволяє здешевлювати вартість опитувань у порівнянні зі звичайними. Такі моніторингові опитування дають можливість виявити (на відміну від разових опитувань) переломні моменти в змінах рейтингів та прив'язати їх до певних рекламних акцій кандидатів (партій).

Іміджево-рекламні передвиборчі та поствибірчі опитування спрямовані на виявлення іміджу кандидатів (партій), який сформувався в масовій свідомості виборців та ефективності і результативності різних видів реклами партій (кандидатів) у ЗМІ, наочної агітації, концертно-масових акцій, соціальних (які передбачають проведення різного роду благодійних акцій) та адмін. (у контексті застосування адмін. ресурсу) технологій. Конструювання іміджу кандидата передбачає виявлення на основі проведення опитувань

населення сусп. іміджу кандидата, який хочуть бачити виборці відповідного виборчого округу (країни в цілому) (бажаний імідж); отримана інформація зіставляється із рисами реального кандидата (реальний імідж); застосування різноманітних заходів з метою мінімізації розбіжностей між реальним і бажаним іміджами кандидата.

Опитування в день голосування (exit-poll) – це експрес-опитування в день виборів на виході з виборчих дільниць. Такі опитування виконують ф-ції прогнозування результатів голосування (до оголошення офіц. даних), контролю за результатами голосування, верифікації моделей електоральної поведінки. Вони дозволяють уникнути необхідності в ідентифікації тих, хто, найімовірніше, проголосує, і в оцінці їхньої частки в заг. к-сті виборців, а також імовірного масштабу помилок, до яких може привести електоральне рішення в останній момент. Крім того, цінність результатів екзитних досліджень визначається тим, що вони надають можливість вивчення соціол. характеристик електорату певної чи іншої партії (політ. персони), досить чітко зафіксувати контури результатів передвиборної гонки, місце її лідерів і аутсайдерів.

Поствиборчі Е.д. спрямовані на з'ясування мотивів голосування на користь того чи ін. кандидата (партії), причини неучасті у виборах, час ухвалення рішення та ін. чинників. Аналіз отриманих даних, з одного боку, створює певний «заділ» для підготовки до наступних виборів, а з іншого – сприяє пошуку глибинних закономірностей і взаємозв'язків, побудові моделей електоральної поведінки.
/В. Кривошеїн/

Електронний уряд в Україні – важливий ін-т, функціонування якого сприяє трансформації політ. системи України у відповідності до викликів інформ. сусп-ва. Нормативна регуляція впровадження елементів електронного врядування регламентується низкою законодавчих актів. Зокрема 4 січня 2002 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність

органів виконавчої влади». Постанова містить положення щодо запровадження обов'язкового розміщення центр. і місц. органами виконавчої влади інформації на власних сайтах, встановлення вимог щодо її структури та обсягів, а також створення єдиного уряд. порталу, призначеного для інтеграції сайтів органів виконавчої влади та розміщення інформ. ресурсів відповідно до потреб громадян. Наприкінці 2012 р. було здійснено чергові кроки виконавчої влади у напрямку регламентації функціонування і розвитку Е.у. Зокрема, Нац. комісія з питань регулювання зв'язку та інформатизації (НКРЗІ) розробила власний план заходів із запуску в Україні Е.у. Кабмін планує перевести усі держструктури на Е.у. (e-government) до кінця 2014 р. Кінцевий результат програми НКРЗІ – це поява «єдиного електронного простору органів держ. влади». Передбачається, що e-government буде працювати на базі єдиного держ. порталу адмінпослуг. На базі порталу влада надаватиме громадянам і бізнесу низку інтернет-послуг. Проте на сьогодні серед великої к-сті сервісів, що мали б складати систему електронного врядування функціонує надзвичайно мала їх частина, самі ж сервіси характеризуються відсутністю важливої харки – інтерактивності, налагодженого зворотного зв'язку між громадянином (або орг-цією) і урядовими орг-ціями.

Принцип зворотного зв'язку у відносинах «громадянин-влада» засобами Е.у. є складно реалізованим. Напр., у березні 2013 р. почала працювати система електронних звернень громадян z.gov.ua. За допомогою системи можна подавати звернення до органів держ. влади і місц. самоврядування. Обов'язкова умова – наявність електронного підпису. Крім того, фіз. та юрид. особи отримали можливість відправки запитів на отримання публ. інформації. Насьогодні в системі електронних звернень зареєстровано 42 органи виконавчої влади та місц. самоврядування. Звичайно, що очевидними є як переваги, так і недоліки системи, що була введена в дію. Найбільш суттєвою складністю для громадянина, що звертається таким чином до органів

влади є необхідність проходження достатньо складної процедури оформлення електронного цифрового підпису у відповідній організації (Український центр сертифікації ключів «Український сертифікаційний центр»), представництва якої знаходяться лише в обл. центрах та великих районних центрах, та щорічна оплата згаданих організації за користування електронним цифровим підписом.

Таким чином, загальними проблемами розбудови Е.у. в Україні є перш за все переважно декларативний характер нормативної бази, що має врегульовувати його функціонування. З ін. боку, за наявності достатньої ініціативи з боку керівних органів виконавчої влади, ретельно розроблена нормативна база може стати визначальним чинником розвитку системи е-урядування в Україні. Очевидним є той факт, що впровадження системи Е.у. передбачає суттєві капіталовкладення, оскільки необхідним є використання оригін. програмного забезпечення, що має розроблятися у відповідності до потреб нашої д-ви. До того ж впровадження Е.у. передбачає наявність якісно нової філософії держ. управління, що включає в якості основної засади – принцип «сервісної д-ви». /І. Чайка/

Ескалація – термін, яким позначається розвиток політ. конфлікту вглиб (по вертикалі). Е. передбачає посилення інтенсивності (збільшення к-сті і частоти) чи ворожості (поступовий перехід від умовлянь і погроз до більш інтенсивних дій аж до застосування збройного насилля) дій сторін одна щодо ін. При Е. конфлікту можливий і паралельний перебіг цих процесів, які лише збільшують інтенсивність його розвитку. Причина Е. конфлікту полягає в тому, що при переході від латентної фази до фази відкритого конфлікту стикаються деструктивні, взаємно несприйнятливі моделі поведінки сторін. За цих обставин Е. виступає у формі таких змін конфлікту, при яких наступні руйнівні дії сторін одна проти одної (перешкоди, тиск, пряме застосування сили тощо) за інтенсивністю вищі, ніж попередні. Дії однієї сторони викликають, відповідно, дії іншої сторони, як правило,

більш підсилені. Це, своєю чергою, викликає нові агресивні вчинки першої сторони і т.д. В умовах Е. конфлікту ситуація виглядає надзвичайно заплутаною, і на цій стадії приступати до врегулювання конфлікту складно, оскільки важко виокремити «правих» та «винних». Закономірністю Е. конфлікту є своєрідне укрупнення суб'єктів конфлікту. Це відбувається за рахунок залучення у конфлікт все більшої к-сті його нових учасників. Унаслідок цього, міжгруповий політ. конфлікт може перерости у загальнодерж., або внутрідерж. конфлікт набути статусу міжнар. тощо. На етапі Е. конфлікт набуває найбільшої гостроти і веде до того, що сторони починають розуміти необхідність переходу до конструктивних і взаємно сприятливих позицій. Завдяки цьому створюються передумови для дій, які зрештою приведуть до розв'язання конфлікту. /Г. Зеленько/

Етатизм (фр. *étatisme*, від *état* – держава) – 1) філос. і політол. доктрина, що обґрунтовує необхідність активного втручання д-ви та її органів в соц.-екон. і політ. життя сусп-ва; 2) тип політ. свідомості, згідно з яким д-ва розглядається як важливий інтегруючий чинник; 3) напрям політ. думки, що розглядав д-ву як «благо». Яскравими представниками Е. були Ж. Боден, Г. Гегель, Т. Гоббс. Уперше термін «Е.» виник у Франції у 80-х рр. XIX ст. і означав політ. доктрину, що вимагала поширення повноважень д-ви на всі сфери життя. Тогочасні мислителі сформулювали такі принципи Е.: домінуюча роль д-ви у політичних, правотворчих, економічних і духовних процесах; д-ва – рушійна сила розвитку; необхідність активного впливу на всі сфери сусп. буття, з причин відсутності у сусп-ві здатності до справедливого самоврядування; патерналізм; держ. інтервенціонізм – політика держ. регулювання соц.-екон. процесів.

Е. призводить до надмірної централізації, регламентації та бюрократизації сусп. процесів. У докапіталістичний період ідеї Е. були пов'язані переважно з обґрунтуванням і захистом абсолютизму (напр., теорія абсолютистської д-ви Ж. Бодена, вчення про д-ву

як всеохоплюючого «Левіафана» Т. Гоббса). Гегель стверджував, що д-ва – осереддя світового розуму і творець історії. Вершиною втілення доктрини **Е.** на практиці була середньовічна абсолютистська д-ва, в якій король Франції Людовік XIV заявив: «Д-ва – це я!» У бурж. сусп-ві з його первинними пануючими поглядами «мінімальної д-ви» **Е.** виступав як антилібер. і антидемокр. доктрина, як вимога сильної держ. влади з позицій реакційних соц.-політ. сил.

Е. є неоднорідним, втілення його ідей тією чи іншою формою пов'язують із тоталітаризмом, соціалізмом, держ. патерналізмом. Крайніми формами **Е.** є фашистська та комуніст. теорії і практики «тоталітарної д-ви». У деяких країнах (напр., у Туреччині) цей термін означав офіц. держ. політику. Принцип **Е.** був прийнятий К. Ататюрком і включений у 1931 р. у програму Народно-республ. партії, а у 1937 р. – Конституцію Турец. Республіки як офіц. екон. доктрина. /В. Малиновський/

Етика політична – галузь, аспект заг. етики, що досліджує моральні засади політики і влади (у широкому розумінні), професійну етику суб'єктів політ. діяльності (у вузькому розумінні). **Е.п.**, будучи теорією моралі, вбачає свою мету в обґрунтуванні моделі гідної поведінки у сфері політ. відносин й виступає теорет. моделлю політ. моралі. **Е.п.** визначає місце моралі в системі політ. відносин, аналізує її природу і внутр. структуру. Виокремлюють різні варіанти її визначення, зокрема, сумативні, які вбачають у ній сукупність усіх цінностей і норм, що хоч якось стосуються політ. діяльності – моральні цінності й норми, які належать до політ. світу, його ін-тів, відносин, політ. світогляду й поведінки членів тієї чи іншої спільноти, в сукупності становлять **Е.п.**, використовуються для оцінки політ. курсу загалом і політ. діяльності окремих осіб зокрема. **Е.п.** передбачає, фактично, нормативний підхід до політики – під **Е.п.** розуміється частина практ. філософії, котра займається основними нормативними питаннями політики. До цих питань зараховують принципи справедливого соц. устрою; критерії легітим-

ного управління, права і обов'язки керівників і громадян (включаючи право протидії й обов'язку покірності); проблеми справедливості у відносинах між д-вами. Найширше тлумачення визначає її як дефінітивно виокремлені (експліцитно сформульовані), кодифіковані, впорядковані норми моралі, які регулюють сферу політики.

Е. Дюркгейм звернув увагу на подвійність **Е.п.** З одного боку, вона індивідуальна, встановлює моральні правила, котрими кожна людина керується в особистих стосунках (індивід. моральний код), а з іншого – універсальна, являючи собою моральні правила, котрі стосуються відносин між людьми. **Е.** Дюркгейм говорив про специф. етики, які розгортаються між етикою індивід. та універс., тобто етики партикулярні, котрі залежать не від загальнолюдської природи, а від партикулярних якостей, притаманних окремим групам людей, передусім, різних профес. сфер (політики, економіки, культури, права). Злиття **Е.п.** як етики профес. та політ., що регулює сферу політики, загалом є неможливим. **Е.п.** є макроструктурою, яка через мережу дозволів і заборон регулює політ. поведінку суб'єктів політики. Обмежуючий хар-р **Е.п.** зумовлює таку її властивість, як універсалізм. Будь-яка етико-політ. система прагне бути максимально універсальною, тобто визначати політ. поведінку всіх учасників політ. процесу.

Система **Е.п.** не є чимось статичним, вона зазнає еволюції. У період Нового часу тривав процес десакралізації профес. етики і сусп. (політ.) етики загалом. Виокремлюють три іст. форми існування **Е.п.** – реліг. вчення, світський кодекс, ідеологію. **Е.п.** як ціннісна система є частиною політ. культури. У тоталіт. сусп-вах вона нагадуватиме етику релігійну, а в лібер.-демокр. – світський морально-етичний кодекс. **Е.п.** слід розуміти потрійним чином: як кодифіковану (раціонально експліковану в систему норм) політ. мораль, «раціоналізований шар культури», котрий зумовлює сутнісну природу моральних зобов'язань; як профес. етику осіб і груп, які займаються політикою; як науку про політ. мораль, яка існує у формі політ.-етичних вчень і доктрин.

У політ. житті **Е.п.** виконує три осн. ф-ції: *регулюючу* (діє обмежуючим чином), *інтегруючу* (претендує на максимальну універсальність), *легітимуючу*. Система **Е.п.** еволюціонує від харизматичної до традиційної чи раціональної. В останньому випадку, залежно від типу сусп-ва (тоталіт. чи лібер.-демокр.), вона набуває форми світського морально-етичного кодексу або ідеології (чи її складової). Згідно із принципом утилітаризму, **Е.п.** має бути консеквенціональною, тобто етикою наслідків (І. Бентам, Дж. Мілль, Дж. Смарт, Р. Брандт, Р. Хейр). Альтернативою утилітаризму, зокрема, і до телеологічної етики взагалі, виступає деонтологічна етика. (Дж. Роулз, А. Донаган, А. Г'юїрт). Х. Арндт визнає незіставність традиційної, загальнолюдської етики і нормативності, заданої політ. модусом людського існування. **Е.п.** має особливості, які відрізняють її від побутової, фамілістичної етики. Вони зумовлені тим, що вона є політичною, тобто вона «прив'язана», склалася і діє у певній специф. царині сусп. життя.

Історія політ. і етичних учень, сучас. теорет. концепції і політ. практика дозволяють виокремити осн. варіанти взаємодії між мораллю і політикою: 1) етичне обґрунтування політики, проголошення першості моралі перед політикою аж до повного підкорення мораллю політики; 2) обґрунтування автономності моралі і політики до повного розриву між ними; 3) дискусії навколо проблеми співвідношення мети і засобів у політиці; 4) обґрунтування права політики за необхідних умов діяти неузгоджено з нормами моралі; 5) виправдання аморалізму політики, ігнорування нею моралі. У політ. науці розроблено концепції виправдання аморалізму. Одна з них – доктрина «політ. реалізму». Р. Нібур, засновник школи «політ. реалізму», вважав, що групові соц. відносини ніколи не можуть бути цілковито моральними; 6) взаємодія політики і моралі в процесі їх взаємного впливу один на одного; 7) моральна оцінка результатів політ. рішень і особистості політ. діячів. Виокремлюють соц. ф-ції: орієнтаційну, регулятивну і ф-цію легітимації – д-ви, правових норм, політ. системи загалом. З огляду на існуван-

ня когнітивної та ціннісної складових етики, виправданим є широко прийнятий в сучас. аналіт. філософії поділ етики на «теорет.» або «дескриптивну» і «нормативну».

Е.п. як особлива складова сусп. моралі, соц. етики почала формуватися на рубежі Нового часу, коли внаслідок дезінтеграції раніше солідарного соціуму і появи функціональних підсистем, відбулася автономізація політики. У рамках етики чеснот та інституційної етики розглядалися і обґрунтовувалися принципи справедливого соц. устрою, права і обов'язки керівників і підлеглих. Побудова демократії потребує **Е.п.**, вона базується на постулатах відповідальності за владу, самообмеження влади, толерантності до інакомислення, уважності до інтересів союзників, нац. меншин, партнерської вірності зобов'язанням, чесності. У рамках такої етики обґрунтовується відмова від конфронтаційності політ. поведінки скрізь, де це можливо, від політ. радикалізму та надається перевага компромісам, переговорам, діалогу, співпраці, балансу інтересів. Виокремлюють підрозділи **Е.п.**, не говорячи про якусь їх усталеність. Це, перш за все, корпус норм і правил, які регулюють дотримання прав людини в політ. житті; депутатська етика парлам. поведінки, політ. протистояння і співробітництва; етика політ. активності виборця, яка регулює поведінку електорату, котрий не є байдужим до того, у чий руки перейде влада, і котрого не може задовольнити лише імітація виборчого процесу. Виокремлюють етику парт. діяльності (вона можлива лише за відсутності партократії, котра допускає лише видимість етики), норми і правила різних профес. етик – юридичної, журналістської, наукової, експертно-консультативної діяльності, тією мірою, якою вони стають причетними до **Е.п.** /А. Рубан/

Етніка – специф. форма сусп. свідомості; поняття уведене до наук. вжитку 1994 р. Курсує в суміжному предметному полі етносоціологічних наук, – політ. етнології, етнопсихології, етносоціології, політ. культурології, політ. етноконфліктології тощо. У загальновідомій «схемі форм сусп. свідомості людей»

(А.-Дж. Тойнбі, В. Толстих, О. Яценко) Е. посідає своє місце в контексті з такими формами, як «політика», «етика», «мистецтво» та «релігія», не замикаючи собою те коло. У смисловий фундамент поняття Е. вкладаємо сенсовозначущі якості та характерні риси, які вирізняють один *народ-етнос* (поняття Ю. Бромлея, 1978) від ін., «розпорошуючи» їх серед них «по-різному» та не «по-рівному». У результаті в різних країнах навіть етнозмішані *народи-населення* (поняття Ж. Мішле, 1846) значно не схожі одне на одного. Найширшим полем розповсюдження вказаних етніківських якостей та рис є соціол. простір політ. сфери, на що виразніше за ін. вказує наука політ. етнології.

Етніківська концепція базується на триадній репрезентативності кожної людської особи, яка одночасно побутує у трьох іпостасях: 1) неповторної індивідуальності; 2) представника якоїсь народонаселенської спільноти; 3) уособлення одного чи кількох народів-етносів (із середовища яких походять її батьки, діди, прадіди і т. д. у ретроспекцію). У кожній людині, у кожного народу-населення та в кожного народу-етносу – своя етніківська *mentes*-мітка у свідомості, що проявляється назовні у тій чи ін. формі соц.-політ. поведінки. Для більшості народів-етносів світу даний рівень та зріз свідомості проявляється у двох мікст-формах: 1) *гемі*-ідеальній (дав.-грец. *hemi* – напів...); 2) *геміно*-ідеальній (давньолат. *hemino* – подвоєність). У бутті багатонародної (поліетнічної) країни Е. зазнає численних викривлень, деформацій та гемінометаморфоз. Найбільш рельєфними етніківськими синтезами в цих країнах виявляються 1) ідеологеми, 2) міфологеми та 3) вайоленсіологеми (лат. *violencia* – войовничість). Ферментуючими матеріями для певно тривалого буття цих етносинтез є явища патріотизму, креативізму та солідаризму.

Абстрагуючись від багатьох деталей, констатуємо: полісенсовість явища Е. на Сході та в Центрі Європи найрельєфніше втілює у своєму менталітеті українство. При ілюструванні вказаних вразливих матерій зважимо на необхідність відшукати в їхньому сутнісному фундаменті якоїсь *сенсильної ідеї* (поняття

Б. Рассела, 1957), яка виконує сенсовозначущі політолого-етнологічні ролі, ф-ції, завдання. Виділимо дві сенсильності:

1. *Етноідеологема* – сукупність ідейно осмислених поглядів людей, абстрактних аксіом та умоглядних постулатів описового хар-ру, які, – ззовні судячи, – дещо «ідеалізують» предмет аналізу, лише привідкриваючи завісу над ним. Серцевиною етніківської ідеологеми є якась «етносціополітична абстракція», що слугує «об'єктом мислення людини» (Дж. Локк). У засади цього феномена покладено політико-державницьку ідею суверенної та соборної України. Ідея народилася в роки останньої третини XVIII ст., коли «євровеликі д-ви» стрімко почали ділити між собою Польщу, заодно шматуючи й Україну. Політико-державотворчі реалії «на ходу» осмислювалися етніківською свідомістю тамтешніх українців і відобразилися у відомому фолькс-епосі «Верховино, ти світку наш», пізніше покладеному на музику М. Лисенком. Маленький Давид кинув виклик сусіднім Голяфам: «В чересі кріс, в руках топір, на грудях – бляшка: не боюся я ні німця, ані того ляхка...»

250 років потому колізія відновилася ледь не в інверсному варіанті. У лютому 2014 р. – явно з відома правлячого політикуму Росії – В. Жириновський листом звернувся до усіх центральноєвроп. сусідів України з «пропозицією» – «забрати назад» колись відняті від них нині укр. території, – мовляв, Росія цьому не буде заперечувати... Росія ж тим часом і зайнялася отим «збиранням кол. своїх територій», починаючи з Криму. Ефект виявився неочікуваним: і геополіт. сусіди на те повернення кол. своїх територій не заохотилися, і укр. периферійні етнорегіони на відділення від материка не погодилися.

Але після блискавичної псевдодемокр. авантюри Росії із захоплення Криму в Україні замислилися: чим та як захиститися від реального загарбника, бо бойової армії «на поготові» немає, кордони «діряві», казна пуста, суч. військ. техніки обмаль... І вже під середину березня 2014 р. «войовничо-мілітарна броня» соборної ідеї почала еволюціонувати в пацифістськи-дипломатичний бік. Коли ж Львів

заговорив російською, а Донецьк – українською, стала явою наступна фаза тої еволюції: *мовно-комунікативна політика д-ви* й може стати певно надійним самопорятунком в усій політико-кризовій ситуації, що утворилася.

2. *Етноміфологема* – своєрідна спотворена реальність у викривленій свідомості не етн. групи, а цілого народу-етносу. Цей рівень свідомості фіксує якісь ілюзії певної давнини, деформовані уявлення про світ у заміфологізованому дзеркалі минулого. Найвлучнішою ілюстрацією до цього є офіц. Гімн суверенної України (написаний 1862-1863 рр., остання мікроредакція – 2001 р.). У концепт. тексті Гімну залишилися заміфологізовані українці середини ХІХ ст., які й досі: вірять в те, що ось-ось «згинуть усі [їхні] воріженьки» і вони, зрештою, «запанують у своїй сторонці»; вони, буцімто, й досі готові «стати у бій кривавий» не тільки із внутр. ворогами, а й зі зовнішніми, які перебувають у геополіт. просторі від польс. річки Сян до рос. річки Дон; зрештою, в Гімні стверджується, що суч. українці сповнені рішучості й надалі нікому не дозволяти «панувати у своїй сторонці» і т. д. Деструктивні внутр. сили та зовн. контрреволюція на сх.-півд. етнопериферіях України навесні 2014 р. розвіяли ці та їм подібні міфологеми давнини. /І. Варзар/

«Етнічна демократія» – концепція, модель та тип політ. режиму, які, прикриваючись деякими елементами формальної демократії, намагаються теоретично обґрунтувати і зберегти чи встановити в поліетнічній д-ві всебічне панування та забезпечити привілейоване становище якоїсь однієї етнонаціональної спільноти, як правило т.зв. «титульної» чи «серцевинної етнічної нації», точніше її правлячої еліти (зауважимо, що абсолютна більшість учених завжди беруть поняття «Е.д.» в лапки). Термін «Е.д.» запропонував 70-х рр. амер. дослідник Дж. Лінц, однак невдовзі відмовився від нього разом зі А. Степеном розкритикував, порівнявши одноіменну концепцію і політ. режим з «*Herrenvolk* демократією», тобто «демократією для раси панів». У кінці 80-х рр. ізраїл. дослідник С. Смуха реанімував концепцію

«Е.д.» та почав розробляти і посилено пропагувати її як ідеальну модель політ. режиму для пострадян. і постсоціаліст. д-в. Осн. риси концепції і моделі «Е.д.» він сформулював так: 1) «Домінуючий етнічний націоналізм визначає, що існує лише одна етнічна нація, яка має ексклюзивне (виключне) право на цю країну». Інакше говорячи, «Е.д.» передбачає нерівноправність та дискримінацію етнічних меншин. 2) «Д-ва розрізняє, відокремлює членство в єдиній серцевинній етнічній нації від громадянства». Це означає, що «д-ва наполегливо намагається обмежити громадянство членами серцевинної етнічної нації» і в першу чергу заопікується нею та її громадянами, а вже потім, як другорядною справою, громадянами своїх «не-серцевинних груп». 3) «Серцевинна етнічна нація володіє і керує д-вою». Остання, за твердженням С. Смухи «визначає політику на користь серцевинної етнічної нації» та «забезпечує привілейований статус для її членів». 4) «Д-ва мобілізує серцевинну етнічну націю». Мета – «етнічне націобудування» та «захист від вигаданої чи реальної загрози». «У цьому сенсі – визнає С. Смуха – «Е.д.» нагадує *Herrenvolk* демократію і помітно відрізняється від громадян. демократій». 5) «Д-ва наділяє не-серцевинні групи неповними індивід. і колект. правами». Тут йдеться про те, що і колект., і індивід. права членів не-серцевинних груп «певною мірою обмежені і зазвичай слабо захищені». 6) «Д-ва дозволяє не-серцевинним групам вести парламентську та позапарламентську б-бу за зміни». Але мабуть не варто і не демократично вдаватися до дискримінації «не-серцевинних етн. груп», щоб потім «ощасливлувати» їх дозволом вести проти неї б-бу. 7) «Д-ва сприймає не-серцевинні групи як загрозу». Зрозуміло, що С. Смуха має на увазі загрозу пануванню та численним привілеям «серцевинної етнічної нації», зокрема її еліти. 8) «Д-ва встановлює певний контроль над не-серцевинними групами».

Отже, концепція і модель «Е.д.», навіть в інтерпретації С. Смухи, має дуже мало спільного зі справжньою демократією. Показово, що з кінця 90-х рр. «Е.д.» зазнала потужної, жорсткої, а часом і нищівної критики з боку

деяких зах. (А. Степен, Е. Чуа та ін.) та багатьох ізраїл. дослідників (А. Бішар, А. Ганем, О. Іфтахель, Й. Йонах, Б. Нейбергер, Н. Рохана та ін.). З цього приводу сам С. Смуха визнав, що його праці про «Е.д.» «викликали роздратовані дискусії» у наук. співт-ві.

Критичні зауваження на адресу «Е.д.» йдуть у чотирьох напрямках: 1) «концептуальна неадекватність», 2) «нестабільність», 3) «неефективність», 4) «брак легітимності». Прихильники *першого* напрямку критики стверджують, що «Е.д.» є «концептуально неадекватною оскільки розглядається в суперечливих термінах», що «режим, який за визначенням заперечує повну рівність прав, не може і не повинен тлумачитися як демокр.», що «Е.д.» і «*Herrenvolk* демократія» «є однаково не-демократичними» і «різняється лише тактикою», що «Е.д.» «має лише демокр. фасад». Прибічники *другого* критичного напрямку вказують на «ендемичну нестабільність» «Е.д.», обумовлену її «нездатністю як системи, забезпечити осн. людські потреби, зокрема поваги, приналежності, ідентичності та рівності членів не-серцевинних спільнот», що такий режим «не є і не може бути стабільним через вмонтовані в нього суперечності та протиріччя». Прихильники *третього* напрямку ставлять під сумнів спроможність «Е.д.» як режиму регулювати та послаблювати конфлікти і стверджують, що ця модель є «неефективною» тому, що вона «заморожує етнічні конфлікти замість того, щоб зменшувати їх к-сть та послаблювати». Більше того є підстави для висновку про те, що саме «Е.д.» провокує народження нових та ескалацію існуючих етнополіт. конфліктів, а також їх трансформацію в етнічні війни. Підтвердженням цього є Ізраїль, де за останні півстоліття відбулося шість етнічних війн, Грузія, де за останні двадцять років також спалахнуло кілька подібних війн тощо. Прихильники *четвертого* критичного напрямку переконливо доводять, що «Е.д.» – це «позірна, а не справжня демократія», що вона є «нелегітимною» і «невиправно недемократичною» та «маскувальним знаряддям для легітимізації поганої системи квазідемократії і гегемоністського контролю». Вартує

уваги висновок амер. дослідника Е. Чуа про те, що Захід «поширює версії капіталізму та демократії, які самі західні країни ніколи не приймали», і які «потенційно можуть сприяти поширенню етнічної ворожнечі». /О. Маруховська-Картунова/

Етнічна діаспора (грец. *diaspora* – розсіювати, розбивати (військо). Уперше слово «*diaspora*» у значенні «розсіяння євреїв серед язичників» зустрічається у Септуагінті – грец. перекладі Старого завіту. У подальшому термін «Д.» набув розширеного тлумачення і почав вживатися для опису етн. груп, які з певних причин були відірвані від свого народу, але збереглися як особлива етн. спільнота у іноетн. середовищі, підтримуючі зв'язок з іст. батьківщиною та основним масивом свого етносу. Деякі дослідники вважають класичними, «справжніми» Д. лише єврейську та вірменську, або визнають діаспорними лише ті народи, більшість представників яких постійно, або тимчасово проживає за межами своєї іст. батьківщини. Проте, відхід від принципового застосування терміну «Д.» винятково для позначення форми та способу багатовікового існування окремих етносів сприяє розвитку семіотики цього терміна, позаяк враховує появу з часу його виникнення ін. форм проживання за межами основної етн. спільноти її окремих частин.

Незважаючи на значну поширеність терміна «Д.» у суч. наук. і публіцист. літ-рі, чіткої дефініції цього поняття досі нема. Поняття Д. часто використовується як споріднене, або навіть тотожне таким поняттям, як «етн. меншина», «біженці», «трудова мігранти» тощо, тобто мова йдеться про будь-які групи мігрантів тобто людей, які з тих чи ін. причин опинились поза межами країни свого походження. Сьогодні термін «Д.» як етнополіт. категорія лише перебуває у процесі осмислення та розробки, тому для визначення широкого кола явищ, до яких подекуди інтуїтивно застосовують поняття Д., характерна певна строкатість.

Нині оформилися два основних підходи до визначення Д., для яких відправною точкою

є дослідження тривалого у часі перебування частини етносу за межами розміщення його ядра при збереженні етнічної чи етнорелігійної ідентичності та внутр. солідарності». Прихильники *першого* підходу розглядають Д. винятково як похідні від міграції спільноти, що виникають у наслідок переміщень, які призводять до розподілення єдиної спільноти не менш як на дві групи, що перебувають у різних країнах, але не на суміжних, а на відокремлених одна від одної за геогр. та/або адмін. розташуванням територіях. Припускаючи добровільну міграцію за межі своєї іст. батьківщини представники цього підходу наголошують на принциповій важливості для формування та розвитку діаспори саме вимушеної, навіть насильницької еміграції. За *другим* підходом поняття Д. охоплює ширше коло явищ, у т.ч. і компактні поселення на автохтонних землях. У цьому випадку принциповим моментом є факт перебування певної частини етн. спільноти за межами території її ядра, коли міграція розглядається як один із можливих але не єдиний спосіб формування Д. Прихильники цього підходу більшу увагу приділяють значенню соц. орг-ції існуючих діаспорних громад. Відповідно до їх визначення Д. – стійка сукупність людей одного етн. походження, що мешкає за межами своєї іст. батьківщини (поза ареалом розселення свого народу) та має соц. ін-ти для розвитку і функціонування даної спільноти.

Однією з принципових ознак Д. вважається її етнокультурна окремішність щодо оточуючого середовища. За цим критерієм Д. визначається як, передусім, етнокультурний феномен, що виникає на ґрунті етн. груп, які проживають за межами іст. батьківщини, в різних д-вах, але при цьому самоідентифікують себе єдиним народом. Д. є формою існування етнокульт. традиції, яка «звільнена від скованості д-вою» і має такі ознаки: 1) наявність і підтримання колект. пам'яті, уявлення або міфу про «країну ісходу», «первину пра-батьківщину», або її символ, які включають в себе геогр. місцерозташування, іст. версію походження, культ. досягнення і культ. героїв, прагнення зберегти з нею зв'язок, причому,

частіше за все не в фіз. сенсі (ідея «зібрання» та повернення), а у духовному; 2) ідеологія Д., відповідно до якої її члени не вірять у те, що вони є інтегральною частиною «сусп-ва проживання», можливо ніколи не зможуть бути повністю прийняті до нього і з цієї причини принаймні частково відчують своє відчуження від цього сусп-ва; 3) романтична (ностальгічна) віра в батьківщину предків як в істинний (ідеальний) дім і місце, куди представники Д. або їх нащадки повинні рано чи пізно повернутись; 4) впевненість у тому, що члени Д. повинні колективно служити справі збереження або відновлення своєї первинної батьківщини, її добробуту та безпеці; 2) наявність або прагнення до створення ін-тів, у т.ч. міжнар. хар-ру, покликаних забезпечити збереження та розвиток діаспори; 3) наявність стратегії взаємодії з держ. ін-тами як країни проживання, так і «титольної» д-ви.

Характерною рисою діаспорної поведінки є активний політизований дискурс про батьківщину, який включає в себе ідею «повернення» як на батьківщину, так і самої батьківщини, прикладом чого є кубин. діаспора в США. Д. у цьому випадку перетворюється на «політ. місію служіння, опору, б-би та реваншу». Ця риса підкреслює «діаспорний статус» певної етн. групи, проте, вона тісно пов'язана з поточними політ. процесами, завершення яких далеко не завжди означає припинення існування діаспори. Для зах. укр. діаспори, як і для рос., яка формувалась після Жовтн. революції потужним «діаспороутворюючим» чинником була ідея звільнення батьківщини від комуніст. режиму, а для укр. діаспори ще й набуття Україною незалежності. Проте розпад СРСР не призвів до повернення вказаних діаспор на батьківщину.

Дослідження феномена Д. охоплює також проблему асиміляції. явищ у середині Д. у процесі її існування серед щільного іноетнічного оточення. Усі вони доходять висновку про те, що люди, які мешкають за межами свого етн. ареалу рано чи пізно розчиняються в середовищі етносу, який переважає на даній території: поступово втрачають рідну мову, культуру, і, нарешті, почуття попередньої етн.

приналежності. Відбувається це, зазвичай у наступних поколіннях, проте, навіть коли відбувається остаточне прийняття іншої мови та культури зберігається певна іст. пам'ять про батьківщину предків. «Батьківщина» для представників Д. частіше за все є раціональним (інструменталістським) вибором, а не іст. детермінованою реальністю. При цьому «вибір» батьківщини представником Д. це свідомий вчинок детермінований широким спектром чинників. Так, представники Д. чий предки багато поколінь тому назад оселились на новому місці, які вже забули мову та культуру іст. батьківщини можуть повернутись до усвідомлення своєї забутої етнічної ідентичності у випадку коли це є необхідним або корисним.

Дослідники Д. окреслили коло ознак «діаспорності», які не є обов'язковими атрибутами етн. діаспор, але притаманні їм, як характерні риси. Так, У. Сафран формулює такі риси Д.: 1) розсіяння з єдиного центру відносно невеликими частками у дві, або більше закордонні області; 2) стійке відчуття Д. своєї чужорідності у країні що її приймає; 3) прагнення до повернення, або міф про повернення на іст. батьківщину; 4) усвідомлення членами Д. необхідності надання допомоги іст. батьківщині. У багатьох випадках характерною рисою Д. є локальна згуртованість її представників, яка може визначатись порівняною дисперсністю, але у межах певного регіону і сусідством з ін. етносами (напр., грец., болг. і нім. поселення на Півд. України), або відрізнятись максимальною згуртованістю («кит.», «італ.» та ін. квартали, Брайтон-Біч де мешкають вихідці з кол. СРСР у США). Характерною, проте необов'язковою рисою Д. є явище т. зв. «гетоізації» – утворення емігрантами компактних етн. поселень – як на один із засобів уникнення культу. шоку, який виникає у випадках, коли людина, що опинялась у ін. сусп-ві намагається або вимушена (у наслідок незнання мови, ін. віросповідання) уникати контактів із іншою культурою. У цьому випадку вона прагне зберегти свої традиції і цінності, створити власне культ. середовище – оточення представників власного етносу,

відмежовуючись цим оточенням від інокульт. впливу. Практично усі етн. групи, які прийнято вважати Д. сьогодні, або, принаймні у минулому мали таку ознаку. /В. Семко/

Етнічна меншина – група людей, що тривалий час мешкає на території певної д-ви (дисперсно або компактно) на засадах постійного проживання і відрізняється від домінуючої переважаючої більшості в ній мовою, культурою, походженням, самоусвідомленням власної окремішності та, зазвичай, є інтегрованою частиною соціуму. **Е. м.** має весь набір ознак і характерних рис етносу із тією відмінністю, що за статусом та чисельністю в д-ві вона поступається титульній нації. **Е.м.**, стаючи суб'єктом етнополітики, у своїй діяльності не ставить політ. завдань, обмежуючись вимогами соц.-екон. і культ. хар-ру.

В. Ісаїв визначає такі об'єктивні характеристики **Е.м.**: своєрідні етн. характеристики; чисельна меншість; підпорядковане становище; належність до громадянства д-ви проживання. Ч. Веглі та М. Гаріс скоригували ці ознаки під антропологічним оглядом: ставлення до групи в сусп-ві є відмінними від ставлення до ін. груп; меншину можна легко ідентифікувати, позаяк вона відрізняється від решти груп відмінними фізико-культ. характеристиками; члени групи зв'язані між собою почуттям спільного походження; членство в меншинній групі є визначеним, новонароджена людина залучається до неї; члени **Е.м.** дотримуються ендогамії: вони прагнуть одружуватися всередині групи, за вибором або з необхідності, позаяк є ізольованими від решти сусп-ва. За визначенням, прийнятим ООН, меншиною є недомінуючі групи населення, котрі володіють і прагнуть зберегти сталі етнічні, реліг. або лінгвіст. традиції чи риси, котрі є відмінними від характеристик решти населення. У документах ООН із прав **Е.м.** визначаються такі їхні риси: меншини, безперечно, повинні поступатися з кількісного боку решті населення, яка становить більшість. Проте можуть зустрічатися ситуації, коли жодна з груп не становить більшості; непанівне становище в сусп-ві; відмінності в

етнічному або нац. хар-рі, культурі, мові або релігії.

Загалом у міжн. законодавстві відсутнє чітке розмежування між поняттями «*етнічна меншина*» і «*національна меншина*». Однак, оскільки в етнополітології існує чітке розмежування між *етносом* (неполітизованою групою) та *нацією* (масовою політизованою спільнотою), доцільно визначати окремі категорії *етнічна* та *національна* меншина. Перераховані у документах ООН ознаки відповідають рисам саме **Е.м.** Статус та визначення **Е.м.** часто залежать від пануючого у тій чи ін. д-ві законодавства. Напр., ФРН надає такий статус тільки своїм традиційним **Е.м.** (лужицькі серби, фриззи, дагчани), не включаючи до їх переліку численні общини іммігрантів. Туреччина та Франція взагалі не оперують категоріями *етнічна* та *нац. меншина*, що, однак, не є об'єктивним свідченням їх відсутності на територіях цих д-в. Подібні підходи ангажовані держ. асиміляційною етнополітикою.

Ф. Гекман виходить із трьох критеріїв класифікації **Е.м.**: структурно-соціальне становище у сусп-ві, походження, політ. орієнтація. За такими принципами нім. дослідник виділяє такі типи **Е.м.**: *національні, емігрантські, колонізовані та нові* нац. меншини. Враховуючи пропонуване розмежування категорій **Е.м.** та *нац. меншина*, вважаємо доцільним класифікувати **Е.м.** за такими критеріями: за хар-ром розселення: *дисперсні та компактно-проживання*; за походженням: *іммігрантські* (сформувалися внаслідок імміграції з метою отримання постійного місця проживання у д-ві) і *регіональні* (корінні народи та регіон. меншини, які опинилися на території д-ви внаслідок перипетій її іст.-простор. розвитку); за структ.-соц. становищем у сусп-ві: *анклавні та інтегровані* частини громадян. нації; за рівнем самосвідомості (критерій Е. Сміта): *представники ядра етносу* (найяскравіше виражений рівень етн. самоусвідомлення) та *маргінальні прошарки* (слабо виражена етн. самосвідомість, яка поступово відмирає під впливом асиміляції); за тривалістю перебування на території д-ви: *традиційні та нові* **Е.м.** Пропонована типологія не є вичерпною

та всеохопною. У випадку з іммігрантськими **Е. м.**, то вони можуть фактично перетворюватися у регіональні, століттями мешкаючи на певній території д-ви. /П. Долганов/

Етнічний ренесанс – процес відродження етн. почуттів, накопичення етн. знання, посилення індивідуальної й групової етн. самосвідомості та зростання етн. солідарності. Сутність цього процесу, який «вибухнув» на початку 70-х рр. ХХ ст. – пошуки свого етн. коріння, відродження свого етн. «Я» і «Ми», утвердження й оновлення своєї етн. особливості. Існують дві основних точки зору щодо **Е.р.** Більшість зах. учених (Н. Глейзер, Д. Мойніген, Е. Сміт та ін.) позитивно оцінює і етнічні особливості, і процес їх відродження, вважаючи все це «благом». Проте прихильники другої точки зору (Г. Айзекс, С. Стейнберг, А. Шлезінгер та ін.) вбачають в **Е.р.** повернення до «племенних ідолів» та вважають його «злісним, бруталним трайбалізмом», який «все глибше вбиває клин між расами, веде до відособлення і геттоїзації» та «призводить до сепаратизму». **Е.р.** має глобал. (важко знайти поліетнічну країну, в якій би він не відбувся) та вкрай суперечливий хар-р. З одного боку, він сприяє відродженню, збереженню і розвитку духовних та культурних надбань етн. спільнот (мови, культури, способу життя, звичаїв, традицій і т. ін.), що збагачує і саму етнічність, і людство в цілому, перешкоджає уніфікації й стандартизації та запобігає його загибелі від ентропії. А, з іншого боку, призводить до подальшого розмежування і фрагментації людства, створює сприятливий ґрунт для загострення давніх та виникнення нових етн. протиріч і етнополітичних конфліктів, зародження потенційних сепаратистських тенденцій тощо. **Е.р.** має також ланцюговий хар-р, він діє за принципом доміно: етнічне відродження будь-якої етн. спільноти, причому як пануючої/домінуючої, так і підлеглої/субординованої, неодмінно веде до **Е.р.** ін. етн. спільнот не лише своєї, а й сусідніх поліетн. країн. Особливість **Е.р.** полягає у тому, що він водночас є процесом і об'єднання, і

роз'єднання. Адже, з одного боку, він сприяє відродженню індивідуальної та групової етн. самосвідомості, згуртуванню й об'єднанню представників одного етносу, а, з ін. – індивідуальному й груповому розмежуванню та відособленню. **Е.р.** обумовлений низкою об'єктивних і суб'єктивних, загальних і специфічних причин. Серед причин заг. хар-ру: світові й громадян. війни, соц. революції та міжетнічні конфлікти. Саме вони пробуджують і підносять індивідуальну й групову етн. самосвідомість і призводять до вибуху етнічного націоналізму. Процес **Е.р.** різко посилюється при дезінтеграції імперій, народженні нових д-в та формуванні нових націй. Величезний вплив на **Е.р.** справляють процеси глобалізації та модернізації, а також поширення т.зв. «масової культури», уніфікації та стандартизації всіх сфер людського життя, що їх супроводжують. Все це, наголошує амер. дослідник Г. Айзекс, призводить до того, що багато представників етн. групи «починають думати, що єдина й справжня їх безпека, врешті решт, у тісному колі своїх племінних родичів». **Е.р.** значною мірою сприяють посилення соц. і територ. мобільності населення поліетнічних країн та глобал. міграційні процеси. Особливо потужний вплив на процеси **Е.р.** здійснюють ЗМІ. Саме їх розвиток, особливо телебачення, комп'ютерів та Інтернету сприяють поширенню етн. знань, піднесенню індивідуальної й групової етн. свідомості та посиленню етн. солідарності, причому не лише у межах якоїсь однієї д-ви, а й на світовому рівні. До осн. заг. причин **Е.р.** фахівці відносять і етнонаціональну політику багатонаціональних та поліетн. д-в. Показово, що будь-яка політика – і демокр. і антидемокр. – веде до **Е.р.**, щоправда з досить різними кінцевими наслідками: у першому випадку – до пошуку шляхів і методів цивілізованого мирного співіснування етнонаціональних спільнот, а у другому – до ескалації етнополіт. конфліктів або навіть етн. війн. **Е.р.** у кол. СРСР певною мірою спричинився до його дезінтеграції, звільнення народів від тоталітаризму на класовій основі та надбання ними

суверенітету. Щодо **Е.р.** у пострадян. д-вах, то тут він може стати запорукою виживання й самореалізації численних етн. меншин, а також однією з перешкод на шляху гіпотетичного встановлення націоналістичної диктатури домінуючої етнонації. Попри існуючі розбіжності щодо поглядів на його сутність та причини, **Е.р.** – це реально існуючий феномен, який суттєво вплинув, впливає і, мабуть, ще довго впливатиме на етнополіт. ситуацію у багатонаціональних та/чи поліетнічних д-вах. /О. Картунов/

Етнократія (дав.-грец. *έθνος* – етнос і *κράτος* – влада; букв. влада етносу (народу)) – влада частини народу, що володіє етн. ознаками. У суч. науці виокремлюють три осн. підходи до трактування **Е.**, які, водночас, є рівнями вияву етнократичних режимів: 1) відповідно до *елітарного підходу*, **Е.** – панування в д-ві політ. еліти, що представляє інтереси лише домінуючої етн. спільноти та сформована з її представників; 2) *ідеологічний підхід* акцентує увагу, що мета етнократичних режимів – формування «повноцінної» нації, побудова «справжньої» нац. д-ви, забезпечення расової чистоти, знищення «неповноцінних» етн. спільнот, формування «справжньої» демократії; 3) *колективістський підхід* розглядає **Е.** як, насамперед, безумовне домінування колект. прав та інтересів етн. (расової) спільноти над правами та інтересами особи (індивід. правами).

Е. є особливим типом владних відносин, за якого один народ займає привілейоване становище і живе за рахунок ін. народів. При цьому **Е.** не є владою усього етносу, а лише частини його представників, які проводять свою політику від імені певної етн. групи. Цей тип владних взаємовідносин ґрунтується на відкиданні розумного узгодження та збалансованого співіснування різних народів. Відповідно, **Е.** – особлива форма владарювання від імені певної етн. спільноти в умовах недемокр. політ. режиму. Взаємозв'язок **Е.** та недемокр. політ. режимів визначається так: в усіх етнократичних д-вах панують тоталітарні та авторитарні режими, не всі країни з недемокр. політ. режимом є *етнократіями*.

Суч. Е. має низку ознак, зокрема: 1) подання засад домінування від імені певної етн. спільноти з недемокр. хар-ром володарювання загалом; 2) реалізація на практиці асиміляційної (у найрадикальнішому її варіанті) чи расистської моделі етнополітики (остання використовується частіше); 3) домінування представників певної етн. спільноти в усіх без винятку сферах сусп. життя; 4) застосування політики сегрегації; 5) формування політ. еліти винятково з представників домінуючої етн. спільноти; 6) гіперболізація колект. прав домінуючої спільноти, переважання колект. прав над індивід. правами; 7) позбавлення представників непанівних етн. груп права на легальні форми б-би за покращення свого становища у д-ві. Класичними прикладами етнократичних режимів є нацист. режим у Німеччині та режим апартеїду в Південно-Африканській Республіці (ПАР).

Залежно від ознак, покладених в основу розрізнення етнократій, існують різні типології етнократичних режимів.

1. Зважаючи на кількісне співвідношення домінуючої та непанівних етн. спільнот, виокремлюють два осн. типи етнократичних («етнічно обмежених») режимів: *етнократичний режим з панівною більшістю* та *етнократичний режим із панівною меншістю*. У першому – домінуюча етн. спільнота складає більшість населення, правляча верхівка панує від імені більшості. У другому – Е. спирається на меншість населення, що, незважаючи на кількісне співвідношення, є домінуючою етн. спільнотою.

2. Е. класифікують на: *людиноненависьницькі*, *внутрішньо суперечливі* та *латентні*. Перший тип ґрунтується на людинонависьницькій міжнац. та етн. неприязні й охоплює такі різновиди, як *расизм*, що може виступати в личині фашизму, та *шовінізм*. Останній є м'якшим варіантом, його можна охарактеризувати як надмірний патріотизм із акцентом на військ. силі, ультра націоналізм із елементами авторитаризму. До внутр. суперечливих типів належать: *націоналізм*; *сепаратизм*; *сецесія* як форма сепаратизму; *культурний імперіалізм*, суттю якого є визнання культури домінуючої нації великою культурою, а культур етн.

меншин – примітивними та застарілими; *фундаменталізм* – крайньо консервативна течія, в якій тісно переплелися націоналістичні та конфесійні домагання. До латентних типів Е. належать: *етнізм* – ідеологія, що ґрунтується на уявленнях про біол. спільність людей, які належать до одного етносу; *етноізоляціонізм*.

3. Варто виокремлювати також чотири осн. типи етнократичних режимів: *етнократичний режим расової (етнічної) чистоти*; *Е. роздільного проживання*; *асиміляційний етнократичний режим*; *режим стихійної Е.* Центр. метою *етнократичного режиму расової (етнічної) чистоти* є забезпечення абс. панування певної расової (етнічної) спільноти, яка вважається єдиною «повноцінною» етнічною чи расовою групою (раса володарів). Така Е. прагне до забезпечення кровної чистоти домінуючої групи, очищення її від усіх «неповноцінних» елементів. Представники недомінуючих груп вважаються «неповноцінними», «нижчими» расами і підлягають депортації з країни або знищенню шляхом геноциду. Максимум, на що вони можуть сподіватися – безправне існування як робочої сили, праця якої забезпечує комфортні умови для представників «вищої» раси. Прикладом такого етнократичного режиму є нацистська Німеччина.

В *Е. роздільного проживання* усю реальну повноту влади мають представники домінуючої етнічної (расової) спільноти, натомість усі ін. піддаються різноманітним формам дискримінації. У такій д-ві існує чітка ієрархія етн. та расових груп, їх реальні права залежать від місця в ієрарх. драбині. Характерною особливістю *Е. роздільного проживання* є широке застосування політики юрид. та територ. сегрегації. Прикладом такої Е. є режим апартеїду в ПАР. Керівники ПАР, реалізуючи подібну політику, прагнули довести міжнар. спільноті, що апартеїд – цілком гуманна форма співіснування етнічних і расових груп. Розділення не означає дискримінації, а є найоптимальніший шлях забезпечення права на автономне існування кожної групи.

Асиміляційний етнократичний режим характеризується домінуванням представни-

ків однієї етн. спільноти. Етн. меншини зазнають різноманітних форм дискримінації, їх представники позбавлені можливості захищати власні права легальним шляхом. Демокр. процедури в умовах цього режиму можуть бути задекларовані, однак фактично вони не діють. На офіц. рівні існування етн. меншин не визнається взагалі або розглядається як потенційна загроза для цілісності д-ви. На відміну від попередніх типів, такий режим прагне до формування єдиної нації шляхом насильницької асиміляції представників непанівних етн. груп (або частини з них). Метою подібних режимів є формування однорідної етн. спільноти.

Режими *стихійної Е.* характеризуються несистемним, стихійним застосуванням певних елементів Е. за умов авторитарного політ. режиму. В цьому разі варто вести мову не стільки про Е., скільки про переважання в політиці етнократичних елементів. Напр., поряд із проголошенням та фактичним домінуванням однієї етн. спільноти, представники деяких нац. меншин можуть займати певні держ. посади. У таких країнах застосування дискримінаційних заходів щодо непанівних етн. груп залежить від примх правлячих кіл, коливається від доволі жорстких до м'яких форм. Представники одних непанівних етн. меншин зазнають жорсткої дискримінації, натомість представники ін. – почувуються більш комфортно. Подібне неоднозначне ставлення ґрунтується на іст. стереотипах та міфах, негативному або нейтральному сприйнятті правлячими колами та домінуючою етн. спільнотою тих чи ін. народів. /С. Матвієнкі/

Етнонаціоналізм – різновид політ. ідеології, яка обґрунтовує право окремих етногруп на держ. і політ. самовизначення. Дослідженню сутності феномену Е. присвячено наук. розробки Е. Геллнера, Е. Хобсбаума, У. Альтерматта, В. Хекслі, Е. Яна, В. Тишкова, Е. Паїна, Р. Абдулатіпова та ін. Синонімічні назви Е. культурно-етнічний, «схід.», романтичний націоналізм, що підтверджує домінантне становище у його політ.-ідеол. структурі нематеріальних, ірраціональних символів і знаків.

Ідейними засадами Е. є абсолютизовані уявлення про сутність нації, її культ. і мовну ідентичність, спільну територію проживання та ін. Вагомими складниками мобілізаційного й інтеграційного потенціалу Е. зазвичай постають міфологізовані, ірраціонально-естетичні компоненти, до котрих належать цінності реліг. вірувань, іст. традиції та символічний комплекс певної етногрупи, відчуття кровної спорідненості, психоемоційне отождолення із певною територією проживання. Як наслідок соціопсихологічні мотиви Е. вирізняються підвищеним емоційно-чуттєвим сприйняттям реальності, що зумовлює спірітуалізацію та ірраціоналізацію його доктринальних засад. Так, ерзац-героїчні елементи іст. минулого етногрупи подаються як вияви «нац. духу», б-ба за права розглядається як вияв її «нац. волі» або «нац. хар-ру» тощо.

Як політ. ідеологія, Е. актуалізується у трансформаційні, перехідні періоди сусп. розвитку, що супроводжується кризою світоглядних ідеалів, деформацією політ. і держ. ін-тів. Зважаючи на наявність значного конфліктогенного та дестабілізаційного потенціалу, етнонац. конструкти і гасла, котрі відстоюють необхідність консолідації етногрупи на основі збереження її традицій, культури, релігії, історії, є вагомими складниками різноманітних радикалістських доктрин. Унаслідок цього часто у масовій свідомості з екстремістськими асоціюються політ. партії та рухи, які у політ.-ідеол. діяльності акцентують на цінностях Е. В окремих країнах пострадян. простору етнонац. сусп.-політ. рухи й об'єднання мали відчутний рівень популярності та підтримки серед населення. Так, у Рос. Федерації на етнонаціоналістичній ідеол. платформі перебували Всерос. сусп.-патріот. рух «Рос. нац. єдність» (РНЄ), в Україні – Всеукр. політ. об'єднання «Держ. самостійність України» (ДСУ), Соціал-нац. партія України (СНПУ), «Укр. нац. асамблея» (УНА), Всеукр. орг-ція «Тризуб» ім. С. Бандери, у Республіці Білорусь – Білорус. партія свободи, об'єднання «Білий легіон» та ін. /С. Васильчук/

Етнополітика – невід'ємна складова політики, взаємодія д-ви та етнічних спільнот,

що мешкають на її території, політ. відносно етн. спільнот між собою як у межах однієї д-ви, так і поза її межами. На суч. етапі розвитку людства роль **Е.** невинно зростає, адже етнічність виступає не тільки об'єктом та політ. ресурсом, але і суб'єктом політики. Сутність **Е.** полягає у координації зусиль усіх держ. органів, спрямованих на вирішення проблем етн. спільнот, орг-цію їх діалогу з владою, проведення позитивного міжобщинного діалогу, співпрацю усіх зацікавлених сторін у врегулюванні **Е.** та етн. конфліктів. **Е.** в д-ві обумовлюється не лише інтересами більшості, але й вимогами представників непанівних етн. спільнот, що відстоюють власні групові інтереси. Загалом **Е.** є цілеспрямованою діяльністю щодо регулювання взаємовідносин між д-вою, партіями, громад. орг-ціями та етн. спільнотами, яка закріплена у відповідних політ. документах і правових актах д-ви та охоплює усі без винятку сфери життєдіяльності етн. спільнот: культурну; економічну, соціальну, духовну.

Осн. завдання д-ви в сфері **Е.**: інтеграція усіх етн. спільнот та їх представників у єдину політ., громад. (а іноді і культурну) цілісність; формування політ. нації та громадян. сусп-ва; підтримка розвитку домінуючої спільноти та етн. меншин, які мешкають на території д-ви: дотримання оптимального балансу між домінуючою більшістю й етн. меншинами, уникнення етнополіт. конфліктів; формування політ. еліти з представників усіх етн. груп, надання вільного доступу до владних ресурсів індивідам незалежно від етн. походження. Такі завдання постають перед д-вою лише за умов демокр. політ. режиму. **Е.** лише тоді буде ефективною, коли її метою є інтеграція, узгодження інтересів етн. спільнот, які живуть в д-ві, попередження та уникнення **Е.** конфліктів. Загалом особливості **Е.** певної д-ви обумовлюються етн. складом населення, особливостями політ. режиму та політ. системи, характерними рисами політ. культури, що склалася історично.

Суб'єктами **Е.** є усі її учасники, ті, хто так чи інакше, прямо чи опосередковано бере участь у її функціонуванні та реалізації. За-

лежно від особливостей формування суб'єкти **Е.** поділяються на первинні та вторинні. *Первинні суб'єкти Е.* сформувалися об'єктивним шляхом, внаслідок природних процесів; це – людина (індивід), етноси, нації титульні нації, нац. (етнічні) меншини, субетноси та етнографічні групи, корінні народи. Ці суб'єкти виступають також і об'єктами **Е.**, зокрема державної. На відміну від первинних, *вторинні суб'єкти Е.* сформувалися внаслідок свідомих дій і є похідними від первинних. До таких належать: д-ва та її органи, органи місц. самоврядування, політ. партії та рухи, громад. орг-ції, що представляють інтереси етн. спільнот, політ. еліти та політ. лідери, міжнар. орг-ції.

Метою **Е.** може бути нац. консолідація на основі створення рівних можливостей для участі всіх громадян у державотворчих процесах сусп-ва незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політ., реліг. переконань, статі, етн. і соц. походження, майнового стану, місця проживання, мовних або ін. ознак; міжетн. інтеграція; зближення націй; нац. відособлення; відстоювання етн. «чистоти»; захист національного від впливу іонаціонального; здобуття нац. суверенітету.

За змістом **Е.** буває гуманістичною, інтернаціоналістською, антигуманною, націоналістичною, великодержавно-шовіністичною; за *спрямованістю* – демократична, миротворча, прогресивна, антидемократична, тоталітарна, руйнівна, реакційна. Реалізація **Е.** може здійснюватися такими формами і методами: насильством, толерантністю, репресіями. Результатами **Е.** можуть бути злагода, єднання, співробітництво, дружба, напруга, конфронтаційність, конфліктність, недовіра, неприязнь, етн. війна. Така градація, незважаючи на її універсальність, потребує виокремлення заг. моделей втілення **Е.**

У суч. науці виокремлюють три *осн. моделі Е.* – асиміляційну (інтеграційну), мультикультурну та расистську. 1. Сутність *асиміляційної (інтеграційної) моделі*, а точніше її крайнього варіанту, полягає у формуванні єдиної нації шляхом нівелювання етн. і культ. особливостей спільнот, що мешкають на території певної д-ви. В основі асиміляційної

(інтеграційної моделі) лежить ідея нації-етносу як єдиної етн. і культ. спільноти. Загалом метою цієї моделі є досягнення певного рівня гомогенності культури, формування, в міру можливості, однорідної культурної та етн. спільноти. Саме рівень гомогенності та засоби його досягнення відрізняють крайній та поміркований варіанти цієї моделі. Осн. засобами проведення такої політики є заходи в освітній сфері та імміграційна політика. Класичним прикладом втілення такої моделі була Е. США ХІХ – першої пол. ХХ ст., її теорет. підґрунтям була теорія «плавильного котла».

2. *Е. модель мультикультуралізму* ґрунтується на концепції нації-поліса та спрямована на формування єдиної політичної, однак багатоманітної культурної, расової та етн. спільноти в межах однієї д-ви. Центр. засадою політики мультикультуралізму є визнання культурної та етнічної різноманітності, існування в межах одного сусп-ва низки етн. ідентичностей, права етн. спільнот на збереження власної ідентичності.

3. *Расистська модель Е.* полягає у прагненні забезпечити етнічну та расову чистоту панівної спільноти, в розподілі сусп-ва на повноцінних та неповноцінних громадян, у дискримінації непанівних етн. груп. Ця модель ґрунтується на ідеології расизму – уявленнях про природну нерівність людських рас та вирішальному впливі расового чинника на історію людства. Засновником расизму вважається фр. учений А. де Гобіно «Есе про нерівність людських рас».

Залежно від засобів втілення та цілей *форми Е. поведінки* поділяються на дві осн. групи. *Радикальні* – спрямовані на кардинальне вирішення існуючих Е. проблем (іноді навіть за допомогою насильницьких засобів): колонізація, сегрегація та усунення з політ. арени суб'єкта Е. шляхом геноциду, етноциду, примусової асиміляції, депортації. *Помірквані* – спрямовані на поступове подолання та вирішення існуючих проблем, уникнення Е. конфліктів та конфронтації, гармонізацію між нац. відносин всередині д-ви. До таких форм належать: етн. плюралізм, міжетн. інтеграція, добровільна асиміляція, надання автономії,

федералізація та нехтування д-вою вимог непанівних етн. груп. Застосовуючи помірковані форми, суб'єкти, як правило, ідуть на поступки вимогам ін. акторів Е. Крім основних форм Е. поведінки, існують і такі, що несуть пряму загрозу цілісності д-ви: *сепаратизм* та *іредентизм*. /С. Матвієнкіс/

Етнополітична безпека – стан етнополіт. сфери сусп. буття, який характеризується стабільністю, здатністю знаходити оптимальні відповіді на виклики часу, вчасно і адекватно реагувати на вплив внутр. і зовн. чинників, які викликають міжетнічну напруженість, створюють загрозу нац. злагоді й єдності, територіальній цілісності та самому існуванню поліетнічного сусп-ва та д-ви. **Е.б.** можна також визначити і як захищеність від зовн. і внутр. загроз, стійкість до несприятливих впливів зсередини та ззовні, забезпечення таких умов, які б гарантували існування і всебічний розвиток: а) кожної особи незалежно від її етнічного походження та політ. уподобань; б) родини незалежно від етн. походження її членів; в) етнонац. спільноти незалежно від її чисельності та рівня розвитку; г) сусп-ва та д-ви, незалежно від к-сті й чисельності їх етнонац. спільнот.

Е.б. слід розглядати як один із різновидів та важливих складових нац. безпеки будь-якої поліетнічної чи багатонаціональної д-ви та світу в цілому, яка потребує не лише виокремлення, а й перетворення на самостійну концепцію та ґрунтовної наук. розробки. Адаже за висновками провідних зах. дослідників сьогодні: 1) «етнічні відмінності є єдиним найважливішим джерелом великомасштабного конфлікту всередині д-в; вони часто відіграють провідну роль у війнах між д-вами»; 2) «етнічність і націоналізм, міжетнічні конфлікти та сепаратистські рухи стали гол. силою, яка формує суч. світ, структуру і стабільність суч. д-в».

Виокремлення і дослідження **Е.б.** обумовлене також необхідністю забезпечення прав і свобод людини, родини та етнонац. спільноти, зміцнення нац. єдності й злагоди поліетнічного сусп-ва, забезпечення територіальної

цілісності країни, стримування дезінтеграційних тенденцій, запобігання ескалації та врегулювання етнополіт. конфліктів. Адже, як свідчить світ. досвід, сьогодні майже кожний етнос намагається побудувати свою власну д-ву, а абсолютна більшість етнонац. меншин намагаються забезпечити собі участь у прийнятті рішень на найвищому держ. рівні з метою створення найкращих умов для власного існування й розвитку. Отже, все відбувається згідно з теорією етнополіт. конфлікту, за якою існування кількох етнонац. спільнот в одній д-ві потенційно може призводити і часто призводить до суперечок та б-би між ними за статус, владу, а також за різні ресурси, що викликає постійні етнополіт. конфлікти, які, в разі їх загострення, можуть становити небезпеку для окремої людини, родини, етнонац. спільноти, сусп-ва та д-ви, а при їх інтернаціоналізації – і для регіону, континенту чи навіть світу.

Суб'єктами та водночас об'єктами **Е.б.** є людина, родина, етнонац. спільнота, сусп-во і д-ва. Такий цілісний підхід до системи **Е.б.** є найоптимальнішим. Він також корелюється із положеннями «теорії живих систем» і тому сприятиме зміцненню безпеки як кожного із зазначених суб'єктів-об'єктів, так і всіх їх разом узятих. **Е.б.** може бути забезпечена за допомогою додержання балансу заг. і специф. інтересів особи, родини, етнонац. спільноти, сусп-ва та д-ви; їх взаємних зусиль і взаємної відповідальності; адекватністю заходів щодо захисту своїх інтересів від реальних та потенційних загроз; пошуками компромісів; досягнення й збереження консенсусу. Однак, **Е.б.** д-ви не повинна бути самоціллю, вона має стати лише засобом гарантування безпеки її громадян незалежно від їх етн. походження чи політ. уподобань, етнонац. спільнот, усього сусп-ва.

Забезпечити **Е.б.** можна не тільки і не стільки шляхом подолання небезпеки, котра вже виникла, скільки запобіганням виникненню небезпечних ситуацій. Досягти цього можна проведенням справді демокр. етнонац. політики, забезпеченням етн. і політ. плюралізму, постійним моніторингом етнополіт. сфери, запобіганням ескалації та врегулю-

ванням етнополіт. конфліктів виключно політичними методами, постійним пошуком компромісу та консенсусу. **Е.б.** не може бути встановлена лише нормативними актами, її необхідно забезпечувати та постійно зберігати і зміцнювати. /О. Маруховська-Картунова/

Етнополітична дезінтеграція – процес і водночас стан роз'єднання й розподілу якоїсь вже існуючої етнополітичної групи, нації, багатонаціонального чи поліетнічного сусп-ва, д-ви та/чи міждерж. утворення. Згідно із відкритою англ. дослідником А. Тойнбі закономірністю, і процес дезінтеграції, і процес інтеграції спираються на ритми Виклику-та-Відповіді. Ці ритми він виклав у вигляді двох формул: 1) «прогресуючого розпаду» (Виклик, на який дається безуспішна Відповідь, породжує іншу таку ж безуспішну Відповідь і т.д., аж до повного знищення) та 2) «прогресуючого зростання» (Виклик, на який дається успішна Відповідь, породжує новий Виклик, на який знов йде успішна Відповідь і так до надлому). Отже, неспроможність сусп-ва дати вчасну і адекватну Відповідь на Виклики часу зупиняє процес зростання і породжує процес розпаду або дезінтеграції. «Розпад, – стверджує А. Тойнбі, – це хвороба, яка швидко прогресує. Його можна порівняти із відчайдушною скачкою, коли вершник не в силах впоратись із конем, котрий закусив вудила». Процесові **Е.д.** завжди передують етн. ренесанс з його процесами диференціації та солідаризації етн. спільнот, а також політизації етнічностей, що можна вважати ще однією із закономірностей розвитку етнополіт. процесів. Зах. фахівці особливо наголошують на тому, що **Е.д.** тісно пов'язана з процесом етнополіт. інтеграції. Це знайшло відображення у т. зв. «парній» (paired) концепції відцентрових та доцентрових тенденцій, які перманентно виявляються в етнополіт. сфері сусп. життя. Спираючись на цю концепцію, амер. дослідник Р. Шермергорн довів, що відцентрові сили нуртують серед підлеглих/субординованих етн. спільнот, а доцентрові – серед пануючих/домінуючих. Це теж можна вважати однією із закономірностей етнополіт.

розвитку людської цивілізації. Процеси Е.д. можуть мати як природний, так і примусовий хар-р. Найбільш відомими прикладами примусової дезінтеграції був розподіл таких країн, як польська, німецька, в'єтнамська, корейська та ін., а також багатьох етносів, у т. ч. й укр., між кількома різними, «чужими д-вами», що призвело до появи в наук. л-рі такого терміну, як «розділені нації» (divided nations). Причини Е.д. такого типу – сила (військ., екон., політ. та ін.) або загроза її застосування. За висновком нім. дослідника К. Дойча, існує шість заг. причин природної/непримусової Е.д.: 1) Швидке зростання тягара в екон., військ., політ. або етнополіт. царинах для всього сусп-ва, або якоїсь його складової (особливо, якщо це зростання тягара відбувається на ранньому етапі, до того як інтеграція укоринилась і призвела до народження глибокої політ. лояльності та традицій). 2) Значне піднесення соціальної/етнічної мобілізації та політ. активності, більш швидке, ніж процес громадян. асиміляції і набуття заг. політ. культури сусп-ва. 3) Різке посилення регіональної, культурної, соціальної, лінгвістичної або етнічної диференціації, швидше і сильніше, ніж будь-який компенсуючий інтеграційний процес. 4) Серйозний занепад у царині політ. і адмін. можливостей уряду і політ. еліти вирішувати поточні завдання та нести тягар. 5) Закритий хар-р політ. еліти, яка посилено гальмує доступ нових членів та ідей, що призводять до зростання ворожих контреліт/опозиції серед потенційних членів правлячої еліти, які до неї так і не увійшли. 6) Нездатність уряду і еліти вчасно проводити потрібні реформи та вирішувати питання, яких бажає чи очікує населення; або нездатність вчасно реагувати на занепад або втрату деяких привілеїв чи домінуючих позицій. На думку зах. фахівців, процес Е.д. не можна розглядати як однозначно негативний, або однозначно позитивний, оскільки він готує ґрунт, з одного боку, для послаблення, занепаду, а часом і розчленування багатонаціональних д-в, в першу чергу імперій, а, з іншого – для народження нових, чи відродження раніше існуючих д-в. Але й останні, зокрема ті, які є багатонаці-

ональними або поліетнічними, і до того ж стають на шлях формування етнічної нації, не забезпечені від зародження або посилення процесів Е.д. /О. Картунов/

Етнополітична інтеграція – процес і водночас стан возз'єднання або об'єднання якоїсь етн. групи, нації, багатонаціонального чи поліетнічного сусп-ва, д-ви чи міждерж. утворення. І, що особливо важливо, Е.і. – це ін., друга (поряд із дезінтеграцією) сторона процесу розвитку багатонаціонального і поліетнічного людства. Діючи разом, вони нагадують «Всесвіт, що розбігається», в якому теж діють сили як відштовхування, так і взаємного тяжіння. У наук. л-рі є бл. десятка концепцій інтеграції: «комунікативна»; «функціональна»; «уніфікаційна» та ін. «Комунікативна концепція» (К. Дойч) побудована на принципі «ізоморфізму» (уподібнення), згідно якого всі соц. процеси, зокрема відносини між етн. спільнотами, націями та д-вами підпорядковуються ідентичним закономірностям, логічно виведеним кібернетикою (Н. Вінер). Осн. показник цих взаємовідносин – обсяг контактів, зв'язків і обміну. Зростання обсягу зв'язків між контактуючими учасниками призводить до їх зближення і об'єднання, а при певних умовах і виникнення нового утворення. «Функціональна концепція» (Т. Парсонс) передбачає виявлення елементів будь-якої соц. системи та з'ясування їх ф-цій при взаємодії. Процес інтеграції забезпечується, по-перше, взаємопроникненням цінностей і потреб, а, по-друге, діяльністю чотирьох підсистем: 1) *економічної*, яка виконує ф-ції адаптації; 2) *політичної*, котра визначає цілі та шляхи їх досягнення; 3) *нормативної*, яка власне і забезпечує інтеграцію та 4) *ціннісної*, що сприяє створенню/відтворенню цілісності системи. Згідно «уніфікаційної концепції» (Е. Етціоні) процесові інтеграції сприяють: культ. гомогенність (однорідність); екон. взаємозалежність; територ. єдність або близькість. На його думку, найбільш ефективними засобами уніфікації є силові. Забезпечити Е.і. може лише те сусп-во, яке має: ефективний контроль над засобами примусу й насилля

– армією, поліцією, судовою системою; єдиний центр прийняття рішень, який суттєво впливає на розподіл ресурсів і винагород у сусп-ві; **Е.і.** є або стає домінуючим фокусом політ. ідентифікації для абсолютної більшості громадян. Проте **Е.** Етціоні «визначальною силою» **Е.і.** вважає спільні цінності, символи та ритуали.

На думку Дж. Ротшильда, у поліетнічній д-ві термін «інтеграція» може стосуватись «трьох різних феноменів»: інтеграція «життєвих шансів», тобто підвищення рівнів освіченості, прибутків, найму на роботу, якості житла тощо; «культурна інтеграція», тобто акультурація або повна асиміляція; «політ. інтеграція, яка відбувається тоді, коли кілька етн. груп сусп-ва визнають і підтверджують легітимність системи». За його висновками в д-ві, де домінуюча та субординовані етн. групи готові або підтримувати, або відкидати **Е.і.**, може виникнути чотири ситуації. 1) Обидва учасники – і домінуюча, і субординовані групи – можуть негативно ставитись до **Е.і.** Як це парадоксально не звучить, але така ситуація може сприяти **Е.і.**, яскравим прикладом чого є Швейцарія. 2) Домінуюча група виступає за **Е.і.**, а суборд. – проти. Це більш конфліктна ситуація, ніж попередня. І, якщо домінуюча група не зможе забезпечити інтеграцію «життєвих шансів», а буде робити ставку на культ., політ., або якусь іншу дискримінацію, сподівання на **Е.і.** зазнають провалу. 3) Суборд. групи бажать, а домінуюча група не бажає **Е.і.**, як це було, приміром, із євреями у Зах. Європі у ХІХ ст. та афр. населенням у США після громадян. війни. У таких випадках можна очікувати піднесення б-би за групові права чи автономію. 4) І домінуюча, і суборд. групи можуть бажати **Е.і.** Однак, успіх тут зовсім не гарантовано, оскільки кожна зі сторін може змагатись за встановлення свого контролю над культ. цінностями та природними ресурсами, що неодмінно призведе до ескалації конфліктів. Проте дві останні ситуації (пункти 3 та 4) можна вважати гіпотетичними, оскільки сьогодні мало знайдеться суборд. груп, які б прагнули інтегруватись у якесь більше сусп-во, свідченням чого є невдачі політики мультикультуралізму. Процес **Е.і.** в

рамках країни чи регіону має досить конфліктний хар-р і може бути як примусовим, так і природним. Примусовою вважається **Е.і.**, яка здійснюється «мілітарними засобами» (К. Дойч) або із застосуванням «примусової сили» у тлумаченні **Е.** Етціоні. Така **Е.і.** практикувалась в імперіях та у тоталітарних д-вах. Природна **Е.і.**, яка відбувається з ініціативи політ. еліт при підтримці населення кожної з частин, що інтегрується, має місце в демокр. д-вах або між ними. Приклади – більшість зах. країн, а також ЄС. Пояснюючи сутність природної **Е.і.**, Ф. Таджмен зазначав, що вона: 1) має місце там і тоді, де і коли виникає «іст. потреба»; 2) свідчить про «завершення процесу самовизначення націй»; 3) відбувається на «справді добровільних засадах»; 4) «вільна від імперсько-гегемоністського тягаря минулого»; 5) позбавлена «ідеолог. виключності»; 6) «задовольняє нац. домагання всіх націй»; 7) «координує волю й інтереси кожної країни». Отже, лише природний тип **Е.і.** може бути прийнятним і конструктивним на суч. етапі розвитку окремих поліетн. країн та регіонів. /О. Картунов/

Етнополітична конфліктологія – нова наука про закономірності зародження й розвитку етнополіт. конфліктів, їх сутність, хар-р, причини виникнення, місце і роль у сусп. розвитку, шляхи, методи та засоби їх прогнозування і передбачення, вчасного виявлення й конструктивного управління, запобігання ескалації, ефективного контролю та цивілізованого врегулювання, а також досягнення консенсусу, забезпечення етнополіт. стабільності, безпеки і миру. **Е.к.** – нова, міждисциплінарна і самостійна, універсальна і спеціальна, фундаментальна і прикладна наука, покликана досліджувати закономірності зародження і розвитку етнополіт. конфліктів, цивілізовано їх врегулювати та забезпечувати нац. єдність та територіальну цілісність країни.

Як і більшість нових наук, **Е.к.** народилася на стику кількох наук, зокрема, політології, конфліктології, етнології та етнополітології, що і визначило її назву. Вона не лише користується здобутками цих наук, а й продукує

нові власні знання. В останній чверті ХХ ст. вона перетворилася на нову самостійну науку із власними об'єктом і предметом дослідження, понятійно-категоріальним апаратом, структурою, методол. інструментарієм, закономірностями розвитку та ін. **Е.к.** є міждисциплінарною наукою, оскільки окрім зазначених вище наук об'єднала доробок багатьох ін. (філософії, історії, соціології, психології тощо), а також цілої низки т. зв. «етнічних наук» (етнополітології, етнофілософії, етнології, етносоціології, етнопсихології та ін.).

Об'єктом дослідження **Е.к.** є етнополіт. конфлікти в усій їх складності й суперечливості. Предметом дослідження є аналіз етноконфліктогенних чинників, виявлення тенденцій і закономірностей зародження і розвитку етнополіт. конфліктів, їх менеджменту, запобігання ескалації і врегулювання, досягнення консенсусу та зміцнення етнополіт. безпеки. У центрі уваги **Е.к.**: 1) людина, переважно етнічно свідомо та політ. активна; родина; етнонац. спільноти, сусп-во (політ. нація) та д-ва з усіма їх заг. і специф. інтересами, потребами й цінностями; 2) їх діяльність щодо збереження своїх цінностей і забезпеченню своїх потреб та інтересів; 3) б-ба за збереження чи зміну свого статусу, за утримання чи завоювання влади, за участь у розподілі природних ресурсів; 4) етнічні та загальнонац. партії, орг-ції і рухи, їх цілі та діяльність; 5) етнополіт. конфлікти всіх типів і масштабів; 6) етнонац. політика; 7) етнополіт. менеджмент; 8) етнополіт. стабільність і безпека та ін.

Осн. ф-ціями **Е.к.** є: онтологічна; методологічна; теоретична; світоглядна; пізнавальна; діагностична; прогностична; ф-ція моделювання; рекомендаційна; конструктивно-миролюбна; інноваційна; освітньо-виховна та ін.

Осн. цілями і завданнями **Е.к.** є: 1) вдосконалення існуючих і розробка нових методол. засад дослідження етнополіт. конфліктів; 2) розробка власного понятійно-категоріального апарату; 3) виявлення основних тенденцій і закономірностей розвитку етнополіт. конфліктів; 4) аналіз основних конфліктогенних чинників та осн. причин виникнення й ескалації етнополіт. конфліктів, їх сутнос-

ті, хар-ру, осн. рис і ф-цій; 5) пошуки ефект. шляхів і методів прогнозування й виявлення етнополіт. конфліктів та засобів їх утримання в цивілізованих рамках; 7) розробка науково обґрунтованих альтернативних рекомендацій щодо врегулювання етнополіт. конфліктів та забезпечення і зміцнення етнополіт. безпеки та ін. **Е.п.** є також потенційним і досить перспективним навч. спецкурсом, адже може дати студентам знання про сутність і хар-р етнополіт. конфліктів, причини і закономірності їх зародження та розвитку, навчити мистецтву запобігати їх ескалації та цивілізованого врегулювання. збереження і зміцнення етнополіт. стабільності, безпеки і миру. /О. Маруховська-Картунова/

Етнополітичний менеджмент (англ. *management* – влада, мистецтво управління, органи управління) – складова системи держ. менеджменту (управління), що здійснює контрольно-регулятивні ф-ції д-ви в сфері міжетн. відносин. У структурі **Е.м.** виділяються такі рівні: 1) *стратегічний* – рівень прийняття етнополіт. рішень (президент, парламент); 2) *тактичний* – розробка конкретних методів, заходів, підходів та засобів впровадження прийнятих рішень (відповідні органи у структурі уряду); 3) *оперативний* – реалізація держ. етнополітики у регіонах та відслідковування результатів впровадження попередніх рішень (регіон. підрозділи органів держ. управління).

Гол. ф-ціями **Е.м.** є: 1) *правова* – розробка та законодавче оформлення імперативних настанов (законів, указів тощо) з урахуванням наук.-теорет. (екон., правових, соціол. та ін.) розробок та різноманітних чинників (етнопсихологічних, етнокультурних), які впливають на реалізацію держ. етнополітики; 2) *контрольна* – контроль за виконанням законодавчих та нормативних актів у сфері міжетн. відносин; 3) *орг-ція взаємодії* – створення регіональної структури управління.

Методи **Е.м.**: 1) *прогнозування* – на підставі інформації, отриманої при здійсненні постійного моніторингу етносоц. процесів;

2) *адміністративні* – організаційного регламентування, тобто через закони, декрети, постанови, укази, статuti тощо; 3) *моделювання* – створення моделей розвитку майбутніх управлінських ситуацій у галузі держ. етнополітики; 4) *економічні* – шляхом фінансової підтримки різних сфер розвитку етн. меншин; 5) *соціальні* – надання соц. пільг та гарантій представникам етн. меншин; 6) *політичних* – сприяння діяльності громад. і політ. орг-цій етн. меншин. Метою **Е.м.** є запобігання між-етн. конфліктів шляхом впровадження дійових заходів у латентний період їхнього розвитку; сприяння формуванню в д-ві інтегруючого типу етносоц. розвитку сусп-ва. /Е. Афонін/

Етнополітичні конфлікти – неспівпадіння, а часто і несумісність цінностей, зіткнення інтересів і цілей різних етнонац. спільнот (етносів, націй, корінних народів та етнонац. меншин) між собою та з цінностями, інтересами і цілями д-ви, а також між усіма їх носіями. Коротко, **Е.к.** – неспівпадіння і зіткнення етнічних, національних та державних цінностей, інтересів і цілей, це суперництво і протиборство їх носіїв і прихильників. **Е.к.** – це процес виявлення і зняття протиріч і суперечностей, що постійно виникають в етнополіт. сфері поліетнічного сусп-ва.

Е.к. притаманна ціла низка загальних і специф. рис, які роблять їх і схожими, і відмінними від ін. конфліктів. Це передусім їх глобал. і універсальний, складний і суперечливий, багатофункціональний і багаторольовий, циклічний і ланцюговий хар-р. Під циклічністю **Е.к.** мається на увазі його етапний, стадіальний хар-р розвитку. Можна виділити чотири етапи (стадії) розвитку конфлікту: 1) визрівання; 2) народження; 3) ескалація; 4) згасання (згорання). **Е.к.** притаманні й такі осн. риси, як їх невідворотність та неможливість повного й остаточного вирішення. Вони існуватимуть доти, доки існуватимуть самі етнонац. спільноти і д-ви з їх неспівпадаючими цінностями та суперечливими інтересами та цілями.

Е.к. відзначаються ланцюговим хар-ром. Розпочавшись серед незначної к-сті учасни-

ків і в якомусь певному місці, такий конфлікт швидко охоплює багато ін. суб'єктів та може поширитись по всій країні і дати поштовх загостренню конфліктів в ін. сферах. **Е.к.**, як ніякий ін., може легко й швидко інтернаціоналізуватися, тобто перекинутися на ін. країни і народи, охопити цілі регіони та континенти. **Е.к.** є найгострішими, найдраматичнішими і найкатастрофічнішими, що, на жаль, підтверджується у розвитку людської цивілізації.

Е.к. мають домінуючий, визначальний і доленосний хар-р. Вони прийшли на зміну кол. династичним і становим конфліктам, відсунули у тінь, витиснули на друго- чи третьорядні позиції релігійні, класові, ідеологічні та ін. конфлікти. Сьогодні саме **Е.к.** означають і мабуть ще довго визначатимуть долю етносів, націй і нац. меншин, д-в і міждерж. утворень. Майбутнє окремих країн і народів та й всієї людської цивілізації значною мірою залежить від того, чи зрозуміє людство природу, сутність та хар-р етнополіт. конфліктів і чи навчиться воно, нарешті, врегулювати їх. **Е.к.** є найбільш емоційно забарвленими та ірраціональними. Досить часто їх учасники діють всупереч здоровому глуздові і навіть інстинкту самозбереження та демонструють готовність до будь-яких жертв, включно із жертвою власним життям.

Існує чимало вже апробованих шляхів і методів запобігання ескалації та врегулювання **Е.к.**: по-перше, це формування і зміцнення громадян. сусп-ва, яке може враховувати інтереси всіх етнонац. спільнот і д-ви, яка має стати етнічно нейтральною і діяти чесно, а не як знаряддя пануючої чи домінуючої етнонації; по-друге, це вдосконалення та зокрема подальша демократизація етнонац. політики, під якою мається на увазі особливий вид теорет. і практ. діяльності, спрямованої на задоволення всього спектру етн., нац. і держ. потреб, інтересів і цілей; по-третє, проведення децентралізації, регіоналізації та автономізації; по-четверте, запобігання ескалації та врегулюванню **Е.к.** сприяє відмова всіх конфліктуючих сторін від застосування силових методів і особливо зброї, за виключенням особливих випадків та й то, лише після того, як всі інші

методи були вичерпані і не дали позитивних наслідків; по-п'яте, досить ефективним шляхом уникнення загострення **Е.к.** може бути впровадження розробленої А. Лійпхартом т. зв. «консоціальної» або «погоджувальної демократії», яка базується на принципах пропорційного розподілу влади між етн., реліг. і політ. групами. Класичним прикладом є Швейцарія, де звичайно виникає багато **Е.к.**, але справа до їх ескалації не доходить. /О. Маруховська-Карпунова/

Етнополітологія – наука про місце і роль етнонац. спільнот (етносів, націй, етн. і нац. груп) в історії людської цивілізації та політ. житті сусп-ва, про їх взаємовідносини між собою, а також з д-вою та її ін-тами, про закономірності розвитку етнополіт. процесів, про рушійні сили етн. і нац. рухів та їх ідеології (етніцизм і націоналізм), про засади й принципи етнонац. політики та забезпечення етнополіт. стабільності як в окремій поліетнічній д-ві, так і в багатонаціональному світі в цілому. **Е.** – це наука про закономірності взаємодії етнонац. та політ. сфер сусп. життя або просто про етнополіт. царину людського буття. **Е.**, як видно з її назви, об'єднує теорет. здобутки таких наук як етнологія і політологія та продукує нові знання. Виникнення і становлення **Е.** є виключно об'єктивним і природним процесом, який обумовлений дедалі міцніючими тенденціями, з одного боку, глобалізації, а, з ін. – фрагментації людства, а також нерозривною єдністю і взаємозалежністю етнонац. та політ. сфер людського буття. Тому **Е.** можна вважати наукою про політику виживання і самореалізації людини, етнонац. спільнот та людства.

Е. – нова, самостійна, фундаментальна, теоретична, аналітично-синтетична наука і нова дослідницька концепція. Народження і розвиток **Е.** – це своєрідна теорет. революція в суспільствознавстві, яка викликана тими революц. потрясіннями і епохальними змінами, які відбулись впродовж ХХ ст. і відбуваються сьогодні в житті окремих етнонац. спільнот та людства в цілому. До цих потрясінь і змін слід віднести зникнення численних імперій, ско-

рочення к-сті багатонац. д-в, вибух етніцизму і націоналізму, етн. ренесанс, політизацію етнічності та етнізацію політики, багаторазове збільшення к-сті нових незалежних д-в, народження невизнаних держ. утворень, загострення етнополіт. конфліктів тощо. **Е.** є наукою, затребуваною самим життям і покликана, нарешті, зайнятись всебічним, ґрунтовним дослідженням однієї з найбільш втаємничених, життєво важливих і вкрай суперечливих, але найдовше ігнорованих, найбільш занедбаних і знехтуваних сфер людського буття – етнополіт. царини

Предмет **Е.** – етнополіт. сфера сусп. життя. Об'єктом **Е.** є закономірності й тенденції етнополіт. процесів, вихід і діяльність етнонац. спільнот на політ. арені, їх суперництво і б-ба за існування, а також співпраця між собою та з д-вою, сутність та принципи етнонац. політики тощо. Структура **Е.** як науки і навч. дисципліни відбиває її внутр. устрій і має такі осн. складові: 1) історія етнополіт. думки, де вивчаються осн. етапи та особливості зародження і розвитку етнополіт. думки; 2) теорет.-методол. засади, де висвітлюються теорет.-концепт. та методол. основи аналізу етнополіт. процесів, з'ясовуються їх закономірності й тенденції; 3) теорія етнічності, де всебічно аналізуються етнічні форми існування людства; 4) теорія нації, де досліджуються теорії нації, зокрема етнічної, політичної, культурологічної та ін.; 5) теорія націоналізму, де досліджується природа, хар-р, типи і різновиди націоналізму, його місце і роль; 6) теорія етнонац. політики, де аналізуються зміст і хар-р, цілі і завдання, типи і види етнонац. політики, її осн. засади і принципи; 7) теорія нац.-держ. устрою, де з'ясовуються переваги і вразливі місця унітарного та федеративного устрою поліетнічних д-в, вивчається світ. досвід розв'язання етнополіт. проблем; 8) теорія етнополіт. культури, де досліджуються осн. риси і критерії високої етнополіт. культури як окремої особи, так і цілого сусп-ва та визначаються шляхи, методи і засоби її формування. **Е.** як жодна ін. сусп. наука і навч. дисципліна, може сприяти врятуванню людства від самознищення в кривавих етнополіт. конфліктах,

етн. і міждерж. війнах або від нездатності об'єднатись для подолання численних глобал. проблем і заг. катастрофи. /О. Карпунов/

Етнорегіоналізм (дав.-гр. *έθνος* – народ, нація, раса; лат. *regio* – країна, область, район) – термін, що використовується для визначення пошуків ширшого контролю над політ. справами місц. етн. спільноти, яка відокремлює себе від ін. спільнот, котрі мешкають у країні. У поліетнічних країнах, де національності з визначеною територією мають глибокі відмінності в екон. і культ. розвитку, перерозподіл ресурсів д-вою створює передумови для появи сепаратистських і націоналістичних рухів. Регіоналізм перетворюється на Е. та сепаратизм.

Наук. база даного поняття є достатньо розробленою заруб. ученими Дж. Рудольфом, Л. Снайдером, К. Харві, М. Кітінгом. Виявлення причин і природи міжетн. протиріч, пояснення наявних етн. конфліктів, розробка механізмів їх розв'язання відображені у працях Т. Гура, Г. Готліба, М. Тоф, М. Брауна, Д. Фірина, Д. Лейтіна, Д. Лейка та ін., які досліджують регіоналізм як вияв субетнічними та етнографічними групами спротиву уніфікаційній політиці нац. д-в.

Осн. чинниками, що сприяють піднесенню етнорегіон. сегментів є: відносна політ. нерівноправність та екон. й культ. нестатки периферійних меншинних груп; посилені пропаганда ідеї нац. д-ви; вплив етнорегіон. рухів у сусідніх д-вах.

Зі здобуттям незалежності України для її населення постала проблема нац.-етн. самоідентифікації, самовизначення, що ускладнюється її полікультурністю. Загострення суперечностей нац. проблем впливає на стан етнополіт. стабільності сусп-ва. Етнопсихол. та етнокульт. відмінності активно використовуються різними групами політ. еліти. Ці відмінності підштовхують представників еліти окремих етносів стати на шлях самоідентифікації на ґрунті нац.-тер. уособлення, що призводить до посилення тенденцій етнорегіоналізації.

Е. є наслідком нерівномірності розвитку політ., екон. і культ. потенціалу окремих регіонів. Тенденціям етнополіт. регіоналізму й загостренню міжетнічних суперечностей в Україні сприяють відмінності в моралі, історії, культурі. При цьому слід очікувати, що під час розвитку інтеграц. процесів, розширення зв'язків між народами (особливо в прикордонних районах) створюються умови для реалізації намірів деяких сепаратистських сил із утіленням у життя принципу нац. самовизначення, що особливо актуально для зах. і півд. регіонів нашої країни.

Е. в Україні набув територіально-статусної форми, найбільшого поширення – серед кримськотатар. населення, етн. меншин – росіян, угорців, румунів, болгар, а також русинського субетносу. Антагонізм між кримськотатар. і рос. етнорегіон. рухами у Криму створює передумови виникнення міжетн. конфліктів. За винятком кримськотатар. та рос. етнорегіоналізму, ін. етнорегіон. рухи за усі роки незалежності України обмежували свій вплив кількома адмін. районами і були ініційовані нац.-культ. т-вами та органами місц. влади. Якщо не брати регіоналізм під контроль, до уваги, він призводить до – політизації етнічностей, утворення сепаратистських об'єднань, розколу д-ви. Зменшити значення етн. чинника неможливо, до того ж науковці передбачають посилення в найближчому майбутньому впливу етн. чинників у політ. житті д-ви.

Вирішувати етнорегіональні проблеми надзвичайно важко, бо якщо центр не поспішає враховувати вимоги регіонів, то це може бути використано для звинувачень його у небажанні задовольняти регіон. інтереси; якщо ж він йде на поступки, то це стимулює подальші нові, істотніші вимоги регіонів. І тим не менше, більшість соц.-екон., політ., культ.-мовних й ін. вимог регіонів мають бути задоволені, інакше регіон. почуття можуть перетворитись на націонал-екстремізм та сепаратизм.

Опираючись на досвід зах. етнополітології та практики вирішення регіон. проблем у країнах ЄС, етнополіт. стабільності у поліетніч-

ній д-ві можна досягти, застосовуючи принцип субсидіарності. Його суть полягає у тому, що влада має бути максимально наближена до громадян, а на «верхні поверхи» її добровільно передається стільки, скільки потрібно для забезпечення етнополіт. стабільності сусп-ва. Інакше кажучи, не центр передає свої повноваження регіонам, а, навпаки, до компетенції центру потрапляють лише ті проблеми, які неможливо вирішувати на регіон. рівні. /С. Матвієнкіє/

Етнорегіональна структура України – структура розселення етносів та субетносів, що населяють територію України загалом, її окремі області, іст. місцевості. Визначається власне етносами, закономірностями їх розселення, соц.-політ. та екон. роллю, яку вони відіграють, та співвідношенням з ін. етносами. **Е.с.У.** утворюється двома складовими: представниками титульної нації – українцями та представниками ін. етн. груп, які протягом тривалого іст. часу за різних умов та обставин оселялись на території суч. України.

Укр. етнос у контексті **Е.с.У.** не є однорідним. Уже у XIX ст. сформувалось уявлення про п'ять етнографічних районів, що різняться культ.-побут. ознаками: Поділля, Покуття, Галичина, Закарпаття та Слобожанщина. Сьогодні територію України прийнято поділяти на шість історико-етнографічних зон: Полісся, Карпати, Поділля, середня Наддніпрянщина, Слобожанщина, Південь. Проте, між етнографічними районами України не існує чітких кордонів, тому даний поділ має приблизний хар-р.

Окрім титульної нації в Україні живуть представники понад 100 національностей. Такого багатонац. хар-ру **Е.с.У.** набула внаслідок бурхливих іст. та етнополіт. процесів, які відбувались на її території упродовж століть. За даними Всеукр. перепису населення 2001 р. **Е.с.У.** складають представники 130 національностей та народностей. Домінуючою в Україні є титульна національність – українці. На дату перепису (05.12.2001 р.) к-сть українців становила 37 млн 541,7 тис. осіб, або 77,8% усього населення України. Заг. к-сть

представників субетносів укр. етносу (бойки, гуцули, лемки, литвини, поліщуки, русини), які постійно проживають в Україні, становила 32,4 тис. осіб. Основним місцем їх проживання були дві зах. обл. – Закарпатська (10,2 тис. ос., або 31,5% усієї к-сті) та Івано-Франківська (21,5 тис., або 66,3%). Незначна їх к-сть живе також у Тернопіл. (364 ос., або 1,1%) та Львів. (196 ос., або 0,6%) обл. В ін. 23 обл. їх загалом налічувалось 179 осіб. Серед названих субетносів найчисельнішими є гуцули (21,4 тис. або 66%) та русини (10,2 тис. або 31,4%). Лемки нараховували 672 особи, бойки – 131 особу, литвини – 22 особи, поліщуки – 9 осіб. Рідною мовою гуцули, лемки і бойки визнають переважно укр. мову (99,0%, 95,4% та 86,3% відповідно), тоді як русини здебільшого віддають перевагу мові своєї етн. групи (66,0%) і лише третина з них (31,0%) – українській. Серед бойків 10,7% осіб визнали рідною мову своєї етн. групи.

Крім українців в Україні проживає 10,7 млн представників титульних національностей ін. д-в (22,2% населення). Серед цієї категорії найбільшою за к-стю (77,8%) та другою після українців є росіяни. За даними перепису їх к-сть становила 8 млн 334,1 тис. осіб. Росіяни розселені по території України досить нерівномірно. Крім АР Крим і м. Севастополя, де частка росіян відповідно 58,3% і 71,6% усіх жителів, найбільша їх к-сть спостерігається у Донец. (14,2% усієї к-сті), Луган. (11,9%), Харк. (8,9%), Дніпропетр. (7,5%), Одес. (6,1%) та Запоріз. (5,7%) обл. Питома вага росіян щодо всього населення в цих регіонах також висока і коливається від 17,6% у Дніпропетр. до 39,0% – у Луган. обл. Загалом на зазначених територіях живе 54,3% (5,2 млн) усіх росіян України, а з урахуванням АР Крим і м. Севастополя цей показник становить 71,6% (6,6 млн). Серед ін. обл. тільки у Миколаїв., Херсон., Сумс., Полтав. та Київ. к-сть росіян перевищує 100 тис. осіб у кожній, а їх частка складає 14% – 6%, в решті обл. як абсолютна, так і відносна к-сть росіян серед населення цих регіонів незначна і коливається від 1,2% у Тернопіл. до 3,6% у Львів. обл.

Третє місце у **Е.с.У.** посідають білоруси (275,8 тис. осіб). Вони розселені по терито-

рії України достатньо рівномірно і живуть, як і росіяни, в усіх без винятку обл. Проте найбільша їх к-сть спостерігається у Донец., Дніпропетр., Луган., Харк. обл., у Криму та м. Києві (56% від заг. к-сті).

К-сть євреїв порівняно з 1989 р. скоротилась на 382,7 тис. осіб (78,7%) і становила за даними перепису 2001 р. 103,6 тис. осіб. Внаслідок цього за к-стю євреї перемістилися з третього на десяте місце, а їх частка щодо всього населення України знизилась з 0,9% до 0,2%. Гол. причиною зменшення к-сті євреїв став їх від'їзд на постійне проживання до ін. країн, який особливо посилювався в кін. 1980-х та поч. 1990-х років.

П'яте місце за к-стю посідають крим. татари. У порівнянні з даними останнього радян. перепису населення їх к-сть збільшилася у 5,3 рази і налічувала 248,2 тис. осіб (у 1989 р. їх к-сть становила 46,8 тис. осіб). Питома вага представників цього етносу серед населення України збільшилась з 01% до 0,5%. Таке інтенсивне збільшення к-сті крим. татар стало наслідком їх повернення до України з місць депортації, яке розпочалося ще в сер. 1980-х років і протягом 1990-х рр. набуло масового хар-ру.

3-поміж представників ін. національностей найчисленнішими, незважаючи на зменшення їх к-сті у період між переписами 1989 та 2001 рр., залишаються болгари (204,6 тис., або 0,4% всіх жителів України), угорці (156,6 тис., або 0,3%), поляки (144,1 тис., або 0,3%), греки (91,5 тис., або 0,2%), німці (33,3 тис., або 0,1%). Абс. к-сть румун в означений період збільшилася на 12,0% і становила 151,0 тис. осіб, але їх питома вага серед усього населення України не змінилась і залишилась на рівні 1989 р. – 0,3%.

Загалом упродовж 1990-х рр. серед найбільш чисельніших національностей, що живуть в Україні, абсолютне збільшення к-сті осіб було притаманне (окрім українців) тільки кримським татарам, румунам, вірменам, грузинам та азербайджанцям: к-сть азербайджанців в Україні збільшилася в 1,2 рази, грузинів – в 1,5 рази, вірмен – в 1,8 рази. Збільшення к-сті

цих етносів було пов'язано з напливом біженців із д-в Кавказу в наслідок етн. конфліктів, які спалахнули там після розпаду СРСР.

Статист.-демогр. виклад **Е.с.У.** не розкриває усієї складності і суперечливості етнополіт. процесів в суч. укр. сусп-ві та закономірностей і чинників, що на них впливають. Вирішуючи практ. завдання та розробляючи теорет. проблеми у площині вітчизн. етнополітики **Е.с.У.** слід сприймати як базове джерело інформації. Об'єктивний наук.-практ. аналіз етнополіт. процесів та явищ в Україні потребує врахування окрім **Е.с.У.**, широкого кола етнополіт. понять та явищ, таких як нац. ідентичність, етнічність, нац. та етн. усвідомлення та самосвідомість. Особливу увагу слід звернути на такі властивості етнічності, як багаторівневність та ситуативність, а, також на поняття «криптонаціональності» – приховування індивідами з певних міркувань своєї національності та її зміна у офіц. документах.

Також слід мати на увазі те, що у пострадян. добу **Е.с.У.** перетворилась на привід та підґрунтя для численних політ. спекуляцій, особливо під час виборчих компаній, як з боку вітчизн. політ. акторів, так і з боку політ. кіл деяких заруб. країн, що зацікавлені у дестабілізації внутрішньополіт. становища в Україні.
/В. Семко/

Ефективність влади – гарантоване проведено в життя компетентних владних розпоряджень із найменшими витратами або здатність досягати соц. значимих цілей, ефективно управляти всіма сферами сусп. життя, адекватно реагувати на вимоги і потреби, знаходити вирішення проблем, які назрівають. **Е.** є однією з важливих інтегральних характеристик влади. Умовами **Е.в.** є достатність підстав для влади та ефективне використання її ресурсів. У політ. науці виділяють критерії **Е.**, які становлять собою ознаки, сторони, прояви управління, аналізуючи як можна визначати рівень і якість управління, його відповідність потребам та інтересам сусп-ва. **Е.в.** є величиною непостійною, і залежить як від заг. соціокультурних умов розвитку сусп-ва і д-ви, так і від конкретних чинників: наявність (чи від-

сутність) матеріальних і моральних ресурсів влади; ступінь демократичності влади; межі застосування влади; інформованість, своєчасність, злагодженість.

Для критеріїв **Е.** характерні такі властивості: а) кращій **Е.** відповідає більше значення критерію; б) за умови досягнення критерієм **Е.** заданого нормативного значення діяльність вважається успішною, в протилежному випадку – неефективною. Важливий критерій **Е.в.** – раціональність її «вертикальної» і «горизонтальної» структур, де вертикальна структура забезпечує владу зверху вниз, а горизонтальна структура відображає координацію владних дій групи приблизно рівноправних суб'єктів на один або кілька об'єктів. Одним із показників **Е.в.** є її авторитет – ступінь визнання сусп-вом ділових, творчих якостей суб'єктів влади, її здатність виражати інтереси більшості громадян. Однією з неодмінних умов **Е.в.** є контроль – облік та аналіз розпоряджень влади, основним у налагодженні якого є організаційне, технічне та кадрове забезпечення.

При винайденні формули **Е.в.** (політичної) слід врахувати такі чинники: відображення в діяльності влади інтересів тих сусп. груп, які вона представляє; оптимальність організаційної структури різних гілок влади; фаховість політ. кадрів; оптимальність прийняття та впровадження політ. рішень; легітимність влади. Однак, в будь-якій владі може розпочатися явище ерозії влади, тобто втрата **Е.** Цей процес має такі осн. ознаки: управлінські дії стають все менше ефективними; чим вищий адмін. рівень, тим сильніші тенденції до псування влади. На цей процес впливають щонайменше два чинники: особистісні – інтереси людей, їх значення, міжособистісні вміння; середовище – геополіт. умови, культурні традиції, сусп. установи; в) процесуальні – динамічні ситуаційні умови, пов'язані з успіхом чи невдачею особи. /С. Була/

Ефективність політичної системи – здатність **п.с.** успішно виконувати свої ф-ції, які можуть визначатися різними способами,

що викликано складністю і різноманітністю політ. життя.

Класична класифікація ф-цій **п.с.** належить Г. Алмонду, який вважає, що всі **п.с.** системи мають два базових набори ф-цій – *вхідні* і *вихідні*. До перших він відносить політ. соціалізацію, політ. рекрутування, артикуляцію інтересів, агрегування (узгодження) інтересів, політ. комунікацію. До других – нормотворчість, нормозастосування, контроль за виконанням норм. Результативність **п.с.**, як вважав Алмонд, забезпечується певними її здібностями: екстрактивної (витяг ресурсів з середовища), регулятивної (контроль і регулювання), дистрибутивної (розподіл цінностей), респонсивної (відповідь на виклики середовища), символізуючої (забезпечує легітимність (законність) і підтримку за допомогою символів, гасел і міфів). **Е.п.с.** пов'язана з її здатністю швидко та адекватно реагувати на вимоги сусп-ва, досягати поставлених цілей, регулювати соц. та політ. відносини. У такому аспекті, критеріями **Е.п.с.** є рівень розвитку її можливостей, до яких відносяться: 1) здатність до мобілізації ресурсів, 2) здатність контролювати поведінку індивідів і груп, 3) здатність розподіляти дефіцитні ресурси, послуги і статуси, 4) здатність до збереження та відтворення цінностей.

За Д. Істоном, найважливіше значення у функціонуванні **п.с.** має її стабільність, здатність до самозбереження. При цьому, зміни, перетворення **п.с.** є найбільш ефективним шляхом до політ. стабілізації. **П.с.** вважається ефективною тоді, коли ін-ти влади забезпечують повне і точне виконання своїх рішень, спрямованих на досягнення політ. та сусп. мети, адекватно тому чи ін. іст. етапу цивілізаційного розвитку. Отже, зміст політ. рішень, їх соц. спрямованість, засоби досягнення, технологічний і організаційний потенціал сусп-ва мають конкретний іст. вимір. Напр., якщо на поч. XX ст. осн. критеріями **Е.п.с.** були її здатність забезпечити екон. і військ. міць країни (на цій основі завойовувати колонії, впливати на розподіл ринків збуту і джерел сировини), нехтуючи при цьому потребами широких сусп. верств, то наприкін. XX – поч.

XXI ст., такими критеріями стає здатність **п.с.** створювати гідні умови для життя людей відповідно до суч. цивілізованих стандартів.

На суч. етапі сусп. розвитку пріоритетними стали гуманітарні критерії **Е.п.с.**, а саме: створення сприятливих правових умов для екон. і соц. розвитку та надання д-вою мінімальних соц. благ, забезпечення гарантій прав і свобод громадян; підвищення престижу країни на міжнар. арені та забезпечення її інтеграції в глобальні та регіональні міжнар. структури, посилення конкурентоспроможності на світових ринках. Важливим критерієм **Е.п.с.** із точки зору політ. управління є її здатність знизити показник соц. нерівності, який показує, у скільки разів доходи 20% найбагатших людей в сусп-ві перевищують доходи 20% найбідніших (цей показник у розвинених країнах становить 6–10 разів, а в перехідних і бідних країнах – 30–60 разів. Крім цих соц. стандартів, при оцінці **Е.п.с.** потрібно звертати увагу на показники, що характеризують рівень надання органами політ. влади послуг населенню у сфері охорони здоров'я (враховується питома вага населення, що має доступ до мед. обслуговування, питної води, каналізації та коефіцієнти дитячої та материнської смертності, заг. народжуваності, поширення недоїдання та ін.), рівень освіти (питома вага учнів певної вікової групи в початковій і середній школі), коефіцієнт неписьменності серед дорослого населення. **Е.п.с.** визначається також її здатністю створити умови для захисту прав і свобод людини і громадянина, що стосується: ратифікації міжнар.-правов. документів у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина; відповідності нац. законодавства міжнар. стандартам, створення суч. цивілізованої системи судового і парлам. контролю за дотриманням прав і свобод громадян,

забезпечення максимально сприятливих умов для міжнар. моніторингу в цій сфері, а також для громад. правозахисної діяльності; законодавчого забезпечення процедур оскарження неправомірних дій органів влади (у т. ч. глави д-ви і уряду) в судах адмін. юрисдикції.

Показниками низької **Е.п.с.** в сфері захисту прав людини є показники, які вказують на: високий рівень корумпованості та тіньової економіки; значну к-сть нерозкритих злочинів, скоєних в сфері посягання на життя, власність і свободу особистості; наявність у спорах між громадянами і владою значної к-сті фактів, які фіксують затягування терміну розгляду судових справ або виконання судових рішень. **Е.п.с.** на міжн. арені оцінюється за допомогою показників, які свідчать про її здатність: займати провідні позиції в таких важливих міжнар. відносин, як військ., екон., технолог. і культ.; впливати на хід подій у регіоні чи глобальні світові процеси, бути «самостійним політ. гравцем» (якими є США, Франція, ФРН, КНР і Росія), бути лідером або активним учасником таких міжнар. глобальних і регіональних структур, як Рада Безпеки ООН, Світовий банк, Міжнар. валютний фонд, Всесвітня орг-ція торгівлі, НАТО та ЄС; послідовно здійснювати курс на інтеграцію в міжнар. структури з метою наближення своїх політ. правових, екон. і культ. систем до універсальних цивілізаційних стандартів світового розвитку; максимально використовувати вигідний геополіт. статус для реалізації нац. інтересів, забезпечити привабливий імідж країни з точки зору її політ. стабільності, послідовного курсу на демокр. модернізацію політ. ін-тів, дотримання міжнар. стандартів у сфері захисту прав і свобод людини. /О. Кириленко/

Є

Євразійство – напрямок рос. сусп.-філос. думки, що сформувався у 20-30-ті рр. ХХ-го ст. у середовищі рос. еміграції у Зах. Європі. Основоположниками і головними теоретиками Є. були історик Г. Вернадський, філософи Л. Карсавін, В. Ільїн, С. Франк, лінгвіст князь М. Трубецької, проф. Р. Якобсон, письменник О. Ремізов та ін. Є. швидко оформилось із невеликого гуртка у широкий інтелект. рух, який мав свої центри у Франції, Німеччині, Великій Британії, Австрії, Чехословаччині і навіть у Харбіні (Китай). Соц.-екон. програма Є. була сформульована у брошурі «Євразійство. Досвід систематичного викладу» (1926). «Євразійці» підтримували зв'язки з Радянською Росією, куди вони відправляли різноманітну літ-ру. Вони мали «Євразійське книговидавництво» та друкували власний часопис – «Євразійська хроніка», який під ред. П. Савицького видавався в 1925-1937 рр. спочатку в Берліні, а потім у Парижі. У 1928 р. було створено євразійський центр у Парижі, який вирізнявся більшою політизованістю та орієнтацією на перетворення євраз. руху на партію. У 1928-1929 рр. відбувся розкол Є. у зв'язку з прорадян. і пробільшовицькою діяльністю лівого угруповання, що випускало газ. «Євразія» (Л. Карсавін, С. Ефрон, Д. Святополк-Мірський та ін.). Із керівництва євраз. руху на знак протесту вийшли М. Трубецької, П. Савицький і М. Алексєєв. Вони випустили брошуру «Газета «Євразія» – не євразійський орган», в якій оголошували ліве Є. антиєвразійством. Ліві євразійці незабаром покинули ряди руху, деякі з них повернулися в СРСР, як Д. Святополк-Мірський, і там стали жертвами політ. репресій. На поч. 1930-х рр. «правим євразійцям» вдалося відновити рух і навіть створити емігрантську Євраз. партію (1932). У 1937 р. євраз. рух фактично припиняє існування. «Євразійці» розглядали кол. територію Рос. імперії та СРСР як окремий геогр. регіон, що має особливі власні риси, які відособлюють його від Європи і Азії. Визначивши цю тери-

торію як «Євразію», євразійці наполягали на природній геогр. самобутності рос. культ.-іст. традиції, на тому, що Євразії належить керівна і провідна роль у розвитку людських культур. У сфері зовн. політики вони робили наголос на необхідності «азіатської» орієнтації, стверджуючи, що Росія культурно ближча до Азії ніж до Європи. Що ж до Європи, то їм була властива думка, що зах. європ. культура гине, а на її місце має прийти нова культура з Азії, яка об'єднає східні елементи культури зі західними. Є. було ідейно близьким до рос. слов'янофільства і засадничо недружнім укр. нац. рухові, бо намагалось створити з усіх народів Моск. імперії один «євразійський» народ. Ідеї Є., практично забуті до др. пол. ХХ ст., були багато в чому відроджені істориком і географом Л. Гумільовим і набули широкого поширення до поч. ХХІ ст.

Сьогодні нова хвиля ідейного руху Є. в Росії має назву «неоевразійство». Відродження Є. в суч. Росії у вигляді неоевразійства пов'язане з пошуком «третього шляху» розвитку, у контексті якого Є. розглядається як ідеологія зміцнення і відродження Росії – великої д-ви, носія вселенської місії, захисту її самобутності перед обличчям глобалізму й від тиску з боку Заходу. Неоевразійство стало основою сучасної рос. геополітики і сформувалось у впливову наук. школу. Найбільш відомий її представник – О. Дугін, один із засновників «Націонал-більшовицької партії», а згодом т. зв. «Євразійської партії Росії» (2002). /Т. Сидорук/

Євромайдан – заг. назва довготривалих антиурядових і антипрезидентських акцій протесту наприкінці 2013 – на початку 2014 р. в Україні та світі, що почалися після згоргання Кабінетом Міністрів України зовнішньополіт. курсу на євроінтеграцію та прийняття рішення щодо призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС, якому передувало шість років переговорів та роботи над текстом документу.

Перший вуличний мітинг на підтримку євроінтеграції був організований увечері 21 листопада 2013 р. на Майдані Незалежності в Києві зусиллями громад. активістів та співробітників ЗМІ, зокрема І. Неродик, О. Іжик та М. Найєма, які рішуче закликали співвітчизників «виходити на Є.» в соц. мережах.

Різка зміна зовнішньополіт. вектору та відновлення переговорного процесу щодо зміцнення торг.-екон. зв'язків з д-ми-членами Митного союзу, а за фактом свідоме введення в оману населення країни, обурило та спонукало підтримати акції протесту представників інтелект. (філософ М. Попович, письменник С. Жадан, поетеса Л. Костенко), культ. (співачка Руслана, гурти Океан Ельзи, Плач Єремеї, Тартак, художник С. Полярков) та дух. (блаженніший Любомир Гузар, глава УПЦ КП Філарет) еліти країни. Також важливу роль під час розгортання перших подій на Є. зіграли студент. страйки та марші. Характерним є те, що спочатку мітинг на Майдані Незалежності в Києві носив виключно мирний хар-р, проходив без використання парт. символіки і залучення опозиц. політ. лідерів. Протестні акції незабаром відбулися також й в ін. містах України та місцях проживання укр. діаспори.

Після завершення 3-го саміту ЄС «Східне партнерство» у Вільнюсі, який відбувся 28 та 29 листопада 2013 року, укр. влада здійснила спробу силового розгону учасників Є. У ніч на 30 листопада 2013 р. співробітники міліцейського підрозділу спеціального призначення «Беркут» витіснили громадян, які залишилися ночувати на Майдані, застосовуючи кийки та надмірну силу, в результаті чого велика к-сть мітингувальників була поранена. Формальним приводом розгону послужила необхідність встановлення традиційної новорічної ялинки на центр. площі столиці. Щонедільне народне віче на Є. наступного дня (1 грудня 2013 р.) нараховувало біля півмільйона учасників, що стало своєрідним рекордом для незалежної України.

Жорстоке побиття активістів стало каталізаторами посилення протестних настроїв у сусп-ві, основними причинами яких разом

із євроінтеграційним прагненням громадян вважаються незгода з системою подвійних стандартів, корупцією, соц. нерівністю, придушенням демокр. процесів та свободи слова в Україні. Спроба примусового згортання акцій протесту радикалізувала антиурядові мітинги та призвели до самоорг-ції громадян у «сотні самооборони» і – у подальшому – до захоплень адмінбудівель, конструюванню «барикад» для захисту від силових штурмів з боку міліції та озброєних сутічок із спецпризначеннями.

Ігнорування владою вимог учасників Є. (звільнення затриманих демонстрантів, відновлення Конституції в редакції 2004 р., повернення євроінтеграційного курсу України тощо) та прийняття Верховною Радою України пакету законів, направлених на обмеження свободи мирних зібрань громадян, створення тиску на ЗМІ, зобов'язання реєстрації в якості «іноз. агентів» громад. орг-ції, які отримують фінансову допомогу від закордонних фондів та ін., лише загострили ситуацію. Критики даного суп. явища також часто вбачають причину Є. у б-бі зах. (США, ЄС) та рос. сил за геополіт. вплив на Україну.

Починаючи з 19 січня 2014 р. аж до 21 лютого 2014 р. у центрі столиці України тривали криваві зіткнення із силовими структурами, в яких за найменшими підрахунками загинуло більше сотні людей. Результатом Є., який експерти іноді кваліфікують як революцію чи держ. переворот, стало повернення до Конституції 2004 р., переформатування парлам. більшості, зміна уряду та відсторонення Верховною Радою України від виконання своїх обов'язків Президента України В. Януковича у зв'язку з самоусуненням і втечею до Росії.
/А. Бандурка/

Європа Регіонів – концепція, яка відбиває зростаюче значення субнаціональних та транскордонних територіальних спільнот в ЄС та має на меті визначити місце регіонів у ньому. Вона протистоїть централістичній концепції творення загальноєвроп. ін-тів і передбачає активну участь регіонів країн Європи у владних ф-ціях ЄС. Концепція **Є.Р.**

щільно пов'язана з традиціями європ. федералізму, властивими для західноєвроп. політ. думки. Й суч. концепція Є.Р., і більш давня ідея «Об'єднаних Штатів Європи» базуються на принципах федералізму, але у першому випадку суб'єктами федерації є регіони, у другому – нац. д-ви. Викликана глобалізацією криза нац. д-ви, в результаті якої параметри компетенції нац. урядів відчують суттєві зміни, а регіони все наполегливіше вимагають більшого самоврядування та самостійного виходу на міжнар. арену, надає концепції Є.Р. переконливих аргументів. Процес переходу від «Європи д-в до Є.Р.» почався наприкінці 60-х рр. ХХ ст. у межах пошуку нових, інституціональних форм інтеграційної взаємодії, який призвів до виокремлення прикордонних і транскордонних регіонів, а з часом й великих міжрегіональних об'єднань.

Сьогодні Є.Р. концептуалізується у трьох основних варіантах. *Перший варіант* – радикальна інтерпретація Є.Р. у смислі відмирання нац. д-ви через її неадекватність сучасним реаліям та формування Єдиної Європи двох рівнів – наднаціонального та регіонального. Така точка зору ґрунтується на неоліберальних концепціях, які акцентують на поверненні до вільної конкуренції з гаслом «менше д-ви, більше ринку», тобто, регіони за прикладом підприємств повинні вступити один із одним у конкурентну б-бу. Прихильники такого підходу пропонують трансформувати централізовану податкову систему й передати вирішення проблем соц. забезпечення, зайнятості та освіти на місцевий рівень. Цей процес, у кінцевому результаті, має призвести до виникнення мережі регіонів як нової форми транснаціональної інтеграції. Такій точці зору традиційно протистоять «євроскептики», які наполягають на тому, що суч. сусп-во – ін-т набагато складніший, ніж підприємство. Лібералізація руху капіталів та створення єдиного ринку суттєво збільшили розрив між рівнями розвитку регіонів, а наднаціональні структури ЄС, в яких представництво інтересів населення в органах прийняття рішень зведено до мінімуму, не зацікавлені в урегулюванні цього процесу. Також, на їхню думку,

регіони не мають тих засобів, які необхідні, щоб взяти на себе ф-ції нації-д-ви. Багато дослідників доводять, що нац. д-ва змінюється під впливом глобалізації та регіоналізації, але не відмирає. Невипадково радикальна інтерпретація Є.Р. користувалась популярністю лише у 1960-х рр., коли федеративну Є.Р. передбачалось побудувати на повоєнній відтворувальній хвилі. Другий варіант – Є.Р. як інтенсифікація міжрегіонального співробітництва – горизонтальна інтеграція через ігнорування старих кордонів усередині ЄС, які перешкоджають повноцінному розвитку природних регіонів. Горизонтальна інтеграція розглядається передусім як екон. вимір Є.Р., тобто співробітництво регіонів у соц., екон., технолог. та культ. сферах. Мотивація міжрегіонального співробітництва виходить передусім із виявлення спільних проблем та (або) інтересів, а саме співробітництво надає можливість більш повно використовувати потенціал розвитку кожного з регіонів-учасників. Починаючи з 70-х рр. ХХ ст. у міжрегіональному співробітництві активно беруть участь сусідні, передусім прикордонні, регіони, які традиційно відігравали периферійну роль в економіці нац. д-в. У 80-х роках активізується співробітництво й віддалених екон. активних регіонів, які реалізують спільні високотехнологічні проекти. Останні десятиріччя суб'єкти міжрегіонального співробітництва беруть повноцінну участь у європ. внутрішньому ринку, чим сприяють горизонтальному «зростанню» Європи. *Третій варіант* – Є.Р. як «триступенева» або трирівнева Європа: ЄС – нац. д-ва – регіони (вертикальна інтеграція). У такому варіанті регіони визнаються як автономні політ. актори в інтеграційних процесах, поруч із нац. д-вами. Йдеться про трирівневу Європу, де кожний рівень наділений відповідними повноваженнями, на основі принципу субсидіарності. Це найбільш адекватно відображає ситуацію, що склалася, за якої регіони набувають усе більшого екон. та політ. значення, але нац. д-ви ще потрібні для забезпечення інтересів своїх громадян і орг-цій через нерівномірність екон. розвитку. Вертикальна інтеграція розглядається як по-

літ. вимір **Є.Р.** Вона має вияв, з одного боку, в посиленні впливу регіонів на нац. політику передусім в галузі її європ. виміру, з іншого, у безпосередній участі регіонів (через формальні та неформальні ін-ти) в процесі прийняття рішень в ЄС. Становлення **Є.Р.** шляхом горизонтальної та вертикальної інтеграції регіонів триває. Цьому процесу перешкоджають диспропорції в рівні екон. й соц. розвитку регіонів на території ЄС та різне положення регіонів у складі нац. д-в в залежності від територ.-держ. устрою останніх. Водночас прагнення до більшої автономії «знизу» не суперечить процесу поглиблення європ. інтеграції, а значною мірою їм підживлюється. У багатьох нац. д-вах прагнення до регіоналізму не може бути реалізоване без імпульсу ззовні у силу певного консерватизму й небезпеки переростання регіоналізму в сепаратизм. А інтеграція без регіоналізму підсилює бюрократизм центральних ін-тів ЄС та поглиблює поділ районів на елітарні і другорядні. /Т. Панченко/

Європейська комісія – ін-т ЄС, вищий орган виконавчої влади, який має право законодавчої ініціативи. До складу **ЄК** входять голова **ЄК** і представники країн-членів. Голову **ЄК**, за Лісабонською угодою, затверджує Європарламент за поданням Ради ЄС, Європарламент затверджує склад **ЄК** у повному складі. Він також контролює діяльність **ЄК**, має право висловлення вотуму недовіри до неї. Склад **ЄК** формується із представників, запропонованих урядами країн Раді ЄС, яка після схвалення їх кандидатур Європарламентом, затверджує склад **ЄК** на термін 5 років. До **ЄК** входять також генеральні директорати як профільні підрозділи, очолювані членами **ЄК** і відповідальні за реалізацію визначених напрямків діяльності в межах компетенції ЄС.

Серед ф-цій **ЄК** координація роботи органів виконавчої влади країн-членів, розробка рекомендацій для діяльності Європарламенту, контроль за виконанням угод, законодавчих рішень ЄС, контроль за дотриманням законодавства ЄС у країнах-членах, проведення консультацій із нац. урядами щодо спільної екон., військ., зовн., культ. політики, вико-

нання дипломат. ф-цій, а також подання позовів до Суду ЄС на країни-члени за порушення законодавства, невиконання членських зобов'язань, недотримання загальноєвроп. стандартів. **ЄК** ухвалює рішення у сфері сільського госп-ва, конкуренції, торгівлі, транспорту, функціонування єдиного внутр. ринку, захисту довкілля. **ЄК** також здійснює управління бюджетом, програмами та фондами ЄС.

ЄК має право законодавчої ініціативи для приведення нац. правових норм у відповідність до загальноєвроп. законодавства. Розроблений законопроект **ЄК** направляє у Раду ЄС, після чого контролює законодавчий процес та виконання рішень Ради ЄС. Більшість рішень **ЄК** мають рекомендаційний хар-р. Існують такі процедури взаємодії **ЄК**, Ради ЄС і Європарламенту, як консультації, спільне прийняття рішень, висловлення згоди. **ЄК** є найбільшим за чисельністю співробітників, орган ЄС. Штаб-квартира **ЄК** розташована у Брюсселі. /М. Чабанна/

Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (ЄКПЛ) – прийнятий Радою Європи 04.11.1950 р. перший міжнар. договір у сфері захисту прав людини, який закріпив усі осн. громадян. і політ. права людини, передбачив ефективний контрольний механізм їхнього захисту. Україна, ставши членом Ради Європи 09.11.1995 р., підписала **ЄКПЛ**. Із набранням нею чинності для України, після її ратифікації Верховною Радою 17.07.1997 р., Україна визнала для себе обов'язковою юрисдикцію Європейського Суду. Цінність **ЄКПЛ** не стільки у фіксації прав та свобод, скільки у створенні механізму їх імплементації, сутність якого полягає у виникненні на європ. просторі особливого органу – Європейського Суду з прав людини. **ЄКПЛ** є не тільки міжнар.-прав. інструментом в галузі прав людини, що має на меті захист широкого спектра громад. і політ. прав особи, разом із тим вона є договором, юрид. обов'язковим для сторін, який встановлює систему контролю за здійсненням прав людини в межах країни-члена Ради Європи, якою є й Україна. Відповідно до ст. 9 Конститу-

ції то «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною нац. законодавства України». /Н. Хома/

Європейська Рада – ін-т ЄС, його вищий політ. орган, сформований із голів д-в і урядів країн-членів ЄС, до складу якого входить також голова Європ. комісії як одного із законодавчих органів ЄС. Голову **Є.Р.** перебирають кожні 2,5 роки. Присутніми на засіданні **Є.Р.** можуть бути міністри закордонних справ країн-членів ЄС та члени Європ. комісії. **Є.Р.** створено у 1974 р. для проведення неформальних зустрічей лідерів д-в із метою уникнення зниження ролі країн-членів. Статус **Є.Р.** офіц. закріплено у Єдиному Європ. Акті у 1986 р. **Є.Р.** набула статус ін-ту ЄС після ратифікації Лісабон. угоди у 2009 р. країнами-членами ЄС. Це сприяє легітиматії ухвалених рішень внаслідок присутності політиків найвищого рівня. **Є.Р.** є міжуряд. органом, діяльність якого спрямовано на вироблення спільних позицій голів д-в та/або урядів. До ф-цій **Є.Р.** належить вироблення напрямів розвитку ЄС, які стосуються европ. інтеграції. Теми обговорень стосуються політ. питань ЄС, питання світ. економіки та міжн. відносин. Рішення **ЄР** мають політ. і юрид. силу, і стосуються ін-тів ЄС, його орг-цій і країн-членів. **Є.Р.** звітує перед Європ. парламентом, надає йому щорічні звіти. Засідання **Є.Р.** відбуваються формально двічі на рік у Брюсселі або у д-ві-члені, яка головує на момент їх проведення. Очолює **Є.Р.** голова д-ви або уряду країни, яка головує у Раді ЄС. Політ. документи, а саме: заяви, директиви і декларації, які ухвалює **Є.Р.**, виступають основою для правових актів і інших рішень, які ухвалюють відповідні органи ЄС. /М. Чабанна/

Європейська Хартія місцевого самоврядування – міжнар. норм.-прав. акт, де сформульовані европ. вимоги до місц. самоврядування і розподілу повноважень між органами держ. влади і органами місц. самоврядування. **Є.Х.м.с.** була прийнята під егідою Конгресу Місцевих та Регіональних Влад

Європи, була відкрита для підписання д-вами членами Ради Європи 15.10.1985 р. та набрала чинності 01.09.1988 р. Майже всі д-ви-члени Ради Європи є учасниками Статуту – виняток становлять три мікро-д-ви: Монако, Андорра та Сан-Марино. Розуміючи місц. самоврядування як право і спроможність органів місц. самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою сусп. справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місц. населення, **Є.Х.м.с.** встановлює необхідність конституц. регулювання автономії місц. самоврядування. Хартія зобов'язує д-ви закріпити у внутр. законодавстві і застосовувати на практиці сукупність юрид. норм, що гарантують правову, адмін. і фін. автономію муніципальних утворень. *Правова автономія* – це наявність у органів самоврядування власних повноважень, визначених конституцією або законом. У межах своїх повноважень орган самоврядування повинен мати повну свободу дій для реалізації власних ініціатив з будь-якого питання. *Організаційна автономія* – це можливість визначати власну внутр. структуру самим органом самоврядування; виявляється передусім у можливості виборної ради формувати на свій розсуд орган виконавчої влади. *Фінансова автономія* – право органу самоврядування на володіння й розпорядження власними коштами, достатніми для здійснення своїх ф-цій і повноважень; частина з них повинна формуватися за рахунок місц. податків і зборів, ставки яких у рамках закону повинні визначатися самим органом самоврядування.

Є.Х.м.с. є першим юрид. документом, що гарантує дотримання принципу субсидіарності д-вами – членами Ради Європи. Зміст принципу субсидіарності передає п.3 ст.4: «Муніципальні ф-ції, як правило, здійснюються переважно тими властями, які мають найтісніший контакт із громадянином. Наділяючи тією чи іншою ф-цією ін. орган, необхідно враховувати обсяг і хар-р завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії». Дане положення раціоналізує сам факт існування місц. самоуправління в структурі влади, пов'язаний із реалізацією фун-

даментального принципу: скоротити адмін. відстань між органом, що приймає рішення, й сферою дії цього рішення, досягаючи таким чином точності фокусування самого рішення й оптимізації витрат на його виконання. Хартія складається з Преамбули та трьох частин. Преамбула закріплює фундаментальні принципи Хартії, якими є: роль місц. самоврядування в забезпеченні демокр., ефективного управління та децентралізації влади; роль муніципальних утворень в розвитку Європи; необхідність для муніципалітетів мати широку автономію. Перша частина містить осн. положення щодо місц. автономії. Зокрема, закріплюється необхідність конституційного і законодавчого регулювання місц. самоврядування (ст. 2), визначаються поняття місц. самоврядування (ст. 3), сфера компетенції органів місц. самоврядування (ст.4), принцип охорони територіальних кордонів місцевих властей (ст. 5), принципи формування та функціонування адмін. структур і ресурси для виконання місц. владою їхніх завдань (ст. 6), умови здійснення ф-цій на місц. рівні (ст. 7), принципи адмін. нагляду за діяльністю місц. влади (ст. 8), фінансові ресурси місцевих властей (ст. 9), право органів місц. самоврядування співпрацювати між собою і створювати міжмуніципальні асоціації (ст. 10) й можливість судового захисту місцевої автономії (ст. 11). Друга частина містить різні положення щодо зобов'язань д-в, що підписали і ратифікували Хартію, виходячи з наміру забезпечити баланс між нормами Хартії та інституційно-юридичними особливостями д-в. **Е.Х.м.с.** надає д-вам право не включати у внутр. законодавство деякі положення Хартії при наявності правового обґрунтування (ст. 12, 13). Ст. 13 закріплює, що принципи місц. самоврядування обов'язкові для всіх д-в. Таким чином, мова йде про компроміс між необхідністю дотримання фундаментальних принципів місц. самоврядування та гнучкістю щодо внутр. права кожної з д-в. Третя частина регулює процедурні питання: підписання, ратифікацію та набрання чинності (ст. 15), територіальну сферу дії (ст. 16), денонсацію (ст. 17) і пові-

домлення (ст. 18). Україна **Є.Х.м.с.** підписала 06.11.1996, ратифікувала – 15.07.1997, Хартія набрала чинності 01.01.1998. /Т. Панченко/

Єврорегіон – інституціалізована форма транскордонного співробітництва, де шляхом співпраці учасників вирішуються спільні політ., соц.-екон., інформ. проблеми та відстоюються регіон. інтереси. Обґрунтування необхідності прикордонного співробітництва міститься в Європ. хартії прикорд. і транскорд. регіонів, яка була прийнята 19.11.1981 р. на нім.-голланд. прикордонні. Перший **Є. EUROREGIO** був утворений у 1958 р. між ФРН і Нідерландами. Від його назви й виник термін «Є.». У 1971 р. була створена Асоціація європ. прикорд. регіонів (Association of European Frontier Regions) – об'єднання, до якого входять як прикордонні, так і транскордонні регіони (бл. 40 учасників); вона відстоює інтереси своїх членів перед держ. структурами, організовує конференції та форуми, є дорадчим органом Ради Європи та ЄС.

Є. Визначають як форму транскорд. співробітництва між територ. громадами або місц. органами влади прикорд. регіонів двох або більше д-в, що мають спільний кордон, яке спрямоване на координацію взаємних зусиль і здійснення ними узгоджених заходів в різних сферах життєдіяльності у відповідності до нац. законодавств і норм міжнар. права для вирішення спільних проблем і в інтересах людей, що населяють його територію по різні сторони держкордону (*І. Студенніков*). **Є.** як визначається і як «певне законодавчо закріплене просторове формування з чітко окресленими межами, до складу якого входять прикорд. господ. комплекси щонайменше двох д-в, що мають спільний кордон, яке має за мету спільно і узгоджено стимулювати соц.-екон. розвиток своїх територій» (*Н. Луцишин*). **Є.**, на думку *К. Соду* – це «група муніципальних одиниць, що належать до д-в по обидва боки кордону і мають спільну адмін. структуру». У політ. аспекті **Є.** має такі особливості: не діють проти інтересів національної д-ви; не є наддерж. утвореннями; у своїй діяльності не підмінують зовнішньополіт.

ф-ції д-в, адм.-тер. одиниці яких є членами Є.

Осн. ф-ціями Є. є: створення міцних транскорд. зв'язків; вирішення соц.-екон., політ. і екол. проблем прикорд. територій; покращення рівня життя населення прикорд. територій; інформаційно-пропагандистська ф-ція; налагодження комунікативних каналів; участь у налагодженні кадрової та міграційної політики; удосконалення законодавства щодо транскорд. співробітництва; формування позитивного іміджу стабільного, відповідального партнера на міжнар. арені тощо. З огляду на це набуває особливого значення політ. складова Є., позаяк регіон виступає суб'єктом міжнар. політики, виразником регіон. і, як наслідок, нац. інтересів, реалізує сусп.-політ. та диплом. ф-ції.

Ініціативи щодо утворення Є. в Україні виникли в 90-х рр. ХХ ст. Перші транскорд. зв'язки були налагоджені між Кроснянським воєводством Республіки Польща, регіонами півн.-сх. Угорщини та Закарпаттям. Місц. органи влади спробували перевести транскорд. співпрацю в інституційні рамки. /Л. Лімвін/

Європейський парламент – ін-т ЄС, один із законодавчих органів. Є.п. створено у 1957 р. за Рим. договором як консультативний орган. За принципом спільних рішень, Є.п. із Радою ЄС мають рівний обсяг повноважень, які стосуються розгляду законопроектів, формування бюджетної політики. Існують такі процедури взаємодії Європ. комісії і Ради ЄС з ЄП, як консультації, спільне прийняття рішень, висловлення згоди. Є.п. обирається громадянами країн-членів ЄС. К-сть представників від країн-членів визначено відповідно к-сті голосів кожної країни в органах ЄС. Проведення прямих виборів, за результатами яких формується Є.п., відбувається щоп'ять років. Голову ЄП обирають на 2,5 роки. До 1979 р. членів ЄП призначали парламенти країн-учасниць. Організаційні принципи та принципи діяльності ЄП визначено Регламентом Європарламенту.

До повноважень Є.п. належить розгляд законопроектів, які представлено Європ. комісією, водночас Є.п. не має права законодавчої

ініціативи, яке у ЄС має Європ. комісія і, у виняткових випадках, група країн-членів. Осн. ф-ції стосуються консультацій та контролю, затвердження бюджету, схвалення та внесення поправок у правові акти ЄС. Процедура затвердження бюджету передбачає два читання, що дозволяє вносити правки у розроблений Радою ЄС проект. Можливим є відхилення бюджету. Є.п. також наводить висновок про діяльність Європ. комісії з виконання бюджету. Є.п. також здійснює правове регулювання у сферах аграрної та антимонопольної політики; затверджує склад Європ. комісії та здійснює контроль за діяльністю Європ. комісії, має право її розпуску, контролює діяльність Ради ЄС, схвалює всі рішення Ради ЄС, контролює її діяльність шляхом розгляду програм та звітів, представлених країною, яка головує у Раді ЄС. Є.п. схвалює прийняття нових членів ЄС, підписання угод про асоційоване членство, торговельних угод із третіми сторонами.

Об'єднання членів Є.п. за політ. орієнтаціями відображено у створенні міжнар. партійних об'єднань у Є.п., які формують парлам. фракції. У суч. Є.п., сформованому за результатами виборів 2009 р. представлено 7 фракцій, а саме: Прогресивний Альянс соціалістів і демократів, Європ. народна партія, Альянс лібералів й демократів за Європу, Зелені – Європейський вільний Альянс, Європейські консерватори і рефермісти, Європейські об'єднані ліви/Ліво-зелені Півночі, Європа за свободу і демократію, а також незалежних депутатів. У складі Є.п. також є безпартійні депутати. Діяльністю Є.п. керує Бюро у складі голови та віце-голів, які обираються на 2,5 роки, порядок денний формує Конф. голів, окремими напрямками діяльності ЄС займаються комісії ЄП, із нац. парламентами контактують міжпарламентські делегації. Засідання комісій Є.п. відбуваються у Брюсселі, сесії відбуваються у Страсбурзі та Брюсселі, секретаріат працює у Люксембурзі. /М. Чабанна/

Європейський Союз (ЄС) – екон. і політ. міжнар. об'єднання, до складу якого включено 28 країн Європи (Австрія, Бельгія, Болга-

рія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція). Передумовами формування ЄС виступило створення та початок діяльності у 1952 р. Європ. об'єднання вугілля і сталі, у 1957 р. Європ. екон. співтва і Європ. співтва з атомної енергії, такими країнами, як: Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Франція. У 1993 р., із розширенням компетенції наднац. структур і к-сті країн-членів, створено ЄС на підставі Маастрихтського договору (1992). Відповідно, опорами ЄС є 1) інституційна, яка передбачає створення Європ. комісії, Європ. ради, Європ. парламенту, Європ. суду як наднац. органів управління, 2) єдина зовн. політика і політика безпеки, 3) єдина політика у сфері внутр. справ.

Правова система ЄС передбачає узгодження законодавства д-в-членів і міжнар. права, з метою регулювання процесу европ. інтеграції, створення та діяльності наднац. ін-тів і відносин в межах ЄС. ЄС має спільну політику у сфері регіон. розвитку, судочинства, внутр. справ, торгівлі, сільського госп-ва, рибальства, спільну зовн. політику, валютну політику та політику безпеки, оборонну політику... У межах ЄС існує спільна система законодавства, функціонує спільний ринок та Шенгенська зона. 17 країн використовують спільну валюту – євро. У Всесвітній орг-ції торгівлі економіка ЄС представлена як економіка єдиної орг-ції, що дозволяє стверджувати про найбільші показники номінального ВВП ЄС, вважати його найбільшим експортером і імпортером товарів і послуг у світі.

Як суб'єкт міжнар. права та міжнар. відносин ЄС має дипломатичні місії, представництва у ООН, ВТО, є представленим у G-7 (Великій сімці) та Групі двадцяти.

Рішення у межах ЄС ухвалюють або наднац. ін-ти, або країни-члени. Наднац. ін-тами ЄС є Європ. комісія, Рада ЄС, Європ. рада, Суд ЄС, Європ. рахункова палата, Європ. центр. банк і Європ. парлам. Європ. рада,

сформована з голів д-в та урядів країн-членів ЄС, є вищим політ. органом Союзу. Законодавчими органами ЄС є Рада ЄС та Європ. парламент, ф-ціями якого є законодавча діяльність, прийняття бюджету, здійснення контролю за діяльністю Європ. комісії, яка також має право законодавчої ініціативи. Європ. комісія, у компетенції якої виконання рішень ЄС, контроль за дотриманням законів, ініціювання позовів проти країн-членів за невиконання зобов'язань, є вищим органом виконавчої влади. Ф-ції виконавчої влади виконує і Європ. рада. Вищим судовим органом є Суд ЄС. Ще одним важливим ін-том є Європ. Центр. банк. Аудиторську перевірку бюджету ЄС здійснює Європ. рахункова палата.

Офіц. кандидатами на вступ до ЄС є Туреччина (з 1987 р.), Македонія (з 2005 р.), Чорногорія (з 2010 р.), Сербія (з 2012 р.), потенційними кандидатами є Албанія, Боснія і Герцеговина. У 2007-2008 рр. розпочато переговори між Україною і ЄС про укладання Угоди про Асоціацію, яка передбачає насамперед екон. інтеграцію. Проте у листопаді 2013 р. укр. влада в односторонньому порядку вирішила відмовитися від підписання угоди. Після подій Євромайдану, 21.03.2014 р. підписано політ. частину Угоди про асоціацію з ЄС.

Для вступу до ЄС країна-кандидат повинна відповідати Копенгагенським критеріям, прийнятим у 1993 р., які стосуються дотримання демокр. принципів, прав та свобод людини, правової д-ви і наявності конкурентоспроможної ринк. економіки, а також визнання спільних правил та стандартів ЄС. /М. Чабанна/

Єдність загальнонаціональна – тісні економічні, культурні, мовні, релігійні та ін. зв'язки між регіонами однієї д-ви; дружні взаємовідносини між людьми, етн. групами, націями та ін., а також розуміння між владою і народом, владою та опозицією, центром і регіонами, що є політ. проблемою, якою спекулюють і використовують під час виборів та в особистих цілях. Це усвідомлення кожного члена великої поліетнічної укр. спільноти того, що він мешкає в Укр. д-ві, яка має влас-

ну історію і територію, на якій споконвічно проживали прашури етн. українців, які мали неповторну мову і культуру, яка століттями удосконалювалася, розвивалася, є надбанням і цінністю нинішнього покоління, яке має її оберігати, вивчати, розвивати та передавати майбутнім нащадкам. Ідея загальнонац. єдності для укр. спільноти в усі часи розвитку її культури, мови, освіти, православної віри, розбудови Укр. державності була актуальною. Не втратила вона свого значення і наразі. У перехідний період державотворення проблема консолідації соц.-політ. спільнот України є найважливішою і найскладнішою. Оскільки Укр. д-ва є поліетнічною і полікультурною, то проблеми формування загальнонац. єдності потребують уважного вивчення та цивілізованого розв'язання.

Відтак, укр. полікультурне сусп-во може об'єднатися навколо нац.-демокр. ідеології. Праві політ. сили, як правило, дають негативну оцінку тим, хто підтримує ліберально-центристську та соціально-комуністичну ідеології, котрі намагаються консолідувати укр. народ навколо рос. мови, Рос. православної церкви та її філії – Моск. патріархату, яка є надто політизованою інституцією. Ті спільноти, які симпатизують цим ідеологіям, переймаються ідеєю закріплення в Україні двомовності або російськомовної одномовності на офіц. юрид. рівні, а це не спонукає до загальнонац. єдності.

У той же час загальнонац. консолідації перешкоджають: а) відсутність укр. патріотизму, для відродження якого українська влада упродовж років незалежності мало що робила; б) володарювання на укр. землі рос. капіталу; в) розвиток корупції та відсутність у більшості держ. діячів високих моральних цінностей,

про які укр. влада згадує лише під час урочистих подій та у період виборчих кампаній. Це свідчить про те, що держ. машина використовується для того, аби задовольнити інтереси невеликого прошарку людей. Це також працює не на користь загальнонац. єдності. Консолідувати укр. сусп-во зможе ідеологія, яка базуватиметься на засадах реального патріотизму. Саме за таких умов в укр. політ. середовищі може з'явитися здорова конкуренція і змагання інтелекту замість брудних технологій, спрямованих на збурювання сусп-ва.

Так, щоб об'єднати укр. полікультурне сусп-во, необхідно визначити мету і напрямки подальших трансформацій, а також розробити єдину стратегію та засоби її утвердження в усіх сферах і галузях сусп.-політ. життя країни. У той же час уряди, сусп. і політ. орг-ції та ін. спільноти мають виступати не як опоненти своїх попередників, а як спадкоємці і партнери. Ці принципи об'єднують сусп-во і розвивають д-ву в економічному, культурному, інформаційному та освітньому та ін. сенсі. Такі стосунки між партнерами або політ. акторами є перспективними, цивілізованими і проєвропейськими. Лише у такому разі і влада, і опозиція будуть співпрацювати разом на благо сусп-ва і д-ви.

Отже, консолідувати укр. полікультурну спільноту можна з допомогою таких ціннісних систем, як злагода, толерантність, плюралізм думок, екон. лібералізм, нац.-культ. автономія, виваженість, наполеглива робота, обґрунтованість, переконливість і демокр. орієнтири. Варто зазначити, що на самоідентифікацію і захист своїх політ. і культ. інтересів повинні мати право всі спільноти – нац. меншини, російськомовні українці, корінні народи, етн. групи та ін. /С. Савойська/

Ж

Жовта преса – низькопробна преса, що в гонитві за сенсацією публікує недостовірну й перекручену інформацію, скандальну хроніку, компрометуючі факти (реальні або вигадані) з особистого життя відомих людей. Інформація у таких виданнях є не як духовно-практ. знання, а як розважальний товар. Термін виник 1895 р. у США щодо газ. «Нью-Йорк Уорлд» і «Нью-Йорк Джорнел», де в 1894-1898 рр. друкувався комікс «Жовта дитина», який був одним із перших коміксів, надрукованих у кольорі. Ці газ., окрім коміксу, були відомі тим, що повідомляли про вбивства, нещасні випадки на пожежах та ін. надзвичайні події, щоб розважити своїх читачів і – гол. – збільшити свій тираж. Газ. були учасниками так званих «бульдожих війн» за читача, використовуючи при цьому експресивні заголовки статей, які б, за словами видавця цих газ. В. Р. Херста, «кусали читачів неначе бульдоги». /В. Терещенко/

Жіноча громадська організація – добровільне об'єднання громадян, які об'єдналися для здійснення та захисту прав і свобод жінок,

задоволення сусп., зокрема, екон., соц., культ., екол. та ін. інтересів. Згідно Закону України № 4572-VI «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. в Україні розрізняють за організаційно-правовою формою громад. орг-ції (фіз. особи) і громад. спілки (юрид. особи). Гострота тієї чи ін. проблеми сусп-ва залежить від того, якою мірою громад. орг-ції реагують на неї. **Ж.г.о.** відстоюють рівні права та можливості жінок на освітню та професійну діяльність, володіння майном, участь у прийнятті рішень та ін. Процес інституціалізації **Ж.г.о.** розпочався у 90-х рр. XX ст. Тенденція до зростання к-ті **Ж.г.о.** в Україні прослідковується, але не є стрімкою. Згідно єдиного реєстру громад. формувань із всеукр. статусом на 2013 р. **Ж.г.о.** налічується – 37, що становить 1%. **Ж.г.о.** типологізуються *за масштабом*: міжнародні, всеукр., регіональні, місц.; *за етн. критерієм*: моно- та поліетнічні; *за діяльністю*: політичні, правозахисні, освітні, наукові, бізнесові, мистецькі, екологічні, ті, що протидіють насильству, торгівлі людьми та ін. Проблемними питаннями **Ж.г.о.** залишається їх кількісні та якісні складові їх розвитку. /О. Ярош/

З

Законодавча ініціатива – офіц. внесення законопроекту в законодавчий орган у відповідності із встановленою процедурою; перша стадія законодавчого процесу. Зумовлює зобов'язання відповідного законодавчого органу розглянути даний законопроект на своєму засіданні. Визначення органів і осіб, які мають право **З.і.**, як правило, здійснюється актом найвищої юрид. сили – конституцією. Коло суб'єктів права **З.і.** пов'язане з формою держ. правління, прийнятої в тій чи ін. країні. Домінуючу у більшості країн світу роль у реалізації права **З.і.** відіграє уряд, реалізуючи «урядову ініціативу». Але у д-вах із парламентарними формами правління, а також «змішаних» форм республік коло суб'єктів цього права є більш широким, ніж у президентських республіках.

У президентських республіках суб'єктами права **З.і.** визнані лише парламентарії. Напр., в палатах Конгресу США заборонено колективну законодавчу ініціативу, хоча ніхто не може перешкодити кільком конгресменам або сенаторам запропонувати аналогічні законопроекти. Представники ж виконавчої влади в цих д-вах такого права формально позбавлені, що трактується як реалізація принципу розподілу влад. Хоча у Великій Британії білль (законопроект) може бути внесений до парламенту тільки його членом. Навіть міністр, коли пропонує білль, формально виступає як член парламенту.

У деяких країнах суб'єктами права **З.і.** є депутати і уряд (Франція), постійні комітети парламенту (Австрія, Естонія, Латвія, Словаччина, Угорщина, Японія), парлам. фракції (в Естонії та Португалії), представницькі органи місц. самоврядування (Чехія), Генеральний прокурор (Бразилія). У багатьох країнах (Австрія, Іспанія, Латвія, Литва, Македонія, Румунія, Словенія) існує народна **З.і.**, коли суб'єктом **З.і.** є виборці у певній к-сті (у Латвії 1/10 частина виборців, у Македонії 10 тис. осіб, у Словенії не менше 5 тис. виборців).

У постсоціалістичних країнах ЦСЄ і кол. СРСР це право належить переважно президентам. В Україні, відповідно до ст. 93 Конституції України, право **З.і.** належить є Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національний Банк України. Законопроекти, які вносяться Президентом України у порядку **З.і.** до Верховної Ради України і визнаються ними як невідкладні, розглядаються позачергово. /Г. Зеленько/

Закономірності політичні – розроблені політологією найбільш істотні й сталі тенденції політ./ розвитку, що характеризують реалізацію політ. влади. Залежно від сфери прояву, виділяють чотири групи закономірностей (політ. законів):

1. **Політико-економічні З.** – відбивають співвідношення між екон. базисом сусп-ва та політ. владою як елементом надбудови. Найважливіші політ. закони були сформульовані К. Марксом і Ф. Енгельсом, згідно яких політ. влада є породженням влади економічної, а політ. режим і вся система державності виключно зумовлені об'єктивним розвитком екон. процесів (екон. детермінізм); за цією логікою марксизмом побудовано теорію сусп.-екон. формацій. Дійсно, екон. інтереси складають основне підґрунтя політ. дій; та водночас, політ. влада має відносну автономію, що відкриває чималі можливості зворотного впливу на розвиток екон. системи. Проте, відносна самостійність політики не повинна породжувати «культу влади», ілюзій щодо її надможливостей, бо намагання за допомогою адмін. примусу обійти закони економіки є політ. ідеалізмом і призводять до провалу політ. програм.

2. **Політико-соціальні З.** – характеризують розвиток політ. влади як особливої соц. системи, із власною внутр. логікою та структурою. Осн. законом є посилення стабільності політ. влади завдяки зміцненню її соц. засад

та сусп. легітимації, причому в різних політ. системах ця тенденція реалізується специфічно. Так, автократії для зміцнення стабільності об'єктивно потребують максимальної концентрації влади, віддалення підданих від важелів держ. управління, застосування політ. міфологізації та примусу в різних сферах сусп. життя. Демократична ж система передбачає розподіл гілок влади на законодавчу, виконавчу та судову, децентралізує її на центр. і місц. рівнях, стимулює плюралізм і політ. участь громадян, спирається на принцип консенсусу. Закономірним є також прямий зв'язок між специфікою соц. структури сусп-ва (зокр., наявністю соц. диспропорцій, маргіналів, майнової дихотомії, відсутністю «середнього» класу) і особливостями політ. режиму, що формується у тій чи ін. країні.

3. *Політико-психологічні З.* – відображають комплекс існуючих ментальних зв'язків і відносин між особистістю та владою; зокрема ті, що впливають на політ. емоції, амбівалентне сприйняття влади, суб'єктивні мотивації дій у політиці, на формування політ. свідомості, втілення політ. ідей та ідеалів у ціннісний світ людини. Найбільш активно використовуються *П.з.*, спрямовані на психол. переконання людей щодо визнання права чи необхідності домінування певних політ. лідерів (уперше сформульовані Н. Мак'явеллі).

4. *Політико-правові З.* – відбивають тенденції розвитку політ. системи й державності у напрямку верховенства права (чи навпаки); свідчать про ступінь реалізації принципів гуманізму, прав і свобод особистості, домінування правової традиції, практик парламентаризму і конституціоналізму в сусп.-політ. житті, показують ступінь захисту двою режиму законності й правопорядку та здатність політ. сил (партиї) здійснювати конкуренцію на легальній основі.

Політ. наука формулює також закони структури, функціонування та розвитку політики. *Закони структури* – пояснюють способи орг-ції політ. систем, їх внутр. визначеність та об'єктивну зумовленість. *Закони функціонування* – це істотні, необхідні зв'язки між політ. суб'єктами в процесі часових змін

владних відносин. *Закони розвитку* – визначають тенденції переходу від одного порядку (стану) відносин у політ. системі до ін., від одних ф-цій (чи структури) політ. ін-тів до ін. тощо. Крім того, Г. Тавадов до системи законів політології включає: а) закономірності виникнення і розвитку політ. інтересів, їх взаємодію з ін. сферами життя соціуму; б) закономірності становлення та функціонування політ. влади; в) закони виникнення та розвитку політ. відносин, процесів, явищ, подій; г) закономірності взаємовідносин особистості та влади. /Л. Герасіна/

Запит – один із видів звернення органу держ. влади, депутатів, уповноважених посад і службових осіб, громадян або об'єднань громадян до органів держ. влади, їх посадових осіб з вимогою дати у визначений строк необхідну інформацію. В Україні **З.** як вид звернення застосовується відповідно до законодавчо визначеної процедури. Суб'єктами **З.** є органи держ. влади, їх посадові особи, народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати місцевих рад, громадяни України або їх об'єднання, адвокати. **З.** може бути колективним або індивідуальним. **З.** подається лише у письмовій формі і адресується відповідному держ. органу або його посадовій особі. Об'єктом **З.** є інформація про події, дії органів влади, стан справ у відповідній сфері сусп. відносин, а також інформація щодо особи. Мета **З.** – отримати інформацію у визначені законом строки у встановленому порядку. Органи, до яких адресовано **З.** Зобов'язані надати інформацію, щодо їх діяльності, письмово, усно, по телефону чи використовуючи публічні виступи своїх посадових осіб. Суб'єктом **З.** є юрид. і фіз. особи. **З.** юрид. осіб впливає з їх компетенції, а **З.** громадян – з їх правового статусу. Органи держ. влади та об'єднання громадян мають право подати **З.** у межах своїх повноважень і на їх виконання до відповідного органу законодавчої, виконавчої та судової влади, посадовим особам, які зобов'язані надавати інформацію, що стосується їх діяльності. Громадяни також мають право звер-

нутися до органів держ. влади з вимогою надання йому будь-якого офіц. документа незалежно від того, стосується цей документ його особисто чи ні, крім випадків обмеження доступу до інформації, передбачених законом. **З.** подається відповідно до визначеної законодавством процедури. У ньому зазначається прізвище, ім'я, по батькові громадянина, який подає **З.**, письмова чи усна інформація, яка його цікавить, адреса, за якою він бажає отримати відповідь. Як правило, у більшості країн світу не підлягають обов'язковому наданню для ознайомлення офіц. документи, які містять інформацію, що становить держ. таємницю, конфіденційну інформацію про оперативну і слідчу роботу органів дізнання, прокуратури, суду, спецслужб, органів правопорядку у випадках, коли з розголошенням інформації можна зашкодити оперативним заходам, розслідуванню чи дізнанню, порушити право людини на справедливий і об'єктивний суд і розгляд справи, створити загрозу життю та здоров'ю будь-якої особи. Також не надається інформація, що стосується особистого життя громадян. Як правило, законодавство встановлює термін розгляду **З.**, процедуру відмови у задоволенні **З.** і порядок оскарження рішення про відмову надати інформацію. У відмові зазначається прізвище посадової особи держ. установи, що відмовляє у задоволенні **З.**; дату відмови, мотивувати причину відмови. Відмову про задоволення **З.** можна оскаржити до органу вищого рівня. Якщо на скаргу, подану до органу вищого рівня, дається негативна відповідь, запитувач має право оскаржити цю відмову до суду і обов'язок доводити законність відмови чи відстрочення задоволення **З.** покладається на відповідача – держ. установу. Необгрунтована відмова у наданні можливості ознайомитися з офіц. документами або порушення визначеного строку її надходження без поважних причин тягнуть за собою дисциплінарну або іншу відповідальність посадових осіб у порядку, встановленому законами. Як правило, запитувачі мають право робити виписки з наданих їм для ознайомлення офіц. документів, фотографувати їх, записувати текст на магнітну плівку,

знімати копії тощо. Інформація, отримана в результаті **З.**, може бути підставою підтвердження фактів, що мають юрид. значення. */Г. Зеленько/*

Запит депутатський – форма парлам. контролю, яка використовується у парлам. і змішаних республіках. Це звернення депутата парламенту до уряду, міністра, ін. вищих органів д-ви і посадових осіб на пленарному засіданні парламенту (палати) з вимогою надати інформацію або роз'яснення з питань, які належать до компетенції даного представницького закладу. **З.д.** – одна із форм парлам. контролю за діяльністю уряду та підзвітних йому органів. Процедура застосування **З.д.** визначається парлам. регламентом, але найчастіше для **З.д.** та відповідей на них відводиться щотижня по одній годині. **З.д.** може подаватися заздалегідь в усній або письмовій формі і метою його подання є отримання інформації. За формою **З.д.** – це коротке звернення, яке стосується офіц. фактів і не містить особистий інтерес. Після відповіді посадової особи, до якої був спрямований **З.д.** можливий короткий виступ депутата, який робив запит із метою інформування коллег. Обговорення відповіді на **З.д.**, як правило, не проводиться і рішення по отриманій відповіді депутатами не приймається.

В Україні **З.д.** як форма парлам. контролю – це вимога народного депутата України до відповідного органу надати офіц. роз'яснення з питань, віднесених до їх компетенції. Рішення про доцільність направлення **З.д.** відповідному органу або посадовій особі приймається Верховною Радою України. Попередньо текст **З.д.** вноситься в письмовій формі Голові Верховної Ради України, який оголошує текст **З.д.** на пленарному засіданні Ради і після цього передає до Секретаріату Верховної Ради. Згідно з Регламентом Верховної Ради народний депутат не може внести більше двох запитів. Секретаріат Верховної Ради негайно надсилає текст **З.д.** відповідному органу або посадовій особі. Текст **З.д.** друкується у стенограмі засідання ВР.

Орган або посадова особа, до яких звернуто запит, зобов'язані дати письмову від-

повідь не пізніше ніж у 15-денний термін із дня його одержання або ін. термін, встановлений Верховною Радою. Відповідь на **З.д.** надсилається Голові ВР та депутату, який його вніс. Якщо **З.д.** із об'єктивних причин не може бути розглянуто у встановлений термін, то орган або посадова особа зобов'язані повідомити у письмовій формі про це Голову Верховної Ради і депутата, який вніс запит, і запропонувати ін. термін, який не повинен перевищувати одного місяця після одержання запиту. Як правило, термін перевірки запиту починається з дня його реєстрації у відповідному органі. Після відповіді на **З.д.** може бути проведено обговорення, якщо на ньому наполягає не менше 1/5 частини депутатів від конституц. складу парламенту. При розгляді відповіді на **З.д.** на засіданні Верховної Ради повинні бути присутні посадові особи, до яких звернуто **З.д.** або уповноважені ними особи. За результатами розгляду **З.д.** Верховна Рада приймає відповідну постанову, текст якої роздається усім депутатам і друкується у «Відомостях Верховної Ради України» та газ. «Голос України». /Г. Зеленко/

Засоби масової інформації (ЗМІ) – розгалужена мережа установ, що займаються збором, обробкою та поширенням інформації. **ЗМІ** є складною системою; виділяють два головні їх типи: *друковані* (преса) та *електронні* (радіомовлення, телебачення, кінопродукція, аудіопродукція, Інтернет). **ЗМІ** є установами, створеними для відкритої публ. передачі за допомогою спец. техн. інструментарію різноманітних відомостей будь-яким особам. Це відносно самостійна система, що характеризується множинністю складових елементів: змістом, властивостями, формами, методами і певними рівнями орг-ції (у країні, в регіоні). Характерними рисами **ЗМІ** є публічність (необмежене коло споживачів); наявність спеціальних техн. засобів; непряма, розділена в просторі та часі взаємодія комунікаційних партнерів; непостійний хар-р аудиторії; переважна односпрямованість впливу від комунікатора до реципієнта.

Осн. етапи розвитку **ЗМІ**: 1) епоха рукописних видань (поч. н.е. – XV ст.); 2) вина-

хід та розвиток друкарства, становлення газ.-журн. справи (XV-XVII ст.); 3) становлення преси як основи демократії (XVIII – поч. XX ст.); 4) набуття **ЗМІ** статусу «четвертої влади» (1900-1945 pp.); 5) процес концентрації та монополізації **ЗМІ** (1945-1955 pp.); 6) епоха становлення електронних засобів комунікації (1955-1990 pp.); становлення нового інформ. порядку у світі (з 1990 р. і до сьогодні).

Ф-ції **ЗМІ**: 1) *інформаційна* – отримання та розповсюдження відомостей про найважливіші для громадян і органів влади події. На основі отриманої інформації формується громад. думка про діяльність органів влади, об'єднань громадян, політ. лідерів тощо; 2) *соціалізація* – засвоєння людиною політ. норм, цінностей, зразків поведінки дозволяє їй адаптуватись до соц. дійсності; 3) *освітня* – донесення до громадян певних знань, що дозволяє адекватно оцінювати, упорядковувати відомості, отримані з різних джерел, правильно орієнтуватися у потоці інформації; 4) *критики та контролю* – **ЗМІ** дають юрид. і моральну оцінку подій і осіб; 5) *мобілізаційна* – спонукання людей до певних політ. дій чи до соц. бездіяльності; 6) *оперативна* – обслуговування **ЗМІ** політики певних об'єднань громадян.

ЗМІ є активним і самостійним елементом політ. системи сусп-ва і в демокр. країнах відіграють роль четвертої влади. **ЗМІ** забезпечують представникам різних сусп. груп можливість публічно виражати свої думки, чітко формулювати та представляти у громад. думці свої інтереси. У суч. сусп-ві **ЗМІ** все більше виступають не лише необхідною передавальною ланкою у складі механізмів політики, але й її творцем. Наявність демократично організованих **ЗМІ**, здатних об'єктивно висвітлювати політ. події, – одна з найважливіших гарантій стабільності демокр. д-ви. У інформ. сусп-ві **ЗМІ** з інструмента впливу на громад. думку перетворюються на інструмент цілеспрямованого її формування. /Г. Опанасюк/

Збройні сили – військ. формування, які утримуються д-вою для забезпечення воєнної безпеки, захисту держ. інтересів, відбиття агресії та ведення війни; один із най-

важливіших елементів воєнної орг-ції д-ви та механізм забезпечення держ. влади. Організаційно діляться на види **З.с.** (сухопутні війська, військово-морські сили, повітряні сили, в окремих країнах – війська протиповітряної оборони), роди військ, спеціальні війська, тил. Включають органи управління, у т. ч. генеральний штаб (комітет начальників штабів), стратегічні й оперативні об'єднання, з'єднання, частини та установи, органи замовлення та постачання озброєнь, військ. техніки, майна. Комплектуються на основі загального військ. обов'язку, за контрактом чи на змішаній основі. До складу **З.с.** можуть входити воєнізовані формування – цивільна оборона, органи місц. військ. управління, народне ополчення, партизанські загони, військово-спортивні та оборонні т-ва тощо.

Структура **З.с.** – сукупність функціональних зв'язків і відносин між їх складовими, насамперед між органами управління, видами, родами військ (сил), організаційними формуваннями (об'єднаннями, з'єднаннями, частинами, установами, орг-ціями), системами забезпечення. Раціональна структура **З.с.** забезпечується збалансованою системою управління, чітким розмежуванням ф-цій та зон відповідальності між органами управління та посадовими особами всіх рівнів, гнучкою системою військ.-техн. та тилового забезпечення.

Бойові можливості **З.с.** визначаються їх структурою, боеготовністю та боездатністю військ, рівнем підготовки органів управління, професіоналізмом особового складу, його морально-психол. станом, кількісно-якісними показниками озброєння та військ. техніки, матеріальними запасами, воєнною інфраструктурою д-ви. Значний вплив на якісні характеристики **З.с.** мають: політ. курс д-ви, її входження до наддерж. військ.-політ. об'єднань, нейтральний або позаблоковий статус; екон. потенціал країни (військово-промисловий комплекс); соц. структура сусп-ва; рівень розвитку військ. науки; патріотизм населення тощо.

З.с. існують в усіх суч. д-вах, за винятком Ісландії та Коста-Ріки. В нестабільних кра-

їнах держ. **З.с.** можуть протидіяти незаконні збройні формування, які також називають себе «**З.с.**».

Відповідно до вітчизн. законодавства, **З.с.** України – військ. формування, на яке покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. Видова структуризація **З.с.** України є традиц. для суч. д-ви: Сухопутні війська, Повітряні Сили, Військово-Морські Сили. **З.с.** України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору д-ви та підводного простору у межах територіального моря України.

З'єднання, військ. частини і підрозділи Збройних Сил України можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, посилення охорони держ. кордону України і виключної (морської) екон. зони, континентального шельфу України та їх правового оформлення, ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного хар-ру, надання військ. допомоги ін. д-вам, а також брати участь у міжнар. військ. співробітництві та міжнар. миротворчих операціях. /В. Смолянюк/

Звернення депутатське – пропозиція депутата парламенту, звернена до органів держ. влади або органів місц. самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і орг-цій, об'єднань громадян, із метою змусити їх здійснити певні дії, дати офіц. роз'яснення чи викласти позицію з питань, віднесених до їх компетенції. **З.д.** подається у письмовій формі. На відміну від депутат. запиту **З.д.** не вимагає обговорення на пленарному засіданні парламенту. Орган або посадова особа, до якого звернений **З.д.** зобов'язані у встановлений законом термін розглянути **Д.з.** і дати письмову відповідь на нього. В Україні **З.д.** повинне бути розглянутим посадовими особами, до яких воно звернене, не більше як у 10-денний термін із дня надходження, а в окремих випадках, з об'єктивних причин не більше 30 днів, про що офіц. листом із викладенням мотивів продовження терміну розгляду повідомляється депутат. Депутат має право

бути присутнім на засіданні відповідного органу при розгляді звернення і, якщо він не задоволений відповіддю на своє звернення, має право внести до цього органу депутат. запит. Див.: *Запит депутатський /Г. Зеленько/*

Змішана виборча система – система визначення результатів виборів, за якою одна частина депутатів обирається за мажоритарною виборчою системою, а ін. – за пропорційною, або ж вибори відбуваються за однією системою, а переможці визначаються за ін. Представництво будь-якої партії складається із суми мажоритарних і пропорційних мандатів. Вибори проходять в один тур. З метою подолання недоліків і використання переваг мажоритарної і пропорційної виборчих систем вперше **З.в.с.** було використано ще в 1915-1920 рр. у Данії, але активне застосування **З.в.с.** почалося у післявоєнний період (з 1949 р. – у ФРН). Мета **З.в.с.**: створити правлячі більшості, забезпечити оптимальне представництво різних політ. течій і зберегти зв'язок між виборцями та обраними представниками, що не завжди можливе під час жорсткого застосування системи мажоритарного або пропорційного представництва. **З.в.с.** – компроміс між парлам. і уряд. стабільністю, яку забезпечує мажоритарна складова виборчої системи, та справедливим представництвом у парламенті політ. сил і регіон. інтересів, яке має місце при застосуванні пропорційної виборчої системи. Суч. світова виборча практика має достатньо прикладів застосування **З.в.с.** як у розвинутих демокр. країнах, так і у «перехідних» країнах, демокр. традиції яких тільки формуються. **З.в.с.** часто застосовуються в тих країнах, де йде пошук і становлення виборчих систем або існує необхідність досягнення компромісу між принципом представництва у парламенті різних політ. сил та стабільністю сформованого ними уряду. У країнах з несталими демокр. традиціями **З.в.с.** носить явний перехідний хар-р і є одним із засобів формування ефективної парт. системи. Відповідно до конкретних умов кожної країни, **З.в.с.** має різні варіації, які відрізняються більшим або меншим ступенем демократизму. Різновиди **З.в.с.**: 1)

лінійне змішування: одна частина парламенту обирається за мажоритарним, ін. – за пропорційним принципом (Литва, Грузія, Словенія, ФРН); 2) *структурне змішування*: одна палата парламенту обирається за мажоритарною системою, а ін. – за пропорційною (Австралія, Польща). Крім сполучення обох систем, в інтересах поєднання переваг мажоритарної і пропорційної систем і виключення властивих кожній із них недоліків у деяких країнах з поч. ХХ ст. стали застосовувати т. зв. напівпропорційні виборчі системи – компромісні виборчі системи, спрямовані на забезпечення хоча б часткового представництва меншості: систему простого голосування без права передачі голосу; систему обмеженого голосування; систему кумулятивного голосування; систему простого голосування з правом передачі голосу; систему єдиного переданого голосу; систему єдиного голосу, що не передається. Такі системи дозволяють зменшити дефекти мажоритарної системи, не переходячи до більш-менш чистої пропорційності.

Переваги **З.в.с.**: 1) зростання мотивації пересічного виборця, адже окрім впливу на вибори у своєму одномандатному окрузі він має можливість долучитися до загальнонаціональної політики; 2) зменшення ролі впливу суб'єктивних чинників на рішення виборців; 3) сприяння укрупненню політ. партій або блоків при одночасному дотриманні принципу пропорційності, що забезпечує формування стійкого уряду; 4) надання можливості збереження зв'язку між виборцями й обраними ними депутатами, що порушується пропорційною системою; 5) можливість забезпечення водночас і представництва регіонів, і соціо-етн. груп, і партій; 6) сприяння розвитку політ. партій в умовах становлення багатопартійності.

Недоліки **З.в.с.**: 1) достатня складність у технічному плані; 2) проблема партійної єдності; 3) невідповідність розподілу місць у парламенті реальним вподобанням населення; 4) поява депутатів із подвійним статусом. Україна має власний досвід застосування **З.в.с.**: вибори до Верховної Ради України 1998 та 2002 рр. проводились за паралельним

лінійним змішуванням: 50% депутат. корпусу обиралися в одномандатних виборчих округах на основі мажоритарної системи відносної більшості, а ін. 50% – за списками кандидатів від політ. партій, блоків партій у багатомандатному загальнодерж. виборчому окрузі на основі пропорційного представництва з 4%-им виборчим бар'єром. Парлам. вибори 2012 р. знову проводились за **З.в.с.**, але з 5%-им виборчим бар'єром. У 2010 р. за лінійним змішуванням було проведено вибори депутатів Верховної Ради АР Крим та місц. рад: 50% депутат. мандатів розподілялися за мажоритарною системою відносної більшості, а ін. 50% – на основі пропорційного представництва за списками місц. осередків політ. партій. /О. Вагіна/

Зовнішньополітична електоральна/референдна легітимація влади – процес визнання міжнар. спільнотою легітимними представницьких органів д-в, сформованих у результаті виборів, чи прийнятих на референдумах рішень унаслідок виконання суб'єктами міжнар. відносин прийнятих зобов'язань щодо дотримання демокр. стандартів, досягнення внутрішньополіт. легітимності, які підтверджують експертиза та спостереження від міжнар. орг-цій. Наслідком **З.е/р.л.в.** є формування довіри міжнар. спільноти до д-ви, її позитивного міжнар. іміджу та застосування щодо неї позитивних санкцій. Особливого значення **З.е/р.л.в.** набуває в перехідні періоди для постсоціалістичних д-в. Для д-в пострадян. простору механізм **З.е/р.л.в.** включає: прийняття суверенною д-вою нормативної бази виборів і референдумів відповідно до демокр. стандартів (підтвержене експертизою міжнар. орг-цій); проведення виборчих і референдних кампаній із дотриманням/недотриманням демокр. процедури (підтвержене спостереженням від міжнар. орг-цій); рішення виборцями за умови достатньої активності/пасивності (явки та кворуму); вияв політ. довіри/недовіри до влади та внутрішньополіт. легітимності/нелегітимності; формування довіри/недовіри міжнар. спільноти та глобал. громадян. сусп-ва (д-ви, міжнар. міжурядових

орг-цій, міжнар. неурядових орг-цій) до результатів голосування; визнання зовнішньополіт. легітимності/нелегітимності новообраних представницьких органів чи прийнятих рішень; довіра/недовіра до д-ви; позитивний/негативний міжнар. імідж; застосування позитивних/негативних санкцій міжнар. спільнотою. Найбільш формалізованим є процес **З.е/р.л.в.** міжнар. орг-ціями за критеріями: відповідність легальної бази виборів і референдумів міжнар., регіональним стандартам (висновки дає Венеціанська комісія, Міжнар. ін-т моніторингу розвитку демократії, парламентаризму та дотримання виборчих прав громадян д-в-учасників Міжпарламентської Асамблеї СНД); відповідність проведення виборів і референдумів міжнар. стандартам (через довготривале і короткотривале спостереження від іноз. д-ав і міжнар. орг-цій); електоральна активність (відповідно до прийнятних рівнів участі в демокр. сусп-вах і законодавчо закріплених порогів для прийняття рішення); наявність, а швидше відсутність порушень і конфліктів у виборчому процесі (аналізують за к-стю звернень до Європ. Суду з прав людини); 5) закріплення демократизаційних напрямів розвитку в документах щодо зовнішньополіт. орієнтації д-в (аналізують концепції зовн. політики, національної безпеки, внутр. та зовн. розвитку, відносин із міжнар. орг-ціями).

Наявність легітимаційних критеріїв перевіряють за допомогою індикаторів, серед яких найвагомішими є: дотримання конституціоналізованих принципів виборів, позитивні висновки міжнар. спостереження, електоральна участь, звернення до Європ. Суду з прав людини для захисту порушених виборчих та пов'язаних із ними прав. Оскільки інтеграційні тенденції на пострадян. просторі сьогодні мають різновекторний хар-р: європ. та євразійський, то відповідно легітимність обраних глав д-в, парламентів і урядів оцінюють на основі створених ними різних стандартів: політ. – у Європі (декларації, статuti, рекомендації, керівництва різних орг-цій), міжнар.-правових – у СНД (Конвенція СНД). Спостереження від міжнар. міжурядових

орг-цій є основним індикатором **З.е.л.в.** Його ефективність визначає рівень довіри як населення, так і уряду д-ви, що запрошує спостерігачів, діяльність яких є певною гарантією демократизації політ. режимів за допомогою контролю міжнар. співт-ва. Виділяють такі осн. легітимаційні/делегітимаційні індикатори спостереження від міжнар. орг-цій, які дають можливість визначити їх значимість для міжнар. спільноти, а отже, й потенційні перспективи електоральної легітимації влади: 1) к-сть виборчих кампаній, які спостерігали в тій чи тій країні; 2) величина місії спостереження залежно від масштабів країни та кількості виборців; 3) зовнішньополіт. орієнтація д-ви, у якій спостерігають вибори. Останній індикатор має особливе значення для безпеки членів орг-ції. Легітимні демокр. вибори на пострадян. просторі є вагомим елементом безпеки європ. спільноти, бо сформовані в законний спосіб парламенти й уряди, які користуються довірою населення і суб'єктів міжнар. відносин, є своєрідними гарантами стабільності зовн. оточення. Особливістю

механізму **З.р.л.в.** є безпосередня взаємодія д-ви, громадян, політ. еліти через винесення для всенародного голосування питань, що становлять заг. інтерес, а д-ва виступає як визнаний суб'єкт міжнар. відносин. У випадку створення нових д-в після виходу зі складу СРСР – референдум про незалежність є необхідним елементом юрид. процедури виходу, позитивне голосування якого дає підстави для міжнар.-прав. визнання нових д-в. У разі відновлення незалежності (напр., д-ви Балтії) референдум відіграє додаткову роль громад. схвалення. Найкритичнішою є ситуація з квазід-вами (напр., Придністровська Молдавська Республіка, Абхазія, Нагірний Карабах, Півд. Осетія), які не є суб'єктами міжнар. права, але політ. керівництво яких прагне міжнар. визнання на основі рішень референдумів про незалежність. Процеси сецесії внаслідок розвитку націоналізму породжують конфліктогенну ситуацію та загрожують безпеці не лише пострадян. простору, а й мають глобал. значення. /Є. Юрійчук/

I

Ідеал політичний – ціннісно-світоглядне відображення та впорядкування соц.-політ. реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє; взірць досконалості, котрий виступає для суб'єктів політики й населення моделлю бажаного, критерієм оцінки дійсності з позицій віддаленої мети. Під **І.п.** можна розуміти і форму держ. правління, і форму держ. устрою, і певний політ. режим. У це поняття можна включити також і особистість держ. діяча, вихід із певної політ. ситуації тощо. Загальною теоретико-пізнавальною основою **І.п.** є здатність свідомості до випереджаючого відображення та передбачення в ньому результатів людської діяльності, що у яскраво виявляється у вищій формі теорет. освоєння дійсності – в ідеї. Сам по собі ідеал існує тільки у людині; поза нею і крім неї ніякого ідеалу не існує.

Ідеал межує із категоріями «інтерес», «мета», «потреба», виникаючи із незадоволеності людиною існуючою дійсністю: як його окремими частинами, що можуть бути удосконалені, так і його сутність, виникає з потреби в цьому удосконаленні. Проте далеко не будь-яка потреба може бути пов'язана з ідеалом, включатися в нього і виражатися через нього. У цьому складається одна з відмінностей ідеалів від ін. цілей людської діяльності – з ідеалом може бути пов'язана лише вища потреба. В діалектичному розумінні **І.п.** є відображенням об'єктивної реальності, тих його ознак і тенденцій, що виходять із закономірностей і корінних можливостей розвитку сусп.-ва. Ця особливість ідеалу відрізняє його від таких категорій як «уявлення», «сприйняття», «судження», «умовивід» тощо. **І.п.** виражає одночасно найвищу цінність і найвищу мету. Проте він має цінність тільки доти, доки присутній у діяльності людей у формі мети. Ідеал як мета вступає в людське буття передбачанням, передбаченням, припущенням результатів – якості людської діяльності в майбутньому. З іншого боку, практ. діяль-

ність людей виступає основою активного хар-ру мислення. Ця специфіка мислення має визначальне значення в становленні **І.п.** у тому сенсі, що творчий хар-р людської свідомості розвиває і творче уявлення, мрію, здатність до судження, тобто ту ідеальну сторону діяльності людини, що є основою формування в нього ідеалу.

Із кожною новою епохою відбувається переоцінка, уточнення, конкретизація фундамент. цінностей і цілей. **І.п.** ніколи не залишався незмінним й історія людства не знає статичних ідеалів, що застигли у власній досконалості. Процес постійної реалізації ідеалу рівноцінний життю, а результат цього процесу, або стале, пов'язано зі смертю. Але саме ступінь втілення ідеалу є критерієм переходу від менш досконалого до більш досконалого стану сусп.-ва.

У певному сенсі можна говорити про стабільність та ефективність **І.п.** Під першою – слід вважати тривалість його існування в сусп. свідомості і масштабність сприйняття, а під другою – мораль, на якій він засновується і відповідність нац. менталітету. В обох випадках **І.п.** є певною екстраполяцією в майбутнє тенденцій розвитку об'єкта. У свідомості особистості відбувається своєрідне «до конструювання» його до досконалого стану, тобто, до такого, у якому він досягне своєї міри. Під останньою на даному зрізі необхідно розуміти єдність якісних і кількісних характеристик, причому в такому аспекті, коли будь-яке подальше поліпшення об'єкта призводить тільки до його погіршення.

Специфічні ф-ції **І.п.**: 1. *Теоретико-пізнавальна* – вивчення, аналіз, систематизація, узагальнення та пояснення основних законів і закономірностей розвитку і функціонування політ. життя сусп.-ва, що приводять до появи того або іншого **І.п.** в сусп. свідомості. 2. *Методологічна* – передбачає визначення засобів, методів і принципів пізнання **І.п.** і його впливу на сусп.-політ. процеси, розробку й

уточнення понятійно-категоріального апарату, пов'язаного з конструюванням **І.п.** 3. *Критична* – полягає в критичному аналізі теорет. і практ. основ **І.п.** Істинний ідеал покликаний просвітлювати життя, облагороджувати його, піднімати. Щоб зробити правильний вибір, людина повинна постійно працювати над собою – одержувати знання, розвивати саморефлексію, самоаналіз, самосвідомість. 4. *Світлоглядна* – полягає в тому, щоб на основі певної політ. культури і свідомості впливати на політ. орієнтації і поведінку особистостей, партій, співтовариств, еліт тощо. 5. *Інтегративна* – інтеграція знань про можливі конструктивні, системотворчі параметри **І.п.** У практичному аспекті – відбивається в духовному зімкненні різноманітних груп, партій і ін. соц. утворень із приводу досягнення тієї або ін. політ. мети. 6. Ф-ція *моделювання* – передбачає розробку формальних, евристичних й ін. ідеальних моделей політ. процесу. 7. *Прогностична* – специфіка **І.п.**, як і ідеалу взагалі, в тому, що він не просто дає випереджаючий відбиток об'єкту, а представляє об'єкт в образі його досконалого стану. 8. *Прикладна* – пов'язана з тим, що він, по-перше, указує на те, як варто жити в сусп-ві, не конфліктуючи з ним (сусп.-політ. ідеал), тому що таке існування ненормальне, а люди самою природою створені, щоб жити у світі з узвичаєними ідеалами; ця функція ідеалу пов'язана з підтримкою нормального життя сусп-ва. Наявність подібного ідеалу в сусп-ві є чинник, що серйозно впливає на моральність людей, що, у свою чергу, забезпечуючи стабільність сусп-ва, визначає специфіку ціннісних орієнтацій, цілей життя, моральних норм і т.д.

І.п. продуктом єдності пізнавального, ціннісного й емоційно-почуттєвого аспектів ставлення до дійсності, тому що він завжди був результатом романтичного розуму, фантазії за допомогою яких особистість може виходити в думках за межі існуючої ситуації і навіть пануючої в сусп-ві ідеології, проголошувати нові, часом, цілком несподівані політ. ідеали. /В. Корнієнко/

Ідентифікація/ідентичність (ідентичність у мережі) – суч. медіа-дискурс для вка-

зування на альтернативність особистісних ролей у мережі, що стало можливим завдяки мімікрійній адаптативності віртуального середовища, яке сприяє швидкісному переключенню «локусів **І./і.**», через анонімність присутності та зміну персоною своїх масок («*nicknames*»), статусів («*role fusion*») у гіпертекстуальному Інтернеті. Першими спробами вивчення **і.** у ХХ ст. є праці послідовника З. Фрейда – Е. Еріксона, які деяким чином співвідносяться із формулою Р. Декарта: «*cogito ergo sum*» (Я мислю, отже існую!). В означеному контексті **і.** (англ. *identity* – ідентичність) розуміється як персональна експресія індивідуальних особливостей чи групової приналежності. Зазначимо, що **І.** в її строгій інтерпретації (як от, напр., в сенсі апеляції до «Я» («*I*»)) у концепціях класичних представників Чиказької та Айовської шкіл) притаманні мікро-масштаби: її роль полягає в означенні способу співжиття людини у певній сталій групі, що впливає на формування самої («*Self*»). **І.** (англ. *identification* – ідентифікація) – це процес який вказує на причетність індивіда чи групи до структур, які змінюються у часі і є плинними (*liquid*). Нині ж у соц.-політ. та культ.-антрополог. дослідженнях стикаємось із цілковитою хаотичністю у розмежуваннях **І./і.**, зокрема, є певна когорта дослідників, які використовують ці терміни як рівноцінні без жодних пояснень, а є такі, що підмінюються один іншим. У цьому контексті доволі своєрідно виглядає позиція Н. Лумана: «**і.** «не існує», вони є лишень ф-ціями впорядкування рекурсивностей, для того, аби кожне процесування смислу дозволяло б ретроспективно обертагтися й напередсхоплювати (інтуїтивне схоплення смислів) дещо багаторазово вживане».

Отже, в класичній інтерпретації концепт «**і.**» пов'язаний із «метанарративами» нації, д-ви, народу, сам цей концепт є складною структурою, що складається з багатьох елементів, які можна об'єднати такою абстрактною тріадою: *індивідуальна, спільна, інституціональна* суб-ідентичності. Також доцільно розглядати **і.** як культурну спільність (з елементами спільноти), означену спільними

пригадуваннями, міфами й правилами. Відтак, Е. Д. Сміт автор праці «Націоналізм: теорія, ідеологія, історія» зазначає, що: «Слід чітко розрізняти два рівні аналізу – особистий і колект., що їх нерідко плутають поміж собою. Попри те, що культурні об'єднання й спільноти складаються з окремих представників, ми не можемо звести їх до простої сукупності індивідів, зі спільними характерними рисами або місцем проживання. Значно більше таких колективних і. міститься в спільних вартостях і правилах, пам'яті й символах». Таким чином, і. «вкорінені» у домінуючих соц. ін-тах таких як: мова, культура, мораль, юриспруденція, раса, нація; але, одночасно з тим, і., як процес, характеризується спрямованістю до індивідуальності людини.

Нові соц. теорії I./i. сфокусовано на глобальних трансформаціях та їх результатах, у центрі уваги відтепер – світові співт-ва, вірт. спільності (без територіальних та часових констант), мобільність та ідентифікаційні процеси. Відтак, за «інформаційної епохи» (М. Кастельс) питання про I./i. набуває формату «пошуків притулку» й навіть «підключення про себе». Людина «поринає» у потоки інформації за допомогою інформ.-комунікатив. технолог. (ІКТ) та засобів мас. комунік. (ЗМК) і, намагається підтвердити своє існування через комунікацію, ідентифікуючи себе з певними сегментами мереж, й в результаті – з віртуальними спільностями.

Таким чином, на зміну сталим і. приходять «тимчасові і.» (I./i.), котрі, швидше, мають статуси I. (у сенсі компенсації відсутності і.). У мережі усі і. замінюються на I., набуваючи формату – I./i., а тепер звернемось більш докладно до концепції М. Кастельса, що описана у другій частині його трилогії «Інформаційна Епоха: економіка, сусп-во та культура» – «Могутність і.», саме тут описано цей соц. компонентний конструкт (*framework*): 1) Легітимуюча і. (*Legitimizing identity*) – сфокусована у рухах націоналістичного спрямування та у домінуванні декотрих осіб в сусп. ін-тах; 2) Протидіюча і. (*Resistance identity*) – супротив та відторгнення існуючих деякий час форм ідентичності; 3) Проектуюча і. (*Project*

identity) – спрямованість до руйнувань наявних стереотипів, що породжує виникнення нових форм ідентичності. Кожен з типів і., вважає М. Кастельс, призводить до різних наслідків: легітимуюча і. генерує громадян. сусп-во; протидіюча і. призводить до формування угруповань та комун; проектуюча і. продукує новий Суб'єкт і його I./i. здатна призвести до утворення нового типу сусп-ва та появи нового типу комунікації – інформаційного.

Таким чином, «стійка і.» підмінюється «гнучкою мережею I.», через відчуженням від своїх щоденних ролей та образів відбувається те, що кваліфікується, напр., В. Гьосле, як «криза і.», що насправді може бути елементом формування нової «гнучкої I.», котра отримує свою реалізацію через – «гру» (процесуальна саморепрезентація буття й свободи за Г.-Г. Гадамером) та «художній карнавал» (симуляція недиференційованих знаків і кодів за Ж. Бодрійяром). Отже, сьогодні ми маємо відмітити, що «самоконструювання/деконструювання/самореконструювання» є новими способами проявів I. особи у гіперреальному середовищі, актуалізації яких проявляються в появі нових масових спільностей (напр., *біополітично-агентний проект* М. Хардта та А. Негрі – *multitude*).

Тому класична проблема соц. теорії – ситуація «Я» та «самість» – в інформаційно-мережеву епоху продовжує бути доволі популярною, не в останню чергу через новий *медіологічний контекст* (Р. Дебре): у практиці співжиття саме I./i., в якості мета-технологій, дозволяють людині бути мобільною та повсякчас перебувати в контексті «тут-буття» (*Dasein*), перевіряючи свою приналежність до деякої спільності (одночасно на глобальному та локальному рівнях), напр., завдяки актуалізації певного «культурного репертуару» (М. Сомерс), або ж через «звичну перевірку» електронної пошти та повідомлень в соц. мережах (Г. Рейнгольд). Описані вище процеси й явища характеризують ситуацію в сучасному інтерактивному світі, а також слугують ілюстрацією до реального зближення I./i. в соціоантрополог. практиках. /В. Якубіна/

Ідентичність (лат. *identicus* – тотожний, однаковий) – категорія соц.-гуманіт. наук застосовується для опису індивідів і груп як відносно стійких тотожних самим собі цілосностей. **I.** у політології розглядається як усвідомлення особистістю своєї належності до певної соц. або політ. позиції у межах соц. ролей. В етнополітології **I.** визначається як сукупність специф. рис, які виділяють певну групу людей з-поміж ін. груп. З точки зору психосоц. підходу Е. Еріксона, який ввів в 1960-х рр. поняття **I.** у міждисципл. наук. обіг, **I.** є епіцентром життєвого циклу людини; **I.** є структурою, яка формується під впливом внутр. і зовн. чинників, соц. контактів і є динамічною категорією. **I.** – «тривала внутр. тотожність зі собою», «безперервність самопереживання» особистості». Цей підхід на стику психології та соціології практикувався в англо-амер. л-рі І. Гофманом, а до нього – Ч. Кулі і Дж. Мідом. Ч. Кулі (у 1920-ті рр.) і Дж. Мід (у 1930-ті рр.) продемонстрували, що особистісна **I.** (у їх термінології – self) не є апіорі людської поведінки, але що вона складається з властивостей, що продукуються під час соц. взаємодії («соц. інтеракції»). **I.** – центр. властивість особистості, у якій проявляється нерозривний зв'язок людини з навколишнім соц. світом. У роботах З. Фрейда вперше з'являється термін «ідентифікація» (лат. *identificatio* – здійснення або втілення), де Фрейд розглядає ідентифікацію як неусвідомлений зв'язок дитини з батьками та механізм взаємодії індивіда і соц. групи. За Фрейдом – це процес і результат самоотожнення з ін. людиною чи групою, образом або символом на підставі встановлення емоц. зв'язку, а також включення їх у свій внутр. світ і прийняттям як власних норм, цінностей і зразків, уподібненням, отождоюванням з ким-небудь, чим-небудь. **I.** не є властивість (тобто щось притаманне індивіду спочатку), але ставлення. Вона формується, закріплюється (або, навпаки, змінюється, трансформується) тільки в ході соц. взаємодії. Е. Сміт трактує **I.** як категорію, класифікуючу розподіл соц. ролей у сусп-ві, від якої індивід відмовитися не може. «На соц. рівні **I.** є не тільки почуттями та ін-

тересами індивідів, але і природою колективного споріднення. За допомогою соціалізації, комунікац. рухів і можливого співрозвитку ми виявляємо той факт, що володіємо певною **I.** вже з народження».

На особистісному рівні **I.** – це відчуття присутності і належності до певної соц. системи, в якій кожен відчуває себе активно діючим суб'єктом історії. Таким суб'єктом може виступати не тільки окремих індивід, а й ціла група, яка готова ідентифікуватися з обраною формою соціокульт. розвитку. У спрощеному варіанті, **I.** суб'єкта самоорганізується і впорядковується за принципом співвіднесення з позитивними рисами обраної для належності до групи або віри в те, що такі існують. Ідентичнісна група – це група людей, об'єднаних однією **I.**, напр., етнічною, конфесійною, політичною, культурною, цивілізаційною тощо.

У структурі **I.** можна виділити *індивідуальний* і *соціальний* рівні. Якщо індивідуальна **I.** є сукупністю характеристик, які повідомляють індивіду якість унікальності, то соціальна **I.** – результат ідентифікації (отождоювання) індивіда з очікуваннями і нормами його соц. середовища. Абсолютно розділити ці два рівні **I.** (інтерпретуючи персональну як внутрішню, а соціальну – як зовнішню) не можливо. Уявлення індивіда про самого себе, сприймаються ним як його власні і невіддільні від його самості, є врешті-решт результатом інтерпретації соц. норм. У той же час власні норми індивіда можуть не збігатися з нормами і ролями, які приймаються ним під час соц. інтеракції або нав'язаними йому оточенням. Особистісне «Я» формується в результаті досягнення свого роду балансу між індивідуальною і соціальною **I.**

Залежно від підстави ідентифікації – професійна або етнічна група, регіон, політ. рух, можна виділити різні типи соц. **I.**: *професійна* (будівельник, вчитель, лікар тощо), *етнічна* (українець, каталонець, татарин, фламандець), *регіональна* (техасець, кримчанин), *політична* (комуніст, демократ, націоналіст, ліберал). Місце етнічної **I.** в структурі особистості може змінюватися. В одних умовах вона не відіграє суттєвої ролі або взагалі не вираже-

на (етн. індіферентизм), в ін. – значима або навіть домінує, витісняючи ін. ідентифікації індивіда. Самоідентифікація індивіда з певною етн. групою залежить від низки обставин (наявність яскраво виражених «інших», можливості соц. інтеграції, політ. і прав. норми, що діють в даному співт-ві щодо культурних меншин тощо). Активізація етн. **I.** пов'язана не з «пробудженням» якоїсь дрімаючої у глибині індивід. свідомості здібності, а при наявності ситуації, що обумовлює певний тип поведінки (зокрема, колективну солідарність за етн. ознакою). Вирішальним у прояві етн. **I.** (етнічності) виступає, не набір «речових» ознак (фенотипічні характеристики, мова, культурні особливості, релігія), а те значення, яким ці ознаки навантажуються в процесі соц. комунікації. Самоідентифікація як члена певної етн. групи (або, навпаки, дезідентифікація, відмова від етн. належності) визначається різними критеріями (спільне походження, спільні очікування у майбутньому, дієвість традиції, спільні культурні та поведінкові навички тощо). Етн. **I.** складається не стільки внаслідок зовн. визначення (приписування), скільки у результаті самовизначення, самосвідомості індивіда. Нац. **I.** припускає самоідентифікацію з певним політичним (нац. д-ва) і культурним (нац. культура) співт-вом. Оскільки більшість суч. д-в є поліетнічними, політ. і культурний вимір, нац. **I.** має пріоритет над її етн. виміром. /Т. Вакулова/

Ідентичність гендерна – самоідентифікація індивіда з тією чи іншою гендерною групою, що проявляється через внутр. самовідчуття особистістю в якості чоловіка або жінки. **I.г.** передбачає усвідомлення своєї належності до певної групи – чоловіків або жінок, що дозволяє особистості включатись в систему гендерних та ін. соц. зв'язків і відносин, реалізувати свої сексуальні та гендерні потреби. Поняття «**I.г.**» з'явилося в академ. науці у 1955 р., коли Дж. Мані запропонував використовувати його для опису внутр. стану особистості з точки зору відчуття себе чоловіком чи жінкою, а так само щоб підкреслити значення соц.-культ. чинників у формуванні

психол. статі. **I.г.** є ширшим поняттям, ніж статево-рольова ідентичність, позаяк гендер включає в себе не тільки рольовий аспект, а й, напр., образ людини в цілому (від зачіски до особливостей одягу). Поняття **I.г.** не є тожним поняттям секс. ідентичність (гендер – поняття не стільки біол., скільки культ., соц.). Секс. ідентичність може бути описана з точки зору особливостей самосприйняття і самопредставлення людини в контексті її секс. поведінки в структурі **I.г.**

I.г. є результатом гендерної соціалізації та гендерної ідентифікації в процесі виховання на основі існуючих у сусп-ві уявлень та еталонів поведінки, а також самореалізації особистості як чоловіка або жінки, яка триває все життя. Традиц. точка зору полягає в тому, що **I.г.** має біол. хар-р, закладена в кожній людині з народження і не є предметом вибору, не підлягає вихованню. Низка авторів, переважно зах., дотримуються думки, що **I.г.** формується під впливом соц. чинників, виховання і середовища (теорія соц. навчання). На їх думку, єдиними істотними вродженими, біол. відмінностями між чоловіками і жінками, що мають соц. значення, що роблять вплив на поведінку та відчуття себе людиною певної статі, є здатність жінок до народження дітей, і, як правило, більш високі показники фіз. сили чоловіків, ніж жінок. Гендерні відмінності в міру досягнення рівноправності жінок і чоловіків повинні поступово зникати, а **I.г.** поступатися місцем ідентифікації себе, перш за все, як людини. Однак, є аргументи для критики такого підходу – дані нейроендокринології та досвід проведення хірург. операцій із конверсії (зміни) статі у маленьких дітей, демонструють існування вроджених детермінант псих. статі у людини. Починаючи з 80-х р. ХХ ст. в руслі теорії соц. ідентичності Ю. Теджфела і Дж. Тернера **I.г.** трактується як одна з підструктур соц. ідентичності особистості нарівні з віковою, етнічною, професійною, громадянською та ін. **I.г.** виступає аспектом самосвідомості, що описує переживання людиною себе як представника певної статі. Статева приналежність формується в процесі соціалізації, коли дитина осмислює своє «Я».

Тому статева приналежність виступає одним з базових елементів самосвідомості людини, починаючи з раннього дитинства та впродовж всього життя. **І.г.** характеризується як множинне, складне утворення, яке включає тілесно-фізіолог., біопсих., індивід.-психол., соц. прояви. **І.г.** спирається на цінності та норми гендерної культури, гендерні соц. ролі та на індивід. досвід їх використання. **І.г.** включає: *базову ідентичність* (співвіднесення особистості з альтернативними уявленнями про маскулінності – фемінінності); *рольову ідентичність* (співвіднесення поведінки і переживань особистості з існуючою в даній культурі статеворольовими стереотипами); *персональну ідентифікацію* (інтеграція базової та рольової форм ідентичності, що характеризує співвіднесення особистості з маскулінністю та фемінінністю в контексті індивід. досвіду та міжособистісного спілкування).

У процесі самоактуалізації **І.г.** особистості сім'я і профес. діяльність є найважливішими, невід'ємними смисловими складовими – цінностями, пов'язаними з реалізацією **І.г.** чоловіків і жінок. У процесі самоактуалізації **І.г.** особистості чоловіки частіше використовують стратегію культуралізації, а в оцінках своєї ефективності орієнтовані на власну думку, самозадоволення, на соц. еталони успіху, високого кар'єрного статусу. Жінки в реалізації **І.г.** використовують персоналізацію, а критеріями самореалізації визначають конкретну думку, задоволеність інших і соц. норми моралі. Такі гендерні відмінності обумовлюють і специфіку політичної діяльності чоловіків та жінок. Соціальна орієнтованість мислення та поведінки жінок-політиків посилює гуманіт. та демокр. потенціал політ. сфери, що обумовлює необхідність збільшення представництва жінок у політиці.

Використання **І.г.** у політ. пропаганді та рекламі, політ. ЗМІ є ефективним ресурсом впливу на політ. свідомість і політ. вибір. Це обумовлює врахування **І.г.** у формуванні та реалізації політ. технологій щодо залучення людей до політичної участі, коригування їх політ. поведінки, мобілізації додаткових ресурсів у досягненні політ. цілей. /О. Кириленко/

Ідентичність мовно-політична – усвідомлення, повне прийняття минулого і майбутнього певного народу, а також його історії, культури, звичаїв, традицій, мови і ментальності. Це намагання політ. сили об'єднати народ навколо мови, культури, освіти, релігії тощо. Ототожнення індивіда, особи, які мешкають в одній або різних країнах, із певною етн. групою, спільнотою, регіоном за мовно-культурною ознакою. Проблеми загальнонац. ідентичності існують в багатонаціональних европ. та азійс. країнах світу, а також в д-вах постсоціаліст. і пострадян. простору. В суч. Україні ця проблема є складною і комплексною: проросійськи налаштовані укр. політики не без участі рос. націоналістів розділили укр. народ за мовно-політ. ознакою на дві частини – російськомовну та україномовну. Цим скористався Президент Росії В. Путін і поспішив заслати на територію України терористичні угруповання під видом захисту російськомовних громадян, щоб силою зброї узаконити їх російськомовну ідентичність, а заодно виправдати своє військове вторгнення на територію чужої країни. У цьому розумінні будь-який регіон може усвідомлюватися місц. спільнотою як мала батьківщина, джерело ідентичності, солідарності та об'єднуюча сила. Напр., російськомовні росіяни, російськомовні українці, євреї, німці, греки та ін. ідентифікують себе, як правило, з рос. мовою і культурою. Разом із тим, україномовні українці, які мешкають в Центрі і Заході України та за кордоном, певний відсоток україномовних поляків і росіян ідентифікують себе з укр. мовою і культурою. Ці регіони України, як вважає Т. Татаренко, «вирізняються своєю індивідуальністю, мають соціокультурну специфіку та регіональну ідентичність, яка визначається не стільки національною, скільки територіальною приналежністю, що виокремлює психол., етнокульт. та соц. риси».

Це сталося тому, що багатомовна бездержавність привчила укр. спільноту ідентифікуватися з угорс., румунс., польс., чеськ., словац., рос. та ін. культ. спільнотами. А щодо ідентифікації з рос. культурою, то її інтенсивно підтримує Рос. Федерація, яка, на думку

рос. ученого С. Беспалова, має створювати в д-вах близького зарубіжжя прошарок освічених, орієнтованих на Росію людей, які мають відігравати значну роль у політ., екон. і культ. житті своєї д-ви.

Подолати кризу ідентичності є надзвичайно складним, але можливим завданням, яке полягає в ідентифікації індивіда, групи, спільноти, регіону тощо з певною мовою, культурою, територією, історією, міфами, традиціями, звичаями тощо і вважати їх своїми. На поч. 90-х рр. ХХ ст. ідентифікувати укр. народ із укр. мовою і культурою намагався «Народний Рух України за перебудову». Результатом такої ідентифікації було ухвалення Закону «Про мови в Українській РСР», який проголосив укр. мову єдиною державною, а також Державної програми на виконання цього закону, підписання Європ. хартії регіональних мов або мов меншин, Конституції України, яка у ст. 10 закріпила держ. статус за укр. мовою. Тобто, ідентифікувати себе з укр. мовою, яка є основою нац. культури і духовності, означає визнати її такою, що існує, а разом із тим – існування укр. народу як окремої нації, яка має власну історію, героїв, неповторну культуру, територію тощо. Але процес ідентифікації укр. сусп-ва, який існував на поч. 90-х рр. ХХ ст., не набув подальшого розвитку. Йому перешкоджали внутр.-політ. чвари, відсутність чіткого плану розвитку д-ви, б-ба за владу, впровадження укр. мови в усі сфери і галузі сусп.-політ. життя, її захист та функціонування. Якщо зважити, що більшість вітч. вчених мовну і нац. ідентичності ототожнюють, напр., А. Топачевський вважає, що втрата мовної ідентичності – це втрата нац. ідентичності, а у підсумку – втрата державності. Але щоб цього не сталося, всі нац.-демокр. патріотичні сили мають ідентифікуватися навколо одного організму, де кожна клітинка, як вважає В. Кушерець, має відчувати сусп. біль. Такий біль одночасно відчували центр. і зах. області України, коли парламент ухвалив, а Президент України підписав закон «Про засади державної мовної політики» у ред. С. Ківалова та В. Колесніченка, які замість того, щоб визнати інтегруючу роль за укр. мовою

як єдиною державною, проголосили рос. мову регіональною, по суті, – державною на території восьми областей України.

На мовній самоідентифікації, яка продовжує залишатись каменем спотикання заг. нац. ідентифікації, зосередили увагу М. Михальченко та З. Самчук. Учені вважають, що мовна політика, яку проводить укр. влада, не спонукає до ідентифікації укр. сусп-ва навколо нац. цінностей. На їх думку, д-ва є розколотою, а особа в такому соціумі не захищена від утисків держапарату та злочинців.

Таким чином, чинниками **І.м.-п.** є: розуміння України як власної Вітчизни, сприйняття її незалежності, недоторканості кордонів, укр. мови як єдиної державної, а також Укр. правосл. церкви як духовного і культ. центру Укр. д-ви тощо. Сформувати нац. ідентичність можна шляхом розв'язання міжконфес., міжцерк., мовно-освітніх, міжрегіон., інформаційних, міжпартійних та ін. конфліктів, в основі яких лежать мовно-політичні протиріччя. Наразі україномовна ідентичність переживає чергову як внутр., так і зовн. політичну, етнічну і культурну кризи, які пов'язані з терорист. і військ. агресією, яку чинить Росія проти незалежної та унітарної України. /С. Савойська/

Ідентичність територіальна (регіональна/локальна) – вияв колективної ідентичності, який зумовлює самовизначення особи у територіальному контексті, усвідомлення власної причетності до певної територіальної спільноти та її системи цінностей. **І.л.** (ідентичність з певною місцевістю) та **І. т.** (ідентичність з певною регіон. спільнотою) постають базовими рівнями ієрархічної системи колективних ідентифікацій, що мають в основі просторові ознаки (локальна – регіон. – нац. – наднац. ідентичності). Для них територія постає гол. градієнтом та чинником соціалізації індивіда і політ. мобілізації. Очевидно, **І.т.** мав на увазі Е. Сміт у дослідженні колективних ідентичностей, ставлячи чинник території на друге місце після роду в системі ідентифікації людини, вважаючи, що вона має значну об'єднуючу силу. Ідентифікація

на мезорівні, або **І.т.** формується на підставі почуття спільності володіння та користування певною територією, власних соц. зв'язків, способів орг-ції життєдіяльності, системи цінностей, котрі різняться від загальнонац. **І.т.** привертає увагу, з одного боку, дослідників процесів глокалізації у зв'язку з тенденціями зростання ролі регіонів у міжнар. поділі праці та транскордонному співробітництві, з ін. – дослідників процесів націотворення, які дотримуються того, що регіон. ідентифікація сильніше виявляється в сусп-вах, де не завершився процес формування нац. ідентичності. Звернення до феномену **І.т.** відбувається в її співвідношенні з ідентичністю нац. Вважається, що **І. т.** значно більше порівняно з нац. пов'язана з територією, яка вагома для індивіда та спільноти. Вона переважно не підмінює нац. ідентичність, будучи системою не жорстких, обов'язкових, а радше рихлих і гнучких зв'язків. Ідентифікація на макрорівні, або **І. т.** реалізується через ідентифікацію з окремими елементами: місцем народження; особливостями ландшафту і клімату; значущими історико-культ. подіями; відомими особами; близькими, друзями, колегами; екон. спеціалізацією території; особливими реальними або приписуваними межами колективної поведінки. Вона є формою ідентифікації людини із локальним або місцевим співтовом, відчуття причетності до подій, котрі відбуваються на території безпосереднього мешкання (міста, р-ну, селища, села, мікрор-ну). Однак співтовариства міста, р-ну, селища, села, мікрор-ну володіють різними атрибутами локальності. В ідеалі представників локального співтва об'єднують безпосередні контакти, єдність цілей і засобів, що зумовлює обмежену к-сть його чл. Проте на урбанізованих територіях локальні співтва витісняються територіальними, для яких властиві менш стійкі зв'язки між чл., нижчий рівень індивідуальної та колективної ідентифікації, готовність до міграції, слабе почуття спільного господарювання тощо. Чинник «безпосередніх контактів» сьогодні перестає бути визначним атрибутом **І.т.**, а локальне співтво як її носія все частіше підмінює «територіальна громада» чи «тери-

торіальний колектив громадян», для котрих показник чисельності населення стає другорядним. Останніх же об'єднує право чл. на реалізацію публічної влади безпосередньо або через обраних представників, що реалізується через систему місцевого самоврядування. **І. т.** як різновид колективної ідентичності містить три компоненти - когнітивний, емоційно-афективний та інструментальний. Когнітивний компонент – це набір об'єктивних і стійких ознак, з котрими себе ототожнює індивід і спільнота, процес та результат самокатегоризації розуміння людиною себе в термінах співвідношення з певною соц. групою. Він потребує певних знань про власну й суміжні територіальні спільноти, щоб «свою» спільноту можна було обмежити від «ін.»; виявляється в інформованості громадян про свій регіон чи місцевість, їхні геогр. межі. Оскільки часто регіони не є однозначно визначеними ні з іст., ні з геогр. погляду, а рубезжі між ними часто є лише результатом прагнення до управлінської ефективності, знайти своє «ми» для регіону набагато складніше, ніж для д-ви або навіть для певного населеного пункту. Тому не лише формальний адм.-тер. поділ країни, а будь-яка інформація, статистичні дані, що підтверджують відмінність певного регіону від інших складають когнітивний компонент **І. т.** Емоційно-афективний компонент виступає суб'єктивним способом сприйняття та обґрунтування когнітивного компонента. Йдеться про певний набір емоцій відносно своєї територіальної спільноти, своєрідне почуття любові до «батьківщини», яке утворює групову солідарність. Інструментальний (поведінково-регулятивний) компонент складає основу для соц.-політ. мобілізації населення й колективної діяльності. Він виявляється від готовності розділяти практики, що прийняті у співтві, до зобов'язань здійснювати вчинки, що зумовлені цінностями, які поділяє дана група. **І. т.** є основою для відповідних політ. культур й орг-ції політ. життя у територіально обмежених просторах. /Т. Панченко/

Ідеологічний плюралізм – поняття, що позначає явище існування багатоманіття сис-

тем концептуально оформлених уявлень, ідей, цінностей, поглядів щодо сусп.-політ. життя, які відображають інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, сусп.-ва, політ. партій, громад. рухів та ін. суб'єктів політики. **І.п.** є ознакою демокр. сусп.-ва, закріплюється через визнання і гарантування політ., громадян. прав і свобод людини. Є випадки юрид. його закріплення, що більше характерно для країн з тоталітарно-авторитарним минулим. **І.п.** пов'язаний із політ. плюралізмом. Останній як розмаїття інтересів і форм їх вияву має ін. правовий статус. Він пов'язаний із організаційним оформленням і практичною реалізацією сусп.-політ. інтересів, цінностей, ідей, має нормативне закріплення. Взаємозв'язок між ідеолог. і політ. плюралізмом полягає у тому, що **І.п.** породжує ідейні спори та ідеол. розмаїття, що, у свою чергу, призводить до політ. плюралізму, який прагне у відповідний спосіб їх реалізувати. Антиподом **І.п.** є ідеол. монізм, пов'язаний з нав'язуванням/домінуванням єдиної для усього сусп.-ва ідеології.

Основою **І.п.** є ідейний, світоглядний плюралізм, який пов'язаний із правом особи мати власну думку, яка може не співпадати з офіційною, і не бути юрид. засудженою за це у демокр. країнах. Якщо позиція людини забороняється або насильно змінюється, то це свідчить про порушення її природних прав. Подібна ситуація характерна для тоталітарних і авторитарних режимів. Об'єктивно неможливо змусити усіх людей думати однаково, а прояви ідейного плюралізму, хай у викривленому вигляді, можуть існувати і в умовах тоталітарного, авторитарного режимів у проявах дисиденства.

Феномен **І.п.** є особливістю др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст., що обумовлено розумінням ідеологій не як тотальної системи ідей, а як вираження їх плюралістичної множини. Наявність **І.п.** потребує визначення та структурування ідеол. спектру. Світ. практика розробила безліч ідеол. систем. У їх основі – різноманітні позиції світогляду, методи пізнання світу, відмінне ставлення до прогресу й технологій його здійснення. Проте є осн., гол. політ.

ідеології, які охоплюють більшу частину населення планети (лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, комунізм та фашизм). Вітчизн. науковці суч. ідеол. спектр ділять на такі складові частини: лібералізм і неолібералізм, консерватизм і неоконсерватизм, соціалізм і суч. соціал-демократія, фашизм і неофашизм, пов'язуючи їх з доктринами. У рос. наук. спільноті сформувалися також різні класифікації ідеол. спектру. Так, О. Соловйов виділяє лібералізм / неолібералізм, консерватизм / неоконсерватизм, соціалізм, соціал-демократія і фашизм; К. Гаджієв поділяє весь ідеол. спектр на п'ять ідеологій: лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, марксизм і тоталітаризм, зауважуючи, що реально конкурують нині лише три з них – лібералізм, консерватизм, соціал-демократія; В. Ісаков за ступенем поширення і впливу на сусп.-во ідеології поділяє на: ідеократичні (панування єдиної моноідеології, яку підтримує д-ва (Півн. Корея, фашист. Німеччина, СРСР)); клерикальні (Іран, араб. країни); перехідні, еклектичні (Сх. Європа, пострадян. країни) та плюралістичні (Зах. Європа, США). Вчені країн Зах. Європи та США, як правило, майже не приділяють уваги проблемам типології політико-ідеол. течій. Зокрема, амер. дослідник Л. Саргент розглядає до суч. ідеологій відносити націоналізм, демократію, капіталізм, соціалізм, лібералізм (останні три типи ідеологій автор постійно порівнює з демократією), марксизм, анархізм, фашизм та націонал-соціалізм, ідеології в країнах «третього світу», «іслам. ідеологію», а також фемінізм, який науковець ставить в один ряд із провідними суч. ідеологіями.

Більш традиційним вважається поділ ідеологій на «ліві» (комуністичні і соціалістичні течії), «праві» (консервативні та національні). Їх можна доповнити великим демокр. центром, який функціонує в межах політ. системи та не заперечує законність поступових екон. і соц. реформ. Як противага центрові, крайне праве та ліве крила політ. спектру – це більшою мірою меншості, які прагнуть докорінно змінити конституц. та соц. системи. Існує поділ ідеологій на старі (тотальні) та нові (молекулярні) (Д. Шварцментель). Цей поділ

пов'язаний із кризою традиц. ідеологій, посилення концепту фрагментації сусп-ва. За суч. умов спостерігається перехід від тотальних ідеологій, які прагнуть трансформувати сусп-во до молекулярних, котрі концентруються на певній діяльності, що сприяє проведенню певної кампанії, яка вирішує конкретну проблему або сприяє визнанню певних ідентичностей. Молекулярні ідеології – це ідеології фемінізму, екологізму, ідеол. статус яких ще остаточно не вирішений.

І.п. не відкидає б-би ідеологій і вказує лише на те, що д-ва не втручається в ідеол. боротьбу і не підтримує будь-яку з конкуруючих ідеологій. Запроваджуючи багатоманіття ідеологій, **І.п.** не означає «кінця ідеологій». Він передбачає створення нового типу ідеол. концепту – «загальнонародної», «загальнонаціональної» ідеології або «ідеології загальних інтересів», «ідеології національної згоди», «інтегративної ідеології» тощо. /М. Остапенко/

Ідеологія (грец. *ιδεολογία*, від *Ιδέα* – поняття, ідея, і *λογος* – слово, вчення) – система переконань та ідей, поглядів на сусп-во та його політ. життя, що відображає ідеали, світогляд, інтереси, умонастрої людей, класів, соц. верств, політ. партій, громад. рухів, а також охоплює цінності, нормативні й цільові схильності та способи їх досягнення. Це один із найчіткіше виражених комплексів духовного життя сусп-ва, який відображає сукупність поглядів, цілей людей, що характеризують їхню самосвідомість, ставлення до дійсності та становище у конкр.-іст. умовах сусп. життя.

Уперше термін «**І.**» в наук. вжиток запровадив фр. філософ і екон. Дестют де Трасі на поч. ХІХ ст. для позначення вчення про виникнення і функц. ідей. Формування **І.** як теорії мало кілька етапів. Перший – теорет. пошуки мислителів Нового часу. **І.** очолювала всі революції нової та новітньої історії. Проте в сер. ХХ ст. з'явилась концепція «кінця **І.**», т. зв. теорія деідеологізації (Д. Белл, З. Бжезінський, Р. Бейлі, Ф. Фукуяма). Однак поступово відбулось відродження теорії **І.** (реідеологізації).

Суч. концепції **І.**: «розширювана» (Т. Парсонс) – **І.** трактується як система цінностей

конкр. сусп-ва, яка виступає універсальною орієнтацією соц.-політ. діяльності; «*директивна*» (марксизм) вважає **І.** одним із різновидів наук. знання, який обґрунтовує прагнення соц. класів до політ. влади; «*культурна*» (М. Вебер, К. Мангейм) – **І.** є важливим елементом як політ., так і загальної культури. Історія політ. життя підтверджує, що **І.** є системою переконань, яка закономірно виходить на політ. сцену в кризові періоди розвитку сусп-ва і здатна порушувати стан соц. аномалії у таких умовах. **І.** є також системою цінностей, що має риси віри й тому має потужний орієнтаційний потенціал. Відповідно кожна **І.** має власні ф-ції: *орієнтаційну* (осн. уявлення про сусп-во, людину і владу тощо), *мобілізаційну* (пропонування ідеалу досконалішого сусп-ва, його мобілізація), *інтегративну* (наділення сенсом політ. подій), *амортизаційну* (ослаблення соц. напруження), *висловлення і захисту інтересів* соц.-політ. угруповань.

І. взаємопов'язана з політикою, наділяє її ідеалами, цінностями, спрямовує політику. Можна виділити три аспекти розгляду **І.**: 1) як специфічної ділянки формування та функц. соц.-політ. знання; 2) як засобу групового та класового усвідомлення і перетвор. політ. реальності; 3) як ідеол. стимулу політ. активності. Важливими структурними елементами політ. **І.** є: ідея, гіпотеза, концепція, теорія, гасло, ідеал. Вони утворюють політ. програму діяльності суб'єкта політики.

Політ. наука визначає типологію політ. **І.** залежно від тих ідей, на яких вони ґрунтуються. Існують різні основи щодо класифікації **І.**: *за суб'єктами* – класова, партійна, станова (рабовласн., феод., бурж., пролетарська, християн.-демокр., ліберальна, консервативна), *за ідейно-політ. течіями* (релігійна, нац.-визв., соціал-демокр., соціалістична, комуністична, анархістська, реформістська), *за типом політ. режиму* (абсолютистська, тоталітарна, демокр., імперська, вождистська). Найпоширеніші **І.** політико-партійні, які мають багато визначень. До найвпливовіших **І.** належать: лібералізм, консерватизм, комунізм, соціал-демократизм і фашизм. Деякі вчені до цього списку додають фемінізм, комунітаризм, наці-

оналізм, анархізм, технократизм, екстремізм, расизм, але це скоріше різновиди певної головної І. Формуються політ. І. на основі певних соц.-екон. відносин і мають за мету активізацію суб'єктивного чинника. Плюралізм ідейно-політ. течій, терпимість до інакодумства є запорукою стабільності будь-якого політ. ладу. Суч. політ. думка дедалі більше акцентує увагу на утвердженні т. зв. глобальної І., яка здатна об'єднати людей. /С. Денисюк/

Імідж держави – сукупність реальних і штучно створених характеристик системи держ. ін-тів, політичної, правової, економічної систем, інформація про які спрямовується в інформ.-комунікац. простір з метою впливу на громад. свідомість всередині д-ви та за її межами. У 1970-х рр. поняття «І.д.», «імідж у міжнар. відносинах» розроблялися в праці Р. Джервіса «Логіка іміджів у міжнародних відносинах» (1970). На прикладі Карибської кризи 1962 р. автор доводить, що мирний шлях вирішення військ. проблеми був досягнутий завдяки іміджу д-в та їх лідерів М. Хрущова і Дж. Кеннеді.

Формування І.д. відбувається під впливом внутр. чинників (внутр. політика, громад. думка населення, політ. система, персоніфікація влади тощо), які залежать від процесів, що відбуваються всередині д-ви, та зовн. чинників (зовн. політика, громад. думка населення іноз. д-в, іміджева політика гол. зовнішньополіт. відомства і т. ін.), які залежать від процесів, що відбуваються за межами д-ви.

У структуру І.д. входять такі компоненти: 1) об'єктний компонент включає різні характеристики об'єкта, імідж якого конструюється; ці характеристики повинні співвідноситися з особливостями сприйняття передбачуваної аудиторії; 2) суб'єктний компонент – характеристики й особливості аудиторії, які впливають на створюваний імідж (установки, стереотипи, цінності, очікування, демогр. показники тощо); 3) цільовий компонент – цілі створюваного іміджу.

Умовно-статичні та умовно-динамічні складові структури І.д. були описані Е. Галумовим:

1. *Умовно-статичні чинники* включають: природний потенціал; нац. і культ. спадщину; нерегульовані геополіт. чинники; іст. факти, що мають значний вплив на розвиток країни; форма держ. устрою та структура управління.

2. *Коректовані умовно-динамічні соціол. чинники* включають: соц.-психол. стан сусп.-ва; хар-р і принципи діяльності громад. об'єднань, форми сусп.-політ. інтеграції; морально-етичні аспекти розвитку сусп.-ва.

3. *Коректовані умовно-динамічні інституціональні чинники* включають: стійкість економіки; правовий простір; ф-ції, повноваження і механізми держ. регулювання різних сфер сусп. життя; ефективність владної конструкції.

Осн. каналом формування, трансформації і тиражування політ. І.д. є ЗМІ, що встановлюють порядок денний, концентрують увагу аудиторії на певних подіях, виступають інтерпретатором соціокультурного і політико-економічного життя.

Імідж України (внутр. і зовн.) є важливим ресурсом наповнення позитивним змістом модернізаційного процесу, оскільки він включає в себе як внутр. смисли, адресовані укр. сусп.-ву, так і зовн., адресовані міжнар. співт.-ву, в якому домінує уявлення про модернізацію як про становлення суч., ефективної, відкритої д-ви, здатної працювати із сусп.-вом в режимі діалогу; обґрунтовано інформ.-комунікац. сутність і природу І.д. як стереотипного образу масової свідомості, комплексу емоційно забарвлених уявлень про д-ву, засобу поглиблення комунікативної взаємодії об'єкта і суб'єкта політ. модернізації.

Імідж України повинен не тільки бути орієнтиром для майбутнього розвитку, сигналом для кожного громадянина д-ви щодо перспектив цього розвитку, але й презентувати Україну в міжнар. інформ. просторі. Тому, безумовно, імідж Укр. д-ви має бути наповнений позитивним змістом, демонструвати готовність для діалогу з ін. країнами. Д-ва зацікавлена у створенні позитивного іміджу з кількох причин. По-перше, створити про себе сприятливе враження в очах власного населення і навколишнього світу. По-друге, імідж сприяє зміц-

ненню позицій д-ви на міжнар. арені, відстоюванню нац. інтересів.

Осн. причинами, які донедавна утруднювали процес формування позитивного іміджу України за кордоном, є: 1) незавершеність процесу демократизації, що зумовлює нестабільність та непередбачуваність внутр. (політ. криза) і зовн. (відмова від вступу до НАТО, підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, орієнтація на політику нейтралітету) політики д-ви; 2) активне заниження опозицією іміджу України.

Суб'єктом продукування і трансляції **І.д.** є політ. еліта, яка здійснює його за допомогою телебачення, газ. і журн., в Інтернет-просторі. Саме від того, який імідж формується у еліті, як він ретранслюється в ЗМІ та яке відображення знаходить у масовій свідомості, залежить і подальший розвиток політ. модернізації, рівень екон. зростання, ступінь довіри та підтримки влади населенням. У той же час сама укр. політ. еліта і гальмує процес створення позитивного іміджу України, позаяк не може дійти згоди щодо оцінок іст. минулого та бажаного майбутнього Укр. д-ви. /А. Сіленко, О. Семченко/

Імідж політика (англ. *image* – образ, цілісна картина) – публ. образ політика, уявлення про нього, його сприйняття в масовій та індивідуальній свідомості, що формуються свідомо, цілеспрямовано і визначають відповідне ставлення до політика. **І.п.** створюється на основі вимог, очікувань аудиторії, на яку він спрямований, стереотипів масової свідомості про «ідеального політика», об'єктивних можливостей політика і каналів передачі іміджевих повідомлень у поєднанні з суб'єктивно визначеними цілями. Найважливіше у побудові **І.п.** – конструювання образу через визначення та формулювання характеристик і ролей. Вони поєднують реальні й очікувані (бажані) риси політика, що відображаються в різних формах, – візуальній (зовн. вигляд, жести, міміка), вербальній (мова, виступи, статті), контекстно-рольовій (фах, освіта, сім'я, минуле, спорт, здоров'я, хобі, домашні тварини). **І.п.** допомагає наголошувати на рисах і соц.

ролі політиків, що знаходять відгук в електорату, нейтралізувати негативні чи неприйнятні. Імідж може бути і штучною імітацією або наданням зовн. форми особі політика в очах електорату. Якщо риси, на яких зосереджується увага, неістотні, поверхові (або неіснуючі), то створений образ політика далекий від життя і, відповідно, імідж також хибний (псевдоімідж). І навпаки, якщо риси політика визначальні, то образ політика наближається до реального. Створений імідж повинен бути яскравим, конкретним. **І.п.** характеризується також фрагментарністю, неточністю, що виникають свідомо або в процесі передачі інформації через різні канали. Ці особливості **І.п.** призводять до маніпулювання масовою свідомістю. Водночас вони зближують політика з виборцями, роблять його образ «людянішим», допомагають вирізнити політика з-поміж ін. Див.: *Імідж політичний* /Л. Угрин/

Імідж політичний (англ. *image*, лат. *imago* – образ, вид) – образ суб'єкта політики, який формується цілеспрямовано й покликаний справити емоц.-психол. і когнітивний (пізнавальний) вплив на певних осіб із метою популяризації, політ. реклами, позиціонування в електоральному полі тощо. Це своєрідне уявлення про ідеальне втілення певної соц. ролі. **І.п.** має символічну сутність, значущу для політ. свідомості, уособлює потреби індивідів. **І.п.** несе узагальнену і спрощену інформацію не лише про реальні, а й про уявні особливості політ. орг-ції, лідера. Це відбувається внаслідок закріплення в сусп. свідомості певної оцінки чеснот і недоліків суб'єкта політики, що змушує його діяти відповідно до сусп. очікувань. Тому **І.п.** є соціально зумовленим (можливий тільки в сусп-ві). Сутність **І.п.** пояснюється природою соц. стереотипу і його впливом на масову свідомість, тому він створюється на ґрунті специфічного сплетіння інформаційних, емоційно-комунікативних та діяльнiсних чинників.

І.п. формується як організованими політ. силами (у т. ч. д-вою, окремими органами держ. влади, політ. партіями), так і окремими держ. і політ. діячами. Конструювання **І.п.**

може мати два вектори: перший – створюється технологічно, коли враховуються найбільш значущі потреби громадян (може й не відповідати сутності носія іміджу); другий – формуватися спонтанно у свідомості громадян, виходячи із суто зовн. оцінки суб'єкта політики. За допомогою **І.п.** створюється яскравий образ суб'єкт політики, який легко запам'ятовується.

Якщо говорити про конструювання **І.п.**, то можна визначити певні вимоги до його створення – відповідність біол. і психол. характеристикам його носія, скорегованість віртуальної дійсності з фізичною. При цьому **І.п.** повинен позиціонувати політ. суб'єкта особливими, не схожими на ті чи ін. віртуальні характеристики у фіз. просторі, передача яких відбувається з різним ступенем складності. **І.п.** безумовно пов'язується із можливою ефективністю його впливу на свідомість громадян, яка визначається досягненням певної політ. мети (перемога на виборах, підвищення ступеня довіри тощо).

До структурних компонентів **І.п.** можна віднести: діяльність суб'єкта політики; заяви, поведінка, висвітлення діяльності у ЗМІ; інтерпретація діяльності опонентами; персональні характеристики політика/лідера партії; соц. характеристики (статус, зв'язки з соц. групами, опонентами); символічне навантаження (політ. суб'єкти стають символами певних ідеологій); додаткові характеристики (сім'я, хобі політика) тощо.

Сприйняття іміджу реалізується на таких рівнях: самоімідж («дзеркальний» імідж) – сприйняття суб'єктом власного Я, засноване на минулому досвіді та відповідних самооцінках; транслювальний імідж – думка людей про політ. суб'єкта. Чим ближче вона до самоіміджу, тим впевненіше відчувається його носій. Якщо існують значні відмінності між іміджем, що сприймається, й іміджем, який подається, то це означає, що суб'єкт неправильно себе подає (неправильно спозиційований). На цій підставі прийнято розрізняти імідж ідеальний (бажаний), до якого слід прагнути, і реальний (об'єктивний), який існує насправді.

Крім того, **І.п.** класифікують, виходячи з різних ознак. За носієм розрізняють: імідж політика, політ. партії, д-ви; за об'єктом: персональний і корпоративний; за змістом: простий і складний. Виокремлюють кілька можливих варіантів, виходячи з його ф-цій. 1. *Поточний* – створюється на основі сприйняття суб'єкта політики зовн. середовищем, виборцями, колегами, пресою. 2. *Корпоративний* – стосується певної орг-ції, д-ви (її успіх, ступінь стабільності). 3. *Множинний* – створюють під час об'єднання відомих політиків, політ. партій, громад. орг-цій у передвиборчий блок чи політ. об'єднання. 4. *Контекстний* – впровадження певного **І.п.** в тій чи ін. сфері, орієнтуючись на різні верстви населення, рівні сусп. свідомості тощо. В залежності від пробудження певних емоцій у адресної групи (за модальністю) виділяють *позитивний* і *негативний* **І.п.** Розрізняють типи іміджів політиків, створені політ. рекламою (психол. портрети): «справжнього лідера», «ідеального політ. лідера», «доброго сім'янина», «діловий імідж», «аристократ», «господарник», «бізнесмен», «силовик», «технократ-менеджер» «герой-захисник», та ін. Масова свідомість може ототожнювати політика з кількома образами одночасно, що значно розширює соц. базу.

Ф-ції **І.п.**: встановлення комунікації між суб'єктами політ. діяльності; завоювання симпатій, довіри та уваги електорату (соц. оцінювання), підвищення їх активності на виборах вплив на прийняття ними рішень (стимулювальна, регулювальна ф-ції); підвищення інформованості виборців в сприятливому для суб'єкта політики ракурсі з усіх важливих питань (комунікативна); нейтралізація заходів, які проводить опонент; екзистенційна; соціокультурна; атитюдна; мобілізуюча; естетична.

І.п. формується переважно в ЗМІ, використовуючи певні політтехнології, з метою його подальшого внесення в масову свідомість. **І.п.** відіграє вагомий роль в періоді передвиборних кампаній у сусп-вах із політ. культурою, орієнтовано на «чуттєво-емоційну» свідомість і на суб'єктивні якості носія іміджу. Завдяки іміджевим технологіям образ суб'єкта полі-

тики свідомо збагачується характеристиками, потрібними для посилення його значущості. Загалом діяльність щодо формування і підтримання **І.п.** є позитивним явищем, оскільки вона наближує суб'єкта політики до свого електорату, змушує підтримувати з ним постійний зв'язок. /С. Денисюк/

Імперіалізму теорії. Витоки суч. теорій постімперіалізму, периферійного капіталізму, залежності, глобально-стадіального розвитку, світ-системної школи та ін. аналіт. моделей глобального сусп. розвитку багато в яких своїх ідеях мають свої витоки в теорії імперіалізму, розробниками якої є Дж. Гобсон, В. Ленін, Р. Гільфердінг, Р. Люксембург, Ф. Штернберг, згідно якої, внаслідок територіальної та екон.-фін. експансії промислово розвинених д-в йде встановлення їхнього панування над рештою усього світу, а під маскою здійснення цивілізаційної місії йде пограбування колоніальних і залежних країн, а у підсумку виникає об'єднання цих д-в, яке цілком житиме за рахунок народів решти світу. Утворення капіталіст. світ. госп-ва спричиняє за збільшення зубожіння, к-сті важкої, малооплачуваної праці і зростаючої незабезпеченості існування на всій земній кулі, яким і є відповідним накопичення капіталу в руках небагатьох. Якщо приватні інтереси власників капіталів можуть зіткнутися з суспільними і привести до згубної політики, то ще більшою небезпекою є специфічні інтереси фінансиста. Пересічні вкладники капіталу слугують лише знаряддям в руках глобал. фін. діячів, які розглядають фонди і акції не як грошові внески, що приносять відсотки, а швидше як на засіб для спекуляцій на грошовому ринку. Тому досвід історії імперіалізму кін. ХІХ – поч. ХХ ст. показує, що злиття банк. і промисл. капіталів веде до руйнування д-в, революцій і глобал. воєн.

Джон Аткінсон Гобсон (1858-1940) у праці «Імперіалізм. Дослідження» (1902) зауважує, що розпоряджаючись великою к-стю фондових паперів і акцій, маніпулюючи мінливим коливанням цінностей, магнати біржі добиваються свого прибутку. Ці великі ко-

мерц. махінації – грюндерство (масове створення акціонерних т-в із метою швидкого їх перепродажу), маклерське посередництво, облік векселів, пристрій позик і орг-ція акціонерних сусп-в – утворюють центр. нервовий вузол міжнар. капіталізму. Так брит. економіст з репутацією суспільствознавчого еретика ввів у 1902 р. цей термін у суч. лексикон сусп. та екон.-політ. думки. Автор допускає, що в кінцевому результаті виникне об'єднання зах. д-в, яке житиме за рахунок решти народів. Таким чином, Дж. Гобсон передбачив появу того, що згодом отримало назву «імперіалізму» та «ультраімперіалізму» і що стало реальністю в наші дні. Разом із союзом такого типу виникне, за Дж. Гобсоном, «жахлива небезпека паразитизму Заходу».

Рудольф Гільфердінг у праці «Фінансовий капітал» (1910) показує природу «нового капіталізму» і доводить паразитичний хар-р цієї системи. Детально розкрито процес утворення фіктивного капіталу, описано фондову біржу, її роль як ринку фіктивного капіталу, а також механізму біржової спекуляції. Фін. капітал хоче не свободи, а панування. Йому потрібна д-ва, яка всюди у світі може здійснювати втручання, щоб весь світ перетворити на сферу застосування для свого фін. капіталу. Отже, політика фін. капіталу переслідує три осн. мети: по-перше, створення якомога масштабнішої господ. території, яка, по-друге, повинна зруйнувати конкуренцію нац. виробників і таким чином повинна перетворитися, по-третє, у сферу експлуатації для наднаціональних монополістичних об'єднань.

Саме висновки Гільфердінга лягли в основу книги *В. Леніна* «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916, надрук. у Росії у 1917), де наведені осн. ознаки імперіалізму і зроблено спробу довести, що цей лад приречений. Ленін зі своїм пророцтвом запізнівся. Те, що імперіалізм є нефункціональний у глобальному масштабі, у 1917 р. стало ясно вже багатьом. В. Ленін, в основному, продовжує слідувати моделі Маркса, яка містить добре підібрані і викладені факти й аргументи, що показують утопічність планів вбудовування транзитивних систем у ядро «глобального ка-

піталізму». Як відомо, і більшістю марксистів початку ХХ ст., і впливовою частиною марксистів кінця ХХ ст. було прийнято положення Маркса про те, що проходження усіх країн через формацію капіталізму неминуче. В. Ленін показує, прямо не стверджуючи, що перехід капіталізму у стадію імперіалізму зробив такий розвиток світової системи неможливим – хоча б тому, що монополії «центру» заволодівають джерелами сировини у всьому світі, присікаючи тим самим можливість розвитку «тубільного» капіталізму. Більш того, по мірі розвитку капіталізму можливості його виникнення і розвитку поза метрополією скорочуються. Таким чином, із «Імперіалізму...» Леніна прямо витікає висновок, що вже на поч. ХХ ст. будь-яка можливість індустріалізації та модернізації на шляхах капіталізму для тих країн, які не потрапили до складу метрополії, була втрачена. Їхньою долею стала слабозвинутість. Єдиною можливістю забезпечити умови для свого екон. і соц. розвитку для таких країн могла дати тільки велика (по суті справи саме світова) антикапіталістична революція. В. Ленін, прямо цього не кажучи, показує, що в цикл розширеного відтворення економіки Заходу безперервно ін'єкціюються величезні засоби ззовні. По суті, В.Ленін тут ілюструє висновки Р. Люксембург.

Р. Люксембург вбачала екон. витоки імперіалізму в особливостях розширеного відтворення: капіталісти можуть забезпечити реалізацію додаткової вартості лише частково, за рахунок особистого споживання, тому необхідно, щоб існували некапіталістичні виробники і споживачі як всередині власної д-ви, так і у відсталих країнах. Імперіалізм ототожнювався з політ. проявом процесу нагромадження капіталу в його конкурентній б-бі за залишки некапіталістичного світового середовища. Бо виявляється, що цикл розширеного відтворення не може бути замкнутий тільки завдяки праці зайнятих у ньому робітників, за рахунок їхньої додаткової вартості. Для нього необхідне безперервне залучення ресурсів ззовні капіталістичної системи (з села, з колоній, з «третього світу»). Справа ніяк не обмежується «первинним накопиченням», воно

не може бути «первинним» і повинно йти постійно. У своїх творах Р. Люксембург показує, по-перше, що для перетворення додаткової вартості на ресурси розширеного відтворення необхідні покупці поза зоною капіталізму. Тільки так капіталіст може реалізувати додаткову вартість, обмінявши її на засоби для розширеного відтворення. Цією торгівлею займається компрадурська буржуазія поза зоною капіталізму. Таким чином, зроблене Марксом припущення, що капіталізм охопив увесь світ, просто нездійсненне – такого капіталізму не може існувати. По-друге, як пише Р. Люксембург, капіталіст. накопичення залежить від засобів вир-ва, створених поза капіталіст. системою. Безперервне зростання продуктивності праці вимагає необмеженого використання усіх матеріалів і усіх ресурсів Землі і природи в цілому. Сутність і спосіб існування капіталізму несумісні ні з яким обмеженням у цьому плані. Починаючи з моменту свого зародження капітал прагнув повернути всі виробн. ресурси всього світу. У своєму прагненні оволодіти придатними до експлуатації продукт. силами, капітал обнишпорює усю земну кулю, витягує засоби вир-ва зі всіх куточків Землі, здобуваючи їх із власної волі, силою, з сусп-в різних типів, що знаходяться на всіх рівнях цивілізації.

Велику увагу виявленню впливу колоніальних і залежних країн на розвиток капіталізму в країнах Заходу приділяв у своїх працях «Імперіалізм» (1926), «Імперіалізм і його критики» (1926) та «Імперіалізм і кризи» (1930) нім. соціал-демократ Фріц Штернберг (1895-1963).

Творці **І.т.** не могли не бачити відмінності між капіталізмом зах. країн і капіталізмом в колоніях, напівколоніях та ін. залежних країнах. Але вона трактувалася ними в основному як відмінність між капіталізмом розвиненим, доспілим, неподільно пануючим в країні і капіталізмом що ще виникає, що формується, що ще не підпорядкував собі ін. сусп.-екон. устрої.

Імперіалізм ототожнювався з політ. проявом процесу нагромадження капіталу. «Плід» світового фінансового експансіонізму – гло-

бал. імперіалізм – пройшовши модифікації після двох світових воєн, поєднувався з політ. проявом процесу нагромадження капіталу в його конкурентній б-бі за залишки некапіталістичного світового середовища. Дослідження концепції і моделей т. зв. «імперіалізму» важливе сьогодні для обговорення і розуміння наступних проблем: ступінь адекватності аналізу головних моделей розвитку і кризи капіталізму (постімперіалізму, «пізнього» капіталізму, неокapіталізму гегемонії, посткапіталізму тощо); природа суч. проявів соц. революції; трансформацій ідеології світового і сусп. розвитку; перспективи функціонування ринкової економіки; доктрина глобалізації та її ідеологічне прикриття. *Див.: Постімперіалізму теорії /В. Зінченко/*

Імперіаліст (лат. *imperare* – правити) – 1) прихильник політ. та екон. панування одних д-в і народів над іншими, формування та існування колоніальної системи світу або асиметричної залежності чи різних форм контролю групи одних д-в від іншими, встановлення світової ієрархії, що в різних формах постійно відтворюють модель «домінуючий центр – підкорена периферія»; 2) носій політ. та ідеолог. поглядів, що обґрунтовують імперіалістичну політику д-в – залучення до цивілізації та християн. релігії відсталих народів та територій; повернення до іст. та культ. основ; поширення «прогресивних» ідеологій (напр., марксистської); поширення демократії на Сході 3) політ. або громад. діяч, що проводить імперіалістичну політику; 4) в рамках марксистської доктрини та ідеології – прихильник капіталізму. */Л. Угрин/*

Імпічмент (англ. *impeachment*, від старофр. *empeachment* – осуд, обвинувачення) – особливий порядок (процедура) обвинувачення вищих посадових осіб д-ви (президентів, міністрів, суддів та ін.) за грубі порушення ними законів до завершення терміну повноважень. Процедура І. передбачена конституціями низки країн, зокрема США, та в тій чи ін. формі – у Великій Британії, Франції, деяких д-вах Латин. Америки. Процесуально І. є схо-

жим до судової процедури, основна відмінність полягає у тому, що у порядку І. дається політ. оцінка дій відповідної посадової особи, з наслідком – можливого усунення з посади. Застосування І. є своєрідною формою оцінки діяльності посадової особи з позицій визначення її конституційності та законності.

Процедура І., що має англо-амер. походження, у різних країнах має свої особливості. У Великій Британії і США процедура І. походить у парламенті: нижня палата формує звинувачення і порушує справу, а верхня палата розглядає її і виносить остаточне рішення. Окрім усунення відповідної особи з посади, якщо в її діях вбачається склад кримінал. злочину, то справа передається у звичайний суд, котрий може встановити відповідні види покарання. У Франції звинувачення пред'являються обома палатами, які повинні винести ідентичні рішення, а сама справа розглядається верховним судом, члени якого обираються палатами парламенту з їхнього складу. Схожа до фр. модель І. запроваджена у Бельгії, Іспанії, Нідерландах. В Австрії, Італії та ФРН різниця полягає у тому, що відповідні справи розглядаються конституц. судами. У Молдові і Румунії процедура І. передбачає окрім відповідного рішення парламенту та висновку конституц. суду, винесення пропозиції законодавчого органу на референдум, за результатами якого й вирішується доля глави д-ви.

Конституцією України передбачено процедуру усунення Президента України з поста в порядку І. у разі вчинення ним держ. зради або ін. злочину. Порядок проведення розслідування та винесення рішення про усунення глави д-ви в порядку І. передбачається ст. 111 Основного Закону України. І. у системі конституц. ін-тів за своєю природою є позасудовим конституц. процесом, за змістом якого Верховна Рада України у разі вчинення злочину Президентом України може достроково припинити його повноваження з усуненням з поста.

Серед пострадян. країн вперше І. було застосовано у Литві у 2004 р. У результаті роз-

слідування, парламентом було відправлено у відставку президента Литов. Респ. Р. Пакса-са, який був звинувачений у співпраці з рос. спецслужбами та кримін. структурами. Йому також було відмовлено у можливості брати участь як кандидат у президенти республіки на наступних дострокових виборах. /В. Малиновський/

Інвайронменталізм (англ. *environment* – навколишнє середовище, природа) – один із напрямів суч. екол. науки, заг. назва теорет. підходів щодо дослідження впливу сусп. розвитку на довкілля, осмислення його негативних наслідків, шляхів забезпечення екол. безпеки. **I.** є суч. соц.-екол. рухом, спрямованим на посилення захисту довкілля, збереження біол. різноманітності. У політико-управл. аспекті **I.** є сукупністю держ., адмін., прав., екон., політ. та ін. заходів, спрямованих на раціональне використання, відтворення та збереження природних ресурсів Землі, обмеження негативного впливу людської діяльності на довкілля. **I.** займає принципово критичну позицію щодо концепції необмеженого екон. зростання на основі використання ресурсів Землі і техн. прогресу, яка сформувалась у XVIII ст. в рамках екон. теорії (А. Сміт, Д. Рікардо) та зберігає свої позиції і в наш час. Перші зауваження щодо обмеженості природних ресурсів зробив англ. священник Т. Мальтус в кн. «Есе про принципи народонаселення» (1798), в якій йшлося про протиріччя між запасами природних ресурсів і необмеженим ростом населення. В формування суч. основ **I.** значний внесок зробив В. Вернадський, який вивчав процес взаємовідносин між людиною та природою (біосферою) та сформував теорію ноосфери.

Осн. положення **I.** були сформовані в 80-ті р. XX ст. амер. екологами В. Коттоном та Р. Данлором. Одним із провідних положень суч. **I.** є висновок про поширення екол. кризи, яка проявляється у забрудненні довкілля, глобал. потеплінні, руйнуванні озонового шару, наростанні дефіциту природних ресурсів, перенаселенні в наслідок демогр. вибуху, деструктивних наслідках урбанізації, голоді та

відсутності ефект. системи глобальної продовольчої безпеки, знищенні лісів та видів тварин (зменшенні біорізноманіття). Ці явища визнані як соціогенні та соціально значущі, оскільки впливають на розвиток сусп-ва, його мабутне.

Інвайроментальний підхід є одним із елементів концепції сталого розвитку сусп-ва. З позицій суч. інвайронментальної парадигми сталий розвиток сусп-ва сьогодні не можливий без ефективної екол. політики, переходу до природозберігаючих технологій у всіх сферах вир-ва та життя. Це потребує нового екон. і політ. порядку, а також ціннісної переорієнтації, нового типу раціональності та нових стандартів екол. поведінки. Велику увагу проблемам збереженню довкілля приділяють міжнар. орг-ції – ООН, Римський клуб, Глобал. фонд навколишнього середовища, Всесвітній фонд дикої природи, Міжнар. Зелени Хрест, Грінпіс (англ. Greenpeace), Міжнар. союз охорони природи, Global Nest (Глобальна мережа для екол. науки та екол. технологій) та ін. У 1972 р. у Стокгольмі пройшла Конф. ООН з навколишнього середовища і була створена Програма ООН з навколишнього середовища (UNEP). В 1983 р. була створена Міжнар. комісія з навколишнього середовища і розвитку (МКОСР або World Commission on Environment and Development – WCED). В останні роки **I.** підтримується прихильниками еко-соціалізму, з позиції якого вирішення проблем екол. кризи, як прояву заг. кризи глобального капіталізму, неможливо без переходу до нової соц. системи – *екол. соціалізму*. Найвідомішими представниками еко-соціалізму є С. Саркар та Дж. Ковель. Центр політ. екології (Каліфорнія, США) спільно з англ. вид-вом «Taylor and Francis Group» видає журн. еко-соціалістів «Капіталізм, Природа, Соціалізм». Поряд із цим, **I.** має опонентів, які критикують його за абсолютизацію еко-проблем і біоцентризм, прибільшення негативного впливу сусп-ва на природу, а також за підтримку еко-терористичних орг-цій та їх діяльності.

У політ. сфері природоохоронну діяльність проводять партії «зелених». Першу таку

партію було утворено в 1973 р. у Великій Британії. Наприкін. 70-х – на поч. 80-х рр. вони виникли у кожній європ. країні. Нині партії «зелених» діють у понад 70 країнах світу; в Зах. Європі вони мають найбільший вплив в порівнянні з ін. країнами, але продовжують належати до категорії малих партій, втім проводять своїх представників до парламенту. В п'яти європ. країнах – Бельгії, Німеччині, Фінляндії, Ірландії та Швеції – «зелені» брали/беруть участь у формуванні та діяльності нац. урядів. В 1990 р. була створена Партія Зелених України; вона підтримує стратегію екол. збалансованого, екол. сталого розвитку України та всіляко сприяє впровадженню в життя принципів «Порядку Денного XXI сторіччя», ухваленого 1992 р. на Конф. ООН у Ріо-де-Жанейро з проблем довкілля і розвитку. /О. Кириленко/

Інвеститура уряду (лат. *investo* – одягаю, наділяю) – процедура отримання довіри урядом через затвердження парламентом складу уряду та уряд. програми. Відповідне рішення приймається абс. більшістю депутат. голосів. **I.y.** є неодмінною умовою для отримання членами новопризначеного уряду дозволу приступити до виконання своїх обов'язків. Застосування цієї процедури пов'язане з правом глави д-ви (за поданням прем'єр-міністра чи на власний розсуд) розпустити парламент і призначити нові вибори у разі відмови законодавчого органу в довірі уряду. Формально **I.y.** є своєрідним урівноваженням права парламенту на відмову уряду в підтримці, хоча може застосовуватися й з ін. метою.

У більшості європ. парламентських монархія, а також Ірландії, Ісландії та Фінляндії практикуються різноманітні форми постановки питання **I.y.** Теоретично це питання може виникнути в кожному випадку розгляду в парламенті будь-якої пропозиції уряду чи уряд. політики. Напр., у Великій Британії, де кожне голосування в палаті громад з питань реалізації урядової політики формально розглядається як визначення ставлення до уряду, а, відповідно, не потребує спец. форми постановки питання про довіру або недовіру, таке

право використовується прем'єром для проведення виборів у політично найсприятливіших для відповідної партії період. Це призводить до того, що розпуск законодавчого органу у переважній більшості випадків не пов'язаний із уряд. кризою.

В одних країнах (переважно у парлам. системах із двома провідними партіями) **I.y.** відбувається лише у нижній палаті парламенту. У країнах, в яких уряд несе політ. відповідальність перед обома палатами парламентів (Бельгії, Італії), довіру повинна висловити кожна з палат, в Румунії рішення про довіру приймається на спільному засіданні палат більшістю голосів від складу кожної з них.

У президент-парлам. системах із переважним статусом президента така процедура застосовується як протипага щодо відмови парламентом у довірі уряду. У такому випадку законодавчий орган буде розпущений, відповідно окремі партії чи конкретні депутати можуть до нього вже не потрапити, а уряд продовжуватиме свою діяльність.

В Україні схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України відповідно до п. 11. ст. 85 Конституції України належить до повноважень Верховної Ради України. /В. Малиновський/

Індивідуалізм – принцип орг-ції життя індивіда і сусп-ва, у якому перший наділяється пріоритетним значенням і найвищою цінністю – суверенністю громадян. прав і свобод. **I.** як певний ідеолог. компонент ґрунтується на принципі самоцінності і самодостатності, незалежності, неповторності й унікальності кожної окремої людської особистості, яка володіє творчими здібностями і можливостями. Незалежність і самодостатність свідчать про автономне існування кожної людини. Принцип **I.** орієнтований на соц. захист прав людини, її гідності і суверенітету, на її самостійність і самодостатність як члена співт-ва, на її здатність протистояти зовн. впливам.

I. є однією з дефінітивних ознак лібералізму як соц. й ідеолог. феномену. Лібералізм вважає **I.** базовою одиницею соц. цілого. У зв'язку із цим, безпосередньо навколо дано-

го поняття у лібер. теорії концентруються всі елементи, цінності, принципи. Лібералізм в обґрунтуванні принципів **I.**, з одного боку, основний акцент робить на ідеї автономного існування кожного індивіда; з іншого, ґрунтуючись на комплексному підході, згідно з яким людина розглядається як істота соціальна, яка має потребу у співробітництві з ін. людьми, акцентує увагу на її соц. оточенні.

Погляди, що містили ідеї **I.**, висловлювалися ще в Старод. Греції, починаючи з Демокріта і софістів. Вони отримали широке поширення у вченнях Епікура і стоїків. Концепція **I.** оформилася в епоху Відродження і отримала філос. обґрунтування в Новий час, затвердивши самоцінність індивід. людської душі, її принципову відмінність від ін. сенсів і цінностей буття. Розквіт **I.** припав на період ранніх бурж. революцій і отримав обґрунтування у філос. ученнях Дж. Локка, А. Сміта, Ж.-Ж. Руссо, Б. Франкліна, І. Канта, В. Гумбольдта, Б. Констана, І. Бенґама, Дж. Гелбрейта, Ф. Гізо, Дж. Мілля та ін. **I.** виступив як ідеологія, яка протистоїть феод. абсолютизму, становому принципу соц. структури, і як вираз народжуваних капіталіст. відносин (із притаманними їм свободою приватного підприємництва і принципом користі як регулятора поведінки людини). У розгорнутому вигляді принцип **I.** був сформульований в XIX ст. фр. ученим і політиком А. де Токвілем, який описав механізм прояву **I.** як природної реакції людини на авторитаризм держ. влади та політ. деспотизм.

Паралельно з позитивним тлумаченням **I.** сформувалася й ін. точка зору. Прихильники соціаліст. теорій почали використовувати поняття «**I.**» для протиставлення «соціалізму». Таким чином, в соціаліст. традиції, на відміну від ліберальної, вкоренилося негативне трактування **I.** як еґоїзму і заперечення громад. зв'язків. Дослідники **I.** виходячи із суті даного принципу науково обґрунтували ідею про те, що він не означає права порушувати закони, загальноприйняті норми моралі, якщо, звичайно, вони не принижують гідність і честь інших людей, а, навпаки, передбачає розвинене почуття відповідальності за свої дум-

ки і вчинки. У цьому аспекті **I.** не тотожний еґоїзму, він тотожний усвідомленості та відповідальності. З іншого боку, при надмірній абсолютизації позицій окремого індивіда в його протиставленні іншому індивіду, сусп-ву в цілому **I.** може перерости в еґоїзм.

Новий сплеск інтересу до ідей **I.** характерний для XX ст. і пов'язаний із розвитком монополістичного капіталізму, посиленням ролі д-ви в регулюванні сусп. відносин, розвитком ідей «нового» або соц. лібералізму, процесом глобалізації. Наприкінці XX ст. (80–90-і рр.) саме індивідуалізація перетворилася на домінуючу тенденцію сусп. змін. У політології повсюдно стверджується уявлення про **I.** як одну з осн. характеристик суч. сусп-ва. Це пов'язане з тим, що лібералізація ідеології соціал-демократизму і консерватизму (що явно проявилася у низці положень неоконсерватизму) підвела дані політ. явища до зміни пріоритетів, позитивної оцінки аспектів **I.** і колективізму й оновила трактування даних категорій. Соціал-демократи і консерватори, виходячи з лібер. концепції цінності людської особистості, акцентують свою увагу на розвитку індивідуальності людини, соц. значимості її прав і свобод, потреб, способу мислення і поведінки, творчих можливостей, відповідальності, які у своєму індивідуальному значенні є передумовою оформлення колективного феномену. Це обумовлено тим фактом, що загальне формується на основі елементів одиничного (індивідуального). Більше того, у нинішніх умовах колективні цінності поступаються місцем індивід. цінностям, і індивіди вступають у певні співт-ва, групи тощо тільки лише для реалізації і відстоювання своїх власних інтересів. Між тим, соціал-демократи не відмовилися остаточно від ролі у сусп-ві колективного феномена (відмовившись від його значення і ролі у теорії і практиці радян. соціалізму), а консерватори від значимості спільноти (сім'я, етнос, нація, сусп-во тощо), виходячи з того, що без них є немислимим повноцінний саморозвиток і самовираження особистості (індивіда), його духовно-культурне становлення. У питаннях **I.** і колективізму лібералізм в цілому виступає як проти крайнього колективізму, що

утискає і часом ігнорує свободу кожної окремо взятої особистості, так і проти крайнього І., що пригнічує свободу ін. /Н. Гедікова/

Індустріальне та постіндустріальне суспільство – терміни, що використовуються для позначення основних стадій розвитку людського сусп-ва у рамках широкого рівня розвитку індустрії та технології матеріального вир-ва. Концепція *індустр. сусп-ва*, гол. ознаками якого стають розповсюдження великого машинного вир-ва, урбанізація, закріплення ринкової економіки, набула свого розвитку у 50-60-х рр. ХХ ст. у США (Р. Арон, Д. Белл, В. Росту) і використовувалась для здійснення прикладних завдань орг-ції вир-ва та вирішення трудових конфліктів. Концепція *постіндустр. сусп-ва* сформована Д. Беллом у 1973 р. у роботі «Майбутнє постіндустр. сусп-во» на основі аналізу основних тенденцій зміни відносин секторів сусп. вир-ва, становлення економіки послуг, формування наук. знання як самостійного елемента продуктивних сил. Було доведено, що в результаті бурхливого розвитку машинного вир-ва у людини з'являється більше вільного часу, відповідно – і для творчості та самореалізації, а техн. розробки стають більш наукоємними. Теорет. знання набувають особливого значення, розповсюдження яких досягається за рахунок функціонування надрозвинутої комунікаційної мережі. /В. Бліхар/

Індуський шовінізм – течія в політичному індуїзмі, яка робить акцент на активному використанні реліг. норм в сусп.-політ. житті Індії, на цивілізаційній виключності інд. (індуської) нації. Цьому прислуговується концепція *гіндутви* («індуськості»), яка в секулярній країні намагається забезпечити пріоритетне становище послідовникам індуїзму, які становлять більшість населення (83%). Осн. гасло **І.ш.**, таким чином, можна вважати: «Індія для індусів!», а метою – відродження цивілізаційної величі країни в нових політ. умовах, аж до відповідного визнання на світовій арені.

Гіндутва передбачає політ. консолідацію нації навколо традицій і норм індуїзму і тому певною мірою протистоїть мусульманам та християнам, тому вона фактично є ідейною базою **І.ш.** Осн. принципи цієї концепції були розроблені ще в першій пол. ХХ ст. В.Д. Саваркар, який очолював реліг.-політ. орг-цію Гінду махасабга («велика община індусів») аж до її заборони після вбивства М. Ганді у 1948 р. Саме Саваркар вперше акцентував поєднання релігії і політики, а також наголосив на необхідності консолідації індуської общини, зокрема, цьому присвячена його книга «Гіндутва, або хто є індусом» (1924). Фактично, Гінду махасабга вперше оголосила необхідність розбудови після звільнення від колонізаторів *гінду раштра*, країни індусів, відповідаючи на виклик Мусульманської Ліги – орг-ції, що виборювала створення окремої д-ви мусульман Півд. Азії. Політ. гасла *Гінду Махасабги* були доволі популярні серед найтрадиційніших послідовників індуїзму та жорстко критикувалися М. Ганді та іншими лідерами нац.-визв. руху, Інд. Нац. Конгресу (ІНК) зокрема, які наголошували на толерантності і рівності прав віруючих усіх конфесій, що пізніше гарантувала конституція Респ. Індія (1950).

Окрім Гінду Махасабги активними провідниками **І.ш.** стали такі орг-ції, як Раштрія Сваямсевак Сангх (РСС, Союз добровільних служителів нації) і Вішва Гінду Парішад (ВГП, Всесвітня рада індусів), які на багато років визначили активізацію общинно-релігійного напрямку інд. політики. Ці орг-ції не є політ. партіями, але за рівнем впливу на свідомість пересічних громадян Індії вони залишили позаду багато класичних політ. сил, оскільки послуговуються зрозумілими для кожного простого індуса поняттями і гаслами, закликають до їх патріот. почуттів.

Убивство М. Ганді реліг. фанатиком, членом Гінду Махасабги, на деякий час вгамувало релігійно-общинну конфронтацію, проте згодом розчарування багатьох індійців секулярним курсом уряду на чолі з ІНК та страх перед зростанням к-сті мусульм. населення зумовили вихід на політ. арену на поч. 50-х рр. націона-

ліст. партії Джан Сангх, що знов звернулася до гасел **І.ш.** Протиставлення індусів іншим общинам, постійне звірення до «взірцевого минулого» з метою досягнути «блискучого майбутнього», б-ба з мусульм. загрозою становили сутність парт. ідеології. Від тоді доволі звичною стає підміна понять «індійський» і «індуський», що лише відкриває шлях **І.ш.** на держ. рівні. Щоправда, Джан сангх на перших парламент. виборах 1952 р. отримала лише 3% голосів, а вже через три роки подолала 5% бар'єр і була визнана четвертою загальноінд. політ. силою і отримала офіц. символ, який використовується під час виборчих кампаній – квітку лотоса. Її на сусп. свідомість поступово збільшується, але на виборах вона не отримувала більше 8% і не могла активно залучитися до політики. Лише зміна назви на Бгаратіяа Джаната парті (БДП) у 1980 р. і певна адаптація гасел **І.ш.**, з черговою підміною націоналістично-патріотичними, та поява таких харизматичних лідерів як Л. К. Адвані та А. Б. Ваджпаї сприяли справжньому тріумфу цієї політ. сили.

Із кін. 90-х рр. ХХ ст. Респ. Індія розпочала акт. рух до здобуття більш вис. позиції в міжнарод. справах, перейшла до прагматичнішого та наступального стилю у зовнішньополіт. стратегії. Багатою мірою це пов'язувалося з успіхом у провед. екон. реформ, але також зі зміною внутр. ситуації, а саме – приходом до влади націоналістично налаштованих урядів із ідеологією **І.ш.** Саме така ідеологія при-таманна Бгаратіяа Джаната парті – правонаступниці Джан сангх, яка отримала можливість сформувати центр. уряд 1998 р. внаслідок позачергових парлам. виборів. Після парлам. кризи у жовтні 1999 р. у результаті нових виборів БДП знов повернулася до влади і сформувала коаліц. уряд під назвою «Демократичний альянс». Новим прем'єр-міністром країни став один з ідеологів і лідерів БДП Атал Біхарі Ваджпаї, відомий політ. діяч, особисті погляди якого характеризувалися прихильністю до **І.ш.** Ваджпаї мав досвід керівництва зовнішньополіт. відомством в уряді М. Десаї в 1977-1979 рр., його повернення до політ. арени суттєво вплинуло на імідж країни. З його

ім'ям пов'язують не лише посилення ідей *гіндутви* та побудови великої *гінду раштри*, але й значні, успіхи Індії як в проведенні внутр. перетворень та зміцнення обороноспроможності країни, так і на шляху до більш активної ролі в глобал. справах. Уряд Ваджпаї продовжував екон. перетворення під гаслом розбудови «Сяючої Індії», а чи не першим кроком його діяльності стало рішення про проведення ядерних випробувань 1998 р. та набуття Індією *де-факто* статусу ядерної країни. Останній чинник сприймався прихильниками **І.ш.** як справжній прояв «повернення цивілізац. індуської величі». Цікавий факт: усі ракетно-ядерні і космічні технології в Індії мають назви, пов'язані з індуською релігією і міфологією, напр., ракети «Агні» і «Прітхві» носять імена ведичних богів – вогню і землі.

У 2004 р. до влади в Індії повертається ІНК, який очолив черговий коаліційний уряд, і вдруге втримався при владі після виборів 2009 р. Концепції гіндутви, здається, втрачають свою актуальність, шовіністичні гасла поступаються секулярним, акцент робиться на толерантності та розмаїтті інд. цивілізації. Проте останні (квітень-травень 2014 р.) парлам. вибори закінчилися приголомшуючою перемогою БДП, яка вперше отримала можливість самостійно, без утворення коаліції, формувати уряд (протягом останніх тридцяти років усі уряди в Індії були коаліційними). Символічно, що до перемоги партію привів один із соратників і послідовників Адвані і Ваджпаї, Нарендра Моді – гол. міністр штату Гуджарат, кандидат від БДП. З юності він брав активну участь в діяльності РСС, отримав освіту політолога, згодом став членом БДП. Н. Моді відомий, зокрема своєю антимусульм. позицією, що виявилася під час погромів в Гуджараті у 2002 р. З ін. боку, за 13 років його правління Гуджарат перетворився на один із найрозвинутіших штатів країни, і тепер Н. Моді з великим досвідом і підтримкою населення очолює центр. уряд. Він вже пообіцяв своїм виборцям черговий етап зростання величі інд. народу, процвітання і розвиток. Отже, спостерігаємо черговий прихід націоналістів до влади, і можливим є чергове

відродження гасел **І.ш.** – із метою подальшого відстоювання самобутності, індуської ідентичності і величі Індії. /О. Борділовська/

Інститут політичного лідерства – стосунки домінування та залежності, підлеглості, підпорядкування, наслідування в системі міжособистісних відносин у політ. групі. Як політолог. феномен, **Л.п.** має два аспекти: 1) потенціал самого лідера (політ. ін-ту, режиму), його здатність змусити собі підкорятися; 2) вияв бажання «низів» підкорятися «верхам». **Л.п.** включає в себе не лише поведінку людей, що знаходяться на верхівці владної піраміди, а й тих, хто знаходиться на середньому та нижньому рівнях. Під **Л.п.** розуміють не лише лідерство окремих осіб, а і колект. лідерство та взаємодію лідера зі своїми послідовниками. При вивченні **І.п.л.** науковцями досліджується особистість лідера, його потреби, мотиви, переконання, що впливають на політ. поведінку, безпосередня політ. діяльність як стиль лідерства.

У політ. сфері розрізняють лідерів трьох рівнів: 1) *лідер малої групи* – такий лідер має внутр. групову владу й авторитет, який формується на основі його особистих якостей, які група оцінює безпосередньо. Такі лідери мають організаторські здібності, прагматизм, вміють вирішувати складні завдання та знаходити неординарні рішення; з таким лідером група відчуває психолог. комфорт за рахунок зниження напруги; 2) *лідер громад. руху, орг-ції, партії* – особа, з якою окремі соц. верстви (групи) пов'язують можливість задоволення своїх інтересів. Такі лідери впливають на сусп. думку за допомогою своїх особистісних якостей, а також через підтримку населення, що знаходиться в стані очікування. Саме такий стан масової свідомості потребує лідера, якому населення довіряє та підтримує його. Чим конкретніші завдання та мету ставить сусп. рух, тим значущішою є діяльність лідера; 3) *політ. лідер* – особа, що діє в системі провладних відносин, де лідерство представлено як своєрідні соц. ін-ти (представницькі органи, партії, впливові громад. орг-ції), що забезпечують захист і баланс інтересів різних

соц. груп. Тобто, це спосіб здійснення влади, що заснований на ненасильницькій інтеграції соц. активності різних прошарків (груп) за допомогою легітимних механізмів, програм (концепцій), які допомагають вирішувати соц. проблеми та завдання сусп. розвитку. Політ. лідер у цьому випадку виконує ф-ції: а) інтеграція групової діяльності та керівництво тандемом «лідер – команда», вміння перетворити висунуті сусп-вом потреби на концептуально осмислені програми; б) координація діяльності провладних ін-тів (суд, парламент, адміністрація) відповідно до прийнятого в сусп-ві аксіологічного нормативу та сусп. думки; в) зробити так, щоб запропоновані прагматичні програми стали мотивацією до практ. діяльності.

На поч. ХХ ст. сформувалася низка теорій **Л.п.** *Теорія рис* намагається відповісти на питання: якими якостями повинен бути наділений лідер, що займається особливим видом діяльності – політикою? Прихильники теорії (Л. Л. Бернанд, В. В. Бінхам, О. Тед, С. Є. Кілбоурн) вважали, що для лідера головними є розумові та вербальні здібності, досягнення в освіті та спорті, а також відповідальність, ініціативність, активність. На менш важливими є соц.-екон. статус, популярність і ситуативні риси особистості. *Теорія середовища* вказує на те, що **Л.п.** функціонує у контексті оточення (часу, місця, обставин). Х. С. Персон вважав, що ситуація визначає якості лідера. А. Дж. Мерфі зазначав, що ситуація вимагає такого лідера, який повинен стати інструментом для вирішення нагальних проблем. *Особистісно-ситуативна теорія (синтетична)* приймає одночасно якості лідера й умови, в яких відбувається процес лідерства. Як зазначав С. М. Каде, лідерство генерується трьома чинниками: особистісні якості лідера, групою послідовників і подією. *Теорія «взаємодії-очікування»* (Дж. С. Хоманс, Дж. К. Хемфілд) розглядає лідерство через дію, взаємодію та настрої. Посилення взаємодії та спільна діяльність посилює почуття симпатії, і саме лідер є ініціатором такої взаємодії.

Мотиваційна теорія (В. Ф. Стоун) пояснює прагнення до лідерства своєрідною

нав'язливою ідеєю, внутр. потребою у зверненні до оточуючого середовища. Мотивація може бути настільки сильною, що навіть сприймання власних сил буде викривленим. Напр., сильно мотивований кандидат, що об'єктивно не має шансів, буде впевненим у перемозі. Отже, гол. є мотив і можливість його реалізації. А. Маслоу, в рамках цієї теорії, виділяв два типи владних потреб: 1) потреба в силі, досягненнях, автономності та свободі; 2) потреба в домінуванні, репутації, престижі, успіху, високому статусі.

М. Вебер вважав, що для **Л.п.** необхідними є три якості: пристрасть (орієнтація на суть справи, пристрасна відданість справі), почуття відповідальності та окомір (здатність із внутр. зібраністю та спокоєм піддатися впливу реальності, вміння тримати дистанцію щодо людей та речей, тобто поєднати гарячу пристрасть і холодний окомір). Він вивів три ідеальних типи лідерської легітимності: 1) *легальна легітимність* – проявляється у вірі в легальність нормативних правил і права лідера, який отримав своє місце завдяки цим правилам. За таких правил порядок є знеособленим, не виходить за межі орг-ції. Це влада посади, яку займає людина, тобто бюрократ. тип лідерства. Люди за таких обставин змушені підкорятися бюрократу, бо почуваються безсилими перед великою к-стю атрибутів влади, якою він себе оточує; 2) *традиційна легітимність* – базується на укоріненій вірі в святість давніх традицій і легітимність статусу правителя; покора людей є проявом особистої відданості та виявляється у межах звичних обов'язків. Це традиційний тип лідерства, яким є влада монарха, яка отримується за традицією, незалежно від особистих якостей і запровадженої політики; 3) *харизматична легітимність* – ґрунтується на специф. відданості, виключній святості, героїзмі, взірцевому хар-рі індивіда та порядку, який він встановлює. Такому лідеру довіряють. Влада харизмат. лідера – це влада символу та того моменту, коли цей символ було піднято над натовпом. Така влада може бути лише у людини яскравої, фанатичної, впливової й авторитетної. Проте, така влада ситуативна, адже якщо зміниться ситуація,

лідер може втратити вплив. Харизма лідера за таких умов тримається, по-перше, на віддаленості від підлеглих, по-друге, на наявності чогось незвичного, що породжує емоції, збуджує. До такого лідера немає байдужих – його або люблять, або ненавидять.

Залежно від ф-цій, які виконує **Л.п.** виділяють типи: агітатор, адміністратор, теоретик (за Г. Ласвеллом). Осн. ф-цією *агітатора* є розповсюдження своєї програми, безпосередня агітація та спілкування з громадянами. Такі лідери сконцентровані на вербальних формах, жестах, ритуальному повторенні принципів; вони недисципліновані, часто сваряться, а своїм яскравим ентузіазмом і поведінкою постійно збуджують публіку. Для них осн. цінністю є емоційний відгук аудиторії. *Адміністратори* концентрують увагу на маніпуляції певною групою. Вони демонструють безсторонній, безособистісний інтерес до завдань орг-ції, діють холоднокровно та збалансовано. *Теоретики* (експерти й ідеологи) цікавляться віддаленими і високорациональними цілями. Вони прагнуть до грандіозних ідей, які виступають самоціллю.

Санкт-Петербурзька школа науковців, описуючи політ. лідерів, використовує медико-психол. і психіатр. терміни. Вони називають п'ять осн. стилів **Л.п.**: 1) *параноїдальний* («Господар») – такі лідери недовірливі, непередбачувані, прагнуть контролювати ін. Їх політ. мислення будується на засадах «або ми або вони». Такий політ. лідер створює напругу як серед підлеглих, так і в сусп-ві. У своїй поведінці він тяжіє до приниження ін. політиків. Цей стиль може бути притаманним як правлячій владі, так і опозиції, яка проявляє непоступливість, не сприймає аргументів та збирається в групи, щоб «дружити проти когось». В екстремальній ситуації такий політ. лідер може бачити викривлену картину світу через підозри та недовіру; 2) *демонстративний* («Артист») – поводить, постійно намагаючись привернути до себе увагу. Його самооцінка залежить від того, наскільки він подобається ін., що у свої чергу робить його залежним від маніпуляцій. Як наслідок, його політ. лінія непередбачувана. Такий тип по-

літ. лідера не підходить для законотворчості, бо його стиль не дозволяє сконцентруватися на деталях. Їм притаманні яскраві виступи із використанням «міцного» слівця; 3) *копмульсивний* («Відмінник») – намагається по-всьякчас усе зробити якнайкраще, але в цьому його недолік; такий політ. лідер нездатний проводити гнучку політику, занадто переймається деталями, дріб'язковий, скрупульозний і догматичний. При владі він може бути принциповим, працьовитим чиновником. Усі його недоліки проявляються в неординарних ситуаціях, а також під час змін, адже будь-які відхилення від запланованого викликають дискомфорт, сумніви, депресію; 4) *депресивний* («Соратник») – намагається приєднатися до когось, щоб забезпечити себе від невдач та отримати допомогу. Він повинен захоплюватися іншими, часто їх ідеалізуючи. «Соратник» досить консервативний і неактивний, а його прогнози завжди песимістичні; 5) *шизоїдний* («Одинак») – стиль поведінки такого лідера подібний до попереднього, але з більш вираженим усамітненням; завжди займає позицію стороннього спостерігача.

Отже, **Л.п.** проявляється як вплив суб'єкта політики на її об'єкти. Це процес, через який поведінка політ. лідера здатна змінити становище ін. людей, їх знання, установки, вірування, уявлення про світ, а також їх власну активність. Такий вплив може торкнутися почуттів, цінностей, мотивації. Для того, щоб бути політ. лідером недостатньо мати владу. Потрібно постійно впливати на людей, нав'язувати їм свою волю, проводити через них свої рішення та перетворювати на своїх послідовників. /І. Бурда/

Інститут президентства – соц. ін-т, який має констит.-правову природу. Він існує у 130-140 д-вах світу, де у ньому є соц. потреба. У юрид. літ-рі виділяється також поняття «ін-т президента». У історію світ. політико-правової думки поняття **І.п.** увійшло більш, ніж двісті років тому (першим президентом США 30 квітня 1789 р. було обрано Дж. Вашингтона; цей факт є точкою відліку у світової історії президентської влади та президент-

ської форми правління). Першу згадку про запровадження посади, аналогічної посаді президента, в Україні знаходимо у III Універсалі Центр. Ради; глава Центр. Ради М. Грушевський позиціонується як перший президент України. Фактично з того часу питання, пов'язані з **І.п.** у вітчизн. л-рі не обговорювались, що пов'язано з критикою радян. політ. еліти концепції правової д-ви, демокр. розподілу влади, які вважались буржуазними, такими, що не відповідають вимогам соціаліст. д-ви. Лише у сер. 1970-х рр. з'явилися роботи, які аналізували діяльність президентських структур у зах. д-вах.

Після розпаду СРСР, Україна ступила на шлях буд-ва нової демокр. д-ви. У 1991 р. було закладене правове підґрунтя **І.п.**; були прийняті закони «Про запровадження посади Президента Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР». Перші у новітній історії вибори Президента України відбулися 01.12.1991 р., водночас з всеукр. референдумом, який підтвердив Декларацію про держ. суверенітет України. /І. Батракова/

Інституціоналізація – процес формування, становлення, вкорінення (як на організаційному рівні, так і в сусп. свідомості) та легітимації політ. ін-тів. Перші дослідження **І.** політ. ін-тів були проведені дослідниками різних сусп. галузей науки – соціології, економіки, історії, правознавства тощо. З виникненням інституціоналізму та неоінституціональних теорій, до питання природи та особливостей процесу становлення політ. ін-тів зверталися С. Гантінгтон, Д. Норт, Дж. Марч та Й. Олсен.

Г. Спенсер та Е. Дюркгейм причиною виникнення та вкорінення ін-тів називали завдання виживання сусп. організму в умовах його еволюції, яке зумовило, за Г. Спенсером, необхідність формування погоджуючої і координуючої сусп. підсистеми – особливого виду регулятивного ін-ту, яким і є політичний. Е. Дюркгейм у праці «Елементарні форми реліг. життя» писав, що притримується ідей про позитивність та природність ін-тів, які виступають важливим засобом самореалізації людини. За його переконанням, створений

людиною ін-т не може базуватися на омані та брехні, інакше він не зміг би існувати доволі довго: якби ін-ти не базувалися на природі речей, вони перманентно зустрічали б супротив, який не змогли би подолати. Отже, структурно-функціональний підхід характеризувався переконанням в тому, що становлення ін-тів має адаптивний хар-р і викликаний необхідністю задоволення певних фундаментальних потреб сусп-ва.

Із часом на противагу «природному» обґрунтуванню **I**. в це поняття включилися елементи «штучності». Ін-ти почали розглядати як конструкти, що склалися в результаті послідовно проведеної людьми об'єктивної реальності. У них стали вбачати то сукупність специфічних нормативних комплексів, які задіяні в процесі регуляції статусно-рольової поведінки індивідів (Т. Парсонс), то особливу юрид. техніку, що покликана втілити в практику норми об'єктивного права (М. Оріу). Власне, М. Оріу поняття ін-ту протиставляв договору, обґрутовуючи думку, що перший не є продуктом сусп. домовленості, швидше, «настанова зверху».

Автором суч. терміну **I**. називають С. Гантінгтона, який подає таке визначення: «процес, за допомогою якого орг-ції та процедури набувають цінності та стійкості». У своїй праці «Політ. порядок в трансформаційних сусп-вах» (1968) він пише, що історично політ. ін-ти виникли із взаємодії та розбіжностей між сусп. силами і поступового розвитку процедур і організаційних механізмів для вирішення цих розбіжностей: за відсутності соц. конфліктів політ. ін-ти не потрібні, за повної відсутності сусп. гармонії вони неможливі. За С. Гантінгтоном рівень політ. **I**. визначається за такими критеріями: 1) *адаптивність-ригідність* – чим більше адаптивна орг-ція або процедура, тим вищим є рівень її **I**., окрім того, чим більше вимог висуває оточуюче середовище і чим старша орг-ція, тим краще вона адаптується; 2) *складність-простота* – чим складніша орг-ція, тим вище рівень її **I**.; 3) *автономія-підлеглість* – рівень **I**. залежить від того, наскільки політ. орг-ції та процедури автономні щодо ін. сусп. утворень та способів

поведінки; 4) *згуртованість-роздрібленість* – чим більше орг-ція згуртована, тим вищим є її рівень **I**.

Процес виникнення нових ін-тів, або **I**., є результатом зіткнення нових та старих правил. У процесі **I**. виділяють два рівні: *первинна I*. – процес, який включає створення ін-ту і закінчується моментом його легалізації; *вторинна I*. – продовжується на існуючій базі у процесі розвитку ін-ту з метою його вдосконалення чи реорг-ції. Якщо первинна **I**. завжди передбачає створення чогось нового, то вторинна може відбуватися у трьох проявах: власне **I**., коли в її результаті виникає щось нове; реінституціоналізація, коли те, що вже існує, реформується; деінституціоналізація, коли те, що існує, припиняє своє існування. У випадку руйнування інституціональних утворень, зміни норм, деінституціоналізація може вийти за межі процесу вторинної **I**. і стати окремим етапом розвитку ін-ту – етапом цілковитого розпаду. /П. Молочко/

Інституціоналізація політичної науки в Україні – тривалий процес становлення вітчизн. політ. науки, що проходить кілька етапів: накопичення теорет. і емпір. матеріалу у рамках суміжних наук; проведення і публікація наук. дослідж.; створення період. видань; підготовка наук. кадрів, створення навч. закладів; формування наук. співт-ва учених і викладачів політ. науки, об'єднаних у нац. і міжнар. асоц. тощо. **I. п. н.** була новим щаблем в розвитку соц. і політ. знань. В Україні вона проходила в два етапи: спочатку виникла «політологія», яка була обмежена стереотипами іст. матеріалізму і наук. комунізму і тільки потім став вибудовуватися понятійний апарат і методологія нової політ. науки.

На кін. 80-х рр. ХХ ст., в СРСР сформувався причини і створились відповідні передумови для утвердження політології. Її поява обумовлена, з одного боку, сусп. потребою у наук. пізнанні політики, її раціональної орг-ції, ефективному управлінні д-вою, а з ін. – розвитком політ. знань, поділу єдиної політ. науки на низку спец. дисциплін і напрямів. Якщо до цього додати той факт, що знання про політ.

життя, накопичились раніше в ін. науках (філософії, історії, правознавстві, соціології), то стане зрозумілим чому політ. наука виникла в СРСР саме в цей час. 04.11.1988 р. Держ. комітет СРСР з науки і техніки (ДКНТ), керуючись рішенням ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, прийнятим в березні 1987 р. офіц. затвердив уточ. і доповн. номенклатуру спеціальностей наук. працівників, де вперше передбачалась спеціалізація з політ. наук: 23.00.01 – теорія і історія політ. науки; 23.00.02 – політ. ін-ти і процеси; 23.00.03 – політ. культура і ідеологія; 23.00.04 – політ. проблеми міжнар. відносин і глобал. розвитку. За спец. «політ. науки», але в розділі «соціол. науки» в тій же постанові проходили ще дві спеціальності: 22.00.05 – соц.-політ. процеси, орг-ція і управління і 22.00.07 – громад. думка. Це створило можливості для захисту канд. і докт. дис.

У 1989/1990 н. р. курс політології почали викладати у ВНЗ України. Уперше підготовку фахівців-політологів було розпочато в Київському нац. ун-ті ім. Т. Шевченка. Згодом їх почали готувати в Одеському, Донецькому, Львівському, Східноукраїнському (Луганськ), Чернівецькому, Прикарпатському, Ужгородському ун-тах, Нац. педагог. ун-ті ім. М. П. Драгоманова (Київ), Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія» та ін. У Таврійському екол. ін-ті (Сімферополь) було відкрито перший в Україні політол. ф-т. Перші політологи – випускники вузів – працювали у владних, парт. структурах, навч. закладах як викладачі, аналітики, політ. оглядачі у ЗМІ.

У 1992 р. політологія увійшла до переліку нормат. дисципліни вищої школи, була затверджена як спеціальність. Почався процес становлення політол. наук.-досл. і навч. структур та професійних асоціацій. У 1992 р. засновується Нац. ін-т стратег. досліджень – урядовий наук.-досл. центр політ. та екон. аналізу та прогнозування. Для підготовки управл. кадрів при Кабінеті Міністрів України створюється Ін-т держ. упр. та самоврядування (зараз – Акад. держ. управління при Президентові України). У системі НАН України виникає Ін-т нац. відносин і політології (сьогодні – Ін-т політ. та етнонац. дослідж. ім. І. Кураса).

Паралельно з держ. й академ. засновуються недержавні політол. структури (Ін-т посткомуніст. сусп-ва). Важливим чинником **І. п. н.** стало створення в березні 1991 р. Укр. асоц. політологів (УАП) на базі Ін-ту д-ви і права ім. В. М. Корецького НАН України, Ін-ту міжнар. відносин і політології НАН України. За підтримки УАП в Україні створено низку політол. наук. установ, у т. ч. в 1993 р. Укр. акад. політ. наук (УАПН), яка складалась із трьох відділень: історії політ. думки, методології і теорії політики, прикладної політології. Пізніше до її складу ввійшли Укр. асоц. політологів, Філософська ліга України, Соціол. асоц. України, асоц. політологів-консультантів України (АПКУ). Почали видаватися журн. «Політична думка», «Політика і час», «Людина і політика», «Політ. менеджмент» та ін.

У перші роки незалежності Україна потребувала відновлення наук. потенціалу та налагодження механізмів підготовки наук. кадрів, але екон. спад і непродумана політика владних структур щодо системи освіти призвели до зниження авторитету науки. Активність із захисту дис. була низькою і підготовка дослідж. та регулярні захисти починаються тільки з сер. 90-х років ХХ ст. Паралельно продовжувався процес еміграції науковців із країни і падіння соц. статусу інтелігенції.

На суч. етапі перед політ. наукою стоїть низка проблем, які вимагають свого вирішення: окреслення кола найголовніших проблем, які вона має вивчати; розвиток прикл. політології; підготовка і перепідготовка кадрів викладачів-політологів, науковців і професійних політиків загальнодерж. та місц. рівнів; налагодження та підтримка зв'язків із міжнар. політол. центрами і школами; формування у громадян високого рівня політ. і прав. культури. /О. Федорчук/

Інтегральний націоналізм – різновид авторитарного націоналізму, що розглядає націю як органічну цілість і вимагає беззастережного підпорядкування особистості інтересам своєї нації, які ставить вище від будь-яких ін. інтересів (соц. групи, ін. націй, людства загалом). Його також називають органічним на-

ціоналізмом, ультранаціоналізмом, гіпернаціоналізмом тощо. Поняття «І.н.» уперше вжив фр. рояліст Ш. Моррас (1868-1952) у 1900 р. І.н. Морраса став офіц. ідеологією руху, який він очолював – «Французького чину» («Action française», 1899-1944). Іншим ідеологом фр. І.н. вважають М. Барреса (1862-1923).

Наприкінці 1920-х рр. амер. історик К. Гейз використав термін «І.н.» як родове поняття на означення одного з іст. типів націоналізму, що заступив ліберальний націоналізм XIX ст. У кн. «Історична еволюція модерного націоналізму» (1931) він запропонував таку типологію: *гуманістичний* націоналізм XVIII ст.; *якобінський* націоналізм часів Вел. Фр. революції; *традиційний* націоналізм післяреволюційної доби; *ліберальний* націоналізм XIX ст.; *інтегральний* націоналізм кін. XIX–XX ст.; *екон.* націоналізм, який розвивався паралельно з інтегральним. К. Гейз убачав прояви І.н. в тогочасних диктаторських режимах Угорщини, Польщі, Югославії, Туреччини, в італ. фашизмі й нім. націонал-соціалізмі та в деяких аспектах політ. життя США і СРСР.

Амер. політолог Дж. Армстронг виділив такі характерні риси І.н.: 1) віра в націю як найвищу цінність, якій слід підпорядкувати решту; 2) апеляція до містичних уявлень про єдність усіх індивідів, що становлять націю, зазвичай базована на припущенні, що біол. хар-ки або незворотні наслідки спільного іст. розвитку об'єднують їх в органічну цілість; 3) підпорядкування раціональної, аналіт. думки «інтуїтивно правильним» емоціям; 4) виявлення «нац. волі» через харизматичного лідера й націоналістичну еліту, організовану в одну партію; 5) уславляння чину, війни та насильства як виявів найвищої біол. вітальності нації.

Нім. історик П. Альтер протиставив І.н. націоналізмові Рісорджименто XIX ст. Він вказав на вплив соціального дарвінізму на І.н.: його послідовники гадають, що у взаєминах рас і націй діють ті самі закони, що й у світі тварин; у б-бі за існування виживе й візьме гору над іншими та нація, яка виявиться найсильнішою та найдібнішою.

Інтегральні націоналісти рідко намагалися сформулювати свої погляди у вигляді послідовного вчення, апелюючи радше до емоцій своїх прихильників, аніж до їхнього розуму. Все ж можна виділити кілька осн. тез, якими практично будь-який І.н. доповнює «основну доктрину» націоналізму: нація – не сукупність окремих індивідів, а органічне ціле, яке об'єднує всі покоління (і мертвих, і живих, і ненароджених); інтереси та цінності власної нації вищі від усіх ін. інтересів і цінностей; діяльність усіх членів нації має підпорядковуватися нац. інтересам; слід придушувати або усувати з нац. організму все, що загрожує його єдності, інтересам і цінностям; б-ба націй між собою за утвердження власних інтересів і цінностей природна й неминуча; у світі конкурентних націй наша нація має активно утверджувати свої інтереси і цінності, якщо потрібно – силою.

Наприкінці XIX й у першій третині XX ст. інтегрально-націоналістичні рухи виникли в більшості країн Європи (Е. Коррадіні й Італ. націоналістична асоціація в Італії, «фелькіше» в Німеччині, Р. Дмовський і націонал-демократи (ендеки) в Польщі, усташі в Хорватії та ін.). У 1920-30-х рр. сформувався укр. І.н., який охоплював «чинний націоналізм» Д. Донцова, «організований націоналізм» ОУН і «творчий націоналізм» Фронту національної єдності (ідеолог М. Шлемкевич). Найрадикальнішим різновидом революційного І.н. вважають фашизм (включно з націонал-соціалізмом), хоч деякі дослідники (Е. Сміт, О. Мотиль) заперечують прямий зв'язок між націоналізмом і фашизмом. Після поразки фашизму в Др. світ. війні І.н. у Європі й світі занепадає, однак і на поч. XXI ст. інтегрально-націоналістичні партії діють у багатьох країнах (Нац. фронт у Франції, Нац.-демокр. партія Німеччини, Лібер.-демокр. партія Росії та ін.) /О. Зайцев/

Інтеграція (лат. *integrum* – ціле; лат. *integratio* – з'єднання) – у заг. випадку означає процес взаємного зближення, взаємопроникнення, об'єднання певних елементів (частин) у ціле та утворення між ними уста-

лених взаємозв'язків; процес перетворення відносно самостійних і мало пов'язаних між собою об'єктів (індивідів, груп, класів, дер-в) в єдину, цілісну систему, що характеризується узгодженістю та взаємозалежністю її частин на засадах заг. цілей, інтересів, принципів. **I.** в політиці означає різноманітні форми об'єднання кількох політ. сил із метою досягнення спільних цілей. Існують різні форми **I.**: економічна, політична, територіальна, політико-територіальна, соціокультурна, релігійна тощо, які щільно пов'язані між собою і становлять різні боки загальних інтеграційних процесів.

Економічна I. передбачає міждержавне регулювання екон. залежності, формування господарчого комплексу, орієнтованого на потреби окремих регіонів. Також вона включає процес виходу руху товарів, послуг та робочої сили за межі нац. чи держ. кордонів, створення єдиної ринкової системи, покращення вир-ва праці та рівня життя у країнах, об'єднаних в інтеграційному блоці. Передумовою глобал. (світової) екон. глобалізації стала індустріальна промислова революція, що змінила екон. відносини у сер. XIX ст. у більшості західно-європ. країн. На поч. XX ст. світове госп-во сформувалося як цілісна система, що включала машинну індустрію, нові засоби масової комунікації (залізні. транспорт, телеграф, радіо) та світ. ринок товарівир-ва і праці. У період між Першою та Другою світ. війнами відбулися зворотні дезінтеграційні тенденції, що були обумовлені не тільки складними політ. процесами, а й кризою індустріальних форм світової **I.** (у першу чергу вугільнодобуваючої промисловості, зменшення ролі залізничного транспорту), що призвело до скорочення масштабів торгівельних операцій, нестабільності валютної системи, політики контролювання міграції робітн. сили тощо. Другий глобал. інтеграційний цикл став наслідком другої промислово-технологічної (постіндустріальної) революції, що сприяла розвитку таких галузей як автомобілебудування, нафтовидобуток і нафтопереробка, які у др. пол. XX ст. стали важливим чинником міжнар. розподілу праці. З цим пов'язаний

також розвиток телекомунікаційних мереж, а також нова інформ. революція, завдяки якій комп'ютерні технології почали виконувати роль ключових чинників наук.-техн. прогресу кін. XX – поч. XXI ст. Особливістю суч. періоду екон. **I.** є перехід від економіки вир-ва (що характеризувала період індустріалізації) до економіки послуг (що визначає постіндустріальний етап розвитку екон. системи). Також посилення ролі комп'ютерних технологій призвело до створення феномену віртуалізації економік багатьох д-в світу, коли валютні операції, обмін інформацією, формування потреб та попиту мають віртуалізований хар-р, тобто цілковито спираються на електронні засоби масової інформації та комунікації.

Політична I. визначає формування цілісного комплексу політ. систем шляхом згуртування, злиття сусп. чи держ. структур у межах певної соц.-політ. групи, д-ви або на міждерж. рівні. Міждерж. політ. **I.** відбувається на основі створення нових ін-тів влади з переданням їм частини суверенних прав політ. органів. Гол. учасниками політ. **I.** можуть бути як спеціально створені транснаціональні ін-ти, так і нац.-держ. ін-ти (партії, профсоюзи, союзи підприємців тощо). Складовими політ. **I.** виступають військ.-політ. міждерж. об'єднання, метою яких є координація політики д-в у військ. сфері, вироблення ними спільних військ. доктрин та стратегій (напр., НАТО). Політ. **I.** безпосередньо пов'язана із процесами інтернаціоналізації сусп. життя, посиленням взаємозалежності та взаємовпливу різних народів та д-в. На суч. етапі політ. **I.** є однією з умов глобалізації світ. політ. простору. В окремих регіонах світу, особливо у Зах. Європі, інтернаціоналізація екон., політ., соц. діяльності досягла такого рівня, коли виникла необхідність її регулювання транснац. ін-тами. Першим інтеграційним об'єднанням у Зах. Європі стало Європ. об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), яке започаткувало процес **I.** європ. країн (18 квітня 1951 р. – 23 червня 2002 р.). З метою поглиблення економічної **I.** у 1957 р. було створене Європ. Екон. співт-во (ЄЕС або *EEC – European Economic Community*), яке у 1993 р. було офіц. перейменоване у Европ.

Співт-во (ЕС – *European Community*). Процес перетворення Європ. співт-ва у суч. Європ. Союз відбувався шляхом передання більшості ф-цій управління на наднац. рівень, а також завдяки збільшенню к-сті учасників **I. Маастрихтський договір** (підписаний 7 лютого 1992 р. у місті Маастрихт, Нідерланди) мав наслідком введення єдиної європ. валюти євро, а також встановлення інтеграційної за своїм змістом екон. та соц. політики, а також міжнар. відносин. Євроінтеграційні політ. процеси на сьогодні складають один із головних векторів геополіт. стратегії України.

Територіальна I. може розглядатися як складова ін. інтеграційних процесів, так й окремо. Особливістю територіальної **I.** на регіональному рівні є розширення меж певних територій за рахунок завойовницької політики, або ж у результаті культ., політ. чи екон. зближення певних регіонів. Гол. метою територіальної **I.** на глобальному рівні є б-ба за світ. панування, досягнення ключових геополіт. ролей, перерозподіл та контроль природних, соц., матеріально-виробничих та ін. ресурсів. Ідеолог. підвалиною територіального підходу до розуміння інтеграційних процесів стала концепція «Великого простору» К. Шмітта, який бачив причиною розвитку д-в прагнення до їхнього територ. розширення, завдяки чому досягається їхня політ. самостійність. Можна виділити два рівня *політико-територіальної I.*: *регіональний* та *глобал. (світовий)*. На регіональному рівні **I.** передбачає об'єднання певних територіальних об'єктів у межах одного чи кількох регіонів. *Регіональна I.* сприяє реформуванню держ. устрою, а також активізує розвиток громадян. сусп-ва. Одночасно вона може виступати результатом завойовницької політики певних д-в. Прикладом регіональної **I.** стало створення у різні часи Рос. імперії, СРСР, об'єднання Сх. та Зах. Німеччини, а також подальше розширення ЄС за рахунок країн Сх. блоку. Процеси регіональної **I.**, що характеризують суч. політику ЄС, стали наслідком кризи д-винації та визначили ідею Єдиної Європи або «Європи регіонів», що передбачає посилення ролі громадян. сусп-ва, вивільнення його від

опіки д-ви. Подібна модель «атлантичного» федералізму стала соціокультурною стратегією Зах. Європи як поетапного переходу від Європ. наднац. екон., митного та валютного союзу до Європи регіонів. Регіональні процеси **I.** відбуваються у безпосередньому зв'язку із *глобальною I.*, яка є одною з форм суч. процесу глобалізації і визначає хар-р міжнар. екон., політ. та культ. взаємодії в умовах нових форм розподілу праці під впливом наук.-техн. прогресу. Осн. чинниками світової **I.** стали такі явища як інтернаціоналізація сусп.-екон. життя окремих сегментів світ. співт-ва, транснаціоналізація вир-ва і капіталу та універсалізація нац. ін-в і механізмів екон. і соц.-політ. регулювання. /О. Висоцька/

Інтелекція – прошарок населення, основними ф-ціями якого є: а) проектування безпосереднього виконання серійних матеріальних продуктів; б) проектування та безпосереднє виконання серійних ідеальних продуктів; в) безпосереднє виконання несерійних ідеальних продуктів. У галузі матеріального вир-ва, де створюються тиражовані матеріальні предмети, осн. ф-цією інтелекції є не безпосереднє виконання, а його проектування – і керівництво, й організаторство, і конструювання, тобто всі форми діяльності, крім допоміжних. У галузі вир-ва ідеальних несерійних продуктів осн. ф-ція інтелекції – творча (створення індивідуальних несерійних ідеальних продуктів). Романісти, художники, скульптори, філософи становлять внутр. коло **I.**, вони живуть для використання й самим використанням розуму. Зовн. коло **I.** складають митці, які творять не оновлюючи, не вносячи нових ідей і форм, професори на своїх кафедрах, дослідники у своїх лабораторіях, які заповнюють спільноту знанням і культурою. Нижче, перебувають працівники преси та радіо, які поширюють отримані результати та підтримують зв'язок між вибраними та масами.

Три підходи до визначення **I.**: 1) *функціональний*, звертається до ф-цій цієї верстви (сутність інтелективів визначаються сусп. стосунками, які проявляються між ними та рештою сусп-ва); 2) *історичний*, звертається до

іст. значення цієї верстви (неповторне явище, яке сформувалося в певному місці і в певний час); 3) *атрибуційний*, звертається до індивідуальних рис людей (особи, здатні до творчості та дистрибуції культ. благ).

Термін «І.» з'явився у Франції в XVIII ст., його використовував Наполеон Бонапарт. У країнах Зах. Європи у понятті І. не було додаткового психол. сенсу, як це іст. склалося в Центр.-Сх. Європі. Цей прошарок у європ. країнах зник наприкінці XIX ст. Бурж. революції знищили станові привілеї, а буржуазія набула освіченості, тому «професіонали» розумової праці, що виходили із цього середовища, залишалися у «середньому класі», не виокремлюючись в особливу соц. верству. Освічена еліта складалася переважно в галузі науки, філософії, літ-ри. Пізніше вона отримала назву інтелектуалів, що розповсюдилося в XX ст.

Особливим сусп. прошарком виступає *творча інтелігенція* – прошарок, який за рахунок сусп. авторитету, активної соц.-політ. позиції та міжнар. визнання володіє політ. суб'єктністю, проте така суб'єктність первинно є латентною. Створення та діяльність інституцій творчої інтелігенції сприяє її перетворенню у реальний суб'єкт політ. відносин, що дозволяє переносити власні інтереси на політико-владний рівень. Прошарок творчої інтелігенції є на перетині перших двох типів політ. суб'єктів, тобто згідно класифікації Г. Алмонда творчу інтелігенцію слід віднести до неасоціативних груп, якщо пов'язувати політ. суб'єктність цього прошарку із артикуляцією інтересів. Тобто, це велика група, позбавлена формальної орг-ції, хоча її члени, можливо, усвідомлюють свої спільні інтереси. Члени цієї груп можуть неоднаково підходити до тієї чи ін. проблеми, все ж залишаючись однією групою. Набуття суб'єктності творчої інтелігенції не є обов'язковим в умовах функціонування демокр. системи. Це відбувається за умов відсутності демокр. представництва в політ. структурі, в умовах тоталітарного/постоталітарного режиму, коли письменники та митці виступають як єдина можлива група тиску. /А. Стряпко/

Інтеракціонізм – теорет.-методол. напрям у суч. філософії, політології, соціології, та психології, який зосереджується на аналізі соц. взаємодій переважно в їх символічному значенні.

Основи І. заклали праці амер. соціологів Ч. Х. Куллі і Дж. Г. Міда. Зокрема, Дж. Г. Мід у своїй «рольовій» теорії синтезував філос., психол. і соціол. підходи до дослідження сусп.-ва. Центр. категорією його філософії є категорія «соц. процес» чи «соц. акт», що розглядається на рівні конкретних людських особистостей та виявляється як «взаємодія» (інтеракція); він виділяє два рівні взаємодії: «несимволічна», при якій індивіду безпосередньо реагують на дії один одного та «символічна», де відбувається обмін значеннями, «установками» в мовленнєвій та ін. формах. Згідно концепції Дж. Г. Міда, завдяки символічній взаємодії людей формується здатність позначати навколишній світ; виробляти альтернативні моделі поведінки. Відфільтровані досвідом і призначені сусп.-вом у формі «значень» символічні сигнали або конвенційні жести підвищують ефективність взаємодії.

Концепт. засади І. заклав соціолог чикаг. школи Г. Блумер, вказуючи, що саме в ході взаємодії (інтеракції) між людьми вони дізнаються значення тих чи ін. ідей, предметів, вчинків, які у процесі останньої певним чином змінюються, модифікуються. Ввівши в наук. обіг поняття «символічний І.», Г. Блумер, розглядає сусп.-во саме як символічну інтеракцію, яка включає як кооперацію, так й конфлікт, розбіжності тощо. Він розрізняє два види соц. взаємодії – «несимволічну» і «символічну», які вважає розвитком таких понять Міда, як «обмін жестами» та «використання значущих символів». «Несимволічна» взаємодія має місце, за Блумером, тоді коли одна особа реагує на дії ін. особи безпосередньо, без інтерпретації цих дій. «Символічна» взаємодія передбачає інтерпретацію. Встановлення значення дій іншого, вказівка ін. особі, як їй діяти. Стверджуючи, що соц. взаємодія є взаємодією між людьми, а не ролями, Г. Блумер відмовляється визнавати, що воно відбувається між людьми як носіями ролей, які ма-

ють етнічну, культурну, релігійну належність, а також символічну ідентичність. Загалом, чиказ. школа символічного **I.** зосереджується на самому перебігу взаємодій та процесу інтеракції, розкриваючи шляхи, якими змінюються та розкриваються значення. У межах символічного **I.** також розробляється «рольова теорія». Для символічного **I.**, особливо в працях представників чиказ. школи, характерним є індетерміністське бачення соціального, у т. ч., політ. процесу, як процес вироблення та зміни символічних значень. До певної міри проміжне становище між чиказ. школою та «рольовою» теорією займає «драматургійний» підхід до вивчення взаємодії **I.** Гоффмана, для якого особливий інтерес становить фігура виконавця, який створюючи бажаний образ, використовує не тільки лінгвістичні, але й матеріальні об'єкти. /В. Гулай/

Інтерес національний – інтегральний вираз інтересів усіх членів сусп-ва, який реалізується через політ. систему; сукупність нац. цілей і базових цінностей, які відіграють важливу роль у стратегії розвитку д-ви і в галузі нац. безпеки. **I.н.** є однією з базових категорій теорії міжнар. відносин, а, на думку представників політ. реалізму, – основою і причиною міжнар. відносин як таких. Засновник теорії політ. реалізму Г. Моргентау стверджував, що «відправною точкою політики будь-якої д-ви має бути концепція нац. інтересів». Задовго до нього визначальну роль інтересів у формуванні поведінки і дій людини, соц. групи чи д-ви відзначали багато мислителів минулого – від філософів Старод. Греції до М. Вебера. А видатний англ. держ. діяч XIX ст. лорд Пальмерстон висловив відому сентенцію: «В Англії немає вічних друзів чи ворогів, в Англії є вічні інтереси». **I.н.** є усвідомленням і відображенням сусп. та держ. потреб, які реалізуються через політ. систему д-ви. Тому фактично під **I.н.** треба розуміти нац.-держ. інтерес. Без точного розуміння **I.н.** неможливо виробити правильний політ. курс, визначити відповідні орієнтації у сфері як внутр., так і зовн. політики. Звідси випливає, що визначення нац. інтересів є ключовим для д-ви,

бо саме через ці інтереси та можливості їх забезпечення оцінюється рівень безпеки і захищеності як окремої людини, так сусп-ва і д-ви в цілому. Лише із цієї вихідної позиції можна формувати довгостроковий стратегічний курс держ. буд-ва та конкретну політику з його реалізації.

З погляду Г. Моргентау, **I.н.** містить два осн. елементи: центр. (постійний) та другорядний (змінний). Традиційно центр. (постійний, життєвоважливий) **I.н.** включає три структурних складових: безпека; держ. суверенітет; екон. процвітання і розвиток. Г. Моргентау вважав, що **I.н.** є відносно стабільною основою політики д-ви, адже він заснований на своєрідності її геогр. розташування та впливає з особливостей її екон., політ. і культ. розвитку, відтак має об'єктивний хар-р. На противагу Г. Моргентау, фр. соціолог і політолог Р. Арон стверджував, що **I.н.** – не об'єктивна категорія, а зовн. політика д-ви залежить більшою мірою від суб'єктивних намірів її лідерів, які володіють певною свободою у виборі цілей. Разом із тим лідери д-в, діючи на міжнар. арені, завжди намагаються створити видимість ніби в основі всіх їх дій лежить **I.н.** Фр. історик Ж.-Б. Дюррозель вказує на складність об'єктивного визначення **I.н.**: «Було б, звичайно, добре, якби існувала можливість визначити об'єктивний нац. інтерес. Тоді було б доволі просто досліджувати міжнар. відносини шляхом порівняння нац. інтересу, який пропонують лідери, і об'єктивного нац. інтересу. Біда однак полягає в тім, що будь-які судження про об'єктивний нац. інтерес, є суб'єктивними». Отже, **I.н.** є категорією об'єктивно-суб'єктивною.

Представники політ. реалізму пропонують таку класифікацію нац. інтересів: 1) постійні або фундаментальні (захист території, населення та держ. ін-тів від зовн. небезпеки; розвиток зовн. торгівлі та зростання інвестицій, захист інтересів нац. капіталу за рубежом; взаємовідносини із союзниками і вибір зовнішньополіт. курсу); 2) минулі або проміжні (перемога у збройному конфлікті, створення альянсу чи союзу для досягнення конкретної мети, вступ до міжнар. орг-ції); 3) інтереси ви-

живання (усунення загрози самому існуванню д-ви); 4) периферійні або дрібні інтереси (інтереси локального хар-ру). У Законі України «Про основи національної безпеки України» 2003 р. нац. інтереси укр. народу трактуються як «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності укр. народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби сусп-ва і д-ви, реалізація яких гарантує держ. суверенітет України та її прогресивний розвиток». Нац. інтереси у сфері зовн. політики України класифікують на: 1) стратег. і геополіт. інтереси, пов'язані із забезпеченням нац. безпеки України та захистом її політ. незалежності; 2) екон. інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове госп-во; 3) регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специф. потреб внутр. розвитку України. /Т. Сидорук/

Інтернування (фр. *interner* – оселяти, поміщати, лат. *internus* – внутрішній) – під час збройного конфлікту прийняття та примусове оселення нейтр. д-вою або ін. д-вою, що не є стороною конфлікту, осіб, які належать до збройних сил воюючих д-в (військовослужбовці, військовополонені утікачі, хворі та поранені), що змушені були вступити на її територію. Примусове оселення може застосовуватися також щодо цив. осіб воюючої сторони, включаючи біженців, які у зв'язку зі збройним конфліктом опинилися на території противника. Усі зазначені особи користуються захистом на основі норм міжнар. гуманіт. права (МГП). Відповідно до 5-ї та 13-ї Гаазьких конвенцій д-ви, що прийняли на свої території війська воюючої сторони, які шукають притулку, зобов'язані роззброїти їх та оселити в місцях, за можливістю, далеких від театру воєнних дій. Військовополонені, що втекли та прийняті нейтр. та ін. невоюючими д-вами, повинні залишатися на свободі. Згідно з 3-ю Женев. Конвенцією (1949) про захист цив. населення під час війни інтерновані військовополонені можуть бути розміщені тільки у приміщеннях, розташованих на суходолі; їм мають бути гарантовані вимоги гігієни, збереження здоров'я, відвідування представниками

д-в-покровительок та Міжнар. Комітету Червоного Хреста.

Примусове оселення у спец. відведених місцях може здійснюватися щодо іноземців, які перебувають на території воюючої сторони. Визнаючи право іноземців залишити територію воюючої сторони на початку або під час конфлікту, 4-а Женевська конвенція (1949) підтверджує право д-ви затримувати їх на певних умовах, якщо від'їзд цих осіб суперечить інтересам країни. Іноземці, які перебувають на території країни, що бере участь у конфлікті, знаходяться під захистом норм МГП. Зокрема, вони мають право на гуманне поводження та дотримання осн. гарантій (повагу їх особи, честі, переконань та реліг. обрядів) без будь-якої дискримінації. Щодо них забороняються такі дії, незалежно від того, представниками цив. чи військ. влади та з якої причини вони не здійснювалися б: а) насилля, спрямоване проти життя, здоров'я та псих. стану людини (вбивство, фізичні та псих. тортури, тілесні покарання, заподіяння каліцтва); б) наруга над людською гідністю, у т.ч. принизливе та образливе поводження, примушування до проституції та ін. непристойні посягання; в) взяття заручників; г) колективні покарання; ґ) погрози здійснити будь-яку з перелічених вище дій. Інтернованим гарантований також захист їх прав у суді (надається всім особам, пов'язаним із збройним конфліктом).

Особливу категорію іноземців – громадян країни противника – становлять біженці, які через різні обставини або переслідування змушені були залишити батьківщину та шукати притулку в ін. країні. Якщо країна, що надала притулок, вступає у війну з їх батьківщиною, ці біженці розглядаються як іноземці з країни противника. Як експатріанти, вони не мають зв'язків зі своєю батьківщиною, але й не користуються підтримкою д-ви-покровительки та ін. д-в. Такий стан справ враховує Додатковий протокол I (1977) до Женевських конвенцій (1949), у якому зазначено: особи, які до початку воєнних дій розглядалися як апатриди або біженці відповідно до міжнар. актів або законодавства д-в, що надали притулок,

або країни проживання, є особами, котрі користуються захистом, як це передбачено 4-ю Женевською конвенцією, за будь-яких обставин та без будь-якої дискримінації.

Отже, стосовно вказаних вище осіб діє принцип, за яким д-ва, виходячи з міркувань своєї безпеки, може застосовувати І. як систему запобіж. заходів щодо їх примусового оселення у певному місці. Але не більше. І., таким чином, не є покаранням. Як і у поводженні з військовополоненими, при І. за будь-яких обставин має поважатися людська гідність. Умови І. багато в чому збігаються з умовами утримання військовополонених (4-а Женевська конвенція). Водночас інтерновані цив. особи не зобов'язані підкорятися військ. дисципліні та мають право на м'якше поводження з боку органів влади, ніж це відбувається у випадку з військовополоненими. Напр., залучення до праці може відбуватися тільки за згодою інтернованих, вони можуть звернутися з проханням інтернувати разом із дорослими членами сім'ї неповнолітніх дітей, інтерновані члени однієї родини повинні утримуватися в одному приміщенні та проживати окремо від ін. інтернованих тощо.

Звільнення інтернованих осіб покладається на д-ву, під владою якої вони перебувають, як тільки припиняється дія причин, що зумовили їх І. (ст. 132 4-ї Женевської конвенції). Після закінчення воєнних дій д-ви повинні сприяти якомога швидшому поверненню усіх інтернованих на попереднє місце проживання або їхньої репатріації. /В. Смолянюк/

Інтерпеляція (лат. *interpellatio* – переривання промови, позов, вимога) – форма парлам. контролю, яка застосовується у країнах із парламентською, рідше змішаною формою держ. правління. Це особлива форма депутат. запиту, яка формується як вимога групи депутатів парламенту звернена до уряду в цілому чи до окремих його членів надати роз'яснення з приводу певного суспільно-значущого питання або урядової політики в цілому. Процедура внесення І.: вноситься на пленарному засіданні парламенту, під нею підписується велика група депутатів, встановлюються жор-

сткі строки її подання та обговорення. Текст І. заздалегідь розсилається депутатам та уряду. Як правило, І. супроводжується пояснювальною запискою (меморандумом), де зазначаються причини появи І. та пропонується термін, протягом якого уряд має відповісти. Відповідь на І. підписує глава уряду, або міністр, до якого І. спрямована. Наслідком І. є парлам. обговорення та прийняття рішення шляхом голосування. Також наслідком дебатів може бути постановка питання про довіру уряду. Незадовільна оцінка парламентом інформації, яка надійшла у відповідь, висловлення недовіри або осуду дій можуть викликати відставку міністра чи уряду в цілому. Наслідком заслуховування відповіді на І. може бути створення слідчої комісії. Уряд, своєю чергою, діючи через главу д-ви, може розпустити парламент з призначенням дати нових виборів. І. може слугувати дієвим засобом контролю за діяльністю уряду з боку опозиції. Внесення І. у двопалатних парламентах практикується, як правило, лише в нижніх палатах. /Г. Зеленько/

Інформаційна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів людини, сусп-ва і д-ви, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, яка використовується; негативний інформ. вплив; негативні наслідки застосування інформ. технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації.

І.б. передбачає можливість безперешкодної реалізації сусп-вом і окремими його членами своїх конституційних прав, пов'язаних із можливістю вільного одержання, створення й розповсюдження інформації. Поняття **І.б.** д-ви також розглядається у контексті забезпечення безпечних умов існування інформ. технологій, які включають питання захисту інформації, інформ. інфраструктури д-ви, інформ. ринку та створення безпечних умов існування та розвитку інформ. процесів. Необхідний рівень **І.б.** забезпечується сукупністю політ., економ., орг. заходів, спрямованих на попередження, виявлення й нейтралізацію

тих обставин, чинників і впливів, які можуть заподіяти шкоду, перешкодити реалізації інформ. прав, потреб та інтересів країни та її громадян. У загальному розумінні **І.б.** можна представити двома складовими: інформ.-техн. безпекою та інформ.-психол. (психофізичною) безпекою.

Стандартна модель **І.б.** зазвичай містить три обов'язкові складові: *конфіденційність* (стан інформації, при якому доступ до неї здійснюють тільки суб'єкти, що мають на нього право), *цілісність* (уникнення несанкціонованої модифікації інформації), *доступність* (уникнення тимчасового або постійного приховування інформації від користувачів, що отримали права доступу). Супутніми складовими **І.б.** є: невідомість або апельованість (неможливість відмови від авторства), підзвітність (забезпечення ідентифікації суб'єкта доступу та реєстрації його дій), достовірність (властивість відповідності передбаченій поведінці або результату), автентичність (властивість, яка гарантує, що суб'єкт або ресурс ідентичні заявленим).

Осн. напрямки забезпечення **І.б.**: 1) система заходів, спрямованих на недопущення несанкціонованого доступу до інформації, несанкціонованої її модифікації або порушення цілісності (Informational Security); 2) захист політ., держ. і сусп. інтересів країни, захист загальних моральних цінностей, недопущення закликів до порушення територіальної цілісності, заборона інформації, яка включає ідеї війни, насильства, дискримінації й посягання на права людини; 3) попередження розповсюдження відомостей, що становлять держ. таємницю, а також відомостей із обмеженим доступом, інформації закритого типу, що переміщається через держ. кордон.

Найважливіші види інформації, яких стосується проблема **І.б.**: стратег. інформація; політ. інформація; соц.-екон. інформація; воен. інформація; наук. інформація.

І.б. розглядається як глобал. проблема захисту інформації, захисту інформ. простору й інформ. суверенітету, а також як проблема інформ. забезпечення прийняття уряд. рішень. Практичне вирішення проблем **І.б.**, притяг-

нення до відповідальності за порушення або загрозу **І.б.** у кожній д-ві здійснюється у порядку, передбаченому нормами міжнар. права, відповідними міждерж. договорами, а також внутр. законодавством. Кожна країна включає питання про **І.б.** в компетенцію нац. безпеки.

І.б. у різних сферах має свою специфіку: *політична* – **І.б.** стосується інформ.-аналіт. діяльності дипломатичних представників і зовнішньоекон. відомств; *економічна* – захист інформації у банк. системах та мережах зв'язку, конфіденційної інформації від несанкціонованого доступу.

Конкретні стратегічні й поточні завдання внут. і зовн. політики д-ви щодо забезпечення **І.б.** формуються на основі нац. інтересів в інф. сфері: а) розвиток суч. інформ. технологій, вітчизн. індустрії інформації, зокрема індустрії засобів інформатизації, телекомунікації й зв'язку; б) забезпечення потреб внутр. ринку її продукцією та вихід цієї продукції на світ. ринок; в) забезпечення накопичення, збереження й ефективного використання вітчизн. інформ. ресурсів; г) захист інформ. ресурсів від несанкціонованого доступу, забезпечення безпеки інформ. і телекомунікаційних систем, як вже розгорнутих, так і створюваних. *Див.: Інформаційна війна; Інформ. тероризм; Інформаційне насильство /О. Дзьобань/*

Інформаційна війна – термін, що має два значення: 1) вплив на цив. населення і (або) військовослужбовців ін. д-ви шляхом поширення певної інформації. Термін «інформаційно-психологічна війна» був запозичений зі словника військ. кіл США. Переклад цього терміна («information and psychological warfare») з англ. мови може звучати і як «інформаційне протиборство», і як «інформаційна, психологічна війна», залежно від контексту конкретного офіц. документа або наук. публікації. У цьому сенсі також використовується термін *психол. війна* – психолог. вплив на цивільне населення і (або) військовослужбовців ін. д-ви з метою досягнення політ. або суто військ. цілей; 2) цілеспрямовані дії, розпочаті для досягнення інформ. переваги шляхом за-

подіяння шкоди інформації, інформ. процесів та інформ. систем супротивника при одночасному захисті власної інформації, інформ. процесів та інформ. систем.

В **І.в.** не задіюються психотропні препарати, прямий шантаж і залякування (це є характерним для тероризму), підкуп, фізичний вплив тощо. Хоча зазначені дії можуть застосовуватися паралельно з **І.в.**, вони не є обов'язковими.

Об'єктом **І.в.** є як масова, так і інд. свідомість. Інд. впливу «удостоюються» особи, від рішення яких залежить прийняття рішень із тих питань, що цікавлять протиборчу сторону (президент, прем'єр-міністр, глава МЗС, диппредставники, голови військ. формувань тощо). Методи **І.в.** впливають на масову свідомість аналогічно тому, як методи психотерапії впливають на індивідуальну свідомість. Інформ. вплив може здійснюватися як на тлі інф. шуму, так і в умовах інформ. вакууму. Нав'язування чужих цілей – це те, що робить **І.в.** війною і відрізняє її від звич. реклами. Засобами ведення **І.в.** є будь-які засоби передачі інформації – від ЗМІ до пошти і пліток.

У разі **І.в.**, що ведеться проти д-ви, її цілі є: економічні (дестабілізація економіки; доступ до ресурсів та ринків збуту; збагачення; знищення або послаблення наук.-досл. установ, армії, наукоємних виробництв тощо); політичні (дестабілізація ін-тів влади (законодавчої, виконавчої та судової); впровадження у свідомість населення власних цінностей, ідеалів шляхом знищення та дискредитації нац.-іст.; створення опозиційних влади сил, надання їм допомоги та підтримки; вплив на зовн. і внутр. політ. рішення шляхом лобювання або ігнорування прийняття антинаціональних законів в ін. країнах)

Під час **І.в.** інформ. впливи містять викривлення фактів або нав'язування емоц. сприйняття. Як правило, методами **І.в.** є розповсюдження дезінформації, або подання інформації у вигідному для себе ключі. У результаті може змінюватися оцінка населенням супротивника, починають формуватися (і навіть домінувати) поразкові настрої, і в перспективі – перехід на бік провідного інформ.

впливу. Із появою ЗМІ і загальним підвищенням рівня грамотності ведення **І.в.** дієвішим.

Прикладом **І.в.** є Холодна війна 1946-1991 рр. (ідеол. аспект). Розпад СРСР був обумовлений не тільки амбіціями республ. еліт та екон. причинами, але й застосуванням країнами Заходу інформ. методів, які сприяли початку внутрішньополіт. процесів (можливо, й викликали їх), які закінчилися перебудовою та розпадом СРСР. Також прикладом **І.в.** є й «інформ.-психол. операції» США в Афганістані й Іраку; інформ. методи тиску Росії на Кавказі тощо. *Див.: Інформаційна безпека; Інформ. тероризм; Інформаційне насильство /О. Дзьобань/*

Інформаційна демократія (англ. *information democracy*) – новітня форма демократії, яка дає можливість приймати участь у прийнятті рішень через інформ.-комунікац. мережі, безпосередню участь у політ. житті сусп-ва. Матриця **І.д.** складеться з таких елементів «електронна демократія», «теледемократія», «кібердемократія», «віртуальна демократія», «цифрова демократія» й ін.

Безпосередньо термін «**І.д.**» увів у наук. вжиток фр. політик та політолог М. Рокар наприкін. ХХ ст. Науковець не заглиблювався в загальноприйняте трактування демократії як влади більшості, а зосередився на приватному аспекті сусп.-політ. відносин, де, на його думку, й відбувається становлення нової та дійсної форми демократії. Оскільки демократія асоціюється з вільним волевиявленням народу та рівними, відкритими виборами органів влади, то М. Рокар розглядає поняття «**І.д.**» як елемент виборчої системи. Серцевиною **І.д.** є реальність взаємозв'язків між виборними особами, ЗМІ та виборцями. Новизною цієї теорії є те, що автор виділив дві головні складові частини – всезагальне виборче право та вільну інформацію, при чому необхідність їхнього застосування без маніпуляцій та обману політтехнологів. Природно, що найсправедливіше та найдемократичніше громадяни можуть реалізувати свої виборчі права лише за умови вільного розповсюдження інформації, відсутності політ. заборон, цензури, політ.

терору тощо. Демократія (за М. Рокаром) – не лише позначка у виборчому бюлетені, виявлення вибору громадян здійснюється за посередництвом інформації, тому й називають ЗМІ «четвертою владою».

Слід відокремити поняття **І.д.** та інформ. теорії демократії. Остання трактується як міждисциплінарний наук. напрямок, що вивчає можливості інформ.-комунікац. технологій для підвищення ефективності соц., екон. й ін. форм взаємодії, а також ставить за ціль осмислення ролі демократії в інформ. сусп-ві. У прикладному розумінні ціллю інформ. теорії демократії є оптимізація демокр. ін-тів у рамках існуючих політ. систем і розвиток електрон. демократії.

Підґрунтям для виникнення **І.д.** стала теорія переходу від індустр. до інформ. сусп-ва, обґрунтована Дж. Несбітом у 1982 р. Теорія інформ. сусп-ва може бути використана як концептуальна засада дослідження **І.д.** в політ. просторі як система комунік. зв'язків. Адже в умовах інтенсивної інформатизації та глобалізації в новітній методології наук. досліджень важливого методолог.-концепт. статусу набуває інтелект., інновац. та інформ. ресурс. Ця теорія як парадигма сусп. розвитку певним чином поєднала у собі всі найкращі здобутки людства, дала поштовх позитивним зрушенням у нетехн. сферах людської життєдіяльності, у т. ч. і політолог. дослідженнях. На думку Дж. Несбіта, з часом розвиток мережі мас-медіа призвів до того, що інформ.-комунікац. технології використовуються для інформування громадян у широкому спектрі питань, обговорення законопроектів та ін. правов. актів у процесі підготовки та прийняття політ. рішень. Комунікація перейшла на такий якісно новий рівень розвитку, що в такому вигляді вона, в першу чергу, є необхідною владі.

Суч. концепції **І.д.** можна розбити на два великі напрями – *прямої* та *комунітарної* демократії. Представники першого напряму в цілому слідують курсом, наміченим Й. Массудом, розвиваючи ідеї прямої демократії. Серед прихильників комунітарного підходу концепції **І.д.** слід назвати А. Етціоні та Х.

Рейнгольда, які вважали, що Інтернет став зручним місцем зустрічей для різних груп за інтересами, профес. спів-в, споживчих асоціацій і т. п. Інтернет-спільноти виникають навколо певних електронних ресурсів та експлуатують природне прагнення людей до спілкування з однодумцями.

Такий тип народовладдя як **І.д.** за сутністю процесу прийняття рішень має партисипаторний (демокр. участі) та деліберативний (демокр. обговорення) хар-р, що відкриває нові горизонти реалізації політики в будь-якій країні та в системі міжнар. відносин. Партисипаторність нової демократії пояснює тим, що новітні інформ.-комунікац. технології завдяки своєму інструментальному хар-ру відкривають можливості для реалізації людських прав, волі та інтересів, що є основою прямої демократії. Завдяки новітнім технологіям індивід завжди може отримати будь-яку сусп. чи індивідуально значиму інформацію та взяти участь у прийнятті політ. рішень. З ін. боку, така демократія апріорі є елітарним типом, оскільки передбачає наявність певних знань, вмінь та навичок, без яких неможлива робота з інформ.-комунікац. засобами. Ця проблема може бути вирішена двома шляхами – або певною елітизацією, інтелектуалізацією мас, або традиц. делегуванням повноважень до вузької меритократичної (найкращої, компетентної в цьому випадку) еліти.

Другий аспект ухвалення рішень в **І.д.** стосується деліберативності, тобто процедури якнайширшого обговорення сусп.-значимих питань. У світлі суч. фундамент. розробок це не стільки консенсусна теорія демократії, скільки в загальнішому плані теорія конструктивізації міжперсонального (людська комунікація) та трансперсонального (владна комунікація) діалогу на основі високого рівня інформованості суб'єктів щодо сусп.-значимих питань та вироблення й імплементації найоптимальнішого на даний час політ. рішення. У свою чергу, виділення критеріїв оптимальності та ефективності вже належить до галузі кібернетики. Ці поняття загалом становлять систему характеристик і екзистенцій **І.д.** як категорії політ. науки та прикладної моделі політики.

У розвитку концепції «кризи представницької демократії» важливу роль відіграв М. Кастельс. Її особливостями є всебічний аналіз причин і наслідків цієї кризи та розробка рекомендацій щодо її подолання. Його також вважають одним із засновників концепції **І.д.**, сутність і особливості якої полягають у створенні «локальних д-в», що виникають внаслідок децентралізації і регіоналізації нац. д-в, запровадженні «е-уряду» і «е-самоврядування», проведенні «е-виборів», «е-реферendumів» й ін. /А. Мутко/

Інформаційна політика (фр. *information* – надання форми роз'яснення) – діяльність д-ви та її ін-тів у сфері вир-ва, поширення, обміну, охорони інформації, її використання в управл. процесах. **І.п.** містить також способи та міру контролю д-ви за поширенням інформації, її змістом і спрямуванням. Важливе значення інформації в процесі прийняття рішень зумовлює суттєвий (хоча й опосередкований) вплив **І.п.** на політику д-ви в усіх сферах життєдіяльності сусп-ва. Мета **І.п.** – інформ. забезпечення життєдіяльності сусп-ва загалом і діяльності ін-тів влади й управління зокрема, забезпечення доступу чи (та) обмеження доступу громадян до інформації, психол. вплив на масову свідомість і поведінку, встановлення нац. мереж інформації, введення їх у глобальну інформ. мережу, створення системи інформ. безпеки, сприяння міжнар. співпраці в галузі інформації та ін. **І.п.** зумовлюється параметрами політ. режиму, цінностями та нормами політ. культури, потребами політ. еліти, технолог. й екон. можливостями сусп-ва. Важливі принципи суч. **І.п.** – свобода слова та друку, право громадян на отримання інформації, відкритість, доступність, правдивість, повнота, достовірність інформації, відповідальність за порушення законодавства про інформацію. /Л. Угрин/

Інформаційне насильство – у широкому сенсі – упорядкований (не речовий, не енергетичний) вплив на об'єкти, що носить антисоціальний або антиособистісний хар-р. Маючи природні передумови, **І.н.** є особливою фор-

мою соц. насильства, де інф. складова у результаті інверсії набуває самостійної сутності на основі силових – речових і енергетичних процесів. Розповсюдження **І.н.** пов'язане з антропологічною кризою, модернізаційних шоком, розпадом традиційних культур, які вивільнили деструктивні й антисоціальні імпульси. У *взькому сенсі* **І.н.** – несиловий вплив на ментальну сферу людини та сусп-ва.

Порушення рівноваги між родовою й видовою сутностями людини, пов'язане з розпадом механізмів соціалізації, призводить до вивільнення антисоціальної енергії з подальшими колосальними потрясіннями для всього сусп-ва в різних формах соц. насильства. Незважаючи на деякі природні й антропологічні передумови **І.н.**, воно за своєю суттю є феноменом культури, інституційним атрибутом соц. процесів і відносин. Маючи універсальний хар-р, **І.н.** конкретизується у відкритих і закамфльованих формах локально визначених сфер усього сусп. життя. У соц., політ., екон., духовній, сім.-побут. сферах воно виступає як детермінований соціально-значущою інформацією силовий або несиловий вплив, що суперечить закономірному перебігу подій: фізичним і біологічним закономірностям, юрид. нормам, моральним принципам. Інформ. компонента насильства міститься на будь-якому етапі розвитку сусп-ва, у будь-яких формах насильства, модулюючи їх і будучи атрибутом насильства.

З еволюцією сусп-ва інф. складова набуває явного, а не латентного хар-ру (при цьому речові та енергетичні компоненти не зникають), відбувається диференціація **І.н.** Осн. властивості **І.н.**: нелінійність, прихованість, максимальна дальність і швидкість впливу, кумулятивність, нематеріальний і неенергетичний хар-р, нелокалізованість у соц. часі та просторі, можливість фокусування, селективність, опосередкований хар-р соц. впливу, можливість клонування, віртуальний хар-р. Ці властивості не існують ізолювано, а утворюють систему атрибутів і модусів **І.н.**

У контексті суч. соціокультурної ситуації інформ. потоки включені в існуючі тенденції культ. розвитку, у нелінійність еволюції

культури, складні соц. трансформації. Процеси глобалізації культури доповнюються посиленням впливу локальних культ. течій, етнізації соц. конфліктів. Монополізм глобал. транскультури, комп'ютерних мереж, професійних і споживчих сайтів приховує небезпеку поглинання індивідуалізованих соц. суб'єктів, які не в змозі ідентифікувати себе у власній локальності. Ідентичність індивідів виявляється під сумнівом, тут створюється кордон, переступивши який, інформація стає насильством.

Типологізацію **І.н.** можна здійснювати за такими принципами: залежно від того, хто є суб'єктом і об'єктом насильства – окремі фізичні особи, групи, компанії; залежно від способів і механізмів здійснення насильства – вербальне, невербальне, аудіовізуальне; залежно від ступеня прояву насильства – явне й латентне, безпосереднє та опосередковане. Причому, типологізація з позицій об'єкта і суб'єкта, між якими може відбуватися інверсія (хоча і не повною мірою) є основною.

Соц. ін-ти – д-ва, ЗМІ, освіта, сім'я – чітко відтворюють інф. та соц. практики, у т. ч. соц. дії, пов'язані з насильством та агресією. Осн. генетичними джерелами екстремізму та насильства виступають конструюючі їх духовні, культ., екон., політ., психол. та мовні джерела. Симулякр насильства, що виникає в пресі, радіопередачах, телевізійному екрані – це **І.н.**, укладене в самій природі образів.

Осн. форми **І.н.**: інформ. пресинг, перекручена інформація, недостатня інформація, нелегітимна інформація. Звідси, найбільш загальними механізмами є: інформ. тиск, створення інформації, приховування інформації, незаконне отримання інформації. Взяття влади над об'єктом відбувається за допомогою дискурсивного акту, фактом свого виконання створює відповідний стан соц. об'єкта. /О. Дзьобань/

Інформаційне суспільство – нова форма цивілізації, що формується в результаті глобал. соц. революції, пов'язаної з розвитком інформаційних і комунікаційних технологій, які модернізують політ. комунікацію. У рамках

І.с. для політ. системи характерна модель «демократії участі». Свобода інформації, властива **І.с.**, веде до політ. процесу, який відрізняється зростаючою участю та консенсусом як в цілому між політ. системою і сусп-вом, так і між різними соц. верствами населення. Для **І.с.** також характерно створення ефективної системи забезпечення прав громадян і соц. ін-тів на вільне отримання, розповсюдження і використання інформації як найважливішої умови демокр. розвитку, поліпшення взаємодії населення з органами влади. **І.с.** – глобал. сусп-во, в якому обмін інформацією не має ні часових, ні просторових, ні політ. меж.

Авторство терміна «**І.с.**» приписують проф. Токійського технолог. ін-ту Ю. Хаяші. Цей термін був введений в наук. обіг на початку 60-х рр. XX ст. фактично одночасно в США (Ф. Махлун) та Японії (Т. Умесао) – авторами, що отримали широку популярність дослідженнями динаміки розвитку наукомістких вир-в. Риси **І.с.** були представлені у звітах, поданих яп. уряду такими орг-ціями, як Агентство екон. планування, Ін-т розробки використання комп'ютерів, Рада зі структури промисловості. У цих звітах **І.с.** пов'язувалося з процесом комп'ютеризації, який створить доступ до надійних джерел інформації, позбавить людей рутинної роботи, забезпечить високий рівень автоматизації вир-ва; «... вир-во інформ. продукту, а не продукту матеріального буде рушійною силою освіти та розвитку сусп-ва». Спочатку, в дослідженнях **І.с.** мова велася в основному про вдосконалення засобів поширення та забезпечення доступу до інформації і в обговоренні домінували технолог., інфраструктурні й екон. проблеми. Гуманітарні аспекти становлення нового сусп-ва, особливо соц.-політ. проблеми, почали активно досліджуватися лише в результаті усвідомлення того, що черговий якісний стрибок у розвитку технологій породив нову глобальну соц. революцію, яка нітрохи не поступається революціям минулого за своїми масштабами і впливом на людське сусп-во.

У 70–90-і рр. XX ст. найбільший внесок у розвиток теорії **І.с.** внесли Д. Белл, П. Дракер, М. Кастельс, Й. Масуда, Е. Тоффлер та ін. Зо-

крема, амер. теоретик **І.с.** Е. Тоффлер писав, що найближчий іст. рубіж «так само глибокий, як і перша хвиля змін, запущена десять тисяч років тому шляхом введення сільс. госп-ва. Друга хвиля змін була викликана індустр. революцією. Ми діти наступної трансформації, третьої хвилі». У роботі «Метаморфози влади» (1990) Е. Тоффлер визначає **І.с.** як сусп-во, в якому чинник знання і сфера знання відіграють вирішальну роль у сусп. розвитку. Уявляючи сусп-во як систему, що розподіляє свою владу між трьома підставами (силою, грошима та інформацією), Е. Тоффлер будує своєрідну періодизацію історії: в основі доіндустр. епохи лежить сила; в основі індустріальної – гроші; в основі суч. сусп-ва – знання.

Вираз «**І.с.**» у Д. Белла – це нова назва для постіндустр. сусп-ва, яка підкреслює не його положення в послідовності ступенів сусп. розвитку після індустр. сусп-ва, а основу визначення його соц. структури – інформацію. М. Кастельс підкреслює визначальну роль інформації в **І.с.**; на його думку, інформація та обмін нею супроводжували розвиток цивілізації протягом всієї історії людства і мали критичність у всіх сусп-вах. На думку амер. дослідниці Ш. Вентуреллі, **І.с.** може стати найбагатшим джерелом творчої, збагачуючої і демократизуючої комунікації, яка коли-небудь зв'язувала людство. Воно може перетворитися на перший в історії людства справжній «засіб масової інформації та комунікації», дозволяючи кожній людині за допомогою простих у використанні пристроїв поширювати одночасно свої ідеї багатотисячної аудиторії ... Воно може стати засобом орг-ції сусп. життя та активної участі в ній усіх громадян».

Слід зазначити, що більшість амер. і європ. дослідників, починаючи з др. пол. 80-х рр. ХХ ст. стали акцентувати увагу на роль і значення не стільки інформації, скільки знань, що породило цілий спектр нових визначень суч. сусп-ва, серед яких такі, як «knowledge society», «knowledgeable society» і т. п. – тобто сусп-во знання, в якому гол. умовою благополуччя кожної людини і д-в стає знання, отримане завдяки безперешкодному доступу до інформації та вмінню працювати з нею. На етапі

переходу до **І.с.** на перший план висуваються вже не проблеми подальшої технізації сусп-ва, а проблеми його інтелектуалізації, створення і впровадження нових соц. технологій, заснованих на ефективному використанні гол. стратег. ресурсу сусп-ва – знань. /М. Сомов/

Інформаційне відставання – розрив між країнами з різним ступенем екон. розвитку соц. забезпечення, що породжує нерівність у використанні ІКТ та інформ. сервісу. Для визначення проблем **І.в.** використовують дві категорії «інформ. нерівність» (**І.н.**) та «цифрова нерівність» (**Ц.н.**). **Ц.н.** пов'язана, перш за все, з доступом до цифрових віртуальних джерел інформації, **І.н.** – із доступом до інформації. Окінавська хартія глобального інформ. сусп-ва підкреслює важливість подолання електрон.-цифр. розриву всередині д-в та між ними. Автори Хартії наголошують на тому, що це питання набуло надзвичайної ваги на нац. порядку денному багатьох країн, позаяк кожен повинен мати можливість доступу до інформації та систем телекомунікації. О. Варганова та О. Смирнова вважають, що «нерівний доступ до інформ. та комунікац. технологій залежить від зростання поляризації суч. сусп-ва на інтелект., соц., екон. і політ. рівнях. А інформ. та цифровий поділ нині є однією з основних і пріоритетних світових соц. проблем».

І.н. – нерівномірний доступ до інформації, пов'язаний із екон. та технолог. чинниками забезпечення доступу тих або ін. користувачів до інформ. ресурсів, рівнем освіти в д-ві, турботою про виховання адаптованої до сучасних вимог, конкурентоздатної молоді. Д-ви шукають шляхи подолання **І.н.**: беруть на себе витрати щодо орг-ції доступу населення до Інтернету, розробляють програми, що забезпечують доступ до мережі в громад. місцях, залучаючи для цього кошти приватного капіталу. Оскільки розвиток інформ. технологій вимагає значних витрат, які не можуть повністю фінансуватися з держ. бюджету, д-ви визначають форми залучення приватного капіталу. Витрати йдуть на забезпечення досту-

пу населення до персональних комп'ютерів, у т. ч. у суспільно доступних місцях (на пошті, в публ. біб-ках), на створення навч. програм і центрів для навчання населення користуванням системою Інтернет.

Класифікація нерівності, запропонована М. Згуровським, торкається соц. складової проблеми. Він виокремлює три виміри **Ц.н.**, перший з яких стосується нерівномірного розподілу Інтернет-вузлів за регіонами світу у порівнянні з розподілом чисельності населення та сягає двох, а подекуди й трьох, порядків. Другий вимір нерівності полягає в тому, що 80% обсягу інформ. і програмного продукту в світі сьогодні створюється англ. мовою, тоді як 75% земель нею не володіють. Третій вимір стосується **Ц.н.** в середині окремих країн: технолог. зміни призводять до того, що деякі групи населення, які і так були позбавлені суч. благ цивілізації, відокремлюються від елітної частини населення ще більше. До цих груп належать насамперед сім'ї з невеликим достатком, селяни, люди похилого віку, інваліди, а в деяких країнах – представники етн. меншин, жінки.

Тривожною особливістю нинішнього стану **Ц.н.** є те, що не спостерігається ознак реального подолання прірви між країнами – лідерами розвитку інформ. технологій і країнами аутсайдерами. Причини **Ц.н.**: нерівноцінність використання можливостей ІКТ; нерівноцінний розподіл переваг, що надають ІКТ, між країнами та регіонами; неоднаковий доступ до знань у сфері ІКТ на рівні країн, регіонів та груп населення; нерівний доступ до ІКТ між верствами населення; недоступність ІКТ для певних етн. груп через традиції; формування «е-номенклатури»; непорівнянність доходів населення та вартості телекомунік. послуг; дисбаланс інвестицій у сферу ІКТ; розбіжність у преференціях для різних прошарків населення, спрямованих на стимулювання використання ІКТ; техн. проблеми із забезпечення повного спектра послуг у країні або регіоні; нерозвинутість певних видів послуг (у країнах, що розвиваються, переваги віддаються електронній пошті внаслідок високої вартості широкосмугового зв'язку);

брак гнучкого законодавства у сфері ІКТ та податкових пільг у певних країнах і регіонах.

У міжн. практиці поширюється термін «цифровий розрив». Він увійшов у вжиток 1999 р. після публікації доповіді міністерства торгівлі США «Провал у Мережі: визначення цифрової нерівності». Уперше публічно використав кол. президент США Б. Клінтон у 1999 р. для характеристики різної можливості доступу американців до інформ. інфраструктури й означення нац. стратегії переходу до інформ. сусп-ва. Із розвитком ІКТ поняття цифр. розриву збільшилося до інформ. розриву.

Раніше проблема **Ц.н.** сприймалась як суто амер. й обговорювалася лише в США. Проте, згодом вона стала осмислюватися як глобальна і стала проблемою **І.н.** Без подолання **І.н.** неможливий ні процес глобалізації, ні ефективний розвиток інформ. сусп-ва, ні запровадження електрон. урядів.

Ц.н. визначається через Індекс цифрової спроможності (англ. Digital Opportunity Index), розроблений Міжнар. союзом електрозв'язку – єдиний е-індекс, заснований виключно на інтернаціонально узгоджених індикаторах ІКТ. Це робить його цінним інструментом для вимірювання інформ. сусп-ва. Методологія та результати вимірювання індексу цифр. спроможності детально описані у звіті Міжнар. союзу електрозв'язку «Світове інформаційне сусп-во» (серпень, 2006). Індекс цифр. спроможності був створений спираючись на набір інтернаціонально узгоджених індикаторів. Індекс має три складових: спроможність, інфраструктура, використання, які в свою чергу складаються з певного набору індикаторів.

«Цифр. прірви» виникають через те, що певні частини населення мають значно ширші можливості отримати вигоду з економіки, ніж ін. верстви населення. Аналіз цифр. технологій, що здійснив Я. Нільсен, відомий амер. спеціаліст із інформ. технологій та веб-дизайну, визначає цифр. розрив в три етапи економ. розрив, розрив у користуванні, розрив пов'язаний із розширенням прав і можливостей (англ. Economic Divide, Usability Divide, Empowerment Divide). /А. Митко/

Інформаційний простір – сукупність результатів семантичної діяльності людства; поєднання банків і баз даних, технологій та їхнього супроводу і використання, інформ. телекомунікаційних систем, що функціонують на засадах загальних принципів та забезпечують інформ. взаємодію колект. та індивід. суб'єктів. Наприкін. ХХ – на поч. ХХІ ст. відбувся стрімкий розвиток та поширення інформ.-комунік. технологій, що призвело до формування глобал. І.п., посилення його ролі у політ. та загально-культ. процесах. І.п. є поєднанням інформ. ресурсів та інфраструктур, які складають держ. і міждерж. комп'ютерні мережі, телекомунікаційні системи і мережі загального використання, ін. канали передачі інформації. Щодо мережі Інтернет та ін. комп'ютерних симулятивних систем використовується також поняття «глобал. кіберпростір» (*global cyberspace*). Осн. компонентами І.п. є інформ. ресурси, засоби інформ. взаємодії та інформ.-комунік. інфраструктура. До інформ. ресурсів належать текстові документи, бази даних, звукові та графічні матеріали, програмне забезпечення тощо. Об'єднання інформ. ресурсів у єдиний І.п. відбувається шляхом створення інформ.-комунік. інфраструктури, як сукупності територіально розподілених держ. і корпоративних інформ. систем, ліній зв'язку, мереж і каналів передавання даних, засобів комутації та управління інформ. потоками. Інформ. інфраструктура є системою організаційних структур, що забезпечують ефективне функціонування та розвиток певного І.п. та засобів інформ. взаємодії, що включають програмно-техн. засоби та організаційно-нормативні документи. Якщо перші визначають хар-р передання певного інформ. повідомлення, то другі – його організаційно-нормативні можливості. Серед програмно-техн. засобів виділяють ЗМІ та комунікації або мас-медіа, а також їхнє техн. забезпечення. До мас-медіа відноситься преса, телебачення, цифрові видання, масові періодичні розсилки з використанням телекомунік. мереж (телефонних, Інтернету, sms-розсилок). Зі становленням інформ. сусп-ва, а також виокремленням інформ. сектора у сві-

товій економіці пов'язаний розвиток інформ. індустрії як безпосереднього виробника різноманітних інформ. ресурсів. Стан інформ. ресурсів та інформ.-комунік. інфраструктури на локальному, нац. і регіон. рівнях має вирішальний вплив на формування глобального І.п. Гол. перешкодою у цьому процесі є нерівний доступ як до інформаційних, так і комунікаційних ресурсів, що обумовлено низкою екон., так і політ. чинників (зокрема, комерціалізацією та монополізацією інформ. продуктів та послуг). Умовою формування єдиного І.п. на регіон. рівні є переборення інформ. монополізму управлінських і комерційних структур на інформ. ресурси, тобто перехід від презумпції закритості інформації до її відкритості. Одночасно надмірна відкритість може створювати ефект надлишку інформації, що має наслідком зниження порогу сприйняття у безпосередніх її користувачів. Глобалізація І.п. сполучена із розповсюдженням нематеріальних форм праці, які суттєво трансформують екон. інфраструктуру та соц. відносини, визначаючи процеси віртуалізації соціального та формуючи інформаційне (Д. Белл) або інформаціональне (М. Кастельс) сусп-во. В останньому гол. види екон. діяльності (вир-во, споживання, циркуляція товарів та послуг) організуються завдяки безпосередньому використанню інформ. потоків та мережних зв'язків. Принциповою різницею сучасної інформ.-техн. революції є те, що вона має глобал., а не локальний (як це було раніше) хар-р. Одночасно швидкість технолог. дифузії вибіркова, що стає джерелом соц. та екон. нерівності, створюючи певну напругу у відносинах між технолог. розвинутими та малорозвинутими країнами. Особливо стає актуальною загроза виключення деяких національних або, навіть, континентальних економік (напр., Африки) зі світового І.п., а, отже, і зі світової системи розподілу праці. /О. Висоцька/

Інформаційний тероризм – небезпечні діяння з інформ. впливу на соц. групи, держ. органи влади і управ., пов'язані з розповсюдженням інформації, яка містить погрози

переслідуванням, розпорою, вбивствами, а також викривлення об'єктивної інформації, що спричиняє виникнення кризових ситуацій в д-ві, нагнітання страху і напруги в сусп-ві.

Суть **І.т.** полягає в умисному застосуванні окремими особами, терорист. групами чи орг-ціями засобів інформ. насилля з метою руйнування єдиного інформ. поля, нанесення великих екон. втрат країні, створення атмосфери істерії в соціумі, нав'язування певної лінії поведінки у процесі прийняття рішень.

І.т. як суч. соц.-політ. явище становить серйозну загрозу безпеці та життєво важливим інтересам як особи, так і сусп-ва й д-ви. Застосування терористами новіт. досягнень науки та техніки суттєво розширює їх руйнівні можливості, дозволяє привертати до себе заг. увагу, тримати людей у постійному страху. Високотехнологічний тероризм нової епохи здатний продукувати системну кризу всієї світ. спільноти, особливо країн із розвинутою інфраструктурою інформ. обміну.

Нині для терористів є легко уразливими практично всі комп'ютерні засоби обробки та зберігання інформації. Банківські, біржові, архівні, дослідн. та управл. системи, Інтернет, засоби комунікації від супутників до пейджерів, електронні ЗМІ, видавничі комплекси, усілякі бази персональних даних – усе це може атакувати при відповідній кваліфікації терорист за допомогою одного комп'ютера.

І.т. у перспективі націлюється на світ. економіку. Мета **І.т.** – не фіз. знищення людей, ліквідація матер. цінностей, руйнування важливих стратег. і екон. об'єктів, а широкомасштабне порушення роботи фінанс. і комунікац. мереж і систем, часткове руйнування екон. інфраструктури і нав'язування владним структурам своєї волі; максимальне зниження рівня інформ. захищеності об'єкта впливу. Це досягається шляхом вирішення низки завдань, основною з яких є ураження об'єктів інформ. середовища за допомогою застосування засобів інформ. зброї або інформ. насильства.

Універсальним знаряддям **І.т.** є комп'ютерна техніка. Найбільш доступною і привабливою ціллю для **І.т.** є ділові центри обробки комерц інформації, перш за все,

комп'ютеризовані банк. установи. Терорист. інформ. удар по великому банку здатний викликати сист. кризу всієї фінансової системи будь-якої розвинутої країни, позаяк позбавляє сусп-во довіри до суч. технологій грошового ринку. Продумана кампанія дезінформації, що супроводжує такий терористичний акт, здатна спровокувати системну кризу всього цивілізованого світу. Зовн. атаки можуть переслідувати і серйозніші цілі, аніж пасивний збір даних, напр., виведення з ладу головних комп'ют. вузлів.

Небезпека **І.т.** незмірно зростає в умовах глобалізації, коли засоби телекомунікацій набувають виняткового значення. Нові можливості для розвитку **І.т.** з'явилися у зв'язку з вибухоподібним розвитком Інтернету, масовим і швидким переходом банків, фінансових і торговельних компаній на комп'ютерні операції з використанням розгалужених по всьому світу електронних мереж.

Відмінною рисою **І.т.** є його дешевизна та складність розслідування. Система Інтернет, яка пов'язала комп'ютерні мережі планети, змінила правила, що стосуються суч. зброї. Анонімність, що забезпечується Інтернетом, дозволяє терористові стати невидимим і, як наслідок, практично невразливим і нічим (у першу чергу життям) не ризикувати при проведенні злочинної акції. Становище ускладнюється тим, що злочини в інформ. сфері, до числа яких входить і кібертероризм, тягнуть за собою покарання значно менші, аніж за здійснення «традиційних» терорист. актів. Зброя кібертерористів постійно вдосконалюється залежно від засобів захисту, застосовуваних користувачами комп'ютерних мереж. Злочини у сфері високих технологій із розвитком останніх виходять на якісно новий рівень. *Див.: Інформаційна безпека; Інформаційна віяна; Інформаційне насильство /О. Дзьобань/*

Інформаційного суспільства концепція – система поглядів та ідей щодо сутності, рушійних сил, принципів функціонування, стану та перспектив розвитку суч. етапу еволюції людської цивілізації, який отримав назву «інформаційне сусп-во» (**І.с.**). У вито-

ків **І.с.к.** стояв англ. учений Ф. Бекон, який ще у XVII ст. довів «важливість одержання й використання інформації в усіх сферах сусп. життя» та обґрунтував доцільність створення системи інформ. безпеки і запропонував оригінальні на той час засоби її забезпечення. Подальший розвиток **І.с.к.** отримала в працях В. Вернадського, який у 20-х рр. XX ст. розпочав всебічний аналіз місця і ролі інформації та інформ. технологій в розвитку сусп-ва. І хоча він ще не користувався поняттям «**І.с.**», його ідеї заклали підвалини **І.с.к.** А її засновником можна вважати яп. дослідника Й. Масуду, який у 60-х рр. XX ст. ввів у наук. обіг поняття «**І.с.**», стверджуючи, що воно «буде новим типом людського сусп-ва, повністю відмінним від суч. індустр. сусп-ва», і в ньому «вир-во інформ. цінностей, а не матеріальних цінностей буде рушійною силою формування та розвитку». Вагомий внесок у розвиток **І.с.к.** зробили інші яп. учені, зокрема Т. Уме-сао та О. Хаяші, а також зах. дослідники Д. Белл, У. Дайзард, А. Дафф, М. Кастельс, М. Маклюен, К. Мей, Т. Стоун'єр, Е.Тоффлер, Ф. Уебстер та ін. Значним є внесок таких вітчизн. дослідників О. Дубаса, О. Зернецької, М. Згуровського, В. Ковалевського, А. Колодюка, В. Ляха, Є. Макаренко, В. Нечитайло, Є. Тихомирової та ін. Тривалий час **І.с.к.** вважалась лише модною соц. утопією, але сьогодні вона перетворилась на парадигму, в рамках якої сформувався новий наук. напрям – інформаціологія (І. Юзвішин) – та низка нових концепцій: «інформ. революції», «інформ. політики», «інформ. економіки», «інформ. демократії», «інформ. війни» тощо. Канад. учений Д. Тапскотт стверджує, що серед дослідників **І.с.к.** «уже виникли два табори: в одному перебувають у захваті від перспектив, у другому – налякані тим, що можуть принести нові технології та нове сусп-во»; брит. учений Г. Маккей, назвав перших «більшими утопістами», а других – «більшими песимістами». За висновком брит. дослідника К. Мея існує три осн. наук. школи: 1) некритична, яка оцінює **І.с.** переважно або однозначно позитивно; 2) напівкритична, яка визнає наявність у ньому і позитивних, і негативних рис; 3) критична, яка характеризує

І.с. скептично або виключно негативно. Показово, що самі засновники **І.с.к.** звертали увагу не лише на позитиви, а й на негативи **І.с.** Зокрема, Ф. Бекон вказував на небезпеку появи т.зв. «ідолів майдану» та закликав завадити їм використовувати «оманливий і ледь не чаклунський хар-р слова (інформації)», для того, щоб «всіляко збивати думку з правильного шляху, здійснюючи певне насилля над інтелектом». В. Вернадський теж не раз застерігав, що могутня сила інформації та наук. знань може бути використана не лише «для добра, а й для зла», зокрема для ведення війн. Нарешті, сам засновник **І.с.к.** Й. Масуда попереджав про те, що «існує серйозна небезпека того, що ми рухаємося у напрямку контрольованого сусп-ва», підтвердженням чого стали матеріали Wikileaks, «справа» Е. Сноудена та ін.

Брит. учений Ф. Уебстер класифікує концепції **І.с.**: 1) технологічні; 2) економічні; 3) пов'язані зі сферою зайнятості; 4) просторові/географічні; 5) культурні/культурологічні. Однак існує достатньо підстав і для виокремлення ще двох типів концепцій **І.с.**, зокрема політологічних та морально-етичних. Аргументами на користь перших (політологічних) можуть бути ті величезні інновації, які привнесла інформ. революція у політ. сферу («е-демократія», «е-партії», «е-вибори», «е-уряд» «е-врядування» тощо), а на користь других – ті докорінні зміни, які відбуваються у духовній сфері людської цивілізації («дух глобалізму», «дух інформаціоналізму», необхідність формування людини мудрої (homo-intellegence) та ін.). Узагальнюючим тут може бути таке визначення інформ. сусп-ва – це сусп-во, в якому інформація, знання й ІКТ перетворюються на основну продуктивну силу та невичерпне джерело епохальних зрушень в усіх сферах сусп. життя, зокрема в політичній, що виявляється у метаморфозах політ. влади, в трансформації політ. режимів, владних ін-тів, партійних і виборчих систем, у посиленні інших демокр. змін на користь людини, сусп-ва і людства в цілому. Ознайомлення і використання осн. положень **І.с.к.**, звичайно при критично-конструктивному ставленні до них, може сприяти подальшому розвитку **І.с.** /Ю. Маруховський/

Інформаційно-маніпулятивні технології – різновид політ. технологій маніпулятивного впливу на політ. свідомість та поведінку, що здійснюється з метою ефективної орг-ції та управління комунікацією між політ. суб'єктами та громадянами. Загальним стратег. спрямуванням **І-м.т.** є забезпечення сусп. визнання (політ. легітимації) чи, навпаки, цілеспрямована делегітимація суб'єктів політики (лідерів, партій), а також відповідних політ. програм, ідей тощо. Легітимаційний/делегітимаційний потенціал **І-м.т.** детермінується, в першу чергу, використанням засобів масової комунікації (ЗМК) в моделюванні віртуального інформ.-комунікативного простору політ. легітимації/делегітимації. Це означає, що змістовним спрямуванням **І-м.т.** є забезпечення передачі певного об'єму інформації у відповідному мас-медійному форматі та певних комунікативних контекстах. У суч. ЗМК реальний політ. процес частіше відтворюється у вигляді сенсацій, скандалів, масових театралізованих дійств та перманентних політ. шоу тощо. Тому досягнення стратег. мети **І-м.т.** неможливе без систематичної появи політ. суб'єктів в мас-медіа, а медіа-присутність є тактичним елементом та чинником ефективності **І-м.т.** Вагомим змістовним компонентом даного різновиду технологій є політ. імідж, а його формування цілеспрямованим вектором впровадження **І-м.т.** Адже конструювання іміджу, як запорука ефективності впливу **І-м.т.** на політ. свідомість громадян, здійснюється на основі інформ. структурування віртуального простору легітимаційного процесу в певних іміджевих контекстах. Останні ж мають відтворюватись на всіх рівнях політ. комунікації через відповідні вербальні, подієві, символні контексти. Відтак, політ. імідж-образ інтегрує весь спектр бажаних легітимаційних/делегітимаційних характеристик в структуровану сукупність інформ. повідомлень за допомогою впроваджуваних **І-м.т.** Розкриття змісту повідомлень здійснюється комплексно та системно через різні мас-медійні формати у межах різноманітних комунікативних контекстів: вербальних (дискурсних), символних, подієвих (поставлені комунікативні події, що

здобудуть медіа-резонанс) тощо. Таким чином, стратег. мета **І-м.т.** може бути досягнута при умові комплексного охоплення простору комунікації та інтегрованого впровадження бажаних іміджевих характеристик в усіх можливих комунікативних контекстах. Відтак, **І-м.т.** виступають інструментом управління комунікативним простором політ. легітимації/делегітимації та є індикатором феномену технологізації даних процесів.

Водночас **І-м.т.** засвідчують трансформацію суч. маніпулятивних практик в напрямку їх динамічної інтеграції з політико-комунікативними практиками, в т. ч. – із процесами легітимації та делегітимації. Детермінантами ефективності **І-м.т.** є комплексне використання потенціалу ЗМК разом із залученням психол. інструментів впливу на політ. свідомість та поведінку. Типологізація **І-м.т.** визначається багатьма чинниками, зокрема в залежності від: 1) хар-ру політ. процесу (електоральні та позаелекторальні); 2) цільового спрямування (конструктивні – спрямовані на передачу інформації без негативізації політ. конкурентів та деструктивні – конфронтація, негативізація, дискредитація); 3) конкретного змістовного навантаження **І-м.т.** (напр., любіювання/дискредитація певних реформ, негативізація опозиції, підтримка чи заперечення певного вектора зовн. політики і т.д.). Отже, **І-м.т.** перманентно використовуються для досягнення подвійної стратег. мети – політ. легітимації та/чи делегітимації. /І. Рибак/

Іредентизм (італ. *irredento* – незвільнений) – політика д-ви, партії або сусп.-політ. рух, спрямовані на об'єднання в рамках однієї д-ви груп т. зв. розділеного народу – етн. спільноти, яка розділена держ. кордонами між двома або кількома д-вами. Напр., сербський народ – Сербія, Хорватія, Словенія, Боснія. **І.** може виникнути тоді, коли частина етносу вже сформувала держ. утворення, в якому складає більшість (титульна д-ва), а ін. його групи перебувають у складі сусідніх д-в (іредента). Для **І.** характерне прагнення до об'єднання не тільки етнічно однорідного населення, але й територій його проживання, тому важливим

аспектом **I.** є компактне розселення іреденти на територіях, суміжних із титульною д-вою. За цією ознакою іредента відрізняється від діаспори, представники якої розсіяні та територіально віддалені від іст. батьківщини. **I.** не тотожний сепаратизму, оскільки етн. сепаратисти налаштовані на створення власної д-ви, а іредентисти – на приєднання до сусідньої д-ви, де проживає більшість етн. групи.

I. як сусп.-політ. явище виник в Італії у кін. XIX ст. і був пов'язаний із діяльністю політ. партії «Italia irredenta» («Незвільнена Італія»). Партія ініціювала рух за приєднання до Італії всіх земель з італ. населенням, які перебували під іноз. пануванням, та проведення держ. кордонів згідно з лінгвістичними. Під гаслами **I.** відбувалося об'єднання Німеччини у XIX ст. і розгортання грец. «енозісу» у XIX-XX ст. – руху за возз'єднання усіх грец. земель із іст. батьківщиною.

Підставою для появи розділених народів є зміна держ. кордонів внаслідок територ. завоювань, утворення чи розпаду д-в, що породжує взаємні територ. претензії між д-вами. Ініціатором **I.** можуть виступати правлячі кола титульної д-ви, які у територ. суперечках використовують як аргумент необхідність возз'єднання в одній д-ві усіх етн. родичів. Іредентистські заклики підвищують рейтинг політ. діячів, тож **I.** активізується в період передвиборчої б-би або політ. криз. Іредентистські прагнення може ініціювати іредента, яка має низький статус і відчуває незадоволення культ., екон. чи соц. політикою д-ви, у якій проживає. Виникнення **I.** стає можливим на базі націоналізму як колект. ідеї. Іредентистські гасла втілюються у політ. доктринах, на основі яких відбувається формування програмних настанов політ. партій. Вагоме місце в ідейному обґрунтуванні **I.** посідає доктрина «Великої д-ви», яка наголошує на важливій ролі територ. чинника у нац.-визв. русі, підтверджує високий територ. статус народу і закликає до відновлення державності в кол. кордонах. Ідея «Великої держави» обґрунтовує іредентистські прагнення в Албанії, Греції, Румунії, Сербії, Хорватії. Позитивному ставленню населення до іредентистських гасел

сприяє проведена правлячими групами політика актуалізації іст. пам'яті, яка закріплює у сусп. свідомості міфологізовані уявлення про іст. минуле народу, його високі надбання, цим самим посилюючи колект. солідарність індивідів і мобілізуючи їх на підтримку політ. курсу.

I. сприймається досить неоднозначно, тому що іредента, прагнучи реалізувати право на самовизначення, створює загрози для територ. цілісності багатоетнічної д-ви, у якій вона проживає, і є джерелом її внутрішньополіт. нестабільності. **I.** розглядається як форма радикальної етнополіт. поведінки, яка вимагає негайного реагування з боку політ. акторів. Д-ва, яка стикається з **I.**, може вирішити проблему шляхом надання іреденті т. зв. внутр. компенсацій (федеративна згода, надання регіону особливого статусу або укладення угоди про територ. автономію, розробка особливого виборчого законодавства на регіон. рівні для меншин тощо). Проте, й навпаки, вимоги іреденти можуть спонукати д-ву проводити активнішу асиміляційну політику.

У титульній д-ві **I.** може стати напрямом зовн. політики для захисту анексованих територій, керованих ін. д-вою. У крайніх прояхах **I.** перетворюється на інструмент для обґрунтування агресивної загарбницької політики д-ви, яка замасковується прагненнями захистити інтереси нац. меншин, які проживають у сусідніх д-вах (напр., анексія Німеччиною області Судет від Чехословаччини за Мюнхенським договором і аншлюс Австрії у 1938 р.). Така політика д-ви характеризується як агресивний **I.** Зачіпаючи політ.-територ. інтереси різних д-в, **I.** стає джерелом міждерж. конфлікту (напр. конфлікт між Вірменією і Азербайджаном щодо Нагірного Карабаху). На ґрунті **I.** можливі збройні конфлікти та локальні війни, то ж він створює великі загрози для нестабільності на світовій політ. арені.

I. не завжди досягає успіху, оскільки продукує багато етн. ризиків і для титульної д-ви. Вимоги іредентистів можуть порушити етн. баланс у д-ві, яка приймає нову групу, і сформувані непорозуміння на культ. ґрунті, позаяк групи розділеного народу засвоюють

різні цінності і правила поведінки (напр., геги – субетнічна албан. група в Косово і тоски – субетнічна албан. група в Албанії – мають значні відмінності). Тому д-ва, яка проводить іредентистську політику, може обмежитися посиленням свого впливу на територію компактного проживання етн. родичів або ж підтримати їхні сепаратистські наміри.

У суч. світі І. є досить поширеним явищем – болгарський іредентизм у Македонії, албанський у Косово, російський в Україні, угорський у Румунії та ін. /Н. Горло/

Іренологія (грец. *eipnh* – мир) – наука про мир, більш поширене поняття – «дослідження миру». Напрямок у заруб. політології, започаткований у 60–70 рр. ХХ ст. передусім у країнах Зах. Європи (скандинавські країни, Велика Британія, ФРН), пізніше – у США.

Серед дослідників І. (Й. Галтунг, К. Боулдінг, А. Рапопорт, Д. Зенгхаас, О. Холсті, С. Мендловіц, Ч. Йост, А. Етціоні, А. Ньюкомб та ін.), немає єдиної думки про предмет і завдання цього наук. напрямку, його співвідношення з традиц. наук. дисциплінами, і, навіть, про саму мету дослідження. Одні автори включають у предмет дослідження І. міжнар. конфлікти, шляхи та методи їх врегулювання, орг-цію та керівництво заходами, що спрямовані на запобігання війн та встановлення миру, вироблення заходів щодо контролю над озброєннями, у т. ч. масового ураження, та проблеми роззброєння (А. Рапапорт, П. Смоукер, Л. Річардсон). Ін. вважають, що сфера І. охоплює не лише міжнар. конфлікти і війни, але й широкую сукупність різноманітних соц. конфліктів (Й. Галтунг). У цілому І., на думку вчених, що її репрезентують, покликана стати на заваді виникненню війн, сприяти врегулюванню і усуненню зовнішньополіт. криз, а також знаходити та досліджувати шляхи створення «позитивного світу», тобто такого світоустрою за якого була б відсутня сама можливість проведення політики загроз або застосування сили.

Характерною рисою методології І. є міждисциплінарність – застосування теорет. соціології і соц. філософії різних ідеол. орієн-

тацій, включаючи марксистську, конкретно-соціологічних, біхевіоральних, соц.-психол. дисциплін, модерністські методол. прийоми системно-структурного, модельного дослідження із застосуванням формалізованого апарату тощо.

Відправним пунктом більшості І. досліджень є вивчення «структурного насильства», відсутність якого, на думку вчених-І. і є ознакою миру. При цьому «структурне насильство» розуміється не лише як агресія із застосуванням збройної сили, репресії, каральні заходи тощо, але як перешкода для задоволення осн. людських потреб, тобто з точки зору заг. контексту соц.-екон. розвитку. З даних позицій І. розробляє заходи для перетворення структур «що породжують насильство», у «менш насильницькі» шляхом їх революційних або інституціональних змін.

Політ. орієнтація І. має виражений ліберально-пацифістський хар-р. І. критикує традиційні «силові» політ. теорії та методи: політику загрози і балансування на межі війни, концепції «керованої ескалації» та «гнучкого реагування». Дослідники-І. беззастережно визнають той факт, що ядерна зброя не може вважатись інструментом введення війн, а є лише засобом масового знищення. У працях з І. як правило підкреслюється необхідність політичної, а не військової стабілізації структури міжнар. відносин. Шляхом досягнення цієї мети у багатьох роботах із І. вважається створення світового уряду як «єдиного» органу, який міг би забезпечити мир між суч. д-вами.

У цілому погляди осн. маси дослідників миру на проблеми мирного розвитку міжнар. відносин містить у собі чимало позитивних елементів. І. як наук. напрямок виробив новий потенціал прогресивних підходів у сфері миру та мирного співробітництва, підштовхнув зах. теорет. політологію у цьому напрямку, який є співзвучним осн. тенденціям міжнар. відносин сучасності.

І., особливо у 70-х рр. ХХ ст., привернула до себе увагу зах. громадськості і молодих учених із різних галузей знання. Найпомітніші політол. роботи у сфері міжнар. відносин, що з'явилися у ці роки на Заході, відносяться

само до цього напрямку. Сьогодні у багатьох країнах світу діє понад 300 дослідн. центрів, які вивчають мир. Перший із них (провідний сьогодні) – Міжнар. Ін-т досліджень миру у м. Осло (Норвегія), що був створений у 1959 р. Й. Галтунгом. Впливовими міжнар. установами є Стокгольм. ін-т досліджень миру, Міжнар. ін-т миру у Відні. У США провідним центром досліджень миру є Ін-т світового порядку, у Великій Британії – Ін-т Річардсона при Ланкастерському ун-ті, профільним дослідн. центром Бредфорського і Сассекського ун-тів, у ФРН – Гессенський фонд досліджень проблем миру і конфліктів, і Ін-т досліджень проблем миру і політики безпеки при Гамбурзькому ун-ті. У 1988 р. в наслідок перетворення Наук. ради з досліджень проблем миру і роззброєння АН СРСР, Держ. комітету науки і техніки СРСР і Радян. комітету захисту миру був створений Ін-т миру, наукова і організаційна діяльність якого забезпечується Ін-том світової економіки і міжнар. відносин РАН. В Україні дослідження миру є одним з напрямків дослідн. роботи Нац. ін-ту стратег. досліджень при Президентові України та Ін-ту світової економіки і міжнар. відносин НАН України. У 1964 р. була створена Міжнар. асоціація досліджень миру. /В. Семко/

Ісламський фундаменталізм – сукупність течій традиціоналістського напрямку ісламу вкрай радикального налаштування, що робить **І.ф.** ідейною основою багатьох терористичних угруповань. На межі ХХ–ХХІ ст. **І.ф.** все більше починає впливати на сусп.-політ. ситуацію в окремих країнах та в світі загалом.

І.ф. слід розглядати як один з проявів іслам. чинника в світ. історії і політиці, який наразі вважається одним із провідних чинників глобал. розвитку. Т. зв. «ісламське відродження» визначає політ. орієнтацію країн, що мають переважну більшість громадян – послідовників ісламу або великі мусульм. громади у своєму складі, їхню внутр. і зовн. політику. Можна сказати, що сьогодні світ доволі швидко ісламізується, не лише завдяки зростанню к-сті мусульман, але

й через посилення позицій ісламістів при владі. У багатьох країнах іслам. світу діють норми шариату, простежується тенденція до поступової ісламізації законів у раніше секулярних країнах, саме від них відштовхуються у призначенні покарань (від побиття камінням за подружню зраду до відсікання руки за крадіжки); за деяких політ. режимів шариат офіц. оголошується найвищим правом, отже, триває процес ісламізації влади.

Але опосередковано іслам. чинник впливає також на події в немусульманських д-вах, особливо гостро питання такого впливу постало після трагічних подій 11 вересня 2001 р. в США. Відтоді проблема запобігання і б-би з терорист. загрозою щільно пов'язана з **І.ф.**, як одним із найрадикальніших рухів в ісламі, що використовується в б-бі проти «західного зла». «Ісламське відродження» досить часто розглядають як відповідь іслам. світу на виклики глобалізації, або навіть вважають його східною альтернативою глобалізації. Саме з посиленням позицій **І.ф.** у світі пов'язується «ісламське відродження», бо йдеться не лише про реліг. вчення, а й про політ. доктрину, і навіть специф. діловий стиль, які відрізняються від зах. підходів.

Загалом, іслам. чинник набуває дедалі більшого значення в процесах світ. політики, що пояснюється екстенсивним зростанням чисельності мусульман і поширенням ісламу в зоні традиц. християн. впливу, а також специфікою ісламу як релігії, що визначає всі сфери життя віруючих і здатний мобілізувати великі маси людей заради спільної ідеї. Також до цього додаються в кожній окремій ситуації причини внутр. хар-ру (як от іслам. революція в Ірані) і зовн. чинники, такі, як зростання ролі нафтового чинника у світовій політиці, загострення афганської проблеми, проведення антитерорист. кампанії тощо. Іслам – одна з найпоширеніших релігій світу і, звичайно, має багато течій. Проте наразі всі напрямки розвитку ісламу вкладаються в два основні – традиційний і реформаторський, або – фундаменталістський і модерністський.

Другий варіант – іслам. модернізм, стверджує, що іслам – гнучка релігія, придатна до

змін та адаптації до викликів сучасності. Хоча деякі цінності є незмінними (віра в єдиного бога Аллаха, пріоритет колективного над особистим, виключна важливість сімейних цінностей тощо), окремі норми піддаються впливу суч. тенденцій. Такий толерантний іслам абсолютно спокійно співіснує з зах. підходами і навіть йде на певні поступки стосовно пом'якшення традиц. норм. Проте набагато сильніші позиції сьогодні здобув перший напрям, власне **І.ф.** – радикальна течія, що закликає до очищення ісламу, повернення до його основ, і вимагає відстоювання прав мусульман без будь-яких компромісів.

Отже, як напрямок реліг. вчення, **І.ф.** є комплексом підходів, спрямованих на зміцнення віри у фундаментальні основи ісламу, неухильне виконання норм Корану й шариату, тобто – дотримання традиц. мусульманських постулатів як обов'язкових норм сусп. життя. У своїй більшості т. зв. фундаменталісти – мирні люди, які поважають закон і порядок, є цілковито відданими захисту мусульм. догматів. З цієї причини вони негативно ставляться до порушень таких традицій, засуджують неприйнятні з позицій Корана і Сунни норми світського життя, а тим більше – поширення зах. моралі. Помірквані фундаменталісти відстоюють реліг. і соціокульт. ідентичність мусульман переважно мирними засобами, хоча й використовують у своїй діяльності інструменти пропаганди, різні держ. механізми, масові громад. орг-ції.

Але сьогодні **І.ф.** – не лише реліг. течія, але й політ. доктрина, прихильники якої вдаються до різних засобів, у т. ч. – екстремістських дій із метою досягнення не реліг., а саме політ. цілей. Нажаль, маємо визнати, що політ. компонент **І.ф.** надалі підсилюється, в руслі цієї течії постали всесвітньо відомі терорист. орг-ції «Талібан» і «Аль-Каїда». Звичайно, потрібно дуже обережно підходити до визначень: реліг. вчення потрібно чітко відокремлювати від політ. проектів, тим більше – терористичних. Тероризм (за будь якого реліг. забарвлення) є специф. засобом б-би, іноді – доволі ефективним, хоча насправді він швидше свідчить про слабкість сторони, яка його за-

стосовує, відсутність в неї ін., вагоміших аргументів. Після загибелі засновника та лідера Аль-Каїди Бен Ладена деякі фахівці заговорили про зникнення терорист. загрози настільки глобал. масштабу, як це було на поч. століття. Але саме виживання ідеології, створеної Бен Ладеном є важливим (іслам ваххабітського напрямку, одна з найбільш фундаменталістських течій ісламу, яка виправдовує будь-які засоби для забезпечення чистоти віри), позаяк багато хто з фундаменталістів підкреслює революц. хар-р ісламу, націлений на б-бу проти існуючого статусу-кво і тих норм, продиктованих Заходом. У таких підходах Пророк Мухаммед виглядає як справжній революціонер, його послання трактуються в дусі можливих революц. перетворень і встановлення царства справедливості. Такі погляди демонструє, напр., один із ідеологів суч. **І.ф.**, засновник пакистанської «Джаміат-і-ісламі» А. А. Мавдуді, який стверджує: «Іслам – революц. ідеологія..., мусульмани – це т. зв. Міжнар. революц. партія, джихад – революц. б-ба за досягнення мети, а саме – за зміни соц. порядку в світі... Безперечно, пророк Мухаммед – найвеличніша революційна постать...»

Відомо, що представники різних фундаменталіст. орг-цій досить часто використовують ідеї джихаду і відновлення всесвіт. халіфату – д-ви мусульман із претензіями на глобал. лідерство. Чи підстави для такого «іслам. оптимізму»? З точки зору прихильників теорії С. Гантінгтона про «зіткнення цивілізацій», за умов певної обмеженості природних ресурсів і, відповідно, б-би за ці ресурси, а також постійного порушення певними д-вами правил міжнар. безпеки такий конфлікт є цілком можливим. Якщо ми розглядаємо можливість багатопольярного світового порядку і говоримо про перетворення ЄС на самостійний центр сили в багатопольярній конфігурації, то чому таких надій має бути позбавлений іслам. світ, з його багатою культ. спадщиною, особливо менталітетом і власними традиціями ведення бізнесу? У такому руслі ісламістську ідею відродження «всесвіт. халіфату» можна розглядати як програму створення такої собі мегад-ви на базі іслам. цінностей – за тим самим цивілізац. принципом, за яким політ.

еліта Європи намагається інтенсифікувати інтеграц. процеси (демокр. цінності на основі християн. моралі).

Таким чином, **І.ф.** – це також політ. доктрина, а не просто реліг. вчення, і саме тому становить певну загрозу світовій безпеці, бо характеризується нетолерантністю і безкомпромісністю, визначенням пріоритетів однієї групи людей над ін. за цивілізаційно-релігійною ознакою. Відповідно, шириться несприйняття ісламу серед представників ін. релігій,

в світлі посилення терорист. загрози зростає тенденція до ототожнення ісламу і тероризму, з'являються твердження на кшталт: не кожен мусульманин – терорист, але кожен терорист – мусульманин. І хоча такі звинувачення дратують мусульман, маємо пригадати осн. конфлікти сучасності, які мають реліг. підґрунтя (напр., індійсько-пакистанський (щодо Кашміру) та ізраїльсько-палестинський), у яких однією зі сторін протистояння є саме мусульмани. /О. Борділовська/

К

Кабінет Міністрів – 1) офіц. назва уряду в окремих д-вах (Ізраїлі, Латвії, Японії, Шрі-Ланці, Казахстані та ін.); 2) заг. назва уряду (ін-ту виконавчої влади), його частини або сукупності міністрів у деяких д-вах. Напр., у Великій Британії та ін. країнах із парламентською формою правління з впливом англосаксонських традицій права поняття «уряд» та «кабінет міністрів» не збігаються. **К.М.** «вужчий», аніж уряд, куди входять міністри, молодші міністри (заст. міністрів) та ін. посадові особи. **К.М.** – це колегія, що складається з керівників найважливіших міністерств і справжній ін-т прийняття урядових рішень. **К.М.** – вищий ін-т виконавчої влади. Його очолює голова уряду – прем'єр-міністр і формує з відомих діячів правлячої партії, котрі мають міністерські портфелі. Найчастіше до складу **К.М.** входять міністри оборони, внутр. справ, фінансів, закордонних справ, інколи – міністри, які обіймають менш важливі пости, але є впливовими чл. правлячої партії; їхня к-сть зазвичай не перевищує 20. У Великій Британії до складу **К.М.** входять також лорд-канцлер, держ. секретар у справах Шотландії; в Канаді – представники всіх провінцій, обох мовних груп і найпоширеніших конфесій. У президентських республіках повноваження глави д-ви та глави кабінету суміщені в особі президента, а посада прем'єр-міністра не передбачена. До **К.М.** входять зазвичай усі посадові особи, котрі очолюють міністерства, його склад і повноваження членів визначає президент. Кабінет не приймає офіц. рішень, міркування його чл. президент може брати або не брати до уваги. У США та ін. президентських республіках **К.М.** виконує лише допоміжні ф-ції при президенті, а в змішаних формах правління – ф-ції виконавчої влади водночас із президентом та прем'єр-міністром. Найпоширеніший спосіб формування **К.М.** – за участю президента і парламенту, що узалежнює **К.М.** від парламенту. Коли чл. **К.М.** при-

значає і зміщує президент (у президентсько-парламентських республіках), вони повинні користуватися довірою парламенту. /Л. Угрін/

Картина світу етнічна – єдина когнітивна орієнтація або сукупність основних припущень чи передбачень, що на побутовому рівні мало усвідомлюється та обговорюється, але суттєво впливає на зміст і спрямованість діяльності та поведінки представників певної етн. спільноти. У філос. л-рі поняття «картина світу етнічна» визначається вужче, ніж поняття «наукова картина світу», «світогляд», що, по-перше, оперують знаннями високого рівня абстракції, а по-друге, віддзеркалюють окрім інтелектуального й емоційно-ціннісне ставлення людини до світу. Психол. л-ра розкриває поняття «картина світу етнічна» головним чином через категорію «орієнтація» — когнітивні (пізнавальні) та ціннісні орієнтації, – що розуміється переважно як фактично невисловлювана, внутрішньовластива форма виразу розуміння та втілення представниками етн. спільноти правил життєдіяльності, обумовлених соціальними, природними і «надприродними» силами. А. Холлуел, напр., вважає за неможливе усвідомити або висловити абстрактно (вербалізувати) когнітивні орієнтації, що складають етн. картину світу. На думку Р. Редфілда (який визначає «картину світу етнічну» як погляд на Всесвіт, що притаманний даному етносу), жодна людина не зможе утримати в своїй свідомості всього, що вона знає про світ, і відчуває, але в той же час мисляча людина може описати етнічну картину світу так, що дослідник добре її зрозуміє. Останнім часом етнічна картина світу визначається і досліджується через поняття цінності та ціннісні орієнтації. Останні розуміються як припущення про світ, що стимулюють і регулюють визнаний за кращий тип соц. поведінки. Спробу емпіричного вивчення базових ціннісних орієнтацій було вжито Ф. Клакхонном та Ф. Стробеком. /Е. Афонін/

Католицизм політичний – напрямок політ. думки, сусп.-політ. рух за широку сусп.-політ. емансипацію католиків в умовах демокр. д-ви. Для **К.п.** властивий теолог. підхід до політики в захисті лібералізму і послідовного конституціоналізму. Прагнення до поєднання політики з етичними цінностями, до гуманізації сусп. відносин в умовах посилення тенденції до відчуження, індивідуалізації і фетишизації речей, до збереження порядку і стабільності в житті, розсудливий прагматизм і вміння вловлювати нові віяння часу, спираючись на підтримку значної частини населення, – усі ці риси були притаманні **К.п.** Осн. ідеями **К.п.** вважаються повага до людської особистості, визнання сусп. структур (напр., сім'ї), децентралізація, федералізація країни. Політика партій християн. спрямування повинна була керуватися встановленими законами і підпорядковуватися громадянам, а також орієнтуватися на політ. прагматизм: вступати в союз або з правими, або з лівими партіями, коли того вимагала ситуація. Зазвичай вважається, що **К.п.** відбиває негативний погляд на ліберально-прогресивні ідеї при умові становлення теорії сусп. договору і народного суверенітету. **К.п.** спирався на демокр., правову і федеративну д-ву. При цьому **К.п.** має на увазі ні механічне перенесення ідей християн. в політ. сферу, ні створення на християн. основі д-ви і сусп.-ва. Соц. основу **К.п.** складав принцип подвійного союзу – соц. й міжконфесійного, відображаючи політ. і соц. плюралізм західноєвроп. сусп.-ва. Перелом у розвитку соц. ідеології **К.п.** був пов'язаний із понтифікатом Папи Лева XIII (1878-1903). У папських енцикліках (лат. *encyclicus*, від грец. *enkyklios* – заг., для всіх; послання Папи римського до всіх католиків) 80-х років XIX ст. остаточно були сформульовані нові принципи політ. програми Святого престолу – позитивне ставлення до ідей ліберальної демокр., визнання громадян. обов'язку християн, відмова від християнізації д-ви. Осн. положення катол. соц. вчення проголошували курс на союз церкви з д-вою в інтересах вирішення найгостріших соц. проблем сусп.-ва, щоб боротися будь-якими засобами з негативними соц.

наслідками промислової революції кін. XIX ст. Екон. засади **К.п.** ґрунтувалися на підпорядкуванні держ. влади, системи та ідеології етиці й моралі. Лише природне право встановлює етичні межі екон. діяльності. У др. пол. XIX ст. Ватикан і катол. церква, яка була впливовою на півдні Німеччини, в цілому, прагнучи розкласти і ліквідувати соціаліст. революційний рух, беззастережно впливали на соц. і політ. процеси, висунули свою соц. доктрину і почали об'єднувати своїх численних прибічників під прапорами противників «культурної революції» як відповідь катол. частини населення Нім. імперії на силове об'єднання д-ви канцлером Бісмарком. Коли сусп.-політ. течія в 90-х рр. XIX ст. набула значного поширення, ставлення федерального уряду змінилося і **К.п.** підтримав соц. законодавство Бісмарка та сприяв співпраці з робітничими союзами. **К.п.** масово породив орг-ції клерикального напрямку і змісту: молодіжні клуби і гуртки, жіночі союзи, просвітні т-ва, політ. партії й угруповання (типу «Католицька партія Центру») тому, що церква в країні завжди жваво цікавилася політикою і була тісно пов'язана з держ. справами, бажаючи надати їх політ. діям катол. хар-ру. Партія **К.п.** – Католицька партія Центру була неординарною за своєю організаційною структурою й політ. сутністю: соціалістичною й радикальною в Берліні, клерикальною й консервативною в Кельні, капіталістичною в Гамбурзі й реакційною в Мюнхені. У надрах однієї і тієї ж партії, становим хребтом якої був апарат катол. церкви, об'єдналися різні соц. прошарки. Це принесло орг-ції надзвичайно широку соц. підтримку, величезний вплив на економіку, освіту, культуру. Унікальність партії була і в тому, що інтеграція з консерваторами, лібералами, демократами, соціалістами була однаковою у відношенні, без будь-якої переваги. У Веймарській республіці за активної участі партії Центру були вироблені 151-165 статті Конституції, які виходили з ідей субсидіарності, заг. блага й рівноправності праці та капіталу. Дещо пізніше аналогічні партії було створено в ін. країнах. Напр., у Люксембурзі у 1880 р. виникла Християн.-соц. партія, у Нідерландах у 1908 р. – Християн.-історична

партія, у Швейцарії у 1912 р. – Демокр.-християн. партія. Усі вони отримали назву клерикальних, оскільки гол. роль у їх створенні та діяльності відігравав клір (християн. духовництво; загальне найменування служителів культу будь-якої церкви; у християн. церкві – сукупність священників та церк. служителів). Клерикальні партії офіц. проголосили своєю метою перебудову сусп. життя на принципах християнства. **К.п.** виступав проти нацизму і навіть іноді критикував після Другої світ. війни воєнну адміністрацію союзників за зневажливе відношення до нім. народу. Церква як символ **К.п.** залишалася єдиним вітчизн. авторитетом, який був незворушним в будь-яких умовах. Із створенням Християн.-демокр. союзу в Німеччині **К.п.** передає новоствореній партії пол. ідеї, світоглядні погляди і християн. цінності. Суч. клерикалізм має великі політ. партії. Нині у країнах Європи та Америки діє понад 40 клерикальних партій. У симбіозі з християн. демократією **К.п.** впливає на формування нового демокр. політ. простору не лише Німеччини, а й всієї Зах. Європи. /Т. Кунрій/

Кафедра політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури – заснована у 1938 р.; у 1955 р. була розділена на каф. історії КПРС та каф. політ. економії. Нинішню назву отримала у 1990 р. З 1970 р. каф. була опорною для вищих навч. закладів України з методики впровадження техн. засобів навчання при вивченні соц.-гуманіт. дисциплін. У 1977–2009 рр. каф. очолював лауреат Держ. премії УРСР, засл. діяч науки і техніки України, акад. Укр. Акад. іст. наук та Укр. Акад. політ. наук, д-р іст. наук, проф. В. Ф. Панібудьласка. В цей період каф. була однією з провідних у сфері вивчення етнонаціональних процесів. На каф. працювали провідні укр. етнополітологи – член-кореспондент Акад. правових наук України І. О. Кресіна, І. Г. Онищенко та ін. Також в різні роки на каф. працювали відомі вчені та педагоги П. І. Бакуменко, засл. діяч науки і техніки, акад. Акад. політ. наук І. С. Дзюбко, М. Р. Плющ та ін. З 2009 р. каф.

завідує лауреат Премії ім. Ярослава Мудрого Акад. правових наук України, д-р. політ. наук, проф. Перегуда Є.В. На каф. працюють 3 д-ри та 17 канд. наук, серед них – засл. діяч науки і техніки, член-кор. НАН України д-р іст. наук, проф. В.М. Даниленко, лауреат Держ. премії України, д-р політ. наук, проф. В. П. Горбатенко, засл. будівельник України, лауреат Премії ім. Ярослава Мудрого Академії правових наук України, д-р політ. наук, проф. А. А. Коваленко. Каф. готує наук.-педагог. кадри вищої кваліфікації зі спец. 23.00.01 – теорія та історія політичної науки, 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство, а також 07.00.01 – історія України. На каф. було захищено 17 докт. і 60 канд. дис. З 2013 р. каф. виконує роботу на тему «Взаємодія центр. та місц. органів держ. влади як чинник модернізації д-ви та сусп.-ва». Каф. має спільні наук. розробки з підрозділами Ін-ту д-ви і права НАН України ім. В. М. Корецького, Польс. Акад. науки та мистецтв, Ун-ту Штату Теннессі (США) тощо. Каф. здійснює соц.-гуманіт. підготовку студентів, які вчаться за напрямом «Будівництво» та суміжними напрямками підготовки бакалаврів, забезпечує викладання нормативних дисциплін «Політологія», «Історія України», «Історія української культури», «Історія світової та української культури», дисципліни «Соціологія» та низки спец. курсів. В останні роки видано кілька підручників та навч. посібників з грифом МОН України з зазначених дисциплін. Щорічно проводяться студ. конф., конф. молодих вчених з соц.-гуманіт. проблематики. /Є. Перегуда/

Кафедра політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова – утворена на базі каф. соц.-політ. теорії в 1991 р., як каф. політології та соціології. З 1993 р. каф. очолює перший д-р політ. наук в Україні, проф., акад. Академії політ. наук України, відмінник освіти України О. В. Бабкіна. У 2003 р. каф. політології та соціології реорганізовано й утворено каф. політ. наук, яка є випусковою та займається підготовкою студентів відділення «Політологія». Наук.-педагог. склад кафедри налічує

26 викладачів, з яких 11 мають ступінь д-ра наук, проф., а 9 – ступінь канд. наук, доц. В Ін-ті політології та права, зокрема на каф. політ. наук, що є його структурним підрозділом, здійснюється підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «магістр», «спеціаліст». З 1996 р. відкрито аспірантуру за спец. 23.00.01 – теорія та історія політ. науки, 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси, у 2004 р. аспірантуру та докторантуру за спец. 23.00.03 – політ. культура та ідеологія. Завдяки роботі спец. вч. ради у Нац. педагог. Ун-ті ім. М. П. Драгоманова по захисту дис., яку очолює О. В. Бабкіна, всього захищено 63 канд. та 10 докт. дис. На каф. сформовано наук.-теорет. та педагог. школу «Концептуальні засади розвитку політичних наук». Наук.-досл. робота каф. розвивається за осн. наук. напрямом ун-ту: «Дослідження проблем гуманіт. наук», в рамках якого розробляється наук. проблема: «Теоретична і прикладна політологія» та відповідна тема: «Проблеми політ. модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії». З 2008 р. видається кафедральний наук. часопис «Політичні науки та методика викладання соц.-політ. дисциплін», що є фаховим з політ. наук. При каф. створено низку наук. проблемних груп та дискусійний клуб «Політолог», в рамках яких проводяться круглі столи, конференційні засідання, політ. студії тощо. На базі каф. неодноразово проводилися Всеукр. студ. олімпіади з політології, міжнар. наук.-практ. конф. Викладачі каф. беруть активну участь у написанні підручників «другого покоління». В 1997 р. авт. кол. каф. підготував і видав один з перших в Україні підручник «Політологія» за ред. О. В. Бабкіної та В. П. Горбатенка, підручник «Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки» за авторством В.Й. Скиби, В.П. Горбатенка, В.В. Туренка, «Політологічний енциклопедичний словник» за ред. Ю. С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка та ін. Лише за останні 5 років на каф. видано бл. 600 одиниць наук. продукції, серед них 19 монографій, бл. 50 підручників і навч. посібників, з них 11 грифом МОН, більше 35

навч.-метод. розробок, понад 500 статей та тезових доповідей на конф. Каф. налагоджено тісну співпрацю з провідними наук.-досл. ін-тами у галузі політ. наук, а також із Акад. політ. наук України. Проф. О.В. Бабкіна і В. П. Горбатенко є членами навч.-метод. комісії МОН України з розробки стандартів спец. «Політологія». Каф. підтримує тісні зв'язки з наук. та освітн. установами зарубіжжя: укладено угоду про співробітництво з Ін-том політології Опольського ун-ту (Польща); каф. надає постійну методол. і метод. допомогу філії ун-ту в Празі (Чеська республіка). Аспіранти каф. виступають на міжнар. наук.-практ. конф., що проводять ун-ти Чехії, Словаччини, Болгарії та Росії. Випускники каф. працюють у органах держ. влади та місц. самоврядування, політ. партіях, громад. орг-ціях, на викладацькій роботі. /О. Бабкіна/

Кафедра політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського веде свою історію з 1954 р., коли відбулося відокремлення каф. політ. економії від каф. марксизму-ленінізму. Першим завідувачем каф. політ. економії був д. е. н., проф. А. К. Пакритан. У подальші роки каф. зазнала значних змін і стала каф. політ. наук, на якій викладаються як дисципліни екон. циклу, так і соц.-політ. спрямованості. З 1999 р. каф. очолює д. політ. н., проф., академік Укр. акад. політ. наук, засл. працівник освіти С. М. Наумкіна. На каф. працюють чотири д-ри політ. наук (С. М. Наумкіна, О. О. Долженков, Н. Ф. Гедікова, Г. В. Музиченко), д. е. н. (І. А. Болдирев), 8 канд. наук-доцентів, 1 ст. викл., 1 викл.

З 1996 р. започаткований напрям роботи наук. школи «Політичні виміри ефективності управлінської діяльності» (в рамках науководослідницької каф. теми «Трансформаційний процес в Україні: осн. проблеми та умови їх вирішення»). Колектив каф. постійно впроваджує нові форми аудиторної та самостійної роботи. Видано понад 260 наук. статей, метод. посібників, рекомендацій тощо. Проводяться щорічні студ. наук. конф. з актуальних про-

блем політики. Каф. має спільні наук. проекти з європ. і рос. ун-тами, викладачі стажуються в Республіці Польща та в Рос. Федерації, приймають постійну участь у міжнар. і всеукр. наук. конф., підвищують авторитет і престиж політ. науки в Україні і за рубежом. /С. Наумкіна/

Кафедра політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету – структурний підрозділ іст.-соціол. ф-ту ун-ту, створений 1 вересня 2005 р. у результаті поділу каф. політології та соціології. Упродовж 1999-2006 рр. очолювана д-ром іст. н., проф. С. С. Трояном, у 2006-2007 – д-ром іст. наук, проф. С. І. Жилюком, із 2007 р. – д-ром політ. н., проф. М. М. Гоном. Під керівництвом проф. С. С. Трояна впродовж 2003-2010 рр. наук. ступені канд. іст. та політ. наук здобули 12 аспірантів та здобувачів каф., а під керівн. проф. М. М. Гона у 2010-2012 рр. – 4 аспірантів каф. (іст. науки). На каф. працюють д-ри та канд. політ., іст., соціол. наук. Каф. здійснює підготовку фахівців-політологів у сфері політ. прогнозування, а також для роботи в органах держ. влади, місц. самоврядування, політ. партіях і громад. орг-ціях, і виборчих органах, навч. закладах і наук.-досл. установах, аналітичних і прогностичних центрах. Тема наук.-досл. роботи каф. – «Політичні інти і процеси: історія та сучасність». У рамках дослідження наук. каф. теми впродовж 2004-2013 рр. викладачами каф. захищено 11 канд. дис. Каф. видає фаховий наук. збірник з політ. наук «Панорама політологічних студій: наук. вісн. Рівненського держ. гуманіт. ун-ту» з періодичністю 2 рази на рік. При каф. діє Центр соц.-політ. досліджень, який очолює д-р соціол. наук, проф. О. М. Кириленко; центр проводить соц.-політ. дослідження з проблем політ., правового, соц.-екон., культ., інформ. розвитку укр. сусп.-ва. /Г. Невинна/

Кафедра політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили була заснована в 1997 р., коли в ун-ті розпочато підготовку фахівців в галузі політ. наук. Потреба Півд. регіону країни у

політологам, які мають спец. наук. підготовку в царині політ. ін-тів та процесів і обумовила відкриття спеціальності «Політологія». Створення каф. започаткувало розвиток в ун-ті цілої низки сусп.-політ. і гуманіт. напрямків підготовки фахівців.

У 1998 р. був створений департамент політ. наук, який у 2000 р. був реорганізований у фак-т політ. наук. У 2003 р. була відкрита спец. «Міжнародні відносини» з підготовкою бакалаврів та магістрів із міжнар. відносин; у 2004 р. відкрита спец. «Державна служба», а сьогодні на базі цієї спеціальності створено Ін-т Держ. управління. В подальшому було відкрита підготовка студентів за спец. «Соціологія» та «Історія».

Каф. здійснює підготовку бакалаврів та магістрів політології з можливістю подальшої їх праці в ін-тах держ. влади та органах місц. самоврядування, політ. партіях, громад. орг-ціях; радниками, консультантами, помічниками керівників підприємств, установ, орг-цій зі питань управління персоналом, організаційно-виховної роботи, підвищення кваліфікації спеціалістів і робітників; співробітниками у ЗМІ та за ін. напрямками.

Для підвищення освітнього рівня політологів у кінці 2000 р. на базі каф. за сприяння Нац. ун-ту «Кієво-Могилянська академія» та Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України був відкритий Миколаїв. Центр політ. досліджень. Каф. має аспірантуру з політ. наук, а з травня 2003 р. діє спец. вчена рада із захисту дис. за спеціальностями: 23.00.01 – теорія та історія політ. науки; 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. За роки існування каф. понад 20 аспірантів та здобувачів захистили докт. та канд. дис. з політ. наук. З 1998 р. викладачі каф. активно приймають участь в розробці комплексних наук. тем «Політ., соц.-екон. і етнонац. процеси та внесок визначних громад.-політ. діячів у їх розвиток в південному регіоні України», «Історія та сучасні соц.-політ. проблеми Причорномор'я України». На каф. склалася практика запрошення провідних іноз. вчених для викладання, а також організовується стажування студентів та викладачів у закордонних ун-тах. З серпня 2010 р. у

ЧДУ ім. Петра Могили стартував новий проєкт, фінансований програмою Нім. служби акад. обмінів (DAAD) «Підтримка демократії в Україні»; осн. метою реалізації проєкту є підвищення європ. та демокр. компетентності студентів ун-ту. Особливістю даної програми є те, що в роботі зі студентами були задіяні як нім. професори, що викладали в ун-ті, а також викладачі та випускники каф. стажувалися в ун-ті Саарланда. У співпраці із нім. фахівцями були розроблені два навч. курси присвячені європ. інтеграції та становленню громадян. сусп-ва. Наступним етапом проєкту стало стажування студентів-політологів у Німеччині.

З 1998 р. щоквартально виходять у світ «Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили» (серія «Політичні науки»), а з 2007 р. спільно з Ін-том політ. і етнонац. досліджень НАН України видається збірка «Сучасна українська політика: політики і політологи про неї». Сьогодні каф. є одним з провідних наук. і навч. центрів Півдня України, яка має стійкі наук. зв'язки з багатьма ун-ми України. Вона має потужний кадровий склад – 3 д-ри та 11 канд. наук. /М. Іванов/

Кафедра політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара – заснована в 1968 р. як каф. наук. комунізму, з 1992 р. – каф. теорії соціалізму та політології, з 1994 р. – каф. політології, є складовим підрозділом ф-ту сусп. наук і міжнар. відносин. Зав. каф. були: канд. філос. наук, доц. Ярмиш Ф. А. (1968-1977), канд. філос. наук, доц. Репрінцев Ф. С. (1977-1987), канд. філос. наук, доц. Бубир І. Г. (1987-1996), д-р філос. наук, проф. Токовенко О. С. (1997-2006), д-р політ. наук, доц. Тупиця О. Л. (2006-2012). З 2012 р. каф. очолює д-р філос. наук, проф., акад. Укр. акад. політ. наук Токовенко О. С. На каф. працює 1 д-р філос. наук, 7 д-рів політ. наук, 8 канд. політ. наук, 4 канд. іст. наук, 1 канд. філос. наук. Каф. є випусковою за спец. «Політологія», перший набір на яку був здійснений у 1990 р. Зараз каф. готує фахівців-політологів за денною і заочною формою навчання за освіт-кваліфікаційними «бакалавр», «спеціаліст», «магістр».

Каф. забезпечує читання нормативної дисципліни «Політологія», 3 вибіркових дисципліни циклу гуманіт. та соц.-екон. підготовки, а також дисциплін циклів фундаментальної та професійно-орієнтованої підготовки за фахом «Політологія». За активної участі студентів-політологів організовано Дискусійний клуб «Форум», діє теорет.-практ. семінар «Політол. диспути молодих учених», щорічно проводиться студ. наук. конф. «Актуальні пробл. політ. науки». При каф. діє аспірантура і докторантура за спец. 23.00.01 – теорія та історія політ. науки, 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси, функціонує спец. вчена рада зі захисту канд. і докт. дис. за цими ж спеціальностями (голова спецради – проф. Токовенко О.С.). Серед випускників каф. 1 лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (Шепелев М. А.), 4 д-ра політ. наук (Кривошеїн В. В., Сергеев В. С., Третяк О. А., Шепелев М. А.), 17 канд. політ. наук, 4 канд. наук з держ. упр., 4 канд. філос. наук, 2 канд. іст. наук. Наук.-педагог. працівники каф. включені до складу редколегій фахових видань з політ. наук: «Вісник Дніпропетровського ун-ту. Сер. Філософія, соціологія, політологія», «Філософія і політологія в контексті суч. культури», «Грані» та ін. Каф. активно співпрацює з Ін-том політ. наук Варшав. ун-ту (Польща), Гуманіт. академією ім. А. Гештера (м. Пультуськ, Польща), Римським ун-том «Ла Сапієнца» (Італія), Штудгартським ун-том (Німеччина), Ун-том м. Уппсали (Швеція), Тбіліським держ. ун-том (Грузія), Рос. держ. гуманіт. ун-том (м. Москва, Росія), Ульяновським держ. ун-том (Росія) та ін. /В. Кривошеїн/

Кафедра політології Донецького національного університету заснована у червні 1990 р. на базі каф. соц.-політ. наук ДонНУ. До вересня 1992 р. діяла як загальноуніверситетська, після – увійшла до складу іст. ф-ту. Засновником і першим завідуючим каф. був д-р іст. н., проф., акад. Укр. Акад. політ. наук, засл. працівник культури України А. П. Розкошний, який забезпечив її становлення і розвиток як випускової, відкриття та діяльність аспірантури і вихід у 2003 р. на IV рівень

акредитації. З 2003 р. каф. очолює д-р політ. н., проф. М. В. Примуш. На каф. працює 2 д-ри політ. наук, 12 канд. політ., іст. і філос. наук, які постійно підвищують свою кваліфікацію, виконуючи спільні наук. проекти з ун-тами України, Росії, Канади, Німеччини, Польщі, долучаючись до експертної оцінки держ. політики місц. і нац. рівнів. Викладачі каф. забезпечують викладання нормативного курсу «Політологія» та курсів за вибором для усіх ф-тів ун-ту. Починаючи з 1992 р. понад 600 осіб отримали дипломи освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», «спеціаліст», «магістр» за напрямом підготовки «Політологія», що здатні на наук. основі впливати на політ. процеси, забезпечуючи прогрес укр. сусп-ва. При каф. активно і послідовно розвивається молодіжна наука: працює студ. наук. т-во й наук. т-во молодих вчених; щорічно проводяться студ. наук. конф. з актуальних питань політ. науки; студенти спеціальності беруть участь у всеукр. й міжнар. наук. конф. як в Україні (Дніпропетровськ, Київ, Острогож, Харків, Чернівці), так і за її межами (Варшава, Москва, Познань, Ростов-на-Дону, Санкт-Петербург, Стамбул); вони перемагають і стають призерами Всеукр. конкурсів студ. наук. робіт та олімпіад з політології. При каф. діє аспірантура зі спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. Інтенсивний хар-р має міжнар. співробітництво з каф. теорет. політології МГУ ім. М. В. Ломоносова, Центром інформації та преси штаб-квартири НАТО у Брюсселі, каф. економіки і менеджменту Ростокського ун-ту (ФРН), ф-том політології і міжнар. відносин Вищої школи ім. Павла Влодковиця (м. Плоцьк, Польща), Ін-том політ. наук Варшав. ун-ту та ін. Значна частина випускників каф. працює за осн. профілем підготовки – в аналіт. центрах, політ. партіях, органах держ. управління, ЗМІ, громад. орг-ціях та органах місц. самоврядування. /Т. Нагорняк/

Кафедра політології і державного управління Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» була створена у 1991 р. До 1994 р. каф. мала статус загальноуніверситетської,

опісля увійшла до складу іст. ф-ту. У структурі цього підрозділу каф. забезпечувала викладання курсів політології та соціології для студ. усіх ф-тів УжНУ, а також спец. курси з проблематики політології для студ. іст. ф-ту. З 1998 р. каф. готує спеціалістів-політологів. До березня 2006 р. каф. була структур. підрозділом іст. ф-ту; сьогодні – входить до структури ф-ту сусп. наук. У січні 2013 р. структурний підрозділ був перейменований у каф. політології і держ. упр.

На каф. працює понад 25 викладачів, 2 провідних спеціалісти. Серед них: 4 проф., 1 д-р політ. н., 9 канд. політ. н., 5 канд. іст. н., 2 канд. н. з держ. упр., 1 канд. філос. н. Першим зав. каф. був канд. філос. н., доц. В. Л. Боднар. 1 червня 2002 р. її очолює д-р іст. наук, проф. М. М. Вегеш, у червні 2011 р. – канд. політ. н., доц. Ю. О. Остапець. З 2013 р. каф. керує д-р політ. н. М. О. Лендьял.

Каф. забезпечує підготовку фахівців за трьома освітньо-кваліфікаційними рівнями (галузь знань «Соціально-політичні науки»): бакалавр (кваліфікація «Бакалавр політології»); спеціаліст (кваліфікація «Політолог. Викладач суспільних наук») та магістр (кваліфікація «Магістр політології. Викладач суспільних наук»).

Колективом каф. окреслена наук. проблема «Трансформаційні процеси в Україні та країнах Центрально-Східної Європи», в рамках якої розробляється тема «Електоральні, політичні, культурні, етнонаціональні проблеми розвитку України та країн Центрально-Східної Європи». Активна співпраця із вченими сусідніх д-в у рамках підписаних двосторонніх міжнар. угод із Педагог. ф-тетом ім. Дьюли Югаса Сегедського ун-ту та Ниредьгазьким педін-том (Угорська Республіка), філос. фак-том Кошицького ун-ту ім. П. Шафарика (Словацька Республіка), Акад. наук Угорщини, Акад. наук Чехії, Ун-том м. Клуж-Напока імені Бабеш-Бояї та Музеєм Історії Сату Маре (Румунія).

Знання про сферу політики є серцевиною публічного управління, і тому є логічним, що саме фахівці у сфері політ. науки, разом із колегами юристами та економістами, ініціювали

підготовку держ. службовців. Враховуючи цю обставину, на ф-ті сусп. наук, до складу якого входить каф., було ліцензовано магістратуру за спец. «Державна служба». Окрім того, каф. запроваджує спеціалізацію на бакалавраті напрямку підготовки «Політологія», і однією з них буде «Публічна політика та управління», іншою – «Політична регіоналістика. Етнополітологія». /М. Лендьел/

Кафедра політології Запорізького національного університету утворена у 1992 р. З 1993 р. вона є випускаючою зі спец. «Політологія» (спочатку як додаткової спеціальності, а з 2003 р. – осн. спеціальності). У 1995 р. каф. реформовано на каф. політології, соціології та соц. управління. У 2001 р. на базі каф. відкрито ф-т соціології та управління в складі трьох кафедр: політології, соціології та теорії управління. Із вересня 2003 р. каф. є випускаючою зі спеціальності «Політологія», спеціалізація «Політ. менеджмент та реклама». Протягом 2003–2013 рр. викладачами каф. було захищено 1 докт. та 4 канд. дис. із політ. наук, 1 канд. дис. з іст. наук. Протягом 2003–2013 рр. каф. очолювала к. філос. н., доц. Т. Є. Николаєва, з червня 2013 р. – д-р політ. н., доц. Є. Г. Цокур. Викладачами каф. протягом останніх років було підготовлено та опубліковано понад 50 наук. досліджень із політ. наук. На каф. діють три наук. школи: «Політичні детермінанти сталого розвитку» (д. політ. н., проф. О. М. Кіндратець), «Соціально-політ. організм країни» (д. філос. н., проф. В. П. Бех), «Перспективи політичної науки» (к. філос. н., доц. Т. Є. Николаєва). Формуються нові напрямки наук. досліджень, зокрема: проблематика владно-політ. відносин, менеджеріальне та маркетингове забезпечення політики, методологічно-концептологічні та теоретико-практичні основи політики та державотворення та ін. З 2012 р. на каф. діє аспірантура зі спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. З 2011 р. каф. разом із ін. каф. ф-ту соціології та управління працювала над Проектом ЄС та Програми Розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду-II». У рамках

взаємодії відбувається впровадження курсу «Сталий розвиток суспільства». У 2007 р. актив студ. самоврядування каф. утворив Лігу молодих політологів, яка організовує зустрічі з політиками, проводить соціол. дослідження. Упродовж існування каф. при ній діє «Політологічний клуб», очолюваний С. К. Локаревим. Учасниками «Політологічного клубу» стають відомі укр. політологи, сусп.-політ. діячі, народні депутати, керівники політ. партій, органів влади, громад. інституцій. /Є. Цокур/

Кафедра політології Львівського національного університету імені Івана Франка – заснована 1990 р. як загальноуніверситетська. У 1996 р. каф. ввійшла до складу філос. ф-ту. У 1997 р. у зв'язку з відкриттям напряму підготовки «Політологія» освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» і спец. «Політологія» за спеціалізацією «Політ. ін-ти та процеси» осв.-кваліфік. рівнем «спеціаліст», «магістр» стала випускаючою. Перший зав. каф. – д-р іст. наук О. І. Семків. Від 1997 р. і досі каф. очолює доц., канд. політ. наук М. В. Поліщук. На каф. працює 2 проф., 6 доц., 3 асист.-канд. політ. наук. Викладачі каф. читають нормативний курс «Політологія» на ф-тах ун-ту та курси за вибором на ф-тах міжнар. відносин, журналістики, філософському. Викладачі каф. розробили і читають курси, теоретично і практично значущі для студентів напряму підготовки і спец. «Політологія». Каф. досліджує тему «Інституційний вимір політичного процесу. Україна і світ». При каф. діє аспірантура та докторантура за спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. За роки існування аспірантури підготовлено понад 30 канд. політ. наук. Викладачі каф. є авторами багатьох наук. монографій, словників, навч. посібників, метод. рекомендацій, статей. Щорічно на каф. проводяться звітні наук. конф., діє методолог. семінар. Було проведено, зокрема, дві міжнар. та одну всеукр. конф., відтак видано їх матеріали. Студенти відділення політології є активними учасниками наук. конференцій, семінарів різних рівнів, регулярно беруть участь та виборюють при-

зові місця на Всеукр. олімпіадах з політології. Створена Асоціація молодих політологів та політиків, видається студ. наук. журн. Випускники-політологи працюють викладачами, в органах місц. самоврядування, політ. оглядачами. Частина випускників продовжує навчатися в аспірантурі ЛНУ ім. І. Франка, а також за кордоном, зокрема в Польщі. Каф. співпрацює із вченими заруб. політол. центрів, унів. – Альбертським (Канада), Люблінським (Польща), Вищою школою міжнар. відносин у Лодзі (Польща). Каф. має усталені зв'язки з провідними навч. закладами України: Києво-Могилянською Академією, Київ. нац. ун-том ім. Т. Г. Шевченка, Донецьким нац. ун-том, МАУП, Ін-том політ. та етнонац. досліджень НАНУ, Східноєвроп. ун-том ім. Лесі Українки. /Л. Мандзій, С. Була/

Кафедра політології Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського як випускова заснована у вересні 2009 р. шляхом об'єднання каф. соц.-політ. дисциплін Миколаїв. навч.-наук. ін-ту Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова та каф. політології Микол. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського у зв'язку з відкриттям спец. «Політологія». Каф. очолив д-р іст. наук, проф. М. М. Шитюк. Каф. є підрозділом Навч.-наук. ін-ту історії та права. Сьогодні каф. готує фахівців-політологів за осв.-кваліф. рівнями бакалавр та спеціаліст на денній та заочній формі навчання. З вересня 2012 р. каф. завідує д-р політ. наук, доц. Н. О. Ніколаєнко. На каф. працює 1 д-р політ. н., 3 канд. політ. н., 4 канд. іст. н., 1 канд. н. з держ. упр. Викладачі каф. забезпечують викладання циклу фундамент. дисциплін для студентів-політологів та курсу «Політологія» для студентів ун-ту. При каф. функціонує аспірантура зі спец. 23.00.01 – «Теорія та історія політичної науки». У межах каф. теми – «Політ. процес в Україні: історія, сучасність та перспективи розвитку» – наук.-педагог. колективом каф. досліджуються актуальні проблеми історії та теорії політології, спец. політ. дисциплін. Результати наук. досліджень впроваджуються в діяльність органів держ. влади, політ. партій

та громад. орг-цій, а також в навч. процес при викладанні політолог. дисциплін. Наук. доробок каф. складають 10 моногр., бл. 20 навч. посібників, 150 наук. статей. Значні професійні перспективи для викладачів і студентів відкривають міжнар. зв'язки каф. Сьогодні каф. є активним учасником міжвузівського співробітництва у сфері навч.-метод. та наук.-дослідн. діяльності (ун-том «Професор Асен Златаров» (м. Бургас, Болгарія), Ін-т культури і історії німців Півн.-Сх. Європи (Люнебург/Геттінген, ФРН), Нац. ун-т Узбекистану ім. Мирзо Улугбека та ін.). На базі каф. створено дебатно-дискусійний клуб «Політолог». У 2012-2014 рр. каф. була базою і організатором проведення Всеукр. конкурсу студ. робіт із політології. Значна частина випускників каф. працює за основним профілем підготовки – в органах держ. управління, дослідницьких центрах, політ. партіях, ЗМІ. /Н. Ніколаєнко/

Кафедра політології Національного університету «Києво-Могилянська академія» як окрема структурна одиниця була створена у 1994 р. у складі ф-ту гуманіт. і сусп. наук. Перший зав. каф. – кан. іст. наук, доц. О. П. Дергачов. У 1997–1998 рр. каф. очолював д-р політ. наук М. В. Томенко. У 2000-2004 рр., після того, як каф. політології включили до складу ф-ту соц. наук і соц. технологій, зав. каф. був канд. філос. наук, доц. С.О. Кисельов. У 2005 р. каф. очолив спочатку канд. політ. наук Р. М. Павленко, а з травня 2005 р. – тоді канд. фіз.-мат. наук О.П. Дем'янчук. У 2007 р. на посаду зав. каф. була призначена канд. філос. наук, доц. Н.А. Амелеченко, а у 2011 р. зав. каф. обрано д-ра політ. наук О. П. Дем'янчука. У 2000–2013 рр. аспірантами, докторантами і співробітниками каф. захищено 2 докт. дис. і 20 канд. із різних галузей політ. науки. Щороку каф. випускає 45–50 бакалаврів і 30–35 магістрів-політологів. Значна частина випускників працює за осн. профілем підготовки – в аналітичних центрах, політичних партіях, органах держ. управління. Випускників каф. можна зустріти в багатьох закордонних ун-тах і наук. центрах Європи, США й Канади, а також Японії й Тайваню. У

2007 р. почалася підготовка магістрів спільною нім.-укр. програмою «Німецькі та європейські студії» у співробітництві з Ун-том ім. Фрідріха Шиллера (м. Йена, ФРН). Випускники цієї програми після навчання у Києві та Йені мають можливість отримати дипломи обох ун-тів. Останніми роками здійснюється підготовка науковців у Докторській школі НаУКМА, де створена програма «Суспільні трансформації», що об'єднує каф. політології й соціології. Випускники цієї програми мають змогу захищати дис. на здобуття д-ра філософії (PhD) в Ун-ті Глазго (Шотландія). Серед осн. напрямків наук. досліджень слід назвати теорію політики, політологію держ. політики і держ. управління, політ. культуру і проблеми розвитку громадян. сусп-ва, міжнар. політику і міжнар. відносини. /О. Дем'янчук/

Кафедра політології Національного університету «Острозька академія» – заснована у 2001 р. на базі гуманіт. ф-ту. Після створення ф-ту політико-інформ. менеджменту 8 квітня 2005 р. каф. увійшла до складу новоствореного ф-ту. Каф. здійснює підготовку фахівців за напрямом «Соціально-політичні науки» за спец. «Політологія» за осв.-кваліфік. рівнями «бакалавр» та «магістр». Перший завідувач – д-р філос. н., проф. І.Й. Береговий, у 2004–2010 рр. каф. очолював к. політ. н., доц. Ю.В. Мацієвський, а протягом 2011–2013 рр. – к. іст. н., доц. І.В. Шостак. З вересня 2013 р. каф. очолює к. держ. упр., ст. викл. В.М. Лебедюк. Викл. склад каф. на сьогодні – це 20 спеціалістів, які працюють на постійній основі та за сумісництвом. Серед запрошених викладачів – проф. і доц. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія», Рівн. держ. гуманіт. ун-ту, Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки та ін. закладів. Викладачі каф. забезпечують викладання нормативного курсу «Політологія» для усіх ф-тів ун-ту. Проф.-викл. склад каф. працює над наук.-досл. темою «Політичні трансформації в Україні: теоретичний та прикладний аналіз», яка має держ. реєстрацію. Каф. також є організатором проведення міжнар. конф. з проблем політ. трансформацій у посткомуніст. країнах. Каф. має спільні наук.

розробки з кафедрами політології НаУКМА та ХНУ ім. В.Н. Каразіна та Міжнар. наук.-навч. лабораторією з аналізу і вибору рішень Вищої Школи Економіки (Москва).

Студенти спец. «Політологія» поглиблюють теорет. знання, здійснюючи прикладні дослідження в Ін-ті соц. досліджень НаУОА. З ініціативи студентів у 2001 р. був створений студ. політол. клуб «Поліс», який у 2006 р. був реорганізований у студ.-викл. наук.-досл. лабораторію «Школа політичної аналітики «Поліс»». З 2010 р. при каф. розпочав роботу «Центр політичних досліджень». Першим етапом роботи Центру стала орг-ція і проведення круглих столів на актуальні теми політ. життя в Україні і світі. У 2009-2011 рр. каф. була організатором проведення Всеукр. студ. олімпіади з політології. Особливою гордістю каф. є наук. та освітні здобутки студентів, які щорічно перемагають та стають призерами Всеукр. олімпіад та конкурсів наук. робіт, конкурсу Фонду В. Пінчука «Завтра.UA», отримують іменні стипендії. Міжнар. співпраця представлена щорічними студ. круглими столами з Держ. вищою професійною школою (Замосць, Респ. Польща). З 2013 р. каф. разом із Вищою школою міжнар. відносин та сусп. комунікації м. Хелм (Республіка Польща) започаткували спільну навч. програму з видачею подвійних дипломів бакалаврів політології, а з Варшав. ун-том (Респ. Польща) спільну навч. програму з видачею подвійних дипломів магістрів політології. Значна частина випускників каф. працює за основним профілем підготовки – в наук.-досл. ін-тах, аналіт. центрах, політ. партіях, органах держ. управління, ЗМІ та в громад. орг-ціях. /В. Лебедюк/

Кафедра політології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова створена в 1991 р., у зв'язку із введенням в ун-ті спеціальності «Політологія» як база для каф. політології ВНЗ Півдня України. Зав. каф. з моменту заснування і по жовтень 2013 р. працював Л.О. Ануфрієв, проф., акад. Укр. Акад. політ. наук. З листопада 2013 р. каф. очолює д-р філос. н., проф. В. В. Поп-

ков. Каф. є випускаючою за спеціальністю «Політологія» за осв.-кваліфік. рівнями «бакалавр», «спеціаліст», «магістр». На каф. працює 3 д-ри наук, 5 проф., 6 доц., 3 ст. викл. – 1 канд. політ. н., 1 асист.-викл. Викладачі каф. забезпечують викладання нормативного курсу «Політологія» для усіх ф-тів ун-ту. Розроблено 25 авторських курсів для бакалаврів та 10 для спеціалістів і магістрів. Наук. діяльність каф. проводилась в рамках наук. тем: «Політична діяльність у демокр. сусп-ві», «Нац. питання Півдня України: політол. аспект», «Дослідження політ. взаємодії в умовах трансформації сусп-ва», «Дослідження політ. аспектів адаптаційних практик у перехідних сусп-вах». У межах Ін-ту соц. наук каф. щорічно проводить Міжнар. наук. конф. «Соц.-політ. інтеграція: локальний, регіональний і глобал. виміри». Впродовж останніх років разом із каф. соціології видається фаховий «Вісник Одеського нац. у-ту. Сер.: Соціологія і політ. науки». Випускники каф. займаються науково-дослідною й педагог. діяльністю в держ. і громад. орг-ціях й установах, органах місц. самоврядування, політ. партіях, ЗМІ, аналіт. і наук. центрах соц.-політ. профілю. Каф. здійснює підготовку аспірантів за спеціальностями 23.00.01 – теорія та історія політ. науки, 23.00.02 – політ. ін-ти і процеси» та 23.00.03 – політ. культура і ідеологія» (захищено 3 докт. та 35 канд. дис. із політ. наук та 1 дис. д-ра філос. н). На каф. працює наук.-метод. семінар для аспірантів, проводяться щорічні студ. наук. конф. з проблем історії та методології політ. науки. Студенти відділення політології посідали I та II місця у Всеукр. студ. олімпіадах з політології. На базі каф. діє «Політол. клуб ОНУ». Колектив каф. разом із центром вивчення міжнац. відносин РАН і Академією управління при Президентові України взяв участь у підготовці тритомної праці «Багатонаціональний Одеський край» (Т.1 «Етнополітична модернізація», т. 2 – «Етнополітична стратифікація», т. 3 – «Етнополітична мобілізація», яку було видано у Москві. У 2012 р. на замовлення МОН України каф. було підготовлено та видано підручник «Політологія» для студ. вищих навч. закладів.
/М. Мілова/

Кафедра політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника – заснована у січні 2000 р. у зв'язку з відкриттям спец. «Політологія» як складовий підрозділ іст. ф-ту. Є випускаючою за спеціальністю «Політологія» за напрямом – політ. ін-ти і процеси за осв.-кваліфік. рівнями «бакалавр», «спеціаліст», «магістр». Перший завідувач – д-р іст. н, проф. С. Сворака, у 2003-2005 р.р каф. очолював к. політ. н., доцент М. Москалюк. 3 квітня 2005 р. каф. завідує д-р іст. н, проф., член-кор. Акад. політ. наук України, Засл. діяч науки і техніки України В. Марчук. На каф. працюють 7 д-рів наук, 10 доц., 3 асист.-канд. політ. наук. Викладачі каф. забезпечують викладання нормативного курсу «Політологія» для усіх ф-тів ун-ту. При каф. діє аспірантура (з 2001 р.), за час існування якої підготовлено і захищено 5 докт. і 15 канд. дис. із різних галузей політ. науки. Із 2006 р. видається фаховий ж-л «Вісн. Прикарпат. нац. ун-ту. Серія: Політологія» (гол. редкол.– проф. В. Марчук). Наук. доробок каф. складає бл. 500 праць, з них: 1 підручник із грифом МОН України, більше 20 монографій, 40 навч. посібників, 400 наук. статей, 5 наук. збірників. Проф.-викл. склад каф. виконав дві наук. держбюджетні теми, працює над темою: «Етнополітичні трансформації в контексті інтеграційних процесів Центрально-Східної Європи». При каф. діє Навч.-метод. центр політ. та євроінтеграційних досліджень, який, зокрема, організовує проект для абітурієнтів «Школа молодого політолога». Працює студ. дискусійний клуб «Нація і політика». На каф. проводиться наук.-метод. семінар викладачів. Для оптимізації підготовки фахівців-політологів на каф. впроваджено дві окремі спеціалізації студентів із теоретичної та прикладної політології. Для покращення ефективності навч.-виховн. роботи та формування змісту освіти в системі ступеневої підготовки фахівців, а також наук. роботи каф. налагодила тісні зв'язки з освітніми та наук. закладами України. Каф. також має спільні наук. розробки з відділами і ф-тами політ. наук Варшав. ун-ту, Ягеллон. ун-ту у Кракові, Ун-ту ім. М. Коперника у Торуні (Респ. Польща), Ін-том Сх. Єв-

ропи у Мюнхені (ФРН), Моск. держ. ун-ту ім. М. Ломоносова (Російська Федерація). Проводяться щорічні студ. наук. конф. з проблем політ. науки, на основі яких видається студ. вісн. «Студія Академії Європи». Каф. також є організатором проведення міжнар. конф. з проблем європ. інтеграції України. У 2006-2008 рр. каф. була базою і організатором проведення Всеукр. студ. олімпіади з політології. Значна частина випускників каф. працює за осн. профілем підготовки – в аналіт. центрах, політ. партіях, органах держ. управління, ЗМІ. /В. Марчук, С. Матвієнків/

Кафедра політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки – створена у 1993 р. на базі каф. політ. історії та політології, як загальноун-тська, для забезпечення викладання нормат. курсу «Політологія» на усіх спеціальностях ун-ту. У 1996 р. каф. стала випускаючою та розпочала підготовку фахівців за спеціальністю «Політологія». Викладачі каф. забезпечують викладання нормат. курсу «Політологія» та політол. дисциплін в ун-ті. У лютому 2014 р. каф. політології змінила назву на каф. політології та держ. управління. Підготовка фахівців-політологів здійснюється на денній, заочній та екстернатній формах навчання за осв.-кваліфік. рівнями «бакалавр», «спеціаліст», «магістр».

Зав. каф. політол. з часу її створення був канд. філос. наук, доц., Павловський П. П., із 1996 – д-р політ. наук, проф. Ярош Б. О. На базі каф. політології у 2001 р. створено дві політол. каф. – каф. теорії та історії політ. науки і каф. політ. ін-тів та процесів. Зав. каф. теорії та історії політ. науки став проф., д-р політ. наук, акад. Укр. акад. політ. наук Ярош Б. О., а каф. політ. ін-тів та процесів очолювали канд. філос. наук, доц. Пенько В. Л. (2001–2004), д-р іст. наук, проф. Гаврилюк С. В. (2004–2008). У 2008 р. відбулось об'єднання двох політол. кафедр й створена каф. політології, яку очолив д-р політ. наук, проф. Ярош Б. О. Нині каф. очолює д-р політ. наук, проф. Бортніков В. І.

Каф. є складовим підрозділом іст. ф-ту. При каф. діє постійно діюча аспірантура та

разова докторантура зі спеціальності 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. У період 2001–2013 рр. аспірантами, докторантами і співробітниками кафедри захищено 4 докт. дис. та понад 10 канд. із політолог. спеціальностей. Викладачі каф. виконують наук.-дослід. теми «Волинь в умовах демокр. трансформації», «Органи держ. влади та місц. самовряд. на Волині: від часів Магдебурзького права до сьогодення», «Історія Луцька від часів Великого князівства Литовського до сьогодення» та ін. Осн. напрямки наук. досліджень: заг. теорія політики, регіон. аспекти держ. управ. та місц. самоврядування, проблеми розвитку громадян. сусп-ва. Каф. проводить щорічну Всеукр. наук.-практ. конф. «Всеукр. політолог. читання проф. Б. О. Яроша», за результатами якої видається однойменний збірник. На каф. діють наук. та метод. постійно діючі семінари; при каф. функціонує студ. політол. клуб.

Каф. співпрацює з міжнар. та вітчизн. партнерами з Респ. Польщі (Ун-том ім. Марії Кюрі-Склодовської, Щецинським ун-том, Вищою школою міжнар. відносин і сусп. комунікацій), а також Ін-том політ. і етнонац. досліджень НАН України, відповідними каф. Київського, Львівського, Чернівецького, Донецького, Дніпропетровського, Луганського нац. ун-тів, Бердянським держ. пед. ун-том, у межах яких проводяться наук. обміни викладачами, спільні конференції, семінари, круглі столи. /В. Бортніков, О. Ярош/

Кафедра політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка». У 1990 р. створено заг.-універс. каф. соціол. та політол., яку очолював д. іст. н., проф. О. О. Шахов. З 1991 р. її завід. став проф. В. І. Харченко. З 2001 р. каф. розвивалася як каф. політ. під керівн. проф. М. П. Гетьманчука. З 2007 р. і до сьогодні цей структур. підрозд. ун-ту очолює д-р політ. н., проф. Я. Б. Турчин. Із вересня 2011 р. каф. стала випусковою і здійснює підготовку фахівців за напр. «Міжнар. відносини» за осв.-кваліфік. рівнями бакалавр (кваліф. «Фахівець із міжнародних відносин») та магістр (кваліф. «Політолог-міжнародник, перекладач»).

У 2013 р. перейменована на каф. політол. та міжнар. віднос.

Становлення та розвиток каф. пов'язані з іменами проф. А. Ф. Колодій, О. І. Гриніва, В. А. Шпилюка. Навч. у підрозд. забезп. колект.: 2 проф. і 12 доц., 1 ст. викл., 2 д-ри політ. наук, 13 канд. політ., іст. і філос. наук. Девіз каф. «Semper tigo» («Завжди учень») вказує як на її навч. хар-р, так і на статус випускової, прагнення виклад. і студ. до самовдосконалення та саморозвитку.

На базі каф. проводяться всеукр. та міжнар. наук. й наук.-практ. конф., видається фах. зб. «Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку», функціонує центр політ. аналітики «Вектор». Із 1997 р. при каф. функціонує аспір. за спец. 23.00.02. – політ. ін-ти та процеси. Загалом наук.-пед. прац., здобувачами та аспір. захищено 3 докт. та 20 канд. дис.

Викладачі каф. підтримують творчі зв'язки з дослідн. наук. та навч. закл. України, розширюють наук. співпрацю з навч. закл. Польщі та Канади, ФРН, Рос. Федерації, реалізують міжнар. прогр. обміну студентами. У рамках прогр. розвитку сусп-ва, орієнт. на громаду – «Програма розвитку ООН» у рамках Меморандуму «Про порозуміння між ПР ООН та Нац. у-том «Львівська політехніка» каф. співпрацює з регіон. предст. ООН. У 2013 р. розпочалась співпраця з Міжнар. наук.-досл. консорц. «Nemesis». Зав. каф. – д-р політ. н. Турчин Я. Б. очолила Наук. Раду видання «Nemesis» на 2014 р. Розвивається співпраця з гуманіт. відд. Щецинського ун-ту (Польща).

Із вересня 2009 р. молоді вчені долучились до проекту Чорноморська миротворча мережа (Black Sea Peacebuilding Network, BSPN), який здійснювався за підтримки МЗС Фінляндії в рамках імплементації Європ. політ. сусідства у Чорноморському регіоні, були членами Експ. ради її укр. підрозд.

На каф. здійснюються компл. наук. досл. за напр. «Пробл. та персп. розв. демокр. в Україні», «Політол. аспект розвитку держ.: внутр. та зовн. виміри». Викл. каф. здійсн. наук. пошуки та розробки у сфері зовн. політ. України, становлення її як самост. акто-

ра міжнар. віднос., іст. та теор. політ. науки, пробл. укр. державо- та націотворення, формування політ. культ. сусп-ва тощо. До досл. залучені як викл. каф. (підгот. дис., написання наук. статей, підгот. та вид. навч. посібн. та ін. навч.-метод. літ., участь в наук. конф.), так і студ., які беруть участь у роботі політол. гуртка, студ. кіноклубу, доповідають власні наук. роботи на політол. і міжнар. секціях щорічної наук.-техн. конф. ун-ту та на ін. наук. заходах. Найкращі молоді наук. представляють ун-т на нац. олімпіадах та міжнар. конф.

Колектив каф. – ініціатор та організатор громад. заходів, готує та проводить зустрічі студ. молоді з політ. та громад. діячами, організовують студ. дискусії, диспути, обговорення акт. політ. проблем. У руслі суч. тенденц. інтернетизації освіти і науки каф. створила свою веб-сторінку, твітер-сторінку, відео-канал в «Youtube», розміщує курси у вірт. навч. середовищі Ун-ту на базі прогр. компл. «Moodle». /Л. Дорош, У. Ільницька, Ю. Тишкун, Я. Турчин/

Кафедра політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля

– заснована у 2011 р. на базі каф. політології, яка стала правонаступницею каф. соц.-політ. теорій, у рамках якої навчальна дисципліна «Політологія» викладалася з 1991 р. Каф. здійснює підготовку фахівців за напрямками «Політологія» (бакалаври, спеціалісти, магістри) та «Міжнар. відносини» (бакалаври). Протягом 15 років підготовлено понад 150 висококваліфікованих фахівців, більшість із яких працюють за фахом. Із 1997 р. каф. очолює д-р політ. наук, проф., член-кор. Укр. акад. політ. наук Щедрова Г. П. З 2008 р. при ун-ті функціонує спецрада (голова – проф. Щедрова Г. П.) зі захисту дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук за спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси.

Проф.-викл. склад каф. – це 3 д-ри політ. наук, проф. та 9 канд. політ. наук, доц. Каф. розробила 51 авторський курс для бакалаврів з напрямів «Політологія» та «Міжнар. відносини» та 9 – для спеціалістів та магістрів з напрямку «Політологія». З 2007 р. розпочата

підготовка іноз. студентів. У 2008 р. на каф. відкрито аспірантуру за спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. У 2009 р. було засновано перше у регіоні спеціалізоване фахове видання з політ. наук «Політологічні записки», якому в 2011 р. присвоєно номер міжнар. реєстрації ISSN International Centre (Paris) – ISSN 2225-5591. Проф.-виклад. склад каф. опубл. 14 монографій, 14 підручників та навч. посібників; опубліковано понад 300 фахових статей, студентами каф. – понад 120 наук. статей та тез доповідей. Каф. виконала три держбюджетні теми («Теоретична стратегія модернізації політ. системи України в контексті сучасних євроінтеграційних процесів», «Теоретична модель розвитку громадян. сусп-ва в контексті суч. модернізаційних процесів політ. системи України» та «Теоретична модель формування та функціонування політ. класу в контексті сучасних модернізаційних процесів політ. системи України».) Ун-т є базовим для проведення II туру Всеукр. конкурсу студ. наук. робіт з політ. наук (протягом двох років) та II туру Всеукр. студ. олімпіади з дисципліни «Політологія» (протягом 4-х років). Із 2007 р. каф. проводить щорічну Всеукр. наук.-практ. конф. «Модернізація політичної системи суч. України: стан та перспективи розвитку», за підсумками якої видається збірник наук. праць. У 2013 р. на каф. засн. Центр політ. досліджень «Політика: XXI століття» за напрямками діяльності: політ. консалтинг, розробка політ. стратегій, політ. моніторинг, орг-ція та проведення тренінгових програм тощо. З 1998 р. діє однойменний студ. клуб «Політика: XXI століття», який є втіленням ініціатив студ. із розвитку наук. та творчого потенціалу. У рамках профорієнтаційної діяльності з 2011 р. каф. є ініціатором і базою проведення Регіон. олімпіади з політології та міжнар. відносин для учнів шкіл Луган. обл. Каф. поставила за мету – забезпечити ринок праці висококваліфікованими фахівцями у галузі політології, підготовку яких озпочинає ще зі шкільної лави. /Г. Щедрова/

Кафедра політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

роди. Політико-соціальна складова постійно була вплетена у навч. процес підготовки педагог. кадрів ун-ту. Ще на поч. XX ст. у підготовці майбутнього педагога обов'язковими для вивчення вважалися 16 дисциплін, почесне місце серед яких займала політекономія. А у 20-х рр. XX ст. на базі навч. закладу існував окремий – політико-освітній – ф-т. У 1987 р. в ун-ті відкривається каф. політичної соціології (сьогодні – це каф. політології, соціології та культурології). У 1987–1998 рр. каф. очолювала д. філос. н., проф. Є. Л. Уварова; у 1998–2011 рр. – к. філос. н., доц. Т. Т. Власенко, з 2011 р. – д-р філос. н., проф. І. Д. Денисенко. Саме Є. Л. Уварова, стояла біля джерел інституалізації політ. соціології в кол. СРСР і однією з перших започаткувала напрям досліджень політ. соціалізації. Проблематику політ. соціалізації в умовах демокр. трансформацій у культурі посттоталітарного сусп-ва розробляють сьогодні 2 д-ри політ. наук, 3 д-ри філос. наук, 15 канд. наук. Сьогодні означена проблематика досліджується в контексті теми «Політична соціалізація в умовах посттоталітарних трансформацій», яка є найвагомішою складовою основного напрямку наук. діяльності каф. – «Соціалізація особистості в сучасних соціокультурних контекстах». Викладачі каф. викладають 75 навч. курсів, з яких «Політологія» (нормативний), «Соціологія», «Історія української культури» (нормативний), «Етика, естетика», «Релігієзнавство», читаються на всіх 14 ф-тах ун-ту. На базі каф. здійснюється підготовка студентів за галуззю знань «Соціально-політичні науки» за осв.-кваліфік. рівнями бакалавр, спеціаліст, магістр – спец. «Соціологія». Працює аспірантура та докторантура. Виходить зб. наук. праць «Сучасне сусп-во: політ. науки, соціол. науки, культуролог. науки». Працює студ. політ. дискусійний клуб та студ. соціол. лабораторія, що спеціалізується на дослідженнях проблемного поля політ. соціалізації. Каф. з 2008 р. є організатором проведення щорічної міжнар. наук.-практ. конф. зі соц.-політ. проблематики «Соціалізація особистості у суч. соціокультурних контекстах». /І. Денисенко/

Кафедра правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка – створена у 2002 р. як структурний підрозділ іст. ф-ту. Зав. каф. – д-р соціол. наук, проф. С. А. Шудло. Структура каф. охоплює три секції – правознавства, соціології та політології. Станом на вересень 2013 р. навч. процес забезпечує 15 викладачів, усі з яких мають наук. ступені та звання. Викладачі каф. забезпечують викладання правознавчих, соціол. і політол. дисциплін для студ. усіх спеціальностей ун-ту. Одним із пріоритетних напрямків діяльності каф. є наук. робота. З часу створення каф. колектив працював над такими наук. темами: «Політична та правова соціалізація молоді в умовах формування громадянського суспільства», «Вища освіта у формуванні громадянської ідентичності особистості: правовий та соц.-політ. аспекти». З 2013 р. каф. працює над наук. темою «Молодь у суч. євроінтегр. процесах: правові, іст.-політ. та соціокульт. аспекти». За роки існування наук. доробок каф. складає бл. 500 праць, з них: 7 монографій, 56 навч. посібників, 370 наук. статей (62 з них – у закордонних виданнях) 10 наук. збірників. Щорічно каф. проводиться Міжнар. наук.-практ. конф. «Молодіжна політика: проблеми та перспективи», за результатами якої видається зб. наук. праць під такою ж назвою.

Каф. співпрацює з міжнар. партнерами: Природничо-гуманіт. ун-том в Седльцах (Респ. Польща), Держ. вищою східноєвроп. школою у Перемишлі (Респ. Польща), Моск. гуманіт. ун-том (Російська Федерація), Чуваським держ. педагог. Ун-том ім. І. Я. Яковлева (Російська Федерація), в межах яких проводяться наук. обміни викладачами, спільні конф., соціол. проекти. /С. Шудло/

Кафедра соціології і політології Одеської національної академії зв'язку ім. О.С. Попова – забезпечує підготовку бакалаврів та магістрів за спеціальністю «Соціологія», а також гуманіт. підготовку студентів академії. Зав. каф. – д-р політ. наук, проф. А. О. Сіленко, яка є автором бл. 80 наук. праць, підготу-

вала 12 канд. політ. наук. Із 2003 р. відкрита аспірантура за спец. 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси. У 2003–2012 рр. каф. підготовлений 1 доктор і 12 канд. політ. наук. Наук. інтереси викладачів – політ. аспекти формування інформ. сусп-ва, теорія й практика соц. д-ви, соц. проблеми розвитку галузі зв'язку, суч. етап і перспективи розвитку громадян. сусп-ва в Україні, соц.-психол. аспекти конфліктів, соціологія конфлікту. У 2003 р. при каф. почала роботу соціол. лабораторія, дослідження якої орієнтовані на виявлення заг. тенденцій соц. розвитку укр. сусп-ва, студ. молоді, аналіз особливостей сусп. перетворень в умовах формування суч. інформ. сусп-ва. На базі каф. відкрито Центр правового захисту студентів (керівник – канд. юрид. наук, проф. Ю.В. Крилов), який здійснює юрид. консультування студентів академії на громад. засадах. /А. Сіленко/

Кафедра соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» – утворена у 1975 р. як каф. наук. комунізму; 1989 р. перейменована як каф. теорії соціалізму; 1990 р. – каф. соц.-політ. відносин; 1991 р. – каф. соціології, а з 1994 р. каф. має сучасну назву. Каф. очолювали канд. іст. н, доц. А. Д. Мацина (до 1981 р.), д-р іст. н., проф. В. І. Астахова (1981–1994); д-р філос. н., проф. Н. П. Осипова (1994–2006). Із серпня 2006 р. каф. очолює д-р філос. н, проф. М. П. Требін. На каф. працюють 7 д-рів наук (3 д-ри філос. н., 2 д-ри соціол. н., д-р політ. н. і д-р юрид. н.) і 8 канд. наук (4 канд. філос., 3 канд. соціол. і канд. політ. наук). Наук.-педаг. працівники каф. забезпечують викладання нормативного курсу «Політологія» та курсів за вибором для усіх ін-тів і ф-тів ун-ту. У зв'язку з відкриттям в ун-ті у 2012 р. підготовки фахівців за галуззю знань 0202 «Міжнародні відносини» за напрямом підготовки «Міжнар. право» каф. стала викладати нові дисципліни: «Теорія міжнар. відносин. Міжнар. відносини та світова політика», «Зовн. політика України», «Міжнар. інформація», «Міжнар. інтеграція та глобалізація у світовій політиці», «Осн. нац. безпеки України».

Каф. працює над темою «Соціолого-правові та політологічні аспекти дослідження соц. реальності». Для опублікування результатів наук. досліджень з 2009 р. видається «Вісник Нац. ун-ту «Юрид. академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (фаховий з філос., політ. та соціол. наук). Наук. доробок каф. складає десятки монографій, підруч., навч. посіб., сотні наук. статей. Лише за останні роки були видані монографії «Проблеми модернізації політичних систем сучасності» (2008), «Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні» (2009), «Democratization and European Union, Comparing Central and Eastern European Post-communist Countries» (2010), «Визначення корупційних ризиків та запобігання їм у діяльності органів ДПС України: проблеми теорії та практики» (2011), «Вибірчі технології в модерному електоральному процесі США та України» (2012), «Соц.-гуманіт. сфера України перед глобальними викликами сучасності» (2013), «Громадян. сусп-во: політ. та соц.-прав. проблеми розвитку» (2013), підручник «Політологія» (2013). Викладачі каф. приймали участь у підготовці «Соціології політики: енциклоп. словник» (2009) і «Політ. енциклопедії» (2011). Понад 20 років каф. організує Харк. політол. читань, які останні 10 років набули статус міжнар. (проведено 26 читань). На каф. активно діє студ. наук. гурток під кер. д-ра юрид. н, проф. О. В. Сердюка. Двічі на рік каф. проводить Всеукр. студ. наук.-практ. конф. «Укр. соціум: соц.-політ. аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (проведено 12 конф.). Каф. підтримує творчі зв'язки з вітчизн. установами та однопрофільними кафедрами, а також з Сант-Клодським ун-том (США), Моск. гуманіт. ун-том (Росія), Рос. ун-том дружби народів, Нац. дослідницьким ун-том «Вища школа економіки» (Росія), Нац. дослідницьким ун-том «Белгородський держ. ун-т» (Росія), Білоруським держ. екон. ун-том та ін. /М. Требін/

Кафедра суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного універ-

ситету – складовий підрозділ ін-ту менеджменту. Іст. розвиток каф. бере початок ще із 1960-х років, коли була створена заг. каф. сусп. дисциплін, які відповідали духу свого часу. Викладачами читалися дисципліни «Науковий комунізм», «Політична економія», «Педагогіка», «Соціологія», «Правознавство», «Теорія соціально-політичних відносин», «Психологія», «Політологія». Серед перших завідувачів каф. – доц. В.І. Бондар, доц. Б.А. Вальчук, проф. М.М. Шкодін, проф. В.Г. Балицький, доц. Л.П. Громова. З 2000 р. каф. завідує д-р політ. наук, проф., акад. Акад. політ. наук України В. О. Корнієнко. На каф. працює 2 д-ри політ. наук, проф., 10 доцентів. Каф. є базовою для підвищення кваліфікації викладачами кафедр політології ВНЗ Вінницької обл. Викладачі каф. забезпечують викладання нормативного курсу «Політологія», «Історія України» та 12 курсів за вибором для усіх ф-тетів ун-ту. Наук.-метод. доробок каф. представлений більш, ніж 70 посібниками та підручниками, в т. ч. і з дистанційної форми навчання («Історія України», «Політологія», «Прикладна політологія», «Політологія для вчителя», «Правознавство» та ін.). Опубл. понад 300 статей у фахових наук. виданнях, 30 монографій. Наук. робота викладачів каф. проводиться в рамках комплексної наук.-досл. роботи «Вплив політичних процесів сучасності на формування громадян. сусп-ва в Україні» й ведеться за напрямками: взаємодія д-ви і громадян. сусп-ва; політика, політ. процес і політ. технології; моделювання в соц.-політ. сфері; історико-правові аспекти трансформації укр. сусп-ва; політ. комунікативістика і конфліктологія.

При каф. створена громад. сусп.-політ. орг-ція «Аналітикум», осн. метою якої є інформ., організаційна, методична та ін. підтримка професійної діяльності у галузі сусп.-політ. наук. Проводиться міжкафедральний семінар на тему «Теорія ігор в політології». Каф. є організатором проведення щомісячних наук.-теорет. конф. із політології, соціології, правознавства (<http://intkonf.org/>). Каф. організує підготовку наук.-педагог. кадрів через спец. вчену раду зі захисту канд. та докт. дис.

за спец. 23.00.03 – політ. культура та ідеологія. Викладачі каф. є колект. членом Укр. асоціації політологів. /В. Корнієнко/

Кафедра теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка – заснована у 2007 р., складовий підрозділ філос. ф-ту. Є випускаючою за спец. «Політологія» за напрямом – теорія та історія політ. науки за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр», «спеціаліст», «магістр». З часу заснування каф. завідує д-р політ. наук, проф. Денисенко В. М. На каф. працюють 3 д-ри політ. н., 3 професори, 7 доцентів, 1 асистент-кандидат політ. наук. Каф. є базовою для підвищення кваліфікації викладачами кафедр політології ВНЗ Зах. регіону. Викладачі каф. забезпечують викладання нормативного курсу «Політологія» та 10 курсів за вибором для усіх ф-тів ун-ту. Розроблено 23 автор. курсів для бакалаврів та 15 для спеціалістів та магістрів. Каф. виконується впродовж трьох років наук.-досл. тема «Теорії політики: форми політичної рефлексії». Впродовж останніх років видається фахове видання з політ. та філос. наук. вісн. «Філософсько-політологічні студії», щорічно проводяться Всеукр. наук. читання «Методологія політичної науки». Проводяться щорічні студ. наук. конф. із проблем історії та методології політ. науки, на основі яких видається студ. вісник «Коридор». Працює студ. наук. гурток «Алатея» (наук. кер. – Г. В. Шипунов). При каф. діє докторантура та аспірантура зі спец. 23.00.01 – теорія та історія політ. науки. Каф. організовує підготовку наук.-педагог. кадрів через спец. вч. раду зі захисту канд. і докт. дис. за спец.: 23.00.01 – теорія та історія політ. науки; 23.00.02 – політ. ін-ти та процеси (гол. ради – проф. Денисенко В. М.). Викладачі каф. є колект. членом Укр. асоціації політологів. /В. Денисенко/

Кваліфікована більшість – визначена законом більшість голосів членів парламенту чи іншого представницького органу влади, необхідна для прийняття певного рішення. **К.б.** визначається у 2/3 або 3/5 інколи 3/4 голосів

від присутніх на засіданні або, частіше, від конституц. складу представницького органу влади. Також термін **К.б.** вживається як офіційно встановлена при голосуванні перевага голосів, необхідна для прийняття рішення з питань, які ставляться на голосування. У деяких країнах поняття **К.б.** не застосовується, а рішення приймаються простою більшістю (Велика Британія) або більшістю від присутніх членів парламенту (Ізраїль). В Україні **К.б.** – це більшість у 2/3 від конституц. складу Верховної Ради (300 голосів). **К.б.** приймаються рішення, які стосуються зміни Конституції України, подолання вето Президента України при повторному розгляді парламентом повернутого законопроекту, висловленні недовіри голові місц. держ. адміністрації, Прийнятті Великого Держ. Герба України та Держ. Гімну України. Лише у разі прийняття Верховною Радою рішення щодо звинувачення Президента України у скоєнні ним держ. зради або ін. злочину необхідна **К.б.** у 3/4 від конституц. складу Верховної Ради України. /Г. Зеленько/

Квота виборча (метр виборчий) – к-сть голосів виборців, необхідних для отримання одного депутат. мандата при встановленні результатів виборів, що проводяться за пропорц. виборчою системою. Для вирахування **К.в.** число виборців ділиться на к-сть місць у парламенті і так вираховується к-сть голосів, необхідних для одного кандидата. Потім к-сть голосів, які набрала партія ділиться на **К.в.** і так вираховується к-сть місць у парламенті, які отримує та чи ін. політ. сила.

У системах пропорц. представництва використовуються різні методи для переведення отриманої партією к-сті голосів у к-сть розподілених депутат. місць. Ці методи не залежать від різних способів формування списків кандидатів чи способів голосування при різних системах пропорц. представництва – зазвичай це поєднання будь-якого методу голосування та будь-якої методології розподілу місць, які вважаються країною оптимальними. Різні методики голосування визначають рівень впливу виборця на те, хто саме буде кандидатом-

переможцем. Метод розподілу місць допомагає визначити наскільки пропорц. є співвідношення між кількістю відданих голосів і к-стю місць, отриманих кожною партією.

Існують різні способи пропорц. розподілу депутатських мандатів. Один із них – спосіб, що спирається на метод **К.в.** У свою чергу, існують різні способи для визначення **К.в.**, вони регламентуються законодавством країни, де проводяться вибори. Найпростішим вважається *метод Хейра* (запропонований англ. адвокатом Т. Хейром у 1855 р.). Його називають ще *методом природної квоти*: заг. к-сть поданих в окрузі голосів ділиться на к-сть депутат. мандатів, що розподіляються в окрузі ($Q = x / y$, де Q – квота, x – к-сть поданих голосів і y – к-сть мандатів, які підлягають розподілу). Тобто, визначається мінімальна к-сть голосів виборців, яку необхідно набрати партії (чи виборчому блоку), щоб одержати один мандат. Після того, як квота визначена, к-сть голосів, зібраних кожною партією, ділиться на квоту і отримані від поділу цілісні числа показують, скільки мандатів належать тій чи ін. партії. Використовується **К.в.** Т. Хейра в Угорщині, Румунії, Естонії. Недолік методу Т. Хейра полягає в тому, що після визначення **К.в.** значна к-сть місць залишається нерозподіленою.

К.в. Німайєра (запропонована проф. математики Рейнсько-Вестфальського тех. ун-ту в м. Ахені Хорстом Ф. Німайєром) має схожий ефект із квотою Хейра, але розрахунок здійснюється інакше: к-сть голосів, поданих за список кандидатів, множиться на к-сть мандатів, що підлягають розподілу, а потім ділиться на заг. к-сть голосів, яку отримали усі списки. Такі обрахунки (використовуються в Німеччині) допомагають вирахувати к-сть мандатів, відведених для даного списку.

Існують й ін. методи визначення **К.в.** *Квота Гогенбаха-Бішофа* (запропонована проф. фізики ун-ту в Базелі Е. Гогенбах-Бішофом у 1888 р.) визначається за формулою $v / (m + 1)$, де v позначає заг. к-сть поданих голосів виборців, m – к-сть мандатів, що підлягають розподілу. Така квота менша від квоти Хейра, тому дозволяє розподілити відразу більше мандатів. Ще більший відсоток розподілених

мандатів можна отримати при застосуванні **К.в. Друпа** (запропонована англ. адвокатом Г. Друпом у 1868 р.): $v / (m + 1) + 1$. Подальше зростання відсотка розподілених мандатів дає використання **К.в. Імперіалі** (запропонована бельг. політ. діячем П. Гійомом де Франквіллом, маркізом Імперіалі): $v / (m + 2)$. Однак застосовувати таку квоту треба дуже обережно, вона може виявитися замалою. Можлива ситуація, коли на претендентів не вистачить депутат. мандатів.

Використання різних формул обчислення **К.в.** приводить до того, що залишаються надлишкові голоси. Застосування будь-якого різновиду квот не забезпечує гарантований розподіл усіх мандатів, тому важливими є додаткові правила, що встановлюються законом для розподілу залишків: 1) *правило найбільшого залишку* (запропоноване О. Гамільтоном у 1792 р.) – нерозділені по квоті місця дістають партії, які мають найбільші залишки; 2) *правило найбільшої середньої* (метод найбільшого дільника Т. Джефферсона, запропонований у 1792 р.) – к-сть голосів виборців, відданих за список, ділиться на к-сть мандатів, яку отримав цей список при першому розподілі, плюс одиниця. Нерозподілені мандати передаються тим спискам, у яких виявилось найбільше значення середньої; 3) *модифіковане правило найбільшої середньої* (метод найменшого дільника Дж. Адамса, запропонований у 1822 р.) – к-сть голосів виборців, відданих за список, ділиться на к-сть мандатів, яку отримав цей список при першому розподілі. Мандати передаються тим спискам, у яких виявилось найбільше значення середньої; 4) *правило середнього арифметичного* (метод Д. Вебстера, запропонований у 1832 р.) – при другому розподілі мандатів порівнюють частки від ділення к-сті голосів виборців, яку отримав кожен список, на середнє арифметичне $\left(\frac{n + (n + 1)}{2} \right)$; 5) *правило середнього геометричного* (метод Е. Хантінгтона – Дж. Хілла, з 1941 р. використовується для розподілу мандатів у Конгресі США) – при другому розподілі мандатів порівнюють частки від ділення к-сті голосів виборців, яку отримав кожен список, на середнє

геометричне $\sqrt{n(n+1)}$ від к-сті вже отриманих списком мандатів і цього ж числа збільшеного на одиницю; 6) *правило середнього гармонійного* (метод проф. астрономії і математики амер. ун-ту «Дартмутський коледж» Дж. Діна) – при другому розподілі мандатів порівнюють частки від ділення к-сті голосів виборців, яку отримав кожен список, на середнє гармонійне $\left(\frac{2}{1/n+1/(n+1)}\right)$ від к-сті

вже отриманих списком мандатів і цього ж числа збільшеного на одиницю; 7) *правило найбільшого виборчого числа* – місця, що не розділені по квоті, віддаються партіям, які набрали найбільшу к-сть голосів; 8) сумуються залишки голосів по країні, розраховується нова квота і так розподіляється залишок місць (Бельгія, Австрія, Нідерланди); 9) місця віддаються партіям пропорційно до залишку їх голосів.

В умовах проведення виборів у єдиному загальнодерж. окрузі переважно впроваджується 9 правило. Оскільки не розподілені місця залишаються внаслідок дії загороджувального бар'єра, то решта мандатів, які залишилися нерозподіленими, передаються партіям, які перетнули загороджувальний бар'єр. Розподіл місць реалізується пропорц. к-сті голосів, отриманих кожною партією. За цією системою преференції (від лат. «відавати перевагу») отримують впливовіші партії, які на виборах збрали більшу к-сть голосів. Застосування правила найбільшого залишку вигідне невеликим партіям, а правило найбільшої середньої сприяє крупним політ. партіям.

Ін. спосіб визначення пропорц. депутат. мандатів отриманим парт. списком голосам виборців базується на методі дільників (*дивізорський метод*). Найвідоміший метод проф. математики Гентського ун-ту В. д'Ондта (Рос. Федерація, Польща, Швеція, Португалія, Німеччина), запропонований ним у 1882 р. При такому обчисленні **К.в.** голоси, подані за кожен партію, ділять на ряд послідовних чисел: 1, 2, 3, 4 і т. д. Частки від ділення розташовуються у зменшуваному порядку. **К.в.** буде частка від ділення, що знаходиться на тому місці,

яке відповідає кількості місць у парламенті, які розподіляються. Зазвичай для виборчого округу достатньо дільників у межах одинчотири. Ряд чисел-дільників може бути й ін. Проф. математики Нац. консерваторії мистецтв і ремесел в Парижі Жан-Андре Сент-Лагюе запропонував у 1910 р. ряд дільників, виражений непарними цифрами (1, 3, 5, 7, 9 і т. д.). У сканд. країнах використовується модифікований метод Ж.-А. Сент-Лагюе, де першим дільником замість одиниці є 1.4 (1.4, 3, 5, 7 і т. д.). При використанні данського методу (Данія) ряд дільників такий: 1, 4, 7, 10 і т. д.

Практичне застосування методу В. д'Ондта сприятливе для найбільшої партії, метод Ж.-А. Сент-Лагюе – для малої, що менша різниця між сусідніми числами-дільниками у ряду, то більшу перевагу здобуватимуть великі партії. На різних етапах підрахунків можуть застосуватися різні варіанти **К.в.**, напр., на першому етапі – природна квота, для розподілу залишків – квота за методом В. д'Ондта. Це правило застосовується тоді, коли у масштабі всієї країни у різних округах змагаються одні й ті ж партії. Проте, коли у різних округах змагаються партії як загальнонаціональні, так і регіональні, застосовувати це правило буде дуже важко. /Б. Дем'яненко, О. Ярош/

Квоти гендерні – спеціально визначене тимчасове мінімальне представництво жінок і чоловіків у сусп.-політ. сфері для усунення кількісного дисбалансу. Простежується певна закономірність, що «**К.г.**» у політ. сфері фактично є «квотами для жінок». Це не є суперечністю, оскільки для більшості країн світу гострою залишається проблема кількісного представництва жінок в органах влади. Квотування буває «тверде» і «м'яке». «*Тверда квота*» – кількісно фіксована норма представництва, коли чітко обумовлюються к-сть і межа місць, скорочення якої не допускається; такі квоти фіксуються в конституціях, виборчому законодавстві, внутр. регламенті політ. партій та ін. Конституційно **К.г.** закріплені у Аргентині, Бельгії, Франції та ін. У ЄС відсутній уніфікований підхід до застосування

гендерного квотування. «М'яке квотування» – обов'язкова участь у конкурсі на одне місце представників двох статей. У Швеції «м'яке квотування» є обов'язковим у конкурсах на керівні посади не тільки в політичних, а й у бізнесових структурах. Поширену практику ця норма має у ФРН. Напр., в оголошенні на вільну вакансію обумовлюють, що за однакової фаховості перевагу надають одній зі статей, яка менш представлена в колективі й таким чином забезпечують гендерний баланс. Незважаючи на певні недоліки, **К.г.** показують свою ефективність у досягненні гендерної рівності. /О. Ярош/

Кількісні методи політичних досліджень – способи пізнання політ. дійсності, що засновані на статист. показниках, в основі яких є моделі, що дозволяють в результаті мати точні числові характеристики аналізованих показників. **К.м.п.д.**, як правило, спрямовані на розгляд проблем соц.-політ. взаємодії між політ. ін-ми, орг-ціями.

Осн. **К.м.п.д.**:

1. *Статистичні методи* – група способів збору й обробки даних, що використовуються для опису та аналізу політ. інформації.

2. *Кластерний аналіз* – одна зі статист. процедур, що виконує збір даних, котрі містять інформацію про вибірку об'єктів, і потім впорядковує об'єкти у порівняно однорідні групи (кластери).

3. *Факторний аналіз* – багатомірний статист. метод, застосовуваний для вивчення взаємозв'язків між значеннями змінних.

4. *Опитування* – метод збору даних, при якому дослідник отримує інформацію безпосередньо від представників населення, відібраних таким чином, щоб на підставі їх відповідей можна було з достатньою надійністю робити висновки про все населення або про якусь його частину (визначення Д. Мангейма та Р. Річі, кн. «Політологія. Методи досліджень»). Осн. види опитування: анкетування (письмове опитування) та інтерв'ю (усне опитування); масові, спеціалізовані (експертні, оціночні), масові у співпраці з дослідником; очні та заочні; індивідуальні та групові; стандартизовані, фокусовані, глибинні та ін.

5. *Кількісний контент-аналіз* – аналіз текстів і текстових масивів із метою подальшої змістовної інтерпретації виявлених числових закономірностей. Полягає у використанні матем.-статист. процедур при аналізі інформ. масиву. На початку роботи з текстом виділяється одиниця аналізу, його елементарною одиницею аналізу є слово. Також предметом аналізу можуть бути смислові блоки, оцінки явища, стиль мови та ін.

6. *Метод моделювання* – дослідження процесів, явищ або систем об'єктів шляхом побудови і вивчення їх моделей, а також їх використання для визначення або уточнення способів побудови знову створюваних об'єктів. У політ. теорії цей метод, як правило, здійснюється шляхом побудови та оперування моделями, що відображають властивості, взаємозв'язки, структурні та функціональні характеристики об'єктів, істотні з точки зору здійснення, у т. ч., і управлінських рішень. Усі моделі можна класифікувати за різними підставами, напр., за часом і станом досліджуваної системи (*статичні, динамічні*); за способом математичного опису (*аналітичні, алгоритмічні*); за методом відображення процесів управління (з програмним, оптимізаційним і імітаційним управлінням). *Теоретико-ігрове моделювання* або *теорія ігор* є одним з видів моделювання; це міждисциплінарний напрямок із використанням матем. процедур, який може встановлювати правила поведінки в конфліктних ситуаціях, забезпечуючи досягнення найбільш оптимальних (у певному задалегідь заданому сенсі) результатів.

7. *Теорія графів* є великим самостійним розділом дискретної математики, застосовуваний, у т. ч., і при соц.-політ. дослідженнях.

Розглянуті методи дозволять успішно аналізувати дуже широке коло політ. проблем, припускають пряме або непряме вимірювання, що припускає використання символіко-математ. формалізації і квантифікації цих параметрів. Гол. завданням **К.м.п.д.** є отримання цифрової оцінки або реакції респондентів на якусь подію. Такі дослідження застосовуються, коли необхідні точні, надійні числові дані. /М. Сомов/

Київський протокол (повна назва – Київський протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату) – міжнар. угода щодо скорочення шкідливих викидів у атмосферу. Вона укладена 11.08.1997 у м. Кіото (Японія). Період підписання протоколу відкрився 16.03.1998 р. Підписаний представниками 191 д-ви. За **К.п.**, 38 індустріально розвинутих країн зобов'язувалися впродовж 2008-2012 рр. скоротити сумарні викиди 6 парникових газів (діоксид вуглецю, метан, закис озону, гексафторид сірки, перфторвуглець, гідрофторвуглець) в середньому на 5,2% стосовно рівня 1990 р., щоб «досягти стабілізації концентрації парникових газів в атмосфері на такому рівні, який не допускав би небезпечного антропогенного впливу на кліматичну систему». Окремі зобов'язання стосовно зниження взяли Японія (на 6%), США (на 7%) та ЄС (8%). **К.п.** містить положення про використання міжнар. механізмів (т. зв. кіотські механізми) для гнучкого розроблення нац. стратегій виконання зобов'язань зі скорочення викидів парникових газів. Такими механізмами є спільне впровадження (англ. *Joint Implementation, JI*), механізм чистого розвитку (англ. *Clean Development Mechanism, CDM*) і міжнар. торгівля викидами (англ. *International Emission Trading, IET*). «Кіотські механізми» передбачають передання нац. прав на викиди через купівлю-продаж. Тобто промислово розвинуті країни, а також приватні корпорації можуть купувати права на викиди у д-в із перехідною економікою або в д-в, котрі розвиваються, і не використовують повністю власної квоти. Участь у Протоколі також відкриває доступ до інвестиційних проектів, які фінансуються міжнар. ін-тами і спрямовані на екол. вдосконалення виробн. процесів на «брудних» підприємствах. **К.п.** був відкритий для підписання у березні 1998 р. і формально міг набути чинності через 90 днів після його ратифікації сторонами-д-вами, які разом викидають у повітря 55% газів, що спричиняють парниковий ефект на Землі. Ця умова виконана після ратифікації **К.п.** Росією 16.02.2004 р., і 16.02.2005 р. він набув чинності. Повна реалізація **К.п.** гальмується великими промисловими д-вами

(зокрема, її не ратифікували США), оскільки обмеження на викиди може призвести до вимушеного зменшення обсягів вир-ва. Україна ратифікувала **К.п.** 04.02.2004 р.

Перший період дії **К.п.** завершився 31.12.2012 р.; 12.11.2011 р. під час міжнар. кліматичних переговорів у м. Дурбан (ПАР) країни погодилися на другий період виконання зобов'язань **К.п.** і домовилися прийняти нову юрид. угоду зі зміни клімату, яка зобов'яже найбільші країни-забруднювачі знижувати викиди. На 18-й Конф. сторін Рамкової конвенції ООН та 8-й зустрічі сторін **К.п.** 26.11–7.12.2012 р. у м. Доха (Катар) представники майже 200 країн підтримали ініціативу стосовно продовження чинності положень **К.п.** до 2020 р. Правила для участі країн у другому періоді **К.п.** визначаються поправкою до **К.п.** згідно з п. 9 ст. 3. Скорочувати викиди парникових газів та боротися зі змінами клімату в другому періоді **К.п.** зобов'язалися 37 промислово розвинутих країн (країни ЄС, Австралія, Казахстан, Україна, Білорусь, Норвегія, Швейцарія, Ісландія, Ліхтенштейн і Монако). Їх сумарні зобов'язання зі скорочення викидів парникових газів становлять 18% рівня викидів 1990 р. цих країн або ж 3% скорочення глобальних викидів. Країнами, що відмовилися взяти на себе зобов'язання зі скорочення викидів, стали Росія, Японія, Нова Зеландія, а Канада вийшла з **К.п.** Гнучкі механізми **К.п.** залишаються чинними, але використовувати їх можуть лише ті розвинуті країни, котрі взяли на себе зобов'язання зі скорочення викидів на другий період дії зобов'язань. Проте учасники 19-ої конф. сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату у Варшаві (Польща) 11–22.11.2013 р. не змогли погодити проект нового глобал. документа, який повинен бути підписаний 2015 р. Розроблені й ухвалені лише т. зв. дорожня карта для підготовки та підписання 2015 р. у Парижі нової глобал. кліматичної угоди в рамках Дурбанської платформи з посилення дій та фінансові механізми для функціонування Адаптаційного кліматичного фонду. /Л. Уєрпін/

Клас інтелектуалів (англ. *knowledge-class*) – сусп. прошарок постіндустріально-

го сусп-ва, що займається вир-вом знання, його переданням і відтворенням, критичною оцінкою й утилізацією. Він складається з: людей, зайнятих інтелектуальною працею, котрі створюють нові продукти та знання; учених-дослідників, які виробляють нове знання; викладачів вищих закладів освіти, що систематизують накопичене знання і передають його новим поколінням; представників т. зв. креативного класу (у розумінні амер.-канад. економіста Р. Флориди). Перші спроби розгляду ролі цієї соц. групи у рамках аналізу статусної стратифікації в сусп-ві належать до кін. 50-х рр. ХХ ст. Спостерігаючи різке зниження господарського та політ. впливу традиц. класу буржуа, Р. Дарендорф одним із перших став визначати у вигляді «правлячого класу посткапіталістичного т-ва» представників вищої ланки управління промисловими компаніями і осіб, котрих зараховують до держ. бюрократії. Згодом цей підхід розвинув у теорії технотронного сусп-ва З. Бжезінський. На його думку, нова еліта повинна передусім мати змогу контролювати і спрямовувати процеси, що визначаються логікою розвитку технолог. прогресу. Гранично широко визначив т. зв. технотрону як нову соц. страту Дж. К. Гелбрейт. Учений 1969 р. констатував, що вона охоплює всіх, «хто привносить спец. знання, талант і досвід у процес групового прийняття рішень». Унаслідок цього до сер. 70-х рр. ХХ ст. панівним класом стали називати «технократів», котрі вміло маніпулюють унікальними знаннями й інформацією на трьох основних рівнях: нац., де діє урядова бюрократія, галузевому, представленому фахівцями і наук. експертами, і на рівні окремих організацій. Одночасно А. Турен назвав технократичний клас не лише домінуючим класом постіндустріального сусп-ва, а й суб'єктом придушення ін. соц. верств і груп. Паралельно розвивались ін. уявлення, акцентуючи не стільки на становищі працівника в системі управління, скільки на його внутр. якостях і здібностях. Ф. Махлуп ввів 1962 р. у наук. обіг термін «працівник інтелектуальної праці (*knowledge worker*), де поєднано різні характеристики нового типу працівника: його орієнтованість

на оперування інформацією і знаннями; фактична незалежність від власності на засоби й умови вир-ва; висока мобільність; прагнення до діяльності, що відкриває широке поле для самореалізації та самовираження, хоча б і на шкоду сьогочасній матеріальній вигоді. Такої позиції дотримувався і засновник теорії постіндустріалізму Д. Белл. Він зазначав: якщо впродовж останніх 100 років гол. фігурами були підприємець, бізнесмен, керівник промислового підприємства, то сьогодні «новими людьми» є науковці, математики, економісти і представники нової інтелектуальної технології. В суч. умовах група, що створилася в сусп-ві раннього постіндустріалізму, в зах. суспільствознавчій теорії іменована *knowledge-class*, а на пострадян. просторі, з подання рос. ученого В. Іноземцева, названа класом інтелектуалів. **К.і.** характеризується як прошарок інтелектуальних працівників, котрі володіють невідчужуваною власністю на інформацію та знання, є рівноправними партнерами власників засобів вир-ва, що не експлуатуються як клас; їх діяльність мотивована якісно новим способом, причому всі ці ознаки певною мірою виявляються успадкованими. Саме тому йдеться не про інтелігенцію або розмиту сукупність висококваліфікованих працівників, а про особливий клас, що посідає домінуюче місце в постіндустріальному сусп-ві, інтереси якого відмінні від інтересів ін. соц. груп. Із виникненням **К.і.** рушієм соц. прогресу стають нематеріалістичні цілі, цінності, й частина соціуму, не здатна їх засвоїти, об'єктивно більше втрачає значущість у сусп. житті, ніж ін. клас в аграрному чи індустріальному сусп-вах. Інтелектуальне розшарування поступово стає основою будь-якого ін. соц. розшарування, оскільки саме на цьому фундаменті практично непотрібними для розвитку виробн. процесів виявляються величезні соц. групи, участь котрих у сусп. вир-ві була раніше необхідною умовою соц. прогресу. Гол. ознаки представників **К.і.**: по-перше – рівень освіти, що виявляється значно вище характерного в той чи ін. момент для більшості громадян, які становлять сукупну робочу силу; по друге – затребуваність його представників у різних

структурних елементах соц. ієрархії та їхня виняткова мобільність. Унаслідок того, що **К.і.** стає однією з найзабезпеченіших у матеріальному відношенні соц. груп суч. сусп-ва, він все більше замикається у власних межах. На думку В. Іноземцева, класовий конфлікт у постіндустріальному сусп-ві вже не розгортається навколо власності на засоби вир-ва, а формується як результат нерівного розподілу власне людських можливостей. Це додає йому напруженості, що перевершує гостроту будь-якої попередньої форми класового протистояння. /*О. Александрова*/

Коаліційний уряд (лат. *coalitio* – союз) – уряд, утворений на основі угоди між двома або кількома представленими у парламенті політ. партіями (близькими за ідеологією чи програмними засадами) про спільну урядову програму. **К.у.** формують у двох випадках: 1) коли жодна з партій за підсумками виборів не змогла отримати у парламенті (нижній палаті) більшості місць, що дало б їй змогу створити однопартійний уряд; 2) коли країні загрожує серйозна небезпека (війна, стихійне лихо), що змушує більшість політ. сил консолідуватися з метою відвернення небезпеки. **К.у.** передбачає щонайменше двох політ. партнерів, які домовляються про умови подальшої взаємодії. Лідери партій, котрі входять до коаліції, розподіляють міністерські посади у процесі міжпартійних переговорів. Залежно від співвідношення чисельності парт. фракцій у парламенті взаємини партнерів у коаліції можуть бути рівноправними (місця розподіляють через консультації, перемовини, компроміси) чи нерівноправними (провідна партія надає ін. партнерам певні міністерські портфелі в обмін на політ. підтримку фракцій). Унаслідок можливих розбіжностей між партіями коаліційні уряди менш стабільні, ніж однопартійні, тому часто виявляються нестійкими. Їхня стабільність залежить від типу парт. системи, виборчої системи, стану економіки, фракційного поділу парламенту. /*В. Малиновський*/

Козацько-гетьманської доби політична думка – період розвитку політ. думки Украї-

ни, який умовно обіймає час з перших десятиліть XVII до кін. XVIII ст. Серед видатних політ. мислителів цього часу – П. Могила, Ю. Немирич, Т. Софонович, І. Гізель, Г. Грабянка, С. Величко, П. Орлик, С. Яворський, Ф. Прокіпович, М. Козачинський, Я. Козельський, Г. Полетика, анонімний автор «Історії Русів».

У світській укр. політ. думці у др. пол. XVII–XVIII ст. розвивалися обмежена абсолютистська та аристокр.-демокр. (за конституц. монархію та розвиток парламентаризму) течії політ. думки. Центр. для обох течій була ідея договірної походження д-ви. Компонентами договірної д-ви у правосвідомості укр. старшини виступають монарх та «вільний народ». Але й сам «вільний народ» у документах конституц. значення, насамперед у договорах із царським урядом, виступає не як одна, а як кілька договірних сторін – станів. Тому ці договори виступають не тільки як договір станів із монархом, а і як договір станів з гетьманом, закріплений монархом.

Укр. автори цього періоду визнають монарха єдиним легітимним главою д-ви. Монарх є представником і провідником волі Бога на Землі. Монарх набуває певних якостей Бога – виступає як абстрагований від усіх земних належностей, незацікавлений арбітр та суддя щодо підданих. Лише укладені легітимними монархами міжнар. акти визнаються законними. Водночас у переважній більшості пам'яток влада монарха виступає як така, що суттєво обмежена писаними актами та звичасвими нормами («натуральними законами»), що впливають з природи людини. Писані пам'ятки цього періоду містять різке засудження намагання територ. суб'єктів проголосити суверенітет поза владою того чи ін. монарха («нейтральство»). Вони вважають це виявом людської гордині, за яку Бог карає усе населення відповідної території.

Тогочасні мислителі визнавали умовне і безумовне підданство монарху. Безумовне підданство охоплює населення територій, які увійшли до володінь суверена недоговірним чином, тобто тих, на які він має спадкові права («природні» піддані), та завойованих. Безумовні піддані отримують певні права як акт

доброї волі монарха і можуть їх втратити за бажанням останнього.

Добровільне визнання підданства супроводжується укладанням певних договірних умов із сувереном, що мають взаємозобов'язуючий хар-р. На умовне підданство може претендувати «вільний народ» – територіальна міжстанова корпорація, що виробила власні держ. структури, зокрема власну систему адміністрації, збереження якої залишається його привілеєм і не має підлягати скасуванню чи зміні з боку монарха, навіть у результаті збройного підкорення цього народу. Усі ці характеристики розкриваються як станові права мешканців території, насамперед знаті-лицарства. Форма законного здійснення влади монарха над «вільним народом» найчастіше визначається як «протекція» – на противагу «тиранії» як нехтуванню суверена правами народу.

Гол. обов'язками таких станово-територіальних суб'єктів щодо монарха називали покірність та військ. службу, серед монарших обов'язків щодо «вільного народу» – захист від ворогів, збереження цілісності його території та станових прав населення. Серед останніх виділяють, зокрема, непорушність системи територ. самоврядування. Суверен не мав права розміщувати тут свої війська та поширювати сюди юрисдикцію своєї адміністрації, зокрема й фінансової. Повністю заперечувалося чи обмежувалося авторами право монарха на розпорядження земельними наданнями без попереднього подання станів відповідної території. Присяга монарха на дотримання перелічених прав була первинною, лише після цього мали присягати представники «вільного народу». Порушення норм договорів якоюсь із сторін вважалося «зрадою» – дією проти людських та божих законів.

Порушення договірних принципів взаємовідносин із боку монарха вважалося достатнім для відмови «народу» від покори монарху. Проте більшість пам'яток обстоюють мирний шлях відновлення порушених договірних положень – переговори монарха з підданими. Як форми виявлення непокори пам'ятки назива-

ють вихід із підданства з обранням іншого монарха, звернення за посередництвом у відносинах із сувереном до ін. монархів, військ. дії.

Отже, укр. політ. свідомість та думка др. пол. XVII – поч. XVIII ст. загалом зберегла ідеї про форму правління від попереднього періоду. Водночас вільне тлумачення соціального змісту лицарської верстви та форми правових відносин із царським урядом дали змогу примирити ці ідеї з новими, не зовсім відповідними їм реаліями. Безперечним ідеологом укр. думки у цей період виступає не незалежність від іноз. династій, а якомога повніша реалізація станових прав. Саме в руслі здійснення цих прав розвивається ідея автономного самоврядування і державності. Як і укр. автори попереднього періоду, населення Війська Запорозького вважало формою реалізації свободи добровільне підданство.

Другою важливою для політ. думки та державотворчої практики Війська Запорозького була проблема принципів формування, структури, повноважень та взаємодії органів влади автономії. У даний період конституційні ідеї населення Наддніпрянщини найбільш повно втілювалися у договірних документах Війська Запорозького з царським урядом, і насамперед у т. зв. «гетьманських статтях». Наявна заг. тенденція «гетьманських статей» до обмеження повноважень гетьманської влади щодо старшини не мала наслідком розширення повноважень старшини щодо гетьмана. Зміна норм договорів Війська Запорозького з царським урядом призводила до збільшення повноважень останнього щодо регламентації повноважень гілок влади в укр. автономії. Суперечність між політ. силами, аристокр. та абсолютистською ідеями у Війську Запорозькому залишалася нерозв'язаною та призводила до обмеження автономії останнього, добровільно передаючи вирішення проблеми на розсуд царя. Практика ж вирішення питання про співвідношення органів влади в укр. автономії була різною і визначалася реальним співвідношенням сил та впливів більше, ніж якимись писаними чи навіть звичаєвими нормами.

Більшість гетьманів др. пол. XVII – XVIII ст. виявляли абсолютистські наміри.

Протилежні ідеї підтримувалися Запорозькою Січчю, що виступала з гаслами повернення до практики скликання заг. козацьких («чорних») рад. Тільки такі ради забезпечували запорожцям широку, інколи визначальну участь у вирішенні владних питань у Війську Запорозькому. Між цими природними полюсами знаходилися генеральна старшина та представники регіональної влади – полковники, що, загалом виступаючи з гаслами обмеження гетьманської влади, визначали свої позиції у кожному конкретному випадку залежно від своєї родинно-кланової належності та інших чинників.

Поширеною у цей час своєрідною, потворною формою виразу політ. ідей старшини, проявом б-би аристократії з абсолютизмом стали чолобитні та доноси. Напр., чолобитна старшини на Івана Самойловича 1687 р. містить звинувачення його у самодержавних нахилах, а також корупції. Це, на думку авторів – генеральних старшин, свідчило про порушення гетьманом вольностей Війська Запорозького.

Подальшого розвитку такі ідеї набули у літописному творі С. Величка. Автор виступав за обмеження повноважень гетьмана на користь представницького органу – козацької ради (генеральної старшини і полковників), наголошував на тому, що гетьмани порушили «старожитній гетьманський уклад» та старе козацьке право як сукупність звичаєвих норм, що визначали принципи станової демократії.

Менше відображена у пам'ятках ідея посилення гетьманської влади. Вона дістала відображення, зокрема, у листі І. Мазепи на Запорозьку Січ 1693 р. та у приписуваній йому ж «Думі». Там висловлена теза про безумовне підкорення («послушенство») як характеристику бажаних відносин підлеглих з гетьманом, непідконтрольність влади останнього населенню. Висловлюється скепсис щодо здатності мас до активного політ. життя, виходячи з різності вроджених здібностей; недостатній авторитет влади призводить до трагічних для д-ви наслідків. Ідеї посилення гетьманської (а згодом – царської) влади та набуття нею абсолютних рис були обґрунтовані Ф. Прокоповичем та Г. Грабянкою.

Ще однією проблемою укр. політ. думки др. пол. XVII – поч. XVIII ст. було визначення параметрів існування Запорозької Січі. У ширшому розумінні це можна розглядати також як проблему територ. устрою укр. д-ви. Незадоволення Запорозжя ігноруванням його політ. амбіцій спричинило криваві конфлікти з Гетьманщиною, починаючи з гетьманування Б. Хмельницького. У них Січ, зокрема, наполягала на своїй участі у обранні гетьмана, претендувала на окремі відносини з царським урядом. Конфлікт між Січчю та Військом Запорозьким мав хар-р б-би за політ. домінування на землях Наддніпрянщини і мало залежав від суб'єктивного чинника.

Склалося самоусвідомлення Запорозької Січі як автономного політико-територ. утворення – як регіональна особливість в межах укр. політ. та правової культури та думки. Можна говорити про формування трьох поглядів на правову природу Запорозької Січі, що на теорет. рівні визначилися також як ідея територ. устрою укр. автономії – як унітарного (Б. Хмельницький, І. Мазепа, Г. Грабянка), федеративного (С. Величко) та конфедеративного (К. Гордієнко) утворення.

Найбільш детально питання політ. влади в Україні у XVII-XVIII ст. були відображені під час т. зв. «Бендерської комісії» (судовий процес за спадок І. Мазепи 1709 р.) та у «Пактах і конституціях...» 1710 р. *Див.: Конституція Пилипа Орлика /О. Кресін/*

Колективна безпека – 1) принцип міжнар. безпеки, а також принцип і норма міжнар. права, основа якого – визнання, що загроза безпеці одного суб'єкта є загрозою для всіх; передбачає об'єднання д-в для відповіді агресору та відмову від війни як політ. засобу. Принципи **К.б.** розроблені й задекларовані у 14 пунктах В. Вільсона, пактах Бріана-Келлога і Ліги Націй; після Другої світ. війни – у положеннях Хартії ООН, принципах функціонування НАТО й ін. регіон. системах безпеки, положеннях міжнар. комісій очолюваних В. Брандтом, У. Пальме, Г. Брундтланд; 2) система міжнар. безпеки, створена спільними зусиллями д-в у світ. або регіон. масштабі,

формування якої започаткувала після Першої світ. війни Ліга Націй. Система **К.б.** пов'язана з принципами міжнар. арбітражу, роззброєння і правового регулювання. Гол. її завданням декларувалось підтримання міжнар. миру, безпеки та використання ефективних колект. заходів для відвернення й усунення загрозам миру, придушення агресії. В основі орг-ції **К.б.** установа певних правил міжнар. поведінки, впровадження та захист цих правил через коаліції д-в або міжнар. ін-ти; широка міжнар. згода, що забезпечує легітимність акцій, спрямованих на впровадження та захист правил. Система **К.б.** має відповідати певним умовам, у т. ч. протидіяти широкому спектрові загроз, містити дієвий механізм швидкої й узгодженої міжнар. взаємодії для визначення шляхів розв'язання проблем і сприяння виконанню прийнятих рішень, передбачати всебічну реакцію на збройний, терористичний напад на державу-чл. оборонного пакту, або застосування сили, яке суперечить Хартії ООН. **К.б.** спрямована на усунення існуючих загроз миру та стабільності чи на превентивні заходи. Ефективність системи **К.б.** полягає в широкому міжнар. визнанні її принципів. Принцип **К.б.** породжує водночас т. зв. дилему безпеки, пов'язану зі суперечностями між егоїстичними інтересами окремих країн і цінностями спільної безпеки. //Л. Угун/

Колоніалізм (фр. *colonialisme*, від лат. *colonia* – поселення) – політика територіальної експансії та примусового підкорення народів і д-в могутнішими д-вами, поширення на них дії свого суверенітету чи встановлення гегемонії. **К.** характеризується нерівноправністю відносин і нееквівалентним обміном між метрополією (колонізатором, центром експансії) та колоніями. Це виявляється в політ. пануванні метрополії, відповідно – й домінуванні одного етносу (нації, цивілізації), а також в обмеженні населення колоній у громад. і політ. правах, накладанні на них додаткових податків і под. **К.** супроводжувався територіальною експансією, прагненням підкорити всю ойкумену, що розглядалась як життєвий простір; екон. експлуатацією; руй-

нуванням культури підкореного населення (її вважали примітивною, «варварською»), нівелюванням його етнічно-культ. і реліг. ідентичностей, нав'язуванням культури метрополії; формуванням ідеології, що виправдовувала панування (расизм, месіанізм); закріпленням імперських міфів і стереотипів у свідомості людей. **К.** як практика в міжнар. відносинах зародився в період античності (грец. колонізація Півн. Причорномор'я, рим. завоювання) і стала постійною з початком Великих геогр. відкриттів, зокрема відкриття Нового Світу (XV ст.), і розвитком капіталізму. Політику **К.** здійснювали Іспанія, Португалія, Англія, Нідерланди, Франція, Німеччина, Росія. Ці д-ви поступово перетворились на колоніальні імперії, розподілили між собою світ і вели війни за його переділ. Панування метрополії встановлювалося примусовою (прямою) колонізацією (було характерно для початкових етапів колонізації), коли метрополія насильно (колоніальними війнами) поширювала панування на приєднаних територіях, або договірною (непрямою) колонізацією через укладання відповідного договору про визнання васальної залежності чи встановлення протекторату. Колонізація могла здійснюватися також унаслідок присутності, тобто переселення частини населення метрополій до колоній (напр., англійців до Австралії, Півн. Америки). Д-ва, що перебувала в колоніальній залежності, під протекторатом, могла зберігати частину своїх інституцій та власний правопорядок у межах лімітованих повноважень, переважно у внутр. політиці; владу в колоніях могла здійснювати колоніальна адміністрація безпосередньо (фр. колонії), чи зі залученням представників місцевої еліти (англ. колонії). Більшість колоніальних д-в і територій наприкін. XX ст. звільнилися з-під прямої колоніальної залежності, ставши формально суверенними д-вами, зберігши, проте, деякі форми і вияви екон. і культ. залежності (неоколоніалізм), що дає змогу розвинути зах. д-вам надалі експлуатувати кол. колонії екон. засобами. Політ. залежність кол. колоній може набувати завуальованих, «добровільних» форм (скажімо, договори «добровільної асоціації», котрі

укладали Пуерто-Рико та деякі о-ви Мікронезії зі США мають багато спільних ознак із режимом протекторату). Політика **К.**, окрім негативних наслідків, сприяла водночас модернізації традиц. сусп-в, засвоєння ними досягнень зах. цивілізації, ринкових цінностей. /В. Терещенко/

Компетентність політична – інтегральне поняття, яке відображує системоутворюючу властивість відповідності сукупності знань, досвіду, здібностей, повноважень політ. суб'єкта до сфери політ. життєдіяльності й об'єктивно існуючих вимог до нього з боку сусп-ва; володіння певними повноваженнями суб'єктом політики; освоєння суб'єктом політики інструменталізованих знань і досвіду політ. сфери діяльності, які дозволяють оцінювати політ. процеси і брати в них активну участь. Враховуючи певну плутанину у використанні понять «компетенція» і «компетентність», слід відзначити, що «компетенція» є компонентом якості людини, причому компетенція більше стосується потенційної якості, ніж актуальної. Компетенції – це свого роду «компетентність початкового рівня». Власне компетентність є актуалізованим комплексом компетенцій, стосується актуальної або реальної якості та формується головню за межами навч. закладів у міру накопичення досвіду у відповідній профес. діяльності. Тобто, компетентність є динамічною властивістю людини-професіонала, яка «рухається» від початкового рівня, закладеного в системі проф. освіти, до майстерності, як вищої форми компетентності, що виражає діалектику потенційного й актуального в процесі розвитку професіоналізму людини. **К.п.** загалом акумулює певні політ. знання, вольові й ідеолог. настанови, навички політ. практики, стали типи політ. діяльності та поведінки, визначає чутливість суб'єкта політики до імпульсів вимог та підтримки, його політ. рішучість, політ. легітимність і авторитет влади. **К.п.** функціонує у нормативній регуляції політ. діяльності й атрибутивно характеризує особливий тип стійкої регламентації соц.-політ. зв'язків і різних форм соц.-політ. регулювання поведінки суб'єктів політики.

Еволюція становлення поняття **К.п.** відбувалася у міждисципл. дискурсі, що обумовило дослідження його як конвенційного конструкту політ. теорії, який віддзеркалює впорядкований соц.-політ. досвід, проф. досвід і кваліфікацію суб'єктів політ. діяльності. Політ. досвід є важливою передумовою **К.п.**, позаяк спричиняє вплив на можливість вибору варіантів дій політ. акторами, на їх вимогливість і цілеспрямованість у реалізації своїх інтересів. Якщо **К.п.** не має реальних засад у діяльності суб'єктів політики, вона (компетентність) залишається марним надбанням і може породити неочікувані наслідки або політ. негативні явища. Саме тому сусп-вом висувається іст. необхідний мінімум вимог до рівня компетентності кожного суб'єкта політики, що фіксується поняттям «*актуальна політ. компетентність*», яка забезпечує безпосереднє функціонування сусп-ва, розгортання відповідної динаміки розвитку політ. відносин і процесів, формування певного типу соц.-політ. практики. Цей феномен вказує на досить важливу характеристику **К.п.** з точки зору політ.-культ. змін – неодномоментність, яка породжує потребу не в ситуативних, а у стратег. зусиллях щодо перетворення й оновлення політ. життя. Тому фундаментальним для формування **К.п.** суб'єктів політ. процесів є насамперед політ.-культ. капітал сусп-ва, специфіка якого або обмежує реформаторські технології сусп. розвитку, або, навпаки, їх розширює.

Як стан **К.п.** характеризує суб'єкта політики у єдності чотирьох аспектів: когнітивного (знання про політику), емоційного (ставлення до об'єкта політ. пізнання), регулятивного (готовність до дій у політиці) та конативного (поведінка та практична діяльність). *Як ф-ція* **К.п.**, з одного боку, визначена суб'єктом політики, з іншого – регламентована нормат. настановами щодо виконання ним певних обов'язків у політ. діяльності. Аналіз **К.п.** за системним підходом характеризує її як інтегральну властивість політ. діяльності, що спрямована на узгодженість громадянина та сусп-ва, та одночасно є критерієм продукт. політ. діяльності суб'єктів, які отримують від-

повідну компетентнісну ідентифікацію професіоналізму.

Специфіка **К.п.** як системоутворюючої атрибутивної характеристики політ. діяльності визначає такі її підсистеми: *об'єктивно-передумовну* (у формуванні ідеалів, потреб і інтересів, які детермінують політ. спрямованість активної життєвої позиції суб'єкта політ. діяльності, є спонукальними силами розвитку його політ. компетентності); *суб'єктивно-регулятивну* (у трансформації потреб і інтересів у цілі та мотиви політ. діяльності, а також у змістовній наповненості та цілеспрямованості політ. компетентності); *виконавчу* (як праксеологічну актуалізацію й інструменталізацію компетентності суб'єкта управлін. політ. діяльності); *об'єктивно-результативну* (у об'єктивації здобутків політ. діяльності у конкр.-іст. моделі політ. компетентності, у можливості відповідної корекції та регуляції політ. діяльності).

За системним аналізом структури політ. діяльності можна визначити три осн. блоки заг. структури **К.п.** суб'єктів політики: *мотиваційний* (політ. потреби, цінності, настанови тощо), *пізнавальний* (знання, думки, судження, загальна інформованість, інтерес до політики, переконання тощо), *діяльнісний* (політ. активність, політ. поведінка, політ. участь, політ. позиція тощо). Виокремлені структурні блоки забезпечують виконання основних *ф-цій К.п.*: спонукальна (спонукання політ. поведінки і політ. діяльності), відображувально-раціоналістична (адекватне відображення навколишнього політ. середовища та раціоналізація інформації, яка сприймається), *регулятивно-перетворювальна* (формування поля цілеспрямованих дій різних суб'єктів політики у позиціонуванні щодо становлення, функціонування, розвитку та регуляції ін-тів політ. системи).

Механізм відтворення та формування **К.п.** суб'єкта політики втілений у процес політ. соціалізації, як набуття компетенцій і активна творча діяльність у політ. сфері. У процесі інституціоналізації політ. діяльності **К.п.** набуває хар-ру більш високої відповідальності в регулюванні сусп.-політ. відносин, спря-

муванні поведінки людей на політ. цінності, забезпеченні ефективною політ. соціалізації. Якщо **К.п.** є фактично мірою політ. розвитку суб'єкта політики, якості й ефективності його політ. діяльності, то мірою її самої слугує ступінь інституціоналізації, позаяк остання у підсумку реально забезпечує можливість впливати на політ. процеси та регулювати їх. Рівень сформованості **К.п.** суб'єкта політики характеризує якісний стан його політ. розвитку та визначається мірою включеності засвоєних і сформованих в процесі політ. соціалізації ідейно-ціннісних настанов, знань, норм політ. культури в конкретну політ. дію. Розвинута політ. компетентність суб'єкта політики сприяє ефективній інтеграції ідей й її носія, мети та засобу її реалізації, принципу і його втілення, норми й ін-ту, який відповідає цій нормі. Недостатній рівень політ. компетентності суб'єктів політ. діяльності є важливою причиною відсутності в сусп.-ві консенсусу щодо базових стратег. пріоритетів держ. розвитку, відсутності культури стратег. мислення. /Н. Лепська/

Компроміс політичний – угода політ. сил на основі взаємних поступок. Результатом досягнення **К.п.** є ухвалення політ. рішень, уникнення загострення конфронтації, подолання політ. кризи. **К.п.** можливий в умовах приблизної рівності ресурсів, якими володіють політ. актори, що призводить до неспроможності для них повністю досягти власних цілей, ігноруючи позиції опонентів. Тому роль **К.п.** зростає в умовах фрагментації політ. простору. В ході досягнення **К.п.** суб'єкти взаємодії виокремлюють питання, більше значущі порівняно з досягненням корпоративних цілей. Дивіденди від **К.п.** полягають в отриманні статусних позицій у системі влади. Відтак **К.п.** є результатом гри з «ненульовою сумою». Роль **К.п.** значною мірою визначається хар-ром розвитку політ. культури учасників політ. процесу. Вважається, що культура **К.п.** властива країнам зі сталими демокр. традиціями. В умовах рівності політ. ресурсів здатність до **К.п.** стає умовою життєдіяльності політ. сил. Водночас до ризиків **К.п.** відно-

сяться вірогідність падіння популярності політ. суб'єктів, зниження статусу у системі влади, скорочення обсягу політ. ресурсів, якими володіють політ. актори, звуження простору для політ. маневру, зміна принципів діяльності внаслідок **К.п.** Хоча **К.п.** стосується тактики політ. діяльності, він може призводити до зміни стратегії діяльності політ. сил. За висловом нім. соц.-демократа Е. Бернштейна, не лише мета визначає засоби її досягнення, а й останні змінюють саму мету. Сфери застосування **К.п.** – законодавчий процес (особливо за відсутності у правлячої партії або коаліції достатнього запасу голосів); прийняття держ. бюджету; формування політ. коаліцій, їх програм; висування кандидатів на посади депутатів, глави д-ви тощо; формування складу уряду; етнополіт. конфлікт.

Структура **К.п.** включає: суб'єктів політ. взаємодії; об'єкт, до якого докладають зусилля суб'єкти, які прагнуть компромісу, а саме політ. відносини між ними; предмет **К.п.**, в ролі якого виступають угоди, рішення, норми, які інституціоналізуються внаслідок досягнення **К.п.** тощо; механізм досягнення **К.п.** Важливим є встановлення санкцій за ухилення від виконання вимог **К.п.** Припинення дії **К.п.** пов'язана зі зміною політ. кон'юнктури: вичерпання ситуації, які вимагали **К.п.** (напр., завершенням терміну роботи парламенту або уряду, під які створювалась політ. коаліція); зміною співвідношення ресурсів між учасниками **К.п.**, внаслідок чого для деяких з них стає можливим досягти цілей без врахування позиції контрагента; зростанням ризиків від **К.п.**, які починають перевищувати дивіденди від нього.

Інколи **К.п.** поділяють на вимушені угоди, які укладаються під тиском політ. обставин, напр., політ. кризи, або добровільні угоди, до яких прагнуть самі політ. суб'єкти, напр., при створенні передвиборчої коаліції. Але з методол. точки зору принципова різниця між такими угодами відсутня, бо до утворення коаліції політ. сили так само примушує ситуація неможливості досягнення своїх цілей без кооперації з ін. політ. контрагентами. Наслідком досягнення **К.п.** стає подальший розвиток по-

літ. норм, традицій, юрид. положень, які вже не забезпечують політ. стабільність. Таким чином, **К.п.** – це одна з форм інституціоналізації політ. процесу. Зокрема, Конституційна угода, укладена у 1995 р. між Президентом України та Верховною Радою України, стала «політико-юридичним компромісом», який значною мірою вплинув на подальший конституц. процес.

У рамках транзитологічного підходу вважається, що **К.п.**, або пакт еліт, є важливим етапом становлення демократії. Водночас істотним гальмом розвитку демократії у деяких країнах, зокрема в Україні, може стати схильність політиків до кулуарних форм досягнення **К.п.**

Класифікація **К.п.** здійснюється залежно від: сфери застосування – програмні, кадрові, фінансові, етнополітичні тощо; рівня політ. діяльності – міжнародні, національні, регіональні; форми закріплення **К.п.** – формальні та неформальні, усні та письмові домовленості, договори, пакти, універсали, меморандуми тощо; суб'єктів досягнення **К.п.** – між Президентом та парламентом, між урядом та парламентом, міжпартійні, міжфракційні, міжособистісні, міжетнічні тощо; к-сті суб'єктів досягнення **К.п.** – двосторонні та багатосторонні; часу дії – довготривалі та короткотривалі; ефективності та наслідків досягнення – вдалі, невдалі. /Є. Перегуда, С. Місержи/

Комунікаційна політика (лат. *communico, communicatio* – повідомлення, зв'язок) – діяльність д-ви, її ін-тів, спрямована на формування та забезпечення процесів обміну соц.-політ. інформацією, необхідної для функціонування політ. системи, циркуляції цієї інформації між її ін-тами, політ. та соц. групами, елітами і масами. Це діяльність із формування інформ. поля політики загалом, де вирізняють два рівні інформ. потоків: 1) *вертикальний* (правлячі еліти – маси); 2) *горизонтальний* (між індивідами та групами). На першому еліта відбирає, передає і спрямовує інформацію, яка має офіційні або «вивірені» відомості про рішення та функціонування ін-тів влади, що формують і допомагають зберегти сприятли-

вий образ політ. системи, зміцнюють її легітимність. Горизонтальний рівень поєднує потоки інформації, котрі виробляє й ініціює еліта, д-ва, з інформ. потоками громадян. сусп-ва, його інформ. потребами, пріоритетами. У демокр. сусп-вах важливе значення має саме другий рівень обміну інформацією, його взаємодія з вертикальним; у авторитарних переважає вертикальний, тобто орг-ція інформ. поля «згори-вниз». Канали та способи здійснення **К.п.** – передусім ЗМІ (в т. ч. урядові інформ. агенції), ін-ти (громад.-політ. орг-ції, партії), неформальні контакти, комунікативні ситуації та дії (вибори, референдуми і под.). Засобами, через які передається зміст інформації, є слово (писане й усне), знаки, символи, акти.

Осн. ф-ції **К.п.** – формування, зміцнення чи зміна способу мислення, установок і дій соц. суб'єктів стосовно політ. системи та режиму, узгодження, координація, гармонізація інтересів, позицій і діяльності гол. соц., політ. груп, регулювання політ. відносин, інтеграція сусп-ва або соц. груп, оптимізація управлінської діяльності й політ. рішень, стабілізація політ. системи. **К.п.** тісно пов'язана з інформ. політикою, маючи певні спільні ф-ції (поширення політ. знань, ідей, вплив на масову свідомість, формування громад. думки, оптимізація управлін. процесу та ін.). /Л. Угрин/

Комунітаризм (англ. *community* – спільнота) – напрямок у суч. соц. філософії, що виник у 90-х рр. ХХ ст. у США, який є основою ідеології соц.-політ. руху на захист інтересів соц. співт-в у їх відносинах із д-вою та бізнесом, осн. елементом якого виступає твердження про народження та існування людей у певних соц. спільнотах, які функціонують завдяки виробленим у їх надрах моральним цінностям, а також сформованим на цих засадах соц.-політ. рух, що відстоює інтереси соц. спільнот у їх відносинах із д-вою та бізнесом. Найпопулярнішим елементом теорії **К.** є ідея трисекторної моделі сусп-ва, яка реалізує тезу про партнерський баланс між д-вою, ринком та соц. співт-вами. Витоки **К.** сягають висновків античної філософії (Арістотель), реліг.-філос. уявлень про сусп-во старо- та

новозавітної л-ри, філос. ідей доступного знання періоду Просвітництва, черпають із висновків соц. теорій Д. Белла, Е. Дюркгейма, Р. А. Нісбета та ін. Суч. **К.** характеризується пошуком гнучких форм балансу між особою та сусп-вом, між автономією й інтересами сусп-ва, між заг. благом і свободою, між правами та обов'язками, проявляє себе як конструктивна опозиція індивідуалістському ринково-демокр. лібералізму та традиціоналістському авторитаризму. /В. Бліхар/

Конвергентна інтерактивна комунікація – феномен нових соц. відносин, що визначає різновид необмеженого в часі і просторі, багатостороннього інформ. взаємообміну, в якому відбувається зближення або злиття ф-цій, каналів, засобів, форм та типів відносин між учасниками комунікації. **К.і.к.** – новий (авторський) термін, що виник у суч. сусп.-гуманіт. дискурсі, філос. підґрунтям якого стала системна теорія сусп-ва нім. соціолога Н. Лумана (1927–1998). Ключова ідея Н. Лумана полягає у тому, що оточуючий нас світ є сукупністю різних подій, зв'язків і фактів, між якими може встановлюватися безмежна к-сть зв'язків. Тому людина, будучи обмеженою за своїми спроможностями та часом існування, потребує спрощення цієї множинності. В основі спрощень лежать три системи – соціальна, психічна та органічна (біол.), – які за своєю структурою є універсальними і здатними упорядковувати світ як структурно-єдиний, придатний для типового опанування людиною. З теорією комунікації Н. Лумана пов'язана соц. система, ф-ція якої «утворювати, переробляти та редукувати складність і робити світ хоча б за мінімальним порядком придатним до потреб людини, аби вона могла в ньому орієнтуватися та діяти планомірно». Н. Луман розглядає сусп-во як всеохоплюючу невпинно змінювану систему комунікацій, заснованих на постійній подвійній контингенції (лат. *contingere* – торкатися, межувати, відбуватися, траплятися). На його думку, сусп-во, як цілісна система, складається не з мільйонів людей і взаємозв'язків між

ними, які людина неспроможна усвідомлювати, а з комунікацій між ними. Соц. система, що її репрезентує сусп.-во, і є *комунікація* або результат взаємозв'язків індивідів, що використовують певні ментальні та моральні концепти, в основі яких лежать сформовані архетипи, існуючі стереотипи, символи та настанови, рекрутовані в риторику та семантику стилю спілкування.

Іншими словами, **К.і.к.** є складним терміном, що включає кілька дефініцій, які потребують пояснення, а саме: а) *конвергенція* (лат. *convergo* – наближуюся, сходжуся) – визначає аналогічні процеси сходження, взаємопроникнення, взаємоподоблення. Цей термін використовується в біології, етнографії, гуманіт. науках. Через розвиток інформ. технологій останніми роками набрав популярності в медіа-індустрії. Зокрема у словосполученні «конвергентна журналістика» (англ. *convergence journalism*), що означає процес інтеграції інформ. і комунікат. технологій в єдиний інформ. ресурс, якій відображається дублюванням контенту, або створенням альтернативних медіа-майданчиків, нових форм розповсюдження медіа-продукту. Конвергенція може розумітися як розповсюдження єдиного контенту різними технолог. засобами різними каналами комунікації (преса, телебачення, радіо, Інтернет). Водночас, зміна та розвиток технологій призводить до зміни системи комунікацій в сусп.-ві; б) *комунікація* (лат. *communicatio*) – міждисциплінарний термін. У соц. науках – це процес, взаємодія, передавання інформації; в психології — процес обміну інформацією, спілкування між людьми; в інженерних науках – комплекс мереж; крос-культурна психологія визначає комунікацію як взаємобмін, збагачення, взаємонаповнення; комунікація у публ. управлінні – це процес обміну інформацією між органами держ. влади та місц. самоврядування та громадянами, між різними сусп. інституціями, тощо. Комунікація в публ. просторі визначається як безперервний системоутворюючий процес, в якому немає чіткої розбіжності між символами та об'єктами комунікації.

Похідним від комунікації є термін «*інтерактивна комунікація*», що означає безперервний процес взаємовпливу комунікацій. Стимулом до розвитку інтерактивної комунікації є активний розвиток цифрових технологій. *Осн. ознаки інтерактивної комунікації*: швидкість відправлення повідомлень та отримання зворотного зв'язку; відсутність геогр. і мовних кордонів; необмежені можливості охоплення цільової аудиторії; інформ. потоки та аналітичні й графічні інструменти відкривають якісно нові можливості для аналізу та обробки даних, що призводить до прискорення результату та зменшують к-сть рутинних операцій.

Таким чином, **К.і.к.** виникла в інформаційному, технологічно розвиненому сусп.-ві і є визначальною формою комунікації для сусп.-іст. епохи постмодерну. Чинники, що впливають на розвиток феномена **К.і.к.**: 1) доступність технологій, простота розповсюдження інформації; 2) можливість трансляції подій в реальному часі; 3) мобільність учасників комунікації, можливість передачі та отримання повідомлень в реальному часі звідусіль та повсюдно; 4) миттєве та лавиноподібне (вірусне) розповсюдження будь-якої інформації; 5) легкість пошуку та доступу до інформації (багатоканальність та багатформатність); 6) інтерактивність – задіяність різних каналів комунікації та їх функціонування в реальному часі; 7) пряма участь у комунікації з владою, відсутність посередників; 8) спрощення доступу до послуг, що надають держ. установи; 9) зникнення приватності.

К.і.к. рекомендована як новий різновид комунікації для публ. простору в системі держ. управління. Особливостями та основними правилами **К.і.к.** для суч. держ. управління можна визначити: чесність, змістовну наповненість контенту, системність, продуктивність, толерантність, зрозумілість. /М. Лапкіна/

Консенсус політичний (лат. *consensus* – згода, узгодження, єдність, домовленість, співучасть, гармонія, одноголосність) – 1) у широкому, концептуальному розумінні – особ-

ливий стан сусп., колект. чи індивід. свідомості, за якого люди, що входять до різних соц. груп, орієнтовані на стратегію соц.-політ. партнерства або на ін. комунікативні стратегії взаємодії; 2) у *вужчому, нормативному сенсі К.п.* є погодженим рішенням, прийнятним для сторін – політ. опонентів, в опрацьованні якого раціонально брали участь всі учасники конфліктної взаємодії; отже – втілює та символізує остаточно узгоджену колективну думку.

У наук. дискурсі гасло **К.п.** застосовується у різних аспектах – політ., соціол., юрид. – але за сутністю і природою – це, безперечно, конфліктологічне поняття. Консенсуалізм у політиці не стільки є одностайністю чи одногласністю, скільки передбачає відсутність прямих заперечень і цілком припускає нейтральну позицію. У цьому розумінні він має застосовуватись як процедура (принцип) розв'язання не тільки міжнар., міждерж. конфліктів, а й втілюватись до практик врегулювання суперечок внутр. політ.-прав. діяльності.

Консенсуальна позиція є поміркованою та виваженою, а рівень консенсусу свідчить, наскільки пропозиція узгоджена, тобто наближена до заг. думки. Соціол. інтерпретація консенсусу виходить із проблем, породжених соц.-політ. диференціацією сусп.-ва: 1) поглиблюється дихотомія соціуму на вищі та нижчі верстви, класи; б-ба у верхніх прошарках за владу, ресурси і привілеї вражає також інші верстви сусп.-ва і породжує «епідемію» конфліктів; 2) нові соц. групи чи страти виборюють свої інтереси і в латентному протистоянні, та у відкритій б-бі; тому прагнути соц. злагоди, не зважаючи на структуру сусп.-ва, неможливо. Сусп. консенсус стає реальністю лише тоді, коли раніше ворогуючі групи згодні скорегувати свої позиції або інтереси заради підтримання соц. миру.

Політол. трактування **К.п.** передусім спирається на акцентування певних базових політ. цінностей і норм, які поділяють усі соц.-політ. актори. Це свідчить про загальну згоду щодо прийняття політ. рішень: коли меншість заздалегідь готова підкоритися рішенням більшості, яка перемогла у політ. протистоянні; у той же час владна більшість згодна забез-

печити право меншості на протест, критику і опозицію. Таким чином, консенсус сприяє трансформуванню автократії влади на авторитет. У демокр. сусп.-ві консенсус ґрунтується на гарантуванні прав і свобод особистості, на принципі рівності щодо визнання інтересів, прагнень і цінностей усіх членів сусп.-ва.

Стратегія і методи **К.п.** є найбільш раціональним способом вирішення політ. конфліктів високої складності. Найсприятливіші умови його досягнення виникають завдяки поширенню принципів толерантності, громадянськості, компромісу, поваги до чинного права, що стимулює збалансування і гармонізацію егоїст. інтересів окремих соціально-статусних, політ., екон., етнореліг. та ін. груп. Подібну ж роль «координаторів» різних інтересів відіграють соц. й політико-правові ін-ти, суди, правотворчі органи, коаліції політ. партій, публічні школи тощо, які об'єднують плюралістичне сусп.-во.

Усі суч. демокр. д-ви (за В. Кудрявцевим) в аспекті політ. взаємодії можуть розглядатися як *консенсуальні демократії*, до якої прагне й Україна. Вони характеризуються здебільш лояльною опозицією до правлячої влади та ефективними політико-правовими механізмами розв'язання соц. протиріч, конфлікти ж між гілками влади вирішуються конституційним шляхом. Проте, одні сусп.-ва більш консенсуальні, ніж ін. Звідси виникає потреба оцінки рівня **К.п.** у певній д-ві, яку можна здійснити за трьома параметрами: 1) виходячи з природи конфліктів, які виникають у політ. системи; 2) за наявністю політ. традицій, правових норм і механізмів врегулювання політ. і держ.-прав. конфліктів; 3) згідно практик застосування консенсусних стратегій, тактик і методів запобігання конфліктним ситуаціям.

Визнання соц. злагоди найважливішим принципом громад.-політ. життя формує нову консенсусну свідомість громадян, де немає місця непримиренності та упередженості. Конфліктологією опрацьовані консенсуальні заходи й технології, які рефлектує політика втілює до вирішення соц.-політ. криз: антиконфронтаційні програми виведення країни з кризи; держ. лінія (расова, етнокультурна,

релігійна) на забезпечення соц. злагоди; анти-колізійна правова політика; погоджувальні ради парламенту; урядові акції з узгодження соц.-екон. спорів; форсоване запровадження інтегруючих сусп. цінностей, що є пріоритетами у зрівнянні з груповими інтересами.
/Л. Герасіна/

Консерватизм (лат. *conservo* – зберігаю, охороняю) – одна із трьох класичних політ. ідеологій поряд із лібералізмом та соціалізмом. Термін **К.** введений у наук. обіг фр. мислителем Ф. Шатобріаном у кін. XVIII ст. Підґрунтям консервативної ідеології, теорет. постулати якої викристалізувалися у др. пол. XVIII ст. – на поч. XIX ст., стала доктрина торі. Фундатором теорії **К.** вважається Е. Берк, осн. ідеї якого викладені в праці «Роздуми про революцію у Франції та про суперечки в деяких лондон. т-вах щодо цієї події, що містяться в листі, який передбачався бути відправленим деякому благородному пану в Париж» (1790). Значний внесок у розробку теорії **К.** здійснили Ж. де Местр, Л. де Бональд та ін. Вважається, що виникнення **К.**, як й ін. класичних політ. ідеологій, зумовлене синтезом різноманітних ідей (філос. ідеї Просвітництва, політ. революції, руйнування феод. відносин, промисл.-технол. переозброєння, секуляризація сусп. форм буття тощо), що в сукупності дало могутній поштовх для його становлення.

На зорі виникнення політ. ідеологій, зазначав К. Манхейм, консерватори вважали себе виразниками народу, тоді як ліберали – виразниками духу часу, а соціалісти і комуністи – пролетарської класової свідомості. На думку І. Валлерстайна, виникнення політ. ідеологій саме в епоху Нового часу пов'язане з формуванням позитивного ставлення до ідеї змін, причому, цьому сприяла Французька революція, яка змінила світ-систему. Зміщення акцентів у політ. дискурсі на позитивне сприйняття ідеї змін витіснило ідею пріоритетності політ. стабільності на задній план. Саме реакцією на цю ідею стала поява трьох ідеол. доктрин – **К.**, лібералізму та соціалізму, кожна з яких дає свою відповідь щодо ідеї «нормальності»

змін. Якщо ідеологія **К.** стала першою (причому негативною) реакцією на цю ідею, то з боку лібералізму та соціалізму спостерігалося позитивне ставлення до змін. Відмінність полягала в розумінні хар-ру процесу змін. В ідеології лібералізму, яка вийшла на іст. арену другою (після **К.**) вважається, що змінам має бути притаманний реформаторський хар-р, вони повинні бути поступовими (еволюційними) та раціонально осмисленими. В ідеології соціалізму, навпаки, вважається, що зміни мають бути революційними.

Отже, недовіра до новацій стала однією із засадничих рис **К.** Разом із тим, **К.** не заперечує зміни загалом, просто консерватор покладається на вищу мудрість (Бог) чи авторитет, який спостерігатиме за всіма змінами, ретельно упорядковуючи їх. Як зазначав Е. Берк: «я ні в якому разі не виключав би зміни; але коли б навіть щось змінював, то для того, щоб зберегти». **К.** характеризується опозиційністю щодо рішучих змін, неприйняттям різких радикальних заходів, екстремізму. Для **К.** притаманна орієнтація на збереження традиц. цінностей (національних, релігійних, цивілізаційних), устоїв, вірувань, недовіра до абстрактних теорій тощо. У розумінні хар-ру сусп. розвитку **К.** дотримується еволюційної інтерпретації сусп. поступу. **К.** надає вагомого значення спонтанно сформованим ін-там (приміром, мова, мораль, звичаї, цінності тощо). Але це захоплення з боку консерваторів стосується найчастіше тих спонтанних інституцій, які з'явилися в минулому. **К.** із підозрою та недовірою ставиться до тих спонтанних утворень, які лише визрівають. Разом із тим, вельми важливою для **К.** є та обставина, що він, усвідомлюючи важливість ірраціональної компоненти в держ. житті, не прагне усунути її адмін. заходами.

В ідеології **К.** вважається, що приватна власність є недоторканною. Позиція щодо обмеження держ. втручання в економіку зумовлює вибір ринкової економіки як **К.**, так і лібералізмом. В економіці **К.** вітає вільний ринок, хоча в окремих галузях він виступає за протекціонізм, що споріднює його з соціалізмом. Консерватор менше переймається

проблемою необхідних важелів обмеження управлінської влади, аніж тим, хто їх буде застосовувати. Консерватор глибоко впевнений, що коли управління належить порядним людям, його не варто достатньо жорстко обмежувати. Щодо проблеми пріоритетності колективістських чи індивідуалістських цінностей у **К.** вважається, що колективом мусить правити еліта сусп-ва.

У **К.** так само, як і в соціалізмі пріоритетною є позиція, що у сфері моральних переконань допустимим є примус у нав'язуванні ін. людям цінностей, які схвалюються в рамках ідеології **К.** Д-ва для **К.** – це не лише джерело та захисник законів, але й захисник моралі.

У США (після створення д-ви) виникнули два варіанти лібералізму – «поміркований» та «демократичний» (або «прогресисти»). На думку адептів «поміркованого» лібералізму (Дж. Адамс, О. Гамільтон, Дж. Медісон та ін.), пріоритетність слід надавати екон. лібералізму, на відміну від політ. лібералізму, який, сповідуючи ідеали демократії, врешті здатний призвести до охлократії. У 1930-х рр. під час Вел. депресії в США «помірковані» ліберали отримали назву «консерваторів», а «прогресистів» стали називати «лібералами». Тобто, «поміркована» інтерпретація лібералізму трансформувалася в **К.** амер. зразка, який захищав інтереси буржуазії на відміну від європ. **К.**, що стояв на захисті привілеїв аристократії. З тих часів тенденція опори на екон. лібералізм відстежується в амер. **К.** до сьогодні.

Якщо раніше **К.** протиставлявся лібералізму, то в 1970-х рр. означився своєрідний лібер.-консерв. консенсус. Як зазначав Г. Сорман, **К.** – це позиція, лібералізм – це модель, проект сусп-ва. Разом із тим, завищені очікування стосовно всемогутності «д-ви заг. добробуту» («welfare state») певним чином призвели до краху лібер.-консерв. консенсусу 1970-1980-х рр.

У др. пол. ХХ ст. цінності **К.** певним чином став відображати неоконсерватизм (Н. Глейзер, І. Крістол, Дж. Вілсон та ін.), який, набувши популярності у кін. ХХ ст., примирив

лібералізм із традиц. сусп. цінностями. Неоконсерватизм характеризується зверненням до науки як до засобу вирішення сусп. проблем, запровадженням менеджерського підходу у держ. та глобал. управлінні, обмеженням соц. програм, використанням низки неолібер. принципів, зверненням до етичних норм як важливого підґрунтя у функціонуванні економіки і політики тощо. В основі неоконсерватизму лежить теорія монетаризму М. Фрідмана. Згодом ідеї М. Фрідмана стали основою неоконсервативної політики М. Тетчер («тетчеризм») та Р. Рейгана («рейганоміка»).

На поч. ХХІ ст., на думку П. Кругмана (праця «Кредо ліберала»), один із парадоксів Америки став полягати у тому, що ті, хто називали себе лібералами, насправді є консерваторами. У той же час ті, хто називали себе консерваторами, насправді – у більшості випадків – є крайніми радикалами. Якщо ліберали стають на захист давно існуючих ін-тів (приміром, соц. страхування), то консерватори прагнуть приватизації цих ін-тів. Відповідно, Демокр. партією США було здійснено дрейф від лібералізму до консерватизму. Республіканці, навпроти, іменуючи себе консерваторами, фактично поступають як радикали, які «добиваються демонтажу ін-тів, що стали базовими елементами суч. соц. структури США». Неоконсерватизм у кінці ХХ ст. – на поч. ХХІ ст. демонстрував специф. відмінності саме у сфері зовн. політики, набуваючи свого подальшого розвитку в лавах Республ. партії США. Неоконсерватори в США в однополярному світі кінця 1990-х років дотримувалися у зовнішньополіт. стратегіях домінування політики односторонності (унілатералізму), особливо у воєнно-політ. сфері. Зокрема, вони вважали своєю місією насадження лібер.-демокр. цінностей (експорт демократії), причому, іноді навіть силовими методами. Тобто, на зламі тисячоліть ідеологія неоконсерватизму поєднувала стратегію амер. унілатералізму у царині зовн. політики та екон. лібералізм у царині економіки. Разом із тим, сумнівним видається твердження щодо приналежності суч. неоконсерватизму до заг. консервативної течії. У

проблематиці зовн. політики – яка сьогодні є ключовою для неоконсерватизму – ця ідеологія рівновіддалена і від республіканців, і від демократів. Див.: *Неоконсерватизм /Г. Куц/*

Консолідація – третій (завершальний) етап переходу (транзиту) від одного типу політ. режиму до ін. Це процес зміцнення нового політ. режиму засобом закріплення та формалізації (зокрема, у вигляді права) його правил гри за одночасного поширення серед сусп-ва позицій і поведінок, які відповідають логіці нового режиму, що призводить до стабільності та рутинізації діяльності основних ін-тів цього режиму, а також виключає можливість самовільної зміни суті режиму частиною еліти і/або сусп-ва без згоди на то, іншої (або інших) частини.

Виокремлюють чотири підходи до розуміння **К.**: 1. *процедурний*, згідно з яким **К.** є адаптацією та стабілізацією демокр. структур і норм, які громадян. сусп-во частково або повною мірою визнає за правомочні (Л. Морліно); 2. *телеологічний*, за яким консолідацію розуміють як процес, що веде до досягнення новим режимом легітимності й ефективності (Х. Лінц); 3. *процедурно-телеологічний* (Г. О'Доннелл), який поєднує перші два підходи. Для Г. О'Доннелла вона є процесом переходу від демокр. урядів, виникнення яких означає закінчення першої фази трансформації, до демокр. режиму, під яким розуміється набір ефективно функціонуючих демокр. ін-тів (особливо сильного парламенту та незалежної судової гілки влади), стабільних форм репрезентації, а також всезагального прийняття демократії як реально найкращої системи політ. орг-ції. 4. *Елітаристський* (М. Бартон, Р. Гантер, Дж. Хіглі) за яким ключем до стабільності та міцності демокр. систем є укладення консенсусу між елітами щодо демокр. правил гри та цінності демокр. ін-тів. Попри те, що в рамках всіх підходів **К.** розглядається в контексті демокр. перспективи (тобто в межах «класичної» парадигми транзиту), усі вони дають можливість (після певної модифікації) судити про консолідацію інших, не-

демокр. або частково демокр. режимів. Див.: *Демократизація; Лібералізація; Транзит; Транзитологія /Г. Шипунов/*

Конституція Пилипа Орлика. 5 квітня 1710 р. на спеціально скликаній раді в Бендерах Пилипа Орлика було обрано гетьманом Укр. д-ви. У день виборів між Пилипом Орликом і козацькою старшиною було укладено угоду, що не тільки регулювала відносини між ними, а й конституювала внутр. устрій гетьман. д-ви. Документ, названий *Pacta et Constitutiones Legum Libertatumque Exercitus Zaporoviensis*. **К.П.О** отримала назву «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» і, власне, її називають першою конституцією України.

Конституція складалася зі вступу та 16 статей, різних за обсягом і значенням, які стосувалися переважно практ. політики, а не принципів. Вступна частина обґрунтовувала ідею самостійної і незалежної України, розкривала історію козацтва та відносини України з суміжними д-вами. Гол. постулатом документу була повна незалежність України від Польщі та Москви.

У першому параграфі розглядалося питання про віру. Православ'я проголошувалося держ. релігією, а також передбачалося автокефалія укр. церкви при формальному підпорядкуванні Константинопольському Патріархату. Другий пункт визначав кордони Укр. д-ви, які встановлювалися відповідно до умов Зборівського мирного договору 1649 р. з Річчю Посполитою. Гетьман повинен був забезпечити непорушність і охорону кордонів (сприяти поверненню в Україну полонених і домагатися відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні війною). У п'ятому пункті стверджувалося повернення у володіння Війська Запорізького Трахтемирова, Кодаку, Калебердиди, Переволочної з прилеглими землями та необхідність зруйнування моск. фортець, збудованих на Запоріжжі. У шостому параграфі визначені осн. принципи держ. правління в Україні. Всі найважливіші держ. справи вирішувалися гетьманом спільно з генер. старшиною, полковниками і генер. радниками від кожного полку.

Передбачалося тричі на рік (на Різдво, Великдень і на свято Покрови Богородиці) у гетьман. резиденції збирати Генеральну Військ. Раду. У Раді мала брати участь генер. старшина, полковники, сотники, генер. радники і послі від Низового Війська Запорізького.

Наступні пункти Конституції обмежували судову та фін. владу гетьмана. Усі важливі судові справи, у т. ч. про образу гідності гетьмана передавалися на розгляд Генер. Військ. Суду. Гетьман не мав права одноособово розпоряджатися держ. скарбницею. Скарбницю очолював генер. скарбник, який розпоряджався прибутками за згодою гетьмана. На утримання гетьмана виділялися маєтки у Шептаківському повіті і частина земель Війська Запорізького. Все це стосувалося і полковників. Гетьман повинен був здійснювати заг. нагляд за діяльністю адмін. органів, затверджувати вибір вищих урядовців і полковників; намагались не допускати зловживань козац. старшиною відносно козаків і посполитих; звільняти від податків і повинностей козац. удів і сиріт та деякі ін. категорії населення. Значна увага приділялася фін., екон. і військ. питанням (проведенню ревізії держ. земель, запровадженню фіксованих мит і різних зборів, скасуванню оренд). Текст конституції був складений лат. і руськ. (укр.) мовами.

Висвітлюючи головні принципи побудови д-ви, її статті передбачали встановлення нац. суверенітету і визначення кордонів Укр. д-ви; забезпечення демокр. прав людини, зокрема захист непривілейованих сусп. прошарків; визнання трьох складових чинників правового сусп.-ва, а саме – єдності і взаємодії трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої і судової.

Укладання та прийняття такого важливого документа на поч. XVIII ст. засвідчили високий рівень політ. культури українців, адже окремі його положення на багато десятиліть випередили правову думку деяких європейських народів. **К.П.О.** була пройнята демокр. духом і визначала прогресивний іст. напрям розвитку держ. реформ. Хоч і не була вона втілена в життя, однак залишилася однією з найвидагніших іст. держ.-політ. пам'яток. /Т. Бевз/

Конструкція знакова політична – інтегральне поєднання політ. знаків, яке має самостійне політ. значення. **К.з.п.** як категорія семіотики політики почала розроблятися завдяки працям дослідників у цій галузі (Г. Почепцова, І. Лебедева, Р. Рахімова, А. Хабібулліна та ін.). Узагальнивши результати наук. пошуку, можна визначити, що *політ. знак* – це елемент дійсності, обраний або створений людиною, який має політ. значення. Політ. знак поєднує в собі означення, означуване та об'єкт політ. дійсності, який позначається. Таким чином, він містить у собі: 1) зовн. вираз, форму, оболонку – означення; 2) предмет думки, який означається, найчастіше він виражений у понятті – означуване; 3) існуюче в реальному світі явище політ. дійсності (предмет, процес, статус, система відносин), які позначаються. Процес становлення політ. знаків проходить три стадії – формування знаків-індексів, знаків-копій, знаків-символів. І хоча переважну більшість політ. знаків складають політ. знаки-символи, однак можна констатувати наявність знаків-індексів і знаків-копій у політиці, що свідчить про відповідну генезу політ. знаків, специфіку перебігу та осн. стадії даного процесу.

К.з.п. є інтегральною складовою частиною політ. реальності, стійким та змістовно цілісним поєднанням політ. знаків. Конфігурація політ. знаків, втілена в ній, відображена в окремому політ. понятті. Тобто **К.з.п.** є інтегральним знаковим утворенням, яке має окреме, самостійне політ. значення, і цим відрізняється від складного політ. знаку, який теж складається із кількох знаків, однак вони не змістовно, а за своєю сукупністю об'ємно доповнюють, синонімічно підсилюють певне одне поняття.

Семіотичні поняття «політ. знак» і «**К.з.п.**» характеризують специфіку структурної орг-ції політики як знакової системи, розкривають її складну, ієрархічну побудову, визначають первинні і осн. частини знакової системи політики, т. ч., мають особливе значення для розуміння сутності і специфіки орг-ції політ. реальності, яка є предметом філос.-політ. досліджень сучасності.

Онтологічне значення **К.з.п.** полягає у тому, що вона відображає знаковий спосіб існування політики, тобто є особливою формою онтології політики, знаковим проявом її буття у всій повноті відносин між її складовими елементами на всіх структурних рівнях даної ієрархічно організованої системи.

Гносеологічне значення **К.з.п.** визначається тим, що пізнання політики передбачає її аналіз з позицій різних підходів і за допомогою різної термінології, категоріального апарату. Цей процес обумовлений у т. ч. тим багатим розмаїттям проявів політики, яке фіксується при спробі її пізнання, осмислення та побудові її цілісного бачення. Збагачення політичної теорії та філософії політики семіотичними підходами розкриває ті сторони політ. буття, які не можна відтворити в ін. спосіб. У даному понятті фіксується особливе знання про політику як об'єкт пізнання людини.

Аксіологічне значення **К.з.п.** обумовлене ієрархічністю та ін. знаковими характеристиками, зокрема, структурованістю елементів політ. реальності, які корелюють із визначними особливостями орг-ції системи політ. цінностей, відношеннями між ними та сукупністю оцінок із боку політ. суб'єктів.

Антропологічне значення **К.з.п.** полягає у тому, що народжує, змінює та інтерпретує політ. знаки саме людина – зі своїм світоглядом, тобто цілісним духовним утворенням – інтегративною єдністю ціннісних установок і орієнтирів, принципів, ідеалів, надій, вірувань та багатьох ін. елементів, які характеризують як місце людини у світі в цілому, так і місце політики у цій світоглядній системі. Саме ці уявлення про світ, саму себе, своє місце у світі політики накладають відбиток не лише на особливості тлумачення змісту політ. знаків (семантику політики), але і на спосіб сприйняття людиною змісту даних знаків, ін. словами, визначають специфіку особистісної оцінки суб'єктом здійсненої ним інтерпретації символічного смислу знаку, вираженої у ставленні до нього.

Праксеологічне значення **К.з.п.** обумовлене потребою розв'язати низку завдань у ца-

рині політ. практики, що неможливо зробити без адекватного розуміння природи, сутності та структурної орг-ції політики. Фіксація знаково-символічних форм і закономірностей функціонування політики істотно допомагає як у філос.-теорет. осмисленні політики, так і в політ. освіті, вихованні та безпосередньо у політ. діяльності. **К.з.п.** вказує на самостійно значимий політ. феномен, позначає окреме політ. явище і поряд із політ. знаком є важливим елементом когнітивної структури політ. реальності, розкриває зміст і сутність структур, в які організоване політ. буття, характеристики та ознаки політики як об'єкта пізнання. /О. Павлишин/

Консультації з громадськістю – форма залучення громадян до участі в управлінні держ. справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів публ. влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості в діяльності цих органів. **К. з г.** проводяться з питань, що стосуються сусп.-екон. розвитку д-ви, реалізації та захисту прав і свобод громадян, задоволення їх політ., екон., соц. та ін. інтересів. Результати проведення **К. з г.** ураховуються органом публ. влади під час прийняття остаточного рішення або в подальшій його роботі. **К. з г.** проводяться у формі публ. громад. обговорення (*безпосередня форма*) та вивчення громад. думки (*опосередкована форма*).

Публ. громадське обговорення передбачає орг-цію і проведення: а) конференцій, форумів, громад. слухань, засідань за круглим столом, зборів, зустрічей із громадськістю; б) теле- або радіодебатів, інтернет-конференцій, електронних консультацій. *Вивчення громад. думки* здійснюється шляхом: а) проведення соціол. досліджень та спостережень (опитування, анкетування, контент-аналіз інформаційних матеріалів, фокус-групи тощо); б) створення телефонних «гарячих ліній», проведення моніторингу коментарів, відгуків, інтерв'ю, ін. матеріалів у друкованих та електронних ЗМІ для визначення позиції різних соц. груп населення та заінтересованих сторін; г) опрацювання та узагальнення ви-

словлених у зверненнях громадян пропозицій і зауважень з питання, що потребує вивчення громад. думки.

В обов'язковому порядку проводяться **К. з г.** у формі публ. громад. обговорення щодо: проектів нормативно-правових актів, що мають важливе сусп. значення і стосуються прав, свобод, інтересів і обов'язків громадян, а також актів, якими передбачається надання пільг чи встановлення обмежень для суб'єктів господарювання та ін-тів громадян. сусп-ва, здійснення повноважень місц. самоврядування, делегованих органами виконавчої влади відповідним радам; проектів регуляторних актів; проектів держ. і регіон. програм екон., соц., культ. розвитку, рішень про стан їх виконання; звітів гол. розпорядників бюджетних коштів про їх витрачання бюджетних коштів за минулий рік.

Ефективною і розповсюдженою формою **К. з г.** є підготовка «зелених та білих книг». «Зелена книга» – осн. консультаційний документ про політику, запропоновану органом публ. влади, який допомагає йому привернути увагу громадськості до проблем або можливостей, що виникають, а також з'ясувати ставлення громадян до можливих механізмів вирішення проблеми або використання наявних ресурсів. Метою підготовки «зелених книг» є відображення повного циклу вироблення політики: від формулювання проблеми до оцінки результатів впровадження політики. «Зелена книга» є позицією органу влади щодо осн. проблем у відповідній сфері публ. управління, причин їх існування та шляхів подолання – своєрідною пропозицією до діалогу із зацікавленими сторонами, бо реалізація запропонованих у ній новацій потребуватиме зусиль не лише ініціатора дискусії, а й громадськості. Її завданням є привернення уваги громадськості до проблеми та з'ясування ставлення зацікавлених сторін до можливих механізмів вирішення проблеми або використання наявних ресурсів. Для управлінців підготовка «зелених книг» є також ефективним інструментом передбачення можливої реакції сусп-ва на майбутні управл. рішення з метою запобігання помилкам. «Біла книга» – доклад-

на заява про політику, що представляє сформовану позицію органу публ. влади за результатами проведення консультацій і врахування пропозицій/рекомендацій, сформульованих громадянами. Завдання «білої книги» – допомогти керівництву органу влади донести громадськості засади політики, що є відповіддю на нові виклики, і отримати зворотну інформацію про сприйняття її сусп-вом. Після громад. обговорення пропозиції, викладені у «білій книзі», фактично стають основою управл. (політ.) рішення, набираючи форми проекту нормативних (законодавчих, регуляторних) актів або програмних документів, у яких викладені конкретні заходи, спрямовані на вирішення проблеми.

Для координації заходів, пов'язаних із проведенням **К. з г.** та моніторингу врахування громад. думки, при органах виконавчої влади утворюються *громадські ради*, що діють на підставі положень, що затверджуються цими органами. Ці консультативно-дорадчі органи функціонують при центр. і місц. органах виконавчої влади з метою забезпечення відкритості діяльності цих органів та створення орг.-прав. засад участі громадян у процесі формування та реалізації держ. і регіон. політики. До складу громад. ради включаються представники громад. орг-цій, профес. спілок та ін. об'єднань громадян, органів місц. самоврядування, ЗМІ. /В. Малиновський/

Контамінація (англ. *contamination*) – механічний вплив певних зовн. чинників на перебіг і результати виборчого процесу, партійну та виборчу системи. В політ. науках здебільшого вивчають **Ефект контамінації** (англ. *contamination effect*) – підвищення результату партії у багатомандатних виборчих округах завдяки висуванню нею найпопулярніших кандидатів у одномандатних округах за умови використання змішаної виборчої системи на виборах різних рівнів у межах всієї д-ви. **Е.к.** спостерігають при використанні такого різновиду змішаної системи як система паралельного голосування (non-compensatory mixed system), коли місця, здобуті за пропорційним складником, розподіляються неза-

лежно від результатів у одномандатних мажоритарних округах, підвиду «суперпозиції» (the «superposition» subtype), який поєднує виборчі правила, загальні для всієї країни. В основі **Е.к.** лежить принцип стратегічного голосування виборців, коли виборці, віддаючи свій голос за того чи того кандидата, партію, прагнуть вплинути на результати голосування й опосередковано брати участь у розподілі мандатів, а тому обирають одного з перших двох кандидатів у рейтингу в мажоритарному окрузі та голосують за виборчий список партії, незалежно від того, чи поділяють ідеолог. цінності, погляди, викладені в програмі, або ж голосують стратегічно за партію та чесно за кандидата в мажоритарному окрузі, що сприяє багатопартійності (Е. С. Херрон, М. Нішікава). **Е.к.** чітко проявляється при застосуванні змішаної системи упродовж кількох електоральних циклів поспіль. Найбільше **Е.к.** вивчений на прикладах електоральних процесів Японії, Росії, Німеччини, Італії, Литви, Угорщини, України (Г. Голосов, П. Джонсон, У. Мічіо, М. Нішікава, О. Павлюк, К. Тотчер, Ф. Феррера, Е. Херрон та ін.). Технологія використання **Е.к.** надає можливість навіть невеликим політ. партіям здобути місця в парламенті завдяки перемозі окремих популярних кандидатів у округах, бо механічний ефект за змішаної системи є менш загрозливим для малих партій, ніж механічний ефект за мажоритарної системи. За наявності пропорційного складника результат політ. партії покращує вдаль розміщення рейтингових кандидатів в одномандатних мажоритарних округах. В Україні на виборах органів місц. самоврядування 2010 р. провладні партії, особливо в електорально несприятливих для себе зах. областях, висували кандидатами в депутати в одномандатних мажоритарних виборчих округах авторитетних голів та заст. голів районних адміністрацій, нач. управлінь та відділів обласних і державних адміністрацій, директорів держ. та комун. підприємств, міністрів та заступників міністрів (О. Павлюк). Завдяки **Е.к.** було максимально збільшено результат Партії Регіонів у багатомандатному окрузі на всій території України.

У Японії **Е.к.** дає можливість невеликим політ. партіям здобути місця в парламенті завдяки перемозі окремих кандидатів у округах над представниками Лібер.-демокр. партії та Демокр. партії. **Е.к.** приносить результат уже на наступних виборах, посилюється, якщо політ. сила висуває своїх кандидатів в одних і тих же округах декілька років підряд і перемагає в них; висуває кандидатів в округах, у яких на попередніх виборах була не представлена; відмовляється від безперспективних прогративних округів. **Е.к.** допомагає партії проаналізувати свої здобутки та помилки і на основі отриманих даних сформувані чітку та ефективну стратегію на наступні виборчі перегони. **Е.к.** впливає на партійну систему, сприяє багатопартійності, збільшує індекс ефективної к-сті партій вище 2,00, що спростовує закон М. Дюверже щодо формування двопартійної системи, адже мажоритарний складник виборів сприяє виживанню малих партій, дає шанс на перемогу в мажоритарних округах і отримання представницьких мандатів. Показники малих партій у них зростають за рахунок того, що партії висувують кандидатів у якомога більшій кількості округів, а тому невеликі партії можуть уникати союзів з великими партіями та отримувати мандати в представницькому органі за рахунок мажоритарних кандидатів (У. Мічіо). В політ. системах із нерозвиненими політ. партіями (напр., Росії, України), явище **К.** сприяло посиленню фрагментації та значно ускладнювало розробку та втілення коаліційної стратегії в парламенті (Г. Голосов, О. Павлюк). У Росії окремі кандидати то входили до складу фракцій великих партій, то створювали власні окремі коаліції, які часто були ситуативними та недовготривалими. /С. Юрійчук/

Контреліта (фр. *élite* – найкраще, добірне і лат. *countra* – проти) – опозиційна до правлячої політ. еліти частина бюрократії, соц. група, яка бореться за право на входження в еліту або створення нової; суб'єкт політики, що діє організовано (легально чи ні) і прагне отримати владу або передати її ін. політ. силі.

В. Парето ввів у наук. обіг термін «еліта». У «Трактаті з загальної соціології» він визна-

чив її як групу осіб, котрі мають вищі показники у своїй галузі діяльності. Висуванню людей в еліту сприяє наявність у них специфічних психол. якостей, напр., інстинкту комбінацій, уміння передбачити і виявляти приховані потяги мас. На думку вченого, у сусп-ві поряд з елітою завжди існує **К.** (потенційна еліта) – особи, які за психол. якостями могли б увійти в еліту, але не ввійшли через своє соц. становище. Найнижчу верству сусп-ва становить нееліта – ті, хто не має ні суб'єктивних, ні об'єктивних можливостей ввійти в еліту. Сама еліта не є незмінною, а перебуває у безперервній трансформації. Коли **К.** досягає певних показників у розвитку, вона посідає місце правлячої еліти, а кол. правляча еліта, втративши кращі якості, переходить у нееліту. Подібний колообіг еліт дослідник описав як «закон циркуляції еліт». Зміна еліт дає змогу зберегти соц. рівновагу, бо забезпечує прихід до влади еліт із якостями, затребуваними сусп. ситуацією. Поновлення може здійснюватися у двох формах: поступальній (вибори та кооптація у свої ряди представників **К.**) і обвальній. Останній варіант – це революції та перевороти. Одна й та сама лідируюча верства одночасно не домінуюча у всіх сферах сусп. життя: історично прогресивний клас панує зазвичай в екон. та ідеол. сферах, а історично відживаючий – у сфері держ. влади. На етапі формування капіталізму клас феодалів, що володів держ. владою, мав займати прогресивний клас буржуазії, який домінував у екон. та ідеол. сферах. За суч. умов, коли в розвинутих країнах відбувається процес переходу до постіндустріальної стадії розвитку, можливо припустити, що правлячій еліті, яка безпосередньо утримує владу і здійснює її, може протистояти контрелітна група політ. тиску.

Гол. мета політ. діяльності **К.** – відвоювання влади у правлячої еліти. Однак це – не єдина мета: сили, котрі змагаються з владою, прагнуть захопити держ. владу нерідко для того, щоб реалізувати певну політ. доктрину, концепцію, програму. У випадку, коли **К.** знаходиться в стадії формування, згадуване завдання виконують угруповання політ. еліти способом здійснення поступової модифіка-

ції політики в потрібному для них напрямі. Методи та способи дій, до яких вдається **К.**, охоплюють широкий спектр політ. засобів, серед котрих найпоширеніші: політ. пропаганда своїх цілей та ідеол. б-ба зі супротивниками в ЗМІ, формування громад. думки; створення політ. партій та участь у виборах; б-ба в середовищі держ. органів і парламентської діяльності; формування груп політ. тиску; використання механізмів криптократії (підйом таємної фінансової влади).

На суч. етапі сусп.-політ. розвитку **К.** утворюють переважно політ. функціонери або певні їх представники, що намагаються послабити владу керівної еліти (напр., у парламенті) й узяти на себе частину її ф-цій. Для суч. України це особливо характерно, бо тут у політ. системі спостерігається абсолютна інтеграція адмін. та політ. влади. Хоча в політиці можливе також виникнення ситуації, коли **К.** репрезентує соц. група, яка не входить до складу чільної сили й не прагне увійти в нову еліту, а намагається лише позбавити влади існуючу еліту і створити нову, прогресивнішу групу обраних сил для оптимального здійснення політ. влади. /А. Митко/

Контроль громадський – один із механізмів участі громадян в управлінні держ. справами та контролю за діяльністю органів публічної влади, важливий чинник забезпечення законності в сфері держ. управління та місц. самоврядування, без якого існування демократії неможливе. **К.г.** відіграє важливу контрольну ф-цію у розвинених демократіях. Від рівня його впливу на сусп.-політ. життя та на органи публічної влади зокрема – можна визначити рівень демократичності тієї чи ін. країни. Світова практика показала, що **К.г.** є невід'ємною частиною громадян. сусп-ва, а його відсутність чи мінімальний вплив указують на безправність основної маси населення перед свавіллям владних структур авторитарної системи.

К.г. як засіб забезпечення законності в діяльності держ. і муніцип. органів суттєво відрізняється від усіх ін. видів контролю. Ця відмінність полягає, насамперед, у тому, що

всі суб'єкти **К.г.** виступають від імені громадськості, а не д-ви. Тому їх контрольні повноваження, як правило, не мають юридично-владного хар-ру, а рішення за результатами перевірок носять рекомендаційний хар-р. Для **К.г.** характерною рисою є попередження порушень у сфері публічної влади за допомогою засобів сусп. впливу. Як і держ., **К.г.** базується виключно на правових засадах. **К.г.**, без якого існування демократії неможливе, є важливим чинником забезпечення законності у сфері держ. і муніцип. управління, механізмом участі громадян в управлінні держ. і місц. справами.

Суб'єктами **К.г.** є: політ. партії, професійні союзи, молодіжні та інші громад. орг-ції, органи самоорг-ції населення, трудові колективи, збори громадян за місцем проживання, а також окремі громадяни, ЗМІ. Останні, окрім здійснення комунікативних ф-цій між д-вою, сусп.-політ. інституціями та громадянами, покликані реалізовувати надзвичайно важливу ф-цію **К.г.** за діяльністю органів публічної влади. При цьому необхідною умовою ефективного функціонування мас-медіа є їх незалежність, у першу чергу, від владних структур. Це відповідає ф-ції преси, як «сторожового пса демократії», «громад. контролера за діяльністю уряду».

К.г. хоча і є одним із видів неформального контролю, однак може бути урегульований законодавчо. Напр., у Законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» передбачено здійснення **К.г.** за виконанням законів у сфері запобігання і протидії корупції, з використанням при цьому таких форм контролю, які не суперечать законодавству. /В. Малиновський/

Конфлікт міжнародний – безпосереднє або непряме зіткнення двох або кількох учасників міжнар. відносин (д-в, груп д-в, народів, політ. рухів тощо) за можливість реалізації своїх життєво важливих або принципів інтересів на основі наявних між ними протирічч об'єктивного чи суб'єктивного характеру. За своїм походженням ці протиріччя і породжені ними проблеми у взаєминах між суб'єктами міжнар. відносин можуть бути

територ., нац., реліг., екон., військ.-стратег., наук.-техн. тощо. Але в цілому **К.м.** завжди набуває політ. форми, оскільки ці суперечності усвідомлюються д-вами з притаманною їм внутр., зовн. і військ. політикою і через механізми формування та здійснення цієї політики. Виникнення і розвиток **К.м.** пов'язані не тільки з об'єктивними протиріччями, що виникають у відносинах між д-вами, але і з такими суб'єктивними чинниками, як зовн. політика самих д-в. Суб'єктами **К.м.** можуть бути д-ви, міждерж. об'єднання, міжнар. орг-ції, організаційно оформлені сусп.-політ. сили всередині д-ви або на міжнар. арені. У ході конфлікту може змінюватися ступінь і навіть хар-р зацікавленості сторін у конфлікті, може змінюватися і місце конфлікту в ієрархії цілей кожного з учасників, розширюватися або зменшуватися саме число учасників. Найбільш істотними характеристиками **К.м.** виступають динамічні взаємодії двох або більше суб'єктів міжнар. відносин, що мають форму протиборства з приводу досягнення взаємнесумісних і взаємовиключних цілей та інтересів. Досягнення такого роду цілей передбачає активне втручання в дії протилежної сторони, що перешкоджає реалізації нею будь-яких переваг і прагнень.

Політ. наука і практика міжнар. відносин знає різні типи і види **К.м.** Однак єдина, визнана усіма дослідниками типологія відсутня. Найбільш часто в класифікаціях **К.м.** зустрічається їх поділ на симетричні й асиметричні. До симетричних належать такі конфлікти, які характеризуються приблизно рівною силою залучених до них сторін. Асиметричні ж конфлікти – це конфлікти з різким розходженням потенціалу конфліктуючих сторін. *За геогр. критерієм* виділяють локальні, регіональні, глобальні **К.м.** *За засобами К.м.* поділяються на збройні і незбройні. *За сферою суперечностей:* дипломатичні, економічні, ідеологічні, етнічні, військово-стратегічні **К.м.** *За тривалістю:* короткотривалі, середньотривалі, довготривалі, затяжні.

Причинами суч. **К.м.** є ріст націоналізму та фундаменталізму як реакція на процеси глобалізації; проблеми, пов'язані з розповсю-

дженням зброї; непрості відносини між індустріальними та сировинними країнами; перебудова світової політ. системи та відхід від Вестфальської моделі, що впливає на хар-р самих конфліктів. Насамперед, зі світової арени практично зникли класичні **К.м.**, які були типовими для періоду розвитку державо-центричної моделі. Під класичним **К.м.** мається на увазі явище, коли обидві сторони визнають одна за одною статус д-ви. Це визнається також ін. д-вами та міжнар. орг-ціями. На зміну міждержавним прийшли внутр. конфлікти, які здебільшого протікають у межах однієї д-ви. Виділяють 3 групи таких конфліктів: 1) конфлікти між центр. владою та етн. (реліг.) групою; 2) конфлікти між різними етн. чи реліг. групами; 3) конфлікти між д-вою і недерж. структурою (напр., терористичною орг-цією). Зміна хар-ру суч. конфліктів від міждерж. до внутр. не означає зниження їх міжнар. значимості. Навпаки, в результаті появи великої к-сті біженців, залучення до врегулювання конфліктів багатьох д-в та орг-цій, у т. ч. неурядових, внутрідержавні конфлікти все яскравіше набувають міжнар. забарвлення. /Т. Сидорук/

Конфлікт пам'ятей – різновид соц.-політ. конфлікту, предметом якого є не дійсне, а минуле та його репрезентації у режимі реального часу різними сусп. групами; це здебільшого не міжособистісні, а надіндивідуальні, політ. конфлікти, що є визначальними для сусп.-політ. розвитку. Конкурентні відносини у сфері інтерпретацій минулого нерідко призводять до затяжних, часом невичерпних конфліктів, які щораз поповнюються новими свідченнями, скаргами, з'ясуванням спірних обставин. Актуалізація **К.п.** відбувається у міру усвідомлення контрsubj'ектами суперечливості політ. інтересів у трактуванні подій минулого, формування ними протилежних або суттєво різних цілей щодо предмета боротьби та ворожих цілей один проти одного.

У **К.п.** відображаються особливості між-регіональних, міжетнічних, міжконфесійних, міжгенераційних розбіжностей, протистояння за лініями «село – місто», «народні маси – по-

літ. еліти», ціннісні, ментальні, цивілізаційні та ін. розколи. **К.п.** постають на ґрунті низки протиріч: суперечність між абсолютною істиною (затребуваною ідеалами справедливості, законності, моральної відповідальності) та відносністю сьогоденної оповідальної правди; конфлікт між об'єктивним викладенням фактів і вимогами політ. доцільності і прагматизму; вибір більшої вигоди та сусп. користі між компромісною пам'яттю та дискусіями про минуле; протиріччя між цінністю «безпосередньої пам'яті» (повагою до переживань людей) та офіц. тлумаченнями цієї пам'яті, прагненням підвести її під абстрактні категорії, іст. відповідники, юрид. поняття.

У суч. наук. л-рі є схожі за значенням поняття. Йдеться, зокрема, про «війни пам'ятників», що стосуються доцільності встановлення або деконструкції меморіалів, присвячених іст. діячам чи подіям (О. Удод, Л. Чупрій). Говорять також про «війни пам'ятей», тобто кардинальні заходи, що відбуваються із кожною новою зміною політ. курсу – знесення пам'ятників, перейменування вулиць, відміна свят тощо (С. Коен, А. Портнов, В. Шнирельман). Ж. Мінк називає **К.п.** «войовничими вимогами ідентичності», про які заявляють на внутр. політ. арені та перед усім світом, нерідко інструменталізують, вдаючись до антонімічності зображення минулого у категоріях «свій» – «чужий», «жертва» – «злочинець». Конфліктуючі сторони у подібних протистояннях практично не відрізняються за своїми методиками дій: ідеологізація історії, покарання за інакодумство, уніфікація уявлень про минуле у навчальних закладах тощо. Крихкі компроміси, кон'юктурні домовленості, притаманні політ. світу, лише поглиблюють існуючі непорозуміння пам'яттєвого простору.

Поняття «**К.п.**» варто відрізнити від дефініції «конфлікт пам'яті» (внутр. суперечність, амбівалентність, нашарування протилежних уявлень про минуле). **К.п.** поглиблює складний психол. стан людини. Це специфічні внутр. переживання, коли попередні знання та судження про історію свого народу, регіону, етносу, сім'ї тощо не співвідносяться або всту-

пають у антагоністичні позиції до нещодавно набутих іст. знань та відомостей. **К.п.** – це суперечність, що може виникнути між набутих знанням про минуле у сім'ї та пропонованими образами про це ж минуле у шкільних програмах; між особисто пережитим/сприйнятим та пізніше відрефлексованим/переосмисленим у нових сусп.-політ. умовах тощо. **К.п.** може перерости у глибоку внутр. травму індивіда. Він обумовлений множинністю самоідентичностей та відповідними вимогами кожної з них. Тут сімейні традиції розходяться з офіц. декларованими наративами, внутр. переживання з громад. обов'язками, раціональні міркування з ідейними переконаннями тощо.

К.п. можна умовно розподілити на *реальні* та *надумані* (штучно створені). Суб'єктами реального суперництва стають свідки, активні учасники певних подій минулого або їх нащадки. Успадковані конфронтаційні спогади таких сусп. груп генерують протиборства в реальному часі. Серед причин та індикаторів соц.-політ. напруженості слід враховувати спадщину конфлікту в минулому та історію невирішених конфліктів. Реальні **К.п.** вичерпують себе з часом (коли зникають живі очевидці, «жива пам'ять») або поступово переходять в стан відкритої громад. дискусії.

На відміну від реального, предмет надуманого **К.п.**, зазвичай, попередньо ретельно підбирається зацікавленими у конфронтації політ. силами. Він майже завжди відповідає ситуаційному контексту, що збільшує увагу громадськості до його розгорання. Йдеться, перш за все, про використання спірного минулого в цілях здобуття кращої політ. позиції, перемоги на виборах, дискредитації супротивника, перерозподілу влади, зміни власного політ. статусу тощо. Від конкуренції інтерпретацій минулого їх відрізняє те, що в цьому разі сторони налаштовані на вчинення шкоди одне одному, а їх політ. поведінку можна назвати ворожою, антагоністичною. Такий **К.п.** – небезпечне сусп.-політ. явище, адже його учасники не намагаються з'ясувати іст. правду, а лише шукають і відбирають аргументи на користь власної позиції, що з часом

може набувати нігілістичних та руйнівних наслідків для сусп. розвитку. Сторони **К.п.** вже не помічають альтернативних шляхів його розв'язання, вороже налаштовані одна проти одної, не сприймають взаємної критики. /О. Волянюк/

Конфлікти політичні – протистояння, конфронтація, теорет. і практ. б-ба суб'єктів політики за утримання, захоплення або перерозподіл влади з метою збереження чи підвищення свого політ. статусу і зміцнення чи зміни політ. режиму та політ. системи. Стисло: **К.п.** – це б-ба суб'єктів політики за владу та владні повноваження. У політол. літературі існує кілька десятків різних концепцій **К.п.**, засновниками яких вважаються Р. Дарендорф, Л. Козер, К. Маркс та ін. Суб'єктами **К.п.** можуть виступати: 1) індивіди, особливо політично свідомі люди («гомо політикус»); 2) політ. угруповання (партії, орг-ції, рухи); 3) гілки влади; 4) д-ви чи їх об'єднання та ін. Предметом **К.п.** є владні відносини, а об'єктом – сама влада та всі ті пільги і привілеї, які вона може надавати. Учасники **К.п.** поділяються на три групи: «професійні політики»; «політики за сумісництвом»; «політики з нагоди» (М. Вебер).

Осн. конфліктогенні чинники – політ. плюралізм, теорія і практика розподілу політ. влади, багатопартійність та ін. Причини виникнення **К.п.**: 1) неспівпадіння статусів політ. суб'єктів, їх рольових призначень, ф-цій та потреб у владі; 2) розходження людей та їх груп (соц., політ., етнічних та ін.) в базових цінностях і політ. ідеалах, в уявленнях про політ. явища і перспективи розвитку (ці причини стають особливо вагомими в сусп.-вах перехідного типу, де йдуть складні й суперечливі процеси пошуку нового політ. устрою); 3) процеси ідентифікації громадян, усвідомлення ними своєї приналежності до тих чи ін. спільнот (соц., етнічних, реліг. та ін.), політ. об'єднань (партій, орг-цій, рухів), а також д-в, особливо після дезінтеграції СРСР, СФРЮ та ЧССР.

Причинами ескалації **К.п.** (мають переважно суб'єкт. хар-р) є: налаштованість сто-

рін на виключно конфліктний шлях зняття об'єктивних протиріч та на власну однобічну перемогу; ігнорування інтересів ін. сторони; намагання привласнити або знищити її цінності; небажання визнати свого опонента учасником переговорного процесу; відмова від пошуків компромісу; зацікавленість у загостренні конфлікту; ставка на силові методи та ін.

К.п. бувають *зовнішніми*, які відбуваються між д-вами за нац. інтереси, статус та вплив/панування на міжнар. арені і можуть бути типу: «мирне співіснування», «міжнар. криза», «балансування на грані війни» і «реальна війна» та *внутрішніми*, що точаться між багатьма політ. суб'єктами в межах певної д-ви з приводу владних відносин. Останні поділяються на три групи: 1) *державно-правові*, які мають місце в системі держ. управління між різними гілками влади та різними ланками управлінського апарату, навколо функціонування старих і створення нових держ. ін-тів, обсягу їх повноважень, конституц. положень, що визначають ці повноваження і под.; 2) *статусно-рольові*, що виникають з приводу владних відносин переважно між політ. суб'єктами із різним статусом; 3) *конфлікти політ. культур*, які народжуються внаслідок суттєвих відмінностей, зіткнення і протиборства політ. культур як сукупності різних цінностей, норм, правил, способів політ. життя тощо. **К.п.** першого та другого типів можуть відбуватися у формі: путчів, заколотів, переворотів, акцій громадян. непокори, повстань, громадян. війни, революції. **К.п.** третього типу, тобто політ. культур, поділяються на: ідеологічні, конфлікти політ. свідомості, конфлікти політ. мислення (догматичного та критичного), цивілізаційні (у тлумаченні С. Гантінгтона).

Ф-ції **К.п.** можна поділити на *конструктивні* (пізнавальна, діагностуюча, футурологічна, стимулююча, регулююча, оновлююча та ін.) та *деструктивні* (відволікання від важливих соц.-екон. проблем; формування образу ворога; розпалювання ненависті; руйнування духовних цінностей; породження насилля; знищення матеріальних цінностей; загибель

людей тощо. **К.п.** – перманентна і невід'ємна складова політ. життя будь-якого сусп-ва, тому шляхи і методи їх розв'язання мають бути виключно мирними, цивілізованими, зокрема через пошуки компромісів та досягнення і збереження консенсусу. /О. Маруховська-Картунова/

Конформізм (лат. *conformus* – подібний, схожий) – морально-політ. термін, що означає пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючого стану речей, законів, норм, правил, безумовне схиляння перед авторитетами, ігнорування унікальності поглядів, інтересів, уподобань естетичних та ін. смаків окремих людей і т. д. **К.** означає відсутність власної позиції домінантності, безпринципне і некритичне покора певній моделі, що володіє найбільшою силою тиску (думка більшості, визнаний авторитет, традиція). Термін «**К.**» традиційно означає некритичне прийняття та слідування пануючим думкам і стандартам, стереотипам масової свідомості, традиціям, авторитетам, принципам, установкам і пропагандистським кліше. Соц. **К.** прийнято вважати фундаментальною соц.-психол. основою сусп-ва споживання і тоталітаризму, які прагнуть створювати «одновимірну реальність» і «монолітну єдність» сусп-ва.

К. як «втечу від свободи», від страху і самотності досліджували Е. Фромм, К. Хорні, Г. Маркузе, Т. Адорно, С. Мілгрем, Ф. Зімбардо та ін. Особливу увагу дослідженням **К.** приділяли представники психоаналітичного, ліво-радикального напрямів філософії і соціології. З. Фрейд вивчав такі механізми його формування, як насильство, залякування, нац. і соц. нарцисизм, ідентифікація з вождем і панівними групами, сексуальне придушення тощо. В. Райх вбачав причину універсального **К.** в консервативній структурі хар-рів, яка формується сексуальним придушенням і репресивними соц. системами через існуючу форму сім'ї. Автоматичний **К.** за М. Хоркхаймером і Е. Фроммом – один із притулків, до якого людина тікає від самотності, страху та свободи. Різні форми **К.** втілюються в авторитарній

особистості як база для фашист. режимів і одновимірній людині як тип, характерний для суч. індустріальної, споживацької цивілізації (Е. Фромм, Т. Адорно, Г. Маркузе та ін.).

Як зазначає С. Мілгрем, певна доля **К.** необхідна для функціонування будь-якої соц. системи, проте необхідно встановити здоровий баланс між особистою ініціативою та соц. тиском. У. Еко розглядав **К.** як прояв нездатності середньої людини звільнитися від формальних систем, що нав'язані їй ззовні, а не набуті завдяки власному дослідженню реальності, результат пасивного засвоєння норм розуміння і судження.

Досить часто **К.**, який можна розуміти як пристосування, пасивне прийняття існуючого порядку, пануючих думок особистості, а також відсутність власної позиції, некритичне слідування загальним поглядам, тенденціям, авторитетам, у діяльності людини призводить до панування посередності, рабської психології, а отже, до застою, рутини, загибелі творчих думок та ідей, пошукової активності членів суспільства. Проте треба уникати однозначних оцінок даного явища і враховувати, що **К.** – багатовимірний та дуже складний феномен, тобто у ньому є політ., соц. і психол. виміри.

К. бракує індивідуальності, йому притаманний консерватизм, маніпульованість тощо. У його формуванні (залежно від обставин) вирішальну роль можуть відігравати страх, пропаганда, фанатична віра у володіння найвищою і єдиною істиною, імперативи внутрішньогрупової солідарності, бездумне дотримання загальноприйнятих стандартів. Відчуження, рабську залежність від влади чи сусп. стереотипів і забобонів конформіст може сприймати як вимушене або як природне, належне, навіть єдино можливе чи «вище» становище. **К.** складає фундаментальну соц.-психол. основу авторитаризму і тоталітаризму. Однак він відіграє істотну роль і в соц. системах, що ґрунтуються на плюралістичних принципах. Тип знеособленого обивателя формується тут шляхом суспільного і групового тиску, підкорення стереотипам масової свідомості.

Традиційно виділяють два види **К.**: *внутрішній*, пов'язаний із реальним переглядом людиною своїх позицій, поглядів, та *зовнішній*, пов'язаний із униканням того, щоб на зовнішньому, поведінковому рівні протиставляти себе спільноті.

Прояв **К.** обумовлюється низкою чинників. Частина з них були досліджені експериментально, напр., С. Ашем, який виділив такі чинники: індивід.-психол. особливості індивіда (рівень інтелекту, ступінь навіюваності, стійкість самооцінки, рівень самоповаги, потреба в схваленні); мікросоціальні характеристики індивіда (статус і роль індивіда в групі, значимість групи для індивіда); ситуаційні характеристики (особистісна значимість обговорюваних проблем для індивіда, рівень компетентності індивіда і членів спільноти, чи приймається рішення публічно, у вузькому колі чи наодинці); статеві характеристики індивіда. *Див.: Конформність /А. Соловйова/*

Конформність – здатність до конформізму, піддатливість людини до реального чи уявного тиску групи, що виявляється у зміні її поведінки та настанов у відповідності до раніше не поділюваної позиції більшості. **К.** розглядається як такий механізм соціалізації, що призводить до формування конформістів. Конформною називають таку поведінку людини, коли вона свідомо, розходячись в думках із оточенням, все-таки погоджується з ним, виходячи з будь-яких кон'юнктурних міркувань (особистої вигоди на шкоду істині).

К. виділяють як акцентуацію хар-ру, для якого характерне бездумне, а часто просто кон'юнктурне підкорення будь-яким авторитетам, більшістю в групі. У позитивному сенсі **К.** визначається як засвоєння індивідом певних групових норм, звичок, цінностей; необхідний аспект соціалізації особистості та передумова нормального існування будь-якої соц. системи. **К.** згідно цього трактування – це пристосування, слідування чужій думці, свідомо розраховане на те, щоб не створюючи собі зайвих труднощів у спілкуванні та взаємодії з людьми, досягти поставленої мети.

У політології **К.** розглядається як один зі засобів соціалізації, проте С. Московічі роз-

глядає **К.** як стадний рефлекс у психології великих груп (натовпу). На думку фр. соціолога та психолога Г. Лебона, у суч. сусп-ві виникає та поширюється нове соц.-психол. явище – масовий індивід: конформний споживач і продукт масової культури, який легко стає частиною натовпу. Згідно зі схемою амер. соціолога, одного із засновників школи структурно-функціонального аналізу Р. Мертона, **К.** – має на увазі всього лише згоду із сусп. цілями та законними засобами їх досягнення. Той прошарок, особистісний профіль якого Р. Мертон називає «конформістом», отримав назву «середній клас», або «клас власників». Сама наявність власності та тих зручностей і радощів життя, що з нею пов'язані, робить їх захисниками існуючих порядків.

У зв'язку з проблемою соц. впливу слід розрізнити **К.** та схильність до навіювання. Якщо **К.** – це схильність людини до групового тиску, зміна своєї поведінки під впливом інших осіб, свідомо поступливість людини думці більшості групи для уникнення конфлікту з нею, то схильність до навіювання – мимовільна піддатливість людини думці інших осіб або групи. Дослідження показали, що навіюваність і **К.** у тому або ін. ступені властиві кожній людині з дитинства і до кінця життя, але на ступінь їхньої вираженості впливають вік, стать, професія, склад групи тощо.

Причина **К.** з погляду інформ. підходу полягає в тому, що суч. людина не може перевірити всю інформацію, яка до неї поступає, і тому покладається на думку більшості. Людина піддається груповому тиску, тому що вона хоче володіти більш точним образом реальності («більшість не може помилитися»). Тобто людина піддається груповому тиску, бо хоче володіти деякими перевагами, які даються членством в групі, прагне уникнути конфліктів, санкцій при відхиленні від прийнятої норми, підтримати свою подальшу взаємодію з групою.

Здорова **К.** дозволяє природно і гармонійно включатися в спілкування з ін. людьми, відкриває широкі можливості для співпраці, терпимості, взаєморозуміння. При цьому людина залишається абсолютно вільною у своє-

му праві не бути як усі, думати інакше, чинити на свій розсуд. Особа, для якої характерна конформна поведінка, – це людина, яка пристосовується до сусп. середовища, сумлінно виконує його правила і приписи, законослухняний громадянин, діяльність якого носить цілком функційну спрямованість. *Див.: Конформізм /А. Соловйова/*

Конфронтація політична (лат. *con* – проти і *frons (frontis)* – фронт) – стан політ. відносин і вид політ. взаємодії, характерний жорстким протистоянням, протиборством, суперництвом. Суб'єктами **К.п.** можуть бути лідери, соц. та політ. групи, політ. сили, спільноти, д-ви чи групи д-в. **К.п.** виникає, коли: 1) цілі учасників політ. процесу не лише різні, а й несумісні, їхня ж спільна реалізація неможлива; 2) кожен учасник прагне реалізувати мету, що суперечить цілям ін. учасників процесу; 3) учасники усвідомлюють протистояння, взаємне неприйняття цілей, позицій і взаємну залежність; 4) рішення та дії держ. ін-тів бажані для одних учасників і небажані для ін., суперечать заг. інтересам; 5) ставлення до політ. супротивників жорстке, непримиренне як до ворогів. **К.п.** сприяє гетерогенності культ. середовища, відсутності єдиних системи цінностей і правил гри, процедур, у межах котрих сторони можуть вирішувати розбіжності й суперечності. **К.п.** супроводжується взаємними звинуваченнями, погрозами, шантажем, попередженнями, ультиматумами і передусе відкритому виявленню конфлікту між сторонами чи збройному конфліктові між д-вами. Конфронтаційними часто є дії несистемної, деструктивної опозиції та політ. сил, що мають нелегальний статус (юрид. не оформлені) й не інтегровані в політ. систему. */Л. Угрюн/*

Концепція спонтанних порядків – одна з провідних концепцій неоконсерватизму, що була сформована Ф. Гаєком, суть якої полягає у тому, що всі суб'єкти соц. творчості, в т. ч. і політики, організовуючи ту чи ту сферу діяльності повинні максимально спиратися на спонтанні сили сусп-ва і якомога менше вда-

ватися до примусу. Принцип цей може бути застосований до безмежної к-сті ситуацій. Нео-консерватори вважають, що для політиків ця концепція стає важливим чинником модернізації сусп-ва. За Гаєком, у розвиненому сусп-ві чітко окреслюються два осн. типи упорядкування людського життя: *спонтанні* та *свідомі* порядки. Спонтанні порядки утворюються як наслідок еволюційного розвитку, вони виростають немовби зсередини сусп. організму. Координація соц. активності індивідів (ін-тів, колективів і т. п.) відбувається у них не за рахунок підпорядкування якійсь заг. меті, а завдяки дотриманню певних правил поведінки. До них відносять мораль, право, мову, ринок та ін. Свідомі ж порядки – це порядки, які породжені людиною і функціонують згідно з виробленими задалегідь планами і проектами. Вони спрямовані на досягнення ясно визначеної мети і будуються на основі конкретних команд-наказів (армії, урядові установи, промислові корпорації тощо).

Спонтанні та свідомі порядки, певна річ, необхідні кожному сусп-ву. Гол. проблема, однак, полягає в тому, які з них є панівними. Якщо перші підпорядковуються другим і ця тенденція наростає, то таке сусп-во йтиме до тоталітаризму. І навпаки – у сусп-вах, де першоосною іст. розвитку є спонтанні порядки, там утворюється гігантська система інституцій і традицій, яка невідворотно і безперервно працює на соц. прогрес. Цю систему Гаєк позначив як розширений порядок людського співробітництва.

Найважливішими складовими **Т.с.п.** є: вчення про спонтанний хар-р ринкового порядку (визнання того, що людська свобода є найвищою цінністю; сусп. норми та ін-ти підтримують соц.-екон. порядок, але сам цей порядок є спонтанним; система, яка виникла спонтанно, природним шляхом, завжди досконаліше за штучно створену); суб'єктивізм (як принцип аналізу екон. явищ); принцип недосконалості людських знань (визнання обмеженості людських знань і неможливості існування остаточних, досконалих знань, але ринкова система здатна ефективно використовувати й недосконалі знання); методол.

індивідуалізм (або атомізм, визначає сусп. дії похідними від незалежних індивідуальних); апіоризм (принцип, за яким всі соц. науки базуються на сукупності аксіом про поведінку індивідів та апіорних висновках із цих аксіом); соціол. підхід, який означає, що розгляд екон. проблем має включати до себе крім екон. аналізу, також аналіз соц., політ., правових та етичних аспектів.

Як пояснює Гаєк, спонтанний хар-р ринкового порядку означає, що будь-яке втручання у нього може лише підірвати механізм ринку і паралізувати господ. систему загалом. Більше того, будь-який свідомий контроль над господ. життям, будь-яка екон. політика, націлена на отримання певних результатів, чи політ. повної зайнятості, екон. зростання, б-би з інфляцією або екон. спадами, балансування попиту і пропозиції грошової маси тощо, на думку Гаєка, в принципі неможливі, бо не в змозі врахувати і використати необхідні для успішної реалізації масиви знань, і може мати руйнівні наслідки для економіки.

Не менш негативні наслідки матиме втручання у ринковий порядок із метою його реформування або вдосконалення, незалежно від того, в якими намірами це робиться. Ринковий порядок розвивається за законами внутр. логіки, що не мають нічого спільного з морально-етичними нормами, які відстоюють представники певних соц. верств і класів, вимагаючи справедливості, рівності у розподілі прибутків, майна тощо.

Ідею **Т.с.п.** Гаєк поширив і на його складові, у т. ч. й на гроші. Вони, на його думку, не повинні бути інструментом екон. політики д-ви, який забезпечує постійний темп приросту грошової маси в обігу згідно з обсягом попиту на гроші (за монетаристською теорією), бо це суперечить самій природі цього явища. Стабільність грошової системи може забезпечити лише її лібералізація, яка передбачає відміну урядової монополії на емісію грошей і заміну її конкуренцією приватних емітентів. Така конкуренція відповідала б ринковій природі грошей і була б здатна не допустити породжені політикою держ. регулювання еко-

номіки інфляцію та екон. спади. Позиція Гаєка спрямована проти монетаризму і кейнсіанської концепції, що розглядає гроші як один із інструментів держ. впливу на економіку.

Дана концепція – це спроба зрозуміти чинності, що визначають громад. життя людини, а також низку політ. положень, виведених із цього уявлення про сусп.-во. /С. Орлов/

Кооптація (лат. *cooptatio* – додаткове обрання) – введення до складу виборного органу нових осіб за рішенням цього органу без процедури обрання. Є певним видом «обрання зверху», чим потенційно створює підґрунтя для зловживань, – таким чином верхівка має змогу убезпечити себе від впливу маси, вибираючи лише «зручних» для себе членів-однодумців. За це **К.** часто критикується як недемокр. метод виборів. У суч. політ. науці термін **К.** використовується для пояснення: 1) одного зі шляхів самовідтворення еліт; 2) парт. рекрутування; 3) способу контролю над приєднаними до д-ви територіями через формування лояльності місц. еліт до домінуючих політ. структур за допомогою включення їх (еліт) до панівної верхівки з наданням відповідних прав та привілеїв.

Італ. політолог Г. Моска, аналізуючи життєдіяльність еліт, виокремив дві тенденції в розвитку політ. класу – *аристокр.* й *демокр.* і три способи його оновлення – *спадкування*, *вибори* й **К.** Перша тенденція пов'язана зі спадкування і виявляється у прагненні еліти стати спадковою якщо не юридично, то фактично – шляхом відтворення на власній основі. Вибори та **К.** пов'язані з другою тенденцією, що полягає в оновленні складу еліти за рахунок найздатніших до управління та найактивніших представників нижчих верств сусп.-ва. Оптимальною для сусп.-ва є рівновага між аристокр. і демокр. тенденціями, що забезпечує як наступництво і стабільність в керівництві сусп.-вом, так і якісне оновлення самого керівництва. Італ. політ. мислитель В. Парето вважав **К.** одним із важливих факторів політ. рівноваги в сусп.-ві, за якої до правлячої еліти постійно «входять» особи з елітарними якостями, але неелітарного походження

з одночасним виведенням із неї осіб із неелітарними якостями. На думку В. Липинського, **К.** кращих представників різних класів і груп до еліти необхідна політ. системі, якщо вона претендує на поступальний розвиток. Це має бути динамічний процес, який він визначав як «постійне відновлення аристократії», що у зах. термінології має назву «**К.** еліт».

Досліджуючи суч. партії ленін. типу проф. Б. Діксон запропонував концепцію «партійної **К.**», за якої **К.** нових членів – ключовий аспект політики включення, яка дозволяє партіям адаптуватися до змін, що відбуваються, а також є важливим чинником, який сприяє проведенню змін у структурі багатьох орг-цій. Концепція «партійної **К.**» має двоїсту природу. З одного боку, вона сприяє появі членів із новими здібностями, досвідом і доступом до ресурсів (таким як політ. підтримка) – усе це дає можливість для розвитку ефективності орг-ції та збільшує життєздатність, змушуючи її якісно еволюціонувати. З ін. – **К.** нових членів є загрозою, – внаслідок зміни пріоритетів керівництва партії і відмови від класової б-би на користь модернізації економіки, спостерігається перехід від виключної до включної політики, тобто до політики **К.** Орг-ція поступово починає приймати до своїх лав тих, від кого вона залежить, тих, хто має необхідні ресурси або тих, хто представляє загрозу її існуванню.

Щодо пояснення **К.** як одного із способів контролю чи навіть знищення місцевої верхівки, показовою є політика Рос. імперії стосовно неросійських еліт. Гол. засадою, що з XVI ст. забезпечувала цілісність Рос. імперії, зазначає австр. дослідник А. Каппелер, була **К.** неросійських еліт до вищих прошарків політ. ієрархії. Це відповідало осн. становій структурі царської імперії та її найважливішому політ. стрижню – союзів правлячої династії та дворянства. Своєрідним зразком слугувало «руське дворянство», що зародилось в Моск. д-ві та закріпило свої позиції у XVIII ст. Починаючи з XVIII ст. відбуваються помітні зміни у складі й чисельності дворянства Рос. імперії. З приєднанням Прибалтики оформлюється остзейське дворянство (1710), до складу рос. дворянства включаються фін-

ське лицарство (1723), смоленська шляхта (1752), шляхетство і козац. старшина укр. губерній (1782–1786), татарські мурзи (1783). Принцип **К.** в Рос. імперії зберігся до сер. XIX ст., забезпечуючи взаємопов'язаність станової ієрархії та політ. лояльності. **К.** козац. еліти до рос. дворянства розглядається як гол. чинник втрати укр. автономії у XVIII ст. та ліквідації провідної політ. верстви в Україні. За короткий період, між 1782 і 1786 рр., у сусп.-політ. орг-ції Гетьманщини відбулися драматичні зміни, кульмінацією яких став 1785 р. Жалувана грамота дворянству 1785 р. імператриці Катерини II була колосальним стимулом для остаточного злиття рос. та укр. еліт. /Л. Панасюк/

Кордон – лінія, що визначає межі держ. території та проведена на земній поверхні і карті. **К.** визначає просторові межі дії держ. суверенітету. Морські **К.** встановлюються у законодавчим шляхом по зовн. межах територ. вод. Типи **К.:** *орографічні* – лінія, проведена з врахуванням рельєфу місцевості (гір, водорозділів, річок і т.п.); *геометричні* – лінія проведена без прив'язки до природних об'єктів; *астрономічні* або *географічні* – лінія проходить через певні геогр. координати і прив'язана до геогр. сітки (паралелей чи меридіанів). *Комбіновані* – лінія є поєднанням трьох попередніх типів.

У випадку геополіт. змін питання **К.** є одним із найважливіх. Застосовуються кілька осн. принципів: 1. *Легітимізм* – передбачає формування **К.** на основі існуючої на момент початку конфлікту міжнар.-правов. бази, тобто застосування принципу *status quo ante bellum* – повернення стану, який існував до війни. Можливе також висунення іст. прав. 2. *Ревізіонізм* – формування нових ліній поділу відповідно до нових обставин чи реалій, які виникли у процесі конфлікту. 3. *Федералізм* – створення федерат., конфедерат. чи кантонального об'єднання, при якому гострота питання буде знівелювана зниженням статусу і перетворенням держ. **К.** в адміністративні. 4. *Лібералізація* – спрощення процедур перетину **К.** 5. *Пролонгація* – відтермінування вирішення проблеми або передача її на розв'язання но-

вим суб'єктам чи ін-там.

Визначення заг. напрямку проходження **К.** між д-вами, яке встановлюється у договірному порядку, називається *делімітацією*. Проведення змішаними комісіями лінії на місцевості і визначення її спеціальними прикордонними знаками є *демаркацією К.* *Редемаркація* – перевірка раніше демаркованого **К.** /М. Генік/

Корінний народ – народ, який веде племінний спосіб життя на території д-ви, відрізняючись від титульної нації культурно, соціально й економічно, або народ, який населяв певну територію (або є нащадком тих, хто її населяв) у період її колонізації, завоювання чи встановлення існуючих держ. кордонів і який, незалежно від свого правового становища, зберігає деякі або всі свої соц., екон. і політ. ін-ти та вважає себе корінним народом. Останнє є одним із ключових критеріїв визначення народу як корінного. По-друге, до найважливіших критеріїв ідентифікації народу як корінного є племінний спосіб життя чи збереження традиц. ін-тів етносом, який заселяв певні території на момент їх включення до складу д-ви «чужою» для нього титульною нацією. Тому **К.н.** перш за все є етн. меншиною. У вітчизн. наук. і політ. дискурсі часто простежується термінологічна плутанина, що обумовлює синонім. використання категорій *корінний народ*, *автохтонний народ (нація)*, *тубільці* та *aborигени*. У пропонованому визначенні, опираючись на «Конвенцію про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах» Міжнар. орг-ції праці, постулюємо, що **К.н.** не обов'язково повинен бути автохтонним (aborигенним), тобто первісним на певній території. Помилковим є і застосування терміну **К.н.** щодо українців, які, за деякими мірками можуть вважатися автохтонами, однак, будучи титульною нацією, не відповідають необхідним критеріям для ідентифікації їх як **К.н.** На рівні законодавства різних д-в **К.н.** можуть визначатися у відповідності із пануючою концепцією етнополітики без урахування загальноприйнятих міжнар.-прав. рамок (згідно з рос. законодавством до **К.н.** належать невеликі етноси чи-

сельністю менше 50 тис. осіб). За згаданою Конвенцією МОП та «Декларацією про права корінних народів» ООН вони мають виключне право на володіння землею та всіма природними ресурсами на власних територіях, що надає їм особливий привілейований статус у порівнянні з ін. етн. меншинами. Проти такого положення в Декларації ООН виступають США, Нова Зеландія, Австралія й Канада. В усьому іншому на **К.н.** зазвичай поширюється діюче міжнар. законодавство про захист прав етн. меншин. Згідно зі ст. 11 Конституції України д-ва повинна сприяти нац.-культ. розвитку **К.н.** Однак, при цьому, виключним правом власності на землю та природні ресурси Основний Закон д-ви наділяє тільки укр. народ, що створює певну плутанину і вимагає внесення змін до Конституції України з метою її адаптації до міжнар.-прав. норм. Окрім того, в Україні відсутнє спец. законодавство, яке детально регламентувало б права **К.н.** Не визначено і перелік етн. меншин д-ви, які відносяться до числа **К.н.** Нині на цей статус претендують кримські татари, кримчаки і караїми. При цьому найбільша із них кримськотатарська народність не є інтегрованою частиною соціуму, у переважній більшості не має укр. громадянства і не користується нац.-корпорат. автономією (право на створення своїх офіц. органів влади, що представлятимуть інтереси меншини), якої довгий час домагається. /П. Долганов/

Корпоративне громадянство – стратегія бізнесу щодо взаємодії зі сусп-вом із метою забезпечення ефективного та сталого розвитку і формування власної репутації як відповідального громадянина, повноправного учасника такого розвитку. В концепції **К.г.** бізнес розглядають ключовим учасником не лише ринкових, а й ін. сусп. відносин. Окрім корпорацій, провідні ролі у вибудовуванні системи **К.г.** відіграють ін-ти д-ви, міжнар. орг-ції; безпосередніми учасниками корпоративних відносин є місц. спільноти й асоціації громадян, споживачі, інвестори, акціонери та постачальники («зовн.» стейкхолдери), найманий персонал і менеджмент («внутр.» стейкхолдери).

Термін «**К.г.**» широко і не зовсім правильно використовують як синонім корпоративної філантропії, соц. «залученості» корпорації, корпоративної соц. відповідальності. У політ. контексті є метафорою до соц. відповідальної й етично мотивованої поведінки корпорації на шляхах, що містяться поза межами досягнення суто екон. результатів. Однак таке змішування понять не додає чіткості, до того ж бізнес і взаємодіючи з ним держ. структури та некомерційні орг-ції за різними підходами до зобов'язань сторін подекуди вкладають у поняття корпоративної соц. відповідальності й **К.г.** різний зміст. Хибне трактування **К.г.** як прогресивнішої версії доктрини соц. відповідальності бізнесу, адже в основі **К.г.** – не благодійність, допомога тим, хто її потребує, а розвиток конструктивних відносин зі стейкхолдерами; намагаючись стати «хорошими громадянами», корпорації, котрі використовують цю концепцію, фактично прагнуть до інтеграції в громадян. сусп-во.

Нині міцніше усвідомлення того, що для успішного розвитку ринкових відносин повинні бути укорінені в широкий контекст соц. цінностей. Фундаментом їх реалізації постає принципова домовленість сторін-учасників трудових відносин і д-ви, своєрідний сусп. договір про регулювання соц. витрат розвитку ринку. Перерозподіл відповідальності за розвиток соц. сфери стимулює активний пошук каналів і форм взаємодії між бізнесом, владою, представленими некомерційними орг-ціями груп соц. інтересів, громадськістю, що виражає позиції зацікавлених споживачів. На стику взаємодії цих акторів формується економіка, механізми якої повинні сприяти вирішенню соц. проблем у системі ринкових відносин. Такий діалог може ефективно розвиватися лише на основі зближення позицій про стратегічні проблеми розвитку, пошук консенсусу стосовно пріоритетів і меж зростання. У підсумку йдеться про створення механізмів мінімізації та подолання можливих наслідків ризиків, котрі підривають перспективи стійкого розвитку. В експертному та діловому співт-ві відсутні загально визнані критерії оцінки **К.г.**, бо відсутні достовірні

показники вимірювання екон. ефективності соц. значимих ініціатив. Окрім цього, ні в бізнес-спільноті, ні за її межами не досягнуто консенсусу щодо сусп. ролі корпорації та можливості повноцінного (у реальній діловій практиці) поєднання екон. й етичної мотивації її діяльності.

У доктрини **К.г.** є і суто політ. вимір, спрямований на залучення корпорацій до системної взаємодії з ін. соц. і політ. ін-тами. Аналіз діяльності корпорації у термінах **К.г.** можна застосовувати лише тоді, коли бізнес свідомо позиціонує себе в системі сусп. і культ. відносин, а не розглядає їх як «зовн. середовище». За такого підходу компанія може сама надавати та забезпечувати соц. права, гарантувати дотримання громадян. прав і стати одним із каналів реалізації політ. прав. Концептуальною рамкою такої перспективи послугує теорія громадянства у вигляді ін-ту демокр. сусп-ва.

У терміні «**К.г.**» корпорація має розумітися ін-том суч. соціуму, елементом системи сусп. ін-тів. Нечітка роль поняття «громадянство» у цьому словосполученні. Адже цей термін позначає головню стійкий політ.-прав. зв'язок людини та д-ви, що виявляється у взаємних правах і обов'язках. Тому, чи є саме поняття «громадянство» в цій формулі метафорою або ж йому притаманні конкретні системні ознаки – це питання ще недостатньо вивчене. Модель **К.г.** визначає роль корпорації як одного з ін-тів, котрі забезпечують громадян. права людей. Самі не будучи «громадянами» у тому значенні, в якому громадянство є політ.-прав. ін-том, корпорації беруть на себе частину ф-цій у підтримці громадян. прав, які були винятковою прерогативою д-ви. Така роль може стати наслідком добровільного вибору і тиску учасників, інтереси котрих ущемлені діяльністю корпоративного сектору. Корпорації є своєрідними «сурогатними громадянами», що не мають прав. громадян. статусу, але долучаються до прийняття рішень.

К.г. – відображення низки змін у хар-рі розвитку інформ. сусп-ва: прискорення розвитку, «стиснення часу», «віртуалізація» відстані, перехід до економіки знань, інновацій і комунікацій. **К.г.** є моделлю відповідальної

сусп. поведінки компанії, націленої на її введення у системну взаємодію з ін. соц. ін-тами для спільної участі у здійсненні стратегії розвитку. Реалізуючи цю модель, компанія розробляє і втілює програми соц. ініціатив і у сфері екон. діяльності, й у природоохоронній та соц. сферах. Осн. увага приділяється трудовим стандартам і нормам, роботі з персоналом, природоохоронним заходам, захисту прав людини. Філософія соц. відповідального корпоративного управління покликана мінімізувати ризики глобал. розвитку та відповісти на виклики громадян. сусп-ва.

Концепція **К.г.** ґрунтується на тому, що бізнес: 1) самостійно шукає адресатів соц. інвестиції; 2) визначає найактуальніші для сусп-ва теми і вирішує проблеми, котрі хвилюють більшість населення; 3) домагається від соц. інвестицій екон. віддачі й вигоди для себе; 4) залучає людей до розв'язання соц. проблем; 5) не боїться вступати в протиріччя з д-вою, відстоюючи інтереси сусп-ва. **К.г.** реалізується у трьох вимірах: а) діяльності на рівні спільноти (від місцевого до глобального); б) вир-ві сусп. значущих товарів і послуг, яке водночас дає дохід компанії; в) практиках відповідального підприємництва, орієнтованого на впровадження принципів **К.г.** на всіх рівнях корпоративного управління. Для підтвердження прихильності до **К.г.** компанія повинна дотримуватися орієнтирів сталого розвитку, забезпечувати вир-во етично бездоганних товарів і послуг, сприяти позитивним змінам усередині компанії та за її межами, використовувати мірилом успішного розвитку не лише фінансові, а й неекон. показники. /Н. Хома/

Корпоратизм (англ. *corporatism*; від лат. *corpus* – тіло) – система поглядів, що базується на розумінні соц. груп, а не окремої особистості, як складових одиниць сусп-ва; теорія, що пояснює відносини між групами інтересів та д-вою; одна з моделей представництва, захисту групових інтересів, їх узгодження з д-вою. Осн. ідея **К.** – ідея про систему посередництва, яка пов'язує інтереси виробника та д-ви, праці та капіталу. Поняття корпорації ви-

користовується у широкому, соц. значенні – це об'єднання фізичних осіб за профес. ознакою.

Наук. дискусія щодо цього поняття розпочалася з сер. 1970-х рр., хоча його історія є значно давнішою. У Середньовіччі гільдії чи корпорації були важливими ін-тами сусп.-політ. життя. На значимість корпоратистських заходів звернули увагу в останній чверті XIX ст. Ученими виділено три етапи у дослідженні проблеми **К.**: XIX ст. – поява терміну «корпорація» у нім. класичній філософії (Г. Гегель); перша пол. XX ст. – формування уявлення про корпоративну д-ву; др. пол. XIX ст. – оновлення змісту **К.**, формування поняття «*некорпоратизм*».

К. як поняття розкриває спосіб взаємодії між зацікавленими групами зі сфер праці, капіталу та д-ви, що характеризує практику представництва інтересів підприємницької групи, яка заснована на примусовому об'єднанні людей за профес. ознакою та захисту інтересу корпорації. Термін часто був вживаним для характеристики фашист. порядків в Італії, Іспанії та авторитарно-господарській системі, що суперечать ознакам та принципам ліберальної демократії. Дискредитація фашист. режимів створила негативну репутацію **К.** як моделі відносин і поняттю, що викликало певне ігнорування цього поняття у наук. колі, а також ототожнення **К.** з примусовим створенням груп інтересів, а також контролем д-ви за їх діяльністю.

У суч. науці питання змісту поняття **К.**, умов його формування та типів є дискусійними. У поясненні сутності **К.** склалися кілька підходів: **К.** є способом узгодження інтересів організованої групи підприємницьких інтересів із держ. органами влади з метою прийняття взаємовигідних рішень та контролю за їх виконанням (*ліберальний К.*); **К.** базується на об'єднанні зацікавлених груп з органами держ. влади, встановленням примусових та авторитарних зв'язків (*авторитарний К.*).

Різні інтерпретації сутності явища **К.** знайшли відображення у таких моделях функціонального представництва як способу впливу зацікавлених груп на органи держ. влади та політ. партії – *плюралістичну* та *корпора-*

тистську. За плюралістичної моделі інтереси представлені системою різноманітних добровільних, неієрархічних, конкуруючих між собою самостійних орг-цій, які не створюються і не контролюються д-вою. Корпоратистську модель заруб. і вітчизн. учені розглядають як один із засобів інтеграції, взаємодії організованих інтересів і діяльності д-ви. При чому за цієї моделі організовані групи інтересів і д-ви є залежними один від одного суб'єктами, відбувається більш чи менш тісна інтеграція організованих інтересів та д-ви в єдину систему вироблення, прийняття і реалізації соц.-екон. рішень різного хар-ру та рівня.

Дискусійність змісту поняття **К.** відображена й у його типології. У межах корпоратистської моделі сформувалося кілька видів **К.** За основу класифікації науковцями взято рівень інтеграції між організованими групами та д-вою у питаннях вироблення та реалізації політики д-ви у сфері соц.-екон. питань. Напр., Ф. Шміттер виділяє дві осн. форми **К.**: *державна*, де узгодження інтересів різних соц. груп відбувається під пильним контролем держ. апарату (Італія, Німеччина епохи фашизму) та *соціетальна* – як нова форма корпоративізму, що вдосконалює вади плюралістичної системи представництва (країни Зах. Європи і Півн. Америки). Держ. **К.** позначає практику держ. регулювання приватних та сусп. інтересів, громад. орг-цій із метою впровадження д-ви як джерела їх легітимності та участі чиновників в їх управлінні. Держ. **К.** характеризує обмежену к-сть примусових, ієрархічно ранжованих і функціонально диференційованих груп, які монополізують представництво сусп. інтересів перед д-вою в обмін на участь д-ви у формуванні їх позицій.

Для характеристики взаємодії груп інтересів та д-ви у країнах, що переживають перехідний період було запроваджено такий вид **К.** як *олігархічний* (Р. Робінсон, П. Рутланд, Ф. Шміттер). Уперше цей термін використав Р. Робінсон для позначення патрон-клієнтарних зв'язків бізнесу та д-ви, які характеризуються неформальною, між особою взаємодією впливових груп, спрямованих на особисте збагачення (Сингапур, Малайзія, Індонезія).

Цей термін використовують для характеристики особливостей взаємодії між організованими групами та д-вою в пострадян. країнах. Рос. учений С. Перегудов для характеристики відносин «сусп-во – д-ва» у СРСР використовує поняття *бюрократичного К.*, а для періоду реформування екон. і політ. систем – *змішаний (корпоративно-плюралістичний)*.

У 60-70-ті рр. ХХ ст. у науку було запроваджено новий термін – *неокорпоратизм*, який часткою нео- позначав відмінності від фашистського та авторитарно-господарського корпоратизму. Суть неокорпоратизму полягає у поясненні такого способу взаємодії між зацікавленими групами та д-вою, який базується на партнерських, узгоджувальних, а не на примусових та авторитарних відносинах. Див.: *Неокорпоратизм (сучасний корпоратизм) /М. Остапенко/*

Корупція – латентне, нелегітимне зрощування корисливих представників державно-управлінських, господарсько-фінансових і політичних структур між собою та криміналітетом із метою незаконного збагачення, шляхом неявної підміни соціально-необхідних ф-цій діями для «задоволення взаємно погоджених, корисливих інтересів», які реалізуються у нелегальний спосіб. Це дефініція виходить із оцінки аномної природи **К.**, її соц. механізму і специфіки суб'єктів корупц. зв'язків, з аналізу соц. детермінант та небезпечних наслідків, які спричиняють зростання корупційності в д-ві.

К. – не тільки юрид. явище, що містить низку злочинів, а багатоаспектна політ., соц.-екон. і моральна проблема; сьогодні нею уражені певною мірою практично всі політико-економічні системи світу. Це один із механізмів цинічної експлуатації сусп-ва з боку спотворених і корисливих структур бюрократії. Ще Г. Гегель у «Конституції Німеччини» відзначав: «Та частка держ. влади, яку придбав для себе окремий індивідуум, загублена для влади загального». Гол. соц. небезпека **К.** полягає у зростанні дисфункцій ін-тів і апарату д-ви, у поступовій «корозії» здорових соц. зв'язків та загрожує деградацією всієї політ.

системи. Демокр. д-ви, прагнучи оздоровити систему управління, розглядають корумпування як управлінську антитехнологію, деструктивний елемент влади, що характеризується «продажністю» наділених прерогативами посадових осіб (передусім, держслужби), які діють з корисливих спонукань.

Аномність К. як соц.-прав. феномену виявляється у: 1) руйнуванні (ерозії) легітимних соц. норм – моральних, політичних, релігійних, ділових тощо, які пронизують тканину здорового соц. організму; 2) у штучному витісненні їх ситуативними, нелегальними, міжособистісними чи корпоративними зв'язками корисливого хар-ру, що служать інтересам окремих осіб або вузьких угруповань сусп-ва; 3) породженні *аномії* (за Е. Дюркгеймом – це беззаконня, аномність), такий стан соціуму, коли більшість його членів свідомо ставиться до приписів зобов'язуючих норм негативно або байдуже; 4) постійному відтворенні неспівпадінь між потребами, інтересами і можливостями їх задоволення; таким чином підсилюється стан часткової або повної (для окремих груп) депривації, що також стимулює **К.**

Соц.-політ. схема **К.** призводить до нелегітимного «поділу влади» між власне *правлячою елітою*; *політиками-прагматиками*, відданими «кланові влади»; *політиками-романтиками*, що ідеалізують політику; та *мафіозними кланами*, які представляють криміналізований національний чи компрадорський капітал. Згідно їх інтересів будуються «тіньові» схеми розподілу нац. ресурсів, неконституційні центри влади у вигляді патронажу, кланократії, клептократії, «клієнтел» тощо.

Типи корупційних діянь: *лобістські* (ділові), які специфічно стимулюють прискорене (чи своєчасне) виконання чиновником-бюрократом його прямих обов'язків; *обструкціоністські*, що гальмують або унеможливають виконання посадовою особою ф-цій, котрі входять до його компетенції; *ініціативно-прагматичні*, коли держ. службовець або ін. посадовець сам пропонує свої послуги як «товар» тіньового ринку; *патронажні* – забезпечення підтримки окремих бізнес-інтер-

есів з боку «ангажованих» представників влади, яких матеріально зацікавили комерційні структури; *прямий підкуп* корумпованим замовником посадової особи (урядовця, держслужбовця) не для окремих послуг, а з метою постійного прикриття інтересів і дій криміналізованих структур.

Суб'єктами корупції є не тільки особи, що вимагають або дають хабар, а й посередники, які передають гроші, матеріальні цінності, надають корумпованим посадовим особам коштовні послуги і привілеї. Корумпованість апарату влади, будь-якого керівництва – це системні недоліки орг-ції, що обумовлюють зловживання службовим становищем її персоналом, тобто система породжує корупціонерів, а продажні чиновники формують вигляд системи. Нажаль, у практиці транзитивних сусп-в і д-в, що здійснюють перехід до демократії, оформилася тенденція перетворення **К.** на негативну системну якість; як відзначає Сар Дж. Пундей, «корупція не інфекція, яку випадково може «підхопити» здорове сусп-во. Вона є наслідком явищ і тенденцій у політиці, економіці й розвитку д-ви. Жодна д-ва ніколи не була цілком вільною від неї...». /Л. Герасіна/

Кратологія в Україні (грец. *kratos* – влада, *logos* – вчення) – нова наука в Україні, що вивчає проблеми влади, її походження, функціонування і розвиток, види і форми влади, її носіїв, способи впливу, ф-ції і завдання, взаємодію з ін. сусп. процесами. Становлення демократії в Україні актуалізує необхідність легітимації **К. в У.**

Генезис **К. в У.** пов'язаний зі становленням світ. **К.** Елементи демокр. спостерігалися у формуванні політ.-владних відносин ранньослов'ян. спільнот: відповідальність влади перед народом, проведення виборів особіно від князя, поява первісних форм сусп. договору між князем і народом. Елементи демокр. розвинулися в Київській Русі: єдність і суверенність політ. влади; орг-ція найдоцільніших форм правління; легітимність влади князя; місце в системі владних відносин представницьких установ, колект. форм влади й

одноосібної влади; відсутність ідей і власне абсолютної влади; розмежування сфери юрисдикції між князем, його васалами і церквою. У період занепаду та руйнації (від сер. XIV ст. – до Люблін. унії 1569 р.) перед укр. постало іст. завдання самозбереження, самовизначення, підвищення рівня освіченості, пробудження потягу до незалежної державності.

Провідними у поглядах гуманістів-полемістів (І. Вишенський, Ю. Дрогобич, С. Оріховський-Роксолан, Х. Філалет й ін.) були питання про д-ву, форми і методи управління д-вою, суверенітет держ. влади і визначення межі її влади над індивідами. Вони одними з перших у європ. **К.** заперечили божественне походження влади (вважали, що вона виникла внаслідок угоди між людьми) й д-ви, виступили проти підпорядкування світської влади духовній, за невтручання церкви у держ. справи.

Кратол. практика XVII ст. спрямована на створення незалежної д-ви в етн. межах України й запровадження в ній нової моделі соц.-екон. відносин (із дрібною козацькою власністю на землю). Наслідуючи демокр. традиції запорізького козацтва, Б. Хмельницький уперше у світ. історії запровадив виборну систему держ. влади – гетьманщину (синтез монархії (гетьман), аристократії (рада старшин) і станової демокр. (генеральна рада)), рішуче борючись за зміцнення й централізацію держ. влади. Конституція (1710) П. Орлика та пов'язані з нею документи дозволяють констатувати інноваційність тогочасної **К. в У.**, яка задовго до європ. бурж.-демокр. революцій, збагатилася ідеями сусп. договору; парламентаризму; парлам.-президент. республіки; прав. і соц. д-ви; природних прав людини і народу; незалежності судової системи; заг. рівного виборчого права (у рамках козац. стану); поєднання військ. та адмін. влади, їх структур; обмеження повноважень глави д-ви і контроль за їх виконанням; принципами поділу влади; конституціоналізму; народного суверенітету; держ. суверенітету і незалежності; виборності всіх держ. посад знизу догори. У ході б-би проти політики рос. колоніалізму **К. в У.** примножилася ідеями держ. незалежності й автономії, суверенітету, рівності, волі, демократії, справедливості.

Осмислення ситуації, що склалася після упродовження кріпацтва, розгрому Запорізької Січі, відбувалося в прихованих формах таємних т-в і творів анонімних авторів. Перша пол. XIX ст. проходила під знаком жорстокої політ. реакції, непримиренної б-би царського уряду проти лібер. ідей. Діяльність таємних т-в активізувалася в сер. XIX ст., коли нагально постали проблеми ліквідації кріпацтва, поширення та втілення в життя ідей європ. лібералізму і просвітництва. Кратол. погляди членів Кирило-Мефодіїв. т-ва мали чимало спільного з ідеями декабристів, петрашівців, революційних демокр. (В. Белінського, О. Герцена), визначних діячів польс. визв. руху (А. Міцкевича, Й. Лелевеля й ін.), стали першою політ. програмою для укр. – створення незалежної д-ви на демокр. засадах рівності, свободи і реліг. толерантності. Перебудову існуючого сусп.-політ. ладу на нових засадах т-во розглядало через знищення абсолютизму, повалення царизму.

Революц. народництво збагатило **К. в У.** ідеями заперечення експлуаторської д-ви, монархізму, необмеженої влади царя, її надмірної централізації, формування революц. влади, що залежатиме від волі народу. В основу влади планувалося покласти принципи верховенства волі народу, виборність, змінність, підзвітність і підконтрольність.

Наприкінці XIX – поч. XX ст. лібералізм (М. Драгоманов, Б. Кістяківський, М. Туган-Барановський) в Україні не набув такого поширення, як у країнах Зах. Європи. Натомість, в укр. політ. думці переважали ідеї соціалізму (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Подолинський, І. Франко). Помітніше місце в історії **К. в У.** посідають ідеї консерватизму (В. Кучабський, В. Липинський, С. Томашівський), які активізувалися у XX ст., що було спричинено існуванням у 1918 р. гетьманату П. Скоропадського. Гол. увагу обґрунтуванню ідеї незалежної Укр. д-ви приділяли ідеологи націоналістичного (Д. Донцов, М. Міхновський, М. Сціборський) і націонал-демокр. (О. Бочковський, С. Дністрянський, С. Рудницький, В. Старосольський) напрямів політ. думки.

Жовт. революція 1917 р. інакше розставила акценти в уявленнях про владу: гол. стало звернення не власне до влади, а до політики, б-би за владу, революції, диктатури пролетаріату, рад, питань керівної і спрямовуючої ролі комуніст. партії, а в перспективі – до проблем відмирання д-ви і держ. влади, сусп. комуніст. самоврядування. Упродовжується новий тип влади, якому прогнозувалося стати загальним – радян. влада. Наприкінці 1917 р. сформувався укр. націонал-комунізм, який до поч. 1930-х рр. найповніше презентував **К. в У.**, і був спрямований на пошук можливих шляхів нац. самоствердження України. Виникла низка політ. течій, які поєднували ідеї комуніст. перебудови сусп.-ва, нац. визволення України, створення суверенної Укр. д-ви. Саме вони зробили на короткий період можливим розвиток елементів українізації. Праці укр. дослідників цього періоду можна поділити на дві групи: написані до сер. 1930-х рр., у яких розглядалися певні теорет. питання держ. влади, й написані пізніше, у яких теорет. інтерпретація держ. влади залежала від політ. обставин та ідеолог. тиску, здійснювалася у руслі парадигми іст. матеріалізму, апологетизації радян. політ. системи і влади. Поч. з 1930-х рр. у **К. в У.** домінує марксистсько-ленін.-сталін. тенденція, самостійність кратол. думки була мінімальною.

У повоєнний період в **К. в У.** окреслилися два напрями: один презентувала укр. еміграція, серед основних постулатів політ. ідеол. якої слід відмітити критику сталін. тоталіт. режиму, утворення незалежної д-ви, утвердження демокр. ладу. Протилежне забарвлення мала кратол. думка в Радян. Україні: її апологети закликали до повного злиття націй, знищення політики і д-ви, з ентузіазмом викривали класових ворогів.

До 1960-х рр. вивчення влади як сусп. явища було відсутнє, а поняття «влада» не мало самостійного місця у вітчизн. системі суспільствознавчих понять і ототожнювалося з «держ. владою». Суч. **К. в У.** зародилася наприкінці 1960 – поч. 1970-х рр. Праці укр. філософів (І. Бичка, І. Болясного, М. Булатова, В. Василенка, М. Дученка, М. Михальченка та

ін.) представляли нормативістський напрям, їх автори спробували відповісти на тодішні іст. виклики: якою повинна бути науково обґрунтована політика, ін-ти і влада в д-ві, що претендує стати загальнонародною. Водночас, у підпіллі формувався напрям політ.-філос. критики радян. тоталіт. режиму і влади, який не мав виходу на широкий читацький загал. У 1970-80-х рр. дослідження теорет. проблем політики і держ. влади, їх взаємодії з ідеологією були представлені двома напрямками: 1) апологетикою радян. політ. системи; 2) нормативістським напрямом, у руслі якого розроблялися проблеми структури політики, ф-ції політ. ін-тів, взаємодії д-ви і сусп-ва, політики та ідеології тощо. Укр. дослідники радян. періоду визначали владу на макрополіт. рівні, обґрунтовували її класову природу й зумовленість хар-ром екон. відносин, а тема держ. влади належала до заідеологізованих аспектів вітчизн. суспільствознавства.

На поч. 90-х рр. ХХ ст. в Україні спостерігалось пожвавлення інтересу до владної проблематики, до фахівців, які вже мали напрацювання в цій сфері, долучилися дві групи дослідників: перша змогла без ідеол. перешкод вивчати та інтерпретувати історію укр. політ. філософії (у т. ч. кратол. тематику), розробляти нац. концепції політ. розвитку; другу склали кол. науковці з відділів і каф. наук. комунізму та іст. КПРС, які аналізували та пропагувати здобутки зах. політології. Наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. з'явилися праці, у яких провідні вітчизн. вчені-суспільствознавці зробили успішні спроби обґрунтування власного бачення змісту влади (політ., держ., соц.) під кутом зору органічного поєднання здобутків світ. теорії влади з укр. політ.-владним контекстом. /Б. Дем'яненко/

Кратологія зарубіжна (грец. *kratos* – влада, *logos* – вчення) – наука про проблеми влади, її походження, функціонування і розвиток, види і форми влади, її носіїв, способи впливу, ф-ції і завдання, взаємодію з ін. сусп. процесами. Витоками **К.з.** можна вважати міфи і легенди народів Старод. світу, в яких основною ідеєю й темою проходить божественне пер-

шоджерело тогочасних соц.-політ. і правових порядків. Витоки більшості суч. ідеалів (рівність, справедливість, свобода, законність) беруть початок із роздумів грец. мислителів про зміст і сутність владних відносин у людському сусп-ві. Платон розглядав владу як силу, що базується на знанні правління. Арістотель характеризував владу як властивість будь-якої складної системи: усе, що складається з кількох частин, має володарюючий елемент і підлеглий. У політ. і **К.** концепціях дав.-грец. мислителів Сократа, Платона та Арістотеля прослідковуються контури висхідних принципів трьох найвплив. політ.-світоглядних течій ХХ – поч. ХХІ ст. – концепції «відкритого сусп-ва», доктрини тоталітаризму й теорії демокр. політ. режиму.

У країнах Стародав. Світу функціонували дві принципово відмінні форми влади і владних відносин. На Сході царська влада була деспотичною, необмеженою, проголошувала себе посланою небом, тут уперше зародилася бюрократія. Змістовно давньосхідні державно-владні доктрини адресувалися бюрократії у вигляді порад і практ. рекомендацій щодо якомога кращого та ефективнішого здійснення влади правителя. У країнах Старод. Сходу специф. шлях державотворення зумовив появу «великої машини» царського правління, у якій злилися експансивність східно-общинницького колективізму і могутність одноосібної царської влади. Влада у Старод. Греції була політ. і демокр., д-ва апробувала прогресивну форму врядування – демокр. (народовладдя). Започаткований принципово ін. тип сусп.-держ. відносин: першоосновою сусп. порядку мало бути справедливе законодавство, у здійсненні полісної влади повинен брати участь кожен громадянин. Високий ступінь громадянськості афінян у поєднанні з дотриманням полісних законів породив «велику систему» співправління й співпраці громадян, у якій влада функціонувала не згори донизу, а горизонтально. В античному полісі вперше в історії теорет. обґрунтована і практично реалізована концепція самоуправління сусп-вом.

Християнство перетворило ідеали дав.-грец. філософів у легко засвоювані реліг.

догми. Устремління церкви і духовенства до опанування світської влади обґрунтовувалися відповідними теократичними теоріями, суть яких зводилася до тези про підлеглість д-ви церкві (А. Августин, Т. Аквінський і ін.). Мислителі Відродження рішуче виступили проти засилля реліг. світобачення та догм католич. церкви у політ. житті сусп-ва. XV-XVI ст. характеризувалися критикою феод. устрою та обґрунтуванням переваг існування сильної централізованої влади монарха, в XVII ст. відбулося поглиблення ідей природного права, з'ясування співвідношення та співіснування свободи і права, особи і влади, громадянина й д-ви. З'являються нові погляди на історію зародження та розвитку людської цивілізації, д-ви та її адмін. апарату. Наука про політику й владу, яка займала найнижчий щабель у середньовічній ієрархії академ. знання, активно виходить на перший план. Видатні політ. мислителі XVI ст. (Н. Мак'явеллі, В. фон Гуттен, А. Моджевський і ін.) відійшли від теолог. трактувань витоків та іст. розвитку д-ви і влади, почали розглядати їх як результат діяльності людей.

К. ідеї та соц. концепції утопічного соціалізму, комунітарні принципи орг-ції сусп-ва (Т. Мор, Т. Кампанелла й ін.) стали своєрідною реакцією на соц. несправедливість, приватну власність та індивідуалізм. З'являються політ. концепції і доктрини, автори яких спробували поглянути на д-ву і владу раціонально, виводили її природні закони з прагматичних і сусп. позицій. Проте теоретики утопічного соціалізму не порушували питання про свободу особистості, обмежувалися обговоренням прав та обов'язків усіх членів д-ви. Усупереч демокр. переконанням, ці мислителі заклали ідеол. підвалини культу особи і тотального контролю, відлуння яких знайшло місце в тоталіт. і авторит. режимах XX-XXI ст.

У політ. і **К.** концепціях Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є й ін.) сформувалися на рівні політ.-наук. світобачення базові цінності зах. цивілізації. Епоха Просвітництва, що завершує Новий час, була позначена активним пошуком сусп.-прав. ідеалу. Провідні мислителі (Ф. Вольтер, Г. Гегель, В.

Гумбольдт, Д. Дідро, І. Кант, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Сміт, Д. Юм і ін.) намагалися утвердити «царство розуму», в якому панувала б гармонія інтересів вільного індивіда і справедливого сусп-ва, а гуманізм став би вищою нормою соц. життя. Виходячи з культу здорового глузду та розуму, просвітники прагнули підкорити ідеальному началу сусп. лад, держ. установи, яким належало піклуватися про заг. добробут. Проти феодально-абсолютистської д-ви спрямована теорія сусп. договору, яка давала право народу позбавити влади государя, який порушив умови договору. Представники фр. Просвітництва у XVIII ст. рішуче виступили проти існування необмеженої монархії, втручання церкви у політ. життя сусп-ва, за скасування станових привілеїв. Просвітники активно опрацьовували питання походження д-ви і влади, ф-ції д-ви та типи держ. правління. Наприкінці XVIII – пер. пол. XIX ст. під впливом зах.-європ. революцій у **К.** думці Заходу виокремилося унікальне явище: з'явилися видатні «напівліберали»-«напівконсерватори» (І. Бентам, Дж. Мілль та ін.), які прагнули надати цьому світоглядному гібриду концепт. хар-ру, ввести його в практ. політику.

Др. пол. XIX – поч. XX ст. характеризувалися 1) активним зростанням участі мас у політ. житті (пануванням «колективної посередності»); 2) довготривалим оновленням механізму політ. влади, яка апелює здебільшого не до Бога, а до волевиявлення мас; 3) появою специф. орг. прийомів завоювання й утримання політ. влади (масових політ. партій); 4) появою нових тех. можливостей у взаємовідносинах між тими, хто управляє, і тими, ким управляють.

У др. пол. XIX ст. в Європі, і, зокрема, у Рос. імперії, утверджується теорія наук. комунізму. Марксизм ґрунтувався на таких **К.** ідеях: істинне народовладдя можливе за умов подолання приватної власності на засоби вироб. їх усупільнення та знищення всіх ін. видів відчуження; побудова нового сусп.-політ. та екон. ладу досягається внаслідок збройного повстання народу; гол. умовою перемоги революції й переходу до соціалізму є дикта-

тура пролетаріату; авангардом робітн. класу має бути комуніст. партія, яка ставить за мету орг-цію його класової б-би, керівництво нею, завоювання політ. влади; провідна роль д-ви у взаємозв'язку з громадян. сусп-вом; д-ва є продуктом сусп-ва на певному ступені розвитку і прагне стати над ним; політ. влада є організованим насильством одного класу для придушення іншого; гол. завдання народної революції – зламати бурж. держ. машину і побудувати нову за типом д-ви-комуни, поєднавши в одному органі ф-ції законод. і викон. влади.

У радян. на новітній рос. суспільствозн. літ-рі накопичений певний концепт. досвід дослідження влади. До поч. 1960-х рр. влада як сусп. явище практично не досліджувалася в СРСР, поняття «влада» не мало самостійного місця в системі суспільствознавчих дефініцій і ототожнювалося з «держ. владою». Уперше дефініцію «влада» введено в коло дослідницьких проблем у 1963 р. у ст. О. Корольова і О. Мушкіна «Государство и власть», першим значущим дослідженням стала моногр. М. Кейзерова «Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий». У СРСР теорет. інтерпретація політ. влади залежала від політ. обставин та ідеол. тиску, що перервали традицію вивчення цього феномену.

Суч. дискусії про владу в **К.з.** започатковані у 1950-х – поч. 1960-х рр. (Р. Бершtedт, Р. Даль, Д. Картрайт, Е. Кеплен, Г. Ласвелл та ін.), в яких здійснена вдала спроба всестороннього, систематизованого аналізу владних відносин у сусп-ві та окремих його сферах. Істотний внесок у розвиток **К.з.** зробили Х. Арндт, Р. Арон, Б. Беррі, П. Блау, Д. Белл, Д. Болдуїн, Т. Вартенберг, М. Вебер, Е. Гідденс, С. Льюкс, Ч. Мерріам, Б. Рассел, Д. Ронг, М. Фуко й ін. На розвиток **К.з.** XX ст. вплинули сусп.-політ. процеси та катаклізми, що відбувалися у тогочасній світ. цивілізації. Теорія політики і політ. влади, їх місце в системі суспільствознавства, докорінно змінилися: якщо до 1960-х рр. у сусп-ві неподільно панували образи та поведінка, які прийшли з XIX ст., то наприкінці XX ст. відбувся перехід, спричинений новими ідеями і концепціями; постмодер-

ний розум відкрив людству нові перспективи, що не мають нічого спільного з політ. надмірностями XIX – пер. пол. XX ст.; сформувалася самост. наука й навчальна дисципліна – політологія. Після розпаду СРСР, **К. з.** акцентує увагу на проблемах розвитку пострадян. залежних д-в. /Б. Дем'яненко/

Криза політична – важкий перехідний стан політ. процесу, ін-тів влади, політ. сфери сусп-ва у цілому; різкий, крутий злам усталених політ. зв'язків; загострення політ. конфлікту, внаслідок якого настає якісна зміна ситуації: суперники застосовують силу, або відступають з ортодоксальних чи фанатичних позицій.

Політ. сфера, яка містить і відтворює відносини «панування одних ↔ підкорення інших», знаходиться у безперервному і суперечливому розвитку, несе в собі «гени» конфлікту, отже – це галузь викликів, підвищеної конфліктності та потенційних **К.п.** Згідно конфліктної моделі Р. Дарендорфа, політ. система є відкритим кризовим простором через зіткнення соц.-політ. суб'єктів, а політ. процес у цьому сенсі слід розуміти як постійне протиставлення між групами інтересів, елітами за владу, її статуси, ресурси, повноваження і привілеї. **К.п.** не є аналогом конфлікту, а лише найгострішим моментом його розвитку, коли настає кризова дисфункціональність, політ. стагнація, «колапс» влади чи ін. суб'єктів політ. б-би. Але у післякризовий етап сусп-во, влада можуть самі виробити механізми розв'язання політ. конфлікту.

Суч. політологія фіксує кілька видів кризи політ. розвитку. Передусім, це – *криза політичної ідентичності*, що настає з розпадом ідеалів і цінностей, які домінували у політ. культурі сусп-ва. Особливої гостроти вона набуває під час радикальних трансформацій, коли населення не відчуває звичних умов особистого самовиявлення у нових формах соц.-політ. життя. Ця **К.п.** веде до руйнації ментальних і нормативно-ціннісних основ життєдіяльності, до загострення суперечностей щодо нормативних засад функціонування політ.-прав. ін-тів.

Друга – *криза розподілу* матеріальних, культурних благ і ресурсів, коли владні структури д-ви нездатні забезпечити стійке зростання матеріального добробуту населення. Під час цієї **К.п.** особливо нищівної критики зазнають ін-ти виконавчої влади, бо саме до них апелюють ті верстви сусп-ва, які внаслідок кризових обставин перебувають у стані депривації.

Третя – *криза участі*, зумовлена знеціненням старих, рудиментарних методів політ. мобілізації громадян із одночасним збільшенням к-сті бажаючих брати участь у політ. управлінні, що заважає утворенню нового стійкого балансу політ. сил. В умовах інтенсивної модернізації політ. сфери міцніють групи політ. інтересів, які прагнуть влади. Але слабкий розвиток системи політ. представництва, зокрема партій, неповна відповідність політ. ін-тів і структур інтересам та вимогам людей, нерішучість влади щодо припинення діяльності політ. радикалів (екстремістів) провокують загострення політ. ситуації й ведуть до непередбачуваних наслідків для сусп-ва у цілому.

Четверта – *криза «проникнення»*, детермінована протиріччями, які виникають через експансивні прагнення владної еліти не тільки утілити свої політ. програми, а й взяти під контроль усю сферу громад. життя. Ця криза перш за все вражає вертикальні політ. відносини «центр – регіони». Крім того, через відсутність у громадян політ. досвіду та ірраціональні риси масової свідомості політ. рішення Центру сприймаються неадекватно, що справляє конфліктогенний вплив на функціонування всієї держ. влади.

Зрештою, п'ята – *криза легітимності*, яка є результатом невідповідності цілей політ. режиму і масових уявлень щодо справедливості та норм його функціонування. Це приводить до падіння соц. довіри, делегітимації влади, і відповідно – до дестабілізації політ. системи, компроментує ідею державності в цілому. За умов демократії виявлення цієї **К.п.** настає під час виборчих кампаній, коли населення найбільш очікує суттєвих позитивних змін, маючи реальну можливість довести владі ступінь свого незадоволення. //Л. Герасіна/

«Круглий стіл» – 1) форма публічного обговорення або висвітлення тих чи ін. питань, яка характеризується певним порядком, черговістю висловів учасників (вони сидять за столом, що має умовно круглу форму), а також рівними правами всіх учасників зборів, наради. **«К.с.»** використовується, зазвичай, в умовах політ. плюралізму для пошуку політ., ненасильницьких форм і способів розв'язання гострих сусп. проблем; практикується між однорідними політ. орг-ціями (напр., різними партіями), між різнорідними сусп. ін-тами (напр., виконавчими органами влади, партіями, професійними союзами та ін.); 2) закрите т-во обраних, що приймає в кулуарах важливі рішення.

Поняття **«К.с.»** увів англо-норманд. поет Вас бл. 1150 р. в історіях про короля Артура. У цей час в Європі процвітало місництво – розроблені у процесі формування станів правила й норми, котрі визначали ранг сім'ї (передусім знатної) та її окремих чл., взаємостосунки з ін. сім'ями під час призначення на військ. службу, адмін. посаду, участі в офіц. торжествах. Формальним визначенням знатності в цій системі було право знаходитися (сидіти) якомога ближче до суверена. Серед феодалів точилися суперечки за відповідне місце, що призводило до важких, навіть збройних конфліктів. «Винахідник» **«К.с.»** – чарівник Мерлін із англ. легенд періоду раннього Середньовіччя про короля Артура і лицарів **«К.с.»** (точніше, анонімні авт. цього епосу). Одного разу Мерлін підказав вождю бриттів Утеру (батькові Артура), як уникнути суперечок між його лицарями через почесне місце за столом правителя. Він порадив Утеру прибрати з палацу стіл традиц. форми і замінити його на круглий, де кожен лицар міг би відчувати себе рівним ін. Отже, всі дискусії про почесне місце стали б безглуздими. Згодом історії про короля Артура поширювалися у фольклорі та європ. (англ., фр., нім.) л-рі. **«К.с.»** став одним із головних атрибутів цих історій. К-сть лицарів **«К.с.»** не була обмеженою – у фр. текстах XIII ст. згадується 150, 240, 366 і навіть (у поемі Лайамона «Брут») 1600 осіб. Відтак було заведено вже акцентувати на обиранос-

ті й обмежувати к-сть лицарів: Дж. Драйтон описував 12, В. Скотт – 16 лицарів, бездоганих у лицарському етикеті. Жодних єдиних і послідовних правил або принципів, за якими формувалося членство клубу «**К.с.**», у середньовічній л-рі не вказано. Йдеться лише про те, що за «**К.с.**» засідали найкращі або найважливіші лицарі.

У суч. значенні вислів «**К.с.**» використовують із ХХ ст. як назву одного зі способів орг-ції обговорення питання, який характеризується ознаками: вимогою узагальнити ідеї та думки щодо обговорюваної проблеми; наданням учасникам статусу пропонентів, котрі мають висловлювати думку з приводу обговорюваного питання, а не з приводу думок ін. учасників; рівноправністю всіх учасників обговорення; заборонаю диктувати власну волю й рішення. Ця модель обговорення, ґрунтуючись на угодах, дає результати, які натомість є новими угодами. У процесі «**К.с.**» оригінальні рішення й ідеї народжуються достатньо рідко. Крім того, часто «**К.с.**» виконує радше інформаційно-пропагандистську роль, а не слугує інструментом вироблення конкретних рішень.
/М. Требін/

Культура миру – сукупність ціннісних установок, спрямованих на формування основ стабільного миру. Визначення «**К.м.**», ухвалене на XVIII пленарній сесії ЮНЕСКО у 1995 р., містило наступні положення: це культура співіснування, що опирається на принципи свободи, справедливості, демократії, толерантності і солідарності; культура, яка відкидає насильство, прагне до запобігання конфліктам коло їх джерел, та до розв'язання проблем шляхом діалогу і переговорів; культура, що гарантує всім повноту прав і можливість участі у збалансованому розвитку сусп-в.

К.м. повинна передбачати цінності, позиції, поведінку та способи життя, які спираються на незастосування насилля, повагу прав і фундамент. свобод кожної людини; сусп-во, яке дбає про своїх громадян, не прагне домінування чи експлуатації, але захищає права слабших; сприйняття, толерантність і

солідарність між культурами, подолання всіх форм ксенофобії і расизму; доступ до інформації та її вільне поширення; повна політ. участь жінок та надання їм відповідних прав. Освіта повинна виховувати відкритість, доводити цінність, яку становить багатоманітність світу і формувати позитивне ставлення до цієї різноманітності.

У кн. «ЮНЕСКО і культура миру» за ред. Д. Адамса зазначається, що «**К.м.** складається із цінностей, установок, поведінки та способу життя, заснованих на ненасиллі, повазі фундамент. прав і свобод кожної людини. У **К.м.** джерелом влади є не дуло рушниць, а участь, діалог і співпраця. Вона заперечує насилля у всіх його формах, включаючи війну і культуру війни. Замість домінування й експлуатації слабших сильнішими, **К.м.** поважає права кожного, як екон., так і політ.»

Декларація ГА ООН № 53/243 про **К.м.**, ухвалена 13 вересня 1999 р., визначає її як сукупність ціннісних установок, світоглядних позицій, традицій, типів поведінки і способів життя, які ґрунтуються на повазі до життя, припиненні насилля, заохоченні ненасилля і практ. відмові від насилля за допомогою освіти, діалогу та співробітництва; повній повазі принципів суверенітету, територ. цілісності і політ. незалежності д-в; повній повазі та заохоченні всіх прав людини і осн. свобод; прихильності до мирного розв'язання конфліктів; зусиллях, спрямованих на задоволення потреб нинішнього і майбутнього поколінь в галузі розвитку і навколишнього середовища; повазі і заохоченні права на розвиток; повазі і заохоченні рівних прав і можливостей жінок і чоловіків; повазі і заохоченні права кожного на свободу вираження поглядів і переконань та свободу інформації; прихильності до принципів свободи, справедливості, демократії, терпимості, солідарності, співробітництва, плюралізму, культ. різноманітності, діалогу і взаєморозуміння на всіх рівнях сусп-ва і між народами, та що заохочуються сприятливим для миру нац. і міжнар. середовищем.

Становлення **К.м.** пов'язано з мирним розв'язанням конфліктів, заохоченням демократії, дотриманням прав і свобод людини,

розвитком діалогу, переговорів, формуванням консенсусу і мирним розв'язанням суперечностей, зміцненням демокр. ін-тів, викоріненням бідності і неграмотності, зменшенням нерівності всередині країн та між ними, захопленням стабільного екон. і соц. розвитку, ліквідацією всіх форм дискримінації жінок, повагою і захистом прав дітей, вільним поширенням інформації, прозорістю сфери управління, ліквідацією всіх форм расизму, расової дискримінації, ксенофобії та нетерпимості, просуванням ідеалів взаєморозуміння, терпимості і солідарності між цивілізаціями, народами і культурами, зокрема у ставленні до етн., реліг. і мовн. меншин. /М. Генік/

Курія (лат. *curia*, похідне від *coviria*, *co* – разом і *vir* – чоловік, дорослий чоловік) – одна з найдавніших форм поділу рим. населення. У Стародав. Римі об'єднання кількох патриціанських родів. Відповідно до традиц. уявлень, Ромул розділив римлян на три триби, Тіції, Рамни і Луцери, а кожну із триб – на 10 курій, які були, у свою чергу, утворені групами родин, або родами (лат. *gentes*). Спочатку **К.** були елементом родової орг-ції, чол. союзами за віковим принципом. Таким чином, розподіл ґрунтувався на спорідненні, а панували при такому устрої патриціанські роди. У період утворення д-ви **К.** стали найважливішим військ.-політ. осередком рим. сусп-ва. На чолі **К.** стояв виборний куріон, який здійснював жрецькі ф-ції. Кожна **К.** мала свої святині та своє місце для зборів, що також називалося курія. У куріальних коміціях, тобто зборах чоловіків-воїнів, обиралися в царську епоху царі, на початку Республіки – магістрати, а із заснуванням центуріальних коміцій проходило затвердження обраних посадових осіб і вручення їм символів влади. Під час Республіки на чолі всіх **К.** стояв великий куріон, а до голосування в куріальних коміціях були допущені плебеї. В епоху імперії **К.** називалися міські ради. Як політ. й військ. підрозділи **К.** були витіснені більш пізньою орг-цією рим. громадян – окружними трибами. Таким чином, вищим законодавчим органами у Римі стали центуріальні та трибутні коміції.

У часи Середньовіччя в Європі були поширені *феодальні К.* – ради сеньйора з його

васалами. Вищою формою феодальної курії була *королівська К.* (лат. *Curia Regis*) – збори (дорадчого хар-ру), що скликалися королем, зі своїх безпосередніх васалів, великих феодалів із широкими, але чітко не визначеними ф-ціями. З посиленням королів. влади королів. курія перетворилася у вужчу раду наближених до короля (Королів. рада), причому фінансові й судові справи були виділені у ведення особливих палат. Гол. характеристиками, що відрізняють таку раду від королів. **К.** у вузькому сенсі (королів. двору, малого ради), є її представницький склад (вся вища аристократія д-ви), епізодичність скликання, нечіткість і дорадчий хар-р ф-цій і особлива сфера компетенції, що включає найбільш глобал. держ. питання.

Римська К. (лат. *Curia Romana*) – гол. адмін. орган Святого Престолу і Ватикану і один із осн. у катол. церкві. Окремі відомства Римської курії від імені й владою Папи римського відповідають на питання, розглядають пропозиції, апеляції, скарги або прохання, спрямовані на адресу Святого Престолу, виносять розпорядження, рішення або вироки, виступають із різними ініціативами тощо. У рамках **К.** можна оскаржити як судові рішення верховного суду по церк. справах, так і окремі адмін. акти ін. відомств.

Виборча К. – розряд виборців, утворений шляхом поділу на групи за становими, майновими, нац., профес. та ін. ознаками. Кожна курія заздалегідь обирає певну к-сть депутатів, найчастіше незалежно від своєї чисельності. Розподіл на нац. курії прийнятий на Фіджі, а на профес. курії (функціональні групи) – в Індонезії. Виборчі курії існували також в Рос. імперії при виборах у Держ. думу в 1905-1907 р. Відповідно до виборчого закону від 06 серпня 1905 р., виборці ґрупувалися по трьох куріях: *землевласницькій, міській і селянській*; а законом від 11 грудня 1905 р. була організована додатково четверта **К.** – *робоча*. Відповідно до закону від 3 червня 1907 р., виборці Росії голосували по п'яти **К.**: 1) землевласницька, 2) великих міських власників, 3) дрібних і середніх міських власників, 4) селянська, 5) робоча.

Розподіл на виборчі **К.** сьогодні зустрічається рідко, оскільки явно суперечить принципу рівного електорального представництва. /О. Кандюк/

Л

Латинідад («латиноамериканська сутність») – збірна назва комплексу сусп.-політ. учень ХХ ст., спрямованих на осмислення самоідентичності, ролі і місця народів Півд. і Півн. Америки у суч. світ. процесі. Іст. поштовх появи **Л.** в Півд. Америці дали війна за незалежність ісп. колоній під проводом С. Болівара (1783-1830) та поширення в незалежних латиноамер. республіках популярних у Європі соціалістичних та національно-просвітницьких ідей. Зокрема, у т. зв. «індіан. країнах» (Перу, Болівія, Мексика, Еквадор та ін.) сусп.-політ. думка на поч. ХХ ст. спрямовувалася на пошук основ нац. самобутності індіан. народів, що попри здобутки нац.-визв. війни залишалися осторонь соц.-екон. змін.

1) *Індихенізм* (ісп. *indigenismo* – автохтонний). Одна із перших форм **Л.**, у рамках якої особлива увага приділялася культ. самобутності корінного населення Америки, його соц. і політ. правам та формам взаємодії з некорінними мешканцями континенту. Літературна діяльність прихильників індихенізму розпочалася ще у сер. ХІХ ст., її осередком було Перу. Проте сусп.-політ. маніфест цього руху есе «Буря в Андах» з'явився лише 1927 р., його автором став перуан. історик і політ. діяч Л. Е. Валькарсель (1891-1987). Есе викликало широку дискусію про роль індіан. чинника в перуан. сусп.-ві. Протягом наступних років Валькарсель у філос.-іст. дослідженнях «Культурний шлях Перу» (1945) та «Етноісторія древнього Перу» (1959) доводить думку про необхідність етнічної та расової інтеграції населення Перу на основі багатих традицій корінного населення країни. Разом із тим втілення у 20-х рр. ХХ ст. в політ. практиці Перу ідей індихенізму вилилися у глибоку внутрішньополіт. кризу. Під час правління диктатора А. Легії-і-Сальседо (1863-1932) було прийнято низку проіндіан. законів, створено управління зі справ індіанців та ін-т охорони індіан. раси. Проте позірні проіндіан.

політика лише посилила екон. експлуатацію корінних народів, що створювало підґрунтя для поширення серед них революц. Ідей, які у 1923 р. знайшли своє відображення у політ. програмі перуан. партії АПРА (*Alianza Popular Revolucionaria Americana*), організатором якої був соціаліст В. Р. Ая де ла Торре (1895-1979).

2) *Апрізм* – ідеологія АПРА стала ще однією формою **Л.** У політ. програмі АПРА питання корінних народів набувають не расового, а соц.-екон. звучання. Ая де ла Торре проголошує амбіційний проект об'єднання всіх «індіанських країн» в єдину Індоамерику, де основою сусп.-політ. життя мають стати традиційні культурні і екон.-господ. цінності корінних народів, а не капіталізм чи марксизм, які виникли в Європі. Попри те, що з 50-х років АПРА відійшла від радикальних соціалістичних ідей, вона понині залишається однією з найвпливовіших політ. партій Перу.

3) *Концепція «космічної раси»*. Концепція мексик. філософа і політ. діяча консервативного напрямку Х. Васконселоса (1882 –1959). У працях «Космічна раса» (1925) та «Індологія» (1927) Васконселос виступає з ідеєю «ібероамериканського світобачення», згідно з якою в Латин. Америці завдяки змішуванню різних народів і рас виникла п'ята раса. Вона характеризується високою стихійною емоційністю («естетичною емоцією») і чуттєвістю та не несе у собі традиц. расових забобон. Сутність універсальної «космічної раси» протиставляється європоцентристському раціоналізму та техніцизму. Вчення Васконселоса несе на собі відбиток міфологічності та утопізму. Як політ. діяч він виступає проти радикальних соц. змін та визнає важливу роль ісп. колоніалізму для становлення Мексики.

4) *«Філософія латиноамериканської сутності»*. Починаючи з 40-х років продовжила започатковану Васконселосом та авторами концепції «мексик. сутності» С. Рамосом Маганья (1897-1959) і А. Касо (1883-1946)

традицію «ібероамериканського світобачення». Програму цього інтелект. руху виклав послідовник ісп. філософа-екзистенціаліста Х. Ортеги-і-Гассета Х. Гаос-і-Гонсалес Пола (1900-1969). Найбільшого розвитку «філософія латиноамер. сутності» набула в рамках школи «Гіперіон», лідером якої був учень Гаоса Л. Сеа (1912-2004). Гол. мотиви цього напрямку Л. – рефлексія над іст. минулим Іспаноамерики задля вироблення комплексу ідей, які дадуть новий імпульс соціокульт. і політ. практикам, спрямованим на набуття народами Латин. Америки самосвідомості, кінцевою метою чого є їхнє духовне і політ. звільнення. Для цього напрямку характерним є протиставлення цілісного світогляду народів Латин. Америки раціоналістичному світогляду європейців та північноамериканців. У багатьох країнах регіону ідеї «філософія латиноамер. сутності» мали визначальний вплив на реліг.-політ. рух «теологія звільнення».

5) *Боліваризм*. Його ідеологом був кол. президент Венесуели У. Чавес Фріас (1954-2013). Гол. риси боліваризму: важлива роль Латин. Америки у багатополлярному світі, боліваріанська революція і боліваріанський соціалізм. Боліваризм виходить із визнання наявності дисбалансу у відносинах країн центру і периферії після падіння двополюсного світу. За цих умов важливим є створення і зміцнення нових полюсів сили, одним із яких має стати Південноамер. союз націй. Він може бути ефективним за умови впровадження боліваріанського соціалізму, який передбачає співіснування різних форм власності, підвищення рівня життя населення, соц. справедливості, незалежний політ. курс та взаємовигідну інтеграцію в межах континенту. /Ю. Омельченко/

Латиноамериканський марксизм – комплекс сусп.-політ. теорій, створених у країнах Латин. Америки на основі політ. філософії марксизму. В цілому Л.м. тяжіє до європ. неомарксизму. Найвизначнішими теоретиками Л.м. були аргент. філософи Х. Інґенерос (1877-1925), А. Н. Понсе (1898-1938), Е. П. Агості (1911-1984) та перуан. філософ

Х. К. Маріатеґі (1894-1930). Л.м. формувався під впливом революційно-народницьких ідей С. Болівара (1783-1830), Е. Х. Ечеберрії (1805-1851), М. Гонсалес Прада (1848-1919), Х. Марті (1853-1895) та ін.

В Латин. Америку з Європи марксистські ідеї потрапляють наприкінці ХІХ ст. 1896 р. *Інґенерос* засновує Соціалістичну партію Аргентини, згодом переходить на позиції революційного марксизму. Інґенерос прихильно сприйняв більшовицьку революцію в Росії 1917 р. та став її апологетом. У статті «Моральні сили революції» (1920) він наголошує, що рос. революція є першою експериментальною фазою розгортання революції у світ. масштабах, початком нової іст. ери, результати якої можуть бути навіть значнішими за християнство, Відродження і фр. революцію. Разом із *Понсе* Інґенерос фундує марксист. часопис «*Revista de Filosofia*» (1920). У пізній період творчості він розвивав власну версію «аргентинідаду», що зближує його з екзистенціалістськими концепціями «мексик. сутності» і «філософії латиноамер. сутності».

Важливу роль у розвитку марксист. ідей в Аргентині відіграв політик, філософ і літературний критик *Атоцмі*. За активну пропаганду марксизму він неодноразово ув'язнювався. У 50-ті рр. Агості вдається до часткового перегляду результатів т. зв. «реального соціалізму» з позицій неомарксизму. Він аналізує суч. стан культури, роль інтелігенції в політ. житті Аргентини з позицій одного із теоретиків неомарксизму італ. філософа А. Грамші (1891-1937). Творчість Грамші також мала значний вплив і на погляди перуан. марксиста *Маріатеґі*. Зокрема при аналізі феномена каудільоїзму (цезаризму) Маріатеґі наголошує на необхідності солідарності сил «народного блоку», зацікавленого в реальних соц. змінах, задля недопущення сповзання латиноамер. країн до диктатури. Популярним на поч. ХХ ст. бурж. концепціям апрізму та Індоамерики Маріатеґі протиставляє соціаліст. індікенізм, який заперечує расову детермінованість соц. проблем корінного населення Латин. Америки, наголошуючи на їхньому екон. хар-рі. Від 70-х рр. в Аргентині активно розвиваєть-

ся постмарксизм. Його найвідомішим представником є політ. філософ Е. Лаклау (1935). /Ю. Омельченко/

Легітимація (лат. *lex, legis, legitimus, legitima, legitimum* – закон, законний, правомірний, належний, пристойний, правильний, дійсний) – 1) процес визнання соц. суб'єктами значущості сусп.-політ. реальності як в цілому, так і в її окремих проявах та складових (М. Вебер); 2) способи пояснення та виправдання соц. і політ. відносин, їхня когнітивна та нормативна інтерпретація (П. Бергер, Т. Лукман). Слово «Л.» походить від групи однокореневих лат. слів *lex, legis* (закон, юридична норма, правило, принцип, порядок, право управління, влада), *legitimus, legitima, legitimum* (згідний із законами, законний, правомірний, юридичний, правовий, належний, пристойний, неабиякий, правильний, дійсний), *legitime* (законно, згідно з законами, правомірно, належним чином), *legitima, legitimum* (узаконені правила, формальності, розпорядження, статuti), *legitimare* (узаконювати), *legitimus* (узаконений). Як синонім прислівника *legitime* (законно, правомірно) словник І. Дворецького наводить слово *iuste* (справедливо, законно, по праву, по справедливості), а як близьке за значенням слову *legitimus* (законний, правомірний) вказується на *potestas* (панування, влада, можливість, дозвіл, владика, владар, пан, значення, смисл). В обох випадках міститься посилання на Цицерона як на автора, в роботах якого зустрічається вживання згаданих слів як близьких за значенням. Отже, ще до початку нашої ери лат. слова, на основі яких утворились модерні поняття «легітимність», «легітимний», «Л.», мали значення «законність», «влада», «справедливість», «право управління», «належний», «правомірний» та «правильний». Вони мають відношення, як мінімум, до чотирьох дискурсів: правового, політичного, етичного та логічного. У низці європ. мов слово «Л.» та однокореневі з ним лексичні одиниці починають вживатись із XIII ст., спочатку у фр. мові, а згодом (з XV ст.) – у англ. та ін. Їх використовували такі англ. класики, як Д. Дефо

(«Робінзон Крузо»), Т. Гоббс («Левіафан, або Матерія, форма і влада д-ви церковної і цивільної»), Дж. Локк («Два трактати про держ. правління»).

У ході історії розвитку мов, відповідно до авторитетніших зах. словників, значення слова «Л.» та споріднених з ним дещо розширилось. Так, відповідно до «The Oxford English Dictionary», під словом «легітимний» розуміється: «той, що проголошується законним», «відповідний закону чи правилу», «санкціонований, уповноважений чи дозволений законом», «правильний», «обов'язковий», «належний», «доречний», «нормальний», «звичайний», «систематичний», «відповідний визнаному стандартному типу», «санкціонований законами умовиводу, аргументації», «логічно прийнятний, припустимий як висновок». За «Webster's New Universal Unabridged Dictionary» «легітимний» означає також санкціонований або звичаєм, або законом, справедливий, обґрунтований. Показово, що «Longman Dictionary of Contemporary English» долає тенденцію бачити у поняттях «легітимність» та «легітимувати» у цілому лише позитивні конотації. Так, за цим словником в одному із значень слово «легітимувати» означає «подавати щось несправедливе або морально негідне прийнятним і правильним». В основному ж традиція вживання слів «Л.», «легітимність», «легітимувати» закріплює за ними позитивне значення.

Осн. напрями розуміння Л. в суч. наук. дискурсі були закладені, з одного боку, М. Вебером, а з ін. – П. Бергером і Т. Лукманом. Звернемо увагу на різницю між цими напрямами тлумачення Л. За веберівською концепцією, Л. – це внутр. виправдання суб'єктів соц. визнання значущості порядку владних відносин, а за бергеро-лукманською теорією, Л. – це зовн. щодо суб'єктів визнання існуючої системи влади пояснення та обґрунтування. Фактично, йдеться про різні речі, хоча й пов'язані між собою. Одна справа – пояснювати та обґрунтовувати справедливість влади, ін. – підпорядковуватись владі, вірячи в її законність, святість або виключну особистість її носія. Так, М. Вебер справжніми суб'єктами

Л. вважав індивідів та соц. групи, що підпорядковуються владі, а П. Бергер і Т. Лукман як суб'єктів Л. розглядали тих, хто забезпечує підпорядкування владі через здійснення пояснень та обґрунтування. Виходячи з веберівської концепції, під Л. слід розуміти сусп. визнання влади, а за П. Бергером і Т. Лукманом Л. треба розглядати як пояснення та обґрунтування. В суч. соц.-політ. дискурсі Л. отримала багатоаспектне розуміння. Л. – це, по-перше, процес, яким управляють, по-друге, соц. необхідний механізм, що забезпечує інтеграцію сусп.-ва, по-третє, технологія, яка використовує всі засоби переконання та пропаганди – від створення міфів до раціон. наук. доказу. Л. необхідна політ. владі, по-перше, як пояснення, обґрунтування, виправдання її носіями претензій на право прийняття політ. рішень, по-друге, як мотивація та мобілізація сусп. визнання та підтримки на користь певних політико-владних практик та політ. сил. Поняття Л. політ. влади позначає процес набуття політ. владою сусп. значущості. Достатня значущість політ. влади, яка може розумітись як її легітимність, надає можливість носіям влади здійснювати визначальний вплив на сусп.-політ. процеси. Поняття Л. політ. влади характеризує процес, який містить дві взаємодіючі та взаємоспрямовані складові. Перша складова – це постійна інституціоналізована діяльність суб'єктів політики щодо забезпечення легітимністю своїх претензій на здобуття, реалізацію чи розширення влади. Друга складова – визнання значущості цих претензій сусп.-вом, його групами чи окремими особами, яка виражається у вірі, довірі, згоді, підтримці ними політ. суб'єктів у б-бі за владу та її реалізацію.

У наук. і практ.-політ. дискурсах поняття «Л.» вживається в різних значеннях. За критерієм суб'єкта легітимацийних відносин можна виділити чотири підходи до розуміння терміна «Л. політ. влади»: *елітистський* (в основі – уявлення про легітимність як результат діяльності еліти з виправдання влади), *демократичний* (передбачає розуміння легітимності як визнання з боку сусп.-ва), *тоталітаристський* (легітимність як єдність обґрунтування

та визнання, коли обґрунтування просто не може бути не визнано, оскільки виходить від влади, а влада орієнтується на цінності, символи та прагнення сусп.-ва, на підставі яких має здійснюватись беззастережне визнання), *об'єктивістський* (легітимність як об'єктивна відповідність влади принципам функціонування сусп.-ва чи уявленням його представників, а зовсім не результат обґрунтування та визнання). Більш доцільним є поєднання перших двох підходів – елітистського та демократичного, бо їх синтез евристично більш виправданий з огляду на необхідність вивчення як процесу забезпечення легітимності правлячими політ. силами, так і пов'язаного з ним процесу визнання влади з боку сусп.-ва. /О. Висоцький/

Легітимність (лат. *legitimus* – законний, правомірний, правовий, належний) – феномен політ. буття, що характеризує особливості взаємодії суб'єктів владних відносин, метою якої є узгодження прагнення носія влади реалізувати владний потенціал і готовності сусп.-ва сприйняти ці прагнення як належне, це та незрима складова, віртуальний ресурс, який дозволяє особистості поступатися своїми правами та свободами на користь суспільних інтересів та держ.-політ. пріоритетів. Деякі дослідники вважають, що слово «Л.» з'являється не раніше епохи Середньовіччя. Проте відомо, що вже в I ст. до н. е. термін «легітимний» зустрічається у Давньому Римі в юр. та політ. дискурсах. Так, у трактатах Цицерона поняття «легітимний» використовується для позначення відповідності встановленої влади (*potestas, imperium*) закону в таких виразах, як «*potestas legitima*», «*legitimum imperium*». Певною мірою, Л. – це віра в надзвичайні здібності та бажану ефективність роботи владних структур, викликана бажанням покращення власного життя та досягнення сусп. прогресу, романтизація влади, поступки, надія і т. д. Цей ресурс може бути як безмежним, так і вичерпним. Від ефективності дій владно-політ. структур та лідерів залежить його рівень та дієвість, можливість та тривалість використання легітимацийного

потенціалу сусп-ва. Процес набуття **Л.**, хоч і носить індивідуальний для кожного сусп-ва та д-ви хар-р, проте має багато спільних рис.

Загально визнано, що поняття «**Л.**» у наук. обіг ввів М. Вебер. Проте О. Висоцький робить припущення, що М. Вебер запозичив значене поняття у теоретика права Г. Єллінека чи у Г. Гегеля. Як відомо, Г. Гегель в «Основах філософії права» (1820) застосовує термін «**Л.**» щодо д-ви та її правителя, розуміючи під цим терміном визнання з боку народу та ін. д-в. У світ. політ. думці найбільш популярними вважаються концепції **Л.** двох дослідників – М. Вебера, який заклав основи теорії **Л.**, та Д. Істона, який пристосував її до вчення про політ. систему. Звертаючись до аналізу природи **Л.** як соц. явища, М. Вебер, по суті, вказує, що вихідним моментом **Л.** є смисл. Він відзначає, що **Л.** певної соц. системи (порядку) безпосередньо пов'язана зі смислом системи, втрата якого руйнує її **Л.**, в результаті чого соц. поведінка припиняє орієнтуватися на таку соц. систему і знищується. М. Вебером, були виділені три осн. типи володарювання: 1) *традиційне* володарювання – авторитет «вічно вчорашнього», авторитет традиції, якої необхідно дотримуватися. Подібний тип **Л.** властивий монархічній владі; 2) *харизматичне* володарювання – це авторитет особистого дару, відданість та довіра підданих породжується наявністю вождівських якостей у людини. Прикладами харизматичного лідера Вебер вважав Будду, Христа, Магомета, Цезаря, Наполеона та ін.; 3) *легальне (раціональне)* володарювання. Це володарювання має своєю підставою віру в обов'язковість ділової компетентності представників влади, що обґрунтовується раціонально створеними законами. Д. Істон розглядає в якості легітимної таку систему, яка відповідає власним моральним принципам індивіда, його власному розумінню того, що є справедливим і правильним у політ. сфері. Д. Істон виділяє три різновиди **Л.**: ідеологічну, структурну та особистісну (персональну).

Проблема **Л.** влади та політ. режимів знайшла своє місце у дослідженнях М. Догана. Аналізуючи стан **Л.** суч. політ. режимів країн

світу, від приходить до висновку, що класична веберівська типологія **Л.** не в повній мірі відображає нинішні політ. процеси, і не може бути використана для аналізу цьогочасного стану проблеми, а здебільшого, може слугувати лише інструментом історичних, а не політ. досліджень.

Для Ю. Габермаса **Л.** – це чеснота політ. порядку бути визнаним законним і справедливим. Фр. політолог Ж. Л. Шабо виділяє такі типи **Л.**: *демократична* (опирається на волевиявлення керованих), *технократична* (пов'язана з умінням панувати) і *онтологічна* (відповідність влади універсальним принципам людського й соц. буття). Італ. соціолог й історик Г. Ферреро, характеризуючи типи **Л.** в залежності від форм правління та джерел походження влади, виділяє два типи **Л.**: *монархічну* та *демократичну*. Л. С. Саністебан розглядає проблему політ. сутності влади та її **Л.** з точки зору взаємодії мас та еліти. Розподіл на масу та еліту відбувається через призму **Л.** Еліта відчуває необхідність визнання масами засад **Л.** влади, що має забезпечити стабільність. На думку С. Ліпсета, **Л.** є «... сукупність зусиль, які вживає політ. система з метою виробити й утримати переконання в тім, що існуючі політ. ін-ти є найвідповіднішими й ефективними для даного сусп-ва». Р. Даль визначає **Л.** як «...культивування переконань у тім, що політ. структури, процеси, дії, рішення й напрямки, а також керівники та чиновники мають властивості «правоти», компетентності й моральні цінності та повинні підтримуватися з урахуванням цих властивостей». В аналогічному напрямку йде думка М. Хейслера, який формулює **Л.** як «... передачу та впровадження дійсних або приписуваних ідеалів і цінностей, з погляду яких певна група людей визнає соц. лад у цілому, а його політ. систему вважає гідної схвалення й підтримки». /С. Цокур/

Лібералізація – перший етап переходу (транзиту) від авторитаризму до демократії згідно з «класичною» парадигмою транзиту. **Л.** містить сполучення політ. і соц. змін, у т. ч. послаблення цензури у ЗМІ, дещо

більшу «свободу рук» незалежних робітничих організацій, відновлення низки індивідуальних юрид. гарантій (на кшталт *habeas corpus*), звільнення більшості політ. в'язнів, повернення політемігрантів; можливі заходи щодо справедливішого розподілу прибутків і, найважливіше, – терпимість до політ. опозиції. Згідно з підходом Ф. Шміттєра та Г. О'Доннелла, початком процесу Л. є той момент, коли авторитарні правителі з певних причин починають модифікувати встановлені ними правила у напрямі забезпечення надійніших гарантій для прав людини та об'єднань. Під Л. учені розуміють процес створення ефективних прав для захисту індивідуумів і соц. груп від свавільних або нелегальних актів д-ви чи третьої сторони. На рівні індивідуумів ці гарантії охоплюють такі класичні елементи ліберальної традиції: *habeas corpus* (передбачає необхідність доставки заарештованого до суду для розгляду законності його арешту); недоторканість приватного помешкання та кореспонденції; право на захист у справедливому суді за наперед установленими законами; свободу пересування, слова та звернень і под. На рівні груп ці права охоплюють свободу від покарання за вираження колективної незгоди з політикою уряду, свободу від цензури в ЗМІ, а також свободу на добровільне об'єднання з ін. громадянами. Важливою ознакою цього етапу транзиту є те, що Л. відбувається без зміни структури влади, що й надалі залишається непередбачуваною та свавільною. Крім того, вона здатна контролювати результати цього процесу й у випадку появи загрози для своїх позицій може погодитися на згорання Л. і відновлення авторитарного *status quo*. Коли ж цього не відбувається, то ця фаза переходу внаслідок розширення й інституціоналізації громадян. і політ. прав стає «плацдармом» для складнішого етапу транзиту – демократизації. Гол. індикатором, який сигналізує нам перехід Л. у демократизацію, отже, поч. наступної фази транзиту, є той момент, коли авторитарні правителі вже не можуть змінити невігідні для себе результати процесу Л. із метою відновлення авторитарного *status quo*. Такий процес виходить з-під контролю влади, за ви-

значені нею межі, починає суперечити логіці та цілям, котрі вкладали у нього представники авторитарного блоку, та, зрештою, виносить на поверхню необхідність зміни влади групи людей на владу набору демокр. норм і цінностей. Див.: *Демократизація; Консолідація; Транзит(перехід) /Г. Шунунов/*

Лібералізм (фр. *liberalism*, від лат. *liberālis* – вільний) – сусп.-політ. доктрина, що, базуючись на визнанні мирних методів управління та політ. свобод індивіда, обмежених дією законів, сприяє трансформаційним перетворенням політ. простору, детермінуючи зрушення та зміни еволюц. хар-ру задля здійснення сусп. реформ, метою яких є свобода особистості.

Значення поняття Л., яке з'явилося у XVIII ст., було пов'язане з поняттям «свобода» (*libertas*). Втім, у значенні терміну Л. відстежуються нотки свавілля, що пов'язано з іменем древнього італ. бога оплодотворення «Liber», якого згодом ототожнили з грец. богом Вакхом – богом вина. У Старод. Римі відбувалися святкування, які носили назву Лібералії та були присвячені прославленню Лібера. Ці святкування припадали на 17 березня і саме в цей день молоді римляни, відмічаючи повноліття, одягали спец. тогу (*libera toga*). Згодом Лібер став вважатися богом вільних самоврядних міст, бо його ім'я було співзвучним терміну свобода.

Л. заявив про себе в Європі у XVII-XVIII ст. як могутня ідейно-теорет. та сусп.-політ. течія, проголосивши пріоритетність політ., громадян. і екон. свобод. Уперше на означення політ. угруповання термін «ліберальний» з'являється у 1810 р. в Іспанії, що певним чином було зумовлено визв. війною з Наполеоном. Політ. партія, назвавши себе ліберальною, виступала за утвердження принципів конституціоналізму англ. зразка. Згодом, під час ісп. революції 1820 р. лібералами стали називати людей, які виступали за конституц. монархію та за обмеження королів. влади.

У формуванні ідейних основ Л. ключову роль відіграли реліг., філос. і сусп.-політ.

чинники. Реліг. витоки ідей **Л.** пов'язані насамперед із християнством. Свобода, рівність і братерство – основоположні категорії **Л.** – фактично «євангельські цінності». У християнстві свобода індивіда обмежується заповідями. Світська (ліберальна) проекція цього християн. принципу передбачає обмеження свободи не етичними заповідями, а положеннями законів. Своєрідною проекцією християнства виступають також ідеї правового **Л.**, індивідуалізму тощо.

У філос. дискурсі можна виділити базові ідеї, які сприяли появі **Л.**: ідеї свободи, прогресу, раціоналізму, індивідуалізму, сусп. договору, громадян. сусп.-ва, держ.-правов. устрою, конституціоналізму, взаємовідносин індивіда та д-ви тощо.

Сусп.-політ. чинники обумовлювали специфіку **Л.** у залежності від превалювання тієї чи ін. ліберал. традиції: *англосаксонська* (Дж. Локк, Д. Рікардо, А. Сміт, Д. Юм та ін.) та *континент.-європ.* (Б. Констан, Ф. Гізо та ін.). Якщо для англосакс. версії **Л.** вельми важливим було акцентування пріоритетності еволюц. розвитку, у поступі якого вирішальної ролі набувають спонтанні чинники, то континент.-європ. версія **Л.** відрізнялася скептичним ставленням до впливу спонтанних чинників на сусп.-політ. буття та превалюванням конструктивістського раціоналізму стосовно поглядів на траєкторію сусп. розвитку. У теорет. розробках лібер. дискурсу континентальної Європи – на відміну від англосакс. традиції – важко виділити яесь спільне (притаманне всім концепціям) ядро. Англ. ліберальна традиція була в осн. сконцентрована навколо ідеї правової д-ви, інтернаціоналізму, вільної торгівлі, конституціоналізму, тоді як наріжним каменем фр. **Л.** стали проблеми нац. консолідації, співвідношення демократії (що втілена в ідеї народного суверенітету) та **Л.**, а також проблеми взаємовідносин між громадян. сусп.-вом та владою. Континентальні ліберали – на відміну від лібералів англосакс. традиції – вважали більш важливою свободу певної соц. групи, але не свободу індивіда.

У генезі лібер. проблематики прийнято виділяти два етапи: *класичний Л.* (XVII-XIX ст.)

та *суч. Л.* (XX ст.). Центр. місце в класичному **Л.** займає проблематика політ. і екон. свобод, природних прав індивіда, сусп. договору, конституціоналізму, поділу влади, обмеженого врядування, політ. представництва, верховенства права, громадян. сусп.-ва, приватної власності, толерантності, конкуренції тощо (І. Бентам, Е. Берк, Вольтер, Г. Гегель, Т. Гоббс, В. фон Гумбольдт, Д. Дідро, І. Кант, Дж. Локк, Дж. Ст. Мілль, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Сміт, Г. Спенсер, А. де Токвіль, Д. Юм та ін.). Ядро класичного **Л.** сформоване низкою взаємопов'язаних між собою принципів: культ свободи особистості; ідея раціональності, що притаманна людині на сутнісному рівні; ідеологема «рівності можливостей»; філософія природних прав людини; обмеження об'єму та сфери діяльності д-ви (кредо «laissez faire»); антипатерналізм; верховенство права; ідеї еволюціонізму; ідея вільного ринку; реформістські стратегії тощо.

На рубежі XIX-XX ст. відбулися процеси перетворення класичного **Л.** в суч. **Л.** Ця трансформація означається в різних джерелах по-різному: і «соціальний **Л.**», і «ліберал-реформізм», і «неолібералізм». Понятійне ототожнення двох останніх термінів пов'язане з тим, що ліберал-реформізм виникнув у США, де його часто називають неолібералізмом. Втім, значно частіше спостерігається ототожнення термінів «соц. **Л.**» та «ліберал-реформізм», які вживають як синонімічні. Терміном «неолібералізм» більше прийнято означувати окремий етап суч. **Л.**, який оформився ближче до сер. XX ст.

Центр. проблемою суч. **Л.** стало питання соц. гарантій прав та свобод індивіда (Т. Г. Грін, Л. Т. Гобгауз, Дж. М. Кейнс, Дж. Дьюї, Г. Кроулі та ін.). Домінантних позицій набула ідея держ. регулювання соц. сфери, що зумовило певну етатизацію проблематики **Л.** Суттєво було розширено концептуалізацію поняття свободи: у суч. **Л.** з'являється концепція позитивної свободи (свобода *для*), тоді як класичний **Л.** переважно послуговувався лише концепцією негативної свободи (свобода *від*). Набула актуальності ідея плюралізму, яку органічно доповнила ідея конкуренції,

що значно була пом'якшена у дискурсі суч. **Л.** Ідею жорсткої конкуренції витіснила ідея співробітництва, що вимагало змінити ставлення до д-ви, яка стала уже сприйматися в якості інструменту розширення свободи, а не її обмеження. Було переглянуто розуміння лібер. кредо «laissez faire». Відносини між д-вою та індивідом стали набувати партнерського забарвлення.

Неолібералізм, який у першій третині ХХ ст. виникнув паралельно із кейнсіанством, пропонував власне бачення проблематики держ. регулювання (Л. фон Мізес, В. Ойкен, В. Рьопке, Ф. А. фон Гак та ін.).

У США радикальна соціалізація **Л.** була закладена політикою «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта. Згодом **Л.** отримав подальший розвиток у програмі Кеннеді-Джексона, якою було декларовано створення «д-ви заг. добробуту» (welfare state).

Соц. лібералізм у кін. ХХ ст. почав втрачати провідні позиції через згорання соц. програм багатьма країнами Заходу. У 80-90-х рр. ХХ ст. неолібералізм став виступати за максимальну раціоналізацію процедур держ. соц.-екон. регулювання. Неоліберали стали в опозицію не лише до тенденцій соціалізації в лібералізмі, але й до консерваторів, які прагнули жорстко розмежувати д-ву та ринок. Їхньою метою було чітке кваліфіковане управління соц. та екон. політикою за допомогою держ. ін-тів.

У др. пол. ХХ ст. спостерігаються зміни в етичній проблематиці неолібер. дискурсу, акценти зміщуються на проблеми рівності та справедливості. Актуалізації етичної проблематики сприяли ідеї утилітаризму (І. Бентам, Дж. Ст. Мілль), які ще в ХІХ ст. спровокували становлення соціального **Л.** Ідеї утилітаризму, трансформувались у ХХ ст., активно стали використовуватися представниками двох конкуруючих напрямків: утилітаристів та деонтологів (теоретики права). Осн. розходження між ними полягало у розумінні взаємодії між правом та благом. Для утилітаристів (Р. Брандт, Р. Гудін, Дж. Смарт та ін.) благо мало пріоритет над правом, тоді як деонтологи (А. Г'юїрт, А. Донаган, Дж. Ролз та ін.)

вважали, що право має пріоритет над благом. Однією з найбільш відомих деонтологічних теорій стала лібер. концепція неоконтрактуалізму Дж. Ролза, якою було презентовано процедури розподілу справедливості та благ у сусп.-ві. Критика цієї концепції виокремила нові тенденції розвитку політ. науки, сприяючи певним чином розвитку теорій комунітаризму та мультикультуралізму.

На зламі тисячоліть виокремилося кілька тенденцій у розвитку **Л.** Одразу після руйнації СРСР набула популярності концепція Ф. Фукуяма, який запропонував «*оптимістичний*» сценарій розвитку **Л.** На його думку, у майбутньому для **Л.** вже не існує альтернатив розвитку, оскільки остання альтернатива – соціалізм – зникнула разом із розпадом СРСР. «*Песимістичний*» сценарій розвитку **Л.** презентовано І. Валлерстайном, на думку якого і становлення, і триумф лібер. ідеології вже в минулому. Майбутнє ж буде характеризуватися зростаючою нестабільністю та невизначеністю. Концепцію «*агонального Л.*» (грец. *γωνία* – боротьба) запропонував Дж. Грей, вважаючи, що **Л.** слід спуститися з висот домінуючої сусп.-політ. доктрини. **Л.** має боротися за власне місце під сонцем поряд із ін. сусп. практиками, тобто, мається на увазі «*плюралістичний*» сценарій розвитку. Певним чином з цією концепцією корелює т. зв. «*іронічний Л.*» Р. Рорті.

Фін.-екон. криза (кін. першого десятиліття ХХІ ст.), що була певним чином спровокована неолібер. стратегіями в економіці, оголила проблеми **Л.** в його екон. вимірі. Критиці **Л.**, яка активізувалася у цьому зв'язку, піддається весь корпус лібер. ідей, незважаючи на те, що саме досягнення **Л.** в сфері індивід. і політ. свобод детермінувало становлення оптимального політ. устрою зах. країн, який став взірцем для інших членів світової спільноти. Див.: *Ліберальне кредо «laissez faire»; Неолібералізм; Утилітаризм /Г. Куц/*

Ліберальне кредо «laissez faire» (фр. – давайте діяти; не втручайтесь) – осн. завдання лібер. реформ. Полягає в обмеженні втручання д-ви у приватне життя індивіда (д-ва –

«нічний сторож», якого майже ніхто не зауважує). Саме цього обмеження стосується **Л.к.** Витоки ідей, покладені в його основу, можна виявити ще у філос. концепціях античності. Коли, на думку філософів сократичної школи, політ. життя вважалося природним і достойним, то Демокріт і Лукрецій заперечували цю тезу. Власне кажучи, суч. лібер. шаблон пріоритетності всіляких форм приватного життя, їхньої вищості порівняно з вимогами д-ви, започатковано саме у концепціях Демокріта та Лукреція, які вважали політ. життя проти-природним. Це призвело не лише до звеличення приватного життя та протиставлення його д-ві, а й до зародження сумнівів стосовно всілякої влади. Влада є штучною, протиприродною, з нею не потрібно миритися, її необхідно обмежувати задля процвітання свободи індивіда.

Спочатку **Л.к.** означало принцип невтручання держ. влади лише в екон. відносини (внутр. й зовн.). Як зазначав П. Струве, вперше **Л.к.** озвучено Лежандром у Ліоні 1680 р. на зборах комерсантів, присвячених пошуку засобів активізації фр. торгівлі й промисловості. В літ. джерелах **Л.к.** уперше простежуємо 1736 р. у рукописних мемуарах маркіза Рене д'Аржансона – кол. міністра іноз. справ за Людовіка XV. У тогочасний період існував також ширший варіант – «*laissez faire et laissez passez*», що дослівно перекладається «давайте діяти і давайте проходити» та, загалом, метафорично позначає прохання стосовно невтручання д-ви у приватні справи індивіда. Відомий також розширеніший варіант тогочасного застосування: «*laissez faire, laissez passez, le monde va de lui-même*» (не втручайтесь, дайте дорогу, світ рухається сам собою). Кредо «*laissez faire et laissez passez*» найчастіше застосовували в усній мові. Уперше воно надруковане у статті фр. економіста-фізіократа В. Мірабо «Зіпсованість легального устрою» («*La dépravation de l'ordre légal*») у ж-лі фізіократів «Ефемеріди громадянина» («*Éphémérides du Citoyen*») 1768 р. В. Мірабо, використовуючи формулу «*laissez faire et laissez passez*», посилається на фізіократа В. Гурне як автора цього афоризму. Згодом

таке гасло скоротилося до коротшого «*laissez faire*», не втративши метафоричного значення. Існувала також англ. версія **Л.к.**, запропонована Дж. Бентамом, – «*leave us alone*». Дослівний її переклад – «залиште нас самих», а змістовне наповнення було аналогічним фр. варіантові. Тлумачення ліберального кредо вирізнялося розмаїттям концептуальних експлікацій, що зумовлено не лише культурно-іст. чинниками, а й поглядами окремих теоретиків. Так, Дж. Локк та Дж. Медісон у розумінні **Л.к.** віддавали перевагу урядові, який був би обмеженим у сфері діяльності (в цілях), але не в повноваженнях (засобах).

Певні відмінності спостерігаємо в розумінні **Л.к.** у концепціях класичного та сучасного лібералізму. В класичному лібералізмі вважалося, що д-ва покликана захищати приватне життя індивіда та свободу його дій (у рамках закону). Утім, варто обмежити об'єм та сфери її діяльності, встановлюючи межі поширення держ. влади задля мінімізації втручання д-ви в приватне життя індивіда. Саме цього обмеження стосувалося **Л.к.** Установлення таких меж передбачає договірний хар-р відносин («контрактualізм») між держ. владою й індивідом, що відкидає всілякі форми патерналізму. Верховенство закону (в контексті розуміння **Л.к.**) вважалося у класичному лібералізмі інструментом соц. контролю, а конституційні механізми – гарантією індивідуальної свободи. Загалом в дискурсі класичного лібералізму **Л.к.** означало принцип невтручання держ. влади лише в екон. відносини (внутр. й зовн.). У класичному лібералізмі втручання д-ви в соц. сферу було обмеженим, а для суч. лібералізму ідея держ. регулювання соц. сфери стала домінантною, тому його інколи називають «етатистською» формою лібералізму. Відповідно суттєвого переосмислення стосовно соц. сфери (певного звуження) зазнало **Л.к.**, оскільки дослідники почали вважати, що д-ва має взяти на себе зобов'язання щодо її регулювання (Т. Г. Грін, Л. Т. Гобгауз та ін.). Це потребувало зміни ставлення до д-ви, яка стала вже сприйматися як інструмент розширення свободи, а не її обмеження. Відносини між д-вою й індивідом почали набувати парт-

нерського забарвлення. Отже, з одного боку, спостерігалось звуження застосування **Л.к.** З іншого – коли в класичному лібералізмі **Л.к.** стосувалося лише свободи в екон. сфері, то суч. лібералізму притаманне поступове освоєння нових сфер сусп. свободи, що розширило застосування **Л.к.** у нових вимірах сусп. буття. У суч. періоді спостерігається зміщення акцентів із проблеми обмеження влади д-ви (на чому ґрунтується **Л.к.**) на проблему забезпечення динамічної рівноваги між різними центрами влади. /Г. Куц/

Лібертарний комунітаризм (лібертарний комунізм, лібертарний соціалізм, лібертарні ліві) – політол. і соц.-філос. концепція в суч. неомарксизмі і постмарксизмі, присвячена опору авторитарному примусу і соц. ієрархії, зокрема, ін-там капіталізму і д-ви, виступаючи за скасування приватної власності на засоби вир-ва і скасування д-ви як непотрібного і шкідливого ін-ту. Характеризується антикапіталізмом, антинеолібералізмом, антиавторитаризмом, антиетатизмом, підтримує революц. дії і не заперечує за певних обставин і сусп. потреб антипарламентаризм. Засновники ідей – анархісти (С. Фор, Л. Мішель), анархо-комуністи (П. Кропоткін), анархо-колективісти (М. Бакунін), синдикалісти (Е. Маллатеста, Е. Лопес Аранго, Р. Роккер). Суч. теоретики лібертарних лівих – П. Валлентайн, М. Оцука, Н. Чомські, Г. Штайнер, та ін; осн. суч. теоретики **Л.к.** – М. Букчин, М. Шнайдер, А. Горц, К.-Г. Рот, К. Шерер, Ф. Вілмар та ін.

Метою лібертарно-комунітарних ідей і сусп. діяльності є поєднання управління і самоуправління, відповідальності і співвідповідальності, праці та засобів вир-ва, подолання відносин панування і підкорення, відносин експлуатації та відчуження людини на максимально широких рівнях сусп. життя. Лібертарні ліві акцентують увагу на рівнозначності цінності суверенітету особистості і рівності на відміну від лібертаріанців, які гіперболізують природні права і необмежений суверенітет особистості, вільний ринок і необмежену конкуренцію, невтручання (навіть заради сусп. блага) у ці процеси (*laissez-faire*), вва-

жають несправедливими будь-які обмеження на власність, володіння, використання та присвоєння, забезпечують соц. перерозподіл і підтримують соц. нерівність за рахунок егалітаризму. У питаннях власності лібертарні комунітаристи і лібертарні соціалісти також чітко відрізняються від лібертаріанців, які обстоюють нерівність у володінні природними та сировинними ресурсами. На противагу цьому, **Л.к.** стверджують, що природні ресурси у світі мають належати у рівній мірі всім (тобто перебувати у спільній сусп. власності). Лібертарна модель ґрунтується на відносинах сусп. самоуправління як заперечення всіх форм ієрархії, підтримує різні форми низової самоорганізації, включаючи ради різного типу і форм, незалежні профспілки і синдикати, добровільні асоціації, комуни, кооперативи, розробляючи і впроваджуючи механізми прямої демократії та демократії участі. Суч. теоретики самоуправлінського сусп-ва, зокрема, лібертарного неомарксизму – в соц. аналізі соціуму і держ. влади – майже ніколи не користуються самим терміном «громадян. сусп-во» як таким. Проте, лібертарні самоврядні, самоорганізаційні, субсидіарні моделі не тільки позитивно відносяться як до самого принципу участі людей в ухваленні сусп. рішень (як це було з громадянами грец. полісів або середньовічних міст-комун), але і вважають таке становище справ своїм ідеалом (система заг. самоврядування). **Л.к.** поєднує як ідеї екон. і політ. свободи, а також контролю за вир-вом самими трудівниками, – а не власниками і керівниками, які стоять над ними і контролюють усі рішення, заперечуючи системи, які базуються на ізних типах і рівнях контролю, а не на (само-) орг-ції й ефективності. Замість ліберально/неоліберальної капіталістичної системи, в якій люди – «раби зарплати», і замість авторитарної управлінської системи, в якій рішення ухвалюються централізовано, сусп-во може функціонувати самоорганізаційно. Люди повинні бути вільні свідомо (а не з примусу) виконувати ту працю/роботу, яку самі обрали; тоді вони зможуть діяти відповідно як до своїх бажань, так і для спільного блага, а вільно обрана праця і робота будуть й

«нагородою самою по собі» і «соц. корисним» чинником. Сусп-во за такої моделі існувало б у стані мирної й ефективної самоврядності, самоорг-ції, без д-ви або ін. управл. ін-тів. Праця/робота, яка принципово неприємна всім, якщо така знайдеться, розподілялася б паритетно між усіма членами сусп-ва. Вважається, що важливим наслідком «руйнування сусп-ва» і його «колонізації д-вою» стало уявлення про необхідність «відродити» його, тобто «відновити» зруйновані соц. зв'язки між людьми, засновані на самоорг-ції, солідарності та взаємодопомозі. Практично усі **Л.к.** сходилися у тому, що таке «відновлення» не відбувається «автоматично», але може здійснитися лише в процесі б-би людей за свої права; тільки така б-ба могла, в їх уявленні, додати людям стимул до об'єднання своїх зусиль і до взаємодопомоги, тобто збудити їх заснулі соц. інстинкти. Проте лібертарії розходилися в думці щодо того, якими шляхами слід йти до цієї мети. Напр., європ. *революц. синдикалізм і анархо-синдикалізм* пропонував, по суті, щось на зразок створення паралельних соц. механізмів опору, які могли б здійснити революцію і замінити собою існуючі механізми д-ви і поглинені нею сусп. сфери. Зокрема, фр. синдикалізм передбачав, що революц. профспілки, ведучи б-бу як за повсякденні інтереси, так і за соц. звільнення трудящих, могли б поступово залучити до своїх лав усіх виробників, а потім захопити у свої руки управління підприємствами, розподілом і соц. питаннями і стати, таким чином, готовою осн. одиницею майбутнього вільного, бездержавного сусп-ва.

У суч. період **Л.к.** представлений у сусп.-політ. напрямках – *соц. анархізм*, який включає в себе *демократію участі* (Т. Фотопулос, А. Гарє, Д. Фріман та інш.), *соціально екологію* (М. Букчин, А. Горц), *партисипативну економіку* (М. Альберт, Р. Хенель), *ситуаціонізм* (Г. Дебор, О. Трочі, Р. Рамні, А. Йорн, А. Котана, М. Бернштейн, Р. Ванейгем), *автономізм* (зокрема, об'єднання «Джонсон-Форест» у США та група «Соціалізм чи варварство» з Франції, Р. Алкуаті, Ф. «Біфо» Берарди, С. Болонья, П. Вірно, Д. Монтальді, А. Негрі, Р. Панцьєри,

К.-Г.Рот, М. Тронті, М. Хардт), *сапатим* (С. Яньєс, субкоманданте Маркос, команданте Рамона, Ф. Муноз та ін.). Цими концепціями вважається, що в суч. сусп-вах можна виявити три нерівні соц.-екон. сфери: 1) д-ва як інституціоналізована сфера влади і панування; 2) капіталізоване сусп-во суч. глобал. неоліберальної моделі «Spätkapitalismus» («пізнього капіталізму»), яке створює неінституціоналізовану основу д-ви і також пройняте духом і логікою панування, ієрархії та експлуатації; 3) елементи альтернативного глобал. сусп-ва (у потенціалі – лібертарного), що само організаційно й самоуправлінськи розвивається знизу, яке прагне звільнитися від панування, ієрархії та експлуатації. Будучи іст. розвитком людської схильності до взаємної допомоги, ці елементи виступають у формі самоорг-ції і самоврядування людей, у вигляді різноманітних добровільних соц. експериментів.

Л.к. вагомо представлений сьогодні в *політ. партіях* та течіях всередині їх, напр., 1) *Європейські антикапіталістичні ліві* (напр., Нім. комуніст. партія, Орг-ція комуністів–інтернаціоналістів Греції «Спартакос», Соціаліст. партія Ірландії, «Антикапіталістичні ліві» Іспанії, «Зутік» Країни Басків, «Ліві» Люксембургу, «Червоні» Швеції, Польс. партія праці, Лівий блок Португалії, Нова антикапіталіст. партія Франції, Швейц. орг-ція «Солідарність», Соціалістична партія Швеції); 2) *Партії європ. лівих «Європейські ліві»* (Комуніст. партія Австрії, у Бельгії Соціалістична партія (Валлонія) і Соціаліст. партія (Фландрія), Партія демокр. соціалізму Чехії, Червоно-зелена коаліція Данії та ін.); 3) *Півн. альянс зелених і лівих (NGLA)* – альянс п'яти лівих політ. партій країн, які входять в Півн. раду (і двох партій з володінь Данії) і входять в Європарламенті в групу Європ. об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі (Гренландія – Народне співт-во, Данія – Соціаліст. народна партія, Ісландія – Ліво-Зелений рух, Норвегія – Соціаліст. ліва партія, Фарерські о-ви – Республіканці, Фінляндія – Лівий союз, Швеція – Ліва партія); 4) *Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі* (напр., Комуніст. партія

Греції, Соціаліст. народна партія Данії, Лівий альянс Фінляндії, Ліва партія Швеції). Найвпливовішими і послідовними лібертарно-комунітарно-соціаліст. партіями є: у ФРН партія «Ліви» (нім. Die Linke), об'єднання «Соціалістична альтернатива (SAV)», «лібертарно-соціалістична платформа» (Уфук Урас) в турец. Партії свободи і солідарності і Партії зелених і лівого майбутнього, бразил. Партія соціалізму і свободи.

Хоча суперечка про шляхи і форми відновлення сусп-ва продовжується у лібертарному русі й до цього часу, сам цей принцип практично не ставиться під сумнів. Сьогодні лібертарії ставлять питання про «відтворення сусп-ва» в ході б-би людей за свої права. І, як і раніше, наполягають на тому, що таке відродження можливе, врешті–решт, тільки при повному звільненні від д-ви. Людина має підвищити себе від об'єкта до суб'єкта сусп. сил, тобто коли вона замість предмету маніпуляції стане вільно діючою людиною – із виконавця перетвориться на творця. /В. Зінченко/

Лідер (англ. *leader* – провідник, ведучий, керівник) – наділений більш цінним потенціалом індивід, що має провідний вплив у групі. **Л.** у групі може бути визнана особа наділена: 1) неординарним, вродженим потенціалом продукувати та координувати; 2) глибокими знаннями, професіоналізмом у певних галузях; 3) незаперечною перевагою результатів, отриманих у певному виді діяльності.

Осн. характеристикою **Л.** є вміння привести до функціональної єдності дії, що включають багато потреб, здібностей, засобів. Мета такої дії визначається групою або соц. контекстом, обумовлюється необхідністю вирішити певні проблеми, знайти вихід із кризи для певної групи. У такому випадку ф-ції **Л.** визначаються вмінням знаходити та координувати ті засоби для досягнення мети, сукупність яких здатна задовольнити інтереси соц. групи.

Л. не висувається групою, а спонтанно займає керівну позицію з прямої чи прихованої згоди групи. Людство знає три способи висування **Л.**: 1) б-ба за лідерські позиції в ієрархії, яка передбачає фактично насильницькі спосо-

би їх досягнення; 2) упорядковане успадкування за ознаками родинності, старшинства, святості, наступництва; 3) вибори за законами демократії. Отже, від цілей і завдань групи залежить, хто стане лідером і який стиль буде ефективнішим.

Особисті якості **Л.** є важливим чинником ефективності, але щоб стати **Л.** потрібно врахувати багато суб'єктивних та об'єктивних чинників. *По-перше*, **Л.** зазвичай має інтелект ненабагато вищий від середнього рівня групи. Занадто інтелект. лідер не буде сприйматися групою. Такі високоінтелектуальні люди часто займають позицію радника чи помічника. Проте в екстремальних ситуаціях виростає вплив діячів, які мають не лише рішучість, цілеспрямованість, неординарність і радикальні програми, а й високий інтелект для вирішення проблеми. *По-друге*, **Л.** завжди має сильну мотивацію до влади. Такі люди часто концентрують увагу на власній персоні, турбуються про престиж, досить амбітні й енергійні. Вони соціально підготовлені, гнучкі, швидко адаптуються. Сильна потреба у владі присутня як потенціальним, так і реальним лідерам.

На становлення **Л.** впливає первинна соціалізація, мотивація, сформована під впливом ідей, життєвого досвіду, певної ситуації і под. Саме ситуація є головною для появи **Л.** Ф. Фідлер, автор однієї з теорій лідерства, переконує, що лідерство – продукт ситуації. Оскільки в конкретній ситуації актуально стає конкретна риса, то лідером стає індивід, наділений нею. Ф. Фідлер поділяє **Л.** на дві групи: 1) орієнтованих на завдання; 2) орієнтованих на взаємостосунки. *Перший тип* в основному переймається виконанням завдання, ігноруючи взаємостосунки в групі й емоційну складову. Перевагами такого **Л.** є швидкість прийняття рішень, суворий контроль над підлеглими. *Перший тип* **Л.** насамперед піклується про емоційний стан групи, хар-р взаємин між членами, намагається досягнути мети за рахунок покращення людських відносин. Жоден із названих типів **Л.** не є ефективнішим, бо це залежить від обставин та хар-ру ситуації.

Поняття **Л.** та *керівник* схожі за значенням і часто помилково використовуються як си-

ноніми, але вони не тотожні. **Л.** – це психол. феномен, тоді як керівник – має лише управл. ф-ції. **Л.** спонтанно займає домінуючу позицію в групі при підтримці більшості її членів. Його авторитет часто може бути неформальним. Керівник – завжди формальний **Л.**, тобто займає офіц. високу посаду, тому часто **Л.** не є офіц. керівником.

У XIX ст. К. Левін описав осн. стилі лідерства, за допомогою яких здійснюється функціонування та взаємостосунки типу «лідер – група»: 1) *авторитарний* (усі розпорядження та інструкції повинні виконуватися швидко та без обговорення; чітка постановка задачі, енергійна форма розпоряджень, нетерпимість до вільнодумства; **Л.** часто має завищену самооцінку, самовпевнений, агресивний, стереотипний у спілкуванні, з догматичним мисленням); 2) *демократичний* (вільне обговорення в групі, відповідальність добровільно розподілена між усіма членами групи; **Л.** враховує індивід.-психол. властивості, потреби, інтереси членів групи, причини спаду та росту активності; влада використовується для раціонального виконання завдань); 3) *ліберальний* (таким може бути скоріше керівник, а не **Л.**; лідер (керівник) проявляє незначну активність, у формі порад, пояснень; члени такої групи мають повну свободу у прийнятті рішень). Очевидно, **Л.** повинен поєднувати під час взаємодії з групою різні стилі керівництва, відповідно до ситуації.

Отже, будь-яка група не можлива без **Л.** Проте, взаємостосунки між цими суб'єктами можуть складатися по-різному. Залежать вони від принципів, на основі яких люди входять у групу: 1) *принцип єдності поглядів і переконань* (групи, що формуються за таким принципом, завжди однакові та ефективні, але не завжди високопрофесійні; у середині групи високий ступінь віри у власні погляди та переконання, в **Л.**); 2) *принцип компетентності* (такі групи однакові, ефективні, досить компетентні, мають серйозні результати; **Л.** такої групи здатний вирішити не лише критичну ситуацію, а й змінити країну, міжнар. картину); 3) *принцип особистої відданості* **Л.** (існує повне підпорядкування **Л.**; уся відповідальність також лежить на **Л.**, а ін. члени гру-

пи виступають лише провідниками його волі, що призводить до зниження профес. ефективності, виникнення конфліктів щодо близькості до **Л.**).

Отже, **Л.** – член групи, який у складних ситуаціях здатен здійснювати істотний вплив на поведінку ін. учасників. **Л.** – авторитетний член групи, за яким визнається право приймати рішення. Осн. чинниками, що визначають феномен лідерства є: 1) іст. контекст (або ситуація); 2) психол. характеристики **Л.**; 3) послідовники та прихильники **Л.**; 4) взаємовідносини між **Л.** та його прихильниками; 5) поведінка **Л.** Щодо ситуаційних чинників, то діяльність **Л.** повинна співвідноситися з політ. устроєм та політ. культурою країни, напр., у демокр. країні **Л.** повинен завоювати симпатії та довіру широких мас, натомість в тоталітарному сусп-ві достатньо усунути опонентів і створити підтримку серед номенклатури та верхівки влади. /І. Бурда/

Ліга Націй (англ. *League of Nations*) – перша всесвітня міжнар. орг-ція, заснована д-вами-переможцями у Першій світ. війні. Автором ідеї створення **Л.Н.** вважають Президента США В. Вільсона. Для розроблення Статуту **Л.Н.** на Паризькій мирній конф. створена спец. комісія, яку він очолював. Ухвалений 28.04.1919 р. Статут орг-ції (26 ст.) був компромісним варіантом між амер., брит. і фр. проектами. Він становив перший розділ Версальської мирної угоди і був частиною ін. мирних угод із Німеччиною та її союзниками – Сен-Жерменською, Тріанонською, Ней-їською, Севрською. Датою народження **Л.Н.** вважають 10.01.1920 р., коли набув чинності Версальський договір, ратифікований Німеччиною та її союзниками. Перше засідання **Л.Н.** скликане 16.01.1920 р. у Парижі. Метою **Л.Н.** проголошено розвиток співпраці між народами, гарантування миру та безпеки, захист нац. меншин. Принципи діяльності **Л.Н.**: протидія війнам, розвиток справедливих відносин на основі визнання принципів міжнар. права; повага і виконання всіх зобов'язань відповідно до міжнар. угод. Одночасно Статут не містив принципу безумовної заборони застосування сили.

Чл. **Л. Н.** могли стати: 1) д-ви-засновники, котрі підписали Статут як частину мирної угоди; 2) нейтральні під час війни д-ви, що приєдналися до Угоди в двомісячний термін; 3) будь-які ін. незалежні д-ви (також домініони, самоврядні території, у т.ч. колонії), які визнали міжнар. обов'язки відповідно до Угоди і які отримали згоду 2/3 д-в, представлених в Асамблеї Ліги. Спочатку члени **Л.Н.** стали 44 країни, згодом к-сть збільшилась до 52; у 1937 р. її чл. стали 58 країн. Виключення з **Л.Н.** здійснювалося за постановою Ради та всіх членів; за добровільного виходу з орг-ції необхідно було попередити про це за два роки.

Гол. органами **Л.Н.** були Асамблея, Рада, Секретаріат. Асамблея формувалась делегатами від кожної країни-чл. (не більше 3), скликалась раз на рік у вересні в Женеві (або за необхідності, коли виникала загроза миру). Кожна д-ва мала один голос, рішення вимагали консенсусу і приймалися зазвичай одноголосно. Асамблея мала повноваження обговорювати всі питання, котрі стосувалися міжнар. безпеки, виробляти й ухвалювати резолюції та рекомендації, ініціювати перегляд застарілих міжнар. угод. Асамблея також обирала непостійних чл. Ради і суддів у Постійний міжнар. суд. Рада як виконавчий орган складалася з п'яти постійних членів (Велика Британія, Франція, Італія, Японія, США (оскільки Конгрес США не ратифікував Статут **Л.Н.**, їх було 4) і 4 непостійних (із 1922 – 6, 1926 – 9, 1936 – 11), що обиралися по чергово на трирічний термін Асамблеєю. Голова ради призначався за ротацією. Рада мала збиратися не менше раз на рік, рішення ухвалювались одноголосно. Рада розглядала всі питання, котрі стосувались миру, а у випадку загрози війни виступала посередником і рекомендувала воєнні заходи протидії агресору; могла приймати превентивні заходи для підтримки миру. Однак через відсутність права видавати розпорядження, обов'язкові для виконання всіма чл. **Л.Н.**, вони обмежувались лише застереженнями та пропозиціями. Раді **Л.Н.** також доручалося стежити за дотриманням прав нац. меншин і здійснювати контроль над діяльністю д-в-мандатаріїв. Се-

кретаріат Ради очолював Генеральний секретар, який мав повноваження скликати Раду на вимогу кожної д-ви-члена, готувати порядок денний кожної сесії Асамблеї та подавати його на затвердження голові Ради. Відали публікаціями **Л.Н.** Ген. секретарі англієць Дж. Друммонд, француз Ж. Авенол, ірландець С. Лестер. Окрім трьох гол. органів керівництва **Л.Н.**, при ній функціонували велика к-сть постійних і тимчасових комісій та спец. орг-цій, напр., Мандатна комісія, Міжнар. орг-ція праці, Міжнар. орг-ція інтелект. співпраці, Постійний міжнар. суд. **Л.Н.** не змогла створити ефективної системи міжнар. безпеки та механізмів стримування агресії (у Статуті поняття «агресія» чітко не визначене) через: 1) суперечність інтересів європ. д-в, неучасть США, незацікавленість у такій системі Німеччини, СРСР та ін. д-в (Італія, Японія), претензії котрих не були задоволені Версальською угодою; 2) відсутність у вищих органах **Л.Н.** повноважень та влади, необхідних для прийняття найважливіших рішень і ефективного контролю за їхнім виконанням. Нездатність впливати на агресивні дії Німеччини та СРСР у др. пол. 30-х рр. XX ст. і зовн. політику ін. д-в привели до того, що **Л. Н.** напередодні Другої світ. війни перестала бути реальною політ. силою на міжнар. арені. Офіц. **Л.Н.** перестала існувати 18.04.1946 р., її правонаступницею стала ООН. /Л. Угрин/

Лімітроф (лат. *limitrophus* – прикордонний) – категорія геополітики, що застосовується для означення прикордонної д-ви, геополіт. простір якої зазнає домінуючого впливу і контролю з боку могутнішого геополіт. актора (д-ви, альянсу д-в, недерж. акторів). При цьому геополіт. простір є системою, яку утворюють геогр., екон., інформ.-кібернетичний, інформ.-ідеолог. простори. **Л.** в певному сенсі є синонімічним до поняття «штучного кордону», яке активно відпрацьовувалося ще в нім. класичній геолітиці як компроміс між д-вами щодо розширення їх геогр. простору. Ін. дотичний термін – «буферна д-ва»; введений в обіг Дж. Керзоном для визначення держ. утворень на межі двох д-в, коли їх жорстка де-

маркація неможлива. Зазвичай, буферні д-ви є об'єктом геополіт. б-би більш потужних д-в. К. Боулдінгу належить авторство поняття «критичні кордони», яке застосовувалася разом із категоріями «сфера впливу» та «сфера життєвих інтересів», якими позначалися території, що входили в радіус геополіт. дії надд-в або великих д-в і формально визнавалися як такі усім світовим співт-вом. Позаяк категорія «Л.» має дещо ін. смислове навантаження у поясненні намагань певних геополіт. гравців розширювати свій простір із метою отримання нових ресурсів розвитку.

Ще прадавні римляни поняттям «Л.» визначали прикордонні області Рим. імперії, де розташовувалися прикордонні війська, яким постачалися необхідні боєприпаси та зброя. Саме це значення і відповідає етимології грец. слів «лімес» (кордон) та «трофос» (той, що живить, утримує). Довгий час термін «Л.» не знаходив широкого вжиття у заг. політ. дискурсі, аж доки не став застосовуватися для означення д-в, що утворилися після Жовтн. революції 1917 р. на окраїні Рос. імперії – Латвія, Литва, Естонія, частково Фінляндія і Польща. У др. пол. 1940 р. країни Прибалтики увійшли до складу СРСР, втративши таким чином статус Л., а Фінляндія і Польща цієї участі запобігли, хоча і ціною певних поступок Кремлю. Тож, лімітрофність у радян. сусп.-політ. дискурсі була дезактуалізована аж до кін. ХХ ст., коли наук. зусиллями рос. філософа, філолога і політолога В. Цимбурського поняття «Л.» було осучаснено серед базових категорій геополітики (концепція «Великого Л.» та «твердих платформ»). Л. кваліфікувався як «міжцивілізаційний пояс» – геополіт. нестабільні простори між «цивілізаційними платформами». Фундамент. положення концепції Цимбурського: 1) у кожній цивілізації є своє тверде ядро – більш-менш етнічно однорідна «платформа» та периферія; 2) не існує непрохідних кордонів поміж периферіями сусідніх цивілізацій, вони утворюють Л.; 3) осн. зміст конфліктів – не зіткнення цивілізацій (як у С. Гантінгтона), а б-ба «платформ» за контроль над частинами Л. Цимбурський вважав, що існує т. зв. «Великий Л.» – дуга терито-

рій, які відокремлюють платформу рос. цивілізації від платформ ін. цивілізаційних світів; це сукупність «земель-протоків», які з боку континенту «омивають» суходільний «Острів Росія» (термін Цимбурського) і утворюють смугу території від Фінляндії до Кореї. За Цимбурським лімітрофність – це атрибутивна властивість рос. цивілізації, і під поняття Л. підлягають кожна з союзних республік кол. СРСР (крім Росії), які утворилися після його розпаду.

Феномен Л. є фокусом уваги суч. рос. геополітики. Так, С. Хатунцев доводить, що лімітрофним поясом оточені усі цивілізації, а не тільки рос. М. Розов концептуально обґрунтовує Л. у контексті моделей геополіт., геоекон. і геокульт. динаміки світу. Він визначає три варіанти відповідей народів Л. на виклики послаблення «ядра-платформи»: 1) приєднання до чужої платформи, якщо загроза підкорення і культ. асиміляції є мало ймовірною, а геокульт. престиж нової платформи є високим; 2) лавірування з отриманням вигод від обох платформ, якщо є суттєві внутр. і зовн. перешкоди на шляху приєднання; 3) вибудовування своєї «вісі». Відповіді народів Л. на виклики зміцнення платформи дещо ін.: 1) приєднання, якщо є культ. рідство, геокульт. престиж платформи та незначна небезпека асиміляції; 2) пошук захисту у чужої платформи або вибудовування своєї ідентичності, якщо висока небезпека підкорення. Стратегії платформ щодо народів Л. такі: 1) приєднання слабких сусідів, а за умов недостатньої сили – створення з них буферів; 2) послаблення народів, споріднених із народом ворожої платформи; 3) підтримка культурно близьких та/або не досить сильних народів, які протистоять ворожій платформі або є її союзниками. Тож, з'ясування динаміки відносин «ядро-платформа» – «Л.-периферія» визначає певний формат суч. міжд-вних взаємодій. Заслуговує на увагу розвиток теорії Л. у наук. доробку рос. дослідниці Н. Комлевої, яка доводить, що створення і застосування Л. на зламі ХХ–ХХІ ст. перетворилося на геополіт. технологію, яка цілеспрямовано використовується не тільки потужними д-вами, але й акторами недержавної природи.

Сьогодні **Л.** – не просто сукупність прикордонних д-в, що геогр. прилягають до певної д-ви, а й сукупність д-в і нед-вних акторів, простори яких міцно контролюються більш могутньою д-вою, яка в такому випадку виступає, за визначенням Н. Комлевої, у ролі «геополіт. тьютора» (англ. *tutor* – той, хто повчає, керує). Оскільки в постмодерну епоху в ієрархії геополіт. просторів домінує інформ.-ідеолог. простір, то **Л.**, крім екон., набуває ідеолог. та інформ. природи і взагалі може бути геогр. віддаленим від свого геополіт. тьютора, позаяк включеним у його екон. та інформ.-ідеолог. простір (як Куба у др. пол. ХХ ст. для СРСР). Лімітрофні зони може створювати будь-яка д-ва для власного посилення та оволодіння усіма типами ресурсів. Однак тільки надд-ва має можливості вибудувати багаторівневу лімітрофну ієрархію, фактично за мережевим принципом. Так, останнім часом в геополіт. процесах стали активно діяти неурядові орг-ції, які можуть входити до складу **Л.** більш потужної д-ви. У більшості випадків їх дії відповідають політиці глобал. або транснац. корпорацій. Лімітрофні д-ви потенційно є мішенню ударів, що призначалися д-ві-тьютору, яка зберігає свої ресурси майже цілком. Крім того, **Л.** може бути обраний своїм тьютором як арена реального політ. (навіть військ.) конфлікту. Традиційно, до структури **Л.** входять «малі» д-ви з найнижчим геополіт. статусом; їх політ. орієнтація визначається тією д-вою, під патронатом якої знаходиться даний **Л.**. Тож, **Л.** не є самостійним суб'єктом геополітики, виступаючи об'єктом геополіт. маніпуляцій великих д-в та ін. акторів міжнар. відносин.

У суч. вітчизн. політології термін «**Л.**» щодо України активований укр. філософом і політологом М. Михальченком, який визначає ним проміжний стан України, міжцивілізаційний простір між зах. і рос.-євраз. цивілізацією. При цьому, Європа (натівська) вважає сх. кордони України лінією розламу між Європою та Росією, а Росія вважає зах. кордони України лінією розламу між НАТО й простором СНД, позначаючи його як зону своїх особливих інтересів. Отже, феномен лімітрофності є досить дискусійним у наук. ца-

рині, що надає йому ще більшої актуалізації як у суч. геополіт. дискурсі, так і в практиці геополіт. взаємодій провідних суб'єктів геополітики. /Н. Лєнська/

Лімологія (грец. *limes* – межа, кордон, границя і *logos* – слово, думка, поняття, вчення) – галузь науки, яка вивчає межі, рубежі, кордони і границі, прикордонні території, пограничні ін-ти, ф-ції, процеси тощо. Межі і рубежі є об'єктом дослідження багатьох сусп. і природничих наук. Межа чи кордон виражає якісну зміну одних геогр. явищ ін. **Л.** як наука виникла в кін. ХІХ ст. й отримала найбільше поширення в країнах Зах. Європи та США. В Україні почала розвиватися на поч. ХХ ст. завдяки працям С. Рудницького, В. Кубійовича та ін. **Л.** складається з кількох галузевих дисциплін, серед яких найбільший розвиток отримала *географічна лімологія*, яка вивчає геогр. (природні і сусп.) межі, рубежі і кордони. **Л.**, як правило, найчастіше розглядається як розділ політ. географії, хоча можливе вивчення прикордонної проблематики з екон., соц., культуролог., лінгвістичного, військ., антрополог., екол. та ін. поглядів. Найрозвинутішим напрямом лімологічних досліджень у рамках політ. географії є *політична лімологія* або *кордонознавство* – наука про політ. межі і держ. кордони, процеси їхнього визначення і встановлення. Проблема кордонів завжди була класичною у політ. географії, позаяк відбиває політ. явища і процеси, які відбуваються в д-ві. Держ. кордони є межею поширення держ. юрисдикції та суверенітету, окреслюючи обсяг територіального верховенства д-ви.

У структурному аспекті політ. **Л.** поділяється на *терралімологію* (наука про сухопутні кордони), *аквалімологію* (наука про водні кордони), *аеролімологію* (наука про повітряні кордони) і *спейслімологію* (наука про космічні кордони).

У геогр. вивченні держ. кордонів як різновиду політ. меж, рубежів і кордонів виділяються чотири традиційні теорет. підходи: історико-картографічний, класифікаційний, політико-геогр. і функціональний. *Історико-картографічний підхід* до геогр. вивчення

держ. кордонів базується на принципах історизму, що дає змогу сумісно вивчати держ. кордони в просторі і часі й оцінювати стійкість політ. меж і границь та з'ясувати історію їхнього формування й виникнення з використанням геогр. і топогр. карт. Цей підхід також дає змогу з'ясувати ступінь зв'язку між держ. устроєм, політ. режимом і конкретною зовнішньополіт. орієнтацією д-ви та ф-ціями її кордонів тощо. Видатними представниками цього підходу вважаються Ж. Ансель, Дж. Мінгі, П. Салінс.

Класифікаційний підхід у політ. Л. застосовується для класифікації держ. кордонів за різними морфологічними, генетичними і функціональними ознаками та вивчення динаміки й зіставлення кордонів із природними лінійними об'єктами, етн. та соц.-екон. межами. За природними особливостями проходження лінії держ. кордону («природні кордони») виділяють гірські, рівнинні, річкові, озерні, морські та ін., а за хар-ром земної поверхні – сухопутні, водні, повітряні і підземні кордони. За морфологічними ознаками виділяють геометричні, астрономічні, звивисті, прямолінійні, математичні, референтні та ін. кордони. Генетичні ознаки дають підстави виділяти антецедентні, субсекветні, реліктові, нові й старі кордони. За іст. особливостями та послідовністю виникнення виділяють післявоєнні, довоєнні, компенсаційні, диференційні, інтеграційні, колоніальні, спірні, договірні, нав'язані в односторонньому порядку та ін. кордони. Динаміка та тривалість існування кордонів є підставою для виділення постійних і змінних кордонів. На основі геогр. підходу виділяють природні і «штучні» кордони. Ф-ції держ. кордонів визначають наявність бар'єрних, контактних, роздільних, фільтраційних, відкритих, закритих, напівпроникних, відокремлюючих, інтеграційних, з'єднувальних та інших кордонів. У рамках цього підходу працювали брит. політик і дипломат Дж. Керзон, фр. географ М. Фуше та ін.

Осн. темою лімологічних досліджень у рамках *політико-географічного підходу* є вплив держ. кордонів на стан міжнар. відносин, вивчення політ. і територ. конфліктів,

прикордонних і територ. суперечок, які зумовили зміни держ. кордонів. Найвідомішими дослідниками в рамках цього підходу є амер. політологи Дж. Герц, П. Діль, Г. Старр, Б. Мост та ін.

Функціональний підхід у політ. Л. базується на вивченні основних і другорядних ф-цій держ. кордонів: бар'єрних, контактних, роздільних, контролюючих, регулюючих, фільтраційних, відокремлення, зіставлення та ін. На основі функціонального підходу вивчаються різноманітні аспекти бар'єрності і контактності кордонів, співвідношення основних їх ф-цій, чинників, які впливають на співвідношення ф-цій кордонів, а також ступінь впливу ф-цій кордонів на процеси й напрями соц.-екон. розвитку прикордонних територій, на особливості їхнього прикордонного і транскордонного співробітництва тощо. На думку рос. політико-географа В. Колосова, в рамках функціонального підходу нині потрібна ін. типологія кордонів – «позитивна», яка б враховувала перспективи й напрями прикордонного і транскордонного співробітництва прикордонних територій сусідніх д-в. Найвідомішими дослідниками кордонів у рамках цього підходу є австрал. географ Дж. Прескотт й англ. політико-географ Дж. Хауз.

На поч. ХХІ ст. рос. політико-географ. В. Колосов класифікував нові теорет. підходи до вивчення держ. кордонів й особливостей їхнього функціонування. Він виділив такі нові теорет. підходи в Л., як *світосистемно-ідентичнісний* (вивчення кордонів на територ. рівнях залежно від еволюції територіальних ідентичностей та їх місця в ієрархії політ. кордонів), *геополітичні підходи* (вивчення впливу процесів глобалізації та інтеграції на політ. кордони), *кордони як соц. уявлення* (вивчення кордонів як соц. ін-ту, відображення минулого і теперішнього у стані сусп. явищ і процесів, їх ролі як соц. символу і значення в політ. дискурсі), *екополіт. підхід* (вивчення співвідношень політ. і природних кордонів та меж) і *ПСП-підхід* («політика-сприйняття-практика»), спрямований на вивчення взаємозв'язків між політикою, що визначає проникність кордонів, її сприйняття людьми та практикою різних видів діяльності, пов'язаної з кордонами.

На поч. ХХІ ст. **Л.** стала міждисциплінарною, синтетичною наукою, яка використовує методол. підходи і прийоми багатьох суміжних дисциплін. /В. Лажнік/

Лобізм політичний (англ. *lobby* – кулуари, коридори) – ін-т політ. системи, процес просування інтересів у органах держ. влади з метою прийняття певного політ. рішення, або його відхилення, а також фахова діяльність службовців та спец. консультантів, найнятих компаніями, діловими та професіональними асоціаціями для представлення інтересів цих організацій у процесі формування держ. політики. **Л.п.** безпосередньо пов'язаний з політ. владою, це ознака влади, її специфічна риса, реалізація права кожного громадянина звертатися зі запитом до уряду. Зростання ролі **Л.п.** призводить до трансформації демократії від громадян. представництва до представництва інтересів. Ця трансформація обумовлена тим, що з'являються нові впливові агенти політ. поля – групи інтересів, які безпосередньо впливають на владу. **Л.п.** виконує ф-цію плюралізації сусп. інтересів, оскільки кожна людина чи група осіб, об'єднанні в орг-ції, спілки, мають певні власні інтереси і відстоюють їх. **Л.п.** доповнює конституційну схему демокр. представництва, за його допомогою у прийнятті та реалізації політ. рішень беруть участь ті соц. групи, котрі позбавлені ін. можливості впливати на політику. Легалізований **Л.п.** забезпечує представництво прав та інтересів в органах влади дещо робить апарат держ. влади відкритішим для контролю з боку сусп-ва, розширює коло учасників політ. процесу, позитивно впливає на розвиток громадян. сусп-ва. **Л.п.** – інструмент самоорг-ції громадян. сусп-ва, він певним способом протистоїть бюрократії. **Л.п.** можна розглядати і як інструмент взаємодії представницької та виконавчої влади. Проте, він іноді постає провідником неправового тиску на держ. органи через корупцію, захист бюрократії, може блокувати справді потрібні управлінські рішення, перешкоджати задоволенню сусп. корисних інтересів. Подекуди **Л.п.** істотно заважає держ. політиці за частотою зміни політ. пріоритетів.

Типологія **Л.п.** різноманітна. За нац.-територ. принципом моделі **Л.п.** розділяють на *англосаксонську* та *континентальну*. Англосаксонська модель характеризується наявністю формальної процедури реєстрації груп тиску, які займаються лобіюванням в органах держ. влади. Континентальна модель – створенням спец. ін-тів в органах держ. влади, що виконують ф-цію акумуляції інтересів громадян. сусп-ва. За суб'єктом **Л.п.** розподіляють на партійний (політ. партії); громад. (сусп. рухи, профспілки); іноз. (вплив іноз. груп тиску, нац. меншин для просування необхідних рішень) і нац. (захист інтересів д-ви в урядах іноз. д-в та міжнар. орг-цій). За об'єктом впливу **Л.п.** є: законодавчий (спрямований на законодавчий орган), виконавчий (на органи виконавчої влади), судовий (на органи судової системи), центр. (на органи центральної влади), місцевий (на місц. органи влади й органи самоврядування), міжнар. (на органи міжнар. орг-цій). Види **Л.п.** – «прямий» – цілеспрямована робота з представниками відповідного держ. органу з метою домогтися прийняття конкретного політ. рішення з певного питання; «непрямий» – орг-ція з метою тиску кампаній та різних акцій на підтримку того чи ін. рішення за межами держ. органів влади, мобілізація громадськості, незаконне збирання інформації, компромату на посадових осіб, шантаж, публікації у ЗМІ і под.; «внутрішній» – тиск певних груп усередині держ. органів влади. За хар-ром діяльності **Л.п.** може бути: тіньовим, демокр., інституалізованим.

Правове регулювання **Л.п.** уперше встановлено у США (*Federal Regulation of Lobbying Act*, 1946). Законодавчо врегульовано **Л.п.** у Канаді, Японії, Франції, Німеччині. В Україні **Л.п.** законодавчо не врегульовано. Див.: Лобіст /І. Оніщенко/

Лобіст – фізична чи юридична особа (лобістська орг-ція), що здійснюють у передбаченому законодавством порядку лобіювання від імені клієнта і в його інтересах, а також від свого імені в своїх власних інтересах у випадку, якщо вони відповідають вимогам, передбаченим для лобістів (лобістських орг-цій). Діяльність **Л.** посилює легітимність парламенту,

сприяє обміну інформацією між депутатами та громадськістю, виконує представницьку функцію, підвищує ефективність прийнятих рішень.

Лобістська діяльність як важливий елемент суч. демократії може позитивно впливати на політику, так нести низку потенційних загроз, тому потребує виваженого правового врегулювання. Нормативно-правове регулювання діяльності Л. зародилося у Франції, де у 1884 р. був прийнятий закон «Про свободу союзів», який сприяв захисту «цехових» інтересів Л.; сьогодні там існує жорстка процедура атестації Л., згідно з якою перевіряють уміння і навички Л. Британська законодавство схвалює лобізм, визнаючи Л. як парлам. агентів. Перед прийняттям певного законопроекту парламент видає т. зв. «зелений документ», що запрошує Л. до дискусії, за результатами якої видається «білий документ», що й стає основою для законопроекту. Після публікації «білого документу» лобіювання змін у законопроекті вже не допускається. У Великій Британії діє закон щодо Л., за яким член парламенту може офіційно виступати представником комерц. інтересів однієї зі сторін при укладанні угоди.

В Україні інтенсифікувалася діяльність Л. на всіх рівнях, але така діяльність не регламентується спеціальними законодавчими актами, хоча процес ініціювання кроків щодо формування нормативно-правового забезпечення лобіювання розпочато вже досить давно, розглядалася низка законопроектів, але жоден із них не був прийнятий. У березні 2013 р. розпочалася розробка проекту Закону України «Про регулювання лобістської діяльності та громадського представництва (адвокатів) в Україні».

Л. мають низку прав, зокрема: на інформацію (передбачає право на ознайомлення та отримання документів, рішень, текстів проектів нормативно-правових актів та доступу до ін. джерел інформації); бути присутнім на різноманітних засіданнях, зборах, зустрічах, тощо; на висловлення своєї позиції, надання (розповсюдження) пропозицій, висновків, проектів, тощо; контактувати із представни-

ками уповноваженого органу (зустрічі, листування, тощо). Детальний порядок реалізації цих та інших прав має бути визначений у регламентах відповідних органів.

Обов'язки Л. зазвичай включають дотримання правових засад легалізації, періодична звітність (не завжди), діяльність у межах, передбачених законодавством відповідної д-ви. Світова практика знає закріплення й ін. обов'язків, напр. обов'язок надавати уповноваженим посадовим особам лише достовірні факти та інформацію, зберігати конфіденційність інформації, отриманої шляхом лобістських контактів тощо.

Відомі кілька класифікацій Л. Зокрема, польс. законодавство поділяє Л. на: 1) «*етапові*» (здійснюють свою діяльність із метою захисту власних інтересів чи інтересів своїх членів у рамках сталих окреслених обов'язків членами чи працівниками цієї установи); 2) *професійні* (діють із метою отримання прибутку, на засадах визначених законодавством, що регулює господ. діяльність чи на загальних засадах зобов'язальних відносин). У проекті (відхиленому) Закону України «Про лобіювання в Україні» (№ 3188) пропонувалася схожа класифікація на дві групи: 1) *власне лобісти* – фізичні та юрид. осіб, офіц. зареєстровані для здійснення лобіювання; діють виключно для задоволення та захисту своїх законних соц., екон., творчих, вікових, нац.-культ., спортивних та ін. інтересів, у межах і в спосіб, що не заборонені Конституцією та законами України; 2) *професійні лобісти* – фізичні та юрид. особи, які легально здійснюють лобіювання у межах і в спосіб, не заборонені Конституцією та законами України, за винагороду на замовлення осіб, що представляють національні, регіональні або галузеві інтереси, інтереси певних кіл, верств або груп населення.

Професійний Л. будує свою роботу в залежності від того, на користь якої орг-ції він діє. Вибір методу лобізму залежить від сфери законодавства, кола депутатів, із якими Л. доводиться спілкуватися, від хар-ру особистих контактів із останніми. В будь-якому випадку Л. треба визначити пріоритети та заг. страте-

гію, яка залежить від: питань, що обговорюються, індивідуальних особливостей законодавців, вміння з ними спілкуватися, особливостей законодавчого процесу, бюджетного процесу тощо.

Л. використовує суч. технології для досягнення своїх цілей: комп'ютеризовані списки поштової розсилки, високошвидкісні принтери та програмне забезпечення можуть спричинити появу великої к-сті дзвінків, листів, факсів та особистих візитів громадян до органів влади. Такі заходи сприяють створенню враження масового зацікавлення проблемою.

Вітчизн. Л. переважно діють стихійно, неупорядковано. Часто діяльність Л. зводиться до безпрецедентного тиску на Верховну та місц. ради, Кабінет Міністрів, місц. адміністрації; використовується цілий арсенал недозволених методів (підкуп чиновників, погрози, шантаж, залякування, інформ. ізоляція тощо). Як правило, лобіюються інтереси великих промислових груп у наданні дотацій, кредитів, пільг, створенні ін. сприятливих умов для діяльності окремих підприємств тощо. Причина дій Л. у прихованих неправових формах – у відсутності нормативно-правового врегулювання процесу лобістської діяльності, наслідком чого є деформованість усієї системи представництва інтересів. *Див.: Лобізм політичний / Н. Хома/*

Локальна демократія (англ. *local democracy*) – рівень демократії, її реалізація в територіальній громаді, що передбачає інституційний порядок орг-ції влади, який містить елементи самоорг-ції, безпосередньої участі громадян у публічному житті й супроводжується процесами деконцентрації влади, створенням громад. ініціатив, спільним менеджментом та спільною реалізацією проектів, що пов'язані з публічними благами.

Поняття Л.д. перекладають як місцеву, тобто територіально обмежену демократію; обмеження влади д-ви і перейняття дій щодо задоволення потреб через місцеву співдружність (ідея самоврядування). Явище Л.д. у зарубіжній та рос. л-рі розглядають у вигляді діяльності на місцевому рівні. В Україні таке

поняття немає широкого практ. застосування. Донедавна не використовували цей термін, оскільки він імпліцитно входив до складу місцевого самоврядування, тобто розглядався через призму «місцевого самоврядування». Перші праці з теорет. аналізу Л.д. як явища датовані кін. ХХ ст. На той час Л.д. визначали як простір для впровадження демокр. зразків поведінки, уже тоді активно залучали механізми представницької демократії – обрання локальних лідерів. З погляду англ. науковця Д. Бернса, Л.д. – система здійснення влади на локальному рівні, за котрої громадяни мають право та засоби для контролю за діяльністю органів місц. самоврядування та безпосередньо беруть участь в ухваленні рішень. Фр. дослідник Ж. Марку визначає три основні виміри політики локального рівня: децентралізація, самоврядування та локальна демократія. При чому Л.д. він розуміє як спосіб реалізації влади на локальному рівні. Учені Г. Шовш і В. Зентаї визначили Л.д. дещо ширше: Л.д. – тип самоврядування, яке є автономним, ефективним, відкритим і представницьким, функціонує в середовищі громадян. сусп-ва і гарантованих для громадян політ. прав. Укр. науковець М. Лендъел визначає Л.д як політ. режим, що реалізується на найнижчому територіальному рівні публічної влади в межах ін-тів місцевого самоврядування, гарантується д-вою і характерними ознаками якого є автономія, поєднання представницької й безпосередньої форм демократії, конкуренція еліт, демокр. участь громадян у політиці, а також зумовленість сприятливими політ.-культ. орієнтаціями. Л.д. тісно пов'язана з місцевим самоврядуванням. Вона є тим політ. середовищем, де функціонує місц. самоврядування. Локальний рівень розглядається простором, в якому органічно можуть розроблятися та впроваджуватися демокр. взірці ін-тів і поведінки, оскільки саме тут можлива безпосередня участь громадян за одночасного обрання ними локальних лідерів. Коли ж демократію трактувати як владу народу, то вона породжується знизу і передбачає пряме залучення спільнот до управління власними справами, що починається на рівні села, міста, р-ну чи

вулиці. У цьому контексті **Л.д.** означає демокр. децентралізацію. **Л.д.** завжди супроводжується процесами деконцентрації, створенням громад. ініціатив, спільним менеджментом та спільною реалізацією проектів, котрі пов'язані з публ. благами. **Л.д.** представляє координовану владу локальних спільнот у сфері управління муніципальними, держ. чи регіон. справами. Поширення практики **Л.д.** можна назвати тихою демокр. революцією, що забезпечує принцип субсидіарності й розосередження влади, вимагає легітимізувати владу. /С. Була/

Людина-маса – соц.-псих. характеристика свідомості та поведінки індивіда, що перебуває у масовій спільності з ін. людьми (не обов'язково в одному топосі, але в одній темпоральності), й реагує на соц. середовище, виходячи ніби із внутр. інтересів маси, які насправді є привнесеними (нав'язаними) елітою ззовні. Щодо самого поняття масовості, то спочатку ним користувались політики – англ. Е. Берк та фр. Ж. де Местр для критики соц.-політ. змін XVII-XIX ст. у контексті вказування на несхожість мас та еліт, але першим визнаним дослідником мас є Г. Ле Бон («Психологія народів і мас»). Саме він починає описувати поведінкові особливості **Л.-м.** та її вплив на іст.-політ. зміни соціуму. Автор терміну **Л.-м.** (ісп. *hombre-masa*; англ. *mass-man* – людина-маса) – ісп. діяч та філос. Х. Ортега-і-Гассет.

Відмітимо, що Г. Ле Бон вважав ніби **Л.-м.** перебуває на значно нижчому щаблі цивілізаційного розвитку, ніж людина, яка не включена в масову спільність: «натовп є іграшкою всіх зовн. збуджень і відображає всі їх зміни: він підкоряється імпульсам, які одержує. Окремий індивід може піддаватися тим же збудженням, які діють на нього в натовпі, але, ізольований від натовпу, він підкоряється розуму і протистоїть впливові цих збуджень». Ще однією особливістю **Л.-м.** є потреба у лідері. Інстинкт самозбереження у даного психол. типу людей відсутній, єдина нагорода до якої вони прагнуть – мучеництво.

Г. Тард («Гадка й натовп», «Соціальні закони. Особиста творчість поряд із законами природи й суспільства») підтримує класичний поділ соц. груп в контексті «лідер-маса», але, на відміну від Г. Ле Бона, говорить не про феномен «расової душі», а про феномен «асоціації». У концепціях З. Фрейда, К. Г. Юнга, В. Райха момент звернення до інстинктивної природи **Л.-м.** пояснюється як перехід особи до природного рівня існування. Лідер діє на маси як «Я-ідеал». Е. Фромм аналізував **Л.-м.** через типи соц. хар-ру, які залежать від типів соц. структури: *рецептивний, експлуататорський, накопичувальний, ринковий.*

Спираючись на концепцію **Л.-м.** Х. Ортега-і-Гассета у «Бунті мас» можна виокремити такі варіанти розвитку сусп.-ва, у залежності від співвідношення еліти та маси: 1) Оптимальний розвиток сусп.-ва – багато активних «великих діячів», **Л.-м.** знаходяться в стані підкорення (Англія, Франція); 2) Пік розвитку культури, а потім руйнування сусп.-ва – багато творчих особистостей, активних діячів та наявність частково непідкореної маси (напр., антична полісна Греція); 3) Застій сусп.-ва – мало «великих особистостей», але й **Л.-м.** знаходиться в підкореному стані (Росія, Іспанія); 4) Повстання мас, розпад сусп.-ва – мало «великих постатей» та творчих діячів, багато непокірних **Л.-м.** (механізм революційної ситуації). **Л.-м.**, за Х. Ортегою-і-Гассетом, це характеристика людини, яка відійшла від своєї індивідуальності, від своєї духовної сутності, вона не розуміється ні в чому, окрім того, що потребує від неї існування в якості людини такого типу: «Маса – це будь хто, хто ані в доброду ані в зломі не вимірює себе особливим мірилом, а відчуває себе таким самим, «як і всі», але не засмучується через свою стандартність, а задоволений нею». На перший план виходять технології різноманітного порядку: від механістично-технологічних до технологій маніпулювання масами й технологій подовження життя. **Л.-м.** більше спрямована на техніку, технології і є користувачем усіх доступних благ цивілізації. **Л.-м.** – це символ націленості в майбутнє, але, водночас, символ

відсутності коріння та втрати ідентичності – «перекотиполе». Девальвація еліти – це трагедія для сусп-ва, адже: «... там, де відсутня меншість, яка впливає на маси, – там немає й маси, яка готова йому підкорюватись, а, отже, сусп-во відсутнє, або знаходиться на межі загибелі». За Г. Маркузе («Одновимірна людина» та її продовж. – «Есе про визволення») врятувати **Л.-м.** від технологічного рабства та самознищення, як наслідку одновимірності, здатна лише «Вирішальна Відмова». Отже, звільнення від технологій вир-ва/споживання мас на меті культурницьку револ. на зразок китайської, яка призведе до вивільнення та реалізації «не-репресованих потреб» й появи людини нової чуттєвості, тоді ще не йшлося про телебачення, як один із проявів мас-медіа, що апелює саме до поєднання образного та звукового сприйняття – це буде досліджено у др. пол. XX ст. М. Маклюеном.

Потреба мас у підкоренні втілюється в зовн. репресії, здійснюваній д-вою. Такі маси грають особливо велику роль саме в XX ст. (як результат урбанізації, індустріалізації, капіталізму). Маси виступають не лише невдалими відгалуженнями традиц. устрою, а й емблемою нової цивілізації XX ст. – технологічно-інформаційної. Напр., Х. Арендт у «Джерелах тоталітаризму» зазначає, що **Л.-м.** пов'язані з тоталітарністю: «Тоталітарні рухи можливі скрізь, де є маси, які з тієї чи іншої причини, здобули смак до політ. орг-ції... Потенційно маси існують у кожній країні, й утворюють більшість з тієї величезної кількості нейтральних, політ. байдужих людей, що ніколи не приєднуються ні до якої партії і навряд чи взагалі ходять голосувати». Масова людина індустріалізму вже настільки звикла до ідеологій, маніпуляцій та фальшивих інтерпретацій символів й нечесних «правил гри», що втратила потяг до «справжньої комунікації» до діалогу, які постулюються К. Ясперсом, Г. Маркузе та Ю. Габермасом за основу для «повороту» до справжньої суті людини.

Осн. характеристиками суч. **Л.-м.** за С. Московічі («Ера наговпів. Історичний трактат із психології мас»), через призму його моделі *homo symbolicus*, є такі: 1) відмова **Л.-м.** від

логічного мислення й преференція алогічності; 2) розкол у **Л.-м.** раціонального та ірраціонального, внутр. і зовн. життя, втрата зв'язку із реальністю та віри у себе. **Л.-м.** знаходиться у стані війни зі собою, яка зіштовхує в двобій її «Я-соц.» та «Я-індивід.»; 3) **Л.-м.** втрачають власні інтереси, критичність мислення та здатність приймати правильні рішення. Зате у них виникає казковий хист – вірити тому, що їм говорять; 4) **Л.-м.** напрочуд легко підкорюються наказам вождя: «Без інстинктивних почуттів маси немає великого політ. діяча». Висновки С. Московічі зводяться до того, що психічне й соціальне антропологічно неподільні, отже, очевидно, що феномени людини та маси співіснують одномоментно. Відтак, коли ми розмірковуємо про масу та **Л.-м.**, то обов'язково маємо звертатись ще й до досліджень свідомості, досвіду та ефективності поведінки акторів у спільно-світі. /В. Якубіна/

Люстрація (лат. *lustratio* – очищення через жертвоприношення) – 1) релігійно-магічні обряди, пов'язані з уявленнями про їх очисну силу і порятунок з їх допомогою від хвороб та ін. напастей; 2) принцип, який ввійшов у суч. політ. практику низки країн і пов'язаний із заходами, спрямованими на безвідмовне виключення з активного держ. життя і діяльності осіб, які займали в минулому керівні посади в тих чи інших парт.-держ. системах. У країнах Центр. і Сх. Європи (Угорщина, Чехія, Естонія, Латвія, Румунія) особлива процедура перевірки осіб, які займають відповідальні держ. посади, а також кандидатів на ці посади на предмет їх приналежності (в минулому) до керівництва комуніст. партій, служб держ. безпеки чи співпраці з цими службами. **Л.** проводиться на основі спец. законів (прийняті у 1990–1993 рр.), як правило, особливими органами (напр., в Угорщині – це комітети, які обираються парламентом у складі трьох суддів). Якщо у ході **Л.** встановлюються факти співпраці з тоталітарним режимом, особі надається вибір між добровільною відставкою (зі збереженням таємниці виявлених фактів) і примусовою відставкою (з публ. обнародуванням компрометуючої інформації). /Г. Зеленько/

М

Магдебурзьке право (нім. *Magdeburger Recht*) – система прав. норм, що передбачали право на самоврядування європ. міст доби феодалізму. Поняття «**М.п.**» походить від назви нім. міста Магдебург, тому **М.п.** в Європі називали також «німецьким». Первісні джерела **М.п.** – збірник нім. феод. права «Саксонське зеркало» та статут м. Магдебург, жителі якого у XIII ст. домоглися певних привілеїв і автономії в управлінні міськими справами. **М.п.** означало насамперед юрид. незалежність міщан від тодішньої феод. аристократії – курфюрстів і баронів. Міста як центри ремесла й торгівлі здобували **М.п.** в б-бі зі земельної знаттю або отримували його від своїх покровителів (королів, князів, магнатів) за певну оплату. Положення **М.п.** були сприятливішими для екон. і культ. розвитку міст, ніж норми феод. права. Вони визначали систему органів міського самоврядування, порядок їх створення та ф-ції, передбачали повноваження судів у містах, регулювали діяльність ремісничих цехів та купецьких об'єднань, питання власності, оподаткування тощо. За **М.п.** було передбачено створення у містах виборних адмін. та судових органів – магістратів (лат. *magistratus* – державна влада; *magister* – начальник, учитель), що склалися з двох колегій – ради і лави. Загальне керівництво магістратом здійснював війт. Його призначали державці або приватні власники міст, у інших випадках вони лише затверджували кандидатуру, обрану радою. Війту допомагав бургмістер (нім. *Bürgermeister*; *bürger* – городянин і *meister* – майстер, учитель, розпорядник), який керував радою (головавав на її засіданнях). Бургмістера (одного або кількох) обирала рада. До складу ради входили урядники – радці (райці) в кількості від 6 до 24 осіб залежно від величини міста. Основними вимогами для кандидатів у радці були: володіння нерухомим майном у місті, народження в шлюбі, набожність, чесність, справедливість. Вікові обмеження для радців у різних містах установлювалися

від 25 до 90 років. Вибори до органів міського самоврядування проходили щороку, але нерідко одні й ті самі особи (зазвичай, заможні міщани) перебували у складі ради кількох років поспіль. Такі порушення, а також фінансові зловживання магістратів змушували міщан створювати контрольні органи (комісії) у складі представників купецтва та цехових старшин для нагляду за діяльністю ради. Крім ф-ції міської влади, рада здійснювала судові повноваження в цив. справах. Друга колегія магістрату – лава – була органом, що мав тільки судові ф-ції – провадження з кримін. справ та розгляд претензій міщан до феодалів. Склад лави – лавників та судового війта, який нею керував, обирала (призначала) рада. Міста з **М.п.** сплачували податки на держ. військові потреби, були зобов'язані утримувати армійські гарнізони, розквартировані на їхній території, забезпечувати їх транспортом. Серед привілеїв були такі: право розпорядження прибутками, які надходили до міської скарбниці, буд-во громад. закладів (лазень, шинків), гостинних дворів, тримання «мір» і «мірниць» для сипучих та рідких продуктів, проведення ярмарків, монополія місцевих купців на роздрібну торгівлю (для приїжджих – тільки оптова, а роздрібна – лише в ярмаркові дні). Разом із тим, у багатьох самоврядних містах існували відокремлені міські території – «юридики», на які не поширювалася судово-адміністративна влада магістратів – вони повністю або частково залишалися під контролем феод. власників. Поступово **М.п.**, поширилося з Німеччини на ін. країни Європи.

В Україну (вже в сер. XIII ст.) **М.п.** привнесли нім. колоністи, які селилися в межах Гал.-Волин. князівства на запрошення князя Д. Галицького. У перш. пол. XIV ст. **М.п.** з'явилося на землях Закарпатської України, яка тоді входила до складу Угорщини, з 1329 р. ним користувалися міста: Вишкове, Тячів, Хуст. В основному **М.п.** проникало в Україну через Польщу та Литву. У 1339 р.

М.п. отримало місто Санок (зараз – у складі Польщі), у подальшому – Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432), Київ (1497). Перехід міст на самоврядування в Речі Посполитій (з 1569) відобразилося в держ. законодавстві: за Третім Литовським статутом (1588) міста поділялися на привілейовані (з **М.п.**) та непривілейовані – ратушні (пол. *Ratusz*; нім. *Rathaus*, від. *Rat* – рада і *Haus* – будинок), що мали значно менше самоврядних прав. У XV – першій пол. XVII ст. **М.п.** користувалася більшість міст України – як Правобережної, так і Лівобережної (у т.ч. Батурин, Глухів, Ніжин, Переяслав, Чернігів). Міста Правобережжя отримували **М.п.** переважно від литов. князів, польс. та угорс. королів. Ін. містам (особливо на Лівобережжі) його надавали польс. магнати та шляхта: так, кн. Вишневецькі в XVI ст. дарували **М.п.** містам: Лубни, Пирятин, Прилуки та ін. У серед. XVII ст., під час нац.-визв. війни під керівн. Б. Хмельницького, та в період існування козацької д-ви – Гетьманщини (до 1764) практику дарування **М.п.** застосовували також укр. гетьмани – нерідко при цьому вони своїми грамотами підтверджували права міст на самоврядування, якими ті користувалися ще під литовс. і польс. пануванням. Такий обов'язок гетьманської влади був передбачений, зокрема, 13-м артикулом «Угод та установлень законів і вольностей Війська Запорозького» (т. зв. «Конституція П. Орлика», 1710). У Гетьманщині вїтв затверджували спочатку гетьмани, а згодом – Генеральна військова канцелярія. **М.п.** в укр. містах під владою Польщі суттєво обмежувало те, що користуватися ним могли тільки міщани римо-католич. обряду, а православних українців (а також вірменів, євреїв та ін.) у магістрати не допускали. Їм дозволяли мешкати лише в певних районах міста (напр., у Львові це були «Руська вулиця», «Вірменська вулиця») та забороняли вступати в деякі цехи, торгувати товарами підвищеного попиту (сукном, горілкою), існувала навіть заборона виносити померлих через центр. вулиці міста для поховання. Через це православні українці стримано сприймали введення **М.п.** Міста з **М.п.** у складі Гетьманщини (Лівобе-

режна Україна) також зіткнулися з деякими труднощами: козацька старшина втручалася в міське управління, звужувала сферу його діяльності, особливо в судочинстві. **М.п.** для окремих укр. міст підтверджувала й царська влада, та загалом вона неухильно його обмежувала. Після ліквідації царизмом гетьманської влади (1764) цей процес посилювався. З упродовженням в Україні губернського поділу та утворенням міських дум (кін. XVIII ст.) дія **М.п.** фактично призупинилася. Тоді ж воно зникло і в містах Зах. України, які за першим поділом Польщі (1772) опинилися під владою Австрії. Остаточо в містах України (за винятком Києва) **М.п.** було скасоване царським указом 1831 р. Щодо Києва це сталося в грудні 1834 р. /В. Северинюк/

Мажоритарна виборча система (фр. *majorité* – більшість) – система визначення результатів виборів, завдяки якій депутатські мандати отримують тільки ті кандидати, які отримали встановлену законом більшість голосів, а всі ін. кандидати вважаються необраними. **М.в.с.** є найстаршою з-поміж використовуваних у наш час виборчих систем. При застосуванні **М.в.с.** виборчі округи переважно одномандатні (уніномінальні), проте інколи бувають і багатомандатні (поліномінальні). **М.в.с.** не припускає проведення виборів на чисто партійній основі. Поряд із кандидатами, висунутими від політ. партій, б-бу за мандати ведуть і незалежні позапартійні кандидати. Виборці найчастіше віддають перевагу певному кандидату не як представникові визначеної партії, а як політикови, що заслуговує довіри.

Різновиди **М.в.с.**: 1) **М.в.с.** абсолютної більшості («французька»): обраним є кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, що брали участь у голосуванні (50% + 1 голос) – Франція, Австралія; 2) **М.в.с.** відносної більшості («англійська» або «вестмінстерська»): обраним є кандидат, який отримав голосів більше, ніж будь-який з його суперників: США, Канада, Велика Британія, Нова Зеландія; 3) **М.в.с.** кваліфікованої більшості: обраним є кандидат, який отримав кваліфіко-

вану більшість голосів ($\frac{2}{3}$ або $\frac{3}{4}$ від заг. к-сті поданих голосів), дуже рідко використовується через її низьку результативність: Чилі, Італія до 1993 р. Різновиди **М.в.с.** абсолютної більшості: 1) система двох турів (Франція, Болгарія, Росія, Еквадор, Україна); 2) преференційна (альтернативна, рейтингова) система (Австралія).

Перевага М.в.с. абсолютної більшості: обраними вважаються кандидати, підтримані дійсною більшістю виборців, що проголосували. *Недоліки М.в.с.* абсолютної більшості: 1) втрата голосів, поданих проти кандидатів, що перемогли; 2) часта нерезультативність виборів. На думку М. Дюверже, використання **М.в.с.** абсолютної більшості сприяє створенню системи великих, взаємозалежних політ. партій та відкриває великий простір для коаліцій. При цьому в програшному положенні опиняються особи або партії, не схильні до союзів. Вибори за **М.в.с.** абсолютної більшості допомагають формуванню стабільних партійних блоків. Сутність **М.в.с.** відносної більшості: «переможець отримує все» («the winner takes it all»), вибори проводяться в один тур. Потенційну несправедливість **М.в.с.** відносної більшості підсилює застосування «виборчої геометрії», або «джеррімендерінгу» – довільної демаркації виборчих округів з метою штучної зміни співвідношення політ. сил на території проведення виборів.

Переваги М.в.с. відносної більшості: 1) найпростіша; 2) результативна; 3) не потребує додаткових витрат для проведення другого туру виборів; 4) сприяє формуванню стабільного та ефективного уряду. **М.в.с.** відносної більшості дозволяє великим, добре організованим політ. партіям легко перемагати на виборах та створювати однопартійні уряди. **М.в.с.** відносної більшості є однією з найменш демокр. виборчих систем через свої недоліки: 1) вкрай несправедлива щодо середньо- та маловпливових політ. партій; 2) втрата голосів, поданих за переможених кандидатів; 3) значна диспропорція між набраними голосами і отриманими мандатами; 4) загроза «виборчої диктатури» меншості над більшістю. **М.в.с.** відносної більшості є найприйнятнішою для країн із двопартійною системою.

Заг. переваги **М.в.с.**: 1) простота й зрозумілість виборцям; 2) легкість підрахунку голосів; 3) контакт депутатів із виборцями; 4) відстоювання інтересів регіонів; 5) забезпечення перемоги однієї партії навіть при мінімальній перевазі; 6) сприяння створенню ефективної проурядової більшості у парламенті та ефективно працюючого стабільного однопартійного уряду; 7) зменшення впливу політ. партій на життя сусп-ва через можливість обрання позапартійних кандидатів.

Недоліки М.в.с.: 1) фактична втрата голосів, поданих за переможених кандидатів (інколи до 50%); 2) усунення від парлам. діяльності менш впливових партій, які практично втрачають шанси бути представленими у законодавчому органі, що не сприяє розвитку «третьох» партій та обмежує права меншин; 3) диспропорції між набраними голосами і отриманими мандатами, через що сформований уряд може і не користуватися підтримкою більшості населення країни; 4) залежність результатів голосування від нарізання округів; 5) безпосередня залежність депутатів від виборців свого виборчого округу спонукає їх захищати в першу чергу місц. інтереси на шкоду загальнодержавним; 6) можливість впливу на результати виборів за допомогою різноманітних маніпулятивних технологій; 7) нерезультативність першого туру виборів при **М.в.с.** абсолютної і кваліфікованої більшості призводить до подорожчання виборчого процесу. **М.в.с.** послаблює роль партій та рухів в політ. житті сусп-ва, оскільки сприяє висуненню окремих кандидатів та превалюванню особистих якостей над партійною належністю. **М.в.с.** сприяє формуванню дво- чи трипартійних систем. **М.в.с.** може вдало застосовуватися у сусп-вах із вже сформованою політ. системою. Але в країнах з територіальними чи етнічними суперечностями і неоднорідною політ. культурою **М.в.с.** (особливо відносної більшості) тягне за собою зовсім інші наслідки, підкреслюючи територіально зосереджену підтримку різних політ. сил та підігріваючи територ. питання за рахунок питань соц.-екон. Отже, **М.в.с.** є менш придатною для застосування у нестабільних фрагменто-

ваних сусп-вах. За **М.в.с.** абсолютної більшості (системою двох турів) відбуваються вибори Президента України. /*О. Вагіна*/

Мак'явеллізм – політ. теорія як картина реальності та її окремих аспектів, прив'язана до конкретних умов, обставин, часу і позачасова, така, що складається під впливом суб'єктивних умов його життєдіяльності й залежна від системи значень, котрими оперує суб'єкт, схема поведінки, що нехтує нормами моралі для досягнення політ. цілей. Пов'язаний з ім'ям італ. політ. діяча, філософа і письменника Н. Мак'явеллі (1469-1527), прибічника сильної держ. влади, який прагнув знайти новий тип політ. діяча, визначити роль особистості в політ. історії, виявити межі особистої влади, сформулювати закономірності політ. режиму, закласти основи політ. мистецтва, визначити межі повноважень верховного суверена в нових умовах. Характерною ознакою його політ. теорії є теза *«мета виправдовує засоби»*, що є виправданням усіляких засобів досягнення висунутих цілей, у т.ч. віроломство, підступність, жорстокість, обман політ. супротивника. Вона знайшла застосування в пізнішій сусп. практиці ідеологів абсолютизму та тоталітаризму, що вважали головним механізмом б-би та здійснення влади – силу, яка допомагає гарантувати стабільність влади, проте не як засобу задоволення честолюбних прагнень, а розв'язання загальнонац. завдань. **М.** розглядав д-ву в динаміці, де взаємодіють різні сили, котрі беруть участь у політ. процесі. Його ідеалом була сильна держ. влада, втілена у «новому принципаті», що ґрунтується на «роз'єднанні» політ. влади, тобто на дотриманні таких порядків, за яких нар. збори є засобом обмеження влади нобілітету й одночасно конституційним «виходом» народу до правління. Мета, якої прагнув досягти Н. Мак'явеллі, була прогресивною, але він не добирав засобів, ігнорував мораль, в основу політики покладав цинізм, а відділивши політику від релігії і моралі, перевернув основи політ. свідомості. У соц. дійсності **М.** отримує підґрунтя для існування у вузькій соц. базі, на яку спирається влада і політика,

що суперечить загальнонар. інтересам. Засобом проти **М.** є участь у політ. діяльності представників народу, демократичність і самої політики, і способу підбору політиків, орієнтованих на сусп. користь й успіх у досягненні завдань. /*О. Лозовицький*/

Мальтузіанство – теорія, створена в кін. XVIII ст. англ. економістом і священником Т. Мальтусом (1766-1834), що пояснює добробут населення передусім природними законами народонаселення. У класичній праці «Есе про принципи народонаселення» (1798) він стверджує: тенденція зростання народонаселення відбувається в геометричній прогресії, а засоби для існування можуть збільшуватися лише в арифметичній прогресії. Саме тому темпи зростання к-сті населення значно випереджають темпи збільшення вир-ва («мальтузіанська пастка»). Наслідком цього є абсолютне перенаселення – воно спричиняє голод, злидні, страждання, що є природними і немінучими явищами. Механізмом вирівнювання цього процесу стають природні чинники – нестача харчів, голод, зубожіння, епідемії, катаклізми, війни та нерозважливий спосіб життя людей. Сутність **М.** зводиться до одного: лише подальше зубожіння зменшить к-сть злидарів. Його погляди здобули чимало прихильників (як і критиків) і відіграли важливу роль у формуванні теорії природного добору, адже за умов «надмірного тиску населення» «виживає найпристосованіший». Згодом ідеї **М.** трансформувалися до вимог сучасності, де поряд із природними регуляторами важливі штучні механізми контролю. Теорія, що на цій основі пояснює необхідність раціонального регулювання к-сті населення шляхом контролю й обмеження народження, отримала назву *«неомальтузіанство»*. Активне поширення його різноманітних модифікацій (теорія «оптимуму населення» Г. Брауна, Дж. Боннера, твердження П. Ерліха і Г. Тейлора про зростання народонаселення як єдиної причини екол. кризи, ідеї А. Пікока, У. Фогта, К. Боулдінга, Г. Бутуля, Ф. Осборна, котрі пояснюють злиденне становище значної частини сусп-ва, безробіття, екол. проблеми,

виснаження природно-сировинних ресурсів, що засоби існування, необхідні на душу населення, з часом неминуче наближаються до нуля) зумовлене стрімкими темпами приросту населення на Землі (особливо в країнах Азії й Африки (КНР, Індія, Бангладеш, Нігерія та ін.), загостренням екол. проблем, зростанням розриву рівня життя між багатими країнами і країнами, що розвиваються. Представники Рим. клубу (А. Печчеї, Д. Медоуз, Е. Пестель, А. Кінг, Б. Шнайдер, Б. Гаврилишин та ін.) доповнили положення **М.** і неомальгузіанства чинниками згубного впливу наук.-техн. прогресу, сформулювавши принципи теорії екологізму. //Л. Угрин/

Мандат (лат. *mandatum* – доручення) – 1) повноваження, доручення, наказ; 2) документ, що стверджує повноваження особи, партії чи орг-ції, які надаються внаслідок голосування за них, представляти та захищати інтереси групи, спільноти, сусп-ва чи їхні частини, приймати від їх імені рішення. **М.** пов'язаний із делегуванням і представництвом інтересів, що одночасно визначає форму відповідальності й контролю за діяльністю особи чи партії, котрі отримали **М.** У суч. політ. практиці розрізняють два осн. види представницького **М.** – імперативний та вільний. Імперативний **М.** передбачає обов'язковість виконання наказів і вимог виборців свого округу, зобов'язує звітуватися перед ними за діяльність і голосування, а також можливість відкликати депутата у випадку невиконання ним наказів виборців. Імперативний **М.**, що розглядає депутата як представника лише певного округу, суперечить принципу загальнонац. представництва, котрий становить основу вільного **М.** Він не зв'язує депутата наказами виборців свого округу, а розглядає його як представника всієї нації чи народу. Отже, депутат не відповідає безпосередньо перед виборцями і не може бути ними достроково відкликаний. Вільний **М.** надає депутатові свободу дій на термін **М.** у межах компетенції представницького ін-ту і встановлює відповідальність депутата лише перед законом і власною совістю; 3) у міжнар. праві – документ, що засвідчував установ-

лений Лігою Націй після Першої світ. війни особливий вид опіки над кол. нім. колоніями й окремими володіннями Осман. імперії та їх залежності від країн-переможниць, серед котрих вони були розподілені без формального проведення анексії. Згідно зі ст. 22 пакту Ліги Націй, передбачалось, що країни-мандатарії не матимуть повної влади над колоніями, а лише здійснюватимуть опіку та сприятимуть розвитку країн, які не в змозі управляти собою, про що будуть кожного року звітуватися. Було встановлено три види **М.**: 1) для володінь Осман. імперії, котрі передавалися під опіку обраної ними д-ви «і були в перспективі здатні досягти повної незалежності»; 2) для афр. країн, не здатних налагодити управління самостійно, що були розподілені між країнами-мандатаріями з певними обмеженнями військового хар-ру та принципом торговельної рівноправності; 3) для Півд.-Зах. Африки та певних о-вів Тихого океану, що могли управлятися як складова частина території д-ви-мандатарія за її законами. Система **М.** ліквідована після Другої світ. війни, а підмандатні країни, які не стали суверенними, перейшли під опіку ООН. Див.: *Мандат депутатський; Мандат імперативний* //Л. Угрин/

Мандат депутатський (лат. *mandatum* – доручення) – документ, який засвідчує законність і об'єм повноважень депутата парламенту або іншого представницького органу, а також публічна ф-ція, яка покладається на депутата парламенту чи ін. представницького органу влади виборами і зміст якої (хар-р **М.**) визначається конституцією та ін. конституційно-правовими актами. **М.д.** визначає також хар-р взаємовідносин депутата з його виборцями. У суч. демократіях прийнятий загальнонаціональний мандат, згідно з яким депутат є представником усєї нації, а не певного виборчого округу. У своїй діяльності він не може бути зв'язаний наказом виборців (імперативним мандатом) і не підлягає відкликанню до закінчення терміну його **М.** Але у суч. демократіях до хар-ру **М.д.**, крім його повноважень і прав, входять депутатський імунітет, депутатський індемнітет, несумісність манда-

та депутата з певними видами діяльності і заняттями. За хар-ром **М.д.** може бути вільним або імперативним. /Г. Зеленько/

Мандат імперативний (лат. *imperativus* – владний, наказовий) – 1) у юрид. термінах, – це договір, при якому одна сторона, уповноважений, зобов'язується виконати одну або кілька дій в інтересах іншої сторони (довірителя), форма взаємовідносин обраних депутатів представницького органу держ. влади, керівного виборчого органу політ. партії, обраних посадових осіб і тих, хто брав безпосередню участь у виборах; 2) мандат депутата парламенту або ін. представницького органу влади, який характеризується тим, що депутат зв'язаний наказами виборців і у своїй діяльності відповідальний перед ними. **М.і.** передбачає можливість відкликання депутата, який не виконує накази виборців або власні передвиборчі обіцянки, виявляють некомпетентність, вчинили моральні проступки, несумісні з статусом депутата. У суч. демокр. д-вах рідко застосовується. Найчастіше **М.і.** наділяються депутати, які призначаються на посаду депутата, або які є депутатами «за посадою». Своєрідною формою **М.і.** є юрид. заборона депутата, який балотувався за списком політ. партії, на перехід у фракцію, сформовану ін. політ. партією або блоком. Перехід у ін. фракцію автоматично означає для депутата втрату депутатського мандата. У суч. демокр. д-вах **М.і.** застосовується щодо депутатів представницьких органів самоврядування. Див.: *Мандат* /Г. Зеленько/

Маніпулювання психологічне – здійснення психол. впливу з метою спрямування активності, формування намірів та бажань особи або групи осіб, які суперечать її актуально наявним бажанням, але які вона прагне реалізувати через прийняття непрямо нав'язаної мети. Маніпулят. вплив є розповсюдженим явищем в усіх сферах, як на держ. рівні, так і на рівні орг-цій, соц. груп, міжособових відносин. До засобів прихованого примусу належить відповідна діяльність політ. ін-тів та ЗМІ.

До складових маніпулят. впливу відносять: цілеспрямоване перетворення інформації, приховування маніпулят. впливу, використання засобів примусу, діяльність об'єктів впливу, стереотипізацію. Цілеспрямоване перетворення інформації пов'язано із: 1) її викривленням (яке стосується її інтерпретації, певного підбору даних, вигідного суб'єкту маніпуляції, подання неправдивих даних тощо), 2) способом її подання (пов'язаним, напр., з її компонованням), для схвалення «дозволенних» даних та протидії небажаним для прийняття даних, 3) моментом її подання (зокрема під час виступів, масових зібрань тощо). Приховування маніпулят. впливу стосується як приховування намірів суб'єкта маніпулювання, так і власне маніпулят. дії. Тобто, нав'язані погляди об'єкти впливу сприймають як власні. Використання об'єктивно наявних або сформованих суб'єктом прагнень об'єктів маніпулят. впливу також є дуже суттєвим. Стереотипізація, тобто, перетворення об'єктів маніпулят. впливу на маріонеток, пов'язана із формуванням стереотипної поведінки.

Якщо прямиий спосіб переконання передбачає наявність зацікавленої аудиторії, яка зосереджує увагу на сприятливих аргументах, то **М.п.** як непрямий спосіб переконання стосується впливу випадкових чинників, напр., привабливості оратора, асоціацій із певними словами або діями, використання стереотипів, заміни імен із певною метою тощо. Способами психол. впливу є звернення до авторитету; вираження думки більшості, твердження про те, що більшість діє відповідним чином; повторення, подання неправдивих тверджень, підміна даних або відбір тих даних, які підтверджують відповідні гасла, уникнення суперечок, представлення лише певної точки зору, обмеження альтернативності; вказування на ворога. Впливовим механізмом маніпулят. впливу є навіювання. Навіювання або сугестія виступає спробою переконання людей у прийнятті певних уявлень без надання підстав для такого прийняття, незалежно від їх наявності. В. Бехтерев визначив навіювання як такий спосіб психол. впливу як пряме прищеплення псих. сфері особистості ідеї,

почуття, емоції, інших психофіз. станів, поза її активною увагою, тобто в обхід її критичності, накази, поради, побажання тощо впливають на людей саме у формі навіювання, переконання, наслідування. Суттєвий вплив має також першість подання інформації, оскільки люди схильні вірити тому, про що поінформовані раніше. Важливим є звернення до емоцій об'єктів маніпулювання, ефективним є використання «емоційних» політ. термінів або термінів з «емоційним» змістом для формування прихильності населення.

Використання засобів маніпулювання свідомістю людей та впливу на їх поведінку потребує наявності можливості їх сприйняття об'єктами, для чого використовують канали розповсюдження відповідної інформації; наявності техн. можливостей для впливу ін-тів влади на широкі верстви населення. /*М. Чабанна*/

Маніпуляція у політиці – особливий різновид політ. впливу на масову політ. свідомість та поведінку з метою їх корегування та спрямування в необхідному для маніпулятора напрямку. **М. у п.** формувалась та видозмінювалась разом із сусп.-іст. метаморфозами політ. влади. Щоправда, чим плюральнішим та демократичнішим ставав той чи ін. сусп.-політ. устрій, тим більш варіативнішою ставала **М. у п.** Адже недемокр. політ. режими або режими з опорою на безальтернативні ціннісні догмати (релігію, моноідеологію) та/чи репресивний політ. апарат, потребують політ. маніпулювання задля легітимації (забезпечення сусп. підтримки) лише одного варіанту сусп.-політ. устрою та делегітимації іншого. При чому наявність держ. цензури (жорсткого контролю над інформацією) суттєво спрощує можливість впливу на сусп. свідомість. В такому випадку мова йде про пропаганду як іст. форму **М. у п.** В умовах демократії, що ґрунтується на ідеолог., політ., ціннісному, інформ. плюралізмі, значення **М. у п.** зростає саме через високий рівень конкуренції на політ. полі. У такому випадку **М. у п.** стає більш ефективним способом політ. впливу на сусп. свідомість і поведінку. Отже, спростувати звину-

вачення суч. демократії в значному маніпулятивному потенціалі досить важко. Практика **М. у п.** підтвердила, що первинним та головним рівнем її впливу варто вважати політ. свідомість та її найбільш ірраціональний, політико-психол. структурний рівень (це сусп. настрої, почуття, установки, мотиви, переконання та ін.). Ефективність впливу на цьому рівні є запорукою формування мотиваційних структур для управління раціональними елементами політ. свідомості на політико-ідеол. (цінності, ідеали, ідеї, доктрини, погляди, концепції, теорії) та політико-дієвому рівнях. Вагомий внесок в становленні теорії та практики **М. у п.** належить вченим-дослідникам феномену масової психології, теорії мас (натовпу), зокрема Т. Адорно, Х. Арендт, Г. Дебор, Г. Лебон, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гассет, Д. Рісмен, Г. Франк, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг тощо. Управління натовпом, на думку вчених, здійснюється опосередковано, через вплив на масову свідомість, її цілеспрямовану міфологізацію та стереотипізацію. Однак, вдосконалення інструментарію **М. у п.** пов'язане, у першу чергу, з активною інтервенцією інформ. феноменів на всіх рівнях сусп.-політ. життя. Сучасне маніпулювання трансформується в напрямку становлення таких маніпулят. стратегій політ. б-би, які ґрунтуються не лише на критеріях ефективного політ.-психол. впливу, а й на інформ.-комунікат. підходах ефективізації **М. у п.** У зв'язку з цим, в суч. наук. та сусп. дискурсі **М. у п.** розглядається як певне інтегроване, багатовимірне явище ефективного інформ.-комунікат., психол. впливу на політ. свідомість громадян. Цілком виправданим є впровадження в наук. дискурсі широкого синонімічного ряду концепту **М. у п.**: пропаганда, зв'язки з громадськістю (PR), політ. спін-докторінг, політ. нейролінгвістичне програмування (НЛП), інформ.-психол. війни/операції тощо.

У цілому, інформ.-комунікативні виміри політ. маніпулювання включають всю багатоманітність чинників і закономірностей впливу на політ. свідомість та поведінку сусп-ва в контексті застосування потенціалу засобів масової комунікації. Вагомий вклад у напрям-

ку концептуалізації новітніх вимірів **М. у п.** належить таким вченим, як: П. Бурдье, Ю. Габермас, У. Ліппман, Е. Ноель-Нойман, М. Кастельс, Е. Тоффлер та ін. Особливе значення в даному контексті має теорія т. зв. «громадської думки» (форма масової сусп. свідомості), яка в емпіричних політ. дослідженнях є певним індикатором відношення громадян до політ. дійсності. Втім, такі авторитетні дослідники, як П. Бурдье, У. Ліппман, Е. Ноель-Нойман та ін. стверджують, що громадськість звелась до штучно сформованої (артефактної) мас-медіа громад. думки. Адже, на суч. етапі мас-медіа як політ. ін-т формує сусп. порядок-денний, привертає публічну увагу до тих чи інших фактів політ. життя та дає їм визначення і оцінку. А суч. політикум як цілком медіатизований, ґрунтується не на «політ. логіці» конкуренції ефективних політ. проектів, а на «медіа-логіці» впроваджуваних в політ. практику медіа-трендів: видовищності, штучно поставлених політ. псевдоподій, активного медіа-формування політики в скандальні резонансні шоу та перманентні виборчі перегони. Громадськість же стає медіатизованою публікою. І політ. вибір такої «публіки» буде закономірно детермінований мас-медійною маніпулятивною мотивацією. Такі тенденції трансформації суч. практик **М. у п.** є закономірним результатом посилення взаємозалежності медіа та політикуму, що, в свою чергу, обумовлює поглиблення процесів інтеграції маніпулятивних практик в систему постійних комунікат. взаємодій між владою та сусп.-вом. Поряд із цим, **М. у п.** – це досить динамічний та прагматичний політ. процес, що спрямований на ефективний результат. Тому, **М. у п.** передбачає впровадження системи прийомів, технологій, стратегій, які мають прихований хар-р, духовно-психол. та ідеол. спрямування, а також значний легітимізаційний та делегітимізаційний потенціал. Кінцевою метою **М. у п.** є успішне задоволення інтересів та досягнення політ. цілей, які в цілому зводяться до кількох: набуття, реалізація та збереження владного статусу; дискредитація політ. конкурентів. Структура та особливості здійснення **М. у п.** визначаються відповідним політ. кон-

текстом: цільове спрямування (напр., перемога на виборах, лобювання реформ); рівень впровадження (міжособистісний, груповий, масовий), суб'єкт (замовник та виконавець маніпулятивного впливу); об'єкт (на кого спрямований вплив); технологія здійснення маніпулятивного впливу тощо. /Л. Рубак/

Маргінал політичний (лат. *margo* – край, межа, кордон) – термін, що застосовують для позначення соц. властивостей свідомості й поведінки особистості. Маргінал – людина, яка перебуває на межі різних систем, культур, соц. цінностей та зазнає їх суперечливого впливу; це особа, яка має групову приналежність без групової ідентифікації. Теорія маргіналів і маргінальних спільнот була запропонована у першій чверті ХХ ст. одним зі засновників Чикаг. соціолог. школи (США) Р. Парком. Мета теорії – виявлення причин соціо-психол. дезадаптації мігрантів до умов міського середовища. Однак ідеї, пов'язані з політ. маргінальністю можна знайти ще у М. Вебера. За ним, сусп. рух розпочинається тоді, коли маргінальні прошарки організовуються у певну соц. спільність, даючи у такий спосіб поштовх до соц. змін – революції або реформ. З ім'ям М. Вебера пов'язане глибше трактування маргінальності, яка допомогла пояснити формування нових професійних, статусних, реліг. і подібних до них спільнот. З одного боку, соціологи завжди визнавали прямий зв'язок між виникненням маси людей, виведених зі системи звичних (нормальних, тобто прийнятих у сусп.-ві) соц. зв'язків і процесом формування нових спільнот (т.зв. неентропійні тенденції). З ін. боку, виникнення нових класів та груп на практиці може розглядатись як буд-во «паралельних соц. структур» людьми, чіє громад. життя до останнього моменту «переходу» (що часто виглядає як «стрибок» на нову, заздалегідь підготовлену структурну позицію) було повністю упорядкованим. Під **М.п.** розуміються індивіди, групи індивідів та спільноти, котрі формуються на кордонах соц. прошарків та структур у межах процесів переходу від одного типу соціальності до ін. або в межах одного типу соціальності за його

серйозних деформаціях. Серед маргіналів вирізняють *етномаргіналів* (нац. меншини), *біомаргіналів* (індивіди, здоров'я яких перестало бути предметом турботи соціуму), *соціомаргіналів* (групи, що перебувають у процесі незавершеного соц. переміщення), *вікових маргіналів* (під час розриву зв'язків між поколіннями), *екон. маргіналів* традиц. типу (безробітні) й т. зв. «нових бідних», *реліг. маргіналів* (позаконфесійні), *політ. маргіналів* (індивіди чи групи, котрих не влаштовують легальні можливості й легітимні правила політ. б-би). Існування політ. маргінальності трактується із позицій двох рівнів політ. простору: інституційного (аналіз політ. ін-тів на виявлення в них маргінальних властивостей) і акторного (дослідження елітарних та неелітарних груп, їх позиціонування в політ. просторі). Низка дослідників розглядає політ. маргіналізацію як тотальну дезадаптованість, несприйняття нар. загалом нових пропонуванних політ. програм, а відтак і певну аполітичність, засновану на граничному емоційно-психологічному стані особистості. Поняття «політ. маргінальність» виходить із невизначеності, пограничності стану та пониження статусу суб'єкта у межах політ. поля. Критерії визначення політ. маргінальності: 1) кризовість політ. системи; 2) невизначеність у політ. позиції, невведення у структуру політ. поля у зв'язку із втратою політ. капіталу. Для країн, що перебувають у стані переходу від одного сусп.-політ. ладу до ін., виникає загроза надмірного розширення прошарку політ. маргіналів, що призводить до гальмування процесу державотворення та заважає засвоєнню демокр. цінностей із подальшим їх відображенням у політ. режимі країни. /С. Орлов/

Маркетинг політичний (англ. *market* – збут, ринок) – різновид політ. діяльності, система рішень, спрямованих на управління та регулювання політ. взаємодіями в умовах політ. конкуренції та змагання за контроль над ринком влади. Сутність **М.п.** – ототожнення політ. процесу («поля політики» за П. Бурдьє) з ринком, основу котрого становить обмін і, відповідно, розгляд суб'єктів політики (зокре-

ма виборців) як раціональних споживачів, політ. поведінка котрих подібна до поведінки покупця в універмазі (теорія «екон. людини» А. Лепажа). У політ. полі, де діяльність суб'єктів політики і політ. сил визначається їх інтересами та дією норм, існує вир-во, попит і пропозиція продукту (товару) особливого типу – політ. партій, політ. програм, особистостей лідерів, кандидатів у депутати, політ. позицій, ідей, обіцянок, тобто всього, що може бути предметом політ. обміну. Як і справжній товар, вони потребують відповідного оформлення (створення образу або іміджу: стиль одягу, зовн. вигляд, манера поведінки, доступності й особливості мови програм), і можуть бути «куплені» (сприйняті) електоратом, чи певними групами громадськості, оскільки відповідають їх уявленням та інтересам («потребам», «запитам»). Імідж сприяє вирізненню кандидата, партії, програми серед конкурентів, тобто позиціонуванню. Ціною може бути голос виборця, підтримка загалом чи фінансова підтримка, вступ до партії, лояльність. Реклама, *PR* (зв'язки з громадськістю), безпосереднє спілкування з виборцями та прихильниками, висвітлення в ЗМІ і под. – засоби просування кандидата (чи ін. «товару») на політ. ринку. Мета **М.п.** – накопичення «політ. капіталу» (депутатські мандати, політ. посади, посади на держ. службі, ін. вигоди та преференції), який дає змогу впливати на розподіл владних і символічних ресурсів і відносини в політ. полі. Унаслідок цього політ. процеси (напр., виборчий процес) почали аналізувати, застосовуючи елементи т.зв. маркетингового комплексу, що містить сукупність чотирьох «пі» (*p*) – товар (*product*), просування (*promotion*), ціна (*price*), місце (*place*). Маркетинг у політиці дає змогу викликати бажану для влади чи політиків реакцію на «товар» (ідею, політ. програму, політика), цілеспрямовано регулювати попит на цей «товар», тобто змінювати установки та поведінку людей в умовах плюралізму та конкуренції інтересів, позицій, ідеологій без «грубого» примусу. Умовами застосування маркетингового підходу в політ. діяльності є: наявність політ. ринку; автономність і рівноправність суб'єктів політ.

поля; відсутність суб'єктів («виробників політ. товару»), котрі володіють монопольним становищем у політ. полі; існування і дотримання загальноновизнаних «правил гри», норм політ. конкуренції, що регулюють політ. обмін (взаємодії); система політ. і сусп. цінностей як основа для досягнення компромісу та консенсусу між суб'єктами політики. Важливий елемент **М.п.** – сегментування (виокремлення груп громадськості за певними ознаками) і дослідження політ. ринку, тобто аналіз партійно-політ. структур, політ. та правлячої еліти, каналів політ. комунікації, аналіз громад. думки (інтерв'ю, анкетування) з метою розроблення прогнозованих моделей політ. попиту та політ. поведінки суб'єктів політики. Це дає змогу вибрати адекватну стратегію, тактику й канали (насамперед, ЗМІ) просування політ. «продукту» – політ. партії, політ. програми, кандидата і под. //Л. Угрин/

Масова комунікація (англ. – *mass communication*) – комунікація, що розглядають у двох аспектах як: 1) процес передачі інформації групі людей одночасно за допомогою спеціальних техн. засобів – мас-медіа; 2) дисципліна, що вивчає різні засоби, за допомогою котрих окремі люди й орг-ції передають інформацію через ЗМІ великим сегментам населення водночас (теорія **М.к.**). Це особливий вид соц. спілкування, яке відбувається в масштабах усього сусп-ва і становить найважливішу умову сусп. розвитку та орг-ції. Своєрідністю **М.к.** є насамперед її соц. обумовленість, що дає підставу розглядати її в системі соц. відносин як певний вид таких відносин. У комунікативістиці поняття «**М.к.**» трактується і як процес зв'язку, і як процес передачі інформації. Вирізняють п'ять особливостей цього процесу: 1) масовість аудиторії; 2) її гетерогенність; 3) використання надшвидкісних і репродуктивних засобів зв'язку; 4) швидке поширення повідомлень; 5) порівняно невелика споживча вартість інформації. С. Хед вважав, що **М.к.** – майже одночасне доставлення однакових повідомлень через їхнє репродукування і поширення серед великої та недиференційованої маси людей.

Коли якоїсь із цих умов не дотримано, то, на думку дослідника, це вже не буде **М.к.** Рос. дослідники А. Ситніков і М. Гундарін порівняли зах. та радян. підходи до визначення **М.к.** Зах. показано на прикладі висловлювання Дж. Домініка про те, що **М.к.** – процес, під час якого складно організований ін-т за допомогою одного чи більше техн. засобів робить і передає загальнозначущі послання, призначені для великої, різнорідної та розпорошеної в просторі аудиторії. Радян. підхід відображено поглядами Ю. Шерковіна, де **М.к.** – процес поширення соц. інформації за допомогою техн. засобів на практично необмежену територію й аудиторію для впливу на установки, думки, оцінки й поведінку людей. А. Ситніков і М. Гундарін констатують і наявність схожості двох визначень, і певну відмінності (насамперед у питанні визначення комунікатора, типу поширеної інформації й мети діяльності).

У розвитку **М.к.** вирізняємо два періоди – доіндустріальний та індустріальний – і чотири обов'язкових етапи: 1) дописемний доіндустріального періоду; 2) писемний доіндустріального періоду; 3) індустріальний період – друкований етап; 4) аудіовізуальний. Нині варто зазначити і новітній інформ. період розвитку масового спілкування. В основу класичної системи покладено суб'єкно-об'єктні зв'язки (комунікант як суб'єкт виконує активну роль у спілкуванні; комунікат як об'єкт – пасивну роль у спілкуванні й залежить від комуніканта). Класична система **М.к.** відображає природу масового спілкування, суть її полягає в тому, що комунікант завжди воліє до «підкорення» комуніката, отримання ефекту порозуміння, згоди, але не бере до уваги чи навіть не допускає конфлікт між комунікаторами, який виявляється у «непокірності» комуніката, його небажання розуміти, співпереживати, відповідно реагувати. У сучасному світі комунікація все більш пронизує різноманітне життя людини. Інформація, що циркулює каналами комунікації, перетворює сусп-во на інформаційне. А. Ракітов сформулював його осн. характеристики: можливість для кожного суб'єкта макро- і мікросоц. середовища отримати будь-яку інформацію і знання, необхідні

для життєдіяльності, втілення особистої та соц. творчості; наявність відповідної суч. технолог. бази; діяльність інфраструктур, здатних забезпечити створення необхідних нац. інформ. ресурсів і адекватного наук.-виробн. творчого макро- та мікросередовища; прискорена автоматизація й роботизація всіх сфер вир-ва і керування; радикальні зміни в самому соц. мікросередовищі з розвитку сфери інформ. діяльності та послуг. Ін. словами – забезпечення всього соціокульт. циклу відповідними каналами комунікації та обслуговуючим персоналом. /А. Мутко/

Масове сусп-во (лат. *massa* – шматок, брила) – тип сусп-ва, що сформувалось під впливом процесів модернізації (промислової революції, індустріалізації, урбанізації та розвитку засобів масової комунікації), які супроводжувалися розширенням політ. участі мас, зростанням їхньої ролі в іст. розвитку та політ. житті («бунтом мас», за визначенням Х. Ортеги-і-Гасета). Ці процеси призвели до розриву усталених соц. зв'язків і руйнування традиц. станової структури, зумовили аморфність та недиференційованість масового сусп-ва. Багато дослідників (Т. Адорно, Х. Арендт, У. Липман, Е. Фромм та ін.) пов'язують **М.с.** із формуванням нового типу людини – масової людини, «людини натовпу». «Масова людина» втрачає своє «Я», індивідуальність, перетворюючись на атомізовану частинку стихійної маси, об'єкт маніпулювання для авторитарних лідерів і бюрократів. Відчуження від влади, стандартизація та рутинізація сусп. відносин формують девіантні форми політ. поведінки мас – апатію, конформізм або схильність до ідеол. фанатизму та радикалізму. В цьому сенсі **М.с.** функціонує за аналогією з натовпом. Для **М.с.** характерне також зростання централізації влади, бюрократизація сусп. життя, втрата впливу або руйнування автономних соц. орг-цій (сім'ї, церкви, асоціацій), нівелювання особистості, відсутність загальнозначущих моральних цінностей. Традиції, започатковані в політ. думці Е. Берком, Л. де Бональдом та Ф. Ніцше, трактували **М.с.** як патологію сусп. розвитку, що є наслідком

еволюції капіталізму і передумовою тоталітаризму, або прямо ототожнювалось з ним (Х. Арендт, У. Корнхаузер). Це і зумовило негативне забарвлення поняття **М.с.** Після Другої світ. війни процеси **М.с.** поширюються і на індустріальне сусп-во (Е. Фромм, Д. Рісмен, Ч. Р. Мілс). Сучасна (Г. Блумер, Е. Шилз, Д. Белл) інтерпретація **М.с.** – нейтральніша. Воно розглядається не як аморфна маса, а сукупність груп, що конкурують між собою. Виділяють такі ознаки суч. **М.с.**: значна концентрація населення у великих містах (урбанізація), згуртування навколо спільних цінностей, моделей споживання, існування чисельного урядового апарату та великих екон. корпорацій, розширення сфер публічної діяльності, де маса виступає як анонімний, недиференційований натовп (Г. Блумер). Одночасно наголошується на більшій свободі, мобільності й відкритості сучасного **М.с.** /Л. Угрюн/

Масонство (франкмасонство) – релігійно-етичний рух, що виник на поч. XVII ст. в Англії у вигляді таємної міжнар. орг-ції з містичними обрядами. Існують легенди про його значно раннє походження, початок якого виводиться від ордену тамплієрів і гільдій каменярів XIII ст. Назва «**М.**» або «**ф.**» походить від фр. *franc-masson* та вживається дослівний переклад цієї назви – «вільний каменярь». Рух існує у формі місцевих лож, зазвичай, невеликих груп у 10-30 осіб, об'єднаних територіально. Місц. ложі фундувалися Великою Ложою, яка слугує для неї материнською. В одній країні існує переважно тільки одна Велика Ложка. Масони у душі деїзму ставляться до Бога як до «Великого Архітектора Всесвіту» і допускають сповідання будь-якої релігії, проповідуючи етичне учення, що проголосило «об'єднання людей на засадах братерства, любові, рівності й взаємодопомоги». Загалом, ідеологія **М.** ґрунтується на езотеричному сприйнятті світу, не обмежуючи, проте, своїх чл. тією або ін. релігією, а філософія охоплює зовн. елементи і християнства, й ін. релігій. У «Книзі статутів» (1723) масону наказано не бути «ні безглуздим атеїстом, ні реліг. вільнодумцем», підтримувати цивільну владу і не

брати участь у політиці. Символіка і термінологія походить від знарядь праці каменярів, котрі були першими «братями» і тлумачаться в значно ширшому сенсі – містично-окультно-му. Загальноприйнятим символом руху є усічена піраміда, всередині якого зображується відкрите око – «промениста дельта», що запозичене з християнства, де цей знак – символ провидіння. Трикутник символізує Трійцю, зображений на іконах і культових спорудах, а дещо ін. символ «Усевидючого Ока» був популярний у стародавніх єгиптян. У символіці це – вершина влади – трикутне око «Великого Архітектора Всесвіту» – Бога-Творця. «Промениста дельта» – знак обізнаності й принципу свідомості, що нагадує про всепроникнення Творця та Вищого Буття. Одним з головних символів **М.** також є акація – сакральне езотеричне втілення життя, безсмертя, шляхетності, цнотливості, моралі та відродження. Далі символи: схил – прагнення до досконалості; рівень – рівності; наугольник – урівноваженості й примирення незмінного прагнення до досконалості з реально досяжним; циркуль – помірності й розсудливості; кельма – символ зміцнення братерських зв'язків.

Кандидат у масони повинен звернутися в Ложу за місцем проживання, отримавши заздалегідь запрошення від дійсного чл., що стає його поручителем. В окремих юрисдикціях потрібно, аби кандидат просив про вступ три рази. Незалежно від того, як саме кандидат отримав запрошення до Ложі, рішення про його вступ приймається закритим голосуванням. Члени, котрі голосують за вступ, використовують білі кульки, а ті, хто проти, – чорні. К-сть тих, що голосують проти, необхідна для того, аби відхилити заявку кандидата, встановлюється місцевою Великою Ложою і переважно дорівнює один голос. Кандидата на поч. обряду заводять в Кімнату Роздумів, пофарбовану в чорний колір із великою кількістю масонської символіки. У ній кандидат пише на папері морально-філос. заповіт, свої побажання й обітниці стосовно себе та ін. людей, власної країни, сім'ї та Людства загалом. Згодом його просять ще раз підтвердити свою віру в Бога. Перед введенням до храму, де і від-

бувається присвята, кандидатів зав'язують очі. На знак упокорювання кандидата частково роздягають, а ліва половина грудей гола на знак відвертості серця, у нього відбираються всі коштовності, йому засувають праву штанину і знімають лівий черевик. На шию надягають мотузок, що символізує пута людської недосконалості. Кандидата вводять до приміщення храму (зал засідання Ложі), де він проходить через ритуальні випробування, слухає повчання етично-філософського хар-ру, бере участь у невеликих сценах і діалогах, мета котрих – наочно піднести етичні засади ритуалу. Наприкінці церемонії він приносить урочисте зобов'язання перед Священною Книгою тієї релігії, яку він сповідує (зазвичай це Біблія, на неї також кладеться циркуль і наугольник). Далі кандидатів знімають пов'язку, кажучи що він «пройшов випробування і гідний Світла». На нього одягають масонський фартух, а після головуєчий на церемонії Високоповажний Майстер оголошує присутнім: вони знайшли нового брата і закликає допомагати йому в труднощах, будучи упевненими в тому, що і він в скрутну хвилину допоможе їм. Найчастіше церемонія посвячення проводиться із музичним супроводом, значно посилюючи враження кандидата.

Інформація про зародження руху в Україні суперечлива і походить до часів Б. Хмельницького, а його соратник – протестант Ю. Немирич, що вчився в Оксфорді, нібито стояв біля витоків укр. **М.** Недоказовими є твердження про причетність до руху гетьманів І. Виговського, П. Орлика, І. Мазепи, Д. Апостола та філософа Г. Сковороди. Усі вищеперелічені діячі торували дорогу **М.** в Україну, підготували ідеол., філос. і соц. підґрунтя для його появи. Водночас іст. факти засвідчують, що ложі з'явилися в Україні набагато пізніше, аніж у Росії. За легендами, рос. засновниками є Петро I, його соратники Ф. Лефорт і П. Гордон, але перші ложі засновані генералом рос. служби Дж. Кейтом у 40-х рр. XVIII ст. Після 1917 р. вони були заборонені, їх члени переслідувалися або діяли в еміграції, що означало перехід лож, котрі раніше діяли відкрито, до втаємниченості. Після проголошення неза-

лежності України рух поступово почав поширюватися, але приживався повільно. У 2001 р. на базі чотирьох лож (київської, харківської, львівської, одеської) в рамках Великої Нац. Ложі Франції, створено Дистрикт (Провінція) України. Його очолив Великий Провінційний Майстер, але укр. масонський рух виявився розколеним, унаслідок формування Великої Ложі України, орієнтованої на Італію. 24.06.1995 р. під егідою Великої Нац. Ложі Франції заснована й «освячена» Велика Ложа Росії, під юрисдикцією якої зараз працюють 20 «майстерень» – символічних лож, постійно приймаючих нових чл., у т.ч. й українців. Велика Ложа Росії була визнана «регулярною» і з нею встановили братерські зв'язки: Об'єднана Велика Ложа Англії, Велика Материнська Ложа Шотландії, Велика Ложа Ірландії, Велика Нац. Ложа Франції, Об'єднана Велика Ложа Німеччини, Велика Ложа Австрії, Велика Ложа Туреччини, Велика Ложа Нью-Йорка – найбільші «юрисдикції світу».
/Ю. Лозовицький/

Махновський рух – збройна б-ба повстанських селян.-анархіст. формувань у роки Укр. революції 1917-1921 рр. Організатором **М.р.** був Н. Махно (1888-1934). Його погляди формувалися під впливом ідей анархо-комунізму П. Кропоткіна (1842-1921) та П. Аршинова (1887-1938). У вересні 1919 р. на основі селян. вільних батальйонів («Чорна гвардія» та ін.) Махном була створена Революційна повстанська армія України (РПАУ), яка вела збройну б-бу проти Гетьманату, Директорії, білогвардійців і Червоної Армії. Центром руху стала батьківщина Махна місто Гуляйполе, нині Запорізької обл. Ідеолог. засади **М.р.** заклала конфедерація анархіст. орг-цій України «Набат». У резолюції І з'їзду, який відбувся у квітні 1919 р., укр. анархісти констатують неприйнятність підтримки радян. влади, закликають трудящі маси до самостійної екон. й організ. творчості (створення вільних комун), наголошують на необхідності об'єднання розрізаних повстанських груп у великі партизанські загони задля «третьої соціальної рево-

люції». У 1919-1921 рр. під захистом РПАУ перебували т. зв. «вільні території» півдня і сходу України. Тут запроваджувалися вільні ради і вільні комуни. У вересні 1920 р. Махно вступає у переговори про взаємний ненапад із Червоною Армією. В результаті домовленостей РПАУ разом із Червоною Армією веде б-бу проти білогвардійських збройних сил Півдня Росії (командувач А. Денікін) та бере активну участь у боях за Крим. Після завершення Крим. операції перемир'я між РПАУ і Червоною Армією було порушене, махновці оголошені більшовиками «ворогами радян. республіки і революції». Від листопада 1920 р. розпочинається війна махновців із більшовиками, яка закінчилася у серпні 1921 р. розгромом РПАУ. Махно разом із невеликою групою бійців перейшов кордон з Румунією. З цього часу в еміграції, спочатку в Румунії і Польщі, з 1925 р. у Франції. У Парижі активно друкується в анархіст. пресі, 1927 р. видає книгу спогадів «Російська революція на Україні». Відомими діячами **М.р.** також були В. Білаш, Ф. Щусь, Л. Задов, С. Каретник, М. Никифорова та ін. */Ю. Омельченко/*

Медіакратія (англ. *mass media* – засоби масової інформації (далі – ЗМІ) та грец. *κράτος* – влада) – активний вплив ЗМІ на політ. та сусп. дійсність, що проявляється як конструювання віртуальної реальності, формування штучного політ. дискурсу. Авторство терміна, за висновками фахівців, належить англ. мислителю Т. Карлейлю. За **М.** політики і ЗМІ перестають діяти в інтересах громадян. Створюється нова політ. система – «псевдodemократія». За визначенням С. Бодрунова, **М.** – «особливий спосіб орг-ції влади, за яким інформ. відносини перетворюються на ключовий механізм форматування політ. простору та забезпечення взаємодії між владою й сусп.-вом». За суттю політолог. термін **М.** має теж саме походження та зміст, що і «четверта влада», але з негативною конотацією. Термін «четверта влада» щодо ЗМІ виник на зорі появи ЗМІ як впливового сусп.-політ. ін-ту, незалежної влади поряд із трьома іншими (законодавчою, виконавчою та судовою), що

опікувався захистом демократії. Вважається, що визнання ЗМІ як «четвертої влади», характеризує їх як контролерів, відповідальних посередників між владою та народом.

З 1895 р., коли брати Льюїс вперше публічно продемонстрували кінофільм, медіа перетворились на впливовий інструмент, здатний змінювати сусп. свідомість. Із розвитком технологій та самих ЗМІ, розробки їх теорій та практик, роль та вплив мас-медіа виявилися значно важливішими. Теорії про вплив ЗМІ на сусп.-політ. процеси виникли в результаті академ. інтересу до феномену мас-медіа з боку різних наук. сфер. Осн. дискусії точаться навколо того, що ЗМІ нав'язують свій порядок денний політ. системі і формують контент відповідно до своїх уподобань. Відповідно теорії медіатизації сусп.-ва, ЗМІ створюють процеси й дискурс політ. комунікації та конструюють сусп.-во, в якому ця комунікація відбувається.

Термін **М.** різними наук. школами трактується по-різному, але сам він сформувався у двох наук. напрямках – політології та медіа-індустрії. **М.** як явище, що виникло у взаємозалежності ЗМІ та політики, найбільше розроблено у інововному політ. дискурсі, зокрема в роботах нім. політолога Т. Меєра, італ.-амер. філософа і політолога Дж. Сарторі та ін.

Основна схема медіакратичної взаємодії складається з трьох елементів: політики – журналістики – аудиторії. Відповідно впливи, що відбуваються в цьому трикутнику можуть визначитися як медіакратичні. За **М.** ЗМІ не виконуються свою основну ф-цію – інформування сусп.-ва, а перетворюються на пропагандистів та агітаторів, що надають свої майданчики для театралізованого дійства політ. акторів. Аудиторія виступає пасивним спостерігачем та споживачем цієї картинки. **М.** набирає обертів у тих сусп.-вах, де найбільший попит має телебачення, обмежений доступ до різних каналів інформації. Водночас, потреби та запити аудиторії є гол. чинником для підтримки інтересу до конкретного комунікаційного каналу ЗМІ. Аудиторія, публіка, споживачі часто самі «голосують» за ті програми й формати, які є більш розважальними, а не інформативними та публіцистичними. За дани-

ми соціол. служб у різних країнах, не дивлячись на появу Інтернету, телебачення все ще залишається найбільш популярним каналом отримання інформації. Фактично перехід від інформ. формату до розважального на телебаченні викликано потребами аудиторії. **М.** сприяє замкненому колу: сусп. зацікавленість – ринкова орієнтація ЗМІ. **М.** розвивається під впливом вимог ринку, оскільки в лібер. демократіях ЗМІ стали привабливим бізнесом.

Фахівці виділяють два підходи до визначення **М.**: а) *етимологічний*, за яким **М.** – влада ЗМІ, бо вони фактично обирають новини, що показують, тобто формують «порядок денний» і є основними трансляторами подій. Фраза «новина не існує, якщо про неї не показує телебачення» метафорично уособлює цей підхід. Ознаки **М.** за таким підходом: концентрація та монополізація ЗМІ; вплив медіакорпорацій та їх власників на контент ЗМІ, на політику та поведінку аудиторії. Негативні прояви **М.** за етимологічним підходом: 1) формування негативних політ. думок, стимулювання байдужості, втомленості від політ. тематики, беззмістовного політ. дискурсу та конфліктного середовища обговорення, підрив соц. капіталу; 2) деградація політ. участі еліт та мас – зниження електоральної участі, заміна політики «змісту» на політику «обгортки»; 3) деградація політ. процесу, зниження терміну політ. життя та розширення можливостей для влади; 4) деградація демокр. ін-тів – сакралізація політ. лідерства, зниження підзвітності політ. лідерів, перевантаження політ. інформацією; б) *другий підхід* до **М.** базується на теорії політ. маркетингу, за яким фахівці знижують роль ЗМІ і стверджують, що вони не можуть бути впливовим агентом сусп.-політ. поля. Це пов'язано з тим, що на повідомлення ЗМІ впливають ін. чинники, які і є основними. Частиною політ. маркетингу стала медіаполітика. За цим підходом політика і новини в ЗМІ настільки перетинаються, що стають одним єдиним комунікативним конструктом, який треба вивчати, моніторити та підтримувати. **М.** із точки зору політ. маркетингу – це політика, що принципово виробляється через посередника (ЗМІ), зрощення владних (полі-

тичних) та медійних ін-тів в сфері інтересів та комунікації. У результаті такого зрощення посередник (тобто ЗМІ) стає афільованою особою політики. Негативні ефекти **М.** за маркетингової теорії: 1) підрив статусу журналістики як «сторожового пса демократії»; 2) відрив журналістики від інтересів цільової аудиторії; 3) приватизація та «рефеодалізація» політики (за Ю. Габермасом); 4) концентрація медіавласності та контролю над медіа; 4) злиття медіа та політиків; 5) поступовий відхід медіа від виконання своєї контрольної ф-ції, зниження статусу «четвертої влади». **М.** за таких умов призводить до інструменталізації ЗМІ. **М.** фактично перетворює аудиторію в пасивного споживача електронного продукту.

Наслідки негативних ефектів **М.**: маніпуляції сусп. свідомістю; викривлення реальності; втрата довіри до ЗМІ, до владних інституцій; втрата контролю сусп-ва над діяльністю політиків; неможливість раціонального вибору; абсентеїзм; знецінення демокр. цінностей; зневіра та апатія; збільшення невротичності, фобій та агресивності сусп-ва. /*М. Лапкіна*/

Медіація – метод розв’язання конфліктів, який був розроблений в 60-70-х рр. ХХ ст. у США. В дослівному перекладі «**М.**» означає «посередництво». Принципи **М.**: добровільність; конфіденційність; щирість намірів щодо вирішення конфлікту; неупередженість посередника; розподіл відповідальності; правомочність сторін; неформальність та гнучкість процедури **М.** Процес **М.** складається з етапів, кожен із яких має свою мету і зміст. Для успішного проведення **М.** необхідно, щоб перехід до наступного етапу відбувався після того, як буде досягнуто всі цілі на попередньому. Осн. етапи **М.**: підготовка до **М.**; вступна частина **М.** (вступне слово медіатора); розповіді сторін; розв’язання проблеми; укладання та підписання угоди. Найважливішими ознаками методу техніки **М.** є: присутність медіатора, який виконує ф-ції посередника; присутність всіх сторін конфлікту; неформальний рівень спілкування; добровільність участі в процедурі **М.** та самовизначення щодо вирішення конфлікту; повноваження прийняття

рішень не передаються третім особам. Результати переговорів не є обов’язковими, доки їх не схвалили всі учасники. Медіатором може виступати будь-які особи, проте існують групи людей, які через їхній статус відносяться до офіц. медіаторів: міжнар. міжуряд. орг-ції; держ. правові ін-ти (арбітражний суд, прокуратура); держ. спеціалізовані комісії (напр., щодо врегулювання конфліктів); представники правоохоронних органів (дільничний інспектор у побутових конфліктах); керівники щодо своїх підлеглих; громад. орг-ції (профспілки); професійні медіатори-конфліктологи. До неофіц. медіаторів, до яких можна звернутися за допомогою завдяки їхній освіті або великому життєвому досвіду, можна віднести: представників реліг. орг-цій; професійних психологів; соц. педагогів; юристів. Медіатором виступає третя, незалежна сторона – д-ва, партія, орг-ція, уповноважений представник тощо, яка дотримується нейтралітету щодо предмету непорозуміння і сприяє конструктивному вирішенню конфлікту. Щодо ролі медіатора, то: це повинна бути людина, яка користується довірою всіх учасників суперчки та чия компетенція не піддається сумніву; медіатори не повинні бути зацікавлені в певному розв’язанні конфлікту; неупередженість не вимагає виключення зв’язку з однією із сторін конфлікту; медіатори турбуються про те, щоб було компенсоване нерівне становище учасників щодо влади чи щоб воно не виявлялося в процесі медіації; медіатори дотримуються конфіденційності щодо почутого, особливо після невдалої медіації.

Найважливішими методами, якими може скористатися медіатор є: активне слухання (комплекс дій, які демонструють увагу, розуміння, співпереживання того, хто слухає, і, відповідно, викликають в іншій сторони відчуття довіри, приязні, стимулюють відвертість); «Я»- послання (складається з емоційної та фактичної частини); окремі індивідуальні бесіди. До важливих прийомів активного слухання належать: уточнення, перефразування, резюмування, валідація, емпатія. *Уточнення* – це звернення з питаннями, які допомагають отримати повнішу і зрозумілішу

інформацію. *Перепhrазування* – повторення певної думки ін. словами з метою перевірки адекватності свого розуміння. *Резюмування* – підведення підсумків того, що сказав співрозмовник, формулювання висновків з почутого, які повідомляють іншій стороні для перевірки правильності вашого розуміння. *Валідація* – знаходження позитивного аспекту у висловлюваннях співрозмовника, що демонструє ваше розуміння його таким, як він є, а також надання відтінку нормальності ситуаціям, які одна зі сторін сприймає як екстраординарні. *Емпатія* – здатність зрозуміти почуття ін. людини, відчуті такі самі почуття. Емоційна емпатія ґрунтується на механізмах проєкції та наслідування моторних і афективних реакцій ін. людини. /В. Гулай/

Менеджмент конфліктний – розділ сучасної конфліктології, присвячений дослідженню специфіки управління конфліктами. Конфліктологія виокремилася як самостійний наук. напрям у кін. 50-х рр. ХХ ст. У 70-х рр. відбулося становлення конфліктологічної практики, особливе місце в якій мали переговорні методики розв'язання конфліктів. Нині у світі існує багато конфліктологічних центрів, котрі займаються управлінням конфліктами. Управління – це процес, спрямований на досягнення певної мети. Управляти конфліктом можна з метою його врегулювання або попередження. Цілі управління політ. конфліктом залежать від суб'єкта управління.

Необхідність управління конфліктами усвідомлювалася задовго до появи конфліктології та **М.к.** Так, Ф. Бекон (1561-1626) не лише визначив причини соц. конфліктів, детально розглянув матеріальні, політ., психол. чинники, що впливають на соц. негаразди, а й визначив способи їх попередження, розв'язання. Передусім, на думку вченого, потрібно усунути матеріальні причини конфліктів. Окрім цього, Ф. Бекон пропонував використовувати мистецтво політ. маневрування; розколи всіх ворожих д-ві союзів, партій і под.

Перші спроби розробки методів попередження та розв'язання конфліктів належать К. Левіну. Вчений вважав, що наук. дослідження

мають бути використані на практиці, допомагати вирішувати конкретні конфлікти. Він пропонував здійснювати систематичне і переважно експериментальне дослідження соц. проблем з метою їхнього розв'язання. Послідовники К. Левіна під час експериментів знаходили нові методи виявлення причин та розв'язання конфліктів, покращення відносин між людьми. Значний внесок у розробку методів **М.к.** зробили Дж. Морено, М. Дойч, С. Шикман, Л. Козер, Ч. Освуд, Д. Скот, Р. Рубін та ін. У **М.к.** використовують такі осн. поняття: попередження конфлікту, управління конфліктами, конструктивне управління конфліктом, стратегія управління конфліктом, урегулювання конфлікту, розв'язання конфлікту, завершення конфлікту, чинники, керованості конфліктом, методи розв'язання конфліктів і под. Окремі з перелічених термінів трактуються неоднозначно. Так, поняття «урегулювання конфлікту» визначається і як вплив на конфлікт, і як тимчасове його вирішення. Існують також різні аргументарії поняття «розв'язання конфлікту»: мінімізація проблем, котрі розділяють сторони; досягнення згоди між конфліктуючими сторонами. Дж. Рубін вважає, що розв'язання конфлікту передбачає зміну установок, і це приводить до припинення конфлікту.

У **М.к.** розглядаються такі конфлікти, якими важко управляти. Л. Глінхелг називає особливості такого конфлікту: одна або обидві сторони бажають продовження конфлікту; емоційні стосунки сторін такі, що конструктивна взаємодія неможлива; в основу конфлікту покладені антагоністичні протиріччя. Розв'язати такий конфлікт можливо за участі третьої сторони – посередника. Існують різні погляди на те, чи можна управляти конфліктом на стадії його ескалації, хто може на етапі загострення конфлікту здійснювати ф-цію управління. Деякі вчені вважають: управляючим суб'єктом може бути лише третя сторона, на думку ін., суб'єктом управління може бути будь-хто, здатний впливати на його динаміку. Управління конфліктом неможливе без його діагностики, що передбачає встановлення: причин конфлікту; «біографії» конфлікту,

тобто історії його зародження, виникнення; визначення конфліктної ситуації, яка передувала його виникненню; суб'єктів, учасників конфлікту; інтересів суб'єктів конфлікту; переживань, очікувань та сподівань конфліктуючих; способів б-би в конфлікті; динаміки конфлікту, криз і поворотних пунктів у його розвитку; позицій та взаємовідносин сторін і под.

Існує дві моделі опису конфлікту – *процесуальна* та *структурна*. Перша передбачає вивчення динаміки конфлікту (виникнення конфліктної ситуації, переходу конфлікту від однієї стадії до ін.). Друга дає змогу встановити чинники, котрі впливають на конфліктну поведінку, та визначити хар-р цього впливу. Для виявлення причин конфлікту нині все частіше використовують метод картографії конфлікту, суть якого полягає в графічному відображенні складових конфлікту, в послідовному аналізі поведінки учасників конфліктної взаємодії, формулюванні основної проблеми, потреб і побоювань учасників, способів усунення причин, що спричинили конфлікт. Цей метод описаний у праці Х. Корнеліуса і Ш. Фейра «Перемогти може кожний. Як вирішувати конфлікти».

Д. Скотт у кн. «Конфлікти: шляхи їх подолання» пропонує застосовувати раціонально-інтуїтивний метод розв'язання конфліктів. Люди послуговуються цим методом, коли намагаються зрозуміти причини конфлікту, оцінити обставини, інтереси, потреби, охоплені конфліктом людей, зрозуміти власні цілі, інтереси й потреби. Після цього вибирається спосіб дії в конфліктній ситуації. Учений вважає, що один із перших кроків розв'язання конфлікту – приглушення негативних емоцій, котрі ним породжені. Це полегшує пошук таких способів розв'язання конфлікту, які будуть прийнятними для всіх зацікавлених сторін. Дж. Рубін вирізняє такі способи урегулювання конфліктів: *домінування*, коли одна сторона намагається нав'язати ін. свою волю; *капітуляція* – одна сторона уступає перемогі ін.; *утеча* – одна сторона відмовляється продовжувати участь у конфлікті; *переговори* – сторони конфлікту обмінюються пропозиці-

ями, ідеями, щоб знайти прийнятне рішення стосовно розв'язання конфлікту; *втручання третьої сторони* – індивіда чи групи, котрі не мають безпосереднього відношення до конфлікту, але докладають зусилля, спрямовані на досягнення згоди. Серед названих способів урегулювання конфлікту перемовини є домінуючими. Розробці принципів і технологій ефективного проведення переговорів у **М.к.** приділяється велика увага. Предмет дослідження становлять особливості етапів переговорів: підготовка до переговорів (її організаційні й змістовні моменти); ведення переговорів (уточнення інтересів, концепцій і позицій учасників; обговорення та обґрунтування своїх поглядів, пропозицій; узгодження позицій, напрацювання домовленостей); аналіз результатів переговорів. Успішність переговорів залежать від обраних стратегій їх проведення. У ХХ ст. була підтверджена ефективність розробленої амер. ученими Р. Фішером та У. Юрі стратегія принципів переговорів, орієнтована не на протиборство, а на співпрацю у вирішенні спірних питань і максимально можливе задоволення інтересів усіх сторін конфлікту.

Особливе місце в **М.к.** посідає практика залучення третьої сторони до вирішення конфлікту. Існують різні форми її участі. Медіаторство – найпопулярніша форма посередництва. Поняття «медіація» походить від лат. *«mediatio»* – посередництво. Медіатор – це спільно вибраний, неупереджений, нейтральний фахівець, який допомагає сторонам конфлікту вести перемовини, з метою вироблення взаємоприйнятного рішення за існуючих відмінностей інтересів. Невирішеність багатьох питань щодо управління конфліктами зумовлюють дослідницький інтерес до **М.к.** /О. Кіндратець/

Метод розподілення мандатів – визначення к-сті мандатів у представн. органах влади, отриманих унаслідок голосування виборців. Розподілення місць базується на двох осн. системах: мажоритарній і пропорційній. За мажорит. системи представництва обраним вважається кандидат чи список кандидатів,

які набрали встановлену законом більшість голосів. Розрізняють мажорит. системи абс. і відносної більшості. Під абс. більшістю голосів розуміється $50\% + 1$ голос, під відсноною – перевищення к-сті голосів одного кандидата над к-стю голосів кожного з його суперників окремо. Існує і т. зв. кваліфікована більшість – установа законом більша, ніж абс. більшість. На місце кандидатів, які не здобули більшості, призначаються перевибори, зазвичай уже на основі відносної більшості, причому в списку залишаються тільки два перші кандидати. Як правило, в усіх випадках величина округу дорівнює одиниці. Виняток становлять системи, які застосовуються в Японії і під час місц. виборів у Німеччині, де величина округу більша за одиницю. За пропорц. системи представництва розподілення мандатів між партіями, які беруть участь у виборах, відбувається залежно від к-сті поданих за них голосів. Зазвичай за пропорц. системи виборець голосує за список політ. партії, а для визначення переможців існує мінімум голосів, необхідних для отримання мандата. Правила, які діють під час розподілення мандатів між списками, можна умовно розділити на дві групи – на основі квот і дільників. У межах першої групи наперед визначається квота (найменша к-сть голосів, необхідна для обрання одного кандидата), на яку ділять к-сть голосів, отриманих кожним списком. Унаслідок цієї операції вдається розподілити більшу частину мандатів. Решту розподіляють на підставі деякого додаткового правила (зазвичай це правило найбільшої остачі). Метод дільника передбачає ділення к-сті голосів, отриманих кожним списком, на деякий ряд чисел (у кожного методу свій ряд чисел). Потім отримані часткові ранжуються в порядку зменшення своїх числових значень і відбирається стільки часткових, скільки потрібно розподілити мандатів (правило найбільшого середнього). Кожний список отримує стільки мандатів, скільки його часткових попало у відібрану к-сть.

У теорії існує понад 25 моделей підрахунку голосів, найчастіше використовуються на практиці такі з них: 1) *Методи квот*: Квота Гера – спосіб визначення виборчої квоти

шляхом ділення заг. к-сті тих, хто проголосував у даному окрузі, на к-сть депутат, місць, що мають бути заміщені на цьому окрузі ($= V/M$). Далі відбувається розподілення решти дробових частин за допомогою правила найбільшої остачі. При цьому зазначена система враховує також голоси, віддані за партії, які не подолали прохідний бар'єр. Була запропонована 1856 р. англ. адвокатом Томасом Гером. Квота Друпа – спосіб визначення виборчої квоти за методом Т. Гера з додаванням до знаменника цифр 1, 2 доти, поки не вийде часткового, що дає змогу розподілити всі мандати $V/(M+1) + 1$. Була запропонована 1868 р. англ. адвокатом Генрі Друпом. Квота Імперіалі – спосіб визначення виборчої квоти за методом Т. Гера з додаванням до знаменника цифр 2 чи 3 ($V/M+2$). Використовувалася лише в Італії до Другої світ. війни і впродовж майже всього післявоєнного періоду під час виборів нижньої палати парламенту. Була запропонована 1912 р. бельг. політиком маркізом Імперіалі. Дає найменш пропорційні результати зі всіх методів, заснованих на квотах і остачах. Квота Гагенбаха-Бішофа – спосіб визначення виборчої квоти за методом Г. Гера з додаванням до знаменника цифри ($V/M+1$). Була запропонована 1888 р. проф. фізики Едуардом Гагенбахом-Бішофом з Базел. ун-ту. Квота Німайєра – к-сть голосів, поданих за список кандидатів, помножується на к-сть мандатів, які мають бути розподілені, а потім ділиться на заг. к-сть голосів, отриманих усіма списками. Це дає к-сть мандатів, відведених для цього списку. Була запропонована Горстом Ф. Німайєром – проф. математики Рейнсько-Вестфальського тех. ун-ту в м. Ахені (Німеччина) у післявоєнні роки. Зазвичай малі квоти виявляються більш сприятливі для численних партій, а великі – для нечисленних. 2) *Методи дільників*: Метод Д'Онда – метод розподілення мандатів на виборах за системою пропорційного представництва, винайдений проф. Гентс. ун-ту Д'Ондою 1882 р. Згідно із цим методом к-сть голосів, отриманих кожним парт, списком у виборчому окрузі, ділять послідовно на 1, 2, 3, 4 і т. д., до цифри, що відповідає к-сті списків партій. Потім отримані часткові розподі-

ляються в порядку зменшення. Часткове, порядковий номер якого відповідає к-сті заміщених мандатів, є заг. дільником. Кожний список отримує стільки місць, скільки разів заг. дільник уміщується в отриманій цим списком к-сті голосів. Метод Сен-Лагю веде до більш пропорц. результатів, ніж система Д'Онда. За версією цього методу відстань між дільниками слід збільшити. Дільниками, напр., можуть послідовно виступати тільки непарні числа: 1, 3, 5, 7... (ряд Сен-Лагю). Ідея була запропонована в 1910 проф. математики Нац. консерваторії мистецтв і ремесел у Парижі Ж.-А. Сен-Лагю. «Скандинавський» метод (модифікований метод Сен-Лагю): ділення отриманих голосів спочатку на 1, 4, потім на 3; на 5 і т. д. Називають так тому, що використовується здебільшого в країнах Скандинавії. «Данський» метод – ділення на ряд чисел, які починаються з одиниці з відстанню 3 (1; 4; 7 і т. д.). Цей метод називається «данським», оскільки не використовується ніде, крім Данії. Метод Імперіалі – ділення на ряд чисел, може бути поданий у двох варіантах: як послідовність 1; 1.5; 2; 2.5 і т. д., і як послідовність 2; 3; 4; 5 і т. д. Найбільш пропорц. результати дає метод Сен-Лагю, а найменш пропорц. – метод Імперіалі. Вважається закономірним: чим менший інтервал між дільниками, тим дужче відхиляється від принципу пропорц. представництва визначена модель даної виборчої системи. При цьому скорочення інтервалу, приводячи до зменшення фактичної виборчої квоти, необхідної для отримання одного місця, завищує представництво великих партій. Саме останні мають найбільшу вигоду, використовуючи методи дільників Імперіалі й Д'Онда. Навпаки, дрібні партії та угруповання втрачають від цього. Останні зацікавлені у підвищенні величини виборчої квоти, внаслідок чого в них утворюються великі залишки голосів, що дає змогу отримати додатковий мандат. Тому для цих партій значно вигідніше використовувати метод Сен-Лагю, який водночас є більш пропорційним, порівняно з методом Д'Онда (але все ж менш пропорційним, ніж розглянута раніше система виборчої квоти за правилом

найбільшої середньої). Найвигіднішим для них є «данський» метод. /Ю. Левенець/

Методологія політичної науки – сфера політ. рефлексії, в якій усвідомлюються методи пізнання політ. реальності. Щоб зрозуміти політ. практики, доцільно збагнути механізми творення політ. знання, пов'язані з рефлексією процедур верифікації та легітимації знання, його координації з реальними політ. процесами. **М.п.н.** розробляє процедури (методики, методи) створення і крит. оцінки політико-релевантного знання, є системою принципів і критеріїв інтерпретації фактів. Основи політ. науки – складні утворення, важливими компонентами яких є наук. картина світу, ідеали і норми наук, пізнання та філос. основи науки. Враховуючи складну структуру соціокульт. фундаменту політ. науки, методологія у вигляді відображення того чи ін. типу наук, раціональності також є складним утворенням, що містить окремі методол. підходи. Специфіку наук, картини світу виражає методол. підхід, який орієнтує суб'єкта політ. пізнання про хар-р досліджуваної політ. реальності, а специфіку ідеалів і норм наук, дослідження – підхід, що зорієнтовує про способи дослідження політ. реальності.

Як окремі методол. підходи у сфері концептуально-методол. орієнтації у суч. політ. науці використовують такі підходи: стосовно хар-ру політ. дійсності – *номіналізм і реалізм* та щодо способів пізнання політ. дійсності – *емпіризм і нормативізм*. Окремі методол. підходи утворюють концепт.-методол. системи, котрі зумовлюють специфіку магістральних методол. напрямів політ. досліджень. *Норм.-номіналістська методол. система* ґрунтується на ціннісно-норм. інтерпретаціях політ. явищ, де реальними суб'єктами політики визнаються окремі індивідууми, котрі володіють свідомістю. Змістом політики, з погляду цього підходу, є сукупність їхньої свідомої діяльності стосовно політ. влади. Відповідно до такої інтерпретації політики норм.-номіналістська система охоплює в себе «розуміючі» або «ідеографічні» методики, спрямовані на розуміння внутр. причин політ. поведінки лю-

дей. Видатні представники цього напрямку – М. Вебер, Ф. А. фон Гаяк, Н. Луман та ін. *Норм.-реалістський підхід* відповідає традиції для політ. науки норм. інституціоналізму, де головними суб'єктами політики стають деякі надіндивідуальні утворення з яскраво вираженими цілісними характеристиками, тобто певні ознаки, що не виводяться в принципі з властивостей елементів, які становлять такі цілісності. При чому зміст цілісних властивостей має норм. хар-р, як, напр., «ідея загального добробуту», «справедливість», «свобода» та ін. Політика у цьому випадку постає сферою своєрідного інобуття ідеальних сутностей таких цілісностей. Методологія пізнання політики за таких умов є дещо аналогічною до «розуміючих» методик ціннісного підходу, оскільки також припускає вихід за межі чуттєвого сприйняття і проникнення у царину ідеального смислу. Однак, на відміну від ціннісного підходу, методологія норм., інституціоналізму спрямована не на розуміння ідеального смислу одиничного, а досягнення ідеального смислу загального. Тому ця методологія має яскраво виражений номотетичний хар-р. Видатними представниками цього підходу є К. Маркс, А. Грамші, Ю. Габермас, Т. Адорно, А. Негрі та ін. *Емпірико-номіналістичний методол. підхід* як єдиного реального суб'єкта політики розглядає окремого індивіда, але, на відміну від ціннісного підходу, цей індивід осмислюється поза ціннісним контекстом, нарівні з об'єктами неживої природи. Змістом політики у такому випадку є сукупність суто рефлексивної діяльності індивідів, котрі прагнуть влади. Методологія пізнання політики за таких умов відповідає загалом позитивістській доктрині: дійсно наук. дослідження політики можливе лише на основі емпіричних спостережень за поведінковою реакцією людей на зовнішні впливи – з них воно починається і ними ж, як єдиним способом перевірки конкуренції теорій, закінчується. Найповніше ці підходи подані в *біхевіоралізмі*. У цьому напрямі працювали Ч. Мерріам, Г. Лассуелл та ін. Емпірико-реалістський методол. підхід відповідає позитивістським версіям інституціоналізму, а також т. зв. системному, струк-

турному і структурно-функціональному підходам, де, продовжуючи традиції шкіл «соц. реалізму», «структуралізму» і «заг. теорії систем», реальними суб'єктами політ. буття визнаються всі соц. структури, ін-ти, котрі не зводяться до діяльності окремих індивідів і мають виняткове значення в детермінації людської свідомості й поведінки. Проте, на відміну від норм, інституціоналізму, емпірико-реалістський підхід відмовляється від метафізичної, норм природи цілісних утворень, акцентуючи на їхньому природному хар-рові. Політика, згідно з цим підходом, є своєрідною функціональною підсистемою сусп. організму, яка виконує роль цілепокладання, що містить усі форми прийняття рішень, визначення мети і мобілізації ресурсів для її досягнення. Пізнання ж політики застосовує на традиції для позитивізму емпіричні методики, але прихильники підходу не заперечують і теорет. конструктивізму, дотримуючись знаменитих методол. принципів Е. Дюркгайма, – розглядати соц. факти як речі. Видатні представники підходу – Е. Дюркгайм, Т. Парсонс, Д. Істон, Дж. Сарторі й ін.

У другій пол. ХХ ст. набуває сили неklasич. тип наук. раціональності, коли відбувається відмова від прямолінійного онтологізму і розуміння відносної істинності політ. знання. Неклас. раціональність припустила істинність кількох відмінних один від одного конкретних теорет. описів однієї й тієї самої реальності, оскільки в кожному з описів може міститися політико-релевантне знання. Такий погляд пов'язаний із кардинальним переосмисленням стану суб'єкта пізнання, який став розглядатися не поза спостережуванім світом, а ніби перебуваючи всередині нього, що й зумовило залежність знань від позиції суб'єкта пізнання.

На межі ХХ-ХХІ ст. політ. наука зіткнулася з новими викликами, котрі мали надзвичайно складний і суперечливий хар-р, що парадоксально поєднував моменти необхідності й випадковості, закономірності й унікальності, освоїти які в рамках неklasичної раціональності, що оперує протиставленням концепцій

жорсткої детермінації та імовірності, було неможливо. Ця обставина сприяла формуванню принципово нової наук. раціональності, постнекласич., що висуває фундаментальними такі синтетичні категорії, як складність, нелінійність, саморг-ція. Така тенденція зумовила інтегрування у сферу гуманітарних наук, у т. ч. й політ., синергетики як методології. Йшлося про виникнення соціосинергетики як міждисциплінарного і проблемно-орієнтованого напряму досліджень. Синергетика людино-мірних систем нині, в епоху антропологічного повороту, формує особливий метарівень культури, рефлексивний інструментарій аналізу її розвитку – синергетичну методологію як методологію міждисциплінарної комунікації та моделювання реальності. За її допомогою вчені сподіваються подолати штучний розрив між політ., екон. і духовною сферами буття людини в ХХ ст., створити синтетичні моделі розвитку сусп-ва. Методологія аналізу в політ. науках передбачає: структурування проблем дослідження, аналіз змісту категорій і понять, обґрунтування і пояснення техніки дослідження, систематизацію висновків, формалізацію аналізу. В межах розв'язання таких завдань виокремлюються етапи методол. аналізу: оцінка процедури постановки наук. проблеми; розвиток предмета дослідження; аналіз мови і категоріального апарату дослідження; оцінка критеріїв достовірності (валідності) осн. принципів і аналіз сукупності дослідницьких засобів. /Ю. Левенець/

Мир – багатозначне та багатоаспектне поняття, яке належить до категорій повсякденної мови, релігії, філософії, психології, соціології, педагогіки, теології, політики, теорії міжнар. відносин, та автономних міждисципл. досліджень **М.** (конфліктології, іренології, полемології, вивчення миру (peace research) та дослідження миру (peace studies)). Причому, жодна з них не розробила універсальної дефініції **М.** Польс. дослідник Ю. Боргош зазначав, що значно легше дати визначення явищу війни, ніж феномену **М.**, який був незначною перервою між конфліктами. С. Руднік нечіткість визначення **М.** порівнював зі станом у

медицині, коли точно можна дати визначення хвороби, але й не можна визначити, що слід розуміти під здоров'ям.

Уявлення про **М.** еволюціонувало разом із розвитком людського сусп-ва. Староєврейське слово «salom» походить від кореня, етимологічно пов'язаного з поняттям «повнота, цілість», тобто **М.** сприймався як стан забезпеченості, відсутності загрози, психол. гармонії, здоров'я і щастя. У Старод. Греції спочатку використовувалися терміни «spondai» та «horkoi», які означали перерву між війнами, і тільки після закінчення Коринфської війни 395-287 рр. до н.е. та укладення Анталкідового **М.** (387 р. до н.е.), який запровадив **М.** між еллініськими д-вами, став використовуватися термін «εἰρήνη» (eirēnē), який означав більш стабільні відносини. Грец. слово «eirene», етимологія якого не визначена, означало стан спокою, відсутність війни або перерву у війні, та було близьким до понять «любов», «єдність», «згода», «спокій», «тиша. Латин. «рах» та італ. «расе» походять від індоєвроп. кореня «rag» – «встановлювати, укладати». Староєвр. «salom», грец. «eirene» та латин. «рах» спочатку означали нормальний стан речей і нормальний лад всього буття. **М.** отожднювався із сусп. справедливістю, свободою від ворогів і звільненням від почуття тривоги, матер. добробутом. Подібна етимологія цього терміну також і в ін. мовах. Польс. слово «роко́ј» походить від «коі́с», «гоі́с» (загоювати), або від «spocząć», «spoczynek», «spokój», тобто пов'язувалося зі спокоєм. У Нобелів. лекції **М.** Горбачов звернув увагу на співпадіння в рос. мові значень слів **М.** та «община», тобто традиц. осередок селян. життя. Таким чином, глибинне народне розуміння **М.** передбачало злагоду, лад, взаємодопомогу, сприяння.

Для встановлення міцного **М.**, згідно з П. Сорокіним, необхідні чотири умови: перегляд більшості культ. цінностей, сприйняття всіма д-вами, народами і сусп. групами системи осн. цінностей і норм, обмеження суверенності всіх д-в у питаннях війни і **М.**, створення вищої міжнар. влади, яка б володіла правом примусових рішень у всіх міжнар. конфліктах.

Й. Галтунг і Я. Еберг, систематизувавши всі уявлення про **М.** протягом людської історії, виділили 20 осн. концепцій: 1. гебрейська «shalom»; 2. християн. «agape»; 3. грец., антична «eirene»; 4. рим. «pax»; 5. араб. «islam»; 6. індійська «ahimsa»; 7. гандійська «ahimsa» і «satyagraha»; 8. буддистська «Золота Середина» або «Chung Yung»; 9. кит. «hor'ing», «p'ingho» та «ai»; 10. япон. «heiwa» і «wahei»; 11. **М.** як відсутність війни; 12. **М.** як договори, угоди, федералізм; 13. **М.** через (міжнар.) право; 14. **М.** через сусп. договір і держ. утворення; 15. **М.** через соціалізм і безкласове сусп-во; 16. **М.** через соц. урівноважування; 17. **М.** через баланс сили / або страху; 18. **М.** через справедливість чи рівність; 19. **М.** через ненасильство; 20. позит. **М.**

Й. Галтунг поділив **М.** на дві стадії: негативний і позитивний. Протягом 1960-1980-х рр. дефініція **М.** еволюціонувала від його негативного розуміння до поняття позитивного **М.** Негативна концепція розроблялася традиц. або амер. школою, віддзеркаленням поглядів якої є дефініція Р. Арона, який визначав **М.** як «припинення, на довший або коротший час, модальностей насильницького суперництва між політ. утвореннями». Негативний **М.** появляється після підписання мирного договору і формального завершення конфлікту. Однак це ще не становить повноцінний **М.**, а є тільки перехідним етапом між протиборством і довготривалим **М.** Відсутність організованого фіз. насильства не усуває причин нерівності у міжнар. відносинах, сусп. несправедливості і є виключно чинником, стабілізуючим status quo. Встановлення **М.** у результаті миротворчості та його підтримання ще не становить гарантії від загрози рецидиву конфлікту. Тому негативне розуміння, згідно з яким **М.** визначають як відсутність війни, організоване фіз. насильства, а його утримання як рівновагу сил чи відлякування, замінено складнішим поняттям позитивного **М.** /*М. Генік*/

Мирний процес – сукупність всіх ініціатив, покликаних сприяти розв'язанню і та закінченню конфлікту та створити основу для мирного врегулювання. У міжнар.-прав. доку-

ментах і наук. л-рі відсутнє єдине визначення етапів **М.п.** Загалом **М.п.** можна розглядати як віддзеркалення фаз конфлікту.

К. Боулдінг виділив чотири фази **М.п.**: тривала війна, нетривала війна, нетривалий мир, тривалий мир. *Тривала війна* – це стан справжніх військових дій. *Нетривала війна* – це стан, який сприймається як війна, хоча можливі періоди відносного спокою. *Нетривалий мир* – це фаза, коли мир вважається нормою, але існує загроза війни. *Тривалий мир* – це ситуація, в умовах якої можливість війни є мінімальною. К. Боулдінг вважав, що осн. метою політики миру повинно бути прискорення іст. тренду, яким є рух до тривалого миру. Ця політика повинна реалізовуватися на трьох рівнях: індивідів, орг-цій і д-в.

Міжнар. орг-ції оперують різними фазами **М.п.**: ОБСЄ (раннє попередження, запобігання конфліктам, кризовий менеджмент); ЄС (підтримання миру, змушування до миру, підтримання миру, гуманітарні операції), НАТО (запобігання конфліктам, миротворчість, підтримання миру, змушування до миру, миробуд-во, гуманітарні операції); ООН (превентивна дипломатія, миротворчість, підтримання миру, змушування до миру, миробуд-во). Відмінність між різними фазами **М.п.** інколи важко визначити. Аналогічно, варіюється черговість їхнього застосування.

Універсальними слід вважати фази **М.п.** виділені у доповіді Ген. секретаря ООН Б. Бутроса-Галі 31.01.1992: превентивну дипломатію, миротворчість, підтримання миру, пост-конфліктне миробуд-во. *Превентивна дипломатія* – це дії, спрямовані на попередження виникнення спорів між сторонами, недопущення переростання існуючих суперечок у конфлікти і обмеження масштабів зіткнення після їхнього виникнення. *Миротворчість* – це дії, спрямовані на те, щоб схилити ворогуючі сторони до згоди, переважно за допомогою мирних засобів, передбачених у гл. VI Статуту ООН. *Підтримання миру* – це забезпечення присутності ООН в конкретному регіоні (що до цього часу здійснювалося за згодою всіх зацікавлених сторін), яке, як правило, пов'язано зі розгортанням військо-

вого та/або поліцейського персоналу ООН, а нерідко також цивільного персоналу. *Постконфліктне миробуд-во* включає роззброєння ворогуючих сторін, відновлення порядку, репатріацію біженців, консультативну підтримку для персоналу щодо гарантування безпеки, нагляд за проведенням виборів, сприяння захисту прав людини, реформування або зміцнення урядових установ, сприяння процесам політ. участі. Превентивна дипломатія спрямована на врегулювання спорів до того, як стався вибух конфлікту; миротворчість і підтримання миру покликані зупинити конфлікт і забезпечити збереження миру, як тільки він буде досягнутий. У випадку успіху вони підвищують шанси миробуд-ва у постконфліктний період, що може запобігти повторному вибуху насильства між країнами та народами.

На кожному етапі **М.п.** М. Лунд передбачає різні методи і форми впливу третіх сторін на ситуацію. На етапі *стабільного миру* – це дипломатія мирного часу, при *нестабільному мирі* – превентивна дипломатія і запобігання конфліктам, на етапі *кризи* – антикризова дипломатія та кризовий менеджмент, на етапі *війни* – миротворчість і змушування до миру. Змушування до миру вперше було застосоване під час першої війни у Перській затоці з метою припинення збройної фази конфлікту збройними засобами. Змушування до миру ставить собі за мету пом'якшення наслідків конфлікту.

М. Хрустальов виділив два види результативності **М.п.**: врегулювання (settlement) проблеми та її розв'язання (resolution). У першому випадку проблема залишається нерозв'язаною, хоча проблемна ситуація переводиться з конфліктного в кооперативний стан. Цей перехід оформлюється як попередній або як остаточний. Попереднє врегулювання проявляється у взаємообміні обіцянками у формі декларацій, меморандумів і т. п. Остаточне врегулювання і розв'язання проблеми оформляється у вигляді договору чи угоди. Дж. Бартон зазначав, що врегулювання конфлікту означає його завершення чи доведення до такого стану, коли сторони погоджуються на перемир'я, залишаючись при-

хильниками гри з нульовим результатом. Тобто, сторони не обов'язково прагнуть мирної трансформації відносин у напрямку повного усунення суперечки. Врегулювання конфлікту означає тільки перший крок у напрямку його тривалої трансформації; на цій стадії у сторін немає конструктивного сприйняття конфлікту та відсутні основи для будування взаємної довіри.

М. Лебедева виділила три типи домовленостей як результатів **М.п.** у залежності від глибини розв'язання протиріч: 1. *Домовленість про перемир'я* (truce) – припинення на певний час збройних сутичок; 2. *Врегулювання конфлікту* (settlement) – знаходження рішення шляхом прив'язки інтересів та цілей сторін і зниження гостроти протиріч; 3. *Розв'язання конфлікту* (resolution) – розв'язання існуючих протиріч та переведення відносин на принципово ін. рівень. /М. Генік/

Мігрант (лат. *migratio* – переселення) – особа, яка перетнула держ. або адм.-тер. кордони і назавжди або на тривалий час змінила місце проживання. **М.** розділяють а емігрантів (ті, хто виїхали за кордон) та іммігрантів (ті, що прибули до ін. країни чи території). Відповідно до цілей міграції **М.** є політ., трудовим та ін. Існують добровільні й вимушені **М.** Останні – це нелегальні трудові **М.** із країн із низьким рівнем екон. розвитку, біженці, котрі шукають роботу в ін. країнах через екол. негаразди (посуху, землетруси, повені) або через політ. потрясіння, збройні чи етн. конфлікти. За правовим статусом **М.** поділяють на *легальних* та *нелегальних*. Правовий статус **М.** визначається внутр. нац. законодавством і міжнар. правом. Країни, які приймають **М.**, є переважно екон. розвинутими, країни, що покидають **М.**, – екон. та соц. неблагополучні. Проблемами дотримання прав **М.** опікуються міжнар. орг-ції, зокрема неурядова Міжнар. орг-ція з міграції (МОМ), Комісія ООН з народонаселення, Міжнар. орг-ція праці (МОП); Всесвітня орг-ція охорони здоров'я (ВООЗ); Міжнар. комітет з питань міграції (для Зах. Європи). **М.** можуть створювати конфліктні ситуації та соц.-екон. проблеми в

країні перебування, загрожувати розмиванню нац. ідентичності. *Див.: Міграція /Л. Угрин/*

Міграція (лат. *migratio* – переселення) – процеси просторового переміщення, переселення людей, трудових ресурсів, пов'язаних зі зміною ними місця проживання на постійно чи на певний час. Розрізняють *внутр. М.*, тобто переміщення людей у межах однієї країни (напр., зі села до міста), і *зовн.* (еміграція – виїзд; імміграція – в'їзд), що передбачає рух населення через держ. кордони. **М.** може бути: добровільною, вимушеною і примусовою; постійною – здійснюється для виїзду на постійне місце проживання; обмеженою терміном перебування – від 1 до 6 р.; сезонною – пов'язаною з виїздом на сезонні роботи; маятниковою – прикордонною, «човниковою». Осн. типами зовн. **М.** є трудова, нелегальна, возз'єднання сімей, надання політ. притулку, біженці. **М.** існувала в усі іст. епохи, посилюючись у ті чи ін. періоди (напр., Велике переселення народів), супроводжуючи природні катастрофи, війни, колонізацію нових земель. В епоху глобалізації, що зруйнувала закритість та ізолюваність місцевих спільнот, і завдяки розвитку засобів комунікації зменшила ризики мігрантів, переміщення потоків людей стало особливо інтенсивним, охопило всі континенти, перетворившись на важливий чинник внутр.-сусп. і міжнар. розвитку. Найбільший обсяг міграційних потоків припадає на трудову **М.**, розширенню якої сприяють і розвиток міжнар. поділу праці, екон. і технологічна спеціалізація д-в чи регіонів, і доступність ринку праці, визнання дипломів і фахової кваліфікації, координація систем соц. забезпечення та страхування в більшості сучасних розвинутих д-вах, що приймають емігрантів (країни Зах. Європи, США, Канада, Японія, країни з великим запасом нафти – Сауд. Аравія, Кувейт та ін.).

Передумовами **М.** населення є значне відставання в соц.-екон. розвитку та рівні життя населення суч. країн, прагнення людей отримати роботу і сприятливіше сусп.-екон. середовище для самореалізації. **М.** формує і загрози для суч. сусп-в (посилює безробіття,

а відтак – соц. напруженість, «розмиває» нац. ідентичність, сприяє «відтоку мізків»), і може бути чинником розвитку (освоєння територій, оздоровлення нац. економіки чи окремих її галузей, поліпшення вікової структури населення і под.). Інтенсивність міграційних потоків зумовила потребу їхнього регулювання на основі нац. права та міграційної політики через визначення міграційних квот, фільтрів (освітній, кваліфікаційний, віковий, статевий, сімейний, майновий, расові, мовні та ін. цензи), на основі міжурядових угод і міжнар. права. Найважливішими документами стосовно **М.** є Конвенція 1951 р. і Протокол ООН 1967 р. про статус біженців, а також Конвенція 1990 р. та Протокол 2000 р. про права мігрантів і торгівлю людьми. Регулюванням міграційних потоків і захистом прав мігрантів займаються Управління Верх. комісара ООН у справах біженців (УВКБ), Міжнар. орг-ція з міграції (МОМ), МОП, а також неурядові орг-ції – Європ. консультативна служба у справах біженців і засланих, Європ. консультативна система з питань притулку та ін., котрі надають допомогу, переважно, вимушеним мігрантам. *Див.: Мігрант /Л. Угрин/*

Міжетнічна комунікація – адекватне взаєморозуміння двох (або більше) учасників комунікативного акту, які належать до різних етн. спільнот. Впродовж століть **М.к.** виступає важливою формою взаємин етн. спільнот та й надалі відіграватиме важливу роль у етнополіт. процесах на глобальному, регіональному і локальному рівнях. **М.к.** передбачає взаємодію представників різних етносів, які перебувають в межах одного етнополіт. організму, і реалізується через контакти, обмін етн. інформацією, яка сприяє формуванню уявлень один про одного, коригуванню уявлень про самих себе та формуванню етнонац. ситуації в д-ві. В процесі **М.к.** також необхідно розрізняти *комунікативну* і *практичну* мету комунікації, акт комунікації між групами зазвичай відбувається з наперед заданими цілями і мотивами. Суб'єкти **М.к.** визначають себе чи партнера по взаємодії як такого, що володіє певними етн. рисами, пов'язують свої очікування і етн.

належністю один одного і відповідним чином координують свої дії. Функціонування **М.к.** передбачає передачу відповідної інформації за допомогою повідомлень вербальним, невербальним чи ін. способами й засоби. **М.к.** доцільно розглядати на основі класичної матриці міжсуб'єктної інтеракції, базовими елементами якої виступають такі поняття як «комунікатор», «комунікант», «сигнал», «шум», «канал». У процесі **М.к.** яскраво виявляються перцептивні процеси, коли мова йде про пізнавальні процеси, які допомагають сприймати, інтерпретувати та пов'язувати відповідну інформацію. Осн. роль у відтворенні етносів належить інформації, що передається від покоління до покоління. Проте поряд цієї діяхронною важливе значення для функціонування етносу має синхронна інформація, що забезпечує його просторову стабільність та культ. інтегрованість. В основі міжетн. контактів лежить саме обмін специф. культ. інформацією. Важливим інструментом **М.к.** є етн. ідеологія як сукупність теорет. концепцій, доктрин, програм, платформ тощо, в яких під певним кутом зору подається історія етносу, тлумачаться особливості його хар-ру й свідомості, пропонується ставлення до ін. етносів, обґрунтовуються завдання, найімовірніші та бажані шляхи та напрями розвитку етносу. Особливої ролі в процесах комунік. взаємодії набуває етн. конфлікт є явище передовсім *політичне*, бо для вирішення завдань чи в соц.-екон. чи культурноосвітній галузях необхідно вдаватися до політ. методів. Через надмірну емоційну складову етн. ідентичності етнополіт. конфлікти відзначаються високим ступенем ірраціональності, що виражається у величезному потенціалі агресивності, ненависті та ворожості. У розгортанні етн. конфлікту помітну роль відіграє ідентифікація етн. спільноти з архетипами як формами сприйняття та розуміння, що колективно наслідуються. В процесі комунікації різних етнополіт. акторів, особливо в кризових умовах, домінуючої ролі набувають міфи, упередження, стереотипи. Одним із осн. компонентів синдрому «образ ворога» є стереотипізація. Формуючись у гра-

ничній зоні культ. контактів на основі систем етн. уявлень про уявні й дійсні риси власної та ін. груп, стереотип психологічно закріплює ставлення до власної етн. групи, сприяє встановленню взаємин між групами та відповідно визначає ставлення до окремих її представників. Оперування ірраціональними концептами надає **М.к.** конфліктогенного хар-р. /В. Гулай/

Міжнародна організація – міжнар. ін-т, який об'єднує д-ви, нац. громад. орг-ції, асоціації та окремих осіб, створений на основі міжнар. договору та, відповідно до принципів міжнар. права, є результатом узгодження цілей і волі її членів.

М.о. з'явилися у XIX ст., що було зумовлено потребою координації та орг-ції міжнар. торгівлі та міжнар. співробітництва в екон. та ін. сферах. Першою **М.о.** вважають Центр. комісію зі судноплавства по Рейну (1831). Після Першої світ. війни з діяльністю **М.о.** пов'язувалася ідея гарантування миру і міжнар. безпеки, що втілена в діяльності Ліги Націй. Іст. прототипами суч. **М.о.** були військ.-політ. об'єднання міст у Старод. Греції (симмахії), Ганзейський торговий союз, Нім. митний союз, династичний Священний союз. У післявоєнний час найбільшою і найавторитетнішою **М.о.** стала ООН. На суч. етапі **М.о.** є основними організаторами та координаторами співробітництва і спілкування д-в на міжнар. арені. Д-ви передають **М.о.** завдання чи ф-ції, котрих вони не можуть здійснити самостійно. Такі орг-ції називаються міжурядові, або міждерж. (МДО) і мають інтереси ширші, ніж інтереси їхніх члени, володіють певною автономією в прийнятті рішень щодо д-в-членів (останні добровільно делегують їм деякі повноваження для реалізації спільних потреб і цілей, що, проте, не відкидає відповідних повноважень д-в у цих сферах). В окремих орг-ціях, котрі належать до владно-орієнтованих або наднац. повноваження делегують лише у сферу компетенції **М.о.** Такі наднац. МДО мають повноваження приймати рішення, обов'язкові до виконання д-вами-членами, незалежно від їхньої позиції, застосовувати санкції (примусові заходи)

до д-в-членів і вимагати від них інформації стосовно внутр. життя країни (напр., Рада Безпеки ООН, Міжнар. валютний фонд, Світовий банк, ін-ти ЄС). Окрім координаційної та організ. ф-цій, МДО реалізують також ін. важливі ф-ції – нормотворчу (розроблення і гарантування міжнар. правових норм), оперативно-контрольну, консультативну, посередницьку, арбітражну, оборонну. МДО покликані доповнювати діяльність д-в на міжнар. арені, насамперед у гуманітарній сфері, або чинити тиск на них, щоб спонукати до визнання і розв'язання конкретних проблем, пов'язаних, напр., зі захистом довкілля, правами людини, нац. меншин і под.

Окрім МДО, вирізняють неурядові або недерж. міжнар. орг-ції (НДО). Ці **М.о.** створені не на основі міждерж. угоди, а їхні члени – фізичні та юрид. особи не представляють держ. ін-ти, а нац. асоціації та недерж. орг-ції (Міжнар. амністія, ФІФА, Грінпіс, Пагуошський рух та ін.). Існує і третій тип **М.о.**, які поєднують ознаки МДО і НДО, а їхніми членами є представники офіц. держ. інституцій і недерж. громад. орг-цій (напр., Міжнар. орг-ція праці, Інтерпол). **М.о.** поділяють на глобальні (ООН), регіон. (міжрегіон. та субрегіон.), відкриті й закриті. За сферою діяльності **М.о.** поділяють на універсальні (Ліга Націй, ООН), екон. (Орг-ція екон. співробітництва і розвитку, ОПЕК), політ. (ОБСЄ), фінансові (МВФ), військ.-політ. (НАТО), наук.-техн. (Європ. орг-ція ядерних досліджень), соц. (МОП), гуманітарні (ЮНЕСКО), вузькоспеціалізовані (Міжнар. бюро мір та ваг) тощо. /Л. Угрин/

Міжнародний валютний фонд (МВФ; *International Monetary Fund, IMF*) – міжурядова міжнар. орг-ція, заснована на Бреттон-Вудській конф. 1944 р., спеціалізована установа ООН. Створення **МВФ** завершено восени 1946 р. Перші валютні операції розпочато весною 1947 р., коли більшість його члени домовились стосовно паритету валют (СРСР та ін. країни радян. блоку відмовилися від участі в ньому, хоча СРСР підписав заключний документ про створення **МВФ**, але не ратифікував його). На сьогодні членами **МВФ**

є 188 д-ви світу, котрі здійснюють 95% світового валютного обміну. Діяльність здійснюється на основі угоди про **МВФ**, прийнятої на конф. у Бреттон-Вудсі й поправок до них (1968, 1976, 1990). Фонд визначає принципи та правила функціонування міжнар. валютної системи і тісно взаємодіє з МБРР, багато уваги приділяє фінансуванню реформ у країнах з перехідною економікою, допомога яким надається за умови орієнтації на ринкову економіку. Цілі **МВФ**: сприяння розвитку міжнар. співробітництва у валютно-фінансовій сфері; розширення та збалансування міжнар. торгівлі; сприяння стабільності валют д-в-членів і запобігання девальвації валют для отримання переваги в конкуренції; надання допомоги у створенні багатосторонньої системи розрахунків між д-вами-членами; надання ресурсів у тимчасове користування д-вам-членам за певних умов і гарантій (для подолання дефіциту платіжного балансу, **МВФ** може видавати ресурси країнам у борг, контролюючи одночасно розподіл цих засобів у країні відповідно до цілей) та ін. Осн. ф-ції – контроль за дотриманням міжнар. валютної дисципліни, системою обміну нац. валют, надання кредитів своїм членам на реорганізацію економіки. Фінансові ресурси **МВФ** становлять внески д-в-членів, квота яких залежить від нац. доходу, золотовалютних резервів, рівня експорту, імпорту та ін. Керівництво **МВФ** складається з Ради керуючих (працює на сесійній основі, кожну д-ву-члена представляє міністр фінансів або голова Центр. банку) і Виконавчої ради (Ради директорів), працює на постійній основі та займається поточними справами Фонду). Виконавча рада більшістю голосів обирає директора-розпорядника Фонду. Рішення у **МВФ** приймаються на основі принципу врівноваженого голосування – к-сть голосів пропорційна внесковій частці учасників. Виконавча рада рішення приймає консенсусом. Більшість важливих питань (зміна квоти, виключення членів, штрафні санкції і под.) виносяться на її розгляд.

Україна – член **МВФ** з 03.09.1992 р. Квота України становить приблизно 0,6%. **МВФ** виділив Україні системну трансформаційну по-

зику (СТФ) і резервний кредит *stand-by* (1994) з відсотковою ставкою 5-7% на рік; 1998 р. для України була відкрита програма розширеного фінансування (*EFF*) на три роки, призупинена через невиконання умов Меморандуму про екон. політику в зазначений період. На поч. 2004 р. Рада директорів **МВФ** прийняла рішення про виділення Україні «попереджувального *stand-by*» – 605 млн дол., спрямованого на підтримку сталого екон. зростання. У жовтні 2008 р. **МВФ** прийняв рішення про виділення Україні кредиту – 16,5 млрд дол. на 15 років під 4% річних у межах програми *stand-by*. За цією програмою Україна отримала 3 транші на суму 11 млрд дол. У червні 2010 р. **МВФ** затвердив програму співпраці *stand-by* – 15,5 млрд дол. при умові проведення реформ урядом України. Через невиконання ним зобов'язань отримати ці гроші не вдалося. У 2013 р. укр. уряд безрезультатно намагався відновити співробітництво за програмою *stand-by*, продовжуючи виконувати попередні кредитні зобов'язання. Крім фінансової, Україна також одержує від **МВФ** консультативну, техн. та інформ. допомогу з валютно-кредитних проблем. У березні 2014 р. перехідний уряд, який визначив співпрацю з **МВФ** пріоритетною, відновив переговори про отримання дворічної програми *stand-by* обсягом 14-18 млрд дол. для підтримки екон. реформ. Уряд України заявив про готовність виконати всі умови і вимоги для відновлення кредитування. /Л. Угрин/

Міністерство – гол. орган у системі центр. органів виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує держ. політику в одній чи кількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах. Її проведення покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України. Правовий статус **М.** визначають Конституція та закони України «Про Кабінет Міністрів України», «Про центральні органи виконавчої влади» та відповідні положення про конкретне міністерство, котрі затверджуються Кабінетом Міністрів України. Відповідно до п. 9-1 ст. 106 Консти-

туції, утворення **М.**, їхня реорганізація і ліквідація належать до повноважень Кабінету Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України. В Україні функціонує 16 **М.**: аграрної політики та продовольства України; внутр. справ України; екон. розвитку і торгівлі; закордонних справ України; екології та природних ресурсів України; палива та енергетики та вугільної промисловості України; інфраструктури України; культури; молоді та спорту України; оборони України; освіти і науки України; охорони здоров'я України; регіон. розвитку, буд-ва та житлово-комунального господарства України; соц. політики України; фінансів України; юстиції України. Осн. завдання **М.**: забезпечення нормативно-правового регулювання; визначення пріоритетних напрямів розвитку; інформування та надання роз'яснень щодо здійснення держ. політики; узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів на розгляд Глави д-ви та Уряду; здійснення ін. завдань, визначених законами України. **М.** у межах своїх повноважень, на основі й на виконання Конституції та законів України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України та постанов Верховної Ради України видає накази, які підписує міністр. Від ін. центральних органів виконавчої влади **М.** відрізняється ширшою компетенцією і галузевою спеціалізацією. /В. Малиновський/

Міністр (лат. *minister* – слуга) – 1) посадова особа, що очолює міністерство; 2) політ. діяч (політик), який за посадою є чл. Кабінету Міністрів України. За хар-ром повноважень, порядком призначення та звільнення з посади міністр – політ. фігура і не належить до категорії держ. службовців. Зміст роботи **М.** полягає у політ. керівництві в певній сфері (галузі) держ. управління. **М.** призначається на посаду Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України. **М.** здійснює такі повноваження: 1) забезпечує виконання Програми

діяльності Кабінету Міністрів; формування та реалізацію держ. політики у відповідній сфері держ. управління; 2) керує міністерством; 3) на виконання вимог законодавства у межах наданих йому повноважень визначає політ. пріоритети, стратегічні напрями роботи міністерства і шляхи досягнення встановлення мети; 4) спрямовує та координує діяльність відповідних центральних органів виконавчої влади. **М.** має першого заступника та заступника міністра (у випадку введення), котрих призначає на посади за поданням Прем'єр-міністра та звільняє з посад Президент України. Перші заступники та заступники **М.** належать до керівників відповідних міністерств, а їхні посади належать до політ. посад. Заст. міністра – керівник апарату є держ. службовцем. /В. Малиновський/

Місцева демократія – режим врядування у територіальних громадах, характерними ознаками якого є автономія ін-тів місц. самоврядування від ін. центрів публ. влади, застосування форм представницької і безпосередньої демократії, конкуренція місцевих політ. еліт і лідерів, участь громадян у політиці, зумовлена демокр. політико-культурними орієнтаціями.

Теорет. аналіз явища **М.д.** був започаткований наприкінці ХХ ст. Місцевий рівень розглядався як простір, де органічно можуть розроблятися та впроваджуватися демокр. взірці ін-тів і поведінки, оскільки саме тут є можливою безпосередня участь громадян при одночасному обранні ними локальних лідерів. Брит. учені (Д. Бернс, Л. Пратчет) вважали **М.д.** системою розпорядження владою, в рамках якої громадяни мають можливість та спроможність контролювати діяльність органів місц. самоврядування і безпосередньо брати участь у прийнятті рішень. Місц. представницькі органи влади не репрезентують інтересів усього населення громад, а управлінські структури є неефективними і непідконтрольними жителям. Режим врядування буде ефективнішим і демократичнішим, якщо громадяни матимуть можливість впливати на

формування місц. політики. Ін-ти **М.д.** можуть стимулювати участь громадян, легітимізувати демократію у загальнонац. масштабі, попередити формування авторитаризму.

Фр. дослідник Ж. Марку наголосив, що **М.д.**, поряд із децентралізацією та самоврядуванням, є одним з основних аспектів місц. політики: поняття децентралізації характеризує відносини між різними територіальними рівнями влади у сусп-ві, місц. самоврядування – статус місц. органів влади, **М.д.** – спосіб реалізації влади на локальному рівні. Угор. вчені Г. Шовш і В. Зентаї визначили, що **М.д.** – це тип самоврядування, яке є автономним, ефективним, відкритим та представницьким, функціонуючим у середовищі громадян .сусп-ва та гарантованих громадянам політ. прав. Водночас, рос. політолог А. Новосьолов сприймав **М.д.** як систему, що динамічно розвивається, і в межах якої відбувається взаємодія на локальному рівні різних акторів – наднац. ін-тів, нац. і місц. урядів, груп тиску, громадян. сусп-ва – щодо вироблення публ. рішень, тобто ним не було передбачені критерії чи пріоритети, на основі яких формується місц. політика.

Рада Європи пропагує концепцію **М.д.** на політ.-юрид. рівні посередництвом міжнар. стандартів, розглядаючи її як підвалину загальнонац. демокр. режимів. Міжнар. документи Ради Європи, зокрема Європ. хартія місц. самоврядування та Додатковий протокол про право участі у справах місц. органу влади передбачають, що на локальному рівні необхідно забезпечити: 1) близьке до громадянина управління, яке забезпечує його інтереси; 2) автономію органів влади від д-ви та їх спроможність здійснювати управління; 3) інструменти представницької демократії, зокрема вільне, пряме, рівне обрання місц. рад, право участі громадян як виборців або кандидатів у виборах членів ради; 4) інструменти учасницької демократії, насамперед, збори громадян, референдуми, консультаційні процеси, звернення, а також заходи із залучення жителів на рівні, найближчому до них, у випадку великих територ. громад. /М. Лендьял/

Місцеве самоврядування – право та спроможність місц. влади, в межах закону, здійснювати управління і регулювання суттєвою часткою держ. справ, котрі належать до її компетенції, в інтересах місц. населення. **М.с.** почало розвиватися в Європі в добу Середньовіччя як форма громад. самоврядування (вічові збори у Києві, Новгороді, Пскові, Флоренції, Генуї). Екон. і політ. чинники зумовили зростання сусп. вагомості міського населення, що відобразилося в хартіях магдебурзького права. Загалом **М.с.** за феод. часів мало суто екон. основу, а імпульсом у становленні його суч. форм стали події, пов'язані з Вел. Фр. революцією XVIII ст., коли в багатьох європ. країнах було ліквідоване або підірване підґрунтя абсолютизму. Тоді ж постала проблема децентралізації влади. Теперішнього вигляду системи місцевих органів влади в розвинутих демокр. країнах Європи й Америки набули здебільшого внаслідок муніципальних реформ XVIII-XIX і XX ст. та представлені самостійними суб'єктами управління, утвореними за територіальним або галузевим принципом. У сучасному ж розумінні **М.с.** почало формуватися у XX ст. як наслідок лібер.-демокр. реформ. Саме зі середини XX ст. місцеве управління, за ініціативи прус. юриста Р. Гнейста, отримало назву «місц. самоврядування».

Вирізняють такі осн. моделі управління на місцях: *англо-амер.*, або *англосаксонська* (Велика Британія, США, Канада, Австралія, Ірландія, Нова Зеландія); *континентальна/романо-германська*, або *європ.* (Франція, Німеччина, Італія, Бельгія та ін., більшість країн Бл. Сходу та франкомовної Африки); *іберійська* (Іспанія, Бразилія, Португалія, Мексика); *радянська* (сьогодні подібна система збереглася лише у певних країнах із комуніст. режимами: Куба, КНР, КНДР). На підставі існуючих правових систем і моделей **М.с.** у зарубіжних країнах були сформовані дві концепції взаєностосунків **М.с.** та д-ви – *громадівська* (концепція партнерства) та *державницька* (агентська концепція). Перша концепція **М.с.** передбачає закріплення за територіальними колективами та їхніми органами спец. влад-

них повноважень, котрі дають змогу розглядати їх як незалежну від д-ви й самостійну гілку влади. У другій – територіальні громади мають виконувати ф-ції держ. управління через набуття частини ф-цій та повноважень держ. влади. У цьому випадку **М.с.** аналізується як найнижча ланка у системі держ. управління, яка є цілком інтегрованою в структуру держ. влади і становить один з елементів виконавчої вертикалі. Провідні ідеї та принципи **М.с.** як форми сусп. устрою відображено в міжнар. правових документах – Всесвітній декларації **М.с.** та Європ. хартії **М.с.** Згідно з цими правовими актами, важлива ознака кожного органу **М.с.** – його автономія. **М.с.**, попри наявність різних систем, має спільні ознаки. Воно: є публічною інституцією, яка зберігає у діяльності автономність від д-ви; втілює свої принципи через громаду, що делегує обраних представників до колегіального представницького органу; має відокремлене від держ. і приватного майно й фінансові ресурси, котрими від імені громади розпоряджаються сформовані нею органи; наділене правами запроваджувати й збирати місц. податки, збори та платежі й справедливо використовувати їх в інтересах усієї громади; виконує лише властиві йому ф-ції та виконує надані йому д-вою адмін. повноваження.

Первинним і гол. суб'єктом системи **М.с.** є територіальна громада. До елементів системи **М.с.** належать: місц. референдум, вибори органів **М.с.** і посадових осіб **М.с.**, відкликання депутатів і виборних посадових осіб **М.с.**, збори громадян, мітинги, демонстрації, органи **М.с.** та посадові особи **М.с.**, муніципальна служба, територіальне громад. самоврядування. Елементи **М.с.** створюють його цілісну систему, під якою розуміють організаційно-правовий механізм проведення **М.с.** у межах окремої самоврядної адм.-тер. одиниці – села, селища, міста, – територіальні громади котрих виступають самостійними суб'єктами **М.с.** До ін-тів **М.с.** належать: сільські, селищні, міські, районні, обласні ради та їхні виконавчі органи (комітети, комісії і под.); форми самоорг-ції населення (громад. комітети й ради мікрор-нів, житлових колек-

тивів, будинкові, вуличні комітети і под.); різні форми безпосереднього волевиявлення громадян (місц. референдуми, збори громадян). Заг. принципом, що притаманний ін-там **М.с.** у розвинутих демокр. країнах і який зараз запроваджується в укр. політико-правовій практиці, є *принцип субсидіарності*, що означає перенесення механізму вирішення важливих проблем на рівень їх виникнення. /О. Александрова, В. Смолін/

Місцевий режим – стала констеляція акторів, ін-тів, ресурсів і стратегій на локальному рівні, що зумовлює хар-р реалізації влади та політ.-екон. управління, заснованого на місц. політ. курсі, і який може бути притаманним будь-якій територіальній одиниці, при умові існування принаймні мінімальної автономії від вищих органів влади. На характеристики **М.р.** впливають об'єктивні параметри громади: геогр. розташування, к-сть жителів, природні, демогр. ресурси, соц.-екон. характеристики.

Визначення **М.р.**, а точніше міського (англ. *Urban regime*) режиму, було вперше запропонованим у 1989 р. амер. вченим К. Стоуном у праці «Режимна політика: правління в Атланти», який охарактеризував його як коаліцію акторів, що володіють доступом до інституційних ресурсів і здійснюють управління спільнотою міста. Такий режим не обмежується електоральною коаліцією, а передбачає більш широкий спектр взаємодій, він не ґрунтується на жорсткій ієрархії, найважливішу роль відіграють неформальні зв'язки, що забезпечують ефективність взаємодії акторів і міцність режиму (див. *Теорія міських режимів*).

Поняття політ.-управл. режимів наприкін. ХХ ст. було переосмислене в руслі концепції належного врядування, яке означає поліцентричне та неієрархічне регулювання сусп. процесів із залученням не лише приватного, але й громад. секторів. На цій основі підхід К. Стоуна був трансформований у ширшу концепцію місц. врядування (англ. *Local governance*), яка брала до уваги і режими, в яких не відіграє важливу роль бізнес, що є притаманним малим громадам. Місц. врядування є гнучкою

схемою прийняття публ. рішень на основі взаємодії широкої мережі акторів, частина з яких знаходяться поза структурами урядів. На прийняття рішень у громадах впливають не лише інституціоналізовані актори, а також громадяни, що діють у соц. мережах і є безпосередньо залученими до політики. Інституційною формою такого врядування є партнерство, а осн. видами: партнерство публ. політики і багаторівневе партнерство. Концепція врядування сформувався у контексті вирішення проблеми про зв'язок між ефективністю управління та станом демократії, який оцінюється, насамперед, за показником рівня участі громадян.

У 2010-х рр. поняття **М.р.** набуло було популяризованим рос. науковцями В. Гельманом, С. Риженковим, які використовують цей концепт для пояснення впливу на місц. самоврядування відносин між бізнесом, владою та громадян. сусп.-вом. Учені наголошують на можливості функціонування у постсоціаліст. сусп.-вах не лише демокр., але й авторитарних, гібридних варіантів **М.р.** як часткових проявів авторитаризму у нац. масштабі, на амбівалентних зв'язках між цими явищами. Див.: *Теорія міських режимів* /М. Лендбель/

Мобілізація політична (лат. *mobilis* – рухомий, швидкий) – 1) зосередження і залучення суб'єктом (актором) політики різних матеріальних і людських ресурсів для досягнення власних цілей, насамперед створення масової підтримки громадян, установа контролю над фінансовими й інформ. джерелами; 2) комплекс заходів, які забезпечують готовність партій і парт. коаліцій, сусп. рухів і под. до конкретних акцій. **М.п.** містить: агітаційно-пропагандистську діяльність, пов'язану з роз'ясненням змісту планованих акцій і значення конкретних термінів їхнього проведення, а соц.-психол. підготовку прихильників і етично-психол. й ін. дезавуацію супротивників; орг-цію системи інформації між учасниками майбутньої акції; своєчасне отримання відомостей про плани й передбачувані дії супротивників акцій і використання отриманих даних в агітаційно-пропагандистській та інформ. діяльності; забезпечення учасників

майбутньої дії всіма необхідними засобами (харчами, транспортом і под.) залежно від профілю акції; збереження (за необхідності) конфіденційності тих або ін. відомостей. **М.п.** здійснюють за допомогою різних форм примушення, індоктринації (тобто сильної ідеологізації) мас, використання авторитету політ. лідера, інформ. та ін. маніпулювання. У суч. зах. політології цей термін використовують переважно стосовно недерж. політ. і сусп. рухів. Це засвідчує панівне уявлення про потенційно зацікавлених у мобілізації структур, до котрих д-ва не належить. Так, у 1996 р. створено міжнар. журн. «Mobilization», що спеціалізується у вивченні соц. рухів, протестних реакцій і колективної поведінки.

Розрізняють *авторитарну* і *змагальну* **М.п.** Змагальна не підміняє автономної активності громадян і містить два взаємодіючі ін-ти: 1) громад. думки, думки індивідуумів і груп; 2) інтересів влади, політ. лідерів і орг-цій. Мета мобілізації змагання полягає в адаптації мови останніх до рівня інтересів перших. Авторитарна **М.п.** зводиться до дії на сусп. свідомість; у ній процес акумуляції сусп. інтересів підміняється роботою з «політ. освіти мас». Авторитарна **М.п.**, на відміну від змагальної, має періодичний (напр., у зв'язку з виборними кампаніями) або виборчий (орієнтований на окремі групи) хар-р, пронизує всю систему сусп. життя. Ін. класифікація процесів **М.п.** ґрунтується на виокремленні гол. чинника, який становить їхнє підґрунтя. Тут існує найзагальніший розподіл на два типи – *конфліктний* і *позитивний*. Мобілізаційний тип управління є одним із ефективних способів підтримки й реалізації влади в авторитарних і тоталітарних режимах, але нерідко реалізується і в демократіях. /М. Требін/

Мови регіональні (міноритарні) – мови, які використовуються у певному регіоні (області, районі, місті, селі, селищі тощо) і є менш поширеними, ніж ін. у межах цього регіону. **М.р. (м.)** можна вважати ті мови, які майже вийшли з ужитку і практично не використовуються. Тобто, це ті зникаючі мови і культури, які потребують допомоги д-ви. В

Україні такими мовами можна вважати гагаузьку, караїмську, кримчацьку, ромську, кримськотатарську і т. п. Статус **М.р. (м.)** некоректно надавати мовам нац. меншин, які є широко поширеними не лише у материковій країні, але й за її межами. Некоректно прирівнювати рос. мову до тих мов, які знаходяться на межі зникнення, оскільки ця мова є держ. в Рос. Федерації і найпоширенішою мовою в Україні. Неправильно надавати цей статус діалектним мовам, зокрема русинській, яка в Україні в значенні літературної не визнана. Про це попереджає «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин». Такої мови не існувало в Україні аж до ухвалення Закону України «Про засади державної мовної політики», який не лише «створив» русинську мову, а й наділив її статусом регіональної. За «Європейською хартією регіональних мов або мов меншин» **М.р. (м.)** може бути будь-яка маловживана або умираюча мова, напр., караїмська, ромська, гагаузька, кримчацька, ідиш тощо. В цілому положення Хартії ґрунтуються на принципах демократії і культурного розмаїття мов. Вона застерігає, що охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні обмежувати функціонування офіц./держ. мов. За її положеннями всі мови повинні мати рівні права. В укр. законодавстві термін «регіональна мова» вперше з'явився у Законі України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (1999). /С. Савойська/

Мовна політика – комплекс цілей, принципів і засобів, які за допомогою правових, адміністративних, господарчих та сусп. механізмів формують і регулюють мовні відносини. Коли «політика» передбачає дії д-ви в певному напрямі, що відповідають цілям і завданням, визначеним у чинному законодавстві та нормативно-правових актах, програмах і комплексних заходах у встановленому сегменті сусп.-політ. життя, то в галузі мовного середовища прийнято розглядати термін «**М.п.**» таким, який слугує досягненню визначених цілей у мовних відносинах.

Подекуди **М.п.** ототожнюється з держ. **М.п.** – комплексом дій і заходів, котрі д-ва

здійснює для досягнення певних цілей у сфері мовних відносин. Однак ці поняття не тотожні. Відомий укр. учений О. Потебня акцентував: практ. вивчення й удосконалення мови сприяє повному розвитку всіх сил нації, тим самим розширив суто філол. межі, виокремивши політ. аспект проблеми.

Термін «**М.п.**» уперше застосував польс. політ. діяч Дж. Цеболлеро. Окремі лінгвістичні енциклопедичні словники визначають **М.п.** як сукупність ідеол. принципів і практ. заходів стосовно вирішення мовних проблем у соціумі, д-ві. Особливою складністю вирізняється **М.п.** у багатонац. д-ві, адже має враховувати чинники: багатомовність; своєрідність нац. складу і міжнац. відносин; роль окремих мов та їх носіїв у сусп. житті. **М.п.** – складова нац. політики і залежить від її принципів. Укр. учений М. Стріха це поняття зводить до кількох питань: офіц. чи держ. мови (для світ. практики такі поняття тотожні); мови шкільництва; мовних прав нац. меншин. Останні десятиріччя ввели до названих ще низку проблем – мову ЗМІ та реклами, мовні стандарти не лише офіц., а й наук.-технолог. інформації тощо.

Отже, **М.п.** – цілісна система заходів д-ви та ін. політ. ін-тів, спрямованих на розв'язання питань удосконалення мов у соціумі. Особливого значення набуває **М.п.** у поліетнічних д-вах у зв'язку з розвитком освіти, створенням інформ. простору, який забезпечує етнокульт. цілісність і нац. безпеку д-ви.

Не всі країни у політ.-прав. практиці використовують поняття «держ. мова», інколи її замінюють термінами «офіц. мова», «нац. мова». При чому встановлений статус затверджується законодавчо. Так, у Туреччині – одна офіц. мова (турецька), Сінгапурі – чотири (англ., китайська (мандаринська), малайська і тамільська), в ЮАР – 11. Однак у жодній із цих країн немає держ. мови. З 12 країн Сх. Європи лише одна використовує в конституції поняття «держ. мова», 9 – «офіційна», а дві – формально не встановлювали у конституціях статус мов. У 5 країнах мови меншин мають офіц. статус у регіонах їх компактного проживання.

В окремих країнах є практика регіон. двомовності – надання мові етносу, що компактно проживає на певній території, рівних прав нарівні зі загальнодерж. офіц. мовою. Найвідоміша – ісп. модель регіон. двомовності. За ст. 151 конституції Іспанії, «іст. обл.» (Каталонія, Країна басків, Галісія і Андалузія) мають особливе право на офіц. двомовність; тут поряд із ісп. офіц. послугуються каталонською, баскською та галісійською мовами. Регіон. мови є в Бельгії, Франції, Індії, Ефіопії й ін. д-вах. Напр., у Франції офіційною мовою визнана фр., Великій Британії – англ., Італії – італ., Польщі – польс., хоча тривалий час вони застосовували для спілкування та ведення офіц. документації латину. Проте бажання побудувати єдину та незалежну д-ву стало поштовхом до впровадження саме нац. **М.п.** Одночасно існують країни, які надали статус держ. (офіц.) мові кол. колонізаторів, напр., громадяни Аргентини користуються ісп., Гваделупи – фр., Австрії – нім. мовами. Причому питання унітарності цих д-в не ставиться під сумнів.

Пострадян. країни не сформували єдиної моделі **М.п.** Утім, за основу було прийнято ставлення до рос. мови, точніше, визнання її статусу офіц., держ. чи мовою нац. меншини. *Перша група* країн (прибалтійські) в своїй **М.п.** відмовилися від рос. мови, визнавши її нелегальною. Тут держ. мовою стала мова корінного населення (відповідно – ест., латис., лит.). *Другу групу* становлять д-ви, котрі визначають єдину держ. мову, яка є корінною для території, не вилучаючи рос. мову зі спілкування, але не надаючи їй окремого статусу. Серед таких країн – Казахстан, Азербайджан, Узбекистан. *Третя група* пострадян. країн надала рос. мові статусу другої держ. (Білорусь), офіц. (Киргизія, Молдова) чи мови міжнац. спілкування (Таджикистан), що було законодавчо зафіксовано.

За нормами Конституції, Україна обрала модель єдиної держ. мови, що було обумовлено насамперед політ. потребою консолідації сусп.-ва та нац. складовою. Хоча практика реалізації цієї моделі засвідчує недостатню її ефективність. Це спричинено етнонац. скла-

дом населення, а також іст. і правовими чинниками.

М.п. – сукупність заходів забезпечення мовних інтересів всіх громадян, котрі мешкають на території країни. Вона виявляється у держ. регулюванні й діяльності громад. оргцій стосовно мовного вибору, впровадження програм самовизначеності кожного громадянина у пріоритетності мови спілкування. **М.п.** реалізується через затвердження та виконання нормативно-правових актів, загальнодерж. і регіон. документів, формуванням свідомого ставлення щодо мовного вибору кожного громадянина. Ефективність **М.п.** залежить від системності й комплексності проведення розроблених заходів. Основними її інструментами є: чинне законодавство; ЗМІ; освіта; наука; техніка; мовний вибір владних політ. сил і под. /С. Наумкина, С. Ростецька/

Моделі голосування (лат. *modulus* – міра, аналог, зразок) – відображення особливостей електоральної поведінки громадян, що виявляється у здійсненні чи ухилянні від здійснення акту волевиявлення під впливом певного комплексу чинників. Є дві осн. **М.г.** (за Ю. Гудіною), які, об'єднуючи різні теорії виборчої поведінки, характеризують особливості поведінки виборців під час виборчих кампаній та здійснення акту волевиявлення: *раціональні М.г.* (Е. Даунс, М. Фіорина, М. Ослон та ін.); *експресивні М.г.* (П. Лазарсфельд, Г. Алмонд, С. Верба та ін.).

У межах *раціональних М.г.* виділяють теорію «розрахунку голосів» Е. Даунса, яка трактує електоральну поведінку виборця з погляду раціон. оцінки ним власних перспектив у разі приходу до влади тієї певної політ. сили. Відповідно до цього голос виборця – це своєрідний «внесок», який він робить для отримання бажаного результату. Сама ж можливість участі у голосуванні вираховується виборцем із співвідношення чинників «корисність – затрати». Якщо час і зусилля, які витрачає виборець для отримання й аналізу інформації про суб'єктів виборчого процесу та відвідування виборчої дільниці переважають очікувану корисність від результату волевиявлення, то ви-

борець не бере участі у голосуванні. Враховуючи очевидний факт, що освіченість дає змогу виборцю затрачати менше зусиль для збирання та аналізу інформації про виборчий процес та його суб'єктів, прихильники раціональної моделі голосування наголошують на тому, що ймовірність участі у виборах освічених людей значно вища, ніж менш освічених.

На думку М. Фіорини, який переосмислив і доповнив теорію Е. Даунса, на вибір громадян впливає стан економіки. При цьому виборець може оцінювати власне екон. становище (егоцентричне голосування) або стан нац. економіки загалом (соціотропне голосування).

Аналізуючи раціональну **М.г.**, варто зазначити, що крім екон. чинників, на волевиявлення громадян впливають й ін. чинники, що приносять користь від голосування (престиж, соц. статус тощо). Однак відкритим залишається питання: при прийнятті рішення про вибір під час голосування виборець керується рівнем успішності екон. діяльності влади у минулому, чи очікуванням й сподіваннями на майбутні екон. досягнення певної політ. сили в разі її обрання?

У межах *експресивних М.г.* науковці виділяють два осн. підходи: *демогр.* і *соц-психол.* *Демогр. підхід* пояснює виборчу поведінку громадян такими чинниками, як вік, стать, освіта, соц. статус, місце проживання тощо. Вважається також, що значний вплив на голосування справляє солідарність виборця з певною сусп. групою. Крім того, особливо вагомим є вплив освіти на поведінку виборця, бо від неї залежить і хар-р багатьох ін. чинників, що визначають особливості волевиявлення громадян. Представники *соц-психол. підходу* хоч і визнають за соц-екон. чинниками певний вплив на поведінку виборців, пріоритетність у формуванні електоральної поведінки віддають внутр. установкам людини, які були сформовані у процесі соціалізації. Тобто вирішальний вплив на поведінку виборців та голосування здійснюють психол. особливості людини, її досвід та рівень політ. культури.

Усі чинники, які впливають на хар-р поведінки виборців та визначають їхню **М.г.**, мож-

на поділити на чотири групи: 1) *суб'єктивні* – чинники, які є характеристиками самих виборців і визначають рівень їхньої політ. участі; 2) *об'єктивні* – чинники, які характеризують ситуацію в країні загалом і виборчий процес зокрема; 3) *кон'юнктурні* – чинники, які складаються під впливом збігу обставин; 4) *ініціативні* – чинники, які є результатом впливу на виборців інших суб'єктів виборчого процесу.

Серед *суб'єктивних чинників* можна виділити такі дві підгрупи: демогр. і ментально-психол. *Демогр.* чинники: вік, стать, рівень доходів і соц. статус, місце проживання; *ментально-психол.* чинники: освіта та рівень політ. культури. *Об'єктивні чинники* діляться на підгрупи: соц., екон. та політ. Найвагомішими як серед об'єктивних чинників, так і загалом, є *політ. чинники*. Їх також можна поділити на: чинники, що характеризують стан політики у д-ві загалом; чинники, що характеризують особливості виборчого процесу; техн. чинники.

Впливає на *М.г.* і третя група чинників – *кон'юнктурні*, які виникають за певного збігу обставин (погана погода під час голосування, або ж, навпаки, гарна погода у сезон сільсько-господарських робіт; хвороби, смерть рідних і близьких, загублені чи забуті документи тощо). Під *ініціативною* групою чинників розуміють цілеспрямований вплив окремих політ. сил на електорат з метою збільшення чи зменшення явки на виборах. Тобто існує велика к-сть чинників, які впливають на хар-р голосування у певній країні. Однак їхній вплив може проявлятися по-різному. В одних ситуаціях вони можуть по-одному впливати на рівень електоральної участі, а в ін. – призводити до протилежних результатів. Усе залежить від специфіки конкретної ситуації, країни, електорату. /М. Бучин/

Модерна держава (фр. *moderne* – сучасна, новітна) – поняття, що використовують у контексті теорій модернізації, націоналізму, модерністського та постмодерністського дискурсу для означення етапу в іст. еволюції д-ви, що розпочався в новоєвроп. час і став продуктом трансформації европ. монархії в

епоху бурж. революцій. Формування та функціонування *М.д.* ґрунтувалось на принципі громадянства (змінив принцип підданства в абсолютистських монархіях) та суверенітеті політ. нації як сукупності людей, котрі мають громадян. права і відчують належність до певної культ. спільноти. Громадян. сусп-во та політ. нація структурно сформували *М.д.* Взаємозв'язок процесів державотворення та формування політ. нації, нац. ідентичність консолідували соц. і політ. спільність громадян та легітимізували монополію д-ви над засобами насилля, її право здійснювати зовн. політику (часто експансіоністську) в ім'я інтересів нації. Тому *М.д.* закономірно називають нац. д-вою, д-вою-нацією. *М.д.* стали основою формування Вестфальської системи міжнар. відносин, головні принципи якої – повага до суверенітету та визнання чітко зафіксованих територіальних кордонів. Останні визначали сферу монопольного здійснення держ. влади, санкціонованої законом. *М.д.* характеризувалась врядуванням над усіма громадянами, які населяли певну територію без посередництва місц. правителів чи реліг. корпорацій, характерного для попереднього етапу. Інституційні ознаки *М.д.*: 1) наявність раціональної деперсоніфікованої бюрокр. системи врядування, фахового бюрокр. апарату, що здійснює владу в межах територіальних кордонів та чітко окреслених законом обмежень, і позбавлений впливу станових, родинних чи особистих зв'язків (М. Вебер, П. Штомпка, Т. Парсонс, Ф. Фукуяма та ін.); 2) суверенітет народу, нац. спільноті (на відміну від суверенітету монарха в домодерний період), який реалізується через представницькі ін-ти та виборчі процедури; 3) верховенство права, конституціоналізм. Це дає змогу визначити *М.д.* в її еволюції також як правову демокр. д-ву. Умовами виникнення новоєвроп. *М.д.* були розвиток та експансія капіталіст. системи господарювання, індустріалізація й урбанізація европ. сусп-в, їхня секуляризація, поширення ідеології просвітництва і гуманізму. Модель *М.д.* стала універсальною і поширилась у XIX-XX ст. далеко за межами Європи. Глобалістські теорії на суч. етапі об-

ґрунтують тезу про кризу М.д. (нац.) під впливом транснаціоналізації світу та мультикультуралізму (У. Бек, К. Омае та ін.). Поняття часто використовують як синонім ефективної д-ви, що відповідає вимогам часу і готова до змін і цивілізаційних викликів. /Л. Угрин/

Модернізація мотивована – модернізація, яка відбувається для задоволення певних потреб. Мотив – це спонукання до діяльності, пов'язаної зі задоволенням потреб суб'єкта; сукупність зовн. або внутр. умов, що сприяють активності суб'єкта і визначають її спрямованість. Мотиви виконують різноманітні ф-ції: визначають поведінку людини, певної групи, зокрема, політ. еліти; спрямовують дії в певному напрямі; спонукають до дій та ін. Прагнення України до євроінтеграції – спонукальний мотив до політ. та соц.-екон. модернізації. Оскільки від євроінтеграції різні групи населення очікують отримати певну вигоду, покращити своє життя, задовольнити потреби, то таку модернізацію можна вважати мотивованою.

М.м. може бути і органічною, і неорганічною. Неорганічною – у тому випадку, коли лише частина сусп-ва, напр., еліта, а не все сусп-во (чи його більшість) прагне змін, модернізації заради задоволення власних потреб. У цьому випадку, незважаючи на неготовність сусп-ва до змін, політ. еліта, яка намагається здійснити модернізацію, штучно прискорює модернізаційні процеси. Так, у роки «холодної війни» суперд-ви підтримували окремі режими лише за певних умов. Еліта, що прагнула зберегти владу, здійснювала певні реформи, частину з яких негативно сприймало населення. Це спричинило провали модернізації. Збереження й утримання влади було мотивом, що змушував еліту виконувати умови, які диктували суперд-ви, без урахування менталітету, культ. особливостей та інтересів власного народу. **М.м.** неорганічна може мати імітаційний хар-р. Хар-р модернізації залежить переважно від політ. еліти, її інтересів.

Приклад мотивованої органічної модернізації – модернізація, що здійснювалася в

кін. ХХ ст. у кол. соціаліст. країнах Центр. та Сх. Європи і Прибалтійських республік кол. СРСР. І еліта, і більшість населення цих країн були готові до політ. і екон., соц. модернізації (ціннісна система, екон. поведінка, політ. культура, свідомість були такими, котрі давали змогу швидко інтегруватися в демокр. співт-во). Членство в ЄС та НАТО не лише збільшило можливість швидко вирішити екон., соц. проблеми, демократизувати сусп-во, а й давало гарантії безпеки. За А. Маслоу, потреба в безпеці – осн. потреба. До категорії безпекових потреб учений зараховує не лише власне потребу в безпеці, а й потребу в стабільності, захисті, свободі від страху, тривоги і хаосу, потребу в порядку, законності і та ін. Для задоволення базових потреб необхідні певні соц. умови. Це, на думку А. Маслоу: свобода слова; свобода вибору діяльності (людина вільна робити все, що захоче, аби лише її дії не завдавали шкоди ін. людям); свобода самовираження; право на дослідницьку активність і отримання інформації; право на самозахист, а також соц. устрій, який характеризується справедливістю, чесністю та порядком. Модернізація в кін. ХХ ст. Польщі, Чехії, Угорщини, Латвії, Литви, Естонії та ін. кол. соціаліст. країн, допомогла громадянам цих країн задовольнити осн. потреби.

До модернізації сусп-ва спонукають різні мотиви. Полімотивованість може породжувати мотиваційні конфлікти суб'єктів модернізації. К. Левін розглядав три гол. варіанти мотиваційних конфліктів: 1) людина змушена вибирати між альтернативами, котрі є однаково привабливі, але виключають одна одну; мотиви несумісних дій актуалізуються водночас і мають однакову силу; 2) вибір здійснюють між двома непривабливими можливостями; 3) одна й та сама ціль однаково приваблива і неприваблива; внутр. б-ба в цьому випадку пов'язана зі зважуванням усіх «за» і «проти». Євроінтеграція України породжує мотиваційний конфлікт в Україні третього типу. Євроінтеграція – водночас і приваблива, і неприваблива мета для частини правлячої еліти України. Непривабливість євроінтеграції для частини політ. еліти зумовлена невідповід-

ністю певних перетворень, котрі є умовою євроінтеграції, її інтересам. Спонукальною причиною **М.м.** може бути «виклик». Поняття «виклик» у наук. обіг ввів А. Дж. Тойнбі, концепція якого викладена в праці «Виклик-і-Відповідь» і значно вплинула на формування уявлень про модернізацію. Учений вважав, що відповіддю на виклик сусп-во вирішує завдання, яке постало перед ним, і тим самим переводить себе у вищий і досконаліший з погляду ускладнення структури, стан. На думку А. Дж. Тойбі, відсутність викликів означає відсутність стимулів до зростання та розвитку. Поняття «виклик» має кілька значень, у т.ч. такі: заклик до б-би; змагання, або ж учинок, що оцінюється як оголошення б-би. Відповідь на виклик – це або збереження певного стану речей (збереження незалежності, суверенітету, цінностей, ідентичності та ін.), або ж модернізація, перетворення, котрі відповідають змінам зовн. і внутр. середовища. Рос. дослідниця В. Федотова вважає: виклик – це передусім той зовн. вплив, який здатний створити у країні внутр. імпульс власного розвитку. Виклики, котрі спонукають до мотивованої модернізації можуть бути різними: війна; гонка озброєнь; зміна режиму чи соц.-політ. нестабільність у сусідніх д-вах; вищий рівень розвитку в ін. д-вах та зростання привабливості цих д-в, що призводить до зростання к-сті емігрантів; утворення союзів д-в та військ.-політ. союзів; зміни світового устрою і под. Хар-р та особливості відповіді на різні виклики встановлюються певними мотивами. Ці мотиви визначають особливості мотиваційної модернізації. /О. Кіндратець/

«Мозкові центри» (англ. *think tanks, brains trust*) – недержавні наук.-досл. орг-ції, які реалізують оригінальні дослідження та освітні програми, спрямовані на навчання та здійснення впливу на політиків і осіб, які формують громад. думку зі широкого кола екон., соц., політ., екол. питань і проблем безпеки.

Аналіт. потенціал д-ви не може бути зосереджений лише в елітних групах, що є близькими до управл. структур. Його осн. частиною володіє експертно-аналіт. спільнота, яка своїм

сукупним інтелект. потенціалом може підкріплювати й підживлювати осіб, які приймають управл. рішення. Для політиків у всьому світі заг. є проблема використання експертних знань та оцінок у процесі прийняття політ. рішень. Д-ві потрібна основна інформація про сусп-во, яким вона управляє, про способи реалізації його поточної політики на практиці та існуючі до них альтернативи, а також про можливі негаразди і наслідки проведення тих чи ін. дій. У результаті свого домінуючого становища серед суб'єктів зовнішньополіт. взаємодії вона може отримувати таку інформацію з різних джерел: від академ. установ, так і від дослідн. центрів і міжнар. агенцій.

Попит на інформацію, як засіб прийняття суч. адекватних рішень, суттєво допоміг створенню та розвитку незалежних наук.-дослідн. центрів США, відомих як «**М.ц.**». Не зважаючи на широку зацікавленість даними питаннями, наук.-політ. спільнота нині не може дійти єдиної думки стосовно часових меж утворення перших «**М.ц.**» та питання щодо уніфікації їхніх істотних ознак. Термін «**М.ц.**» уперше почали використовувати в США у роки Другої світ. війни для позначення надійно захищеного укриття, де вчені й воєначальники могли би зустрічатися для обговорення стратег. питань. І, тільки з часом, це досить вузьке тлумачення «**М.ц.**» змінилося, оскільки з моменту їхньої появи утворилося понад 2 тис. подібних орг-цій, що знаходяться у США і здійснюють політ. аналіз, а також бл. 2500 подібних ін-тів по всьому світу.

Дж. Макган відзначає, що «**М.ц.**» представляють собою різнорідну сукупність ін-тів, які різняться за розмірами, фінансуванням, структурою та сферою діяльності. Ті з них, які не пов'язані з академ. установами, політ. партіями чи групами за інтересами, це – автономні або незалежні «think tanks».

За відсутності загальновибраного визначення даного терміну, найбільшого поширення набуло запропоноване Програмою розвитку ООН (ПРООН). «**М.ц.**» тут названо орг-ції, які проводять дослідження і висувають пропозиції з різних питань політики. Подібні

установи є мостом між науковими колами і владою.

Найбільш поширена дефініція «**М.ц.**» – незалежні ін-ти або орг-ції, які, в першу чергу здійснюють політ.-орієнтовані дослідження, результати яких мають ціль заповнити порожнину між наук. теоріями та практикою політиків і втілюють ідеї у реальні акції (іноді лише за допомогою моделей, проектних пропозицій і т.і.), репрезентуючи свою точку зору.

Ідейний продукт «**М.ц.**» – прикладна політ. експертиза, аналіт. статті та фундамент. теорет. праці, основною ознакою яких є націленість на створення стратег. прогнозу, обґрунтована конкретними уявленнями про бажані соц.-екон. та політ. результати. Саме у цьому полягає відмінність продукції «**М.ц.**» від власне академ. досліджень. Стратег. політ. спрямованість робіт свідомо (залежно від ситуації) афішується або маскується. Часто справжні наук. теорії створюються аналітиками «**М.ц.**» і є «побічним» результатом діяльності таких структур, бо мають можливість як відповідати, так і не відповідати політ. вимогам замовника.

«**М.ц.**» – унікальне явище амер. культури, і в ін. соціокульт. умовах цей модельний прототип відтворити неможливо. У жодній країні світу не була повторена амер. модель аналіт. центрів, які обслуговують ухвалення політ. рішень. Саме в США склалося чітке уявлення про те, яким вимогам повинні відповідати ці орг-ції. Передбачається, що вони повинні бути вільними від втручання уряду, політ. партій і корпорацій (чи приватних осіб, що представляють їхні інтереси). Некомерц. хар-р діяльності «**М.ц.**» свідчить про те, що вони працюють на благо всього сусп-ва, виконують особливу місію, напр., роблять публ. політику ефективною, полегшують процес ухвалення урядом рішень з ключових проблем розвитку сусп-ва, роблячи цей процес прозорим для громадськості.

«**М.ц.**» спеціалізуються на вивченні геополіт. міжнар. питань і лобіюванні суч. глобал. моделі світу. Усі ці інтелект. центри або «банки мізків», як їх називають в США,

об'єднують кращих людей у різних сферах за умови, що ті будуть діяти відповідно до осн. політ. цілей глобалістів: створення світового приватного уряду, систематичного руйнування структур усіх суверенних нац. д-в (хоча зрозуміло, що не всі одночасно і не всі однаково), соціокульт. стандартизації, запровадження спекулятивно-лихварської системи, формування світової громад. думки через могутність психол. впливу планетарного масштабу й управління системою глобал. війни, яка б об'єднувала маси за допомогою постійного спрямування на якогось «зовн. ворога», реального або уявного. /Н. Ржевська/

Молодіжна громадська організація – громад. об'єднання, яке ставить за мету здійснення діяльності, спрямованої на задоволення і захист законних соц., екон., творчих, духовних та ін. спільних інтересів громадян віком від 14 до 35 років. Особливою ознакою суч. демокр. д-в є розгалужена мережа **М.г.о.** різноманітного спрямування (екологічні, спортивні, наукові тощо). **М.г.о.** як ін-ти громадян сусп-ва виступають об'єднуючою ланкою між громадянами і держ. владою. З цієї точки зору, ступінь поширення **М.г.о.** та рівень залученості в них громадян може розглядатись як один із осн. показників розвинутості громадян. сусп-ва, хоча, безумовно, не слід використовувати тільки кількісні показники, а враховувати й якісні характеристики **М.г.о.** (системність роботи, рівень авторитетності, професіоналізм, вчасне виконання програм тощо). На відміну від політ. партій, **М.г.о.** не претендують на безпосередню участь у реалізації владних повноважень і не борються за владу. **М.г.о.** включаються у політ. діяльність у тій мірі, на скільки це потрібно для вирішення завдань, що лежать в екон., соц., культ., екол. та ін. сферах. **М.г.о.** відіграють важливу роль у процесі виховання молоді, займають дієву позицію у політ. процесах сусп-ва. Ступінь впливу різноманітних **М.г.о.** на політ. процеси різна. Реалізуючи громад. ініціативи **М.г.о.** намагаються заповнити ті ніші, в яких д-ва відмовилася надавати послуги, за які вона несла раніше відповідальність. **М.г.о.**

інформують громадськість та посилюють відповідальність влади за прийняті рішення. Для цього **М.г.о.** можуть залучати значні ресурси з різних джерел: самофінансування, грантова та ін. підтримка. /Я. Ярош/

Монархізм – ідеологія, рух і соц. спрямування діяльності метою якої є встановлення, існування, збереження та розвиток монархії. З точки зору **М.** монархія як форма правління є системою влади, непохідною від яких би то не було земних інституцій і надана сакральним шляхом. Монарх, відповідно до такої концепції, отримує владу від Бога по праву народження. За цією ознакою монархисти відрізняють монархію від республіки, де верховна держ. влада дається людині в результаті консенсусу, тобто загальних виборів і аристократії, де верховна влада належить меншості знатних представників сусп-ва. Монарх для монархіста в першу чергу етичний, а не юридичний і не фактичний сюзерен. Монархія вважається монархістами «богоугодною» формою держ. устрою, тоді як республіка – «вигадкою диявола». Монархисти переконані, що саме монархія як форма правління може забезпечити єдність сусп-ва та д-ви і, як наслідок, міцність системи влади; монарх має панівне становище за будь-яку політ. силу або партію і тому є неупередженою політ. фігурою; за часів дієвості монархії більше спроможності здійснити довготривалі кардинальні перетворення, необхідні в довгостроковій перспективі, для розвитку д-ви та сусп-ва; монарх значно більше, аніж обраний керівник д-ви, усвідомлює свою відповідальність за керовану ним д-ву; монарх, як правило, з дитинства виховується з урахуванням державницьких позицій і того, що в майбутньому він стане верховним правителем д-ви. Це дозволяє йому розвивати якості, необхідні для такої посади і гарантує, що влада в ході псевдодемокр. махінацій не отримає особа некомпетентна або зловмисна; заміщення влади відбувається не за здібностями кандидата, а завдяки випадку народження, що знижує можливість проникнення у владу людей, для яких влада є самоціллю.

В суч. д-вах світу монархисти не беруть активну участь в б-бі політ. партій, вважаючи, що цей шлях не веде до досягнення мети відродження монархії, але активно діють в сусп. житті: проводяться іст. та просвітницькі заходи, спільні акції для потреб дітей з бідних сімей, заходи для військовослужбовців. В багатьох демокр. країнах Європи – кол. монархія, **М.** став синонімом благодійності та шляхетності у ставленні до сусп-ва. Див.: *Монархія /О. Лозовицький/*

Монархія (грец. *μοναρχία* – єдиновладдя) – одна з форм держ. правління. Сутнісною характеристикою **М.** є концентрація, зосередження в руках одного особи – монарха – верховної влади, яка передається в спадщину. **М.** із точки зору монархістів – принцип верховної влади, що ґрунтується на виконанні монархом волі Бога, від якого надано йому влада. За цією ознакою монархисти відрізняють **М.** від республіки (де верховна держ. влада дається людині в результаті консенсусу – загальних виборів) і аристократії (де верховна влада належить меншості шляхетних представників сусп-ва). Монарх для монархіста – в першу чергу моральний авторитет, а не юридичний. Відповідно, **М.** вважається «богоугодною» формою держ. устрою, в той час як республіка нерідко – «вигадкою диявола».

Відрізняють *абсолютну (необмежену)* і *конституційну (обмежену)* **М.** При абсолютній **М.** всевладдя глави д-ви не обмежене конституцією. *Абсолютна М.* характеризується наступними основними ознаками: зосередження законодавчої, виконавчої та судової влади в руках спадкового монарха; право монарха розпоряджатися податковою системою і держ. фінансами; наявність розгалуженого чиновницько-бюрократичного апарату, що здійснює від імені монарха управлінські, фінансові, судові та ін. ф-ції; централізація, уніфікація та регламентація держ. і місц. управління, територіального розподілу, наявність постійних армії і поліції; регламентація всіх видів служби та станового положення. Така форма правління майже зникла з арени сучасного політ. життя. При *конституційній (обмеженій)* **М.** влада монарха обмежена так, що в

деяких, або у всіх сферах держ. влади він не володіє верховними повноваженнями. Правові обмеження на владу монарха можуть бути закріплені у вищих законах, таких, як конституція або статuti, або в прецедентних рішеннях, винесених верховними судовими інстанціями. Суттєвою ознакою конституційної **М.** є те, що статус монарха обмежений не лише формально-юридично, а й фактично. Конституційні **М.** поділяються на два види: *дуалістичні* та *парламентарні*, залежно від ступеня обмеження повноважень глави д-ви. І в тих, і в ін., монарх ділить владу з парламентом, але в той час як у перших за ним залишається вся виконавча влада, у других вона здійснюється урядом, відповідальним перед парламентом. У дуалістичної **М.** звичайним юрид. способом обмеження влади монарха є постанова, що ніяке його повеління не має сили, поки воно не підтверджено відповідним міністром. При цьому міністри відповідальні лише перед самим монархом, і ним же призначаються або звільнюються. У таких д-вах обов'язок монарха підкорятися парламенту в законодавчій сфері забезпечується правом парламенту втувати бюджет. Приклади дуалістичної **М.**: Кувейт, ОАЕ, Люксембург, Ліхтенштейн, Монако, Йорданія, Марокко. При парламентарної **М.** влада монарха не поширюється на законодавчу й виконавчу гілки влади. Законодавча влада перебуває у парламенту, а виконавча – в уряді, який утворюється на основі парламентської більшості, а отже, відповідальний перед органом, що його обрав, тобто парламентом, а не монархом. Монарх підзвітний законодавчим і виконавчим органам держ. влади. Тому всі видавані їм розпорядження підтверджуються главою виконавчої влади й лише після цього набувають чинності закону. Конституційними монархіями є сьогодні Велика Британія, Бельгія, Норвегія, Швеція, Данія, Голландія, Іспанія, Японія й деякі ін. Роль монарха в них, по-перше, чисто символічна. Він присутній на святкових заходах і церемоніях, персоналіфікуючи символ єдності й згуртованості нації. По-друге, монархи, що стоять над парт. інтересами, виступають у політ. і громад. житті країни як верховні арбітри і з появою різних

великих політ. проблем вони намагаються їх розв'язати шляхом консультацій із лідерами політ. партій, виступаючи значною силою соц.-політ. розвитку д-ви й сусп.-ва. Див.: *Монархізм* /*М. Требін*/

Мондіалізм (лат. *mundi*, фр. *monde* – світ) – сусп.-соц. рух за об'єднання світу та його окремих регіонів на федеративній основі зі загальним всесвітнім урядом, що є необхідною умовою для створення постіндустріального сусп.-ва. **М.** – англ. варіант фр. слова «мондіалізація» (*mondialisation*). Іноді це поняття плутають з явищем глобалізації. Поняття глобалізації належить до екон. сфери процесів глобалізації, а мондіалізація – до глобалізації сусп.-політ. На поч. термін «мондіалізація» використовували стосовно міст або муніципалітетів, котрі проголошували себе містами «громадян світу», виявляючи, у такий спосіб, небайдужість до світових проблем і бажання розділити відповідальність за долю людства. Ідею запропонував самопроголошений «громадянин світу» Г. Девіс 1949 р. як логічне продовження ідеї самопроголошених світових громадян і підтримана Р. Сарразаком, колишнім лідером фр. руху Опору, що 1945 р. створив Людський фронт громадян миру. Першим «всесвітнім містом» 20.07.1949 р. стало фр. містечко Каор (бл. 20 тис. мешканців) – столиця департаменту Ло. Сотні ін. міст «мондіалізувались» упродовж кількох наступних років, переважно у Франції, а згодом і за кордоном, у т. ч. багато нім. міст, а також Хіросіму та Нагасакі. Під **М.** можна також розуміти становище, коли світовою політикою керує лише один полюс сили за домінування країни, інтереси якої практично збігаються зі встановленням **М.** у світі. Це також доктрина, згідно з котрою нац. і держ. не мають права на існування, або, принаймні, є другорядними. Основами стають світова економіка і торгівля, що в ідеалі мають бути майже абсолютно вільними від нац. обмежень. Вагомість конкретної країни в світі визначається лише її економікою, особливою роль відіграють фінансові наддерж. та силові структури. Його достоїнства: зниження міжнар. напруги; уніфікація законодавств,

популярних товарів і головних елементів системи обслуговування населення; висока продуктивність у створенні ідей, наук.-техн. винаходів і відкриттів; небачені раніше в історії перспективи для творчості й особистого саморозвитку людей; створення достатку споживчих товарів у всіх країнах системи, зокрема в тих, які перейшли від ізоляціонізму; принципова доступність усіх товарів і технологій навіть у бідних країнах світу. Одночасно світоустрій **М.** вигідний сильним країнам і невигідний слабким. Підсилюючи одних і послабляючи ін., він збільшує розрив рівня життя в різних країнах, і єдиним шансом особового й інтелектуального зростання для населення стає еміграція до заможної д-ви; встановлює ефективніший контроль провідних країн світу над природними ресурсами, навіть у випадок їх розміщення на території ін. д-в. Окрім того, навіть формальне дотримання демокр. цінностей не завжди означає процвітання країни та її громадян, а **М.** не містить жодних запобіжників проти настання криз, війн та зубожіння населення.

Суч. **М.** – рух, що втілює солідарність пуляцій на землі, який спрямований на встановлення наддерж. законів і федеративної структури на планеті, за поваги до різноманіття культур і особистостей. Рух **М.** виступає за утворення нової політ. орг-ції, що керуватиме людством, перемістивши частини нац. суверенітетів до Всесвітнього федерального департаменту, Світового федерального уряду та Світового федерального суду. Департамент вирішував би загальні повсякденні проблеми людства, такі як голод, дефіцит прісної води, війни, миротворчість, забруднення довкілля й електроенергія. Президента Світового федерального уряду обирали би громадяни прямим голосуванням, подібно до президентської республіки. **М.** неможливий без підписання всіма д-вами відповідних законів або міжнар. договорів, що мають законодавчу силу. /О. Лозовицький/

Моніторинг політичний (англ. *monitor* – контролювати, перевіряти) – спец. організована і постійно діюча система спостереження,

збору та поширення інформації за станом політ. об'єктів, явищ, процесів з метою їх оцінювання, контролю, прогнозування. Об'єкти **М.п.** – політ. процеси та події (виборчі компанії, політ. конфлікти тощо), діяльність політ. партій, рухів, їхніх лідерів та ін. Під час проведення **М.п.**, окрім спостереження, використовують широке коло методів соціол. досліджень – інтерв'ю, анкетування, експертні оцінки, аналіз документальних джерел, вивчення матеріалів преси, контент-аналіз основних політ. документів, виступів лідерів, вивчення політ. біографій, кейс-стаді. Можливості **М.п.** значно розширюються за використання комп'ютерних технологій, у т.ч. для систематизації, опрацювання інформації та створення баз даних.

М.п. здійснюють поетапно. Спочатку формулюють проблемну ситуацію, обирають об'єкт і предмет **М.п.**, уточнюють цілі й завдання, визначають хронологічні межі відстежування, формулюють гіпотезу дослідження, яка потребує відповідного емпіричного матеріалу для порівн. аналізу, і відкидає другорядну, опосередковану інформацію. Розробляють стратегічний план дослідження. Далі визначають і класифікують джерела отримання інформації, методи її систематизації й опрацювання. Велике значення має вибір оптимального варіанту форми, змісту та періодичності підсумкових матеріалів.

До **М.п.** висувають такі вимоги: *достовірність* – використання інформ. даних та системи моніторингових показників (індикаторів), що найповніше і найдостовірніше характеризують досліджуване явище; *оперативність* – орієнтація на скорочення часу збору й опрацювання інформації з метою можливості прийняття екстрених управлінських рішень, коли того потребує ситуація; *систематичність* – здійснення **М.п.** упродовж більш-менш тривалого терміну з певними інтервалами збору інформації. Щодо стратегічного планування, тривалість **М.п.** повинна перевищувати період, на який розроблено стратегію, оскільки до завдання **М.п.** входить не лише поточне спостереження й оцінка реалізації стратегії, а й оцінка результативності досягнення страте-

гічних цілей і виявлення нових проблем стратегічного хар-ру; *комплексність* – одночасне відстеження динаміки показників, котрі характеризують різні сторони розвитку об'єкта (можливий і моніторинг кожного окремо взятого показника, і зведення їх в інтегральний показник, що дає змогу розглянути процес реалізації стратегії загалом), незалежність і об'єктивність.

Система **М.п.** не повинна залежати від суб'єктивних чинників, у вигляді яких можна розглядати політ. інтереси, оскільки в ін. випадку не виконується вимога об'єктивності й достовірності. Принципи ведення **М.п.** – цілеспрямованість, комплексність оцінки, принципи тотожності, системності, репрезентативності, економічності, максимальної інформативності результатів. Серед ін. принципів **М.п.** виокремимо: безперервність спостереження за об'єктом; періодичність зняття інформації про зміни, котрі трапляються в об'єкті; порівняність застосовуваних показників **М.п.** у часі. **М.п.** допомагає здійснити процеси, що відбуваються у політ. сфері сусп-ва, передбачуванішими і керованими, такими, які відповідають очікуванням сусп-ва. /*М. Требін*/

Мораль етнічна – одна з форм сусп. свідомості (цілісність якої складають політична, правова, наукова, релігійна, моральна та побутова форми сусп. свідомості), що проявляється у притаманній певному етносу сукупності моральних норм, санкцій, оцінок, наказів, взірців поведінки; предмет спец. вивчення етики та соціології моралі. Як різновидність типу нормативного регулювання мораль етнічна становить основу підтримки та забезпечення життєздатності етносоціальної системи, що її породжує. Вона регулює, впорядковує, оформлює, оцінює взаємодії та поведінку представників етнічної спільноти, забезпечує виконання відповідних етнічних форм поведінки та діяльності. Морально-етнічні норми відтворюються повсякденно у процесі взаємодії та спілкування людей певної етн. групи через силу масових звичок, велінь та оцінок сусп. думки, переконань і спонукань, що ви-

никають у людей внаслідок зростання їх національної свідомості. Вони віддзеркалюють життєво-практ. та іст. досвід безпосередньо у етносоціальних та індивідуальних уявленнях, почуттях і волі. Як предмет вивчення **М.е.** було майже невідоме в радян. л-рі поняття, хоча в той же час розглядалися такі різновидності моральних форм, як класова мораль, професійна мораль тощо. Навіть вже на пострадян. просторі в науковій та побутовій свідомості продовжують діяти стереотипи космополітичності, за якими загальнолюдські цінності сприймаються і пропагуються привабливіше, аніж національні. Отже, відродження нац. цінностей, вагомою складовою яких є етнічні моральні цінності, – це в цілому завдання нац.-культ. відродження. /*Е. Афонін*/

Мораль суспільна – система етичних норм, правил поведінки, що склалися у сусп-ві на основі традиц. духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громад. обов'язок, совість, справедливість. Дослідження моральних засад сусп. життя має давню історію, в суч. контексті вони визначаються як «публічна мораль» (Т. Нагель, А. Разін, Р. Рорті), «соціальна етика» (А. Ріх) або «інституційна етика» (Р. Хардін). Соц.-філос. та мор.-етична категорія **М.с.** позначає ціннісні установки та орієнтації соціуму, які об'єктивуються в певній політико-правовій системі. Існує етична традиція, згідно з якою мораль сусп. та індивід. не лише термінологічно розмежовуються, але й різко протиставляються у зв'язку з тим, що окремі невідворотні прояви **М.с.** (соц. етики) не можуть бути морально обґрунтовані, отже, не повинні називатися мораллю взагалі (Е. Левінас, З. Бауман та ін.). У зв'язку з механізмами відображення евангельської етики в сусп. практиці цей феномен комплексно вивчався з теологічних позицій (Дж. Хелден, Д. Холенбах, А. Кураєв). У контексті розмежування публічної та приватної моралі поняття «**М.с.**» розуміють як сукупність моральних нормативів, які задають межі допустимого при здійсненні індивідами соц.-рольових ф-цій, та як систему

цінностей, що сприяє досягненню порозуміння між людьми, які мають антагоністичні індивідуальні уявлення про сенс та цінність людського життя. **М.с.** розглядається дослідниками також як певна система принципів та ідеалів – феномен вищого порядку, якому притаманне визнання усім сусп-вом або його переважною більшістю відповідної системи цінностей та правил поведінки, що склалися внаслідок загальносуспільного мовчазного консенсусу. Існують спроби (проекти) побудови такого бачення феномену **М.с.**, яке було б цілісним, конструктивним, нормативним та загальнозначимим (Р. Апресян та ін.). У 2003 р. **М.с.** була введена в законодавче поле і стала об'єктом правового захисту в укр. сусп-ві.

Донині точиться наук. дискусія щодо змісту та співвідношення понять «сусп. мораль», «громадська мораль», «моральні засади сусп-ва». Критеріями розрізнення сусп. моралі, індивідуальної та загальнолюдської можна вважати призначення моральних норм (забезпечення спільного блага на відповідному рівні – індивідуальному, сусп. або загальнолюдському) та предмет моральної регуляції (поведінка людей як особливих біосоціодуховних істот, здатних до вибору та наділених індивід. особистісними якостями та характеристиками, поведінка індивідів як учасників сусп. відносин, функціонування сусп-ва в цілому). Дискусійним також є питання щодо меж і критеріїв моральної оцінки та відповідного сусп. цензурування творів мистецтва й усієї сукупності ін. культурних явищ.

Відповідно до укр. законодавства змістом держ. політики у сфері захисту **М.с.** є створення необхідних прав., екон. та організаційних умов, які сприяють реалізації права на інформ. простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення. Осн. напрямками держ. регулювання обігу інформаційної продукції, що негативно впливає на **М.с.** є: формування єдиної комплексної системи забезпечення захисту моральних засад і утвердження здорового способу життя у сфері інформ. діяльності, освіти та культури; недопущення пропаганди в електрон. та ін.

ЗМІ культуру насильства, жорстокості, поширення порнографії; впровадження експертної оцінки відео-, аудіо-, друк. інформації та інформації на електрон. носіях, розроблення механізмів і методик віднесення її до такої, що завдає шкоди **М.с.**; підтримка нац. культури, мистецтва, кінематографії, книговидання, поліпшення системи пропаганди кращих зразків світової л-ри, культури та мистецтва; заборона демонстрації неліцензійної аудіо-, відеопродукції на всіх нац. телерадіокомпаніях; встановлення контролю за обігом продукції, що становить загрозу **М.с.**; приєднання до міжнар. договорів із питання захисту **М.с.** /О. Павлишин/

Мультикультуралізм – стан, процеси, ідеологія та політика визнання культ. розмаїття, співіснування в одному сусп-ві багатьох культур, шанобливе ставлення більшості населення до меншин, однаковий статус різних культ. традицій, право індивіда на вибір ідентичності, культ., політ., ідеолог., реліг. плюралізм, визнання прав меншин на сусп. і держ. рівні. Поняття «**М.**», за одними відомостями, ввійшло до наук. обігу 1957 р., коли постала потреба схарактеризувати політику Швейцарії, спрямовану на формування єдиної нації з різних етнокульт. спільнот. За ін. – з'явилося в Канаді в 60-х рр. XX ст. на позначення стану етнокульт., расової, реліг. різноманітності населення країни. У Канаді 1971 р. після масових заворушень у Квебеку, фр. мова отримала статус другої офіц. мови. Представники ін. етнічних груп також вимагали приділити увагу їхній культурі. У 1971 р. **М.** став офіц. терміном, що позначав новий уряд. курс Канади і потрапив до всіх словників. Згодом доктрину **М.** проголошено в Австралії (1973) та Швейцарії (1975). Ця концепція широко представлена в політ. практиці США. Сьогодні **М.** офіц. визнали Канада, США, Австралія, Велика Британія, ФРН, Франція, Нідерланди, Швеція, Фінляндія та ін. країни.

Згідно з В. Малаховим, **М.** розподіляють на три типи (за основу взято типологію, започатковану нім. соціологом Ф. Радткою): 1) «моралістичний» тип; для нього характерне

розуміння **М.** як ідеальної моделі співіснування різних етнічних та реліг. спільнот, і кожна з них є носієм окремої культури; 2) постмодерністську форму, підтриману університетськими інтелектуалами і мас-медіа (їхнє гасло – «Хай будуть відмінності, але без зміни існуючого порядку!» визначаються на рівні кухні та фольклорних фестивалів); 3) «фундаменталістську» форму; її репрезентують активісти етнічних меншин. Вони пропонують повністю відійти від норм, що склалися в межах суч. лібер. демократії.

Науковці визначають три рівні функціонування поняття **М.** як: факт культ. різноманіття, багатоетнічності певного сусп-ва; ідеологію чи методику, покладену в основу соц. (зокрема освітньої) політики; держ. політика. Основу моделі **М.** становлять три принципи: 1) визнання д-вою культ. плюралізму як важливої характеристики громадян. сусп-ва; 2) усунення перешкод, котрі заважають соціалізації маргінальних культ. груп; 3) підтримка відтворення та розвитку різних культур.

Принципи **М.** як ідеології (облаштування країни з великою к-тю емігрантів) не суперечать принципам ані консерватизму, ані лібералізму, тому вирізняють такі різновиди **М.**: *консервативний*, де акцентують на рівності всіх громадян перед законом, у зв'язку з цим культ. відмінність і статус емігранта стають незначними; *ліберальний*, ґрунтований на ідеї толерантного ставлення до представників різних культур (однакове ставлення до них, перевага не надається жодній етнічній групі); *плюралістичний*, що характеризується від нейтрально-толерантного ставлення до представників ін. культур до зацікавлення культ. особливостями, які потрібно зберігати і підтримувати за допомогою спец. програм. Прикладом реалізації плюралістичної версії є політика **М.** у Канаді, де на законодавчому рівні закріплені зобов'язання влади щодо збереження і розвитку культ., етнічної та расової різноманітності (Закон про мультикультуралізм 1988, Canadian Multiculturalism Act). На думку С. Бондарука, до найголовніших ознак **М.** можна зарахувати: 1) наявність у сусп-ві мовного й етнокульт. плюралізму як

загальносусп. норми; 2) відкритість культури сусп-ва для сприйняття впливів ін. культур та взаємообміну з культурами ін. сусп-в і народів; 3) розпад монолітних соціокульт. структур, зняття бар'єрів ізоляції та самоізоляції в контексті глобалізації культури, головно під впливом нових технологій зв'язку і телекомунікацій; 4) присутність на території, де перебуває сусп-во, постійних мігрантів, котрі утворюють окремі спільноти з власною побутовою, світоглядною, мовною та культ. специфікою; 5) подільність д-ви на окремі регіони, що постають як геогр., іст., культ., екон. чи навіть політ. цілості (т. зв. *територіальний* плюралізм); 7) присутність у традиц. компоненті культури й цивілізації різноманітних «нашарувань», що є наслідком спонтанних та примусових впливів ін. культур і цивілізацій (вони можуть стосуватися мови, звичаїв, способів господарювання, історії, філософії, побуту, військ. справи і под.); 8) наявність зафіксованих у сусп. свідомості наслідків взаємодії народу з ін. упродовж власної історії; це можуть бути явища емпатії (співпереживання), стереотипи поведінки, ставлення, оціночні судження, різні форми упередженості – аж до ксенофобії чи комплексів реваншу; 9) наявність світоглядного, зокрема й реліг. плюралізму, віротерпимості. **М.** утверджує повагу до розбіжностей, не відмовляючись, однак, від пошуку універсальності. /С. Була/

М'яка сила (англ. *soft power*) – здатність впливати на вибір завдяки таким нематеріальним активам, як привабливість, висока культура, політ. цілі, ін-ти і політ. принципи, які базуються на законі і мають високий моральний авторитет. Протилежне поняття «hard power», під яким найчастіше розуміють військ. та екон. міць. Політику **М.с.** визначають як один із перспективних напрямків зовн. політики. У нових демократіях владу забезпечують саме постулати **М.с.**, які ввів у наук. обіг учений Гарвард. ун-ту Дж. Най. За його теорією, кожна д-ва може виділити три головні ресурси своєї могутності – це військ. потенціал, економ. міць і **М.с.** На думку Дж. Ная, інформ. влада повинна бути гнучкою, оскільки вона

має справу з досить тонкою орг-цією – зі свідомістю та психікою людини та є основою демокр. політики. Це є запорукою досягнення стійкості розвитку д-ви й сусп-ва в цілому, оскільки для людини найбільш важливими є три виміри: реальний, інформ., когнітивний. **М.с.** на відміну від «жорсткої сили» – це захоплення до виконання якихось дій лише методами атракції. Такої ж думки дотримується укр. фахівець Г. Почепцов, зазначаючи, що сила інформ. стратегій є довготривалою та більш результативною. Геогр. масштаби й часові межі **М.с.** поглинають сусп-во, підкорюють його та дозволяють науковцям говорити про новий вид влади – *інфократію*. Для створення демокр. сусп-ва, в якому забезпечена діяльність інформ. влади, необхідні методи, що реально діють та динамічно розвиваються залежно від вимог м'якої інформ. влади й інформ. політики.

Як зазначають автори журн. «Зовнішні справи», які аналізували теорію Дж. Ная, «тверда сила – це влада негативних і позитивних стимулів, тобто фізичного примусу і фінансового підкупу. **М.с.** – це моральний авторитет наукових, технічних і спортивних досягнень, творів високого мистецтва, привабливість гуманістичної ідеології, ефективної екон. політики і раціональної адмін. системи, спокуса масової культури, симпатія до нац. культури, звичаїв і моделей поведінки».

За своєю суттю **М.с.** ґрунтується на здатності формувати переваги ін., тобто людина здатна змусити людей робити те, що він хоче. У деяких дослідженнях **М.с.** розглядається через три осн. складові: 1) культура, яка розуміється як сукупність значущих для сусп-ва цінностей, 2) політ. ідеологія, 3) зовн. полі-

тика. Тим не менш, **М.с.** більше, ніж просто здатність впливати на інших. Вплив, врешті-решт, може також спиратися на жорстку силу загроз. Крім того, **М.с.** більше, ніж просто переконання або здатність керування за допомогою аргументів.

Одним із найважливіших питань є: чи пропорційно зросла **М.с.** в світі, що розвивається, з жорсткою владою протягом останнього десятиліття. Поєднання зростаючої **М.с.** і твердої сили дає багатьом країнам значно більший вплив в останні роки. Загалом, можемо стверджувати, що, у світі, де жорстка сила стають все більш контрпродуктивною (прикладом є Арабська весна 2011 р.). **М.с.** сьогодні розглядається як важливий і комплексний показник нац. сил.

1 червня 2012 в Лондоні «Ernst & Young's Emerging Markets Center» спільно з «SKOLKOVO Institute for Emerging Market Studies» (SIEMS) оголосили про заснування індексу **М.с.** для країн, ринки яких динамічно розвиваються (Rapid Growth Market Soft Power Index). Показник поєднує в собі широкий спектр елементів, які фіксують загальну **М.с.** за можливостями нац. д-в. Відповідно до індексу, країни з сильними брендами **М.с.** отримують велику частку прямих іноз. інвестицій.

Індекс **М.с.** для країн з ринками розраховується за такими критеріями: чесність і верховенство права, інтеграція в глобальну економіку, імідж. Індекс **М.с.** був також розрахований для всіх країн «Великої сімки» на основі ідентичних змінних і показників. Змінні, які визначають індекс **М.с.**, об'єднані в три осн. категорії: глобальні зображення (global image), глобальна цілісність (global integrity) і глобальна інтеграція (global integration).
/А. Мумко/

Н

Найбільшого сприяння принцип – принцип міжнар. екон. відносин, згідно з яким сторони на взаємовигідній основі надають одна одній пільги та переваги стосовно митних зборів під час ввозу або вивозу товарів, ін. правил зовнішньоторгових операцій, створюючи преференційні режими. Один із головних принципів у діяльності Світ. орг-ції торгівлі (раніше – ГАТТ). **Н.с.р.** (преференційні режими) мають на меті ліквідувати перешкоди у взаємній торгівлі країн-учасниць інтеграційного процесу, сприяють міжнар. екон. відносинам в інтересах країн, що розвиваються чи потребують екон. допомоги. Д-ви, котрі надають пільги, преференції називають бенефіціарами, вони занесені до списку д-в-бенефіціарів Всезагальної системи преференцій. //Л. Угрин/

Натовп – відносно короткочасне, слабоорганізоване та безструктурне скупчення людей, що має значну силу впливу на сусп-во, здатне миттєво дезорганізувати його поведінку і діяльність, пов'язане між собою спільним емоц. станом, об'єктом уваги, усвідомленою або неусвідомленою метою. Феномен **Н.** був відомий давно. Його прояви фіксувалися в періоди політ. смуту чи при стихіях. Дослідження феномену **Н.** розпочалося в кін. XIX ст. фр. історик І. Тен (1828–1893) у кн. «Походження суч. фр. д-ви» (1878–1884) заклав основи «психології **Н.**». Аналізуючи причини і наслідки Фр. революції 1789 р. він констатує деструктивний хар-р **Н.**, уподібнює його інстинкти тваринним, стадним, причину перетворення народу у **Н.** вбачає у відсутності лідера й орг-ції. Італ. криміналіст і соціолог Ч. Ломброзо (1835–1909) пропонує аналізувати біол., психол., соц. та ін. умови виникнення революцій і безладів. Досліджуючи з цих позицій політ. злочинність доходить висновку, що **Н.** завжди злочинний. Погляди Тена і Ломброзо на **Н.** отримали розвиток у фр. (Г. Лебон, І. Тард, О. Кабанес, Л. Нассе) й італ. (Е.

Феррі, Дж. Сержі, С. Сігеле) школах «психології **Н.**», предметом якої став аналіз «душі **Н.**». Соціолог і соц. психолог Г. Лебон (1841–1931) у працях «Психологія народів і мас» (1895), «Психологія соціалізму» (1908) та ін. постулює осн. риси **Н.**: анонімність (безкарність), зараження (швидке поширення чужих думок), легка навіюваність, швидкий перехід від ідеї до дії, імпульсивність, дратівливість, відсутність критичного мислення, його примітивність, перебільшена чутливість, податливість сильному і вольовому лідеру (вожаку). **Н.** схильний сприймати ілюзію, прості і зрозумілі рішення, але не здатний до раціонального осмислення. Лебон пророкує приход «віку **Н.**», який змінить владу елітарної меншості. Соціолог і криміналіст І. Тард (1843–1904) визначав **Н.** як «множину осіб, яка зібралася в один і той же час в певному місці, об'єднану почуттям, вірою і дією». **Н.** ділив на природні (стихійні) і штучні. Формування **Н.** пов'язував із феноменом уподібнення заг. зразкам. У штучному **Н.** всі його члени уподібнюють свої дії вчинкам вождя, який «просто і показово пропонує **Н.** відповіді на його питання, дає ім'я його анонімності». Риси **Н.** за Тардом: ірраціональність, навіюваність, переважання почуттів над розумом, зниження інтелектуальності, придушення і знищення індивідуального начала. У той же час Тард розділяє поняття **Н.** і *публіка*. Публіці, зокрема, не характерна втрата індивідуальності. У кн. «Громадська думка і натовп» (1902) він констатує нове сусп. явище «сусп-во публіки», яке формується під дією громад. думки і ЗМІ. Послідовник Тарда італ. юрист С. Сігеле (1868–1913) у кн. «Злочинний натовп. Досвід колективної психології» (1892) вивчає психофізіологію натовпу. Він встановлює гіпноічний хар-р впливу в **Н.**, де значну роль відіграє ефект зараження.

У XX ст. у сферу аналізу феномену **Н.** було включене поняття «маси», подібне, але не тожне поняттю «**Н.**», встановлювалися меха-

нізми управління масами. Значний внесок у вивчення феномену **Н.** зробив австр. психолог З. Фройд (1856–1939). У праці «Психологія мас й аналіз людського «Я» (1921) Фройд поділяє маси на плинні, постійні, гомогенні, не гомогенні, природні, штучні (армія, церква), примітивні і високоорганізовані. Фройд на прикладі аналізу феномена паніки встановлює механізми управління масами: сутністю маси є її лібідозні зв'язки, порушення яких призводить до розкладу маси, страху і паніки. Ключову роль в управлінні масами і **Н.** відіграє вождь: представник маси несвідомо ідентифікує його з батьком (як з архаїчним так і зі своїм), тому готовий виконати будь-який наказ, аби заслужити повагу.

Роль вождя в управлінні масами і **Н.** досліджувалася також фр. соціологом і соц. психологом С. Московичі (1925 р. н.) у працях «Вік **Н.**» (1981), «Машина, що творить богів» (1988) та ін. він констатував, що ірраціоналізм мас підштовхує політ. сили і рухи пропонувати вождя, живого або мертвого. Він пише: «Народ легко переноситься від бажання свободи до жорсткого підкорення владі однієї людини, лідера, вождя. Маси отримують задоволення від цього несвідомого бажання гнути спину».

Ісп. філософ Х. Ортега-і-Гассет (1883–1955) вводить поняття «масова людина» як суч. соціокульт. тип, протилежний елітарному типу. У праці «Бунт мас» (1929) він встановлює такі характеристики «масової людини»: самодостатність, самовдоволеність, пересічність, споживацтво, амбіційність напівосвіченості. Прихід «масової людини» призвів до витіснення кваліфік. меншості із сфери політики та сприяв висуненню масою собі подібних керівників.

Оригін. версію феномена **Н.** висловив австр. письменник і філософ Е. Канетті (1905–1994). У кн. «Маса і влада» (1960) він розкриває роль масових явищ у розвитку д-ви і формуванні деспот. влади. За Канетті, страх смерті та інстинкт виживання надають динаміки системі «маса-влада», тому людство приречене на постійне відтворення сценаріїв деспотизму.

Суч. рос. соц. психолог А. Назаретян запропонував такі типи **Н.**: okazіональний (зіваки, які випадково зібралися через цікавість до якоїсь події), конвенціональний (множина людей, яка керується організованим інтересом. Приклади: мітинг, концерт, футбольний матч), експресивний (множина, що ритмічно виражає певну емоцію), екстатичний (екстремальна форма експресивного **Н.**, яка схильна до неконтрольованої дії), дієвий (підвиди: агресивний, панічний, повсталий, користлюбний). За Назаретяном, **Н.** має ядро і периферію. Зокрема, при впливі на периферію відбувається ефект зараження. /Ю. Омельченко/

Науки соціальні (суспільні) – напрям у структурі знання, що виник на перетині дискурсів гуманітарних та природничих наук і зорієнтований на вивчення розмаїття сусп. буття. Сфера **Н.с.**, згідно з І. Валлерстайном, початково охоплювала три дисципліни – економіку, соціологію та політологію. **Н.с.** з'явилися значно пізніше, ніж природничі й гуманітарні науки, котрі прийнято було класифікувати відповідно до об'єкта їхнього вивчення. Гуманітарними називають клас наук, які представники Баденської школи неокантіанства означували «науками про культуру» (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт), а представник філос. напрямку «філософія життя» В. Дільтей назвав «науками про дух» (на відміну від «наук про природу», предметом вивчення котрих були об'єкти фізичного світу). На думку Г. Ріккерта, для природничих наук характерний аристотелівський тип утворення понять – з огляду закону, узагальнення, коли поняття містить ознаки, спільні для низки об'єктів. Скажімо, за вивчення траєкторії падіння тіла не має значення, що падає, – камінь, пір'їна чи щось ін. У природничих науках пізнати предмет – означає підвести його під заг. закон. Це – генералізуючий, узагальнюючий метод. Для гуманітарних наук головним постає індивідуалізуючий метод утворення понять, оскільки дослідника цікавить у предметі одичне, індивідуальне, як для представника природничих наук видається несуттєвим. У гуманітарних науках, та й у природничих, дійсність

також розпадається на суттєве і несуттєве. Однак принцип відбору суттєвого ін.: для природничих наук – виявлення загального, для культури – приналежність до цінностей. Унікальністю явища у фізичному світі можна нехтувати, а в світі культури всяке одиничне явище – унікальне, його не можна замінити ін. подібним. Безсумнівно, природничі науки також використовують одиничні факти (напр., спостереження за планетою Сонце), але їх завжди можна замінити ін. фактами (розглянути планети взагалі). У «науках про культуру» здійснюється індивідуальне утворення поняття: фіксуються неповторні факти, котрі нічим не можна замінити (смерть Сократа, завоювання Наполеона тощо). Специфіка предмета визначає і специфіку засобів, методів гуманітарного пізнання. В. Дільтей для двох класів наук – «наук про дух» та «наук про природу» – виокремив відповідно дві методології – «розуміння» та «пояснення». Суть стратегії «розуміння» полягає в конструюванні змісту певного явища, а головна особливість стратегії «пояснення» – у використанні наявних знань для отримання нових (наук. передбачення). Між гуманітарними та природничими науками, за І. Валлерстайном, спостерігались два варіанти розколу – жорсткий і м'який. Адепти *жорсткого* варіанту розколу вважали, що користь приносять лише їхні дослідження, опоненти ж займаються непотрібною справою. Тому висувалась пропозиція стосовно розподілу сфер пізнання: природничим наукам – істина, гуманітарним – добро і краса. Адепти *м'якого* варіанту розколу, який триває дотепер, вважають, що необхідно йти на компроміс, домовлятися про відмінності. Паралельно змінюється світ-система, до чого призводить Велика Фр. революція, заклавши основи епохи сучасності, домінуючими ідеями якої стали два осн. постулати: 1) зміни – це норма; 2) ідея нар. суверенітету. Поєднання цих двох ідей, вважає І. Валлерстайн, сприяли появі третього напрямку в структурі знання – виникненню соц. наук (поряд із природничими та гуманітарними). Відповідно у кін. XIX ст. виникають три соц. дисципліни, котрі займаються сучасністю: економіка, по-

літологія та соціологія. Ці дисципліни стали породженням ліберальної ідеології, що виокремила три головні сфери життя: 1) ринок (економіка); 2) державність (політологія); 3) громадян. сусп-во (соціологія). Саме ці три сфери, які необхідно було вивчати, І. Валлерстайн називає маркером сучасності. **Н.с.** (політологія, економіка та соціологія) не винайшли свого методу пізнання, їх «розривало» між природничими та гуманітарними науками. Переваги методу природничих наук «пояснення» для політ. наук полягають, з одного боку, в тому, що він дає змогу здійснювати передбачення, оскільки логічна структура передбачення і «пояснення» подібні. Хоча надмірне захоплення стратегією «пояснення» не враховує розмаїття політ. світу. З ін. боку, вельми евристичним для політ. наук видається використання методологією «розуміння». Саме така методологічна стратегія здатна адекватно відобразити соціокульт. реалії, котрі значно впливають на політ. життя. Використання в **Н.с.** лише однієї методологічної стратегії здатне призвести до викривлених результатів. Натомість їхнє поєднання (і стратегії «пояснення», і стратегії «розуміння») сприятиме ґрунтовнішому висвітленню динамічної політ. реальності. Сьогодні клас **Н.с.** суттєво розширився. Так, в Україні до напряму підготовки «Соц. науки, бізнес та право», за яким здійснюється підготовка фахівців у вищих закладах освіти, належать такі галузі знань: соціально-політ. науки; міжнар. відносини; журналістика й інформація; право; економіка та підприємництво; менеджмент і адміністрування. Кожна з означених галузей знань містить власний перелік наук. дисциплін, що входять до **Н.с.** /Г. Куц/

Наукові фахові видання з політичних наук – періодичне або продовжуване видання (у т. ч. – електронне), внесене до затвердженого Департаментом атестації кадрів МОН України переліку видань, у яких можуть публікуватися результати дис. досліджень на здобуття наук. ступенів д-ра та канд. політ. наук. До них відносять: Актуальні проблеми міжнародних відносин (Ін-т міжнар. відносин

Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка), Актуальні проблеми політики, Вибори та демократія, Вісн. Держ. академії керівних кадрів культури і мистецтв, Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: філософія, соціологія, політологія, Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. Міжнародні відносини; Вісн. Львів. нац. ун-ту. Серія: Філософсько-політологічні студії, Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київ. Політехн. ін-т». Політологія. Соціологія. Право, Вісн. Нац. академії держ. управління при Президентові України, Вісн. Нац. юрид. академії України ім. Ярослава Мудрого, Вісн. Одес. нац. ун-ту. Соціологія і політичні науки, Вісн. СевНТУ. Серія: Політологія, Вісн. Харк. нац. ун-ту. Серія: «Питання політології», Вчені записки Таврійського нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського, Гілея: наук. вісник, Гуманітарні студії (Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка), Д-ва і право (Ін-т д-ви і права ім. В. М. Корецького НАН України), Дослідження світової політики. Зб. наук. праць, Екон. часопис – XXI, Історико-політичні проблеми сучасного світу, Магістеріум. Політичні студії (Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»), Наук. вісник (Одес. держ. екон. ун-т), Наук. вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки, Наук. вісник Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. Серія: історія, політологія, міжнародні відносини, Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, Наук. записки Ін-ту політичних і етнопольових досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Наук. записки Київ. ун-ту туризму, економіки і права. Серія: філософські науки, Наук. записки НАУКМА. Політичні науки, Наук. праці МАУП, Наук. праці. Серія: політологія (Чорноморський держ. ун-т імені Петра Могили), Науково-теоретичний і громадсько-політ. альманах «Грані», Нова парадигма, Освіта регіону, Панорама політологічних студій: наук. вісник Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту, Політ. менеджмент, Політичні студії, Політологічний вісник, Політологічні записки (Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля), Політологічні та соціологічні студії (Чернів.

нац. ун-т ім. Юрія Федьковича), Порівняльно-правові дослідження (Ін-т д-ви і права ім. В. М. Корецького НАН України. Маріупольський держ. гуманітарний ун-т), Проблеми міжнародних відносин (ПВНЗ «Київ. міжнар. ун-т»), Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України), Слов'янський вісник (Рівнен. держ. гуманіт. ун-т, Рівнен. ін-т слов'янознавства Київ. славістичного ун-ту), Стратегічна панорама, Стратегічні пріоритети (Нац. ін-т стратегічних досліджень), Сучасна українська політика, Українознавчий альманах (Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка), Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, Філософія і політологія в контексті сучасної культури (Дніпропетр. нац. ун-т імені Олеса Гончара). Зауважимо, що перелік фахових видань постійно оновлюється. /Н. Хома/

Нацист – 1) прихильник нацизму (націонал-соціалізму) – тоталітарної ідеології Третього рейху, в основу якого покладена ідея расової зверхності нім. нації; 2) чл. Націонал-соціаліст. робітничої партії Німеччини (1933–1945), згодом – прихильник або чл. будь-якої нацист. партії; 3) прихильник політ. доктрини, що заперечує рівність рас та націй і пропагує ідею про зверхність «вищих» рас над ін. «неповноцінними», визнає верховенство д-ви її цілей над інтересами особистості; 4) в ідеол. дискурсі часто використовують у негативній конотації для означення націоналіста або радикального націоналіста.

Неонацистами називають: 1) чл. або прихильників відроджених у другій пол. XX ст. спочатку у Німеччині, відтак в ін. європ. д-вах та Росії нацистських рухів та партій; 2) прихильників доктрини та світогляду про вищість європ. (слов'ян.) народів, активних противників міграції з третього світу та гомосексуалізму; часто вирізняється готовністю до радикальних методів та засобів відстоювання своїх позицій. /Л. Угрин/

Націоналіст – 1) особа з розвиненим почуття приналежності до народу-нації, об'єднаної іст., лінгвістичними, реліг.

зв'язками, яка ідентифікується з певною територією, нац. д-вою або прагненням до політ. самовизначення; 2) прихильник і послідовник ідеології чи світоглядних принципів націоналізму, осн. серед котрих – пріоритет нац. цінностей, її культури й історії нації; визнання нації джерелом політ. влади (суверенітету) та умови свободи і самореалізації особи; 3) чл. або симпатик нац., націоналістичних партій чи рухів, готовий пропагувати і боротися за політ. незалежність своєї нац. групи; 4) виборець, що підтримує, голосує за нац. (націоналістичні партії) чи рухи; 5) людина, яка проповідує відданість своїй нації та діяльність на її благо, захист її цінностей; дотримується їх; у цьому сенсі синонімом використовують поняття «патріот»; 6) в ідеолог. або повсякденному дискурсі у ЗМІ поняття «націоналіст» часто емоційно забарвлене й неадекватно ототожнюється з людиною, що керується ідеями радикального етноцентризму, нац. ізоляціонізму, фашизму. /Л. Угрин/

Національна держава – основний тип суч. д-в, які почали активно формуватися в Європі й світі після укладення Вестфальського мирного договору 1648 р., згідно з яким у міжнар. відносинах визнавався пріоритет принципів держ. суверенітету та рівноправності держ. утворень. Визначальною рисою **Н.д.** є те, що її творцем є нація як спільнота, якій властива політико-державна суб'єктність – прагнення і здатність формувати та відстоювати власну державність у тій чи ін. формі. Хоча нації формуються різними способами, і з цієї точки зору їх визначають як етнічні, політичні чи змішані, у будь-якому випадку без існування нації (такої, що формується або зрілої) немає сенсу вести мову про генезу й функціонування **Н.д.**

Для розуміння специфіки **Н.д.** важливо мати на увазі, що їх кордони не співпадають з етн. кордонами одного етносу. За своїм характером вони швидше нагадують д-ви міні-цивілізацій на території яких проживає низка етн. груп (корінних і прийшлих), які об'єднані спільним ментальним та культурним ядром. Основа цього ядра – традиції, цінності, сим-

воли однієї з етн. груп, здебільшого титульного народу. Поняття «**Н.д.**» («national state») не рівнозначне поняттю «д-ва-нація» («nation state»). Останнє близьке за змістом до поняття «етнічна д-ва», коли одна нація має одну д-ву. Таких д-в у світі лише бл. 10%. Термін «**Н. д.**» відображає ширше коло етнополіт. спільнот, для яких характерним є те, що держ. соціум є помітно поліетнічним і не всі етнічні групи повною мірою асимільовані в домінуючу культуру. Навіть у Франції, яку можна вважати еталоном нац. д-ви, є етноси, які не визнають себе французами (бритонці, ельзасці, баски).

Ідея **Н.д.** в історії сусп.-політ. думки Європи набула жвавого обговорення лише наприкінці XVIII – поч. XIX ст. Причому, і теоретично, і практично вона стала своєрідною відповіддю на ідею правової д-ви, обґрунтовану класичним лібералізмом епохи Просвітництва. У суч. політології та правознавстві досі залишається дискусійним питання, чи була ідея **Н.д.** продовженням ідеї правової д-ви, її розвитком, чи принциповим запереченням. Ліберально-правова концепція д-ви базується на уявленні, що її формування є результатом договору між самостійними, незалежними один від одного індивідами, наділеними рівними формально-юридичними правами. Методолог. індивідуалізм привів лібералів до моделі д-ви, яку можна назвати не лише індивідуалістичною та правовою, а й космополітичною. Оскільки приватні інтереси можуть не співпадати з колективними, особливо, коли перші чи другі свідомо перебільшуються, то й на практиці принцип правової д-ви може суперечити ідеї **Н.д.** Якщо спостерігається гострий конфлікт між особою і д-вою, ліберальними та націоналістичними силами, його причину слід шукати у неврахуванні або перебільшенні значущості особистісних, групових чи нац. інтересів.

Феномен **Н. д.** історично пов'язаний із набуттям громадянства (підданими) політ. прав і перетворенням народу в політ. суверена. За таких умов **Н. д.** набуває демокр. хар-ру. Як показує світ. досвід, втрата д-вою ознак демократизму, особливо засад конституціоналізму,

завжди негативно впливає на її статус як національної. /О. Рудакевич/

Національна ідея – ідея самопізнання та самоствердження нації, яка формується на основі усвідомлення нею себе як єдиного цілого, її самоідентифікації через спільність іст. долі та культури, спрямована на вольове об'єднання нації заради досягнення спільної мети. **Н.і.** має відповідати на два осн. запитання: *хто ми такі?* (йдеться про походження нації, її етн. коріння, її відмінності від ін.); *яке наше призначення?* (мета нації, її мрія, місія).

Вислів «**Н.і.**» застосовують у трьох основних значеннях: а) позначають важливу для сусп-ва ідею будь-якого змісту, щодо якої є згода більшості громадян, або ж таку, що здатна одержати підтримку більшості громадян; в обох випадках цю ідею розглядають як таку, що сприяє громад. єднанню; б) ідею нації; в) особливості нац. свідомості; з останнім пов'язане застосування цього вислову для позначення нац. ідеалу («мрії»), призначення нації («місії»).

Н.і. доцільно розглядати як єдність трьох основних складових: *перша складова* – усвідомлення спільного минулого, походження, спільної історії, спільних етн. і культ. моментів; *друга складова* – майбутнє – мета нації, її мрія, місія; *третья складова* – чинник соц. дії, зумовлений усвідомленням спільного минулого та єдиної для всієї нації мети в майбутньому. Всі три складові взаємопов'язані та нерозривні. Минуле нації є складовою нац. ідеї лише тоді, коли усвідомлюється саме як спільне минуле всієї нації, її єдності на основі спільної історії, «долі», традицій, звичаїв, неповторності та відмінності від ін. народів, перш за все, сусідніх. Місія, мрія нації органічно впливає зі спільності історії, культури та самоідентифікації нації. Під місією нації мають на увазі її призначення у світовому сусп.-іст. процесі. Це певний ідеал (мрія), до якого нація повинна прагнути.

Більшість **Н.і.** мають як «локальну», так і «універсальну» площину. «*Локальна*» місія **Н.і.** спрямована на вирішення внутр. проблем нації – відродження нац. культури, об'єднання

нації в єдину д-ву, здобуття державності. «*Універсальна*» місія визначає роль та місце нації у світовому іст. процесі розвитку людства або його частини: пропагує для ін. народів певні загальнолюдські цінності – принципи демократії, духовності, універсальний шлях розвитку. «*Локальна*» та «*універсальна*» місії взаємопов'язані, друга органічно впливає з першої.

Поняття місії відрізняється від «*месіанізму*». Місія нації, позбавлена месіаністичного забарвлення – це певна роль в іст. розвитку людства, головною особливістю якої є те, що виконання цієї ролі, водночас, не виключає також і ін. ролі, їх виконання різними народами. Таким чином, місії різноманітних націй, їх ролі співіснують не тільки у часі, але й у просторі. Світ уявляється як своєрідний оркестр, де кожна нація виконує власну роль. Натомість месіанізм передбачає наявність лише однієї місії – місії світового володаря, богообраного народу, великої імперії, єдиного носія цивілізації. Таку місію виконує лише одна нація, або певна місія (месіанізм) існує тільки у часі і передається від однієї нації до ін. Месіанізм передбачає існування не лише місії, але й месії (єдиної і унікальної, обраної, богообраної нації) як її носія.

Найпоширенішими типами місій є *місія «мосту»*, «*форпосту цивілізації»*, «*носія цивілізації»*, «*носія свободи та демократії» імперська місія*. Сутність місії «*мосту*» полягає в тому, що певна країна, нація, культура, цивілізація виконує роль єдиної ланки (мосту) між ін. цивілізаціями, культурами, народами. Згідно з уявленнями про *місію «останнього форпосту цивілізації»* певна країна (народ) розглядається як останній рубіж цивілізованого світу. Таким чином, нація відіграє своєрідну роль щита, прикордонника, першого захисника цивілізації перед варварськими ордами. Варіантом подібного трактування є одночасний розгляд певної нації не тільки як щита та форпосту цивілізації, але й як носія вищої культури, піонера, що незважаючи на всі труднощі, несе блага цивілізації за межі цивілізованого світу. Сутність *імперської місії* полягала у визнанні певного народу як твор-

ця великої імперії. Імперія розглядається як найоптимальніша, а іноді – як єдино можлива форма цивілізаційного устрою, синонім цивілізації. Найвідомішими прикладами *місії нації* як «носія свободи та демократії» є франц. (під час Вел. Франц. революції) та амер. місії.

Н.і. розглядається як явище культури. Однак її відмінність від більшості ін. елементів культури у тому, що вона створюється діяльністю певних верств, груп, еліти, перш за все, духовної та інтелектуальної. Еліта створює духовний стрижень нації, навколо якого вона формується. Народні маси, соц. спільноти прямої участі у творенні нац. ідеї не беруть, проте їхні інтереси, уявлення є поживним ґрунтом для її формування. /С. Матвієнків/

Національна меншина – спільнота, яка володіє більшістю ознак етн. меншини і перебуває на стадії політизації етнічності або завершила її. Участь **Н.м.** у політ. процесі, на думку Д. Піндерг'юса залежить, від трьох типів змінних: *зовнішні* (геогр. концентрація групи, соц.-екон. стан д-ви, політ. система д-ви, к-сть партій та ін.); *демографічні* (зростання чисельності **Н.м.** може призвести до її виходу на стадію політизації); *внутрішні* (існуючі етн. інституції, політ. соціалізація, парт. ідентифікація, політ. програма).

Ступінь політ. активності **Н.м.** залежить від таких чинників: матеріальні та людські ресурси, впливовість нац. проводу всередині **Н.м.** і у зовн. середовищі, здатність мобілізувати достатню к-сть симпатиків, сутність пануючого в д-ві політ. режиму та модель здійснюваної ним етнополітики (тоталітарні та авторитарні режими, здійснюючи політику дискримінації у залежності від ситуації можуть повністю придушувати політ. активність **Н.м.** або каталізувати інтенсивну антидискримінаційну реакцію), наявність/відсутність можливості легально відстоювати нац. інтереси.

Г. Кінтано виділяє чотири види реакцій **Н.м.** на свій статус: конфлікт, прийняття, агресія, уникнення. У етнополіт. теорії розрізняють такі види тактик **Н.м.**, що мають на меті покращення свого політ. становища:

прийняття підлеглого статусу (визнання домінантного положення пануючої групи в надії отримати певні політ., екон. і культ. поступки); *тактика «негативної сили»* (меншина отримує екон., соц. привілеї в обмін на добровільне визнання вищого політ. статусу домінантної групи); *тактика «прориву»* (активна політ. діяльність, у результаті котрої змінюється сусп. імідж меншини, її сприйняття меншинною групою); *тактика створення залежності* (штучно створюються умови, за яких домінантна група потрапляє в залежність від меншини; так створюються об'єкт. умови для переговорного процесу).

Н.м. може зазнавати дискримінації на таких рівнях: вербальний вираз дискримінації; уникнення (спільного поселення, роботи, громад. діяльності); вилучення від доступу (до роботи, освіти, житла); сегрегація (легальна чи фактична неформальна). Також розрізняють *опосередковану* та *прямую* дискримінацію **Н.м.** Якщо особі, напр., відмовляють у прийомі на роботу або, навпаки, звільняють тому, що вона належить до певної **Н.м.** (чи етн. меншини), то такі дії називають прямою дискримінацією. Якщо особа або певна інституція не здійснює дискримінаційні дії навмисне, але вся практика дій має дискримінаційні наслідки для представників певної **Н.м.**, то маємо справу з опосередкованою дискримінацією.

Сьогодні права **Н.м.** (як і етн. меншин) регламентовані низкою міжнар. документів: Хартія регіон. мов або мов меншин Ради Європи, Міжнар. пакт про громадян. та політ. права, Декларація ООН про права осіб, що належать до нац. або етн., реліг. і мовних меншин, Гаазькі рекомендації щодо прав нац. меншин на освіту ОБСЄ, Рамкова конвенція про захист нац. меншин Ради Європи та ін. За цими документами **Н.м.** володіють такими правами: вільний індивід. вибір належності до групи, право на існування, право впливати на прийняття держ. рішень, збереження власної самобутності, вільне вживання своєї мови, сповідування власної релігії. При цьому такі права у міжнар. законодавстві визначаються тільки на індивід. рівні у контексті заг. прав

людини. На рівні міжнар. права також простежується суперечність поміж принципами права націй на самовизначення та територіальної цілісності д-ви, яку до сьогодні не вирішено. Борючись за дотримання своїх прав, **Н.м.** може вдаватися як до *легальних* (формування політ. партій, громад. орг-цій і лобістських груп), так і *нелегальних* засобів (створення терорист. орг-цій), домагаючись різноманітних форм територіальної чи екстериторіальної автономії або незалежності. /П. Долганов/

Національна політична культура – різновид політ. культури творцем, носієм, користувачем і об'єктом якої є нація, як особливий тип спільноти, який поєднує етнокультурний та політ. способи самоорг-ції. Це сукупність історично сформованих на базі нац. ментальності, нац. ідентичності та нац. потреб культурних форм, в яких зосереджена життєво важлива інформація про політ. досвід народу та його ідеали, які забезпечують ефективне функціонування політ. системи сусп-ва, її відтворення й розвиток на засадах наступності, сприяють реалізації нац. ідеї. Гол. роль у системі **Н.п.к.** виконують її соціетальні елементи – складові, які колективно формуються і використовуються членами нації в політ. діяльності. До осн. соціетальних форм нац. політ. культури належать настанови політ. ментальності, соц.-політ. онтологія, нац. цінності та ідеали, нац. міфи, символи, стереотипи мислення й поведінки, принципи й норми політ. діяльності, традиційні політ. ін-ти, нац. ідентичність, нац. ідея та ідеологія. Творцями і носіями **Н.п.к.** є громадяни, які усвідомлюють свою нац. приналежність та несуть відповідальність за стан і перспективи сусп. розвитку. Концептуалізуючим і системотворчим ядром **Н.п.к.** є нац. ідея, яка наповнює актуальним змістом та інтегрує її складові. Широке трактування **Н.п.к.** власне культурні політ. форми та культурні елементи інших сфер сусп. життя, насамперед моралі й права, що мають суттєвий вплив на політ. життя нації. У такому сенсі **Н.п.к.** – процес і результат взаємодії нац. культури та політ. сфери соціуму.

Зріла нація охоплює своєю культурою все населення д-ви. За таких умов поняття «**Н.п.к.**» та «політ. культура сусп-ва» співпадають за індивідуальними носіями, хоч відмінні за змістом. «**Н.п.к.**» акцентує увагу на основних атрибутах нації, її ціннісних параметрах, які детермінують особливості цього різновиду політ. культури, тоді як «політ. культура сусп-ва» відображає все розмаїття соц. значущих політ. цінностей, притаманних населенню д-ви. Серед них можуть бути й такі культурні фрагменти, які не відповідають засадам нац. культури. **Н.п.к.** не позбавлена плюралізму, однак, відхилення від її «середнього значення» перебувають у межах певного ціннісного коридору – визнання нації, її членів вищою соц. й політ. цінністю, пошанування нац. д-ви, держ. мови, нац. символів, традицій тощо. /О. Рудакевич/

Національний принцип – один із виявів теорет. рівня осмислення нац. феномена; загальне правило формування й розвитку націй, яке діє, з одного боку, як об'єктивна закономірність у сфері національного, а з іншого, – є настановою для суб'єктів іст. процесу. **Н.п.** намагалися сформулювати відомі націологи, напр., Е. Ренан (нація як «духовний принцип», що поєднує іст. пам'ять народу та його мрії про майбутнє) та Е. Гелнер (націоналізм як «політ. принцип» згідно якого політична та національні одиниці повинні збігатися). Для творчого переосмислення етнологічної та політ. теорій нації, пошуку їх спільної основи методологічно продуктивним є використання загальної теорії самоорг-ції. У її контексті **Н.п.** відображає діалектичну єдність двох універсальних способів самоорг-ції соціуму – етнічного (етнокультурного) та політичного. Наслідком такого поєднання є принципово новий самоорганізаційний механізм – національний і новий тип людських спільнот – нація.

Феномен етнічності тісно пов'язаний, перш за все, з культурою, яка завжди унікальна і тому володіє істотним етнічним потенціалом. Етнічність властива всім історичним типам етн. спільнот, у т. ч. й нації. Політ. співтво як сусп. феномен передбачає спільну політ.

мету, цінності і норми, спільну діяльність на основі поділу праці, наявність органів влади та примусу. Політ. самоорг-ція синергійно поєднується з етнічною (етнокультурною) самоорг-цією. Перша забезпечує в основному вертикальну інтеграцію соціуму, друга – горизонтальну.

Т. зв. етнічна та політична нації – не є «числими», суто етн. чи політ. спільнотами. Обидва різновиди націй «змішані» з двох причин: 1) завдяки сутнісному чиннику, згідно з яким будь-яка нація є поєднанням політ. та етн. засад; 2) через іст. обставини, коли формування новітніх націй відбувалося на етнічній або на політ. основі, доповнюючись згодом іншим – політичним чи етнокультурним – чинником. Ідеальні моделі етнічної і політичної спільностей, в яких відсутній ін. компонент самоорг-ції (в етносі – політ., у політичному співт-ві – етнічний), не життєздатні. Етнос, позбавлений політ. складової, перебуває в стані т. зв. «етнічної маси» (І. Франко), а д-ва без культурної основи може утримуватися лише суворими законами й силовими методами. Тому в етн. і політ. націях присутній необхідний мінімум іншого способу самоорг-ції, що дає змогу забезпечувати їхню стабільність та розвиток. /О. Рудакевич/

Національно-територіальна автономія – територіальна форма орг-ції нац. меншин, що проживають компактно в межах певного регіону однієї д-ви. Різновид територіальної автономії, що поділяється на *адміністративно-територіальну (регіональну), національно-територіальну та національно-державну*. Означає надання певній частині (частинам) унітарної д-ви, населеної здебільшого представниками певної меншини, самостійності у вирішенні питань внутр. життя. Статус суб'єктів **Н.-т.а.** вищий, ніж статус суб'єктів адміністративно-територіальної автономії, і нижчий за статус суб'єктів національно-державної автономії. На відміну від регіональної (адміністративно-територіальної) автономії, **Н.-т.а.** поширюється не тільки на адміністративну, а й на культурно-мовну сферу, адже в її формуванні наявний не лише

територіальний, а й національний чинник. Тому вона передбачає вищий рівень політ. та юрид. самостійності суб'єкта. **Н.-т.а.** є одним із механізмів задоволення прав меншин на збереження самобутності та розвиток у межах д-ви. Є відповіддю на запит етносуб'єкта, що компактно проживає на певній території, на самостійність від влади центру. **Н.-т.а.** має систему органів *законодавчої та виконавчої* влади, що формуються самостійно, повноваження приймати нормативні акти з питань, коло яких окреслено д-вою. Органи суб'єкта адм.-тер. автономії здійснюють свою діяльність під наглядом центральних органів влади. Регіональні підзаконні акти можуть бути скасовані центр. органами влади, якщо вони не відповідають загальнодержавним інтересам або законодавству. На території **Н.-т.а.** поряд із загальнодержавною зазвичай офіц. використовується мова нац. меншини. Прикладами **Н.-т.а.** є Аландські о-ви у Фінляндії, Країна Басків у Іспанії. **Н.-т.а.** реалізується в політичній або адміністративній формі. Політ. форма передбачає певні ознаки *державності*. Цей різновид **Н.-т.а.** припускає можливість видання власних законів (іноді наявність *конституції*), формування власних законодавчих і виконавчих органів, що мають ширші повноваження, ніж органи адм.-тер. одиниць. Політ. **Н.-т. а.** пов'язана з утворенням автономних республік. Адміністративній формі **Н.-т. а.** не притаманні ознаки державності, однак враховуються нац. особливості (викладання, видання газет, судочинство нац. мовою, врахування місц. або реліг. звичаїв у правовій сфері тощо). Адміністративна **Н.-т. а.** існує у формі автономних областей, нац. округів тощо. /І. Кресіна, В. Яєвіч/

Нація (лат. *natio* – плем'я, народ) – спільність людей незалежно від їхнього етн. походження, об'єднаних політ. інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною держ. орг-цією (суверенітетом), єдиним *громадянством*, юрид. правами та обов'язками. Узагальнено **Н.** – спільнота, яка характеризується низкою спе-

цифічних, притаманних їй ознак і члени якої виявляють почуття солідарності між собою. Важливі ознаки **Н.** – особливий менталітет і хар-р, іст. пам'ять та міфологія, духовні та політ. традиції, мова. Однак, у етнополітології не існує усталеного визначення **Н.** Учені навіть сумніваються щодо можливості дійти згоди у тлумаченні цього терміна. Як слушно зазначав фр. етнограф А. Женнер, «нація настільки комплікована за формою та змістом, настільки різноманітна у часі та просторі, що нікому і ніколи не вдасться дати визначення, яке не буде плутаним». Ситуація з визначенням терміна ускладнюється багатьма чинниками. Серед них слід виділити хаотичне та неадекватне застосування категорії «**Н.**», а також її різнотлумачення у різних мовах. З ін. боку, багатозначність терміна спричинила величезну кількість концепцій, за допомогою яких дослідники намагалися переосмислити цей феномен.

Серед найбільш відомих дослідників – Е. Сміт, Б. Андерсон, Е. Гелнер, К. Реннер. Зокрема, Е. Сміт у своїх працях стверджує, що **Н.** – сукупність індивідів, які характеризуються великою чисельністю, розселені на певній території, культурно відрізняються від ін. груп (співпрацюють або конфліктують із ними), лояльні один до одного всередині спільноти, мають рівні права. За Е. Гелнером, **Н.** постає відповіддю на запит сучасного сусп-ва в культурі, гомогенності, обумовленій розвитком індустр. вир-ва. Дослідник вважав, що становлення **Н.** безпосередньо зв'язане з поширенням заг. освіти і ЗМІ. **Н.** є свідомо створюваними спільнотами. Провідна роль у цьому процесі належить інтелект. верстві сусп-ва. Гелнер був переконаний, що створив універсальну концепцію **Н.** Він стверджував, що феномен **Н.** є продуктом ідеології *націоналізму*, яка вимагає, щоб політ. та етн. кордони співпадали, щоб індивіди, що перебувають у межах цих кордонів, належали до одного етносу. Визначальним чинником існування **Н.** для нього була наявність спільної культури та суб'єктивного усвідомлення індивідами належності до **Н.** Гелнер стверджував, що два індивіди належать до **Н.** лише тоді, коли: 1) їх об'єднує одна культура – система ідей, умов-

них знаків, зв'язків, стереотипів поведінки та спілкування; 2) вони визнають належність одне одного до цієї **Н.** Саме індивіди безпосередньо створюють **Н.** – продукт людських переконань, пристрастей, схильностей. Звичайна група людей перетворюється на **Н.**, коли члени цієї групи визнають спільні права та обов'язки один щодо одного. Саме взаємне визнання такого об'єднання перетворює їх на **Н.** (а не ін. спільні якості, якими б вони не були, що відрізняють **Н.** від ін. груп). Б. Андерсон також вважав **Н.** штучно створюваними, уявними спільнотами. Представники психол.-культурол. тлумачення нації (Р. Емерсон, К. Реннер) сконцентрувалися на ін. вимірі феномена. Австромарксист Реннер стверджував, що «нація – культурне співт-во». Важливими передумовами її виникнення дослідник називав нац.-духовну культуру, спільну літ. мову. Реннер вважав, що **Н.** – культурна спільнота, союз осіб, що однаково мислять та однаково розмовляють. Представники психол. напрямку були переконані, що для існування **Н.** більш важливі нац. солідарність, нац. свідомість, нац. хар-р, аніж ін. загально визнані атрибути **Н.** В Україні цей напрям представляли О. Бочковський і В. Старосольський. Останній визначав **Н.** як політ. активну спільноту, її гол. ідентифікаційною характеристикою вважав свідомість нац. і політ. волю. Вона є самостійним центром культури, індивідуальністю не лише у політичному а й культурному сенсі. Об'єктивні чинники творення **Н.** – культуру, мову, релігію В. Старосольський називав *народністю*. Тому **Н.** відповідно до його вчення, постає «політично активною народністю». Зах. дослідники дійшли згоди, що суб'єктивне переконання членів **Н.** у тому що вона існує, є визначальним, всі ін. характеристики можуть варіюватися. Власна мова часто вважається визначальною особливістю **Н.**, але мова лише в окремих випадках є винятковою для **Н.** Окремі **Н.** взагалі ідентифікують себе як багатомовні (швейцарська). Більшість **Н.** частково визначаються власною культурою. На відміну від мови, нац. культура є унікальною для **Н.**, однак вона також включає багато елементів, спільних з ін. **Н.**

Найпопулярнішими теоріями **Н.** є етн. та політ. теорії, які заклали найпоширеніше сучасне розуміння феномена. Вони утвердили два підходи до **Н.**: як до *політ. спільноти*, оформленої у д-ву, та як до *етн. спільноти*. Політ. теорія **Н.** сформувалася у XVI-XVII ст. її засновником вважається Гуго Гроцій. Теорія швидко поширилася і термін «**Н.**» у концепціях окремих авторів утратив будь-яке етнічне забарвлення. Політ. теорія **Н.** вважає її політ. спільнотою, яка має власну д-ву або намагається реалізувати право на самовизначення, домагаючись її утворення або відродження, якщо така д-ва колись існувала. Раніше в такий спосіб відрізняли категорію «**Н.**» від категорії «етносу». Дослідники були переконані, що **Н.** може називатися лише той етнос, який сформував власну д-ву. Традиційно в етнополітології вважається, що кожен етнос у процесі етногенезу намагається створити власну д-ву і таким чином перетворитися на **Н.** Тоді залишалося незрозумілим, яким же чином визначати етнонаціональні спільноти, які свого часу втратили д-ву. Тому дослідники останнім часом до **Н.** зараховують також етноси, які намагаються створити власну д-ву.

Відповідно до політ. теорії, **Н.** вважається політ. спільнота, до складу якої входять всі громадяни д-ви незалежно від їхнього етн. походження. Напр., укр. етнополітологи визначають укр. **Н.** як всіх громадян України, незалежно від етн. походження, об'єднаних спільністю території, громадянства, політ. інтересів, юрид. обов'язків, іст. долі, культ. традицій, усвідомленням єдиної ідентичності та майбутнього Батьківщини як демокр., соц., правової Укр. д-ви. Останнім часом більшість нац. д-в намагаються сформувати політ. **Н.** навколо етн. **Н.**, яка є державотворчою. На противагу політ. конценції у Німеччині в XIX ст. була сформульована етн. концепція **Н.**, яка ґрунтувалася на визнанні пріоритету етнокультурних чинників у формуванні **Н.** Вона сформувалася на основі психол. та культ. теорій **Н.** Етн. концепція **Н.** швидко поширилася на країни Сх. Європи. У 20-30-х рр. XX ст. етн. теорія **Н.** була покладена в основу ідеології націонал-соціалізму. У 50-х рр. у зв'язку з

етн. ренесансом та *політизацією етнічності* етн. теорія **Н.** поширилася в США та країнах Зах. Європи. Етноси почали вимагати статусу **Н.**, політизуючи свої вимоги. П. Ван ден Берг навіть називав **Н.** – політ. свідомою етнічністю, яка вимагає державності тільки тому, що є етнічністю. /Л. Кресіна, В. Явір/

Нація-держава – д-ва з однією нацією, яка сформувала її у процесі свого націогенезу. Більшість дослідників не погоджуються з об'єднанням таких різнопланових понять, як «д-ва» та «нація». Адже під нацією мається на увазі етн. спільнота на одному з вищих етапів етногенезу. Відомо, що кожен етнос у процесі свого розвитку прагне до створення нац. д-ви. Водночас д-ва не завжди є вінцем етногенезу окремого етносу. Тому науковці переконані, що кожна така **Н.-д.** є д-вою, влада якої використовує *націоналізм* як ідеологію, покликану консолідувати громадян. Однак таке неоднозначне ставлення не завадило терміну вкоренитися в етнополіт. обігу. Його використовував відомий теоретик примордіалістського напрямку вивчення етнічності – П. Ван ден Берг. У своїй праці «Феномен етнічності» він запропонував таку класифікацію д-ви за критерієм гомогенності етн. складу: 1) **Н.-д.** – держ. утворення, що складається виключно з однієї нації; 2) багатонаціональна д-ва – д-ва, сформована кількома націями; 3) багатоетнічна д-ва – д-ва, яка складається з двох або більше етносів, які не мають на меті створення державності. Цією класифікацією і був покладений початок застосування терміна «**Н.-д.**» у його нинішньому розумінні. **Н.-д.** вважається остаточний етап розвитку етноспільноти, вища мета її етногенезу. При цьому неважливо, яким чином відбулося оформлення нації у д-ву. Терміном «**Н.-д.**» позначають як нації, що утворили д-ву шляхом *політизації етнічності*, так і безпосередньо д-ви, які утворили нації шляхом етнізації політики. У контексті розуміння терміна «**Н.-д.**» слід згадати теорію нім. історика Ф. Мейнеке, який розмежовував д-ву-націю та **Н.-д.** Відповідно до його підходу д-ва-нація безпосередньо формується в межах суверенної д-ви. Наявність сувереніте-

ту та непідконтрольність будь-якій зовн. владі породжує спільні ін-ти та формує нову націю на основі культури етносів, що входять до її складу. Д-ва-нація переростає етнічні відмінності, нац. належність у цьому контексті сприймається як особистий вибір індивіда. На протигагу д-ві-нації – **Н.д.**, передбачала формування нації всередині власної культури етносу. За такого сценарію націогенезу нація поставала більше як етнічна, аніж політ. спільнота. Зростання нац. свідомості породжувало необхідність формування такої **Н.д.** Однак термін має обмежене застосування з огляду на відсутність у світі **Н.д.** у чистому вигляді. Абс. більшість із них мають поліетнічний склад. /Л. Кресіна, В. Явір/

Невизнані держави – д-ви, які володіють усіма д-вними ознаками, але не отримали визнання іншими д-вами і не виступають офіц. суб'єктами міжнар. відносин. **Н.д.** також називають «неіснуючими місцями» («places that don't exist»), тобто територіями, які отримали де-факто незалежність, але так і не були визнані міжнар. спільнотою. Для **Н.д.** відсутні чіткі й визначені критерії, які б встановлювали, коли новостворена д-ва може бути визнана або невизнана міжнар. співт-вом. Це значно загострює становище **Н.д.** і ускладнює знаходження можливих шляхів вирішення даної проблеми. Через недостатність дослідження іст.-прав. і геогр. проблематики феномену **Н.д.** єдиного понятійно-категоріального апарату не існує. У наук. л-рі існують лише синонімічні поняття такі, як: «самопроголошена д-ва», «квазід-ва» та «де-факто д-ва». Термін «**Н.д.**» виник у др. пол. ХХ ст. унаслідок конкретизації більш раннього політ. явища – «самопроголошені д-ви». Поняття «**Н.д.**» є більш точним при позначенні подібних феноменів, ніж його синонімічні терміни, які вказують лише на одну із суттєвих ознак д-ви: територію, самопроголошення і под. Таким чином «**Н.д.**» є найбільш вживаним терміном, оскільки чітко вказує на головну ознаку таких д-в: відсутність визнання.

Додаткові можливості для тривалого існування **Н.д.** створила глобалізація. Досить

тривалий період **Н.д.** можуть зберігати свій перехідний статус, як це має місце у випадку з Турецькою Республікою Півн. Кіпру (1983). Подібна ситуація затягується на десятки років і не знаходить вирішення. Ймовірним подальшим сценарієм розвитку **Н.д.** може бути визнання і становлення, як повноцінної незалежної д-ви – напр., Еритрея, що відокремилася від Ефіопії 1993 р. Проте можливий й ін. сценарій розвитку **Н.д.** – поглинання країною-метрополією, від якої намагалися відділитися (напр., Аджарія – від Грузії). Термін «**Н.д.**» означає перебування території на перехідній стадії формування державності. Така стадія, може виникнути в результаті сецесії або іредентизму різних територій чи розпаду д-в. Переважна більшість д-в пройшли через стадію невизнання. Напр., Нідерланди одержали міжнар. визнання лише через 70 років після здобуття фактичної незалежності. Д-ви Латин. Америки, Африки й Азії і навіть США також пройшли тривалий період від проголошення незалежності до визнання міжнар. спільнотою. Суч. стан **Н.д.** погіршився: їх не визнають, «заморожують» і всіляко відтягують питання визнання. Тому, на даний час, у світі нараховується більше сотні **Н.д.**, які так і не подолали перехідну стадію формування державності і не можуть завершити процес буд-ва д-ви. Незважаючи на особливості окремих **Н.д.**, їм властиві спільні риси, які дозволяють їх згрупувати. Деякі фахівці ключовим критерієм визнання/невизнання **Н.д.** вважають контроль над своєю територією. За цим показником їх поділяють на такі типи: 1) **Н.д.**, які фактично контролюють свою територію (Придністровська Молдавська республіка, Півд. Осетія); 2) частково визнані д-ви з фактичним контролем своєї території (напр., Китайська Республіка (Тайвань) 3) частково визнані д-ви, що знаходяться під військовою окупацією (Сахарська Арабська Демокр. Республіка (Зах. Сахара); 4) **Н.д.**, які частково контролюють свою територію (Абхазія, Нагірно-Карабахська Республіка); 5) Території, що перебувають під міжнар. управлінням (до 2008 р. Косово хоч і не визнавалось як незалежна д-ва, але фактично з 1999 р. керувалося ООН незалежно від Сербії). За таким критері-

ем як спосіб виникнення, **Н.д.** поділяють на: 1) д-ви, що утворилися в результаті революцій; 2) д-ви, що утворилися в результаті нац.-визв. б-би (сепаратизму); 3) д-ви, що утворилися в результаті післявоєнного розділення; 4) д-ви, що виникли через отримання незалежності кол. колоній від метрополії. Подібні класифікації дещо відносні, недосконалі та умовні, але їх відсутність ще більше ускладнила б вивчення **Н.д.** Не всі д-ви, які називають себе невизнаним, по суті є такими. **Н.д.** слід відрізнити від віртуальних д-в — проголошених держ. утворень, які, однак, не мають необхідних ознак д-ви. Т. зв. «віртуальні д-ви» (англ. *virtual states*) — об'єднання, створені приватними особами які заявляють про свою суверенність, але не мають більшості необхідних ознак державності. Однак деякі з них, в силу досить коректної юрид. обґрунтованості та документального підтвердження, іноді відносяться до **Н.д.**

Отже, **Н.д.** — вкрай складний, суперечливий та конфліктогенний феномен, розв'язання проблем якого може і повинно відбуватися виключно в рамках міжнар. права, яке потребує відповідних напрацювань. /Т. Далявська/

Нейтралітет (нім. *neutralität*, лат. *neutralis* — нічийний) — 1) особливий міжнар.-прав. статус суверенної д-ви, яка через одностороннє волевиявлення або міжнар. договір зобов'язується не брати участь у війнах та військ. конфліктах, окрім випадків самооборони, а в мирний час здійснювати політику, що перешкоджає втягуванню її у війну — не вступати у військ. союзи та блоки, не допускати розміщення на своїй території іноз. військ. баз, не укладати договорів, котрі сприяють екон. або політ. підготовці війни. Права й обов'язки нейтральних д-в визначені Гаазькими конвенціями (1907) про **Н.** у сухопутній війні (5-та конвенція) і морській війні (13-та конвенція). Необхідна умова дотримання **Н.** — стан неприєднання або позаблоковості. **Н.** передбачає опору на власні збройні сили, отже, є озброєним **Н.**, позаяк нейтральні країни не лише мають право його захищати, а й зобов'язані це робити відповідно до Гаазьких конвенцій.

Розрізняють *евентуальний* і *постійний Н.* Перший обумовлений конкретними обставинами окремих війн; другий передбачає, що країна залишатиметься нейтральною в будь-якій війні. Політика постійного **Н.** вимагає визнання його тими країнами, котрі не вилучають війну з арсеналу засобів своєї зовн. політики. Постійний суверенітет є добровільним та самопроголошеним (Швейцарія, 1815; Швеція, 1905; Ірландія, 1938), нерідко зафіксованим у конституції країни (Австрія, 1955). Першою країною, нейтральний статус якої отримав міжнар. визнання, стала Швейцарія (1815). Вона, однак, політику **Н.** у різних формах і з різним успіхом здійснювала з 1516 р., що дає змогу часто визначати його як «традиц. швейцарський нейтралітет». Упродовж XIX і XX ст. у статусі постійного **Н.** утвердилися також Фінляндія (1948), Лаос (1962, на підставі Декларації Міжнар. наради в Женеві з урегулювання лаоського питання), Камбоджа (1991, відповідно до Заключного акта Паризької конф. по Камбоджі), Мальта (1981, відповідно до декларації уряду), Молдова (1994, проголошений в конституції країни), Туркменістан (1995, на підставі резолюції Генеральної Асамблеї ООН). З 1831 по 1919 рр. статус нейтральної д-ви належав Бельгії, а з 1867 до 1944 — Люксембургу.

Намір України «стати в майбутньому постійно нейтральною д-вою» проголошено ще в Декларації про держ. суверенітет, але лише в Законі «Про засади зовнішньої і внутрішньої політики» від 01.07.2010 р. законодавчо закріплено статус позаблоковості. У ситуації нездатності гарантувати свою безпеку та наявності іноз. військ. баз на території України декларації про **Н.** і позаблоковість є відображенням невизначеності й багатовекторності зовн. політики України; 2) політика д-ви, спрямована на реалізацію принципів **Н.** 3) невтручання в суперечку, конфлікт, протистояння або протидія між двома сторонами. /Л. Угрин/

Ненасильницький опір — політ. практика, заснована на ідеології ненасильства, та інструментарій досягнення поставлених соц.

та політ. цілей за умови свідомої відмови від застосування насильства. Поряд із ненасильницьким протестом вважається різновидом активного ненасильства – ненасильницьких дій, спрямованих на виконання вимог справедливості, на протидію агресії та на реалізацію сусп. змін. Право на громадян. непокору – ненасильницький протест проти несправедливої або нелегітимної влади, – визначає зміст народного суверенітету – принципу, реалізація якого є однією з основних гарантій легітимності держ. влади. Громадян. непокора є формою безпосередньої демократії, яка реалізується відповідно до демокр. конституцій на основі права громадян проводити мирні масові заходи та акції (мітинги, демонстрації, страйки тощо).

Витоки названої ідеології, яка окреслює не тільки метод опору чи певну тактику б-би, але й утверджує гол. принцип цілісного світогляду, містяться у реліг. концепціях буддизму та християнства. Ідеологами **Н.о.** як основи соц. і політ. ідеалу у ХХ ст. були Л. Толстой (непротівлення злу насильством), М. Ганді (т. зв. сатьяграха проти расової дискримінації, пізніше – проти брит. колоніального панування в Індії), М. Л. Кінг (виступ за громадян. права чорношкірих у США). У кожному випадку **Н.о.**, активне ненасильство повинно надихатися не тільки безпосередньою метою, але й високими помислами, реліг. поглядами, етичними принципами, щоб спонукати протівника зрозуміти свою неправоту, покаятися і по своїй волі задовольнити справедливі вимоги. Вважається, що звертання до совісті ефективніше, ніж погрози та насильство. За теорією Ганді, насильство рано чи пізно призводить до збільшення насильства, ненасильство ж перериває спіраль зла й уможливує перетворення ворога в однодумця. Ганді розглядав сатьяграху не як зброю слабких, а навпроти, як зброю найсильніших духом.

Н.о. протиставляється як насильницьким формам б-би за справедливість, так і пасивному прийняттю соц. несправедливості. **Н.о.** – це метод, який виникає поза межами традиційних політ. джерел і залучає громадян, що заперечують легітимність режиму та при-

пиняють практ. підтримку влади для делегітимізації авторитарних чи несправедливих правителів і поступального знищення стовпів їх підтримки. Один із теоретиків ненасильницького протесту, автор праці «198 методів ненасильницьких дій» амер. дослідник Дж. Шарп визначає ненасильницькі дії як заг. термін, що включає в себе десятки специф. форм протесту, відмов від співробітництва та втручання, під час проведення яких активісти беруть участь у конфлікті шляхом здійснення (або відмови від здійснення) визначених дій без використання фізичного насильства. Таким чином, ненасильство як метод не є пасивним. Це не бездіяльність, а ненасильницька дія. **Н.о.** активно використовується як в соц.-політ. б-бі (Оксамитова революція в Чехословаччині 1989 р., протестні рухи на кшталт «Окупуй Уолл-стріт») так і при протидії іноз. агресорові (**Н.о.** укр. військових рос. агресору у Криму).

Зазвичай ненасильницькі дії організованого протесту ставлять за мету повалення диктатури, позбавлення несправедливого правління, нац. чи реліг. гноблення, утвердження назрілих соц. змін. Незалежно від причин і масштабу конфлікту ненасильницькі дії є методом, за допомогою якого люди, що відкидають пасивність і підпорядкування та які вважають за необхідне продовжувати б-бу, можуть брати участь у конфлікті без використання насильства. Водночас, **Н.о.** не є спробою уникнути конфлікту чи ігнорувати його. **Н.о.** є ефективним способом вирішення конфлікту. Протест може виражатися у різноманітних формах: мирні демонстрації та акції громадян. непокори, подача петицій, тимчасове блокування доріг, роздача листівок перехожим, страйки чи короткі перерви у роботі, відмова від співробітництва, бойкот, символічні протести, написання гасел протестів на стінах будинків тощо. **Н.о.** об'єднує тактичні та стратегічні методи ненасильства, прагматичні та ідеологічні. Див.: *Гандизм; Паціфізм /К. Семчинський/*

Необіхевіоризм (англ. *neobehaviorism*, від грец. *νέος* – новий і англ. *behavior* – поведінка)

– заг. назва наук. напрямів у психології та політ. соціології як різновидів біхевіоризму, що виникли внаслідок його еволюції після Другої світ. війни. Усі вони базуються на концепції, що людина існує та діє за принципом автомат. реагування на зовн. подразники: отримуючи вхідний сигнал (стимул – S), вона відповідає на нього вихідним сигналом (реакцією – R).

У 30-40-х рр. ХХ ст. біхевіоризм досяг вершини свого розвитку. Поступово у ньому сформувалися окремі напрями, що також містили різні підходи до вивчення поведінкових явищ. Виникло поняття «методологічного» та «метафізичного» біхевіоризму. *Методолог. біхевіоризм* поділяється на «формальний» і «неформальний». *Форм.* біхевіоризм містить у собі більше ознак ортодоксального біхевіоризму, що проголошує основним предметом вивчення людини не її свідомість (інтроспекцію), а поведінку як об'єктивне явище, яке можна спостерігати і наук. вивчати тільки за допомогою емпір. методів (практичного, позитивного досвіду). При цьому прибічники *форм.* біхевіоризму беруть до уваги й процеси, що безпосередньо не піддаються спостереженню («невидимі логічні категорії»), але відводять їм другорядну, підпорядковану роль. *Неформ.* біхевіоризм, або «лібералізована теорія «S-R», менше зацікавлений у пошуках «аксіоматичної, універсальної» теорії людської поведінки та виявляє більшу схильність до аналізу «вищих прихованих психоемоц. та раціонал. процесів», які впливають на поведінку. Послідовники *Неформ.* біхевіоризму говорять про мислення, пам'ять, процес мовлення та вирішення завдань як про приховані, але цілком реальні та впливові компоненти у межах набутих людиною S-R зв'язків.

Метафізичний («радикальний») біхевіоризм є найпослідовнішим різновидом **Б.**, що наближається до його класичних постулатів, сформульованих у 1913 р. Дж. Б. Уотсоном. Радикальний біхевіоризм відомий як «теорія соц. научіння», а у викладі амер. психолога Б. Ф. Скіннера (1904-1990) – «теорія оперантного (інструментального) научіння». Радикальний біхевіоризм є «модернізованою кла-

сикою» **Б.** Якщо Дж. Б. Уотсон досліджував лише респондентну поведінку, що виникає внаслідок простої відповіді індивіда на той чи ін. зовн. стимул, то концепт «соц. научіння» Б. Ф. Скіннера передбачає зумовленість поведінки підкріплювальними, повторювальними стимулами. Погляди Б. Ф. Скіннера залишаються найбільш впливовим варіантом біхевіоризму у психол. науці.

Осн. ідеї радикального біхевіоризму: 1) самостійні псих. явища і процеси, як і розум, – не є об'єкт. реальностями, це – всього лише «культурні міфи»; 2) за допомогою таких ментальних форм як «ідея» можна описувати певні міфічні образи, але це не значить, що ці образи або уявні істоти існують насправді; 3) у соц. і політ. житті так само можна пояснювати, чому люди вірять у ті чи інші ідеї, є носіями певних ідеологій, але міра «реальності» цих ментальних форм виявляється тільки в конкретній поведінці індивідів та соц. груп.

Отже, усе, що реально існує, – це поведінка. Настрої, почуття не відіграють самостійної ролі в детермінації поведінки, а є побічними «продуктами» впливу на людину з боку зовн. середовища та попередньої результуючої поведінки індивіда. Для поведінки особи чи соц. групи гол. значення мають т. зв. зовн. «ситуаційні стимули». Вони виникають унаслідок повторення в житті індивіда певних ситуацій (попередніх поведінкових акцій), що викликає ефект закріплення (підкріплення) тих чи інших типів і форм його поведінки. Тобто, автономна поведінка особи завжди залежить від очікуваних нею наслідків своєї поведінки, а уявлення про такі наслідки дає людині її особистий досвід як результат неодноразового впливу на неї одних і тих самих стимулів («проміжних перемінних»). Приємні наслідки стають позитивним підкріпленням поведінки – її «практичними інструментами». Поведінка набуває значення «оперантної», вона орієнтує особу на майбутній результат, елементи якого вже апробовані нею в ході її попередньої соц. практики.

Концепцію «соціально-когнітивного научіння» пропонував ін. амер. учений – А. Бан-

дура. На відміну від Б. Ф. Скіннера, він не надавав домінантного значення індивід. підкріплювальним стимулам, а наголошував на ролі знань (когніцій) індивіда про зовн. середовище, що створює потребу засвоєння сукупного досвіду сусп-ва (научіння через спостереження). Саме ця обставина дає змогу з більшою імовірністю передбачити поведінку соц. груп.

Із погляду радикального біхевіоризму, гол. причина розладу між особистістю й соц. середовищем криється не в особливостях соціуму (соц.-екон. та сусп.-політ. лад, морально-етичн. цінності, панівні політ. ідеології тощо), а в суто поведінкових реакціях індивідів на соціум. Щоб ці реакції були «правильними», потрібно виробити «загальнокорисну систему стимулів». Над поведінкою індивідів і соц. груп можна встановити певний контроль і за допомогою спец. методів змінювати поведінку громадян у заданому напрямі. Результатом такої роботи має бути «керований індивід» зі стійкою «автомат. правильною поведінки». Особа, керована «раціон. мисленням», – це громадянин, який сповідує ідею соц. блага, служіння сусп. інтересам, наполегливо працює тощо.

Окремі ідеї радикального біхевіоризму мають позитивне значення для регулювання сусп. процесів, виховання та соціалізації особи, протидії соц. апатії та політ. радикалізму. Та водночас вони містять загрозу демокр. цінностям сусп-ва, позаяк у практиці політ. шахраїв і маніпуляторів можуть стати засобом досягнення злочинних, антигуман. цілей. Амер. соціолог Д. Бенсон ідеї радикального біхевіоризму, перенесені на широке соц. тло, називає «утопією», «рецидивом тоталітарної псевдонауки». *Див.: Біхевіоризм політичний; Політична поведінка; Постбіхевіоризм /В. Северинюк/*

Неоєвразійство – політ. рух та ідеологія, модернізований варіант доктрини євразійства, що поширився на межі ХХ – ХХІ ст. у Росії та деяких кол. республіках СРСР. Ідеологія суч. євразійства найрозробленіша в працях рос. учених А. Панаріна й А. Дугіна. **Н.** успадкувало від «староєвразійців» категоріальний

апарат, антилібералізм, антидемократизм, ідею геополіт. конкуренції Євразії зі Заходом. Суттєві ознаки й принципи **Н.** полягають у використанні геополіт. підходу до вивчення суч. політ. процесів, відмові від провідної ролі православ'я, обґрунтуванні конкуренції з атлантизмом і протидії глобалізму, посиленні уваги до екон. складової сусп. життя. Неоєвразійців із попередниками об'єднує те, що всі вони – прихильники культ. партикуляризму й радикальні противники ідеї універсалізму. Останній вважався винаходом зах. європ., за яким приховується прагнення зах. цивілізації панувати над ін. цивілізаціями і світом загалом. В унісон з цими словами звучать застереження неоєвразійців: суч. теорії глобалізації, ідея «нового світового порядку» камуфлюють зазіхання зах., передовсім амер., еліти на світове панування. Коли для євразійців антагоністом був Захід на чолі з романо-германцями, то у неоєвразійців образ ворога асоціюється з англосаксонськими д-вами, морськими за розташуванням, тому вони (за геополіт. логікою) мають інтереси, діаметрально протилежні інтересам континентальних держав. А. Дугін надав цій ідеї вигляду «гол. закону геополітики», що виражає фундаментальний дуалізм геогр. устрою планети – протиставлення «телурократії» (сухопутної могутності) й «таласократії» (морської могутності). Не схвалюючи «нав'язуваного Заходом» універсалізму, **Н.**, як і євразійство, наполягає на запереченні лібер.-демокр. цінностей. Євразійці виступали за сильну д-ву і вважали лібер. владу «м'якотілою», пасивною, що не відповідає часові, є своєрідним реліктом. Через це вияви толерантності зах. демократій до конкуруючих ідеологій вони розцінювали як вияв їхньої слабкості. З погляду євразійців, сильна д-ва не повинна допускати існування опозиції до влади. Багатопартійність вони також відкидали, адже окремі партії не здатні врахувати інтереси всього сусп-ва. Як зазначає укр. дослідник Р. Рукомеда, вплив **Н.** на суч. внутр. політику Росії виявляється у виникненні відповідних партій, закріпленні в основоположних держ. документах концепції створення єдиного геополіт. євразійського простору. **Н.**

істотно впливає на зовн. політику Росії, що засвідчує намагання Москви сформувати й очолити єдиний геополіт. простір, залучити до нього пострадян. країни та країни Сходу, побудувати автаркічну екон. систему, мінімально залежну від зовн. чинників. Має місце протиставлення **Н.** атлантизму, яка обґрунтовує загострення відносин Рос. Федерації зі Заходом. Існує можливість трансформації **Н.** на програму інтеграції країн СНД. Вплив **Н.** на рос. зовн. політику також підтверджує присутність його ідей у низці концептуальних і доктринальних документів (Концепція нац. безпеки Росії, Концепція зовн. політики Росії та Воєнна доктрина Росії). Неоєвразійці сприймають Україну як штучне тимчасове держ. утворення, сформоване антирос. силами. Звідси програма-мінімум доктрини **Н.** щодо України – відновлення контролю над нею через підпорядкування укр. зовн. політики інтересам Москви, введення до пророс. міжнар. інтеграційних проектів (ЄврАзЕС, ОДКБ, СЕП та ін.), програма-максимум – повна десуверенізація України або розчленування внаслідок анексії окремих регіонів (Крим, схід. і півд. області). /О. Кукарцев/

Неоінституціоналізм – теорет.-методолог. підхід в політології, в основі якого уявлення про вирішальну роль політ. інституцій у визначенні політ. поведінки, у розвитку політ. системи. При цьому політ. інституції тлумачаться як норми, правила, створені людьми обмежувачі, які структурують політ., екон. та соц. взаємодії, визначають та обмежують набір альтернатив поведінки індивідів. Інституції формують порядок та передбачуваність у сусп.-ві. С. Патрушев визначає політ. ін-ти: як комплекс формальних та неформальних принципів, норм, правил, які обумовлюють та регулюють діяльність людини в політиці; як політ. установу, орг-цію; як стійкий тип політ. поведінки, яка виражається в певній системі колективних дій, процедур, механізмів. **Н.** виник у 1980-х рр. як реакція на обмежену спроможність ін. теорет. підходів пояснити тенденції сусп. розвитку. У дискусії з соц. детермінізмом **Н.** акцентує наголошує на відносній

автономності політ. ін-тів, із біхеовіоралістами – на тому, що політика організована навколо пояснення життя та розвитку смислів, а не лише є інструментом політ. акторів. На відміну від «старого інституціоналізму», **Н.** ґрунтується на методол. індивідуалізмі, а також зосереджує увагу не лише на формальних ін-тах, а й неформальних обмежувачах, до яких належать традиції, звички, табу. Водночас **Н.** інтегрував найкращі досягнення «старого інституціоналізму» та біхеовіоралізму. Як зазначають Д. Марч та Й. Олсен, в **Н.** «поведінці та інституції надають однакової важливості». Важливим теорет. джерелом **Н.** стали екон. дослідження Д. Норта, Д. Бьюкенена, О. Вільямсона та ін., зокрема, теорія транзакційних витрат, теорія прав власності, теорія сусп. вибору тощо.

Відносини формальних та неформальних інституцій **Н.** тлумачить по-різному. Оскільки формальні правила змінюються дискретно, а неформальні – внаслідок тривалого розвитку, між ними виникають конфлікти. В. Меркель та А. Круасан вважають, що у лібер. демократіях неформальні ін-ти підтримують формальні, у дефектних – недемокр. неформальні практики (персоналізм, клієнтелізм, корупція) підривають демокр. легітимовані ін-ти. Водночас Р. МакАдамс вважає, що формальні правила можуть змінювати неформальні. Це особливо відчувається у нестабільній політ. ситуації, коли зміни в навколишньому середовищі можуть робити нефункціональними цінності та неформальні практики попереднього етапу розвитку. С. Пежович виокремлює такі варіанти відносин між формальними та неформальними інституціями: формальні домінують над неформальними, але не змінюють їх; формальні конфліктують з неформальними; формальні та неформальні правила співпрацюють.

У **Н.** виділяється низка теорет. напрямів. Це, зокрема, *іст. інституціоналізм* (Ч. Тіллі, Т. Скокпол, Ф. Лонгстрет, С. Стейнмо, К. Телен), ознаками якого є поєднання кількісного та культурологічного підходів, уявлення про залежність сусп. розвитку від початкового

вибору, т. зв. «стежка залежності», яка може змінюватися у «критичні моменти» історії. *Інституціоналізм раціонального вибору* (Б. Вейнгаст, Р. Гудін К., Е. Остром, Шепсле) сформувався на ґрунті теорії раціонального вибору, але не тотожній їй. Його прихильники теж стверджують, що індивіди керуються вигодами, але вважають, що раціональна поведінка ґрунтується на очікуванні поведінки інших і саме ін-ти дають уявлення про таку поведінку. Тому інституціоналізм раціонального вибору визначає послідовність вибору інформації. Е. Остром та М. Полскі виокремлюють такі етапи політ. аналізу: визначення мети; аналіз фізичних та матеріальних передумов; аналіз властивостей колективу (знання та інформація; оцінювання учасниками стратегій; переконання щодо зв'язку між стратегіями, діями та результатами; ставлення до переваг і результатів ін.); аналіз правил (позиції, межі, влада, агрегація, масштаб, інформація, витрати); інтегрування аналізу; аналіз зразків взаємодії; аналіз результатів. За твердженням Т. Дая, раціональність не обмежується «доларами та центами», а включає усі цінності суспва. На відміну від ін. напрямів **Н.**, інституціоналізм раціонального вибору виходить не лише з того, що інституції є зовн. обмежувачами, а й з того, що правила визначаються самими гравцями. Інституції створюються для мінімізації транзакційних витрат. Прихильники *нормативного інституціоналізму* (Д. Марч, Й. Олсен), на відміну від «раціоналістів», стверджують, що політ. актор зобов'язаний діяти за правилами, ідентифікуючи себе з оргцією, тому цілі акторів залежать від членства в оргціях. Але вони теж розрізняють «номінальні» та «реальні» правила, зосереджуючи увагу на останніх. *Соціол. інституціоналізм* (Ф. Селзнік, Р. Скотт, Л. Зукер) відносить до ін-тів символічні системи, моральні норми. Його політол. аспекти полягають у: впливі ін-тів не лише на поведінку, а й ідентичність індивідів; опосередкованості соціального середовищем інституційного впливу на політику; розвиткові теорії оргцій, зокрема концепцій «інституційної ізоморфності» та «організаційного поля».

У **Н.** виокремлюють два типи інституційних змін. По-перше, це внутр. інституціоналізація (деінституціоналізація). Її критеріями С. Гантінгтон називає: адаптивність, комплексність (внутр. структура, диференціація), автономність (здатність діяти без зовн. акторів), когерентність (здатність приймати координовані рішення). К. Гьотц та Г. Пітерс доповнили цей перелік конгруентністю (співвідношення між відносинами всередині ін-ту та соц. відносинами, між цінностями еліт та мас) та ексклюзивністю. По-друге, це зміни цінностей та структур. На думку Г. Пітерса, ін-т може зберегтись, але змінити свою сутність. /С. Перегуда/

Неоконсерватизм – складна ідейно-політ. течія, яка визначає урядову політику та політ. курс провідних країн Заходу, починаючи з др. пол. 70-х рр. (напр., «рейганоміка», «тетчеризм»). Як ідеологія **Н.** поставив під сумнів діючу кілька десятиріч кейнсіанську політику, а також саму діяльність «соц. д-ви», зробив спробу подолати етатистський підхід ліберал.-реформіст. політиків до розширення держ. регулювання соц.-екон. життя. В основу екон. курсу було покладено монетарист. модель Чиказ. школи (М. Фрідмен, М. Фелстайн), а також т. зв. «економіку ринку» (Дж. Гілдер, Ф. Гаєк), які орієнтували на звільнення приватного бізнесу від надмірного держ. втручання, всебічне стимулювання ринкових відносин, приватного підприємництва.

Кредо «нового консерватизму» в економіці – змінна реформіст. моделі розвитку монетарист. моделлю, орієнтованою на звільнення приватного капіталу від надмірного держ. втручання, всебічне стимулювання ринкових відносин, приватного підприємництва. У соц. сфері ліберал.-реформіст. курс поступився місцем «екон. реалізму», скороченню росту соц. витрат, перенесенню їх у приват. сектор. У політ. сфері характеризується неоконсерват. переорієнтацією щодо проблем політ. влади, демократії, політ. участі, ф-цій і прерогатив д-ви, бюрократії в напрямі посилення елітарних тенденцій і антибюрокр. настроїв. Ставиться завдання функціонального посилення

політ. системи, пошуку ідей більш ефект. влади, зміцнення «законності і порядку», традиц. Морально-політ. цінностей через розвиток ін-тів громадян. сусп-ва і збалансованість відно-син сусп-ва з природою.

Набуття **Н.** в короткі строки статусу впли-вової політ.-ідеол. доктрини певною мірою пов'язано з тим що, що його підтримала до-сить широка соц. база. **Н.** спрямований на від-стоювання традиц. звичаїв та цінностей, нац., реліг., культ., гуманістичних. **Н.** вважає за необхідне створення «нової сусп. філософії», яка б поєднувала б осн. цінності лібералізму і відповідадала суч. реаліям розвитку сусп-ва. Успіх **Н.** пов'язаний з тим, що він виявився досить ефект. у багатьох аспектах: у низці країн вдалося приборкати інфляцію, зменши-ти безробіття, стимулювати ділову активність, ліквідувати збиткові галузі промисловості; він додав людям ясну форму взаємовідносин між соц. відповідальним індивідом і політ. ста-більною д-вою, узгодивши раціон. ставлен-ня до дійсності з моральними принципами; неоконсерват. курс синтезував у своїй ідейній основі не лише досягнення консерватизму, а й гуманіст. уявлення лібералізму, соціалізму й ряду ін. соц.-політ. вчень. Відштовхуючись від ідейно-теорет. бази **Н.**, суч. неоконсерва-тори шукають серед. шлях між деструктивні-стю неприборканої ринкової стихії та неефек-тивною держ. регламентацією всіх сфер сусп. життя. У більшості країн Заходу **Н.** виступає як могутня інтелектуальна сила. Прихильники політ. позицій, що втілюють в собі зазначені риси, об'єднуються у консерват. партії. Най-більші з них – це Консерват. партія Великій Британії (виникла 1867 р.), Консерват. партія Данії (виникла 1916 р.) та ін. Знання сутно-сті і осн. рис **Н.** дозволяє краще зрозуміти та проаналізувати європ. і світ. політ. процеси, дослідити деякі заг. цивілізац. закономірності розвитку суч. сусп-ва та напрямки необхідних структурних змін у ньому. /О. Бабкіна/

Неокорпоратизм (сучасний корпора-тизм) – ідеологія; різновид держ. устрою і політ. культури; форма орг-ції економіки; вид сусп-ва. Найбільш усталеним є підхід, у меж-

ах якого **Н.** розглядають як один із механізмів посередництва між сусп-вом і держ. та уряд. органами завдяки організованим, із постій-ним штатом, асоціаціям, що представляють інтереси, прагнуть «просунути» і захистити їх шляхом впливу на публічну політику.

Н. як модель відносин між сусп-вом та д-вою сформувалася у країнах із розвину-тою демократією в останній третині ХХ ст. як така, що пом'якшує вади плюралістичної моделі. Одним із її теоретиків є Ф. Шміттер, який трактує **Н.** як систему представництва інтересів, у якій осн. складники організова-ні в обмежену к-сть окремих обов'язкових, не конкуруючих, ієрархічно впорядкованих і функціонально диференційованих груп, ви-знаних і зареєстрованих (якщо не створених) д-вою і наділених представницькою монопо-лією всередині сфери, яку вони представля-ють, в обмін на здійснення контролю за від-бором лідерів й вираження вимог і підтримки. Осн. суб'єктами **Н.** Ф. Шміттер називає асо-ціації, які класифікуються на функціональні (виробничі, галузеві і класові), територіальні (локальні, провінційні та загальнонаціональ-ні), цільові (профспілкові і підприємниць-кі; ті, які зорієнтовані на активні дії у сфері міжгрупової кооперації, міжгрупового супер-ництва, і ті, які зорієнтовані на внутрішньо-групові проблеми тощо). За основу типології асоціацій узято розміри фірм та орг-цій (еко-номічних), рівень кваліфікації, соц. статус, на-лежність до певної конфесії чи етносу, зв'язки з політ. партіями тощо. Асоціації або мережа асоціацій характеризуються чіткою орг-цією; беруть участь у процесі прийняття рішень на різних рівнях держ. влади. На відміну від політ. партій і лобістських груп, асоціації не висувають своїх кандидатів на виборах, не беруть на себе відповідальність за формування уряду.

Н. як модель відносин між д-вою і сусп-вом, спрямована на узгодження корпора-тивних і держ. інтересів. До її особливостей належать: покладання на кожну зі сторін зобов'язання з дотримання досягнутих до-мовленостей; на відміну від корпоративізму, де залучення до взаємодії з д-вою має при-

мусовий хар-р, у межах моделі **Н.** участь в орг-ціях, які беруть участь, є добровільною і будується на виключно договірній основі.

Осн. відмінність між **Н.** і корпоратизмом полягає в хар-рі взаємодії асоціацій (як різновиду груп інтересів) із д-вою – добровільному чи примусовому. Спільним для обох форм є те, що асоціації та групи інтересів інтегровані в систему прийняття і реалізації соц.-екон. рішень, на відміну від їх самостійної участі, характерної для плюралістичної моделі.

Н. як модель відносин характеризується наступним: кожний соц. інтерес зазвичай представлений єдиною гол. асоціацією; членство в асоціації часто є обов'язковим і майже всезагальним; гол. асоціації мають централізовану структуру і спрямовують дії своїх членів; у багатьох випадках групи інтересів систематично беруть участь у виробленні та здійсненні політ. курсу. Рос. науковець К. Гаджієв розширює ознаки **Н.** – це договірний хар-р відносин між зацікавленими групами і д-вою для вирішення тих чи ін. актуальних для них проблем; корпоративним орг-ціям надається монополія представництва у відповідних (галузевих, професійних, територіальних) сферах їх інтересів в обмін на дотримання певних обмежень, які висуває д-ва.

До осн. переваг **Н.** науковці відносять: досягнення соц. порядку і забезпечення соц. миру; визнання важливості ролі асоціацій (корпоративних структур) у процесі консолідації демократії. Серед вад **Н.** визнається нерівність у забезпеченні принципу представництва інтересів різних, у т. ч. і слабоорганізованих, які мають незначні ресурси для захисту своїх інтересів, груп; **Н.** є зручною моделлю переважно для впливових, великих, потужних груп; закладає потенціал виникнення держ. патерналізму, послабленні ролі сусп. союзів і об'єднань, які можуть втратити свою самостійність і виконувати роль звичайного каталізатора сусп.-ва. А. Лейпгарт виокремлює два типи **Н.**: соц. – з домінуванням профспілок і ліберальний – із превалюванням промисловців (Бельгія та Швейцарія). /М. Остапенко/

Неолібералізм – напрям в екон. теорії, що ґрунтується на неокласичній методології, за-

хищає принципи саморегулювання економіки, вільної конкуренції та екон. свободи. Зародився в 30-х ХХ ст., з одного боку, як форма реакції на світову екон. кризу на протигагу кейнсіанізму (Дж. М. Кейнс). З ін. боку, **Н.** постав у вигляді опозиція до лібер. ідей сер. ХХ ст., що пропонував поширення корпоративних тенденцій, соц. партнерства і захисту, поєднуючи конкуренцію із держ. регулюванням. У **Н.** ринок розглядається як ефективна система, що значно сприяє екон. зростанню та забезпечує пріоритетне становище суб'єктів екон. діяльності. Неоліберали заперечують втручання д-ви в екон. механізми саморегулювання, розглядаючи протекціонізм осн. причиною неефективності економіки. На їхню думку, роль д-ви полягає у створенні умов для вільної дії цих механізмів, охороні, участі в перерозподілі сусп. доходів. Усі форми відносин, у т. ч. взаємовідносини робітників однієї компанії або чл. сім'ї, розглядаються як різновид субринкових відносин. Із огляду філософії **Н.**, існування ринку постає самоціллю, незалежно від його впливу на вир-во товарів і послуг, а функціонування ринкових структур становить фундаментальну основу етики меркантилізму. Найвідоміші школи **Н.**: 1) *англійська*, або Лондонська (абс. індивідуалізм; Ф. А. фон Гаек) – ідея спонтанного порядку і розвитку: а) формування автономної економіки на засадах приватної власності, індивідуалізму, конкуренції та невтручання д-ви; б) активна роль д-ви у створенні умов для вільного й успішного функціонування економіки; 2) *німецька*, або Фрайбурзька (ордолібералізм; В. Ойкен, Л. Ерхард, В. Репке, О. Рюстов, А. Мюллер-Армак) – теорія «соціально-ринкового госп-ва»: а) формування міцного ринкового госп-ва, ґрунтованого на різноманітних формах власності на засоби вир-ва, що конкурують; б) абсолютизація ролі д-ви у формуванні сприятливого сусп. середовища розвитку економіки та соц. відносин; 3) *французька*, або Паризька (дирижизм; М. Алле, Ж. Рюеф, Л. Арман, Ф. Перр) – теорія локальних ринків («економіка ринків»): а) формує екон. незалежне сусп.-во д-ва на засадах особливої держ. структурної політики; б) ринкові, конкурентні відносини

підпорядковуюються загальносусп. інтересам, наслідком чого може бути розбалансування економіки; в) соц. політика д-ви є похідною від її екон. політики і залежить від успіхів ринкової економіки (комунітаризм); 4) *амер.*, або Чиказька (монетаризму; М. Фрідман, І. Фішер, Р. Манделл, М. Флемінг): а) стабілізація економіки д-вою монетарними засобами; б) екон. збалансованість досягається за умови, коли к-сть грошей в обігу відповідає створеній сусп. вартості; в) баланс бюджетних доходів і витрат – умова та вияв екон. збалансованості, отже, необхідний держ. контроль грошової емісії; г) нац. економіку варто розглядати як ланку світової господ. системи, а тому для внутр. збалансованості важливе значення мають міжнар. валютні відносини та контроль за цією сферою; 5) *австрійська* (Л. фон Мізес) – дослідження процесів пристосування в економіці й конкуренції в мінливому екон. середовищі. Л. Мізес виступав проти контролю над ціною політикою й оплатою праці, низьких темпів приросту грошової маси, оскільки вільні ціни відіграють ключову роль в ефективному функціонуванні ринкової економіки. Монетаризм, продовжуючи традиції класичного ринкового лібералізму, відкинув гасла соц. справедливості як такі, що не можуть бути проблемою д-ви, оскільки їх реалізацію пов'язано з дестабілізацією економіки. Осн. ідея **Н.** полягає в інтенсифікації та глобал. поширенні вільного ринку: й екстенсивно – у міжнар. масштабі, й інтенсивно – на всі сфери сусп. життя. **Н.** – своєрідне ідеолог. підґрунтя глобалізації, яка здатна забезпечити наднац. поширення передових технологій, координацію дій нац. і транснац. корпорацій (МВФ, СОТ, СБ тощо). Проте саме цей аргумент є осн. предметом критики неоліберальної екон. політики, нездатної розв'язати проблеми кризових економік, значного падіння стандартів у сфері праці, критичного стану довкілля.
/О. Сорба/

Неомарксизм – сусп.-філос. та ідейна течія сусп. думки, що так чи інакше використовує теорет. спадщину К. Маркса разом із

ін. ідейними традиціями – неогегельянства, віталізму, екзистенціалізму, неофрейдизму, структуралізму і под. Це сукупність інтерпретацій, критичного переосмислення й адаптації положень марксизму до сусп.-політ. умов ХХ ст. та їх протиставлення радян. практиці «реального соціалізму» (марсизму-ленінізму і сталінізму). Його основоположники – І. Лукач (1885-1971), К. Корш (1886-1961) та А. Грамші (1891-1937). В основі **Н.**, з одного боку, міститься, звинувачення марксизму в негуманності, ігноруванні людини, розгляд її лише як засобу класової б-би, а з ін. – прагнення гуманізувати марксизм, поставивши в центр філософії та політології людину.

У межах цієї течії сформувалися два осн. напрями. Перший, «діалектико-гуманістичний», ґрунтується на ранніх гуманістичних поглядах К. Маркса («Екон.-філос. рукописи 1844») і поєднує неогегельянство, фрейдизм та екзистенціалізм. Тут виокремлюються такі підходи: 1) *Франкфуртська школа* (Т. Адорно, М. Горкгаймер, Г. Маркузе, Е. Фромм, В. Беньямін, Ю. Габермас), яка критикує індустріальне сусп.-во за монолітну безкласову тоталітарну сутність, технократизм, культуру споживання; 2) *фрейд-марксизм* (В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм) – розглядає доповнення соц. революції сексуальною, а також революційною місією маргінальних груп (студенти, безробітні, люмпен, нац. меншини); 3) *екзистенціалістський марксизм* (Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті, К. Касторіадіс, К. Лефор) – акцентує на людській суб'єктивності, проблемах відчуження та відтворення цілісності людини, розгляді її не через сусп. відносини, а крізь власне існування; 4) *феноменологічний марксизм* (Е. Пачі, П. Піччоне, Роватті, Дж. Вігореллі) – заміна комунізму інтерсоціалізмом, сусп.-во ґрунтується на суб'єктивно-об'єктивних відносинах; 5) *марксистський історизм* (А. Грамші та його послідовники Н. Баладоні, Л. Группі, Е. Серені) – на основі розгляду філософії як «філософії практики» (А. Грамші), заперечує поділ марксистської філософії на діалектичний та іст. матеріалізм; 6) *будапештська школа* (А. Хеллер, М. Вайда, Д. Маркуш, Ф. Фехер) – послідовники

ранніх поглядів Д. Лукача («Історія і класова свідомість»), згідно з котрими діалектику розглядають як взаємозв'язок і взаємоперехід об'єкта і суб'єкта; 7) «Практис» (Г. Петрович, П. Враніцький, М. Кангрра, Р. Супек, М. Маркович, С. Стоянович) – школа, що сформувалася довкола однойменного югосл. журн. у Загребі й розглядає поняття практики як фундаментальне підґрунтя відносин між суб'єктом і об'єктом; 8) «філософія надії» та «онтологія ще-не-буття» (Е. Блох) – загальна концепція розвитку світу, де нероздільний суб'єкт і об'єкт розділяється і пізніше знову об'єднується.

В основу другого напрямку, «сцієнтистського», покладено прагнення зробити загальнофілос. теорії марксизму конкретну науку, методологію пізнання і конкретну модель зміни світу. Найважливішими в цьому сенсі є пізні розв'язки Маркса, методологія дослідження сусп-ва і розгляд її як підвалиною для наук, вивчення моделей майбутнього розвитку людства. Тут виокремимо головні підходи: 1) «структуралістський марксизм», або «альтјуссеріанство» (Л. Альтјуссер, М. Годельє, Н. Пуланзас, а також послідовники Л. Альтјуссера – Е. Балібар, Д. Лекур, П. Реймон) – марксизм має розглядатися наукою, відмежуватися від філософії суб'єкта, телеологічної діалектики Г. Гегеля, ідеології й емпіризму. Концепція «наддетермінації» – ідея про те, що екон. протиріччя в сусп-ві повинне розв'язуватися за допомогою політики; 2) *Г. делла Вольпе і його послідовники* розглядають марксистське вчення про сусп-во як окрему науку; 3) *аналітичний марксизм* (Дж. Коен, Дж. Елстер, Дж. Ремер) – на засадах суч. методів (математичне моделювання, ігор теорія і под.) намагаються розглядати вчення про сусп-во як науку. На макрорівні запропонована концепція співвідношення виробн. сил і виробн. відносин, базису і надбудови, на мікрорівні – дослідження поведінки індивідів. Сформувався також самостійний політолог. напрям, що адаптує соц. філософію Маркса до суч. політ. проблем – перспективи взаємовідносин розвинутих країн і країн, яку розви-

ваються, ядерна катастрофа, б-ба за емансипацію жінок, екол. проблеми та ін., котрі вирішуються в руслі марксистської методології або використовують традиції марксистського категоріального апарату. Такі дослідження постають наук. основою т. зв. руху нової епохи, або теорії «нових лівих» (П. Руссел, Д. Шпінглер, П. Андерсон, Д. Горовіц, К. Д. Вольф та ін.). В англосакс. країнах **Н.** розвивається переважно як особлива тенденція у галузях соціології, політекономії, що мала виражену антипозитивістську спрямованість (А. Гоулднер. Ч. Р. Міллс, П. Баран). /О. Сорба/

Неоміфологізація політична – процес створення нової конкретно-історичної форми існування міфу, або його відновлення, який не пропонує нової інтерпретації міфу, а показує його нове проживання в нових обставинах. Новий міф виростає з власної деміфологізації та має самого себе як основу існування. Новий образ світу вибудовується на раціональних засадах і раціональними засобами, проте призводить до парадоксального вибуху ірраціональності, тобто формується принципово новий тип символічного існування людини, культури, соціуму. Усі символи людського співіснування відтепер можуть відтворюватися й перетворюватися в цьому новому символічному просторі. В практиці постмодерну чуттєво-конкретні образи міфу заміщуються симулякрами («порожніми знаками»), які не відображують реальність, а маскують її відсутність. **Н.п.** – це спроба свідомо використовувати міф нетрадиційно. Подібна спроба може набувати форму самостійної міфотворчості. Вперше про неоміфологізацію завели мову в мистецтві. Основоположник цього явища, Р. Вагнер, вважав, що міф має заг. хар-р і саме через нього народ стає творцем мистецтва. Для багатьох явищ «неоміфологізму» характерно змішання різних стилів і традицій у мистецтві. У структурі одного твору можна помітити і драматургічні, і міфологічні, і музичні елементи. Всі вони разом служать побудови цілісного тексту. І якщо письменники-реалісти прагнули показати життя

максимально наближеної до дійсності, то вже символісти (а вони є ранніми послідовниками «неоміфологізму») показують специфіку художнього бачення у тому, що нарочито відходять від чіткої часової та геогр. приуроченості. При цьому глибинним об'єктом такого бачення є не тільки такі вічні теми, як любов, смерть, самотність тощо, але в першу чергу – особистість людини в урбанізованому світі, її відчуженість і машинне оточення. У цих «неоміфологічних» творах міф не є ні єдиною точкою зору, ні єдиною сюжетною лінією. Він стикається з ін. міфами, з реальністю, з історією. Співвідношення міфології та історії у творах «неоміфологічної» спрямованості може бути самим різним, аж до виникнення окремих сюжетних ліній. Варто також відзначити, що у подібних творах можлива гра точок зору. Це пов'язано з тим, що ні історична, ні міфологічна складові не проводяться послідовно. **Н.п.** виникла на поч. ХХІ ст. **Н.п.** є носієм надціннісних категорій, оскільки базується на архетипі й пов'язана з глибинними, провідними потребами, а також, емоційно забарвлена, і є як би «спусковим гачком» для політ. активності. Для **Н.п.** характерна наявність смислових доміант, які виступають у ролі центрів тяжіння, навколо яких розгортається конкретна політ. подія.

Характерні риси **Н.п.**: 1) наявність дворівневої психол. структури: базового інваріантного елементу й трансформів; 2) цілісність, знакових систем; 3) наявність єдиної і заг. системи значень; 4) поліморфність (один і той же набір символів може бути присутнім у багатьох міфах, а одна і та ж тема може мати різну спрямованість і різний емоційний окрас); 5) визначальна роль символічних цінностей, приєднання символів нелокального значення (привабливість, престиж, успішність, життєвість тощо) до образу конкретного сусп.-політ. продукту; 6) наявність надціннісних категорій; 7) фрагментарність; 8) ритуальність процесу передачі досвіду; 9) високий рівень емоційної насиченості буття; 10) експлуатація каналів комунікацій; 11) якісна неоднорідність простору і часу; 12) циклічність тощо. **Н.п.** має два рівні: інваріантний, ар-

хетипний рівень і рівень трансформи, рівень більш пізніх міфогенних нашарувань. На *першому* – найчастіше домінують в психіці носія, політ. міфологеми, тобто існують несвідомі архетипічні основи міфу, практично ідентичні з колективним несвідомим, детально описаним К. Г. Юнгом. *Другий* рівень більшою мірою залежить від реальних іст. умов. На цьому рівні здійснюється перекодування несвідомих елементів в змістовні, розповідні, емоційно насичені конструкції, форму орг-ції і трансляції знань про навкол. світ у вигляді міфолог. типів (стереотипів), тобто перетворених міфолог. утворень. У кризову добу на поч. ХХІ ст. політ. міф, так само, як і архаїчна преформа, стає комплексом ціннісних уявлень соціуму і презентує цілий спектр інтерпретативних моделей політ. життя сусп.-в.

Моделі **Н.п.**: *Міф як статусний наратив і модель для наслідування* (основа політ. і соц. міфів складається з глибинних архетипових утворень); *Міф як парадигма всіх значущих актів людської поведінки, усієї сукупності людських дій* (увага виборців звертається не на програмні документи, а на штучно створений образ, його яскравість, привабливість); *Міф як універсальний код і шифр культури* (смилова картина світу представляється як набір символів); *Міф як спосіб духовно-практичного освоєння світу* (міф і утопія, будучи специф. духовними утвореннями, маючи якісну своєрідність, у той же час взаємозумовлюють та взаємодоповнюють одне одного, що яскраво проявляється в ідеології та політ. житті сусп.-ва); *Міф як образ міфу* (міфи стають новітніми семантичними ядрами для створення образів неоміфів); *Міф як сукупність міфів певного народу* (за будь-яким політ. міфом завжди приховані інтереси певних народів); *Міф як символічна політика* (використання в політ. житті сусп.-в символічного ресурсу політики); *Політ. міф як архаїзація соціокультурного простору в нових історичних умовах* (політ. міф сприймається як дійсність та результат відмови від критичного погляду на світ).

Н.п. претендує на продукування певної ідеї-правди, яка лежить в основі картини світу

й яка, в свою чергу, вибудовується як «образ майбутнього через повернення до витоків». Таким чином, ми можемо спостерігати феномен «вічного повернення» – циклічності сприйняття історії, в якому «закладена» можливість існування абсолютно будь-якого дива (напр., останні стануть першими), визнання якої дозволяє пережити політ. або екон. кризу, знайти в собі сили подолати важкий період історії та зберегти світогляд переможців у нації, яка пам'ятає свої минулі перемоги, поважає та шанує своїх героїв. /Н. Пробийголова/

Неофашизм (дав.-грец. *νεος* – новий, від італ. *fascio* – зв'язка, об'єднання) – термін, який застосовується для позначення низки праворадикальних орг-цій і рухів, які в ідейно-політ. відношенні успадковують ідеологію фашист. орг-цій 1920-1940-х, заборонених після Другої світ. війни. Неофашисти виявляють схильність до політ. екстремізму, використовують терорист. форми діяльності. **Н.** – один із проявів ідеології й політ. практики правого руху, партій і орг-цій, які модифікували вихідні положення класичного фашизму з його основною ідеєю про міць і велич самоорганізованого сусп-ва (що на практиці спричинило утворення тоталітарної д-ви). Неофашисти схильні до політ. екстремізму, використовують терорист. форми діяльності.

Н. виник у 60-х рр. ХХ ст. на Заході, коли сформувалися його ідеологія та організаційні структури. Ідеологи цієї течії стверджують, що насильство не тільки є характерною рисою суч. сусп.-політ. буття, але й іманентною властивістю соціуму взагалі безвідносно до часу і простору, і обумовлюється воно вродженою біогенетичною тваринною природою людини. З 70-х рр. ХХ ст. неофашистський рух інтенсивно розвивається. Нині мережа неофашистських орг-цій є на всіх континентах і майже в усіх країнах із різними типами політ. систем і режимів, що свідчить про сталу загрозу масових форм ідеолог. і практ. мімікрії **Н.** як соц. явища.

Психол. передумовами відтворення **Н.** нині, як й ін. форм тоталітаризму, є ество «масової людини», яке використовують усі дик-

торські режими. Гол. рисою «масової людини», на думку Х. Арендт, є не її жорстокість чи відсталість, а ізоляція людини маси і нестача нормальних соц. відносин.

Відмітні риси **Н.** структур – крайній націоналізм і шовінізм, популізм, орієнтація на корпоративізм, як вчення про єднання різних соц. груп у рамках д-ви, критика з ультраправих позицій парламентаризму і фінансового капіталу, застосування насильницьких, терорист. методів політ. б-би.

У соц.-філос. плані **Н.** ворожий гуманізму, культивує ірраціоналізм і силу як універсальний метод вирішення сусп. проблем. Політ. агітація ведеться в демонстративно агресивній, енергійній наступальній манері, використовується символіка та атрибутика іст. фашизму (чорний і чорно-червоний кольори, модифіковані свастики та ін.).

Дослідники **Н.** (Р. Гріффін, М. Фельдман, А. Феннер, М. Нейберг, Е. Вайтц, Ш. Бройер, А. Дж. Грегор та ін. науковці) наголошують на тому, що ХХІ ст. не спромоглося подолати цей феномен. Більше того – констатується зростання нових хвиль націоналізму і фундаменталізму, а це стає прямою загрозою масового відтворення неофашистського руху. Крім того, нині у більшості розвинених країн (зокрема, у країнах Зах. Європи, а також в США й Канаді) набуває бурхливого розвитку расизм як невід'ємна складова **Н.**, як суч. модифікація традиц. гітлерівського расизму. Орг-ції неофашистського спрямування існують також у країнах кол. соціаліст. табору, де сусп. вакуум, який утворився після розпаду СРСР, сприяє перетворенню людей на типових представників натовпу з низьким рівнем політ. культури та розмитістю ціннісних орієнтацій. /Ю. Шайгородський/

Непотизм (лат. *nepos (nepotis)* – онук, нащадок, племінник) – фаворитизм, що наділяє певних осіб (родичів, друзів) перевагами під час працевлаштування, здобуття статусних положень, незалежно від їхніх фахових якостей. **Н.** з'явився в Середні віки, коли Папа Римський роздавав церковні посади родичам, насамперед – племінникам, звідси і на-

зва **Н.** У сучасній політиці також зазначають існування **Н.**, він притаманний для багатьох, у т. ч. демокр. д-в. Найпоширеніші приклади – надання посад у чиновницьких структурах, бізнес-орг-ціях. В Україні **Н.** властивий також у процесі формування виборчих списків кандидатів на різних рівнях виборів. У Конвенції ООН **Н.** вважається виявом корупції, що завдає шкоди сусп-ву та д-ві. Гол. небезпека **Н.:** людина обіймає нові посади або переваги не через високі фахові здібності, а внаслідок причетності до певного середовища. Дуже часто особи не мають належних професійних навичок і якостей для виконання обов'язків на цих посадах. Приклади **Н.:** призначення на посади дружин, дітей відомих політиків (США), введення до виборчих списків чл. сім'ї, водіїв та ін., призначення на держ. посади й у бізнес-секторі родичів (Україна, Росія). В Україні ситуація з **Н.** сприяє встановленню кланових відносин, адже представники різних політ. сил часто пов'язані родинними путями, що перетворює політ. систему на клубок заплутаних родинних взаємин, не сприяє ефективності представницьких інституцій, у т. ч. партій. /О. Дацаківська/

Неприбуткова організація (в політиці) – добровільне об'єднання громадян із метою захисту та реалізації політ. прав та інтересів. **Н.о.** сприяють розвитку політ. активності, участі в управлінні держ. та громад. справами. **Н.о.** не мають за мету одержання прибутків від своєї діяльності. **Н.о.** можуть створюватися та існувати як громад. орг-ції, рухи, асоціації, спілки, благодійні орг-ції, фонди тощо.

Для визначення поняття недерж. **Н.о.** в міжнар. практиці та в наук. дослідженнях використовуються, переважно, два терміни: недержавні (*non-government organizations – NGO*) і неприбуткові орг-ції (*not for profit, non-profit organizations – NPO*). Останнім часом, для визначення поняття **Н.о.**, використовується ще один термін – приватні волонтерські орг-ції (*private voluntary organization – PVO*). Термін «недержавна орг-ція» було введено в обіг ООН (1945), термін «міжнар. недерж. орг-

ція» сформульовано в резолюції від 27 лютого 1950 р. Однією з перших **Н.о.** була «Міжнародна Комісія Червоного Хреста» (1863).

Досвід демократій світу свідчить, що громадян. сусп-во не може існувати без розвинутої мережі **Н.о.**, які забезпечують участь громадськості в процесі сусп. розвитку. Такі об'єднання виконують ф-ції посередника між д-вою і соц. групами, захищаючи їхні права й інтереси. **Н.о.** запобігають монополізації д-вою політ., екон. та ін. сфер сусп. життя, забезпечують громад. контроль за діяльністю д-ви й її ін-тів. Не маючи за мету одержання прибутку, **Н.о.** створюють додаткові фінансові, матеріальні, інтелектуальні та ін. ресурси, спрямовані на задоволення сусп. потреб. Осн. види діяльності **Н.о.** визначаються статутними документами. Як правило це – надання благодійної допомоги, просвітні, культурні, наукові, освітні та ін. послуги для сусп. споживання.

Н.о., як правило, мають спільну мету, спільні політ. цінності, певні способи їх символізації та пропагування, спільну систему норм, якими регулюється та регламентується поведінка їх учасників (членів), формального або неформального лідера.

Створення **Н.о.** може бути зумовлено соц.-екон., політ., культ. та ін. чинниками, а також наявними політ. конфліктами, нестабільною політ. ситуацією, зміною системи політ. цінностей, які спонукають громадян об'єднуватися для пошуку нових форм політ. участі та самореалізації. Діяльність **Н.о.** в Україні регулюється законодавством.

Н.о. виконує захисну ф-цію (задоволення інтересів та потреб членів орг-ції через вигоди, заяви до держ. органів влади та місц. самоврядування), виховну (формування політ. культури), освітню (поширення теорет. знань і практ. досвіду політ. діяльності), кадрову (підготовка кваліфікованого персоналу для держ. органів влади та місц. самоврядування), ф-цію громад. контролю за виконанням держ. рішень. Радикальними методами тиску на держ. органи влади є страйки, голодування, акти громад. непокори, маніфестації, мітинги, пікетування тощо. Важливою також є опо-

зиційна ф-ція **Н.о.**, яка полягає у запобіганні надмірній централізації держ. влади, сприянні всебічному розвитку ін-тів громадян. сусп-ва. З цією метою **Н.о.** пропонують зазвичай альтернативні програми сусп. розвитку, апелюючи передусім до громад. думки.

Залежно від цілей **Н.о.** можуть розрізнятися за демогр. ознакою – молодіжні, жіночі орг-ції, орг-ції пенсіонерів тощо; за сферою захисту політ. прав і свобод – захист виборчого права, сприяння демокр. перетворенням, участі громадян в управлінні держ. справами; за рівнем політ. спрямованості – орг-ції, які безпосередньо переймаються політ. проблемами та опосередковано (екол., нац.-культ. орг-ції тощо). /Ю. Шайгородський/

Нерівність соціально-політична – неоднакове соц. і політ. становище людей, їхня нерівноправність у сусп-ві. Методол. аспекти дослідження **Н.с.-п.** відображені в працях О. Конта, К. Маркса, Г. Моски, В. Парето, П. Бурдьє, Е. Дюркгейма, Дж. Роулза, П. Сорокіна та багатьох ін. **Н.с.-п.** сприяла появі егалітаризму (фр. *egalite* – рівність) – концепції, де проповідується необхідність рівності як принципу орг-ції сусп. життя. Егалітаризм теорет. обґрунтовано в працях Дж. Локка, Т. Гоббса, Ж. Ж. Руссо та ін. мислителів. Рівність була одним із гасел бурж. революцій. Однак егалітарні теорії є утопічними, оскільки нерівність у соц., політ. та в ін. сферах сусп. життя цілком усунути неможливо. Коли нерівність не є такою, яка підриває стабільність сусп-ва, то вона може виконувати позитивні ф-ції, оскільки сприяє змагальності суб'єктів політ. та соц. процесів, а отже і розвитку сусп-ва.

Н.с.-п. існує в кожному сусп-ві, але міра нерівності, вияви та її сприйняття неоднакові в різних країнах та на різних етапах розвитку сусп-ва. Соц. і політ. нерівність взаємопов'язані. Ю. Красін називає три осн. чинники впливу соц. нерівності на політ. сферу: соц. нерівність поляризує сусп-во, концентруючи на одному полюсі політики апатію і пасивність, а на ін. – прагнення монополізувати і закрити для громадськості сферу прийняття політ. рішень; соц. нерівність маргіналізує

знедолені верстви сусп-ва, підштовхуючи їх до нелегітимним форм протесту. Позбавлені можливості артикулювати і захищати свої інтереси у публічній сфері вони стають соц. базою політ. екстремізму; соц. нерівність культивує в сусп-ві атмосферу, що підриває підвалини соц. справедливості та загального блага; руйнуються моральні основи демократії.

Соц. нерівність такої великої соц. групи як нації може виявлятися в рівнях доходів, статусі представників певної нації, що обумовлений доступом до певних посад, влади, ін-тів освіти. Ті нації, нац. меншини, котрі зазнають утисків у соц., екон., політ. системі, виявляють своє незадоволення. Міжнац. конфлікти передусім зумовлені саме **Н.с.-п.** Тоді, коли **Н.с.-п.** сприймається як несправедлива, то вона створює загрозу для збереження соц.-політ. стабільності, призводить до формування протестних сусп.-політ. рухів, інколи до неконвенціональної політ. участі. **Н.с.-п.** – один із чинників, що спричиняє виникнення терористичних орг-цій. **Н.с.-п.** може сприйматися як допустима і недопустима. Недопустимою вона стає, коли виникає великий розрив у доходах і можливостях людей мати доступ до певних сусп. ресурсів, впливати на політику. Д-ва, політ. еліта зацікавлені в легітимізації влади, тому повинна намагатися мінімізувати **Н.с.-п.**

В Україні спостерігається зростання **Н.с.-п.** та поява нових її видів. Соц. нерівність виявляється насамперед в майновому розшаруванні населення, загостренні проблеми бідності. Політ. нерівність – наслідок олігархізації влади. Критерії визначення **Н.с.-п.** такі: відмінності в доходах, рівнях освіти; участі у владних відносинах, близькість до центрів прийняття політ. рішень; наявність фінансових ресурсів впливу на публічну політику, що дає змогу формувати пріоритети політ. порядку денного; існування потужних і добре фінансованих лобістських структур; пряме і непряме маніпулювання ЗМІ тощо. **Н.с.-п.** впливає на самопочуття громадян, самоідентифікацію населення, соц.-політ. стабільність, рівень легітимності влади. Крім підвищення напруженості в сусп-ві, зростан-

ня незадоволення населення умовами життя, конфліктності, **Н.с.-п.** може приводити й до ін. наслідків. У кін. 1960-х рр. амер. і англ. учені констатували появу нової соц. групи, яку вони назвали «андерклас». Це поняття застосовують для визначення найбідніших груп населення. Воно змінило поняття «паупери» та «люмпен-пролетаріат». Андерклас – це «пасивні бідні», ті, хто відмовляється брати участь у політ. процесі (не голосує на виборах, не бере участі в орг-ціях громадян. сусп-ва); ті, хто перестав шукати роботу або й не шукав; ті, хто тривалий час отримує соц. допомогу з програми соц. забезпечення. Гол. ознаки андеркласу – бідність, екон. залежність від д-ви, патерналізм, соц. депривація, виведення зі соц. мереж, ринку праці, домінуючої культури, втрата норм і зв'язків усередині спілт-ва, втрата групової сусідської самоідентифікації, руйнування загальноприйнятих соц. ін-тів та взаємовідносин. Зростання соц.-політ. нерівності сприяє розвитку авторитарних тенденцій і відчуження сусп-ва від влади, а тому в країнах, що стали на шлях демократизації, мають бути вироблені механізми регулювання соц.-політ. нерівності. Див.: *Нижчий клас (underclass) / О. Кіндратець/*

Нетократія (англ. *netocracy*; ширший пеклад склад, англ. *network* – мережа, спілт-во + давн.-грец. *κράτος* – влада) – уявна форма управління сусп-вом, ціннісною основною якого стає інформація; новий різновид влади, ресурсом якої виступає інформація та мережеві інформаційні технології. Авторами терміну **Н.** є швед. журналісти Я. Зодерквіст та О. Бард, які у кн. «Нетократія. Нова еліта і життя після капіталізму» вперше описали це явище. На їх думку, розвиток технологій народив новий правлячий клас – клас *мережі*. Капіталістичний спосіб вир-ва більше не може бути домінуючим. Крім нового правлячого класу з'явиться новий низовий клас. Але це не новий пролетаріат, це – консьюмеріат (від англ. *consuming* – споживання), яким легко керувати тим, хто матиме більш широкий доступ до інформації. **Н.** змінює прибутковість бізнесу в постіндустріальному світі. На зміну б-бі за

ринки збуту та виробн. ресурси, приходять б-ба за інформ. потоки, канали інформації, мережеві віртуальні структури, соц. мережі тощо. Влада грошей (великого капіталу) відступає, наступає влада нетократів (власників інформації, контенту, інтерпретаторів, маніпуляторів). **Н.** не потребує грошей, тільки місце в мережі, куди потрапляють ті, хто знайде вхід та знає код доступу. Всі останні будуть користуватися тими димовими завісами та дезінформацією, яку створюють нетократи. В нетократичному сусп-ві завжди є можливість створення «паралельної, віртуальної» реальності, маніпуляцій, втрати приватності, що в свою чергу стає загрозою для нац. безпеки д-в та знецінення демокр. цінностей. Водночас, нетократичне сусп-во надає необмежені можливості для особистого розвитку, поширення знань та інформації, глобалізації ідей та думок, мультикультуралізму. В суч. країнах становлення **Н.** відбувається швидкими темпами, залежно від технолог. прогресу та рівня розвитку постіндустр. сусп-ва. Більш активно становлення **Н.** відбувається в США, країнах Європи, повільніше – у країнах, що розвиваються, оскільки там поки що матеріальний чинник має велике значення.

Рос. політолог та журналіст Є. Гільбо, що детально вивчає **Н.** в рос. сусп-ві, вважає, що для ідентифікації **Н.** необхідно визначити: основне джерело влади **Н.**; осн. механізми та технології її влади; спосіб, в який формуються осн. персональні псих. ознаки представників нового правлячого класу; осн. аспекти несумісності старого і нового правлячого класу; основну мотивацію членів нового правлячого класу та її відмінність від тих, хто сьогодні знаходиться при владі.

Н. – новий стратегічний суб'єкт, клас, який вже сьогодні проявляє високу активність і впливає на хід подій у різних галузях світової економіки, політики, життя всесвітнього спілт-ва. І цей вплив дедалі зростатиме, аж доки **Н.** не отримає повної монополії на владу в новому постіндустр. сусп-ві. Цей новий клас буде залишатися домінуючим суб'єктом у XXI ст.

Осн. ознаки **Н.**: 1) джерела матеріального багатства, що ними стають технолог. розви-

ток, володіння технологіями, комп'ютеризація вир-ва та управління; 2) доступ до управління повним життєвим циклом людських орг-цій – виникнення, становлення, розвитку, знищення та утилізації орг-ції, утилізації колект. знань, можливості зміни колект. пам'яті; 3) доступ до нових технологій, який базується на доступі до професіоналів, які володіють осн. технолог. компетенціями; 4) зміна системи конкурентноспроможності, вартості орг-ції або підприємства, що залежить не від матеріальних ресурсів, а від професіоналізму співробітників та їх знань; 5) реальні джерела влади нового правлячого класу, що ними стають нові технології управління поведінкою; 6) розділення влади, багатства та політ. впливу. Виникнення потреби у чіткому міжкласовому кордоні між **Н.** та ін. сусп. класами. Категорії «влада», «вплив» та «багатство» відтепер визначатимуть здатність контролювати повний життєвий цикл, використовувати технології управління поведінкою для досягнення своєї мети, товари та послуги, що виробляють ін. Дедалі виникатиме проблема селекції та інкорпорації нових членів **Н.**; 7) зміна мотивації у працівників та менеджменту, десакралізація всіх аспектів життя, менеджменту, управління, влади, д-ви. /*М. Лаушкіна*/

Нижчий клас (underclass) – клас, до якого зах. дослідники зараховували завідомо антисоц. елементи (неповнолітніх правопорушників, відрахованих зі шкіл учнів, наркоманів, матерів-одиначок, котрі живуть на допомогу, грабіжників, злочинців, сутенерів, торговців наркотиками, жебраків і под.). Швед. економіст Г. Мюрдаль у 1963 р. визначив **Н.к.** як «обмежений у своїх інтересах клас, що складається з безробітних, непрацевдатних і зайнятих неповний робочий день осіб, котрі з більшим або меншим ступенем безнадійності відділені від сусп-ва загалом, не беруть участі в його житті й не дотримуються його прагнень і успіхів». Саме в цьому сенсі використовує поняття **Н.к.** В. Іноземцев. На його думку, найближчі десятиріччя осн. сторонами нового соц. конфлікту здатні стати високоосвічена еліта сусп-ва та ті соц. групи, представники

яких не можуть знайти адекватного застосування в умовах експансії високотехнологічного вир-ва. Останніх доцільно зарахувати до **Н.к.** І це не лише дуже знедолені прошарки сусп-ва, а й усі громадяни, котрі перебувають за межею бідності, а також ті, хто отримує сьогодні дохід, що не перевищує половини доходу середньостатистичного індустріального працівника, зайнятого весь робочий день. За такого підходу до цієї категорії осіб варто зарахувати не менше 1/3 населення розвинутих постіндустріальних країн. Подане тлумачення **Н.к.** використовують насамперед для адекватного протиставлення його класові інтелектуалів. Зараховуючи до останнього найзабезпеченіші 20% населення, В. Іноземцев поділяє решту 80% на 2 нерівні групи. Одна з них становить **Н.к.**, який містить 13-15% населення, що перебуває за межею бідності (сюди введені й представники декласованих груп), а також бл. 15% населення, чії доходи не перевищують половини середнього доходу суч. найманого робітника. Ін. 50% формують середній клас, що у процесі становлення інформ. сусп-ва піддається активній дезінтеграції. Як результат – його більшість переходить у майнову верству, близьку до **Н.к.**, а відносно нечисленна поповнює вищі страти сусп-ва. У такій інтерпретації **Н.к.** не є чимось вилученим зі сусп. життя; навпаки, саме консолідація і формування самосвідомості **Н.к.** здатні в майбутньому стати чинниками наростання соц. конфлікту. Отже, становлення ґрунтованого на знаннях сусп-ва породжує стійкі соц. групи: контролюючі інформацію і знання – клас інтелектуалів; відчужені від них – **Н.к.** Окрім цього, що в останні роки **Н.к.**, як і клас інтелектуалів, стає значною мірою спадковим. Виокремлюються такі можливі перспективи **Н.к.**: 1) процеси майнового й соц. розшарування найбільше зумовлені технологічною революцією останніх десятиріч, прискорений технолог. прогрес різко знецінив некваліфіковану робочу силу; 2) проблема бідності в суч. умовах не зводиться до питань фізичного виживання або певних форм пауперизму; ця проблема породжена природним розвитком нинішнього госп-ва; 3) суч. система соц. за-

безпечення на користь низькооплачуваних верств населення здатна лише підтримати сформований рівень їхнього споживання і не допустити різкого зниження, але зусилля д-ви не можуть привести до якісної зміни пропорцій розподілу сусп. багатства загалом. /О. Александрова/

«Новий курс» (англ. *New Deal*) – назва екон. політики, запровадженої адміністрацією 32-го президента США Ф. Д. Рузвельта (1933–1945) із метою виходу країни з масштабної екон. кризи «великої депресії» 1929–1933 рр.

XX ст. амер. історії позначилося тим, що в діяльності д-ви з'явилися нові напрямки, одним з яких стало держ. регулювання економіки і соц. відносин. Необхідність у такому регулюванні була остаточно усвідомлена в 30-ті рр., коли країну уразила виняткової сили екон. криза, що охопила на той час всі осн. капіталістичні країни. У США промислове вир-во знизлося до 56%, нац. дохід скоротився на 48%, збанкрутіло 40% банків, що позбавило мільйони американців їх незначних заощаджень. Бл. 17 млн працюючих втратили роботу. Все це суттєво загострило соц.-політ. становище в країні, стимулювало голодні походи, демонстрації, ін. форми соц. протесту. В умовах фактичної бездіяльності уряду діючого президента на чергових президентських виборах 1932 р. переміг Ф. Д. Рузвельт – кандидат-демократ. Новий президент виступив із розгорненою програмою по виходу з кризи, що здобула популярність як **«Н.к.»**.

Передусім Рузвельт поставив точний діагноз кризи, яка багато в чому була пов'язана з невідповідністю механізмів оподаткування прибутків корпорацій та їх перерозподілом на користь сусп.-ва. Старі механізми стимулювали зростання виробн. можливостей економіки і водночас залишали невідповідно малими можливості сусп. споживання. За цих умов перевир-во, безробіття та екон. крах ставали неминучими. Для зміни ситуації на краще в

«Н.к.» пропонувався справедливий перерозподіл сусп. багатства. Економіка попиту мала збільшити купівельну спроможність нижчого і середнього класів. Причому одним із головних механізмів соц. перерозподілу став держ. бюджет. Завдяки вжитим заходам помітно збільшилося оподаткування великих доходів, але вже в середині 1930-х років стало зрозуміло, що дуже великі податки не зможуть забезпечити зростання попиту як засобу подолання кризи перевир-ва. Аби стимулювати економіку попиту, керуючись рекомендаціями Дж. М. Кейнса, президент Рузвельт пішов на свідоме збільшення дефіциту бюджету задля фінансування соц. виплат.

Реалізуючи системну стратегію, уряд Рузвельта вперше втрутився також у питання виробн. сфери і кредитно-фінансових операцій. Він запровадив кодекс чесної конкуренції. Започатковував страхування приватних банк. внесків до 5 тис. дол., створив комісію з торгівлі акціями, яка контролювала фондові біржі, здійснив рефінансування боргів. Також впроваджував плавну девальвацію долара. Додатковим джерелом розвитку амер. економіки стали прибутки від військ. вир-ва під час Другої світ. війни.

Наслідком **«Н.к.»** було народження д-ви заг. добробуту, стрижнем якої став амер. «середній клас» як основа демокр. системи США. Відтоді соц. напруженість в країні якщо й виникала, то вже мала не стільки соціально-класовий, скільки расово-етн. хар-р. Завдяки реформам народився поліархічний політ. режим (за Р. Далем), коли влада і вплив на прийняття державно-владних рішень були розсосереджені, акценти зміщені від д-ви та її інституцій до ін. соц. ін-тів, таких як родина, місц. громади, церква, фірми/корпорації, професійні спілки тощо. Рузвельтівський **«Н.к.»** фактично зберігався (з незначними уточненнями) до часу неолібер. реформ 40-го президента США Р. Рейгана (1981-1989). /Е. Афонін/

О

Об'єднання політичне – 1) згуртування, консолідація політ. сил і груп із метою реалізації спільних цілей, програм тощо; 2) недерж. ін-ти, добровільні самоврядні формування різного рівня організованості, свідомо створені людьми, соц. групами для захисту корпоративних (групових) інтересів у політ. сфері. **О.п.** виникають унаслідок взаємодії та встановлення між людьми і групами людей взаємозв'язків і відносин для досягнення специфічних раціональних цілей, визначених на основі спільних політ. інтересів учасників об'єднання. До **О.п.** належать рухи, асоціації, спілки, союзи, політ. партії, групи тиску, залотницькі групи та ін., програмна орієнтація яких має переважно політ. зміст, а діяльність спрямована на досягнення визначених політ. цілей. **О.п.** можуть функціонувати формально (бути юрид. оформленими) або неформально, нелегально. Ознаки **О.п.**: наявність спільної політ. мети, певної ієрархії, що відображає розподіл ф-цій і влади між різними структурними рівнями; наявність системи правил і норм, котрі регламентують поведінку чл. та стандартизують методи діяльності. Осн. ф-ції **О.п.** детерміновані різними організаційними формами і пов'язані з діяльністю, спрямовану на артикуляцію й агрегацію політ. інтересів, їх реалізацію, вплив або участь у процесі прийняття рішень. /Л. Угрин/

Об'єкт політичний (лат. *objectus* – предмет) – конкр.-іст. політ. реальність, політ. сфера сусп. життя або її частина, елементи, на які спрямовані активність та діяльність суб'єкта політики і які становлять предмет його свідомого впливу. Під **О.п.** розуміють реальні політ. процеси та явища, політ. відносини, їх характеристики. Ними можуть бути й елементи екон., правової, культ.-духовної сфер (підсистем) сусп.-ва, а також соціуми, соц. групи, окремі особи, котрі не усвідомлюють своїх інтересів і не здатні виразити їх безпосередньо або через організовані форми тиску

чи ін. ін-ти. Крім того, в процесі взаємодії суб'єкт політики, потрапляючи під вплив ін. суб'єктів, перетворюється на об'єкт політики. **О.п.** функціонує і співіснує у взаємодії та діалектичній залежності від суб'єкта політики, який спрямовує його дії, водночас впливаючи на нього. Стосунки об'єкта та суб'єкта політики зумовлюються мірою збігу чи незбігу їхніх інтересів, цілей і загалом мають асиметричний хар-р. Вони змінюються від протидії, активного опору впливу суб'єкта – до схвалення, а отже, ототожнення зі суб'єктом, самоідентифікації з ним або ж несприйняття й індиферентності. /Л. Угрин/

Обласна державна адміністрація – місц. орган виконавчої влади, осн. завданням якого є здійснення у межах своїх повноважень виконавчої влади на території області, а також реалізація повноважень, делегованих їй обласною радою. Закон наділяє **О.д.а.** загальною і галузевою компетенцією. У межах заг. компетенції **О.д.а.** забезпечують: виконання Конституції, законів, актів Президента, Кабінету Міністрів, інших органів виконавчої влади вищого рівня; законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян; виконання держ. і регіон. програм соц.-екон. і культ. розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і нац. меншин – також їх нац.-культ. розвитку; підготовку та виконання відповідних бюджетів; звіт про виконання відповідних бюджетів та програм; взаємодію з органами місц. самоврядування; реалізацію ін. наданих д-вою, а також делегованих відповідними радами повноважень. У межах галузевої компетенції до відання **О.д.а.** належить вирішення таких питань: соц.-екон. розвитку відповідного регіону; бюджету, фінансів та обліку; управління майном, приватизації та підприємництва; містобудування, житлово-комунального госп.-ва, побутового, торговельного обслуговування, транспорту і зв'язку; використання та охо-

рони земель, природних ресурсів та охорони довкілля; науки, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, материнства і дитинства, сім'ї та молоді; соц. забезпечення та соц. захисту населення; зайнятості населення, праці та заробітної плати; забезпечення законності, правопорядку, прав і свобод громадян; міжнар. і зовнішньоекон. відносин; оборонної роботи та мобілізаційної підготовки. /В. Малиновський/

Оборона України – система політ., екон., соц., воєн., наук., наук.-техн., інформ., правов., організац. та ін. заходів д-ви щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту.

Похідною від оборони є «обороздатність д-ви» – її здатність до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Обороздатність складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєн., екон., соц., морально-політ. та ін. потенціалів у сфері оборони, а також належних умов для їх реалізації. Збройна агресія визначається законодавством України як застосування ін. д-вою або групою д-в збройної сили. До збройної агресії належить: вторгнення або напад збройних сил ін. д-ви або групи д-в на територію України, а також окупація або анексія частини території України; блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України збройними силами ін. д-ви або групи д-в; напад збройних сил ін. д-ви або групи д-в на військ. сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України; засилання ін. д-вою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України; дії ін. д-ви (д-в), яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження третьої д-ви, використовувалася цією третьою д-вою (д-вами) для вчинення означених вище дій; застосування підрозділів збройних сил ін. д-ви або групи д-в, які перебувають на території України відповідно до укладених з Україною міжнар. договорів, проти третьої д-ви або групи д-в, ін. порушення умов, передбачених

такими договорами, або продовження перебування цих підрозділів на території України після припинення дії зазначених договорів.

Конституція України визначає, що «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладаються на Збройні Сили України». Орг-ція **О. У.** включає: визначення основ оборони, підготовку д-ви до оборони, а також відсіч збройної агресії.

Верховна Рада України здійснює законодавче регулювання питань сфери оборони, зокрема: призначає за поданням Президента України Міністра оборони України; затверджує заг. структуру, чисельність, визначає ф-ції Збройних Сил (ЗС) України, ін. військ. формувань; схвалює рішення про надання військ. допомоги ін. д-вам, про направлення підрозділів ЗС України до ін. д-ви чи про допуск підрозділів збройних сил ін. д-в на територію України; затверджує протягом двох днів з моменту звернення Президента України укази про введення воєнного чи надзвич. стану в Україні або окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію.

Президент України видає розпорядження, директиви і накази з питань оборони. Глава д-ви: є Верховним Головнокомандувачем ЗС України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування ЗС України, ін. військ. формувань; очолює Раду національної безпеки і оборони України РНБО; вносить до парламенту подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання ЗС та ін. утворених відповідно до законів України військ. формувань; приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки держ. незалежності України; присвоює вищі військ. звання.

РНБО є координаційним органом з питань нац. безпеки і оборони України. Вона координує і контролює діяльність органів викон. влади у сфері нац. безпеки й оборони.

Для забезпечення стратег. керівництва ЗС України, ін. військ. формуваннями в осо-

бливий період може створюватися Ставка Верховного Головнокомандувача як вищий колег. орган воєнного керівництва обороною д-ви у цей період.

Окремі ф-ції та завдання у сфері **О. У.** мають Кабінет Міністрів України, Мін-во оборони України, Ген. штаб ЗС України, місц. держ. адміністрації, органи місц. самоврядування, підприємства, установи та орг-ції, громадяни України. /В. Смолянук/

Община – форма виробн. і громад. об'єднання людей у докласовому сусп-ві, що характеризується спільною власністю на засоби вир-ва і повним або частковим самоврядуванням; у дореволюційній пореформенній Росії – адмін. об'єднання селян із примусовим землеволодінням і круговою порукою; те саме, що громада. Поняття **О.** можна розуміти двох значеннях: широкому – спільності: міські комуни, сільські спільноти, земляцтва, реліг. співт-ва, профес. об'єднання і тощо. У спец. значенні під поняттям **О.** розуміється первинна форма соц. орг-ції, що виникла на основі природних, кровноспоріднених зв'язків. У політ. науці не існує чіткого розмежування поняття **О.** та «громада» і нерідко ці поняття підмінюють, або вживають як синоніми. Досить поширеним є твердження, що громада і **О.** – два тотожні явища, що характерні для двох різних країн: громада – в Україні, **О.** – у Росії. Проте, в іст. науці існує думка про те, що для укр. сусп-ва не є характерним об'єднання населення в громади (т. зв. теорія безобщинного розвитку сусп-ва). Общинний тип діяльності населення є характерним для росіян, аж ніяк не для українців. М. Костомаров пропонує розмежувати «укр. громаду» та «рос. общину», зазначаючи, що першій притаманні індивідуалізм та демократичність, другій – колективізм і примусовість. Для укр. громади є характерною свобода особистості, створення громади на основі взаємної згоди, а також вихід із громади за власним бажанням. Для рос. **О.** притаманні почуття колективізму, перевага общинності й спільної волі, що виявилось у збереженні до XIX ст. великих неподільних сімей із безвідмовним підпорядкуванням усіх

членів волі «большака», а також общинного землекористування з постійними перерозподілами ділянок.

О. також можна визначити як самоврядний виробн. і соц.-побут. колектив. Виділяються дві осн. форми **О.** – *первісна* та *селянська* (останню звичайно ще називають сусідською, сільською, землеробською). Українцям була відома саме селянська, переважно землеробська **О.** У часи Київ. Русі вона згадується під назвами верв, мир, село. В укр. письмових джерелах XIV–XV ст. селянська **О.** вже відома як громада. Подальша доля селянської **О.** на Україні складалася у тих чи ін. регіонах по-різному, але в осн. своїх рисах вона зберігалася майже до кін. XVIII ст. Громади мали власні органи самоврядування – громад. сход, виборну сільську старшину – отамана, пізніше вїйта. У всіх ділянках свого життя громада спиралася на звичаєве право з його традиц. формами судочинства та общинну мораль з її опорою на звичаї предків. Ліквідація у XVII–XVIII ст. колект. власності на орні землі та більшість ін. угідь призвела до послаблення общинних засад, проте не означала ліквідацію самої **О.** У XIX – на поч. XX ст. ще існував цілий комплекс звичаїв та обрядів, які були пов'язані з прилученням дитини до **О.** або виражали общинне санкціонування тих чи ін. дій селян. **О.** спільно обирала священика своєї парафії, екон. його забезпечувала, брала участь у буд-ві, ремонті, прикрашенні сільської церкви. Див.: *Громада* /Т. Лушагіна/

Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства (англ. *Okinawa Charter on Global Information Society*) – документ, прийнятий на саміті «Великої вісімки» (Велика Британія, Німеччина, Італія, Канада, США, Франція, Японія, Росія) на о-ві Окінава (Японія) 22.07.2000 р. для активізації діяльності д-в і урядів зі створення глобал. інформ. сусп-ва. Хартія розглядає інформ. технології важливим чинником впливу на формування сусп-ва у XXI ст. і розвиток світової економіки. Визначила осн. засади входження д-в у глобал. інформ. сусп-во, основою якого є визнання права кожної людини користуватися

вигодами такого сусп-ва. Для створення можливостей усім спільнотам отримувати соц. й екон. вигоди від сусп-ва, сторони домовились про такі ключові принципи й підходи до реалізації мети: сприяння розвитку конкуренції на відкритих ринках у галузі інформ. технологій, телекомунікаційної продукції та послуг; захист прав інтелект. власності у сфері інформ. технологій; спрощення міжнар. електронної торгівлі внаслідок подальшої лібералізації та вдосконалення мереж; здійснення послідовного підходу до оподаткування електронної торгівлі, підвищення довіри споживачів до електронних ринків і забезпечення захисту споживача у мережі та ін. Важливе значення надається проблемі подолання відставання у рівнях використання інформ. технологій і знань усередині сусп-в і між д-вами і д-вами, що розвиваються (проблема «цифрової нерівності»). Учасники саміту створили групу з цифрових можливостей (*Digital Opportunities Task Force*), завдання якої – активне сприяння діалогу з країнами, що розвиваються, міжнар. орг-ціями та ін. зацікавленими групами (напр., Глобал. ініціатива з подолання цифрового відставання) для політ., нормативного і мережевого забезпечення функціонування глобал. інформ. сусп-ва, підвищення якості зв'язку, розширення доступу до Мережі, зменшення його вартості, заохочення глобал. торгівлі у мережі та ін. На саміті також була досягнута домовленість про необхідність узгоджених дій «вісімки» й усього світового співт-ва, спрямованих на створення безпечного кіберпростору. Для цього прийнято рішення про розширення співробітництва у рамках Ліонської групи з транснац. організованої злочинності, щоб знайти політ. вирішення проблем, пов'язаних із комп'ютерною злочинністю, зокрема спробами несанкціонованого доступу до мережі, комп'ютерними вірусами тощо. //Л. Угрин/

Окупація (лат. *occupatio* – загарбання) – тимчасове загарбання зі застосуванням військ. сили однією або групою д-в території (або її частини) ін. д-ви й установлення влади військ. адміністрації. **О.** порушує важливі принципи міжнар. права (непорушності держ.

кордонів, територіальної цілісності, мирного врегулювання суперечок) і становить, згідно зі ст. 3 Статуту ООН, акт агресії. **О.** не може бути підставою для анексії. Д-ва, що не здобула суверенітету над завойованими територіями, користується лише обмеженими правами на окупованій території, які визначаються IV Гаазькою конвенцією 1907 р. та Женевською конвенцією 1949 р. про захист цивільного населення під час війни і Додатковими протоколами до неї 1977 р. Так, на окупованих територіях можна стягувати податки, здійснювати реквізицію майна громадян і послуг, їх інтернування (адміністративне затримання), але не можна загрозувати честі й фундаментальним правам жителів, брати заручників або організувати депортацію. Крім того, встановлення режиму **О.** не обмежує населення в праві продовжувати збройний опір окупантам. //Л. Угрин/

Олігархія (грец. *ὀλιγαρχία*, від дав.-грец. *ὀλίγος* – небагато, *ἀρχή* – влада) – форма правління д-вою, де влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів) і відповідає не державним, а їх особистісним інтересам. Термін **О.** вперше згадано Платоном і Арістотелем у V-IV ст. ст. до н. е. для позначення однієї з найгірших, на їхню думку, форм правління, коли володарюють багаті, а бідні не беруть участі в управлінні. Арістотель визначав чотири види олігархії. *Перший вид* – коли власність не дуже велика, а помірна і знаходиться в руках більшості. Власники таким чином можуть приймати участь у держ. управлінні, позаяк чисельність таких людей велика, то верховна влада знаходиться в руках не людей, а закону. *Другий вид* – к-сть людей, що володіють власністю менша к-сті людей, ніж у першому виді **О.**, але маючи більший розмір власності та більшу силу, ці власники проявляють більше вимог, тому вони самі вибирають із числа громадян тих, хто допускається до управління, установлюючи прийнятний для них закон. *Третій вид* олігархії характеризується тим, що всі посади зосереджуються в руках власників, причому закон вказує на те, що після їх смерті посади унаслідуються.

Коли ж власність розростається до великих розмірів і вони набувають багато прихильників, то формується династія, що є близькою до монархії і тоді володарями стають люди, а не закон, що є *четвертим видом О.* та відповідає крайньому виду демократії.

К. Маркс олігархами називав частину сусп-ва, яка у бурж. світі також володіла багатствами, а відповідно і владою, була союзниками буржуазії та ворогами робітничого класу. Хоча, як історично доведено, олігархи легко можуть знаходити спільну мову з пролетаріями, що ними ж пригнічуються.

У 1911 р. Р. Міхельс сформулював *«залізний закон олігархії»* відповідно до якого демократія в принципі неможлива у великих спільнотах, а будь-який режим вироджується в *О.* Як тільки партії виходять за межі партисипаційних структур, що часто супроводжують їх формування, вони обов'язково стають більш бюрократичними з централізованим управлінням, попадаючи під владарювання професійного керівництва. До того ж першочергові цілі можуть підмінятися інструментальними в т. ч. зацікавленістю у підтримці парт. орг-цій. У цьому процесі Р. Міхельс виділяв три групи чинників: *«технічні»* – потреба у підтримці парт. орг-цій, що ефективно борються за владу, а коли цей процес завершається, парт. орг-ції розробляють свої закони та здатні управляти діяльністю, зв'язками, внутр. опозицією тощо; *«психол. характеристики лідерів»* – талановитий оратор, який здатний одержувати задоволення від керівництва та розділяє інтереси більш широкої політ. еліти, але у такий спосіб намагається бути при владі за будь-яку ціну; *«психол. характеристики мас»* – апатичність пересічних партійців, бажання бути підлеглими. За Р. Міхельсом у політ. орг-ціях спостерігається тенденція ставати олігархічними (напр., владу номенклатури у СРСР політекономічна літ-ра визначала «олігархію» як режим, при якому політ. влада належить вузькій групі найбагатших).

Ф-цією *О.* є держ. і політ. відчуження основної маси населення від влади. Незалежно від хар-ру політ. устрою в кожній країні влада здійснюється певною групою людей –

елітою. Це не тільки ті, хто наділений владою, а й ті, хто відіграє суттєву роль у підготовці і реалізації екон. і політ. рішень. Вплив еліти на систему владних відносин визначається розстановкою соц.-політ. сил у д-ві, формою політ. устрою. *О.* розрізняють *«аристократичну»* і *«фінансову»*. Аристокр. *О.*, за якої політ. і екон. панування належить групі аристократів, існувала в багатьох рабовласницьких д-вах, зокрема в Спарті, Давньому Римі, а також у феод. д-вах – Венеції та у ін. середньовічних містах. Дуже значний вплив на держ. політику має фінансова *О.*, яка панує в економіці, політиці, соц. та духовній сферах і контролює більшу частину нац. багатства. Вона об'єднується в промислові, банківські, страхові, торгові та ін. монополії. Гол. роль у таких групах належить, як правило, великим банкам або фірмам. Фінансова *О.* характеризується високим ступенем концентрації вирва й фінансового капіталу і означає панування в економіці та політиці вузької групи фінансових магнатів, найбільших власників банківських і промислових монополій. Представниками фінансової *О.* є, напр., такі групи і сім'ї: у США – Рокфеллерів, Морганів, Меллонів, Дюпонів; у Франції – Ротшильдів, Шнейдерів; у ФРН – Крупнів, Фліків, Сіменсів. Фінансова *О.* посідає домінуюче становище в економіці, здійснює вплив на д-ву, нерідко прагне диктувати політ. рішення.

О. певною мірою в прихованій чи відкритій формі проявляється у багатьох д-вах світу. З др. пол. 90-х рр. XX ст., в Україні термін «олігарх» став широко використовуватися для визначення вузького кола політично впливових великих підприємців. /Е. Афонін, Т. Новаченко/

Опозиція політична (лат. *oppositio* – протиставлення) – 1) сукупність поглядів і дій, що мають хар-р інакомислення та невдоволення існуючим режимом, виступами проти позиції більшості; 2) протидія, опір певній політиці, політ. лінії; 3) орг-ція, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, політ. системи в цілому. *О.п.* найчастіше вживається для характеристи-

ки одного з ін-тів суч. парламентаризму. Під опозицією як політ. ін-том розуміють регламентовану або ж нерегламентовану чинним законодавством діяльність партій та рухів, що змагаються за здобуття влади.

Визначають різні типи та форми **О.п.**: *щодо системи влади* – лояльна, нелояльна; *за місцем дії* – парламентська, позапарламентська, кланова, внутрішньокланова, внутрішньопартійна; *за місцем у спектрі політ. сил* – ліва, права, центристська; *за способом дії* – легальна (системна), ситуаційно-орієнтована, нелегальна; *за характером* – демократична (конструктивна), недемократична, деструктивна (фундаментальна, революційна. певному типу **О.п.** притаманні відповідні засоби та способи її політ. діяльності: від критики режиму вузькою групою інакодумців до політ. терору та насилля з боку нелег. партій і рухів. Узагальнюючи низку класифікацій **О.п.**, доцільно виводити позитивну (конструктивну, опозицію зі знаком «+») і негативну (неконструктивну, зі знаком «-») означення позиції. У зах. політ. науці їх ще називають системною (відповідальною) та позасистемною (невідповідальною) опозицією.

Системність **О.п.** означає її відповідність політико-правовим нормам, прийняття нею правил політ. б-би у рамках політ. системи сусп-ва. Позасистемність передбачає застосування опозицією засобів б-би, що виходять за конституційні рамки. Позасистемна **О.п.** не визнає політ. статус-кво, прагне його змінити не опираючись на функціонуючі політ.-прав. норми. Для перехідних сусп-в доцільно виводити ще й несистемну **О.п.**, яка є відображенням стану політ. системи, котра перебуває у стадії формування. Такий стан характеризується політ. неструктурованістю сусп-ва, великою чисельністю партій, що перебувають поза процесом владних взаємовідносин і не здатні виступити у цих взаємовідносинах у ролі об'єкта політ. процесу. Це, насамперед, маловпливові політ. партії, які не представлені в органах закон. і викон. влади, але при цьому декларують опозиційність до політ. режиму.

Ф-ції **О.п.**: 1) вираження соц. невдоволення існуючим порядком й ініціювання змін та

оновлення сусп-ва; 2) вплив на зміст політики, яка провадиться за рахунок її можливих корективів, компромісів; 3) підтримка в належній формі «правлячої партії», надання потрібної динаміки розвитку д-ви; 4) обмеження зловживань владою, порушення громад. і політ. свобод населення; 5) обмеження курсу «вліво» чи «вправо»; 6) гарантування сусп. життя; 7) перевірка на практиці гасел політ. сил, конкретних напрямків політ. діяльності, політ. лідерів. /Т. Опанасюк/

Орвеллізм – поняття-метафора, що використовується в політ. науці та публіцистиці з метою позначення тоталітарних тенденцій у сусп. розвитку, зокрема практик маніпулювання свідомістю. Поняття **О.** походить від імені англ. письменника Дж. Орвелла – автора роману «1984». Дж. Орвелл, удавшись до жанру антиутопії, описав уявне тоталітарне майбутнє світу, в якому нескінчена війна між трьома надд-вами – Океанією, Євразією й Остазією – насилля та маніпуляція свідомістю використовуються як владні інструменти.

Маніпуляція, як вона зображується в «1984» утілюється згідно з настановою: той, хто контролює минуле, – контролює майбутнє; той, хто контролює сучасне, – контролює минуле. Саме тому ані історія як минула подія, ані історія як повідомлення про подію – не існують. Є лише сьогочасність, слухність якого підтверджуються фальшивими повідомленнями про минуле. Утім і сучасність є поспіль фальшивою. Океанія (уявна д-ва) веде фальшиві війни, а пропагандисти пишуть фальшиві біографії воїнів-героїв, яких ніколи не існувало.

Роман дав життя й іншим поняттям:

1) «*Старший Брат*» – уособлення Партії. Простолюду («проллам») простіше сприймати Партію та її волю персоніфіковано. У Лондоні, де розгортається дія роману, чи не на кожній стіні портрет Старшого Брата зі словами: «Старший Брат дивиться на тебе». Старший Брат – безсмертний, як безсмертний і його ворог – зрадник революції Голдстейн – чоловік із «овчею мордою» (образи Старшого Брата і Голдстейна, безперечно, змальовані зі Сталіна та Троцького);

2) «новомова» – офіц. мова «ангсоцу» (англ. соціалізму) та Океанії. Мета «новомови» – «відсікти думки», «звучити горизонти думки». «Новомова» створена не лише для того, аби висловлювати правильну ідеологію, а для того, щоб узагалі унеможливити неправильну думку. Напр., «новомова» передбачає вживання прикметника «вільний», скажімо, щодо одягу в значенні «не тісний», але не в соціальному значенні, словосполучення «вільна людина» – нонсенс. Філологи уточнюють поняття і відкидають синоніми. Слова «добре» або ж «чудово» – занадто суб'єктивні. «Новомова» передбачає вживання слова «плюсово», а вища форма схвалення – «плюс-плюсово», ще вища – «плюс-плюс-плюсово». «Новомовою» перекладаються твори класиків, пам'ять про яких варто зберегти, напр., Шекспіра. Літературна творчість не потрібна. Романи та пісні для простолюду складають машини – «версифікатори». В ідеалі «новомова» має перейти в «мовокряк» – машинальне мовлення-крякання, яке народжується в горлі, йде за артикуляцією, а не за думкою;

3) «двомислення» – правильне мислення, яке відповідає офіц. повідомленню. Оскільки офіц. повідомлення повсякчас змінюється, то «двомислення» уможлиблюється забуванням, що поєднується із забуванням акту забування. Напр., Океанія почергово воює з ін. двома надд-вами – Євразією й Остазією. Принцип «двомислення» передбачає: коли війна йде з Євразією, то ця війна була завжди, коли ж війна – з Остазією, то мир із Євразією був завжди. У цьому епізоді О. інтерпретує офіц. пропаганду СРСР, яка витіснила з масової свідомості період дружніх відносин із нацистською Німеччиною. Е. Фромм відзначає, що феномен «двомислення» простежується й у суч. корпоративній етиці: продукція фірми, в якій я працюю, – найкраща (доки я працюю в цій фірмі);

4) «думкозлочин» – злочинна думка. Непокора тоталітарному режиму неможлива. Саме тому переслідуються не вчинки, а думки. Приводом для переслідування можуть стати: похмура міміка, марення вісні, кохання, яке витісняє любов до Старшого Брата (субліма-

ція статевого потягу в любов до Старшого Брата, трудовий ентузіазм і ненависть до ворогів Партії – один із засобів соц. контролю). Партія заохочує стеження та доноси, зокрема дітей на батьків.

Хрестоматійними стали гасла Океанії: «Війна – це мир», «Свобода – це рабство», «Незнання – це сила»; або ж назви міністерств: «Міністерство миру» – веде війну, «Міністерство любові» – займається катуваннями.

Однак «1984» є не лише памфлетом проти радян. режиму. Бо інакше було б незрозуміло, чому місцем дії роману є Лондон, а не Москва чи вигадане місто. За поверхнею памфлету приховується три пласти, які не достатньо оцінені критиками.

Перший, розкриття сутності тоталітаризму. Подаючи діалог між гол. персонажем, ув'язненим Вінстоном Смітом, і його катом – О'Брайеном, Дж. Орвелл фактично повторює діалог між Великим Інквізитором та Ісусом із роману «Брати Карамазови» Ф. Достоєвського. Великий Інквізитор виправдовує тиранію, перетворення людей на «великих дітей», тим, що у такий спосіб він дав людям «щастя» й відібрав у них «свободу», котра приносить лише страждання. О'Брайен називає такі міркування «нісенітницею»: мета влади – лише влада, мета тиранії – лише тиранія. Сам О'Брайен є рабом Партії. Але гасло «Свобода – це рабство» для членів партійної верхівки має ін. сенс: «Рабство – це свобода». Відтак, О. глибше зрозумів тоталітаризм: насилля немає іншої мети, окрім насилля.

Другий, трактовка свідомості, понівеченої насиллям. Ув'язнений Вінстон любить свого ката О'Брайена і вважає його другом. Бо той зрозумів його і саме тому ув'язнив, бо від О'Брайена залежить, чи зазнаватиме Вінстон страждань. Дж. Орвелл показує, що страх і нездатність до опору породжують не ненависть до ворога, а любов. І ця любов немає нічого спільного із заповіддю: благословляйте ворогів ваших. Бо заповідь ця не спростовує того, що ворог є ворогом. Орвеллівська «любов до ворога» – деструктивна, бо ґрунтується на зраді.

Третій, розкриття викривлення моралі в умовах контролю свідомості. Вінстон кохає Джулію, і дізнаючись про її не вельми цнотливе минуле, почуває ще більше кохання, бо офіційне святенництво йому огидне. Зголошуючись боротися проти Партії, Вінстон і Джулія погоджуються (звісно, задля перемоги) брехати, вбивати, «хлюпнути кислотою в обличчя дитині» тощо. /В. Бушанський/

Органи виконавчої влади – самостійний вид органів держ. влади, які відповідно до конституційного принципу поділу держ. влади покликані здійснювати ф-ції, покладені на виконавчу гілку влади, надавати громадянам адмін. послуги та наділені для цього відповідною компетенцією. Конституція України встановила три організаційно-правові рівні **О.в.в.** – вищий, центр., місцевий. Відповідно визначені й види органів виконавчої влади: 1) вищий орган у системі органів виконавчої влади (Кабінет Міністрів України); 2) центр. органи виконавчої влади (мін-ва, ін. центр. органи виконавчої влади (служби, агентства, інспекції), центр. органи виконавчої влади зі спец. статусом); 3) місц. **О.в.в.** (обласні, Київська та Севастопольська міські, районні, районні у містах Києві та Севастополі держ. адміністрації). До **О.в.в.** також відноситься Рада міністрів Автономної Республіки Крим, яка, згідно зі ст. 35 Конституції Автономної Республіки Крим, виконує держ. виконавчі ф-ції та повноваження, делеговані законами України відповідно до Конституції України. /В. Малиновський/

Органи місцевого самоврядування – самостійний елемент системи управління сусп. справами на територ. рівні, що не входить до системи держ. влади, структурно-організовані колективи службовців або одного службовця, що наділяються владою у системі місц. самоврядування для реалізації владних рішень. Це виборні й ін. органи, наділені повноваженнями на вирішення питань місц. значення і не входять до системи органів держ. влади. Посадовими особами місц. самоврядування є особи, які працюють в **О.м.с.**, мають відповід-

ні посадові повноваження у здійсненні організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих ф-цій і отримують заробітну плату за рахунок місц. бюджету. Осн. завдання **О.м.с.** – вирішення ними під свою відповідальність частини публ. справ у межах чинного законодавства України та в інтересах місц. населення. **О.м.с.** є юрид. особами і наділяються Законом України «Про місц. самоврядування в Україні» та ін. законами власними повноваженнями, у межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до закону. Враховуючи особливості адм.-тер. устрою України, система **О.м.с.** умовно складається з двох рівнів: сільські, селищні, міські ради (представляють територіальну громаду); районні та обласні ради (представляють спільні інтереси територ. громад). Наявність таких двох рівнів аж ніяк не дає підстав підпорядковувати органи першого рівня другому. Чинним законодавством їм можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади (делегування), у здійсненні яких вони підконтрольні відповідним органам виконавчої влади. Делеговані повноваження органів виконавчої влади **О.м.с.** законом, а також повноваження **О.м.с.**, які передаються відповідним місц. держ. адміністраціям за рішенням районних, обл. рад. **О.м.с.** та їх посадові особи діють лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України. Будь-які обмеження права громадян на участь у місц. самоврядуванні залежно від їх раси, кольору шкіри, політ., реліг. та ін. переконань, статі, етн. та соц. походження, майнового стану, строку проживання на відповідній території, за мовними чи ін. ознаками забороняються. Лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану можуть бути застосовані певні обмеження прав територ. громад на місц. самоврядування згідно з Конституцією та законами України. Заг. засади формування органів місц. самоврядування визначаються ст. 141 Конституції України, відповідно до якої жителі сіл, селищ, міст на основі заг. рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на п'ять років обирають депутатів відпо-

відної ради. На таких же засадах обираються сільський, селищний, міський голова. Проведення періодичних вільних виборів на місцях становить основу безпосередньої демократії у сфері місц. самоврядування. Участь громадян у виборах до **О.м.с.** є одночасно однією з дійових форм реалізації ними права на участь у місц. самоврядуванні. Вибори до **О.м.с.** вважаються однією з найефективніших форм контролю громадян за діяльністю місц. владних органів та посадових осіб, що підвищує відповідальність останніх перед населенням. /Т. Лушагіна/

Організація політична – вид громад. орг-ції, добровільне об'єднання громадян, створене на засадах спільної діяльності з метою реалізації політ. інтересів. Осн. ф-ція **О.п.** – захист політ. інтересів певних соц. груп чи сусп-ва загалом. Поява й еволюція **О.п.** зумовлена процесами сусп. розвитку, модернізації, становленням нац. д-в, розвитком громадян. сусп-ва.

О.п., як правило, мають фіксоване членство, певну структуру. **О.п.** складається з лідера, його заступників, активних і пасивних членів, прихильників. Діяльність **О.п.** регулюється нормативно-правовими актами. Для досягнення мети **О.п.** використовуються різноманітні засоби політ. діяльності (агітаційно-пропагандистські, інформаційно-комунікаційні, ідеологічні, організаційні, психологічні тощо).

О.п. – це: 1) одна з форм реалізації влади; 2) індикатор демократизації політ. життя і політ. системи; 3) показник рівня політ. культури; 4) джерело вдосконалення політ. освіти та політ. управління.

Щодо д-ви виділяють *державні О.п.* (парламент, уряд, органи представницької та виконавчої влади суб'єктів федерації тощо) і *недержавні О.п.* (політ. партії, сусп.-політ. орг-ції тощо). За соц. складом **О.п.** можуть бути *класовими, національними, загальнонаціональними* тощо. **О.п.** класифікують за ідеолог. спрямуванням: *соціал-демократичні, комуністичні, ліберальні, консервативні, націоналістичні* тощо; за ставленням до політ.

дійсності: *революційні, реформістські, реакційні, консервативні* тощо.

Теорет. підґрунтям дослідження **О.п.** є: *бюрокр.-ієрарх. концепція формальних орг-цій* М. Вебера, згідно з якою необхідні максимальна спеціалізація діяльності, ієрарх. розподіл керівних ф-цій і відповідальності, формалізація організаційних правил і процедур; *теорія колективної поведінки та масового сусп-ва* (Е. Фромм, У. Корнхаузер, Г. Блюмер та ін.), яка розкриває причини, механізми і способи вирішення міжгрупових конфліктів, зокрема політичних; *концепція мобілізації ресурсів* (Дж. Маккарті, К. Вільсон, А. Обертол) зовнішніх – екон. рівень д-ви, рівень правової культури, наявність демокр. традицій та внутрішніх – людські ресурси, час і матеріальні кошти, витрачені на орг-цію (Дж. Маккарті, К. Вільсон, А. Обертол). Критерієм оцінки діяльності **О.п.** є ефективність використання її складових – соц.-політ. позицій і ролей, норм і цінностей тощо.

Перша укр. **О.п.** – Головна Руська Рада (створена у Львові, 1848) вимагала нац.-культ. автономії українців у складі Австр. імперії, заснувала Галицько-Руську матицю (культурно-освітнє т-во), видавала першу укр. газ. в Галичині. Була розпущена австр. урядом у 1851 р. Нинішній процес становлення **О.п.** в Україні відбувається у складних умовах подолання суперечностей сусп. розвитку, зокрема розмитості цінностей і орієнтацій. Слабка соціальна структурованість сусп-ва, її елементів не дозволяє політично організувати сусп. групи за базовими ознаками. Екон. і соц. критерії не дозволяють створити незалежні **О.п.** принципового, реального, а не декларативного хар-ру. Укр. **О.п.** перебувають у стані пошуку ефективної ціннісної парадигми сучасності. Розвиток **О.п.** є радше кількісним, аніж якісним. **О.п.** в Україні виникли раніше, аніж соц. групи, інтереси яких вони мають відстоювати. Тому соц. база більшості **О.п.** залишається невизначеною. /Ю. Шайгородський/

Особистість харизматична (лат. *personalitas* – особистість; грец. *χάρισμα* – божественний дар, благодать, милість) – особис-

тість із особливими якостями або здібностями, які не стільки набуті нею, скільки даровані Богом, природою, долею. Така особистість традиційно вважається екстраординарною, виділяючи індивіда серед ін. **О.х.** – володіє властивостями винятковості, надприродності, мудрості, героїзму, непогрішимості або святості. Поняття **О.х.** веде начало із дав.-грец. міфології, де *Χείρ* – богині краси, грації й витонченості. Витоки уявлення про харизматичність як про силу благодаті, яка йде від духів або богів, характерні багатьом релігіям. Так, у ранній християн. традиції харизматичність трактується як сприяння Святого Духу, що посилається вибраним людям («дар» проповіді, чудотворства, пророцтва тощо).

Після конституювання церк. орг-цій учення про харизматичність було детально розроблено богословами як один із гол. пунктів християн. віровчення. Постулювалося, що людина як істота гріховна, схильна до зла то без наділу її харизматичністю не може бути її порятунку. Вважалося, що харизматичність надається віруючим через церкву, через духівництво, через таїнства. Стверджувалося, що саме духівництво володіє особливою благодаттю – священнодійством. Ідея про священне таїнство сформувалася під час розділення християн. общин, а стан духівництва був наділений даром посередництва між пересічними віруючими і Богом. Світські ідеології реліг. типу – культу особи, партії, класу, народу тощо, запозичували уявлення про харизматичність. Харизмат. вождем може виступати впливовий письменник, політик, філософ та ін. Так, за Г. Гегелем, існуючий порядок речей може бути спростований «всесвітньо-історичними індивідуумами». І. Кант засуджував **О.х.**, позаяк вважав, що це суперечить реліг. моралі, але Ф. Ніцше, навпаки, вважав, що регулярна поява на світ **О.х.** – абсолютно необхідна людству.

Зокрема М. Вебер аналізував харизматичність у концепції ідеальних типів владарювання (легальне, традиційне, харизматичне). М. Вебер визначив харизму як вплив, заснований на властивостях особи людини, і її здатність привертати до себе прихильників.

Влада харизмат. лідера заснована на емоційній і безумовній довірі людей до нього. За Вебером, харизмат. володарювання базується на афектному типі соц. дії і припускає авторитет харизмат. лідера, який постійно вимушений піклуватися про **О.х.** До харизмат. якостей М. Вебер відносить магічні здібності, пророчий дар, видатну силу духу і слова, що надають можливість особистості вирізнятися з-поміж звичайних людей. М. Вебер розглядає харизму як «велику революційну силу», здатну змінити позбавлену динамізму структуру традиц. сусп.-в. Харизмою володіють герої, великі полководці, маги, пророки і провидці, геніальні художники і письменники, видатні політики, засн. д-в і світ. релігій (напр., Будда, Мойсей, Магомет, Христос). До **О.х.** відносять творців внутрішньо-світових реліг. спрямувань (М. Лютера і Ж. Кальвіна), великих держ. і воєнних діячів (Олександр Македонський, Юлій Цезар, Чингісхан, Наполеон). У ХХ ст. серед таких діячів – Гітлер і Муссоліні, Ленін і Троцький, а також М. Ганді і Мартін Лютер Кінг, Мати Тереза.

Характеристиками **О.х.** є: здібність до трансляції енергії, зараження енергією ін. людей, натхненню їх на виконання певних дій і вчинків; упевнена манера, здатність володіти собою і ситуацією; незалежність і самостійність в рішеннях і вчинках; позитивне сприйняття захоплення ін. людей; хороші риторичні здібності, уміння говорити точно і лаконічно за типом всім зрозумілих гасел. Властивості **О.х.** відносно байдужа дефініція до роду занять людини та її морально-етичного змісту. Харизмат. лідером може бути як злочинець так і святий. /Е. Афонін, Т. Новаченко/

Охлократія (дав.-грец. *οχλοκρατία*, від *ὄχλος* – натовп і *κρατία* – влада) – домінування в політ. житті сусп.-ва впливу натовпу, «маси»; один із способів здійснення політ. влади, що суттєво доповнює кризові політ. режими; панування, влада натовпу. Поняття **О.** вперше було вжите Полібієм у праці «Загальна історія» (II-I ст. до н.е.). Полібій вважав, що іст. процес за своєю суттю є телеологічним, маючи спрямування до універсальної мети та має

в своїй основі чергування політ. форм: монархії, аристократії та демократії, з одного боку, та тиранії й охлократії, з іншої. **О.** за Полібієм є виродженою формою демократії та виникає в результаті граничного розвитку та доведення до абсурду демокр. тенденцій – правління черні, гірших із числа громадян. Широкого поширення поняття **О.** набуло у пізній античності, через епоху Відродження було запозичене філософами та мислителями Нового часу. Користувалося особливою популярністю у представників консервативних течій сусп.-політ. думки Європи кін. XIX – поч. XX ст. у зв'язку з дискусіями про надання виборчих прав, у полеміках про загрозу пролетарської революції, про введення і розширення соц. гарантій і т. п. **О.** на практиці можлива як епізодичне явище у періоди глибоких соц.-екон. криз чи революцій.

Поняття **О.** пов'язане із теорією масового сусп.-ва, яка виникає у XIX-XX ст. (Г. Лебон, Г. Тард ін.). Г. Лебон вважав, що в результаті промислової революції, зростання міст і розвитку засобів комунікації натовпи маргіналізованих індивідів, що представляють собою деструктивну некеровану силу, починають визначати хар-р соц. процесів і стиль життя сусп.-ва. Будучи прихильником елітистських поглядів, Г. Лебон вважав, що наступаюча «ера мас» призведе до занепаду європ. цивілізації. Проте, варто зазначити, що Г. Лебон

уникає вживання поняття **О.** Подібні висновки поділялися на поч. XX ст. багатьма політ. мислителями та філософами (О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв та ін.) Серед укр. мислителів варто відзначити визначення **О.** В. Липинського. За В. Липинським **О.** – повне панування войовників із придушенням будь-якої свободи. Сюди В. Липинський зараховує азійські деспотії, європ. революційні диктатури, новітній фашизм, більшовизм і моск. царизм. Сьогодні у суч. зах. політології термін **О.** практично не зустрічається, натомість часто виступає категорією політ. публіцистики як синонім домінування при визначенні політ. стратегії та виробленні певного політ. курсу авантюристично налаштованих, безвідповідальних та некомпетентних соц. верств, орієнтованих на популістські гасла та вимоги, які сповідують анархічні, антидержавні, загалом антисистемні погляди. Загалом під **О.** розуміють владу сусп.-політ. груп, що у реальній політиці керуються популістськими ідеологемами, апелюючи до підсвідомості. Такий тип влади орієнтується та спирається на декласовані, люмпенізовані та маргінальні верстви, динамічно реагує на сусп. настрої, стереотипи й архетипи масової свідомості у їх примітивних, масованих проявах, вдається до провокацій для спонукання масових заворушень. /С. Орлов/

П

Паблік рилейшнз (англ. *public* – публічний, громадський і *relations* – зв’язок) – сфера діяльності орг-ції, ін-ту, лідера, особи, спрямована на розвиток взаємовигідних зв’язків з громадськістю чи із групами населення, від котрих залежить досягнення мети. Елементи суч. **П.р.** здавна використовувалися як засіб переконання та впливу на поведінку людей (напр., риторика й ораторське мистецтво в античному світі, «Конгрегація пропаганди віри», створена Ватиканом у період Реформації, та ін.). Багато засобів і принципів, що використовують суч. **П.р.**, були започатковані під час б-би Півн. Америки за незалежності, а згодом – у президентських кампаніях. Амер. прес-агентства широко застосовували практику паблісіті. Саме в США **П.р.** формувалася як самостійна сфера діяльності й окрема наук. дисципліна на поч. ХХ ст. Її конституювання пов’язують з іменем амер. журналіста Айві Лі, котрий з 1919 р. почав використовувати термін **П.р.** (уперше його використав Т. Джефферсон, 1807), і плевніника З. Фройда Е. Бернейса, що написав книгу з основ **П.р.** («Кристалізація громадської думки») та почав викладати курс в унті. Загалом становлення **П.р.** як самостійної сфери діяльності, спрямованої на досягнення взаєморозуміння і співпрацю між орг-цією та громадськістю, зумовлена, з одного боку, процесами розширення політ. участі, формування і утвердження демокр. засад функціонування сусп-в (зокрема амер.), де гарантуються права та свободи, цінується індивідуальність особи, її переконання, на які неможливо впливати лише через примушування та контроль. Отже, **П.р.** можуть функціонувати й застосовуватись у плюралістичному, демокр. сусп-ві, де всі дотримуються загальноприйнятих правил конкуренції, «правил гри», мають вільний доступ до інформації. З ін. боку, розвиток **П.р.** каталізували екон. чинники: перенасичення ринку товарів унаслідок розвитку технологій масового вир-ва; усвідомлення корпораціями

залежності їх успіху від ставлення споживачів. Ще одна передумова становлення **П.р.** – бурхливий розвиток ЗМІ і революція на ринку інформ. технологій у др. пол. ХХ ст. Це зумовило широке використання **П.р.** і в політиці (виборчих кампаніях), і в бізнесі, а згодом – і в практиці функціонування громад. орг-цій, місцевого самоврядування і под.

Осн. ф-ції **П.р.**: формування громад. думки і вплив на неї через розробку та реалізацію програм комунікації; інформування, що дає змогу розуміти цілі, програму орг-ції та змінити ставлення населення від упередження до симпатії (посередницька); вивчення й аналіз оточення (аналітична); інформування керівництва орг-ції, його консультування на всіх рівнях прийняття рішень, допомога керівництву в справах реагування на громад. думку (дорадча); передбачення наслідків і тенденцій функціонування та діяльності орг-ції (прогностична); участь у створенні й модифікуванні іміджів. Ці ф-ції можуть дати підстави розглядати **П.р.** як частину процесу прийняття рішень в орг-ції, а отже, як ф-цію менеджменту орг-ції.

П.р. у вигляді свідомої та планованої діяльності становлять процес, де вирізняють чотири елементи, що позначаються аббревіатурою *RACE*, – дослідження (*Research*), планування дій (*Action planing*), комунікація та дії (*Communication*), оцінка (*Evaluation*). У процесі виконання програми **П.р.** велике значення має вивчення та визначення проблем, оцінка середовища і ресурсів, визначення груп (сегментів) населення, на котрі буде спрямована програма, та ін. Для реалізації програм **П.р.** використовують традиц. засоби **П.р.** (прес-реліз, прес-конф., презентації, конф., папка для преси) й елементи реклами, пропаганди, маркетингові дослідження та найрізноманітніші заходи (події, що «створюються»), які інформують про ін-т, лідера і формують бажаний імідж. **П.р.** широко використовують у суч. політ. процесах, становлять невід’ємну

частину політ. технологій і особливо – виборчих кампаній, процесів створення політ. іміджів (від лідера до д-ви) та їхнє «просування».

Гол. принципи застосування **П.р.** у політиці – врахування реальних ситуацій (а не уявної дійсності), закономірностей функціонування масової свідомості й відносин між людьми. Тому основа **П.р.** – правдивість, відкритість інформації, орієнтація не лише на власні інтереси, а й на інтереси оточення. Водночас у суч. сусп-вах (у т. ч. в Україні) поширюється практика «чорного» **П.р.**, який нехтує цими важливими принципами й етичними вимогами **П.р.**-діяльності. Його мета – свідоме маніпулювання масовою свідомістю через селекцію інформації, подання відверто неправдивої інформації, «упакованої інформації», використання тонких методик впливу на підсвідомість з метою «очорнення» конкурентів, створення псевдоіміджів і псевдоподій. Застосуванню «чорного» **П.р.** сприяє неоднаковий доступ до джерел інформації, відсутність спільних для всіх «правил гри», їх недемократичність, нестача толерантності. /Л. Угрин/

Пакт політичний (лат. *pactum* – договір) – 1) угоди, котрим зазвичай передують переговори, між суб'єктами політ. процесу (партіями, профспілками, громад. орг-ціями та ін.) про спільну позицію та дію, напр., участь у виборчій кампанії, формування парламентських й урядових коаліцій, або ж ширше – про цінності, ін-ти й правила, результатами яких є формування й підтримка політ. порядку, його інституалізація в конституції країни; 2) у контексті транзитологічної парадигми – домовленості (формальні й неформальні) між елітами про осн. правила політ. конкуренції та взаємні гарантії, інституалізація компромісу між різними політ. силами в період переходу та консолідації демократії; модель трансформації та консолідації політ. режиму, ґрунтується на міжелітних домовленостях (напр., пакт Монклоа в Іспанії); 3) союзницька угода між д-вами про заснування оборонних блоків, коаліцій, а також міжнар. орг-цій із метою

співпраці, спільних дій чи підтримки миру (напр., Північноатлантичний пакт). /Л. Угрин/

Пам'ять суспільна – складний, багаторівневий процес, у якому сусп-во, його окремі члени та соц. групи зберігають, відтворюють, втрачають і відновлюють образи спільного минулого, значимі для подальшого соц.-політ. розвитку спільноти. **П.с.** поєднує пласти політичної, правової, культурної, економічної, етнічної, релігійної пам'ятей; офіційні та неофіційні, культурні та комунікативні, колективні та індивідуальні, масові та елітарні, актуальні й перспективні, природні й штучні їх елементи; «живі» спогади й іст. сюжети. **П.с.** відображається у політ. свідомості, груповій та індивідуальній ідентичності, політ. поведінці громадян, у діяльності політико-владних ін-тів. **П.с.** виступає важливим елементом зв'язку соц.-політ. ін-тів та процесів минулого, сьогодення й майбутнього. Це водночас творчий і вимушений, консенсусний і конфліктний, стихійний і організований процес сусп. пригадування та забуття. **П.с.** – об'єктивний, динамічний, неперервний, творчий процес. Право індивіда, групи людей, сусп-ва в цілому на пам'ять є самостійною та невід'ємною цінністю демокр. співжиття, цивілізаційного розвитку людства.

Процес зародження й розвитку наук. інтересу до проблематики пам'яті як явища колективного характеризується відмінними нац. особливостями, розбіжними часовими та просторовими рамками. Серед домінуючих у ХХ – на поч. ХХІ ст. підходів до розуміння феномену **П.с.** умовно варто вирізнити такі: теорія «соц. рамок пам'яті» М. Хальбвакса, котрий у 1920-30 рр. особливу увагу приділяв соц. умовам продукування і передачі конструктив пам'яті, покликаних до збереження групових/суспільних зв'язків; етико-політ. парадигма пам'яті, що тісно перегукується з психоаналіт. дослідженнями, та яку в умовах краху тоталітарних режимів головним чином розвивали Т. Адорно, П. Рікер, присвячена аналізу різних ф-цій **П.с.**, проблематиці «роботи з минулим», інструменталізації спогадів; теорія «пам'яті-звички» П. Коннертона, що спра-

вила враження у наук. середовищі 1980-х рр. завдяки переорієнтації дослідницької уваги з письмових практик карбування минулого до перформативних/тілесних традицій; концепція «місце пам'яті» П. Нора, завдяки якому розгорнута масштабна дослідницько-пошукова європ. наук. громадськості 1970-80-х рр. із виявлення, опису й аналізу матеріальних і символічних «слідів минулого у теперішньому»; системні дослідження **П.с.**, що реалізуються зокрема Я. Ассманом, А. Ассман, Дж. Оліком, Б. Шацькою, А. Шпачинські та ін., й вирізняються спробами утвердити інституціоналізацію студій пам'яті. Звернення до проблематики пам'яті на постсоціаліст. просторі було покликане витворити альтернативу офіц. тлумаченню історії, вказати на інші версії минулого, що існували у соціумі, але зазнали маргіналізації, репресій, ігнорування. Подальше вивчення проблематики свідчить про усвідомлення потенціалу сусп-ва у пересмисленні минулого заради дійсного політичного співжиття та розробки шляхів майбутнього політ. розвитку.

Категорія «**П.с.**» дозволяє вийти за рамки таких дискусійних понять як «національна пам'ять», «колективна пам'ять», «історична пам'ять» та ін. Дефініція **П.с.** акцентує увагу на спільності процесів пригадування й забуття, а також створює додаткові просторово-часові координати, задані конкретним сусп-вом. Зах. науковці часто використовують близькі за змістом поняття – «public memory» (громадська / народна / сусп. пам'ять), «shared memory» (спільна пам'ять), «collective memory» (колективна, у значенні сукупна, сусп. пам'ять). Феномен **П.с.** розглядається з точки зору об'єднаного або ж дезінтеграційного потенціалу; як продукт громадян. культури й народної творчості, з однієї сторони, та результат політ. конструювання, з ін.; як неперервний процес, до якого залучені практично усі суб'єкти та об'єкти політ. життя сусп-ва.

Виділяють як мінімум три підходи до бачення сутнісної основи **П.с.**: 1) пам'ять розглядається як сховище інформації, архів зібраних століттями матеріальних і духовних цінностей; 2) пам'ять як мнемічна діяльність,

«робота» людей над змістом «багажу» спогадів; 3) пам'ять як багатоаспектний процес. У суч. політології **П.с.** вже не сприймається лише з інструменталістської точки зору – як ресурс політ. б-би. Зміст **П.с.** перебуває у стані постійних змін епохи інформ. глобалізованого світу.

Багаторівнева структура **П.с.**, обумовлена складністю побудови сусп-ва. Індивід, родина, етнос, мовна спільнота, регіон, генерація, соц.-демогр. група, політ. орг-ція, реліг. громада, владна еліта – усі вони є носіями власних спогадів, що закладають основи **П.с.** Як накопичення значимої для життєдіяльності народу інформації, **П.с.** складається з низки сегментів (образно-фактографічного, словесно-логічного, емоційного, моторного тощо). У рамках діяльнісного підходу структура мнемічної діяльності включає складові – фактологічну («роботу» над набутих досвідом); контекстну (осмислення відповідного досвіду у рамках певних умов); ідеологічну («опрацювання» спогадів крізь призму актуальних політико-ідеологічних настанов); афективну (емоційний супровід процесу пригадування); оціночну (узагальнення щодо минулого та висновки на майбутнє).

П.с. багатофункціональна. Базові мнемічні процеси (запам'ятовування, збереження, передача, відтворення, забування) водночас визначають її осн. ф-ції у соц. системі. Серед специфічних, внутрішньо суперечливих ф-цій **П.с.** у політ. житті: ціннісно-сміслові реконструювання минулого у суч. політ. процесі; легітимація або делегітимація політ. режимів, політ. лідерів, програм, стратегій тощо; регулювання процесів політ. трансформації сусп-ва; зниження ризиків політ. рішень; захист політ. свідомості від неактуальної інформації, а також від втрати важливих смислів; підтримка спадкоємності політ. системи; ідентифікація, інтеграція та мобілізація політ. еліти та всієї громадськості навколо спільних образів минулого; ф-ції політ. виховання і соціалізації.

Дискусійним залишається питання про онтологічний статус **П.с.**, можливість спільних спогадів як теорет. конструкту або соціол. реальності. Вагомим видається завдання син-

тезувати ґрунтовні здобутки різних галузей знань та проаналізувати динаміку **П.с.** в умовах соц.-політ. трансформацій. /О. Воляннюк/

Панамериканізм – ідеологія, в основу якої покладено уявлення про іст., екон. та культ. «спільність» країн і народів Америки й необхідність їхньої політ. інтеграції. Виникнення **П.** пов'язане, з одного боку, зі зміцнілим на поч. XIX ст. прагненням латиноамер. країн об'єднатися проти колоніального гноблення Іспанії, а з ін. – прагненням США очолити цей рух, витіснити європ. д-ви з Амер. континенту й поширити на нього свій вплив. Висуваючи тезу про «єдність інтересів» усіх д-в Зах. півкулі, панамериканісти послалися на геогр. розташування, взаємозалежність економіки, схожість політ. систем та іст. умов. Виходячи з цього, пропагувалося тісне зближення усіх країн Півн. та Півд. Америки у політ., екон., соц. та культ. сферах. Одним з перших кроків у реалізації ідей **П.** стала у 1815 р. ініціатива лідера б-би за незалежність ісп. колоній у Латин. Америці, С. Болівара, створити конфедерацію д-в півкулі (т. зв. Ліги амер. республік), що мала би спільні збройні сили, була об'єднана спільним договором захисту і наднац. парлам. зборами. У руслі ідей **П.** уряд США 1823 р. проголосив доктрину Монро, формула якої «Америка для американців» була спрямована проти втручання європ. д-в у справи Нового світу. З кін. XIX ст. Вашингтон почав використовувати ідеї **П.** для здійснення своєї експансії у Латин. Америці й витіснення з цього регіону конкурентів (зокрема Великій Британії). На поч. XX ст. США виправдовували заявами про спільність інтересів амер. д-в чисельні інтервенції на Кубі, у Мексиці, Гаїті, Нікарагуа, Колумбії, Панамі, Домініканській Республіці та ін. латиноамер. країнах. Експансія США у Лат. Америці під прикриттям **П.** особливо посилилась під час і після Другої світ. війни. У роки «холодної війни» військово-політ. та екон. тиск США на латиноамер. д-ви відбудеться під гаслом б-би з «комуністичним втручанням» у справи Зах. півкулі. **П.** слугував ідеолог. підґрунтям інтеграційним процесам в Америці. У 1890 р. за-

сновано Міжнар. союз амер. республік для виконання переважно комерційних ф-цій. Мета його діяльності – мир і процвітання країн Зах. півкулі. У 1910 р. цю орг-цію перейменувалася у Панамерик. союз, а 1948 р. – на Орг-цію амер. д-в. На поч. XXI ст. **П.** виявився у проекті Зони вільної торгівлі двох Америк. /О. Кукарцев/

Панарабізм – доктрина, згідно з котрою араби – це єдина нація зі своєю мовою, історією та культурою. **П.** часто розглядають як араб. націоналізм, що висуває за кінцеву мету консолідацію усіх етнічних арабів у межах однієї д-ви. **П.** зародився наприкінці XIX – поч. XX ст. у кол. араб. провінціях Осман. імперії у вигляді модерністського руху, покликаного подолати екон. відсталість та роз'єднаність народів Бл. Сходу, усунути розбіжності між різними реліг. групами арабів – сунітами, шиїтами, християнами, друзами та ін. До розпаду Осман. імперії інтерес до ідей **П.** та їхня агітація були незначними, виняток лише становили араби-християни. Узагалі на поч. XX ст., аж до Першої світ. війни араби не виступали проти Порти й не об'єднувались проти неї. Турец. султан підтримував **П.** як засіб інтеграції та мобілізації підданих для протидії відцентровим силам, котрі підривали внутр. єдність імперії. Існує думка: панарабістський рух сформувався із розпадом Осман. імперії як альтернатива панісламізму серед частини араб. еліти (насамперед військ. офіцерів), що намагалася здійснити секуляризацію та впровадити етатистську модель орг-ції сусп-ва. З погляду ін., **П.** був своєрідним спротивом брит. і фр. колоніалізму, який нав'язав територіальний поділ близькосхід. регіону. Треті вважали **П.** виявом протидії намірам нових д-в та урядів підтримувати окремі нац. утворення. Суттєву роль у розвитку панарабістського руху відіграло створення д-ви Ізраїль та окупація нею палестинських територій. Саме сіонізм стає чинником явної нац. загрози, що сприяє об'єднанню арабів. Особливе враження на арабів справила перша арабо-ізраїльська війна 1948 р. – і завершення антиколоніальної б-би євреїв проти Великої Британії, швидка перемога Ізраїлю над розрізнени-

ми арміями араб. країн. Причину цих успіхів вони вбачали у єднанні єврейської нації навколо ідеї б-би за власну д-ву, тобто в ідеології єврейського націоналізму – сїонїзму. Саме 1947 – 1949 рр. у араб. країнах створювалися офіцерські націоналістичні орг-ції, котрі прийшли до влади у 50-х рр. Найбільшу популярність П. мав у 50–70-х рр. Об'єднання арабів у єдину д-ву та спільне звільнення Палестини здавалися нерозривно пов'язаними між собою й реально досяжними не лише політ. еліті, а й народним масам. Проте історія засвідчила: між арабами існує чимало протиріч, що часто призводили до громадян. конфліктів у середині окремих араб. д-в. Найважчою проблемою для П. стало небажання більшості населення араб. країн сприймати етнонац. ідентичність як первинну, на чому наполягали ідеологи такої доктрини. Більшість арабів ідентифікує себе насамперед з ісламом, а етнічність залишається другорядною. Окремою перепоною для П. стали розбіжності між лідерам араб. д-в. Вони виявились не схильними не тільки до інтеграції, а й не змогли солідаризуватися у б-бі з Ізраїлем, підсумком чого стали поразки у наступних війнах. Власне, після поразки у війні 1973 р. П. виявив неспроможність як ідеологія, що забезпечує єдність арабів. Відтоді панарабістський націоналізм починає поступатись місцем панісламізму. Сьогодні П. сповідують окремі політ. партії, у т. ч. Баас. Видатні діячі панараб. руху – Гамаль Абдель Насер, Хафез аль-Асад, Садам Хусейн, Ясір Арафат, Муамар Кадафі. /О. Кукарцев/

Панафриканізм – ідейно-політ. рух, який зародився наприкін. XIX ст. серед афроамер. спільноти США й о-вів Вест-Індії та з плином часу поширився в Африці. На поч. П. був лише паннегритянським рухом, що боровся проти расової дискримінації та за надання афроамериканцям громадян. і політ. прав. Виступав від імені всієї негроїдної раси та прагнув залучити до своїх лав і африканців, і афроамер. населення Америки, передусім США та о-вів Кариб. моря. Подальший розвиток П. пов'язаний з активізацією сил, котрі виступали проти колоніальної залежності Африки. У

першій пол. XX ст. зусиллями лідерів руху, як В. Дюбуа, К. Нкрума, Н. Азіківе, Дж. Кеніата були організовані панафр. конгреси (1919 – Париж; 1921 – Лондон, Брюссель, Париж; 1923 – Лондон та Лісабон; 1927 – Нью-Йорк; 1945 – Манчестер), що значно вплинули на розвиток нац.-визв. руху в Африці. Після здобуття країнами Африки незалежності П. був пов'язаний з ідеєю, розробленою першим президентом Гани – К. Нкрума у 60-х рр., створення єдиної д-ви на афр. континенті – США (у наш час цю ідею популяризував лівійський лідер М. Каддафі). П. також слугував ідейною основою створення у 1963 р. Орг-ції афр. єдності, а у 2002 р. Афр. союзу. /О. Кукарцев/

Пангерманізм – політ. концепція, згідно з якою всі герман. народності становлять єдину націю, що має бути об'єднана в одну д-ву або союз. Прагнення до утвердження Німеччини за рахунок ін. д-в Європи набуло розмаїтого оформлення: від т. зв. великогерманства (*Alldeutschen*) до націонал-соціалізму. П. виник на поч. XIX ст., коли відбувся стрімкий перехід від ідей романтичного націоналізму до ідей винятковості німців з-поміж усіх ін. народів, уславлення «нім. духу» та «нім. крові» у межах партикулярного «контрмесіанізму», сформованому як реакція на фр. месіаністський універсалізм та імперіалізм Наполеона. Усі народи, за уявленням пангерманців, розподілилися на: *Naturvölker* (первісні, котрі варто «цивілізувати»); *Halbkulturvolker* (напівцивілізовані); *Kulturvölker* (цивілізовані). Проте лише німці є *Vollkulturvolk* (цілковито цивілізованим народом), народом богообраним, якому призначена «велика місія». Одночасно чисельні варіанти ідеї нім. обраності та єдності виражені у творчості Фіхте, Гегеля, Новаліса, Гельдерліна, Гереса й ін. У др. пол. XIX ст. П. активно використовувався правлячими колами Пруссії та Австр. імперії для поширення їхнього впливу та збільшення територій. Об'єднання Німеччини, здійснене Бісмарком, супроводжувалось вибухом нім. націоналізму. П. набув великої популярності насамперед серед німців, що опинилися поза межами кайзерівської Німеччини. З'їзди

австр. німців у Відні, започатковують низку пангерман. орг-цій у Габзбурзькій імперії. Саме силами австро-нім. політиків **П.** набуває ознак політ. доктрини, оформлення якої пов'язують із іменем одного з лідерів пангерман. руху Австрії – Г. Шонерера, що разом із однодумцями розробив у 1882 р. програму приєднання Австрії до Німеччини (аншлюс). Носієм ідей **П.** у їхньому завершеному вигляді є Пангерман. союз. Статут його містив положення про: 1) необхідність об'єднання усіх німців у одній д-ві шляхом територіального розширення Німеччини з приєднанням обл. сусідніх д-в у котрих мешкають етнічні німці (*Alldeutschland*); 2) установаження світового панування нім. нації (*Weltpolitik*). Базою нім. експансії, на думку ідеологів **П.**, мала слугувати «середина Європа» (*Mitteleuropa*), очолювана Німеччиною. Важливою складовою частиною **П.** була пропаганда «Натиску на Схід» (*Drang nach Osten*), що передбачало відчуження від Рос. імперії країн Балтії, Польщі, України, Білорусі та встановлення над ними нім. контролю. **П.** відіграв значну ідеол. роль у підготовленні Німеччини до Першої та Другої світ. війн. /О. Кукарцев/

Пан'європеїзм – політ. концепція, яка відображає інтеграційні процеси в Європі і базується на ідеях створення загальноєвроп. наднац. органів і об'єднань. Різноманітні проекти об'єднання європ. д-в розроблялись і проголошувались ще в період Середньовіччя та Нового часу, найвідомішими з яких є пангерманські проекти др. пол. XIX ст. богослова П. де Лагарда, історика Г. фон Трітцке та економіста Ф. Ліста, що передбачали об'єднання Європи навколо Німеччини. Значно більшої актуальності ідея європ. інтеграції набула після Першої світ. війни. Провідником пан'європейського руху став австр. філософ, письменник, політик, граф Р. Куденхове-Калергі. У 1923 р. він створив Пан'європейський союз, головною метою якого було формування наднац. європ. федерації задля забезпечення у Європі стабільності і безпеки. Завдяки його зусиллям у 1926 р. перший конгрес Пан'європейського союзу у

Відні зібрав понад 2000 учасників із 24 країн. У своїй промові на конгресі Р. Куденхове-Калергі вперше висловив ідею Сполучених Штатів Європи, підхоплену після Другої світ. війни В. Черчіллем. У міжвоєнний період він провадив активну кампанію з метою реалізації цієї ідеї, публікуючи десятки книг і статей, а його праця «Пан'Європа» (1923) стала найбільш значимим інтелектуальним внеском у розробку теорії європ. інтеграції. Основною ідеєю книги є теза про те, що хоч європ. д-ви і знищували одна одну впродовж безглузвих війн, вони за своєю природою являють собою певну спільність, яка, за умови прийняття федеральної конституції, могла б стати суттєвою світовою силою. У його розумінні об'єднана Європа простягалася б від Франції до Польщі. Ці ідеї знайшли підтримку багатьох європ. інтелектуалів, серед яких А. Ейнштейн, Т. Манн, З. Фрейд, А. Бріан, К. Аденауер. Особливою підтримкою **П.** користувався серед фр. держ. діячів, зокрема прем'єр-міністра країни Е. Еррію та міністра закордонних справ А. Бріана. Останній, будучи активним учасником пан'європ. руху, виступив у 1929 р. на Асамблеї Ліги Націй у Женеві із закликом утворити європ. федерацію. Ця пропозиція була конкретизована у «Меморандумі про орг-цію режиму федеративного європ. союзу», опублікованому фр. урядом у травні 1930 р., де вперше були використані такі поняття, як «спільний ринок», «митний союз», «спільнота європ. народів» та ін. Однак важливим питанням порядку денного практ. політики європ. д-в ідея європ. об'єднання стає лише після закінчення Другої світ. війни, коли не лише на теорет., а й на емпір. рівнях почалися пошуки моделей інтеграції, які б звели нанівець можливість виникнення подібних конфліктів у майбутньому. У цей час відновились та отримали новий імпульс передвоєнні орг-ції, т-ва і рухи, які висловлювались за європ. об'єднання. Але вони не були одностайними у своїх програмах і по-різному бачили майбутнє об'єднаної Європи. Протягом 1946–1947 рр. формується низка орг-цій федералістського руху: Європ. союз федералістів, Соціалістичний рух за створення Сполучених

Штатів Європи, Європ. рух та ін. 19 жовтня 1946 р. екс-прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль в ун-ті Дюріха виголосив свою знамениту промову, у якій закликав до створення Сполучених Штатів Європи. У 1949 р. завдяки діяльності европ. рухів була створена перша европ. орг-ція – Рада Європи. Проте, ця міждержавна орг-ція виявилася обмеженою в політ. плані і не мала жодної компетенції в екон. і військ. питаннях. Необхідним був ін. підхід до европ. інтеграції – політ. інтеграції мусила передувати інтеграція екон., а політ. довелося відкласти аж до др. пол. 80-х–90-х рр. ХХ ст. Натомість екон. інтеграція успішно розвивалась за «методом Моне» (Ж. Моне, фр. економіст, підприємець, політик і держ. діяч), оприлюдненим в «Декларації Шумана» 1950 р. (фр. і европ. політик, прем'єр-міністр, міністр закордонних справ Франції). Ж. Моне і Р. Шуману належить ідея створення Європ. спілт-ва вугілля і сталі (Паризький договір, 1951), Європ. екон. спілт-ва і Європ. спілт-ва атомної енергії (Римські договори, 1957), що лягли в основу ЄС. /Т. Сидорук/

Панісламізм – сусп.-політ. рух та реліг.-політ. ідеологія, в основу якої покладено уявлення про духовну єдність мусульман усього світу незалежно від соц., нац. або держ. приналежності та необхідність їхнього політ. об'єднання під владою вищого духовного глави (халіфа). Рух **П.** має іст. коріння у період зародження та поширення ісламу, коли його засновник Мухамад об'єднав у одній д-ві більшість племен араб. піво-ва, а його наступники завоювали Півн. Африку та більшу частину Бл. Сходу. Оформлення **П.** як концепції та доктрини відбулося у др. пол. ХІХ ст. мусульман. реформаторами (модерністами) Джамал ад-Дином ал-Афгані (1839–1897), Мухамадом Абдо (1849–1905) та їхніми послідовниками. **П.** став офіц. ідеологією Осман. імперії у період правління султана Абдул Гаміда II (1876–1909). Пріоритет приналежності до мусульман. реліг. спільноти (умми) відносно приналежності до певної племінної общини чи геогр. місцевості наприкін. ХІХ ст. було сформульовано так: іслам є формою наднац.

спільності всіх мусульман. Принцип поляризації світу на дві частини: «дар ал-іслам» (ісламський світ) і «дар ал-харб» (світ війни) й перетворення «дар ал-харб» не «дар ал-іслам» у визначенні панісламістів ХІХ ст. отримав зміст: усі території, населені мусульманами, мають бути звільнені від іноз. панування; мусульманам варто об'єднатися у світову іслам. д-ву – халіфат, життєдіяльність якого повинна регламентуватися законами шаріату. Коли для мусульман. реформаторів кін. ХІХ ст. ці ідеї були передусім ідеол. знаряддям, необхідним для протидії експансії західноєвроп. держав, то для Абдул Гаміда II ця концепція стала реліг.-політ. доктриною, що обґрунтовувала необхідність збереження та розширення володінь Осман. імперії як світової д-ви мусульман (турец. султан аж до 1924 вважався халіфом, тобто духовним главою усіх мусульман). Із приходом до влади в Осман. імперії младотурків, ідеологія котрих ґрунтувалася переважно на доктрині пантюркізму, **П.** тимчасово відступив, але вже у середині 30-х рр. ХХ ст. в особі «Асоціації братів-мусульман», яка виникла в Єгипті 1928 р., знов став значною реліг.-політ. силою. Після відновлення Ізраїльської д-ви та її визнання ООН, а також поразки араб. д-в у 1948 і 1967 рр., постулати **П.** почали активно використовувати арабські реліг. та політ. лідери, стверджуючи, що для перемоги над Ізраїлем необхідне об'єднання усіх мусульман і повернення мусульман до іслам. фундаменталізму. Панісламісти кинули виклик також урядам Туреччини, Єгипту й ін. мусульман. д-в, які впроваджували світську модель сусп.-політ. устрою. До кін. 70-х рр. майже всі спроби панісламістів захопити владу були безуспішними. Першим їхнім успіхом можна вважати 1979 р., коли внаслідок Іслам. революції в Ірані до влади прийшли радикальні шиїти на чолі з аятолою Хомейні.

Суч. доктрина **П.** підпорядковує людину релігії, рекламує універсалізм ісламу, протиставляє його роз'єднаності на нац.-етн. та класовій основі, ідею світової іслам. д-ви – відокремленості нац. д-в, суверенітет Аллаха – світському держ. правопорядку. Спектр суч. панісламістських партій та угруповань

достатньо широкий. Він охоплює найрізноманітніші рухи, об'єднання й орг-ції, що використовують у діяльності різні методи – від мирної проповідницької, культ.-просвітн. діяльності до збройної б-би й тероризму. /О. Кукарцев/

Панорама політологічних студій – фахове наук. видання з політ. наук, наук. вісник Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. Вісник затверджений ВАК України наук. фаховим виданням з політ. наук. Виходить друком 2 рази на рік укр. мовою. Проблематика: висвітлення питань розвитку політ. дійсності: етнополітичних, міжнар. відносин, здійснення порівн. аналізу політ. ін-тів, процесів, структур та систем України та Європи, а також дослідження в царинах політ. філософії, етнополітології та етнодержавознавства. Гол. редактор д. політ. н., проф. М. М. Гон. До редкол. Вісника входять відомі вітчизн. політологи-науковці: В. І. Бортніков, Б. І. Канцелярук, А. М. Киридон, А. М. Круглашов, Є. А. Макаренко, Р. М. Постоловський, Є. Б. Тихомирова, С. С. Троян, В. М. Шеретюк, Л. М. Шугаєва, Б. М. Юськів. Адреса редакції: Рівнен. держ. гуманіт. ун-т, каф. політ. наук, вул. Остафова, 29, Рівне, Україна, 33027. Збірник адресований всім, хто цікавиться політ. наукою. /Г. Невинна/

Панславізм – ідеологія і теорія культ.-іст. спільності слов'ян. народів, в основу якої покладено ідеї про необхідність їхнього політ. об'єднання. Сформувався наприкін. XVIII – першій пол. XIX ст. у д-вах, населених слов'ян. народами, у вигляді реакції на пантюркізм і пангерманізм. Вироблялись різні модифікації, котрі передбачали об'єднання під рос. або польс. управлінням чи у формі конфедерації. В Австро-Угорщині за альтернативу була висунута концепція *австрославізму*, що планувала благоустрій слов'ян. народів Габсбурзької імперії у межах монархії. Ідею слов'ян. спільності розвивали П. Шафарик, Л. Штур, В. Караджич, А. Міцкевич, М. Погодін та ін. В Україні ідеї П. поширились у першій чверті XIX ст. (зокрема Т-во об'єднаних слов'ян), їх вплив виразно простежуємо у програмі

Кирило-Мефодіївського братства, укр. наук. колах середини XIX ст. (М. Максимович, О. Бодянский), а з-поміж ліберальної частини укр. дворянства (Г. Галаган, М. Рігельман та ін.), представники якого брали активну участь у діяльності слов'ян. комітетів у Києві й Одесі у 1850–1870 рр. Дехто з провідних укр. діячів науки і культури др. пол. XIX – поч. XX ст., у т. ч. М. Грушевський, відкрито виступили проти П., убачаючи в ньому загрозу для нац. інтересів укр. народу. У політ. метою ідеї П. використовував царський уряд Росії у б-бі проти Туреччини, Австро-Угорщини, Німеччини. Пік популярності П. припадає на 70-ті рр. XIX ст., особливо на період рос.-турец. війни 1877–1878 рр. Наприкін. XIX ст. ідеї П. втрачають популярність. У XX ст. вони періодично відроджувались під час двох світових воєн як засіб мобілізації слов'ян. населення Європи у б-бі проти Німеччини. Критики П. зазначають, що слов'ян. світ, так само як романський та германський, мають складні міждерж., міжкульт., міжконфесійні відносини, тому генералізуючі концепції П., пангерманізму, пантюркізму слабко відображають реалії життя й вигідні переважно великим д-вам, котрі їх використовують. У суч. умовах ідея П. не дуже поширена, але існують варіації на теми православного слов'ян. братства, союзу слов'ян. д-в, особливої місії слов'янства у третьому тисячолітті. /О. Кукарцев/

Пантюркізм – культ. та політ. течія, ідеологія, поширена у д-вах, населених тюрк. народами (турки, татари, азербайджанці, алтайці, башкири, булгари, гагаузи, казахи, караїми, киргизи, кримчаки, тувинці, туркмени, узбеки, уйгури, хакаси, чуваші, якути та ін.). В її основі покладені ідеї про необхідність політ. консолідації на засадах етнічної, культ. та мовної спільності. Сформувався у др. пол. XIX ст. Дослідники виокремлюють декілька періодів сплеску ідей П., а також їхнього затухання. Перший зафіксовано наприкін. XIX – поч. XX ст. у Рос. та Осман. імперіях. У Росії П. виник у 80-х рр. XIX ст. як культ.-лібер. рух татарської інтелігенції проти асиміляційної політики царського уряду, утиски в екон.

та культ. сферах. Дехто фахівців (напр., Я. Ландау), зазначають, що концепція **П.** певною мірою була полемічною відповіддю на виклики панславізму. Формування та поширення ідеї консолідації усіх тюрк. народів пов'язане передусім з громад. і наук. діяльністю кримськотатарського просвітника І. Гаспринського (1851–1914). Саме він виробив політ. кредо, звернене до народів тюркомусульманського світу: «Єдність у мові, вірі та справах». Визначив також низку проблем, перед котрими постали тюркські народи Рос. імперії: необхідність реформ у сфері освіти; застосування нових методів навчання; модернізація способу життя. В Османській імперії виникли власні передумови для формування **П.** та поширення цієї ідеології. Величезна д-ва, що охоплювала азійські, європ. та афр. території, населені різними народами, чимало з яких прагнули вирватись з-під влади султанату, шукала способи консолідації своїх підданих. Тому загрозам розпаду країни правлячі еліти намагалися протиставити ідею тюркського братерства (поруч з ідеєю османізму – рівності та єдності усіх підданих Порту й ідеєю панісламізму). Важливу сполучну роль між пантюркістськими рухами в Росії та Туреччині відіграв волзький татарин Ю. Акчура. 1904 р. у каїрській газ. «Turk» вийшла його стаття «Три системи правління». Порівнюючи у ній концепції османізму, панісламізму і тюркізму, Ю. Акчура вирізнив тюркізм за найперспективніший і реальний шлях єднання тюрків. Він обстоював створення політ. союзу всіх тюркських народів з центром у Туреччині. Виступ Ю. Акчури знаменував перехід **П.** у нову фазу: від культурно-просвітницького (так бачив його І. Гаспринський) до політ. руху. Після розпаду Рос. та Осман. імперій **П.** втрачає свій вплив. У СРСР рух придушили більшовики, а його доктрину проголосили «націонал-шовіністичною буржуазною ідеологією». У Туреччині, з приходом до влади К. Ататюрка (будучи турец. націоналістом, він прохолодно ставився до интернац. форматів у принципі), офіц. Анкара відмовилась від пропонованої **П.** ідеї створення «тюркської федерації» – т. зв. Великого Турану (її прихильниками за-

лишилися лише радикальні націоналісти). У сьогоденній Туреччині **П.** переважно визначається в межах інтенсифікації співпраці з тюрк. д-вами в екон., політ. та культ. сферах. Так, одразу після розпаду СРСР, уряд Туреччини почав налагоджувати зв'язки з країнами Центр. Азії й Азербайджаном, а тодішній турец. президент Т. Озал, заявивши про відповідальність республіканської Туреччини за оттоманську спадщину, висунув концепцію зовн. політики, згідно з якою Туреччина мала стати регіон. лідером.

На поч. 90-х рр. припадає другий сплеск популярності **П.**, коли радян. республіки з домінуючим тюрк. населенням (Узбекистан, Азербайджан, Туркменістан, Киргизстан й Казахстан) отримали незалежність. Ідею «тюркського братерства» у цей час активно використовували крим. татари, а також активісти етнонац. рухів з таких суб'єктів Рос. Федерації, як Татарстан, Башкортостан, Карачеєво-Черкесія. У Казані 1991 р. заснована Асамблея тюрк. народів, яка відтоді регулярно збирається у столицях тюрк. д-в, і склад її чл. представляє більшість тюрк. націй та етн. груп у світі. Політ. програма **П.** викликає занепокоєння у тих д-вах, що межують з тюркськими і мають значну к-ть тюрк. меншин. Греція, Болгарія, Китай, Афганістан, Україна, Росія, Молдова розглядають рух **П.** як загрозу їхній територ. цілісності. /О. Кукарцев/

Парламентаризм – система орг-ції та функціонування держ. влади в демокр. сусп-ві, яка характеризується розподілом гілок влади і визначальним місцем парламенту в структурі органів держ. влади. Це визначена в Конституції та ін. законах і трансформована у практ. площину орг-ція влади у д-ві і сусп-ві, в якій парламент побудований на демокр. засадах, має юрид. статус і реальні повноваження представницького, законодавчого, контрольного і установчого хар-ру, в бюдж.-фін. і зовнішньополіт. сферах і своєю активною діяльністю виступає гарантом захисту інтересів як більшості, так і меншості громадян країни.

Гол. характеристикою такої системи орг-ції і функціонування держ. влади є розподіл

гілок влади при провідному становищі парламенту. У широкому значенні під **П.** розуміється сукупність поглядів, ідей і цінностей, втілюваних у практ. діяльності реально діючих представницьких законодавчих установ – парламентів. Процес орг-ції парламентів і становлення **П.** безпосередньо розпочався тільки наприкінці XVIII ст. Він став політ. проявом утвердження капіталіст. способу вир-ва, що вимагав широких громадян. і політ. свобод. Становлення **П.** знаменувалося відмовою від станового принципу та ідеєю народного представництва, реалізація якого пов'язана з утвердженням заг. виборчого права, інституалізацією парламентів на основі конституцій, уточненням і значним розширенням їхньої компетенції, поступовим сприйняттям ідеї відповідального уряду і принципу розподілу влади, розвитком парт. системи, формуванням визначеного рівня політ. культури громадян.

Осн. етапи розвитку **П.**: теорет. обґрунтування ідеї **П.** (XVII–XVIII ст.), інституціоналізація **П.** (XIX–XX ст.), модернізація ролі парламенту з огляду на суч. форми держ. правління та розширення ролі політ. партій. *Перший етап* розвитку позначився теорет. обґрунтуванням ідеї **П.** в контексті концепції поділу влади, вчення про народний суверенітет і верховенство закону під час бурж.-демокр. революцій в Європі XVII–XVIII ст. (праці Дж. Локка, Г. Гроція, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Г. Гегеля). У рамках нової ідеології визначальною стала концепція сусп. договору між вільними громадянами для захисту й найбільш повної реалізації їх природних прав. *Другий етап* розвитку **П.** охоплює XIX ст., коли на конституц. основі парламент формується як держ. ін-т у переважній більшості країн, які існували в той час на політ. арені світу. Йде процес закріплення принципів **П.** в конституц. теорії та державно-правовій практиці. У цей час активно розвиваються ідеї про представницьку владу, захист прав меншості у парламенті (Дж. Бентам, Дж. Ст. Мілль, Г. Еллінек). *Третій етап* розвитку **П.** пов'язаний із теорет. обґрунтуванням у працях М. Вебера, А. де Токвіля, Р. Даля, А. Лейпхарта, Дж. Сарторі та ін. учених XX ст. таких важливих

елементів **П.**, як демокр. виборче право, повноваження представницького законодавчого органу, доктрина розподілу влад, концепція стримувань та противаг. Склалась уява про форму правління суч. д-ви, розуміння місця в системі **П.** політ. партій, постали питання про парлам. більшість і опозицію. Відбулося усвідомлення провідного місця парламентів в політ. системах д-в.

П. як принцип більше поширений у країнах з парлам. формою правління, ніж в країнах зі змішаною чи президент. формою правління. Однією з важливих характеристик парламентаризму є принцип відповідальності уряду перед парламентом, значить і в умовах парламентсько-президентської, президентсько-парламентської республіки (напр., суч. Франції) **П.** зберігається в досить великому обсязі.

Наступний атрибут **П.** – розвиток системи партій, що підтримують різноманітні зв'язки з групами, які репрезентують різні інтереси, а також інституційна залежність парлам. демократії від участі партій у формуванні політ. волі народу. Різновиди **П.**: 1) *незавершений або недосконалий П.*, що найхарактерніший для країн на стадії переходу до демократії (відсутня політ. відповідальність уряду перед вищим представницьким органом); 2) *міністеріальний П.*, або кабінетна система, вказує на домінування уряду в царині його взаємовідносин із законодавчою ф-цією влади (парламент проголошується дорадчим органом, осн. ф-цією якого є не законотворчість, а коментар і критика уряд. діяльності); 3) *моністичний П.* вказує на класичне співвідношення між парламентом і урядом за парламентарної форми правління. Глава д-ви не має вирішальних прерогатив щодо парламенту (не може накласти вето на парламентські законопроекти чи впливати на формування уряду); 4) *раціоналізований П.*, спрямований на подолання основного недоліку парламентарної форми правління – урядової нестабільності (парламент позбавлений інвеститури, тобто юрид. затвердження уряду та зменшенням можливостей контролю з боку парламенту); 5) *дуалістичний П.*, при якому уряд несе подвійну і

приблизно однакову відповідальність як перед парламентом, так і перед президентом. Різновид побудований на формальному балансі законодавчої і виконавчої влади. //Л. Павлова/

Партикуляризм (лат. *particula* – невелика частина; *particularis* – окремих, частковий) – 1) принцип, що обґрунтовує пріоритет окремих (локальних) інтересів і цінностей над загальними; **П.** протилежний універсалізму. **П.** у політиці – вираз групового егоїзму, котрий відображений у програмах і діяльності політ. партій, угруповань і рухів, а також у регіоналізації; 2) процес автономізації, відособленості територій від д-ви аж до їхньої незалежності від центру, збереження привілеїв і переваг. Радикальною формою **П.** є сепаратизм – прагнення етнічних, реліг., регіон. та ін. спільнот до відокремлення і створення або власної д-ви, або приєднання до ін. д-ви; 3) політ. роздробленість, відокремленість територій, характерні для політ. систем Середньовіччя (Київ. Русь) або імперій, союзів у період їх кризи та розпаду. //Л. Угрин/

Партійних систем типи – типологія сукупності взаємозв'язаних політ. відносинами партій певної країни, які реально змагаються за владу і мають вплив на вироблення держ. курсів та складає підсистему політ. системи, що об'єднана заг. підходами до вирішення найважливіших політ. проблем. Різновиди **П.с.т.** можуть виділятися на базі різноманітних критеріїв: загальносистемних та суто політ. критеріїв класифікації. Залежно від можливості заміни правлячої партії іншою, партійні системи поділяють на альтернативні та неальтернативні. Неальтернативні **П.с.т.** притаманні країнам із недемокр. режимом і характеризуються відсутністю б-би за владу між політ. партіями, що призводить до незмінного знаходження при владі однієї партії. Така система історично має кілька різновидів: однопартійна, обмежена багатопартійна, гегемоністська.

Амер. політолог А. Лейпхарт на підставі аналізу парт. життя у 21 країнах світу виділив сім типів суперечностей, за якими можна виділити **П.с.т.**: 1) *соц.-екон.*, які стосуються

визначення парт. пріоритетів щодо держ. чи приватної власності, сильної чи слабкої ролі уряду в екон. регулюванні, підтримки чи опозиції щодо перерозподілу сусп. продукту від багатих до бідних, розширення чи зменшення соц. допомоги; 2) *релігійні* – ставлення до релігійних орг-цій і реліг. цінностей (Ізраїль, Японія, Австралія); 3) *культ.-етнічні* – відстоювання тих чи ін. етн. груп (Бельгія, Канада, Швейцарія, Швеція, Фінляндія); 4) *між містом і селом* – репрезентації інтересів сільс. або міськ. населення (напр., Швейц. народна партія – партія, яка виражає здебільшого інтереси селян); 5) *щодо підтримки режиму* – опозиції або захисту існуючого режиму (мало місце у 1945–1980 рр. у тих країнах, де діяли комуністичні партії, – Франції, Італії, Японії); 6) *міжнар. політичні* – ставлення до процесів інтеграції і глобалізації; 7) *індустріальні та постіндустріальні* – ставлення до традиц. цінностей епохи індустріалізму і постіндустріальних цінностей – партисипатарної демократії (політ. режим, в якому єдине джерело влади – народ) та інвайронменталізму (теорія управління соц.-екон. розвитком і довкіллям, яка вважає людство частиною біосфери).

Класифікація амер. дослідника Дж. Сарторі не тільки розрізняє партійні системи за кількістю функціонуючих у політ. системі партій, а й враховує хар-р їх взаємодії, ступінь політ. впливу на сусп.-во загалом і політ. систему, зокрема. Виділено сім парт. систем. 1) *Однопартійній системі* властиве конституційне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного і держ. апарату, заборона утворення ін. партій. Така система існувала у фашист. Італії та Німеччині, а також у кол. СРСР. Нині вона існує в КНР, Півн. Кореї, на Кубі, в Іраку та деяких країнах Африки (Кенія, Сомалі, Лівія). 2) *Гегемоністська система* характеризується панівним становищем однієї партії за відсутності парт. конкуренції, наявності кількох партій, які мають організаційну автономію, але визнають керівну роль правлячої партії. Така система існувала у соціаліст. країнах Сх. Європи у др. пол. XX ст. 3) *Система домінування* передбачає довготривале (впродовж кількох термінів парлам.

виборів) керівництво д-вою однієї партії, яка має достатню парлам. більшість для формування уряду. Ця система існувала у Швеції, де 1932–1976 рр. та 1982–1991 рр. правила Соціал-демокр. робітничка партія, і в Японії, де Лібер.-демокр. партія 1955–1994 рр. незмінно формувала уряд. 4) *Двопартійна система* відзначається домінуванням двох потужних політ. партій, одна з яких перебуває при владі, а ін. – в опозиції. Класичними країнами з двопартійною системою є Велика Британія і США. Республіканська і Демократична партії США, Консервативна і Лейбористська партії Великої Британії, змінюючи одна одну при владі, переважають у політ. системах цих країн. 5) *Система обмеженого плюралізму* характеризується наявністю багатьох партій, проте у парлам. й уряді представлені лише деякі з них, позасистемна опозиція відсутня. Система обмеженого плюралізму залежить від механізму формування уряду і поділяється на однопартійну, двоблокову і мультипартійну. 6) *Система поляризованого плюралізму*, призводить до загострення б-би між політ. силами, передбачає наявність парт. центру, що формує уряд, і двосторонню деструктивну опозицію. Така система існувала в різні роки у Франції, де роль парт. центру виконували соціалістична партія (ФСП) та об'єднання на підтримку республіки (ОПР), лівої опозиції – комуністи (ФКП), а правої – неофашисти (НФ), а також в Італії, де гол. роль належала християн. демократам (СДП), роль лівої опозиції – комуністам (ІКП), правої – італ. соц. рухові – нац. правим силам (ІСР – НПС). 7) *Атомізована система* характеризується наявністю багатьох маловпливових, малочислених партій та багатьох позасистемних політ. сил. Вона поділяється на системи крайнього плюралізму й авторитарної псевдопартійності. Перша система існувала у посткомуніст. країнах й частково збереглася у деяких із них (Україна, Росія, Казахстан). Друга система властива деяким країнам Латин. Америки, коли існує багато партій, між якими точиться гостра б-ба, а реальна влада перебуває у руках військ. верхівки.

Найчастіше у світ. політ. практиці використовується парт. система поміркованого плюралізму із 3-5 партіями, жодна з яких не переважає і не може самостійно утворювати правлячу коаліцію. Відтак вони змушені йти на досягнення угод, компромісів щодо формування уряду згідно з к-стю завойованих депутат. мандатів у парламенті та органах місц. самоврядування. /Т. Купчій/

Партія кадрова – поняття, запроваджене М. Дюверже у праці «Політичні партії», яке позначає тип політ. партії, створеної за принципом так званого об'єднання нотаблів (за визначенням М. Дюверже), які сприяють зростанню авторитету кандидатів від партії, організують виборчу кампанію, здійснюють фінансову діяльність партії із метою орг-ції і проведення виборів, збереження подальшого зв'язку з кандидатами. Особливістю **П.к.** є активізація діяльності лише у виборчий період. Водночас виникнення **П.к.** на початку становлення демокр. принципів управління д-вами, до запровадження заг. виборчого права, зумовило першопочаткове їх прагнення представляти інтереси буржуазії та орієнтацію на перемогу у виборах, не на розширення електорату, а на об'єднання еліт. Для **П.к.** властиві суворий відбір, складність обрахунку членів, важливість престижу, децентралізація, наявність комітетів як організаційних елементів, прагматизм, орієнтація на вибори. М. Дюверже порівнював **П.к.** із масовими партіями, деяким властиві членські внески як джерело фінансування, фіксоване членство, прагнення залучення широких верств, наявність секцій, централізація, жорстка структура, велика роль ідеології. Для визначення **П.к.** та її відрізнення від масової партії, використовують відмінності у їх організаційній побудові, системі членства, здійсненні керівництва. Організаційний принцип побудови **П.к.** передбачає наявність т. зв. комітетів. Комітет є закритою нарадою вузького кола осіб, парт. керівництва, яке збирається для визначення кандидатів від партії на чергові вибори. Формування комітетів відбувається за територіальною ознакою, для них властива закритість, нечисленність,

спрощена орг-ція, небажання вести пропаганду для збільшення к-сті членів, зростання активності під час виборів, зумовлене метою діяльності. На думку М. Дюверже, комітети – архаїчний тип структури політ. партій за умов нерозвиненості виборчого права, попередники виборчих комітетів. Комітети як структурні елементи партій властиві для кадрових політичних партій США, де заг. виборче право не призвело до створення потужних масових соціаліст. партій. Прикладами **П.к.** вважаються Демокр. і Республ. партії у США. Часто **П.к.** є праві партії, а масовими – ліві партії.

Аналогічно до підходу М. Дюверже, Дж. Сарторі виокремив подібні за ф-ціями та організаційною структурою до **П.к.** парламентсько-електоральні партії, які є відмінними від організаційно-масових та електорально-масових партій.

П.к. можуть вважатися іст. типом, бо суч. політ. партії дещо змінюють як свої програми, так і методи діяльності. Від початку створення **П.к.** як системні партії орієнтувалися на мобілізацію середнього класу, але для подальшого розвитку потребували зміни організаційної структури, розширення соц. бази, зменшення чіткості ідеології. Отже, відбувається перехід від традиц. кадрових і масових партій до таких, які отримали назву партій виборців або народних партій, ідеологію яких зорієнтовано не на вираження інтересів окремих сусп. груп, а на розширення електорату. І водночас орієнтація на перемогу на виборах за наявності конкуренції та розвитку інформ. технологій спричиняє зростання ролі виборчих технологій, коли способи психол. впливу на населення, імідж парт. лідерів відіграють важливішу роль, ніж парт. програма та результати парт. діяльності, що сприяє формуванню бізнес-партій. А зростання контролю д-ви, виражене у прийнятті законів про політ. партії, включення у конституції статей, які регламентують парт. діяльність, у нормативному регулюванні виборчого процесу, сприяє виникненню т. зв. *картельних партій.* /М. Чабанна/

Партологія – напрямок політ. науки, що займається вивченням феномену політ. партії. У дослівному перекладі **П.** – наука про

партії (лат. *pars* – частина та *logos* – вчення). Зародження **П.** пов'язується з формуванням масових партій та їхнім аналізом науковцями. Теор.-методол. засади вивчення політ. партій закладено в працях Дж. Брайса, М. Вебера, Р. Міхельса, М. Острогорського. Ці вчені розробили основи наук. розуміння політ. партій, базовий понятійно-категоріальний апарат майбутньої **П.**

Фундатором суч. **П.** є фр. науковець М. Дюверже. У праці «Політичні партії» (1951), він не тільки продовжив, а й логічно завершив низку досліджень з політ. соціології, підготовлених його попередниками. У праці всебічно розглядається питання походження політ. партій, подається об'єктивна оцінка їхнього місця та ролі в демокр. сусп-ві, сформульовано найважливіші закономірності впливу виборчої системи та парламентаризму на їхній розвиток, визначено критерії класифікації партій і парт. систем.

Об'єктом **П.** є партія як феномен сусп. життя. Довгий час партія досліджувалась як ін-т, що не протиставляв себе д-ві та громадян. сусп-ву. М. Дюверже зазначав, що партія залишається найвпливовішим механізмом, який забезпечує чуттєвість д-ви до сусп. інтересів. За артикуляцією та агрегуванням інтересів різноманітних груп та категорій населення партія є універсальним ін-том, достатньо вагомим за своєю політ. роллю, за умови якщо вона користується електоральною підтримкою та бере участь у здійсненні влади.

Предмет **П.** – закономірності та механізми створення, розвитку та функціонування політ. партій. У **П.** виділяється кілька напрямків – аналіз генези партії (виникнення та еволюція), визначення місця і ролі політ. партій у системі громад. об'єднань, вивчення теорій політ. партій та парт. систем в іст. ретроспективі, місце і роль політ. партій у політ. системі сусп-ва та їх базові характеристики, вивчення внутрішньо- та зовнішньоорганізаційних чинників діяльності політ. партій та парт. систем, основних тенденцій розвитку політ. партій та парт. систем тощо.

У **П.** сформувалось два аналіт. підходи – *теоретичний* і *прикладний*. Теоретичний пов'язаний із формуванням заг. теорії партій

як універсальної концепції, яка займається вивченням суті партій, їхніх ф-цій, структури, типології тощо. Прикладний аспект досліджує механізми діяльності партій (політичний, організаторський, ідеологічний, внутрішньопартійний), їхньої участі у виборчому процесі, б-бі за прихильників, голоси електорату.

П. є одним із найдинамічніших напрямків політ. науки, що пов'язується зі зміною ролі партій у сусп-ві і обумовлюється низкою чинників. Свідченням цього також є зміна концепції серед партологів від партійної до позапартійної демократії. /П. Молочко/

Патріотизм героїчний – готовність людини принести своє життя в жертву, коли цього вимагають інтереси Батьківщини. Якщо людина свідомо позбавляє себе життя, то це є самогубством, а отже, і девіацією, тобто відхиленням від нормальної поведінки. Однак самогубство ради спасіння життя ін., заради Батьківщини – це особливий вид девіації. Таку девіацію завжди схвалювало сусп-во. Героям ставлять пам'ятники, про них складають пісні, героїчні вчинки описуються в художній л-рі. Дж. Віко, який уперше висунув питання про іст. природу героїзму, вважав, що час героїв минув, у «розумний» період історії йому місця немає. З. Бауман також вважає: **П.г.** – справа минулого, сьогодні на нього попиту не існує, а також немає пропозиції. На його думку, європейцям не зрозуміти мотиви терористів-смертників, котрі віддають життя «за праву діло». З. Бауман стверджує: європеєць радше пояснить це тим, що проповідники реліг. віросповідань обіцяли посмертні блага. Таке пояснення для багатьох буде переконливішим, ніж ін. – принесення в жертву власного життя заради Бога чи нації. Учений пов'язує послаблення героїчного патріотизму з тим часом, коли нац. д-ва, народженню і становленню якої він допоміг, знайшла для забезпечення свого подальшого існування ін., менш дорогі ресурси, ніж нагнітання емоцій нар. мас. Однак у «розумний» час теж є попит на героїв. Простежуємо певну відмінність **П.г.**, що виявляється в часи війни, – зі зовн. ворогом, і **П.г.** мирного часу. Перший зумовлений двома

почуттями – любов'ю та ненавистю (любов'ю до «своїх» та ненавистю до «чужих»), а героїзм у мирний час – лише почуттям любові. Навіть коли уявити світ без війни, «вічний мир», то все одно буде попит на **П.г.** Це засвідчує патріотизм тих, хто добровільно брав участь у ліквідації аварій на атомних станціях – аварії на Чорнобильській станції в СРСР і аварії на атомній станції в Японії.

Людей, яким притаманний **П.г.**, в усі часи небагато. К-сть осіб готових ризикувати власним життям заради благородних цілей, залежить від чинників: особливостей політ. соціалізації; патріотичного виховання; ставлення громадян до своєї країни; рівня довіри до ін.; задоволеності життям і под. **П.г.** може бути сформований і за існування серйозних соц.-екон. проблем. Витворити такий патріотизм вдалося ідеологам СРСР, які володіли досконалими технологіями впливу на свідомість людей. Ці технології охоплювали залякування зовн. і внутр. ворогами, формування культу особи, приховування інформації, ізоляцію або навіть фізичне знищення небезпечних для режиму людей, закритість кордонів, патерналістську політику д-ви (коли людина без д-ви не уявляє свого життя), пропаганду соціаліст. способу життя з використанням кінопродукції, літ. творів та ін. В Україні політ. опоненти в б-бі за владу часто використовують негативну інформацію про стан суч. укр. сусп-ва. Така інформація підсилює розчарованість, приводить до втрати надії на краще, до еміграції. Нинішній етап глобалізації характеризується небаженою до цього міграцією населення. К-сть людей, котрі вважають себе громадянами світу, невпинно зростає. Розмивання кордонів, послаблення держ. суверенітету впливає на ставлення до країни свого народження. Емігрувати українців змушують передусім соц.-екон. проблеми, незадоволення потреб. Проблеми, без розв'язання яких складно формувати «пропозицію» **П.г.** в Україні, такі: незадоволеність життям через незатребуваність, усвідомлення своєї непотрібності; незадоволення базових потреб, у т. ч. потреби у безпеці; тривога за майбутнє; соц. страх, тобто страх перед тими, хто має владу. Формуванню

патріотизму заважає відчуття приниженості. Приниженість, нездатність захистити свої інтереси та права «новими бідними» спричиняє розчарування, пригніченість, іноді роздратування і под. Соц. негаразди дещо нівелюються пропагандою. Однак цього недостатньо. Потрібні зрушення у всіх сферах життя, котрі б викликали гордість українців за свою Батьківщину. /О. Кіндратець/

Пацифізм (лат. *pacificus* – миротворчий) – світовий сусп. рух, що об'єднує прихильників пасивних методів збереження миру, відмови від участі у будь-якій збройній б-бі, засудження антигуманного хар-ру війн. Існував із періоду античності, однак інституціювався як громад. рух на поч. XIX ст., будучи реакцією на наполеонівські війни. Здійснював значний громад. тиск із метою активізації досліджень у галузі миру. У XIX ст. сформувалися три осн. напрямки аналізу війни: «П.», «апологетика» і «плюралізм». Прихильники П. (А. Шеффле, П. Лілієнфельд, Р. Вормс, А. Еспінас, Е. Тейлор, Д. Фрейзер, П. Сорокін та ін.) вважали, що війна несе величезні страждання людству і повинна бути відкинена соц. практикою.

Ю. Боргош виділяв чотири типи П.: 1. *містичний П.* М. Ганді; 2. *технократично-гегемоністичний П.* Дж. Сантаяни, який вважав, що світовий уряд зможе припинити війни; 3. *федералістично-демократичний П.* А. Ейнштейна і Г. Ревеса, що були прихильниками ліквідації нац. д-в, які є джерелом війн, добровільної федерації всіх народів світу; 4. *психологічно-федералістичний П.* Б. Рассела, який джерело конфліктів вбачав у природі людини. Ю. Боргош запропонував умови тривалого миру: створення загально-світового уряду із силами, призначеними для гарантування миру; справедливий розподіл добробуту для усунення заздрості одних народів щодо ін.; обмеження природного приросту населення; надання індивіду більшої ініціативи в сусп. і приватному житті.

П. Брок виділив три типи П.: *сепараційний* (зорієнтований на відмежування від сусп. оточення, культивування окремих цінностей і способу життя), *інтеграційний* (характеризу-

ється активною діяльністю на користь миру) та *зорієнтований на мету* (передбачає діяльність без насилля для досягнення цілі: не залежності, расової рівності і под. Його представниками є М. Ганді, М. Л. Кінг), та два інцидентальні типи: *сотеріологічний* (передбачає утримання від проливання крові внаслідок ритуальних заборон і присутній у ранніх релігіях) і *есхатологічний* (полягає в утриманні від насильства, відмові від участі у війні і військ. службі внаслідок очікування другого пришествя Христа (адвентисти)), різновидом якого є *вокаційний* (притаманний монахам і духовним особам, які зобов'язані утримуватися від участі у війні).

Дж. Шарп виділив шість типів ненасильницької діяльності: непротиставлення, активне примирення, моральний спротив, селективне невикористання насилля, сатяга та революція без насилля. Всі типи, крім селективного невикористання насилля, належать до П. Непротиставлення відповідає сепараційному П., активне примирення і моральний спротив становлять інтеграційний П., а сатяга та революція без насилля відповідають П., зорієнтованому на ціль.

Авторитарні режими, зокрема у період «холодної» війни використовували П. для спекулятивних цілей і дезорієнтації справжніх прихильників миру. Див.: *Гандизм /М. Генік/*

Пекінська декларація та Платформа дій – документи, прийняті на Четвертій світ. жін. конф. 4-15 верес. 1995 р. представницями зі 189 країн, відображають нові міжнар. зобов'язання щодо забезпечення рівності, розвитку та миру для всіх жінок. Питання про правовий статус жінок не втратило актуальності, дискримінаційні положення нац. законодавств, стереотипні уявлення про місце та роль жінок у сусп-ві продовжують існувати. Проведення під егідою ООН всесвітніх конф. зі становища жінок висуває на порядок денний питання про правовий статус жінок, сприяє консолідації зусиль світової спільноти для його вирішення. За допомогою ООН міжнар. жін. рух активізував діяльність і озвучив болісні проблеми. Найважливіше досягнення

конф. – введення нової гендерної ідеології на міжнар.-політ. арену, що ґрунтувалася на консенсусному хар-рі взаємодії жінок і чоловіків в інтересах досягнення рівноправності й розвитку сусп-ва. Ухвалена на Пекінській конф. Платформа дій стала першою глобал. програмою з поліпшення становища жінок і розрахована на кілька десятиріч. /Н. Хома/

Переговори – соц. комунікація між сторонами, орієнтована на розв'язання протиріч інтересів її учасників із метою досягнення домовленості з питань, що становлять для них предмет зацікавлення. Врегулювання чи розв'язання конфлікту здійснюється шляхом **П.** Етапи **П.**: експозиція (перевірка повноваження делегацій, уточнення інтересів, позицій і предмету **П.**, формування регламенту), власне *переговори* (торги, полеміка), *прийняття і формалізація рішення* (опрацювання та підписання договору, комюніке, меморандуму і под.).

М. Хрустальов виділив 7 переговорних стратегій: ультимативну, конкурентну, партнерську, імітаційну, обструкціоністську, змішану, невизначену. 1. *Ультимативна* стратегія передбачає постійні вимоги односторонніх поступок від другого учасника. Вимоги висуваються у категоричній формі і супроводжуються погрозами. Ця стратегія є спробою перетворити **П.** у диктат, вона спрямована на розв'язання проблеми, але в принципі заперечує компроміс. 2. *Конкурентна* стратегія, «торг» (bargaining), загалом орієнтована на компроміс, але односторонньо вигідний, тобто мінімум власних поступок при максимумі поступок ін. учасника. 3. *Партнерська* стратегія кваліфікується як спільний пошук розв'язання проблеми (joint problem-solving), що означає орієнтацію на взаємовигідний компроміс, який ототожнюється зі справедливістю та істиною. Партнерська стратегія вимагає одночасного її застосування ін. учасником. 4. *Імітаційна* стратегія виражається у копіюванні партнерської або конкурентної стратегії та спрямована на досягнення уявного компромісу (фіктивної угоди). Оскільки учасник, який застосовує імітаційну стратегію, не

має наміру виконувати угоду, його діяльність спрямовується на оформлення договору так, щоб була можливість ігнорувати його у майбутньому. 5. *Обструкціоністська* стратегія не передбачає укладення навіть фіктивної угоди, тому з пропагандистською метою копіюється конкурентна стратегія у її «жорсткому» варіанті, що дає підстави для розриву переговорів у потрібний момент. 6. *Змішана* стратегія є певною комбінацією попередніх. Вона застосовується у випадку обговорення комплексної проблеми, окремі аспекти якої володіють високим рівнем автономності та суттєво відрізняються своєю значущістю для учасника **П.** Тому щодо деяких питань він схильний піти на компроміс, а стосовно інших – ні. 7. *Невизначена* стратегія використовується, якщо учасник не зробив остаточного вибору внаслідок різних кон'юнктурних (дефіцит часу, відсутність необхідної інформації і под.) чи довгострокових (дестабілізація внутрішньополіт. становища) обставин.

М. Лебедева наголошує, що досягнення домовленостей відбувається на основі застосування одного із трьох типів рішень: 1. Знаходження принципово нового рішення, що характеризується зникненням протиріч, кардинальною зміною взаємовідносин, об'єднанням перед більш серйозною загрозою. 2. Середнє рішення, що ґрунтується на прив'язці інтересів та компромісах. 3. Асиметричне рішення, яке передбачає задоволення значною мірою інтересів одного учасника та ігнорування більшості інтересів та цілей ін.

Суч. міжнар. право вимагає вирішення суперечностей виключно шляхом **П.** /М. Генік/

Перонізм – соц.-політ. явище, що виникло в Аргентині за часів правління президента Х. Д. Перона Соси (1895–1974). **П.** поєднував у собі ідеї аргент. націоналізму і т. зв. «справедливого соціалізму» (хустисіалізму). Висунута Пероном доктрина хустисіалізму (ісп. *Justicia* – справедливість) або **П.** передбачала об'єднання широких верств населення під лозунгом створення справедливого надкласового сусп-ва, класової гармонії та особливого шляху розвитку Аргентини. У 1946 р. Перон

став президентом, 1947 р. створив Хустисіалістську (Пероністську) партію, програмним завданням якої було створення в Аргентині справедливої д-ви, яка протистоїть і капіталізму і комунізму. Уряд Перона проводив курс на «аргентинізацію» економіки, надаючи переваги нац. буржуазії над іноземною. Зокрема, були націоналізовані засоби зв'язку і транспорт, розпочалася інтенсивна індустріалізація економіки. Завдяки цьому Перон зажив слави патріота і антиімперіаліста, повернувшись на свій бік значну частину аргент. соціалістів, які підтримували співпрацю уряду з профспілками, що згодом стали частиною держ. апарату і гол. опорою влади. Важливою складовою **П.** була діяльність жін. відділення партії, очолюваного другою дружиною Перона Евою (Евітою) Перон (1919–1952). Керований нею соц. фонд надавав допомогу найбіднішим верствам населення, т. зв. «безсорочечникам» (Descamisado). За рахунок коштів фонду будувалися безкоштовні лікарні, притулки для літніх і немічних людей, тимчасове житло для робітників, відкривалися інтернати для сиріт, роздавалися продукти харчування. Е. Перон забезпечила масову підтримку ідей **П.** у середовищі «безсорочечників» та отримала титул «духовного лідера нації». Її передчасна смерть посилила розкол у **П.** на ліве і праве крило. Екон. політика Перона не змінила структуру сусп-ва, підмінивши реальні соц. реформи соц. популізмом. Це спричинило масовий страйковий рух, на що влада реагувала репресіями. Режим Перона набував ознак диктатури, а його влада стала латиноамер. формою кaudильоїзму. У вересні 1955 р. в результаті військ. перевороту Перон був відсторонений від влади та емігрував до Іспанії, діяльність його партії була заборонена. Проте пероністи продовжували б-бу, що сприяло поверненню Перона до влади у 1973 р. Запропонована ним програма реформ спрямовувалася на обмеження впливу світового капіталу на економіку та політику Аргентини. Опорою режиму Перона та його третьої дружини І. Мартінес де Перон (1931 р. н.), що стала президентом по смерті Перона, стають не профспілки і «безсорочечники», а воєнізо-

вані ультраправі формування. У 1973 р. поліцейським чиновником і філософом-містиком Х. Лопесом Регою (1916-1989) створено Аргент. антикомуніст. альянс (AAA, або Triple A). AAA вдався до індивід. терору проти діячів комуніст. руху та представників лівого крила **П.** монтонерос. Це поклало початок т. зв. «брудній війні» в Аргентині. У результаті військ. перевороту 1976 р. І. Мартінес де Перон була відсторонена від влади. Зі сер. 80-х рр. відбувається відродження **П.** Зокрема, членами Хустисіалістської партії були кол. президенти Аргентини К. Менем, Е. Дуальде і нинішня президент К. Фернандес де Кіршнер. /Ю. Омельченко/

Планування політичне – наук. обґрунтоване визначення послідовності здійснення наміченої на конкретний (середньо- та довгостроковий) період програми дій (розвитку) конкретного політ. об'єкта чи явища із зазначенням її мети, змісту, обсягів, методів і засобів, строків виконання тощо. **П.п.** є важливим атрибутом управління та передумовою сусп. розвитку і тісно пов'язане з політ. прогнозуванням, політ. проектуванням та політ. програмуванням. Адже планування – проекція в майбутнє людської діяльності для досягнення наперед поставленої мети; програмування – встановлення осн. положень, які потім розгортаються в плануванні; проектування – створення конкретних образів майбутнього, конкретних деталей розроблених програм; прогнозування – наук. передбачення розвитку подій. Зазвичай у наук. л-рі протиставляються поняття **П.п.** і політ. прогнозування. Акцентується увага на тому, що прогнозування має відношення скоріше до визначення того, яким може бути майбутнє, в той час як планування передбачає формулювання того яким воно має бути. Як зазначає І. Бестужев-Лада, прогноз і план розрізняються способами оперування інформацією про майбутнє: імовірнісний опис можливого або бажаного – це прогноз, директивне рішення щодо заходів із досягнення можливого, бажаного – це план. Прогноз і план можуть розроблятися незалежно один від одного, але щоб план був ефектив-

ним, оптимальним, йому повинен передувати прогноз, за можливостi безперервний, що дозволяє наук. обґрунтовувати даний i наступний плани. **П.п.** може здiйснюватись на усiх рiвнях сусп. орг-цiї та полiт. системи. Тобто об'єктом **П.п.** може виступати як полiт. система й сусп-во в цiлому (у такому випадку говорять про *планування сусп. розвитку*), так й окремі ін-ти полiт. системи – органи держ. влади та місц. самоврядування, полiт. партії, сусп.-полiт. об'єднання, рухи, громад. орг-цiї (у такому випадку вживається термін *стратегiчне планування полiтики*). Якщо планування сусп. розвитку пов'язано передусiм з тим, що будь-яке сусп-во, що дбає про майбутнє, постійно втiлює в життя певну програму забезпечення соц.-полiт. розвитку, то стратегiчне планування полiтики нацiлене на підвищення ефективностi процесу прийняття та реалiзацiї полiт. рiшень, реалiзацiї полiт. технологiй. Уперше iдeї планування сусп. розвитку були висвітленi у працях утопiстiв XVI-XIX ст. (Т. Мора, К. А. Сен-Сiмона, Р. Оуена та ін.), якi висунули чисельнi гiпотези «кращого устрою життя».

Iдея планування отримала реалiзацiю у полiт. та сусп. життi протягом XX ст. як у СРСР, так й на Заходi. Зокрема, у США реалiзацiю iдeї планування сусп. розвитку було започатковано в «Новому курсi» Ф. Д. Рузвельта, який було розроблено як шлях виходу США з кризи 30-х рр., та у подальшому тiсно пов'язана з рiзноманiтними формами та методами здiйснення соц. полiтики. У СРСР починаючи з 20-х рр. iнтенсивно розроблялись теоретичнi та прикладнi проблеми планування сусп. розвитку, якi були тiсно пов'язанi з усiєю теорiєю та практикою соцiалiзму. Крах соцiалiст. системи у 90-х рр. зумовив вiдмову вiд iдeї планування загалом, проте на поч. XXI ст. в полiтицi i науцi повертається розумiння того, що без цiлеспрямованого регулювання соц.-полiт. розвитку неможливо реалiзувати сусп. цiлi. Стратегiчне планування полiтики – продукт полiт. менеджменту та аналізу полiтики, що отримали розвиток у останнiй чвертi XX ст. Стратегiчне планування полiтики це передусiм орг-цiя результативних полiт. кампанiй

та вироблення ефективної полiтики, яка може вiрно оцiнювати сьогодення, вмiло використовувати полiт. досвiд, передбачати можливi наслiдки рiшень, що приймаються. Загалом **П.п.** як елемент управлiння на мiкро- i макрорiвнi є важливою передумовою для реалiзацiї поточних та довгострокових задач та цiлей, якi стоять перед полiт. ін-тами, суб'єктами, перед сусп-вом в цiлому. /Т. Панченко/

Плебiсцит (лат. *plebiscitum*, вiд *plebs* – простий народ та *scitus* – рiшення, тобто – «рiшення простого народу») – волевиявлення шляхом голосування населення певної територiї про входження цiєї територiї до певної д-ви або (в окр. випадках) утворення самостiйної д-ви. Термін походить iз Старод. Риму, де **П.** називали постанову, винесену одним iз плебейських магiстратiв на схвалення голосуванням корпорацiєю плебейв на особливих плебейських зiбраннях, якi проходили без участi патрицiїв (V ст. до н. е. – поч. I ст. до н. е.). Нове концептуальне наповнення **П.**, в основу якого було покладено принцип самовизначення населення, похiдний вiд принципу народного суверенiтету, з'явилося в кiн. XVIII ст. у революц. Францiї. Нормами фр. Конституцiї 1791 р., якi визнавали господарем власної територiї лише народ, та похiдного вiд них обов'язку д-ви здiйснювати територiальнi змiни на основi виявлення волi населення, було обґрунтовано проведення низки **П.** щодо приєднання територiй до Францiї у 1791-1793 рр. (м. Авіньйон i граф. Венесен (1791), Савойї (1792), Нiцци (1793), Бельгiї (1793)). Починаючи з XX ст. **П.** регулюється мiжнар.-прав. нормами, закрiпленими переважно у мiжнар. угодах та резолюцiях мiжнар. орг-цiй (порядок i умови проведення **П.** не унiфiкованi).

Предмет **П.** обмежується питанням входження територiї до складу певної д-ви. Окремi варiанти включають рiзнi можливостi для територiй: 1) альтернативне входження спiрної територiї до складу двох д-в (плебiсцити, передбаченi Версальською системою договорiв пiсля Першої свiт. вiйни); 2) збереження належностi до одної д-ви (*status quo*) чи при-

єднання до ін. (**П.** як наслідок висування територ. претензій однієї зі сторін: **П.** 1969 р. у Зах. Ірані).

У політ. системах окремих д-в (Франції, Німеччини, Коста-Ріки, Чилі, Еквадору і т.д.) термін **П.** вживається на означення ін-ту референдуму. В окремих політ. системах терміни **П.** і референдум вживаються паралельно: в Колумбії **П.** – всенародне голосування з питань сусп. і держ. життя, а референдум – лише щодо внесення змін до конституції; в Бразилії результати **П.** мають дорадчий хар-р, а референдуму – імперативний.

Практика народних волевиявлень дозволяє виділяти голосування, які регламентуються внутр. законодавством (як референдум), але предметно близькі до **П.** (т. зв. *плебісцитарні референдуми*):

– голосування про вихід території з певної д-ви та існування як самостійної д-ви або входження в ін. д-ву (1949 р. у Чандернагорі – з Французького Союзу до Індії; 1967, 2002 рр. у Гібралтарі, 1995 р. на Бермудських о-вах – з Великої Британії; 1991 р. у Македонії, Хорватії – з СФРЮ; 1991 р. у Придністровській Республіці – з Молдови; 1993 р. у Еритреї – з Ефіопії; 1995 р. у Квебеку – з Канади; 1998 р. у Невісі – з Федерації Сент-Кітсу і Невісу; 1999 р. у Східному Тиморі – з Індонезії; 2011 р. у Південному Судані – з Судану);

– голосування щодо об'єднання територій чи незалежних д-в в одну д-ву (1958 р. у Єгипті та Сирії – у Об'єднану Арабську Республіку; 1972 р. у Єгипті, Сирії та Лівії – у Федерацію Арабських Республік; 1972 р. у Сх. і Зах. Камеруні – у Республіку Камерун);

– голосування території або незалежної д-ви про входження до складу певної д-ви в якості її складової частини (1938 р. в Австрії – до Німеччини; 1969 р. у Зах. Ірані – до Індонезії; 2012 р. у Пуерто-Ріко – до США);

– голосування про входження д-ви до міжнар. орг-ції, про утворення конфедерації, союзу або іншого об'єднання д-в, про вихід із міжнар. орг-ції, конфедерації, союзу, ін. об'єднання д-в (1933 р. в Німеччині – з Ліги Націй; 1975 р. у Великій Британії – з ЄЕС; 1987 р. в Іспанії – до НАТО; 1997 р. в Угор-

щині – до НАТО; 2003 р. у Польщі – до ЄС; 2003 р. у Словенії – до НАТО та ЄС і т. п.).

У переносному значенні **П.** – збірна назва для усіх видів голосування. /І. Хаврук/

Плюралізм (нім. *pluralismus*, лат. *pluralis* – множинний) – основоположний принцип людського співжиття, що передбачає різноманітність поглядів, підходів, позицій, концепцій у правовій, політ., екон., культ. та ін. діяльності. **П.** – один із найважливіших критеріїв демократизму та гуманізму в процесі розвитку сусп-ва і д-ви. Характерними ознаками розвинених форм **П.** є багатоваріантність, вибір, альтернативність, свобода та ін. Поняття «**П.**» виникло у філософії в постнекласичну епоху. Цей факт можна інтерпретувати як перехід від об'єктного розуміння світу до системного. Термін запроваджений у 1712 р. нім. філософом Х. Вольфом, (послідовник Лейбніца) для описання вчень, що протистоять теорії монад, в першу чергу для різновидів дуалізму. Прикладом **П.** можуть бути теорії стародавніх мислителів, які висували як основу усього сушого такі начала як земля, вода, повітря, вогонь (чотири стихії Емпедокла). Наприкін. XIX – поч. XX ст. **П.** розповсюдився і розвивався в андроцентричних концепціях, що абсолютизують унікальність особистісного досвіду (персоналізм, екзистенціалізм); прагматизм У. Джеймса; філософія науки К. Поппера, теорет. плюралізм П. Фейєрабенда.

Ментальне ускладнення світу співпадає у XX ст. із культ.-політ. розвитком, який виразився в цілому в ідеології постмодерну. За своїм змістом **П.** означає можливість безцензурного, безперешкодного обговорення соц.-політ. проблем при достатньому рівні інформованості учасників, відвертості простору ідеолог. взаємодії. Плюраліст. форма діяльності характеризується інноваційністю. Гол. завдання плюраліст. свідомості – пошук основ і форм для мінімізації конфліктності суч. світу.

Поняття **П.** активно використовується у різноманітних сферах соц. життя для позначення процесів, пов'язаних із прагненням людей до свободи, рівності та демократії. В еко-

номіці формою вияву **П.** є багатоманітність форм власності й прав, норм її орг-ції. У соц. сфері – різноманітність соц. інтересів і відповідна стратифікація сусп.-ва. У культ.-духовн. сфері – свобода дискусій, гласність, різноманітність поглядів і думок. У тісно пов'язаних між собою політ. і правов. сферах **П.** означає закономірний наслідок конституц. визначених прав і свобод людини та громадянина – думки та слова, світогляду і віросповідання, право на свободу об'єднання у політ. партії та громад. орг-ції, на участь в управлінні держ. справами.

Найхарактернішою ознакою **П.** у політ.-правов. сфері є багатопартійність. **П.** трактує механізм політ. влади як протиборство та рівновагу сусп. груп. Пліураліст. політ. структура сусп.-ва складається з багатьох різних взаємозалежних і автономних груп, партій, орг-цій, що стоять на різних платформах, програми яких перебувають у постійному порівнянні, конкурентній б-бі. Така структура завжди тяжіє до децентралізації, до пліуралізації центрів влади. В ідеалі вона повинна рівномірно розподілятися, з погляду впливу, між сусп. групами. Жодна орг-ція не повинна репрезентувати все сусп.-во, нав'язувати йому свою волю. Сусп. інтереси формуються на основі балансу особистісних інтересів. Із позиції **П.** ніхто не може володіти монополією на остаточну, вищу істину, на єдиний рецепт досягнення заг. благополуччя та щастя. Вільна б-ба ідей та інтересів – природний стан здорового соц. організму. Будь-яке порушення цього принципу таїть у собі небезпеку тиранії, веде до неефективності та стагнації.

Осн. умовами функціонування **П.** є такі: домінування соціально-орієнтованих ринкових відносин; наявність конкуренції, демонополізація екон. сфери; можливість активної участі в регулюванні держ. і сусп. справ соц. суб'єктів із різними політ. інтересами; децентралізація держ. влади, що дозволяє ефективно діяти системі поділу влади; розвинена політ. культура особи та сусп.-ва; наявність політ. лідерів, що відрізняються широтою поглядів, здатністю до багатоваріантних підходів при вирішенні проблем сусп.-політ. роз-

витку. У політиці **П.** реалізується за допомогою інституцій правової д-ви: права на політ. суб'єктивність, інформованість, можливість осмислювати політ. простір, ставитися до нього на підставі власних цінностей, а також проявляти активність для його оптимізації та зміни. **П.** найбільш сприяють двопартійні або багатопартійні системи. Наявність в Україні значної к-сті політ. партій і громад.-політ. орг-цій за умови підвищення їхнього взаємозв'язку і взаємовпливів з населенням, може стати чинником, котрий забезпечить більший ступінь істинності у виявленні та врахуванні інтересів громадян та їхніх об'єднань. /Е. Афонін, Т. Новаченко/

Позитивний мир – концепція розв'язання конфлікту та побудови міцного довготривалого миру шляхом усунення не тільки зовнішніх формальних, але насамперед глибинних конфліктогенних чинників. Біполярне протистояння періоду «холодної» війни детермінувало переосмислення концепції негативного миру, який не був повноцінним миром.

Значний внесок у розробку концепції та визначення категорії **П.м.** здійснили католики та скандинавська або крит. школа дослідження миру. В енциклопедії Іоана XXIII (11.04.1963) «Pacem in terris» (ст. 167), «справжній мир», пов'язаний із сусп. відносинами, що ґрунтуються на правді, сусп. справедливості, любові та кліматі свободи. В ухваленій II Ватик. собором «Душпастирській конституції про Церкву: Gaudium et spes» у ст. 78 сформульовано наступну дефініцію «мир не є простою відсутністю війни і не зводиться тільки до рівноваги протилежних сил, не зароджується деспотизмом владарювання, але слушно і властиво називається «справною справедливістю» (Іс. 32, 17). Він є плодом порядку, даного людському сусп.-ву божественним його Творцем, над здійсненням якого повинні працювати люди, що прагнуть шораздосконалішої справедливості. (...) Мир ніколи назавжди не можна здобути, але постійно треба будувати».

Теорію **П.м.** розробляли Й. Галтунг, Б. Роллінг, К. Боулдінг, Г. Франк, Д. Сенгхаас, Е.

Кріппендорф. Зокрема, Й. Галтунг запропонував розглядати мир у широкому контексті різних галузей людського сусп-ва: від відносин чоловіка і жінки – до держ. устроїв, політ. режимів і концепцій світ. релігій. Він розробив теорію про пряме, індив. насильство та непряме структур. насильство. Згідно з Й. Галтунгом, насильство – це розбіжність між потенціалом і актуальним станом. Насильство – дії, слова, установки, наявність структур чи систем, які завдають фіз., психол., соц. чи екол. шкоду і/або не дають людям можливості повністю реалізувати себе. Структ. насильство – це ситуація, коли людина не може повністю реалізувати свої соматичні і дух. можливості, не може вільно розвиватися, тобто наявні нерівності у розподілі влади, нерівні життєві шанси та існує сусп. несправедливість. Персон. насильство має яскраво вираженого суб'єкта, а відсутність такого суб'єкта означає структур. насильство або сусп. несправедливість. Якщо при персон. насиллі є суб'єкт і об'єкт, при структур. насиллі – тільки об'єкт. Й. Галтунг вважав насильство наслідком незадоволення людських потреб. Він виділив чотири групи потреб і прав, яким відповідають чотири групи насильства: 1. *класичне* насильство (акти насильства спрямовані проти людського тіла, поєднуються із психолог. насильством); 2. *бідність* (незадоволення основоположних матеріальних потреб); 3. *репресії* (позбавлення прав людини); 4. *відчуження* (незадоволення нематер. потреб). Осн. формами структур. насильства в політиці та економіці є репресії і експлуатація. Глом служить культ. насильство, яке виражається через релігію, ідеологію, мову, мистецтво, науку, закон, засоби масової інформації й освіту. Ф-цією культ. насильства є легітимізація індив. і структур. насильства. Усунення різних типів насильства і сусп. несправедливості лежить в основі розв'язання конфліктів і побудови П.м. Й. Галтунг прийшов до висновку, що негативний мир настає при усуненні безпосереднього насильства, а формування П.м. полягає у ліквідації структур. й культ. насильства.

П.м. – це оптимальні умови індив. і колект. людської самореалізації. Шлях до **П.м.** пе-

редбачає визволення людських спільнот з-під чужої залежності, ліквідацію сусп. і екон. гноблення. Він вимагає усунення міжособистісного та структур. насильства. Характерними рисами **П.м.** є свобода, суверенність, рівність, справедливість, екон. співпраця, спільна міжнар. безпека. **П.м.** досягається через розвиток і стає розвитком. Він є процесом, а не станом. **П.м.** перестає бути виключно політ. категорією, але є одночасно психол., сусп. і етичною. Він розглядається як ціль в собі, а не за-сіб, який веде до ін. цілей. **П.м.** досягається за умови ненасильства, за допомогою міжнар. права, інтеграції, соціалізаційних процесів, в т. ч. – цілеспрямованого приготування сусп-в до життя в мирі. **П.м.** – це стан сусп-ва, при якому можлива реалізація багатьох цінностей (сусп. справедливості, добробуту, щастя, відсутності страху, утиску, експлуатації, свободи, рівності), а негуманні відносини усунені або обмежені. **П.м.** встановлюється внаслідок трансформації негативного миру. **П.м.** повинен сприйматися як необхідне доповнення до негативного миру. Там, де негативний мир намагається ліквідувати всі інструменти та варіанти прямого насильства, позитивний – старається створити таку політику, механізми і структури, які не тільки на ділі виключають здатність і волю до застосування насильства, але й створюють таке співпадіння інтересів чи їх гармонізацію, при яких конфлікти або не виникають, або розв'язуються на найбільш ранніх стадіях. Дефініція **П.м.** у руслі концепцій крит. школи дослідження миру визначає його як процес і багатосторонню безперервну б-бу за трансформацію насильства. /М. Генік/

Полемологія (грец. *polemos* – війна) – наука про війну, напрямок у заруб. політології, у межах якого досліджуються війни та збройні конфлікти. **П.** тісно пов'язана з *іренологією* – дослідженнями миру. **П.** отримала розвиток після Другої світ. війни передусім у працях фр. соціолога і демографа Г. Бутуля, який заснував у 1951 р. у Парижі Фр. ін-т **П.** Пізніше аналог. ін-ти були створені в Голландії (Б. Реллінг), Італії (Ф. Форнарі), Бельгії (В. Вернер). Керуючись гаслом «бажаєш миру – осмисли

війну», представники **П.** зосереджують увагу на комплексному міждисципл. вивченні війн, конфліктів та ін. форм колект. агресивності із залученням елементів та методів соціології, демографії, біології, математики та ін. наук. Намагаючись знайти відповідь на питання про сутність війн і конфліктів, сформулювати чинники, що їх породжують, **П.** використовує позитивістську методологію, поєднуючи елементи екон., політ. і культ. аналізу досліджуваних явищ.

П. класифікує причини міждерж. і внутрішньодерж. конфліктів на структурні (екон., демогр.), кон'юктурні (політ.) і випадкові. При цьому нерідко залучаються вульгарні біосоціальні та психосоціальні концепції, висувуються тези про наявність вродженої агресивності, певного войовничого комплексу, що є притаманним людському сусп-ву на усіх етапах його іст. розвитку. Подібні ухили є непродуктивними, оскільки вони не приділяють належної уваги, або взагалі ігнорують багатоманітність соц.-політ. відносин, процесів та закономірностей кожної з іст. епох.

У деяких **П.** дослідженнях робляться спроби вимірювання вірогідності виникнення війн, розрахунку їх періодичності, висувуються тези про позитивні ф-ції війни, неминучість чергування війни та миру.

Хоча методологія **П.** має очевидну вразливість, їх погляди містять у собі низку позитивних аспектів. Прагнучи осмислити війну **П.** побічно розкриває шляхи досягнення і забезпечення миру і безпеки на світ. арені. В останні роки **П.** долає притаманні їй у минулому різноманітні абстрактні, ідеалістичні та утопічні погляди на мир як на стан порядку та спокою за якого к-сть людей, яких вбивають у масовому порядку зведено до мінімуму. Аналізуючи війну **П.** все більше враховує реалії суч. епохи – соц.-політ. неоднорідність світу, одночасно з тісним взаємозв'язком його суб'єктів за умов глобалізації, визнає у якості важливих чинників забезпечення міжнар. безпеки, процеси скорочення озброєнь і механізми політ. розрядки.

Разом із тим **П.** залишається в буквальному сенсі наукою про війну, але не наукою

про мир. Дослідження війн і конфліктів в **П.** помітно домінує над дослідженням засобів та умов мирного розвитку міжнар. відносин. *Див.: Іренологія /В. Семко/*

Поліархія (грец. *πολυαρχία* – правління багатьох) – форма здійснення політ. влади, що характеризується політ. плюралізмом, виборністю та змінюваністю органів влади, реалізацією принципу поділу влади, верховенством права. Є одним із різновидів моделі плюралістичної демократії, яка розроблялася Р. Далем. Термін **П.** виник в Англії в 1609 р., проте в суспільствознавчій літ-рі він практично не використовувався аж до поч. 50-х рр. ХХ ст. Уперше введений у наук. обіг як політол. категорія у 1953 р. у кн. Р. Даля і Ч. Ліндблома «Політика, економіка і добробут». Використання цієї категорії, на думку авторів, відкривало можливості для реалістичнішого аналізу існуючих демокр. систем, залишаючи при цьому осторонь абстрактні демокр. ідеали. Спочатку Р. Даль і Ч. Ліндблом аналізували **П.** як процес, за допомогою якого пересічні громадяни можуть здійснювати контроль за політ. лідерами. У подальшому концепція **П.** доповнювалася істотними ознаками, що зачіпають інституційні, процесуальні і культурологічні аспекти плюралістичної демократії.

Найбільш повно теорія **П.** представлена Р. Далем у роботі «Поліархія: Участь і опозиція» (1971). Різниця між демократією і **П.**, на його думку, полягає у: 1. Демократія – це мета, а не щось уже досягнуте. Демократія, без сумніву, є утопією, але утопією корисною, оскільки вона вказує напрямки, де можна відшукати альтернативи до існуючої демократії; 2. **П.** – це демократія в дії. **П.** він розглядає як процес наближення до демократії.

Особливостями **П.** є можливість політ. змагальності, забезпечення права на участь в політиці і керування на основі коаліції. Правління здійснюється з урахуванням переваг безлічі різних автономних груп інтересів, кожна з яких окремо є меншістю. Поява цих груп викликана тим, що кожен громадянин належить колу людей, у яких є певні вузькі інтереси, тісно пов'язані з їх повсякденним життям. Таке правління протилежно диктату-

рі, коли при виборі політ. курсу домінують переваги однієї групи. Більше того, влада при **П.** зазвичай розподілена між незалежними один щодо одного, й іноді – щодо д-ви, великими сусп. структурами (уряд. агентствами, політ. партіями, профспілками тощо). Такий поділ влади нехарактерний для авторитаризму, хоча можлива при цьому концентрація влади в руках незалежних від д-ви організацій також погано узгоджується і з ідеалом демократії. Для Р. Даля існування політ. еліти не виключає можливості функціонування активної маси, а навпаки, ці політ. суб'єкти доповнюють одне одного. Одна з найбільш яскравих характеристик **П.** за Р. Далем – відкрите змагання між політ. елітами за посаду. Для більш чіткої концептуалізації ліберального спрямування власної теорії Р. Даль обирає два основних виміри політ. систем. Першим виміром постає ступінь опозиційності або конкуренції політ. еліт у системі, другим – рівень політ. участі населення у виборі тієї чи іншої політ. еліти. **П.** має характеризуватися високим рівнем управл. чуттєвості, в ній повинні діяти гарантії дієвості процедури формулювання, передачі та впливу переваг. Важливу роль відіграє потреба конкуруючих еліт заручитися підтримкою широких груп населення. На думку Даля, це сприяє зростанню народ. суверенітету та політ. рівності, на протипагу олігархії, хоча на практиці значна частина населення проявляє пасивність і на процес прийняття рішень має слабкий вплив.

На підставі ґрунтовного аналізу історії та теорії демократії Р. Даль у результаті виділив сім ознак **П.**: 1. виборність органів влади, гарантована конституцією; за допомогою виборів здійснюється контроль над урядовими рішеннями; 2. регулярне і періодичне проведення вільних і справедливих виборів, при яких виключений механізм примушення; 3. загальне виборче право, коли практично все доросле населення наділене правом участі у виборах; 4. право бути обраними в органи влади – практично все доросле населення має дане право, хоча віковий ценз для права бути обраним може бути вище, ніж для права брати участь у виборах; 5. свобода самовираження

– громадяни мають право на свободу висловлювати свою думку з широкого кола політ. проблем, включаючи сюди критику органів влади, уряду, режиму, соц.-екон. ладу і пануючої ідеології; 6. альтернативна інформація – громадяни мають права домагатися альтернативних джерел інформації, і, більш того, ці альтернативні джерела реально існують і охороняються законами; 7. автономія асоціацій – для реалізації своїх різноманітних прав, включаючи і вище означених, громадяни мають також право створювати відносно незалежні асоціації і орг-ції, включаючи незалежні політ. партії і групи за інтересами. Культурно-іст. і соц.-політ. умовами формування **П.** Р. Даль вважає такі: громад. контроль над силовим примусом, що йде від д-ви; наявність сучасного, динамічного та плюралістичного сусп-ва; консоціативну демократію як вирішення проблеми багатоманітності субкультур; демокр. хар-р культури громадян, переконань політ. активістів; відсутність інтервенції з боку іноз. д-ви чи групи д-в (іноз. вплив і контроль щодо політ. процесів у певній д-ві). Істотним гальмом Р. Даль вважає надмірну концентрацію та централізацію влади. Тому важливим чинником розвитку **П.** є розосередження екон. і політ. ресурсів.

Можна виокремити десять переваг **П.** над неполіархічними (недемокр.) альтернативами: позбавлення від тиранії; дотримання основних прав і свобод; свобода особистості; самовизначення; моральна автономія; можливість розвитку особистості; захист визначальних інтересів особистості; політ. рівність; тягіння до миру; процвітання. /М. Требін/

Поліс (грец. *polis*, лат. *civitas* – місто-д-ва) – форма соц.-екон. і політ. орг-ції сусп-ва і д-ви в Старод. Греції, що склалася в VIII-VI ст. до н.е. в т. зв. «архаїчний період». **П.** складався зі самого міста і території, що прилягала до нього й зазвичай був невеликим. Напр., на о-ві Родос (1404 км²) знаходилися три **П.**, а на о-ві Крит (8500 км²) – кілька десятків. Найбільшим **П.** була Спарта: її територія охоплювала 8400 км². Основою всієї соц.-екон і політ. орг-ції **П.**

виступав колектив рівноправних громадян. Чисельність вільного населення **П.** досягала приблизно 35-40 тис. і рідко перевищувало 100 тис. осіб. Частина населення міста до **П.** не входила і не мала прав громадян (метеки, періеки, вільновідпущеники, позбавлені прав раби, чужоземці й ін.). Заг. рисою життя **П.** була б-ба між родовою аристократією і торгівельно-ремісничими колами, які утворювали разом із окремими прошарками селянства табір демократії. Залежно від переваги певної сторони держ. влада в **П.** набувала форми або аристокр. правління (Спарта), або демократії (Афіни), або перехідного правління тиранів (влада однієї чи кількох осіб, що узурпували її силою). Усередині **П.** сформувалося цивільне право, яке визначало як обов'язки так і соц. гарантії членів общини; кожен із них мав право на участь в управлінні **П.** і земельну власність. Так, землероби знаходилися під охороною закону: у Спарті до IV ст. до н.е. було заборонено відчужувати землю у селян, в Афінах легендарний законодавець Солон не дозволяв, аби одна людина купувала землю в необмежній к-сті. **П.** не лише займався внутр. справами. В Афінах проводилась активна торгівля з колоніями і країнами Сходу: з Єгипту привозили зерно, лляні тканини, з Карфагена – килими, з Африки – слонову кістку, з Причорномор'я – зерно, худобу, мед, віск і шкіри. Ці товари в основному тут же перепродавалися в ін. міста. У V–IV ст. до н.е. заг. валовий дохід лише в Піреї, гол. гавані в Афінах, досягав прибіл. 2 тис. талантів (талант – 26 кг срібла). Відповідно зростав грошовий обіг, а разом з ним і всілякі кредитні і лихварські операції, хоча в основному госп-во мало натуральний хар-р. **П.** мав власну армію: під час воєн громадяни вступали в ополчення й перетворювалися на воїнів.

Платон і Арістотель поклали початок традиц. уявленням про **П.** як оптимальну форму соц. орг-ції. Від поняття «**П.**» вийшли похідні поняття – «політика» (управління д-вою), «політик». Проте **П.** ширший за д-ву в суч. розумінні слова, це – політ. організоване сусп-во. Сама назва «Еллада» означала не єдину д-ву,

а світ незалежних **П.**, об'єднаних спільністю мови, релігії, культурних традицій, політ. і торг. зв'язків. Навіть проблеми сім'ї, освіти представлялися грекам справою суспільною. Уособленням такої спільності були, напр., Олімпійські ігри. У **П.** створювалася й особлива система ідеалів: вільні громадяни вірили, що благополуччя кожного з них залежало перш за все від їх рідного **П.**, поза яким існувати неможливо. З іншого боку, процвітання **П.** багато в чому залежало від його громадян, від того, скільки серед них буде яскравих, талановитих і благородних людей. Але той, хто насмілювався вийти за рамки загальноприйнятого, повинен був поплатитися своїм благополуччям і навіть життям (про що свідчить доля Сократа).

«Класичний період» в історії Греції (V–IV ст. до н.е.) – доба найвищого розквіту полісного ладу після чого грец. **П.** зі своєю специфічною соц.-екон., політ. структурою, вичерпав свої потенційні можливості й у сер. IV ст. до н.е. вступив в смугу затяжної кризи. Подолання його кризи стало можливим лише за допомогою створення нових соц. структур і держ. утворень якими стали сусп-ва і д-ви періоду еллінізму. Вони виникли наприкінці IV ст. до н.е., після розпаду світової імперії О. Македонського, поєднуючі в собі основи грец. **П.** і дав.-сх. сусп-ва. Елліністичний період в історії Греції тривав від смерті О. Македонського в 323 до н. е. до приєднання Пелопоннесу та грец. о-вів до Риму 146 до н. е., що призвело в цілому до втрати Грецією політ. незалежності. /В. Корнієнко/

Політизація етнічності – процес набуття етнічною спільнотою політ. свідомості, її мобілізації на досягнення певних цілей, виходу на арену політ. життя і б-би за право на участь у прийнятті політ. рішень та контролі за їх виконанням. Стисло, це процес виходу етн. спільнот на політ. арену та їх перетворення на політ. акторів і суб'єктів історії. Вагомий внесок у розвиток концепції **П.е.** в ост. чверті ХХ ст. зробили П. Брасс, Т. Гарр, Дж. Келлас, У. Ньюмен, У. Петерсон, Дж. Ротшильд та ін. заруб. дослідники. **П.е.** має глобал. хар-р і є про-

довженням етнічного ренесансу, щоправда на якісно ін., більш високому рівні. **П.е.** можна поділити на три основних етапи: 1) набуття політ. свідомості; 2) політ. мобілізація; 3) вихід на політ. арену. **П.е.** є діалектичним, тобто складним і суперечливим процесом. Засн. зах. етнополітології Дж. Ротшильд довів, що «**П.е.** – це діалектичний процес, який зберігає етнічні групи шляхом підкреслення унікальності, а також створює й підсилює їх модернізацію шляхом перетворення їх на політ. конфліктні групи для суч. політ. арили, де вони повинні диференціювати світовий досвід та ресурси». За твердженням зах. дослідників, осн. заг. причинами **П.е.** є процеси глобалізації та модернізації. Особливо відчутно вони впливають на периферійні етноспільноти та на підлегли етн. меншини. Саме тому останні політизуються першими, а процес їх політизації тут відбувається швидше і активніше, ніж серед великих домінуючих спільнот. Величезним вважається вплив ЗМІ на процес **П.е.**, причому на всіх трьох етапах його розвитку. З ініціативи Дж. Ротшильда цей вплив отримав стислу і влучну назву – «інформ. ефект». До заг. причин **П.е.** слід додати погіршення екол. ситуації як в окремих країнах, так і у світі в цілому, а також скорочення природних ресурсів особливо енергоносіїв. У таких умовах етн. меншини повели активну і рішучу б-бу за участь у прийнятті рішень щодо екол. безпеки, у контролі за видобутком і реалізацією природних ресурсів на «своєї» території, їх захисту і збереження. Важливою причиною **П.е.** є нерівноправність становища членів етн. меншини та її самої у поліетнічній країні, а також прояви утисків чи дискримінації за етн. ознакою у будь-якій сфері сусп. життя. Ця причина може призводити не лише до політизації етнічності, а й до народження та ескаляції етнополіт. конфліктів. Але вирішальний вплив на процес **П.е.** справляє д-ва, її центр. і місц. органи, етнонаціональна політика, яку вони здійснюють. Чимало зах. дослідників вважають головною, а подекуди і єдиною причиною **П.е.** звернення етн. еліт до політики як засобу захисту інтересів етн. групи. За їх твердженнями, політ. еліти «підносять політ.

свідомість етн. спільноти», мобілізують її на політичні акції та «виводять на політ. арену». І взагалі, без політ. еліти, мовляв, не було б ані процесу етнічного ренесансу, ані процесу **П.е.** Проте, деякі дослідники вважають, що політ. еліти, яких вони характеризують як «політ. антрепренерів», дбають не так про інтереси етн. спільнот, як про «вгамування власних політ. амбіцій» та «задоволення своїх матеріальних потреб».

Однак не варто переоцінювати роль еліт у **П.е.**, бо політизують етн. не тільки і не стільки політ. антрепренери, скільки іст. обставини, існуючі соц.-екон. й політ. умови та глобал. й універс. процеси. Втім, не можна і недооцінювати ролі політ. еліт: вони дійсно справляють величезний вплив на процеси етнічного ренесансу та **П.е.** Причому, на кожному із його наступних етапів цей вплив помітно зростає. Але справді вирішальною, долеюною роль еліт стає дещо пізніше, вже після виходу етн. спільноти на політ. арену. Тоді вже саме від політ. еліти залежатиме шлях, який обере політизована етнічність. Для пануючої/домінуючої спільноти це, як правило, формування або громадян., або етнічної нації, а для багатьох підлеглих/субординованих меншин – або домагання культ.-нац. автономії, або б-ба за створення власної д-ви. Отже, **П.е.**, особливо її заключний етап – це б-ба етн. спільнот за розподіл чи перерозподіл влади, за збереження чи поліпшення свого статусу, за контроль над природними ресурсами, що швидко скорочуються та екол. середовищем, котре катастрофічно погіршується. Це також наполеглива б-ба за створення найбільш сприятливих умов для свого виживання, існування та самореалізації, за право самостійно вирішувати власну долю і бути не лише об'єктом, а й суб'єктом політики. /О. Картунов/

Політика (грец. *πολιτική*) – діяльність людей, спрямована на реалізацію особистих і групових інтересів і цінностей щодо влаштування соц. світу. Поширене розуміння **П.** є суперечливим і надзвичайно складним у зв'язку з категоріальною невизначеністю. Загальноживане розуміння **П.** містить у собі три вза-

емозалежні значення. По-перше, **П.** розуміється як відносини політичні між суб'єктами політики, як питання про владу і механізми політ. процесу. В англійських країнах таке розуміння **П.** визначається категорією politics. Найуживанішим аналогом сьогодні є категорія *публічна політика*. По-друге, категорія «**П.**» вживається як позначення раціонального напряму дії чи бездіяльності актора політ. для досягнення певної мети, в англосаксонській традиції – policy. В застосуванні до держ. діяльності вона може виступати як внутр. політика, зовн. політика тощо. Третє трактування **П.** визначає систему ін-тів як орг. форм вираження інтересів і цінностей. Переклад категорії зах. політ. науки – polity відтворюється інколи як калька – «політія». Прихильники роздільного вживання категорії «**П.**» у першому і другому значенні звертають увагу на різні засади цих **П.** У першому випадку йдеться про процес, б-бу, про певну ірраціональність і непередбачуваність дій. У другому випадку **П.** виступає як вияв політ. раціональності, системне бачення соц. проблеми і визначення шляхів її розв'язання. У демокр. системах політики зобов'язані публічно презентувати свої дії, які набувають статусу відповідних **П.** Стикаючись у публічному полі, вони ведуть б-бу за голоси виборців і через перемогу на виборах отримують легітимність і право на реалізацію своєї **П.** у тій або ін. сфері життя сусп-ва. Деякі дослідники стверджують, що відмінності між politics і policy не настільки очевидні. На їхню думку, не варто проводити неподоланну межу між політ. процесом і держ. адмініструванням. Будь-які політ.-адм. рішення реалізуються в конкр. середовищі й призводять до політ. б-би різної міри інтенсивності. Взаємовідносини між адмініструванням і політ. процесом залежать від законод. механізму забезпечення нейтрального статусу і прав чиновників, а також від політ. контексту, в якому такі відносини виникають і функціонують. Сам політ. контекст визначається парт. системою, тією роллю, яку відіграють політ. партії в орг-ції влади. Контекстуальні чинники справляють важливий вплив на хар-р **П.**, вони мають кардинальні розбіжності у різних

регіонах світу і в країнах з неоднаковим рівнем екон. розвитку. Низка авторів переконані, що взагалі неможливо відокремити дві сторони **П.** (politics і policy), бо обидві вони є постійним процесом обговорення сусп. інтересів і пропозицій щодо їх макс. задоволення, прийняття та імплементації відповідальних рішень. Усі політ. дії неминуче відображають окремі переконання й упередження їхніх авторів, незважаючи на те, що ці переконання і упередження набувають законод. норм, які регулюють функціонування викон. влади і є обов'язковими для виконання, **П.** у тому чи ін. питанні залежить від наявного розподілу влади. Дискусія щодо міри відмінностей двох сторін **П.** триває і відображає співвідношення раціонального й ірраціонального, запланованого і непередбаченого в поясненнях політ. процесу.

П. має властивості, які визначають її роль і місце у соц. відносинах, маркують поле політичного. Перш за все, **П.** *багатосуб'єктна*. Вона виникає і реалізується в соц. просторі й завжди припускає наявність ін. актора (індивідуума чи групи). Багатосуб'єктність **П.** породжує таку властивість, як *конкурентність*. Реалізація власних інтересів у соц. середовищі неможлива без подолання ін. суб'єктів або компромісу з ними, що й зумовлює необхідність **П.** як діяльності. Людські й групові інтереси і цінності зіштовхуються і зміцнюються через різні форми б-би і взаємодій. Смысл **П.** впливає з конфлікту, б-би за право і можливість володіти ресурсами та статусами. Гострота і конфліктність цих процесів спричинилися ще на початковому етапі розвитку людства і завершилися появою важливого механізму соц. регуляції – д-ви. Владні відносини були формалізовані у держ. ін-тах. Від цього часу посідання держ. влади стало найважливішим завданням **П.** Водночас була проведена грань між публічною (політичною) і приватною сферами життя людини. Виокремлення політ.-управл. ф-ції як профес. сфери діяльності, поряд із раціоналізацією всього сусп. життя, спричинило процес відчуження **П.** від особи. Люди делегували свої повноваження з управління сусп-вом політикам і бюрократії. Безпосередні й відчутні зв'язки

між людьми перетворилися на опосередковані, складноструктуровані конкурентні групові відносини.

У П. сформувалися три рівні рефлексії: звичайний, професійний і науковий. На цих рівнях використовуються різні дискурси, які слабо перетинаються між собою. Системи описів, пояснень і оцінок тут не збігаються. Як правило, на звичайному рівні домінують оціночні, емоц. забарвлені характеристики П. Професійні політики у б-бі за голоси пояснюють і дають оцінку навкол. світу, схилиючи громадян до своєї підтримки. Вчені намагаються описати сферу політичного і пояснити її, уникаючи оцінок. Ця різниця зумовлює складність комунікації в сусп-ві стосовно П. Необхідність людської взаємодії в процесі реалізації інтересів і цінностей визначає комунікативність П. Люди конструюють свої власні реальності й малюють картини майбутнього, в яких мають бути реалізовані інтереси та цінності. У сусп-ві розгортається б-ба за домінування певних соц. проєкцій. Конструювання різних соц. реальностей має символічний хар-р. Людина наділяє явища певними значеннями і намагається надати їм всеохопного хар-ру, нав'язати їх ін. членам сусп-ва. Надаючи значення тій чи ін. події, людина інтерпретує її, наділяє змістом, дає оцінку. Відмінність інтересів і цінностей зумовлює можливість необмеженої к-сті інтерпретацій та оцінок однієї і тієї самої політ. події. Таким чином, у П. працюють семіотичні механізми, тобто інтерпретація людьми закодованих значень, націлених на пошук кодів, що збігаються у якомога більшої к-сті членів сусп-ва. Збіг інтерпретацій і оцінок соц. світу стимулює людей до об'єднання в групи для захисту і просування своїх інтересів і цінностей, реалізації власних програм улаштування сусп-ва. На цій основі виникають політ. партії, громад. орг-ції, неформальні групи впливу в П. Люди намагаються справляти вплив шляхом безпосереднього спілкування, а також через канали комунікації. Медійні канали доставки інформації з'явилися на зорі людства і безперервно вдосконалювалися. Тому *медійність П.* – це не риса сучас. постіндустріальної культури,

а надто важлива властивість політ. дійсності, притаманна їй з моменту виникнення. Політ. актори намагаються отримати сусп. підтримку саме своєї картини навкол. світу. Цей процес підкреслює таку властивість П., як *легітимація*.

Механізми легітимації П. мають іст. хар-р і визначаються якісними параметрами відповідного соціуму. Вони задають форми реалізації П., створюють когнітивні й норм. моделі політ. дійсності. Граничною формою делегітимації П. є війна. Специфічною властивістю П. є нормативність і пост. вихід за межі норм. поля. П. норм. організована. Діяльність людей привела до виникнення встановлених чи спонтанно сформованих правил поведінки. Вони регулюють і структурують П., виходячи з визначених інтересів і цінностей. Самі норми в П. є осередком людських інтересів і цінностей, що пост. перебувають у полі інтерпретацій. Оскільки неможливо зафіксувати в нормах усю складність і різноманітність життєвих практик, інтерпретації створюють велику к-сть відображувальних чи викривлених похідних норм. Дія у П., засновуючись на нормі, пост. намагається вийти за її межі й породжує ненормативність як властивість П. Єдиним регуляторним механізмом у ненорм. сфері П. виступає політ. культура.

У процесі свого становлення П. набула набору ф-цій, які властиві винятково цій сфері діяльності людства. П. виражає, погоджує і реалізує значущі інтереси соц. груп сусп-ва. Досить важливою ф-цією П. є *раціоналізація конфліктів*, недопущення силових сценаріїв розв'язання соц. суперечностей, прийнятний розподіл і перерозподіл сусп. благ. *Розподільна і перерозподільна* ф-ція визначає політ. стратегії, в яких реалізуються цінності та інтереси акторів. Ф-цією П. є також *управління сусп. процесами*, регулювання соц. поля, інтеграція сусп-ва, визначення векторів руху соціуму. П. виконує ф-цію *соціалізації особистості*, залучає людину до складноорганізованих владних структур, визначає межі її свободи/несвободи. П. має два рівні орг-ції соц. простору. На глобал. рівні П. виступає як діяльність міжнар. суб'єктів – д-в, транснаці-

ональних орг-цій, регіон, об'єднань д-в. На рівні д-ви **П.** функціонує в межах визначеної території і може мати унікальні конкр.-іст. характеристики й особливості. /Ю. Левенець/

Політика внутрішня – складова держ. політики, безпосередньо пов'язана з діяльністю органів держ. влади, установ та правлячих партій, спрямована на погодження інтересів різних соц. груп, певне їх підпорядкування та можливе за даних умов задоволення, на збереження існуючого держ. ладу або його цілеспрямоване реформування, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку та взаємодії окремих сфер сусп-ва, на духовний та індустр. поступ. **П.в.** визначає завдання у фінансовій, інвестиційній, податковій, екон., соц., гуманіт., наук.-техн., регіон., екол., правоохоронній сферах, обороноздатності та нац. безпеки. У цих сферах уряд забезпечує проведення відповідної держ. політики та розробляє і здійснює загальнодерж. програми екон., наук.-техн., соц., культ. розвитку країни. За Конституцією України здійснення **П.в.** покладено на Кабінет Міністрів України.

Засади **П.в.** викладені у Конституції України та Законі України «Про засади внутр. і зовн. політики України». Відповідно до п.2 ст.2 цього закону, **П. в.** ґрунтується на принципах: пріоритетність захисту нац. інтересів; верховенство права, забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, повага до гідності кожної особи; рівність усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері екон. діяльності; здійснення держ. влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; відкритість та прозорість процесів підготовки і прийняття рішень органами держ. влади та органами місц. самоврядування; забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соц. спрямованості; забезпечення балансу загальнодерж., регіон. і місц. інтересів; свобода, соц. справедливість і творча самореалізація, участь громадян в управлінні держ. і сусп. справами; соц. партнерство та громад. солідарність. Осн. засади **П.в.** визначено у сферах: розбудови державності; розвитку місц.

самоврядування та стимулювання розвитку регіонів; формування ін-тів громадян. сусп-ва; нац. безпеки і оборони; екон., соц., екол., гуманіт. сферах, у сфері техногенної безпеки. /В. Малиновський/

Політика мультикультуралізму – система заходів в полікультурному сусп-ві (як іммігрантському, так і неіммігрантському), спрямована на розвиток та збереження в окремо взятій країні, також і у світі культ. відмінностей. У зах. світі мультикультуралізм припускає, насамперед, залучення в його культурне поле елементів культур іммігрантів із країн «третього світу», які маючи право зберігати свою культуру та самобутність, перетворюють суч. зах. нації на культурну мозаїку.

Поняття мультикультуралізму з'явилося у 1957 р. як характеристика політики Швейцарії. До наук.-політ. обігу цей термін увійшов у 1971 р., коли принцип мультикультуралізму було включено до Конституції Канади. Однією з країн, що першими запровадили **П.м.** є Індія. У 1950 р. в Конституції цієї країни було здійснено спробу одночасного врахування культурного багатоманіття і запровадження норм зах. демократії (визнання релігійного, мовного різноманіття населення; забезпечення представництва внесених до реєстру племен і каст, резервація для них місць у парламенті). Пізніше принципи мультикультуралізму було нормативно закріплено в Австралії (1989), відповідно до яких визнавалося за всіма представленими в країні етн. групами право на збереження їх унікальної культури і зобов'язання надавати їм допомогу для реалізації цього завдання. У Швеції **П.м.** офіц. була визначена в 1975 р., основу якої склали три базові принципи: вільний вибір між етнічною і швед. культурною ідентичністю; однаковий рівень життя для груп меншин та решти населення країни; партнерство, що в цьому випадку означає забезпечення таких взаємин у професійній сфері, що дали б змогу кожному користуватися перевагами, які надає спільна робота.

П.м. виникла у 70-ті рр. ХХ ст. і була спрямована на заохочення групового культ.

різноманіття та співіснування громад у межах єдиної д-ви. **П.м.** визнає правомірність і цінність культурного плюралізму, значущість розмаїття культ. форм, утворює повагу до розбіжностей. Із поч. 1980-х рр. ці принципи **П.м.** увійшли у політ. практику багатьох країн Заходу, стали нормою для міжнар. орг-цій. Досить тривалий час до **П.м.** ставилися як до такої, що вирішить майже усі соц.-політ. проблеми у полікультурному сусп-ві. Нині зах. країни в той чи ін. спосіб відходять від її принципів, відшукуючи такі, що допоможуть зберегти статус-кво, про що свідчать політ. заяви кін. 2010 – поч. 2011 р. лідерів трьох країн – Німеччини (А. Меркель, листопад, 2010), Великої Британії (Д. Кемерон, лютий 2011) і Франції (Н. Саркозі, лютий 2011) про «провал» **П. м.**

П.м. є суперечливим явищем, що відображають її переваги та недоліки. До переваг **П.м.** зараховують: збереження та підтримку культурного різноманіття; визнання і захист меншин усіх форм та видів; відмову від шовінізму, расових та ін. забобонів і стереотипів, ксенофобії; виховання толерантності і поваги до ін.; усупереч поширеному твердженню про загрозу нац. єдності **П.м.** характеризується спрямованістю на інтеграцію й об'єднання, а не відокремлення та маргіналізацію; наявні у системі освіти принципи мультикультуралізму впливають на продуктивність навчання меншин.

Недоліки **П.м.**, що виявляються зворотним боком переваг, полягають у можливій етнізації соц. відносин, інституціоналізації культурних відмінностей, невизнанні ліберального принципу пріоритету прав індивіда; створення загрози нац. гармонії і єдності; ускладнення процесу асиміляції; можливість посилення міжгрупової та міжрасової недовіри, зокрема через запровадження «квотування» під час вступу до ВНЗ, прийняття на роботу тощо. Представники титульних націй Європи звинувачують неєвроп. та нехристиян. нац. меншини у тому, що вони намагаються зруйнувати систему цінностей суч. ліберальної демократії. Опоненти мультикультуралізму та цільових програм формування толерантності

вважають таку політику з боку д-ви швидше перешкодою на шляху до полікультурного сусп-ва, ніж засобом його формування. **П.м.** як держ. політика в умовах існування стійких етн. утворень – титульних націй – оцінюється як така, що блокує демокр. плюралізм, підмінюючи громадян. сусп-во сукупністю автономних і конкуруючих одна з одною «культ. спільнот».

Дослідники (зокрема, Е. Паін) виокремлюють такі напрями критики **П.м.**: консервативна критика, яка ґрунтується на необхідності замінити мультикультуралізм *монокультуралізмом* і наголошує на законодавчому закріпленні привілеїв для домінуючих культурних груп; ліберальна критика, що ґрунтується на добровільному, а не примусовому збереженні культурного різноманіття як права усіх громадян (аргументи: ця політика забезпечує держ. підтримку не культурам, а переважно громадам і групам, які безпідставно беруть на себе місію представництва інтересів усього етносу чи релігії; стимулює розвиток комунітарної (громадської) ідентичності, утискаючи індивідуальну, що закріплює владу групи над індивідом; штучно консервує традиційно-громадські відносини, перешкоджаючи індивідуальній інтеграції представників різних культур у громадян. сусп-во; провокує сегрегацію, породжуючи штучні кордони між громадами, виникнення замкнених поселень, своєрідних кварталів і гето).

Осн. вада, за що критикують **П. м.** – це відродження і посилення роздрібненості сусп-ва на духовно-культ. основі. Проте суперечності між іммігрантами та корінним населенням не завжди обмежуються етн. або культ. причинами. Це суперечності соц. хар-ру, пов'язані з б-бою за робочі місця, соц. статус, якісну освіту. Культ. складник може й не відігравати тут вирішальної ролі. Однак часто соц. суперечності сприймають і видають за культурні. У свою чергу така культуралізація соціального призводить до етнізації політ. чинників. У 2009 р. Рада Європи піддала критиці концепції суч. мультикультуралізму. Нині розробляється нова стратегія, принципи якої: заохочення інтеграції іммігрантських

груп до спільноти, яка приймає, з використанням системи пільг і санкцій; розподіл сфер культури: у публ. сфері заохочується культ. однорідність, заснована на прийнятті єдиних формальних норм, які контролює громадян. сусп-во; у приватній сфері, як і в духовній, гарантується можливість культ. різноманіття. Передбачається, що така модель як компроміс між існуючими допоможе забезпечити дотримання прав людини незалежно від її культ. уподобань за збереження полікультурного сусп-ва. */М. Остапенко/*

Політика незгоди (англ. *contentious politics*) – вид колект. політ. поведінки, за якої соц. групи вступають у конфронтацію з урядом, політ. елітами або ін. соц. групами задля досягнення певних політ. цілей. Вивчення **П.н.** здійснюється у межах міждисциплінарного дослідницького поля на перетині політології, соціології та історії.

Поняття **П.н.** оформилося у 90-х рр. ХХ ст. на третьому етапі концептуалізації динаміки протестів і ролі сусп.-політ. рухів у них. Раніше, на першому етапі (до 70-х рр. ХХ ст.), причини політ. протестів розглядалися через призму соц. психології, тобто вважалося, що їх спричиняють групові почуття незадоволення та депривації, а сусп.-політ. рух вважався формою спонтанного прояву групових почуттів, типологічно спорідненою із натовпом та панікою. Згодом, під впливом організаційної теорії, відбулося переосмислення динаміки протестів, які почали розглядатися як специфічна стратегія досягнення групових інтересів, яку сформулювала та яку застосовує орг-ція, котра об'єднує соц. акторів зі схожими цілями, – сусп.-політ. рух.

Протягом 90-х рр. ХХ ст. ґрунтуючись на положеннях політ. соціології Р. Амінзейд, Дж. Голдстоун, Д. МакАдам, С. Тарроу і Ч. Тіллі запропонували вивчати протести і сусп.-політ. рухи у межах ширшої перспективи, ввівши поняття **П.н.** Вони доводили, що сусп.-політ. рухи перебувають у тісному зв'язку з політ. ін-тами і легітимними політ. акторами, і ця взаємодія формує структуру обмежень і можливостей, використовуючи які

соц. групи намагаються досягати поставлених цілей. Застосування **П.н.** соц. групами засвідчує неефективність конвенційної політики: якщо політ. система надає можливість різним групам інтересів досягати своїх цілей через звичайні канали політ. участі (вибори і членство у політ. партіях), то населення не матиме спонук звертатися до **П.н.** Натомість якщо політ. еліти блокують доступ певному сегменту до конвенційної політ. участі, або якщо результати такої участі не задовольняють соц. групи – вони застосовуватимуть **П.н.**

Досягнення цих цілей може здійснюватися завдяки різним формам **П.н.** – політ. протестам, участі у сусп.-політ. рухах, саботажу, відмові платити податки, революціям, терористичним актам. Різні форми **П.н.** не відділені одна від одної жорсткими рамками, а навпаки конституують єдиний континуум. Соц. групи звертатимуться до тієї форми **П.н.**, яка гарантує найбільш ефективно досягнення бажаних цілей. Форма **П.н.** залежить від конфігурації чинників: 1) характеристик політ. системи, де вона проявляється; 2) реакції політ. еліт та уряду на кожен конкретний епізод **П.н.**; 3) організаційних ресурсів і союзників, які соц. актор, що звертається до **П.н.**, накопичив і здобув протягом конфронтації.

Описуючи континуум методів групової політ. б-би, які застосовують соц. актори під час політ. процесу, поняття **П.н.** передбачає, що ці методи мають різну інтенсивність і різний ступінь прояву політ. насилля. Водночас, різні методи можуть застосовуватися під час різних епізодів **П.н.** задля досягнення єдиної мети: соц. актор може добиватися своїх цілей за допомогою політ. протесту, але у разі нечутливості політ. еліт до своїх вимог може застосувати, напр., виробн. страйк, а якщо і така стратегія не принесе своїх результатів – звернутися до насильницької політ. дії, якщо вважатиме це за доцільне. Відповідно, різні епізоди **П. н.** об'єднуються у цикли **П.н.**, тобто повторювані з різною інтенсивністю, в різні моменти і в різних місцях елементи соц. конфлікту, об'єднані спільною метою.

У ході циклу **П.н.** відбуваються процеси 1) *конструювання політичної ідентичності,*

тобто формування серед учасників **П.н.** розуміння спільних цілей, спільних уявлень про засоби їх досягнення та спільного образу суперника – актора до якого або проти якого будуть висуватися певні вимоги; 2) *географічної дифузії*, тобто поширення **П.н.** від локального осередку на нац. або навіть і глобал. рівень; 3) *секторальної дифузії*, тобто залучення до **П.н.** нових сусп. кіл.

Кожен цикл також характеризується т. зв. *репертуаром П.н.* – особливим набором технік колективної дії, який учасники конфронтації знають як використовувати, вважають за доцільне використовувати і який дозволяє їм використовувати опонент. Повторювання елементів репертуару політики незгоди (захоплення літаків, блокада доступу агентам влади до певних місць, носіння особливих атрибутів і т. п.) дозволяє об'єднати епізоди **П. н.** у єдиний широкий процес. Напр., демонстрації 1978 р. проти шаха Пехлеві в Ірані відбувалися кожні 40 днів і супроводжувалися носінням траурних атрибутів, підкреслюючи, що приводом для **П. н.** була репресивна політика режиму Пехлеві, уособлена розстрілом демонстрації у м. Кум. /І. Гомза/

Політика пам'яті – сукупність політ. дій, покликаних до погодження та взаємного прийняття різних інтересів у сфері інтерпретації минулого; складна взаємодія низки суб'єктів політики, націлена на підтримку або перегляд окремих елементів сусп. пам'яті; дійсний простір творення нових політ. відносин на основі трактування та репрезентації сусп. минулого. У **П.п.** відображаються досвід сусп.-ва, актуальний стан його базових ін-тів, соц.-політ. структура, співвідношення сусп. сил, переконання та оцінки держ.-політ. лідерів. Предмет **П.п.** передбачає, з однієї сторони, конструювання певної спільної пам'яті, як системи колект. уявлень про минуле, з ін. – цілеспрямований вплив на індивід. пам'ять кожного громадянина. До наук. вжитку увійшли схожі за змістом поняття: «іст. політика», «меморіальна політика», «хронополітика» та ін.

Термін «**П.п.**» є відносно новим, дискусійним та актуальним в рамках різних соц.-

гуманіт. наук. Окремі науковці розглядають феномен **П.п.** у ціннісному ключі як різноманітні сусп. практики і норми, пов'язані з регулюванням колект. пам'яті (Ж. Мінк); як свідому стратегію проектування образів минулого у планах на майбутнє (П. Нора); як публ. простір діалогу сусп. сил та істориків (О. Міллер). Серед ф-цій **П.п.** у сусп.-ві: вираження провідних інтересів соц. груп щодо трактування спільного минулого; розв'язання суперечностей, конфліктів, що виникають між суб'єктами сусп.-політ. життя з приводу оцінок іст. подій; інтеграція різних груп населення навколо спільної пам'яті; соціалізація особи шляхом її залучення до іст. досвіду спільноти; забезпечення поступальності сусп.-політ. розвитку. На протигагу ціннісному виміру **П.п.** поширення набуло також інструменталістське трактування останньої виключно як перманентної б-би за владу, системи заходів із уніфікації індивід. уявлень про іст. минуле єдиної логіці іст. доцільного нарративу. **П.п.** тлумачать як нав'язану пам'ять і дозволена історію (П. Рікер); як «створення критеріїв для відбору тих іст. подій, які варто зберігати у пам'яті, і тих, які потрібно з неї «стерти»; програму та дії з впровадження цих критеріїв у масову свідомість із ціллю перетворення їх у неусвідомлені стереотипи; розробку та пропаганду контексту, у якому відібрані для відновлення у масовій свідомості події поєднуються з актуальною реальністю і задають політично доцільні установки та вподобання» (С. Кара-Мурза); як процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політ. сил) образів минулого, символічний ресурс, який цілком допустимо використовувати, у т. ч. і в процесі політичного й культурного суперництва еліт (Ю. Шаповал). Окремі дослідники при цьому сходяться на думці, що політика правлячих еліт, націлена на інтенсивне переписування історії, а відтак і деформацію сусп. пам'яті, відповідає поняттю «іст. політика» (цілеспрямований політ. вплив на іст. науку); коли ж ідеться про суч. завдання політики, які полягають не в тому, щоб нав'язати єдине прочитання історії, а у тому, щоб осмислювати умови співіснування

різних пластів сусп. пам'яті та відповідних досвідів – більш доречним є формулювання «**П.п.**».

П.п. – це політика д-ви, міжнар. орг-цій, зовнішньополіт. акторів, політ. партій, громад. об'єднань і рухів, окремих політ. лідерів та громад. діячів, істориків, очевидців тих чи інших подій минулого, представників ЗМІ, реліг. громад у сфері конструювання спільних уявлень про минуле та його оцінок. Д-ва формує і здійснює **П.п.** і як легітимний представник всього сусп-ва, втім її роль у цій галузі досі є предметом гострих наук. і політ. суперечок.

У перехідному сусп-ві виборчі перегони та подальші кадрові зміни у структурі держ. управління призводять до стихійних та кардинальних поворотів у стратегії держ. **П.п.**, яка розпорошена як по вертикалі, так і по горизонталі влади. В умовах демократизації діяльність держ. ін-тів у сфері **П.п.** має ґрунтуватись не стільки на примусово-владних директивах, скільки бути адекватною стану сусп. ідентичності, відповідати громад. очікуванням, прагненням дізнатися власну історію. Поставторитарна динаміка **П.п.** проявляється у розширенні кола її суб'єктів; розгортанні раніше прихованих структур сусп. пам'яті; пошуках консенсусу щодо інтерпретації подій тоталітарного минулого; винесенні змісту сусп. пам'яті у предмет публ. громад.-політ. дискусії. Суч. демократії ставлять перед собою завдання запобігти повторенню або забуттю трагічних подій, які мали місце в минулому, гостро засуджують ідеол. фальсифікації в царині історії. В умовах демокр. політ. режиму д-ва створює умови, необхідні для вільних й об'єктивних іст. досліджень, для налагодження міжнар. культурних обмінів, усунення всередині д-в та між ними іст. стереотипів та упереджень.

До чинників **П.п.** дослідники відносять зовнішньополіт. пріоритети, тип політ. режиму, ступінь теорет. забезпечення певної версії минулого, підбір кадрів у її донесенні, професійний рівень політиків, залучені політ. технології, структуру власності на ЗМІ, розвиток політ. культури, стан політ. свідомості громадян,

особисті якості об'єкта **П.п.** (довірливість, звичка підкорятися) тощо. Як інструментарій **П.п.** розглядають законотворчість, юридичні санкції, меморіалізацію, освітні ресурси, медійні проекти та низку ін. засобів конструювання образів іст. минулого та сусп. пам'яті про нього.

П.п. є самостійним видом внутр. і зовн. політики д-ви; важливим сегментом освітньої, культурної, молодіжної, безпекової, регіональної політик. Цілком природно, вона містить низку протиріч і конфліктів, у яких стикаються різні рівні сусп. пам'яті (особиста, родова, соціальна, інституційна), та виступає результатом постійного спілкування, полілогу, переговорів, компромісів людей. /О. Воляннюк/

Політика регіональна (лат. *regionalis* – обласний) – складова внутр. політики д-ви, спрямована на гармонійне поєднання інтересів д-ви й окремих регіонів, створення сприятливих екон.-прав. умов для раціон. використання внутр. ресурсів, виробничого потенціалу і заохочення зовн. в умовах глобалізації міжнар. економіки.

На відміну від галузевих політик, **П.р.** орієнтується на просторовий ефект політ. дій і заходів, програм та бюджетів. Гол. метою держ. **П.р.** є створення умов для динамічного, збалансованого екон. і соц.-культ. розвитку країни та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення додержання гарантованих д-вою соц. стандартів для кожного громадянина незалежно від місця проживання, а також поглиблення процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дієвості управл. рішень, удосконалення роботи органів публічної влади.

Об'єктами П.р. є територія д-ви, визначені законодавством її регіони, а також ін. регіональні утворення, що характеризуються специфічністю, цілісністю та спільністю проблем розвитку та визначені законодавством для досягнення особливих цілей розвитку територій. *Суб'єктами П.р.* є органи

держ. влади, органи місц. самоврядування, що діють у межах наданих їм повноважень та у спосіб, визначений законом.

П.р. зародилася в 30-х рр. ХХ ст. і стала важливим напрямом держ. політики. Якщо спочатку європ. **П.р.** сприймалася як інструмент мінімізації диспропорцій у соц.-екон. розвитку регіонів, в основному за рахунок перерозподілу ресурсів д-ви, то згодом вона стала механізмом соц.-екон. ринкових перетворень, партнерства між центром і регіонами, різними рівнями та гілками влади, д-ви і громад. об'єднань, залучення регіонів до участі у загальнодерж. проєктах.

Основою **П.р.** ЄС є шість ключових принципів, що імплементуються у регіональній стратегії країн-учасниць та д-в, що входять у спільний європ. екон. простір: 1) *децентралізація* – перерозподіл повноважень регіонам із метою використання внутр. потенціалу, заохочення регіональних ініціатив та розмежування ф-цій і повноважень між різними рівнями управління ЄС; 2) *субсидіарність* – максимально можлива передача повноважень регіонам з точки зору доцільності та спроможності їх ефективного виконання; 3) *концентрація* – накопичення засобів фондів у тих регіонах, що найбільше цього потребують; 4) *програми́й підхід* – надання переваг завершеним проєктам, в яких брали участь місц. органи влади і які передбачають комплексний розвиток певних територій; 5) *партнерство* – тісна взаємодія та співробітництво різних гілок влади; 6) *компліментарність* – запобігання споживчих настроїв у депресивних територіях, що потребують відповідної допомоги з боку євроструктур.

Методологічні принципи реалізації держ. **П.р.**: 1) системності (суч. регіон повинен розглядатися одночасно і як цілісна система, і як невід'ємна частина д-ви); 2) єдності екон. і соц. ефектів (розкриває взаємозалежність та кореляцію чинників екон. зростання); 3) відповідності світовим пріоритетам розвитку; 4) гуманізація та екологізація процесу регіон. розвитку; 5) взаємоузгодженість галузевих і територіальних пріоритетів розвитку з метою підвищення конкурентоспроможності тери-

торій; 6) наступності в часі (діалектична взаємодія двох протилежностей – стабільності та динамізму). /В. Малиновський/

Політико-правові практики – сукупність цілеспрямованих і сталих дій політ. суб'єктів, упорядкованих за формою, змістом і логікою, які мають дуалістичну природу, та чітко корелюють з хар-ром режиму влади (тоталітарної, авторитарної, демократичної). Евристичний потенціал аналізу «**П-п.п.**» найефективніше розкривається у діяльнісній, інституційній, функціональній та конфліктологічній парадигмі.

Політика і право, як універсальні явища цивілізації, прямо залежать від іст. типу сусп-ва (традиційне, модерне, індустріальне, постіндустріальне, інформаційне), системи політико-правових ін-тів д-ви, рівня політ. культури соціуму та якостей політ. еліти. Політико-правове життя соціуму постає невинним процесом діяльності множини індивідів, які спрямовують свої інтегровані зусилля на досягнення соц. значущих цілей і вирішення завдань за допомогою політико-правових засобів.

За критерієм дієвості акторів політико-правових дій і процесів **П-п.п.** можна систематизувати:

1) ***П-п.п.** д-ви*, її владних ін-тів та органів (президентські, урядові, парламентські, судові тощо), пов'язані з виконанням легально закріплених ф-цій держ.-прав. регулювання;

2) *революційні, модернізаційні та реформаційні **П.** публ. політики*, спрямовані на зміну соціополіт. реальності, що визначаються необхідними, визрілими потребами соц. середовища;

3) ***П-п.п.**, що корелюють із дією механізмів чинного політ. режиму*. Найтипівіші з них: практики демократії, пов'язані з представництвом політ. сил та інтересів, електоральним процесом, парламентаризмом, судовим захистом прав і свобод людини; диктаторські, примусові або мобілізаційні практики тоталітаризму; авторитарні практики «політ. міфологізації та містифікації», політ. корупції, неправової законотворчості; популістські

практики, притаманні режиму егалітаризму тощо;

4) *інтеграційні та установчі П.*, властиві групам політ. інтересів та ін. «зацікавленим» групам, як соціополіт. «матрицям», що продукують утворення різних політ. орг-цій (рухів, партій, політ. клубів тощо);

5) *П-п.п.*, що випливають із різноманітних *ф-цій політ. партій* та утворюваних ними *політ. акторів* – політблоків, об'єднань, коаліцій, фракцій, опозиції, лобі, а також – парт. керівництва;

6) *управлінські П.*, які застосовують в своїй діяльності *політ. еліти, публ. політики* різного формату, зокр., *лідери* політ. сил, *держ.-політ. істеблішмент*;

7) *П. реалізації політико-правової активності соц. груп та індивідів*, що характеризують процеси їх політ. соціалізації, ідентифікації та самовизначення, формування політико-правових цінностей, стереотипів поведінки та декларування відповідних настанов і вимог.

Реалізація *П-п.п.* у сфері владних відносин визначається політичною структурованістю сусп-ва, ступенем його політизації, балансом різних політ. впливів, масштабом «поля» безпосередньої дії політиків і політ. орг-цій, а також нормативно-правовими межами, чинним законодавством і соц.-правов. традицією застосування політ. дії. Їх пов'язують з утіленням в соціополіт. реальність політ. і правов. ідей, ідеологій, з функціонуванням правових ін-тів влади і політ. орг-цій щодо представництва інтересів соц. груп, з формуванням стереотипів і стандартів політ. поведінки тощо.
/Л. Герасіна/

Політико-технологічна діяльність – послідовність взаємодій політ. суб'єкта, що має конкретні цілі й об'єкта впливу, ступінь введення якого в таку взаємодію обумовлює рівень досягнення визначених цілей. На думку Г. Понтонна та П. Джилла, сутність політики у вигляді сфери діяльності може бути розкрита в контексті трьох аспектів: 1) підхід до розуміння політ. дійсності; 2) принципи, введення в основу цього підходу; 3) засоби, за допомогою котрих можна набути здатності контр-

олювати ситуацію. Зміст політ. діяльності може розглядатися як послідовність етапів: вибір цілей, враховуючи домінуючі в політ. системі цінності; методи досягнення цілей; особливості політ. ситуації, здатної обмежувати або надавати певні переваги суб'єкту діяльності; можливість здійснювати моніторинг та контроль діяльності. Наявність цілей та пошук методів їх досягнення засвідчує про перехід від теорет. рівня політ. діяльності до практ. Це дає змогу розглядати політ. діяльність із позицій технолог. підходу, який акцентує на здатності якісного перетворення соц.-політ. об'єктів, наявності суб'єкта, що володіє необхідними для цього фаховими знаннями та спроможний реалізовувати складні політ. процеси внаслідок розчленовування їх на систему послідовних взаємозалежних процедур та операцій. **П-т.д.** спрямована на раціоналізацію політ. простору, пошук політ. стабільності та механізмів адаптації до різноманітних політ. ситуацій. Важлива умова її здійснення – дотримання чіткої процедури, використання відповідних способів та методів управління існуючою ситуацією, що сприятиме досягненню мети. Існують базисні суб'єкти **П-т.д.**, котрі формують загальні параметри та постають замовниками її здійснення. Це можуть бути політ. ін-ти, політ. партії, політ. лідери, групи громадськості. Технологічні суб'єкти **П-т.д.** – окремі спеціалісти і спеціалізовані структури, які здійснюють фахову політ. діяльність, безпосередньо плануючи й реалізуючи політ. кампанії. Це політ. консультанти, політ. консалтингові агентства. В умовах суч. політ. дійсності зростає роль саме технологічних суб'єктів. Це пов'язано з посиленням тенденцій професіоналізації політ. сфери, що виявляється у виникненні спеціалізованих структур і суб'єктів, котрі діють на різних рівнях функціонування політ. системи, виробляючи своєрідний інструментарій практичного забезпечення політики та надаючи фахову допомогу політ. суб'єктам.

Об'єктом **П-т.д.** постає сукупність індивідів, на яких здійснюється ціленаправлений вплив з метою досягнення цілей. Взаємодія суб'єкта й об'єкта **П-т.д.** обумовлюється про-

цесами мотивації (наявність особистісних мотивів та потреб діяти), комунікації (постійний обмін інформацією з метою конкретизації цілей, завдань, намірів), структуризації (увідомлення учасниками **П-т.д.** загальних правил гри). Політ. технології можна розглядати сукупністю прийомів та способів реалізації **П-т.д.** Виокремлюють суб'єктивні (розуміння суб'єктом змісту діяльності, знання про політ. технології досягнення конкретного результату) й об'єктивні (умови, в котрих здійснюється діяльність) чинники впливу на динаміку розгортання **П-т.д.** Осн. об'єктивні чинники впливу: 1) політ. культура, що пропонує певні стандарти діяльності, змушуючи всіх учасників **П-т.д.** орієнтуватися на домінуючі в сусп-ві цінності й ідеали; 2) політ. ін-ти як сукупність певних норм і правил, котрі регулюють політ. відносини, надаючи відповідні ролі та формуючи статус політ. суб'єктів; 3) політ. простір і час локалізації **П-т.д.**; 4) вплив конкретної політ. ситуації; 5) діяльність політ. конкурентів. Суб'єктивні чинники впливу – суб'єктивно-соціальні (мотиви, які визначають мету діяльності, способи її досягнення) та суб'єктивно-індивідуальні (особистісно-професійні якості, досвід, відповідність стандартам фахової етики діяльності).

Рівні реалізації **П-т.д.**: мотиваційно-цільовий (визначання цілей і завдань, забезпечення зацікавленості потенційних клієнтів у їхній реалізації); операціонально-діяльнісний (вироблення технологій досягнення цілей); оцінювальний (успішність реалізації запропонованих технологій, рівень досягнення мети, що обумовлюється професіоналізмом і активністю політ. консультанта). Можна виокремити таку процедуру здійснення **П-т.д.**: 1) уточнення сутності проблеми, актуальності для об'єкта; 2) дослідження проблеми та діагностування політ. ситуації; 3) вироблення рекомендацій, конкретизація політ. технологій, спрямованих на вирішення існуючих проблем та доведення їх до відома об'єкта; 4) консалтинговий супровід діяльності об'єкта у процесі розв'язання проблемної ситуації; 5) оцінювання результатів і аналіз наслідків діяльності, внесення необхідних коректив для

вдосконалення запропонованої технології. /Л. Хорішко/

Політична відповідальність – соц. феномен, що відображає відносини залежності політ. актора від певного об'єкта (зовн. оточення, права, моралі, переконань тощо), який сприймається ним (ретроспективно або перспективно) як визначальна підстава для прийняття рішень і здійснення певних дій. **П.в.** реалізується у сфері політ. діяльності, а її рівень пов'язується із типом політ. режиму, політ. активністю громадян, діяльністю незалежних мас-медіа, політ. свідомістю та культурою тощо.

Виник. та іст. розвиток феномена **П.в.** пов'язаний зі становленням соц. і політ. відносин, соц. диференціацією сусп.-ва, генезою д-ви. У процесі формування **П.в.** однією із головних проблем є співвідношення сусп. і держ. основ (взаємодія громадян сусп.-ва та влади), соц. і політ. регуляторів (громад. об'єднання, політ. партії). Розвиток **П.в.** є одним із пріоритетів при визначенні спрямованості та темпів стратег. розвитку країни, структури та хар-ру взаємодії політ. ін-тів із ін-тами громадянськими.

П.в. виникає в добу античності, коли ідея відповідальності пов'язується з політ. діяльністю. Особливістю Середньовіччя було богослов. трактування відповідальності. У період Відродження проблема відповідальності повернулась із «небесного» виміру (відповідальність в іншому, «небесному» житті) у вимір земний – відповідальність за власний успіх, д-ву, підданих. Одним із видатних теоретиків такого розуміння статусу відповідальності був Н. Мак'явеллі. Цей поворот у розумінні відповідальності пов'язаний із виділенням політики, як окремої самодостатньої сфери людської діяльності у його творі «Державець». Концептуалізація проблеми відповідальності у Новий час заклала фундаментальні основи розуміння **П.в.** у трьох взаємопов'язаних вимірах: 1) відповідальність д-ви перед громадянами; 2) відповідальність різних гілок влади; 3) політ. відповідальність громадян.

У Новітній час, виходячи і інтерпретуючи вчення М. Вебера про три ідеальних типи па-

нування, можна відокремити і типи **П.в.** По-перше, *традиційне* панування (спирається на віру підданих, що влада законна, оскільки вона існувала завжди); це традиційний тип відповідальності. По-друге, *харизматичне*, яким М. Вебер називає особливий дар, який є в деяких людей і який дає їм магичну силу; це відповідальність перед натовпом. По-третє, *раціональне панування* (панування права, залежне від законів); це демокр. відповідальність.

В історії наук. думки виділяються різні способи обґрунтування ідеї відповідальності, серед яких можна виділити: 1) *теологічна концепція* (10 заповідей Божих у християн. доктрині та відповідальність людини за їх виконання перед Богом); 2) *політ. концепція* – відповідальність як наслідок застосування влади в будь-якій сфері життя, втручання влади у сусп. справи; 3) *концепція проф. відповідальності*, напр., відповідальність ученого перед наук. співтов. за проведення дослідження та його результати, виконання статусних приписів, дотримання норм і підтримку цінностей науки.

У сфері політики можна розрізнити два рівні: рівень конкретної, повсякденної політ. практики, здійснюваної держ. чиновниками або парт. функціонерами (рівень відповідальності д-ви), і рівень політ. програм, ідеологій, стратег. рішень політ. хар-ру (рівень відповідальності політика). Не випадково, що для позначення двох сторін відповідальності політика використовуються два терміни: «policy» і «politics».

Генезу концепцій відповідальності неможливо уявити без співвідношення із поняттям «свободи». Свобода і відповідальність виступають атрибутивними характеристиками політ. реальності. Найбільш впливова концепція **П.в.** у суч. політ. думці Заходу представлена неокантіанським лібералізмом, який пов'язує її зі свободою і справедливістю.

Іст. основа концепції відповідальності та її суч. розуміння тісно пов'язані із моральними доктринами. Саме із відповідальністю, як моральною доктриною, пов'язане одне із визначень індивіда: «Бути людиною – означає від-

чувати свою відповідальність». Іст. склалися два основних підходи до осмислення відповідальності у європ. моральних доктринах, які умовно можна назвати «ліберальним» і «комунітарним». Лібер. вимір **П.в.** пов'язує відповідальність із справедливістю та правом, наголошує на її процедурних основах. Для комунітаристів характерно осмислення **П.в.** у контексті орієнтації на заг. благо як вищу мету політики.

При дослідженні **П.в.** особливою є проблема відповідальності влади. У безпосередньому зв'язку з **П.в.** є *юридична* та *моральна*. Юрид. відповідальність влади проявляється у прийнятті законів, що обмежують владні повноваження, а також встановлення заходів покарання за їх порушення. Реалізація моральної відповідальності влади означає, що до влади сусп-вом не допускаються особи, які вчиняють аморальні, що суперечать загальнолюдській моралі, вчинки.

Також відокремлюють *природний* та *контракторний* типи **П.в.** Відповідальність, обумовлена статусом, усвідомлюється політ. актором як покликання, а відповідальність, обумовлена угодою, – як обов'язок. Вона може накладатись груповими, корпоративними, службовими чи ін. локальними обов'язками, зближується у такому розумінні з підзвітністю. З іншого боку, відповідальність самостійно приймається актором як особистий борг. У цьому випадку зберігається її вимір, яке фіксується в модальності «*відповідальність перед...*», на відміну від модальності «*відповідальність за...*».

Осн. складові відповідальності у політ. просторі – **П.в.** парламенту, **П.в.** глави д-ви; **П.в.** політ. партій (насамперед, парламентських); **П.в.** політ. еліт і лідерів за процес прийняття та реалізацію політ. рішень; **П.в.** масмедіа; відповідальність ін-тів громадян. сусп-ва, які є формою політ. самоорг-ції. Реальна **П.в.** політ. акторів неможлива без розвиненого громадян. сусп-ва. Д-ва та громадян. сусп-во є сьгодні гол. сферами у забезпеченні **П.в.**

До механізмів реалізації **П.в.** влади відносяться: розпуск парламентів, імпичмент, відкликання окремих парламентаріїв, виборчі

процедури, правові норми, відставка урядів, свобода слова у мас-медіа, право на критику влади. **П.в.** доповнюється юридичною – відповідальність уряду перед парламентом у парлам. республіці, незалежність судової гілки влади, дотримання принципу верховенства права, забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Концептуалізація проблеми відповідальності дозволяє інтерпретувати **П.в.** у трьох взаємопов'язаних вимірах: відповідальність д-ви перед громадянами; відповідальність різних гілок влади; політ. відповідальність громадян. Теорія природ. прав людини та теорія «сусп. договору» є основою громадян. концепції **П.в.** У цих концепціях проблема відповідальності вийшла на новий рівень теорет. обґрунтування – як відповідальність політиків за повноваження, які їм було делеговано народом. Відповідно, наголошується на необхідності перенесення відповідальності від вертикально організованих структур до горизонтальної взаємодії за типом «ризому». Ці ідеї стосовно змін у політ. відповідальності можуть бути застосовані до умов розвинених країн зі сформованими структурами громадян. сусп-ва і відповідним рівнем політ. культури.

Можна стверджувати, що відповідальність влади повною мірою ще не реалізована у сусп-ві, і вирішення цього завдання належить знайти у XXI ст. Глобалізація утворює нові виклики для прояву **П.в.**, такі як необхідність субсидіарності, зміна ф-цій та сфери відповідальності («кордонів» відповідальності) нац. д-ви, поява нових глобал. політ. акторів (ТНК, міжнар. неуряд. орг-ції, наднац. органи влади тощо). У глобалізованому світі вже недостатньо відповідальності нац. урядів і навіть міжнар. відповідальності, яка передбачена статутом ООН, має міжнар.-прав. хар-р та виражається в формі сатисфакції, репресалій, а також колект. санкцій, які, згідно зі Статутом ООН, можуть застосовуватися тільки за рішенням Ради Безпеки ООН щодо д-в, дії яких загрожують миру або порушують його. Саме тому, **П.в.** поєднує реакцію сусп-ва на дії політиків та відповідь політ. акторів на вимоги

сусп-ва. Отже, відповідальність у суч. світі є особливим комунікат. типом взаємодії сусп-ва та влади. /С. Наумкіна/

Політична географія – сусп.-геогр. наука, яка вивчає особливості територ. орг-ції політ. життя сусп-ва, розміщення і співвідношення політ. сил у світі, окремих д-вах і регіонах та зв'язки політ.-геогр. процесів із соц.-екон. структурою д-в або їх груп. **П.г.** вивчає також питання просторової орг-ції територ.-політ. систем, територіального формування країн і суверенних д-в, їх держ. кордонів, особливостей політ.-геогр. положення держ. території, адм.-тер. устрою й етнополіт. розвитку країн, питання просторового аналізу виборів і поширення й впливу політ. партій тощо.

Термін «**П.г.**» вперше згадується в працях фр. економіста і держ. діяча А. Р. Ж. Тюрго в сер. XVIII ст. Як самостійний наук. напрям вона оформилася в кін. XIX – на поч. XX ст. Першою системною працею, яка присвячена винятково **П. г.** як окремій науковій і навчальній дисципліні, була книга нім. ученого Ф. Ратцеля «Політична географія», опублікована в 1897 р. На поч. XX ст. значно зросла к-сть публікацій на політ.-геогр. тематику, проте в міжвоєнний період розвиток **П.г.** призупинився. Починаючи з др. пол. 1970-х рр., політ.-геогр. дослідження значно розширилися, виникла т. зв. «нова» **П.г.**, основою якої стало вивчення взаємозв'язків між територією (кордонами), д-вою й ідентичністю. З поч. 1980-х рр. почали випускатися спец. журн., з'явилося багато наук. монографій, атласів, довідників. В останні десятиріччя **П.г.** успішно розвивається в США, Великій Британії, Росії, ФРН, Франції, Японії та ін. країнах. Вагомий внесок у становлення та розвиток **П.г.** зробили Ю. Челлен, В. де ла Блаш, І. Боумен, Ж. Ансель, Р. Туровський, М. Каледін та ін.

Засн. вітчизн. **П. г.** є акад. С. Рудницький, який заклав основи **П.г.** України. В його працях «Українська територія і народ (1916)», «Чому ми хочемо самостійної України?» (1916), «Українська справа зі становища політичної географії» (1923), «Огляд національної території України» (1923) та ін. обґрунтовано

неминучість статусу України як великої європ. суверенної д-ви й фундаментальні принципи побудови д-в світу. Важливим внеском С. Рудницького в науку є його геополіт. доктрини, ідеї та прогнози, а також теорет. засади **П.г.** Вагомий внесок у розвиток укр. **П.г.** зробили також М. Грушевський, В. Кубійович, Ю. Липа, О. Шаблій, М. Дністрянський, С. Трохимчук, Б. Яценко та ін. вчені.

Об'єктом вивчення **П.г.** є територ.-політ. системи різних ієрархічних рівнів (від глобального до локального) з їхніми особливостями формування та функціонування. Найчастіше основним об'єктом дослідження виступає окрема д-ва як організоване сусп-во на певній території, яке має свій суверенітет і свої закони, як основна політико-геогр. одиниця на політ. карті світу. Частковими об'єктами вивчення **П.г.** є також політ. сили, відношення, процеси й явища, міждерж. об'єднання тощо. Предметом вивчення **П.г.** є просторові особливості та відмінності структури і функціонування територ.-політ. систем, залежність їх від хар-ру природного середовища, геогр. особливостей госп-ва, населення і розселення, культури, освіти, науки і ментальності народів, а також морфологічні, структурно-функціональні та динамічні аспекти територ. орг-ції політ. сфери.

Осн. напрямками політ.-геогр. досліджень є вивчення особливостей політ. і держ. ладу, форм правління й адм.-тер. устрою країн світу, особливостей формування політ. карти світу та його регіонів, держ. території, політ.-геогр. положення країн і держ. кордонів, геогр. особливостей виборів в різні органи влади, а також аналіз розстановки партійно-політ. сил і розгляд просторових відмінностей у соц. й етнополіт. структурах сусп-ва тощо.

П.г. – важлива складова частина сусп. географії як підсистеми у системі геогр. наук і сполучна ланка всієї географії. Вона тісно взаємодіє не тільки з усіма геогр. науками, а й з соц.-екон. і політ. науками. У суч. структуру **П.г.** входять такі окремі дисципліни, як політ.-геогр. країнознавство, державознавство, лімологія (держ. кордони), політ. регіоналістика (проблеми адм.-тер. і політ.-тер. поділу, місц.

самоуправління), електоральна географія (вибори), політ.-геогр. конфліктологія, морська **П.г.** (Світовий океан та його частини), географія політ. партій і громад. орг-цій, політ. картографія, соц.-політ. географія, етнополіт. географія, політ.-геогр. прогнозування. Тривалий час окремим наук. напрямом **П.г.** вважалася геополітика, яка нині розглядається більшістю науковців як окрема наук. дисципліна, яка започаткувала свій розвиток у рамках **П.г.**

Осн. теорет. підходами в **П.г.** є *стратегічний* (зіставлення військ. потенціалів країн і блоків), *історичний* (вивчення **П.г.** минулого), *морфологічний* (вивчення країн та їх груп із погляду форми і компактності території, конфігурації кордонів тощо), *функціональний* (пошук співвідношень між відцентровими і доцентровими силами, що діють у д-ві, виявлення «ключової ідеї», яка спрямована на збереження цілісності держ. території і лояльності більшості громадян), *геополітичний* (зіставлення геополіт. потенціалів д-в, вивчення особливостей їхнього геополіт. положення та ступеня впливу на політ.-геогр. процеси в д-ві й окремих регіонах світу), *класифікаційний* (класифікація, групування і типізація країн світу, територ.-політ. систем, кордонів, політ.-геогр. явищ і процесів) та ін.

Осн. теорет. досягнення суч. етапу розвитку **П.г.** – теорія «світових систем» І. Валлестайна – П. Тейлора; критичне переосмислення ф-цій і ролі суч. д-ви, у т. ч. на основі теорії д-ви Е. Гідденса; постмодерністські концепції й особливо теорія «конструювання» простору в ході сусп. розвитку і роль у цьому процесі політ. дискурсу; концепція територіальності Р. Сакка; теорії нац. і політ. ідентичності, розвинуті Ф. Бартом, Е. Геллнером і Е. Гобсбаумом; концепція геогр. місця і концепт. підхід, розвинутий Д. Егню та ін. ученими; вирішення проблеми масштабу в **П.г.**; концепція політ. ландшафту; концепція територ.-політ. орг-ції сусп-ва В. Колосова та ін. /В. Лажнік/

Політична економія (скор. *політекономія*, англ. *Political Economy*; нім. *Politische Ökonomie*; фр. *Economie politique*) – фундаментальна наука про закони, управління вир-

вом, розподілом та обміном життєвих благ в людському сусп-ві на різних рівнях його розвитку, сферою інтересів якої є сусп.-екон. стосунки, що складаються на різних рівнях розвитку людського сусп-ва в процесі вир-ва, розподілу, обміну і вжитку матеріальних благ. Як самостійна галузь знання **П.е.** виникла наприкінці XVI ст. і введена в ужиток фр. економістом А. Монкрет'єном, що видав у 1615 р. «Трактат політичної економії». Широко використовувалася у XVII–XIX ст., представники якої заклали наукову теорет. і методол. базу дослідження ринкових екон. стосунків. Головна особливість **П.е.** – пропаганда ідей «чистої» теорії, саморегуляції при повному лібералізмі – абсолютному невтручанні д-ви в економіку. Особливу роль у розвитку і формуванні **П.е.** відіграли А. Сміт та Д. Рікардо. Їх заслугою є те, що осн. сусп-ва, його матеріального багатства вони проголосили працю в її сусп.-соц. сутності. Великий внесок у її розвиток як науки вніс К. Маркс (1818-1883), який глибоко і всебічно проаналізував сусп-во, закони його руху і розвитку, показав неминучість еволюції екон. процесів. Його цілісний підхід до вивчення сусп-ва дозволив не лише виявити сутність тогочасного сусп-ва, але й виявити його протиріччя, глибоко дослідити тенденції розвитку, зокрема науки і продуктивних сил, підкреслюючи, що основою руху історії є соц. форма вир-ва, специфіка якої обумовлена виробн. стосунками вартості як соц. форми праці, відповідно виділенню суб'єктів праці. Значний внесок в розвиток **П.е.** у XX ст. вніс Дж. М. Кейнс (1883-1946). Досліджуючи функціональні аспекти закономірностей відтворення, кількісні зв'язки таких показників, як капітальні вкладення і нац. прибуток, інвестиції й зайнятість населення, потреби і заощадження, сукупну к-сть грошей в обігу, рівень цін, зарплати, прибутки і відсоток, Кейнс довів, що безпереймне функціонування сусп. вир-ва можливе лише за умов активної ролі д-ви – держ. регулювання економіки. Це є важливим внеском в **П.е.**, що отримав назву «Кейнсіанської революції». Зараз можна виділити наступні її напрями: неокласичний, посткейнсіанський,

марксистський, соціально-інституційний. Витоки класичного напрямку – англ. класична **П.е.** (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Ст. Мілль) – спирається на сутнісні об'єктивні екон. закони; акцентує увагу на ролі праці; виступає проти теорії межових корисності і продуктивності; визнає іст. швидкоплинний хар-р капіталіст. системи. Наприкінці XIX ст. марксист. напрям представлений в роботах теоретиків радикальної **П.е.**, соціально-інституційної школи та кейнсіанства (К. Маркс, К. Каутський, В. Ленін, Г. Плеханов). В основі неокласичного напрямку (Ж. Б. Сей, А. Маршалл, Ф. Гаєк, Л. Мізес, М. Фрідмен та ін.) знаходяться зовн. форми екон. явищ. Характерні для нього: факторний аналіз, закон рівності сукупного попиту і сукупної пропозиції; теорія межової корисності. Родоначальник цього напрямку – Ж. Б. Сей. Значний внесок до цього напрямку вніс А. Маршалл (1842-1924), який основним пунктом ринкової економіки вважав відношення попиту і пропозиції. Дослідження важливих залежностей екон. стосунків як головних привело А. Маршалла до відмови від поняття «**П.е.**» та заміну його на «економіку». Посткейнсіанський напрям включає положення класичної школи А. Сміта й Д. Рікардо, деякі ідеї К. Маркса, низку положень інституціоналізму. Виходячи з неминучості порушення екон. рівноваги (на відміну від Ж. Б. Сея), посткейнсіанці вважають за необхідне заг.-нац. планування економіки. Велике значення посткейнсіанці надають розподілу нац. прибутку, вважаючи збільшення зарплати сприятливим чинником для розвитку економіки. До подібних сприятливих чинників вони відносять профспілки і законодавство. Соціально-інституційний напрям акцентує свою увагу на ролі соц. ін-тів в економіці. В рамках цього напрямку отримали розвиток теорії: прав власності (Р. Коуз, А. Алчіан); сусп. вибору (Д. Ерроу, Дж. Бьюкенен); теорія агентів, трансакційна теорія орг-цій. У радян. науці **П.е.** розглядалася як база для адміністрування народного госп-ва з метою подальшого скасування товарно-грошових стосунків, на її основі розроблявся плановий хар-р екон. розвитку. Не дивлячись на те, що в ній основне

місце займає економіка ринкових стосунків (англ. *Economics*), предметом якої є протиріччя між безмежністю потреб і обмеженістю ресурсів, **П.е.** й сьогодні приділяється значна увага. Гол. тенденцією подальшого розвитку **П.е.** як науки є інтеграція її напрямів, що додає односторонність наук. знання, створюючи можливість подальшого, ефективнішого дослідження цієї наукою надзвичайно складної реальності. /*О. Лозовицький*/

Політична іммобільність (грец. *політікη* – мистецтво управляти д-вою і лат. *immobilis* – нерухливий) – пасивне, байдуже ставлення до навколишньої політ. реальності, яке притаманне громадянам у різних політ. системах. **П.і.** – це виключення людини з політ. життя, її відчуження від політ. влади, своєрідна негативна різновидність результату політ. соціалізації особи. Серед «іммобільних», негативних форм політ. участі виокремлюються чотири осн. форми: 1) повна виключеність із політ. стосунків, обумовлена низьким рівнем громадян. розвитку; 2) політ. виключеність як результат надмірної бюрократизації самої панівної політ. системи, низьким зворотним зв'язком між цією політ. системою і громадян. сусп-вом в цілому, розчаруванням людей в політ. ін-тах; 3) політ. апатія як форма неприйняття політ. системи, нав'язаної людям ззовні – напр., у результаті програшу війни і завоювання країни ворогом; 4) політ. бойкот як прояв активної ворожості до політ. системи та її ін-тів. **П.і.** виникає через різні причини: люди розчаровуються у політиці, тому що не бачуть істотної різниці між політ. силами та їх програмами; громадяни вважають, що політ. рішення ухвалює еліта, не зважаючи на їх участь у виборах та інших політ. акціях; громадяни не відчувають особистої користі від політики, вважаючи, що вона обслуговує інтереси політ. лідерів та їх оточення. **П.і.** може виражатися у несприйнятті політ. життя, байдужості до політ. процесу, бойкоті виборів, різних політ. акцій. **П.і.** зумовлюється відсутністю збалансованості в механізмах політ. соціалізації на соц., соц.-психол. та міжособовому рівнях, панування відповідного

типу політ. культури чи неприйняття існуючого політ. режиму тощо. Пасивність в політиці зумовлюється низьким рівнем соц., інтелект., психол. розвитку індивіда. Проте політ. пасивність може бути результатом цілком свідомого вибору людини, адже всі форми громад. політ. участі у демокр. д-ві є не обов'язковими. У добре освічених особистостей розвинута схильність до використання різноманітних можливостей щодо участі у політ. житті. У них формуються настанови, що стимулюють участь, зокрема, віра в ефективність своїх дій і відчуття громад. обов'язку. Вони володіють достатніми особистими ресурсами і навичками, які легко перетворюються, в разі потреби, у політ. включеність. **П.і.** є наслідком відчуження індивідів від політ. життя. Політ. відчуження – процес, який характеризується сприйняттям політики, держ. влади як чужих сил, які панують над людиною і пригнічують її. Виникає абсентеїзм – ухилення виборців від участі в голосуванні на політ. виборах, що є небезпечним для розвитку демократії. Гол. причини абсентеїзму: нелегітимність режиму, недовіра до системи, втрата політичних надій, незгода із процедурою та політ. курсом, негативна соц.-психол. атмосфера, що склалася в ході виборчої кампанії тощо. Відмова від участі у виборах може спричинити прихід до влади непрогнозованих політ. сил, схильних до авантюризму, радикальних дій, насилля. Проблема **П.і.** стає дедалі актуальнішою й для країн розвинутої демократії. Демократія зіткнулась із проблемою відчуження влади від народу, що викликає спад політ. активності громадян. Влада стає для них все більш віддаленою і недосяжною. Напр., у проміжку між двома світ. війнами нормальною для Швейц. Конфедерації була участь в голосуванні 70–80% населення, зараз же звичайна участь є нижчою за 40%; навіть у парлам. виборах бере участь не більше половини населення, що має право голосу. Причинами, які призвели до втрати політ. активності, слід назвати: зростання життєвого рівня сусп-ва, яке призвело до втрати зацікавленості у політиці; нестача можливостей істотно впливати на політику, прагнення відмежуватись від неї; втра-

заяви, звернення, програми політ. орг-цій та ін.); 2) *персональний*, призначений для передавання політ. інформації конкретними учасниками політ. подій, лідерами політ. орг-цій та держ. органів, що допускає вираз останніми їх власної думки, своєї позиції, індивідуальних якостей (виступи політика перед аудиторією, у ЗМІ, особисті контакти з людьми); 3) *опосередкований*, коли інформація виходить не від власне політ. структур або політ. і держ. діячів, а від посередників, якими можуть бути ЗМІ, наук.-дослідні та соціол. центри, ін. свідки й інтерпретатори політ. подій; 4) анонімний, позбавлений достовірно відомого джерела інформації, ґрунтований на чутках, котрі поширюються ЗМІ або ін. суб'єктами політики.

Виокремлення досліджень **П.к.** у відносно самостійний напрям на стику соц. та політ. наук (політ. комунікативістика) пов'язане із демократизацією політ. процесів у світі в др. пол. ХХ ст., виникненням і зростанням ролі нових інформ. технологій. Хоча аналіз ролі **П.к.** у житті сусп-ва здійснювався у різні часи такими дослідниками, як Платон, Арістотель, Тома Аквінський, Н. Мак'явеллі, Т. Гоббс, Дж. Мільтон, Дж. Локк, Дж. С. Мілль, М. Вебер, Т. Парсонс та ін., систематичне студювання процесів і явищ **П.к.** розпочато лише у працях Г. Ласвелла, присвячених вивченню феномену пропаганди під час Першої світ. війни. Г. Ласвелл – одним із авторів теорії «магічної кулі», або «підшкірної голки», де йдеться про практично необмежені можливості інформаційно-пропагандистського впливу на масову аудиторію, що в сенсі відбору повідомлень поводить досить пасивно і по суті нагадує пацієнта, чий стан починає змінюватися після отримання дози лікарського препарату у вигляді ін'єкції. Згодом П. Лазарсфельд, Б. Берельсон і Х. Годе запропонували складнішу двоступеневу модель **П.к.**, відповідно до якої вплив масової комунікації на індивіда радше є не прямим, а опосередковується мікрогрупами, де посередниками під час передання інформ. впливу постають лідери громад. думки. Це особи, котрі користуються авторитетом у

своїй мікрогрупі, цікавляться певною проблемою, активно читають газети і слухають радіо, а потім обговорюють прочитане або почуте в своєму оточенні, надаючи фактам чи подіям власного тлумачення. Тобто, політ. ідеї часто передаються від ЗМІ до лідерів громад. думки, а від них – до менш активних верств населення. **П.к.** досліджували також ідеологи інформ. та постіндустріального сусп-ва Д. Белл, Р. Дарендорф, М. Кастельс, І. Масуда, Е. Тоффлер, Ф. Вебстер, представники комунікативної (К.-О. Апель, Ю. Габермас) та системної (Н. Луман) теорій, котрі обґрунтували процес інтенсивного розвитку комунікаційних технологій і зрослої ролі **П.к.** у житті сусп-ва. В останні роки розвідки **П.к.** пов'язані з аналізом наслідків формування глобал. інформ. простору, посиленням медіакратичних тенденцій, що актуалізують питання нерівності доступу до інформ. ресурсів, наслідком чого є серйозна небезпека концентрації управління інформ. потоками, маніпуляції ними у політ. цілях. /О. Висоцька/

Політична корупція (грец. *πολιτική* – мистецтво управління д-вою, лат. *corruptio* – псування, підкуп; англ. термін – *political corruption*) – поведінка держ. посадовців, яка відхиляється від повноважень і обов'язків, які передбачені займаною посадою, що шкодить інтересам д-ви та сусп-ва задля досягнення особистої вигоди або переваг матеріального та/або нематеріального хар-ру для певної групи осіб, напр., політ. партії. Інколи це визначення доповнюють також політ. мотивацією дій корупціонера. **П.к.** має місце, коли держ. посадовець втягнутий у корупційну дію, тобто існує таємна домовленість між ним і приватною особою про нелегальну діяльність. За умов, коли більшість населення країни не засуджує **П.к.** або ставиться до неї лояльно, – як до пережитку минулого, вона вкорінюється у політ. культурі та політ. системі цієї д-ви. Зазвичай, відхилення між держ. і приватним розумінням правомірної поведінки держ. посадовців є важливим чинником сприяння або опору **П.к.** у сусп-ві.

П.к. є відносно новим явищем у політ. на-уці. У світовій – термін став широковживаним після Вотергейтського скандалу (1972–1974), коли вперше був використаний амер. мас-медіа. Скандал за участю президента Р. Нік-сона спричинив сплеск обурення урядовою (держ.) корупцією у США. Підґрунтям для цього стали протести 1960-х рр. у США проти держ. влади та політики традиційного стилю, гучні скандали, як рушії антикорупційної б-би з їх неоднозначним впливом на амер. політику. Позитивним наслідком Вотергейтського скан-далу вважається зміцнення демократії, нац. уряду, винесення на порядок денний про-блеми **П.к.** під час виборчих кампаній; водно-час, є і негативні наслідки, а саме, формуван-ня т. зв. політики «відплати», коли життя кож-ного президента США піддається детальному вивченню. Офіційне визначення корупції, у т.ч. й політичної, міститься у документах 34-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (17 грудня 1979 р.): «корупція – це виконання посадовою особою яких-небудь (*авт.* корупційних) дій або бездіяльність під час здійснення посадо-вих обов'язків, – як результат вимагання чи одержання подарунків, обіцянок чи стимулів, та їх незаконного отримання кожного разу, коли має місце ця (*авт.* корупційна) дія або бездіяльність». Через складність ідентифіка-ції явища **П.к.** є багато дефініцій, наук. дис-кусії щодо яких тривають і досі. В амер. політ. науці традиційно визначення **П.к.** поділяють-ся на три групи: 1) наголошується на провід-ній ролі держ. служби у процесі корумпуван-ня, порушенні норм особами, що перебувають на держ. посадах. У межах цього напрямку **П.к.** частково прив'язується до акту взяття ха-бара, є загальним терміном, який охоплює не-правомірне використання влади як результат зосередження на власній вигоді, що має бути виражена у грошовому еквіваленті (Д. Бей-лей, Дж. Мирдал і Дж. Най, Д. Ловенштейн, М. Джонсон та ін.); 2) у межах теорії ринку корумпований держ. службовець сприймає своє місце роботи як бізнес, дохід від якого він буде шукати можливість максимізувати. Розмір цього прибутку залежить від ситуації

на ринку і його здібностей знайти шляхи для зростання прибутку на кривій держ. попиту (В. Клаверен, Н. Леффа); 3) відхилення чи на-ближення до «держ. інтересу», на думку окре-мих дослідників, напр., К. Фрідеріха, Д. Ло-венштейна, А. Рогова та Г. Ласвелла, є необ-хідним для розуміння суті концепту **П.к.** Зо-крема, дії, які здійснюються для задоволення бажань високопосадовців можуть суперечити держ. інтересу без самостійного впливу на державну політику. Концепція держ. інтересу піддавалась широкій інтерпретації, оскільки визнання чи невизнання політики корумпова-ною є проблематичним.

Для розуміння **П.к.** було виокремлено три загальних рівні: *особистісний рівень*, який представляє тип людей, що корумпують і зна-ходяться на держ. виборних посадах; *інсти-туційний рівень*, на якому аналізують при-чини у дефектах або відхиленнях у функціо-нуванні законів або ін-тів; *системний рівень* політ. корупції, коли корупція зростає за умов виникнення проблем у фундаментальних від-носинах д-ви та сусп-ва.

П.к. не можна сприймати лише як нега-тивне явище. Не виключено, що з діяльності держ. діячів, залучених у корупцію заради власної вигоди, сусп-во отримує вигоду, особ-ливо це простежується під час перехідних пе-ріодів розвитку сусп-ва (Н. Лефф, А. Шайо). Радян. політ. наука явище **П.к.** розглядала найчастіше у його проявах та формах, таких як підкуп та хабарництво високопосадовців, на чому наголошувалося особливо у контексті бурж. сусп-ва. Вивчення **П.к.** у вітчизн. політ. науці починається з кінця 1990-х рр. (В. Жу-равський, М. Михальченко, О. Михальченко, М. Мельник, Є. Невмержицький, А. Сафонен-ко, А. Кудряченко та ін.)

Типологізуючи **П.к.**, виокремлюють її типи: системний та систематичний; інститу-ційний; редистрибутивний та екстрактивний; гранд (вищих щаблів влади) та петі (нижчих щаблів влади); індивідуальний та колект.; кризовий; використання патронажних машин; ринковий; централізований та децентралізо-ваний; передбачуваний та випадковий тощо.

Відомі такі форми **П.к.**: хабарництво, фаворитизм, шахрайство, розтрата, непотизм, кронізм, клієнтизм, підкуп, клептократія тощо. /Г. Кохан/

Політична культура – типова, інтегральна характеристика індивід. чи колект. соц. суб'єкта та соц. ін-тів, сусп-ва в цілому, що фіксує рівень розвитку їх політ. свідомості, політ. діяльності та поведінки. Від **П.к.** людей вирішальною мірою залежать хар-р і напрями політ., стабільність і демократизм політ. системи сусп-ва, чим багато в чому вимірюється її зрілість: чим вища **П.к.**, тим вужчою є сфера політ. контркультури, яка суперечить домінуючим позитивним політ. і демокр. цінностям і виконує дестабілізуючу роль. Термін **П.к.** увів у наук. обіг нім. філософом епохи Проросвітництва Й.-Г. Гердером (1744-1803), але систематично його почали використовувати у 1950-х рр. Амер. політологи Г. Алмонд і С. Верба визначають **П.к.** як сукупність психол. орієнтацій людей стосовно політ. об'єктів, як знання, почуття та оцінки політ. явищ, тим самим розкриваючи суб'єктивні риси **П.к.** Англ. дослідники А. Кардінер, С. Байт акцентують увагу на об'єктивному аспекті **П.к.**, включаючи до неї політ. діяльність і поведінку. **П.к.** є складовою духовної культури особи і сусп-ва в цілому, тісно поєднана з ін. видами духовної культури – моральною, правовою, управлінською тощо. **П.к.** значною мірою обумовлює ступінь цивілізованості політ. життя сусп-ва. Різновидом **П.к.** є громадян. культура як вищий щабель **П.к.**, передбачає, що суб'єкти політ. процесу в своїй діяльності керуються насамперед інтересами всього сусп-ва, підпорядковують їм свої приватні, корпоративні цілі. Дії цих суб'єктів спрямовані на дотримання громадян. консенсусу і здійснюються в межах правової д-ви. **П.к.** громадян. сусп-ва характеризується єдністю громадян. прав і обов'язків та пріоритетом прав і свобод людини в д-ві.

Осн. складовими **П.к.** є рівень політ. свідомості, політ. діяльності та поведінки соц. суб'єктів. Політ. свідомість визначається як

опосередковане відображення політ. життя, формування, розвиток, задоволення інтересів та потреб політ. суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини. У політ. свідомості виділяють мотиваційний (до якого включають політ. потреби та інтереси, політ. цілі та цінності, психол. установки та ідеолог. настанови, політ. переконання, які в сукупності спонукають людей до певної політ. поведінки) та пізнавальний (який охоплює політ. поінформованість, політ. знання, теорії, уявлення, політ. ідеологію носіїв політ. свідомості) блоки елементів.

П.к. виконує такі соц. ф-ції: *виховна*, яка полягає в підвищенні політ. свідомості й нац. самосвідомості через безпосередню участь громадян в управлінні, політ. житті, зростанні їх поінформованості й компетентності, освіченості; *регулююча*, яка покликана забезпечувати вплив громадян на політ. процес, насамперед через участь у контролі за роботою органів влади й управління, а також за допомогою існуючих норм, традицій, ідеалів тощо; *захисна*, яка полягає в охороні політ. цінностей, що відповідають вимогам соц. прогресу, демократії, гуманізму; *прогностична*, яка сприяє передбаченню можливих варіантів поведінки суб'єктів політики за певних ситуацій, у перебігу політ. подій; *комунікативна*, яка забезпечує ідейно-політ. зв'язок громадянина з політ. системою, ін. членами сусп-ва.

Г. Алмонд і С. Верба виділяють такі типи **П.к.**: *парафіяльна* культура, яка притаманна сусп-ву з несформованою політ. системою, де відсутні спеціалізовані політ. ролі та інтерес громадян до політики, а їх політ. орієнтації невіддільні від реліг. і соц. уявлень; *підданська* культура, якій притаманне здебільшого пасивне ставлення осіб до політ. системи; *активістська* культура, яка вирізняється чіткою орієнтацією індивідів на активну роль у політ. системі, незалежно від позитивного чи негативного ставлення до її елементів або системи загалом.

Польс. політолог Є. Вятр виділяє *традиційний* тип **П.к.**, яка притаманна докапіталіс-

тичним формаціям і володіє такими рисами: визнання святості влади, регулювання прав і взаємин підданого та влади на основі традиц. норм; непорушність політ. системи, її усталених норм (основними її видами є плеємінна, теократична, деспотична; другорядними – патриціанська, дворянська); *бурж.-демокр.* тип **П.к.** притаманний капіталізму (осн. її видами є *консервативно-ліберальна*, яка визнає гол. цінностями громад. права і свободи, традиції, але часто заперечує радикально-реформаторські зміни, і *ліберально-демокр.* культура, в рамках якої визнання бурж.-демокр. цінностей і взірців супроводжується більшою лібералізацією та очікуванням соц. реформ; другорядними – *автократична*, яка представлена у формі авторитарної чи тоталітарної **П.к.**); *соціалістичний демократизм* – осн. тип **П.к.**, властивий соціаліст. сусп-ву, другорядна – реліктова автократична культура.

У **П.к.**, як правило, внутр. політ. цінності, настанови – неоднорідні, тому ця неоднорідність позначається терміном «політ. субкультура», під якою розуміють сукупність особливостей **П.к.** певної соц. групи, які відрізняють цю **П.к.** від культури ін. групи людей. Групові особливості зумовлені відмінностями в соц. становищі людей, освітніми, статевими, віковими, етнічними, релігійними та ін. чинниками, що дає підстави для тверджень про субкультуру жінок, робітників, підприємців, селян, молоді тощо. Напр., для молодіжної субкультури притаманні гострота сприйняття політ. подій, емоційність, нерідко недостатня зваженість оцінок, тяжіння до нового, а подекуди бунтарство й апатія. Одночасно складовою політ. субкультури соц. групи є найтипівіші риси **П.к.** сусп-ва. Наявність у сусп-ві полярних політ. субкультур, їх велика розбіжність породжують фрагментарну **П.к.**, яка спричиняє нестабільність у сусп-ві, неповагу до загальнолюдських, загальнонаціональних цінностей, інтересів та ідеалів та ін., що стримує прогресивні зрушення в сусп-ві. /В. Кривошеїн/

Політична мова – сукупність вербальних структур, які використовуються у сфері політики і здійснюють вплив на політ. свідомість

індивідів. Проблеми та особливості **П.м.** досліджуються переважно в зах. політ. науці. Серед відомих заруб. дослідників різних аспектів **П.м.** можна назвати Н. Ферклафа, Дж. Вілсона, М. Гейза, Р. Дентона, Дж. Вудворда, М. Шапіро, М. Еделмана, П. Коркорана. Особл. значення зах. науковці надають дослідженню комунікат. здібностей, вербальної поведінки особи та аналізу мови політ. діячів. При трактуванні **П.м.** виділяють вузьке й широке її розуміння. У вузькому розумінні під **П.м.** розуміють мову публ. виступів політиків, промови, звернення, присяги і под.

Особливим видом **П.м.** є парлам. мова або т. зв. «мова парлам. дебатів». Сюди входить і мова політ. пропаганди та політ. реклами як в усній, так і в письм. формі. Специф. видом **П.м.** є мова політ. документів (договорів, угод, законів). Застосування **П.м.** у публ. сфері поширилося завдяки впливовій ролі мас-медіа, розвитку комунікат. технологій, поширенню процесу глобалізації та процесу комерціалізації політ. комунікації. Тому до проявів **П.м.** також відноситься мова передач ЗМІ та Інтернету на політ. теми, блоків політ. новин на радіо та телебаченні, рубрик, які відводяться політ. подіям у пресі, статей на політ. теми і т.п. У цьому аспекті **П.м.** накладається на поняття мовлення, тобто процес говоріння, діяльність говоріння, втілення, реалізація мови, яка виявляє себе у процесах говоріння і тим самим виконує своє комунікат. призначення. В політ. сфері мова використовується не тільки як інструмент формування і висловлення думок, засіб комунікації, а і як засіб впливу на індивід. та громад. свідомість.

За іншим підходом **П.м.** трактується досить широко: до неї відносяться всі мовні висловлювання, у яких ідеться про політику та які продукуються з позицій влади, будь-які тексти, присвячені політ. життю. У межах поняття **П.м.** В. Бергедорф виділяє мову законодавства, адмін.-правову, мову управління, мову переговорів, мову політ. виховання, мову політ. пропаганди. М. Еделман, встановивши взаємозалежність між стиліст. структурами **П.м.** та її політ. метою, виокремив такі різновиди **П.м.**: 1) мову умовлянь; 2) мову закону;

3) адмін. мову; 4) мову угод. Таким чином, цілком закономірно порушується питання політ. стилістики. На лексичн. рівні це виявляється у використанні кліше, штампів, стійких сполучень слів, синтакс. конструкцій з прямим порядком слів.

Характерною особливістю суч. **П.м.** є використання мовних одиниць не тільки для повідомлення інформації, а й приховування її, тобто застосування маніпулят. технологій на різних рівнях мови. Це може бути спеціальна інтонація, порушення правил узгодження часів, спеціально підібрана лексика, розрахована на конкретного адресата (прийом «говорити мовою слухача», бути своїм) тощо. Крім того, для створення емоц.-експресивн. фону у **П.м.** активно використовуються неологізми, евфемізми, слова іншомовн. походження, метафори та ідіомат. вислови. Неологізми та слова іншомовн. походження можуть наповнюватися зручними і потрібними рац. та емоц. смислом. Політ. евфемізми допомагають змінити сприйняття аудиторією тих фактів і подій, які можуть викликати антипатію. Політ. метафора має найбільший вплив на політ. свідомість і може відвертати увагу адресата від слабких місць у системі аргументації. Загалом політ. лексика має тенденцію поповнюватися лексико-грамат. інноваціями. К.С. Серажим вказує на такі властивості мови, які використовують у **П.м.** для свідомого впливу на адресата: 1) рухливість семант. структури слова; 2) складність відмежування конотації від прямих денотат. значень; 3) варіативність денотат. та конотат. значень одних і тих самих мовних знаків під впливом соц. чинників; 4) багатоконтактність лексичн. і прагмат. значення; 4) існування пізнавального та комунікативного, об'єктивного та суб'єктивного в значенні; 5) синонім. й асоціат. зв'язки слів; 6) модальність висловлювання; 7) оцінність семантики. До грамат. особливостей **П.м.** належить активне використання особ. займенників *ми, наш, наш* для створення відчуття спільноти; вживання займенника *я* демонструє формування комунікат. іміджу сильної особистості. На синтакс. рівні перевага надається простим реченням. Неповні речення наповнюються

асоціат. елементами, що сприяє експресивності. Питальні речення можуть вживатися як ритор. запитання, або політик сам відповідає з позиції адресата. Підвищують експресію, створюють особливий ритм і динаміку фрази чи смислового фрагменту паралел. конструкції, повтори, партійно марковані ключові слова та слова-гасла. Дуже продукт. є прийом використання комічних елементів. З точки зору потенціалу маніпулятивності словосполучення **П.м.** саме може набувати фразеолог. властивостей. /Н. Шевчук/

Політична наука – сусп. наука, яка вивчає тенденції і закономірності розвитку, функціонування та структуру політ. життя сусп-ва, які відображають реальний процес включення соц. суб'єктів у діяльність щодо реалізації політ. влади і політ. інтересів. Стосовно **П.н.** в заруб. та вітчизн. л-рі часто вживаються терміни «політологія», «наука про політику», «політ. соціологія», що відображають традиції та особливості нац. політол. шкіл. Відомі різні визначення предмету **П.н.** Часто в них фіксується увага на окремих сторонах, ф-ціях політ. процесів, компонентах політ. життя (політ. система, влада, демократія та ін.). Так, низка заруб. учених визначає політологію як науку «про авторитетну, легітимізовану, консенсусну владу», тобто владу, що має підтримку сусп-ва, сприймається ним як обов'язкова, хоч і спирається на примус. Такий підхід дещо звужує предметне поле **П.н.** Її також визначають як науку про систему закономірних взаємозв'язків соц. об'єктів щодо політ. влади, б-би за політ. владу, науку про сутність, форми і методи політ. владарювання, як науку про політ. культуру тощо.

Як відомо, системоутворюючим чинником будь-якої науки виступають її закони і закономірності. Прихильники системного підходу щодо визначення предметного поля політології вважають, що метою цієї науки є дослідження тенденцій і законів, структури, функціонування і розвитку політ. життя соц. спільнот, включення їх у діяльність по реалізації політ. влади та політ. інтересів. Предметом **П.н.** є система знань про закономірності

політ. життя в усіх його проявах, його зміст, структуру і ф-ції, місце і роль політ. системи в його розвитку та функціонуванні, у здійсненні політ. влади. **П.н.** – це рац. відображення політ. життя сусп-ва. Це система знань про цілі, завдання, закономірності, рушійні сили і зміст політ. процесів, діяльність людей, партій і громад. об'єднань, д-в у сфері політ. відносин. Вичленити закони політ. життя сусп-ва не просто. Вони виявляють себе як тенденції, реалізуються тільки у діяльності значної к-сті людей, залежать від багатьох чинників.

Структура **П.н.** – збірне поняття цілісної системи теорій, які освоюють політ. дійсність. Сюди входять історія і теорія політики, теорія політ. систем, механізмів функціонування політ. влади, різних компонентів, які становлять політ. систему, політ. свідомості і поведінки. Невід'ємною частиною **П.н.** є дослідження заг. проблем світової політики, механізмів її функціонування. Складність предмета **П.н.** обумовлює і складність побудови наук. знання. **П.н.** характеризують багаторівнева структура орг-ції її знань, яка включає *загальну теорію і історію політики*, яка виробляє теор. і методол. основи **П.н.**, *теорії середнього рівня* (політ. географія, політ. психологія, політ. історія, політ. антропологія, політ. семантика, політ. етнологія, політ. соціологія, порівн. політологія тощо) і *прикладні політ. дослідження*, які забезпечують вирішення типових проблем у поточному політ. процесі.

Слід відрізнити власне **П.н.** від політології як навч. дисципліни. **П.н.** охоплює всю сукупність знань із цього предмета, а навч. дисципліна відбиває частину загальнотеор. й прикладного матеріалу. Політ. науці властиві різноманітні ф-ції. *Теоретико-пізнавальна* ф-ція це вивчення, систематизація, пояснення, аналіз, узагальнення й оцінка політ. явищ, процесів, певних тенденцій сусп.-політ. життя, а так із самопізнанням самої політ. науки. *Методологічна* ф-ція політології охоплює засоби, методи й принципи теорет. дослідження політики і практич. реалізації надбаних знань. Через *світоглядну* ф-цію утверджуються цінності, ідеали, норми цивілізованої поведінки, політ. культури соціальних суб'єктів, що спри-

є досягненню певного консенсусу в сусп-ві, оптимальному функціонуванню політ. ін-тів. *Прикладна* ф-ція забезпечує вироблення практич. рекомендацій щодо шляхів, механізмів реалізації політ. знань, раціональної орг-ції політ. процесів. Ця ф-ція забезпечує вивчення і врахування ефективності політ. рішень, стану політ. думки, ставлення громадськості до політ. структур, ін-тів і норм. *Прогностична* ф-ція полягає у передбаченні шляхів розвитку політ. процесів, різних варіантів політ. поведінки.

Отже, **П.н.** дає теорет. обґрунтування політ. процесів та ін-тів, аналізує й оцінює стан політ. життя сусп-ва, сприяє утвердженню цінностей, ідеалів, норм цивілізованої політ. поведінки, громадян. і політ. культури соц. суб'єктів. Ця наука включає в себе систему знань, що охоплюють існуючий політ. порядок, де домінують константні величини і політ. процеси, де домінують перемінні величини. Завданням політології є також прогноз, вияв тенденцій і варіантів як розвитку, так і функціонування сусп.-політ. систем. Нарешті **П.н.** забезпечує розробку практич. рекомендацій щодо шляхів, механізмів реалізації політ. знань, щодо раціональної орг-ції політ. процесів та ін-тів, розробки політ. технологій, оптимальних моделей управління сусп-вом, розв'язування соц.-політ. конфліктів, обопільного врахування суперечливих інтересів, домагань соц. суб'єктів.

Політологія виконує також ф-цію політ. соціалізації, формування культури спілкування між громадянами, політ. орг-ціями, етносами, особами і д-вами, між країнами, поваги до прав людини та законів д-ви. Вивчення **П.н.** повинно сприяти подоланню стереотипних уявлень про те, що політика – це переважно б-ба, протистояння, конфронтація. Адже політика – це також засіб інтегрування соц. суб'єктів, досягнення громадян. миру, соц. і міжетн. злагоди, консенсусу. Таке розуміння політики завжди було притаманне прогресивній політ. думці в Україні. У сфері **П.н.** існує система наук. шкіл і напрямів, міжнар. і нац. політол. орг-ції (Міжнар. Асоціація політ.

наук, Укр. Акад. політ. наук, Укр. Асоц. політологів тощо).

На поч. 90-х рр. ХХ ст. в Україні разом із утвердженням нац. незалежності було започатковано процес формування **П.н.** і освіти – наук.-навч. комплексу, що передбачає вироблення й засвоєння на рівні всього соціуму, соц. груп та окремих індивідів систематизованих знань про політику і навиків участі у політ. житті. У рамках вітчизн. наук. простору сформувалися осн. напрями **П.н.**, спрямовані на осмислення політ. життя і з'ясування тенденцій сусп.-політ. розвитку. До таких напрямів відносяться: відродження історії світ. і укр. політ. думки; розвиток теорії політ. науки і філософії політики; з'ясування механізмів функціонування влади і політ. системи сусп.-ва; дослідження проблематики державотворення і демократизації сусп.-ва; вивчення динаміки трансформаційних процесів і модернізації сусп.-ва; осмислення процесів становлення інфраструктури і ціннісної основи громадян. сусп.-ва; усвідомлення соц. впливу і нац. особливостей політ. свідомості та культури; визначення тенденцій міжнар. політики і хар-ру суч. цивілізаційного розвитку; формування на вітчизн. ґрунті субдисциплін політ. науки (етнополітології, порівн. політології, політ. конфліктології, політ. історії, партології та ін.); виокремлення, наповнення змістом і практ. апробація осн. сегментів прикладної політології.

Суч. етап розвитку **П.н.** в Україні можна характеризувати як період стабільності, оскільки **П.н.** в Україні поступово посідає належне місце в системі суспільствознавства, дедалі помітніше впливає на реальні політ. процеси, становлення демокр. державності. До очевидних досягнень політології в Україні слід віднести її інституціалізацію – норм.-прав. оформлення, визначення предметної специфіки й методології, утворення структур управління і стійких каналів комунікації. Зі значними проблемами, особливо у першій пол. 90-х рр. ХХ ст., але все ж таки відбулося включення політології в існуючу інфраструктуру наук. знання. Поряд із цим створені офіц. інстанції з впровадження нової науки й

реалізації її здобутків у навч. процесі. Йдеться про кафедри, ф-ти, наук. відділи, вчені ради. Створені спеціалізовані вчені ради з присвоєння наук. ступенів у галузі **П.н.** Розробкою теоретико-методол. та практ. проблем **П.н.** безпосередньо займаються в Україні Ін-т політ. і етнонаціон. досліджень ім. І.Ф. Кураса, Ін-т д-ви і права НАН України ім. В.М. Корецького, Нац. ін-т стратег. досліджень та ін. /*О. Бабкіна*/

Політична наука Великої Британії традиційно пов'язана з іменами Т. Гоббса, Дж. Локка, І. Бентама, Г. Спенсера. Їх ідеї стали вихідним пунктом багатьох суч. досліджень, але сьогодні вони позначені певним провінціалізмом у тому розумінні, що основою досліджень учених Великої Британії, як правило, стають концепції їх колег із США. На поч. ХХ ст. домінували два напрями дослідження політ. поведінки людини – соціол. та екон. Перші вважали поведінку особи результатом впливу культ. традиції, система цінностей якої підпорядковує поведінку людини, а другі – розглядали політику як сферу раціональної діяльності людей із незмінними цілями, суть яких полягає в тому, щоб діставати максимальну користь. Після Другої світ. війни соціол. напрям став теорет. основою консерватизму, а подальшому розвитку екон. підходу сприяли успіхи формальних методів аналізу. Перевага емпіричного підходу в межах цих напрямів була зумовлена потребами політ. практики та впливом амер. досвіду. Разом з цим, Ф. Рідлі та Дж. Лайвлі висловили думку, що природа існуючих ін-тів, відображена в законодавстві, найбільшою мірою впливає на політ. поведінку, а не навпаки, як вважають біхевіористи. Однією з найважливіших у **П.н.** **В. Б.** є проблема влади, що охоплює поняття, природу й авторитет впливу влади. Б. Баррі виділяє екон. тип влади, який здійснюється шляхом погроз та обіцянок, а П. Данліві (слідом за Р. Далем) кваліфікує владу як можливість *A* примусити *B* зробити те, що *B* не робив би без примусу. Водночас, Б. Барнс пише, що особа має владу тією мірою, якою існуючі порядки піддаються її керівництву. Володіння владою – це

володіння правом свободи дій; здобути владу – здобути таке право; втратити владу – втратити це право. Традиційно питання про владу пов'язується з аналізом понять д-ви й суверенітету. Так, У. Різ виділяє три гол. значення терміна «д-ва»: по-перше, – «політ. організоване й територіальне обмежене сусп-во»; по-друге, – «сусп-во, організоване політичне відповідно до моральних ідеалів»; по-третє – «уряд як установа, інституція». Дж. Філд виділяє таку ознаку д-ви, як володіння верховною владою на даній території. У такий спосіб він пов'язує поняття д-ви з поняттям суверенітету. Тривалий час домінувала теорія необмеженого суверенітету Т. Гоббса, але Г. Ласкі довів, що д-ва є лише однією з багатьох форм регулювання поведінки людини. Цю ідею підтримали С. Баркер, Дж. Лукас, а також Дж. Філд, який вважав, що теорія необмеженого суверенітету в демокр. сусп-вах нездійсненна, оскільки владу д-ви обмежує влада громад. асоціацій – партій, профспілок, церкви, а також міжнар. орг-цій.

Важливе місце у **П.н. В. Б.** займає проблема класифікації політ. режимів яка розглядалася в контексті дискусії про майбутнє демокр. системи. С. Баркер підкреслював, що розмежування між д-вою й сусп-вом є основою демократії, а Дж. Паррі писав наприкінці 60-х рр. ХХ ст., що різниця між демокр. й тоталітаризмом полягає в більшій незалежності партій, об'єднань, груп тиску та впливу. Найзначнішою спробою осмислення проблеми співвідношення демокр. й тоталітаризму є концепція «відкритого» сусп-ва, яку тривалий час розробляв К. Поппер. На його думку, зах. демократія, атрибутами якої є сфера індивід. рішень – перехідна форма на шляху до «відкритого» сусп-ва. Водночас це може призвести до відродження «закритого» сусп-ва, яке характеризується тотальною безвідповідальністю індивідів, тиранією сильної особи, яка контролює інтереси й політ. переконання. Різниця між демократією й тиранією полягає в тому, що ін-ти першої забезпечують зміну уряду мирним шляхом, а другої – шляхом насильства. Проблеми демократії й тиранії приділяє значну увагу М. Оукшотт, стверджуючи,

що в чистому вигляді немає ні демократії, а ні тиранії. Але, на думку І. Берліна, демократію характеризує «негативний» ідеал політ. свободи, коли ніхто не заважає людині, яка може й хоче діяти. Авторитаризмові притаманна «позитивна» свобода. Вона декларує право людини на самоврядування й самовизначення. Гол. завданням політ. режиму Б. Крік та Г. Іонеску вбачали у розв'язанні суперечності між необхідністю порядку й різноманітністю інтересів членів сусп-ва. Автократія намагається розв'язати її шляхом підтримання однієї групи інтересів, пригнічуючи при цьому ін. сили сусп-ва, жадає пасивної покори громадян, її офіц. доктрина – релігійна чи націоналістична ідеологія. Соц. структура вирізняється наявністю класів і каст, елітних груп закритого типу та переважає «середній» клас, швидко йде вирівнювання відмінностей. За тоталітарного режиму від громадян вимагається масова участь у держ. справах. Офіц. доктрина – революційна ідеологія, яка претендує на науковість. З функціонуванням демократії тісно пов'язана проблема партисипації – особистої участі людини у прийнятті рішень і контролі за їх виконанням, але консерватори зводять її до участі в голосуванні та шукають відповідь на питання, як пов'язати деякі ознаки демократії з фактом існування еліт. Т. Ботомор вважає, що наявність еліт не суперечить демокр. політ. режиму, але ступінь їх відкритості є показником демокр. сусп-ва. Натомість, Т. Тенкер пише, що політ. еліта постійно конкурує з локальними, груповими які є осн. носіями протесту і тому, «верховна» політ. еліта змушена шукати з ними спільної мови.

Велике значення мають дослідження виборчих кампаній та стратегій політ. партій. На думку Р. Роуза, партія – це дуже складна орг-ція до якої входять парлам. фракція, гол. штаб, окружні відділення. Дуже часто вона об'єднує людей, які знаходять спільну мову лише щодо деяких політ. заходів. Найважливіші ф-ції партії зосереджені навколо формування уряду. Теорію виборів як сфери екон. конкуренції партій розробив проф. Д. Робертсон. Гол. її ідея, перейнята ним у Е. Даунса – порівняння суперництва партій на виборах

з ринковою конкуренцією. Ідеальний тип конкуруючої партії має бути позбавлений ідеолог. забобонів. Мета партії – не зміна існуючих соц. умов, а прагматичне здійснення політ. у межах цих умов. Однак ідеологія є важливим аспектом виборчої стратегії, невід’ємною частиною культ. кожної людини. У виборчому процесі, на думку У. Маккензі, посилення груп тиску веде до зниження ролі парт. програм. Групи тиску можна розрізняти за типом органів, на які вони впливають, а також за внутр. структурою. Е. Берг оцінює діяльність груп тиску як канал для ознайомлення «верхів» із громад. думкою, але активізація і зростання впливу груп тиску містять у собі загрозу для демократії.

Багато досліджень присвячено проблемі зростання політ. апатії (І. Бадж, Т. Тепмен, Ф. Грінстайн, В. Хермен), підкреслюючи, що рівні можливості впливу громадян на політ. рішення – важлива умова існування демократії, тому рекомендують ретельніше дбати про політ. виховання. Велику увагу вони приділяють вивченню впливу ЗМІ на формування громад. думки (Д. Батлер, Д. Стоунс, Дж. Блаймлер, Д. Макквейл, М. Харрісон). /О. Лозовицький/

Політична наука США – безумовний лідер серед політол. шкіл світу. Вона виникла на межі XVIII-XIX ст. як політ. ідеологія й перебувала під великим впливом європ. соц.-політ. думки, збагачуючись її досягненнями у держ.-прав. сфері. Великого поширення у США набули ідеї Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск’є, але вже з кін. XIX ст. розпочинається процес конституціювання власне амер. політ. науки як самостійної. За цей час **П.н. США** перетворилася на глобал. науку, яка досліджує величезний комплекс суспільствознавчих проблем на різних рівнях – від окремої людини до д-ви. Знання про сусп.-во безперервно нарощуються, передаються від одного покоління вчених до ін. Величезний внесок зробили: Ч. Мерріам, У. Монро, Г. Ласвелл, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Даль, У. Ростоу, Дж. Ла Паломбара. Характерна риса **П.н. США** – відсутність домінуючого напрямку чи підходу, відносна сталість не методів,

а напрямів досліджень таких як біхевіоризм. У центрі уваги постійно перебувають плюралізм та елітизм, групи, які беруть участь у політ. процесах, питання демократії. Дискусія між прихильниками теорії плюралістичної демократії та їх опонентами – прихильниками теорії еліт – триває вже здавна й визначає елітизм, як підхід у розумінні політ. й іст., коли вважається, що сусп.-во завжди перебуває під пануванням меншості, яка приймає головні рішення й концентрує владу. Іноді в дискусіях термін «елітистський» застосовується ширше як негативний для характеристики такої політики, що сприяє меншості й виключає широкі верстви населення. Водночас, плюралісти стверджують, що суч. сусп.-ва позначені множинністю інтересів сил, які змагаються між собою за владу. Плюралізм, передбачає таку політ. орг-цію сусп.-ва, яка стоїть на заваді захопленню влади олігархією чи елітою, але класична теорія еліт, яку розробили В. Парето й Г. Моска, придатна лише для тоталітарної системи. Тому це змагання є лише специф. формою конкуренції між елітами. Виходячи з цього, були розроблені теорії «демокр. елітизму» (П. Бахрах) та «елітарної демократії» (Дж. Уокер) – плюралістичної еліти, для якої не є суттєвими належність до того чи ін. стану, привілеї та ін. ознаки. Інтерес до проблеми співвідношення плюралізму й еліт, який дещо знизився в 70-ті рр. XX ст., знову почав зростати на поч. 80-х рр. XX ст. завдяки виступам «неоконсервативістів». Вони підтримували ідею демокр. елітизму щодо обмеженості соц. простору, що ґрунтується на недовірі до громадянина, який не є політ. особою, оскільки його головні інтереси знаходяться поза сферою політики. Тому втручання має вестись до підриву основ політ. системи і колізій (С. Гантінгтон). Політика потребує поміркованості, вона не терпить екстремізму, а стабільна політика, без ексцесів, оберігає свободу всіх громадян, навіть тих, хто залишається за межами системи. Серед прихильників плюралізму чимало тих, хто захищає принципи групової теорії політики яка є одним із гол. елементів політ. аналізу. Її започаткував А. Бенглі, що характеризував групу як частину сусп.-ва, яка не

є фізичною масою, відірваною від ін. людей і є собою масою діяльності, що не виключає участі людей, зайнятих у ній та ін. подібних формах. Виходячи з цього політ. система розглядається як сплетіння груп індивідів, котрі намагаються досягти певних благ засобами конфлікту, встановленню згоди і консенсусу в сусп-ві. Так, С. Елдерсвелд гадає, що політ. процес буде менш конфліктним, якщо групи інтересів сприймуть інтегративні ф-ції, які звичайно належать партіям, а Р. Престус підкреслює важливість груп як сполучної ланки між приватними інтересами.

На поч. 70-х рр. ХХ ст. Р. Даль висунув теорію поліархії, за якою термін «демократія» придатний лише для характеристики ідеального стану подій. Реальні системи, що наближаються до цього стану – поліархії. Теорія поліархії виступає повною альтернативою як для елітистських концепцій, так і для теорій управління більшістю. Поліархія відрізняється від гегемоністського управління еліт числом можливостей, доступних опозиції для заперечування поведінки уряду, числом відкритих конфліктів між політ. лідерами, відкритим змаганням на підтримку претендентів на лідерство, особливо шляхом голосування, періодичним проведенням місцевих і нац. виборів за участю різних політ. партій. Ще на поч. ХХ ст. Ф. Гіддінгс підкреслював важливість дослідження виборів для становлення **П.н. США**, а у 20-х рр. ХХ ст. акцент було зроблено на аналізі результатів опитувань громад. думки. Вагомим внеском у їх дослідження стали роботи П. Лазарсфельда і Б. Берельсона, які запропонували використовувати техніку «панельних опитувань» для з'ясування механізму формування поведінки виборців, зробили висновок про важливість взаємовпливу виборців, а також про вплив на них зовн. чинників. Роботи групи Лазарсфельда-Берельсона багато в чому зумовили діяльність Мічиганської групи дослідників на чолі з А. Кемпбелом. Від аналізу індивідуального виборця вони перейшли до вивчення виборців як політ. підсистеми стверджуючи, що зміни кількості й політ. ознаки голосів, поданих на нац. виборах, залежать від політ.

сил та діють протягом обмеженого часу, але мають особливе значення для виборця в процесі виборів. Ці сили впливають на електорат, стимулюють політ. інтереси і сприяють зміні симпатій від вихідної лінії «стійкої прихильності» до тієї чи ін. партії. Так, Дж. Браун і М. Сейба стверджують, що суч. амер. виборець більш схильний голосувати за окремого кандидата чи за конкретну пропозицію, а ніж за будь-яку партію. З цим пов'язане збільшення «незалежних» виборців, які «найнезручніші» для партії й потребують постійної ідеолог. обробки в період між виборами. Тому виборча кампанія – це постійно діючий ін-т, а кандидати починають свою кампанію майже за рік до виборів. На думку Б. Грінсберга, правила проведення виборів у кожній країні використовуються для скорочення можливостей впливу виборців на уряд через самі вибори.

Важливою сферою досліджень **П.н. США** є міжнар. відносини, а найвідомішими фігурами є Г. Моргентау, Г. Кіссінджер та З. Бжезінський. У центрі уваги завжди була проблема нац. та політ. інтересу, а також теорія сусп. стабільності – комплекс концепцій соц. інтеграції, комунікації та орг-ції. У ній робиться акцент не на з'ясуванні природи сусп. конфліктів, а на пошуках засобів їх подолання, розробці рецептів збереження стабільності й цілісності соц. організму, досить успішно продовжуючи вивчати явища, що зумовлюють розпад людських спільнот, намагаються розкрити механізм гармонізації відносин між особистістю й сусп-вом. **П.н.с.** сьогодні вже не є виключно теоретичною, а робить великий внесок у вирішення практичних проблем амер. сусп-ва і, тому держ. ін-ти й приватні установи не шкодують асигнувань на фундаментальні та прикладні дослідження. /О. Ловицький/

Політична наука Франції – найвпливовіша в суч. Європі та одна з найавторитетніших у світі. Основи її заклали Ш. Л. Монтеск'є, Д. Дідро, П. А. Гольбах, К. А. Гельвецій, Ж.-Ж. Руссо, які в своїх раціоналістичних політ. доктринах обґрунтували лібер.-демокр. принципи свободи й рівності, визначили безмежні

можливості людського розуму для реалізації соц. прогресу. Тривалий час центр. місце у фр. політ. думці належало проблемам д-ви, природи політ. влади, формуванню політ. системи та культури, але наприкінці ХХ ст. сама наука зазнала істотних змін. Якщо раніше вона займалася переважно теорет. розробками, то, починаючи з 70-х рр. ХХ ст., стався перехід до аналізу кризових ситуацій і вироблення конкретних рекомендацій із певних питань. Нині фр. політолог. намагаються максимально наблизити теорію до практики. Тому, крім традиційних проблем, у полі зору дослідників перебувають питання розвитку парт. систем, взаємодії політ. партій і мас, результатів виборів, вдосконалення держ. і політ. управління. Традиційно **П.н. Ф.** пов'язує проблему походження д-ви з сутністю влади. Даний підхід започаткував один із основоположників школи державознавства Л. Дюгі, ще на початку ХХ ст. розробивши теорію, згідно з якою виникнення д-ви пов'язується з феноменом влади. За його твердженням, з початком процесу об'єднання людей в групи, найдужчі з них прагнули нав'язати свою волю всім іншим, стали правителями де-факто, зосередивши владу в своїх руках. Так, її підтримує М. Маффесолі, який вважає, що суч. людство майже не відрізняється від первісного сусп-ва, оскільки його життя, як і раніше, регулюють біол. закони. Концептуально ін. підхід до розгляду питання державотворення має М. Дюверже. По-перше, влада керівників д-ви відрізняється від влади вождів племен та ін. лідерів тим, що вона неіндивідуалізована, а сакралізована. По-друге, порівняно з ін. групами, д-ва має досконалішу внутрішню орг-цію й може прагнути ефективнішого підкорення своїм цілям і завданням. Відповідно, термін «д-ва» одночасно трактують як виконавчу владу, так і «д-ву-націю», що передбачає найвищу форму солідарності людей, а також «матеріальну й господ. могутність», яка складається головним чином із військ. сили й судово-репресивного апарату. Взаємовідносини між д-вою й нацією стали одним із об'єктів дослідження А. Лефевра: між націями й д-вою існує взаємозв'язок – наслідок тривалого про-

цесу іст. еволюції і, саме д-ва створює націю, а не навпаки.

Суч. стан нац. д-ви комплексно досліджує проф. Паризького ун-ту Н. Пуланзас. Згідно з численними прогнозами, нац. д-ва внаслідок інтернаціоналізації капіталу має поступово відмирати та еволюціонувати. І хоча, на його думку, немає підстав говорити про інтернаціоналізацію держ. влади, процес екон. інтернаціоналізації стає дестабілізуючим чинником у взаємовідносинах між різними соц.-політ. групами. Він заважає д-ві здійснювати таку політ., яка відповідає інтересам усього «правлячого блоку». Внаслідок цього виникає нова форма державності, яку можна класифікувати як сильну або авторитарну: дедалі більше зосередження влади в руках центр. виконавчого апарату; злиття, переплетіння законодавчої, судової та виконавчої влади – на базі й під контролем останньої; створення нових механізмів контролю над сусп-вом; обмеження свобод громадян на користь д-ви, скорочення автономії публічної та приватної сфер життя; занепад політ. партій, передання їх політ.-організ. ф-цій бюрокр. апаратові, внаслідок чого відбувається політизація останнього. Це свідчить, що деякі форми традиц. політ. демокр. застаріли й приречені на зникнення.

Великий вплив на суч. **П.н. Ф.** мала концепція Ж. Бурдо. За його твердженням, д-ва виникає як абстрактний і постійний носій влади. Гол., що відрізняє держ. форму влади від ін. форм – це відокремленість від конкретних осіб, а її завдання полягає у збереженні соц. спокою. Держ.-політ. система має позиціонуватися позитивно, якщо вона виконує волю більшості й має змогу змінити керівників, проти яких виступає ця більшість. У цілому фр. вчені переважно схиляються до того, що основою існування держ. влади є сусп.-соц. консенсус. Д-ва розглядається лише як соц. гарант, виразник заг. консенсусу. Тому, питання про демократичність тієї чи ін. д-ви зводиться до розгляду його формальної орг-ції та не береться під сумнів. Але як загрозу для демокр. вони сприймають тенденцію до посилення виконавчої влади за рахунок влади законодавчої, а також органів місц. самовря-

дування. На думку Ж. Бурдо, однопартійна д-ва є гол. ознакою тоталітаризму і лише двопартійний режим може забезпечити зближення інтересів партій та д-ви. Водночас він не виводить демократичність д-ви з її централізованого чи децентралізованого хар-ру. Водночас, проф. Тулуз. ун-ту Ж. Муржон пов'язує прагнення тоталітаризму з соц.-політ. кризами, які завжди загрожують існуючому соц. ладу. Тому держ. влада для б-би з ними використовує надзвичайні заходи – надання особливих повноважень виконавчому апаратові, обмеження або відміну прав і свобод, що й призводить до перетворення демокр. форми правління на тоталітарну.

Політ. нестабільність у Франції наприкінці 60–70-х рр. ХХ ст. спонукала **П.н. Ф.** до пошуку шляхів забезпечення сталості демокр. системи, послаблення політ. та міжпартійної б-би. Були проаналізовані виборчі системи різних країн, місце політ. партій у політ. системі, а висновки призвели до багаторічних дискусій. Так, П. Авріль застерігає, що множинність політ. партій, кожна з яких має свій інтерес, послаблює один із гол. елементів демократії – постійний зв'язок між урядом і громадянином. Навпаки, Ж. Аттالی розглядає багатопартійність як гарант змінюваності правлячих коаліцій. Вона захищає демокр. від зловживань, які може зробити партія чи коаліція, якщо вона занадто довго утримує владу. Для **П.н. Ф.** характерно й те, що вона довгий час обмежувала діяльність партій лише участю у виборах. Конституція 1958 р. ф-ції політ. партій трактувала виключно як виборчі. Але проф. ун-ту м. Бордо Д.-Ж. Лавров підкреслював, що цей обмежувальний хар-р нівелює такі важливі ф-ції партії, як поширення ідеології, парлам. й урядова діяльність, формування громад. думки. Роль партій у сусп. житті – основа досліджень М. Дюверже. Він вважав, що партії посилюють вплив на людей, у той час коли централізація зводить до мінімуму роль членів партії в прийнятті рішень її керівництвом і тому все більше набувають тоталітарного хар-ру. Водночас, підкреслює, що режим без партій – це консервативний режим, ще більше віддалений від демокр., а ніж бага-

топартійний. Критикуючи мажоритарну систему, активно досліджують окремі особливості поведінки виборців і вплив геогр. особливостей на їх політ. орієнтацію (М. Дюверже, Ф. Борель, Ж. Адам, Ф. Гогель), політ. апатію (А. Лансло, П. Ленен) й політику провідних партій (П. А. Тагієв, Б. Орфалі, Ж. Ражер). /*О. Лозовицький*/

Політична нація – ситуаційна сукупність свідомо та цілеосмислено активних у політ. житті груп людей як за умов спокійного життя певної країни, так особливо ж під час протікання в ній екстрених соц.-політ. подій. Теорет.-методол. стрижнем проблеми є відповідь на запитання: хто ж то є реальним рушієм політ. історії даної країни та відповідальним суб'єктом за поточну політичну долю країни, – нерозчленована «народна маса» чи її політико-елітна репрезентація у політ. сфері сусп-ва?

В історії європ. теорет. думки першого генези концепції **П.н.** спостерігаємо в поглядах лідерів та дослідників політ. досвіду Вел. Фр. революції кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст. (Ж.А.Н. Кондорсе, К.-А. де Сен-Сімона, Ж. Мішле), серії демокр. революцій сер. ХІХ ст. (А. Моціоні, Ю. Маніу), а також в поглядах австро-угорців Ф. Деака, К. Реннера та ін., відображених в документах, що фіксували феномен етатолого-федералістських об'єднань др. пол. ХІХ ст., – Румунії (1859), Австро-Угорщини (1867), Італії (1869) та Німеччини (1870). Авторське бачення (*І. Варзара*) теорет. епістемі вперше оприлюднено 1994 р.

На сьогодні архітектоніка концепції **П.н.** така: 1) фактурний обсяг людського масиву, що свідомо себе долучає до лав активних політ. громадян (виділяють два підходи, – масовидний та якісно-елітний); 2) історико-подієві факти, чинники та процеси, що об'єктивно консолідують активних людей у лави **П.н.** (соц. революції та реформи; соціумо- і державотворчі процеси та акції; періодичні політ. вибори; зовн. війни; іноз. агресії проти конкр. країни; стихійні лиха та технотронні катаклізми); 3) ситуаційні диференціації у процесі об'єктивування вказаних подій та фактів колись цілісних/відносно консолідованих лав

П.н. на фаланги/групи конструктивних і деструктивних політ. активних людей (концепт *І. Варзара*).

Першоініціантом постановки питання у 1860 р. виступив А. Моціоні – лідер молдорумунської нац. меншини Трансільванії. **П.н.** для нього – це «увесь фізичний масив дорослого етнонаселення, що бере відчутну участь» у політ. подіях поточного моменту розвитку країни. Найбільш значимими «політ. відповідальниками за долю нації-народу» є «народно-низові активісти» та «національно-меншинські депутації» у центр. парламенті багатонародної країни. Цієї ж думки дотримуються й укр. лідери Л. Кравчук (для нього дев'яностовідсоткові учасники референдуму 01.12.1991 р. були «суцільною політ. нацією країни») та В. Ющенко (для якого Майдан-2004 виявився «всєкраїною політ. нацією маленьких українців»).

Якісно-елітний рівень інтерпретації питання відноситься до етапу кінця 60-х років XIX ст. Ініціанти постановки питання – знані угор. політики та політологи того часу Ф. Деак та Й. Йотвощ. Вони ж є і творцями програми лібер. партії та концепції парлам. опозиції, авторами проекту «Угоди» про створення Австро-Угор. дуальної монархії (1867) та законопроекту «Про права етн. і нац. меншин» (1869). У цих документах містяться їх теорет. конструкти до першоконцепції **П.н.** Для них вона – «*верхній прошарок* політ. активних людей» зі складу народонаселення будь-якої країни, а також елітні групи людей, свідомо зорієнтованих на «позитив» і «конструктив» при вирішенні осн. актуальних питань і проблем поточного політ. життя. Приблизно цих же позицій дотримуються й суч. дослідники Р. Арон, М. Амеллер, Я. Куронь, А. Гюїсманс та ін.

Останній сутнісний концепт питання – про місце **П.н.** в пірамідальній висхідній ієрархії масовидних політикосів країни. Твердо стоїмо на наступній позиції (до речі, проілюстрованій і досвідом Євромайдану 2013/2014 рр.): **П.н.** базує *політ. клас*, а останній елімінує зі свого середовища *правлячий політикум країни*. Це – верхній конус піраміди. Дещо ін.

проекція вимальовується в низхідному варіанті: **П.н.** із політ. класом слугують єднальним містком між зрілим громадян. сусп.-вом у фундаменті даної країни та соц.-прав. д-вою в її надбудові. */І. Варзар/*

Політична партія – політ. орг-ція, яка прагне впливати або повністю контролювати політ. владу, шляхом отримання політ. посад на виборах для своїх представників, з метою досягнення власних специф. або ідеолог. цілей та/або особистої користі. Важливим визначальним аспектом **П.п.** є наявність назви, яка служить як для самоідентифікації групи, так і, що значно важливіше, для її ідентифікації в очах виборців. Наявність офіц. назви дозволяє відрізнити **П.п.** від різноманітних угруповань, які координують зусилля своїх членів на виборах для одержання влади, але при цьому приховують від виборців сам факт координації, прагнучи уникнути колективної політ. відповідальності.

Одним із перших широке визначення **П.п.** запропонував англ. політ. діяч та філософ XVIII ст. Е. Берк. «Партія, – писав він, – є орг-цією людей, об'єднаних із метою просування спільними зусиллями нац. інтересу, що керуються деяким специф. принципом, відносно якого всі вони досягли згоди». Суч. розуміння партії з відповідними типолог. ознаками почало формуватися у XIX – на поч. XX ст. Цікавою є позиція нім. дослідника В. Хасбаха, який розглядав партію як «союз людей із однаковими політ. поглядами і цілями, які прагнуть завоювати політ. владу з метою використання її для реалізації власних інтересів».

Виділяють кілька підходів з яких можна інтерпретувати поняття **П.п.** в різноманітних галузях соц. і гуманіт. наук. У *філос.-етичному розумінні* встановлено т. зв. «органічне» поняття **П.п.** як природної форми об'єднання людей у різноманітні фракції та групи, яке відбувається на основі будь-якого принципу і спрямоване на реалізацію спільних завдань. У *соц.-іст. аспекті* **П.п.** можна розглядати як усталений структурний елемент сусп. системи, як колект. форму орг-ції та інституціоналізації соціально-класової активності, чинник

формування та вираження громад. думки та ідеолог. уподобань різноманітних соц. груп. Для цього використовують категорії наук про сусп-во або співставлення феномену **П.п.** з д-вою, тобто практично виключаються з розгляду або відсуваються на другий план державно-правові елементи поняття **П.п.** У *політолог.* значенні поняття **П.п.** є елементом держ.-політ. системи, тісно взаємопов'язаний з держ. і правовими ін-тами.

Фр. соціолог Р. Кейроль вважає **П.п.** орг-ціями, які встановлюють взаємозв'язок між ін-тами влади та громадян. сусп-вом. На думку австр. політолога В. Мюллера, у суч. демокр. д-вах **П.п.** існують, тому що: 1) вони зменшують витрати у виборчих, парламентських та урядових питаннях; 2) з їхньою допомогою вирішується проблема колективної участі у політиці.

У політ. науці, як правило, визначають два осн. підходи до аналізу **П.п.**: 1) «макропідхід», при якому на широкому емпіричному матеріалі, що прагне охопити все розмаїття нац. форм, досліджується феномен **П.п.** із метою створення заг. теорії; 2) прикладний «мікропідхід», при якому **П.п.** аналізуються як конкретні суб'єкти політ. процесу з відповідними часовими та просторовими параметрами.

У широкому розумінні **П.п.** є орг-цією політ. хар-ру (що передбачає б-бу за владу), виражає інтереси певного класу або соц. прошарку, об'єднуючи найактивніших його представників у б-бі за досягнення поставленої мети. Гол. мета **П.п.** – завоювання влади. Для її реалізації **П.п.** повинна мати програму дій, план перетворення сусп-ва, чіткі принципи своєї орг-ції (статут), а також володіти певними організаційними структурами як у центрі, так і в регіонах. Орг-ції **П.п.** повинні існувати не номінально, а реально, проявляючи себе в проведенні масових політ. акцій, спрямованих на вирішення певного тактичного завдання або досягнення програмної мети **П.п.**

У рамках «мікропідходу» виокремлюють кілька підходів до розуміння сутності **П.п.** *Перший підхід* складають визначення, в яких зроблено акцент на зв'язок **П.п.** із виборчим

процесом. Обумовлено це, ймовірно, тим, що в багатьох країнах **П.п.**, яка відмовляється від участі у виборах, автоматично перестає бути парламентською **П.п.** і позбавляється дотації д-ви. На цій основі висунення кандидатів у законодавчий орган проголошується невід'ємною рисою будь-якої **П.п.** Найвідомішим представником цього напрямку був італ. дослідник Дж. Сарторі. Науковець прагнув дати мінімальну дефініцію, яка включала б лише необхідні властивості **П.п.** Сформульоване ним визначення звучить так: **П.п.** – це будь-яка політ. група, яка має офіц. назву, бере участь у виборах і здатна шляхом участі у виборах (вільних або невольних) висувати своїх кандидатів на держ. посади.

П. Меркл вважає, що **П.п.** – це політ. утворення, яке рекрутує і соціалізує нових членів, вибирає лідерів через внутр. процеси представництва та виборів, а також вирішує внутр. суперечки. Подібні погляди має і амер. дослідниця К. Лоусон, на думку якої, **П.п.** – це орг-ція індивідів, яка намагається продовжити шляхом виборів повноваження народу чи його частини для спеціальних представників цієї орг-ції, щоб здійснювати політ. владу урядових установ і стверджувати при цьому, що така влада буде здійснюватися від імені цього народу.

Другий підхід пов'язується з особливостями структури **П.п.**, тривалістю їх існування, різними чинниками їхньої «соц. стійкості» тощо. Цей підхід можна охарактеризувати як структурний. Саме до нього можна віднести одного із найбільш авторитетних дослідників **П.п.** М. Дюверже, який розумів **П.п.** як об'єднання людей, які мають свою особливу структуру, прагнуть до здобуття установ д-ви і влади та мають таку внутр. орг-цію, яка поєднує парт. лідерів у центрах правління з їх прихильниками на політ. арені.

Третій підхід розглядає **П.п.** виключно під кутом зору їх функціональних особливостей, а також місця та ролі в політ. системі сусп-ва. На думку представників цього підходу, підхід з точки зору виконуваних ф-цій є найоптимальніший. Так, проф. паризького Ін-ту політ. наук Ж.-Л. Кермонн пропонує таку дефіні-

цію: «**П.п.** – це організовані політ. сили, які об'єднують громадян однієї політ. тенденції для мобілізації думки з певної к-сті потреб і для участі в органах влади або для орієнтування влади на досягнення цих вимог». //П. Молочко/

Політична поведінка – вид соц. поведінки, сукупність різноманітних форм і типів реагування: відносин, дій та не-діянь, раціонально-діяльнісних та емоц.-псих. станів усіх суб'єктів політики з приводу функціонування політ. системи сусп.-ва. **П.п.**, разом із політ. свідомістю, є основним елементом політ. культури. Зародження поведінкового напрямку в політології пов'язане з розвитком психол. науки, яка на поч. ХХ ст. зосередилася на вивченні саме людської поведінки (англ. *behavior* – поведінка), відійшовши від вивчення «досвіду свідомості». Амер. психолог Дж. Б. Уотсон та його послідовники проголосили психологію «абсолютно експериментальною гілкою природознавства», яка має займатися вивченням «тільки публічної і відкритої поведінки та відкинути інтроспекцію». Новий напрям уже в 20-х рр. ХХ ст. почав проникати в політологію, де отримав назву «*політичний біхевіоризм*». Його основоположником став учений з Чикаг. ун-ту Ч. Мерріам, котрий обґрунтував тезу про **П.п.** як одну з центр. категорій політології та запропонував виявляти специфічні риси **П.п.** індивіда й соц. груп, а також масових феноменів практ. шляхом, кількісними методами, поєднуючи в політ. науці дослідницькі прийоми емпір. соціології та соц. психології. Поведінковий напрям домінував у зах. науці упродовж 1940–1960-х рр. Особливо плідно в галузі політ. біхевіоризму працювали амер. учені П. Лазарсфельд, Г. Ласвелл, Е. Кемпбелл, Г. Саймон, Е. Даунс та ін. Біхевіоризм сприяв формуванню та розширенню предмета політології. Формально-інституціональний, нормативно-юридичний світ політики був доповнений «людським чинником»: почуттями, мотивами, самовизначенням особи. Об'єктами дослідження ставали також групові, корпоративні інтереси, ЗМІ, але передовсім біхевіористи зосередилися на

вивченні поведінки виборців. Вони застосовували масові статистичні узагальнення, анкетування, машинну обробку інформації. Проте масштабні емпір. дослідження електорату не могли дати ученим-біхевіористам «точного знання» про політику. У 1969 р. Д. Істон висловив ключові тези нової дослідницької методології, що отримала назву «постбіхевіоризм»: для політологів важливо розуміти соц. смисл дослідження; не можна обмежуватися вивченням лише електоральної поведінки індивідів і груп; політологи мають відчувати себе творцями більш об'єктивного знання про політику, для цього їм належить поєднувати емпіричний та ціннісно-нормативний аналіз, глибше вивчати теорет. проблеми політ. та соціокульт. цінностей. Із 80–90-х рр. ХХ ст. у зах. політології спостерігається спад кол. оптимізму у вивченні **П.п.** за традиційною біхевіористською методологією. Питання соц. вибору, теорія д-ви, діяльність політ. партій та соц. рухів у контексті **П.п.** все більше розглядаються без досліджень, основаних на емпіричних опитуваннях. Проблематика **П.п.** актуальна і в працях учених Сх. Європи, зокрема Польщі, України, Росії. У вітчизн. політології опубліковано дослідження, спеціально присвячені питанням теорії та методології **П.п.** як сусп. явища, обґрунтовано концепцію «системного біхевіоризму». Її найважливіші положення: 1) об'єктне поле дослідження **П.п.** – це поведінка усіх суб'єктів політики: соціальних, інституціональних, функціональних, первинних, вторинних, індивідуальних, колективних тощо; 2) **П.п.** слід аналізувати як системний утвір, застосовуючи універсальну методику послідовного аналізу таких елементів: суб'єкт; детермінанти (мотиви й чинники впливу – регулятори); способи реагування суб'єкта на політ. явища та процеси (специфіка дій і не-діянь); хар-р (тип) відносин (взаємодій) з ін. суб'єктами; результати **П.п.** та їх оцінювання; 3) поняттю «**П.п.**» належить роль інтеграційної політол. категорії, яка відображає діяльнісні (динамічні), недіяльнісні (статичні відповідно до певних ситуацій) і навіть перехідні (невизначені) стани політ. суб'єкта. Як системне поняття категорія

«П.п.» включає в себе поняття «політ. діяльність», «політ. участь», «політ. відчуження», що означають три функціональні рівні політичної суб'єктності, на яких, відповідно, виявляються ті чи ін. форми, типи, детермінанти й наслідки П.п.

Пріоритетним завданням досліджень П.п. є визначення поведінкових типів. З метою їх позначення науковці використовують чотири групи термінів, які умовно можна назвати: 1) терміни-антоніми: напр. П.п. «конструктивна – деструктивна»; 2) терміни-синоніми: «солідарна», «консенсусна»; 3) терміни-нейтралі: «спонтанна», «стереотипна»; 4) терміни-адекватні – не потребують спец. пояснення, мають комбінований хар-р (серед них багато термінів-синонімів): «індивідуальна», «лідерська», «опозиційна» тощо.

Критеріями класифікації П.п. за типами можуть бути: ступінь самостійності (напр., добровільна, мобілізована); рівень усвідомленості (раціонально-практична, афективна); міра публічності (відкрита, прихована); відповідність осн. цінностям політ. системи (нормативна, девіантна, антагоністична) тощо. /В. Северинюк/

Політична система – центр. поняття політ. науки. Фундатори структурно-функціонального аналізу Т. Парсонс, Р. Мертон, Дж. Хоманс та ін. вважають, що специф. особливістю П.с. є її зверхність, тобто через неї здійснюється політ. влада, прийняті в її межах рішення є обов'язковими для всього сусп-ва і кожної його підсистеми. Так, на думку Т. Парсонса, сусп-во складається із чотирьох підсистем – екон., духовної, політ., соц.: екон. підсистема орієнтована на адаптацію сусп-ва до навколишнього середовища; духовна – на підтримку стійкості образу життя, менталітету, виховання; політ. – спрямована на інтеграцію сусп-ва, забезпечення ефективної спільної діяльності та реалізації заг. цілей. На основі цих міркувань Т. Парсонс виділяє дві характерні риси П.с.: *універсальність*, оскільки вона поширює свій вплив на все сусп-во; *монополія на примус* у сусп-ві. Амер. політолог Д. Естон визначає П.с. як сукупність політ. взаємодій,

через які здійснюється вольовий розподіл сусп. цінностей і благ. Оскільки П.с. відноситься до типу «відкритих» систем, то для свого виживання вона повинна мати здатність реагувати на навколишнє середовище, тобто в ній має бути сформовано механізм розвитку й саморегуляції. Д. Естон розглядає П.с. як своєрідну «чорну скриню», яка реагує на імпульси, які надходять ззовні. Останні надходять на «вхід» у вигляді вимог і підтримки. На «вихід» надходять продукти діяльності П.с. – політ. рішення й дії, за допомогою яких авторитарно розподіляються цінності. Хар-р і зміст діяльності в середині П.с. можна визначити як за імпульсами, які надходять на «вхід» системи, так і за рішеннями, які вона приймає у відповідь на ці імпульси.

У П.с. розрізняють чотири осн. групи елементів: політ. ін-ти; політ. відносини; політ. норми; політ. свідомість і політ. культуру, яким відповідають інституційна (або організаційно-інституційна), регулятивна, функціональна та комунікативна підсистеми П.с. *Інституційна* підсистема виступає основоположною як щодо П.с. в цілому, так і щодо її окремих складових, є джерелом усіх найважливіших зв'язків, які виникають у межах П.с., визначає хар-р норм, які регулюють ці зв'язки. Інституційна підсистема є сукупністю організаційних політ. ін-тів, основними з яких є: органи держ. влади та місцевого самоврядування, політ. партії, громад.-політ. орг-ції й рухи, групи інтересів, ЗМІ. *Регулятивна (нормативна) підсистема* містить політ. культуру як сукупність політико-правових норм та ін. засобів регулювання взаємин між суб'єктами політики (політ. традиції, звичаї, політ. принципи, погляди, ідеали, забобони). Іноді до елементів П.с. відносять також політ. свідомість і політ. культуру, які утворюють окрему духовно-ідеол. підсистему. *Комунікативна підсистема* є сукупністю відносин між суб'єктами політики щодо влади, її завоювання, орг-ції, використання та утримання, у зв'язку з виробленням та здійсненням політ. рішень і дій. Політ. відносини є скріплюючим, цементуючим чинником всієї структури П.с. та одночасно є способом участі суб'єктів у політ. житті. До цієї підсистеми

входять як формалізовані відносини, що ґрунтуються на нормах права і регулюються ними, так і ті неформальні зв'язки, що не закріплені у праві, але відіграють істотну роль у політ. житті. *Функціональна підсистема* охоплює сукупність ролей і ф-цій політ. ін-тів і характеризується способами й методами здійснення влади, формами й напрямками політ. діяльності, виявляє сутнісні особливості **П.с.**, забезпечує її системну цілісність, ефективність існування, напрямки розвитку й стійкість функціонування.

При аналізі функціонування **П.с.** виокремлюють три послідовні аналітичні рівні: розгляд системи в її взаємодії із середовищем, в її внутр. функціонуванні, в її збереженні та адаптації. *Перший рівень* обумовлює можливості системи: регулююча, яка стосується управління, координації поведінки індивідів і груп; екстракційна, яка полягає у здатності черпати з внутр. і зовн. середовища необхідні для свого функціонування ресурси; дистрибутивна, яка пов'язана з розподілом благ, послуг або знаків відзнаки окремим особам або соц. групам; реагуюча, за допомогою якої система відповідає на імпульси, що надходять від середовища; символізуюча, яка пов'язана з потребою в легітимності й підтримці, із здатністю системи розвивати популярні переконання, погляди й навіть міфи, створювати яскраві, зрозумілі символи й гасла, маніпулювати ними з метою підтримки та підвищення необхідної легітимності в ім'я ефективного здійснення своїх ф-цій. *Другий рівень* функціонування **П.с.** відтворює те, що відбувається в середині системи, і актуалізується ф-ціями «входу» (артикуляція інтересів, яке полягає у виявленні та вираженні інтересів суб'єктів політики через формування вимог щодо розподілу благ і послуг, пов'язаних із регулюванням поведінки; агрегування інтересів, яке полягає в комплектуванні вимог у програми дій) та «виходу» (нормотворчість, яка містить процеси розроблення авторитетних правил, що визначають правові форми поведінки людей і груп у сусп-ві; використання правил і норм, яке передбачає приведення встановлених правил у дію, їх практ. реалізацію; контроль за

дотриманням правил і норм, який передбачає інтерпретацію правил і дій з метою визначення факту порушення даного правила, а також накладення відповідного покарання (санкції); політ. комунікація, яка забезпечує обмін інформацією між тими, хто панує і тими, ким керують, між різними елементами системи). *Третій рівень* функціонування **П.с.** спрямований на її збереження й адаптацію та актуалізується ф-ціями зворотного зв'язку (політ. соціалізація, яка забезпечує включення індивідів і груп у політ. життя, засвоєння ними політ. правил і норм, притаманних тому сусп-ву, в рамках якого вони існують; політ. рекрутування, яке полягає в заповненні ролей у **П.с.**, спрямоване на підготовку та добір кандидатів на головні ролі в політ. житті).

Ці групи ф-цій забезпечують динамічну рівновагу **П.с.**, виробляють механізми саморозвитку системи, що є необхідною умовою існування будь-якої відкритої системи. Виділяють конверсивний (перетворюючий) механізм, який у процесі добору, обмеження та впорядкування вхідних імпульсів перетворює їх у вихідні продукти, що означає: імпульси, які надходять на «вхід» системи, трансформуються в легітимні рішення, котрі згодом реалізуються на практиці) та контролюючий механізми, за допомогою якого фіксуються вимоги й підтримка, які здебільшого є реакцією на ухвалені рішення та здійсненні дії, тобто забезпечується т. зв. «петлею зворотного зв'язку». /В. Кривошеїн/

Політична стабільність (лат. *stabilis* – стійкий) – стан політ. системи, який характеризується єдністю стійкості, яка забезпечується від'ємним зворотним зв'язком і лінійністю процесів, і мінливості, що засновується на додатному зворотному зв'язку і нелінійності. Мінімальними умовами забезпечення **П.с.** є здатність політ. системи виконувати власні ф-ції (набувати легітимність, попереджати нелегітимне насильство, підтримувати конституц. лад тощо) та підтримувати баланс базових підсистем (інституційної, нормативно-регулятивної, функціональної тощо).

Спочатку проблематика **П.с.** розроблялася амер. дослідниками в межах системної парадигми. За Д. Істоном, поняття «**П.с.**» ототожнюється з рівновагою політ. системи, що досягається шляхом узгодження її входу і виходу і безпосередньо пов'язується з рівнем підтримки політ. системи. Амер. політологи Е. Дафф і Д. Маккамант наголошують, що аналіз **П.с.** вимагає використання даних про ставлення населення до політ. процесу і про внутр. резерви самої політ. системи. Як критерії політ. стабільності ними визначається: а) превалювання соц. допомоги над соц. мобілізацією; б) високі темпи екон. розвитку; в) рівномірний розподіл доходів, який обумовлений, у т. ч., і здатністю влади збирати податки; г) наявність резервів політ. можливостей; г) розповсюдження інституціоналізованих політ. партій із широким членством, що забезпечують залучення громадян до політ. життя.

Чинники **П.с.** були обґрунтовані в межах концепції демокр. політ. стабільності С. М. Ліпсета. До осн. чинників **П.с.** належать: наявність значної частки середнього класу в соц. стратифікації; консенсус осн. політ. сил щодо базових цінностей і правил гри; відсутність у політ. системі антисистемних партій тощо. Демокр. **П.с.** забезпечується певним рівнем охорони здоров'я, індустріалізації, освіти й урбанізації сусп-ва. Відсутність достатнього соц.-екон. розвитку наведених сфер сусп-ва оцінюється як відсутність демократії, а отже, й стабільності.

Широке трактування **П.с.** наводить шотланд. політолог Ф. Білі. **П.с.** безпосередньо пов'язується з рівнем легітимності політ. режиму. Порушення стабільності системи виникає в умовах кризи легітимності режиму, що виявляється в нездатності органів влади здійснювати свої ф-ції або присутності в політ. просторі нелегітимного насильства.

У вузькому сенсі **П.с.** розуміє нім. політолог Е. Ціммерман. **П.с.** інтерпретується, з одного боку, як функціонування одного уряду протягом деякого тривалого періоду часу, з іншого – як його уміння успішно адаптуватися до мінливих реалій. Е. Ціммерман наголошував, що урядова стабільність залежить від

парт. особливостей складу кабінету міністрів і парламенту: типу урядового кабінету, особливостей тих партій, які формують кабінет міністрів і перебувають в опозиції до нього, парт. фракційності, парт. поляризації, умов формування попередніх урядів

У подальших концепціях **П.с.** акцентується увага на чинниках її порушення. Зокрема, порушення **П.с.** пов'язувалося з розколом політ. еліт і наявністю глибокого соц., реліг. чи етн. розколу в сусп-ві (А. Лейпхарт). Осн. загрозу **П.с.** складає нездатність політ. ін-тів адекватно долати кризи в тих випадках, коли цілі осн. політ. акторів не були ще повністю реалізованими (А. Пшеворський). Чинником втрати **П.с.** може ставати зростання урбанізації й перенаселення; індустр. розвиток, який руйнує природні соціальні зв'язки; ослаблення механізмів соц.-політ. контролю; торговельна та фінансова залежність країни від зовн. джерел (Д. Сандерс) /О. Максимова/

Політична утопія (грец. *υ* – немає і *topos* – місце, тобто місце, якого немає) – соц.-політ. фантазія, нездійсненна мрія, такі зображення, плани, проекти уявного, частіш за все ідеального або кращого, а ніж наявне, що реально не існує і практично нездійсненне, науково необґрунтоване. Поняття **П.у.** походить від назви кн. Т. Мора «Утопія» (1516), в якій зображався ідеальний лад на нібито існуючому о-ві з однойменною назвою. Узятє в такому значенні, поняття неминуче набуває негативно-оцінного відтінку й висувалася незрідка та задовго до цього. В іст. існувала безліч типів і видів утопій, що пов'язано з інтересами класів або соц. груп та з проблематикою державотворення. Першою відомою нам раціональною **П.у.** була «ідеальна д-ва» Платона. Ця д-ва побудована на принципі відповідності рівнів соц. сходів ф-ціям людської душі та моральним чеснотам. Можна розрізнати прогресивні, реакційні та героїчні **П.у.** До їх розряду часто потрапляють будь-які уявлення про краще – в порівнянні з існуючим сусп-вом, устроєм, ідеалом. Авторів відрізняє неприйняття існуючих і зіставлення ними інших стосунків, відповідним людським потребам (Т. Мюн-

цер, Т. Кампанелла, Дж. Уінстенлі, Ж. Мел'є, Г. Маблі, Г. Бабеф, А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен та ін.). Поняття **П.у.** є багатоплановим і багатовимірним – певний літ.-худ. жанр, сусп.-політ. доктрина, особливий образ мислення. «Мрійник», «фантазер», «утопіст» – епітети зазвичай адресують людині, з якою не погоджуються. Найчастіше, звинувачення в «утопізмі» взаємно адресують один одному носії та прибічники протилежних ідеолог. доктрин. Її невірно визначати як «нездійсненну мрію», чіткі критерії – відсутні, аби розмежувати, які ідеї були «нездійсненими мріями», а які – ні. Крім того, нездійсненне сьогодні, може стати реальним завтра. Будь-яка утопія, як форма свідомості, соціально детермінована. **П.у.** кожної епохи, навіть якщо вони спрямовані в майбутнє або, навпаки, шукають ідеал у далекому минулому, носять на собі відбиток часу і місця, в яких вони виникли. **П.у.** зовсім не є щось принципово неможливе. У ній є елементи реальності. Вона здійснюється – в тій або іншій мірі. Охоплюючи великі соц. спільноті, здійснює вплив на процеси розвитку, вносить корективи на хід подій. Особливо небезпечна в політиці та практиці, бо вона ґрунтується не на раціональному, а на ірраціональному, не на реальності, а на ілюзіях. Це неминуче призводить до краху нездійснених планів. А помилки в політиці, як відомо, дуже дорого обходяться сусп.-ву. /О. Лозовицький/

Політичне консультування – вид фахової допомоги політ. суб'єктам, спрямованої на розв'язання їхніх спеціалізованих завдань із метою зниження ризиків діяльності. Процес інституалізації **П.к.** обумовлюється такими чинниками: 1) зміною ролі політ. ідеологій, що виявляється у формуванні локальних ідеологій, котрі мають на меті вирішення конкретної проблеми, здійснення ідеол. інтерпретації реальності за допомогою ЗМІ, використання ідеол. цінностей як технології позиціонування в політ. просторі; 2) модернізації політ. комунікації, що полягає в медіатизації політики, перетворенні ЗМІ на політ. ін-т, який формує «ідею дня»; 3) трансформацією лобізму, що стричинюється зростанням рівня конку-

ренції серед груп інтересів та появою нових лобістських технологій; 4) зміною ролі політ. партій, котрі перетворюються на інвестиційно-технол. проекти; 5) інституалізацією політ. експертизи, що характеризується появою аналіт. центрів як суб'єктів легітимізації політ. рішень, підвищення їхньої конкурентоспроможності та направленістю на формування практ. рекомендацій розв'язання проблеми. Суб'єктом **П.к.** постає політ. консультант. Він діє у межах конкретної політ. ситуації, застосовуючи специфічні, практично зорієнтовані знання в поєднанні з існуючими нормами та стандартами діяльності, отримуючи за це відповідну грошову винагороду.

Гол. риси особистості політ. консультанта: відповідальність за здійснювану діяльність та її можливі наслідки; готовність та вміння відстоювати власну позицію; усвідомлення потреби постійно вдосконалювати теорет. знання та практ. уміння; здатність об'єктивно оцінювати політ. ситуацію та виробляти практичні рекомендації, направлені на вирішення проблеми; комунікативність. Діяльність політ. консультанта має відповідати таким характеристикам: 1) експертність, тобто високий рівень компетентності й володіння знаннями; креативність, формування нового погляду на проблему та доведення її до клієнта; 2) швидкість реагування на зміну політ. ситуації; 3) лояльність до потреб клієнта; використання у діяльності надійних джерел інформації; 4) наявність теорет. знань стосовно функціонування політ. сфери, знання суміжних сфер діяльності й застосування різних методів дослідження політ. ситуації; 5) дотримання етичних правил і норм консалтингової діяльності, принципу конфіденційності. Політ. консультант завжди є суб'єктом впливу, оскільки спрямовує зусилля на перетворення об'єкта впливу на реального учасника політико-технологічної діяльності з метою зміни його ціннісних орієнтацій, установок, поведінки, що сприяє досягненню визначних цілей.

Об'єкт **П.к.** конкретизується залежно від типу здійснення консалтингового впливу. За **П.к.**, орієнтованому на перетворення суб'єктів політ. ситуації та її зміну, об'єктами

постають політ. лідери, орг-ції, ін-ти. Спрямування **П.к.** на зміну громад. думки стосовно політ. ситуації актуалізує такі об'єкти впливу, як різні групи громадськості. Продуктом **П.к.** є практ. рекомендації, що надаються клієнтові або конкретні зміни, котрі відбуваються в орг-ції й обумовлені дією консультанта. П. Радунські виокремив три нац. моделі **П.к.** Амер. модель передбачає участь спеціалізованих агентств в орг-ції різних політ. кампаній. Вони виконують ф-ції: надання консалтингових послуг; безпосередній менеджмент виборчих кампаній. Нім. модель характеризується тим, що консультанти політ. кампаній працюють безпосередньо в структурах конкретних держ. і політ. орг-цій. На тимчасовій основі в період виборчих кампаній до роботи залучаються лише ті політ. консультанти, які є фахівцями в певній галузі політ. комунікації. Франц. (змішана) модель орієнтована на залучення до процесу надання консалтингових послуг внутр. і зовн. політ. консультантів. На формування нац. моделей **П.к.** впливають такі чинники: рівень розвитку економіки; ступінь демократизації сусп-ва; іст.-культ. особливості розвитку сусп-ва і д-ви; ступінь участі й активність громадян у політ. житті; зрілість громадян. сусп-ва тощо. Типологія **П.к.** обумовлюється критеріями: 1) роль політ. консультанта в орг-ції (*зовнішне, внутрішнє*); 2) формальний чи неформальний аспект взаємодії консультанта і клієнта (*формальне, неформальне, змішане*); 3) масштаб надання консультативних послуг (*глобал., регіон., місц.*); 4) особливості соц.-політ. ситуації (*виборче, кризове, супровідне*). Вирізняють ф-ції **П.к.**: дослідження та прогнозування політ. ситуації; позиціонування в політ. просторі конкретного суб'єкта; формування і реформування структур, що постають суб'єктами політ. ситуації; оцінка ефективності проектів і заходів, котрі впливають на поточну політ. ситуацію; реалізація стратегічних і тактичних планів впливу на політ. ситуацію й оперативне реагування на її зміну. Міжнар. асоціація політ. консультування була створена в Парижі за сприяння Дж. Наполітана та М. Бонгранана 1968 р., осн. напрямками діяльності якої є орг-ція науково-

практ. конф. із проблем надання консалтингових послуг у сфері політики, формування нормативно-правової бази регулювання взаємодії в цій сфері. В умовах глобалізації осн. тенденціями розвитку **П.к.** є взаємопроникнення політ. технологій, професіоналізація політ. комунікації, формування мережевих структур консалтингових орг-цій. /Л. Хорішко/

Політичний дискурс – складна ідеологічно сконструйована засобами ЗМІ та ін. комунікац. каналами єдність комунікат. поведінки і прагмат., політ., соціокультурн. і психол. чинників-ситуацій, що являють собою системно-символ. порядок, у межах якого реалізується процес боротьби за владу. Іntenція боротьби за завоювання та утримання влади – специф. характеристика **П.д.** Актуальність вивчення **П.д.** обумовлена інтенсифікацією міжнар. інтеграції у сфері політики та соц. життя, і необхідністю адекватної, коректної та ефективної міжнар. політ. взаємодії. Осн. підходи до вивчення **П.д.** запропонували представники кембридж. та оксфорд. філос. шкіл у 50-ті рр. ХХ ст., які здійснили аналіз лінгвіст. контексту сусп. думки. Класичними роботами з теорії **П.д.** вважаються праці Т. А. ван Дейка, Р. Барта, М. Фуко, Ю. Габермаса, М. Ільїна, О. Шейгал, О. Баранова, Г. Почепцова.

Виділяють три підходи до вивчення **П.д.**: 1) дескриптивний підхід зводиться до класичної методики ритор. аналізу публ. виступів; розглядаються мовна поведінка політиків, мовленнєві засоби, риторичні прийоми та маніпулятивні стратегії; 2) критичний підхід, спрямований на крит. вивчення соц. моралі, яка виражається у мові чи дискурсі; мовлення розглядається як засіб влади та соц. контролю; 3) когнітивний підхід дає можливість перейти від опису одиниць та структур дискурсу до моделювання структур свідомості учасників політ. комунікації. В суч. політології спостерігається тенденція розглядати мову не стільки як засіб відображення політ. реальності, скільки як компонент поля політики. Політ. діяльність взагалі можна визначати як діяльність мовну, адже ефективність прийняття й реалізації політ. рішень заснована передусім

на результативності використання політ. комунікації. **П.д.** як багатокомпонентна комунікат. діяльність формується стійкістю характерних рис, функц. особливостей та специфікою реалізації політ. сфери спілкування. **П.д.** притаманна наявність широкого інструментарію ф-цій та жанрового втілення, за допомогою яких досягається головна мета – отримання політ. влади та реалізація політ. інтересів учасниками політ. процесу. Гол. наміром **П.д.** є потреба адресанта висловити своє бачення дійсності, та переконати адресатів у тому, що таке бачення є єдиноправильним. При цьому мовець оперує подіями і минулого, і майбутнього, тому вибір відповідних мовних засобів відіграє велику роль, зокрема, передбачає вживання специфічної детермінованої політ. діяльністю лексики, вибір й орг-цію певних структур вираження відповідно до прагмат. настанов, цілей та умов спілкування, що склалися в процесі профес. діяльності політиків. Значно зростає комунікат. вплив політика із застосуванням цілеспрямованого впливу на емоц. сферу сприйняття.

Характерними ознаками **П.д.** є смислова невизначеність (висловлення думки в максимально узагальненому вигляді), фантомність (багато знаків політ. мови не мають реального денотата), фідеїстичність (іраціональність, опора на підсвідомість), езотеричність (справжній сенс багатьох політ. висловлювань зрозумілий тільки обраним), дистанційність і театральність (необхідність «працювати на публіку», експлуатуючи свій політ. імідж). Відповідно **П.д.** є синтезом комунікат. події, цілеспрямованого соц.-політ. впливу; суб'єктивної психології та когнітивних характеристик учасників дискурсу, оскільки пов'язаний із передачею знань і створенням нових знань.

Умовами розгортання **П.д.** служать: 1) інтеграція й диференціація колективних агентів політики; 2) сприяння конфлікту й установленню консенсусу; 3) здійснення вербальних політ. актів й інформування про них; 4) створення «мовної реальності» поля політики та її інтерпретація за допомогою інших полів – економіки, культури, мистецтва; 5) маніпу-

ляція свідомістю і контроль за діями політиків і електорату. За допомогою **П.д.**, який потенційно спроможний виступати потужним владним ресурсом, держ. й громад. ін-ти, конструюючи та просуваючи певні образи реальності, здатні здійснювати свою саморепрезентацію та легітимацію і позиціонуватися у політ. просторі. Дослідження **П.д.** вказує на можливість управління конструюванням мовленнєвої реальності: ЗМІ та PR конструюється умовна чи вторинна реальність, що структурує і тлумачить-інтерпретує дійсність та претендує згодом стати соц.-політ. практикою. /Н. Шевчук/

Політичний діловий цикл (політико-екон. цикл) – цикл екон. і політ. активності виборного органу влади, уряду у міжвиборчий період, оцінка якого відбувається за макроекон. показниками, такими як рівень безробіття, інфляції, екон. зростання та ін. Притаманними рисами циклу є коливання активності від високої після та перед проведенням виборів до низької у період між виборами. У політ. науці відбувається застосування теорії **П.д.ц.** переважно до дослідження поведінки політиків у передвиборчий період.

Традиц. моделі опортуністичної поведінки у теорії **П.д.ц.** побудовано на врахуванні часової асиметрії між короткостроковими прибутками (вигодами) та довгостроковими витратами (видатками) екон. політики. Однією з осн. праць у розробці теорії **П.д.ц.** є праця В. Д. Нордгауза «Політ. діловий цикл» (1975), у якій автор підкреслив опортуністичну поведінку всіх урядів, орієнтованих на участь у виборчому процесі, та окреслив способи маніпулювання у сфері макроекон. політики з метою приваблення виборців, представляючи виборчу модель як таку, де партія при владі обирає екон. політику, яка максимізує її підтримку на наступних виборах. У такому контексті, за теорією нерациональної опортуністичної поведінки, метою політиків є переобрання, цілі відповідно, є вузькими, а очікування нерациональними; за теорією раціональної опортуністичної поведінки, очікування суб'єктів, також орієнтованих на перемогу на виборах, є раціональними, проте інформація

є обмеженою, виборці у такій ситуації голосуватимуть за партію, яка на їх думку, проведитиме найкращу політику.

Проте не всі дослідники вважають такий тип поведінки притаманним політ. суб'єктам. Альтернативні підходи вивчають політиків та виборців як таких, які є ідеологічно орієнтованими, коли вибори є для політиків засобом втілити парт. програми, а гетерогенне середовище виборців має чіткі пріоритети, які стосуються насамперед екон. питань. У теорії, у якій суб'єкти прийняття рішень, як і виборці, є ідеологічними та нерациональними, вони мають раціональні очікування, але результати виборів є непередбачуваними.

Теорія **П.д.ц.** має два напрямки: 1) *опортуністичний*, автори якого вважають, що прагнення політиків зберегти посади спричиняє основну орієнтацію уряду на перевибори; 2) теорія, яка підкреслює, що різні партії мають різні цілі та способи впровадження політики, спрямованої на задоволення потреб їх електорату. Відповідно, моделі **П.д.ц.**, які спираються на екон. інтерпретацію та, відповідно, криву Філіпса (що показує обернену залежність показників зайнятості та інфляції у контексті пояснення циклічного розвитку ринкової економіки) розроблено у 1970-і рр. В. Нордгаузом, А. Ліндбеком (як представниками опортуністичної теорії) і Д. Гібсом (як представником партійної теорії), а моделі **П.д.ц.**, які спираються на концепцію раціональних очікувань, розробили у 1980-1990-і рр. А. Цукерман, А. Мельцер, К. Рогов, А. Зіберт, Т. Персон, Г. Табеліні (як представники опортуністичної теорії) і А. Алесіна (у межах партійної теорії).

Водночас деякі вчені підкреслюють можливість синтезу підходів до вивчення поведінки орієнтованих на виборчу діяльність політиків як опортуністичної та ідеологічно орієнтованої. Політ. партії поводяться опортуністично у ситуації невисокого рівня електоральної підтримки, а коли шанси партії на перемогу у виборах є високими, вона може бути ідеологічною. Наявність, на думку деяких учених, тенденції зменшення популярності політиків у міжвиборчий період, перешкоджає втіленню

їх прагнення до реалізації ідеологічних програм, і стимули до опортуністичної поведінки є сильнішими в умовах нечіткості перспектив перемоги на виборах.

Оскільки сутність **П.д.ц.** у впливі політ. чинників на екон. ситуацію для отримання політ. ренти, теорія **П.д.ц.** містить пояснення залежності макроекон. політики уряду від термінів виборів. Механізми спрацьовують таким чином: розширена фіскальна або бюджетно-податкова політика та приваблива монетарна або грошово-кредитна політика перед виборами, призводить до зростання популярності уряду, оскільки ситуація залежить від очікувань виборців, які можуть бути раціональними, але перебувають в умовах асиметричності інформації, яка сприяє опортунізму, і відповідно, рентоорієнтованій поведінці суб'єктів прийняття рішень, що призводить до їх оцінки уряду за показниками екон. розвитку, які він намагається покращити у передвиборчий період. Відповідно, після виборів уряд здійснює стабілізаційні заходи – жорстку фіскальну та монетарну політику. /М. Чабанна/

Політичний капітал – спроможність до мобілізації колект. дій та участі в них, здатність політ. акторів (індивідуальних чи групових) репрезентувати інтереси ін. індивідів чи груп, що делегують політ. акторам права на представництво своїх інтересів. Наявність **П.к.** означає надбання за допомогою кредиту довіри, отриманого від ін. акторів, політ. навичок, знань про політику, психол. властивостей та здатності використовувати ін. види капіталів, сукупність ресурсів, організац. структури, права діяти та говорити від імені ін. агентів.

Категорію **П.к.** в наук. обіг ввів фр. соціолог П. Бурдьє, який вважав, що політ. поле як одне з полів соц. простору є місцем б-би за владу, яка здійснюється шляхом конкуренції за право говорити і діяти від імені звичайних громадян та створює програми, концепції, коментарі, події тощо, з яких і повинні обирати «непосвячені» громадяни. Бурдьє визначав політ. капітал як форму «символічного капіта-

лу, кредит, заснований на довірі та вірі й визнанні чи, точніше, на незлічених кредитних операціях, через які агенти дарують персоні (чи об'єкту) таку силу, яку вони визнають за ним».

Канад. вчений Д. Шугуренські дав визначення політ. капіталу як можливості (існуючої чи потенційної) впливати на політ. рішення взагалі, яку усі громадяни (а не тільки політики) мають у більшій чи меншій мірі.

П. Бурдье запропонував умовно поділяти **П.к.** на три групи. До першої можна віднести **П.к.**, що сягає корінням у давні традиції та пов'язаний із конфесійним світоглядом. До другої групи відноситься капітал, що створюється в процесі утвердження та діяльності формалізованих режимів постмонархічного типу. Третю групу складає т. зв. позиковий капітал, що ґрунтується на кредиті довіри, який сусп-во, розчароване в чинній владі, незадоволене існуючим становищем, ситуацією, що склалася, надає найбільш рішучим опозиц. політ. силам. Це аванс, який треба закріпити. Одержати його може бути нескладно, але дуже важко утримати. Позиковий **П.к.** може бути раціональним та ірраціональним. Раціональний засновано на адекватній оцінці можливостей нової політ. сили, а ірраціональний – на неприйнятті ситуації, що склалася, прагненні до будь-яких змін.

Існують також три стани **П.к.**: *інкорпорований*, *об'єктивований* та *інституційний* (організаційний). Під *інкорпорованим* станом розуміється сукупність відносно стійких диспозицій та здібностей, що демонструються власником **П.к.**, тобто це означає спроможність до мобілізації колект. дій та участі в цих діях, надбання права говорити та діяти від імені ін. людей. В *об'єктивованому* стані **П.к.** представляється партіями та громад. рухами, що є готовими до здійснення колект. дій. *Інституційний* стан – це визнані лідерські структури, це характеристики політ. системи, що впливають на накопичення та конвертацію **П.к.** в ін. види ресурсів індивідуальними акторами. Авторитет лідерів може підкріплюватися ресурсами адмін. капіталу в вигляді

посад у формальній ієрархії та прагнути такого підкріплення. Однак на відміну від адмін. капіталу **П.к.** інкорпоровано скоріше в саме в акторах, ніж в організаційних структурах, менш формалізований, отже його відчуження від людини на користь іншої об'єктивно є достатньо важким. **П.к.** передається (формується) шляхом висунення керманічів, делегатів, депутатів, інших лідерів і зберігається через їх активність.

П.к. має складну структуру. Осн. елементи: 1) особистий **П.к.** (тобто капітал особистих можливостей, здібностей, відомості, популярності тощо); 2) фінансовий **П.к.** (обсяг грошей, який може бути спрямований на певних умовах на підвищення електоральних можливостей того чи ін. політика); 3) масмедійний **П.к.** (змога використовувати власні або чужі мас-медіа для досягнення власних тактичних та стратегічних цілей); 4) адмін. **П.к.** (всі ті адмін. засоби, що можуть бути застосовані для просування претендента); 5) **П.к.** міжнар. підтримки (особисті зв'язки політика з іноз. лідерами та елітами, які можна ефективно використовувати у передвиборчій та виборчій ситуаціях). /Ю. Золотарьова/

Політичний курс і економічна лінія – поняття, що дозволяє визначити зміст політ. ідеології й якісний стан політ. системи. **П.к. і е.л.** є двома нерозривними сторонами одного процесу проголошення, вироблення та реалізації держ. політики; їх розділяють лише умовно, для зручності теорет. осмислення.

П.к. означає орг-цію держ.-політ. управління нац. ресурсами, а **е.л.** зводиться до способу вир-ва й розподілу матер. благ. **П.к. і е.л.** у найзагальнішому вигляді можуть бути представлені як правий (а) / лівий (а). *Правий П.к.* має такі критерії: ідеократія (влада ідеї), етократія (влада звичаїв і традицій), кастовість, ієрархічність, патріотизм, націоналізм тощо. Осн. критерії *лівого П.к.*: індивідуалізм, прогресизм, егалітаризм, інтернаціоналізм, сцієнтизм (провідна роль науки у виборі способів орг-ції сусп. життя), еволюціоналізм, атеїзм, «дух просвітництва», номократія

(влада формального закону). *Права Е.л.* – це апологія ринку, приватної власності, фритредерства (зведення до мінімуму втручання д-ви в економіку та торгівлю). *Ліва Е.л.* – навпаки, веде до соціалізму, контролю над розподілом, устремлінню до рівномірного поділу результатів праці, обмеженню приватної власності й, врешті-решт, до комунізму.

Варто розрізняти ідеологію як політ. вчення й ідеологію еліти й контреліти. У першому випадку ідеологія є просто плід індивідуальної або колективної творчості, а в другому й третьому – важливий технолог. ресурс політ. участі. Завершене політ. вчення містить, як правило, чітку орієнтацію на конкретний **П.к. і е.л.** При цьому **П.к. і е.л.** мають максимальний набір відповідних складових (базових). Утім, прагматична ідеологія рідко співпадає з базовою: перша містить лише деякі риси другої. Так, гнучкі (м'які) **П.к. і е.л.**, або містять небагато елементів базових, або базові компоненти втілюються на практиці з низьким рівнем інтенсивності, а деякі з них взагалі відсутні. Що ближче конкретна прагматична ідеологія до базової, то вона жорсткіше (твердіше).

Проілюструємо поняття **П.к. і е.л.** на прикладі осн. ідеологій. *Класичний лібералізм* – це, у першу чергу, *права Е.л.* і *лівий П.к.* Домінування *правої Е.л.* у суч. неолібер. концепціях пом'якшується тим, що воно не охоплює весь обсяг політ. системи. Права лінія лежить ніби на одній половині т. зв. «механізму політ. гойдалок». Так, неолібер. ідеї М. Фрідмана, Б. Сореза й ін. є в основі парт. програми республіканців (але не демократів) США. *Права Е.л.* присутня в країнах Заходу лише як один із компонентів, елемент загальної картини лібер.-демокр. політ. ансамблю. Другим компонентом є *лівий П.к.*, що передбачає посилення соц. ф-ції д-ви, орієнтацію уряду на соц. справедливість, підтримку ідей плюралізму еліт, поліархії.

Гол. сутнісною рисою *консерватизму* є збереження *правої Е.л.* шляхом відносно незначних коливань відносно базового *правого П.к.* Найпомітнішим ідеологом право-консерв. напрямку є З. Бжезінський. На етапі становлення нац. державності, особливо у випад-

ку, коли державостворюючий етнос ще дуже молодий, або тривалий час існував в умовах загрози втрати нац. ідентичності, консервація *правої Е.л.* вимагає жорсткого *правого П.к.* При цьому поява націоналіст. ідеологій стає невідворотною.

Ще одним варіантом комбінації **П.к. і е.л.** є *соціал-демократія*. З одного боку, соціал-демократія охоплює весь лівий спектр політ. ідеологій, а з другого – так називають ідеологію европ. партій, котрі ще в часи К. Каутського відмовилися від крайнього лівацтва (комунізму). Нині европ. соціал-демократія є правим флангом ліво-лівих ідеологій від демократії взагалі до м'якої ліберал-демократії. Характерною рисою соціал-демократії є поєднання гнучкої *лівої Е.л.* з гнучким *лівим П.к.* /О. Чемшиш/

Політичний міф (грец. *μύθος* – казка, переказ, оповідання) – форма ірраціонального відображення й інтерпретації в індивідуальній і масовій свідомості політ. реальності та суспільних цінностей. Як форма свідомості, що продукує специфічну картину світу, міф існує поряд із ін. формами свідомості – релігією та раціональністю. **П.м.** – цілісне, спрощене, переважно ірраціональне відображення в індивідуальній і масовій свідомості політ. реальності та осн. сусп. цінностей, своєрідний символічний засіб їх інтерпретації, моделювання світу і соц. життя; інструмент реалізації конкретних політ. завдань – б-би за владу, її легітимації, утвердження нової політ. ідеології тощо; інтегрована форма міфолог. й політ. свідомості, особливий вид міфу, що зберігає в колективній пам'яті народу його соц. досвід, імперативи духовно-морального виміру політ. процесів. **П.м.**, на думку Г. Почепцова – універс. конструкція, яку завжди можна наповнити конкретним політ. змістом. У наук. дослідженнях **П.м.** використовується як важливий інструмент для з'ясування особливостей політ. діяльності, політ. поведінки, політ. конфліктів тощо.

Осн. ознаками суч. **П.м.** вважають, як правило, його всезагальність, консервативність, синкретичність, біполярність, персо-

ніфікований та маніпулятивний хар-р, архетипність, символічний супровід. Елементами **П.м.** є: архетип певної ситуації, пов'язаної зі здійсненням заходів соц. регулювання і примусу, зміст конкретного досвіду, отриманого в ситуаціях, об'єднаних цим архетипом, та систему алегоричних образів, функціональна символіка яких співвідносить «бажане» з «належним», тобто зі сформованим архетипом. Значущість **П.м.** полягає в можливості викликати до життя той архетип, який дозволить задати певний мотив діяльності – через політ. рекламу, ритуал тощо. Архетип уможливує поєднання бажаного і належного спочатку в міфолог. категоріях (мовою політ. метафор), згодом – у політ. діяльності.

Розрізняють «короткострокові» та «довгострокові» (вічні) міфи. Короткострокові, або технолог. міфи, створюються для реалізації конкретних політ. завдань. Це «міфи на один день» або псевдоміфи, оскільки вони не укорінені в архетипах людської свідомості. Натомість «вічні» міфи вписані, на переконання А. Цуладзе, в структуру ментальності народу. Отже, **П.м.** – це архетипна конструкція, яка визначає існування певної політ. системи та особливу роль у ній особистості чи політ. орг-ції. **П.м.** стає найбільш дієвим засобом у кризові періоди сусп. розвитку – війни, революції, реформи тощо. За допомогою міфу сусп-во може відновлювати зруйновану картину світу.

Архаїчні та суч. **П.м.** суттєво відрізняються. Якщо архаїчна міфологія переважно космологічно змодельована, то суч. міфологія вирізняється своєю соц. спрямованістю. Осн. завданням архаїчного міфу було пояснення світу, побудова єдиної цілісної картини світосприйняття, метою ж суч. політ. міфу є своєрідне обґрунтування життя соціуму, певна інтерпретація сусп. процесів.

Міфічне мислення є протилежним щодо мислення історичного. Історія – це діяльність з «відкритим» майбутнім. Міфічне мислення, на думку В. Бушанського, є циклічне сприйняття історії та політики, а отже міф – це витіснення свободи, оскільки майбутнє є лише відтворення минулого; міфічне мислення не-

минуче породжує уявлення про мету історії, долю особи, народу, д-в тощо.

Суч. міфотворчість ускладнена переоцінкою тривалого іст. процесу, взаємообміном культур і традицій, новими тенденціями сусп. розвитку. Через розповсюдження міфологем формується нова світоглядна парадигма, яка за умови схвалення її політ. суб'єктами та сприйняття з боку сусп-ва може перетворитися на дієву ідеологію. Будучи в цілому ірраціональним феноменом, **П. м.** здатний поєднувати в собі свідоме і несвідоме, реальне й ідеальне, раціональне та ірраціональне.

Механізм міфотворення розкрито у структурній теорії міфу (К. Леві-Стросс), сутність якої полягає у виявленні сукупності несвідомих логічних операцій та інструментів для вирішення світоглядних суперечностей. При цьому так звана міфологічна логіка досягає своїх цілей ненароком, обхідним шляхом. Ін. засадничою теорією у розумінні сутності **П. м.** стала символічна теорія (Е. Кассіпер). Символізм міфу ґрунтується на тому, що конкретні предмети, не втрачаючи своєї конкретності, можуть перетворюватися на певні знаки для відображення ін. предметів або явищ, тобто слугувати їх символічним аналогом. Міф з'являється як замкнута символічна система, об'єднана хар-ром функціонування і способом моделювання навколишнього світу. Міф як комунікативна система, постає у дослідженнях Р. Барта, який називає міф «метамовою» створення значенневих символічних систем.

У ХХ ст. було започатковано розуміння міфу як об'єктивного культурного та психол. феномена, як основи символічних форм пізнання реальності, що відкривають нові можливості у політиці. Насамперед, через зв'язок міфології та ідеології (К. Юнг, Ж. Сорель, Е. Фромм, М. Еліаде, К. Флад), які є сукупністю певних символів, формами символізації політ. простору. Вони створюють комплекс орієнтаційних символів, за допомогою яких відбувається взаємодія влади з громадськістю.

Створення **П.м.** передбачає появу чогось нового, того, що не існувало раніше в актуалізованій формі. У цьому процесі виокрем-

люють три змістові складові **П.м.**, а саме: ціннісну, мотиваційну та комунікативно-смыслову, завдяки яким проявляються його особливості. Суб'єктами політ. міфотворчості можуть виступати певні політ. угруповання (партії, рухи, об'єднання), етнічні спільноти, органи держ. влади, окремі особистості (політ. лідери) тощо. Особливістю суч. **П.м.** є, з одного боку, тенденція до створення нових міфів внаслідок утвердження нових сусп. явищ (формування політ. ринку, трансформація ін-ту багатопартійності, віртуалізація політ. процесів), з другого – міфи стають технол. складовою управління (маніпулювання) сусп. свідомістю. Пануючи у сфері колективного несвідомого, міф суттєво впливає на масову свідомість.

Багатоаспектністю **П.м.** (феномен свідомості, наук. категорія, іст. реальність, складова символічного світу політики тощо) обумовлена увага до цього явища не лише з теорет. точки зору, але й з огляду визначення його функціональності як способу пояснення і сприйняття соц. значущої інформації, формування ціннісного ставлення до політ. явищ.
/Ю. Шайгородський/

Політичний паблік рілейшнз – вид маркетингової політ. комунікації, покликаний впливати на думки, почуття і переконання суб'єктів політ. ринку, що полягає в цілеспрямованому формуванні бажаного образу політики, її бренду в сусп. свідомості для зміцнення соц. капіталу в д-ві. Сенс **П.п.р.** складається у досягненні взаємовигідних і довірчих відносин між сусп.-вом, його соц. групами, орг-ціями і владою. Цей вид діяльності проявляється у формуванні позитивної громад. думки про політ. орг-ції і створення їх іміджу в сусп.-ві. Демократія не може ефективно функціонувати без застосування механізмів **П.п.р.**, що є доведенням «політ. товару», продукту до споживача, тобто власне реалізація на практиці всіляких технологій, проектів, засобів впливу на формування громад. думки, управління нею при орг-ції політ. діяльності. **П.п.р.** включає в себе також і діяльність із політ. консультування. **П.п.р.** є спеціалізованою

діяльністю суб'єктів політики, що спрямована на ефект. управління їх публ. комунікацією, підвищення конкурентноздатності за рахунок залучення сусп. підтримки. **П.п.р.** сприяє встановленню та підтримці спілкування, взаєморозуміння і співпраці між політ. ін-тами і сусп.-вом. Діяльність щодо **П.п.р.** допомагає керівництву політ. орг-ції бути поінформованими про громад. думку і вчасно реагувати на неї. **П.п.р.** допомагає політ. ін-там бути готовим до будь-яких змін і використовувати їх найефективніше, допомагає впоратися з небажаними тенденціями.

Ще у ХХ ст. було запропоновано кілька сочень визначень для **п.р.** (PR, public relations). Термін **п.р.** з'явився в США у 1807 р., автором якого став третій президент США Т. Джефферсон, уживши це словосполучення в чернетці свого «Сьомого звернення до Конгресу». Т. Джефферсон розглядав **п.р.** як діяльність політ. ін-тів щодо створення атмосфери довіри народу до цих ін-тів і д-ви в цілому. Спочатку, основними суб'єктами **п.р.** були уряди та ін. держ. установи.

На поч. ХХ в. народження професійної **п.р.**-спеціалізації пов'язують із ім'ям амер. журналіста Айві Лі, який опублікував «Декларацію про принципи», свого роду перший моральний кодекс **п.р.** У декларації виділяються такі професії, як прес-агент, радник зі зв'язків із громадськістю. У 20-40-і рр. ХХ ст. спостерігається активне становлення **п.р.** як професії та наук. дисципліни. У 1923 р. виходить перша кн., присвячена практиці **п.р.** – «Кристалізуючи громадську думку» Е. Л. Бернейза. У цьому ж році Бернейз прочитав у Нью-Йорк. ун-ті на каф. **п.р.**, що відкрилася, перший профес. курс із нової дисципліни. І, вже у 30-х рр. ХХ ст. **п.р.** у США склався як самост. ф-ція менеджменту.

Др. світ. війну назвали «гол. стимулом» швидкого розвитку **п.р.** у країнах Заходу. Після війни в Європі, яка перебувала під сильним впливом амер. підходів, почали формуватися власні наук. школи **п.р.** Створюються міжнар. об'єднання фахівців, що працюють у сфері **п.р.** (1948 р. – Ін-т **п.р.** у Великій Британії, Асоціація **п.р.** у США, 1955 р. – Міжнар. **п.р.**-

асоціація), розробляються кодекси профес. поведінки, починається підготовка кадрів за спец. «п.р.». Сьогодні п.р. – міждисциплінарний теоретико-прикладний напрямок, котрий враховує досягнення психології, соціології, менеджменту та ін. дослідницьких напрямків. **П.п.р.** передбачає певну систему інформ.-аналіт. і процедурно-технолог. дій.

П.п.р. тісно пов'язаний із механізмами паблісіті, тобто з прийомами створення популярності, привабливості в сусп.-політ. сфері. У зв'язку з розвитком суч. інформ. технологій відбувається і модернізація **П.п.р.** (напр., формування іміджу політ. ін-тів через систему електронного уряду та ін.). /М. Сомов/

Політичний простір – мережа політ. полів, що забезпечують політ. керівництво та врядування на всіх територіальних рівнях публічної влади. **П.п.** складають сусп.-політ. ін-ти, що здійснюють владу, управління сусп.-вом, завдяки яким реалізуються політико-владні відносини. Проявляється у двох вимірах: *інституційний вимір*, сутністю якого є поділ **П.п.** на політ. ін-ти (органи держ. влади, органи муніципальної влади, партії, сусп.-політ. орг-ції), усередині яких і між якими здійснюються політ. процеси; *регіональний вимір*, сутністю якого є поділ **П.п.** на політ. регіони (союз країн, країна, область, місто). У такому контексті передбачається, що політ. ін-ти та політ. регіони співіснують в одному просторі/часі в режимі взаємозв'язку: політ. ін-ти «прив'язані» до того або ін. політ. регіону, а політ. регіони мають на своїх територіях політ. ін-ти. В сукупності така система утворює *держ. регіон* – сукупність політ. ін-тів, що створюють його внутр. **П.п.** і простір його зовн. відносин. Розмежування регіонального та інституційного вимірів **П.п.** дає можливість точніше зрозуміти логіку та механізми їх співіснування. При цьому, в науці розрізняють політ. регіон та адм. регіон, межі яких можуть не співпадати, адже, якщо адм. регіон завжди функціонує у межах адм.-тер. одиниць, то політ. – може не співпадати з цими рамками, в одних випадках виходячи за їх межі, в інших – не дотягуючи до них. Кордони політ. регіо-

ну визначаються зоною впливу недерж. акторів (політ. партії, профспілки, реліг. конфесії, групи тиску, групи інтересів тощо). Зокрема, в нашій д-ві виокремлюють такі політ. регіони: Захід, Центр, Схід, Південь. Як бачимо, вони не співпадають з існуючим адм.-тер. поділом України.

П.п. став суб'єктом політ. відносин із ХІХ ст., що пов'язано із розвитком геополітики, котра окреслила вплив геогр. чинників на сусп.-політ. процеси. Поняття «простір» у кінці ХІХ ст. розглянув Ф. Ратцель, на думку якого, д-ва є організмом, у складі якого частина земної поверхні відіграє настільки суттєву роль, що всі властивості д-ви визначаються властивостями народу і його території, від якої залежить розквіт д-ви.

Кожній еволюційній формі політ. орг-ції притаманний певний горизонт сприйняття простору, котрий задає рівень складності політ. стратегії. Напр., рос. імперське бачення **П.п.** сформулювало ідеологію «збирання земель» на засадах жорсткої централізації та уніфікації, котра сьогодні реанімується і виступає як стратег. напрям держ. політики та сусп. свідомості Рос. Федерації. У країнах ЄС домінує концепція «єдиної Європи» з поступовим зникненням кордонів та ін. чинників, що стримують інтеграційні процеси.

Актуалізація проблем простору в суч. сусп. науках відбувається не тільки під тиском політ. практики, але й внаслідок природного розвитку наук. знання в умовах глобалізації та інформатизації. Простір став не просто середовищем існування людини, але й мірилом її цивілізованості. На зміну політ. завданням просторової експансії прийшла парадигма гармонізації простору та сталого розвитку соціумів. Простір почали розглядати як систему, як цілісність, що потребує постійної підтримки. Інтерпретація поняття простору з точки зору різних наук. напрямів залежить від специфіки вивчення сфер матеріального світу. Йдеться про політ., геогр., екон. соц., культ., інформ., правовий, біол. та ін. види простору (напр., високоякісний – «quality living»). /В. Малиновський/

Політичний процес – сукупність усіх динамічних змін в поведінці та відносинах суб'єктів, які функціонують у політ. просторі під впливом зовн. і внутр. чинників. Дослідження **П.п.** дозволяє розглянути політ. систему сусп-ва у функціонально-динамічному вимірі, з'ясувати осн. механізми її розвитку та взаємодію з довкіллям.

Уявлення про динаміку політ. життя почало формуватися ще на початку іст. розвитку д-в. Так, Полібій у «Історії в сорока книгах» висловив ідею про цілісний колообіг політ. життя, який складається зі становлення, розквіту, занепаду д-в. У такому ж контексті розглядали політ. явища Платон та Арістотель.

Суч. теорія **П.п.** пов'язана з іменами В. Парето та А. Бентілі. В. Парето в «Трактаті зі заг. соціології» обґрунтовував ідею про те, що еліти виступають суб'єктами **П.п.** Сутність соц.-політ. динаміки В. Парето пов'язував «циркуляцією еліт», яка полягає в постійному процесі оновлення елітних прошарків активними та компетентними представниками народних мас. А. Бентілі трактував **П.п.** як б-бу соц. груп, що змагаються за держ. Владу, зокрема у кн. «Процес управління» було сформульовано його концепцію груп інтересів або зацікавлених груп, введено до наук. обігу поняття артикуляції та ідентифікації групових інтересів у якості первинних для вивчення **П.п.**

Системний підхід до дослідження **П.п.** в зах. політології пов'язаний із працями Т. Парсонса та Д. Істона. Вони виділяли чотири фази **П.п.**: 1) *вхід* – вплив зовн. середовища на політ. систему у формі її підтримки та висування вимог до неї; 2) *конверсія* – перетворення вимог у рішення; 3) *вихід* – реакція політ. системи у вигляді рішень та дій; 4) *зворотній зв'язок* – повернення до рівноваги.

Осн. засади моделі **П.п.** як адаптації політ. системи до мінливих умов зовн. середовища сформулював Г. Алмонд, який намагався поєднати діяльність соц. груп та функціонування усієї системи. Д. Ептер та ін. амер. політологи широко використовували ідеї Г. Алмонда для дослідження політ. процесів останньої чверті ХХ ст. у країнах Азії, Африки та Латин. Америки.

Характеристика політики як процесу дозволяє більш глибоко проаналізувати взаємодію суб'єктів щодо держ. влади. В цьому контексті деякі науковці отожднюють **П.п.** із політ. сферою в цілому (Р. Доуз) або з усією сукупністю поведінкових дій суб'єктів влади, зміною їх статусів та впливів (Ч. Мерріам). С. Гантінгтон пов'язує **П.п.** із функціонуванням та трансформацією ін-тів влади. Д. Істон розуміє його як сукупність реакцій політ. системи на виклики довкілля. Р. Дарендорф особливо увагу звертає на суперництво груп за статуси та ресурси влади, а Дж. Мангейм та Р. Річ визначають його як складний комплекс подій, що визначають хар-р діяльності держ. ін-тів та їх впливу на сусп-во. Структура **П.п.** складається з суб'єкта процесу, об'єкта, який необхідно досягти, методів, ресурсів та виконавців, які пов'язують суб'єкт та об'єкт.

Центр. характеристикою **П.п.** виступають зміни, які означають модифікацію структури та ф-цій, ін-тів та форм, темпів еволюції та ін. параметрів політ. явищ. Політ. зміни – це виникнення нових характерних рис в засобах та хар-рі взаємодії між політ. суб'єктами, між політ. системою та довкіллям. Політ. зміни розглядаються як перетворення структур, ф-цій та цілей в сфері розподілу та здійснення владних повноважень в межах будь-якого сусп-ва. Політ. зміни сприяють або пристосуванню існуючої системи влади до нових вимог соц. середовища, або заміні даної системи політ. управління на ін. для підтримки життєдіяльності. Осн. типи – політ. реформа, революція, держ. переворот, реставрація, перегляд конституції.

На відміну від політ. змін, категорія «політ. розвиток» використовується для визначення якісних, сутнісних трансформацій політ. системи, її вихід на новий рівень існування. Політ. розвиток – це сукупність динамічних процесів, що розгортаються в певному сусп-ві, які визначають зміни всередині політ. системи або її заміщення ін., як правило більш здатною ефективно відповідати на актуальні вимоги та виклики. Закономірності політ. розвитку відображають сталі взаємовідносини між соц. групами та практ. діяльність акторів

у політ. сфері. Вони виявляються як тенденції, що сумують сполучення або конфлікт різноманітних інтересів, які обумовлюють характер політ. дій.

Як джерело політ. змін політ. наука зазвичай розглядає конфлікт, який виступає як варіант взаємодії політ. суб'єктів. Як джерело **П.п.** конфлікт представляє собою різновид та результат конкурентної взаємодії суб'єктів (груп інтересів, д-в, індивідів), що змагаються за розподіл владних повноважень або ресурсів.

Поняття **П.п.** використовується у двох відношеннях – як макро- та мікрозміни. В *макро*-аспекті його визначають як перебіг розвитку, відтворення політ. системи під впливом діючих на неї чинників, тобто як універсальну динамічну характеристику. В *мікро*аспекті під **П.п.** розуміється рівнодіюча акцій різних соц. і політ. суб'єктів, тобто сукупність субпроцесів. /О. Новакова/

Політичний світ – специф. онтологія, яка розглядає політичне як деякий результат самовизначення сусп-ва, яке здійснюється на основі вільного вибору, як породження соц. процесу, коли соц. відносини ущільнюються в політичні.

Виділяють два осн. підходи до визначення **П.с.** Представником *першого підходу* є нім. політолог Х. Арендт, на думку якої, політичне – це «простір наявності» людської діяльності, який виникає там, де люди, діючи та розповідаючи, вступають у відносини один із одним. Політичне явраз є те саме «між», яке виникає, коли люди «являються» один одному й у якому вони не тільки наявні поряд з іншими живими предметами, але і достатньо чітко себе «виявляють». Політичне є конструюванням публ. простору для вільної дії, оскільки свобода, ще з часів античності, означатиме перш за все безпосередню участь у публ. справах, у вирішенні політ. питань. Приватне й публічне розрізняються подібно грецьким «*ойкос*» (сфера ведення госп-ва, у якому люди в силу потреби з'єднуються на основі регламентації та підпорядкування для самозабезпечення й підтримання життя) і «*поліс*» (вільний світ негосподарського спілкування в місті-д-ві, де ніхто не керує і ніхто не керований).

Позицію Х. Арендт підтримує австр. політолог Х. Шнайдер, який також говорить про два осн. типи колективності: *ойкос*, який являє собою одночасно пов'язаність дій, керування якими є централізованим і які ґрунтуються на підкоренні всіх членів одному пану, та *поліс*, який є сукупністю дій вільних людей, які будують своє власне та спільне життя з почуттям відповідальності. **П.с.** – це простір екзистенції, який можливий саме завдяки феномену публічності, він набуває публ. хар-ру, формується на перетині життєвих інтересів, під час обговорення сусп. значимих проблем, яке частіше супроводжується б-бою ідей, поглядів, позицій.

Другий підхід репрезентований концепцією нім. політолога К. Шмітта, ключовим поняття якої є концепт «ворог». У політ. сфері ворог – не просто конкурент в економіці, суперник у змаганнях. Поняття «ворог» пронизане перш за все політ., публ. началом, міцнішим чином пов'язане з такими поняттями як «війна», «б-ба», які тлумачаться як зіткнення протиборчих сил, організованих політично. Політ. ворог – це сукупність людей, яка веде б-бу і яка протистоїть такій само сукупності. Для К. Шмітта політичне виступає як специфічно політ. розрізнення, до якого зводяться політ. дії та мотиви, тому **П.с.** можна розглядати скоріше як плюріверсум, ніж як універсум. Політичне може черпати свою силу в найрізноманітніших областях людського життя, у його релігійних, економічних, моральних та ін. протиріччях; воно характеризує не якусь власно предметну сферу, а лише ступінь єднання або роз'єднання людей, чиї мотиви можуть набувати релігійного, національного (в етнічному й культурному розумінні), екон. або ін. хар-ру, і породжувати в різні часи різні об'єднання або роз'єднання. Розглядаючи політичне в категоріях «друг-ворог», К. Шмітт припускав, що соц. відносини ущільнюються, перетворюються у політичне при незвичній інтенсивності сусп. протиріч. Дихотомія «друг-ворог» виступає як гол. ознака політ. відносин, вона надає смислу існування політичного як самостійної сутності.

П.с. є особливою сферою життєдіяльності людей, яка пов'язана з публічно-владними відносинами, із тими ін-тами, принципами, нормами та ін., котрі гарантують життєспроможність тієї чи іншої спільноти людей, реалізацію їхньої спільної волі, інтересів і потреб. Політ. сфера людської життєдіяльності безпосередньо пов'язана з феноменами, ін-тами, організаційними формами й відносинами в сусп-ві, за якими визнані остаточна влада та авторитет, які існують у цьому сусп-ві для ствердження та збереження порядку й реалізації ін. життєво важливих для нього цілей.

П.с. репрезентований двома самостійними сферами: сферою конкретної або повсякденної політ. практики, яку здійснюють виконавці всіх рівнів в особі чиновників, держ. службовців, функціонерів партій, орг-цій, об'єднань, корпорацій тощо; сферою розробки політ. програм, ідеологій, стратегій політ. розвитку та ухвалення рішень щодо шляхів, форм і засобів їхньої реалізації. Австр. соціолог та політик А. Шеффле, сприйнявши цей поділ, розрізнявав дві сфери сусп. життя: «повсякденне держ. життя» як сукупність явищ, котрі вже сформувалися певним чином, як би застигли, і регулярно повторюються, – тут усі рішення по кожному конкретному випадку приймаються в повсякденній практич. діяльності у відповідності з чітко встановленими правовими нормами, правилами, приписами та існуючими прецедентами: по суті, це є повсякденне (рутинне) адм. управління; «політика» як сукупність явищ, що знаходяться у процесі становлення, – тут прийняте в кожному окремому випадку рішення може привести до новоутворень.

П.с. є дуже складним і багат шаровим комплексом явищ, ін-тів, відносин, процесів тощо, які формують такі сфери сусп. життя, як державно-правова, партійна, виборча, політико-технологічна (ухвалення політ. рішень), політико-світоглядна та деякі ін. Коли говорять про **П.с.**, то йдеться перш за все про вже сталі, застигли, статичні, наявні в кожний конкретний момент феномени, структури, складові елементи, ф-ції, умови для їхнього нормального функціонування, співвідношення й

взаємодія один із одним тощо. У своїй статистиці **П.с.** є світом уявлень, який сповнений множиною забобонів, заздалегідь сформульованими ідеями, улюбленими фетишами та міфами. Але на відміну від фізичного світу, який те ж даний людині лише в уявленнях, **П.с.** не є інтерсуб'єктивно пізнаваним та стабільним, тому політ. уявлення є компенсаторними механізмами, які дозволяють своїм суб'єктам пережити те, що має було б їх зруйнувати. Цілісна й зв'язана інтерпретація політ. феноменів також передбачає визнання того, що їхня сутність пов'язана із свідомістю: немає нічого політичного без свідомості. Існування політики прямо обумовлюється існуванням у свідомості свого роду уявного світу, світу можливого й найкращого, дублюючого в деякій мірі реальний світ. Саме порівняння цих двох світів породжує політ. динаміку. /В. Кривошеїн/

Політичний спічрайтинг (англ. *speech* – промова, *writing* – пишу) – особлива PR-технологія підготовки і написання текстів для публ. виступів політиків. Основою для розвитку **П.с.** стало ораторське мистецтво, що зародилося в Старод. Греції. Афін. судова система вимагала від учасників судових процесів самостійних виступів перед судом. Завданнями риторика були консультації стосовно ведення судових справ, а також написання промов. У V ст. до н.е. з'являється професія логографа (за плату писав промови в суді для позивачів). Із часом були створені шаблони промов, що використовувались в аналог. судових позовах. У XVIII ст. з'являються нац. школи риторики, а промова використовується як інструмент формування сусп-ва загалом і сусп. відносин зокрема. У XIX ст. риторика трактується в негативному контексті як «словесний обман», що було пов'язано з тогочасними сусп. змінами. У др. пол. XX ст. у зв'язку з становленням інформ. сусп-ва зріс сусп. інтерес до публ. виступів і промов.

Процес **П.с.** складається з чотирьох осн. етапів. *Підготовчий етап* вимагає відповіді на запитання про майбутній виступ спікера: хто? що? де? коли? навіщо? *Етап інтерв'ювання* полягає у спілкуванні спікера і спічрайтера,

в ході якого визначається об'єкт промови, її мета, очікування від цільової аудиторії, осн. акценти промови. Осн. метою *етапу дослідження* є розробка теми промови; для цього спічрайтер визначає ступінь вивченості проблеми чи явища, актуальність проблематики, її практ. важливість, знайомиться з досвідом діяльності, пов'язаним із цією темою, займається пошуком нових фактів, позицій, думок. Цей етап передбачає роботу з різними джерелами та зібранням матеріалів. *Етап написання* промови передбачає дотримання алгоритму написання політ. тексту. Спічрайтер як автор промови повинен мислити на мові замовника, відмовившись від свого «я», не забуваючи при цьому про відповідальність за написане. Найефективнішим способом роботи над промовою є співавторство із замовником. У процесі написання промови необхідно визначити осн. рольову ф-цію політика, в якій він себе позиціонуватиме. Найуніверсальнішою є типологія ролей «вождя» (апеляція в промові до пафосу, емоцій і почуттів), «батька» (використання логічної аргументації) і «учителя» (використання аргументів етосу, етики та моралі). Домінуюча позиція може доповнюватись допоміжними ролями, орієнтованими на тип аудиторії.

При написанні промови осн. теза може посилюватись базовою метафорою. Метафори повинні вирізнятись оригінальністю, незвичністю, викликати певні емоційні асоціації для глибшого уявлення й усвідомлення події чи явища. Правильно підібрана базова метафора допоможе спікеру посилити вплив на цільову аудиторію. Закінчення промови безпосередньо впливає на успіх виступу. Досить часто промову закінчують риторичним запитанням, повтором осн. думки, закликком або ж пов'язуючи закінчення виступу із вступом.

Підготовка та написання промови вимагає врахування таких чинників: 1) завдання та цілі промови визначають її стилістику та прогнозований вплив на цільову аудиторію; 2) параметри цільової аудиторії (жіноча аудиторія характеризується конкретно-образним мисленням та прагненням до наочності; чоловіча – раціональністю, точністю і чіткістю викла-

ду осн. положень промов; молодіжна аудиторія реагує на емоційні, яскраві та оригінальні промови, не позбавлені гумору; люди похилого віку активно цікавляться сусп.-політ. проблематикою та вихованням молоді); 3) формат заходу. /О. Шиманова/

Політичний стереотип (грец. *στερεός* – твердий, *τύπος* – відображення та *πολιτική* – політика) – різновид соц. стереотипу; комплексне уявлення, пов'язане з політ. сферою життя, яке може бути виражене у формі візуального образу або судження, і характеризується когнітивним спрощенням, стійкістю форми та емоц. забарвленням, напр.: «політика – брудна справа», «у всіх проблемах винна певна політ. партія», «сильний політ. лідер вирішить усі проблеми» тощо. **П.с.** традиційно трактують як елемент політ. культури, а також як складову масової свідомості; останнім часом набуває популярності підхід до **П.с.** як до стійкого елемента інформ. процесу.

Засновником теорії стереотипів вважають амер. журналіста і політолога У. Ліппмана, який вжив поняття, запозичене з друкарської термінології, на означення певного явища псих. діяльності людини. Поняття «стереотип» почали активно використовувати у 1920-30-ті рр. в США у процесі досліджень проблем формування громад. думки. На перших етапах дослідження стереотипи, у т. ч. пов'язані з політ. сферою життя, досліджувалися у рамках соціології як чинники, що впливають на громад. думку (Р. Бінклі, Д. Кац, К. Брейл, Д. Креч), та в рамках соц. психології – як чинники міжгрупових відносин (Г. Оллпорт, Дж. Фішман, М. Ріхтер, Є. В. Вайнек, Р. Крачфільд, Г. Теджфел). У 1948 р. амер. Д. Креч та Р. Крачфільд вперше ставлять питання про розмежування соціол. та психол. підходів до стереотипів. Виокремлення **П.с.** пов'язане з ім'ям амер. соціолога Р. О'Хари («Медіа для мільйонів» (1961)), на думку якого, стереотип є наслідком впливу на соц. сферу ЗМІ. У суч. зах. політ. науці переважає дослідження прикладних аспектів **П.с.**, зокрема, його ролі у виборчих процесах (Т. Аалберг, А. Тодал Йенсен, Е. Гордон, Дж. Л. Міллер, А. Берінські,

Т. Мендельберг та ін.). З кінця 1950-х рр. починається вивчення **П.с.** науковцями Сх. Європи, зокрема, Росії та України (В. Ядов, О. Семендяєва, С. Медведева, Д. Ольшанський, Н. Смирнова, А. Цуладзе, Г. Почепцов, О. Шерман, М. Павлюх та ін.)

П.с. безперервно породжуються в процесі політ. комунікації, функціонуючи в інформ. просторі як системне явище. Усі **П.с.** певного соціуму утворюють ієрархічну систему, яку очолюють стереотипи-константи, об'єктами яких є осн. політ. ін-ти, а елементи перебувають у комплементарних відносинах. Окрім інституціональних політ. акторів, об'єктами **П.с.** виступають функціональні та соц. політ. актори, адм.-тер. одиниці, політ. процеси, політ. норми і т. д.

Структура **П.с.** є складається з форми (зовн. рівень) і змісту (внутр. рівень). Зовн. рівень – це візуальна та/або вербальна оболонка **П.с.**, яка містить центр – кілька найпомітніших, яскравих ознак, що служать психол. подразниками, та периферію – очікувані результати у формі події або процесу. Внутр. рівень **П.с.** – це ядро, тобто те поняття чи образ, на який спиратиметься стереотипізація об'єкта, і варіації – конкретні форми реалізації ядра. Напр., у **П.с.** «у всіх проблемах винна певна політ. партія» ядром буде образ ворога, який у різних соціумах матиме варіації від «це – партія шахраїв» до «це – партія контрреволюціонерів». Відповідно, центром цього **П.с.** буде символіка та ін. характерні риси політ. партії, часто в гіперболізованій формі, а периферією – очікувані дії у діапазоні від порушення етичних засад передвиборчої б-би до диверсії та держ. зради.

Осн. джерелом **П.с.** у суч. соціумі виступають ЗМІ, які створюють та тиражують **П.с.** через інформ. кампанії із застосуванням маніпулятивних технологій за ініціативою суб'єктів політ. процесу з метою вирішення конкретних політ. завдань, зокрема, забезпечення управл. процесів через вплив на політ. поведінку мас, підтримку рівноваги політ. системи, а також легітимацію політ. рішень. Серед інших джерел **П.с.** традиційно виокремлюють родину та найближче оточення індивіда; систему освіти,

особистий досвід. На думку окремих дослідників, доцільним є зарахування до джерел **П.с.** також тих творів культури та мистецтва, у які поряд із художнім був закладений ідеолог. компонент. Процес конструювання і трансляції **П.с.** можливий тільки в рамках інтегрального підходу з урахуванням складної системи уявлень, специфіки нац. свідомості та культури.

П.с. поділяються на стихійні, які не мають конкретних авторів, та штучні – сформовані внаслідок цілеспрямованої діяльності масмедіа; на вербальні, тобто репрезентовані за допомогою слів (одного слова чи речення), та образні – репрезентовані за допомогою візуальних моделей (символів); на внутрішньополітичні та зовнішньополітичні, загальнонаціональні та регіональні, короткотермінові і довготривалі тощо. Для практ. використання **П.с.** важливе значення має їх емоц. забарвлення, за яким **П.с.** поділяються на позитивні, які створюють позитивний образ об'єкта та викликають доброзичливе ставлення до нього, і негативні, які вводять об'єкт у негативний емоц. контекст, наділяючи його негативними характеристиками. Дискусійним залишається питання про існування істинних та хибних **П.с.**, оскільки емпірична перевірка інформації ЗМІ, яка служить матеріалом для стереотипізації, практично неможлива для пересічного споживача інформації. /О. Шерман/

Політичний текст – основна форма реалізації політ. комунікації, складова та (або) результат політ. активності. **П.т.** є універс. формою соц. експлікації, тому він може виступати в ролі інструмента влади як політ. сили, так і окремого індивіда. Спектр **П.т.** широкий, проте спільне те, що всі вони є формою для представлення сусп-ву політ. цілей відповідно до осн. мети політики — одержання та збереження влади. **П.т.** мають визначені стратег. завдання: 1) привертання і утримування уваги аудиторії (факультативна ф-ція); 2) ідеологічна ф-ція (бачення ситуації: які проблеми потрібно вирішувати і шляхи їх вирішення); 3) переконання аудиторії у правильності поставлених проблем і запропонованих шляхів їх вирішення; 4) мобілізація аудиторії на під-

тримку запропонованих ідей. Відповідно до місця реалізації (парламент, вибори, з'їзд) виокремлюють парлам. виступ (він регламентується особливими правилами; крім того, існують відмінності у виступі міністра, депутата, канцлера), передвиборний, партійний, вітальний, святковий (пам'ятний (присвячений пам'яті особистості чи події) і новорічний (різдвяний)). Виділяють такі жанри політ. текстів: реклама, лозунги, листівки, політ. промови, політ. статті, політ. публіцистика, інформ. статті, політ. новини. Стилїстика, побудова **П.т.** суттєво відрізняється залежно від того, призначені ці тексти для аудіального чи візуального сприйняття.

Як правило, **П.т.** має такі три структурні рівні: 1) рівень прямого слова: змістовий рівень, те, *про що* мовиться прямо; 2) ритор. рівень: те, *як* мовиться; 3) рівень апріорних послань: ідеї, уявлення, які лежать в основі прямого слова. Таким чином, у **П.т.** міститься як лінгвістична, так і екстралінгвістична та знакова інформація. Кожне слово у **П.т.** інформативне і потенційно марковане, задає опозицію, уточнює позицію автора з актуальних політ. проблем і залежить від його відношення до ін. текстів (контекстів). Певна сукупність текстів, які представляють собою цілісність, утворює гіпертекст. Виникнення політ. гіпертексту обумовлено наявністю різних видів взаємозв'язків між **П.т.**: тематичні зв'язки між текстами виникають завдяки тому, що вони мають одну тему; мету здійснення конкретної ідеї; наявність діалог. стосунків між текстами. Зв'язки текстів можуть бути обумовлені їх комплементарними відносинами: при цьому один із текстів доповнюється ін. таким чином, що зрозуміти зміст даного тексту можна, якщо відомо зміст інших; відносини коментування припускають, якщо один із текстів виступає в ролі основи, а ін. – доповнення, у якому пояснюються незрозумілі місця. Неволодіння контекстами і політ. гіпертекстом загалом перетворює потенційно значимий та ціннісно орієнтований **П.т.** у нейтральну данність. /Н. Шевчук/

Політичний фандрайзинг (англ. *fund* – грошові активи, фінансування, *raise* – при-

множення, збір) – пошук активів та залучення коштів для проведення політ. кампаній та ін. заходів політ. хар-ру. **П.ф.** – важлива частина діяльності кандидата в період виборчої кампанії. Осн. суб'єктами **П.ф.** є кандидати та політ. партії, що займаються офіц. збором коштів в умовах публ. конкуренції. Штаб кандидата витрачає близько половини свого часу на збір коштів. **П.ф.** передбачає роботу з електоратом і визначення сегменту потенційних донорів, якими можуть виступати родичі, друзі, політ. однодумці, виборці, зацікавлені в перемозі кандидата.

Найефект. способами **П.ф.** є: особисте спілкування кандидата з електоратом і пряма розсилка з проханнями. Не прийнято брати гроші від людей чи орг-цій, від яких кандидат може стати залежним після проведення успішної виборчої кампанії, зокрема, від великих фін.-промисл. груп, кримін. структур.

Важливою складовою процесу **П.ф.** є його прозорість, основою якої є законодавство, що регламентує діяльність суб'єктів **П.ф.** Фін. дирекція виборчого штабу кандидата повинна вміти довести походження всіх коштів на виборчу кампанію, представивши документальне підтвердження. У демокр. країнах **П.ф.** – важлива складова публ. системи конкурування політ. партій.

У пострадян. країнах **П.ф.** функціонує в кардинально ін. умовах. Це пов'язано з відсутністю системи публ. конкуренції політ. партій та домінуванням апаратної системи над партійною. Осн. суб'єктами фандрайзингових відносин виступають політ. елітні групи та бюрократія. **П.ф.** трактується як акумулювання фін. ресурсів для особистих цілей. Ресурсами також є медійне та ідеол. домінування, різноманітні орг-ції, що можуть бути використані для особистих проєктів. Це характерні ознаки корпорат.-олігарх. д-в із високою роллю тіньових суб'єктів політики. Відомо, що високопоставлені чиновники є членами ради директорів великих держ. компаній, великі держ. компанії володіють медійними ресурсами. В таких випадках **П.ф.** носить прихований хар-р, на відміну від діяльності політ. партій зі залучення фінансів. Сьогодні спосте-

рігається зростання політ. Інтернет-фандрайзингу, коли для пошуку і залучення коштів для орг-ції і проведення виборчих кампаній використовується мереживні ресурси.

Осн. прийомами **П.ф.** є: особисте спілкування кандидата зі своїми прихильниками, орг-ція спеціальних заходів та подій, створення фін. комітету, використання поштової розсилки, звернення телефоном, звернення до виборців та дрібних спонсорів, подяка та повторне звернення. У практиці **П.ф.** використовуються два осн. види залучення коштів – *публічний* і *цільовий*. Гол. завданням публ. (відкритого) **П.ф.** є широке інформування громадськості про початок виборчої кампанії, необхідність фін. підтримки партії та залучення прихильників партії чи кандидата до агітаційної роботи. Публ. пошук і збір коштів – це демонстрація відкритості і законності кампанії для громадськості, влади і ЗМІ. Гол. недоліком публ. **П.ф.** є невеликий обсяг зібраних коштів. Цільовий (закритий) **П.ф.** передбачає обмеження кола потенційних спонсорів і цілеспрямоване звернення до них із проханням про фінансово-ресурсну підтримку.

Найпоширенішими формами **П.ф.** є: пожертви, спонсорська допомога, проведення цільових заходів для збору коштів, гранти, фінансування з бюджету, доходи від членських внесків. /О. Шиманова/

Політичний флешмоб (англ. *flash* – мить, спалах і *mob* – натовп) – вид політ. дії, спланованої через Інтернет чи засоби стільникового зв'язку, масова акція у громад. місці. За сценарієм **П.ф.** близький до політ. перформансу: він є сукупністю дій із символічним значенням, які одночасно виконують усі учасники **П.ф.**, напр., шиккування у формі певного держ. чи політ. символу, вигукування політ. гасел тощо. Характерними рисами **П.ф.** є нетривалість, масовість, анонімність, використання суч. засобів комунікації в процесі підготовки **П.ф.** За структурою **П.ф.** є комплексним утворенням, яке складається з трьох обов'язкових елементів: 1) підготовка шляхом поширення інформації про проведення **П.ф.**; 2) проведення акції; 3) забезпечення інформ. резонансу у ЗМІ

та Інтернеті. Повідомлення про проведення **П.ф.** розповсюджується ланцюговим шляхом у соц. мережах та засобах масової комунікації; ініціаторами **П.ф.** виступають політ. орг-ції, окремі групи й індивіди. Як вид політ. дії **П.ф.** наближається до ненасильницьких методів політ. б-би і може використовуватися з різними цілями – інформування, привернення уваги сусп-ва до певної проблеми, впливу на сусп. думку і т. д.

Засновником флешмобу вважається амер. програміст Р. Зазуєта; перший флешмоб із розважальною метою відбувся 17 червня 2003 р. у Нью-Йорку (США). 16 серпня 2003 р. відбувся перший укр. розважальний флешмоб в Києві; впровадження **П.ф.** у політ. практику в Україні пов'язане з Помаранчевою революцією.

Поява **П.ф.** прогнозується у кн. соціолога Г. Рейнгольда «Розумний натовп: наступна соціальна революція» (2002), у якій автор передбачив використання нових засобів комунікації для самоорг-ції мас. Аналізуючи нові форми масової політ. поведінки, Рейнгольд використав термін «смартмоб» – розумний натовп, тобто новий соціум, який здатний до високого рівня внутр. самоорг-ції за специф. умов, зокрема, анонімності та відсутності керівного центру. Першим прикладом успішної дії «розумного натовпу» Рейнгольд вважає падіння режиму президента Філіппін Дж. Естради у січні 2001 р., коли впродовж чотирьох днів на столичному бульварі Епіфанію де Лос-Сантос зібралися понад 4 млн осіб в чорному одязі, які отримали відповідне текстове повідомлення на стільникові телефони. Рейнгольд поділяє флешмоби на політ., рекламні, розважальні та мистецького хар-ру. В укр. науці вивченням флешмобу займалися в межах соціол. і інформ. досліджень М. Кордонський, В. Щербина, С. Романенко.

П.ф. є складним явищем, в якому поєднуються ігровий, комунікативний та творч. компоненти, що дозволяє розглядати його як форму спонтанної креативності широких мас. У зах. і вітчизн. науці посилюється тенденція трактування **П.ф.** як прояву громадян. сусп-ва, яке здатне до орг-ції самостійних дій

без участі д-ви та ін. політ. ін-тів. У такому контексті **П.ф.** є відображенням феномену децентралізації, коли на зміну традиц. сусп-ву з вертикальною ієрархією приходять мережеві спільноти, що базуються на горизонт. соц. комунікаціях.

П.ф. є порівняно простим, безпечним і оперативним засобом вираження громад. думки і сусп. діалогу з владою, зокрема, в умовах авторитарних режимів, що обумовлює його популярність у суч. світі. /О. Шерман/

Політичний GR-менеджмент (англ. *government relations* – зв'язки з урядом) – сукупність лобістських технологій, спрямованих на ефективну взаємодію громад. та комерц. структур і орг-цій із органами держ. влади. Активний розвиток **П. GR-м.** пов'язаний із ускладненням внутр. структури суч. сусп-в, артикуляцією великої к-сті партикулярних інтересів, формуванням на цій основі різноманітних груп інтересів, а також посиленням втручання д-ви у всі сфери сусп. життя. **П. GR-м.** використовують орг-ції, діяльність яких залежить від органів держ. влади. GR-менеджери допомагають зацікавленим орг-ціям отримати держ. ресурси, ліцензії та сертифікати, або ж стати постачальниками для держ. органів.

Технології **П. GR-м.** умовно поділяють на: *корпоративний лобізм, іноземний лобізм і конфесійний лобізм*. Корпоративний лобізм використовують комерц. компанії та громад. орг-ції з метою просування своїх інтересів в органах держ. влади. Іноземний лобізм широко розвинутий в Японії, Китаї, Півд. Кореї, Тайвані. Осн. метою активної діяльності ізраїльського лобі в США є спрямування амер. зовн. політики на стабільну підтримку Ізраїлю. Конфесійний лобізм – технологія просування інтересів реліг. орг-цій у держ. органах із метою ухвалення вигідних для них політ. рішень.

Осн. метою **П. GR-м.** є налагодження ефективної роботи з політ. стейкхолдерами – групами впливу, до складу яких входять політ. діячі та держ. службовці, зацікавлені в діяльності громад. та політ. орг-цій, і володіють

для цього відповідними ресурсами, зокрема політичними.

У роботі з політ. стейкхолдерами активно використовується методика лобіювання *grass roots*, базована на залученні ініціат. груп для впливу на політиків або чиновників із вимогою підтримки вигідної для орг-ції пропозиції. Уперше цей термін використав у своєму виступі амер. сенатор від штату Індіана А. Беверідж в 1912 р. на з'їзді створеної ним Прогресивної партії, зазначивши, що «партія виникла з коріння, з того ґрунту, яким є осн. людські потреби». Ця технологія створює ілюзію масової підтримки ініціатив лобістів, видаючи корпоративні та галузеві інтереси фірм і орг-цій за сусп. значущі і публічно підтримувані.

Тиск на політ. стейкхолдерів під час реалізації технології *grass roots* передбачає: реалізацію масових акцій (страйків, демонстрацій); орг-цію дзвінків депутатам або чиновників, у комісію, комітет, робочу групу, що займаються розглядом питання; спаммінг (відправку великої к-сті листів на електронну пошту, щоб заблокувати її роботу); орг-цію особистих візитів для підтримки або блокування ініціативи; масову розсилку листів і телеграм із вимогою підтримки пропозиції лобістів.

Осн. ф-ції **П. GR-м.** полягають у: визначенні нац. традицій сприйняття влади та взаємодії з її представниками; визначенні GR-цілей і завдань бізнесу; визначенні моделі взаємодії д-ви і груп інтересів; аудити ресурсів; локалізації політ. стейкхолдерів; визначенні точок доступу до політ. стейкхолдерів та їхніх психол. портретів; імплементації лобістських стратегій у бізнес; аналізі ефективності роботи GR-менеджерів; 9) орг-ції технологій прямого лобіювання та непрямого впливу; інформ. тиску та моніторингу ЗМІ.

Ефективність **П. GR-м.** вимагає розуміння процесів розробки та впровадження держ. політики та знання механізмів впливу на них. /О. Шиманова/

Політичні зміни – специф. тип соц. змін, пов'язаний перш за все із перетворенням у механізмі владного регулювання сусп-ва. Політ.

система під впливом якісних змін в соц. сфері постійно знаходиться у русі і розвитку. Відповідно, **П.з.** є трансформацією інституційних структур, процесів та цілей, що пов'язані із розподілом владних повноважень щодо управління сусп.-вом, що розвивається. **П.з.** можуть відбуватися або шляхом пристосування системи до нових вимог соц. середовища, або шляхом зміни однієї системи, нездатної зберегти себе, іншою. Питання змін не нове для політ. науки. Ще в античності цю проблему виділяли та досліджували Платон і Аристотель. В їхніх роботах згадується про типологію трьох «правильних» форм правління (аристократія, монархія, поліархія) і трьох «неправильних» (тимократія, деспотія, демокр.), де зображена певна динаміка переходу від однієї із них до іншої. Згадана типологія форм правління і їх висхідного чи низхідного розвитку є однією із дієвих концептуальних схем в історії політ. думки. У тих чи інших варіантах вона присутня у працях таких мислителів, як Цицерон, Н. Мак'явеллі, Ж. Боден, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є та ін. Епоха Просвітництва внесла принципово нові компоненти до цих традиц. уявлень про **П.з.** – прогрес і однолінійність розвитку. Ж. Кондорсе розробив гіпотезу про іст. прогрес людства, спрямований до його абсолютного удосконалення. Прогрес в історії забезпечується, на його думку, поширенням виявлених людських здатностей, що передбачає їх безмежне удосконалення. Така схема політ. розвитку, у XIX ст. відтворюється у марксизмі. Для К. Маркса і Ф. Енгельса **П.з.** (динамічні процеси в надбудові) відображали якісні соц.-екон. зрушення в базисі. Поряд із очевидними досягненнями у розумінні проблеми розвитку, таке його трактування значно спрощувало іст. процес. У сер. XX ст. почався новий етап в розробці теорії змін та розвитку. У цей період розвиток розглядають як природні, закономірні якісні зміни матеріальних та ідеальних об'єктів, якому для нього внутрішньо характерними є спрямованість і невідворотність. Політол. підхід до феномену розвитку означає виявлення і пояснення всезагальних характеристик багатоманітності зв'язків, відносин і процесів політ. реальнос-

ті, оскільки в його результаті виникає новий стан сусп. сфери.

У політ. науці є різні уявлення про джерела і механізми змін. Так, К. Маркс пов'язував політ. динаміку з екон. відносинами, В. Парето – з циркуляцією еліт, М. Вебер – з діяльністю харизматичного лідера, Т. Парсонс – з виконанням громадянами різних ролей. Проте більшість дослідників у якості основного джерела політ. змін є конфлікт, який знаходиться в основі трансформації владних структур, поведінка груп та індивідів, розвиток політ. процесів. Виходячи із багатоманітності джерел і форм політ. змін виділяють три осн. способи або режими існування політ. явищ: функціонування, розвиток і занепад. За функціонування політ. система не виходить за межі взаємовідносин громадян та ін-тів влади. Цей спосіб існування політ. явищ відображає здатність влади до простого відтворення відносин між елітою і електоратом, громадянином і д-вою. На рівні сусп.-ва в цілому здійснюється підтримка існуючої політ. системи, продукування осн. ф-цій політ. ін-тів, політ. партій та органів місцевого самоврядування. За такого способу змін традиції і спадковість мають пріоритет перед будь-якими інноваціями. Розвиток характеризується такими змінами базових параметрів політ. явищ, які передбачають подальший політ. хар-р еволюції останніх. Влада адекватно відповідає на виклики часу, ефективно керує сусп. відносинами, забезпечує задоволення соц. вимог населення. Політ. система здатна до застосування гнучких стратегій та технологій владарювання із врахуванням ускладнення інтересів різноманітних соц. груп. Занепад передбачає або переважання центробіжних тенденцій над інтеграційними, або розпад політ. цілісності (падіння політ. режиму, захоплення або розпад д-ви, зупинення діяльності партії). Політ. влада через нездатність ефективно вирішувати соц. проблеми втрачає легітимність і залишається без підтримки з боку сусп.-ва.

До осн. типів **П.з.** у політ. науці відносять: політ. реформу, революцію, держ. переворот, інколи – реставрацію і частковий або повний перегляд (ревізію) конституції. Під особли-

вим кутом розглядаються зміни у світовій політиці. У цьому випадку протиставляють два поняття – мирне врегулювання (вирішення на наднаціональному чи міждерж. рівні конкретних суперечливих питань) і мирні зміни (значні перетворення в існуючому світовому порядку). Серед них – зміни в суверенітеті над територією або її частиною (деколонізація); довготривалі зміни у силовому базисі (проблема однополярності чи багатополярності); існуючий перегляд прийнятих норм і правил, що регулюють поведінку д-в, їх об'єднань, а також неурядових орг-цій в наднац. сфері (структурне і функціональне розширення Північноатлантичного блоку). На поч. ХХІ ст. одним із найважливіших напрямів мирних змін стало політ. і міжнар.-прав. забезпечення тенденцій глобалізації.

Ініціатором **П.з.** будь-якого типу, як правило, виступає меншість сусп-ва, що нав'язує іншим громадянам власну думку. Навіть у випадку революції, мобілізуючої маси людей, багато її учасників не повною мірою усвідомлюють цілі своїх дій. Оцінюючи стан сусп-ва в дані періоди, можна говорити про те, що більшість включаються до підтримки тих чи інших змін через бажання самоствердження або страх насилля, рідше – через небажання самовідчуження від системи. /Л. Радченко/

Політичні інститути – встановлені правила гри у сусп-ві, більш формально – встановлені людьми обмеженнями, які структурують політ. взаємодію. Вони складаються на основі обов'язкового дотримання формальних правил (статутне право, заг. право, правила) та неформальних обмежень (звичаїв, традицій, норм поведінки). Дотримання правил та обмежень дозволяє очікувати від індивідів відновлених дій, орієнтованих на встановлений у сусп-ві лад. **П.і.** часто ототожнюють із терміном «орг-ція», визначаючи їх як сукупність установ, орг-цій із певною структурою, які упорядковують політ. відносини, як між орг-ціями, так і між людьми. Осн. **П.і.** сусп-ва є д-ва, політ. партії, парламент, президент тощо.

Система конкретних ін-тів безпосередньо пов'язана з діяльністю д-ви, особливостями форми правління, держ. устроєм та політ.

режимом. Вона може змінюватись залежно від волі пануючих прошарків сусп-ва, політ. культури, іст. традицій держ. устрою тощо. **П.і.** здатні змінюватись під впливом як внутр. чинників сусп. розвитку, так і зовн.

У вужчому розумінні під **П.і.** розуміють формальні згоди, які досягаються групами людей, поведінка яких регулюється застосуванням чітко визначених правил та процесом прийняття рішень та підкріплені повноваженнями однієї особи чи групи осіб, які формально володіють владою.

Щодо визначення терміну **П.і.** є два основних підходи. *Перший* пропонує вживати термін **П.і.** виключно до формальних правил, які властиві для політ. процесу. *Другий* підхід пропонує включити до поняття **П.і.** звички, культуру тощо з метою об'єднання більшої частини правил, які визначають індивідуальну поведінку. Однак, згідно з першим підходом, таке включення загрожує тим, що саме поняття «ін-т» стане надто невизначеним. Якщо, як зауважував Д. Норт, культура – це не що ін., як набір неформальних інституц. правил, то виходить, що відсутня жодна можливість відрізнити формальні політ. ін-ти та ін. соц. факти. Так, напр., виявляється, що немає точки відліку під час аналізу ролі різних конституцій в отриманні певних політ. результатів, бо таке широке розуміння **П.і.** об'єднує в собі і формальні конституції, і спільну культуру сусп-ва. Якщо кожен тип повторюваної дії можна пояснити так широко розтлумаченими інституціоналізованими правилами, тоді неможливо виокремити ту роль, яку відіграють у соц. процесах **П.і.** у їх вужчому розумінні, позаяк відповідь вже закладена у самому визначенні. Водночас, якщо обмежити визначення інституційних правил лише формальними, то з'являється ризик неуррахувати чисельні, властиві будь-якій політ. орг-ції, неформалізовані, але зрозумілі правила, які детермінують політ. поведінку. Але при цьому є одна перевага, бо з'являється можливість відповідати на питання про те, що означають «зміни у формальних **П.і.**», тобто виявити специфіку власне «політичного» компоненту орг-ції **П.і.**

Дослідження **П.і.** поширилося у першій пол. ХХ ст., наслідком чого стало формування інституційного підходу в політ. науці. Саме в цей період з'являється низка досліджень **П.і.**, серед яких «Соціальні ін-ти» Дж. Хертслера (1929) та його ж праця «Американські соціальні ін-ти» (1961), «Ін-ти» У. Гамільтона (1932), «Сучасні американські ін-ти» Ф. Чепіна (1935), «Соціальні ін-ти» Л. Балларда (1936), «Соціальні ін-ти» Г. Барнза (1942), «Головні соціальні ін-ти» К. Панунзіо (1946), «Ін-ти сусп-ва» Дж. Фейблмана (1956). Дослідники, розкриваючи сутність терміну, пропонували різноманітні визначення ін-тів: форми мислення, що встановилися; вербальні символи, за допомогою яких можна описати групу звичаїв, що набули поширення і стали незмінними; ідеї; моделі настанов поведінки членів групи; зразки стандартизованих очікувань, які управляють поведінкою індивідів та соц. відносинами. М. Дюверже під терміном ін-т пропонував розуміти сукупність ідей, вірувань, звичаїв, які складають впорядковану і організовану цілісність.

Попри дослідницькі успіхи інституціоналістів, з поч. 1950-х рр. інтерес до вивчення ін-тів почав слабнути. І тільки в сер. 1980-х рр. відбулося своєрідне «нове відкриття» **П.і.**, наслідком чого стало формування «нового інституціоналізму». Відтоді сутності, проявам та ф-ціям **П.і.** науковці приділяють значну увагу в політ. дослідженнях. Результатом праці дослідників-неоінституціоналістів (Дж. Г. Марч, Д. Найт, Д. Норт, Й. П. Олсен, Е. Остром, Р. Патнем, К. Шепслі та ін.) стало те, що в межах неоінституційного підходу склалось кілька напрямів: історичний, соціол., з позиції теорії раціонального вибору (в екон. і політ. науках), семіотичний. Між ними є розбіжності, кожен напрям має свої вади, але всі вони є взаємодоповнючими.

Неоінституціоналістами була запропонована типологізація **П.і.** Дж. Марч та Й. П. Олсен розрізняють *агрегативні* й *інтегративні* ін-ти. Для першого типу характерне існування внутр. домовленостей між учасниками прийняття політ. рішень. **П.і.** другого типу характеризуються стійким порядком, засно-

ваному на іст. минулому, взаємних обов'язках та традиціях. Ще однією типологією **П.і.** є поділ ін-в за хар-ром норм та взаємодії акторів – *формальні* та *неформальні*: формальні ін-ти – універс. правила поведінки або норми у стандартних ситуаціях й ці універс. норми поширюються на всіх акторів; неформальні ін-ти – певного роду неформальні правила, які регулюють відносини зацікавлених акторів; вони формуються в результаті особистісної взаємодії, мінливіші, ніж формальні, можуть змінюватись як еволюційно, так і революційно. Нові формальні ін-ти змінюються внаслідок накопичення змін у неформальних, тобто шляхом зміни правил, які в майбутньому закріплюються законодавчо. Таким чином, процес виникнення нових ін-тів, або інституціоналізація, є результатом зіткнення нових та старих правил.

Враховуючи особливості **П.і.** їх поділяють на *ін-ти влади* й *ін-ти участі*. Критерієм для такого поділу є ступінь близькості, співпричетності різних елементів сусп-ва, його соц. груп до «реальних» політ.-управл. ф-цій. У своїй єдності ці складові сусп-ва утворюють політ. систему як «механізму розподілу і здійснення влади». Політ. система складається з держ. ін-тів та ін-тів участі. До перших належать ін-ти, які є безпосередньо частинами держ. механізму. Другі – утворення, які здатні надавати або впливати на держ. владу в сусп-ві. /П. Молочко/

Політичні інтереси – чинники сусп. діяльності людей, їхніх спільнот і об'єднань, спрямовані на здобуття, утримання або перерозподіл держ. влади. У ширшому плані – інтереси, спрямовані на згуртування зусиль усіх його або принаймні більшості членів тієї чи ін. спільноти, відстоювання і зміцнення їх соц. позицій у сусп-ві. **П.і.** можна визначити і як вибіркове ставлення суб'єктів політики до сусп.-політ. явищ, процесів і подій, реальну причину їх політ. активності, засновану на досить визначених світоглядних принципах, переконаннях і настановах. **П.і.** є внутр. усвідомленим джерелом політ. поведінки, що стимулює суб'єктів політики до

постановки певних політ. цілей і здійснення конкретних політ. дій для їх досягнення. **П.і.** виражають перш за все відносини між соц. групами, а також між соц. групами і д-вою з приводу політ. панування, політ. влади. Вони виражають також міжнар. і міждерж. відносини у політ. сфері **П.і.** є інтересами соц. групи, особистості, пов'язані із проблемою задоволення, утримання та використання влади. **П.і.** є динамічними та активно впливають на сусп. життя. **П.і.** виконують роль особливого стимулу дій всіх компонентів політ. системи сусп-ва – д-ви, політ. партій, сусп. орг-цій тощо. Особливість **П.і.** полягає у тому, що вони тісно пов'язаний із механізмом та із способами здійснення влади у сусп-ві. **П.і.** слугують основою входження того чи ін. фрагменту соц. реальності до сфери політ. відносин – у наявності двох взаємопов'язаних, але різних тенденцій, одна із яких полягає у виході дій соц. групи на інтереси соц. цілісності, ін. – у розгляді д-ви як основної сили вирішення соц. проблем. Прагнення реалізувати **П.і.** є рушійною силою політики, створює і розвиває політ. проблеми, політ. ідеї, концепції, сусп.-політ. ін-ти і сили, держ. владу.

П.і. охоплюють співвідношення існуючих політ. орг-цій, відносин. Їх предметом може бути все, що об'єктивно корисне або шкідливе для існування, діяльності та розвитку класів, соц. груп, індивідів у їхніх відносинах із владою або ін. соц. суб'єктами. Об'єктами **П.і.** є: влада і владні відносини у сусп-ві, механізм і способи здійснення політ. влади, політ. діяльність партій, сусп.-політ. рухів, сусп. орг-цій і лобістських груп, політ. еліта і певні представники на загальнодерж., регіон. і місц. рівнях. Предметом **П.і.** є вся сукупність політ. процесів, явищ і подій.

П.і. породжуються соц. природою конкретного сусп-ва, позицією і положенням соц. групи в системі політ. відносин. **П.і.** є концентрованим вираженням інтересів, котрі переломлюються в інтересах завоювання або утримання держ. влади. Змістом **П.і.** є вся сукупність тих об'єктів, цілей і завдань політ. діяльності, які охоплюють свідомість суб'єкта дій. Зміст **П.і.** виявляється в змісті і спрямова-

ності політ. ідей, ідеалів, принципів, у поглядах, почуттях і настроях, які представляють різний рівень (теоретичний і повсякденний) усвідомлення інтересів соц. групи. Наявність **П.і.**, загальних для даної соц. групи і нею визнаних, є необхідною передумовою розробки політ. ідеології, створення політ. партій, виникнення політ. орг-цій і закладів соц. груп. Зміст **П.і.** формується в результаті взаємодії інтересів соц. груп, при чому інтересів не лише пануючих груп, але й інших груп сусп-ва. У деяких випадках держ. інтерес може тимчасово на співпадати із сукупним інтересом владних груп сусп-ва.

Специфіка **П.і.** у системі сусп. інтересів полягає у тому, що вони тісно пов'язані із механізмами та способами здійснення влади у сусп-ві та виконують осн. ф-ції: стимулюють політ. активність суб'єктів політики; спрямовують політ. діяльність на орг-цію сусп-ва через політ. владу, узгодження суперечливих соц. дій різних класів і груп; відображають багатоманітні соц. інтереси та слугують основою для об'єднання і розмежування суб'єктів політики; слугують основою для формування цілей політ. діяльності та регулюючої волі. Важливим аспектом функціонування **П.і.** є забезпечення сприйняття політ. рішень та їх вплив на соц.-перетворюючу діяльність мас. **П.і.** діють і функціонують як «генералізатори» інтересів. Сенс політ. діяльності і полягає в узагальненні багатоманітних інтересів і виробленні на цій основі тієї лінії поведінки, яка повинні стати загальноновизнаною.

П.і. пов'язані із способами функціонування вищих органів влади у сусп-ві, стилі політ. діяльності яких багато в чому визначають і стиль ін. ланок системи управління. Корінними **П.і.** сусп-ва є постійний розвиток демократії, управління і розширення дійсного народовладдя, самоуправління народу. В механізмі дії демократії особливе значення має врахування, вираження об'єктивно обумовлених інтересів соц. груп. Тут багато залежить від методів виявлення, зростання їх багатогранності передбачає постійне удосконалення і тих надбудовних структур, за допомогою яких здійснюється врахування інтересів.

Специфіка інтересів партій, профспілок, д-ви та різних сусп. і благодійних орг-ції, полягає у постійному перегляді практ. питань, що викликає появу нових протиріч, які вимагають чергового вирішення. Власне, це і є логікою розвитку **П.і.**, що створюють нові політ. програми і платформи, передбачає висунення нових претендентів, мобілізацію прибічників певних програм.

Основа **П.і.** полягає у реально-практ. політ. відносинах сусп-ва, що встановлюють політ. статус соц. суб'єктів, їх відношення до власних політ. потреб. **П.і.** є тією основою, яка пов'язує членів сусп-ва, консолідує їх в єдину цілісність. /Л. Радченко/

Поляризація соціальна – розподіл сусп-ва на верстви або групи, які істотно відрізняються за доходами, ціннісними позиціями й інтересами, настановами та поведінкою.

Проблема соц. нерівності та **П.с.** привертала увагу дослідників ще з часів античності. Розглядали її в своїх працях О. Конт (як структурну характеристику), Дж. С. Мілль, Г. Спенсер та ін. К. Маркс, Ф. Енгельс, а згодом Г. Плеханов застосували до стратифікації класовий підхід. Найповніше теорія соц. стратифікації втілювалася в працях П. Сорокіна, який згадував термін «моральна поляризація», що сильно відрізняється від марксист. поняття поляризація в значенні ситуації класового конфлікту.

Основою соц.-екон. нерівності є форми власності на засоби вир-ва та ін. сусп. багатство. Це визначає хар-р та форми розподілу результатів сусп. вир-ва, соц. статус людей, а через це відмінності в якості життя. Індикаторами **П.с.** є: індекс людського розвитку; частка ВВП на душу населення; диференціація доходів 10% найбагатших і 10% найбідніших верств населення; к-сть та рівень розвитку середнього класу; рівень безробіття. **П.с.** характеризує суч. укр. сусп-во. Зниження реальних доходів різних груп населення, насамперед у бюджетному секторі, тривале падіння їх життєвого рівні, інфляція, що прогресує, призводять до посилення соц. диференціації та загострення поляризації населення.

П.с. детермінує напругу, що може викликати соц. конфлікти та перешкоджати розвитку країни. Практично неможливим стає подальший рух до ефективної успішної економіки без вирішення накопичених проблем в соц. сфері. Розрив між багатими та бідними, що з'явився в результаті **П.с.**, викликає агресивні настрої в соціумі, девальвацію багатьох традиц. моральних цінностей, дестабілізує сусп. лад, дезінтегрує та дезорієнтує сусп-во. **П.с.** заважає соц. мобільності, знижує мотивацію участі в екон. перетвореннях, у науці, освіті, сприяє орієнтації на виключно корисливі цінності та призводить до криміналізації сусп-ва.

Розшарування вітчизн. соціуму на надбагатих та дуже бідних почалося ще в 90-х рр. ХХ ст. із початком процесу приватизації держ. власності та відбувалося надзвичайно швидко. **П.с.** за рівнем доходів в Україні може порівнюватися з деякими країнами Латин. Америки, які традиц. лідери за цим показником. Простежуються суперечливі тенденції: з одного боку зростає к-сть доларових мільярдерів, а з ін. – боку не вдається подолати бідність. Характерним є те, що середній клас, наявність якого є основою стабільності в сусп-ві, незначний. Проблема **П.с.** не обмежується розривом в доходах, а виявляється у ставленні до власності, статусних привілеях, доступі до різних благ, а також в поляризації політ. поглядів та культ. перевагах, а зараз, окрім традиц. критеріїв соц. стратифікації, з'являється новий критерій, що призводить до зростання соц. поляризації сусп-ва – це розповсюдження інформації та знань.

Проблема формування поляризованого сусп-ва детермінована не тільки негативними тенденціями в економіці, політиці, соц. сфері, а ще й трансформацією ціннісно-нормативної сфери сусп. свідомості та стереотипами поведінки, що, в свою чергу, обумовлює комплексний підхід до її дослідження та вирішення. /Ю. Золотарьова/

Популізм (фр. *populisme*, походить від лат. *populus* – народ) – ідеологічно-спекулятивна орієнтація суб'єктів політики на політ. ідеї широких мас, що використовують незадово-

лення своїм життям та соц. становищем. **П.** проявляє себе з одного боку як політ. риторика, а з іншого – як стратегія влади. До носіїв цих ідей можна віднести селян, фермерів, дрібну буржуазію та частину люмпенів. **П.** як політ. явище сягає своїм корінням у сиву давнину, а як політ. течія уперше з'явився у США наприкін. ХХ ст. **П.** отримує розвиток і поширюється в епоху сусп.-соц. криз в Європі, Україні, Росії, США і Латин. Америці й особливо в період б-би країн Азії та Африки з колоніалізмом. В Україні термін «**П.**» найчастіше вживається на означення політики загравання влади з народом для забезпечення популярності, що характеризується демагогічними гаслами, необґрунтованими обіцянками.

П. базується на твердженні, що правляча еліта не турбується про інтереси простої людини, оскільки зацікавлена лише в своїх благах, тому владу в еліті треба відбирати і спрямовувати на задоволення інтересів сусп-ва в цілому. Популісти будують свою риторіку на акцентуванні екон. і соц. інтересів звичайних людей. **П.** включає критику існуючого режиму, а також може бути заснований на ідеях націоналізму, расизму або реліг. фундаменталізму. Багато популістів представляють себе захисниками окремих регіонів або окремих соц. груп та прошарків сусп-ва.

Доцільно розрізнити його *реальний* і *спекулятивний* різновиди. Перший полягає у відповідній політиці еліти, яка направлена на обмеження пануючих соц. сил на користь народу без достатньої легітимності з боку панівних класів або верств. Другий – характеризується заграванням з основною масою населення на рівні гасел із метою підняти як авторитет, так і легітимність політики. Найхарактерніша дана форма для структур, які спираються на харизматичного лідера, або псевдовождя. Головним недоліком **П.** є його романтизм. Він пов'язаний із підвищеною суб'єктивізацією процесу відносно позитивного вирішення конфліктних протиріч. У постсоціалістичних д-вах та країнах СНД цей момент політики розвинений досить потужно. Практика показала, що зазначена політика ілюзорна та утопічна. Подібна позиція виконує ф-цію

нівелювання тієї обставини, що формування нових можновладних прошарків сусп-ва здійснюється за рахунок різкого падіння життєвого рівня значної частини населення. Оскільки це явище відбувається в результаті безпосередньої паразитичної діяльності політиків, вони намагаються приховати дійсний стан речей й надалі уникати відповідальності. Іст. досвід показує, що **П.** як політ. явище виникає в країнах, де діють демокр. ін-ти і де сусп-во як спільнота виборців виступає учасником політ. процесу. Розмаїття ідей **П.** створює основу для демократичних, консервативних, реакційних тенденцій. Прихильники **П.** вважають його дійсною демократією, а супротивники – демагогією. /О. Лозовицький/

Порівняльна політологія – галузь політології, в рамках якої шляхом порівняння виявляють схожість та відмінність різних політ. об'єктів та процесів. Порівн. аналіз завжди займав важливе місце в політ. дослідженнях, використовується з античних часів. У працях Арістотеля, Полібія, Цицерона можна знайти риси порівняльних досліджень. Так, Арістотель порівнював форми правління, методи управління. Н. Мак'явеллі започаткував порівняльне дослідження політики в різних д-вах Європи. Ш.-Л. Монтеск'є у роботі «Про дух законів», використовуючи порівн. метод, визначив вплив на формування політ. середовища геогр., соц., екон. та іст. чинників.

Становлення **П.п.** як самостійного наук. напрямку почалося в кін. ХІХ ст. Важливу роль в формуванні **П.п.** на *першому етапі* відіграв курс лекцій, прочитаних Е. Фріменом в Оксфорд. ун-ті та виданих під назвою «Порівняльна політика» (1873). Предмет нової дисципліни Е. Фрімен визначав як порівн. вивчення держ. закладів та форм правління значно віддалених одна від одної епох та країн. На думку Е. Фрімена, порівн. дослідження може стосуватися трьох типів подібностей: пряме запозичення; подібності умов середовища; генетична спільність. У кін. ХІХ ст. з'являється ще низка робіт, що мали важливе значення для становлення **П.п.** – М. Ковалевський «Історико-порівняльний метод в юри-

спруденції та прийоми вивчення історії права (1880), В. Вільсон «Д-ва. Елементи історичної та практичної політики» (1889), Дж. Берджес «Політична наука і порівняльне конституційне право» (1891) у яких була розроблена методологія порівн. дослідження, яка здійснювала вплив на **П.п.** до кін. 1940-х рр.

На *другому етапі* розвитку **П.п.** (перша пол. XX ст.) компаративісти вивчають особливості різних д-в, ф-ції різних політ. структур. Домінувало спостереження та емпір. узагальнення. **П.п.** спиралася на описовий, історичний, інституційний та правовий методи. **П.п.** цього періоду отримала назву «традиційна». Р. Макрідіс осн. рисами «традиційної» **П.п.** називав: описовість, непорівнюваність, статичність, монографічність. Для традиційної **П.п.** характерне було також перебільшення інституційно-юридичного аспекту порівнянь та пошук «зразкової» країни. Умови функціонування політ. системи залишалися поза увагою дослідників. Коло д-в, які викликали цікавість компаративістів, було вузьким – в основному досліджувалися західноєвроп. країни та США. Після Другої світ. війни у **П.п.** починають використовуватися нові методи дослідження, зокрема, такі, як біхевіоризм та структурний функціоналізм, кореляційний аналіз, кількісні методи дослідження. Зростає інтерес учених до політ. процесів в країнах Африки, Азії, Латин. Америки.

Третій етап в розвитку **П.п.**, етап «оновлення», «нової **П.п.**» (поч. 50-х – кін. 70-х рр. XX ст.) характеризується появою нових підходів до порівн. досліджень. На Евенстонському семінарі, що відбувся в Півн.-Зах. ун-ті США в 1952 р., були сформульовані методол. принципи, які вплинули на подальші компаративістські дослідження: перед тим, як здійснювати порівн. аналіз, потрібно визначити поняття та критерії релевантності ситуації; встановити критерії для адекватної репрезентації окремих компонентів, які аналізуються; необхідно сформулювати гіпотези; доцільно формувати серію гіпотез; збір даних слід розпочинати до формулювання гіпотез тощо. В 1954 р. Амер. Рада зі сусп. досліджень створила комітет із **П.п.**, завданням якого було

формування єдиного комплексу теорет. проблем компаративістики та методології порівн. досліджень. У кін. 1960-х рр. відбувається критика біхевіоризму та структурного функціоналізму, знову виникає проблема оновлення методології **П.п.** У 1970-і рр. методологія **П.п.** збагатилася за рахунок появи теорії раціонального вибору та неоінституціоналізму. Нові методи відкрили ширші перспективи для порівн. досліджень. Зміни в методології та тематиці дослідження підготували ґрунт для виникнення «плюралістичної» **П.п.** Етап у розвитку компаративістики, що отримав назву «*плюралістична*» **П.п.**, розпочався із середини 1970-х років та триває донині.

Тематика досліджень суч. **П.п.** різноманітна: політ. участь, групові інтереси, раціональний вибір, процеси політ. модернізації, демократизації і под. Є відмінність у баченні предмета **П.п.** в англо-амер. і континент.-європ. традиції. *Англо-амер. традиція* характеризується тим, що акцент робиться на інституційних дослідженнях політ. систем; у центрі уваги компаративістів ін-ти демократії, їх розвиток і вдосконалення в різних країнах світу. *Континент.-європейська традиція* ширше представляє предметне поле компаративістики. Фр. компаративісти М. Доган і Д. Пелассі бачать заслугу **П.п.** в тому, що вона змогла вийти за рамки ін-тів і сприяла відкриттю нових політ. сфер і сегментів сусп-ва, звернула особливу увагу на політ. процеси в сфері політ. культури. Політ. ідеології, міфи, цінності та ідеали виявилися в центрі уваги компаративістів, що сприяло більш глибокому розумінню політ. відмінностей між країнами та народами. Континент.-європ. традиція порівн. досліджень формувалася під впливом класичних робіт М. Вебера, А. Токвіля, в яких велика увага приділялася впливу культ. традицій, у т. ч. релігії, на становлення і розвиток політ. ін-тів.

Поява нетрадиційних суб'єктів політики – транснаціональних корпорацій, неурядових орг-цій, транснац. рухів, вимагає використання нових методол. прийомів порівн. дослідження. В останні роки компаративісти звернули увагу на евристичні можливості си-

нергетичної парадигми для суч. **П.п.** Із позиції синергетики різноманіття світу являється важливою умовою його розвитку, тому і при порівн. аналізі політ. феноменів необхідно приймати до уваги багато чинників, що впливають на політику. Синергетична парадигма зобов'язує компаративіста при вивченні політ. явищ виходити не тільки із аналізу їх політ. складових, але обов'язково брати до уваги складні опосередковані впливи на об'єкти, що порівнюються, з боку ін. чинників – неполітичних. До числа таких пограничних факторів можуть входити соц., соціокульт., екол., екон., які прямо до політ. сфери не відносяться, але здійснюють на неї серйозний вплив і можуть зробити значно глибшими й багатограннішими порівн. дослідження. З розвитком процесів глобалізації та міжкультурної комунікації важливу роль у компаративних дослідженнях відіграє герменевтика. Політ. герменевтика, як наука про інтерпретацію, зайняла важливе місце в суч. компаративістиці. Методологія інтерпретації виходить із постулату первинності політ. культури щодо всіх детермінацій світу політики: ін-тів, систем, процесів.

Є різні види порівн. досліджень: морфологічний тип порівняння (співставлення явищ за формою, переважно структур і ф-цій); субстанційний тип порівняння; інтегральне порівняння (порівн. аналіз впливу на політ. процеси чинників внутр. і зовн. середовища); еволюційний тип порівняння; бінарний аналіз, заснований на порівнянні двох (найчастіше подібних) країн; порівняння, що орієнтоване на опис окремих випадків (тематичні дослідження); крос-культурні та крос-інституціональні порівняння (співставлення нац. культур і ін-тів), крос-національне порівняння (співставлення д-в) та ін. /О. Кіндратець/

Портрет політичний – результат дослідження особистості політ. лідера, який надає уявлення про його статус, професійні і людські можливості, ефективність роботи, перспективи політ. зростання (якщо йдеться про чинного політика) або іст. масштаби особисті, тієї ролі, яку даний лідер відіграв у політ. процесі (якщо йдеться про політ. діяча мину-

лого). Витоки політ. портретування, яке з часом стало галуззю політ. аналізу, пов'язують передусім з амер. психоаналіт. дослідженнями поч. ХХ ст., що здійснювали З. Фрейд та У. Булліт, Г. Ласвелл, Е. Еріксон та їх послідовники. Починаючи з др. пол. ХХ ст. поступово у розробку наук. моделі політ. портретування було задіяні методолог. та метод. інструментарій ін. наук. Сьогодні відповідні дослідження носять міждисциплінарний хар-р та припускають диференціацію «зовнішніх» умов, що впливають на політ. дії лідера, та його власних «внутр.» психол. характеристик та поведінки. Якщо «зовнішні» чинники є об'єктом іст., соціол. і політ. досліджень, то особистісні і професійні характеристики лідера — предмет спеціального політ.-психол. аналізу. Зовн. умови, процеси і явища, до яких залучений політик та які, відповідно, впливають на реалізацію його здібностей та політ. долю, зазвичай характеризують як макрорівень відповідного аналізу, а характеристики особистості й індивідуальності політика, що обумовлюють специфіку його діяльності, професійний і статусно-рольовий потенціали – як мікрорівень. Аналіз політ. лідера у макрорівневому масштабі потребує урахування специфіки політ. ладу і політ. культури країни, нац.-іст. ситуації, нац.-культ. традицій, характеристик наявного та потенційного електорату, особливостей політ. шляху лідера, його ідеолог. платформи, наявності ресурсів для цілеспрямованого впливу на соціально й політично вагомій сфері, верстви та групи, персонального складу та можливостей оточення політика, медіа-потенціалу політика тощо. На мікрорівні відбувається всебічна психол. діагностика особистості лідера, вивчається його покликання до політ. діяльності, стиль керівництва, наявні професійні навички, співвідношення свободи й відповідальності, політ. імідж, підпорядкована управлінська команда, специфіка публічної діяльності тощо.

При багатоманітності можливих підходів до створення **П.п.**, виокремлюють загальну схему, яка містить в собі певні ряди, які являють собою відносно автономні компоненти **П.п.**: *інформ.* (опис фактів, подій та коментар

до них.), *ідеологічний* (змістовна інтерпретація свідчень про лідера), *аксіологічний* (оціночні судження експертів) та *психологічний* (результати психодіагностики особистості лідера). У зв'язку з цим в залежності від переваги компонентів того чи ін. ряду виокремлюють кілька осн. типів **П.п.**: *політ.-ідеологічний* (політ.-світоглядний), *політ.-психологічний*, *історичний портрети* та *політ. біографія*. Вихідним моментом у створенні **П.п.** будь-якого типу є аналіз біографій. При цьому робота над політ.-ідеол. портретом передбачає використання методів аналітичної інтерпретації біогр. даних, контактів, зв'язків, а також ін. форм політ. активності лідера. У випадку створення іст. **П.п.** методи аналітичної інтерпретації використовуються стосовно спогадів сучасників, щоденників, листів тощо. За умов політ.-психол. портретування найбільш доцільним є переплетення фактологічної інформації з інтерпретацією психол. типу особистості. У випадку створення політ. біографії структура, послідовність та повнота у викладенні та інтерпретації даних підкорена передусім міркуванням рекламного хар-ру. Загалом створення **П.п.** як процес пізнання реальних політиків та іст. постатей дає можливість не лише істотно доповнити та оживити повномасштабну картину політ. стратегії розвитку тієї чи ін. країни, але й може бути корисним для практичних політиків та їхніх технологів в роботі зі створення політ. іміджу. /Т. Панченко/

Порядок денний політики – перелік питань, яким орг-ція чи інституція надає серйозної уваги у певний момент і щодо яких очікується вчинення дій, ухвалення політ. рішень. **П.д.п.** містить проблеми, що стали політичними і інколи становлять предмет конфлікту між держ. і громад. структурами, між різними соц. групами населення. Водночас у сусп-ві часто формується узгоджена думка щодо цілої низки актуальних проблем, відмінності в ставленні до яких виявляються при виборі шляхів їх розв'язання.

Різні теорії та концепції формування **П.д.п.** (англ. policy agenda) та формування **П.д.п.** за-

пропонували Ф. Баумгартнер, В. Данн, Д. Діаринг, Ч. Едлер, Д. Кінгдон, Р. Кобб, Г. Колбеч, Л. Пал, Е. Роджерс, Д. Рос, М. Рос, Е. Шатшнайдер та ін. У вітчизн. науці питання **П.д.п.** вивчали О. Дем'янчук, М. Пірен, В. Ребало, В. Романов, В. Тертичка та ін. У наук. л-рі сформувалось кілька класифікацій **П.д.п.** За рівнем формальності амер. політологи Р. Кобб та К. Едлер вирізняють **П.д.п.**: 1) *системний (публічний)* – певний регламент для обговорення; проблеми, які сприймаються членами політ. спільноти як такі, що заслуговують публічної уваги та містять питання у межах повноважень органів держ. влади; 2) *інституційний (формальний)* – питання, яким влада погодилась приділити серйознішу увагу. За суб'єктами ініціювання політики Д. Діаринг та Е. Роджерс викоремлюють такі конкуруючі **П.д.п.**: 1) *політичний*, який встановлює д-ва, 2) *медійний*, який встановлюють ЗМІ, та 3) *публічний*, який формується у громад. думці під впливом двох попередніх порядків денних, а також під впливом особистого досвіду; цей різновид **П.д.п.** обмежує маніпуляції громад. думкою з боку д-ви та ЗМІ. Брит. дослідник К. Бьюз визначає формування **П.д.п.** як процес, під час якого з-поміж низки проблем, які потенційно заслуговують на увагу виробників політики, обирають ті питання, що визнаються пріоритетними, нагальними й такими, що потребують дій з боку уряду або ін. органів влади. Формування **П.д.п.** відбувається через спец. ін-ти і механізми, наявні у політ. системі, які визначаються типом цієї системи, політ. режимом тощо. У демокр. сусп-вах відбувається артикуляція проблем сусп-ва й обговорення їх на рівні політ. ін-тів, згодом вони стають проблемами, якими безпосередньо займаються органи держ. влади.

Досить популярною у зарубіж. і вітчизн. політол. л-рі є модель Д. Кінгдона, викладена в його кн. «Порядки денні, альтернативи та публічні політики» (1984). Для обґрунтування цієї моделі амер. дослідник вивчив порядок розробки та ухвалення держ. рішень у сфері транспорту та надання медичних послуг. Згідно із Кінгдоном, у межах політ.-управл. процесу діють паралельно три окремих пото-

ки: потік проблеми, потік розроблення політики, потік політ. взаємовідносин. Ці потоки конкурують між собою, тому ухвалення політ. рішень далеке від узгодженості та логічності. У критичні моменти всі ці три потоки з'єднуються і тоді відкривається т. зв. «вікно можливостей», коли певна проблема може увійти до **П.д.п.** і стати предметом політ. рішення. За Е. Хейвудом, Р. Коббом, М. Россом, ініціювання **П.д.п.** може бути рутинним, яке проходить поетапний чотиристадійний шлях: 1) питання спершу ініціюються; 2) їхнє вирішення визначається; 3) підтримка питання розширюється; 4) у разі успіху, питання входить до інституційного **П.д.п.**; або кризовим, коли порядок денний формується в умовах певної критичної ситуації, що потребує швидких політ. рішень тощо. М. Говлет та М. Рамеш вирізняють формування **П.д.п.**: 1) *зовнішнє* (ініціатором обговорення виступають невідомі сусп. групи, які висловлюють незадоволення певною проблемною ситуацією, вимагають її вирішення владою та намагаються розширити підтримку своїх вимог, ці групи лобіюють, конкурують та з'єднуються з ін. у спробі провести питання до формального **П.д.п.**; політика, що ініціюється, отримує зрештою високий рівень сусп. підтримки; такий тип притаманний лібер. плюралістським політ. системам); 2) *внутрішнє* (ініціатором певної політики є групи впливу зі спеціальним доступом до тих, хто приймає рішення, ініціювання політики відбувається щойно група або владний ін-т висловлюють незадоволення та визначають потенційні шляхи вирішення проблеми; ініціювання **П.д.п.** не потребує високого рівня сусп. підтримки; такий тип притаманний корпоративістським політ. системам); 3) мобілізаційне (ініціатором потрапляння певної проблеми до формального **П.д.п.** виступає влада; хоча в органах влади можуть бути дискусії щодо проблеми та шляхів її подолання, проте громадськість залишається непосвяченою у деталі політики до її формального оголошення; такий тип притаманний тоталіт. режимам) /Т. Семігіна/

Посади політичні – один із трьох типів посад у сфері держ. управління, що обіймаються

політ. діячами (політиками), які забезпечують формування (вироблення) та реалізацію держ. політики. Політ. хар-р зазначеного виду посад визначається не лише партійністю особи, яка займає цю посаду (саме така ситуація є нормою у державотворчій практиці багатьох демокр. країн світу), а й такими особливостями: 1) особливим порядком призначення на посаду, що регламентується конституцією; 2) особливим порядком звільнення з посади і припинення повноважень; 3) особливими видами відповідальності, що має ознаки публічної, переважно політичної (тобто відповідальність перед народом, главою д-ви, парламентом) за наслідки діяльності на посаді політ. діяча.

Політ. сутність **П.п.** підкреслюють такі політ.-прав. ін-ти: 1) *контрасигнації* (лат. *contrasignatura* – *міністерський підпис*, від *contra* – *проти* і *signo* – *підписую*) – ін-т, що забезпечує гарантії від зловживань з боку глави д-ви і глави уряду, через процедуру підписання рішень глави д-ви главою уряду та відповідним міністром, відповідальним за акт та його виконання, у випадках, передбачених конституцією. Конституція України передбачає контрасигнацію актів Президента України, виданих у межах тільки його окремих повноважень (ст. 106); 2) *право на відставку* за власною ініціативою, що дає змогу окреслити межі політ. відповідальності лише тими діями, які член уряду вчиняє, чи на які погоджується, перебуваючи на **П.п.**

До **П.п.** в Україні відносяться посади Прем'єр-міністра та членів уряду (віцепрем'єр-міністрів та міністрів), а також заст. міністра, які визначають урядову політику, зосереджені на розв'язанні стратег. проблем екон. і соц.-культ. розвитку сусп-ва у відповідних сферах і галузях держ. управління. З цією метою вони звільнені від щоденних адмін. справ та управління персоналом. Ці питання відносяться до сфери компетенції держ. службовців, зокрема – заст. міністра-керівника апарату.

На **П.п.** не поширюється трудове законодавство та законодавство про держ. службу. Таким чином у сфері публ. служби розмежовуються два види посад: *політичні* та *адмі-*

ністративні. У своїй діяльності політ. діячі керуються специф. принципами, що суттєво відрізняє їх від держ. служби: наявність чіткої політ. позиції; активність та ініціативність; політ. моральність (дотримання своєї політ. позиції).

В Україні офіц. статус **П.п.** уперше був запроваджений Указом Президента України «Про чергові заходи щодо подальшого здійснення адмін. реформи в Україні» від 29 травня 2001 р. Політ.-прав. статус **П.п.** регулюється Законами України «Про Кабінет Міністрів України» та «Про центральні органи виконавчої влади». /В. Малиновський/

Постбіхевіоризм (англ. *postbehaviorism*, від лат. *post* – після і англ. *behavior* – поведінка) – наук. напрям у зах. політології та політ. соціології, передовсім в амер., що виник як нова, порівняно з біхевіоризмом, методологія дослідження соц.-політ. сфери. Метою **Пб.** був перегляд застарілих постулатів біхевіоризму та водночас розвиток його позитивного начала.

Пб. віддає належне таким здобуткам своїх попередників: дослідження «людського чинника в політиці», насамперед відносин між простими громадянами, а також агрегованої (груп.) поведінки – голосування в ході виборч. кампаній; розробка та дотримання чіткості й точності дослідницького (статист.) інструментарію; технічне (комп'ют.) забезпечення емпіричних досліджень; конкретика висновків, практ. застосування результатів.

З ін. боку, для **Пб.** очевидними є недоліки традиц. біхевіоризму, які виявилися вже наприк. 60-х рр. ХХ ст.: надмірна «математизація» сусп. наук, применшення ролі досліджень, присвячених проблемам ціннісних, філос. аспектів політики, прогнозуванню політ. процесів; констатація «політ. фактів» замість комплексного вивчення чинників, що визначають сусп. поступ; зосередженість на аспектах стабільності й інтеграції, як наслідок – недостатнє врахування ситуацій сусп. змін і криз та неспроможність критично оцінити існуючий соц.-політ. порядок; абсолютизація прин-

ципу політ. «нейтральності» науки, що знівело інтерес до таких явищ як: політ. етика, проблема морального вибору, політ. риторика, сакралізація та символізм влади, маніпуляція сусп. свідомістю, політ. насилля та ін.; перебільшення наук. ваги досліджень (зокрема, у формі загальнонац. опитувань) електоральної поведінки; непродуктивний пошук «єдиного оптим. алгоритму прийняття рішень» громадянами; невиправдане оперування загальними, змодельованими за допомогою комп'ют. техніки даними, що призводило до упереджених, поспішних висновків, які не підтверджувалися в реальних процесах.

Роль в ослабленні позицій традиц. біхевіоризму відіграли дослідження представників т. зв. «критичної хвилі» (Ч. Р. Міллс, Е. Фромм, Ю. Габермас) та «нормативізму», які не припиняли наук. пошуків у галузі політ. філософії, історії політ. думки, політ. прогнозування, вивчення ціннісних основ демократії тощо. З появою книги Г. Алмонда і С. Верби («Громадянська культура», 1963) посилювався інтерес до політ. ін-тів та порівн. політології. Завдяки зусиллям Т. Парсонса, Р. Мертона і, особливо, Д. Істона почав активно застосовуватися метод системного аналізу, заснований на сприйнятті сусп.-ва як «політ. системи», де тісно взаємодіють приватні, групові та сусп. інтереси, інституціон. та неінституціон. явища. «Методолог. індивідуалізм» біхевіоризму не відповідав цим новим наук. та сусп. запитам.

Ключові тези **Пб.** як нової дослідн. методології сформулював у 1969 р. Д. Істон у виступі на 65-му з'їзді Амер. асоціації політ. наук. Подальші дослідження на її основі отримали назву «постбіхевіористична революція». Крім традиц. інтересу до політ. поведінки виборців, їм була властива значно більша увага до нормативно-ціннісних, ідеологічних, моральних аспектів сусп. життя.

Осн. теорет.-методол. положення **Пб.**: 1) на першому місці для політ. науки має стояти соц. зміст її предмета. Політологію не слід вважати абсолютно нейтральною наукою. Потрібно глибше вивчати проблеми політ. та соціокульт. цінностей: їх реальне або навіть імо-

вірніше існування та прагнення сусп-ва їх досягти належить брати за критерій оцінювання значимості й результативності сусп. процесів; 2) не можна обмежувати реальне різноманіття політ. проблематики вивченням лише електорально-поведінкових реакцій індивідів і груп. Варто зосереджуватися на ширшому спектрі нагальних потреб сусп-ва, особливо в періоди криз, аналізувати політику як складний, системний утвір, у контексті історії та еволюції сусп. і держ.-політ. форм; 3) напрям пошуку має визначати наук. гіпотеза, що потребує доведення, а не суто емпірична технологія з її формально-логічними, математ. підходами; 4) суспільствознавці, зокрема політологи, повинні відчувати свою громадян. відповідальність перед сусп-вом як творці об'єкт. знання про політику. Для цього їм потрібно активніше залучатися до участі в реальній політиці, однак вони не повинні перетворюватися на знаряддя ідеолог. пропаганди окремих політ. сил та виконавців кон'юнктурних політ. замовлень.

У 80-90-х рр. ХХ ст. біхевіорист. напрям у зах. політології увійшов у кризову фазу, колишне захоплення емпіричною методологією біхевіоризму минуло, проте його наук. потенціал залишається складовою частиною суч. досліджень явищ, форм і методів політ. поведінки. На думку амер. дослідника Ж.-Ф. Ліотара, учені-постбіхевіор. («модерністи») «досить дорого заплатили за мрію вивчити всіх разом і кожного індивіда окремо». *Див.: Біхевіоризм політичний; Необіхевіоризм; Політична поведінка /В. Северинюк/*

Постімперіалізму теорії – теорії, де глобальна модель суч. розвитку розглядається як така, що створюючи на периферії анклавів суч. вир-ва, панівний ззовні неокapіталізм метрополії обов'язково здійснює «демодернізацію» і навіть архаїзацію решти частини виробн. системи. З **П.т.** пов'язані концепції «пізнього капіталізму», «периферійного капіталізму», «неокapіталізму гегемонії» (Е. Мандель, А. Негрі, М. Хардт, О. Лафонтен, А. Горц, Р. Курц, А. Екснер, Г. Райхельт, І. Месарош, А. Хеллер, Ф. Фехер, П. Кокшотт, А. Котрелл, А. Тарасов,

А. Каллінікос, Е. Лакло, Ш. Муфф, Е. Балібар, А. Бадью, С. Жижек, К.-Г. Рот, Е. Гобсбаум та ін.) На відміну від метрополій, сусп-ва котрих втілили у своїй структурі цивілізуючі ф-ції капіталізму, сусп-ва залежної від нього периферії з'явилися структурною матеріалізацією суспільно-екон. архаїки. Капіталізм змінився, і він не може допустити появи на його периферії системи, яка відтворювала би ранні форми капіталізму метрополії. Нові, зрілі форми (монополістичний капіталізм) неминуче знищили б зародки ранніх, «юних» форм бурж. сусп-ва. Цей принцип актуальний сьогодні для транзитивних («перехідних») сусп.-держ. і екон. систем, оскільки він ставить хрест на ліберальній утопії побудови «ринкової економіки» з уламків планового госп-ва. Тут можливе лише створення структур периферійного капіталізму, тобто анклавів суч. вир-ва, що діють як елементи доповнюючої економіки за контролем метрополії, за архаїзації господарських устроїв більшості населення. Проте цього не відбудеться, адже архаїзація країни, що вже досягла високого рівня індустр. розвитку, спричинила б швидку загибель великої к-сті населення. Достатньою силою для утримання цих мас у покорі нинішня панівне меншина не володіє. Насправді, анклавів капіталізму, створювані за допомогою капіталу метрополії в периферійних сусп-вах, якісно відмінні від капіталізму в ядрі системи. Це – вогнища доповнюючої економіки, не інтегровані в нар. господарство периферії та нездатні існувати в межах капіталізму на периферії при розриві зв'язків з метрополією. У минулому імперіалізм був постійним конфліктом між різними імперіалістичними д-вами. Зростаюча централізація олігополістичного капіталу призвела до становлення «колективного імперіалізму тріади» (США, Європа і Японія). З цього погляду, панівні сектори капіталу мають загальні інтереси з управління своїми прибутками в новій імперіалістичній системі.

На Землі зараз існує лише одна глобал. світова система – неокapіталістична/постімперіалістична (посткапіталістична). Вона – «сусп.-іст. центр», усі країни, котрі не входять

до неї, утворюють «сусп.-іст. периферію». І ця «глобальна надсистема» в умовах, коли на землі існує постімперіалістичний – посткапіталістичний – центр, що експлуатує велику частину периферії, й експлуатована цим центром периферія, з неминучістю виникає як «класова соціоіст. глобальна система». Він розколений на «два глобальні класи»: 1) «країни-експлуататори»; вони разом постають як клас експлуататорів; 2) країни нової та старої залежної периферії. Оскільки глоб. соціоіст. система розколена на класи, в котрих один експлуатує ін., то в ньому з неминучістю повинна мати місце «глобал. класова б-ба». Звільнення від експлуатації з боку центру, ліквідація постімперіалізму – це життєво необхідне завдання периферії. Без цього периферійні країни ніколи не отримають можливості успішного сусп.-екон. розвитку. Створення справжньої альтернативи суч. системі глобалізованого ліберального капіталізму потребує ін. вимог, зокрема визнання величезної к-сті потреб і прагнень нар. класів світу. Але, щоб досягти такої мети, країни периферії повинні об'єднатися, створити демокр., нар. і нац. «гегемоністські блоки», здатні подолати силу, представлену як імперіалістичними, так і компраторськими гегемоністськими блоками.
Див.: Імперіалізму теорії. /В. Зінченко/

Постколоніальна однопартійність – один із варіантів однопартійності, притаманний для країн Африки. Визначаючи фашизм та комунізм тоталітарними однопартійними системами, М. Дюверже акцентував: багато неясності у це питання було привнесено поширеним уявленням, що комунізм і фашизм – два єдино можливі типи однопартійності. Таке уявлення не відповідає дійсності. Туреччина, Мексика та низка д-в Африки мали однопартійні системи, відмінні від попередніх типів. Вони отримали назву «популістські тоталітарні» партії. Кот-д'Івуар і Kenia використовують т. зв. вільно інтерпретовану філософію, Туніс прагне до змішаної економіки. Значна к-ть цих партійних систем є в південноафр. Сахарі, що дає підстави окремо

вирізняти т. зв. афр. (постколоніальний) тип однопартійності. **П.о.** має засадничо ін. хар-р, аніж фашистська чи комуністична однопартійність. Вона – не тоталітарна. В афр. країнах з'являється лише після кількох років застосування партійної системи та партійної конкуренції. То є радше виразником неможливості застосування конкуренції партій до умов та потреб нових сусп.-тв. Ліквідація багатопартійності не завжди відбувається тут зі застосуванням примусу та насильства. Має місце добровільне об'єднання партій із домінуючою партією. Ідея **П.о.** не пов'язана з певними політ. концепціями та доктринами. Підтримують її як представники правих, так і революц. рухів. І одні, й ін. вважають однопартійність необхідною, з погляду потреб афр. сусп.-ва, суто прагматичною потребою. Причому вони дотримуються існуючих тут традицій – часто племінних чи мусульманських, котрі проголошують ідеї нац. згоди та єдності, колективізму, тотальної інтеграції окремих спільнот у межах сусп.-ва. Традиц. великою була влада вождя, яка спиралася на демокр. легітимацію його становища. Вождя вважали не просто керівником, а батьком та опікуном, захисником інтересів свого племені. У процесі занепаду родоплемінних відносин їхнє місце посідає партія. Цілком зрозуміло, що в такій ситуації не залишалось місця для багатопартійності й конкуренції. Керівники партії замінили традиц. вождів. Це було не важко зробити, оскільки фактично вони стали засновниками своєї незалежної д-ви, опікунами, вчителями народу. Нічого дивного, що в Гані виник своєрідний культ вождя, якого цінували, мов святого. У такій ситуації про опозицію не могло бути й мови. До сказаного додамо відсутність соц. диференціації афр. сусп.-ва, низький рівень освіти і політ. культури, існування різних дезінтеграційних чинників – племінних, реліг., котрі потрібно було ліквідувати. Досвід існування багатопартійності, яка в таких умовах спричиняла внутр. протистояння і навіть поч. громадян. війни, це підтверджує.

Стосовно **П.о.** варто мати на увазі два важливі застереження. Перше – однопартійність дає змогу тут здійснювати широку мобіліза-

цію мас, розвивати їх політ. активність. Друге – відношення партії до д-ви. Основою **П.о.** постає її мобілізаційна ф-ція, здатна згуртувати населення на побудову незалежної д-ви, залучення його до сусп.-політ. життя. Під час нац.-визв. б-би це робити виявилось значно простіше. Чимало дослідників зауважують значне зменшення активності політ. партій у процесі стабілізації сусп-ва, перетворення масових афр. партій на кадрові, нерегулярність їхньої діяльності. Традиц. високою залишається діяльність політ. партій у країнах т. зв. соціаліст. орієнтації, та партій у д-вах з відносно високим соц. та культ. рівнем розвитку (Марокко). У час проголошення незалежності політ. партія змушена була взяти на себе ф-ції неіснуючої д-ви. Незначна к-ть місцевих кадрів, готових до процесу держ. управління, зумовлює персоналізацію цього процесу, що об'єктивно веде до перетворення політ. партій на кадрові. У цій ситуації важко відрізнити партію від держ. органів і чітко відповісти, хто кого підпорядковував. Однак зазвичай у д-вах капіталістичної орієнтації домінує апарат держ. управління, який має більшу незалежність і самостійність, аніж у д-вах т. зв. соціаліст. орієнтації, де часто нелегко провести різницю між держ. та політ. органами. Рівень репресій у таких системах менш жорстокий, ніж в однопартійних системах, однак він має місце. Такі системи ближчі до лібералізму, хоча і не застосовують його на практиці. Узагалі застосування європ. критеріїв до пояснення **П.о.** не є коректним і не може адекватно відобразити існуючу там ситуацію. /С. Орлов/

Постмодернізм – змістовно-аксіологічна сукупність дослідницьких концептів, спільність яких визначена дослідницькою стратегією, рух якої відбувається у напрямку постнекласичної рефлексії дійсності. Найвідоміші представники – Ж. Дерріда, Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі, Ю. Крістева, Ж. Ліотар, М. Фуко. Водночас незаперечною залишається різноманітність дослідницьких концептів **П.** статусу, яким не притаманна наявність методол. однорідності та схожості. Це радше спільна дослідницька стратегія, яка

передбачає різноманітність у тактичних підходах. Теоретичним підґрунтям **П.** вважають постструктуралізм. Поступовий розвиток **П.** передбачав розширення сфери власного застосування та аналізу. Виникнувши як поняття, що характеризує рефлексію, здебільшого, у царині культури, розвиток цього напрямку охопив осн. сфери людського існування та самовияву, як-от політичну.

П. успадкував від постструктуралізму такі властивості: по-перше, це критика класичної, логоцентристської наукової позиції, імпліцитної розумінню «наявності», що виявляється у визнанні універсальних закономірностей світоіснування через категорії лінійного детермінізму; по-друге, це пошук нових трактувань свободи – маргінальних, розташованих за межами структури, де немає тотального контролю з боку влади; по-третє, текстологічний хар-р реальності, як аксіоматична установка заради подолання авторитету суб'єкта, будь-яких можливостей центрування та перспектив «сogito» – тобто дійсність за допомогою тексту розглянута абсолютно аструктурною, вільною від зовн. нав'язувань; по-четверте, це дисперсія смислу, істини у різних відтінках, контекстах її буття.

Варто зупинитись на двох моментах. *По-перше*, не можна говорити про цілісність **П.** у політ. теорії – це еkleктичний діалог, направлений на підняття та переосмислення проблем, влади, д-ви, ідеології, нації, людської свободи, не обмежуючись їх політолог. межами. *По-друге*, важливим аспектом **П.** теоретизування була чітка практична позиція – як правило, стосовно прав людини, її становища у суч. сусп-ві. Стилістика **П.** нерозривно пов'язана з політ., оскільки завжди розчинялась у світоглядних настроях епохи, просякнутість якої політ. не може викликати жодних сумнівів.

До ключових методолог. ознак **П.** наукової парадигми відносять недетермінізм, специфічне розуміння теорії, поетичність мислення, плюралізм на противагу універсалізму, оригінальне пояснення історизму (крізь призму дискретності), текстологічний хар-р пояснення дійсності. **П.** стає поєднан-

ням різноманітних концептів, спільним для яких є підхід до осмислення дійсності, що не передбачає матричного центрування, а навпаки – програмує ідейний релятивізм, основою якого є відмова від класичного еволюційного нашарування щодо визначених наперед понять. Тому відсутність чіткої термінологічної спорідненості, перфектного понятійного співвідношення у межах **П.** не слід вважати недоліком – це радше розкриття найбільш повних можливостей для подальшої дослідницької роботи неуніфікованого хар-ру.

П. є реакцією на розвиток зах. сусп-ва як цілісної системи неперервних, динамічних формацій, розуму. Під «реакцією» в цьому аспекті треба розуміти спробу впровадити можливість альтернативного бачення того чи іншого явища. Тоді як **П.** виступає не просто реакцією, а й можливістю подальшого розвитку, адже, як слушно відзначає У. Еко, «у кожній епохи є свій **П.**». Такий підхід особливо актуальний для застосування у політ. науці, зважаючи на те, що він здатен виступити внутр. стимулом для розвитку її методології, альтернативного її тлумачення, що, в свою чергу, безпосереднім чином збагачує евристичні можливості політ. науки.

Традиційно **П.** трактують у вітчизн. наук. думці суто як феномен, що покликаний до деструктивної критики класично сформованих означень науки. Однак таке трактування **П.** є звуженим і, деякою мірою, властивим для постструктуралізму на межі 60–70-х років. Загалом **П.** є набагато складнішим явищем, володіючи на сьогодні безсумнівно парадигмальним статусом, оскільки відповідає всім критеріальним вимогам, представленим до дослідницьких парадигм. По-перше, це власна модель бачення реальності; по-друге, формує специфічні ідеали та норми опису і пояснення світу.

Фактично, через маргінальність та інклюзивну «чутливість» політ. до тенденцій сусп.-культ. розвитку, вивчення **П.** багато в чому дає перспективи у розумінні суч. Сусп.-політ. диспозитивів. Доцільно говорити про **П.** парадигму в політ. вимірі як форму дескриптивного подання альтернативних засад функціонуван-

ня політ., що не так мають на меті відкидання сталих ідей, як служать «сутнісним тлом» для можливості альтернативного проблемно-концептуального пошуку. /А. Гарбадин/

Постструктуралізм – напрям у філос. і гуманіт. дослідженнях, що отримав розвиток у 1970-80-х рр.у формі критики та подолання структуралізму. Заснування **П.** пов'язують із політ. нестабільністю кінця 1960-х, тому у **П.** знайшов відображення заг. стан духовної культури зах. сусп-ва – падіння престижу науки, втрата віри в соц. прогрес, дегуманізація сусп. відносин. Незважаючи на те, що схожі ідеї раніше висловлювали амер. і нім. філософи, течія була найбільш розповсюджена у Франції. **П.** розглядає світ культури, як феномен писемної культури, безкінечний і безмежний текст, всередині якого знаходиться і сам індивід. У **П.** замість індивід. суб'єкта (як у структуралізмі та екзистенціалізмі) на перший план виходить колективне «Я», мала група однодумців. Для нього властива деконструкція (аналітичне розчленування понять), децентрація, дискурсивний (концептуальний, логічно-раціональний) аналіз мови культури, інтерпретація простору культури як знакової системи, яка складається з тексту і контексту, стирання просторово-часових меж буття культури. **П.** виступає філософською, концептуальною основою постмодернізму. Саме слово «**П.**» пов'язане з назвою ін. філос. течії – структуралізмом, з якого **П.** виріс і який він долав. Окрім цього терміну пропонувалися й ін. – «антиструктуралізм», «неоструктуралізм», «параструктуралізм», «гіперструктуралізм», «ультраструктуралізм», «суперструктуралізм». Постструктуралісти звинувачували своїх попередників в догматичності. Вони визнавали існування структур, але були впевнені в їх децентралізованості і в тому, що «гол. в структурі – те, що виводить за її межі».

Ж. Дерріда у 1966 р. проголосив прихід нової ери – **П.** Усупереч структуралістам, особливо тим, хто підтримував «лінгвістичний переворот» і думав, що люди обмежені структурою мови, Дерріда звів усю мову до «тексту». Дерріда навіть соц. і політ. ін-ти

почав також розглядати як «текст». Він зробив деконструкцію мови і соц. ін-тів. Після завершення деконструкції стало ясно, що залишився тільки текст. Структуралісти бачили в мовній системі закон і порядок. Для Дерріди мова стала втіленням безладдя. Тому для постструктуралістів важлива деконструкція. Вона стане змістом **П.** і постмодернізму. Автор критикував логоцентризм – пошук універсальної системи мислення, здатної розкрити, що таке істина, краса, правда. До представників **П.** відносять також Е. Морена, Ж. Бодрійяра, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, С. Кофмана, Р. Барта, Ю. Крістеву, Ж. Лакана, М. Фуко, П. Бурд'є, К. Касторіадіса, Дж. Батлер, К. Акер, Дж. Агамбена, Дж. Ваттімо, Х. Блюменберга, Ш. Муфф, Л. Ірігарай та ін. *Див.: Структуралізм /Н. Ларіна, Н. Куфтеріна/*

Потреби – у найзагальнішому значенні – суттєва ланка в системі відносин будь-якого діючого суб'єкта; це певна необхідність суб'єкта в деякій сукупності внутр. умов його буття, ставлення до зовн. обставин, що впливають із його суттєвих властивостей, природи. В цій якості **П.** виступають як причини діяльності суб'єктів. **П.** – стан організму, людської особистості, соц. груп сусп-ва в цілому, що виражає залежність від об'єктів змісту, умов їх існування. Таким чином, **П.** є джерелом активності особистості. У людини процес задоволення **П.** виступає як цілеспрямована діяльність. Усвідомлюючи мету суб'єктивно – як **П.**, людина переконується, що її задоволення можливе лише через досягнення мети. Це дає їй можливість співвідносити свої суб'єктивні утворення з їх об'єктивним змістом через пошук засобів оволодіння метою як об'єктом. Динаміка **П.** – у переході від усвідомлення мети (як передумови діяльності) до мобілізації засобів, за допомогою яких відбувається оволодіння цією ж об'єктивною метою.

Носіями **П.** можуть виступати будь-які біол. організми, індивіди, спільноти людей (сім'я, рід, плем'я, народ), соц. прошарки або соц. групи в межах певного сусп-ва (клас, нація, професійна група, покоління), сусп-во як певна соц. система, соц. ін-т, що функціонує в

межах певного сусп-ва (система освіти, д-ва та її органи), нарешті, людство в цілому. Перехрещення **П.** цих суб'єктів, співпадіння між ними, їх об'єднання і розходження, конфронтація, переломлення одного рівня, розгортання **П.** в іншому утворюють складну систему.

Якщо **П.** визначити як властивість всього живого, що виражає першопочаткову, вихідну форму його активного, вибіркового відношення до умов зовн. середовища, то сам хар-р цієї вибіркової задається еством організму. У цьому вибіркового відношенні, у прагненні його до певних предметів зовн. світу, до певних умов середовища знаходяться внутр. протиріччя організму, напруга, яка повинна бути знята діями самого організму. Саме через наявність тих чи ін. **П.** сам організм стає суб'єктом дії, діяльності. Кожний складний організм характеризується не однією якоюсь потребою, а системою **П.**, яка пов'язана із взаємодією його функціональних структур. **П.** організму динамічні, взаємозамінюючі, циклічні. Будь-яка потреба виникає як стан незадоволеності, неспокою, зростає все більше і більше до крайніх меж, задовольняється і згасає аж до нової напруги, що виникає в результаті витрат життєвих сил. Чим складнішим є організм, тим ширшим є коло його **П.** і тим багатоманітніші форми їх задоволення. **П.** означають відсутність у чомусь для нормального існування особистості, соц. групи, д-ви і сусп-ва в цілому. Те, чим може бути задоволена потреба, складає предмет задоволення **П.** У зв'язку із цим, суттєва орієнтація на створення і засвоєння предмету **П.** виступає як інтерес. Виникнення нового інтересу починається із формування нових **П.**, яке відбувається у формі трансформації старих.

П. є не єдиним стимулом діяльності будь-якого складного організму. Проте, серед усієї сукупності стимулів вони відіграють особливу роль, виступають наче вихідним моментом всієї системи стимулювання. Вони найбільше орієнтовані на необхідні засоби та умови існування суб'єкта. Зв'язок **П.** та діяльності має двосторонній хар-р. **П.** стимулюють діяльність, виступають її першопричиною та за-

гальною основою. Але і сама діяльність стає предметом **П.** Організм, в якому згасає життєдіяльність, умирає. Крім того, діяльність викликає формування нових **П.** завдяки тому, що сама потребує засобів, необхідних для її здійснення.

Деякі дослідники (А. Маслоу, К. Альдерфер, К. Холл та ін.) спрямовували свої пошуки на встановлення такої системи, в якій справа не обмежується простою констатацією взаємозв'язку **П.**, а були б з'ясовані їх різні рівні, що знаходяться у взаємопідкоренні і дієвій залежності. У розроблених ними теорет. моделях, що охоплюють різні рівні **П.** – від найнижчих фізіол. до вищих соц., звертається особлива увага на те, що задоволення одних **П.** впливає на ступінь активності інших. При цьому нижчі рівні містять фундаментальні **П.**, і щоб активніше стали виявлятися **П.** вищих рівнів, повинні бути задоволені **П.** нижчих. По мірі задоволення активність фундаментальних **П.** знижуються, і на перше місце висуваються наступні **П.**, вищі рівні, які в цьому випадку виступають ф-ції домінуючих мотивів діяльності, і так продовжується до досягнення вищого рівня **П.** В ієрархічній моделі **П.** А. Маслоу вказує на п'ять рівнів: фізіологічні **П.**; **П.** у стабільному положенні в сусп-ві; **П.** у зв'язках із родичами і друзями; **П.** у повазі; **П.** в самореалізації. Ці рівні знаходяться в ієрархічній залежності, в якій нижчі рівні складають основу **П.**

К. Альдерфер вважав, що модель людських **П.** повинна охоплювати три рівні, які будуть достатніми для ефективної детермінації її діяльності: **П.** в існуванні; **П.** у взаємовідносинах; **П.** особистого зростання. Сукупність цих **П.** та їх задоволення – найважливіший показник життєвого рівня.

П. виражають практ. зв'язок суб'єктів із діяльністю. Цей зв'язок виступає як залежність суб'єктів від об'єктивних умов їх існування, а самі **П.** – у вигляді стану відсутності певних умов або об'єктів для нормального функціонування і розвитку. Імпульсом діяльності **П.** стають тоді, коли усвідомлюються суб'єктом. Будь-яке сусп-во **П.** має подвійну природу: виражається, по-перше, в залежності суб'єктів

від об'єктів, явищ і умов, яких вони потребують; по-друге, у прагненні до певних об'єктів, до зміни або збереження умов. /Л. Радченко/

Права людини – ціннісний еталон, який забезпечує індивідам вільний розвиток і самовизначення у рівноцінних умовах, вони наділяються рівними можливостями участі у виборі і формуванні вектора сусп.-держ. розвитку, це невід'ємний елемент сусп. відносин і буття особистості. Вони є показником зрілості демокр. і правових основ д-ви, стану громадян. сусп-ва, їх якісних характеристик, спроможності забезпечення кожній людині гідних і безпечних умов для життєдіяльності, самореалізації та саморозвитку.

Формування концепції **П.л.** пройшло тривалий шлях, який сходить до найдавніших цивілізацій. Ідеї про цінність і недоторканність життя, про рівність людей перед вищими силами містилися ще в старод. міфах і віруваннях. В античні часи подібні погляди набули широкого поширення у Старод. Греції. Вони стали закономірним наслідком полісної форми демократії і були пов'язані переважно з поняттям громадянства, яке передбачало рівність усіх членів полісу в користуванні правами та свободами, насамперед політичними. У роботах дав.-грец. мислителів (софістів, VI–V ст. до н.е.) були закладені й основи концепції природного права, розвинуті філософами та юристами Старод. Риму. Аналогічні ідеї висловлювали й філософи Старод. Сходу, зокрема, кит. мислителі Мо-Цзи і Конфуцій (V ст. до н.е.) відстоювали думку про те, що всі люди рівні перед небом, а д-ва є результатом їх угоди. Низка гуманіст. принципів дало світу християнство, яке поєднало уявлення про **П.л.** із реліг.-морал. цінностями. Двоїстий хар-р природи прав людини сприяв появі природноправової і позитивістської теорії походження ін-ту **П.л.** Глибокий сенс природного права був науково обґрунтований в умовах Просвітництва і ґрунтувався на концепції розуму. Вперше розмежування прав на індивідуальні та цивільні було оформлено і введено в ужиток фр. Нац. Зборами в 1789 р. і зафіксовано в прийнятій ними «Декларації

прав людини і громадянина». Вона містила положення про д-ву і сусп-во і визначала їх статус, що в свою чергу і визначило значення двох понять – *людина* і *громадяни*. До цього моменту індивід розглядався тільки в сфері д-ви. У наук. політ.-прав. думці під природним правом розуміється природна, природжена даність, невід’ємне надбання кожної особистості. Суч. уявлення про природне право тлумачать його як суму вимог, що за своєю вихідною основою безпосередньо, без будь-якої прямої людської участі, породжені самим природним життям сусп-ва, «природою», «еством» людського буття, об’єктивними умовами життєдіяльності людей, природним станом речей, вони ввіряються індивіду від народження і є основними і незмінними. Ніхто не вправі відняти у людини його невід’ємні права, вони лише можуть бути гарантовані д-вою, прийматися або не прийматися нею. Природні права мають базовий хар-р, «це є право для права», тому що саме вони визначають наявність і сутність усіх систем права і, перш за все, прав людини. Вони (тобто природні права) набувають своєї справжньої значимості за умови, що їхня система цінностей відповідає інтересам усіх людей, або переважної їх більшості. Як громадянин індивід виступає в державно-організованих сферах і має правовий статус, який визначається законодавчою базою певної д-ви, або системою.

Природні **П.л.** не є тотожними їхнім громад. правам. Перші мають більш абстрактний і масштабний хар-р, другі передбачають реалізацію громадянином низки ф-цій у межах певної д-ви, в рамках якої вони визначаються, мають свій рівень правоспроможності і на пряму, залежать від хар-ру її політ. системи. Обидві ці правові форми мають законодавче оформлення. Вимоги у природному та цивільному праві виступають як основний чинник формування і оформлення права як такого, вони є продуктом життєдіяльності людей, їх світосприйняття і зумовлені особливостями умов їхнього буття.

Процес формування стандартів у галузі прав людини пов’язаний із такими видатними законодавчими джерелами права як Закони

Ману (II ст. до н. е. – II ст. н. е.), Закони XII таблиць (451-450 рр. до н.е.), Салічна правда (бл. 507-511 рр.), Велика Хартія Вольностей (1215), Петиції про права (1628), Habeas Corpus Act (1679), Білль про права (1628, 1789-1791), Декларація незалежності США (1776), Декларація прав людини і громадянина (1789) та ін. Протягом XVIII–XIX ст. із розвитком у світі принципів конституціоналізму і парламентаризму ідея **П.л.** все більше втілювалася у нормотворчу практику д-в.

На поч. XX ст., особливо після Першої світ. війни і створення Ліги націй та МОП, **П.л.** почали входити до предмета міжнар.-прав. регулювання. Подальше формування стандартів у галузі прав людини активізувалося після Другої світ. війни. Іст. чинники того періоду часу зумовили необхідність схвалена в 1948 р. ООН Заг. декларації прав людини. В історії законодавства про **П.л.** це був перший документ універс. хар-ру, який на міжнар. рівні проголосив осн. громад., політ., соц.-екон. та культ. права і тим самим встановив стандарти та ідеали, яким і сьогодні прагнуть слідувати усі країни світу. Суч. загальновизнані стандарти у галузі **П.л.** відбивають багатовіковий досвід усіх народів світу, є спільним надбанням всього людства.

У значній частині правових актів **П.л.**, що декларуються, носять не тільки юридичну (правову), але й моральну значимість, тому що правова норма існує тільки завдяки її моральному змісту. Це знаходить підтвердження в тому, що саме через їх ідеали і цінності відбувається сусп. визнання права. Забезпечення і розвиток всеохоплюючого спектру прав людини зумовлене рівнем правової і духовно-моральної культури сусп-ва, саме ці чинники визначають ступінь визнання прав індивіда, якість ставлення громадян до самих себе, обґрунтовують законодавче оформлення, створюють умови їх життєдіяльності. Рівень правової та духовно-моральної культури сусп-ва характеризується відповідно до рівня свідомості населення, рівня розвитку всієї системи законодавчо-нормативних актів. Відсутність належного рівня культури призводить до порушення процесу реалізації прав людини.

Дотримання прав людини не тільки посилює творчий потенціал особистості та сприяє її самовдосконаленню, а й зміцнює стабільність д-ви. /Н. Гедікова/

Право/ліве розрізнення політичних сил – традиція розрізнення політ. сил – «правих» та «лівих» – бере свій початок із часів Вел. Фр. революції 1789 р., коли на засіданні фр. парламенту з правого боку від голови сідали консерватори, метою яких було збереження монархії, зліва – радикали, які підтримували ідею заг. рівності, а помірковані займали місце по центру зали. З того часу прихильників збереження існуючого ладу починають називати «правими», а прихильників радикальних змін – «лівими».

У сфері економіки «правими» прийнято означувати ті політ. сили, які відстоюють принципи приватної власності, її пріоритети перед колект. власністю. «Ліві» сили, натомість, підтримують ідеї колективізації, націоналізації, усупільнення тощо. На думку Р. Арона, для «лівих» ідеологій пріоритетними є три різнобічні ідеї: 1) *свобода* проти свавілля влади та за безпеку осіб; 2) *орг-ція* задля зміни спонтанного порядку, спричиненого традицією чи анархією індивід. ініціатив, певним раціональним порядком; 3) *рівність* проти привілеїв за народженням та за багатством.

Відповідно, для «правих» пріоритетними є принципи індивідуалізму, тоді як для «лівих» – колективізму. Саме тому з правим спектром традиційно співвідносять лібералізм, для якого базовими є індивідуалістичні цінності. Втім, інколи лібералів відносять до «центристів», інколи навіть до «лівих». Так, П. Дж. Б'юкенен, протиставляючи лібералів консерваторам, відносить їх до «лівого» політико-ідеолог. спектру.

У вельми спрощеному вигляді, П./л. шкалу політ. спектру можна презентувати наступним чином: «лівий» спектр – комуністи – соціалісти – соціал-демократи – ліберали – консерватори (націоналісти) – фашисти – «правий» спектр. Тобто, комуністи – крайні «праві», тоді як фашисти – крайні «ліві». Схожі погляди можна виявити у Р. Арона, який

вважав, що більшовизм і франкізм – це дві крайності, які знаходяться на протилежних полюсах П./л. шкали політ. спектру. Причому, більшовизм спирається на «ліву» ідеологію, раціоналізм, поступ, свободу, а франкізм – на контрреволюційну ідеологію, родину, релігію, владу. Разом із тим, за умов тоталітаризму відмінності між «правими» та «лівими» суттєво нівелюються. Приміром, гітлерівський тоталітаризм є «правим», запозичуючи ідеї в контрреволюційного романтизму та маючи себе за особливого (національного чи расового). Сталінський тоталітаризм є «лівим», базуючись на ідеях революційного раціоналізму та класової боротьби. Тобто, за умов тоталітаризму П./л. розбіжності не лише нівелюються, вони видаються суто декларативними.

Отже, найчастіше класичні політ. ідеології представляють у вигляді розташованих в ряд позицій, з-посеред яких соціалісти знаходяться зліва, консерватори справа, а ліберали посередині. Втім, на думку Ф. Гаска, таке уявлення є оманливим; більш оптимальним видається зведення цих позицій до трикутника, в якому кожна з ідеолог. доктрин займала б відведений для себе кут. Разом із тим, метафора «ідеолог. трикутника» – ще одна модель, поряд із П./л. шкалою політ. спектру, за допомогою якої можна класифікувати політ. сили в ідеолог. контексті. /Г. Куц/

Праксеологія політична (грец. *praktis* – практика, діяльність; *λόγος* – слово, вислів) – теорія ефект. орг-ції політ. діяльності. Термін «праксеологія» вперше був використаний Л. Бурд'є (1882), введений в обіг А. Еспінасом (1923), виразився в розробці А. Богданова (1910) як теорія універс. організаційної науки («Загальна організаційна наука (тектологія)»). Праксеологічні ідеї і проблеми розроблялися в утилітаризмі, прагматизмі, теорії орг-ції (А. Гастев, М. Форд, А. Файоль), заг. теорії дії (Т. Парсонс), екон. теорії (Л. фон Мізес). Узагальнення і виводи праксеології застосовуються в етиці у зв'язку з аналізом вчинку, морального вибору, ухвалення рішення, нормативно-ціннісних аспектів співпраці та взаємодії взагалі (М. Бунге). Проте лиш завдяки польсь. дослід-

нику Т. Котарбінському («Принципи хорошої роботи» (1946) і «Трактат про хорошу роботу» (1955)), термін «праксеологія» та її ідеї набули інституціоналізації як системний напрям теорет. і прикл. досліджень.

Центр. поняття прaxeології – поняття методу, що сприяє перетворенню її самої на заг. методологію. Прaxeологія як наука має свої первинні поняття. Їх можна визначити за допомогою елементарного вислову прaxeології: за обставин А потрібно (достатньо) зробити В, щоб викликати С. Ця схема містить поняття простої дії, діяльного агента і довільного імпульсу. У цьому методол. контексті **П.п.** визначається як напрям політології, який досліджує проблеми ефективності функціонування політ. сфери сусп-ва в контексті політ. управління, яке здійснюється через політ. діяльність суб'єктів політики (держ. ін-тів, політ. партій, окремих політиків тощо). Розглядаючи функціонування політ. системи сусп-ва, можна вивчати проблеми її стабільності, забезпечення політ. прав і свобод громадян тощо. З урахуванням особливостей здійснення управл. впливів на політ. сферу сусп-ва, варто виокремити наступні види **П.п.**:

– *політико-правова* – використовує методол. і метод. потенціал галузей політ. права. Прaxeологічні мотиви впливають на формування норм і ін-тів міжнар. права. Напр., під впливом прaxeологічних міркувань в деяких міжнар. орг-ціях (МВФ та ЄС) у рамках відповідних процедур прийняття рішень відбувся відхід від засади «одна д-ва – один голос», бо треба враховувати ще й такі чинники, як фінансовий внесок тієї чи ін. д-ви;

– *політико-соціальна* – використовує методол. і метод. підходи, напрацьовані в дослідженнях політ. культур різних сусп-в, які регламентують політ. сферу своїх сусп-в соц. нормами-регуляторами (традиціями, звичками, релігійними, етнічними, регіональними, локальними та ін. груповими нормами);

– *політико-психологічна* – вивчає та аналізує структури й особливості політ. свідомості сусп-ва в цілому, і, зокрема, політ. свідомості етносів, класів, груп (у т. ч. й політ. і правлячих еліт), а також окремих індивідів,

що включені до політ. життя сусп-ва;

– *політико-комунікаційна* – спирається на методол. і метод. розробки інформ.-комунікац. менеджменту, політ. комунікацій, паблік рилейшнз. /В. Корнієнко/

Президент (лат. *praesidens* – той, хто сидить попереду) – 1) глава д-ви у країнах із республ. формою правління; 2) виборна посада, голова у низці громад. і наук. установ. У міжнар. політ. практиці є три системи обрання **П.**: 1) прямими виборами (Австрія, Бразилія, Ірландія, Мексика, Росія, Україна, Франція та ін.); 2) опосередкованими виборами (Аргентина, США), коли населення обирає виборщиків, які потім обирають главу д-ви; 3) у парлам. республіках **П.** обирається шляхом багатоступеневих виборів. Відрізняють кілька різновидів цих виборів: коли **П.** обирається парламентом (Туреччина, Ізраїль, та ін.); коли для обрання **П.** скликається виборча колегія, яка складається з депутатів парламенту та представників органів місц. самоврядування, великих адм.-тер. одиниць (Італія); у низці федеративних д-в (ФРН, Індія) для обрання **П.** скликається особлива колегія з депутатів союзного парламенту та представників суб'єктів федерації.

Строк повноважень **П.** визначається рамками закону. У США, ФРН, Росії, Україні не дозволяється обрати **П.** одну й ту ж особу більш ніж два терміни поспіль. У Італії, Франції, Фінляндії якихось обмежень, щодо обрання на цю посаду, не існує. Обсяг повноважень **П.** залежить від форми правління. У парлам. республіці (ФРН, Італія) **П.** є тільки главою д-ви, але не є главою уряду. Реальна виконавча влада у д-ві належить очолюваному прем'єр-міністром кабінету. **П.**, як правило, обирається парламентом, або при участі останнього. У президент. республіці **П.** є не тільки главою д-ви, але і главою виконавчої влади, тобто є главою адміністрації (США та д-ви Латин. Америки) або главою кабінету (Білорусь, Казахстан, Узбекистан). Посада прем'єр-міністра, як правило, відсутня. **П.** обирається позапарлам. шляхом, тобто населенням країни (прямо або опосередковано).

У напівпрезидент. д-вах **П.** є тільки главою д-ви, однак має владні повноваження, які дозволяють йому очолювати відповідальний перед парламентом уряд (**П.** призначає прем'єр-міністра, як правило, з числа лідерів найбільш чисельної фракції парламенту). При цій формі правління **П.**, як правило, обирається на загальнодержавних виборах. Також **П.** має право розпускати нижню палату парламенту. Повноваження **П.** розповсюджуються на: сферу управління; сферу законодавчої ініціативи; сферу зовн. та воєнної політики; сферу надзвичайних повноважень. Глава д-ви у багатьох країнах є головнокомандувачем збройних сил.

В Україні посаду **П.** було запроваджено Законом України «Про створення посади Президента Української РСР і внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Української РСР» від 5 липня 1991 р. Обирається він громадянами д-ви на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 5 років. Кандидат на посаду **П.** України має бути громадянином України, який досяг 35-річного віку, живе в Україні перед днем виборів не менш 10 років, має право голосу, володіє держ. мовою. Повноваження обраного **П.** починаються з моменту прийняття ним присяги на вірність народу України, до якої його приводить на урочистому засіданні парламенту Голова Конституційного Суду України. **П.** України: забезпечує держ. незалежність, нац. безпеку і правонаступництво д-ви; представляє д-ву у міжнар. відносинах, здійснює керівництво зовнішньополіт. діяльністю д-ви; призначає позачергові вибори до Верховної Ради України та припиняє повноваження парламенту, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися; за згодою Верховної Ради України призначає Прем'єр-міністра України, а також припиняє повноваження та приймає рішення про його відставку; призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників ін. центр. органів виконавчої влади, голів місцевих держ. адміністрацій та припиняє їхні повноваження; є Верховним Головнокомандувачем Збройних

Сил України; призначає 1/3 складу Конституційного Суду України; приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, надання притулку; здійснює помилювання тощо. Глава д-ви в Україні – не є часткою системи розподілу влади, він стоїть нібито осторонь ін. гілок влади. Згідно Конституції України, одна й та сама особа не може займати посаду глави д-ви більше ніж два терміни поспіль. **П.** України може бути звільнений з посади лише за держ. зраду або ін. тяжкий злочин. За часи незалежності **П.** України були: Л. Кравчук (1991–1994); Л. Кучма (1994–2004); В. Ющенко (2005–2010); В. Янукович (2010 – до 22 лютого 2014). З 23 лютого 2014 р. до 7 червня 2014 р. виконувачем обов'язків **П.** України був О. Турчинов. 7 червня 2014 р. відбулася інаугурація 5-го Президента України П. Порошенка, обраного 25 травня 2014 р. на позачергових виборах глави д-ви. /І. Батракова/

Прем'єр-міністри України: Вітольд Фокін – серпень 1991 – жовтень 1992 р.; Валентин Симоненко – жовтень (02-13) 1992 р.; Леонід Кучма – жовтень 1992 р. – вересень 1993 рр.; Юхим Звягільський – вересень 1993 р. – червень 1994 р.; Віталій Масол – червень 1994 р. – березень 1995 р.; Євген Марчук – березень 1995 р. – травень 1996 р.; Павло Лазаренко – травень 1996 р. – червень 1997 р.; Василь Дурдинець – червень - липень 1996 р.; Валерій Пустовойтенко – липень 1996 р. – грудень 1999 р.; Віктор Ющенко – грудень 1999 р. – травень 2001 р.; Анатолій Кінах – травень 2001 р. – листопад 2002 р.; Віктор Янукович – листопад 2002 р. – грудень 2004 р.; Микола Азаров – грудень (07-28) 2004 р.; Віктор Янукович – грудень 2004 – січень 2005 р.; Микола Азаров – січень (05-24) 2005 р.; Юлія Тимошенко – січень 2005 – вересень 2005 р.; Юрій Єхануров – вересень 2005 р. – серпень 2006 р.; Віктор Янукович – серпень 2006 – грудень 2007 р.; Юлія Тимошенко – грудень 2007 – березень 2010 р.; Олександр Турчинов (в. о.) – березень (03-11) 2010 р.; Микола Азаров – з березня 2010 р. – лютий 2014 р.; Арсеній Яценюк (з 27 лютого 2014 р.) /Н. Хома/

Примирення – необхідний елемент успішного миробуд-ва, який може бути стимульований держ. структурами, але повинен бути реалізований за посередництвом ін-тів громадян. сусп-ва, та який полягає у довготерміновому процесі переходу від негативного (нестабільного, неміцного) до позитивного (стабільного, міцного, справедливого) миру, у встановленні взаємного діалогу, у прийнятті та погодженні обох сусп-в із умовами мирного врегулювання, глибокому переосмисленні двосторонніх відносин, відмові від реваншу, подоланні іст. міфів і негативних стереотипів, взаємному прощенні, вихованні культури миру, розробці проектів співробітництва, – і має на меті усунення глибинних причин конфронтації та недопущення повторення двосторонніх конфліктів. **П.** є вирішальним чинником буд-ва стабільного (позитивного, справедливого) миру. Незважаючи на часте вживання слова у сусп.-політ. літ-рі, дефініція категорії **П.** є складним завданням внаслідок кількох факторів: відносної новизни дисципліни дослідження миру, нерозробленості термінології та різного трактування терміну в теології, юриспруденції, соціології та в політ. науках.

У теології **П.** має кілька значень і пов'язане з поверненням людини до Бога, покаяттям і прощенням. Зокрема, «Encyclopædia Universalis» визначає **П.** як акцію встановлення миру між особами, результат цієї акції та реліг. церемонії пробачення. Іоан Павло II в адгортації «Reconciliatio et Paenitentia» (Примирення і покаяння) (02.12.1984), шляхом до примирення називав покаяння. В юрид. науці та практиці **П.** – це акт прощення потерпілим кривдника, що заподіяв йому шкоду, досягнення з ним згоди та миру.

У соціології **П.** – це вид медіації, при якому сторони залучають до врегулювання спору нейтральну третю сторону (мирового посередника), який зустрічається окремо із кожною зі сторін, намагаючись допомогти їм знайти спільну мову. Під час **П.** сторони нечасто, якщо таке взагалі трапляється, сідають одна навпроти одної за столом у присутності мирного посередника; замість цього посередник зустрічається з кожною зі сторін окремо для вироблення їхніх ліній поведінки. Ця форма

П., яка передбачає виключно закриті зустрічі зі сторонами, називається «човниковою дипломатією». Саме таке розуміння терміну **П.** присутнє в словнику Укр. Центру Порозуміння. Подібне сприйняття примирення є відповідником англ. терміну «conciliation».

Однак більш точну дефініцію містить термін «reconciliation». Словник Консорціуму дослідження конфліктів Ун-ту Колорадо стверджує, що **П.** – це нормалізація взаємин між людьми та групами. Згідно з висловлюванням Дж. П. Ледерака, **П.** включає чотири одночасні процеси: пошук правди, правосуддя, миру та милосердя. Коли всі ці чотири чинники зводяться разом, досягається **П.**

У навчальних матеріалах «Conciliation Resources» **П.** розглядається як результат трьох чинників: 1) істини, що передбачає визнання, прозорість, розкриття, ясність; 2) милосердя, тобто прийняття, прощення, підтримку, співпереживання, вилікування; 3) справедливості, тобто рівності, компенсації втрат, права, відповідальності. Результатом **П.** є позитивний мир, тобто гармонія, єдність, благополуччя, безпека, повага. Важливо, щоб розкриття правди не привело до озлоблення, тому другою складовою **П.** є милосердя.

Словник сайту «Практика вирішення конфліктів» містить три визначення категорії **П.**: як узгоджувальної процедури, як нормалізації відносин і як усунення конфлікту. «**П.** / Усунення конфлікту – це термін, який використовується для визначення переговорного процесу, необхідного для досягнення розв'язання конфлікту між індивідами, групами чи націями. Ця процедура йде далі, ніж збереження миру, проникаючи в галузь змісту даного конфлікту, але не досягає рівня побудови миру, при якому відновлюються нормальні відносини і реальний мир між конкретними людьми (на відміну від формального рішення на папері)». Є. Свєца пов'язував **П.** із процесом трансформації існуючої моделі міжнар. відносин і змінами ментальності людей внаслідок виховання для миру, демократії та поваги права.

Тобто, миротворчість, підтримання миру, миробуд-во є матер. аспектами процесу формування миру. Паралельно з ними відбувається

ся процес **П.**, тобто формування миру в сфері свідомості конфронтуючих сусп-в. Без процесу **П.** згадані матер. елементи формування миру залишаються крихкими перед загрозою рецидиву конфлікту.

Процеси **П.** характерні для міжнар. відносин післявоєнної Європи і світу. 20.11.2006 р. 61 сесія Ген. Асамб. ООН, зважаючи на величезне значення процесів **П.**, закликала підтримувати ці процеси і проголосила 2009 р. Міжнар. роком **П.** /М. Генік, М. Сеніч/

Принцип поділу влади – конституц. розмежування владних компетенцій та повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади; діловий поділ праці в держ. механізмі з метою спрощення виконання держ. ф-цій та ефект. контролю. **П.п.в.** (англ. – *separation of powers*, фр. – *separation des pouvoirs*) сьогодні загальнозживаний, хоча не зовсім точно відображає сутність зазначеного поняття. Адже поділяється не сама влада, а механізм її здійснення, який структурується за функціональною та інституційною ознаками. Перша означає виокремлення осн. функціональних видів держ. діяльності – законотворення, держ. управління, судочинства. Друга втілює організаційний устрій д-ви як сукупність різних держ. органів (законодавчих, виконавчих, судових), наділених державно-владними повноваженнями (компетенцією). Тобто, держ. влада за своєю суттю єдина, а **П.п.в.** є лише теорет. доктриною, на основі якої здійснюється функціонування держ. механізму.

Ідею необхідності поділу влад на законодавчу, виконавчу та судову було зафіксовано ще в працях Арістотеля. Проте його твори не містять **П.п.в.**, він пише лише про поділ держ. органів. Принцип взаємного стримування і протидії гілок влади було сформульовано у II ст. до н. е. Полібієм, хоча власне гілки він бачив дещо інакше – царська, старійшин, сенату, народу. Базові теорет. розробки **П.п.в.** датуються Новим часом. Дж. Локк обґрунтував **П.п.в.** на законодавчу, виконавчу та союзну (для ведення зовн. зносин), причому законодавча влада у формі органу народного

представництва для нього є вищою щодо інших, оскільки саме з неї всі вони виходять і їй підпорядковуються. Автором концепції **П.п.в.** у її класичному варіанті вважається Ш.-Л. Монтеск'є. Її осн. постулати: держ. влада поділяється на три гілки – законодавчу, виконавчу та судову; усі гілки є незалежними і рівними; задля запобігання узурпації влади однією з гілок створюється механізм взаємного стримування влад. Зазначена доктрина **П.п.в.**, визнана у цивілізованих д-вах світу як загальнодемократ. принцип та існує вже понад 200 років. Уперше на практиці **П.п.в.** був запроваджений 1787 р. творцями конституції США О. Гамільтоном, Д. Джеєм, Дж. Медісоном у знаменитих «Federalist Paperes». Юрид. форма закріплення **П.п.в.** тут має вигляд функціонального визначення кожного з вищих органів д-ви (Конгресу, Президента, Верховного суду) як органів, що здійснюють відповідно законодавчу, виконавчу та судову владу. В суч. демократ. д-вах законодавча влада здійснюється парламентами, які обираються населенням на певний термін (окрім верхніх палат у деяких країнах – Великій Британії, ФРН, Бельгії тощо, щодо яких діють ін. механізми формування). Парламенти виконують законодавчу, фінансову, установчу, контролюючу та деякі ін. ф-ції. Виконавча влада здійснюється урядами та ін. органами виконавчої влади. До її відання належить виконання законів, повсякденне управління, безпосередня орг-ція життєдіяльності сусп-ва. Вона розпоряджається людськими, фінансовими, природними, інформаційними та ін. ресурсами. Судова влада здійснюється судами заг. юрисдикції та спеціалізованими судами. Її призначення – вирішення судових суперечок та притягнення до юрид. відповідальності за правопорушення.

Саме така форма закріплення ідеї поділу держ. влади стала найпоширенішою в конституц. практиці країн світу. Хоча в Україні спроба законодавчого закріплення **П.п.в.** була зроблена ще на поч. XVIII ст. у Конституції Пилипа Орлика, однак до його осмислення і послідовного втілення у життя наше сусп-во підходить лише тепер. У ст. 6 Конституції України зазначено, що держ. влада в Україні

здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. /В. Малиновський/

Прогнозування політичне – процес наук. обґрунтованого припущення про можливі шляхи розвитку політ. подій у майбутньому, розробки рекомендацій для практ. діяльності в умовах дійсності. У прогнозі висловлюється думка щодо можливості настання тієї або іншої події та дається кількісна оцінка його ймовірності. Прогноз у політиці обґрунтовується аналізом та порівнянням реальних фактів, оцінкою діяльності політ. сил і тенденцій їхньої взаємодії. Осн. мета, яка підпорядковує собі прогнозування в політиці – підвищення ефективності та результативності ухвалених політ. рішень і запобігання небажаному розвитку політ. процесів.

Підґрунтям **П.п.** є прогноз, який розробляється з метою уникнення небажаних результатів вірогідного розвитку подій та прискорення такого розвитку в бажаному керунку. В якості нового знання прогноз умовно існує в двох формах: як знання про властивості об'єктів, що існують у дійсності, які спостерігаються або не спостерігаються в період прогнозування, і як знання про властивості таких об'єктів, які не існують, або таких, які не спостерігаються в період прогнозування.

П.п. пов'язане із ситуативним аналізом тенденцій, процесів, інтересів та взаємодії акторів і демонструє можливий їхній стан у короткотерміновій перспективі. **П.п.** часто межує з політ. коментарями, в яких міститься передбачення стосовно разового прийняття політ. рішення або тимчасової поведінки акторів. Для цього виду прогнозування найчастіше характерною є екстраполяція актуальних тенденцій.

П.п., як і стратегічне, є складним явищем не тільки за своїм створенням, а, можливо більшою мірою, за наслідками і пошуком методів, що використовуються при їхньому складанні. Воно не є типовою сформованою структурою, яка відрізняється за багатьма критеріями. Спільним для всіх прогнозів є

лише характеристика майбутнього.

П.п. варто розглядати як пошук шляхів оптимальної реалізації інтересів суб'єктів політ. дії. Див.: *Прогнозування стратегічне* /Н. Ржевська/

Прогнозування стратегічне – прикладна дисципліна, що вивчає різноманітні методики передбачення певної політ. ситуації, розробку варіантів її можливого розвитку та прийняття компетентних публ.-політ. рішень. Цей вид прогнозування враховує довгострокові глобал. тенденції та заг. динаміку системи, не прив'язану до одиничних виявів політ. поведінки. **П.с.** передбачає бажаний майбутній стан та містить перелік принципів і моделей поведінки, які сприятимуть його досягненню, розставляє необхідні політ. чи екон. наголоси, що теж у довгостроковій перспективі сприятимуть досягненню бажаного майбутнього. Визначене в **П.с.** майбутнє або є наслідком цілей та інтересів, або сприяє їхньому формуванню. Основним у такому прогнозі є те, що в ньому представлена характеристика можливостей досягнення бажаного майбутнього. Саме це відрізняє *стратегічний* прогноз від *політичного*, в якому пріоритетом є саме кінцевий варіант прогнозу.

Адекватне **П.с.** майбутнього вимагає знання й розуміння як актуальних тенденцій, так і наслідків їхньої взаємодії. Займатись стратег. прогнозами потрібно за умови усвідомлення, що майбутнє разом із непередбачуваністю, містить у собі елемент стратег. несподіванки. При подоланні ефекту несподіванки і його наслідків керівним принципом і важливим елементом психол. готовності повинні стати мінімум невдоволення щодо невідганих і непередбачених тенденцій.

П.с. постійно залежить від політ. коливаний. Довгострокові тенденції та тренди можуть припинитися або несподівано та непрогнозовано сприяти появі нових. За таких умов стратег. прогноз повинен мати високий ступінь адаптивності. І, водночас, прогнозування має включати аналіз ризиків невідповідності та несподіваності.

У визначенні змісту терміна «**П.с.**» домі-

нантним є підхід, який визнає факт наявності дуалізму політол. знання і наголошує, що поряд із поділом політ. досліджень на теоретичні та прикладні напрями потрібно поділяти на ці два типи і **П.с.** (В. Дан).

Хар-р і спосіб стратег. прогнозу визначає система міжнар. відносин. Відповідно до цього, розмежовуються прогнози в системі, яка лише формується, і у тій, що вже сформувалася. Для останньої притаманні чіткі тривалі в часі тенденції, тому закономірним способом **П.с.** у таких системах є *екстраполяція*. Стабільність і злагодженість системи дають змогу здійснювати точні прогнози майбутніх станів політ. ін-тів та їхніх можливих загроз. Особливістю прогнозів у стабільних системах є їхня довгостроковість.

Під час **П.с.** усе активніше використовуються одночасно як «традиційні», так і «нові» методи, принципи нормативного і емпіричного підходів, які взаємодоповнюють один одного. Суч. методика політол. досліджень здебільшого є формою, ланкою або способом адаптації загальних та окремих методів до вивчення специфічних і по-своєму унікальних політ. явищ і процесів, що припускає певне комбінаційне сполучення і пропорцію «традиційних» якісних, «нових» емпіричних, кількісних способів політ. пізнання. Справді, у суч. методиках політол. досліджень досить складно визначити межу між якісними та кількісними підходами.

У процесі **П.с.** важливо зважати на діалектику явища або факту, їхню внутр. логіку. Це дасть змогу побачити початок процесу, умови його виникнення та можливий потенціал розвитку. Ось чому потрібно правильно оцінювати минуле і його вплив на теперішнє. Побачити це минуле як теперішнє у живому розвитку, означає діалектично пов'язати його з теперішнім і майбутнім, зробити дійовим елементом системи, що дістав назву іст. розвитку.

Однією з найхарактерніших особливостей **П.с.** є те, що йому необхідно доводити й обґрунтовувати перед політ. істеблїшментом свою потрібність і доконечність нині і в цей час у зв'язку з тим, що показати могутність

і правдивість своїх прогнозів він зможе лише в майбутньому. Це означає, що **П.с.** потребує присутності на політ. арені не лише політ., а й держ. діяча, який міг би дивитися за горизонт своєї особистої кар'єри.

Завдання **П.с.** – не в опорі на якість «майбутнє», а у визначенні змісту проблем, які виникатимуть у майбутньому. Стратег. аналітику необхідно довести, що певна проблема обов'язково стане предметом турботи сусп-ва або д-ви у майбутньому. Проблемним полем **П.с.** є не саме собою «майбутнє», а досвід конструювання моделей майбутнього розвитку. *Див.: Прогнозування політичне /Н. Ржевська/*

Прогресу теорія (лат. *progressus* – рух вперед, успіх) – одна з чотирьох соц. теорій (прогресу, регресу, циклічних і маятникових змін), що оцінює спрямованість та якість соц. розвитку; відома сьогодні як раціоналістична **П.т.**, оскільки остаточно оформилась в епоху Просвітництва – епоху духовного піднесення европ. країн, основою якого став раціоналізм.

Першим джерелом ідеї прогресу стала грец. античність. Греки вважали, що світ знаходиться в процесі зростання, постійно розкриваючи закладені в ньому потенції. Що в своєму русі він проходить через фіксовані стадії (епохи) вперед, покращуючи дійсність. Зокрема, Платон в «Законах» міркував про вдосконалення соц. орг-ції, яка просувається від зародка до розвиненіших форм. Арістотель у «Політиці» просліджував еволюцію політ. д-ви від сім'ї й первісної общини до грец. міста-д-ви (поліса), яке розглядав як ідеальний політ. устрій. Протагор детально реконструював прогрес в культурі, починаючи від варварських племен до розвиненої цивілізації. Водночас всі ці автори упереджено ставилися щодо можливості удосконалення світу, його соц., політ. і культ. аспектів.

Другим джерелом ідеї прогресу стала єврейська реліг. традиція, що в біблійних сподіваннях пророків віддзеркалила образ історії як священного, веденого божественною волею або провидінням, тобто зумовленого, незворотного і необхідного процесу. Історія

людства розкривається через конкретні, «земні» події, і таким чином традиція підводить до кульмінації в майбутньому – «золотому століттю», «вічному царству», раю. Історія направляє свій курс і вибирає шляхи завдяки вказівкам «зверху»; її маршрут прогресивний, бо вона поступово і неухильно наближається до останнього втілення. Пророки, релігійні вожді, що володіють харизмою, наділені здатністю читати ці божественні іст. знаки і передбачати течію і результат земних подій.

Зазначені напрями (грецьке й єврейське) злилися в іудео-християн. традиції, що найповніше представлена Августиним Блаженным. Ця традиція володіла зах.-європ. культурою багато століть поспіль, можливо, тому й ідея прогнозу доволі широко представлена як секуляризована версія християн. віри в провидіння.

У середні віки Бернард з Шартра і Р. Бекон застосували концепцію «прогресу» до сфери ідей. Вони проголосили, що людське знання з часом накопичується, поступово збагачуючись й удосконалюючись. А бернардивське порівняння ідей з карликами, що стоять на плечах гігантів, популяризоване у подальшому І. Ньютоном, застосовується й до суч. мислителів, котрі можуть бачити краще і далі, бо акумулюють мудрість попередників.

Новими рисами ідея прогресу додалась в епоху великих геогр. відкриттів, коли з'ясувалося, що людські сусп-ва, культури, політ. й екон. системи не складають єдиного цілого. Коли стало очевидним розмаїття соц. ладів у різних частинах світу. Заради збереження ідеї єдності людства та невідворотного просування вперед роздробленість людського світу пояснювалася з особливих позицій: зокрема, затверджувалося, що варіативність зумовлена різними стадіями розвитку, яких досягли різні сусп-ва.

У сер. XVIII ст. серед просвітників почала зрвати радикально ін. тенденція, що оформилася зрештою в *раціоналістичну теорію прогресу*, згідно якої, не дивлячись на різного роду колізії, драми і відступи, людство, сусп-ва, соц. ін-ти поступально-прогресивно розвиваються, удосконалюються, рухаються по

висхідній. В основі цього прогресу лежать успіхи людського розуму, що втілюються в розвитку наук, техніки, мистецтв. Сама розумна природа людини штовхає його до того, щоб удосконалюватися самому і удосконалювати своє середовище, у т. ч. соціальне. Раціоналістична теорія прогресу носила значною мірою антрополог. хар-р: вона була теорією одночасно соц. і людського прогресу.

Першим сформулював і обґрунтував раціоналістичну П.т. А. Р. Тюрго, який у промові «Послідовні успіхи людського розуму» (1750) стверджував, що на відміну від природи, де панують незмінні закони, повторюваність і кругообіг однакових явищ, світ людей – це світ мінливості і новизни. Всі епохи пов'язані між собою ланцюгом причин і наслідків; знаки мови і писемності дають можливість людям передавати знання від покоління до покоління; скарбниця цих знань постійно збільшується завдяки новим відкриттям. Людський рід, за Тюрго, виступає як безкінечне ціле, що, подібно до індивіду, перебуває спочатку в дитинстві, а потім прогресивно розвивається.

Також П.т. у др. пол. XVIII ст. обґрунтовували Е. Гіббон, І.-Г. Гердер, І. Ізелін, І. Кант та ін. Найрозгорненішу та закінчену форму раціоналістична П.т. отримала у творі Ж.-А. Кондорсе «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» (опубл. посм., 1795). Кондорсе виходив із положення про безмежність можливостей людського розуму і здатності людини до досконалості. З іншого боку, і природа не встановлює ніяких кордонів для цих безмежних потенцій людини, реалізація яких може зупинитися тільки з припиненням існування нашої планети. В історії людства Кондорсе розрізняє десять послідовно змінюючих одна одну епох, що в цілому складають етапи прогресивного розвитку людства. В основі цього розвитку лежить прогрес розуму, який реалізується в розвитку наук. знань, техн. досягненнях, господарств, політ. режимів. Прогрес розуму здійснюється в б-бі з різними помилками, абстракціями і забобонами.

Ідеї Тюрго і Кондорсе знайшли безпосереднє продовження у К.-А. Сен-Сімона та його школах. Прогрес для Сен-Сімона – уні-

верс. закон природи: він управляє людьми навіть незалежно від їх волі. Основа сусп. прогресу – в розумі, втіленому в наук. знаннях, техн. досягненнях, індустрії і в людях, які здійснюють прогрес у цих областях: учених, винахідниках, «індустріалах». Раціоналістична **П.т.** служила для них джерелом не лише соц., але і пізнавального оптимізму, вселяючи віру в те, що сусп-во може бути пізнане раціональними засобами.

Раціоналістична **П.т.** містила, поза сумнівом, низку вад, згодом осмислених в історії соц. наук. Передусім це те, що поняття «прогресу» носить значною мірою оцінний, нормативний хар-р, і тому піонери соц. думки прагнули давати йому чисто описове трактування, усуваючи з нього ті значення, що примушували думати про більшу або меншу досконалість певних сусп-в і сусп. станів. Це не дуже добре виходило і оціночний елемент в понятті «прогресу» явно або неявно продовжував існувати. Проте соц. дійсність XIX-XX ст. ст. не підтверджувала оптимістичних очікувань, що їх містить прогресистська картина світу. Нарешті, поняття «прогресу» (як і поняття «соц. закону») містить у собі певну дозу фаталізму. Передбачаючи майбутнє «золоте століття» (хоча й по-різному розуміючи), яке згідно закону «прогресу» неминуче настане, соц. мислителі відчували себе не стільки вченими, скільки пророками і навіть рятівниками людства, покликаними прискорити майбутнє, щасливіший, «прогресивніший» стан. Врешті-решт люди в такій інтерпретації опинялися не більш, аніж «знаряддям» прогресу.

Раціональна **П.т.** досить рано почала критикувати, а слово «прогрес» поступово почало витіснятися термінами «еволюція» (що наближався за значенням до терміну «прогрес»), «зміна», «процес» тощо.

Нова доба постмодерного сусп. розвитку, що її відкрили країни євроатлантичного ареалу внаслідок процесів «великої депресії», а також глобалізація сусп. трансформаційних процесів у світі знов посилили чинник раціональності й з ним – новий інтерес до раціоналістичної **П.т.** /Е. Афонін/

Проектування політичне – наук. обґрунтоване визначення варіантів планового розвитку політ. процесів і явищ, спрямоване на перетворення певних політ. і соц. ін-тів або сусп-ва загалом. Оскільки термін «проекування» походить з техн. наук, а застосування науково-обґрунтованих проектних методів започатковане у галузях архітектури та машинобудування, то достатньо поширене уявлення про **П.п.** як конструювання системи параметрів майбутнього об'єкта чи якісно нового стану існуючого об'єкта – д-ви, регіону, наддерж. об'єднання або політ. партії, орг-ції. У всякому випадку йдеться про випереджальне відображення дійсності, створення прообразу (прототипу) передбачуваного об'єкта, явища чи процесу. У найзагальнішому вигляді суть **П.п.** полягає у тому, що політ. актор або установа, перш, ніж розпочати ту чи ін. дію (програму, акцію, захід) спочатку розглядає кілька варіантів, одному з котрих після зіставлення віддається перевага. Отже, проектувати – це свідомо визначати варіанти і схему майбутньої дії. **П.п.** в управлінні соц.-політ. процесами пов'язують із пошуком оптимальної цілі, яку необхідно обґрунтувати, а згодом втілити в життя. Це означає, що кінцева мета **П.п.** – реалізація одного з варіантів перетворення об'єктивної дійсності, пов'язаного із прагненням передати бажані властивості й ознаки об'єктові, який проектується. Тому, з погляду засобів реалізації намічених цілей, **П.п.** є зв'язуючою ланкою між політ. прогнозуванням і плануванням. У прогнозуванні ці засоби постають у загальному вигляді, в плані – вони максимально конкретизуються. У зв'язку з цим **П.п.** належить до елементів передпланової діяльності у процесі розроблення можливих варіантів певного рішення, конкретних деталей планів. На відміну від планів, розрахованих на чітко визначений термін, проектування може не мати заздалегідь установлених термінів, ґрунтується лише на приблизних розрахунках без суворих часових обмежень. Окрім того, на відміну від планування, **П.п.** допускає багатоваріантність підходів, засобів, рішень, що меншою мірою зумовлює, детермінує ін. ф-ції управління. Зв'язок між **П.п.** і

прогнозуванням полягає ось у чому: останнє містить усі елементи проектування, адже, визначаючи майбутній стан об'єкта і можливі шляхи досягнення певного рівня розвитку, воно не має на меті безпосереднє втілення їх у життя, а лише готує базу, спираючись на яку й застосовуючи проектування, можна виробити ті чи ін. плани вирішення соц. та політ. проблем. Частіше термін **П.п.** використовують тоді, коли йдеться про глобал. питання, котрі охоплюють великі регіони й людство загалом. У такому сенсі **П.п.** близьке до поняття «глобал. політ. прогнозування». Тобто, в такому значенні **П.п.** є складовою тієї частини політ. прогнозування, що має відношення до розробки політ. сценаріїв, проектів майбутнього політ. буття, за яким передбачається або планується розвиток подій у певному сусп-ві. Така традиція **П.п.** має давню історію, оскільки майже всі мислителі минулого прагнули відтворити свою картину ідеального сусп-ва. Суч. політ. проекти, що розробляються переважно у межах політ. і соц. теорії, також мають достатньо глобал. хар-р і значний період впровадження, прагнуть показати можливість виключно базових, принципівих для тих чи ін. політ. систем якісних змін, котрі сприятимуть істотним трансформаціям у них. Для створення політ. проектів застосовують значний арсенал методів політ. прогнозування, у т. ч. методи «матриці ідей», «вживання у роль», аналогій, асоціацій, «мозкового штурму» та ін.

/Т. Панченко/

Пропаганда (лат. *propaganda* – те, що підлягає поширенню) діяльність (усна або за допомогою ЗМК), яка популяризує і поширює ідеї в масовій свідомості. Під **П.** розуміємо систематичні зусилля, здійснювані для впливу на свідомість індивідів, груп, сусп-ва для досягнення визначеного, завчасно наміченого результату в сфері політ. дій. Здебільшого в поняття **П.** вкладають негативний зміст, який містить інформ.-психол. насилля над особистістю та контроль за її поведінкою. Відомий брит. історик Н. Дейвіс у праці «Європа. Історія» дає вкрай негативну оцінку: «**П.** – це плід переконань, що наражаються на опір і рішу-

чість людей поширити власні доктрини всупереч решті доктрин. **П.** за самою своєю природою є необ'єктивна і досягає найбільшого успіху тільки тоді, коли апелює до ненависті й упереджень. Це протилежність чесної освіти та інформації». Однак більш об'єктивним і, таким, що відображає сутність пропаганди є визначення англ. теоретика пропаганди Л. Фрезера, який підкреслював, що «**П.** можна визначити як мистецтво примусу людей робити те, чого б вони не робили, якби мали всі дані щодо ситуації».

Термін **П.** почали вживати від 1622 р. у зв'язку з утворенням відомства Ватикану – Sacra Congregatio de Propaganda Fide (Священна конгрегація пропаганди віри). Її трактували як засіб поширення катол. віри. Фактично зазначене поняття ототожнювалося з поняттям «проповідь». Енциклопедичний словник Блокгауза та Ефрона пов'язував із категорією **П.** лише таємні політ. т-ва, які в часи Вел. Фр. революції 1789 р. намагалися поширювати революц. ідеї в ін. країнах, а також схожі орг-ції, що виникли після революції 1830р. у Франції та діяли в Бельгії, Італії та Польщі. Проте твердження про те, що **П.** з'явилася з виникненням техн. засобів поширення ідеолог. поглядів – друкованих видань, не є правомірним. **П.** здійснювали і до винайдення друкарського верстата, зрозуміло, в ін. формах та наявними засобами. Можна твердити, що початковими формами **П.** були обряд, ритуал та міф. **П.** виростала з міфів і сама їх створювала та продовжує створювати. Міфотворення так чи інакше залишилося ознакою **П.** Інтенсивний розвиток друкарства, поширення газет та їх вплив на громад. думку спричинився до переосмислення поняття **П.**. Книгодрукування посилювало вплив преси на духовну сферу сусп-ва. Під **П.** почали розуміти поширення поглядів і теорій, популяризацію ідей. Слово стало фігурувати в політ. доктринах, які виникли в період Вел. Фр. революції. Остаточне «узаконення» терміну відбувається у XVIII-XIX ст., коли виникає прощарок «ідеологів», які активно розробляли та поширювали ті чи ін. соц. ідеї. Однак ще у сер. XVII ст. Т. Гоббс у працях «Левіафан», «Елементи законів при-

родних та політичних», «Про громадянина» доводив виникнення д-ви з природного «сусп. договору», добровільної згоди людей. Ідея сильної влади, розроблена Т. Гоббсом, стала ключовою тезою П. керівництва багатьох країн. Надаючи велике значення П. як процесу поширення істинних та розумних уявлень, просвітники тим часом звертали увагу на той факт, що людині притаманні ілюзії, безліч забобонів, які в результаті просвітництва не розсіюються, а навпаки, примножуються. Просвітники бачили в П. такий процес, у якому маси беруть участь лише в ролі пасивних «споживачів», які в концептуальній схемі зайняті лише собою.

У роки між Першою та Другою світ. війнами, П. стає інструментом зовн. політики. Однією з перших ґрунтовних робіт із проблем П. є дослідження амер. психолога Г. Ласвелла «Техніка пропаганди у Першій світовій війні». Автор трактував П. як «продуманий набір символів», що поширюють із метою «здійснити вплив на поведінку мас». Учений виокремив також символи і знаки, що стосуються П. Власне Г. Ласвелл підкреслював, що не мета, а метод розрізняє управління людьми за допомогою П. і управління ними за допомогою насилля, бойкоту, підкупу чи ін. засобів соц. контролю. Його дослідження були підґрунтям для подальшого аналізу впливу П. на окремого індивіда чи різних груп людей. Новим етапом розвитку та вдосконалення форм та методів П. стала Друга світ. війна. Розвиток науки і техніки вплинув на засоби ведення збройної б-би, дозволив, використовуючи пресу, радіо, здійснювати суттєвий вплив на моральний дух супротивних сторін. Війна дала поштовх для розвитку наук. бази пропагандистських дій. Було отримано численні емпіричні дані про роль П. в армії, а також про результати впливу союзницької П. на д-ви коаліції, союзні та нейтральні країни. Після закінчення війни з'явилися численні публікації таких відомих соціологів, політологів, психологів, теоретиків П., як С. Ховленд, П. Лазарсфельд, Л. Дуб та ін. Поступово еволюціонуючи, у ХХ ст. фахівці-пропагандисти почали спиратися на розроблену наук. базу, що її склали

теорія П., окремі розділи соц. психології та політології.

Теорет. фундаментом щодо тактики застосування П. можна вважати роботи Б. Ф. Скіннера – представника біхейвіористського напрямку у психології. Він стверджував, що поведінка людини підпорядкована певним закономірностям. Психолог обґрунтував техніку модифікації поведінки (напр., програмування навчання) для покращення сусп-ва і як форму соц. інженерії. Радян. теоретики підкреслювали, що бурж. П. культивує певні емоційні стани, афекти, прагне вловити філістерські, рабські та фанатичні настрої, щоб за допомогою їх виявити та закріпити певні соц.-психол. типи поведінки, створити конкретні шаблони «хвилювань». На протигагу західній, дослідники трактували радянську П. як таку, що здійснює ідеологічно-виховну роботу в умовах протиборства двох протилежних світоглядів і «призначена поширювати політ., а також наук. знання, погляди, ідеї, теорії, спрямовані на формування комуніст. ідеології, роз'яснювати основи політики Радян. д-ви та КПРС, виховувати в людині високі, гуманні моральні принципи».

Вагомість та роль П. в сусп-ві зумовлювали інтерес до цього явища, спробу визначити його, певним чином класифікувати та проаналізувати, врахувавши зміни, що відбулися в технолог. і сусп. планах. Амер. соціолог Л. Мартін зазначав, що особа, яка здійснює П. вплив, не зацікавлена ані в правильному висвітленні проблеми, ані в тому, щоб чесно інформувати своїх споживачів. Його мета полягає лише у грі на емоціях публіки. Він підкреслював, що цей термін набув негативного забарвлення, і тому його часто замінюють такими виразами, як «інформ. робота», «інформ. програма», «культурна діяльність». Схожу позицію висловлював англ. соціолог Л. Фрейзер: «П. можна визначити як мистецтво змушувати людей робити те, чого б вони не робили, якби мали всі дані стосовно певної ситуації». Він зазначав, що першочерговим об'єктом П. є не розум, а емоції: страх, гордість, жадібність, честолюбство тощо, і чим

менше моральних засад у пропаганді, тим вона успішніша.

Поняття **П.** набуло поширення не тільки в наук., а й в політ. лексиконі, що зумовило існування численних її тлумачень, напр., Л. Чайлдс трактував її як «поширення з певною метою ідей, доктрин та думок». А. Лютославський – «будь-який метод впливу на вчинки людей» і поділяв **П.** на два різновиди – *первинну* та *вторинну*, які мають суттєві розбіжності. Первинна **П.** – це діяльність, в основі якої є створення фактів або ситуацій, що матимуть пропагандистський ефект. Таку **П.** він називає креативною, творчою. Вторинна **П.** поширює інформацію. У 1962 р. Ж. Еллюль увів термін «соціологічна **П.**», яку певна країна задля поширення власного способу життя, тобто приховувано, нав'язує певну модель відносин у сусп.-ві. Загалом він дійшов висновку, що **П.** має базуватися на психол. і соціол. аналізі. Людина, на думку Ж. Еллюля, живе в світі, де влада **П.** є абсолютною. Все, що нас оточує – речі, побут, життєва практика, реклама, мистецтво – все сповнено **П.** і стає нею. І людина не тільки не може уникнути її, **П.** вже є потребою сусп.-ва. Польс. дослідник Л. Войтасік наголошував, що принципів розбіжності у визначеннях **П.** витікають, перш за все, із різниці у системах **П.**, що виголошувалися авторами концепцій. Дискусії щодо розуміння поняття **П.** тривають і надалі. Частина науковців (А. Майден, О. Ромат) її ототожнюють з іншими видами комунікацій та проводять паралелі з рекламою та PR. Деякі політологи, психологи та соціологи (Е. Аронсон, Р. Чалдіні, А. Праткінс) під **П.** розглядають будь-яке масове передавання інформації, зазначаючи, що при цьому використовують не тільки метод переконання, а й навіювання та маніпулювання. Частина дослідників ототожнює **П.** з психол. впливом, виключаючи політ. складову, в аспекті зміни діяльності (поведінки) індивіда (соціуму) чи мотиваційної, емоційної сфери індивіда. /Л. Смола/

Пропозиція політична – документ, який розробляється з метою вирішення питань

сусп.-екон. життя, що потребують визначення концепт. засад держ. політики, пріоритетів та стратег. напрямів соц.-екон. розвитку, послідовності дій, вибору оптим. шляхів і способів розв'язання проблеми, проведення реформ.

П.п. вноситься на розгляд Кабінету Міністрів України міністрами разом із концепцією реалізації держ. політики у відповідній сфері держ. управління. До **П.п.** додаються перелік критеріїв, за якими оцінюється ефективність результатів її реалізації, порядок проведення моніторингу реалізації, а також комунікативний план, у якому зазначаються заходи щодо висвітлення у ЗМІ відповідного рішення уряду.

П.п. береться за основу під час підготовки планів заходів проектів законів та ін. актів законодавства. За результатами розгляду **П.п.** уряд приймає розпорядження про схвалення концепції реалізації держ. політики у відповідній сфері. Концепція реалізації держ. політики базується на оптим. варіанті розв'язання проблеми та містить такі розділи: проблема, що потребує розв'язання; мета і строки реалізації концепції; шляхи і способи розв'язання проблеми; очікувані результати; обсяг фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів. Невід'ємною складовою структури **П.п.** є «ризик», в яких наводяться результати аналізу політ. аспектів рішення, визначаються можливі ризики, негативні наслідки, потенційні складнощі, що можуть виникнути під час розв'язання проблеми, критичні зауваження, що можуть бути викликані прийняттям відповідного рішення, та шляхи запобігання їх виникненню. /В. Малиновський/

Пропорційна виборча система (лат. *proportio* – співрозмірність) – система визначення результатів виборів, за якою депутат. мандати розподіляються між партіями пропорційно к-сті поданих за них голосів виборців у багатомандатному окрузі. **П.в.с.** з'явилася пізніше від мажоритарної, вперше була застосована в Бельгії в 1889 р., у 1891-1893 рр. її прийняли окремі кантони Швейцарії, в 1906 р. – Фінляндія. Сьогодні **П.в.с.** поширена в понад 60 країнах світу. Відмінності **П.в.с.** від мажоритарної: 1) будується не на принципі більшості, а на принципі пропорційності

між зібраними голосами й отриманими мандатами; 2) депутат. мандати розподіляються не між індивід. кандидатами, а між партіями відповідно до числа поданих за них голосів; 3) від виборчого округу обирається не один, а кілька депутатів; 4) виборці голосують за партійні списки, тобто фактично за ту або ін. програму. **П.в.с.** може застосовуватися тільки в багатомандатних виборчих округах, причому, чим більший округ, тим більший ступінь пропорційності може бути досягнутий. Найкращий результат досягається, якщо вся країна є єдиним виборчим округом, в якому обирається весь склад парламенту.

У багатьох країнах із **П.в.с.** є виборчий поріг (виборчий бар'єр) – мінімальна к-сть голосів, яку повинна набрати партія для того, щоб бути допущеною до розподілу мандатів. Мета застосування виборчого бар'єра: укрупнити партійні фракції в парламенті; уникнути представництва у парламенті дрібних партій; уникнути засилля в парламенті постійно конфліктуючих між собою дрібних угруповань; забезпечити стабільність діяльності парламенту та уряду. Здебільшого виборчий поріг складає 4-5% голосів виборців, хоча є відхилення: від 1% в Ізраїлі до 8% в Єгипті, 10% у Туреччині та 18% у Ліхтенштейні.

П.в.с. має різновиди. *За територією*, на якій складаються партійні списки: 1) система повного пропорційного представництва або система із загальнонаціональними партійними списками: голосування відбувається у масштабі всієї країни в межах єдиного багатомандатного загальнонаціонального округу (Ізраїль, Нідерланди); 2) система обмеженого пропорційного представництва або система з регіон. партійними списками – створюються кілька багатомандатних виборчих округів, у кожному окрузі партії висувають окремий список своїх кандидатів (Австрія, Іспанія, Греція). *За порядком розташування прізвищ* у партійному списку: 1) система звичайних списків: прізвища кандидатів розташовані в алфавітному порядку; 2) система жорстких списків: прізвища кандидатів розташовані в пріоритетному порядку – Україна (2006-2007 рр.). *За впливом виборців на розташування кандидатів у списку:*

1) система закритих списків: виборець голосує за партію і не може виразити свою перевагу окремим кандидатам; кандидати у партійному списку розташовуються у порядку зменшення важливості – Іспанія, Греція, Португалія, Ізраїль, Україна (2006-2007 рр.); 2) система відкритих списків: дозволяє голосувати за партію і водночас виражати перевагу комусь з її кандидатів, тобто виборці можуть змінити розташування кандидатів у списку (преференційне голосування) – Бельгія, Італія, Люксембург, Швейцарія. Для пропорційного розподілу мандатів часто використовуються метод виборчої квоти та метод дільників.

Переваги **П.в.с.:** 1) забезпечує більш адекватне представництво політ. сил, враховує весь спектр сусп. інтересів; 2) скорочує к-сть «неврахованих» голосів виборців; **П.в.с.** практично не допускає втрати голосів і є математично точною; 3) дозволяє забезпечити парлам. представництво меншостям (етнічним, релігійним); 4) сприяє розвитку політ. плюралізму і багатопартійності, у парламенті встановлюється чітко окреслена структура партійного представництва; 5) створює сприятливі умови для діяльності невеликих політ. партій; 6) суттєво зменшує можливості для маніпуляції голосами виборців, владний ресурс на практиці нелегко застосовувати, а деякі прийоми, притаманні мажоритарним системам, повністю виключаються (джеррімендерінг, масове переселення виборців із одних округів до ін. тощо).

Недоліки **П.в.с.:** 1) складність для прийняття широким колом громадян; 2) слабкий зв'язок кандидатів із виборцями; 3) відсутність незалежних кандидатів; 4) неможливість оцінити особисті переваги кандидатів; 5) потенційне зростання впливу партійної еліти при формуванні виборчих списків; 6) можливість «продажу» місць у партійних списках; 7) посилення контролю партії над кандидатами, залежність депутатів від партійної фракції у парламенті; 8) створення великої к-сті фракцій у парламенті, що змагаються між собою і, як наслідок – нестабільність роботи парламенту; 9) нестабільність виконавчої гілки влади через формування коаліц. урядів, які є менш ефективними та стабільними, ніж однопартійні; 10) проведення

дострокових виборів у разі розпаду правлячої парлам. коаліції і неможливості створення нової і, як наслідок, апатія серед виборців і абсентеїзм. В умовах багатопартійності **П.в.с.** є більш демокр. у порівнянні з мажоритарною, а тому більш доцільною. Максимальне використання демокр. потенціалу **П.в.с.** можливо лише при максимальному укрупненні виборчих округів та виборі оптимальної системи визначення пропорційності при розподілі мандатів. На думку М. Дюверже, найбільш демократично **П.в.с.** діє в умовах сформованої багатопартійної системи. Тому в країнах, де багатопартійність лише формується, більш доцільним є використання змішаних виборчих систем. У 2006 та 2007 рр. вибори до Верховної Ради України відбувалися за **П.в.с.** із загальнодержавними жорсткими закритими списками та 3%-им виборчим бар'єром. /О. Вагіна/

Протест політичний (лат. *protestor* – публічно доводити, грец. *політикῆ* – політика) – вид політ. участі, що виражається у негативному ставленні до політ. системи в цілому або до її окремих елементів, норм, цінностей у відкритій, демонстративній формі.

Амер. дослідники Дж. Дженкінс і Б. Кландерманс визначають **П.п.** як колект. дію або систему колект. дій, спрямованих на зміну системи представницької й/або виконавчої влади, поточної держ. політики або взаємин між громадянами й д-вою в цілому. Ін. амер. учений – С. Терроу – визначає **П.п.** як використання руйнівних колект. дій, націлених на ін-ти, домінуючі еліти та ін. групи, що здійснюється для досягнення деяких колект. цілей і вимог протестуючих. Цей же дослідник виділив п'ять осн. компонентів протестних дій: 1) прямий хар-р, за допомогою якого відкидається інституційне посередництво; 2) можливість насильства, що є ультимативною формою протесту; 3) експресивність протесту – протестуючі часто не здатні заявити інструментальні вимоги й виражають протест за допомогою алегоричних обвинувачень і неадекватної лексики; 4) спрямованість вимог протестуючих на ін. групи або елітні угруповання; 5) наявність, незважаючи на експресивність протесту, певної стратегії при виборі форм поведінки,

об'єкта критики й власних цілей.

Найпоширенішою теорет. моделлю, що пояснює причини протестної поведінки, є *концепція депривації*. Депривація – це стан невдоволення, викликаний розбіжністю між реальністю й очікуваннями. У випадку, коли порівняння соц. реальності із соц. значимими цінностями породжує почуття глибокого незадоволення, виникає відчуття, що за деяких соц. і політ. змін бажані цілі можуть бути досягнуті у відносно короткий строк. У випадку, якщо описувана розбіжність стає значною, а невдоволення набуває масового хар-ру, виникає мотивація участі в протестних діях. Чинниками депривації можуть бути екон. спад, різке зростання цін і податків, втрата звичного соц. статусу, завищені очікування, негативні результати порівняння власних успіхів з успіхами інших або з певним «нормативним» показником. Для того, щоб протест відбувся, необхідний певний рівень соц. невдоволення, визнання сили й масових дій прийнятним засобом соц. змін. Росту депривації й активізації протестних дій сприяють радикальні ідеології, гасла, недовіра до політ. режиму, занепад віри в традиц. способи вираження вимог.

Суч. політ. реалії демонструють, що в умовах девальвації виборчих ін-тів реакцією чисельних верств населення є «електоральний протест» у вигляді голосування «проти всіх», псування виборчих бюлетенів або свідомого ігнорування виборів (абсентеїзм). Не випадково масовий абсентеїзм виборців багатьма дослідниками розглядається як цілком раціональна поведінкова реакція на дефіцит політ. конкуренції й фальсифікації виборів і може вважатися елементом протестної поведінки

П.п. протест може виражатися як у конвенційних, так і в неконвенційних формах. Також **П.п.** може мати як активні (мітинги, пікети, голодування, відмова від сплати податків тощо), так і пасивні форми політичної поведінки (абсентеїзм, бойкот). Ключовою ознакою **П.п.** є не стільки рівень активності, публічності або рамки конвенційності поведінки, скільки наявність негативного посилу щодо політ. ін-тів, держ. політики або її окремих аспектів.

Крайньою формою **П.п.** є збройна б-ба та тероризм. /О. Кандюк/

Р

Рада Європейського Союзу – ін-т ЄС, один із законодавчих органів, разом із Європ. парламентом. До складу **Р. ЄС** входять, залежно від теми обговорення, профільні міністри-представники країн-членів ЄС і відповідний член Європ. комісії, який не має права голосу при прийнятті рішення. **Р. ЄС** може бути скликана у складі голів д-в і урядів. Можливим є одночасне зібрання **Р. ЄС** у різному складі. Ухвалення рішень відбувається кваліфікованою більшістю, коли кожна країна-член має к-сть голосів, залежно від чисельності населення і екон. потенціалу. Головування у **Раді ЄС** здійснюється країнами-членами по черзі, у порядку, встановленому **Р. ЄС** із ротацією щопівроку.

Р. ЄС збирається у складі формацій, визначених Європ. радою. Ними, із набуттям чинності Лісабонської угоди, є Рада із спільних питань, Рада із зовн. відносин, Рада з екон. і фін. питань, Рада із питань правосуддя і внутр. справ, Рада із питань сільського госпва та рибальства, Рада з питань довкілля, Рада з питань освіти, справ молоді і культури, Рада з питань зайнятості, соц. політики, охорони здоров'я і захисту споживачів, Рада з питань транспорту, комунікацій та енергетики, Рада з питань конкурентоспроможності.

У євроінтеграційному процесі **Р. ЄС** відіграє вирішальну роль в ухваленні міжуряд. рішень, у сфері спільної зовн. політики, політики у сфері безпеки, співпраці у питаннях внутр. політики. **Р. ЄС** здійснює координацію спільної екон. політики країн-членів, разом із Європ. парламентом формує бюджетну комісію, яка визначає бюджет ЄС. **Р. ЄС** здійснює нормотворчу діяльність у сфері европ. права. Ухвалення більшості рішень ЄС потребують її одноосібного схвалення або схвалення, спільного з Європ. парламентом.

Підготовку сесій **Р. ЄС** здійснює Комітет постійних представників д-в, до складу якого входять голови нац. делегацій при ЄС. Комітет проводить попереднє обговорення питань,

винесених на розгляд **Р. ЄС**, а Генеральний секретаріат готує рішення **Р. ЄС** та контролює їх виконання.

За принципом спільних рішень, **Р. ЄС** із Європ. парламентом мають рівний обсяг повноважень, які стосуються розгляду законопроектів, формування бюджетної політики. Існують такі процедури взаємодії **Ради ЄС**, Європ. комісії і Європ. парламенту, як консультації, спільне прийняття рішень, висловлення згоди.

Попередником **Р. ЄС** є Особлива рада міністрів в межах Європ. об'єднання вугілля та сталі, створена у 1952 р. для врівноваження повноважень наднаціонального органу управління, яким виступає Європ. комісія. /*М. Чабанна*/

Рада Європи – міжуряд. орг-ція 47 д-в-членів, заснована 05.05.1949 р. 10 д-вами – Бельгією, Данією, Ірландією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Норвегією, Сполученим Королівством, Францією та Швецією У 1949 р. до них приєдналися Греція та Туреччина, 1950 – Ісландія та Німеччина, 1956 – Австрія, 1961 – Кіпр, 1963 – Швейцарія, 1965 – Мальта, 1976 – Португалія, 1977 – Іспанія, 1978 – Ліхтенштейн, 1988 – Сан-Маріно, 1989 – Фінляндія, 1990 – Угорщина, 1991 – Польща, 1992 – Болгарія, 1993 – Естонія, Литва, Словенія, Словацька Республіка, Румунія, Чеська республіка, 1994 – Андорра, 1995 – Латвія, Албанія, Молдова, Україна, Македонія, 1996 – Росія і Хорватія, 1999 – Грузія, 2001 – Азербайджан, Вірменія, 2002 – Боснія-Герцеговина, 2003 – Сербія, 2004 – Монако, 2007 – Чорногорія. Ватикан, Канада, Мексика, США та Японія мають статус спостерігача у міждерж. органах **Р.Є.**

Метою **Р.Є.** виступає: захист прав людини, плюралістичної демократії та верховенства права; сприяння усвідомленню та оцінці европ. культурної самобутності та розмаїття европ. культур; вирішення проблем, пов'язаних

із ксенофобією, захистом довкілля, охороною здоров'я тощо; допомога утвердженню стабільності демократії у Європі через підтримку політ., законотворчих та конституц. реформ. Програма діяльності Р.Є. стосується таких сфер сусп. життя, як: права людини, соц. та екон. питання, охорона здоров'я, освіта, культура, спорт, місц. демократія та транскордонне співробітництво, довкілля і регіональне планування, тощо. Діяльність Р.Є. спрямована на вироблення європ. конвенцій та угод. Деякі з них можуть також бути ратифіковано країнами, які не входять до складу Р.Є. Низка угод є «частковими», які стосуються лише певних країн-членів, зацікавлених у їх підписанні. Укладання таких угод потребує згоди всіх країн-членів Р.Є. Робочими органами Р.Є. виступають: Комітет міністрів, Парламентська асамблея, Конгрес місцевих та регіональних влад Європи.

Комітет міністрів є керівним органом Р.Є., до складу якого входять міністри закордонних справ країн-членів Р.Є. або їх постійні представники. Комітет міністрів затверджує програму діяльності та бюджет Р.Є., здійснює нагляд за виконанням зобов'язань країнами-членами. Рішення Комітету міністрів мають форму рекомендацій урядам країн; європ. конвенцій та угод, які потребують ратифікації урядами країн; декларацій та резолюцій із актуальних політ. питань. Ухвалення рішень потребує 2/3 голосів або, у деяких питаннях, їх може бути ухвалено простою більшістю голосів.

Парлам. Асамблея є дорадчим органом. Члени Парламентської Асамблеї та їх заступники обираються або призначаються нац. парламентами із числа парламентарів кожної країни. К-сть представників від д-ви-члена, що варіюється від 2 до 18, визначається чисельністю населення, при цьому мають бути представлені осн. політичні партії національного парламенту. Асамблея налічує п'ять політ. угруповань: групу соціалістів, групу європ. народної партії, групу європ. демократів, групу лібералів, демократів і реформаторів, групу за європ. об'єднання лівих сил. Деякі члени Асамблеї не належать до жодної з по-

літ. груп. Асамблея обирає президента з числа власних членів, традиц. тривалість перебування на цій посаді – три однорічні строки. Президент та віце-президенти, яких на сьогодні є 17, складають бюро Парлам. Асамблеї. Роботу Асамблеї готують комісії, які спеціалізуються у питаннях: політичних, правових, захисту прав людини, соціальних, охорони здоров'я та сім'ї, культури та освіти, охорони довкілля, регіон. планування та місц. влад, науки і техніки, сільс. госп-ва та розвитку сільс. місцевості, екон. розвитку, зв'язків із країнами, що не є членами Р.Є., міграцій, біженців і демографії, парлам. і громад. зв'язків.

Конгрес місц. і регіон. влад Європи є консультативним органом, який представляє органи місц. і регіон. влади. Конгрес, як і Парлам. Асамблея, складається з 315 представників та 315 заступників, які є депутатами органів місц. і регіон. влади або особами їм підпорядкованими. У межах Конгресу функціонують Палата місцевої влади та Палата регіональної влади, які кожні два роки обирають президентів та бюро. Секретаріат Конгресу очолює виконавчий секретар. У результаті роботи Конгресу, Р.Є. ухвалено Європ. рамкову конвенцію про транскордонне співробітництво, Європ. хартію місц. самоврядування, Європ. конвенцію щодо участі іноземців у громад. житті на місц. рівні, Європ. хартію про регіон. мови та мови меншин, Європ. міську Хартію, Хартію про участь молоді у муніцип. та регіон. житті, розроблено ін. програми міжнар. співробітництва.

Секретаріат Р.Є. має постійний штат із представників країн-членів. Генерального секретаря, який визначає і координує діяльність Р.Є., обирає Парлам. асамблея. Р.Є. періодично організовує конференції галузевих міністрів. Консультативний статус при Р.Є. має понад 350 неуряд. орг-цій. Р.Є. фінансується урядами д-в-членів пропорційно до кількості їхнього населення та ресурсів. Офіц. мовами Р.Є. є англ. і фр. мови, у період сесій Парлам. асамблеї як робочі мови використовуються також нім., італ. і рос. Штаб-квартира Р.Є. знаходиться в Страсбурзі. /М. Чабанна/

Радикалізм (лат. *radix, radicalis* – корінний) – сусп.-політ. принцип, на базі якого об'єднуються прихильники крайніх, рішучих дій і поглядів. Політ. течії, групи, що потребують рішучих перетворювань, реформ, змін, зокрема дрібних і приватних, для здійснення будь-яких програм, рішення соц.-політ. проблем, досягнення визначених цілей. Політ. **Р.** виник в Англії і Франції після Вел. Фр. революції (початок епохи модерну). Політ. **Р.** відрізняє різка (справедлива і несправедлива) критика владних структур, звинувачування у нерішучості, повільності, помилковості дій. Його ввів у вжиток філософ-просвітник Ж.-Ж. Руссо, що зводив цей напрям сусп. думки до того смислу, що поки народ покорається верховній деспот. владі, він поступає добре, але якщо повстає і скидає цю владу, то поступає ще краще.

Р. часто набуває поширення в кризові, перехідні іст. періоди, коли виникає загроза існуванню традиціям і звичному устрою сусп-ва або певних його прошарків. Цим терміном позначається прагнення доводити політ. або ін. думку до її кінцевих логічних і практ. висновків, не йдучи на компроміси. **Р.** протилежний консерватизму, поміркованості, традиціоналізму. Підставами **Р.** є: прагнення пригноблених верств населення змінити у сусп-ві своє соц.-політ. становище та різні інтелектуальні концепції, представники яких критично ставляться до існуючих політико-культурних відносин і вважають, що ситуація може бути змінена за допомогою політ. і організац. дій. Так, в марксизмі подібна орієнтація вбачається в об'єктивній необхідності Люди, особливо вожді, усвідомлять цю необхідність і реалізують її у своїй діяльності. Протилежною позицією можна вважати підхід Л. Гумільова, який вважав, що радикалізацію здійснюють пасіонарії – люди, що практично несвідомо проявляють активність у певному напрямі і, що створюють нову форму сусп-ва і політики.

Форми **Р.** можна розрізнити за ступенем активності його представників, а також залежно від глибини перетворень, що заплановані. Так, помірні радикали прагнуть до реформування сусп-в засобами з мінімумом насилля

(ліберали, соціал-демократи). Екстремісти наполягають на найрішучіших способах досягнення мети, аж до терору. Революціонери намагаються здійснити глибокі перетворення всіх сусп. інституцій на принципово новій основі (напр., сусп. власність на засоби вироб-ва). **Р.** особливо характерний для соц. утворень із великою к-стю суперечностей. Чим складніші суперечності, тим яскравіше виражена ідеологія радикалізму. **Р.** активізується у переломні іст. моменти, коли соц. і політ. суперечності усвідомлюються і породжують політ. активність. Максимальна форма політ. **Р.** – пропаганда ідеї війни проти сусідів або геноциду якоїсь культурної меншини усередині країни. **Р.** може бути легальним і нелегальним. Крайньою формою нелегального радикалізму є тероризм. Нелегальний **Р.** знаходиться поза законом, він дуже небезпечний, позаяк тісно пов'язаний із насильством і авантюризмом. Історично виправданий **Р.** для зменшення негативних наслідків потребує заборон і противаг, бажано, щоб він був інтелектуально та культурно обґрунтований.

У XIX ст. радикальними називали партії, що обстоювали розширення виборчого права, участь населення в політиці, громадян. свободи й підвищення соц. добробуту, за часів, коли жодне з цих прав і свобод ще не було усталеною нормою. У цей час в Європі **Р.** вважали ідентичним із крайнім лібералізмом, інколи – демократизмом або соціалізмом. В усіх країнах тоді почали створюватися радикальні партії. У XX ст., коли вони були закріплені законодавчо, радикальними почали називати партії, що прагнули розширити умови політ. дебатів, напр., європ. партії зелених. У деяких країнах, де зв'язки між церквою і д-вою досить міцні й загально визначені, радикальними можуть називатися партії, що виражають антиклерикальні погляди. Деякі аналітики виділяють в окрему категорію «радикальних правих» партій такі партії, як «пужадисти» й Нац. фронт у Великій Британії та Франції. У монархія радикалами, зазвичай, називають республіканців. У Німеччині термін **Р.** застосовується до Півд.-нім. народної партії. У Англії, іменем радикалів називають ліве крило ліберальної партії.

В Україні політ. Р. зустрічаємо у 1890-их рр. при створенні М. Драгомановим, І. Франком і М. Павликом Укр. радикальної партії (УРП) у Галичині. Її вимогами були: переустрій Австрії на федеративній основі, децентралізація влади, поділ Галичини на дві окремі частини – укр. і польсь., введення прогресивного податку, розподіл ґрунтів великої власності поміж мало і безземельним селянством тощо. У 1926 р., після приєднання до партії волинської групи есерів, партія змінила назву на Укр. соціалістично-радикальну партію (УСРП), а в квітні 1931 вступила до II Соціалістичного Інтернаціоналу. На Наддніпрянщині, за ініціативою Б. Грінченка, постала у 1904 р. Укр. радикальна партія, що виділилася з Укр. демокр. партії. У 1905 р. обидві групи об'єдналися в Укр. демокр.-радикальну партію (УДРП). У програмі вона мала домагання нац.-територ. автономії для України в рамках Росії та націоналізацію землі. Не зважаючи на цю назву, радикали-демократи були насамперед партією поміркованої, ліберальної інтелігенції. Під тиском реакції в Рос. імперії, УДРП самоліквідувалася у 1907 р. і замість неї утворилося Т-во Українських Поступовців (ТУП).

На поч. ХХІ ст. під політ. Р. розуміють ідеолог. обґрунтування застосування насильства для вирішення певних сусп. проблем. Політ. партії, рухи, групи інтелектуалів, що сповідують політ. радикалізм, сьогодні стали невід'ємною частиною політ. структури будь-якого стійкого сусп.-ва. Низка партій по всій Європі зберігаючи у своїй назві слово *«радикальна»* є поміркованими партіями, що обстоюють незначні зміни політ. системи, проте власне поняття *«радикальний»* означає *«належний до коріння»* і суть, цієї метафори полягає в тому, радикалізм прагне докорінних змін. /Е. Афонін, Т. Новаченко/

Радянська асоціація політичних (державних) наук (РАП(Д)Н) – головна громад. політол. орг-ція в СРСР. Була створена травні у 1960 р. й проіснувала до березня 1991 р. Участь СРСР в конгресі Міжнар. асоціації політ. наук (МАПН) 1955 р. показала, що в цій орг-ції, де були представлені країни капі-

таліст. табору, СРСР просто зобов'язаний був мати власне представництво. Аргументувалося це тим, що потрібно знати свого ідеолог. супротивника, щоб вести з ним успішну б-бу. На практиці справа звелася до можливості раз на три роки посилати невелику делегацію на Всесвітні конгреси МАПН. У результаті була створена РАП(Д)Н, яка зіткнулася з необхідністю представляти СРСР на міжнар. наук. заходах на тому рівні, який країна займала на світ. політ. арені, але оскільки політ. наука не мала офіц. статусу, то на перших порах до неї приймалися учені із суміжних гуманіт. дисциплін, що досліджували питання, близькі до політ. науки.

Осн. цілями РАП(Д)Н були: сприяння розвитку політ. наук у дусі демократії і прогресу; зміцнення взаєморозуміння та міжнар. співпраці учених-фахівців у галузі політ. наук; ознайомлення громадськості СРСР із актуальними проблемами політ. наук за допомогою проведення наук. нарад і конференцій, публікації статей, наук. доп.; ознайомлення наук. громадськості за кордоном із розвитком політ. орг-ції соціаліст. сусп.-ва, з досягненнями політ. наук шляхом публікації доповідей і статей радян. учених у виданнях МАПН, участь радян. учених в міжнар. нарадах і конф. МАПН і зборах нац. асоц. політ. наук ін. країн; здійснення книгообміну, обміну бібліогр. інформацією та ін. наук. матеріалами із зарубіжними ученими, які працюють в галузі політ. наук. Найвищим органом РАП(Д)Н були загальні збори її членів, що скликалися не рідше одного разу на три роки. Загальні збори обирав виконком асоц., він обирався не рідше двох разів на рік, обирав зі свого складу Президію РАП(Д)Н. Рішення про прийом в члени РАП(Д)Н ухвалювалося виконкомом безпосередньо або за представленням відділення Асоціації. Членами РАП(Д)Н могли бути практ. і наук. працівники, які працювали в галузі політ. науки.

Укр. учені також брали участь у діяльності РАП(Д)Н. Так, на третьому її засіданні (січень, 1963) поряд із моск. фахівцями виступили 60 учених із союзних республік. Україну зокрема, представляли – проф. Ін-ту д-ви і права Г.

Александренко, д-р юрид. н. П. Недбайло та к. юрид. н. Б. Бабій.

З 1975 р. РАП(Д)Н почала видавати «Щорічник» випуски якого мали тематичний хар-р, опубл. у них статті і огляди аналізували тогочасні актуальні проблеми, що широко обговорювалися радян. і зарубіж. ученими.

У 1979 р. відбулася подія, що мала на меті легалізувати політ. науку в СРСР: 12-18 серпня 1979 р., в Москві був проведений XI Всесвітній конгрес МАПН, у якому взяли участь 1600 осіб із 58 країн, із яких 500 – радян. дослідники-політологи. Осн. теми конгресу: «Політика миру», «Політика розвитку і зміна систем», «Накопичення політичних знань з 1949 р.». Конгрес став помітною подією в міжнар. наук. житті і в розвитку політол. дослідж. в СРСР, що потім проводилися на базі Ін-ту д-ви і права СРСР, Ін-ту конкретних соціол. досліджень, МДУ ім. М.В. Ломоносова, Ін-ту філософії та ін. Радян. учені отримали можливість зустрічатися з своїми зарубіж. колегами, обговорювати теорет.-методолог. основи політол. проблем, які виходили за межі курсу історії партії. Серед радян. учасників конгресу були представники практично всіх галузей суспільствознавства: юристи, соціологи і філософи, історики, економісти, психологи, країнознавці тощо.

Основною, «повсякденною» формою роботи асоц. в цей період стала орг-ція конференцій, симпозіумів, семінарів, ін. наук. заходів. Асоц. вела видавничу діяльність, регулярно випускаючи щорічник, видаючи темат. збірки, публікуючи роботи молодих учених, матеріали наук. зустрічей різного рівня. Була налагоджена співпраця з представниками МАПН, ін. міжнар. наук. орг-цій, підтримувалися контакти з представниками нац. політол. асоц. шляхом орг-ції двосторонніх і багатосторонніх зустрічей. Радян. політологи обмінювалися інформацією з окремими представниками політ. науки на Заході. Але справжній прорив, щодо політ. науки відбувся тільки з початком перебудови. Викладання у вузах наук. комунізму поступово було замінено курсом політології, почали випускатися професійні ж-ли, присуджуватися наук. ступені і

вчені звання, з'явилися підручн. і навч. посіб.

На поч. 80-х рр. ХХ ст. РАП(Д)Н нараховувала 13 відділень, у т. ч. й українське, але офіц. воно було створене в червні 1985 р. Оргкомітет визначив 14 провідних закладів республіки, які вели дослідж. в галузі сусп. наук, серед них були такі визнані як – Ін-т АН УРСР д-ви і права, філософії, економіки, історії, соц.-екон. проблем зарубіж. країн, сусп. наук, а також Ін-т історії партії і Вища парт. школа при ЦК Компартії України, Київ. вища школа МВС СРСР, Харків. юрид. ін-т, юрид. ф-ти Київ., Львів. і Одес. держ. ун-тів. Було обрано бюро відділення асоц. на чолі з Б. Бабієм. Відділення мало такі завдання: сприяти розвитку методології та методики комплексного дослідж. політ. процесів, закономірностей розвитку політ. систем соціаліст., капіталіст. і країн, що розвиваються, вирішувати проблеми зміцнення міжнар. співпраці, розвиток політ. наук в УРСР і за кордоном, представлення доповідей і публікацій із цих питань, проведення конференцій, симпозіумів, семінарів, для обговорення теор. і практ. проблем політики; сприяння підготовці публікацій розповсюдження результатів дослідж. і інформації з проблем політ. наук; ознайомлення радян. і зарубіж. преси з дослідж., що проводяться в республіці, з внутр. проблем політики; сприяння діяльності РАП(Д)Н і зміцнення зв'язків з її відділеннями в ін. союзних республіках. У березні 1991 р. укр. відділення РАП(Д)Н було перетворене на Укр. асоціацію політологів (УАП). /О. Федорчук/

Районна державна адміністрація – місц. орган виконавчої влади, основним завданням якого є здійснення у межах своїх повноважень виконавчої влади на території району, а також реалізація повноважень, делегованих їй районною радою. **Р.д.а.** є ключовою ланкою в реалізації ф-цій виконавчої влади на субрегіональному рівні. Осн. ф-цією є виконавчо-розпорядча, позаяк діяльність **Р.д.а.** безпосередньо пов'язана з практ. реалізацією виконавчої влади, покликана захищати права та законні інтереси громадян та д-ви, забезпечувати комплексний соц.-екон. розвиток району та

реалізацію держ. політики у відповідних секторах держ. управління, надавати громадянам якісні адмін. послуги. **Р. д. а.** – єдиноначальний орган виконавчої влади заг. компетенції, повноваження якого реалізуються одноособово її керівником – головою держ. адміністрації, який призначається на посаду Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Кандидатури на посади голів **Р.д.а.** на розгляд Кабінету Міністрів України вносяться головами відповідних обласних, Київ. та Севастопольської міських держадміністрацій. /В. Малиновський/

Революція (фр. *revolution* – обертання, переворот, від пізньолат. *revolutio* – поворот, круговерть) – різкий, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до ін., від старого до нового у розвитку певних явищ природи, сусп-ва, пізнання; переворот у сусп. розвитку або його вияв у певній сфері сусп. життя. На поч. XVII ст., це поняття відносилось до процесу «проходження через стадії циклу, що врешті-решт веде назад до ідентичності або подібного стану». Сьогодні такі циклічні явища зазвичай не позначаються як **Р.** і здебільшого протиставляються поняттям «еволюція» і «реформа». Нерідко **Р.** розглядається як частка більш всеосяжної «еволюційної»/«розвивальної» послідовності людських діянь або в цілому наділяється епізодичними характеристиками. Розрізняють **Р.** соціальні як *сусп.-політ. переворот*, що охоплює сусп-во в цілому, і революції як *якісні зміни* в окремих галузях сусп. життя.

Дж. Голдстоун виділяв три покоління теорій **Р.**: 1) *історична і філософська феноменологія Р. як великих наративів*, що інтегрувала досягнення відповідної лібер.-консерв. історіографії, природні теорії революцій (Л. Едвардс, Дж. Петті, К. Брінтон) та філос.-іст. інтерпретацію (Х. Арендт і Дж. Данн); 2) *модернізаційні теорії Р.*, що виникли в 50-60-х рр. XX ст. у рамках біхевіористської парадигми, структур.-функц. аналізу і девелопменталізму (Дж. Девіс, Н. Смелзер, Ч. Джонсон, Т. Гарр), праць їх попередників (Г. Лебон і П. Сорокін) та підсумковуючого синтезу (С. Ган-

тінгтон); 3) *державоцентричні моделі революцій* др. пол. 70-80-х рр. XX ст. (Т. Сковпол, Ч. Тіллі, Дж. Пейдж, К. Трімбергер), що поєднали неомарксистський (Б. Мур, П. Андерсон, І. Валлерстайн) та неовеберіанський (Ш. Ейзенштадт, М. Манн, Р. Коллінз) підходи.

У *теоріях першого покоління* виділено спільні риси, стадії і характеристики т. зв. великих **Р.** (англ. 1640 р., фр. 1789 р., рос. 1917 р. тощо), розглянуто їх як переломні точки історії. Проте не вдалося пояснити причини революц. зрушень, передбачити їх результат і відповісти на запитання, чому перехід до сучасності так часто пов'язаний із колект. насиллям і його похідними – селян. повстаннями, міськими бунтами, насильницькими переворотами і громадян. війнами. *Представники теорій другого покоління* випробовували заг. моделі **Р.**, що підкреслювали значення того чи іншого їх спільного патерну, віддзеркалювали специф. реакцію на процес модернізації і пояснювали її певним розривом між потребами модернізованого сусп-ва (з новим освіченим середнім класом, ринковою економікою тощо) і відсталою політ. системою (відносно закритішою, такою, що не створила канали для нових форм політ. участі, а інколи і взагалі напівтрадиційною). Вадами цих теорій є їх абстрактність, неможливість точної експлікації, тавтологія, а гол. – вони не могли визначити, чому ті або ін. сусп-ва або типи систем виявляються чутливими до революц. ситуацій, а інші – ні; чому в одних системах криза приводить до **Р.**, а в ін. – викликає посилення системи; чому у результаті **Р.** виникають несхожі типи соц. систем і політ. режимів. *Третє покоління теорій революції* зажадало повернути д-ву в центр теорет. аналізу **Р.**, бо саме її тип, структура і вигляд значно вирішують загадку щодо виникнення **Р.**, пояснюють можливо протилежні їх результати. Д-ва тут є не просто ареною конфлікту, а самостійний автономний елемент зі своїми цілями, завданнями й інституційною структурою; д-ва в певних ситуаціях може діяти проти інтересів впливових півнівних класів.

Протягом 1990-х рр. Дж. Голдстоун, Дж. Гудвін, Г. Дерлуг'ян, Т. Вікхема-Кроулі, Р.

Лахманн, Д. Макадам, М. Парс, С. Терроу, Дж. Форан обґрунтували *четверте покоління теорій революції*, котрі уточнюють і збагачують модель революц. конфлікту, висунуту Т. Скочполом і Ч. Тіллі. В них на основі теорії раціон. вибору значно більша увага приділена ролі політ. лідерства, новим соц. рухам, етнічній і регіон. мобілізації, мережевим ін-там, ненасильницьким формам тиску і протесту, міжнар. орг-ціям, революц. підприємцям, «м'якій владі», символічному капіталу, протестним ідентичностям, мікропідставам конфлікту, а також ідеології і культурі. /Е. Афонін/

Революція антитоталітарна – процес радикального руйнування тоталітарних порядків і переходу до демокр. устрою громад. життя. У залежності від специфіки тоталітаризму, що руйнується, **Р.а.** бувають *антифашистськими, посткомуністичними* і под. Найпомітніший слід в новітній історії залишили посткомуніст. демокр. **Р.а.** в СРСР та ін. країнах «реального соціалізму». Заг. природу цих революцій, їх найбільш фундамент. риси найкраще помітні на прикладі **Р.а.** в кол. СРСР. Посткомуніст. демокр. **Р.а.** «виросла» із перебудови М. Горбачова, початої в квітні 1985 р. як засіб «відновлення соціалізму». Ця неординарна **Р.а.** має дві принципові особливості: 1) вона розгорнулася в умовах специф. псевдокомуніст. тоталітаризму, пов'язаного з еволюцією єдиновладдя комуніст. партії; 2) вона відбувалася в «першій країні соціалізму», що істотно важливо: тут уперше під виглядом революц. соц. перетворень були зруйновані загальнонародські механізми прогресу і створене сусп-во казарменого псевдосоціалізму – експлуататорське сусп-во-монстр, заповідник парт.-держ. бюрократії, що знаходиться поза прогресом цивілізації, не в екон. кризі, а в соц.-екон. безвиході. Тому найглибша сутність **Р.а.**, що розгортається в таких умовах, полягає в руйнуванні політ. і екон. структур, що закріплюють стан соц.-екон. безвиході, у поверненні на шлях прогресу. Розглядаючи спрямованість революції з цієї точки зору, потрібно підкреслити, що за своїм об'єктивним змістом є не процес реставрації капіталізму, хоча

є сили, що намагаються перетворити її саме в таку бурж.-демокр. зміну (і після безвихідного казарменого псевдосоціалізму навіть такий перехід є прогресивний). За об'єктивним іст. змістом, за природою сутнісних тенденцій – це революція поновлення механізмів прогресу, розриву з безвихідною лінією еволюції, повернення в лоно цивілізації, що розвивається. Якщо заг. антитоталітарну, протитипикову спрямованість розглянутих революц. змін конкретизувати, то об'єктивний соц.-екон. зміст цих революцій, зводиться до того, щоб: 1) покінчити з тоталітарними однопартійними політ. режимами, для чого необхідно скинути панування номенклатурної бюрократії, що тут узурпувала політ. владу народу, і повернути останньому владні ф-ції; 2) зруйнувати тупикові екон. структури мобілізаційної економіки та казарменого псевдосоціалізму, структури, пов'язані з бюрокр. одержавленням засобів вир-ва та їхнім відчуженням від трудящих; але, руйнуючи ці структури шляхом роздержавлення та приватизації, необхідно створити змішану економіку ринкового типу, щоб таким шляхом відтворити механізми природно іст. прогресу, вивести сусп-во із соц.-екон. безвиході, повернути його в лоно цивілізації; 3) реалізувати матеріальні, політичні і духовні інтереси більшості, забезпечити права і свободи громадян, націй і народів. Такий об'єктивний зміст цих революцій.

Як свідчить досвід країн Сх. Європи, революції тут розгорталися так: 1) народ здобув перемогу, скинувши тоталітарну владу очолюваної комуністами парт.-держ. бюрократії, але закріпити перемогу у свою користь народу не вдалося – політ. влада, що відбирається в номенклатури, потрапила не в руки народу, а в руки політ. еліти пробуржуазної орієнтації; 2) під тиском невдоволення мас, відчужених від засобів вир-ва здійснився поворот до змішаної ринкової економіки, здатної вивести країну із соц.-екон. безвиході, повернути її в лоно цивілізації, але при цьому відновлюються капіталіст. механізми прогресу, що зберігають відчуження трудящих від засобів вир-ва; 3) під тиском народного невдоволен-

ня звалилася прогнила бюрокр. псевдореалізація екон., політ. і духовних прав трудящих; їй на зміну приходять звичайна система прав і свобод громадян і націй звичайного бурж.-демокр. сусп-ва. /О. Ткач/

Регіон (англ. *region*, від лат. *regio* – край, область, район) – територія, яка відрізняється від ін. територій за низкою ознак і характеризується певною цілісністю та взаємопов'язаністю її складових елементів. Для північноамер. традиції властиво вживання поняття **Р.** як групи штатів чи д-в, для європ. традиції – як невиразної специфічної просторово обмеженої одиниці: земля (*land*), провінція (*province*), басейн (*basin*) тощо. Частіше поняття **Р.** вживається у європ. тлумаченні як територіальна спільнота всередині д-ви, як категорія її внутр. поділу. У цьому сенсі цей термін уперше вжито для позначення внутр. поділу Рим. імперії. Пізніше він став основою неоарістотелівської середньовічної концепції поділу суверенітету між імперією та локальним полісом. У XVIII-XIX ст. **Р.** уособлює адмін. поділ нац. д-ви для військ. потреб, удосконалення системи збору податків та освіти. У XX ст. **Р.** як категорія внутр. поділу д-ви, частіше за все, як частина д-ви, яка має владні структури субнаціонального рівня. Радян. літ-ра поняття **Р.** традиційно пов'язувала з природно-економічним комплексом і централізованою системою держ. планування й управління.

У наук. л-рі одні автори, визначаючи **Р.**, особливу увагу приділяли територіальному аспекту, розуміючи **Р.** як територіально-просторову одиницю. Другі – зосереджували увагу на управлінському, інтерпретуючи **Р.**, із одного боку, як систему управління, з ін. – як структурний підрозділ, що виконує певні ф-ції. Треті – на соціальному, розглядаючи цей феномен як соц.-територ. спільноту, що характеризується локалізацією єдиних сусп. відносин, соц. спільністю людей. У суч. дискусіях про визначення **Р.** переважає системний, комплексний, поліаспектний підхід: **Р.** розуміють як частину території країни, яка характеризується комплексом властивих їй

ознак: природно-геогр. спільність; етнічна, мовна, конфесійна, культ. спільність населення; спільне минуле; спільність господарств та екон. діяльності. При цьому, не всі перелічені ознаки є обов'язковими критеріями для виокремлення **Р.**, цілком допустима переважаюча роль одного або двох критеріїв. У тих випадках, коли у визначенні **Р.** враховується критерій знаходження на просторовій шкалі, **Р.** на цій шкалі розміщують між містом і д-вою (нацією). На відміну від **Р.**, місто є формою поселення, ф-ції і структура якого не залежить від місця знаходження, в той час як нація є особливим типом **Р.**, що наділений політ. суверенітетом. У разі виділення **Р.** в середині країни з метою управління його розвитком **Р.** виступає осн. складовою частиною держ. територ. устрою, відповідно до якого будується система орг-ції держ. влади і місц. самоврядування. Безвідносно до цілі територ. управління **Р.** може означати частину країни, що іст. склалася і характеризується певними особливостями. **Р.** може збігатися з межами адм.-тер. одиниці, об'єднувати або розсікати території кількох таких одиниць.

У тлумаченні ЄС категорія **Р.** набуває вужчого, конкретного змісту. **Р.** розглядається як територ. утворення, встановлене, згідно з законодавством, на рівні, який є нижчим після державного і наділене правом політ. самоврядування. Таке трактування **Р.** по праву можна вважати визначенням політ. **Р.** Декларація щодо регіоналізму в Європі, яку прийнято Асамблеєю Європейських Регіонів 04.12.1996 р. (Базель), чітко регламентує політ. статус **Р.** Окрім атрибутів, що вказані вище, зазначається, що розподіл повноважень між д-вою і **Р.** регулюється або Конституцією або відповідними законами з урахуванням принципів політ. децентралізації та субсидіарності; регіони мають фінансову автономність та право підписувати між собою договори та угоди тощо. Таким чином, у тлумаченні ЄС **Р.** виступає адм.-тер. одиницею д-ви, де діють регіональні ін-ти влади з чітко визначеними повноваженнями та компетенціями та відповідними фінансовими ресурсами для їхньої реалізації, та може за певних обставин виступати суб'єктом міжнар. права.

Розуміння категорії **Р.** є вихідним пунктом регіональних досліджень будь-якої спрямованості. Дослідження можна вважати *регіональним*, у тому випадку, якщо воно спирається на один із двох принципів (або обидва принципи): принцип диференціації, який передбачає вивчення регіональних розбіжностей одного й того ж явища; принцип локалізації, який передбачає вивчення локалізованих (тобто чітко визначених та обмежених місцевістю) комплексів різних явищ у їх взаємозв'язку. Регіональні дослідження соц.-гуманіт. профілю об'єднує регіональна наука (*region science*) або *регіоналістика*, яка вивчає просторовий вимір соц., екон., політ. та поведінкових явищ. Вона включає сукупність дисциплін і напрямків, методолог. підходів та методичних прийомів, об'єктом дослідження яких є **Р.** До них належать: регіонознавство, предметом дослідження якого є соц.-екон. **Р.** усіх рівнів, регіонологія, яка вивчає особливості розвитку **Р.** як частини країни, а також субдисципліни економіки, соціології, політології, етнографії, демографії та ін. Водночас усі вони є складовими регіональної науки та орієнтуються у своїх дослідженнях на міждисциплінарні підходи. *Див.: Регіоналізація; Регіоналізм; Регіоналістика політична /Т. Панченко/*

Регіоналізація – процес сусп.-політ. життя, націлений на реалізацію ідей регіоналізму, надання територіям особливого статусу, створення відповідних держ. органів і органів місц. самоврядування. Якщо регіоналізм – вимоги, які висуває периферія, то **Р.** – відповідь центру на вимоги територій. Лише тоді, можна вести мову про **Р.**, коли ідеї регіоналізму отримали втілення в держ. політиці і вписані у законодавство. На практиці це означає утворення додаткового рівня управління або принаймні законодавчий перерозподіл повноважень при збереженні існуючої структури управління. **Р.** пов'язують із процесами послідовних змін в територіальному розшаруванні сусп.-ва, що обумовлені соц.-екон. або/й етнокульт. чинниками. Ці процеси покликані: по-перше, розподілити владні повноваження всередині єдиного політ. організму; по-друге,

розвантажити держ. центр шляхом утворення нових субцентрів управління; по-третє, поєднати загальнонац. політику з територіальною специфікою. **Р.** як процес передачі повноважень від центральної влади до рівня регіональної має чимало проявів. Вона здійснюється не лише у відповідь на регіоналізм або вимоги регіональної автономії. Ініціаторами передання влади на місця можуть виступати владні структури держ. рівня та зовн. сили. Отже, **Р.** може виникнути внаслідок раціоналізації субнаціональних одиниць управління зверху-донизу (модернізації політ. систем) або подолання нерівності екон. або ін. обставин.

В умовах зростання глобалізаційних процесів, які суттєво послаблюють роль нац. д-ви на світ. арені, через підвищення ролі локальних спільнот процеси **Р.** посилюються. Вже сьогодні ми спостерігаємо як нац. д-ви передають частину відповідальності та повноважень як на наднаціональний рівень, так і на субнаціональний або регіональний. Прикладом цього є країни ЄС, досвід яких демонструє як глобалізаційні процеси відбуваються в специфічних регіональних і локальних формах. **Р.** перестала бути територіально обмеженою за змістом і наслідками. Вона переростає в глокалізацію – форму залучення більших територій у процес глобалізації, процес взаємодоповнюваності та взаємопроникнення глобал. і локальних тенденцій. Внутрішньодерж. регіони використовують ту обставину, що на невеликій території відбувається концентрація освітніх, наукових, фінансових та ін. структур. У результаті чого регіони формують власний транснаціональний простір взаємодії в рамках світових екон. і політ. процесів.

Причинами **Р.** в умовах глобалізації є: спроба надати регіонам більш широке поле для маневру, тобто самостійного зростання, внутр. розвитку та залучення зовн. ресурсів перед лицем глобалізації; спроба виживання суч. націй-д-в в силу ускладнення соц., екон. та екол. проблем, що вимагає іншого підходу, ніж традиційний універсальний підхід «зверху до низу»; поглиблення інтеграційних процесів та їхнього проникнення у компетенції

регіонів. У країнах, де відбуваються відповідні процеси, відрізняються кінцеві результати **Р.**, тобто ті форми регіонального врядування, які виникають. Зокрема, за результатами **Р.** англ. дослідники Бульман та Лоуліном у 1996 р. запропонували поділити європ. країни на чотири види: *федеративні системи* (Австрія, Бельгія, Німеччина, Швейцарія); *регіоналізовані унітарні д-ви* (Італія, Іспанія, Велика Британія); *унітарні д-ви, які передають повноваження регіонам* (Франція, Нідерланди, Португалія); *класичні унітарні д-ви* (решта європ. д-в). Найбільшу автономію відчувають регіональні та місц. органи влади федеративних країн, найменшу – класичних унітарних. При цьому, лише у федеративних та регіоналізованих унітарних д-вах законодавчо визнані та функціонують політико-адміністративні структури інфранаціонального рівня, які стоять вище базових органів управління і є проміжними ланками управління. З того часу через процеси **Р.** зросла к-сть країн, які можна вважати регіоналістськими та такими, що передають повноваження регіонам. Зокрема, перелік регіоналістських країн сьогодні доповнює Франція, а унітарними д-вами, які передають повноваження регіонам (їх також називають децентралізованими унітарними д-вами), окрім Нідерландів та Португалії, є сьогодні Албанія, Вірменія, Данія, Греція, Ірландія, Ісландія, Молдова, Норвегія, Польща, Румунія, Словаччина, Туреччина, Угорщина, Україна, Чеська Республіка, Хорватія, Швеція. Усі ці країни мають владні структури субнаціонального рівня (зокрема виборні регіональні асамблеї), які володіють різною мірою правовою, адміністративною та фінансовою автономією. *Див.: Регіон; Регіоналізм; Регіоналістика політична /Т. Панченко/*

Регіоналізм – доктрина, яка відображає позиції тих чи інших соц.-політ. суб'єктів на проблеми регіонів, образ мислення і дій, що виходять із пріоритетності регіональних інтересів над державними. Коли ідеї **Р.** втілюються в життя через утворення додаткового рівня управління або принаймні законодавчий перерозподіл повноважень при збереженні існуючої

структури управління відбувається регіоналізація. Інколи у трактуванні **Р.** використовують категорії, які несуть певне конфліктне навантаження: незадоволення, б-ба, тощо. У такому разі **Р.** характеризують як стан незадоволення найрозвинутіших частин країни центр. урядом, який перерозподіляє держ. бюджет на користь менш розвинутих регіонів, аби досягти певного вирівнювання розвитку та політ. стабільності. У будь-якому випадку категорію **Р.** вживають в контексті визнання факту існування в країні районів зі значними розбіжностями. **Р.** є предметом різноманітних і суперечливих тлумачень. Вважають, що **Р.** свідчить про стійкий хар-р усіляких відмінностей, що нейтралізуються централізованою ліберальною д-вою, але ніколи повністю не ліквідуються. Коли внутр. суперечності цієї д-ви – екон., соц. чи політ. порядку – загострюються, з'являються відцентрові чинники.

У Європі **Р.** існує ще з др. пол. XIX ст. як соц.-культ., інтелектуальна і політ. доктрина. Її прибічники виступали проти уніфікації всіх сфер сусп. життя, суто централістських тенденцій, виходячи з того, що джерелом розвитку структур місц. влади мають бути культ. й іст. традиції. Упродовж XX ст. ідеї **Р.** і проекти регіоналізації були популярними у більшості унітарних д-в Європи. У Нідерландах, Португалії і Греції **Р.** так і не отримав інституційного завершення, регіоналізацію була здійснена в Бельгії, яка зрештою стала федерацією, Великій Британії, Італії, Іспанії, Франції, Польщі, Словаччині. Ці країни з метою децентралізації д-ви запровадили політико-адмін. структури інфранаціонального рівня, які стоять вище базових органів управління і є найпоширенішими проміжними ланками. Але і в цих країнах тривалий час **Р.** сприймався як руйнуюча доктрина. Владні еліти розглядали **Р.** як загрозу режиму і боролися проти нього. Інституціональне визнання регіони стали отримувати починаючи зі сер. XX ст. (уперше в Італії у 1947 р.), а дискусії про оптимальний розмір регіону і регіональних структур у більшості країн європ. співт-ва набули поширення наприкінці 1980-х років у зв'язку зі становленням внутр. європ. ринку. Трансфор-

мація доктрини **Р.** і сприйняття регіоналізації в зах. демократіях обумовлена переходом до постіндустріальної стадії розвитку сусп-ва. Доіндустріальна та індустріальна стадії розвою цивілізації не мали потреби в регіональному облаштуванні соціуму, актуалізації множинності організаційно-територіальних принципів його побудови. В постіндустріальному сусп-ві змінюється розуміння демократії як інструмента, за допомогою якого більшість населення може задовольняти свої екон. потреби і захищати інтереси меншості. Утрачає сенс саме поняття більшості, бо сусп-во складається з різноманітних меншин, які вступають одна з одною у складні, часто суперечливі, відносини.

Хоча сприйняття процесів **Р.** і регіоналізації у суч. світі останнім часом змінилось, досі виокремлюють принаймні два аспекти **Р.**: *історико-культурний* і *політичний*. *Перший* має конструктивний хар-р і пов'язаний із протистоянням таким процесам як знеособлення місц. традицій і знищення граней між різними етнічними, субетнічними, культ. і релігійними спілт-вами. *Другий* – характеризується тяжінням до сепаратизму, руйнування існуючих держ. структур. Однак грань між ними дуже тонка: цілком конструктивні регіональні ідеї у певних умовах можуть перетворитись на антидержавницькі виступи.

Виходячи з причин регіональних розбіжностей, виокремлюють також культ. та екон. **Р.** У кожній конкретній країні причини регіональних розбіжностей можуть бути різними: у Франції вони переважно носять екон. хар-р, в Бельгії та Іспанії – етнічний, в Італії – мовний тощо. *Див.: Регіон; Регіоналізація; Регіоналістика політична /Т. Панченко/*

Регіоналістика політична – галузь наук. знання, що займається вивченням регіону як складного соц.-екон. і політ. утворення. На відміну від низки суміжних дисциплін, об'єктом дослідження яких є регіон (регіонознавство, регіонологія, регіональна економіка, соціологія регіонів тощо), **Р.п.** вивчає проблеми власне політ. хар-ру: політ. режими і практики у регіональному вимірі, регіональні

політ. системи, культури тощо. У дисципліні рамки **Р.п.** потрапляють дослідження як макрполіт. процесів на регіональному й місц. рівнях (вивчення динаміки політ. процесів, режимів, формування еліт, хар-ру розташування політ. сил, політ. поведінки тощо), так й специфічних аспектів регіонального й місцевого управління, пов'язаних із процесами загальнонаціонального масштабу. У зв'язку з цим виокремлюють *вертикальний* і *горизонтальний* виміри **Р.п.** У межах вертикального виміру досліджуються політ. відносини між центром і регіонами, а у межах горизонтального виміру – політ. процеси та явища у самих регіонах. При цьому, комплексні зв'язки явищ на певній території не дозволяють розглядати обраний об'єкт у відриві від ін., політ. явища – у відриві від економічних і культурних. Тому використання міждисциплінарного підходу у вивченні соц.-політ. явищ та процесів у регіон. розрізі виступає важливою ознакою **Р.п.**

Витоки **Р.п.** знаходять ще на поч. ХХ ст. в лоні геогр. науки, перш за все, у працях нім. географа В. Крісталлера. Також значний вплив на її формування здійснили праці фахівців із геополітики та міждисциплінарні роботи, присвячені територіальному виміру політ. процесів. Зокрема, висунуті С. Рокканом концепції «структури розколу» між центром і периферією та «поясів міст», теорія «просторової дифузії інновацій» швед. географа Т. Хегерстранда тощо. З часом виникла гібридна форма, що об'єднала соц.-політ. науки і регіональну науку, та отримала назву **Р.п.** Її інтенсивному розвитку сприяли процеси регіоналізації в європ. д-вах, які розпочались у 1960-1970 рр., коли світове держ. буд-во прагнуло до удосконалення демокр. форм влади, та тривають сьогодні в умовах кризи нац. д-ви, коли остання змушена передавати значну частину своїх повноважень, з одного боку, наднаціональним орг-ціям (напр., ЄС), а з ін. – регіонам. Передання повноважень і ресурсів на регіональний рівень вважається адекватною відповіддю на проблеми, що постають перед сусп-вом, адже місц. влади завжди ближче до конкретних людей.

На пострадян. просторі **Р.п.** розвивається

з поч. 90-х рр. ХХ ст., хоча її витoki містять дослідження радян. періоду з політ. геогр. закордонних країн, яка повністю спиралась на зах. досвід, радян. держ. буд-ва і територіального управління економікою, заснованих на вітчизн. наук. традиціях. Перша – відіграла роль у формуванні методол. основ досліджень електоральної поведінки з використанням кількісних методів, картографії тощо; друга – внесла у **Р.п.** логічну чіткість правових підходів, порівняльні та іст. методи дослідження; третя – розробки, які досі успішно використовуються для визначення екон. політики у низці регіонів, при виробленні підходів до проблем бюджетного федералізму, екон. районування, регіоналізації тощо. На пострадян. просторі виокремлюють три напрямки досліджень **Р.п.**: аналіз регіональних електоральних процесів; вивчення регіональних еліт; дослідження відносин між центром і регіонами. Аналіз регіональних електоральних процесів містить у собі як вивчення регіональних аспектів виборів (включаючи електоральну поведінку), так і консалтинг, пов'язаний із підготовкою й проведенням місцевих виборчих кампаній. Дослідження регіональних еліт – це різноманітні крос-регіональні порівняння, націлені на виявлення подібних рис політ. відносин у регіонах з різними соц.-демогр. характеристиками, типами масової електоральної поведінки, територіальним устроєм, неоднаковою екон. політикою тощо. Дослідження відносин між центром і регіонами пов'язані з розглядом різних аспектів їхніх взаємодій – політ., правових, екон. Починаючи зі сер. 90-х рр., коли питання формування засад регіональної політики набуло держ. ваги, цей напрямок досліджень отримав розвиток в Україні в межах багатьох дисциплін. У результаті у перше десятиріччя ХХІ ст. вітчизн. **Р.п.**, спираючись на міждисциплінарні підходи вивчає соц.-екон. регіональні розшарування – з точки зору творення сусп. політики, територіально-просторові – з точки зору ефективності владного впливу; управлінські з точки зору реалізації влади, правові – з точки інституціонального дизайну функціонування сусп. та політ. агентів регіональної політики, соціологічні – з

точки зору регіональних вимог та сприйняття активів регіональної політики населенням тощо. Див.: *Регіон; Регіоналізація; Регіоналізм /Т. Панченко/*

Режим політичний – сукупність характеристик для певного типу д-ви політ. відносин, що базуються на пануючих формах ідеології, соціальних і класових взаємовідносин, стані політ. культури сусп-ва і тих чи ін. засобах і методах, що застосовуються органами держ. влади.

Поняття **Р.п.** пов'язаний із поняттям «держ. режим» і насамперед стосується суч. д-в, хоча його певною мірою можна застосовувати для характеристики інших іст. типів д-ви. Так, за часів Давньої Греції владарювання у різних полісах здійснювалось у режимах тогочасної демократії та деспотії. Сьогодні не існує універсальної класифікації **Р.п.** Суч. політологія визначає осн. типи **Р.п.**: демокр., авторитарний, тоталітарний. Їх різновидами можуть бути фашистський, теократичний, ліберально-демокр., анархістський та ін. **Р.п.** виділяється у самостійну одиницю класифікації за (ознаками) критеріями, де лише частина з них закріплена в конституції і законодавстві. Насамперед, це створення різних юрид. засобів для реалізації гарантованих д-вою прав та свобод людини і громадянина або лише форм, декларування прав та свобод і навіть нехтування ними на практиці, забезпечення умов для ідеолог. і політ. плюралізму або його обмеження чи встановлення відповідної монополії, побудова держ. механізму на засадах поділу влади або відмова від цих засад, порядок функціонування правоохоронних та каральних органів; історичні, культурні традиції, моральні звичаї народу.

Для *демокр. типу П.р.* характерною особливістю є: децентралізація, розосередження влади між громадянами д-ви, з метою надання їм можливості рівномірного впливу на функціонування владних органів. До спільних рис відомих демокр. режимів відносяться: визнання народу джерелом влади; рівноправність громадян (як мінімум – рівність виборчих прав); підпорядкування меншості волі біль-

шості при прийнятті рішень та їх виконанні; виборність законодавчих органів держ.-політ. влади; пріоритет прав людини над правами д-ви; теорет. й практ. унеможливлення фізичної ліквідації меншості; верховенство закону у всіх сферах сусп. життя; розподіл влади її розпорошення у політ. просторі з метою ліквідації передумов її надмірного зосередження в єдиному центрі і подальшого суб'єктивного трактування й використання.

Тоталітарний тип П.р. – всеохоплюючий репресивний примус громадян до виконання владної волі, цілковитого держ. контролю за діяльністю окремих громадян, їх об'єднань, соц. груп та інституцій. Поширена практика надмірного одержавлення сусп. життя, що ґрунтується на адмініструванні, примушуванні й заборонах, на бюрократизмі сусп. управління. Сутнісними рисами тоталітарного П.р. є: цілковита відчуженість громадян від власності; надмірний, самодостатній розвиток органів ідеологічного й фізичного пригнічення особистості; штучне моделювання і примусове впровадження держ. інституціями сусп. свідомості та зразків поведінки людей; відсутність відкритих, легальних механізмів формування й ротачії органів влади, що призводить до утворення режиму особистої влади; ліквідація або вихолощення конституц. прав і свобод особистості; репресії як засіб держ. політики; тотальна політизація всіх сфер сусп. життя. Варіантами прояву тоталітарного П.р. можуть бути деспотизм і диктатура.

Авторитарний тип П.р., що характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб, звуженням політ. прав і свобод громадян, їх сусп.-політ. орг-цій, строгою регламентацією їхньої активності, різким скороченням прерогатив та повноважень демокр. інституцій. Це режим жорсткого примусу до дотримання законів, до виконання непопулярних, але формально легальних вимог.

На відміну від тоталітаризму, такий режим допускає існування обмеженого плюралізму в різних сусп. сферах, погоджується з існуванням деяких фрагментів демократизму (парламентські вибори, багатопартійність).

Проте його сутнісними ознаками залишаються щоденна загроза репресій, свавілля, використання армії, каральних органів, посилення патерналістських ознак д-ви тощо. Останні дослідження свідчать, що встановлення авторитарного типу П.р. є неминучим у процесі модернізації тоталітарного сусп.-ва. Він має відігравати перехідну роль, створювати демокр. інституції, процеси й механізми, актуалізуючи можливості громадян і сусп.-ва в цілому. Закономірним є виникнення авторитарного П.р. у ситуаціях переходу від традиц. станів сусп.-ва до індустріального його рівня, а також у часи політ. макрореформувань та періоди криз і соц.-політ. переорієнтацій. /Е. Афонін, Т. Новаченко/

Резолюція недовіри (осуду) – одна з форм парлам. контролю за діяльністю уряду, що полягає у підтримці більшістю голосів у парламенті внесеної пропозиції про відповідальність уряду з відповідним прийняттям рішення про несхвалення його діяльності, наслідком якого є відставка уряду. Пропозиція про прийняття Р.н. надходить від встановленого конституцією або регламентом парламенту числа депутатів, опозиційних до уряду. Якщо палата приймає Р.н., то уряд повинен піти у відставку або запропонувати главі д-ви розпустити парламент. Водночас із тактичних мотивів сам уряд може поставити в палаті питання про довіру до нього, яке, як правило, розглядається за тією ж процедурою, що й Р.н. Однак, у цьому випадку уряд, спираючись на парт. більшість у нижній палаті, йде у відставку у виняткових випадках.

Конституції обмежують можливості повторного внесення питання про недовіру протягом певного терміну роботи законодавчого органу. У Португалії, Румунії, Франції питання про недовіру уряду не може бути двічі поставлене у період однієї парлам. сесії, а в Болгарії і Греції відповідний строк дорівнює шести, а в Естонії, Хорватії і Польщі – трьом місяцям.

Верховна Рада України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти Р.н. Кабінету

Міністрів України більшістю від конституц. складу парламенту. При цьому питання про відповідальність Уряду не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів.

У деяких країнах із парлам. формами правління (Іспанія, Словенія, Угорщина, Німеччина) застосовується *конструктивний вотум недовіри* – висловлення парламентом (нижньою палатою) вотуму недовіри уряду з передбаченим законом одночасним визначенням глави нового уряду. Висловлення вотуму недовіри і відставка одного уряду з одночасним призначенням глави іншого дозволяє уникати тривалих уряд. криз, викликаних тим, що парламент, відправивши уряд у відставку, тривалий час не може знайти йому заміну. Така політико-правова процедура сприяє забезпеченню наступності та стабільності виконавчої влади.
/В. Малиновський/

Реміфологізація політична – процес повернення політ. міфу до значущого, автономного, цінного досвіду та універсального культурного принципу; напрямок інтерпретації політ. міфу, прагнення знайти його зв'язок із істинним буттям людини у світі, авторське ставлення до об'єкта. **Р.п.** критикує ідею про попередній, наївний, інфантильний хар-р міфу щодо науки й теорет. мислення. У процесі **Р.п.** спостерігаються історичні, еволюційні й прогресивні інтерпретації руху «від міфу до логосу». За умов міфологізації міфолог. оповідь, присутня в політ. житті кожного сусп-ва, зберігає свій традиц. сенс і має на меті актуалізувати цей сенс для сучасників. У цьому випадку основною метою є оновлене сприйняття міфолог. матеріалу. Натомість **Р.п.** виявляє бажання автора «змістити провідні акценти міфу, дистанціюватися від первісної оповіді через її творче переосмислення». Творча інтерпретація міфу стає провідною лінією розвитку **Р.п.**, бажанням «зруйнувати надто поширені міфолог. стереотипи», підризом стереотипів відверто іронічними, а то й саркастичними прийомами, створенням шаржованого

образу міфу». Таким чином, **Р.п.** розвивається шляхом його сприйняття, переосмислення, заперечення та міфотворення.

У ХХ ст. спостерігається визначена **Р.п.** З одного боку, спостерігається свідоме звернення до архаїчної міфології, причому відбувається як переосмислення традиц. міфів, так і міфотворчість. З іншого – джерелом **Р.п.** стає напівзнання, яке виникає на тлі високого рівня розвитку спеціалізованого й диференційованого наук. знання. Людина суб'єктивно і об'єктивно виявляється нездатною опанувати знання, бо для цього необхідно спец. знання про методи, часто недоступні й незрозумілі. «Напівзнання» неминуче містять у собі ілюзії – вони ґрунтуються на дійсних явищах, які створюють у очах людини фантастичний вигляд. У цьому сенсі **Р.п.** є універсальним процесом. Вона проникає у свідомість гуманітарно-освіченої людини, так і в свідомість людини, вихованої на природничому ґрунті. **Р.п.** має циклічний хар-р, тобто даний процес у своєму розвитку проходить наступні етапи: повернення до архаїчного міфу, критика існуючого політ. міфу (його розвінчання), створення нового міфу, знов повернення до попереднього міфу і так по колу. На кінець кожного циклу з'являється новий міф, який виходить із старого. Зрозуміло, в новому політ. міфі ми знаходимо символізацію та гіперболізацію фактів і явищ сусп. життя, проте за визначенням, він повинен сприйматися як реальність, над якою не замислюються. Він претендує на природність, сповнений емоційності й сугестивності. Міф завжди був і буде хронополітичним, у ньому відбито його час. Відповідно, штучно створений міф, його дієвість обмежено просторово-часовим терміном. Процес **Р.п.** спостерігається у політ. житті суч. сусп-в. Як приклад процесу **Р.п.** можна навести тоталітарні режими («арійський міф» нім. націонал-соціалізму, перетворений міф «золотого століття» в ідеї комунізму, міфологізація фігур вождів тощо). Активно використовують **Р.п.** не тільки ліберальні політ. сили, але й консервативні (напр., міф «доброї старої Англії»), а також буржуазно-обивательські (напр., міфологія «амер. мрії»). В етнічній сві-

домості **Р.п.** отримує сильні стимули від націоналіст. і особливо реліг.-націоналіст. рухів. /Н. Пробийголова/

Репатрація (пізньолат. *repatriatio* – повернення на батьківщину) – 1) у широкому значенні – повернення груп людей, котрі з різних причин (війна, етн. конфлікт, природне лихо тощо) вимушено опинилися на території ін. д-ви, у країну походження чи постійного проживання з поновленням їх у гражд. правах; 2) у вузькому розумінні – повернення на іст. батьківщину осіб певної національності, напр., євреї, що приїжджають в Ізраїль на постійне місце проживання; 3) повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб (т. зв. переміщених осіб), котрі опинилися за межами своєї країни внаслідок військ. дій. Відповідно до Женевської конвенції 1949 р. військовополонені повинні звільнитися та репатріюватися відразу після припинення військ. дій. **Р.** найчастіше здійснюється на основі міжнар. договорів (двосторонніх та багатосторонніх), але можлива й на позадоговірній основі згідно з внутр. законодавством зацікавлених д-в. Напр., після закінчення війни СРСР уклав низку двосторонніх угод про **Р.** переміщених осіб із числа радян. гражд. Для сприяння поверненню на батьківщину переміщених осіб у 1946 р. створено Міжнар. орг-цію у справах біженців, що припинила існування 1951 р. у зв'язку зі створенням Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, до компетенції якого належить також сприяння урядовим і приватним зусиллям, спрямованим на заохочення добровільної **Р.** біженців. Процес **Р.** регулюється нормами міжнар. гуманітарного права, осн. джерелами котрих є Гаазькі конвенції 1899 і 1907 рр. і чотири Женевські конвенції 1949 р., доповнені двома Протоколами 1977 р. **Р.** за нормами міжнар. права, є добровільним вибором кожної особи, але існує і практика примусової **Р.**, скажімо, **Р.** радян. гражд. зі зах. зон окупації після Другої світ. війни, котрі остерігалися повертатись на батьківщину через репресії сталін. режиму. На суч. етапі примусовою може бути репатрація великих

груп нелегальних іммігрантів. Репатріантами (лат. *repatrians*) називають осіб, які повернулися на батьківщину, чи місце постійного проживання внаслідок репатрації. /Л. Угрин/

Республіка (лат. *res publica* – справа громади) – форма держ. правління, за якої верховні органи держ. влади обираються на певний термін, з окресленими законами повноваженнями, є поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову, громадяни мають особисті і політ. права. Найважливішою рисою **Р.** як форми правління є виборність глави д-ви, що виключає спадковий чи ін. невиборний спосіб передачі влади. **Р.** – обов'язково д-ва: інші громади, хоча б і керовані на виборних засадах (міста, райони, провінції, графства тощо) не вважаються **Р.** З другого боку, **Р.** може бути і держ. одиниця, яка не володіє повним суверенітетом і входить до складу ін. д-ви (напр., **Р.** у складі РФ, Аджарія у складі Грузії, Каракалпакія у складі Узбекистану).

Республ. форма правління відома з найдавніших часів, з моменту виникнення самої д-ви. В античному світі класичним зразком **Р.** була Афінська **Р.** Багатьма рисами **Р.** володіли Новгородська і Псковська **Р.** на півн.-зах. Русі (XII -XV ст.). Їх система правління включала збори (зазвичай знатних) гражд. – віче, посадників, а також виборного князя – військ. керівника. На півночі Центр. Європи – у Фландрії і почасти в Німеччині – виникали республ. громади з демокр. ухилом і більш м'яким режимом правління: тут позначалося переважання промислової буржуазії, що мала більше спільного з ремісниками, цеховими і міськими низами, ніж представники торгов. і банк. капіталу середземноморських **Р.** Ці д-ви є ніби перехідними до суч. демокр. **Р.**, виникнення яких в Америці і Європі припадає на кін. XVIII ст. Слід також згадати про перші бурж. республіки – голланд. (XVI-XIX ст.) та англ. (1649-1660). У Франції перша **Р.** була проголошена в 1793 р. і існувала до 1804 р., остаточно республіканізм утвердився тут тільки в 1870-ті рр. Росія була оголошена **Р.** 3 вересня 1917 р. Німеччина стала **Р.** в результаті Листопадової революції 1918 р. Італія ви-

брала республ. форму правління на референдумі в 1946 р. Абсолютна більшість суч. д-в у світі є **Р.**: з 193 д-в – членів ООН такими є понад 140.

Р. властиві такі риси: існування одноосібного та колегіального глави д-ви – президента і парламенту; парламент представляє законодавчу владу; завдання президента – очолювати виконавчу владу, але це характерно не для всіх типів **Р.**; виборність на певний термін голови д-ви й інших верховних органів державної влади. Так, президент і парламент повинні обиратися народом на певний термін; юрид. відповідальність голів д-ви. Напр., у більшості конституцій закріплене право парламенту на звільнення від посади президента за тяжкі злочини проти д-ви (імпічмент); у випадках, передбачених конституцією, право представляти і виступати від імені д-ви має президент.

Є три осн. різновиди республ. форми правління: *президентська Р.* (президент обирається непарламентським шляхом – прямими чи непрямыми виборами населення (США, Аргентина, Мексика, Швейцарія, Іран, Ірак). Класичною президент. **Р.** вважають США. Глава д-ви (президент) особисто або з наступним схваленням верхньої палати парламенту формує склад уряду, яким керує сам. Уряд, як правило, несе відповідальність перед президентом, а не перед парламентом); *парламентська Р.* (глава д-ви (президент) не може впливати на склад і політику уряду, який формується парламентом і підзвітний йому. Повноважень у президента менше, ніж у прем'єр-міністра. Тут здійснюється принцип верховенства парламенту, що обирається населенням країни. Президент обирається парламентом або ширшою колегією за участі парламенту. Приклади: Італія, Греція, Індія, ФРН, Чехія, Угорщина); *Р. змішаного типу*: парламентсько-президентська, або президентсько-парламентська (типовою ознакою є поєднання елементів президентської та парламентської **Р.**, сильної президентської влади та ефективного контролю парламенту за діяльністю уряду. Уряд формується спільно президентом і парламентом, а та чи ін. назва змішаної **Р.** визначається тим, у кого з них більше повноважень щодо

формування та функціонування уряду. Президент має право головувати на засіданнях уряду. Президент обирається позапарламентським шляхом. Класичним зразком змішаної республ. форми правління є Франція за конституцією 1958 р., а також Австрія, Румунія, Польща, Фінляндія, Україна та ін. /*М. Требін/*

Ресурси виборчої кампанії – засоби та можливості, якими володіє суб'єкт виборчого процесу (канд., політ. партія чи блок), і які він може використати для досягнення поставленої мети – перемоги на виборах. Є різні підходи щодо класифікації **Р.в.к.** Так, в зарубіжній політ. науці виділяють, як правило, кілька осн. **Р.в.к.** У цей же час у вітчизн. політології, як правило, стоять на позиції максимальної диференціації всіх можливих **Р.в.к.** Відомі два види **Р.в.к.**: *базові* та *похідні*. Базові **Р.в.к.** повинні обов'язково бути присутніми для того, щоб забезпечити перемогу на виборах. Без них виборча кампанія, як правило, втрачає зміст. Вони є основою для появи похідних **Р.в.к.** До базових **Р.в.к.** зараховують канд., його команду, час та фінанси. Похідні **Р.в.к.**, з'являються у виборчій кампанії завдяки залученню базових. Застосування похідних **Р.в.к.** є бажаним для суб'єкта виборчого процесу, однак не обов'язковим. Виборча кампанія часто проходить і без залучення похідних **Р.в.к.** Варто зазначити, що в суч. вітчизн. та зарубіжній виборчих практиках спостерігається стійка тенденція до зростання ролі та впливу похідних **Р.в.к.** Практика проведення виборчих кампаній засвідчує, що перемога канд. чи політ. партії на виборах залежить в першу чергу від того, якими **Р.в.к.** вони володіють, а також від їхнього вміння розподіляти і використовувати ці **Р.в.к.**

Для правильної орг-ції виборчої кампанії та адекватного розподілу **Р.в.к.** необхідно розробити її стратегію та тактику. Під *стратегією* розуміється заг. спрямованість, зміст і порядок дій канд. і його команди на досягнення поставлених цілей. Виборча стратегія повинна завжди базуватися на політ. аналізі та діагностиці виборчого округу, виявленні ключових проблем, формулюванні цілей суб'єкта

виборчого процесу, оцінці своїх **Р.в.к.** та **Р.в.к.** суперників. Стратегія допомагає максимально підвищити свої шанси на перемогу та ефективно використовувати недоліки опонентів.

Засобом реалізації стратегії виступає *тактика* виборчої кампанії. Вона визначається метою стратегії й є конкретними діями, спрямованими на реалізацію пріоритетів стратег. плану. Тактика повинна детально фіксувати, коли і які дії повинен здійснити суб'єкт виборчого процесу. Розробка тактики виборчої кампанії вимагає особливої уваги, бо вона, по суті, є розподілом **Р.в.к.**, а від її правильної розробки багато в чому залежить перемога чи поразка певного суб'єкта виборчого процесу. Якщо врахувати те, що **Р.в.к.** є завжди обмеженими, то важливість розробки стратегії та тактики виборчої кампанії набуває ще більшого значення. Тому **Р.** мають бути спрямовані на ті ділянки, де суб'єкт виборчого процесу має найбільші переваги перед своїми опонентами, позаяк використання **Р.в.к.** тоді дає найбільшу віддачу.

Перед суб'єктом виборчого процесу завжди стоїть потрійне завдання: 1) максимальне кількісне накопичення **Р.в.к.**; 2) ефективне використання цих **Р.в.к.**; 3) нейтралізація **Р.в.к.** опонентів. Проте адекватне ресурсне забезпечення суб'єкт виборчого процесу може отримати лише за умови перманентної роботи (неперервного політ. циклу). Мається на увазі те, що суб'єкт виборчого процесу не повинен обмежуватися політ. плануванням лише виборчої кампанії, але завжди ставити перед собою довготермінові цілі та завдання.

Для ефективної побудови виборчої кампанії необхідний детальний аналіз як своїх власних **Р.в.к.**, так і **Р.в.к.** суперників. Доволі ефективним є зіставлення наявних **Р.в.к.** (як своїх, так і опонентів) із визначенням оптимальним набором **Р.в.к.**, який необхідний для перемоги на виборах. Подібне зіставлення дає можливість оцінити наявну ситуацію щодо ресурсного забезпечення суб'єкта виборчого процесу та виправити «провальні» ділянки за рахунок ін. **Р.в.к.**

Повнота і достовірність інформації, яка аналізується, залежить виключно від професіоналізму команди, експертів. Такий аналіз здійснюють двома основними шляхами. Згідно першого, експертним методом визначається оптимальне для перемоги співвідношення **Р.в.к.** Тут доцільно аналізувати не один, а кілька можливих варіантів розподілу **Р.в.к.**, враховуючи при цьому різні способи ведення виборчої кампанії. За даною схемою оцінюються особисті **Р.в.к.** і **Р.в.к.** опонентів. Це допомагає визначити такі напрямки виборчої кампанії, де суб'єкт виборчого процесу програє і куди необхідно спрямувати свої зусилля. Суть ін. варіанту аналізу полягає в тому, щоб визначити, скільки відсотків від оптимальної величини кожного з **Р.в.к.** становить наявна к-сть як своїх власних **Р.в.к.**, так і **Р.в.к.** опонентів. /М. Бучин/

Ресурсне прокляття (англ. *resource curse*) – теорет. модель, яка описує негативний вплив видобутку цінних корисних копалин (перш за все – нафти, газу, алмазів і бокситів) на показники екон. зростання та політ. стабільність. **Р.п.** було вперше описане економістами як парадокс гірничої економіки. Відповідно до класичної екон. теорії, видобуток і продаж корисних копалин формує у межах нац. економіки додатковий капітал, тобто наявність корисних копалин надає окремим країнам привілейоване становище, адже вони отримують шанс на швидкий екон. розвиток. Але наприкінці 80-х рр. XX ст. Р. Оті, Дж. Сакс, Е. Ворнер та ін. показали, що у довготерміновій перспективі країни, чия економіка побудована на інтенсивному видобутку корисних копалин (Іран, Нігерія, Бахрейн), мають нульові або й негативні показники екон. зростання, а дійсно швидкого екон. прогресу досягли країни, які не мали мінеральних ресурсів і, відповідно, змушені були розвивати ін. галузі економіки (Півд. Корея, Сінгапур, Тайвань). Негативний зв'язок між наявністю корисних копалин і темпами екон. зростання був описаний як **Р.п.**

Неможливість пояснити **Р.п.** виключно екон. чинниками (негативне співвідношення експортних та імпортних цін (т. зв. «умови

торгівлі»), волатильність ринкових цін на корисні копалини) дала поштовх розвитку пояснень політологічних. Політолог. вивченню явища **Р.п.** сприяв той факт, що негативні чинники, які перешкоджають швидкому зростанню гірничо-видобувних економік, – корупція, непотизм, неповага до принципу верховенства права, громадян. конфлікти і політ. насилля – коріняться не в екон., а власне у політ. площині. Відповідно до центр. положення теорії **Р. п.**, видобуток і продаж корисних копалин лише створює додатковий капітал, тобто надає можливість для вдалого розвитку, але яким чином цей отриманий капітал буде використаний – це питання держ. політики, конфігурації політ. рішень, консенсусу між політ. елітами та населенням.

Є кілька політолог. пояснень **Р.п.**:

1) *Ефект слабкої д-ви:* за орг-цію видобутку ресурсів, налагодження зв'язків з зовн. покупцями і розподіл отриманих коштів відповідають функціонери держ. апарату. Вони схильні приймати відповідні рішення керуючись не лише держ., але й особистим інтересом. Відтак видобуток корисних копалин посилює корупцію в держ. апараті, що робить його неефективним а його управлінські рішення – хибними.

2) *Ефект жадібних повстанців:* **Р.п.** за визначенням стосується перш за все країн, що розвиваються, яким притаманний високий рівень етн. і соц. конфліктів. Монополізація прибутку від продажу корисних копалин певними етн. або соц. групами спричиняє почуття незадоволення в інших, які прагнуть силою отримати доступ до джерела доходів. Відповідно, чим вищими є надприбутки, тим більшою є вірогідність та інтенсивність конфлікту за право їх отримувати.

3) *Голландська хвороба:* прибуток від продажу корисних копалин створює капітал, який уряд використовує для купівлі необхідних товарів легкої та важкої промисловості за кордоном. Відповідно нац. економіка не розвиває власну виробн. сферу, що має негативний вплив на зайнятість населення і створює передумови для соц. конфліктів.

4) *Ефект жадібних зовн. ворогів:* надприбуток від продажу корисних копалин породжує заздрість ін. д-в, що піднімає загрозу зовнішньополіт. конфліктів для країн із гірничою промисловістю.

Ці причини можуть поєднуватися і мати ще більш негативні політ.-екон. наслідки. Напр., внутр. конкуренти режиму можуть фінансуватися з боку зовнішньополіт. конкурентів, що створює передумови затяжної громад. війни (як це було в Сьєрра-Леоне, де повстання Об'єднаного революц. фронту проти центр. уряду підтримувалося Ліберією). Або корупція держ. апарату може радикалізувати соц. конфлікт і вимоги протестувальників (як це було в Алжирі в 2011 р.)

Теорію **Р.п.** варто розглядати як комплементарну до теорії *д-ви-рантьє*: вона пояснює, чому одні політ. режими (Саудівська Аравія, Кувейт, Габон) змогли використати видобуток корисних копалин для досягнення політ. та екон. стабільності, натомість інші (Нігерія, ДР Конго, Гвінея) попри видобуток і торгівлю цінними ресурсами дестабілізуються і стикаються з загрозою політ. конфліктів. Теорія **Р.п.** постулює існування криволінійного зв'язку між видобутком корисних копалин і політ. стабільністю: якщо країна добуває відносно невелику к-сть ресурсів, то ризики політичних конфліктів збільшуються, якщо ж велику – вони зменшуються. Справа у тому, що видобуток значної к-сті корисних копалин означає великі прибутки, котрі дозволяють політ. режиму створити *д-ву-рантьє* і, відповідно, стабілізуватися; натомість незначна к-сть ресурсів демонструє зовн. і внутр. конкурентам можливість швидкого збагачення, але не надає політ.-екон. механізмів стабілізації. *Див.: Держава-рантьє / І. Гомза/*

Референдум (лат. *referendum* – те, що має бути повідомлене) – всенародне голосування з метою виявлення громад. думки та прийняття остаточного рішення щодо держ. законів та ін. питань загальнонац. значення. Механізм, що надає змогу виборцям найпоширеніших і найважливіших форм громад. волевиявлення у ХХ ст., яка має схожу з виборами процедуру

подання голосів громадянами й подібне до виборів організаційне забезпечення. **Р.** прийнято кваліфікувати як прояв прямої демократії, на відміну від демократії непрямої – представницької. Вважається, що завдяки **Р.** громадяни беруть безпосередню участь в управлінні д-вою.

Залежно від предмета, способу проведення і сфери застосування розрізняють такі види референдумів: *конституційний*, коли на всенародне голосування виноситься проект конституції або конституційні поправки; *законодавчий*, коли проект закону є обов'язковим або факультативним для проведення референдуму. Ініціатива проведення факультативного референдуму може ініціюватися виборчим корпусом (Італія); окремими суб'єктами федерації (Швейцарія); або центральною владою (Франція). При обов'язковому референдумі проект відповідного акту підлягає ратифікації усім або більшістю виборчого корпусу. **Р.** бувають визнані, невизнані, частково визнані різними політ. силами і країнами. Результат **Р.** згодом можна втілити у конституцію конкретної д-ви; проведення **Р.** може бути обов'язковим перед підписанням певного міжнар. договору; результати **Р.** можуть правити за еквівалент ухвали законів; проведення **Р.** може виявитися необхідним для розв'язання питання про підвищення держ. витрат на якусь конкретну мету. Інколи **Р.** мають дорадчий хар-р.

Витоками **Р.** є часи Давнього Риму (поч. V ст. до н.е.) – період б-би патриціїв і плебеїв. Спочатку плебісцит не затверджувався сенатом, а його дотримання було обов'язковим тільки для плебеїв. Перетворення плебісциту у постанову, що стало обов'язковим для всього народу, пов'язують із законом Валерія і Горация (449 р. до н.е.); із законом Публія (339 р. до н.е.), або із законом Гортенція (287 р. до н.е.). З III ст. до н. е. поняття «плебісцит» поступово виходить із вжитку і замінюється поняттям «закон».

Уперше всенародне голосування було проведено у Швейцарії у 1449 р. і присвячувалося вирішенню питання про фінансове становище конфедерації. Хар-р **Р.** мали плебісцити Луї-

Наполеона 1851 та 1852 р.р. У XX ст. відбувається розширення сфери застосування **Р.**, використання їх у вирішенні питань як загальнонац., так і місц. значення. Загалом за цей час загальнонац. **Р.** було проведено понад 256 разів – у Європі – 101, у країнах Африки та Середнього Сходу – 54, Азії – 18, Америці – 25, в Австралії та Океанії – 48.

Ін-т **Р.** номінально існував і в радян. політ. системі, але мав, скоріше за все декоративний, ніж демокр. хар-р. Позаяк у Конституціях 1936 і 1977 рр. містилося положення про голосування, на практиці проводилося тільки обговорення. Проте **Р.** не може бути обмежений тільки всенародним обговоренням і опитуванням. **Р.** у разі дотримання процедури його проведення, істотно обмежує можливість маніпулювання громад. думкою. У 1990 р., IV з'їздом народних депутатів СРСР був прийнятий Закон «Про всенародне голосування (референдум) СРСР». Однак у розвитку радян. політ. практики на демокр. засадах залишалося ще чимало проблем, що підтверджує історія з проведення всенародного голосування 17.03.1991 р. щодо майбутнього СРСР, коли демокр. процедуру народного волевиявлення меткі політики використали як знаряддя у досягненні особистісних цілей, вдаючись до неприпустимо багатозначного формулювання питання, винесеного на **Р.** Наслідком цього стали діаметрально протилежні тлумачення його підсумків, відсутність впливу на сусп. життя, цілковите його забуття і дискредитація самої ідеї дослухатися до думки народу.

У грудні 1991 р. громадяни України брали участь у всенародному **Р.** про держ. незалежність. У бюлетень для таємного голосування були включені текст Акту проголошення незалежності України та запитання: «Чи підтверджуєте ви Акт проголошення незалежності України?». У голосуванні взяли участь 31 млн 891,7 тис. громадян, або 84,2% заг. к-сті включених до списків. З них на запитання бюлетеня відповіли «Так, підтверджую» 28 млн 804,1 тис. громадян, або 90,3%. Позитивну відповідь дало населення всіх областей України, незалежно від нац. приналежності.

Порядок проведення **Р.** в Україні регламентується Конституцією України та Законом України «Про всеукраїнський та місц. референдуми» (липень, 1993). Відповідно до Конституції всеукр. **Р.** призначається Верховною Радою України або Президентом України. Виключно всеукр. референдумом вирішуються питання про зміну території України (ст. 73).
/Е. Афонін, Т. Новаченко/

Реформа політична (лат. *reformato* – перетворюю) – перетворення, зміна, перебудова політ. життя сусп-ва, політ. зв'язків і відносин, що здійснюється без зміни чинного політ. ладу. **Р.п.** корелює з еволюц. типом розвитку сусп-ва, є гол. механізмом політ. модернізації або модифікації; як правило, це – прогресивні перетворення у політ. системі, удосконалення політ. ін-тів та ф-цій влади.

Р.п., як правило, здійснюються трьома гол. шляхами.

Перший – це здійснення **Р.** «зверху»; її специфіка полягає в тому, що автократична влада (правитель) усвідомлює необхідність зміни системи політ. володарювання, і за своєю волею, ініціативно здійснює програму політ. перетворень, яку сама і розробляє. Проте, **Р.п.** «зверху» не завжди приносять жаданий результат, інколи вони закінчуються поразкою влади та відкидають країну назад, гальмуючи прогресивний розвиток. Прикладом цього є **Р.п.** у кол. СРСР, яку намагався здійснити М. Хрущов у 60-х рр. Прагнути ліквідувати вади тоталітарного режиму і змінити хар-р владних відносин, він не здолав порочних рис минулого і сам вдався до авантюричних методів управління; через це т. зв. квазі-демокр. «хрущовська відлига» не отримала політ. перспектив.

Другий шлях **Р.п.** – «зречення влади», відмова від влади пануючих політ. сил, які зрозуміли безперспективність свого правління. Цей спосіб використовують в умовах занепаду, капітуляції, загибелі авторитарних режимів. Певним зразком такого шляху є політ. реформації кін. 80-х – поч. 90-х рр. у Сх. і Центр. Європі в наслідок «оксамитових революцій» (напр., відмова від влади Е. Хоннекера у Східній Німеччині, Г. Гусака у Чехословаччині, що опинились без підтримки власного народу в

умовах внутр. політ. ізоляції). Цей спосіб **Р.п.** є рідкісною, але потенційно можливою формою реалізації політ. процесу за певних умов.

Третій шлях утілення **Р.п.** – *узгоджене реформування влади* на основі політ. консенсусу, завдяки погодженим зусиллям усіх політ. сил країни, як тих, що перебувають при владі, так і опозиції. По суті, це процес поступових, узгоджених змін і перетворень у владних структурах, наповнення їх новими ф-ціями, оволодіння консенсусом, політ. культурою переговорного процесу, компромісу та взаємних поступок. Політ. медіаторинг: спільна робота методом перемовин, проведення «круглих столів», конференцій різних політ. сил, політ. дебатів, діалогів забезпечують ефективність **Р.п.** та послідовну демократизацію режиму влади.

Р.п. є найбільш корисними для соціуму, «агенти» реформування забезпечують запобігання насильницьких методів у владі, конфронтації та конфліктів, стимулюють політ. модернізацію, осучаснення ф-цій політ. ін-тів, безкризовий прогресивний розвиток сусп-ва.
/Л. Герасіна/

Ризик політичний (пізньюлат. *risicare* – обгинати виступ) – у соц.-політ. практиці означає міру очікуваної невдачі в тій чи ін. сфері діяльності, збитку в комерційній справі. Дослідження **Р.п.** обумовлені процесами політизації неполіт. сфер життєдіяльності сусп-ва. Інтерес до проблеми **Р.п.** з'явився на поч. 1950-х рр. у зв'язку з оцінюванням інвестиційного клімату тієї чи ін. країни. Під **Р.п.** частіше всього розуміється вірогідність несприятливих наслідків політ. рішень, що ухвалюються в умовах невизначеності, дефіциту ресурсів (часу, інформації тощо), що призводить до збитків, і вірогідності здійснення небажаних подій для учасників діяльності (в першу чергу, комерційної). **Р.п.** – це неусувний елемент будь-якої діяльності, який породжується невизначеністю політ. середовища і характеризується особливим типом взаємозв'язку об'єктивної політ. ситуації і діяльності суб'єкта в ній. Виходячи з хар-ру політ. ситуації в тій чи ін. країні, виводиться

інтегральна оцінка політ. ризику, що є різновидом некомерційних ризиків. Оцінка **Р.п.** може проводитися для всієї країни в цілому, окремо для її регіонів, а також для окремих галузей промисловості. Що стосується останнього аспекту, то чим краще відносини тієї чи ін. компанії з органами влади і чим більше лобістських можливостей у неї наявні в різних структурах держ. влади, тим нижче буде **Р.п.**, і навпаки. Проте наявність високого рівня **Р.п.** ще не говорить про те, що ніхто не вкладатиме капітал у цю компанію. Річ у тому, що із збільшенням ризику пропорційно йому зростають і витрати об'єкта інвестування, а отже зростає ставка прибутку. Під цілеспрямованим впливом політ. чинників на інвестиційний клімат розуміється система заходів, що робляться органами держ. влади для оптимізації інвестиційного клімату країни. Такі заходи реалізуються переважно в екон. сфері органами держ. влади. Чим адекватніше ці заходи існуючим правилам підприємницької діяльності і чим більше вони відповідають запитам інвесторів, тим активніше відбуватиметься інвестиційний процес у країні. **Р.п.** як сукупність некомерційних чинників підприємницької діяльності поділяють на *внутрішній*, під яким розуміють внутр. процеси, що впливають на політ. ситуацію в країні, і *зовнішній*, який залежить від геополіт. становища д-ви, її політ. оточення, міжнар. авторитету тощо.

В явищі **Р.п.** є такі осн. елементи: можливість відхилення від припустимої мети, заради якої здійснюється обрана альтернатива; ймовірність отримання бажаного результату; відсутність впевненості в досягненні поставленої мети; можливість настання несприятливих наслідків (матеріальний або фізичний збиток, захворювання, смерть тощо) при здійсненні певних дій в умовах невизначеності для суб'єкта, який йде на ризик; матеріальні, екологічні, морально-ідеологічні та ін. втрати, пов'язані із здійсненням обраної в умовах невизначеності альтернативи; очікування небезпеки, невдачі в наслідок вибору альтернативи та її реалізації. **Р.п.** притаманні такі риси, як суперечливість, альтернативність, невизначеність.

Суперечлива природа **Р.п.** виявляється у поєднанні об'єктивно існуючих ризикованих дій з їх суб'єктивною оцінкою. Так, людина, яка зробила вибір, здійснила ту чи ін. дію, може вважати їх ризикованими, а ін. людьми вони можуть оцінюватися як обережні, позбавлені будь-якого ризику, і навпаки. Альтернативність **Р.п.** передбачає необхідність вибору з двох і більше можливих варіантів, рішень, дій. Відсутність можливості вибору знімає розмову про будь-який ризик. Залежно від конкретного змісту ситуації ризику альтернативність набуває різного ступеня складності і розв'язується в різні способи: якщо в життєвих ситуаціях вибір робиться, як правило, на основі минулого досвіду та інтуїції, то при ухваленні оптимального рішення того чи ін. адміністративного, політ. завдання додатково потрібні спеціальні методи і методики. **Р.п.** є одним із способів зняття невизначеності, яка є незнанням достовірного, відсутністю однозначності.

Р.п. виконує такі соц. ф-ції: *інноваційна*, яка полягає в пошуку нетрадиційних шляхів вирішення політ., а також екон. і соц. проблем; *регулятивна*, яка проявляється як у конструктивній, коли здатність ризикувати розглядається як один із шляхів успішної діяльності особи, що ухвалює політ. рішення, і в силу цього дозволяє здолати консерватизм, догматизм, зашкарублість, відсталість, різні психол. бар'єри, що перешкоджають перспективним новаціям, так і в деструктивній, коли приймаються не обґрунтовані, не виважені, не розумні рішення, іноді при відсутності повної інформації, потрібного врахування закономірностей розвитку явищ, що породжує авантюризм, суб'єктивізм, формах; *захисна*, яка полягає в тому, що **Р.п.** є не лише природний стан для особи, що ухвалює політ. рішення, але і терпиме ставлення до невдач; *аналітична*, яка передбачає вивчення всіх можливих альтернатив, варіантів рішень і вибір найбільш корисних і найменш ризикованих варіантів політ. рішень.

Р.п. поділяють на суверенний ризик (власне ризик країни), який обумовлений не-

стабільністю внутрішньополіт. обстановки країни, що робить вплив на результати діяльності підприємницьких фірм, у зв'язку з чим зростає ризик погіршення фінансового стану фірм, аж до їх банкрутства; регіональний ризик, яких характеризує нестабільність політ. обстановки в певному регіоні, яка впливає на результати діяльності підприємницьких фірм; зокрема, це може бути вірогідність втрат із-за військ. дій в даному регіоні, а також втручання в підприємницьку діяльність регіон. органів управління; міжнар. ризик, який набуває важливості для підприємницької діяльності як для фірм, що мають вихід на міжнар. ринок, так і для фірм, що мають зарубіжних партнерів.

Р.п. поділяють на макро- і мікроризики залежно від рівня екон. суб'єктів, на яких вони роблять вплив (С. Кобрін, С. Робок, К. Сіммондс, Дж. Саймон та ін.). Макро-політ. ризик – це специф. **Р.п.**, який буде впливати на всі іноз. фірми у країні-організаторі. Макроризики містять конфіскації всіх іноз. фірм у країні, справедливі заходи, на кшталт змін у податкових законах, цінового контролю, екол. інструкцій і обмежень, які зачіпають лише іноз. фірми, типу обмежень на переведення капіталу, обмеження на зайнятість експатріанта й іноз. власність, місц. регулятивні інструкції. Мікрополіт. ризик притаманний певній галузі промисловості, фірмі чи проекту, він може зачіпати власність активів, через повні чи часткові примусові викриття або дії фірми. До цієї дихотомічної класифікації Ч. Кеннеді запропонував додати критерій легальності/легітимності (тобто йдеться про законність / правомочність дій політ. суб'єктів), увівши в обіг поняття легально-урядового та екстралегального **Р.п.** В основі цієї типології лежить поділ подій, що викликані або діями уряд. структур в ході проведення певної держ. політики, або силами, які знаходяться поза контролю уряду. Легально-урядовий ризик є прямим наслідком поточного політ. процесу і містить такі події, як, напр., демокр. вибори. Екстралегальний ризик позначає будь-яку подію, джерело якої знаходиться поза існуючих

легітимних структур країни: тероризм, саботаж, військ. переворот, революція. /В. Кривошеїн/

Римський клуб (англ. *Club of Rome*) – неуряд. громад. міжнар. орг-ція, орієнтована на дослідження глобал. розвитку людства. Створений у 1968 р. за ініціативою А. Печчеї і А. Кінга. Об'єднує до ста відомих учених, управлінців, підприємців, політ. діячів із різних країн світу. Штаб-квартира орг-ції знаходиться в Парижі. Діяльність **Р.к.** координується виконавчим комітетом, що складається із 12 осіб. Посаду президента клубу послідовно обіймали: Ауреліо Печчеї (1969-1984), Александр Кінг (1984-1990), Рікардо Діес-Хохлайтнер (1990-2000), Ель Хасан ібн Талал (2000-2006). З 2007 р. **Р.к.** очолюють співгол. А. Хосла і Е. фон Кербер.

Крім дійсних членів, до **Р.к.** входять почесні й асоційовані члени. Його роботі сприяють більше 30 нац. асоціацій **Р.к.**, які ведуть у своїх країнах пропаганду його концепцій. Однією з таких орг-цій є Укр. асоціація **Р.к.**, яка у 2005 р. була зареєстрована як громад. орг-ція, діяльність якої спрямована на популяризацію в укр. сусп-ві ідей **Р.к.** та їхній розвиток в умовах викликів, що постали перед Україною; формування сучасної стратегії розвитку України в контексті глобалізації та європ. цивілізаційного вибору; сприяння впровадженню в Україні принципів «сталого (збалансованого/гармонійного) розвитку» та «еко-соціальної ринкової економіки»; підтримку процесу постіндустріальної модернізації України. Асоціація тісно співпрацює з Європ. центром підтримки **Р.к.** (Відень, Австрія) і нац. асоціаціями **Р.к.** в ЄС. Дійсним членом **Р.к.** є укр. вчений Б. Гаврилишин, почесним членом – президент НАН України акад. Б. Патон.

Від початку існування **Р.к.** було визначено, що його членами можуть стати лише особи, які не займають офіц. уряд. посад і не представляють інтереси якихось країн. Члени клубу в якості основних цілей його діяльності визначили: дати сусп-ву методику, за допомогою якої можна було б науково аналізувати

проблеми людства, пов'язані з фізичною обмеженістю ресурсів Землі, бурхливим ростом вир-ва і споживання; застерегти людство щодо критичної ситуації, яка склалася у світі; визначити для сусп-ва заходи доцільного управління, досягнення «глобал. рівноваги». У процесі своєї еволюції **Р.к.** перетворився на осередок для орг-ції трансдисциплінарних проєктів із довгострокового прогнозування глобал. проблематики.

Першу доповідь «Межі росту» (1972) було підготовлено Д. Медоузом із колегами на основі моделі «Світ-3», розробленої проф. Масачусетського технолог. ін-ту Дж. Форестером. У цій доповіді зафіксовано межі можливостей світової системи, пов'язані зі зростанням чисельності населення Землі та діяльністю людей, а також визначено осн. чинники, що впливають на довгострокову поведінку зазначеної системи. У 1974 р. вийшла друга доповідь **Р.к.** М. Месаровича і Е. Пестеля «Людство на роздоріжжі», присвячена проблемі «органічного росту» і «збалансованого розвитку». Цій проблемі значною мірою було присвячено також доповідь наук. колективу під керівн. Я. Тинбергена «Перегляд міжнародного порядку» (1975), в якій було зосереджено основну увагу на ідеї «нового міжнар. екон. порядку», що активно почала розроблятися в той час країнами третього світу. У доповіді пропонувалось провести міжнар. валютну реформу, впорядкувати торгівлю, прийняти дійові заходи зі збільшення вир-ва продовольства, повноправно включити країни, що розвиваються, в міжнар. систему поділу праці.

Наприкінці 70-х рр. **Р.к.** переорієнтував свою діяльність на пошуки перспектив живання людства. Це засвідчують, зокрема, наступні доповіді: «Поза межами віку марнотратства» (1976, Д. Гарбор та ін.), «Цілі для людства» (1977, Е. Ласло та ін.), «Енергія: зворотний рахунок» (1978, Т. Монбріаль), «Не існує меж освіти» (1979, Дж. Боткін, Е. Ельманджра, М. Маліца).

У 80-і рр. **Р.к.** зосередився на всебічному дослідженні широкого кола проблем. Нове десятиліття відкрили одразу три доповіді: «Третій світ: три чверті світу» (1980, М. Герньє),

«Діалог про багатство і добробут» (1980, О. Джаріні), «Дороговкази в майбутнє» (1980, Б. Гаврилишин). Поряд із зазначеними, 80-і роки ознаменувались наступними доповідями: «Імперативи співробітництва Півночі і Півдня» (1981, Ж. Сен-Жур), «Мікроелектроніка і суспільство» (1982, Г. Фрідріхс, А. Шафф), «Третій світ спроможний себе прогодувати» (1984, Р. Ленуар), «Майбутнє океанів» (1986, Е. Манн-Боргезе), «Революція босоногих» (1988, Б. Шнайдер), «За межами росту» (1988, Е. Пестель), «Межі спустошеності» (1989, О. Джаріні, В. Сіель), «Африка, що перемогла голод» (1989, А. Лемма, П. Маласка). Значний резонанс мала доповідь Е. Пестеля, який зробив вагомим узагальнення у сфері наук.-техн. прогресу та його соц. наслідків, у з'ясуванні перспектив енергет. і екол. проблем, екон. росту, розвитку міжнар. політики.

90-і рр. розпочалися узагальнюючим звітом **Р.к.** під назвою «Перша глобальна революція» (1991, А. Кінг, Б. Шнайдер). Цей звіт привернув увагу до наступних проблем: участі кожного в пошуках шляхів подолання взаємопов'язаного комплексу суч. проблем; визнання того, що можливість конструктивних змін коріниться в мотивах і цінностях, які визначають нашу поведінку; розуміння того, що поведінка націй і сусп-в відображає поведінку окремих членів цих сусп-в; попередження щодо недоцільності очікування відповідей на проблеми від лідерів урядів й необхідності малих, але мудрих рішень, що відображають рівень свідомості мільйонів простих людей; забезпечення вимоги, згідно з якою будь-який привілей на індивід. чи нац. рівні повинен супроводжуватися належною відповідальністю. У цей період для діяльності **Р.к.** характерні пошуки альтернативної цивілізації, розробка ідей про уміння обходитись наявними ресурсами.

На порозі XXI ст. учені **Р.к.** особливу увагу звернули на необхідність глибокого усвідомлення світовим співтов-вом неекономічних і нематеріальних проблем як невід'ємних елементів задоволення потреб людини.

У перше десятиліття XXI ст. ключовими напрямками діяльності **Р.к.** постали гло-

бал. моделювання соц. систем, побудова комп'ютерних моделей світу, дослідження специфіки буття людини в суч. світі, формування нових цінностей, аналіз перспектив розвитку людської цивілізації, критика негативних тенденцій розвитку західної цивілізації, пошук шляхів гуманізації людини і світу, охорона довкілля. Доповіді **Р. к.** цього періоду засвідчують прагнення вчених до неогуманізму: надання конкретних пропозицій щодо інтеграції сусп-ва з людьми, які страждають обмеженими можливостями у світі з метою захистити людське різноманіття і сприяти включенню останніх до активного сусп. життя (Р. де Гарсія); подолання нерівномірності темпів розвитку людського сусп-ва, що може спричинити міжцивілізаційне протистояння у світі (М. Тігранян); застосування інновацій з метою покращення використання ресурсів і підвищення енергетичної продуктивності з метою масового підвищення добробуту людей різних країн (Е. фон Вайцзеккер, Ш. Деша, К. Харгроуз, М. Сміт, П. Стасинопулос); розробка конкурентоздатних проектів, які прокладуть шлях до стабільної економіки у багатьох зонах ризику (Г. Паулі). Останнім з представлених на сьогодні проектів **Р.к.** стала доповідь норв. дослідника Й. Рандерса «2052: Глобал. прогноз на наступні сорок років» (2012). Учений основною причиною глобал. проблем людства вважає відсутність довгострокового планування в середовищі тих, хто приймають сусп. значимі рішення. Він попереджає про реальність ризиків, пов'язаних з брутальним вторгненням людини в довкілля. Неадекватна діяльність людини призведе до глобального потепління, яке обернеться засухами, повеннями і пожежами, нестачею продовольства, зростанням нерівності й виникненням глобал. конфліктів.

Не піддаючи сумніву значення досліджень **Р.к.**, не слід забувати про однополярну спрямованість суч. процесу глобалізації, в контексті якої неважко зрозуміти, що **Р.к.** та ін. подібні йому прозахідні орг-ції значною мірою є залежними від цього процесу. Однак, дослідницька діяльність **Р.к.** є надзвичайно важливою, бо вона засвідчує підвищену увагу

орг-ції до проблематики майбутнього. У прогностичних дослідженнях **Р.к.** широко використовуються новітні методи – комп'ютерне моделювання, синергетика, форсайт, брейн-стормінг та ін. **Р.к.** зробив значний внесок у вивчення перспектив розвитку біосфери, справив визначальний вплив на поглиблене розуміння перспектив виживання людства на тлі глобал. цивілізац. і соц. викликів. /В. Горбатенко/

Ринковий соціалізм (англ. *market socialism*) – гіпотетична сусп.-екон. система, за якої засоби вир-ва перебувають у громадській (або державній) власності, однак ресурси розподіляються за допомогою цінового механізму. **Р.с.** – одна з моделей екон. стратегій переходу до ринкових форм господарювання при одночасному збереженні держ. контролю за розміщенням ресурсів і власністю, соц. патерналізмі.

Науковці виокремлюють *два типи Р.с.* *Перший* – керований, чи сусп. **Р. с.**, за якого підприємства перебувають під управлінням менеджерів, підпорядкованих урядовим органам. Останні, у свою чергу, підлеглі громадянам через політ. ін-ти. Додатковий продукт підприємства, який вироблено, належить усім громадянам і розподіляється відповідно до їх волі. Прихильниками цього типу **Р.с.** є Дж. Роймер, П. Бардхам, А. Юнкер, Дж. Сільвестр та ін. дослідники. *Другий тип Р.с.* – самоврядний. Він передбачає, що робітники володіють правом контролю і правом на прибуток. Управлінці підзвітні робітникам, а чистий дохід належить усім працівникам і розподіляється за рішенням колективу. Прибічниками такого підходу є Д. Міллер, С. Естрін, Д. Еллерман, Т. Вейскопф, Д. Швейскарт та ін.

До фундаторів **Р.с.** традиційно відносять О. Ланге, П. Барана та А. Лернера. Вони, зокрема, висловили ідею про безумовність підпорядкування д-ві великих підприємств. Натомість, орг-ції малого і середнього бізнесу можуть знаходитися у приватному володінні. Це, на думку вчених, сприятиме зростанню приватної ініціативи, поліпшить гнучкість, пластичність і адаптивність систем управлін-

ня цих форм господарювання, підвищить їх ефективність. Теоретики **Р.с.** вважають: якщо капітал може і повинен перебувати у власності кооперативів, у деяких випадках – д-ви, то рішення щодо вир-ва і обміну, слід надати ринковим механізмам, а не централізованому плануванню.

Разом із тим, **Р.с.** має низку вад, які дісталися йому у спадок від командно-адміністративної, планово-розподільчої та ринкової моделей економіки. Критики системи **Р.с.** зазначають, що за умов контролю за управл. процесом з боку робітників (що є однією з умов функціонування підприємств за **Р.с.**, особливо його другого типу), ефективним може бути функціонування лише самоврядних (кооперативних) підприємств і лише у тих сферах, де підприємницький ризик невеликий. Такі (малі і середні) підприємства поступаються великим підприємствам за к-стю інновацій як в управлінні, так і на вир-ві.

Елементи **Р.с.** було закладено і у плани екон. реформ «перебудови», вперше сформульовані в січні 1987 р. Йшлося про соціалізм, при якому існували б ринкові відносини. Проте, незважаючи на певні вади, механізми активно впроваджуються в окремих країнах. Прикладом може слугувати зростання економіки Китаю, де екон. модель **Р.с.** довела хибність твердження про те, що неадекватність однієї екон. моделі (командно-планової) ще не є достатнім доказом переваг іншої моделі (ринкової), а також – засвідчила перспективність і доцільність ширшого впровадження **Р.с.**

Концепція **Р.с.** тісно переплітається з теорією промислової демократією (industrial democracy). Як зазначає Х. Флак'єрські, за умови врахування позитивних аспектів і нівелювання вад, **Р.с.** може бути життєздатною альтернативою переходу до новітніх форм господарювання, особливо тоді, коли це стосується екон. систем східноєвроп. країн, які нині трансформуються й потребують нових унікальних інструментів і методів реформування. /Ю. Шайгородський/

Ритуал політичний (лат. *ritualis* – обрядовий) – стандартизована форма політ. поведін-

ки, обумовлена іст. традиціями, культ. та реліг. нормами. **Р.п.** є сукупністю періодично повторюваних колективних (рідше – індивідуальних) дій, котрі характеризуються жорсткою формалізованістю, чіткою послідовністю, обов'язковістю, рутинністю, стилізованістю та церемоніальністю, позбавлені практ. значення, але сприяють емоційному залученню людини в заданий час, простір, систему статусно-рольових відносин і модель політ. поведінки. **Р.п.** здійснюється на основі символічних систем, що регулюють сприйняття людиною світу – ідеологій, міфів, образів і є символічним відображенням соц.-політ. процесів, публічним втіленням політ. (держ., нац.) міфології через емоційне ототожнення учасників ритуалу з героями минулого, теперішнього та майбутнього. Одночасно **Р.п.** слугують висловленню віри і демонстрації лояльності певним символічним (ідеол., політ.) системам та цінностям або особам, з котрими вони ототожнюються. Структура політ. ритуалу складається зі соц. (політ.) простору, учасників, теми, сценарію та правил, що регламентують поведінку учасників ритуалу – обрядів, церемоній, етикету, процедур. Особливістю **Р.п.** є вирізнення буденного, особистого в бутті учасників ритуалу та долучення їх через ритуальні дії до колективного, офіційного, сакрального. Як форма символічної поведінки **Р.п.** підтримує, формалізує та стандартизує принципи й норми міжіндивідуальних і міжгрупових політ. взаємодій, виконує комунікаційну, регулюючу ф-цію, структурує соц.-політ. відносини і сприяє узгодженню або управлінню сусп. конфліктами. **Р.п.** як форма адаптивної поведінки (Р. Мертон) є чинником соціалізації особи через засвоєння політ. традицій, досвіду та контролю за ним, виробленню нових норм політ. поведінки. **Р.п.** виконує ф-ції стабілізації та закріплення чинного соц.-політ. порядку, екон., ідеол., соц. і культ. засад сусп-ва й політ. режиму, сприяє його психол. легітимізації, підтриманню колективної ідентичності через рефлексію іст. пам'яті, оцінку минулого з позицій теперішнього, консолідації та згуртуванню спільноти через спільні емоційні переживання, формування і підтри-

мання емоційного консенсусу в сусп-ві. **Р.п.** також є засобом колективного навіювання і відповідно маніпулювання цінностями й установками учасників. У тоталітарних сусп-вах масові театралізовані ритуали посилювали одноманіття, монументальність політ. буття, почуття колективізму в людей. У демокр. сусп-вах політ. ритуали – важливий елемент політ. (виборчих) технологій. /Л. Угрюн/

Рівне виборче право – один із принципів виборів і референдумів, який передбачає дотримання рівності та відсутність дискримінації щодо права голосу, рівної сили (ваги) голосу, можливостей суб'єктів і учасників виборчого та референдного процесів та щодо результатів виборів і референдумів. Рівність щодо результатів не передбачена міжнар.-прав. актами. **Р.в.п.** зазвичай фіксують у конституціях, виборчих законах більшості д-в світу. **Р.в.п.** означає, що кожен виборець має одне право голосу, включений до виборчих списків один раз, голосує в кожному виді виборів один раз, має однакову к-сть голосів з іншими виборцями. Дотримання рівної сили (ваги) голосу можливе, за умови, якщо, поперше, депутат обирається від рівної к-сті жителів, виборців, зареєстрованих виборців чи к-сті осіб, які голосують. Недотримання цієї вимоги призводить до нерівного представництва (виборчої геометрії). Щоб запобігти явищу пасивної виборчої геометрії внаслідок міграції населення, у багатомандатних виборчих округах вибори проводять регулярно, в одномандатних округах законодавчо закріплюють прийнятні відхилення від середнього показника (до 15 %) та прагнуть максимально наблизити межі адм.-тер. поділу, геогр. межі до територіальних меж виборчих округів. Друга умова дотримання рівної сили (ваги) голосу – забезпечення наявності в країні єдиного виборчого корпусу, тобто всі виборці не розподілені на соц. та ін. групи з неоднаковим (зазвичай, заздалегідь фіксованим) представництвом, за винятком нац. меншин і жінок.

Р.в.п. суб'єктів та учасників виборчого процесу передбачає, що до них застосовують

одні ті ж правила, тобто закон виставляє однакові вимоги до порядку висування та реєстрації кандидатів як незалежних, так і від партій, ведення ними передвиборної агітації, визначення результатів голосування, а д-ва займає нейтральну позицію щодо виборів (не впливає на склад виборчих органів та їх роботу, не підтримує конкретні партії чи окремих кандидатів, не обмежує свободу мітингів і демонстрацій для окремих суб'єктів, ведення агітаційної кампанії, доступу до ЗМІ, надання партіям бюджетних коштів, обмежує отримання приватних внесків, які б уможлилювали перевагу певних партій, забезпечує оприлюднення відомостей щодо внесків та видатків на виборчу кампанію, не допускає застосування адмінресурсу, створює рівні умови для участі електорату у виборчому процесі, реєстрації, ознайомлення з інформацією про кандидатів і програми партій, голосування осіб із особливими потребами, забезпечує наявність ефективної системи оскарження порушень під час виборів. Рівність можливостей передбачає, що партії не перешкоджають кандидатам балотуватися на виборах, а ЗМІ висвітлюють агітаційну кампанію неупереджено. Експерти Венеціанської комісії вважають, що рівність можливостей може бути «строгою» або «пропорційною». *Строга* рівність означає однаковий підхід до всіх партій незалежно від їх представлення в чинному парламенті чи виборчої підтримки. *Пропорційна* рівність означає врахування попередніх виборчих результатів партій (голосів чи мандатів) при розподілі радіо- та телевізійного ефірного часу чи держ. коштів. Суперечить рівності можливостей практика джеррімендерингу, коли за допомогою маніпуляції межами округів досягають локалізації опозиційних виборців у невеликій к-сті округів і сприяють перемозі певної політ. сили.

Рівність результатів передбачає два складники: рівність представництва партій і рівне територіальне представництво, які одночасно складно забезпечити. Рівність представництва партій досягається, коли склад виборчого органу відображає політ. уподобання електорату, тобто пропорцію голосів,

отриманих кожною партією, і досягається за умови наближення до максимального ступеня пропорційності виборчої системи. Чинники, які його характеризують: природа системи, наявність пропорційних елементів у виборчій системі; виборчий бар'єр; к-сть мандатів на округ. В єдиному загальнонац. окрузі повинні використовуватися одні й ті ж способи розподілу мандатів, діяти одна і та ж виборча квота чи дільники тощо. Рівне територіальне представництво полягає у рівному представництві мешканців різних частин д-ви, що можливо при зменшенні к-сті мандатів на виборчий округ. Відповідність законодавчого забезпечення принципу **Р.в.п.** демокр. міжнар. стандартам та його дотримання на практиці є однією з умов визнання міжнар. спільнотою виборів і референдумів легітимними, свідчить про рівень розвитку безпосередньої та представницької демократії. /Є. Юрійчук/

Рівні можливості жінок і чоловіків – рівні умови для реалізації прав жінок і чоловіків. Нині **Р. м. ж. і ч.** розглядаються як основна складова гендерної рівності – рівного володіння жінками та чоловіками соціально цінними благами, можливостями, ресурсами та винагородами. Гендерна рівність не означає, що жінки та чоловіки стають однаковими, а що їх можливості є рівними. Гендерну рівність представляємо повноцінною інституцією політ. системи демокр. сусп-ва, сутність і ф-ції якої істотно залежать від особливостей іст. епохи, та трактуємо як рівний доступ до політ. ресурсів, а також паритет у можливостях сусп.-політ. реалізації для представників обох статей.

Міжнар. орг-ції співвідносять гендерну рівність із правами людини, особливо з правами жінок, а також з екон. розвитком. У документації ООН визначено, що під гендерною рівністю розуміється сусп-во, в якому й жінки, й чоловіки мають рівні можливості, права та обов'язки в усіх сферах життя. **Р. м. ж. і ч.** – це можливість обох статей в однаковому обсязі мати доступ до освіти та охорони здоров'я, управління та влади, досягнути фінансової незалежності, реалізувати своїх особистісні

та професійні потреби та інтереси. Критичним аспектом у досягненні такої рівності є наділення жінок повноваженнями в різних сферах розвитку сусп-ва.

Р. м. ж. і ч. є одним із індикаторів демократизації сусп-ва, рівня його розвиненості. Основними критеріями демократії є, зокрема, політ.-прав. рівність усіх громадян незалежно від статі, їх соц. активність, участь у житті д-ви, у розв'язанні сусп. проблем. Політ. і громадян. права та свободи не можуть забезпечуватися в повному обсязі, якщо існує притивна дискримінація за статевою ознакою.

Виділяються скандинавська, європейська, американська та радянська моделі забезпечення **Р. м. ж. і ч.** *Скандинавська* модель характеризується лінійним іст. становленням і загальним розумінням гендерного паритету. Гендерна рівність за цією моделлю забезпечується в руслі соц.-екон. добробуту та сталої паритетної демократії. *Європейська* модель має такі особливості як циклічність становлення, формування від громадян. сусп-ва до владних структур. Забезпечується в контексті екон. стабільності сусп-ва та розвитку демокр. політ. процесів. *Американська* модель характеризується лінійним іст. становленням і особливою націленістю на ідейну гендерну рівність та судово-законодавчу базу паритету. Рівність за цією моделлю формується від громадян до владних структур, є складовою демокр. політ. сфери. *Радянська* модель має такі особливості, як хаотичність становлення та неповний баланс; забезпечується в контексті побудови індустріально розвинутого сусп-ва головним чином через працевлаштування жінок на вир-ві, формується від владних структур до громадян. Моделі такого типу притаманні автор. сусп-вам або д-вам, що трансформуються.

Гендерна рівність у політиці розподіляється на *технічну* та *харизматичну*. Технічна – це кількісний розподіл чоловіків і жінок у політ. структурах і ін-тах; харизматична – зумовлюється наявністю яскравих політ. лідерів, активних діячів обох статей (кількісно-якісний рівень).

Базисом розуміння сутності **Р. м. ж. і ч.** є категорії формальної та реальної гендерної рівності в сусп.-політ. житті. Формальна **Р. м. ж. і ч.** – офіц. задекларована рівність прав та можливостей жінок і чоловіків. У свою чергу, реальна гендерна рівність – це рівність прав та можливостей жінок і чоловіків, що реалізується на практиці. Реальний паритет, як наслідок формального, повинен бути раціональним, тобто не перетворюватися на «зрівнялівку» та базуватися на рівності можливостей із врахуванням біол. особливостей статей. У недемокр. або сусп.-вах, що трансформуються, частіше за все спостерігається тільки формальна рівність. У той же час реальна рівність не може забезпечуватися без формального закріплення. Тобто метою демокр. сусп.-ва є раціонально-реальний гендерний паритет, що детермінується формальною регламентацією.

Осн. законом України щодо регулювання **Р. м. ж. і ч.** є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», що набрав чинності 01.01.2006 р. У ньому наголошено, що його метою є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності сусп.-ва шляхом прав. забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спец. тимч. заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією й законами України. *Див. Рівність гендерна /Л. Літвін/*

Рівність гендерна – правовий статус жінок і чоловіків, рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності сусп.-ва. **Р.г.** – результат відсутності дискримінації тієї чи ін. особи за ознакою статі при наданні можливостей, розподілі ресурсів, переваг, доступі до послуг. У демокр. сусп.-ві не може бути дискримінаційної практики. **Р.г.** – не політ. самоціль, а передумова сталого розвитку, подолання бідності, впровадження ефект. урядування. Утвердження **Р.г.** не зводиться до сфери захисту прав лише жінок. Ця проблематика охоплює права людини в ціло-

му. У сфері **Р.г.** неможливо досягти результатів щодо однієї статі без врахування статусу та можливостей ін. Здійснення заходів щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків поступово стає провідною тенденцією світ. політ. розвитку. Політика **Р.г.** корелюється з розвитком демократії; вона ґрунтується на принципах, що забезпечують її ефективність: цілісності (чітка галузева, між-галузева та адм.-тер. координація діяльності інституцій, структур і гендерно уповноважених осіб); підзвітності (відповідальність, правова забезпеченість, контроль); незалежності (відсутність тиску, компетентність).

Політика **Р.г.** є полісуб'єктною у світ. політ. практиці і включає: констит. закріплення **Р.г.**; спеціалізоване законодавство щодо рівних прав і можливостей жінок та чоловіків; ін-т омбудсмена з рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; парлам. структури з утвердження **Р.г.**; уряд. структури забезпечення **Р.г.**; гендерні уповноважені органи місц. самоврядування; координаційно-дорадчі органи влади з гендерної політики; радники з гендерних питань; комітети політ. дій та політ. об'єднання із забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у політ. сфері; центри статистичних даних із гендерних питань; громад.-політ. об'єднання; міжнар. донорські структури та ін. На жаль, гендерні концепції стали враховуватися укр. вченими із значним запізненням. */О. Ярош/*

Русифікація – цілеспрямована держ. політика Рос. імперії (пізніше – СРСР) щодо асиміляції та зросійщення колонізованих народів, або тих народів, що перебували у сфері їх впливу. Осн. об'єктом **Р.** є руйнування мовно-культурного простору цих народів, що сприяло централізації та зміцненню імперської влади, поширенню рос. мови та повсякденної культури, формуванню нової ідентичності (напр., радян. народ). Політика **Р.** мала на меті сформувати у неросійських народів Рос. імперії та СРСР почуття приналежності до них, до її культури та історії. Механізми **Р.** були наділення привілеями та асиміляція нац. еліт, екон. експансія, політ. диктат,

мовно-культурне та релігійне домінування, репресії або й знищення інтелігенції, інтелектуалів ін. національностей, обмеження прав нац. меншин, внутр. міграційна політика, яка заохочувала переселення росіян у неросійські райони, депортації великих етн. груп (напр., крим. татар). Процес **Р.** здійснювався через **Р.** освіти, війська, релігії, публ. життя, зменшення обсягу книгодрукування на мові корінної нації, русифікацію ЗМІ та телепростору. Важливим інструментом **Р.** стала імперська ідеологія, яка формувала дискурс та світогляд меншовартості неросійських народів, ставила під сумнів їхню ідентичність, фальсифікувала історію і одночасно нав'язувала зверхність рос. мови та культури, формувала почуття нездатності обирати та керувати своєю долею.

Найпошлідовнішою політика **Р.** реалізовувалась в Польщі, Фінляндії, Україні, особливо її півд.-сх. теренах. У Польщі, Фінляндії політика **Р.** не була довготривалою і не мала руйнівних наслідків як для України, а також Білорусії. **Р.** України розпочалась одночасно з обмеженням, а потім і ліквідацією укр. автономії після Переяслав. угоди. Уже в 1689 р. Моск. патріархат забороняє друкувати Київ. Лаврі книги без патріаршого дозволу, 1693 р. патріарх Андріан забороняє привозити укр. книжки до Москви. У 1720 р. було заборонено друкувати книжки укр. мовою, а укр. видання церковнослов'янською мовою наказано порівнювати з рос. виданнями, «щоб не було ніякої різниці». **Р.** України посилилась в часи царювання Катерини II після скасування гетьманства та Запорізької Січі. Рос. мова стала обов'язкова в школах, єдиною в друкованих книжках тощо. На рос. мову викладання перейшла також Києво-Могилянська Академія. У др. пол. XVIII ст. рос. мову впроваджено в діловодство укр. консисторій та зобов'язано священників виголошувати проповіді церк.-слов'ян. мовою з рос. вимовою. У 1769 р. Священний Синод відхилив клопотання Києво-Печерської Лаври про дозвіл друкувати для укр. населення абетки укр. мовою. Політика русифікації поступово охоплювала всі ділянки сусп. життя, спершу на Лівобережній Україні, в Києві й на Слобожанщині, а і на

Правобережній Україні. 18 (30) липня 1863 р. міністр внутр. справ П. Валуєв видав таємний циркуляр, яким забороняв укр. мовою навчання в освітніх закладах усіх рівнів, друкування книг духовного змісту, навчальних та популярних книг для народного читання; як виняток, дозволялося видавати тільки твори худ. літ-ри після попередньої ретельної цензури. У валуєвському циркулярі, зазначалося: «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши». Положення Валуєвського циркуляру доповнив Емський указ рос. імператора Олександра II від 18 (30) травня 1876 р., який мав на меті повне витіснення укр. мови з культ. сфери й обмеження її побутовим вжитком. Указ забороняв ввозити на територію Рос. імперії з-за кордону книги, написані укр. мовою, видавати нею оригінальні твори і робити переклади з іноз. мов, тексти для нот, театр. вистави та публ. читання. Дозволялося видавати укр. іст. літературні пам'ятки та худ. твори, але лише за умови їх написання згідно з загальнорос. орфографією та отримання попереднього дозволу на публікацію від Гол. управління у справах друку. Місц. адміністрації наказувалося посилювати нагляд, щоб у початкових школах не велося викладання укр. мовою та щоб із біб-к були вилучені книги укр. мовою, що не відповідають зазначеним вимогам. Емський указ формально втратив чинність після революції 1905 р. із підписанням Миколою II «Маніфесту громадянських свобод», але обмеження щодо функціонування та розвитку укр. мови й літ-ри залишилися, зокрема під час Першої світ. війни укр. друк в Україні було практично повністю заборонено.

Р. здійснювалась рос. владою й під час окупації Галичини в Першій світ. війні. **Р.** неросійських народів, і укр. також, продовжувалась і в СРСР, особливо після провалу політики українізації, розпочатої декретом Ради Народних Комісарів УССР від 27 липня 1923 р. Офіц. радян. влада заперечувала і виступала проти спроб надати рос. культурі й мові панівне становище як при самодержав-

стві. Але на практиці продовжувала політику **Р.** за допомогою численного держ. і парт. апарату й мільйонів поселених в Україні росіян, при активному сприянні Рос. Правосл. Церкви. Уже в постанові ЦК КП(б)У від 19 квітня 1927 р. за рос. мовою визнавалось «особливе значення», а 1933 р. радян. уряд, згорнувши українізацію, розпочав новий русифікаційний курс. Він охопив всі етнічні укр. території, всі верстви населення включно з селянством, відсоток якого в соц. структурі знизився після колективізації та Голодомору. Хоча як і в Рос. імперії осн. центрами **Р.** залишаються великі міста, куди переселяються велика к-сть представників рос. і зрусифікованого населення, що часто займають вигідніше становище, ніж укр. населення. Одним із основних чинників **Р.** залишалися освіта – вища також (зокрема, в 1938 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и областей») та армія. Рос. мовою велось діловодство парт. і держ. установ; нею ж друкувалася більшість офіц. органів преси, декретів, відозв тощо. Зменшувалась к-сть виданих в УРСР книг укр. мовою, ж-ли і газ. були або двомовними, або друкувалися лише рос. Мовою **Р.** торкнулася і наук.-видавн. продукція, більшість якої, в т.ч. і автореф. дис. друкувалася рос. Фальсифікується історія України, замовчуються або перекручуються багато її сторінок.

Важливим інструментом радян. **Р.** було примусове і добровільне переселення українців на суто рос. землі та і в ін. республіки та переміщення тамтешнього населення в Україну (т. зв. «обмін фахівцями»). Позбавлені укр. шкіл, преси, книжкових видань, театру, радіо й телебачення укр. мовою, українці

за межами УРСР все більше русифікуються, приймаючи рос. мову як рідну чи як мову міжнац. спілкування. Для посилення **Р.** парт. апарат використовує марксист. ідеологи про пролетарський інтернаціоналізм, міф про «братні народи», спільне походження трьох слов'янських народів від Київської Русі й под., поширюється установка, що лише рос. мова дасть змогу радян. громадянам скористатися з надбань не лише рос., але й всесвіт. культури, літ-ри, науки й техніки.

На суч. етапі незалежної Укр. д-ви «потужний і добре налагоджений механізм русифікації» (*І. Дзюба*) продовжує діяти у вигляді «повзучої русифікації». **Р.** спричиняє асиміляційних тиск або ззовні (держ. стратегії Рос. Федерації спрямовані на збереження впливу в Україні саме через гуманітарну політику, інформ. тиск) або зі середини (з боку певних регіон. еліт та політ. партій, які маніпулюють мовними проблемами завдяки отримання електоральних переваг, груп російськомовного населення, радикальних націоналістичних рос. орг-цій). Ідеологічною зброєю **Р.** стають старі імперські міфологи про «укр. д-ву як про помилку історії», «русский мир», вищість рос. мови та культури, перекручується та фальсифікується історія України, діяльність її іст. постатей. Вагомими інструментами **Р.** став інформ. і особливо Інтернет-простір. Об'єктивно **Р.** українців сприяє також близькість укр. та рос. мов та культур, підміна на побутовому рівні укр. мови суржилом, відсутність розвиненого почуття патріотизму в багатьох українців через століття бездержавності, загалом низька політ. культура, що дозволяє політикам маніпулювати мовним питанням. /Л. Угрин/

С

Сасентологічний квадрат (лат. *sciens* – знання, англ. *scients* – наука, дав.-грец. *логос* – вчення, лат. *cuadratus* – чотирикутниковий) – теорет. концепт новометодологічного базування політ. наук. Смыслопризначення концепту підказано думкою О. Конта про «необхідність вироблення *нової логіки інструментального забезпечення* буття наук про політику» (1851).

Із поч. 90-х рр. ХХ ст. на всьому пострадян. просторі заговорили про давно вже створену, але призабуту політологію/політичну науку. Минуло вже чверть століття, але й досі в укр. моделі політології ще немає зажаданої О. Контом своєї «логіки інструментального забезпечення». Ми ще стоїмо перед запитаннями: яким же є дуальне співвідношення її об'єкта пізнавальної уваги та предмета сутнісного аналізу? коли ж домовимось про її осн. закон? якою є специфіка суто політолог. методу та політологемної методології?

Ще у ХІІ ст. було розроблено «квадріальний підхід до історикабельних речей» середньовічного мислителя О. Фрейзінгенського, який зазначав що, цей підхід «полягає не в тому, щоб крутитися подібно круглого колеса, а в тому, щоб утвердитися в постійності, набуваючи тверду опору, подібну до квадратного тіла» («Хроніка, або Історія двох царств», 1140-і рр.). Таким чином вималювався на образ концепту **С.к.**

Задля окреслення адекватного концепту **С.к.** доводиться нагадувати собі дві речі. *Перша*, – думку Гегеля (1821) про те, що будь-який феномен реального світу «має свою власну душу». *Друга*, – думка А. Ейнштейна (1951) про те, що розуміння змісту якоїсь науки має послідовно виходити від (1) *ідеї* через (2) *концепцію* та (3) *теорію*. Інакше кажучи, наука є синтезом усіх трьох означених смислових концептів. У підсумку усі вони отримують «наукове ім'я»: наук. ідея, наук. концепція, наук. теорія. Тепер – ще один штрих від Гегеля (1821): «душею» ідеї є *образ*, концепції – *сенси*, теорії – *сукупність ідей*, науки – *сукуп-*

ність теорій, що складають певний *концептуальний напрям* знань про реальність.

Чи досить багатою є якась наука на відповідні ідеї, концепції та теорії, «душі» яких адекватно істині прояснюють минуле, вдало пояснюють сучасне та прозоро презумують цивілізаційні перспективи якогось народу, країни, д-ви, – цьому сукупному критеріуму може відповідати лише та з них, яка має своє акцентне квадратне інструментальне базування. Архітектоніка **С.к.** прозора й проста: чотири подвійних артефакти, які складаються у чотири цілісних *конструкти*, що функціонально уособлюють згадану «інструментальну логіку» О. Конта.

Перший конструкт: 1) *об'єкт* пізнавальної уваги науки – 2) *предмет* аналізу нею свого концептуального поля. *Другий конструкт*: 1) *основний закон* науки – 2) *сукупність законів/закономірностей*, які вона вивчає та відкриває на своєму концептуальному полі. *Третій конструкт*: 1) *понятійно-категорійний апарат* – 2) *термінологічна мова*: система мовленево-писемних вербалій, за допомогою яких наука оприлюднює свої ідейно-теорет. зміст, світоглядні смисли та орієнтири, праксеологічну «корисність». *Четвертий конструкт*: 1) *основний метод* – 2) *методологія* даної науки – як сукупність інструментальних методів, способів і принципів, за допомогою яких вона творчо інтерпретує сутність, генезу та суч. стан буття досліджуваного об'єкт-предметного феномену. Складений у подібний концепт, **С.к.**, ідучи за Гегелем (1812), може надійно базувати будь-яку «розумову форму науки», надаючи всім «однаково прокладений шлях до неї». /І. Варзар/

Самовизначення політичне – право кожного народу і нації вільно вибирати шляхи та форми розвитку. Зміст принципу народів уперше розкритий у Декларації про принципи міжнар. права 1970 р. Його основна спрямованість: «Всі народи мають право вільно

визначати без втручання ззовні свій політ. статус і здійснювати свій екон., соц. і культ. розвиток, і кожна д-ва зобов'язана шанувати це право відповідно до Статуту ООН». Окрім того, д-ви зобов'язані сприяти здійсненню принципу з метою сприяння дружнім відносинам між д-вами і ліквідації колоніалізму. Самовизначення означає право народів вибрати шлях розвитку, що найбільше відповідає їхнім іст., геогр., культ., реліг. та ін. традиціям і уявленням. У згадуваній Декларації зазначається: «Створення суверенної та незалежної д-ви, вільне приєднання до незалежної д-ви або об'єднання з нею, або встановлення будь-якого ін. політ. статусу, вільно визначеного народом, є формами здійснення цим народом права на самовизначення». Право самовизначення національного не зникає, коли нація утворила самостійну д-ву або ввійшла до складу федерації д-в. Суб'єктом права на самовизначення є не лише залежні, а й суверенні нації та народи. Втілення принципу самовизначення народів у Статуті ООН засвідчує, що всі народи рівноправні; кожен з них має право розпоряджатися своєю долею. Кожна д-ва зобов'язана утримуватися від усяких насильницьких дій, що позбавляють народи їхнього права на самовизначення. Воно не повинно здійснюватися зі сепаратистських позицій на шкоду територіальній цілісності й політ. єдності суверенних д-в. Народи, які самовизначилися, вільно вибирають не лише свій внутрішньополіт. статус, а й власну зовнішньополіт. орієнтацію. Повага свободи політ. вибору стає фундаментом співробітництва, а не суперництва і протиборства. Із цим, зокрема, пов'язане право д-в, що звільнилися, на проведення політики неприєднання, на участь у розв'язанні й загальносвітових, і регіон. проблем. Міжнар. пакти про права людини 1966 р. підтвердили зв'язок самовизначення з правами людини, закріпивши у перших ст. положення про те, що «усі народи мають право на самовизначення» (ст. 1 Пакту про громадян. та політ. права, 1966). Стосовно етнічних, реліг. і мовних меншин, то особам, котрі до них належать, не може бути відмовлено у праві разом з ін. чл. тієї ж гру-

пи користуватися своєю культурою, мовою, а також сповідувати власну релігію (відповідно до ст. 27 Пакту про громадянські та політ. права, 1966). Ці положення набули розвитку в Декларації Генеральної Асамблеї ООН про права осіб, що належать до нац. або етн., реліг. і мовних меншин, 1992 р. Д-ви зобов'язані охороняти «на їхніх відповідних територіях існування і самобутність» таких меншин, заохочувати створення умов для розвитку цієї самобутності. //Л. Угерин/

Самоврядування – форма задоволення загальних потреб, яка реалізується через визначене сусп-во або через його представників. Походячи з латин. мови (*selbstverwaltung* – самостійний уряд), С. вживалось для визначення локальної громад. адміністрації, яка не діє безпосередньо через уряд. структури. Предметом діяльності С. є громад. справи, а суб'єктом – визначена спільнота, а також праця уряду над її справами через органи самоурядової влади.

Поняття С. вперше було вжито в період Вел. Фр. революції, щоб відзначити самостійність громади щодо д-ви. У 1808 р. міністр Пруссії барон фон Штейн використав ідею С. в законі про статут міст, який визначав громаду як політ. одиницю. Через сусп. діяльність у громад. самоврядуванні громадянин мав відчуття себе членом держ. організму. Поява терміна С. в суч. науці пов'язана з історією Англії, де від кін. XVIII ст. використовується для характеристики особливостей орг-ції англ. держ. ладу як стану держ. орг-ції народу, який самоврядується за допомогою парламенту та місц. представницьких органів, діяльність яких не підлягає адмін. опіці зовні.

Колективи й орг-ції, в діяльності яких здійснюється принцип С., іменуються *одиницями самоврядування*. Залежно від виду одиниць самоврядування виділяють дві форми С.: 1) у *колективах*, які формуються на основі виробн. чи профес. діяльності, спільної політ. програми або віросповідання, спільних творчих прагнень; 2) у *територіальних спільнотах* – стійких колективах, об'єднаних системою зв'язків та відносин, що іст. скла-

лися внаслідок їх постійного проживання в межах однієї території та які перебувають у перманентному розвитку. У першому випадку йдеться про корпоративні системи самоврядування, у другому – про самоврядування в територіальній громаді або місц. самоврядування. В адмін. аспекті найважливішим є територіальне С., яке розглядають як форму локальної або регіон. орг-ції, що є водночас частиною громад. адміністрації.

У наук. літ-рі радян. доби широко досліджували С.: а) національне; б) професійне; в) громадське; г) як форму держ. влади на рівні адм.-тер. одиниць. На думку В. Ткаченка, С. – спосіб соц. керування загальними справами певної спільноти (утворення) людей, який ґрунтується на їх сумісній діяльності з ухвалення рішень та їх здійснення. С. є лише конституціональною формою менеджменту місц. і регіон. справами. Ґрунтуючись на припущенні, що жителі певної території становлять співдружність, усвідомлюючи свої потреби і цілі, здатні самостійно керувати власними місц. справами, С. не може діяти лише тоді, коли така співдружність існує, тобто воно є ефективним у громадян. сусп-ві. С. є визначальним у словосполученні «місц. самоврядування» і в заг. вигляді визначається як відносно автономне функціонування певного колективу (орг-ції) людей, що забезпечується самостійним прийняттям членами цього колективу норм і рішень, які стосуються його життєдіяльності, відсутність у колективі розриву між суб'єктами та об'єктами управління. При цьому йому властиві такі риси, як-от: 1) наявність соц. керування; 2) належність повноти всієї влади певній спільноті (колективу) людей, члени якої визнають владу тільки власного об'єднання (тут має місце єдність, збіг суб'єкта й об'єкта керування); 3) саморегуляція, яка виявляється в тому, що всі члени об'єднання спільно виробляють загальні рішення (правила поведінки) – статuti, положення, інструкції; 4) самоорг-ція – проведення організац. заходів задля задоволення й захисту спільних інтересів; 5) здійснення влади безпосередньо об'єднаними суб'єктами або через засновані ними органи; 6) спільна діяльність із реалізації ухвалених рішень.

Ін-т С. – це не лише форма децентралізації д-ви, тобто передачі завдань і повноважень держ. адміністрації (зокрема й підрозділам на місцях), а й механізм сусп.-політ. ладу. /С. Була/

Свідомість політична – сукупності поглядів і настанов, що характеризують ставлення людей до д-ви, партій, сусп.-політ. орг-цій, політ. цінностей і цілей розвитку, традицій і норм політ. життя. **С.п.** є сукупністю раціональних і емоційно-чутливих, теорет. і емпір., ціннісних та нормативних, свідомих і підсвідомих уявлень суб'єктів політики щодо подій, явищ і тенденцій, пов'язаних із питаннями політ. влади. У **С.п.** відображуються певні іст. епохи, екон., культ. розвиток, звичай і традиції, що характерні для конкретного народу. **С.п.** визначає здібність індивіда до існування в політ. сфері, його вміння виконувати специфічні політ. ролі, вступати у взаємодію з органами управління тощо. Від **С.п.** має, установок політ. еліти, залежить ефективність функціонування політ. системи, хід розвитку і напрям сусп.-іст. трансформацій. Тому надзвичайно важливим є питання про можливість і межі впливу на **С.п.** людей, за допомогою спеціально сформованого інформ. простору з метою створення певних ціннісних і відповідно поведінкових установок у сусп-ві.

У структурі **С.п.** виділяють аспекти: політико-психологічний (почуття, настрої, наміри, мотиви, установки, переконання, воля тощо); політико-ідеологічний (цінність, ідеал, ідея, доктрина, концепція, погляди, теорія тощо); політико-дієвий (свідомість консервативна, ліберальна, реформістська, радикальна).

С.п. є осн. чинником мотивації у політ. діяльності суб'єктів політ. процесу. Щодо суб'єктів-носіїв **С. п.** виділяють його форми або рівні: *масова* – свідомість сусп-ва в цілому, яка виявляється в результаті опитувань громад. думки; *групова* – належить окремим соц. групам (еліти, етн. групі тощо). Її характерні особливості можливо встановити за допомогою аналізу окремих документів цих соц. груп (напр., програми політ. партії); *індивідуальна* – свідомість, що розкриває властивості особи як «людини політичної».

Співвідношення між **С.п.** сусп-ва, групи, індивіда можна охарактеризувати за допомогою схем «загальне – особливе – одиничне та «ціле – частина». **С.п.** сусп-ва інтегрує групові й індивід. свідомості, формує і регулює функціонування останніх. У цьому аспекті **С.п.** є нормативною, оскільки регулює політ. поведінку неформальним шляхом (на відміну від регулюючої сили законодавства). **С.п.** формується під впливом складних матеріал., політ., ідеолог. залежностей і чинників у межах відповідної сусп.-екон. формації. При цьому сусп-во, складається з великої к-сті різноманітних сусп. груп, які відрізняються і мають цілком несхожу **С.п.** Крім станів сусп-ва носіями **С.п.** є також групи людей, які об'єднуються на профес., політ., етн., конфес., демогр. та ін. основі. Під час співвіднесення «одиниць» **С.п.** такі елементи виокремлюються, у певний спосіб кристалізуються та складаються в систему, що є ядром **С.п.** сусп-ва. Взаємне перетворення множини індивідуальних свідомостей на сусп. свідомість і навпаки здійснюється завдяки політ. комунікації (обміну соц. інформацією). У такому вимірі **С.п.** відбивається у пізнавальній діяльності, результатом якої є отримання інформації про сутність політ. сфери, її законів, зв'язків з ін. царинами життя сусп-ва.

Пізнання **С.п.** відбувається на буденному та наук.-теорет. рівнях; при цьому зазначені процеси розвиваються одночасно. Буденний (емпіричний) рівень **С.п.** фіксує переважно зовн. аспекти подій і явищ, що відбуваються на поверхні сусп. життя (політ. відносин та інституцій). У ньому концентрується багатий життєвий досвід учасників політ. комунікації та взаємодії. Буденна, практ.-політ. свідомість створює інформ. базу для узагальнень, на основі яких синтезуються політ.-теорет. моделі. Носіями буденної **С.п.** є члени сусп-ва, які можуть нормально, раціонально мислити.

Наук.-теорет. **С.п.** виходить на рівень узагальнень, аналізу механізмів управління політ. сферою сусп-ва. Такий рівень **С.п.** не є загальнодоступним. Він характерний для специфічної, висококваліфікованої діяльності політ. мислителів (ідеологів, науковців тощо). Суттю теорет. політ. діяльності є дослідження

місця політики в сусп-ві, сутності й форм її виявів у публ. владі, державності. Наук.-теорет. й буденна політ. свідомість співвідносяться не тільки як такі, що перебувають на різних рівнях пізнання світу. Вони пов'язані також ф-цією залежності, в якій практичні утворення окреслюють межі теорет. конструкцій. Однак наук.-теорет. **С.п.**, перебуваючи в залежності від буденної (емпіричної) **С.п.**, не детермінується останньою цілковито й однозначно. Проблема полягає в умінні, волі й таланті протистояти певному впливу буденної свідомості на теоретичну, віддаючи належне сутності та специфіці виявів емпір. масової свідомості.

Відомі два осн. типи **С.п.**: *державна (етатизм)* і *антидержавна (анархізм)*. Етатистський тип **С.п.** базується на позиції, що інтереси д-ви є найвищими, вона має бути монополістом публ. влади і добродійником (Г. Гегель, Т. Гоббс, Н. Мак'явеллі). Анархістський тип **С.п.** характеризується неприйняттям усіх політ.-прав. норм д-ви й сусп-ва. Політ. влада вважається злом, а д-ва – експлуататором і ворогом свободи (М. Бакунін, П. Прудон, М. Штірнер). Класифікуючи типи **С.п.**, користуються й такими параметрами, як централізм – децентралізм. До *централістської* типології політ. свідомості відноситься: комуно-соціалістична; монархічна; націоналістична. До *децентралістської* типології **С.п.** – ліберальна; анархістська; інтернаціональна; імперський космополітизм.

Надзвичайно важливим поняттям для розуміння **С.п.** є поняття ментальності, що характеризує глибинний рівень колект. та індивід. свідомості, включаючи й підсвідомий її компонент. До осн. ф-цій **С.п.** належать: пізнавальна, нормативно-регулятивна, інтегративна, прогностична. **С.п.** покликана адекватно відображати процеси демократизації в зовнішньополіт. і міжнар. розвитку, прагнення народів жити в мирі і злагоді, виключити війни із життя сусп-в, досягнення пріоритету загальнонародських інтересів і цінностей, свободи соц. і політ. вибору. На суч. етапі в Україні відбувається складний і тривалий процес формування демокр. **С.п.** /Е. Афонін, Т. Новаченко/

Світова політика – ідеальне, трансцендентне (у розумінні І. Канта) поняття, яке відображає б-бу за владу в рамках «світу». У такому, букв. розумінні його розглядав політ. філософ М. Бердяєв, який бачив причини б-би за владу над планетою (мікросвітом), зокрема Першу світ. війну і Жовтневий переворот 1917 р. у Росії, як проекцію духовної б-би з макросвіту – Бога і злих сил за панування над Всесвітом.

Водночас, словосполучення «С.п.» активно використовують у зах. і пострадян. політ. науці. Хоча при цьому, за рос. міжнародником А. Богатуровим, російські (як і українські – Ю. Т.) дослідники «безладно» вживають термін «світова політика», не бажають скільки-небудь ясно висловлюватися із приводу самого поняття «С.п.», зокрема не дають його визначення. Зокрема, рос. міжнародник Н. Косолапов, який робив спробу окреслити зміст терміну С.п. відзначив, що ним можна позначати позначати політику: локальну (в рамках примітивної спільноти-громади), міждержавну, в рамках певної цивілізації, міжнародну, глобальну або в рамках Всесвіту. Аналогічно, за А. Богатуровим, зах. науковці-неореалісти, такі як Р. Менсбах, Е. Родс – використовують вищезазначений термін як синонім «глобальної» політики.

Як наслідок багатозначності і неокресленості С.п. програє у евристичному потенціалі іншому – інтуїтивно зрозумілому поняттю – «глобальна політика». Останнє спробували чітко окреслити як Дж. Модельські (США), так і Е. Хейвуд (Велика Британія). Об'єктивно, поняття «світова політика» виявляється аналогічним до «демократії», яка, за амер. політологом Р. Далем, є ідеальним поняттям, неможливим для втілення. Відповідно «світова» політика і «глобальна» політика співвідносяться як «демократія» та «поліархія» – терміни, які описують абстрактне і реальне явища.

Причини, які зумовлюють розпливчатість поняття «світова політика» і складність окреслення однойменного терміну, закорінені в подвійності сприйняття «світу»: онтологічному (об'єктивному) і гносеологічному (суб'єктивному). В першому випадку під С.п.

розглядається об'єктивне явище, яке, врешті-решт, зводиться до природної макроструктури – Всесвіту, яка все глибше пізнається і досліджується засобами науки однак її неможливо цілковито освоїти людиною зокрема політично.

У другому ж випадку мова йде про суб'єктивне сприйняття «світу», з якого й впливають принципово відмінні тлумачення «світової політики». Тут під «світом», по суті, мається на увазі внутр. життєвий світ людини (у термінах Е. Гусерля і Ю. Габермаса) – творця і учасника політики і його соц. оточення (повсякденний світ), який можна ототожнити із певною культурою (локальною, регіональною, національною, глобальною, культурою певного регіону, який складає т. зв. цивілізацію). Розглядаючи світ у значенні суб'єктивному – як повсякденний чи життєвий світ можна стикнутись з тим, що при його застосуванні до політики мова буде йти про соц. простір, в рамках якого для осіб, що в ньому перебувають, можлива успішна соц. комунікація. Тобто йдеться про єдині знакові простори, які можуть об'єднувати як то примітивні спільноти (міні-системи за амер. соціологом-неомарксистом І. Валлерстайном), чи то спільноти, об'єднані спільною мовою без політ. зв'язку (міста-д-ви Греції та Фінікії як світ-економіки), чи то об'єднані єдиним політ., екон. і культ. простором соц. структури (світ-імперії), які рос. соц. філософ Н. Розов ототожнює із цивілізаціями.

Розглядаючи «світову політику» в гносеологічному розумінні – як б-бу за владу в рамках певного соц. життєвого простору, слід враховувати те, що розширення світогляду людини з часу появи первісної людини і відзначеного Ю. Габермасом «осового часу» дотепер веде до того, що обсяги суб'єктивних психол. життєвого і повсякденного світів та об'єктивного світу (Всесвіту) завдяки телескопу ім. Е. Хаббла чи Великому адронному колайдеру починають збігатись, хоча й не можуть бути цілковито включені (в матеріальному, а не духовному вимірі) в людську діяльність, зокрема політичну. /Ю. Тишукун/

Свободи політичні – різновид соц. свобод, що виявляються як сукупність політ. і правових норм і визначають соц.-політ. статус людини і громадянина, право на участь у вирішенні держ. справ та можливість громадян захищати і відстоювати свої інтереси та права у визначеному законом порядку. **С.п.** передбачають: визнання за кожною людиною права користуватися свободами, які є продуктом взаємодії особистості, сусп.-ва і д.-ви і об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку екон., духовної, соц. і політ. сфери; умову самоствердження індивіда у політ. житті, ступінь відображення духовного стану цивілізації; сумарний вираз суч. політ. ситуації. До **С.п.** належать: свобода совісті, слова, думки, переконань, проголошення думок, свобода мирних зборів та маніфестацій, право на свободу асоціацій, свобода отримання інформації, право на участь у рухах, мітингах, демонстраціях, право на участь в управлінні сусп.-вом і д.-вою як безпосередньо, так і через своїх представників, право обирати і бути обраним, право на об'єднання у політ. партії та політ. орг-ції, право на вільний пошук, право на звернення, свободу інтеграції, право петицій тощо. Світоглядною основою **С.п.** є філос.-прав. вчення про свободу як природний стан людини і виражається концептуальною формулою: «Усі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності і правах».

У найзагальнішому вигляді **С.п.** сформульовані у «Загальній декларації прав людини», яку ухвалила Генеральна Асамблея ООН 10.12.1948 р., та в ін. міжнар. документах. По своїй суті це суб'єктивні свободи, які справляють істотний вплив на все буття людини і опосередковують взаємовідносини особи і д.-ви, особи і органів держ. влади і місц. самоуправління, особи і сусп.-ва, особи і політ. партій та ін. ін-тів д.-ви і сусп.-ва. **С.п.** властиві, як правило, лише громадянам країни, а не всім особам, що проживають на її території. Історично **С.п.** конституювалися як категорії права, що формує їх нормативну структуру, визначає межі досягнутої свободи і знаходить свій вияв у законодавчому закріпленні прав, свобод і обов'язків громадян у конституціях та ін. за-

конодавчих актах більшості д.-в світу, які визнають принцип рівності всіх перед законом. Законодавство надає людині свободу у такий спосіб, щоб вона не могла бути використана проти інтересів сусп.-ва, д.-ви та ін. громадян. У зв'язку з тим, що за своєю юрид. природою політ. права і свободи ідентичні, розмежувати їх досить важко, тому їх часто ототожнюють, а всю сферу політ. прав називають свободами. Однак **С.п.** мають свою специфіку, їх розуміють як гарантовану законом автономію громадянина стосовно д.-ви, держ. влади й ін. громадян. Це образ можливої й дозволеної поведінки громадян у сфері політики. Тоді як політ. права визначають, регламентують дії людини у сфері політики і є показником належного в політ. житті. Співвідношення між **С.п.** та політ. правами визначаються в законодавчому порядку.

У процесі розвитку людства **С.п.** стали однією із загальноновизнаних, абсолютних, найвищих соц. цінностей, їх визнання та практичне здійснення є першоосновою відкритого громадян. сусп.-ва, демокр., соц., правової д.-ви. **С.п.**, як і будь-які інші соц. свободи, не можуть бути абсолютними, бо соц. взаємодія передбачає певну координацію людської діяльності і поведінки за допомогою цінностей, норм і санкцій, тобто примус неминучий, і це є необхідним обмеженням свободи. Вони відносні й існують у певній системі координат, які зумовлені заг. рівнем і хар-ром конкретного сусп.-ва та існуючої влади і починаються відтоді, коли набувають чинності прийняті в д.-ві закони, коли людина самопізнає шляхи індивід. вибору як суб'єкт політ. дій, що визначає раціоналізм політ. життя і забезпечує громад. правопорядок. **С.п.** є важливим чинником стимулювання політ. активності громадян, здійснення глибинних державотворчих процесів, сприяння духовному оновленню сусп.-ва. Вони також передбачають певну відповідальність громадян за розвиток політ. процесу. Практ. цінність **С.п.** полягає в їх реальності, під якою розуміють можливість здійснення повноважень, що випливають із їх змісту і забезпечуються низкою гарантій: конституюційних, юридичних, морально-політ.,

екон., соц. та ідеологічних. Важливою передумовою існування **С.п.** є конституціоналізм, який повинен чітко визначити принципи соц. існування людей у демокр. сусп-ві. Рівень реального забезпечення **С.п.** у різних країнах зумовлений іст., політ. умовами становлення державності і демократії та залежить від форми правління в д-ві та форми політ. режиму. Вони не сумісні з тоталітаризмом, тому що зумовлені цілком протилежними принципами: автономії особистості від д-ви, пріоритету особистих інтересів над державними, плюралізму тощо. Тільки сильна, незалежна, демокр. д-ва із розвинутою правовою системою – визначальна умова існування та реалізації **С.п.** Але (і це слід підкреслити особливо) на варті свободи повинні стояти самі громадяни. Основною метою прогресивних політ. режимів є перетворення **С.п.** із формальних на реальні. Вирішення цього важливого завдання є нагальною потребою розвитку суч. України.
/П. Дьомкін/

Сегрегація (лат. *segregatio* – відокремлення) – політика примусового відділення чи відокремлення певної групи населення на засадах реліг., расової, етн. та ін. видів дискримінації. Розрізняють **С.** де-юре і де-факто. **С. де-юре** або *адміністративна С.* була розповсюджена у період Середньовіччя та Нового часу в герман. та англосаксон. країнах, а також їхніх колоніях (США, Брит. імперії, ПАР, Ірландії, Австралії тощо), однак практично щезла в результаті успіхів, досягнутих рухом за права людини у др. пол. ХХ ст. і на сьогодні зустрічається доволі рідко (за винятком окремих регіонів Азії та Африки). Однак у більшості країн, де колись існувала адміністративна **С.**, вона досі підтримується де-факто за расовими, мовними, нац., реліг. ознаками як на рівні побутових відносин, так і в результаті відповідних соціокульт. і політ. процесів, набуваючи нові, більш витончені форми прояву (як практики «червоної риси»). Так, у США досі активно розвивається система **С.** навч. закладів, спальних районів, торгових центрів, ін. установ.

Виникають такі нові феномени як *гіперсегрегація* (посилення процесів **С.** за рахунок поляризації населення певної країни за соц., статусними та ін. ознаками), *ресегрегація* (зміна «векторності» процесу сегрегації, коли, напр., «біле» населення у деяких районах міст США витісняється афроамериканським). Політика відходу від примусових мір відокремлення певних груп населення (особливо за расовими ознаками) отримала назву *десегрегації*. Процеси *адміністративної С.* у ХХ ст. яскраво проявилися в умовах *апартеїду* (у перекладі з мови африкаанс *apartheid* – «ворожнеча, роздільність») – офіц. політики расової **С.**, що проводилася в ПАР у 1948-1994 рр. Нац. партією. Апартеїд в ПАР наказував народам банту проживати у спец. резерваціях (бантустанах) на невеликій території. Виїзд із резервації та поява у великих містах були можливими лише за спец. дозволом. При цьому «чорне» населення було позбавлене практично всіх громадян. прав. Падіння апартеїду у ПАР пов'язується з діяльністю ООН, а також дисидентським рухом на чолі із Н. Манделою. Одночасно політика апартеїду залишається дієвою на території Півд. Африки, маючи хар-р *побутової С.*

У США політика расової **С.** існувала до прийняття 02.07.1964 р. Закону про громадські права, однак і досі у деяких півд. штатах у сфері приватного життя можна спостерігати дискримінацію «небілого» населення. Розповсюдженою для деяких областей Індії залишається *кастова С.*, також загалом для країн Азії характерною є *релігійна С.* (напр., чітко означені території проживання християн, мусульман, євреїв в Йорданії, Палестині, Ізраїлі). У Китаї розвинута *селянська С.*: ускладнена система реєстрації не дозволяє селянам оселятися у містах.

Загалом, **С.** виступає суттєвою складовою політики країн-завойовників на окупованих територіях, а також є характерною для націонал-шовіністської політики (зокрема, у деяких країнах існують елементи дискримінації груп населення за мовними ознаками, а саме – обмеження можливостей їхнього вступу до навч. закладів, отримання паспортів, роботи тощо). /О. Висоцька/

Сексизм – позиція упередженості або дія, спрямована на приниження, зневажливе ставлення, виключення, недооцінку, дискримінацію прав, статусу, а також прагнення до стереотипізації людей за ознакою приналежності до певної статі. С. – ідеологія та практика дискримінації людей за ознакою статі. Людина, що сповідує або практикує С., називається сексистом. Термін «С.» був запропонований амер. феміністкою К. Амундсмен «Мовчазна більшість. Жінки та амер. демократія» (1971). С. як ідеологія базується на стереотипних моделях гендерних ролей. С. ставить ролі, здібності, інтереси та моделі поведінки людей у залежність від їх гендеру. Фр. соціолог А. Мішель виділяє два типи С. – ворожий (принижуючий, зменшувач можливостей тієї або ін. статі) та доброзичливий (заступницький патерналізм). Найчастіше під С. розуміють дискримінацію жінок чоловіками. З точки зору феміністської теорії, С. – прояв патріархату, тобто такого устрою сусп-ва, при якому чоловіки як соц. група володіють владою над жінками як соц. групою. Як і ін. види дискримінації, С. є поразкою в правах тієї групи, яка позбавлена влади, в даному випадку жінок. Для виправдання ідеології С., як правило, використовуються есенціалістськими (безумовними) твердженнями, що пояснюють соц. нерівність чоловіків і жінок їх природними відмінностями. Однак, суч. гендерні дослідження спростовують традиційні стереотипи як про вроджений хар-р гендерної поведінки, так і про біол. статевої відмінності. Наук. дослідження не виявляють відмінностей у будові та функціонуванні чоловічого та жіночого мозку. Найбільшою критикою С. зазнає від представників фемінізму, точки зору яких маскулінізована культура деформує не тільки жінок, а й чоловіків – сильний чоловік стверджується за рахунок приниження «слабкої» жінки, її пригнічення та приниження. Не зважаючи на позитивні зміни у статусі сучасних жінок (підвищення в екон., політ., освітній, сімейно-побутовій та ін. сферах життя), С. відновлюється через втілення традиційних гендерних стереотипів у ЗМІ, рекламі та буденному

житті. Так, образ жінки використовується в рекламі як гарної господині, люблячої матері, сексуально привабливої красуні, моделі. Прикладом буденного С. є зміна більшістю жінок при одруженні своє прізвище на чоловікове.

Поряд із цим, існує альтернативне розуміння С. як явища, яке може бути двостороннім – жінки також можуть дискримінувати чоловіків. Чоловіки можуть бути об'єктами як ворожого, так і дружнього С. Дружній С. проявляється в матеріалізмі (чоловік потребує турботи жінки), у вірі, що в деяких речах чоловіки можуть бути краще жінок (напр., частіше ризикують), володіють сексуальною привабливістю і можуть доставляти жінкам задоволення в процесі романтичного співробітництва. Дослідження показують, що жінки піддаються дискримінації щодо тих робіт, які вважаються маскулініми (чоловічими), а чоловіки – щодо тих робіт, які вважаються фемінними (жіночими). Оскільки С. має соц.-психол. та соціокульт. основу, його подолання або зменшення проявів С. передбачає процес трансформації символічної, світоглядної компоненти гендерної культури чоловіків та жінок, поширення цінностей гендерної демократії та гендерної толерантності. /О. Кириленко/

Семіотика політики – міждисциплінарна галузь досліджень і самостійна галузь знань, яка сформувалася у зв'язку із застосуванням досягнень загальної семіотики для аналізу політ. феноменів; філос.-політ. напрям, в межах якого політика інтерпретується як знакова система; теорет.-методол. парадигма філос.-політ. досліджень; знакова теорія політики; знакова структура політ. реальності. Це галузь міждисциплінарних досліджень політики як знакової системи, основною метою яких є аналіз її знакової структурної орг-ції, а також сутності, властивостей, відношень та закономірностей функціонування політ. знаків. Під С.п., крім того, розуміють знакову теорію, у якій політика розглядається як засіб зберігання, обробки та передавання інформації в сусп-ві, або теорію, яка розглядає природу та логіку політики з точки зору знаковості як її ключової характеристики.

Конституювання **С.п.** як галузі міждисципл. досліджень пов'язане з появою семіотичних концепцій Ф. де Соссюра та Ч. Пірса, утвердженням семіотики як самостійної науки, поєднанням із подальшим розвитком соц. і структурної антропології.

У силу того, що об'єктом семіотики є світ у його знаковому відображенні, та частина (вимір) реальності, на яку спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта у межах цієї галузі знань, то об'єктом **С.п.** є політ. реальність у її знаковому відображенні. Предмет **С.п.** утворюють загальні принципи знакової орг-ції політики, закономірності її розвитку та функціонування як знакової системи, синтактичні, семантичні та прагматичні відношення між політ. знаками, політ. феноменами та носіями політ. свідомості. Осн. *ф-ції С.п.* в системі знань про політику: 1) пізнавальна (інформ.); 2) методологічна; 3) символічно-відображальна; 4) прогностична; 5) евристична. *Структура С.п.*: 1) синтактика політики, яка досліджує відношення між політ. знаками; 2) семантика політики, яка досліджує відношення між знаками та політ. явищами, які вони позначають; 3) прагматика політики, яка досліджує відношення людини-суб'єкта політики до політ. знаків, які вона використовує.

Суч. стан розробок у цих напрямках засвідчує не лише існування специфічної галузі міждисциплінарних досліджень політики, але й формування самостійної галузі знань. При цьому **С.п.** є не лише галуззю знань про політику у її знаковому вимірі. У методолог. аспекті семіотика позиціонується як філос. метод дослідження та інтерпретації дійсності поряд із діалектикою, психоаналізом, герменевтикою, феноменологією, структуралізмом та ін., що дозволяє розглядати **С.п.** як методологію філос.-політ. досліджень.

У зв'язку з семіотичними дослідженнями ін. соціокультурних феноменів слід брати до уваги також використання терміну «**С.п.**» для позначення специфічної знакової орг-ції політ. дійсності, тобто визначення і розуміння політики як знакової системи. Таким чином, у залежності від контексту в це поняття вкладають той або ін. зміст, а згаданий термін вживається у відповідному спец. значенні.

С.п. у понятійному ряді знаходиться поруч із такими поняттями, як політ. рефлексія, політолог. парадигма, політ. методологія, політ. дискурс. Рефлексія – усвідомлення, осмислення суб'єктом форм і передумов власної діяльності. Рефлексивна система, таким чином, є системою, яка здатна до самоусвідомлення, самоорг-ції та саморегулювання у процесі функціонування. Політ. рефлексія необхідна для розвитку, розкриття повноти політики як духовного феномена. Осн. поняттями **С.п.** є політ. знак, тобто елемент дійсності, обраний або створений людиною, який має політ. значення, та політ. знакова конструкція, тобто стійка конфігурація політ. знаків, яка має самостійне політ. значення. /О. Павлюшин/

Сепаратизм (лат. *separatus* – окремий) – політика та практика відокремлення, відділення частини території д-ви з метою створення нової самостійної д-ви або отримання статусу широкої автономії. **С.** веде до порушення суверенітету, єдності та територ. цілісності д-ви, нівелює принцип непорушності кордонів, зазвичай приводить до міждерж. і міжнац. конфліктів.

Проблеми **С.** існують як у розвинених країнах (Канада, Іспанія), так і в країнах, що розвиваються (Індія, Пакистан, Ірак, афр. д-ви). Виникнення сепаратистського руху можливе за наявності двох умов: дискримінації етн. спільноти з боку держ. влади та формування активної політ. еліти, здатної очолити рух **С.** Види **С.**: *релігійний* (рух реліг. меншини за відокремлення) та *етнічний* (рух етн. меншини за відокремлення). За цільовим критерієм **С.** поділяють на три види: по-перше, **С.**, метою якого є відокремлення з утворенням нової незалежної д-ви (курди в Туреччині, уйгурський сепаратизм у Китаї); по-друге, **С.** із метою відокремлення та приєднання до ін. д-ви (рух за приєднання автономного регіону Китаю Внутрішньої Монголії до Монголії); по-третє, сепаратистські рухи, метою яких є отримання ширшої автономії при збереженні регіону у складі д-ви (б-ба за розширення автономії Корсики у Франції). У менш розвинених країнах сепаратистські акції виникають

на екон. підґрунті у формі масових повстань та придушуються силовим шляхом; у країнах розвиненої демократії сепаратистські настрої менш екстремістські, орієнтовані переважно на отримання ширшої автономії, часто рухи представлені партією, що захищає дані вимоги. Виділяють низку мотивів для відокремлення, зокрема, емоційне невдоволення, захист від етн. чистки та геноциду, приниження мови, культури чи релігії, пропаганда політичних конфліктів та ненависті, екон. і політ. домінування однієї групи, б-ба проти екон. експлуатації або уникнення екон. перерозподілу, геополіт. вакуум влади після розпаду великих д-в або імперій, перманентна фрагментація, нездатність д-ви підтримувати інтереси громадян і т. д. Серед них виокремлюють три гол. мотиви: вимога політ. та екон. вигод, вимога незалежності, б-ба корінних народів за права та землю. Урядові заходи у разі сепаратистських настроїв: приєднання до сепаратистських вимог, покращення умов життя незадоволених меншин (реліг., мовних, територіальних, екон. чи політ.), прийняття «асиметричного федералізму» (через парламентське голосування, референдум і т. д.), силове придушення сепаратистських рухів.

Найяскравішим свідченням ескалації сепаратистських настроїв у світі є зростання к-ті суверенних і визнаних світовою спільнотою д-в, які є членами ООН. У 1945 р. їх нараховувалося 51, а до 2013 р. їх чисельність зросла до 194. Вітчизн. дослідник В. Заєць виділяє 54 вогнища сепаратизму у світі. Таким чином, С. можна вважати однією з планетарних мегатенденцій сучасності. *Див.: Сепаратист /С. Орлов/*

Сепаратизм мовно-політичний – розкол д-ви за мовно-політ. ознакою з метою проголошення на її території сепаратист. утворень із перспективою відокремлення та створення незалежних д-в. Це лінгво-політ. явище, яке має свою специфіку та виникає там, де є посягання на іст. пам'ять народу, нац. єдність, держ. цілісність і мову, коли її принижують, нею спекулюють та використовують в особистих і політ. цілях, витісняють із ужитку,

нав'язують ін. мову в значенні держ., офіц. або регіон., що призводить до розколу д-ви за мовно-політ. ознакою та поділу її на окремі самостійні землі, які мають на меті іредентистські наміри. Зіткнення ідеологій, провладних та опозиц. політ. сил, кожна з яких захищає власні інтереси, а також мову та культуру, що призводить до розколу д-ви, сепаратизму, а інколи – іредентизму.

С.м-п. спостерігається в таких країнах, як Бельгія, Іспанія, Канада, Молдова та ін. Існує він і в Україні під прикриттям міфів, які мають українофобську основу, – це міф про дві України, утиски рос. мови, прав російськомовних громадян, заборону їх освіти тощо. У той же час зберегти укр. мову, соборність, держ. суверенітет можна, на думку окремих вчених і політиків, шляхом її регіоналізації та федералізації. Ця ідея була підтримана ліберально-центристською, соціально-демокр. партією (об'єднаною), комуністичною і націоналістичною (радикально налаштовані рос. партії, орг-ції і рухи) політ. силами, які мали активну підтримку на Півдні і Сході країни. Приміром, створити Новоросійську автономію в межах федеративної України пропонував у свій час проф. Одес. ун-ту О. Сурілов, який очолював орг. комітет Демокр. Союзу Новоросії і Бессарабії. Відновити Донецько-Криворізьку Республіку чи «Республіку Малоросія» пропонувала громад. орг-ція «Інтеррух Донбасу» (лідер – Д. Корнілов), Рух «Демократичний Донбас», який було створено на Луганщині. Зокрема, Д. Корнілов намагався довести, що Південь і Схід України, де існувала Донецько-Криворізька республіка, є рос. територією, а тому Україна у майбутньому може існувати лише як укр. Швейцарія, яка складається з рос. земель (федерат. укр.-рос. д-ва або д-ви не буде взагалі). Цей перелік можна оновити й суч. орг-ціями, про які до революц. подій в Україні у кін. 2013 – на поч. 2014 рр., практично ніхто й не чув. Це харк. орг-ція «Оплот», до якої приєдналися також місцеві представники Партії регіонів під головуванням харк. экс-губернатора М. Добкіна і мера Харкова Г. Кернеса, яких суч. укр. влада звинувачує у зраді нац. інтересів та сепаратизмі. Згадаємо

й новітніх сепаратистів, зокрема Є. Жиліна, очільника орг-ції «Молода гвардія», яка знаходиться на Луганщині, і А. Клінчаєва (лідера орг-ції «Оплот»), яка захищає інтереси старої влади, і бореться за створення нового союзу на чолі з Росією. Силкові структури України звинувачують лідерів і членів вищезазначених орг-цій, які діють переважно на Півдні і Сході д-ви, в орг-ції масових заворушень, у нарузі над держ. символами, захопленні держ. будівель, споруд, а також у сепаратизмі, зраді нац. інтересів, які спрямовані на насильницьку зміну конституц. ладу.

У цілому, мовно-політ. сепаратистами можна назвати всіх тих, хто нав'язує укр. народу мову агресора як другу державну, офіційну та регіональну, знаючи, що вона розколе країну щонайменше на дві частини – Схід і Південь, з одного боку, Центр і Захід, з іншого. Тобто, сепаратисти свідомо діють на шкоду власній д-ві: пропагують розкол, закликають її федералізувати та у якості самостійного суб'єкта приєднати до іншої країни.

Автономістські і федералістські прагнення актуалізували протистояння між прихильниками автономістських ідей та захисниками укр. мови, єдиної укр. нації та соборної України. Варто зазначити, що від федералізації д-ви, як небезпечної ідеї, що загрожує розколом, Народний рух України, який очолював В. Чорновіл, відмовився ще у сер. 90-х рр. ХХ ст. Прихильниками цієї ідеї були політ. партії лівого спрямування (Партія праці, Міжрегіон. блок реформ, Партія регіонального відродження, СДПУ, ХДПУ, «Союз» та ін.). Перелік можна доповнити й суч. політ. силами такими, як Партія регіонів, Комуністична партія, Прогресивна соціалістична партія, партія «Родина», партія «Союз» та ін., які борються за підвищення статусу для рос. мови, федеративний устрій України, входження її до складу Росії. Ці політ. сили активно підтримали закон «Про засади держ. мовної політики», бо очільниками цих політ. сил є частіше за все українцями рос. походження або етнічними росіянами, які нещодавно отримали укр. громадянство.

Для порівняння важливо зазначити, що зареєструвати бодай хоч одну укр. націоналістичну орг-цію або політ. партію в Росії практично неможливо. А в Україні таких політ. суб'єктів багато, і вони ще й учасники виборів. Черговий міф цих політ. сил полягає в тому, що вони намагаються запевнити, що федералізм об'єднає укр. сусп-во, підніме рівень економіки та життя людей. У той же час, праві політ. сили намагаються довести, що федералізм – це небезпека, яка загрожує Укр. д-ві та її народу розколом. На думку Л. Нагорної, «федералізм – незаперечне благо лише у тому разі, якщо він доцентровий, спрямований на пошук механізмів об'єднання». Тому більшість вітчизн. учених розуміє, що ідея регіоналізації і федералізації в напівдемокр. Україні наразі не може бути доцентровою, а є сепаратистською. Вона базується на С.м-п., який актуалізується тими пророс. політ. силами, які на Сході і Півдні країни замість поширення укр. мови як держ. підняли статус рос. мови. Для того, аби поглибити розкол, вони звинувачують своїх опонентів у зраді нац. інтересів, расизмі, ксенофобії, зневажливому ставленні до росіян, євреїв, поляків, русинів, ромів та ін.; називають їх неофашистами, неонацистами, необандерівцями, колабораціоналістами тощо. /С. Савойська/

Сепаратист (лат. *separatus* – відокремлення) – 1) прихильник *сепаратизму* – політики і практики окремих груп населення, регіон. спільнот, спрямованих на територіальне відокремлення частини д-ви для створення нового держ. утворення, або приєднання до ін. д-ви – іст. батьківщини, або підвищення її політ.-прав. статусу в межах д-ви (надання автономії), обумовлених етнічними, політ., соц.-екон., культ. чи ін. проблемами. С. переконаний, що власна суверенна д-ва – нац. д-ва – краще забезпечить екон., соц. і культ. розвиток спільноти, яка прагне відокремитись; 2) член або симпатик сепаратистських чи ірредентистських рухів, особа, орієнтована на б-бу за права нації на політ. самовизначення, підтримує право на сепесію – вільний вихід з держ. утворення без узгодження; 3) людина з

сепаратистськими настроями, котрі зазвичай формуються різними формами дискримінації – мовної, релігійно-конфесійної, соціально-політичної. Див.: *Сепаратизм; Сепаратизм мовно-політичний* /Л. Угрін/

Середній клас – клас, який з часу античності позначали як сукупність сусп. груп, котрі перебували на проміжному місці між класами сусп-ва. Тріада, зафіксована в античних д-вах, поділ сусп-ва на верхи, низи й середню частину зберігається і не втрачає функціональної суті дотепер. Середні прошарки населення на Заході зобов'язані зміцненням індустріальному сусп-ву, де масове вир-во створило масове споживання, забезпечуючи підвищення рівня та якості життя широких верств населення. Серед заруб. авторів, що розробляють подібні уявлення й погляди на проблему **С.к.**, називаються й аналізуються дослідження К. Маркса, М. Вебера, Л. Уорнера, К. Девіса, В. Мура, Т. Парсонса, Р. Мертона, Дж. Голдторпа, Д. Локвуда, Ч. Міллса, Р. Дарендорфа, П. Бурдьє, Е. Гідденса, Е. Райта, Ф. Паркіна, Е. Ріхерта, Ж. Мока, Г. Грейсона, А. Мюллера, Е. Бернштейна, К. Шмітта та ін. У наш час фактичний зміст **С.к.** як складного соц. утворення зазнав суттєвих змін. У нинішніх сусп-вах зах. типу до складу **С.к.** разом зі «старими» традиц. верствами входять «нові верстви». «Старі» охоплюють дрібних і середніх приватних власників, більшість селянства і фермерства, ремісників, торговців; «нові» в **С.к.** складаються з представників масової інтелігенції, зокрема інженерно-технічної, осіб вільних професій, висококваліфікованих робітників і под. «Новий» **С.к.** виник завдяки інформ. революції в сер. й кін. ХХ ст. Таке розуміння його змісту простежуємо в працях Т. Веблена, Д. Белла, Дж. Гелбрейта, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа, Х. Доманьського, П. Дракера та ін. Важливим досягненням розуміння **С.к.** в зах. сусп-ві став розвиток концепції «класу послуг» (К. Реннер, Р. Дарендорф, Дж. Голдторп). Цей термін використовують для означення розрізнення між найвпливовішими представниками **С.к.** і менш впливовими робітниками нефі-

зичної праці. У зв'язку з цим акцентується на значній ролі інтелігенції як складової **С.к.** (С. Ліпсет, Р. Арон, Дж. Гелбрейт, Д. Белл, З. Бжезінський, М. Саваж), що конкретизується у визначенні «робітника у піджаку» Д. Локвуда.

На пострадян. просторі серед дослідників існує два осн. підходи до проблематики **С.к.** Представники *першого*, застосовуючи різні способи аргументації, стверджують: такого класу в сусп-ві перехідного періоду немає; прихильники *другого* визнають його існування, але зазначають початковий етап його становлення або незавершеність формування. Маючи на увазі аморфну й нестійку спільність, замість поняття «**С.к.**» застосовують поняття «середня верства» – це ті самі різно-рідні групи, котрі заповнюють соц. простір у межах між елітою, «багатими», з одного боку, і бідними, нижчим класом, «соц. дном» – з ін. (В. Беленький, А. Здравомислов, Т. Заславська, О. Шкаратан). Процес становлення **С.к.** відбувається разом із виникненням і розвитком товарного вир-ва, тому можна констатувати його існування вже з періоду античності. З розвитком міст, легітимацією торгівлі й появою буржуазії в епоху Нового часу з'являються численні верстви **С.к.** За капіталізму він посідає проміжне місце між двома осн. класами – капіталістами й найманими робітниками, стримуючи вседозволеність «верхів» і конфліктогенний потенціал «низів». Становлення суч. **С.к.** на Заході пов'язане з появою «д-ви заг. добробуту», джерела якої сягають сер. ХІХ ст. Її розвиток триває до часу після Першої світ. війни, а розквіт припадає на роки «славного 30-річчя» (1945-1975) після Другої світ. війни. Соц. політика «д-ви заг. добробуту», виражена в трьох її моделях (ліберальній, соціал-демокр. і консервативно-корпоративній), вплинула на формування численного **С.к.** у зах. сусп-ві. Ослаблення «д-ви заг. добробуту», неоліберальні реформи 80-х рр. ХХ ст. спричинили якісні зміни капіталізму і, отже, зміни **С.к.**, а саме – «розмивання» основ **С.к.** у постіндустр. сусп-ві. Позитивна роль **С.к.** у сусп. розвитку виявляється через властиві йому домінуючі ф-ції: соц. медіа-

ра; податкового донора; інвестора економіки; соц. стабілізатора; соц. й культ. інтегратора; соц. контролю; зразка позитивної соц. поведінки; джерела відтворення кваліфікованої робочої сили; носія базових компонентів нац. культури та ін. Загалом головна ф-ція **С.к.** – забезпечення екон., соц. та політ. стабільності в д-ві. /О. Александрова/

Середньовічна політична думка – період розвитку політ. учень упродовж V-XIV ст. ст. Глибокий відбиток на розвиток політ. учень наклало християнство та римо-катол. церква. Церква абс. панувала в сфері духовного життя народу впродовж майже усього Середньовіччя. Визначальною в цей період була б-ба між церк. та світс. владою за панівне становище. Центр. проблемою було питання: яка влада повинна мати пріоритет? За пріоритет церк. влади виступали Тома Аквінський, Августин Аврелій, а за пріоритет світської – Данте, М. Падуанський, В. Оккам.

Обґрунтовуючи політ. претензії церкви, її ідеологи стверджували, що могутність правителів походить від церкви, а вона одержала свій авторитет безпосередньо від Христа. Звідси випливає абсолютна обов'язковість християн. правителів коритися главі християн. церкви. Хоч політ. знання Середньовічної Європи формувалося та розвивалося під величезним впливом християнства, катол. церкви, але водночас продовжило шерг суттєвих ідей античної політ. думки: уявлення про д-ву як про організм, теза про правильні та неправильні форми д-ви та їх кругообіг, положення про високу значимість закону для впорядкування нормального держ. життя та ін. У методі середньовічного політ. мислення була велика питома вага реліг. догматизму, але й яскраво виражалася тенденція забезпечити строгість міркувань, послідовність, несуперечливість, чіткість висновків.

Монополія християн. церкви на ідеологію, політику, право, яка встановилася після визнання християнства офіц. релігією, не могла не критикуватися. Жорсткий контроль офіц. церкви за духовним життям сусп-ва, перетворення її на великого власника, освячення

своїм авторитетом найважчих форм експлуатації – все це призвело до протесту, який у тогочасних умовах був втілений у релігійну оболонку – ересей. Гносеологічні корені ересей виходили з античного раціоналізму, з природного прагнення людини за допомогою розуму пояснити осн. догми християн. віри, а соц.-політ. базу ересів складало незадоволення широких народних мас, котрі страждали від експлуатації та насилля. Усі ересі бачили ідеал у ранньому християнстві, лише поміркованіші з них обмежувалися метою перебудови реліг.-церк. життя, а радикальніші – усіх сфер життя сусп-ва. Ересі виникають в центрах інтелект. життя того часу, які співпадали з центрами ремесел і торгівлі, а значить – і сусп.-політ. життя.

«Універсальний» (за широку ерудицію) й «ангельський» (за вірність вченню церкви) доктор *Тома Аквінський* є одним із найвизначніших представників схоластики (пізньої) – вчення, коли мислителі не обмежувалися реліг. догмами, а для них важливе значення мала й повсякденна дійсність. Аквінський він обновив вчення катол. церкви, пов'язавши його з дійсністю. Його вчення базується на ідеї божественного походження світу; цей постулат пронизує усе його уявлення про д-ву. Мислитель схвалював непокору людей тиранам аж до повстання, якщо правитель змушує людей чинити всупереч віри, але будь-який виступ проти законної влади мислитель розглядає як смертний гріх. Услід за Арістотелем, Аквінський вважає людину *істотою політичною*, в чому й полягає її відмінність від ін. створених Богом істот; людина прагне до об'єднання, до спілкування для забезпечення кращих умов життя, для розкриття своїх здібностей; створення д-ви – результат природного потягу людини до життя в колективі, свого роду інстинкт. У питанні про співвідношення церкви та д-ви Фома Аквінський притримувався думки про верховенство церк. влади, але в поміркованому варіанті. Він прагнув обґрунтувати духовний хар-р втручання папи у справи імператорів та королів; світська та духовна влада співвідносяться як душа і тіло, душа (духовна влада) вища за матеріальне тіло (світську владу).

Творчість незначної частини середньовічних мислителів свідчить про рішучий розрив із теологічною традицією у поглядах на держ.-прав. явища. До таких мислителів відноситься *М. Падуанський*, який у праці «Захисник миру» висунув сміливу ідею народовладдя, виступив проти підпорядкування політики засадам релігії та моралі. Вважав, що д-ва не обов'язково мусить бути імперією. Закон, як і д-ва, є вищими за монарха та уряд. Мислитель виступав за залучення мирян у систему управління церквою, за відмову церкви від своєї власності. /*Н. Хома*/

Символіка політична – невіддільний атрибут політики, ідеології, культури, що являє собою сукупність виразних засобів, різноманітних знаків, символів, предметів або актів людської діяльності і поведінки, які є культ. пам'яттю певних соц. груп чи всього сусп-ва і надають політ. життю, політ. діям явний, надто очевидний, підкреслений чи, навпаки, прихований зміст. Вона поєднує ідеальне поняття влади і сусп. діяльності з конкретними діями людей і матеріальними об'єктами та предметами і використовується як інструмент управління і маніпулювання свідомістю мас з метою підпорядкування владі; справляє істотний вплив на формування і функціонування політ. системи та її ін-тів, на особливості політ. режиму, взаємовідносини між громадянами та владою, на формування соц. установок, які регламентують поведінку та ціннісні орієнтації людей у політ. сфері. Як образне втілення тієї чи ін. ідеї **С.п.** впливає не тільки на свідомість, а й на почуття людей і спрямована на їх пробудження і стимуляцію активності до певних дій у політ. житті. Як основа ідеології, засіб ідентифікації і консолідації сусп-ва **С.п.** розвивається у відповідності до розвитку матеріальної та духовної культури. Тому її характерні риси й особливості зумовлюються конкретно-іст., екон., соціально-класовими, національно-етнічними, регіональними, професійними та ін. чинниками. Зміст і спрямованість **С.п.** визначаються та впроваджуються д-вою, політ. партіями, сусп. рухами, громад. орг-ціями. **С.п.** складається із різних знакових

систем, які обслуговують політ. процес при-таманними їм засобами. Властивістю таких символічних знаків є лаконічність, однозначність, виразність, простота, ясність, доступність, розрахунок на масове сприйняття.

С.п. має складну структуру і включає: нац.-держ. і парт. символи і емблеми; архітектурно-скульптурні символи; відзнаки; грошові знаки; наочно-агітаційні символи; ритуально-процесуальні символи; предметно-об'єктні знаки; політ. топоніміку; політ. моду; політико-музикальні символи; політ. мову; людей – політ. символів; умовно-графічні знаки; математичні величини; символи простору і часу; понятійні символи. Більшість символів має візуальний хар-р: колір, зображення, які символізують почуття, комбінуються як нац. символи; слухові символи, які впливають на слух – гімни, пісні, марші; рухові символи – салютування, паради, прийоми, процесії тощо. Символи бувають: *неприховані* (просте і очевидне значення); *приховані* (прихований зміст); *нейтральні* (набувають політ. значення залежно від конкретної ситуації).

У політ. житті **С.п.** виконує пізнавальну, виховну, комунікативну, мобілізуючу ф-ції і виступає як засіб ідентифікації та ідеолог. впливу. Основне її функціональне призначення – згуртувати людей, прихильників тієї чи іншої ідеї і вести їх до нових звершень. У найзагальнішому значенні **С.п.** є основною формою комунікації між владою і сусп-вом, засобом зовн. і внутр. легітимації політики, допомагає підтримувати групові зв'язки, репрезентувати певну групу в ін. системах зв'язків. Вона активно використовується у передвиборних компаніях і виступає як засіб ідентифікації та розрізнення партій і сусп-політ. рухів в умовах б-би за політ. владу. За ставленням до **С.п.** можна судити про стан політ. культури в сусп-ві, про підтримку існуючого сусп.-політ. ладу й ефективність ідеології. Важливою умовою успішного використання **С.п.** є визнання її народом. Як свідчить досвід розбудови незалежної д-ви в Україні, особливо гостра потреба в **С.п.** виникає в період трансформації сусп-ва, конститування соц. груп, що спираються на психол.

механізм ідентифікації. Слід наголосити, що **С.п.** – лише інструмент в руках людей, проте інструмент дуже важливий, і перебільшувати його можливості, як і принижувати його значимість, небажано. /П. Дьомкін/

Система альтернативного голосу (англ. *alternative vote system*) – виборча система мажоритарного типу, яка застосовується у одномандатних виборчих округах. Дозволяє у один тур визначити переможця, який має підтримку абсолютної більшості виборців. За використання **С.а.г.** виборець голосує з перевагами, ранжуючи кандидатів у бюлетені в порядку своїх уподобань. Для перемоги кандидат повинен набрати 50% перших голосів виборців плюс один голос. У випадку, якщо жоден кандидат не набирає такої кількості голосів, кандидат, який одержав найменшу кількість перших голосів виборців, виключається з подальших розрахунків. Голоси виборців, подані за даного кандидата, перерозподіляються між кандидатами, що залишилися, відповідно до наступних переваг виборців. Процедура повторюється доти, доки один із кандидатів не набере 50% голосів виборців плюс один голос або більше. Такий кандидат стає переможцем.

С.а.г. була розроблена в др. пол. XIX ст. як модифікація системи єдиного голосу, що передається, придатна для застосування у одномандатних округах. Першим описав **С.а.г.** проф. Гарвард. коледжу В. Р. Веєр у 1871 р., розглядаючи її як одну з альтернатив проведенню проміжних виборів для заміщення вакансій у представницьких органах. На практиці **С.а.г.** вперше впроваджена на рівні виборів штатів у Австралії в 1907 р. за активної підтримки проф. Мельбурн. ун-ту Е. Дж. Нансена.

У суч. теорії та практиці **С.а.г.** розглядається як альтернатива двораундовим мажоритарним виборчим системам, зокрема системі абсолютної більшості (тому в англійській мові літ-рі **С.а.г.** також має назву «система миттєвого другого туру» – *instant run-off*). Суч. амер. дослідник Д. Горівіц наголошує також на тому, що **С.а.г.** сприяє досягненню політ. компромісів у розділених сусп-вах.

Переваги **С.а.г.**: зменшення витрат на організацію виборчого процесу через відмову від проведення другого туру; стимулювання співпраці між політ. партіями через домовленості щодо «обміну перевагами»; сприяння агрегуванню інтересів населення через пошук кандидатами підтримки різних сусп. груп; зменшення шансів на перемогу у виборах екстремістські налаштованих кандидатів та сприяння помірковано налаштованим кандидатам; забезпечення зв'язку між обраними кандидатами та геогр. одиницями; зменшення кількості голосів виборців, які не враховуються при визначенні переможця.

Недоліки **С.а.г.**: вимогливість системи до виборців, що може збільшувати кількість зіпсованих бюлетенів; можливість маніпулювання волевиявленням виборців за допомогою висунення техн. кандидатів, які впливають на порядок переваг; складність та тривалість визначення переможця через потребу перерозподілу голосів виборців; непридатність **С.а.г.** та більшості її різновидів для застосування у багатомандатних округах; диспропорційність результатів виборів вища, ніж за умов застосування пропорційних виборчих систем, а подекуди близька до рівня диспропорційності результатів виборів за системи відносної більшості; залежність здатності системи до сприяння політ. компромісам від соц. і демогр. умов.

С.а.г. більш розповсюджена в Тихоокеан. регіоні, також використовується в Європі та Півн. Америці. Досвід застосування **С.а.г.** та її різновидів на загальнодерж. рівні мають Австралія, Папуа Нова Гвінея, Фіджі, Респ. Ірландія. На місц. рівні **С.а.г.** застосовується для виборів мерів Лондона та Сан-Франциско. Запровадження **С.а.г.** на рівні загальнодерж. виборів розглядається як один із варіантів реформи виборчого законодавства Великої Британії.

Спорідненими із **С.а.г.** виборчими системами є «метод Кумбса», «метод Бакліна», «система додаткового голосу», «система умовного голосу». /Р. Чуррін/

Система виборча – впорядкована сукупність норм, правил і процедур, що регулюють виборчий процес; порядок формування та обрання посадових осіб до держ., представницьких, законодавчих, судових і виконавчих органів, вираження волі тієї частини населення, яка вважається достатньою для визначення результатів виборів легітимними. **С.в.** визначає заг. принципи орг-ції виборів, способи переведення голосів виборців у депутат. мандати, владні посади.

Існує «вузьке», «нормативно-правове» та «широке» розуміння поняття: 1) **С.в.** – це спосіб (мажорит. і пропорц.) переведення голосів виборців у депутатські мандати і владні посади; 2) порядок формування виборних органів д-ви, спосіб, у який розподіляються депутатські мандати; 3) сукупність сусп. взаємовідносин, взаємодій, процесів, ін-тів, цінностей, норм, які обумовлюють формування виборних органів д-ви.

Призначення **С.в.** полягає у тому, що: вона має забезпечити обрання представників, особисті якості яких найпридатніші для виконання управл. ф-цій; парламент повинен відображати осн. напрями сусп. думки виборців; **С.в.** повинна сприяти становленню сильнішого, стійкішого й ефективнішого уряду, який повинен відповідати волі більшості; вона легітимізує владу. Від вибору **С.в.** залежить політ. стабільність у країні. **С.в.** встановлюється законодавством д-ви (конституцією та спец. виборчим законом), її хар-р визначається політ. досвідом країни, політ. культурою її громадян, особливостями політ. структурування сусп-ва, парт. та політ. систем, розподілу політ. сил у сусп-ві.

С.в. включає *виборче право* (теор.-юрид. компонент) й *виборчу процедуру* (виборчий процес) (практ.-організ. компонент). *Виборче право* – сукупність юрид. норм, що регулюють сусп. відносини, пов'язані з формуванням якісного й кількісного складу органів держ. влади й місцевого самоврядування шляхом голосування, порядок відкликання вибраних представників. *Виборча процедура* є заходами д-ви з орг-ції та проведення виборів, визначається юрид. нормою і має легальний хар-р

(«виборчий закон у дії»). Вона складається з таких елементів: призначення виборів; утворення виборчих органів, відповідальних за їх проведення; орг-ція виборчих округів, районів, дільниць; реєстрація кандидатів у депутати (чи ін. претендентів); фінансова підтримка виборів із бюджету; охорона порядку під час проведення виборів; визначення результатів голосування.

Загальноприйнятими принципами **С.в.** є загальність, рівність і безпосередність, які можуть обмежуватися різного роду цензами. Найпоширенішими у світ. практиці є станово-представницька (куріальна), мажорит., пропорц. і змішана **С.в.**

До формувальних особливостей **С.в.** слід віднести: *тип виборчого округу та порядок встановлення меж виборчих округів*: 1) одномандатні та багатомандатні залежно від к-сті мандатів, виділених на округ; 2) нац. та регіон. за способом формування парт. списків; 3) мажорит. та пропорц., залежно від того, кого обирають виборці: партію, блок чи особу; 4) приблизно однакова к-сть осіб, що мають право голосу, у виборчих округах; 5) поділ на виборчі округи має переглядатися через встановлені інтервали часу з метою врахування демограф. змін; *об'єкт голосування*: 1) особи як представники партії, так і самовисуванці, які балотуються по одномандатному чи багатомандатних округах (Японія); 2) парт. списки у національному багатомандатному окрузі; 3) парт. списки у регіон. округах; 4) парт. списки і окремі кандидати в списках; *спосіб голосування*: 1) категоричне – виборець голосує за одного кандидата чи партію; 2) альтернативне – виборець має кілька голосів, але менше, ніж мандатів, і може їх розподілити в рейтинговому порядку (1-е місце, 2-е, 3-є); 3) кумулятивне – виборець має стільки голосів, скільки є мандатів, і може їх розподілити в рейтинговому порядку, як в рамках одного парт. списку, так і багатьох («панашування» (від фр. *panache* – суміш) – право виборця голосувати за кандидатів з різних списків чи вписувати у списки нових кандидатів); *рівні* (однорівнева, багаторівнева); *ступінчатість*: 1) пряма – виборці голосують за кандидатів;

2) східча та – виборці голосують за вибірників; *особливості виборчих прав*: 1) загальне й незагальне; 2) рівне й нерівне; *формування списків виборців*: 1) добровільна реєстрація себе особою (США); 2) списки виборців формує держ. бюрократія (країни Зах. Європи); *тип бюлетеня*: 1) категоричний – голосування за одного кандидата; 2) ординальний – позначаються переваги кільком кандидатам; *методи розрахунку при розподілі місць*: 1) квотні; 2) дивізорські (метод дільників); *загороджувальний бар'єр (порог)*: 1) немає бар'єра; 2) низькі бар'єри – 1-3%; 3) середні – 4-6%; 4) високі – 7-10 % і вище; *висування кандидатів в одномандатних і багатомандатних округах*: 1) тільки безпосередньо виборцями; 2) безпосередньо виборцями й виборчими об'єднаннями в одномандатних округах; 3) тільки виборчими об'єднаннями.

Осн. критеріями оцінки **С.в.** є: *забезпечення справедливого представництва інтересів різних груп громадян* (найкраще реалізується за простої пропорц. системи; найгірше – за мажорит. системи відносної більшості); *сприяння політ. структуруванню сусп-ва* (проста система пропорц. представництва сприяє багатопарт. з численними, незалежними політ. партіями; мажорит. система абсолютної більшості зумовлює появу парт. системи з кількох партій, схильних до компромісів і коаліцій; мажорит. система відносної більшості зумовлює появу двопарт. системи; у мультипарт. сусп-вах дієвішою буде пропорц. система з високим виборчим бар'єром); *сприяння встановленню працездатного стійкого уряду* (мажорит. система відносної більшості є найсприятливішою для утворення стійких урядів однопарт. більшості; проста пропорц. система не дає змоги створювати усталені уряди; пропорц. система з високим виборчим бар'єром найефективніша для формування коаліц. урядів парлам. більшості з представників 2-4 партій); *забезпечення прав меншин (етнічних, релігійних, поселенських, культурних) на справедливе представництво* (мажорит. система абсолютної більшості частково реалізує права меншин за умови їх компактного проживання в одному чи кількох виборчих округах; спри-

ятливіша – пропорц. **С.в.** без загороджувального бар'єру та формування великих загальнонац. округів).

Ефективність **С.в.** залежить від низки екон., соц., правових, культурних і моральних умов. В екон. сфері – це розвинуті відносини власності, які передбачають ринкові механізми і волю до підприємництва. Серед соц. чинників – існування заможного середнього класу. Сталість проживання більшості населення на «своєї» території, міцність сімейних зв'язків, сусп. ін-тів і загально визнаних соц. цінностей і гарантій забезпечують стійкий сусп.-ний порядок. Серед політ.-правових умов поряд із демокр. традиціями слід відзначити існування сильного громадян. сусп-ва зі структурованими ін-ми; розвинуту багатопартійність; сталу законодавчу владу; незалежне від д-ви функціонування ЗМІ. Ефективна **С.в.** передбачає відчуття народом своєї іст.-нац. спільності, поваги до закону, почуття держ. відповідальності, наявність сусп.-політ. консенсусу щодо держ. устрою та його ін-тів, загально визнаних хоча б на рівні політ. еліти «правил гри» – законів, зафіксованих у конституції й виборчому кодексі.

Існують дві групи чинників, які впливають на вибір **С.в.**: суб'єктивні – політ. заангажованість депутатів, які обирають таку систему, що полегшить їм перемогу на виборах; об'єктивні – трансформація політ. систем, що визначає необхідність зміни і **С.в.** Вона має бути бездоганною з юрид. точки зору, стабільною і відповідати інтересам усього сусп-ва. **С.в.** може вдосконалюватися лише за певними високими критеріями (Ж.-П. Жакке такими назвав «справедливість» і «ефективність»). *Див.: Квота виборча; Система двопартійна; Цензи виборчі /Б. Дем'яненко/*

Система виборча двораундова (англ. *two round electoral system*) – виборча система мажоритарного типу, яка передбачає проведення другого туру виборів, якщо в першому турі жоден із кандидатів не здобув встановленого законом відсотка голосів виборців.

С.в.д. використовується переважно в одномандатних округах, хоча застосування **С.в.д.**

у багатомандатних округах можливе. Зокрема, у поєднанні з системою блокового голосування (досвід застосування має Кірібаті) та системою блокового голосування за парт. списки (досвід застосування має Малі). За умови застосування в одномандатному окрузі виборець голосує за одного кандидата, за системи блокового голосування – за таку к-сть кандидатів, яка дорівнює магнітуді виборчого округу, за системи блокового голосування за парт. списки – за виборчий список однієї політ. партії.

Осн. різновидами **С.в.д.** є мажоритарна система абс. більшості та мажоритарна система кваліфік. більшості. За першого різновиду для перемоги в першому турі кандидату необхідно набрати 50% голосів виборців плюс один голос. За другого різновиду відсоток голосів відрізняється від 50% (як правило, у бік збільшення).

Процедура визначення кандидатів, які допускаються до участі у другому турі, може варіюватися. Найчастіше до другого туру законодавством допускаються два кандидати, які під час першого туру набрали найбільшу к-сть голосів виборців. У Франції на парлам. виборах до другого туру виходять усі кандидати, які в першому турі набрали більше 12,5% голосів виборців.

Як правило, для перемоги у другому турі виборів достатньо простої більшості голосів виборців. Особливо виділяється різновид **С.в.д.**, за якого для перемоги в другому турі кандидату також необхідно набрати встановлений законом мінімальний відсоток голосів (як правило, 50% плюс один голос). Даний варіант застосовувався на виборах до Верховної Ради України у 1994 р. і продемонстрував свою нерезультативність, позаяк в окремих округах депутати так і не були обрані, і, як наслідок, Верховна Рада України II скликання жодного дня не працювала у повному складі.

Перевагами **С.в.д.**, які доповнюють заг. перелік переваг мажоритарних виборчих систем, є: простота процедури голосування і визначення переможця; зрозумілість виборчих процедур для пересічних виборців; існування у виборця можливості двічі обдумати свій

вибір і в разі потреби змінити своє рішення щодо підтримки кандидата між першим та другим туром; стимулювання співпраці між політ. партіями та популярними незалежними кандидатами через домовленості щодо підтримки певного кандидата у другому турі; вирішення проблеми розпорошення голосів, коли кандидати з однакової електоральною базою програють вибори, ділячи її між собою; виключення можливості перемоги екстремістських кандидатів.

Недоліками **С.в.д.**, які доповнюють заг. перелік недоліків мажоритарних виборчих систем, є: вірогідне зменшення явки виборців у другому турі через вибування з б-би частини популярних кандидатів; зростання вартості проведення виборів за рахунок додаткових видатків на проведення другого туру; збільшення навантаження на органи, відповідальні за проведення виборів, через необхідність в короткі терміни визначити результати першого туру та розглянути скарги, пов'язані з його перебігом, і організувати проведення другого туру виборів; високий рівень диспропорційності результатів виборів; фрагментація парт. систем у нових демократіях; небезпека провокування політ. нестабільності в період між першим та другим туром стороною, яка прогнозує свою поразку у другому турі.

На сьогодні **С.в.д.** є найпоширенішою в світі системою для проведення президент. виборів, зокрема за **С.в.д.** обирається Президент України. Використання **С.в.д.** для проведення парлам. виборів практикується у Франції та особливо розповсюджене в країнах, іст. пов'язаних із нею. Досвід застосування **С.в.д.** на парлам. виборах мають Білорусь, В'єтнам, Габон, Гаїті, Єгипет, Іран, Киргизстан, Коморські о-ви, Малі, Мавританія, Того, Туркменістан, Узбекистан, Центральноафр. Республіка та ін. **С.в.д.** також застосовується як складовий елемент у змішаних виборчих системах. Досвід такого застосування мають Грузія, Казахстан, Таджикистан, Україна та ін. /*Р. Чупрін*/

Система двопартійна (біпартизм) (лат. *bi...* – дво(x), від *bis* – двічі та *pars (partis)* –

частина, група однодумців) – парт. система, що складається з двох провідних партій, які по чергово змінюють одна одну при владі, посідають більшість місць у законод. органі чи поперемінно формують уряд у парлам. демократіях або отримують президентський пост в президентських. Отримання більшості голосів виборців, яка дає можливість формувати парлам. більшість, є засадничою ознакою С.д. Така парлам. більшість гарантує стабільність уряду та робить можливим найповніше представництво інтересів громадян з урахуванням чергування при владі. Перемога однієї з партій на парлам. виборах забезпечує їй владу на час каденції парламенту. К-сть партій у країні може бути різною, проте жодна з них, крім двох найвпливовіших, не має реальних шансів стати правлячою.

Для С.д. характерні відносна рівновага двох партій, які суперничають у б-бі за владу, і значне відставання ін. партій, наявність сильної опозиції з боку тієї партії, що зазнала поразки на виборах. Це одна з найстабільніших і найефективніших парт. систем, якій не загрожують коаліційні кризи. Вона склалася у тих країнах, де не утворилася сильна революц. робітн. партія: США (Демокр. й Республ. партії), Канаді (Лібер. і Прогрес.-консерв. партії), Великій Британії (Консерв. і Лейборист. партії). У С.д. дві осн. партії набирають більше 90% голосів виборців, різниця зовн. впливів незначна, а вигреш голосів мінімальний. Напр., у Великій Британії перевага однієї з партій у 2-5% може вирішити результати змагання. Це явище отримало назву *swing* (перевага) – перевага в 1% дає партії перевагу в 3% мандатів.

Внутрішньополіт. б-ба між обома партіями може складатися і таким чином, що одна з політ. партій може утримувати владу упродовж тривалого часу (Демокр. партія США виграла на президент. виборах з 1933 по 1952 рр., Республ. партія – упродовж 1869-1884 рр., 1897-1912 рр.). У Великій Британії консерватори безперервно перебували при владі з 1951 до 1964 р. Подібне явище спостерігалось в 1970-х рр. в Австрії (гегемонія соціал-демокр. партії). Між партологами досі триває дискусія щодо

обгрунтованості виокремлення додаткової групи парт. систем – *двопартійної домінуючої системи* (напр., Дж. Сарторі упродовжив поняття *переддомінуючої партії*), чи вважати С.д. антиподом, чи варіантом багатопарт. системи.

Описуючи іст. еволюцію С.д., М. Дюверже зазначав, що в XIX ст. вона виражалася змаганням бурж. партій – консерваторів і лібералів. На поч. XX ст. цей тип дуалізму змінюється змаганням між бурж. і соціаліст. партіями, згодом – між бурж. і комуніст.

Батьківщиною двопартійності вважається Велика Британія, потім ця система поширилася до д-в Співдружності. Точно визначити к-сть д-в з С.д. важко: згідно з класифікацією Бенікса та Текстора, їх 11; Р. Даль налічує 8; Дж. Сарторі до них відносить Велику Британію, США, Нову Зеландію, Австралію, Канаду, Австрію. Деякі дослідники вважають її явищем виключно англосаксонським, однак, такий погляд не зовсім правильний, бо деякі англосаксонські країни мають багатопарт. систему, тоді як С.д. існує в Туреччині й деяких латиноамер. д-вах, її еволюцію можна спостерігати і в деяких європ. країнах.

Вагомими чинниками становлення С.д. є давня традиція дуалізму у Великій Британії й США; тип виборчої системи в д-ві (простій мажорит. системі одного бюлетеня відповідає С.д.); психол. чинник (якщо в простій мажорит. системі одного бюлетеня є три партії, то виборці прагнуть підтримати ту з партій, яка вже має значне представництво).

Деякі політологи відзначають залежність між к-стю партій та політ. стабільністю. С.д., вважає М. Дюверже, не лише виглядає найвідповіднішою природному порядку, але й потенційно стабільнішою, ніж багатопарт., вона оптимально зближує інтереси партії та д-ви. С.д. практично виявляється гнучкішою, ніж багатопарт. Це стосується й ефективності С.д. – сьогодні такі д-ви відзначаються високим рівнем соц.-екон. розвитку.

С.д. зазнає сьогодні серйозних змін. Ознаки майбутніх змін проявилися ще в 1960-ті рр. і до поч. 1990-х рр. призвели до розмивання традиц. виборчих коаліцій, звууження масової бази, зменшилася і роль провідних партій як

сил, що впливають на політ. свідомість і поведінку виборців. Значно зросла к-сть виборців, які не ідентифікують себе з жодною партією. Помітним стало послаблення зв'язків між партіями та органами держ. управління. Аналіз нових моментів у діяльності С.д. ліг в основу численних прогнозів про майбутній занепад системи.

У межах С.д. розрізняють дві моделі – амер. та брит., які різняться як організаційною будовою, так і хар-ром політ. режиму (президентський, парлам.). Ідеологією трьох з чотирьох провідних партій можна вважати неоконсерватизм, Лейбористської – соціал-демократію. Для амер. партій характерний кадровий тип членства, для брит. – масовий. У Великій Британії партіям властивий високий ступінь централізації, фінанси та бюджет перебувають під суворим контролем центру, за яким зберігається право затверджувати кандидатів, яких було висунуто місцевими осередками. У США закриті збори парт. лідерів є незалежними одні від одних. За межами штату практично немає ніяких орг-цій, влада держ. лідерів і комітетів дуже обмежена. Соц. база – надкласова, з певними регіональними особливостями в США (промислова північ та аграрний південь) та ідеолог. у Великій Британії.

Хар-р міжпарт. конкуренції в межах С.д. дозволив М. Дюверже виокремити два типи двопартійності: *технічну*, за якої змагання між партіями обмежується другорядними цілями і засобами, що не призводить до зміни загальних засад існуючого політ. режиму; *метафізичну*, в межах якої об'єктом парт. суперечок є природа режиму. Тільки перший тип двопартійності життєздатний. Ж. Шарло запропонував поділ С.д. на *досконалу* (чисту) (Велика Британія), за якої дві осн. партії разом збирають до 90% голосів виборців; систему *двох з половиною партій* (модифікована двопартійність). Ж. Кермонн вважає, що досконала двопартійність визначається трьома обставинами: 1) автоматичним забезпеченням одній із партій більшості місць у парламенті; 2) найповніше забезпечує представництво виборців; 3) дає можливість зекономити ресурси на паралельні вибори глави д-ви.

Крім прикладів природного формування С.д., на практиці зустрічаються випадки примусового формування двопарт. системи: у Бразилії (1964-1979), Уругваї (1973-1985), Колумбії (1957-1970).

Недоліками С.д. є можливості громадян щодо впливу на політику; мала реальна свобода вибору між партіями; надмірна концентрація сил на міжпарт. б-бі та певний консерватизм традицій виборчого процесу. /Б. Дем'яненко/

Система єдиного голосу, що передається (англ. *single transferable vote*) – виборча система пропорційного типу, яка передбачає голосування виборців за кандидатів, а не за виборчі списки політ. партій.

С.с.г.п. застосовується виключно в багатомандатних округах. За використання **С.с.г.п.** виборець голосує з преференціями, ранжуючи кандидатів у бюлетені в порядку своїх уподобань. Мінімально необхідна для перемоги к-сть голосів виборців визначається за *квотою Друпа* (заг. к-сть голосів виборців, поданих за всіх кандидатів, поділена на збільшену на одиницю магнітуду виборчого округу, плюс один голос). Кандидати, які набрали к-сть перших преференцій виборців, що дорівнює квоті чи перевищує її, вважаються обраними. Якщо залишається більше одного нерозподіленого мандата, то надлишок голосів, поданих за кандидатів, яких вже було обрано, перерозподіляється між кандидатами, які залишилися. Перерозподіл відбувається пропорційно, у відповідності до других преференцій виборців (чи наступних преференцій, якщо кандидат, якому віддано другу преференцію, вже виключений з розрахунків). Якщо в результаті перерозподілу кандидат (кандидати) набирають к-сть голосів, що дорівнює квоті чи перевищує її, вони також вважаються обраними. Якщо жоден кандидат не був обраний, або якщо після перерозподілу надлишків залишаються нерозподілені мандати, то з подальших розрахунків виключається кандидат, який на даній стадії підрахунків має найменшу к-сть голосів. Голоси виборців, подані за нього, перерозподіляються між кан-

дидатами, що залишилися відповідно до наступних преференцій виборців. Процедура повторюється поки не будуть розподілені всі мандати, або поки к-сть кандидатів, що не виключені з розрахунків, не перевищуватиме на одиницю к-сть нерозподілених мандатів. В останньому випадку мандати одержують всі кандидати крім того, який має на даній стадії підрахунків найменшу к-сть голосів виборців.

Прототип **С.є.г.п.** вперше був описаний брит. математиком Т. р. Хіллом у 1819 р. як спосіб обрання керівного органу одного з наук. т-в Бірмінгема. Варіант **С.є.г.п.** для застосування на рівні загальнонац. виборів в 50-х рр. XIX ст. практично одночасно незалежно один від одного розробили брит. дослідник виборчих систем Т. Геер та данськ. політик і математик К. Андре. Концепцію **С.є.г.п.** активно підтримував Дж. Ст. Мілль. **С.є.г.п.** розроблялася як максимально близька до «методу Кондорсе» виборча система, придатна для практичного застосування при проведенні масових виборів. Уперше на практиці на загальнонац. рівні **С.є.г.п.** було застосовано на виборах до Данської нац. асамблеї в 1855 р. На сьогодні **С.є.г.п.** вважається однією з найскладніших систем із тих, що застосовуються на практиці для проведення загальнонац. виборів.

Переваги **С.є.г.п.**, які доповнюють заг. перелік переваг пропорційних виборчих систем: поєднання пропорційного представництва та забезпечення зв'язку депутатів із геогр. одиницями через можливість створення виборчих округів з порівняно невеликою магнітудою; можливість обрання популярних незалежних кандидатів, які не пов'язують себе з політ. партіями; відсутність можливостей для кандидата бути обраним лише за рахунок популярного парт. бренду; високий рівень пропорційності результатів виборів; стимулювання співпраці між політ. партіями через домовленості щодо «обміну преференціями»; можливість для виборців впливати на формування майбутніх парлам. коаліцій.

Недоліки **С.є.г.п.**: вимогливість системи до виборців, що може збільшувати к-сть зіпсованих бюлетенів; незрозумілість для ви-

борців процедури визначення переможців виборів; тривалість процедури підрахунку через потребу перерозподілу надлишків голосів; зниження рівня прозорості процедури підрахунку голосів через неможливість здійснювати перерозподіл надлишків голосів у межах виборчої дільниці і необхідність створення спец. центрів підрахунку голосів; можливість застосування правлячою партією «ірланд. джеррімендерінгу», якщо законодавство передбачає можливість створення виборчих округів із різною магнітудою; провокування розколів у політ. партіях, кандидати від яких конкурують за мандати в межах одного округу; потенційна можливість одержання диспропорційних результатів виборів через зменшення відсотка мандатів, здобутих найбільш популярною партією порівняно з відсотком здобутих нею голосів виборців.

Через складність виборчих процедур **С.є.г.п.** залишається малопоширеною. Тривалий досвід застосування **С.є.г.п.** на загальнонац. рівні мають Австралія, Ірландія та Мальта. На місц. рівні – Нова Зеландія, Півн. Ірландія та Шотландія. У 1990 р. **С.є.г.п.** застосовувалася для виборів парламенту в Естонії.

Існують варіації **С.є.г.п.**, які передбачають застосування парт. списків (вибори до Сенату Австралії). Варіант **С.є.г.п.**, розроблений для застосування в одномандатних округах, одержав назву «*система альтернативного голосу*». Див.: *Система альтернативного голосу* /Р.Чупрін/

Система міжнародна – сукупність міжнар. акторів та відносин між ними. Категорія **С.м.** є загальноприйнятою у використанні в теорії міжнар. відносин, лише деякі дослідники, напр. амер. вчені Б. Рассет і Х. Старр, вживають категорію «*світова система*», в окремих працях застосовується термін «*глобальна система*». Фр. соціолог і політолог Р. Арон **С.м.** називає «сукупність політ. одиниць, що підтримують між собою регулярні відносини і здатні бути втягнені у загальну війну». Укр. науковці М. Мальський і М. Мацяк підкреслюють, що **С.м.** – не спонтанна чи анархічна множина складових, а ієрархічно-структуро-

вана, і формулюють таку дефініцію **С.м.** – ієрархічно-структурована, цілісна сукупність учасників міжнар. відносин, що зв'язані між собою сталими взаємозв'язками.

Відмінності у розумінні специфіки міжнар. відносин і, відповідно, особливостей **С.м.** зумовлюють різні підходи до їх вивчення, зокрема: *традиційно-історичний, історико-соціол., евристичний, змішаний і емпіричний.* 1) В основі *традиційно-історичного* підходу лежить використання поняття **С.м.** для означення дипломат. відносин між д-вами в той чи ін. іст. період та в певному регіоні: напр. європ. система XVII ст., що ґрунтувалась на принципах Вестфальського договору 1648 р., глобал. біполярна міждерж. система 1945-1990-х рр.; 2) Засновником *історико-соціологічного* підходу є Р. Арон. Порівнюючи відносини між грец. полісами, європ. монархіями XVII ст., д-вами Європи XIX ст. і взаємодією відомих йому систем Сходу і Заходу, автор шукав у них повторюваність, яка дозволила б виділити деякі загальні закономірності, що підтверджуються уроками іст. минулого і вивченням сучасного. Р. Арон зазначав, що системний підхід дозволяє виявити ту частку соціального детермінізму, яка є у функціонуванні міжнар. відносин, і тому розглядав його як необхідний елемент їх вивчення; 3) На відміну від Р. Арона, амер. дослідник М. Каплан вважав іст. дані надто бідними для теорет. узагальнень. Ґрунтуючись на загальній теорії систем і системному аналізі, він конструює абстрактні теорет. моделі, які покликані сприяти кращому розумінню міжнар. реальності (*евристичний підхід*); 4) Ін. амер. учений Р. Роузранс здійснив спробу синтезу історико-соціологічного і евристичного підходів (*змішаний підхід*). Ґрунтуючись на вивченні конкретних іст. ситуацій, він виділяє дев'ять послідовних систем, які відповідають таким іст. періодам: 1) 1740-1789; 2) 1789-1814; 3) 1814-1822; 4) 1822-1848; 5) 1848-1871; 6) 1871-1888; 7) 1888-1918; 8) 1918-1945; 9) 1945-1960. Він проводить системний аналіз кожного періоду з метою знаходження чинників, які сприяють стабільності системи або, навпаки, які впливають на її дестабілізацію. Нарешті, емпірич-

ний підхід спирається на реально існуючі в практиці міжнар. відносин взаємодії в рамках певних геогр. регіонів.

Різні підходи до системного вивчення міжнар. відносин зумовлюють багатогранність різноманітних типологій **С.м.** Спираючись на просторово-геогр. хар-ки, дослідники виділяють *загальнопланетарну (глобальну) С.м.* та її *регіональні* підсистеми, елементами яких, у свою чергу, виступають *субрегіональні* підсистеми. За видами міжнар. відносин розрізняють *економічну, політичну, військово-стратегічну* і т. п. системи. Відповідно до внутр. стану виділяють такі типи **С.м.**, як *стабільні і нестабільні; конфліктні і кооперативні; відкриті і закриті.* Представники школи політ. реалізму ввели в теорію міжнар. відносин такі широковідомі види **С.м.**, як: *біполярна* (панують дві найбільш могутні д-ви); *мультіполярна* або система рівноваги сил (кілька могутніх д-в зберігають приблизно однаковий вплив на хід міжнар. подій); *імперська* (панує єдина надд-ва, яка далеко випереджає всі ін. д-ви за своєю нац. могутністю). Водночас більшість дослідників мають згоду щодо того, що структуру **С.м.** визначають такі елементи: конфігурація співвідношення сил, ієрархія акторів, гомогенність чи гетерогенність складу, внутр. режим. /Т. Сидорук/

Система політична – цілісна, упорядкована система відносин, норм, цінностей, ідей, дій, цілей, методів, ін-тів, пов'язаних із політикою, її виробленням, впровадженням чи впливом на неї; є однією з частин (підсистем) сукупної сусп. системи, взаємодіє з ін. її підсистемами: соц., екон., прав., культ. та ін. **С.п.** виникла з поділом сусп-ва на класи та появою д-ви. У процесі еволюції державно-організованого сусп-ва вона все більше ускладнювалася та розгалужувалася. Тому структура, механізм її функціонування завжди мають конкр.-іст. хар-р і зумовлені рівнем екон., соц., духовного розвитку сусп-ва та ін. чинниками. Становлення та розвиток політ. систем обумовлений низкою змінних: зміною способу вир-ва; зміною в соц.-класовій структурі сусп-ва; політ. поляризацією сусп-ва; збільшенням

чисельності суб'єктів політики; зростанням робітн. руху і створенням бурж. політ. партій, рухів; загально гуманітарним прогресом, пов'язаним із роллю ЗМІ, преси, мистецтв тощо; зростанням ролі ідеології – світської та релігійної; глобалізацією проблем, що стоять перед людством.

Політ. систему сусп-ва досліджували протягом багатьох століть, починаючи від Арістотеля. Але вагомих результатів було досягнуто лише в ХХ ст. після застосування амер. теоретиком Д. Істоном методу системного аналізу, який надає змогу уявити становище та умови дії політ. системи, прогнозувати наслідки схвалених політ. рішень. Амер. політолог Г. Алмонд розглядав **С.п.** як набір ролей, що взаємодіють. Моделі функціонування **С.п.** розробляли також Т. Парсонс, Г. Спіро, К. Кулчар та ін. Структура **С.п.** складає сукупність владних ін-тів, що пов'язані між собою та створюють стійку цілісність. Визначальним компонентом **С.п.** є д-ва, але крім неї до останньої, у **С.п.** сусп-ва входять законодавча, судова, виконавча системи, центральні, регіональні, місц. системи управління (самоуправління), політ. партії, профспілки, асоціації, ініціативні групи, групи впливу й тиску, соц.-політ. рухи та ін. об'єднання. Гол. інституція політ. системи – д-ва – здійснює управління сусп-вом, охороняє його екон., соц. і культ. сфери. Взаємозв'язок між різними рівнями й гілками держ. влади, між д-вою та громадян. сусп-вом здійснюють політ. партії – певні групи людей, яких еднають спільні цілі та інтереси. За певних умов трудові колективи можуть стати політ. суб'єктами сусп-ва. Вирішальну роль у політ. житті сусп-ва відіграють політ. партії, громад. орг-ції та рухи, які мають на меті вирішення політ. проблем, задоволення й захист потреб та інтересів своїх членів. Кожне з професійних, молодіжних, творчих та ін. добровільних об'єднань має статут із чітко визначеними завданнями у межах чинного законодавства. ЗМІ (мас-медіа) є також активним і самостійним елементом **С.п.** сусп-ва і в демокр. країнах відіграють роль четвертої влади; вони впливають на регулятивно-управлінську діяльність усіх ланок управління, сприяють

реалізації цілей політики, пропагують вироблені політ. й прав. норми. ЗМІ намагаються звільнитися з-під держ. і політ. диктату, але їхня незалежність не забезпечує нейтралітету. Інтереси певних соц. сил завжди домінують у викладі ЗМІ.

Специфіка функціонування будь-якого сусп-ва виявляється через ф-ції політ. системи: *регулятивну*, що виражається в координації поведінки індивідів, груп, спільнот на основі введення політ. і прав. норм, дотримання яких забезпечується виконавчою та судовою владою; *інтеграційну*, пов'язана з виробленням політ. курсу д-ви, визначення цілей і завдань розвитку сусп-ва, орг-цією діяльності сусп-ва щодо виконання спільних завдань і програм; *дистрибутивну* (розподільницька) або ж така, що передбачає розподіл матеріальних благ, соц. статусів і привілеїв між ін-тами, групами й індивідами. Окремі соц. галузі/ф-ції вимагають централізованого фінансового розподілу: кошти для покриття потреб армії, соц. сфери і управління, які отримуються через систему оподаткування; *реагування*, що виявляється у здатності системи сприймати імпульси, що надходять із зовн. середовища. Вона набуває форми вимог, що висувуються до влади різними соц. групами; *легітимізації*, що виявляється в діяльності, спрямованій на узаконення політ. системи, на досягнення в її межах взаємної відповідності суб'єктів політ. життя, офіц. держ. політики і сусп.-прав. норм; *політ. соціалізації*, що полягає у залученні людей до політ. діяльності в сусп-ві; *артикуляції інтересів* або ж у пред'явленні вимог до осіб, які виробляють політику; *агрегування інтересів* або ж узагальненні та впорядкуванні інтересів і потреб соц. верств населення; *політ. комунікації*, що припускає різні форми взаємодії та обміну інформацією між різними структурними елементами політ. системи, лідерами і громадянами; *стабілізації*, що виявляється у забезпеченні сталого розвитку сусп. системи загалом.

Класифікація (типологізація) **С.п.** здійснюється за певними ознаками, характеристиками, формами і типами. Ця практика була започаткована ще з часів Платона, який,

взявши за основу класифікації форми політ. правління, вирізняв *монархію, аристократію та демократію*. Розширив класифікацію форм правління Арістотель, запропонувавши шестичленну класифікацію **С.п.**: *монархію – тиранію, аристократію – олігархію, політію – демократію*. Марксизм, спираючись на соціально-класову природу сусп-ва, звів типологію **С.п.** до соц.-екон. формацій (рабовласницька, феодална, буржуазна й соціалістична), в основі яких лежить спосіб вир-ва та форми власності на засоби вир-ва. Спираючись на структ.-функціон. підхід і взявши за основу класифікації тип політ. культури амер. дослідник Г. Алмонд запропонував наприкінці 50-х рр. XX ст. виділяв такі типи **С.п.**:

1) *англо-амер. тип*, політ. культура якого спирається на цінності свободи особистості, добробуту, соц. безпеки, екон. лібералізму тощо; характерними рисами цього типу є чіткий розподіл влад, наявність механізму стримувань і противаг, висока організованість, стабільність.

2) *континентально-європейський тип*, що його вирізняє фрагментарність політ. культури, співіснування традиційних і нових культур (ФРН, Австрія, Швейцарія), нерівномірне розповсюдження і розвиток окремих субкультур; домінування елементів, притаманних англосаксонській політ. системі, поєднується з впливом традицій і структур, що успадковані з доіндустріальної епохи.

3) *доіндустріальний і частково індустріальний типи*, що також мають «змішану» політ. культуру, але водночас і вищий рівень насилля, нечіткий поділ влади, нижчий рівень інтелекту і раціоналізму в рішеннях і діях. Цей тип політ. систем склався у багатьох країнах Азії, Африки і Латин. Америки.

4) *тоталітарний тип*, який виключає політ. самодіяльність, жорстко контролює соц. комунікації і реалізує примусовий тип політ. активності.

Насправді не існує «чистого» типу **С.п.**, оскільки всі вони є результатом свідомих зусиль людей, що живуть у певному сусп.-іст. часі і в певній природно-геогр. середовищі.

С.п. тісно пов'язана із соц. середовищем, у якому вона постає і розвивається, яке зумовлює певні способи реалізації влади, сукупність прийомів, засобів і методів її здійснення. Нині Україна перебуває в ситуації сусп.-трансформ. кризи, в умовах якої відбувається радикальна зміна її **С.п.** /Е. Афонін, Т. Новаченко/

Система стримувань і противаг – інтегрована сукупність повноважень гілок держ. влади у системі поділу влади, що дає можливість їм урівноважувати й обмежувати одна одну, з метою недопущення узурпації влади чи зловживання нею. **С.с.п.** властива для всіх форм держ. правління, де запроваджено принцип поділу влади. Найповніше вона виявляється в умовах жорсткого поділу влади, притаманного президент. республіці. Особливістю практ. реалізації ідеї жорсткого поділу влад із чіткою **С.с.п.** є доповнення у вигляді структури взаємодій та взаємообмежень вищих органів д-ви, а звідси – трьох розподілених влад. Від урівноваженості повноважень гілок влади, досконалості **С.с.п.** безпосередньо залежить стан демократії в країні, стабільність і ефективність держ. влади.

Уперше **С.с.п.** була запроваджена в державотворчій практиці на межі XVIII–XIX ст. «батьками-засновниками» амер. державності; вищі органи д-ви (Конгрес, Президент, Верховний суд) як органи, що здійснюють відповідно законодавчу, виконавчу і судову владу, отримали контрольні повноваження відносно один одного. Саме у США було сформовано першу діючу **С.с.п.**, яка є основним механізмом взаємоконтролю владних гілок. Гілки влади у США є максимально розведеними, незалежними одна від одної, але, водночас, взаємоконтрольованими завдяки чіткій **С.с.п.**

Осн. складовими **С.с.п.** є: право вето глави д-ви; парлам. вотум недовіри уряду; право розпуску парламенту, яким володіє глава д-ви; імпічмент; право законодавчої ініціативи уряду або глави д-ви; конституц. нагляд. Наявність або відсутність конкретних складових цього переліку в законодавстві країни безпосередньо пов'язані з діючою в ній формою держ. правління.

Особливе місце в суч. системах поділу влад займає глава д-ви, який є гарантом конституції, прав та свобод людини і громадянина. Гол. ф-ція глави д-ви – узгодження діяльності всіх гілок та органів держ. влади у проведенні політики д-ви. У більшості демокр. д-в світу глава д-ви формально не належить до жодної з гілок влади. Це правило не стосується лише президент. республік, де глава д-ви очолює уряд.

У д-вах із парлам. формою правління незалежність гілок влади не є настільки очевидною. Це пов'язано з тим, що правляча партія формує уряд – основний суб'єкт формування і реалізації держ. політики, що у своїй діяльності спирається на парлам. більшість. Відсутність чіткого поділу влади зазвичай спостерігається і в д-вах зі змішаною – парлам.-президент. формою держ. правління.

Сформована Конституцією України в редакції 1996 р. **С.с.п.** містить характерні ознаки президент.-парлам. (змішаної) республіки, що передбачає переважання жорсткої моделі поділу влади. На практиці така модель спричиняє конкуренцію вищих органів д-ви, насамперед Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів. /В. Малиновський/

Системна версія теорії демократії – концепція демократії, що завдяки заміщенню традиц. нормативних, структурних і процедурних ознак демократії функціоналістськими критеріями, акцентує основну увагу на спроможності системи до самозбереження. Теоретики **С.в.т.д.** (Н. Луман, К. Дойч і ін.) виходили з не наявного в історії прецеденту – поняття «ступеня комплексності» політично релевантного горизонту дійсності; цілі як індивідуальної, так і колективної дії, на їх думку, не задаються однозначно. Вони стверджують, що ми знаходимося в нескінченно відкритому, надзвичайно складному і онтично невідзначеному світі. Політика повинна постійно піклуватися про вироблення основ і критеріїв схвалюваних нею рішень. У цій ситуації демократія є найприйнятнішим шляхом і засобом вирішення питань, бо дає у розпорядження сусп.-ва нейтральну за змістом, вільну від

попередніх оцінних підходів методол. основу для вироблення рішень або, на мові системотехніки, виборчих дій високого рівня. Від ін. форм сусп. устрою демократія відрізняється тим, що вона, не дивлячись на повсякденну роботу з ухвалення рішень, зберігає «всю широту шкали комплексності» (Н. Луман). І хоча демократія при кожному ухваленому рішенні відкидає безліч ін. можливих варіантів, ін. словами, редукує комплексність (тобто зменшує, звужує її), вона все ж таки шукає і залишає певні можливості і для сприйняття іншого вибору в майбутньому. Демократія, таким чином, комбінує здатність вироблення потрібних рішень із збереженням комплексності, тобто структурній відвертості для альтернативних дій. Спочатку все це видається схожим із заг. підставами традиц. теорії демократії: свободою, різноманіттям, плюралізмом, відвертістю, співучастю, змаганням різних думок. Та все ж в контексті системно-теорет. обґрунтування демократії всі ці цінності і принципи набувають абсолютно ін. сенсу: різноманіття не розглядається як шанс на психосоц. збагачення суб'єкта; адаптивність і здатність змінювати свої цілі є позитивними цінностями, бо саме вони, в умовах існування складного соціального і природного середовища, швидше за все, можуть зберегти сусп. устрій. Демокр. співучасть набуває своєї значущості не як інструмент реалізації особистої і колект. автономії, а як гарант можливо ширшого спектру політ. рішень. І, нарешті, вибори як осереддя демократії при представницькій системі менше всього служать реалізації особистої свободи самовизначення, а швидше сприяють прикриттю адмін. рішень і використанню мінливих настроїв виборців під час змагань політ. партій. При функціоналістському розгляді демократії суб'єктивна мотивація і психол. заохочення демократії систематично заміщаються об'єктивними, системофункціональними діями; партисипація (співучасть) породжує різноманіття, комплексність, яка у свою чергу, забезпечує довготривалу стійкість системи. Демократія виправдовує себе вже не як найгуманніша форма орг-ції сусп. відносин, але швидше як саме та форма держ.

життя, яка в суч. умовах краще всього дозволяє зберегти систему. Всупереч своїм власним домаганням **С.в.т.д.** не переглядає нормативні передумови демократії, але робить саме строго нормативне її обґрунтування зайвим. Заміщення традиц. нормативних, структурних і процедурних ознак демократії функціоналістськими критеріями, які належать до спроможності системи до самозбереження не створює все ж легітимної (законної) бази для демократії. Бо в принципі будь-яка і кожна орг-ція влади, що створює оптим. умови для самозбереження системи, може бути виправдана на цій основі. Високої пристосовності демокр. системи служить низка притаманних їй принципів. Так, стимульований демократією плюралізм забезпечує різноманіття сусп. явищ, багатство духовн. і соц. альтернатив, розширюючи тим самим діапазон політ. вибору і вірогідність знаходження оптим. шляхів розвитку. Демокр. співучасть дозволяє представити різні погляди і позиції при прийнятті політ. рішень, здійснювати відбір найприйнятніших із них. Наявність опозиції дає можливість всебічно аналізувати проекти політ. рішень, виявляти їх слабкі сторони, знаходити альтернативи. Період. конкурентна зміна парламенту й уряду сприяє своєчасному виправленню помилок і гнучкому коригуванню політ. курсу відповідно до мінливої ситуації. **С.в.т.д.** критикується за її гуманістичну індиферентність, абстрагування від моральних імперативів та загальнолюдських цінностей, тому що з точки зору системного підходу з однаковим успіхом можна виправдати будь-які антигуманні форми орг-ції, що сприяють самозбереженню системи. /М. Требін/

Сіонізм (гебр. ציון – Цйон (Сіон), пагорб у Єрусалимі, який у єврей. традиції символізує Єрусалим, як духовний центр іудаїзму, та Країну Ізраїлю) – політ. рух та ідеологія єврей. націоналізму, спрямована на відновлення єврей. д-ви та заохочення імміграції євреїв у Палестину. Центр. місце у С. займає концепція, згідно якої Країна Ізраїлю є іст. та реальною батьківщиною єврей. народу, а його життя в ін. країнах – життя у вигнанні.

Повернення до Сіону – ідея, яка зародилася у часи масового насильницького переселення єврей. населення Ізраїльського та Іудейського царств у внутр. області Ассирійської імперії та Вавілонії (VIII-VII ст. до н.е.). Продовжувала існувати у середовищі єврей. діаспори після втрати державності у часи Рим. імперії, надихала багатьох репатріантів у середньовічну добу та Новий час: періодично протягом історії окремі євреї, групи або члени месіанських рухів поверталися або прагнули повернутися у Святу землю. Найбільших масштабів даний процес набув з др. пол. XIX ст., коли масові хвилі імміграції євреїв були спричинені зростаючим націоналізмом та антисемітизмом у Європі.

Погроми та переслідування актуалізували у єврей. середовищі питання про політ. суверенітет. Історія політ. С. починається з Першого сіоністського конгресу, проведеного у 1897 р. у Базелі, на якому проголошено мету руху – створення єврей. д-ви у Палестині. Після Др. світ. війни сіоністи домоглися перегляду політ. кордонів на Бл. Сході. У 1947 р. ООН приймає резолюцію, яка передбачала заснування у Палестині двох д-в – єврейської та арабської, а також поділ Єрусалиму на зах. і сх. зони. У травні 1948 р. на карті світу з'являється Ізраїль. За цією подією одразу слідує арабо-ізраїл. війна, результатом якої стало вигнання з Палестини бл. 900 тис. арабів.

У наш час С. відіграє важливу роль у внутр. та зовн. політиці Ізраїлю. Так, осн. принцип С., що проголошує право усіх євреїв на еміграцію та ізраїл. громадянство закріплено на законодавчому рівні. Незважаючи на те, що С. включає низку течій – від соціалістичних та ліберальних до шовіністичних, різні погляди щодо розв'язання «арабського» питання, спільною рисою С. є орієнтація на світову підтримку Ізраїлю. Нині налічується бл. 100 загальноєврейських орг-цій. Серед них – Світова сіоністська орг-ція (WZO) головна мета якої полягає у заохоченні еміграції в Ізраїль, а також допомозі з облаштування нових громадян; Світовий єврейський конгрес (WJC) – координаційна структура діяльності єврей. орг-цій у різних країнах, яка ставить за мету за-

хист прав євреїв та допомогу єврей. орг-ціям у різних д-вах, без втручання у внутр. справи цих д-в. /О. Кукарцев/

Солідарність (фр. *solidaire* – взаємно зобов'язаний, одностайний) – термін, що містить значення: 1) єдність переконань і дій, взаємодопомога і підтримка членів соц. групи, що заснована на спільності інтересів і необхідності досягнення загальних групових цілей; спільна відповідальність; 2) активне співчуття і підтримка будь-чиїх дій або думок.

Також використовується поняття «*соціальна солідарність*» (*social solidarity*) для визначення ступеня чи типу інтеграції, що їх виявляє сусп-во або група людей. Їх основа змінюється від простих сусп-в до більш складних. У первісному та відносно простому сусп-вах вона заснована на кровній спорідненості, прямих взаємовідносинах чи спільних цінностях. У суч., більш складному сусп-ві, вона ґрунтується на поділі праці та співробітництві у процесі добування засобів існування. Ведуться дискусії навколо питання, чи потребує солідарність у більш складних сусп. «заг. цінностей», особливо актуальним це питання стає в контексті т. зв. мережевих сусп-в.

Поняття «соц. солідарність» пройшло певну історію свого розвитку. У системі О. Конта слово «С.» є одним із центр. понять, що розкрито ним у 6-томному «Курсі позитивної філософії» (1830-1842) як категорію етичну, політичну й юридичну. У контексті започаткованого О. Контом позитивістського філос. напрямку С. розкривається як заг. космічний закон, як заг. біол. закон і як заг. закон сусп. еволюції; зростання С. – це, з об'єктивного боку, – *τέλος* історії, з суб'єктивного – максима волі, правило поведінки. Це – обов'язок.

«Соц. солідарність» стає центральним поняттям творчості Е. Дюркгейма. Ще у своїй докт. дис. (1893) він назвав соц. солідарність істотним чинником соц. зв'язку, інтеграції спільнот і сусп-ва, стверджуючи, що вона базується на поділі праці (хоча це не єдине джерело солідарності). Дюркгейм поділяв соц. солідарність на дві осн. форми: *механічну* та *органічну*. *Перша* визначається станом нерозвинених

трудових та ін. зв'язків між індивідами, схожістю виконуваних ними сусп. ф-цій, яка притягує їх одне до одного. Вона існує в архаїчних сусп-вах, де індивід поглинається спільнотою. *Друга* ґрунтується на поділі праці, який урізноманітнює профес. ролі людей, індивідуалізує їх і водночас робить їх взаємозалежними, потрібними один одному, внаслідок чого й виникає відчуття взаємозв'язку, солідарності. Сусп-во, в якому панує органічна солідарність, створює, за Е. Дюркгеймом, сприятливі умови для розвитку індивідуалізму.

П. Сорокін, аналізуючи чинники виникнення, збереження та зникнення «простих колективних єднань» (єдностей), дещо конкретизував вельми заг. положення Е. Дюркгейма про соц. солідарність. Він показав, що об'єднуючий ефект органічної солідарності виявляється суперечливо щодо конкретних колект. утворень, бо є серед них як солідаристські, так і несолідаристські (антагоністичні) типи.

Наприкін. XIX – першій пол. XX ст. набула поширення політ.-прав. концепція солідаризму, гол. представником якої був Л. Дюгі. Гол. місце в цій концепції належить положенням про держ.-прав. засоби зміцнення С. Зокрема, це – відмова від поняття суб'єктивного права та створення «корпоративної» д-ви. Слідом за О. Контом, Л. Дюгі проголосив, що прав немає, є лише обов'язки, соц. ф-ції; як основа об'єктивного права вони охоплюють д-ву, класи, індивідів, людство. Кожен клас (Дюгі визначав його за фаховою належністю) має свої соц. ф-ції: робітники повинні працювати, буржуазія – нагромаджувати капітал. При цьому приватна власність – не право, а обов'язок перед сусп-вом («соц. ф-ція»); «солідаризація» власності відбувається шляхом держ. втручання. Л. Дюгі відкидав соціаліст. і комуніст. ідеї і прагнув перетворення д-ви на «орг-цію публ. служб», що перегукується з кейнсіанством. Концепція «корпоративної» д-ви Л. Дюгі включала вимогу ліквідації парламентаризму, заг. виборчого права, пропорційної та мажоритарної виборчих систем як таких, що не відображають справжньої волі виборців, і заміни їх прямим професійно-кор-

поративним представництвом в органах держ. влади всіх професійних груп населення (ідея синдикалізму). Д-ва, на думку Л. Дюгі, має бути надкласовою і очоловатися диктатором. Ідеями Дюгі скористалися італ. та нім. фашисти, що значною мірою зумовило падіння авторитету дюгізму після Другої світ. війни.

Проблематика соц. солідарності дотепер зберігає свою актуальність як предмет наук. досліджень. Зокрема, група науковців Ін-ту екон. досліджень Цюрих. ун-ту під керівництвом проф. Е. Фера досліджує процеси сусп. інтеграції, що в їх основі лежать соц. норми та винайдені науковцями механізми «альтруїстичного покарання» (altruistic punishment). /Е. Афонін/

Соціал-демократизм – сусп.-політ. рух та ідейно-політ. течія, що виникли в рамках соціалізму і згодом перешли на позиції поступового (еволюційного, реформістського) вдосконалення капіталізму з метою затвердження соц. справедливості, солідарності і більшої свободи. До Першої світ. війни «соціал-демократами» називали всіх послідовників лівої ідеології – як марксистів, так і послідовників Ф. Лассаля (засновника нім. С.-д.). У цей період поняття С.-д. об'єднувало і радикальних революціонерів – В. Леніна та Р. Люксембург, і помірних еволюціоністів – К. Каутського та Е. Бернштейна. Пізніше відбулось розмежування між радикальними соціалістами та помірними соціалістами, яких В. Ленін називав *ревізіоністами* або правим уклоном в С.-д. Засвоївши окремі принципи марксист. теорії, суч. С.-д. робить наголос на: впровадження принципів соц. справедливості; необхідність як націоналізації стратегічно важливих підприємств, так і держ. втручання в економіку; розвиток соц. партнерства між трудящими і роботодавцями; демократизацію всіх сфер життя, ідеол. плюралізм, поширення принципу свободи.

У суч. умовах соціал-демокр., соціалістичні та лейбористські партії різних країн світу об'єднані в міжнар. орг-цію Соціалістичний Інтернаціонал (Соціінтерн), який був утворений в 1951 р. і вважається правонаступником

II Інтернаціоналу. Суч. Соціінтерн об'єднує понад 150 партій соціаліст. спрямування та регулярно проводить конгреси. Соціал-демокр. партія України є консультативним членом Соціінтерну. Демокр. соціаліст. партії активно брали участь і продовжують брати участь в урядах Швеції, Фінляндії, ФРН і ФРН, Франції, Великій Британії, Іспанії, Португалії, Австрії, Бельгії, Нідерландах, Норвегії і деяких ін. країнах, напр., посткомуніст. Угорщині, Польщі, Болгарії. Ці партії використовують соціаліст. ідеологію, а в економіці виступають за створення «д-ви заг. добробуту» на основі кейнсіанської теорії.

Програмні положення суч. С.-д. партій включають такі принципи, цілі та завдання соц.-політ. розвитку: захист прав людини; принцип рівних прав і можливостей; політ. і ідеолог. плюралізм; соціально орієнтовану ринкову економіку на противагу абсолютизувати вільного ринку; обмежене держ. регулювання економіки; створення ефективних регулятивних механізмів у підприємстві в інтересах робітників і дрібного підприємництва; принцип справедливої торгівлі; рівноправність і захист усіх форм власності; створення потужного держ. сектору в економіці, конкуруючого на рівних із приватним; націоналізацію стратегічно важливих підприємств, особливо у військовій, аерокосмічній, металургійній, нафтопереробній промисловості та енергетиці; соц. партнерство між трудящими і роботодавцями; співпраця з профспілками; скорочення розриву між багатими і бідними; підтримку незаможних верств населення; систему захисту екон. прав робітників (обмеження робочого тижня, поліпшення умов праці робітників, підвищення мінім. зарплати, захист від невинного звільнення, б-бу з безробіттям); ефективну систему соц. забезпечення (заг. безкоштовна освіта, держ. система заг. безкоштовної охорони здоров'я для всіх громадян країни, держ. допомога у формі пенсій та допомоги по інвалідності та безробіття, держ. допомога по догляду за дітьми, середній або високий рівень оподаткування); захист довкілля; зняття обмежень із імміграції; мирне співіснування культур і цивілізацій;

мультилатералізм зовн. політики та міжнар. відносин; демілітаризація, скорочення військ. арсеналів і неучасть в агресивних військ. блоках; захист інтересів всіх груп трудящих – робітників, селян, фермерів, інтелігенції та середнього класу. С.-д. став потужною політ. силою ХХ ст. у Латин. Америці, Азії та Африці. Для інд. лідера Дж. Неру, як і для багатьох ін. борців за незалежність, соціалізм став надзвичайно привабливим як альтернатива системі приватного підприємництва та експлуатації, встановленої імперськими країнами. Після Др. світ. війни соціал-демокр. та соціаліст. партії прийшли до влади в різних країнах світу, і значна частина приватної промисловості була націоналізована. В Азії та Африці, де трудящі – переважно селяни, а не промислові робітники, соціаліст. програми робили акцент на земельній реформі та ін. аграрних перетвореннях. Афр. соціалізм включав відновлення доколоніальних цінностей та установ, у той час як модернізація проводилась централізованим апаратом однопартійної д-ви. Зміни в східноєвроп. соціаліст. д-вах привів соціал-демократів до перегляду частини їх доктрин, включаючи централізоване планування і націоналізацію промисловості. Політика деяких соціал-демокр. лідерів, напр., «третьої шлях» Т. Блера або Г. Шредера, яка подібно лібералізму робить опору на «середній клас», піддавалась гострій критиці лівого крила соціал-демокр. партій (оскільки вона підтримує інтереси скоріше не трудящих, а середньої буржуазії).

Незважаючи на певну втрату політ. впливу, ідеї С.-д. продовжують бути популярними. Суч. соціалісти закликають вважати С.-д. тією ідеологією, якої необхідно дотримуватися як моральної установки, навіть якщо її неможливо повністю реалізувати на практиці. Це пояснюється потужним демокр. і гуманіт. потенціалом ідеології соціал-демократії. /О. Кириленко/

Соціалізація політична – процес формування політ. свідомості та політ. поведінки, опанування людиною політ. норм, цінностей, знань зразків політ. участі, ін. елементів по-

літ. культури, властивих для сусп-ва, до якого вона належить. С.п. також визначають як процес включення індивіда у наявну політ. систему, пристосування до неї для виконання відповідних політ. ф-цій, шляхом опанування вимог рольової поведінки, політ. цінностей та орієнтирів. С.п. спрямована на збереження та відтворення політ. ін-в і відносин, а також політ. культури у сусп-ві. *Показниками С.п. є: політ. інформованість, політ. компетентність і політ. активність.* Політ. інформованість стосується знань індивіда про політику, політ. компетентність – його усвідомлення та вміння реалізовувати власні інтереси, знання про відповідні права та обов'язки, політ. активність – навичок інституційної взаємодії з ін. суб'єктами політики, у т. ч. влади. *Суб'єктами С.п. є сім'я, освітні установи, громад. і держ. орг-ції, ЗМІ, соц. групи, до яких належить індивід.* Роль і ф-ції, які виконують суб'єкти, залежить від політ. режиму, позаяк процеси соціалізації можуть бути контрольованими, цілеспрямованими та спонтанними.

Поняття С.п. запроваджено у 50-60-х рр. ХХ ст. у працях Г. Алмонда, С. Верби, Г. Гаймена, Р. Гесса, Е. Даусона, Д. Істона, П. Шарана та ін. Теорія, розроблена Д. Істоном, Л. Коеном, Р. Ліптоном, Т. Парсонсом, пропонує тлумачення поняття С.п. як процесу навчання індивіда певним ролям у сфері політики, у взаємодії із політ. системою і політ. ін-тами. Ю. Габермас, Н. Луман розглянули С.п. як процес опанування нових цінностей, акцентували увагу на особистісних рисах індивідів, психол. механізмах формування політ. свідомості та політ. поведінки. Е. Еріксон, Е. Фромм, ін. представники психоаналізу, вивчаючи несвідомі мотиви політ. діяльності, розглядали роль політизації почуттів та уявлень індивідів у здійсненні С.п.

Як етапи, виокремлюють *первинну* та *вторинну* С.п. У процесі *первинної* С.п., яка відбувається у віці 3-5 років, початкове сприйняття індивідом політ. явищ і процесів пов'язано із впливом на нього батьків та їх політ. поведінки, із ставленням до ін. осіб-суб'єктів влади, із формуванням емоційного ставлення до по-

літики, та як наслідок, формуванням самостійного бачення політики на підставі зроблених оцінок. У процесі *вторинної С.п.*, коли індивід, на відміну від попереднього етапу, розуміє значення політ. явищ і процесів, відбувається самостійний вибір осмислення опанованих цінностей, норм. Можливим тут є вибір зразків поведінки, настанов, орієнтирів.

Виокремлюють *гармонічний, гегемоністський, плюралістичний та конфліктний* типи *С.п.*, на підставі відмінностей у процесах формування політ. свідомості та політ. поведінки індивіда, у впливі владних ін-тів на здійснення цих процесів, залежно від політ. режиму у д-ві. /М. Чабанна/

Соціалізм – політ. течія, яка підтримує ідеал сусп-ва, заснованого на принципах рівності, свободи та справедливості, а також на відсутності класів та експлуатації людини людиною, сусп. власності на засоби вир-ва та природні ресурси, справедливому розподілі матеріальних і духовних цінностей. Під *С.* розуміють сусп. лад, що втілює названі принципи та ставить перед собою глобал. мету повалення капіталізму і побудови в майбутньому досконалого сусп-ва. Ідея сусп. устрою на основі відмови від приватної власності та зрівняльного розподілу існували протягом всієї історії людства.

Термін «С.» вперше був використаний в роботі П. Леру «Індивідуалізм і соціалізм» (1834) та широко вживався соціалістами-утопістами. У теорії К. Маркса *С.* є сусп-во, що знаходиться на шляху розвитку від капіталізму до комунізму, тобто виступає першою або нижчою фазою комуніст. сусп-ва. У першій пол. XIX ст. К. Маркс та його послідовники вважали, що експлуататорські класи не захочуть відмовитись від своїх привілеїв, тому перехід до *С.* можливий лише шляхом революції. Це відобразилося в «Маніфесті комуністичної партії» (1848) і наступних текстах марксистів. Пізніше, після поразки Паризької Комуни, К. Маркс підтримує ідею використання робітн. класом демокр. ін-тів для мирного завоювання політ. влади. На думку В. Леніна, «С. – це держ.-капіталіст. монополія,

звернена на користь всього народу і постільки перестала бути капіталістичною монополією». У праці «Д-ва і революція» (1918) В. Ленін стверджував, що на етапі *С.* д-ва є революційною диктатурою пролетаріату. Й. Сталін осн. законом *С.* вважав «забезпечення максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб усього сусп-ва шляхом безперервного зростання і вдосконалення соціаліст. вир-ва на базі вищої техніки». Ідеї *С.* стали основою політ. діяльності партії більшовиків (РСДРП(б)) під керівництвом В. Леніна; партія більшовиків провела в Росії, пізніше в СРСР, низку перетворень під назвою «побудова *С.*».

Науковці дають різні визначення та оцінки результатів розвитку радян. моделі соціалізму. Одні вважають що в СРСР був побудований *С.*, в якому д-ва мала повний контроль над економікою. Ін. вважають, що лад, побудований в СРСР, не мав нічого спільного з марксист. розумінням соціалізму, так як при ньому не було ні самоврядування трудящих, ні «відмирання» д-ви, ні сусп. (а не держ.) власності на засоби вир-ва, а відчуження, яке, за Марксом, має бути подолано при соціалізмі, досягло розмірів, переважаючих капіталіст. сусп-ва. Існує точка зору, що радян. лад не вийшов за межі капіталізму як способу вир-ва, і по суті був держ.-монополіст. капіталізмом (більшість засобів вир-ва належить одному монопольному власнику – д-ві). Досвід радян. *С.*, його централізована планова економіка, відсутність елементарних громадян. свобод та ін. проблеми та недоліки орг-ції сусп. життя призвели на поч. 90-х р. до розвалу СРСР та краху соц. системи. Це вказує на слабкі сторони радян. моделі *С.*, які в результаті обмежили його конкурентні можливості у протистоянні з капіталіст. країнами. Ліберальні трансформації в пострадян. країнах означають їх перехід до ін. моделі сусп. розвитку.

Залишається відкритим питання наук. осмислення сутності та результатів постсоціаліст. транзиту – чи це повна відмова від принципів соціалізму та перехід лібер. демокр., чи це побудова особливого типу демокр., яка поєднає ринкову економіку та соціал-демокр.

принципи сусп.-політ. орг-ції. Напр., суч. Китай демонструє конвергований розвиток С. та капіталіст. форм вир-ва, ринкових відносин. Також заслуговує на увагу досвід Швеції, в якій поєднуються переваги соц. д-ви та капіталіст. економіки («шведська модель С.» або «функціональний С.»). Життєздатність ідей С. проявляється в розвитку його різних напрямів і форм, які пов'язують його ідеологією демокр. і гуманізму. Це в першу чергу стосується розвитку соціал-демократизму, а також різноманітних форм інтерпретації соц. ідей та принципів (напр., християн. С., афр. С., араб. С.). Так, в кін. ХХІ ст. з'явився термін «С. ХХІ століття», введений Х. Дітеріхом в однойменній книзі у 1996 р.). Президент Венесуели У. Чавес «С. ХХІ століття» зробив його своїм політ. гаслом і політ. програмою соціаліст. реформ. У Російській Федерації термін «С. ХХІ століття» є слоганом програм політ. партій «Справедлива Росія» і КПРФ. Отже, С. поряд із соціал-демократією, зберігає позиції як одна з сусп.-політ. ідеолог. течій сьогодення. Див.: *Соціаліст /О. Кириленко/*

Соціалізм християнський – соц.-екон. і політ. концепція, напрямок сусп. думки, що проголошує об'єднати соціаліст. модель економіки і традиційну християн. етику, тобто поєднати християнство і соціалізм. С.х. був продуктом і проявом християн.-катол. соц. вчення, яке у свою чергу, стало традиц. підґрунтям християн. демократів після Др. світ. війни. С.х. зазвичай висуває ідею захисту інтересів робітників методами позбавлення від всіх соц. катаклізмів через соборну свідомість церкви. Прихильники С.х. проповідували як помірковано ліберальні, так і республ. ідеї. Історія С.х. починається у Франції зі спроб спростування на засадах Євангелія екон. теорії шотланд. філософа та економіста ХVІІІ ст. А. Сміта («Дослідження про природу та причини багатства народів»). Обурення катол. церкви щодо «Божого провидіння» вплинуло на ігнорування ролі багатьох етичних цінностей у господ. житті сусп.-ва, яке дедалі більше виходило з-під тотального контролю церкви. Проти цього й виступили представ-

ники С.х., що зароджувався, які вважали, що засади соціалізму у своїй глибині базовані на християн. традиції. Показово, що навіть сам термін «соціалізм» було введено до вжитку фр. євангелістом А. Віне. Через кілька місяців цей термін використали послідовники Сен-Сімона Ф. Буше, П. Леру. Останній разом із абатом Ф.Р. Ламенне, є одним із фундаторів С.х., визначаючи головну ідею євангельської любові та братерства як всезагального принципу християн. релігії, що морально перетворює світ бурж. відносин. З поширенням у др. пол. ХІХ ст. робітн. руху катол. церква проголосила соціалізм як «неморальну теорію» і порвала всі відносини з ідеологами С.х. У ХІХ ст. ідеї С.х. почали знаходити своїх прихильників у США, які спробували створити різні реліг. колонії та комуни, декларуючи при цьому збіг ідеологій соціалізму та християнства. Наприкінці ХІХ ст. починають активізуватися християн. соціалісти в Англії, немовби продовжуючи традицію чартизму, в якому реліг. компонент був яскраво окреслений. Після 1877 р. цей компонент інтенсивно культивували у рамках гільдії Св. Матвія, соціалістичної орг-ції, яка об'єднувала представників духовництва англіканської церкви. Аналогічну активність проявив Християн. соц. союз (1889–1919), який об'єднував представників різних віросповідань і 25 % священників, та Церковна соціалістична ліга (1906–1924), близька до лейбористської партії. З 1960 р. в Англії було засновано Християн. соціалістичний рух, який десятиріччя пізніше закликав лейбористську партію підтримувати орієнтацію на сусп. власність та співпрацювати з робітничими кооперативами. Від свого зародження й до Другого Ватикан. Собору (1962–1965) С.х. сприймався папським Римом вороже. Лише після Др. світ. війни окреслюється зближення соціалізму та католицизму. На той час Ватикан усвідомив, що соц. вчення церкви та Франкфуртська декларація Соціалістичного Інтернаціоналу мають багато точок перетину. У 1948 р. зусиллями різних груп за зближення різних конфесій було створено міжхристиян. орг-цію під назвою Всесвітня рада церков. У 1961 р. її поповнила Рос. правосл. церква. На

базі екуменізму (ідеологія всерхристиян. єдності) було проголошено доктрину «християн. об'єднання Європи». Загальним соц. ідеологією соціалісти та католики обрали боротьбу за екон. демокр., яка повинна замінити «олігархію капіталізму» та «тиранію соціалізму».

С.х. в економіці представляв теорію соц.-реформістського напрямку в християн. (перш за все в католицизмі), т. зв. модель «третього шляху». На основі кооперації екон. система повинна була б відповідати як інтересам робітників, так і вимогам підприємців. Найкращі умови для цього створювалися б в об'єднаннях, у яких роботодавці, робітники та споживачі представлені однаковою мірою. Звернення Святих отців у 1967 р. (енцикліка Павла VI — «Populorum progressio» (Масовий прогрес)), проголошувала визнання необхідності здійснити низку соц. реформ, які були спробою дати альтернативу комуніст. програмі перетворення світу, відколоти від комуніст. партій частину їх прибічників. У той же час ідеї **С.х.** в трансформованому вигляді властиві мільйонам віруючих, які в суч. умовах все активніше беруть участь у загальнодемокр., особливо в антивоєнних і класових рухах. В умовах прогресуючої дехристиянізації широких прошарків католиків, зростання їх самосвідомості і популярності ідей наук. соціалізму ідеологи **С.х.** вимушено критично оцінювали багато сторін капіталіст. дійсності. Проте вони виступали зазвичай як соц.-реформісти, що прагнули вдосконалити бурж. сусп. відносини. Представники **С.х.** у індустр. епоху виступали з критикою капіталізму з позицій докапіталіст. відносин, прагнучи показати консервативну природу **С.х.**, спрямованого на збереження основ бурж. сусп.-ва, але вказують при цьому на нереальні шляхи і засоби (партнерство класів, етично-реліг. самодосконалення) реалізації.

У своїй еволюції **С.х.** сформувався в один із основних різновидів бурж. ідеології, що протистоїть наук. соціалізму і робочому революц. руху. Низка принципів **С.х.** включені в соц. доктрину суч. політ. католицизму. У окремих країнах існують християн.-соціаліст. партії (Швейцарія, Італія, Чилі, Еквадор) і

групи в соціаліст. партіях (Робітнична партія Великої Британії, засн. у 1900 р.). /Т. Купіш/

Соціаліст – 1) прихильник принципів та цінностей соціаліст. ідеології, в межах якої сформувалися кілька різновидів – марксизм, неомарксизм, утопічний соціалізм, комунізм, соціал-демократія та ін. Спільним ідеологічним ідеалом соціалістів є сусп.-во соц. справедливості, свободи та рівності, відсутність експлуатації, ґрунтоване на сусп. (держ. або колект.) власності, активній участі д-ви у перерозподілі сусп. багатства – від планової економіки, прогресивного оподаткування до д-ви заг. добробуту, що гарантує для всього населення високий рівень якості й безпеки життя, надійний соц. захист, справедливий розподіл доходів, можливість самореалізації особистості; 2) чл. або симпатик соціаліст., соціал-демокр., загалом лівих партій чи рухів; 3) ідентифікація виборця, який голосує за соціаліст. чи соціал-демокр. партію. Див.: *Соціалізм /Л. Уґрін/*

Соціальна держава – правова, демократична д-ви з розвиненим громадян. сусп.-вом і соц. орієнтованою економікою, яка створює умови для реалізації основних прав людини, самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї, створює умови для саморозвитку особи, інвестує в людський та соц. капітал, гарантує кожному прожитковий мінімум задля гідного людини існування й сприяє зміцненню соц. злагоди в сусп.-ві, утверджує принципи соц. партнерства, забезпечує екол. безпеку. Таке визначення відповідає моделі соц. д-ви, яка активізує, стимулює людський потенціал і соц. ресурси.

Поняття **С.д.** тлумачиться неоднозначно і навіть для його визначення використовується недостатньо диференційований ряд – «соц. д-ва», «соц. правова д-ва», «д-ва добробуту», «д-ва соц. послуг» тощо. Досі відсутні загальноприйнятні уявлення про ф-ції **С.д.** д-ви, механізми їх реалізації, її ін-ти, умови формування та динаміку, а окремі теорії заперечують сам феномен **С.д.** У світ. науці й практиці,

з одного боку, помітна криза концепта С.д., а з ін. – небажання відмовлятися від її запровадження, але модернізувавши, адаптувавши до умов глобалізації та соц.-екон., демогр., політ. викликів. Суч. концепції С.д. віддзеркалюють нові тенденції сусп. розвитку, пов'язані з глобалізацією, специфікою ринкових умов, технолог. прогресом. Єдина цілісна теорія С.д. нині відсутня; відмінності у наук. підходах до її концептуалізації стосуються насамперед ступеня та меж держ. втручання, масштабів соціально-забезпечувальної діяльності д-ви. З одного боку, теоретиками С.д. доводиться доцільність її збереження, адекватність вимірам свободи при одночасному визнанні кризових явищ у практиці її функціонування. З іншого боку, С.д. оцінюють як неефективний ін-т соц. опіки та нагляду за громадянами, чинник обмеження індивід. свободи, звуження можливостей громадян. сусп.-ва, що суперечить вимогам конкурентної ринкової економіки, веде до деградації трудової моралі, зниження готовності до прийняття самостійних рішень.

Причинами кризи суч. моделей С.д., які зумовлюють потребу їх модернізації, є: *соціальні* (ослаблення впливу профспілок, реліг. громад, індивідуалізація стилів життя, втрата колект. ідентичності); *ресурсні* (перерозподіл енергоресурсів і енергетичні проблеми); *економічні* (глобалізація, інтернаціоналізація, вільний рух товарів та послуг, швидкий розвиток сектора послуг при скороченні традиц. сегментів індустріальної економіки); *фінансові* (вільний рух капіталу, інфляція, рецесія); *проблеми на ринку праці* (мобільність робочої сили, міжнар. конкуренція трудових сил, розвиток нових форм праці та неформальної зайнятості, міграційні потоки, зростання рівня освіти жінок і активізація їх кар'єрного росту); *соціокультурні* (висока цінність самовизначеності та індивідуальної свободи, зміна сімейної моралі); *технічні* (наук.-техн. і мед. прогрес); *демографічні* (зміна вікової структури населення); *політичні* (неоліберальна ідеологія, рекомендації впливових міжнар. експертних орг-цій); *гендерні* (подальша емансипація, зміна партнерських відносин і сімейних форм життя).

Суч. С.д. характеризує криза, що супроводжується борговими та фіскальними проблемами, безробіттям, масовими акціями протесту з вимогами до д-ва щодо підтримки соц. стандартів на певному рівні. Це спонукає до апробації нових модернізаційних проєктів «виживання» С.д.: запобіжна модель; активізуючи С.д.; трудова д-ва; соціально-інвестиційна д-ва (д-ва соц. інвестицій) тощо. Конституційно закріплюються нові підходи, за якими С.д. *забезпечує лише осн. потреби людини (інфраструктура, прожитковий мінімум, освіта, охорона здоров'я), а людина сама повинна дбати про себе та свою сім'ю.* Один із активно дебатованих нині проєктів – реформування С.д. у д-ву солідарності, де був би баланс між правами й обов'язками громадян, їх свободою та відповідальністю; допомога д-ви надається лише тим, хто сам надає соц. допомогу.

Модернізація С.д. проявляється у поступовому відході від першочерговості соц. підтримки і спрямуванні зусиль д-ви на розвиток персональної ініціативи, активності працездатного населення, інвестування в соц. капітал. Змістом С.д. поступово стає створення умов для саморозвитку особистості, насамперед через трудову активність, стимулювання ініціативності та відповідальності громадян за забезпечення добробуту. Реформи соц. сфери відбуваються у напрямку звуження спектра дії С.д., стимулювання активності та відповідальності громадян за забезпечення добробуту, призупинення розширення соц. ф-цій (і відповідно держ. витрат), позаяк вони стають непосильними для державних бюджетів і неефективними, з точки зору потреб сусп.-ва. Головним змістом С.д. поступово стає створення умов для саморозвитку працездатної особи. Центр ваги С.д. переноситься на сприяння виникненню якнайбільшої кількості ефективних робочих місць, сприяння самостійному підприємству та ін. формам трудової активності громадян.

Загалом нині намітився спільний тренд у розвитку моделей С.д.: з одного боку, скорочення соц. програм, прагнення до підвищення їх екон. ефективності та віддачі, а з ін. – роз-

ширення соц. партнерства, децентралізація влади, посилення регіональних (усередині країни) і місцевих органів. При цьому відбувається зміна ролі як д-ви, так громадянина: останній постає не лише як об'єкт соц. політики д-ви, а й як активний її суб'єкт, користувач і виробник соц. послуг. /Н. Хома/

Соціальна модель – сукупність соц. ін-тів певних традицій та менталітет, певний спосіб людей жити спільно. Серед цінностей сучасної соц. моделі: нерозривний зв'язок між екон. розвитком і соц. прогресом; високий рівень соц. забезпечення, що носить універсальний хар-р; розвинуте трудове законодавство, що захищає найманого працівника; рівність шансів і б-ба з дискримінацією; виробнича демократія, що виражається в консультуванні з працівниками при прийнятті рішень, які їх стосуються, та їх інформування; діалог соц. партнерів у рамках колективно-договірних відносин; наявність т. зв. громадських (держ.) служб або «сусп. домена» – галузі соц. інфраструктури (охорона здоров'я, система освіти, громад. транспорт, газо-, водо-та електропостачання); ключова роль д-ви у вирішенні соц. проблем, роль арбітра у відносинах між соц. партнерами; б-ба за зайнятість і викорінення феномена соц. відторгнення та бідності; гідна оплата праці, у т. ч. запровадження мінімальної заробітної плати; соц. справедливість і солідарність у сусп-ві. Дієва **С.м.** – не просто можливість, не просто спосіб вирішення власне соц. проблем, таких як пенсійне забезпечення, соц. допомога, медичне обслуговування і под.; це схема розвитку сусп-ва, заснована на принципах поваги людської гідності, соц. справедливості, соц. орієнтованої конкурентоздатної економіки за невідмінної умови дбайливого збереження довкілля. Суттєвим чинником, що відрізняє нац. соціальні моделі у різних д-вах, є структура та конфігурація, поєднання найважливіших ін-тів соц. захисту – страхування, соц. допомоги і держ. соц. забезпечення, мед. допомоги та освіти, розміри ресурсів, що спрямовуються на їх функціонування, а також домінуюча роль одного з ін-тів соц. захисту. /Н. Хома/

Соціальна напруга – характеристика стану соц. системи, що виражається в підвищенні нестабільності, яка викликається суперечностями між потребами, інтересами, очікуваннями соц. груп і ступенем їх фактичного задоволення. **С.н.** пов'язана з конфліктом та є передвісником соц. кризи. Зниження ступеня **С.н.** спостерігається в умовах вирішення кризи та вичерпаності конфлікту. В окремих випадках **С.н.** не може бути вичерпана в рамках існуючої соц. системи, що призводять до зміни якості системи.

С.н. існує у двох формах – *явній і латентній*. Явна **С.н.** виявляється у готовності та участі соц. груп у різних акціях протесту. Латентна **С.н.** є похідною від багатьох зовн. та внутр. чинників: соц.-екон. розвитку д-ви, соц. очікувань, індивід. занепокоєння тощо.

С.н. має певні ознаки. По-перше, у соціумі поширюються настрої невдоволення існуючим станом справ у життєво важливих сферах сусп. життя. По-друге, під впливом сусп. настроїв втрачається довіра до політики влади, розповсюдження набувають песимістичні оцінки майбутнього, поширення чуток в сусп-ві або окремих його сегментах, що формує атмосферу емоц. збудження. По-третє, **С.н.** знаходить відбиття у масових діях: ажіотажному попиті, вимушеній або добровільній міграції певних груп населення в ін. райони, в активізації діяльності сусп.-політ. рухів, у б-бі за владу і вплив у масах, стихійних і організованих мітингах, демонстраціях та ін. формах громадян. непокори.

Наявність **С.н.** є показником змін соц. зв'язків, зокрема їх руйнування. Між **С.н.** та силою соц. зв'язків існує зворотно пропорційний зв'язок. Що сильніша **С.н.**, то слабше соц. зв'язки. **С.н.** відображає трансформацію інтересів та цілей соц. суб'єктів. При певному рівні **С.н.** зв'язки у середині сусп-ва порушуються. Такий вплив є деструктивним за хар-ром, проте, з іншого боку соц. система отримує поштовх до соц. змін.

С.н. обумовлює протистояння між потребою у стабільності та реформуванні соц. системи. Стабільність вимагає прийняття норм, правил та цінностей осн. соц. групами, в той

час як реформування передбачає адаптацію до умов, що змінюються. У такому випадку **С.н.** відображає колективне прагнення до зростання соц. добробуту та буде сприйматися певними соц. групами, що очікують переваг, як позитивне явище.

Моніторинг рівня **С.н.** у сусп-ві дозволяє виявляти та прогнозувати соц. ризики реформ, що здійснюються, зокрема в політ. та екон. сферах. Через рівень **С.н.** у сусп-ві визначається потенціал змін у системі, критичні показники функціонування та умови збереження її цілісності в умовах підвищеної динаміки. Вимірювання **С.н.** дозволяє окреслити динаміку соц. перетворень у системі та, в окремих випадках, запобігти ситуації, коли руйнування старих зв'язків йде швидше, ніж відбувається створення нових, що приводить до деструкції існуючої соц. системи. **С.н.** є значущим індикатором стану сусп-в, що трансформуються, оскільки їх функціонування пов'язано з суттєвими соц. ризиками. /О. Максимова/

Соціальна політика – сукупність теорет. принципів і система практич. заходів, які розробляються й втілюються держ. і недерж. органами, орг-ціями і установами та які спрямовані на створення необхідних умов життєдіяльності, задоволення соц. потреб населення, створення в сусп-ві сприятливого соц. клімату, поліпшення стану соц. сфери в цілому. Значний вплив на становлення феномена **С.п.** мали ідеї і теорет. конструкції епохи модерну, серед яких – лібер. доктрина, громадян. сусп-во, соц. ризики і соц. страхування, благодійність д-ви й індивіда, а також теорії гуманізму, справедливості та сусп. вибору. Перші теорет. концепції **С.п.** виникли на межі ХІХ–ХХ ст., починаючи з робіт створеного в м. Ейзенха (Німеччина) «Союзу соціальної політики». Ці праці акцентували увагу на соц. реформах як основному завданні **С.п.**, спрямованій на покращення умов життя людей, запобігання революц. потрясінням. Поняття «**С.п.**» у наук. обіг було запроваджене у Франції видатним теорет. утоп. соціалізму Ш. Фур'є, який наголошував на обов'язку д-ви надавати своїм

громадянам певні соц. гарантії. Для цього, на думку Ш. Фур'є, д-ва мала монополізувати торгівлю, емісію грошей і збір податків, оскільки саме завдяки держ. монополії могла бути реалізована **С.п.** Такої ж позиції дотримувались і нім. вчені, зокрема М. Вебер та В. Зомбарт. Так, М. Вебер вважав, що треба підпорядковувати **С.п.** нац. ідеалу й інтересу, розглядаючи її як складову екон. політики. В. Зомбарт наголошував, що до заходів **С.п.** можуть бути віднесені заходи екон. політики, спрямовані на регулювання екон. системи. Розвиток **С.п.** пов'язаний із переходом від держ. і сусп. благодійності щодо нижчих верств населення до вироблення загальнодерж. систем соц. допомоги, оптимальний рівень розвитку якої дає змогу реалізувати ідею «д-ви заг. добробуту» («соціальної д-ви»).

У наук. літ-рі пропонуються такі концепції розуміння **С.п.**: 1) *гуманістична* (**С.п.** розглядається через утвердження гуманіст. принципів взаємовідносин людини, громадян. сусп.-ва і соц.-прав. д-ви і вважається орієнтованою на гармонізацію соц. відносин д-ви як суб'єкта та людини як об'єкта **С.п.**); 2) *синергетична* (**С.п.** як усвідомлена цілеспрямована діяльність соц. суб'єктів щодо визначення, захисту й реалізації потреб та інтересів своєї соц. групи (класу, нації, д-ви) різними засобами впливу: не лише орг-цією, регулюванням, контролем та управлінням, а й самоорг-цією цього складного процесу); 3) *інструментальна* (**С.п.** як інструмент, засіб здобуття й утримання влади, адже вирішення більшості соц. питань д-вою як головним суб'єктом політики змістило вирішення соц. проблем в площину діяльності політ. ін-тів); 4) *конфліктологічна* (**С.п.** як можливість прийняття рішень щодо розподілу благ у конфліктній ситуації, що виникає в ході реалізації соц. ф-цій суб'єктами влади щодо об'єктів **С.п.**); 5) *структурна* (**С.п.** як напрямок діяльності ін-тів громадян. сусп.-ва, або як соц. ін-т, завданням якого є відтворення соц. структури з метою самозбереження); 6) *інтегральна* (**С.п.** як центр зіткнення інтересів часто протилежних у своїх поглядах соц. груп, які ведуть б-бу за обмежені ресурси соц. ін-тів, що формують

уявлення про соц. справедливість, загально-сусп. соц. потреби тощо); 7) *телеологічна* (**С.п.** як засіб досягнення політ. цілей і результатів, при цьому сутність суч. **С.п.** проявляється не у забезпеченні соц. потреб індивідів, а в можливості скласти позитивне враження, впливаючи – через використання відповідних технологій – на свідомість громадян, досягнути певних політ. цілей; ця концепція забезпечує розуміння сутності **С.п.** з двох позицій: декларативної та реальної), 8) *соціокультурна* (**С.п.** як інструмент створення умов для самореалізації всіх громадян країни, а також збереження її культур. та іст. цінностей, **С.п.** пов'язується із рівнем розвитку політ. культури і трактується як сусп. перспектива, в основі якої – можливість попередження небезпек та підтримки позитивних соц. тенденцій) тощо.

Предметне поле **С.п.** постійно збагачується під впливом різноманітних чинників, тому дослідники виокремлюють: 1) *вузьке розуміння* **С.п.** (як цілеспрямованої діяльності, що має за мету здійснення соц. захисту, створення умов для формування безпечного соц. середовища; як комплекс заходів, спрямованих на формування соц. стандартів, забезпечення взаємодії суб'єктів соц.-політ. життя щодо формування соц. безпеки людини і сусп.-ва); 2) *широке розуміння* **С.п.** (як системи цілеспрямованої діяльності суб'єктів, що сформувався в сусп.-ві на певному етапі його розвитку і здійснюється на основі певних принципів, спрямованої на забезпечення оптим. функціонування та розвитку соц. відносин, при цьому суб'єктом **С.п.** може бути не тільки д-ва, але й сусп., благодійні та ін. об'єднання, громад. ініціативи, групи самопомоги, окремі індивіди). /Т. Семігіна/

Соціальний капітал – концепція в політології, соціології, економіці, що позначає сутність соц. мереж і специфіку взаємозв'язку між ними в сусп.-ві. Поняття **С.к.** ввів 1983 р. П. Бурдьє для аналізу соц. зв'язків, котрі можуть бути ресурсом отримання вигод. Більшість дослідників розрізняють два підходи до розуміння цього феномена. Перший підхід постає із визначення **С.к.** якісною характеристи-

кою індивідуального соц. суб'єкта, тобто аналізує **С.к.** мікрорівня (Г.С. Беккер, П. Бурдьє, В. Бейкер, П. ді Маджіо, Р. Барт, Б. Веллман, Н. Лін). Натомість другий підхід трактує його як характеристику групи, або переважно всього сусп.-ва – це макрорівень дослідження **С.к.** (Р. Патнем, М. Пелдем, М. Шифф, Ф. Фукуяма, Дж. Л. Ганіфан, Дж. Якобс, А. де Токвіль). На пострадян. просторі дослідження феномену **С.к.** почалося з 90-х рр. ХХ ст. Проте і сьогодні поняття **С.к.** залишається розмитим. Так, його розуміють як введення у систему відносин, що забезпечує доступ до ресурсів ін. акторів (Н. Тихонова). **С.к.** здебільшого розглядають однією з форм капіталу, що перебуває у розпорядженні акторів капіталу, різні форми якого здатні самовідтворюватися й накопичуватися, мають ліквідність та доступний для вимірювання обсяг. Менше його трактують у вигляді наявності заснованих на довірі відносин (В. Радаєв). **С.к.** визначається як соц. зв'язки (М. Шихирев). Саме за умов наявності **С.к.** органічна спільнота відрізняється від механічної сукупності індивідів (В. Сукачов). Історично першим джерелом **С.к.** була сім'я, другим – спадкові каста і класи. Зі становленням індустр. сусп.-ва і ринку **С.к.** швидко поширюється за межі первинних груп. Головна умова ефективності функціонування ін-тів ринкової економіки – довіра. Альтернативою «орг-ціям-родинам» доіндустр. сусп.-ва в умовах вузького «радіусу довіри» є ієрархізовані й формалізовані орг-ції сусп.-ва індустріального, побудовані на бюрокр. засадах. У постіндустріальному сусп.-ві новий тип вир-ва висуває жорсткі імперативи до масового працівника та його **С.к.** Освіта і професійно-кваліфікаційна підготовка перестають бути замкнутими елітними секторами і стають способом зв'язку поколінь. **С.к.**, поряд із ін. видами капіталу (фізичним, екон., культ., людським, адміністративним, символічним, інтелектуальним, політ. і под.) становить осн. елемент сусп. багатства. Всі види капіталу можуть тією чи ін. мірою конвертуватися в екон. капітал, зокрема в його грошову форму. В різних комбінаціях всі види капіталу концентруються переважно в одних

суб'єктів. Останні, зосереджуючи у собі всі значущі в суч. умовах види ресурсів, конвертовані один в одного і в традиц. екон. капітал, мають нагоду посідати панівне місце в сусп-ві. Гол. відмінність **С.к.** від ін. видів капіталу – він утілюється не в певних об'єктах чи суб'єктах, а в соц. відносинах суб'єктів, отже, не є власністю суб'єкта, який його використовує. Схожість **С.к.** із ін. видами капіталу в тому, що для його зберігання та поповнення необхідні інвестиції; крім того, у процесі його використання, він зростає. **С.к.** має дві осн. характеристики: існує лише у взаємостосунках індивідів, тобто це – якість соц. зв'язків; здатний до саморозвитку. **С.к.** ґрунтується на довірі (і по горизонталі – у відносинах між громадянами, а також усередині різних сусп. і корпоративних структур, котрі становлять підґрунтя суч. соціуму, і по вертикалі – між громадянами і структурами влади) та ґрунтується на репутації. Він існує у таких формах: потужний ресурс зв'язків і дружніх мереж; урядовий і громадянський; індивідуальний та груповий та ін. **С.к.** втілюється у думках, соц. нормах, зобов'язаннях і очікуваннях. Загалом **С.к.** має локальний (характеризується межами взаємодії всередині сім'ї та групи) і глобал. (взаємодія недерж. сусп. орг-цій) рівні, формальний (характеризується ступенем довіри до офіц. держ. ін-тів і сусп. орг-цій) та неформальний (фіксується через утвердження дружніх відносин, наявність контактів із родичами та знайомими) аспект. Приклади його конвертації в екон. засвідчують, що попри всю значущість провідну роль у зв'язці з ним відіграє екон. ситуація, в якій перебуває людина. Для формування **С.к.** необхідні три осн. елементи – соц. мережі, загальні норми, а також переконання й довіра. На його створення впливає чотири осн. чинники (наявність або відсутність): розвиток горизонтальних зв'язків усередині сусп-ва; хар-р соц. зв'язків усередині соц. груп і орг-цій; відносини між громадян. сусп-вом і д-вою; якість управління. Джерела формування **С.к.**: ціннісні орієнтації, імператив, засвоєний суб'єктами в процесі соціалізації; індивідуальна соц. взаємодія; обмежена солідарність; вимушена до-

віра та ін. Саме **С.к.** за розв'язання важливих проблем забезпечує здатність до взаємодії та впливу на владу. Високий рівень **С.к.** властивий для демокр. д-в із ефективно функціонуючим громадян. сусп-вом, адже він результативніше забезпечує здатність до партнерства.
/О. Александрова, В. Варинський/

Спільноти територіальні соціально-політичні – політ. партії, орг-ції, угруповання, рухи, адм.-тер. одиниці, регіони, області, райони, міста, села, селища тощо, які вирізняються своєю індивідуальністю, своєрідністю та хар-ром. Вони об'єднують людей за інтересами та переконаннями, мають соціокульт. специфіку, регіон. ідентичність, відстоюють певні цінності та ідеологію, мають власні цілі та програму, вирішують екон., мовні, культ., матеріальні, політ., соц. та ін. проблеми. Унаслідок глобалізації та модернізації сусп.-політ. життя країни на перший план виступають такі **С.т.с-п.**, які захищають не нац. інтереси, а – лише регіональні і місцеві. На їх діяльність впливають зміни у довкіллі, в першу чергу у тій соц.-політ. реальності, яка цим поняттям віддзеркалена. **С.т.с-п.** характеризується стійким регіон. інтересом, який існує об'єктивно, незалежно від держ. влади. Регіон. спільноти формуються на основі етн., мовно-політ., конфесійних, ідеолог., культ. та ін. ознак і перетворюються на конгломерати різноманітних соц.-політ. груп, які можуть мати однакові, схожі або протилежні інтереси. Наявність спільного регіон. інтересу впливає на формування ідеології, самоідентифікації індивіда, населення з певною територією. Усвідомлення територіальної спільноти трансформується в регіональну ідею, регіоналізм, федералізм, а, можливо, у сепаратизм та іредентизм. У такому разі функціонування **С.т.с-п.** може негативно впливати на формування нац. свідомості, громадян. сусп-ва та політ. нації в цілому. Деструктивності зазначений чинник набуває тоді, коли сила регіонального інтересу переростає в силу загальнодерж. інтересів. Щоб **С.т.с-п.** діяли злогоджені і не розколювали країну, необхідно забезпечити їх сусп. єдність таким чином, щоб вона розвивалася у

контексті різноманіття, яке може бути застосовано до реалій тих д-в, де існують мовно-політ. та ін. протиріччя. У той же час принцип єдності у розмаїтті можливий лише за умови, що соц. диференційованість не буде загострювати конфлікти, які можуть виникати між полярними ідеологіями, лідерами політ. партій, **С.т.с-п.** та громадянами однієї країни, як це наразі відбувається в Росії, Великій Британії, Норвегії та ін. д-вах.

Ті **С.т.с-п.**, які уявляють розвиток країни по-різному, продовжують ворогувати як непримиренні опоненти. Свідченням цього є протистояння, що мають місце між східним і західним регіонами України, полярними політ. партіями та ідеологіями, владою та опозиц. політ. силами, які призводять до конфліктів, наслідками яких є різноманітні теракти, знищення пам'ятників, парт. і держ. символік тощо. У зв'язку з цим **С.т.с-п.** незалежної України умовно можна розділити на чотири осн. напрямки: національно-радикальний, національно-демокр., ліберально-центристський та соціально-комуністичний. Протистоянь, які виникають між **С.т.с-п.**, можна уникнути шляхом проведення культурної революції, яка передбачає розробку та запровадження в життя різноманітних телерадіопрограм, які мають виховувати спільноту в дусі патріотизму, толерантності, розуміння історії, нац. звичаїв і традицій, прийняття держ. мови і нац. культури.

Розбрат в Укр. д-ві супроводжується гострими протистояннями, які існують між **С.т.с-п.** лівого і правого спрямування, що загрожує нац. безпеці д-ви. Дестабілізують відносини між **С.т.с-п.** лівого і правого спрямування результати виборів, погіршення життя людей, нерішуча і непослідовна політика влади, екон. негаразди, які загострюють проблеми регіонів, а також екологічна, податкова, житлова, пенсійна, мовно-освітня, релігійна, енергетична, мовно-політ. кризи, кримськотатарська проблема, політизація ЗМІ, політ. русинство, міжконфесійні чвари, надмірне педалювання нац. ідей серед русифікованих жителів Донбасу та Криму, проблеми двомовності та ін. Україна не вийде з кризи доти, доки такі

політ. і держ. спільноти, як влада та опозиція, не будуть дослуховуватися одне до одного, шукати платформу для узгодження позицій та співпраці. А у європ. інтеграц. структури Україна можна вступити лише сильною і об'єднаною країною. /С. Савойська/

Спіндокторінг (англ. *spin* – обертання) – процес керування інформацією, подачею тієї чи ін. новини під вигідним кутом. Із 80-х рр. ХХ ст. у європ. країнах спостерігається підвищення інтересу до нового напрямку керування інформ.-комунікат. політикою через використання технології С. Збільшення уваги політтехнологів до С. пов'язане з такими чинниками: збільшення ролі мас-медіа в усіх сферах сусп. життя; чудові можливості для маніпулювання думкою громадськості за допомогою різних каналів комунікації; збільшення уваги до думки громадськості, що формується на основі управління потоками інформації. Найчастіше С. займається виправленням різних спотворень образу певної події у ЗМІ вже після того, як подія набула негативного забарвлення.

Термін «С.» політтехнологами почав уживатися в 1980-х рр. Його точне походження невідомо, але часто використовують експерти в області сусп. відносин, а також політ. або корпорат. представники, чия робота полягає у виставленні події або ситуації у позитиві. Деякі фахівці зв'язків із громадськістю використовують поняття «С.» як окремо взяту запропоновану ними послугу, інші використовують такі терміни як «трансформація стратегії» або «перетворення зображення». Інколи фахівці порівнюють поняття С. із «ребрендингом», що робить із продуктами, які не продаються все можливе, щоб реалізувати їх. Компанії та політ. орг-ції також мають потребу в політтехнологіях та спеціалістах зі С., щоб «продати» свою місію й ідей громадськості.

У зв'язках з громадськістю С. – форма пропаганди, яка досягається через забезпечення інтерпретації події або кампанії, щоб запевнити громадськість за або проти певної орг-ції чи особи. Поки традиційні зв'язки з громадськістю покладаються на творче представлен-

ня фактів, С. часто, хоча не завжди, є нещирою, обманною і/або надзвичайно керованою тактикою. Політики часто звинувачувані опонентами у нечесності, використовують тактику С. щоб маніпулювати громад. думкою. Із-за часті асоціації С. і прес-конференцій (особливо, урядових) інформ. територію, в якій вони функціонують, іноді асоціюють із територією С.

Е. Бернайса називають «батьком» С. Так, в книзі Л. Тая «Батько спіну: Едвард Бернайс та народження PR», він вказує саме на цього фахівця, описуючи тютюнові та алкогольні кампанії в Америці ХХ ст. Політтехнологи використали С., щоб підкреслити або підсилити найбільш позитивні аспекти. Тютюнові компанії, продаючи продукти відомі як шкідливі, забезпечували фінансування благодійних акцій, або будували ігрові майданчики, створюючи позитивне їх сприйняття. Такі приклади «корпоративної соц. відповідальності» дали позитивне сприяння сигаретних компаній через ЗМІ в очах громадськості.

Процес роботи С. містить форму «менеджменту новин». Ця форма має величезне значення при кризових ситуаціях, коли найвищою мірою є актуальне, чесне і правдиве висвітлення в ЗМІ та мас-медіа. Дуже часто С. виконує відповідальну та сумлінну роботу за журналіста. Одне з головних завдань роботи С. – підготовка очікувань аудиторій. Цільовим аудиторіям пропонується певний алгоритм сприйняття й схема поведінки при настанні очікуваної події. Тут необхідно сталість реакції, і це не просто «рука на пульсі», а проведення тих чи інших дій у відповідь на той чи ін. розвиток подій.

У світ. практиці існують дві моделі С.: *totalitarна* (варіант радян. системи) введення повного контролю за інформацією в ЗМІ, починаючи з найвищого рівня аж до нижніх; *демократична* (варіант зах. системи) за рахунок інтелектуального перегравання ЗМІ і більшої динамічності. У цій моделі заборонні заходи використовуються лише в екстраординарних випадках (війна, тероризм, стихійні лиха тощо). Тут часто використовується спосіб висвітлення однієї новини ін.

Осн. об'єкт в роботі С. – це інформ. блок. За його допомогою можна формувати новину сферу шляхом попереднього збору інформації, акцентування значущості на потрібних новинах, способом уповільнення та прискорення потоку інформації. До ф-цій С. зазвичай відносять: орг-цію витоку інформації; орг-цію груп тиску на підтримку тих чи ін. подій; контакти з пресою (журналістами); підготовку заходів із пресою; виправлення помилок, допущених у ході спілкування з пресою. Техніку С. можна представити так: вибірково відбирають факти, що вказують на підтримку цієї позиції (*cherry picking*); спростування/неспростування (*Non-denial/denial*); формулювання, що сприймається як неспростовна правда; евфемізми, які маскують або просувають своє бачення; «приховування поганих новин»: анонсує одну популярну новину, сподіваються що ЗМІ зосередяться на популярній, не зважаючи на існування непопулярної («*Burying bad news*»).

Метою роботи політ. С. є прийняття правильної лінії мас-медіа. Уперше застосування подібної техніки проявилася під час дебатів Форд – Картер, коли було виявлено, що той, хто перший переконливо визнає себе переможцем, того визначає й думку громадськості. У рамках цих дебатів кандидат у віце-президенти Р. Доул виступав проти кандидата У. Мондейла. Відразу ж після дебатів у трьох мережах ABC, CBS, NBC у прямому ефірі на його підтримку виступили відомі особи, серед яких був і віце-президент Рокфеллер, і Е. Доул. Сам Доул відразу теж вийшов у прямий ефір, де отримав вітальний дзвінок від президента Форда. Тобто, ефір був забитий радістю декларованої перемоги, ще до того, як прихильники У. Мондейла змогли отримати доступ до мікрофонів.

Ін. техніка включає затримку поганих новин, вони ніби заховані у «тінь» важливіших або сприятливіших новин або подій. Звідси впливає важливий висновок: подія та її висвітлення – це два різних об'єкти, які можуть і не співпадати. Тому необхідно грамотно підібрати вектор С. – гальмування або прискорення події. Зокрема, для гальмування інформації

С. використовує такі інструменти, як: а) недопуск події у ЗМІ (напр., Держдепартамент США попросив ЗМІ не давати в ефір інтерв'ю з Б. Ладеном і лідерами терористів); б) зміна модусу інформації (напр., іронічне ставлення на НТВ до В. Жириновського та Г. Зюганова); в) заміна повідомлення новою інформацією або ситуацією; г) перенесення акцентів (типу «сам злодій»). Для прискорення інформації спіндоктором застосовуються ін. інструменти: а) розповідь про події у ЗМІ (напр., про теракт в США 11 вересня 2001 р.); б) акцент на важливості; в) приєднання до іншого важливого події; г) використання позитивних коментарів. /А. Митко/

Спонтанних порядків концепція – одна з провідних концепцій неоконсерватизму, сформована Ф. Гаєком, за якою всі суб'єкти соц. творчості, в т. ч. і політики, організовуючи ту чи ін. сферу діяльності, повинні максимально використовувати спонтанні сили сусп-ва і якомога менше вдаватися до примусу. Такий принцип можна застосувати до безмежної к-сті ситуацій.

Неоконсерватори вважають: для політиків ця концепція стає важливим чинником модернізації сусп-ва. За Ф. Гаєком, у розвинутому сусп-ві чітко окреслюються два осн. типи упорядкування людського життя – спонтанні й свідомі порядки. Спонтанні порядки утворюються внаслідок еволюційного розвитку. Вони постають немовби зсередини сусп. організму. Соц. активність індивідів (ін-тів, колективів і под.) координується не через підпорядкування загальній меті, а внаслідок дотримання певних правил поведінки. До них зараховують мораль, право, мову, ринок та ін. Свідомі ж порядки – це порядки, породжені людиною, котрі функціонують згідно з виробленими заздалегідь планами і проектами. Вони спрямовані на досягнення чітко визначеної мети і будуються на основі конкретних команд-наказів (армії, урядові установи, промислові корпорації тощо).

Спонтанні й свідомі порядки, певна річ, необхідні кожному сусп-ву. Головна проблема, однак, полягає в тому, які з панівні. Пер-

ші підпорядковуються другим, і ця тенденція наростає, то таке сусп-во прямуватиме до тоталітаризму. І навпаки: у сусп-вах, де першоосновою іст. розвитку є спонтанні порядки, там утворюється гігантська система інституцій і традицій, що невідворотно і безперервно працює на соц. прогрес. Цю систему Ф. Гаєк позначив як розширений порядок людського співробітництва.

Найважливіші складові **С.п.к.**: учення про спонтанний хар-р ринкового порядку (визнання того, що людська свобода – найвища цінність; сусп. норми та ін-ти підтримують соц.-екон. порядок, але сам цей порядок спонтанний; система, яка виникла спонтанно, природним шляхом, завжди досконаліша за штучно створену); суб'єктивізм (у вигляді принципу аналізу екон. явищ); принцип недосконалості людських знань (визнання обмеженості людських знань і неможливості існування остаточних, досконалих знань, але ринкова система здатна ефективно використовувати й недосконалі знання); методол. індивідуалізм (чи атомізм, визначає сусп. дії похідними від незалежних індивідуальних); апіоризм (принцип, за яким усі соц. науки ґрунтуються на сукупності аксіом про поведінку індивідів і апіорних висновках з цих аксіом); соціол. підхід, який означає, що розгляд екон. проблем має охоплювати, крім екон. аналізу, також аналіз соц., політ., правових та етичних аспектів.

За Ф. Гаєком, спонтанний хар-р ринкового порядку означає: всіляке втручання у нього може лише підірвати механізм ринку і паралізувати господарську систему загалом. Окрім того, будь-який свідомий контроль над господарським життям і екон. політика, спрямована на отримання певних результатів, чи політика повної зайнятості, екон. зростання, б-би з інфляцією або екон. спадами, балансування попиту і пропозиції грошової маси тощо, на думку Ф. Гаєка, в принципі неможливі, оскільки не в змозі врахувати і використати знання, необхідні для успішної реалізації, і може мати руйнівні наслідки для економіки.

Не менш негативні наслідки принесе втручання у ринковий порядок із метою його

реформування або вдосконалення, незалежно від того, з якими намірами це робиться. Ринковий порядок розвивається за законами внутр. логіки, котрі не мають нічого спільного з морально-етичними нормами, які відстоюють представники певних соц. верств і класів, вимагаючи справедливості, рівності у розподілі приборків, майна та ін.

Ідею **С.п.к.** Ф. Гаск поширив і на його складові, у т. ч. на гроші. Вони, на його думку, не повинні бути інструментом екон. політики д-ви, який забезпечує постійний темп приросту грошової маси в обігу згідно з обсягом попиту на гроші (за монетаристською теорією), бо це суперечить самій природі цього явища. Стабільність грошової системи може забезпечити лише її лібералізація, що передбачає відміну урядової монополії на емісію грошей і заміну її конкуренцією приватних емітентів. Така конкуренція відповідала б ринковій природі грошей і була би здатна не допустити породжені політикою держ. регулювання економіки інфляцію й екон. спади. Позиція Ф. Гаска спрямована проти монетаризму і кейнсіанської концепції, яка розглядає гроші одним із інструментів держ. впливу на економіку. Ця концепція – спроба зрозуміти чинники, що визначають громадське життя людини, а також низку політ. положень, виведених із такого уявлення про сусп.-во. /С. Орлов/

Стабільність політична (лат. *stabilis* – стійкий) – міцність, стійкість положення влади в її основних ланках і регіонах; неослабна підтримка стану стійкості. Проблема найкращого держ. устрою, що забезпечує стабільність соціуму, привертала увагу мислителів ще за часів Старод. Греції. Починаючи від Арістотеля простежуються два вектори в розгляді стратегії **С.п.**: досягнення її через тотальність та завдяки механізмам регуляції конкурентної сусп. взаємодії. Щодо останнього вектора, то в Новий час остаточно визначився напрямок його функціонального змісту – права особи, їх пріоритет. Розробка осн. положень ліберальної (конкурентної) стратегії **С.п.** міститься в роботах Ш.-Л. Монтеск'є, А. де Токвіля. Серед представників т. зв. тотального напрямку

в розумінні **С.п.** – Н. Мак'явеллі, Т. Гоббс. Вказана стратегія не є однорідною. Ми можемо визначити два найзагальніші напрямки: *соціодомінантний*, класичний вираз якого є у Ж.-Ж. Руссо та *державоцентричний*, всебічне обґрунтування якого дає Т. Гоббс. Необхідно зазначити, що тотальна та ліберальна стратегії – це своєрідні «чисті» типи. Елементи їх можуть перетинатися, утворювати змішані типи. Зразок подібного синтезу – концепція плебісцитарної демократії М. Вебера.

В укр. політ. думці дорадян. (сер. ХІХ – поч. ХХ ст.) і радян. періодів (укр. політологи зарубіжжя) превалює ліберальне розуміння стабільності. М. Костомаров, М. Грушевський, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький та ін. вважали за доміанти визнання свободи особи, її прав, прихильність до парадигми змін, як якості стабільної д-ви, надання народові України центр. місця в системі цінностей та визнання таких його рис, як демократизм, соборність. У політико-інституціональному аспекті характерним є звернення до політ. форм як необхідного чинника піднесення соц. значення особи. Стабільність соціуму, як і стабільність д-ви, пов'язувалася із розв'язанням проблем нац. хар-ру.

Період ХІХ – поч. ХХ ст. характеризується привертанням особливої уваги до теми виправдань ідеї демократії, її обґрунтування. З цим контекстом пов'язувалася проблема стабільності. Власне категорія «стабільність» та її різнофакторний аналіз у суч. розумінні з'являється в політ. науці Заходу у післявоєнний період. Широкі дослідження в цій галузі були пов'язані з демокр. трансформаціями кол. фашистських режимів, намаганнями у 50-60-ті рр. демокр. модернізації в країнах, де перемогли нац.-визв. рухи, та згубністю прямого копіювання чужого досвіду, загрозою лібер. демократії з боку комуніст. імперії. Теорію і методологію проблеми стабільності досліджували Г. Алмонд, Р. Даль, А. Лейпхарт, С. Ліпсет, П. Ордешук, Дж. Парсонс та ін. Зарубіжна політ. наука містить як системний аналіз механізму стабільності, так і розробку окремих її аспектів. Серед них: політико-культурні хар-ки, соц. основа, політико-інсти-

туціональна орг-ція та ін. умови стабільного функціонування демокр. політ. режиму або його утвердження. В політ. науці України та країн ближнього зарубіжжя важливе місце займають: проблема утвердження нової стратегії стабільності, питання умов незворотності трансформацій та їх результативності, засади консолідації сусп-ва перехідного періоду, взаємодія традиції та модернізації, а також аналіз світ. досвіду стабільності політ. режимів. У цілому для посткомуніст. інформ. простору ця тема вельми актуальна, але вона і ще досі недостатньо розроблена. Відсутня системна концепція моделі С.п. щодо проведення демокр. модернізації в Україні.

Узагальнюючи досвід політ. теорії та практики, можна дослідити дві осн. стратегії С.п.: *тотальну* і *ліберальну* (конкурентну). Тотальна стратегія С.п. орієнтована на забезпечення абсолютної статичності сусп. цілого, консервацію змін або навіть повернення до примітивної сусп. орг-ції. С.п. в тотальній стратегії – це збереження незмінності існуючої суспільної структури, всеосяжна регламентація на базі абсолютизації критерію єдності. Лібер. стратегія стабільності пов'язана з внутрішньо диференційованим сусп-вом, що динамічно розвивається. Конфлікт розцінюється як реальна риса сусп. життя і глибинне джерело політ. розвитку. Лібер. зміст – це свобода як гарантія захисту від будь-якого свавілля; соціальний – соц. справедливість та рівність як можливості підвищення свого соц. статусу для будь-якого індивіда й неприйняття аристокр. переваги одних людей над ін. У лібер. стратегії С.п. – це сталість через здатність до змін, регуляція різноманіття елементів соц. системи з метою збереження її цілісності. Практ. аспект – це орієнтація на пошук шляхів збалансованих механізмів реалізації влади. В Україні зміст процесу державотворення становить перехід від тотальної до лібер. стратегії стабільності. З цим пов'язані й перспективи утвердження в нашій країні демокр. політ. режиму. /В. Гошовська/

Стагнація політична (лат. *stagnum* – стояча вода) – явище застою, згортання перетво-

рень та припинення політ. розвитку, розпаду політ. ін-тів та структур політ. системи. Як правило, С.п. зароджується не у політ., а в екон. або соц. сфері. Даний процес є тривалим і супроводжується поступовим зниженням рівня екон. зростання та добробуту сусп-ва. С.п. у вузькому розумінні означає стан тривалої депресії політ. системи; в широкому – хронічний депресивний хар-р політики. Серед причин С.п. виділяють: неефективне комбінування чинників «політ. вир-ва», нестача фін. засобів для необхідного інвестування та розлад фінансово-кредитної системи, недосконалість законодавчої бази, несформованість громадян. сусп-ва, низький рівень політ. культури, соц. конфлікти, надмірні військ. витрати тощо.

Виділяють два види С.п., що різняться виникненням, формами вияву і способами подолань. Перший вид виникає як наслідок панування монополістичних об'єднань, що усувають конкуренцію – рушійну силу розвитку демократії. Другий вид – виникає у процесі переходу від командно-адмін. форм держ. регулювання до конкурентних і є наслідком помилок урядів, ігнорування соц. законів. Осн. ідеї теорії стагнації склалися в 30-х рр. ХХ ст. і одержали подальший розвиток в 50-60-х рр. у працях амер. учених Дж. Стейндла, П. Барана і П. Суїзі. Вони виходять із положення, що монополістична модель концентрації влади, усунувши механізм вільної конкуренції, вичерпала внутр. рушійні сили розвитку, чим і провокує появу та становлення С.п. С.п. характеризується: пасивністю і звуженням форм політ. участі усіх суб'єктів політ. системи; закритістю і стандартизацією політ. життя в країні; ігноруванням можливості будь-яких змін усталених форм політ. життя та якісних трансформацій, підтриманням у д-ві стагнаційної стабільності, коли влада знімає лише реакцію на проблему, а власне проблема заганяється «вглиб»; переважно силовим вирішенням політ. конфліктів; політ. відчуженням і негативним (боязким) ставленням сусп-ва до будь-яких змін усталених форм життя; неможливістю досягнення політ. консенсусу і відповідно виробити нові форми політ. інтер-

акцій; нівеляцією демокр. ін-тів і процедур; високим рівнем забюрократизованості сусп. життя. **С.п.** передеє масштабній сусп.-політ. кризі. **С.п.** ліквідується шляхом здійснення політ., екон. і соц. реформ, пошуку способів досягнення сусп. консенсусу щодо перспектив держ. розвитку та методів вирішення наявних суперечностей.

Прикладом **С.п.** є період «Застою» у СРСР (сер. 1970 – сер. 1980-х рр.). У цей час в радян. сусп-ві склалися передумови глибокої системної кризи – екон. і соц., які врешті призвели до краху радян. економіки та політ. розпаду СРСР. Політ. система та механізми її функціонування, що були сформовані ще за Й. Сталіна передбачали: вища влада цілком була сконцентрована у вузькому колі осіб, що оточували Генерального секретаря КПРС і входили до складу Політбюро ЦК КПРС. Будь-які питання кадрових переміщень у цьому колі вирішувалися всередині самого кола. Найважливіші питання внутр. і зовн. політики, економіки, фінансів, у т. ч. кадрові питання, приймалися на засіданнях Політбюро ЦК КПРС, і були обов'язковими для всіх держ. установ. Президія Верховної Ради СРСР та Рада Міністрів СРСР повністю контролювалися керівництвом КПРС. Пленуми ЦК та з'їзди КПРС, сесії Верховної Ради СРСР перетворилися на парадні заходи, на яких формально затверджувалися всі рішення, запропоновані парт. керівництвом. Депутати Рад усіх рівнів фактично призначалися парт. комітетами за місцем їхньої роботи. /С. Орлов/

Сталий розвиток (англ. *sustainable development*) – концепція керованого соц. розвитку на основі встановлення балансу між задоволенням суч. потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі. Концепція **С.р.** з'явилася в результаті об'єднання трьох основних підходів: економічного, соціального та екологічного. Концепція **С.р.** інтегрує принципи інвайронменталізму, гуманізму, соц. демократизму, глобалізації, наук. критицизму та прагматизму. Основна практична мета **С.р.** – збереження

життя, природи та сусп-ва в майбутньому, гармонізація їх розвитку. Шерег теоретиків і прихильників **С.р.** вважають його найперспективнішою ідеологією ХХІ ст. та всього третього тисячоліття, яка, з поглибленням наук. обґрунтованості, витіснить усі наявні світоглядні ідеології, позаяк вони є фрагментарними, неспроможними забезпечити збалансований розвиток цивілізації. **С.р.** передбачає гармонійний (оптимальний, рівномірний, збалансований) соц. розвиток, який включає зміни у концептуальних і практичних основах соц. управління в глобал. масштабі. Деградація природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і втрата біол. різноманіття скорочують здатність екол. систем до самовідновлення. Фактично мова може йти не про негайне припинення екон. зростання взагалі, а про припинення на першому етапі нераціонального зростання використання ресурсів доквілля. **С.р.** включає узгоджені між собою: експлуатацію природних ресурсів, спрямованість інвестицій, орієнтацію наук.-техн. прогресу, розвиток особистості та інституційні зміни, що зміцнює нинішній і майбутній потенціал сусп. для задоволення людських потреб і устремлень. Основою **С.р.** є системний підхід та суч. інформаційні технології, які дозволяють дуже швидко моделювати різні варіанти напрямків соц. розвитку, з високою точністю прогнозувати їх результати та вибрати найбільш оптимальний. На сьогодні, вклад у розвиток сталого розвитку зроблений такими зарубіжними вченими як Д. Медоуз, Д. Форрестер, А. Лейзеровіч, М. Месарович, Е. Пестель, Р. Кейтс, Т. Перріс, Дж. Хулс та ін. Створення концепції **С.р.** у 70-80-х рр. ХХ ст. стало наук., громад. та політ. реакцією на проблеми використання довкілля, його руйнування та забруднення, необхідність стратег. планування довгострокового розвитку країн та глобал. співт-ва. В цей період були створені міжнар. неурядові наук. орг-ції з вивчення глобал. процесів на Землі: Міжнар. федерація ін-тів перспективних досліджень (ІФІАС), Римський клуб (засновник італ. громад. діяч А. Печчеї), Міжнар. ін-т системного аналізу, а в СРСР – Всесоюз-

ний ін-т системних досліджень. У 1972 р. у Стокгольмі відбулася Конф. ООН з навколишнього середовища і була створена Програма ООН з навколишнього середовища (UNEP). У 1983 р. в рамках ООН була створена Міжнар. комісія з навколишнього середовища і розвитку (World Commission on Environment and Development – WCED), яка в 1987 р. підготувала доповідь «Наше спільне майбутнє» («Our common future»), де були вперше сформульовані визначення терміна «*сталий розвиток*» та обґрунтована концепція **С.р.** як альтернатива розвитку «необмеженого екон. зростання». Відповідно до цього почали розвиватися екол. політика і дипломатія, екол. право, з'явилася нова інституційна складова – мін-ва та відомства, що відповідають за використання довкілля. Більшість міжнар. орг-цій системи ООН включили у свою діяльність істотну екол. складову, орієнтовану на перехід до **С.р.** У 1992 р. ООН створила Комісію з питань **С.р.** та провела міжнар. конф. в Ріо-де-Жанейро, яка прийняла Декларацію з питань навколишнього середовища та розвитку. У 2000 р. в штабі ЮНЕСКО (Париж) був прийнятий Документ «Хартія Землі», основною ідеєю якого виступає пропаганда переходу до сталого способу життя та формування глобал. співт-ва, заснованого на заг. етичних принципах, що включають в себе повагу і турботу про все живе на планеті, а також принципи екол. цілісності, загальних прав людини, поваги до культурної різноманітності, екон. справедливості, демократії і культ. миру. Реалізація концепції **С.р.** була підтримана «Декларацією тисячоліття ООН» (Цілі тисячоліття ООН (2000-2015), яку підтримало 189 країн. Цілі тисячоліття ООН включали завдання: викоринити крайню бідність та голод; досягти загального рівня початкової освіти; сприяти гендерній рівності та надати більше повноважень жінкам; зменшити дитячу смертність; покращити стан здоров'я матерів; побороти ВІЛ/СНІД, малярію та ін. небезпечні інфекційні хвороби; забезпечити сталий розвиток довкілля; розвивати глобал. партнерство заради розвитку. Кожна країна адаптувала ці цілі до специфіки нац. розвитку.

Зростання актуальності політики **С.р.** обумовлюється: стрімким зростанням населення; надмірною та варварською експлуатацією природних ресурсів в гонитві за надприбутком і екон. зростанням; культивованими в розвинених країнах цінностей «сусп-ва споживання»; загальною недосконалістю соц.-екон. і політ.-управл. систем; скороченням ресурсозабезпеченості та посиленням соц.-екон. диспропорцій, зростанням злиденності та бідності, насамперед у країнах третього світу. Важливим питанням у реалізації концепції **С.р.** стало виявлення його практичних та вимірюваних індикаторів. У цьому напрямку зараз працюють як міжнар. орг-ції, так і науковці. Виходячи з вищевказаної тріади, такі індикатори можуть пов'язувати всі ці три компоненти і відображати екол., екон. і соц. (включаючи психол., напр., сприйняття **С.р.**) аспекти.

Поява концепції **С.р.** поставила під сумнів перспективність розвитку фундаментальної основи традиційної економіки – необмеженого екон. зростання. У 2012 р. пройшла ювілейна Конф. ООН зі сталого розвитку («Ріо+20»), яка зробила внесок в подальший розвиток концепції та практики **С.р.** У Конференції «Ріо+20» взяли участь політ. лідери всього світу, велика к-сть представників приватного сектору, неуряд. орг-цій та ін. груп, які розробили стратегію глобал. розвитку зі скорочення рівня бідності, сприяння розвитку соц. справедливості та забезпечення охорони довкілля з урахуванням екон., соц. і політ. чинників.

Є кілька варіантів розвитку сусп-ва в найближчому майбутньому: інерційний, ультратоталітарний та трансформаційний сценарії. Трансформаційний сценарій є найоптимальнішим із позицій **С.р.**, який передбачає швидке усвідомлення загроз, пов'язаних з руйнуванням довкілля, адекватну реакцію на соц.-екон. кризу, прорив до нового світосприйняття і нової системи цінностей на основі глобал. колект. дій. Реалізація політики **С.р.** передбачає подолання кризи екон., політ. та ціннісно-духовної, етичної, світоглядної систем суч. сусп-в і конфлікту між індустріальною цивілі-

зацією та біосферою; формування та використання критичного, глобального та перспективного мислення; використання максимального рівня інтеграції навколо вирішення проблем сталого розвитку від локального, нац. до глобал. рівнів; відмови від декларативності та популізму в діяльності владних еліт та підвищення відповідальності ін-тів нац. та глобал. управління. /О. Кириленко/

Сталінізм – різновид лівоекстремістського тоталіт. режиму, що характеризується всевладдям бюрокр. парт.-держ. апарату і його зрощенням з репресивною системою, екон. і духов. відчуженням людини, люмпенізацією особистості, пануванням міфолог. держ. ідеології. Термін **С.** вживається у двох осн. аспектах: 1) певний тип сусп. системи (тоталітарної); 2) офіц. ідеологія, створена й насаджена Й. Сталінім на основі власної інтерпретації марксизму та ленінізму.

Початки утвердження **С.** як політ. режиму ведуться з обрання після смерті В. Леніна в квітні 1922 р. Й. Сталіна генеральним секретарем ЦК ВКП(б). В чистому вигляді режим особистої влади Й. Сталіна був встановлений наприкінці 1929 р., коли йому вдалося усунути від влади свої осн. конкурентів із складу т. зв. ленінського Політбюро ЦК ВКП(б) – Л. Троцького, О. Рикова, Л. Каменєва, Г. Зінов'єва, М. Бухаріна та тривав до смерті Й. Сталіна 05.03.1953 р. З точки зору Й. Сталіна, тоталіт. режим, що отримав назву «диктатури пролетаріату» існує лише «для того, щоб надати можливість пролетаріату, по-перше, виховати і загартувати себе як силу, яка здатна керувати країною; по-друге, перевиховати і здолати дрібнобурж. прошарки в напрямку, що забезпечує орг-цію соціаліст. вир-ва».

С. можна віднести до класичних моделей тоталітаризму, що вирізняється такими особливими рисами: 1) обґрунтуванням і насадженням в сусп. свідомості постулату про побудову «соціалізму в одній країні» – СРСР; 2) утвердженням, особливо в повоєнний час, відвертого великодержавного шовінізму; 3) крайньою формою етатизму; 4) антигегалітаризмом; 5) однопартійною вождистською дик-

татурою; 6) запереченням цінності людської особистості; 7) формуванням парт.-держ. номенклатури як панівного класу; 8) корпоративізмом; 9) міфом про реальний соціалізм. У ширшому розумінні, **С.** характеризувався: догматизацією марксист. теорії, вихолощенням її творчого начала, жорсткою внутрішньо-парт. б-бою, підміною колект. керівництва великими і малими культами та культиками; створенням парт.-держ. номенклатури – своєрідного, за висловом Й. Сталіна, «ордену меченосців» в середині країни; деспотизмом та свавіллям «вождя», який фактично став над партією і д-вою (т. зв. «культом особи»); курсом на жорстку централізацію економіки, відмовою від будь-якої приватної власності, крім предметів особистого користування, фактичним привласненням номенклатурою загальнонародної власності та створенням держ.-монополіст. капіталізму, в рамках якого нещадно експлуатувалося все населення країни; патерналістською політикою у сфері соц. захисту населення, коли всі права, свободи і пільги населення гарантувалися як такі, що надалі, даровані «мудрими правителями» д-ви; розквітом великодержавницьких шовіністичних тенденцій у нац.-держ. буд-ві, придушенням під гаслами інтернаціоналізму і б-би з місництвом всіх проявів нац. самосвідомості, огульним звинуваченням і депортаціями цілих народів; жорстким держ. диктатом у сфері культури, науки і освіти, проголошенням її «ідеолог. фронтом», що наперед звужувало рамки творчого пошуку, робило неможливими будь-які вияви вільнодумства; войовничою агресивністю у зовн. політиці, фактичним курсом на примусовий «експорт революції» в ін. країни і водночас закритістю, ізоляваністю від світу; створенням унікальної інтегрованої системи парт.-держ. керівництва, наданням загальнообов'язкового хар-ру рішенням компартійних органів, жорсткою централізацією всіх управлін. ф-цій; появою в сусп-ві маргінальних прошарків, особливо сприятливих до тоталітарної ідеології та схильних до політ. радикалізму; неважливе ставлення до людського життя і природних прав людини і громадянина, свідомим ви-

користанням масових репресій як одного з осн. засобів внутр. політики, приреченням на смерть мільйонів людей внаслідок штучних голодоморів. Див.: *Сталінізм / О. Докаш/*

Сталініст – 1) прихильник сталінізму – ідей і політики Й. Сталіна (1879-1953), джерела котрих пов'язані з ідеологією більшовиків – лівого (ленінського) крила Рос. соціал-демокр. робітничої партії (РСДРП), пізніше – окремої партії, що називалася в різні часи РСДРП(б), РКП(б) і ВКП(б); 2) прихильник лівої тоталітарної ідеології, реалізація принципів якої привела до встановлення у СРСР диктаторського режиму Й. Сталіна, централизованого управління, злиття партійних і держ. органів влади, жорсткого контролю за сусп. та приватним життям громадян, масштабних політ. репресій («тотального терору»; Х. Арендт) проти ворогів й опонентів режиму, геноциду народів; 3) особа, що толерує та виправдовує нехтування інтересів, прав і свободи окремої людини задля реалізації цілей комуністичної тоталітарної ідеології, схильна у відстоюванні її принципів до ідеол. догматизму і фанатизму, політ. нетерпимості, насильства. Особливість політ. свідомості С. – його зорієнтованість на д-ву (етатизм), визнання її вищою цінністю та джерелом реалізації своїх інтересів. Див.: *Сталінізм /Л. Угрин/*

Статус політичний (лат. *status* – становище) – показник становища та позиції індивіда, групи, класу, ін-ту в політ. структурі сусп-ва, для якої характерна ієрархічність, диференціація за критеріями: доступ до влади (владних ресурсів); участь у прийнятті рішень та орг-ції їх виконання; міра впливу на процес прийняття рішень і загалом на політ. процес. **С.п.** упорядковує та регулює відносини і поведінку суб'єктів політики, стабілізує функціонування політ. системи. Критерії **С.п.**: престиж, авторитет, міра впливу (влада), міра свободи. Оцінка сусп-вом місця статусу чи посади, що його зумовлює, у суспільно-визнаній шкалі цінностей та політ. ієрархії відображена в понятті «престиж» (фр. *prestige* – авторитет, повага). **С.п.** тісно пов'язаний із політ. роля-

ми суб'єктів політики (очікуваною, залежно від становища, поведінкою суб'єкта), які є ознакою динамізму його ф-цій і які демонструють міру функціональної унікальності й відповідно значущості тих чи ін. статусів, легітимізують політ. нерівність суб'єктів, зумовлену нерівномірним розподілом владних ресурсів. Важливим показником є обсяг влади (інституційно визначеного права впливати на дії ін.), притаманний різним статусам. Влада як елемент статусу – це засіб для виконання ролей і ф-цій, пов'язаних зі становищем, і водночас – гол. критерій його престижу, своєрідна винагорода власникові статусу за виконання ролей і ф-цій. **С.п.** пов'язаний із легітимністю становища й у такому сенсі може формуватися або політ. традиціями (у примітивних сусп-вах), або харизмою й особистісним впливом на політ. життя; у суч. сусп-вах **С.п.** фіксується у законах, положеннях та ін. нормах, котрі визначають ф-ції, повноваження тих чи ін. суб'єктів влади, політики. У такому сенсі **С.п.** визначають сукупністю прав і обов'язків, які відповідно засвідчують становище особи, групи, ін-ту в політ. структурі сусп-ва. Загалом **С.п.** може бути: приписаним (тобто зумовлюватися виконанням офіційно визначених, формально зафіксованих і визнаних обов'язків); набутих, неофіційним, тобто пов'язуватися з впливом на процес прийняття рішень або через тіньові, нелегальні засоби, або з володінням ресурсами, або через особистий авторитет і вплив (харизму). /Л. Угрин/

Стратегія воєнна (грец. *strategos*, від *stratos* – військо + *ago* – веду) – наука про ведення війни, вищий прояв воєнного мистецтва. Є складовою частиною військ. справи, досліджує закономірності еволюції війни як макросоціального явища, охоплює питання теорії та практики підготовки до війни, її планування і ведення. **С.в.** зародилась із виникненням масових армій у д-вах Старод. Сходу та античності. Базуючись на мист-ві керування масовими арміями, розвивалась спочатку як практ. діяльність вищого воєнно-політ. керівництва д-ви, а згодом і як складова воєнного мистецтва з відповідним теорет. обґрунтуванням.

Базові положення **С.в.** опираються на результати оцінки воєнно-політ. ситуації, структ.-функц. та цільові характеристики розвитку воєнної орг-ції д-ви.

Узагальнення вироблених людством **С.в.** дозволяє виділити п'ять іст. етапів їх розвитку: 1) стратегії Стародавнього світу (до падіння Зах. Рим. імперії у 476 р.); 2) стратегії Середньовіччя (від 476 до Англ. революції 1640 р.); 3) стратегії Нового часу (від 1640 до 1899 р.); 4) стратегії ХХ ст., зміст яких визначили дві світ. війни та «холодна війна» між геостратегічним Сходом і Заходом; 5) суч. стратегії (після 1991 р.).

Осн. питаннями **С.в.** нині є: ймовірний характер воєн ХХІ ст. та шляхи їх запобігання воєнними засобами; мета і завдання збройних сил у війні та у воєнних діях стратег. масштабу; необхідні засоби для ведення війни; зміст, способи і умови підготовки та ведення війни в цілому, а також різних форм стратег. дій; стратег. планування процесу застосування збройних сил (їх видів) у воєнних конфліктах; основи забезпечення застосування збройних сил, керування збройними силами у мирний і воєнний час; воєнно-стратег. погляди провідних д-в та надд-вних об'єднань (блоків, союзів, коаліцій), їх можливості щодо підготовки, розв'язання, ведення війни та воєнних дій стратег. рівня. Ключові завдання **С.в.** визначаються нац. законодавством із питань нац. безпеки і оборони, зокрема, воєнною доктриною д-ви.

Наук. рефлексія **С.в.** дозволяє виділити її додаткові зміст. характеристики. Зокрема, об'єктом **С.в.** є воєнний конфлікт (повномасштабна війна чи збройний конфлікт), а предметом – збройна б-ба, воєнні дії стратег. масштабу та безпосередньо воєнні аспекти підготовки д-ви до оборони. Важливими елементами теорії **С.в.** є *принципи* та *категорії*, на які вона опирається. Такими *принципами* є: відповідність стратег. мети і завдань політ. меті; завчасна всебічна підготовка д-ви до оборони, уміле використання матеріальних і моральних сил під час відсічі збройній агресії; постійна бойова та мобілізаційна готовність збройних сил; завчасне стратег. планування застосування збройних сил; мобільність, ак-

тивність і рішучість воєнних дій, захоплення та утримання стратег. ініціативи та ін. Осн. *категоріями С.в.* є: воєнний конфлікт, збройний конфлікт, локальна, регіональна, світова війни, воєнна безпека, стратегічне розгортання, стратег. операція, воєнно-екон. стратегія тощо.

Осн. проблемами, які досліджуються **С.в.**, є: закономірності збройної б-би стратег. рівня; умови і можливий хар-р майбутньої війни, теорет. засади підготовки д-ви і збройних сил до її ведення; принципи планування війни; види збройних сил та засади їх стратег. застосування; форми і способи ведення збройної б-би; основи керування збройними силами і війною в цілому; основи всебічного забезпечення збройної б-би; стратег. погляди можливих противників.

Складовою державотворчого процесу в Україні, починаючи з 1991 р., є вирішення комплексу питань, спрямованих на забезпечення нац. безпеки, що передбачає розвиток воєнно-стратег. теорії та практ. Зокрема, нац. воєнна стратегія досліджує: причини виникнення та можливий хар-р воєнних конфліктів сучасності; воєнні аспекти геополітики, геостратегії та нац. безпеки д-ви; шляхи запобігання та стримування воєнних конфліктів; заходи щодо підготовки д-ви до оборони (у першу чергу економіки, населення, території); стратег. планування застосування Збройних Сил (ЗС) України у можливих воєнних конфліктах; основи всебічного забезпечення ЗС України у мирний час та особливий період. **С.в.** суч. д-ви перебуває у процесі невинного удосконалення. Тенденції розвитку збройної б-би, озброєння військ (сил) новітніми системами ураження (особливо високоточними), зміна форм і способів ведення збройної боротьби потребують невинного перегляду та оновлення концептуальних воєнно-стратег. положень, їх практ. використання та подальшого наук. осмислення. /В. Смолянюк/

Стратифікація суспільства соціально-політична – структурування нерівності між різними групами людей, тобто її розміщення (рангування) відповідно до ресурсів, які вони

контролюють: багатства (доходу), власності, престижу (соц. статусу), влади (могутності), рівня освіти. Засновники суч. теорії **С.с.с-п.** М. Вебер, П. Сорокін. Пізніше її розвинули англ. соціолог Г. Дейм, амер. соціологи Р. Лінтон, Р. Тернер та ін. Застосовуючи метод стратифікації, визначають групову багатоманітність сусп-ва та ієрархію соц. і політ. груп, тобто вертикальну послідовність їх розміщення (вертикальну мобільність). За допомогою цього методу можна змоделювати політ. піраміду сусп-ва, виявити та врахувати політ. інтереси, очікування окремих соц. груп, визначити рівень їх політ. активності й політ. участі та ступінь впливу на прийняття і здійснення політ. рішень, тому в політ. науці він знайшов якнайширше застосування. Більшість політологів розглядають **С.с.с-п.** як відмінність між політ. домінуючими групами (елітами) та масами. Вертикаль політ. піраміди вибудовується крізь призму належності до певних політ. сил, а гол. критерієм виокремлення тієї чи ін. політ. страти є рівень володіння владою.

К. Маркс критерієм вертикального розширення сусп-ва вважав володіння власністю. Він зводив стратифікаційну структуру сусп-ва до двох рівнів (класів): класу власників (рабовласників, феодалів, буржуа) та класу, позбавленого власності на засоби вир-ва (рабів, пролетарів). За Марксом стратифікація – результат дефіциту екон. ресурсів. Саме з класами марксизм та неомарксизм пов'язують соц. диференціацію та її політ. наслідки: клас, який домінує щодо власності, є домінуючим і політично.

М. Вебер, критикуючи марксист. концепцію класів, розширює коло критеріїв, що визначають належність до певної страти. Крім екон. він увів критерії соц. престижу і влади. М. Вебер, характеризує класи, урахував не тільки відношення до засобів вир-ва, а й розміри багатства, доходів, рівень освіти, юрид. привілеї та ін. Ознаки, характерні для певного способу життя, а також почуття належності до певної групи. Вчений враховував не лише об'єктивні соц. показники, а й соціальні самооцінки, які охоплюють різні ціннісні орієнтації. Відносини між класами не

зводяться до б-би за владу та до експлуатації власниками засобів вир-ва виробників матеріальних благ. Класи можуть мати впливові зв'язки, спільні інтереси в політиці та будувати свої відносини на принципі співпраці. Вебер визначив три аспекти соц. стратифікації – екон., соц. і політ., які дають можливість виокремити три джерела політ. влади. *Перший* аспект, пов'язаний з поняттям «клас», відображає екон. відмінності між людьми. Класова належність визначається не лише контролем над засобами вир-ва, а й екон. відмінностями, які не впливають із відношення до власності, напр., персональними та кваліфікаційними. *Другий* аспект – статус, який залежить від поваги та престижу, здобутим індивідом у певному співт-ві. *Третій* аспект – поняття «партія». Інституційний рівень взаємодії соц. диференціації та політ. влади виражений у системі соц. представництва – через ці ін-ти воля громадян переноситься у сферу прийняття рішень.

П. Сорокін дійшов висновку, що просування індивіда на позиції з більш високим престижем, прибутком та владою залежить від його соц. мобільності, під якою розумів переміщення людей у сусп-ві з одних соц. верств або прошарків до ін, а також просування їх на позиції з вищим або нижчим, залежно від їхніх індивід. якостей та соц. умов, статусом. Суч. теорії стратифікації політ. стратифікацією називають такий тип сусп. розширення, де гол. критерієм належності до страти є ступінь впливовості на прийняття рішень, обов'язкових для виконання певною к-стю осіб. Диференціація за владним принципом притаманна будь-якому сусп-ву: від первісних соц. утворень (родів, племен) до суч. демокр. систем із формальною рівністю політ. прав. Проте формальна рівність політ. прав не скасовує фактичної політ. нерівності. Формальне урівняння політ. прав не наділяє всіх однаковою владою, а робить її формально доступною будь-якому бажаному її посісти. /І. Оніщенко/

Структуралізм (лат. *struo* – класти рядами одне на ін., будувати, розташовувати в

порядку) – заг. назва низки напрямків переважно в соціо-гуманітарному пізнанні ХХ ст., пов'язаних із виявленням структури досліджуваних систем і розробкою структурних методів дослідження. Виникає С. як метод дослідження в лінгвістиці, літературознавстві, психології, теорії етнографії при переході цих наук від переважно описово-емпіричних до абстрактно-теорет. досліджень. Найбільше розповсюдження він отримав в 60-і рр. ХХ ст. у Франції, претендуючи на об'єктивність і наук. строгість на протипагу екзистенціалізму, відкрито протиставляє себе науці і наук. методу. Осн. представники структуралізму К. Леві-Строс, Ж. Деріда, М. Фуко, Ж. Лакан, Р. Барт та ін. У своїх дослідженнях вони прагнули обґрунтувати гуманітарне знання як теорет. науку. При цьому, напр., Леві-Строс орієнтує гуманітарні науки на ідеал природничо-наукової строгості, на використання методів пізнання, що розробляються в природничих науках. Осн. акцент С. робить на виявленні структури як сукупності прихованих відносин, інваріантних при деяких перетвореннях та залежних від неї системо надбаних властивостей. Така структура розглядається ними, як не просто пристрій якогось об'єкта, поєднання його частин та елементів, доступне безпосередньому спостереженню, вона виявляється силою абстракції. При цьому відбувається абстрагування від субстратної специфіки елементів тієї чи ін. системи. Вичленовування знакового аспекту в мові, мистецтві, міфах та ін. дозволяє виявити абстрактні структури завдяки таким особливостям знакових систем як чітка дискретність їх елементів та відносна незалежність від специфіки їх субстрату (про що свідчить, напр., заміна звуків на літери). Виявлена таким чином структура піддається дослідженню методами формальної логіки і математики (теорією груп, теорії графів і т.п.), інформаційно-обчислювальної техніки.

Характерна риса С. – прагнення за свідомим маніпулюванням знаками, словами, символами виявити неусвідомлювані глибинні структури, приховані механізми знакових систем, які опосередковує ставлення людської свідомості та світу. Ці неусвідомлювані

структури, з точки зору французького С., не ірраціональні імпульси емпір.-біол. Хар-ру (З. Фрейд), вони логічні і раціональні і є не що ін., як прихований, несвідомий механізм знакових систем («символічна ф-ція»). Так, нормально володіє мовою людина застосовує у своїй промові граматичні правила, не думаючи про них і навіть, можливо, не знаючи про їх існування. Структурний же метод дозволяє переходити від поверхневих, усвідомлюваних зв'язків до прихованих, неусвідомлюваних закономірностей. /Н. Ларіна, Н. Куфтеріна/

Суб'єкти і об'єкти політики – рефлексивні поняття, які означають взаємодію в політиці та показують вектор її напрямку. Об'єкт в політиці – та частина політ. реальності, системи, на яку спрямована діяльність суб'єкта в політиці. Об'єктом в політиці можуть виступати політ. відносини, політ. система з її ін-тами, соц. групи і особистості, включені в політ. процес. Політ. суб'єктність взагалі є властивістю великих соц. груп, лише вторинно і умовно властива їх ін-там (політ. орг-ціям) і членам що здійснюють важливі політ. ролі (ідеологи, лідери тощо.). Суб'єкт в політиці – джерело цілеспрямованої, предметної політ. діяльності на об'єкт. До суб'єктів в політиці відносяться особи, класи, соц. прошарки, політ. ін-ти, етноси, конфесійні та демограф. групи та ін., які мають і реалізують свій соц.-політ. інтерес.

С. і о. п. – рефлексивні (взаємозамінюючі) величини: той самий ін-т, або соц. група, можуть бути одночасно і суб'єктом, і об'єктом, можуть обмінюватися місцями; але і є взаємозалежними поняттями: об'єкт проявляє такий же вплив на суб'єкт, визначаючи методи і способи взаємодії, створюючи алгоритм і матрицю політ. діяльності, обмежуючи простір активного суб'єкта, який, в свою чергу, також змінює об'єкт. У сусп-ві і об'єкти і суб'єкти – індивіди – носії соц.-політ. якостей. Тому часто розрізняють «суб'єкт політики» (відображає діяльнису сторону поведінки особи, або соц. групи, які можуть і не визнавати мети власної активності) і «політ. суб'єкт» (у випадку, коли діяльність суб'єкта свідома).

У понятті політ. суб'єктності містяться два інтегрально пов'язані між собою елементи: *свідомість* (для практ. втілення політ. цілей та ідеалів необхідне знання про об'єкт, ціннісно-оціночна шкала, тощо) й *активність* (сама реальна дія). У політ. діяльності виділяють два типи відносин: *суб'єктно-об'єктні* і *міжсуб'єктні* (суб'єктно-суб'єктні). Суб'єктами політики можуть виступати, як індивіди, так і соц. групи, політ. інституції та сама д-ва. Часто в якості критеріїв виокремлення політ. суб'єктів називають, або їх конкретні дії в даній сфері, або рівень їх реального впливу на прийняття політ. рішень і їх реалізацію, або ж рівень їх орг. оформленості. Первинним суб'єктом політики виступає індивід. Тому під суб'єктами політики можна розуміти всіх тих, хто приймає реальну участь у владній взаємодії з д-вою, незалежно від рівня впливу на прийняття рішення і хар-р реалізації держ. політики. Кожний із діючих суб'єктів може застосовувати спец. способи і методи дії на центри прийняття політ. рішень, а відповідно володіє і власними можливостями впливу на владу, самот. роллю у формуванні розвитку різних політ. процесів.

Загалом в політиці можна виділити чотири рівні суб'єктів: 1. *Конкретні індивіди*. Саме через них найбільш повно і конкретно виявляє себе весь спектр політ. подій. Вплив на процеси політ. хар-ру з боку таких суб'єктів може бути безпосереднім, або ж опосередкованим. 2. *Органи політ. орг-цій*. Вони є суб'єктами конкретних політ. рішень та діяльності. 3. *Д-ва з її інституціями, партії, суспільні об'єднання, рухи, фронти, великі соц. групи*, що утворилися на засадах етнічної чи соц.-класової диференціації. Такими суб'єктами політики можуть бути нації, народи, верстви, демогр. групи та ін. Велика сусп. група стає суб'єктом політики за умов: міцних внутр. зв'язків; усвідомлення нею власного становища та спільних інтересів, а від так відчуття самотності, співдружності, ідентифікації з групою, внутр. солідарності і та. ін.; орг-ції, тобто координації керівними центрами поведінки та дій окремих територіальних, галузевих угруповань, течій, вікових,

статевих та ін. категорій. У сучас. політ. науці також визначають три осн. типи суб'єктів політики: індивід. (мікроактора), групового (макроактора), інституціонального (організаційного актора). Суб'єкти всіх трьох типів є внутрішньо структурованими. Так, до груп відносяться різні колективи (від не формальних до офіц., від тимчас. до стійких, від локальних до транснац. орг-цій). Ін-ти також включають в себе низку орг-цій які виконують представн. і викон. ф-ції в політ. системі. Щодо індивід. суб'єктів деякі вчені відносять три види акторів: пересічного громадянина, чия участь в політиці обумовлена груповими інтересами; профес. діяча, який виконує в д-ві ф-ції управління та контролю (політ. еліти, профес. бюрократія), а також приват. індивіда, який діє незалежно від групових цілей і не виконує при цьому якихось профес. зобов'язань. Усі суб'єкти політики знаходяться один з одним в певних ієрархічних відносинах. Напр., прихильники формально-прав. підходів в якості осн. суб'єкта розглядають ін-т і відповідно його систему норм. регулювання. В той же час прихильники біхевіоральної методології та теорії рац. вибору вважають, що осн. ресурсами впливу володіє індивід. суб'єкт, із сукупності дій якого вибудовується вся політ. реальність.

Поряд із поняттям «політичні суб'єкти» розглядається поняття «об'єкт політики» – ті, хто виконує рішення, розпорядження суб'єктів влади. У такому разі між суб'єктами й об'єктами встановлюються стосунки, які характеризуються нерівномірним розподілом влади. Повнота влади зосереджена в суб'єктів, тоді як об'єкти політики є виконавцями. Об'єктом політики в різних сферах життя сусп-ва є відносини соц. груп з приводу життєво важливих для зазначених груп і сусп-ва загалом інтересів, а також відносини між ними та держ. інституціями. Об'єкт (ті, на кого спрямована діяльність суб'єкта, підлеглі) є пасивним елементом влади, від нього вимагається готовність підкоритися волі суб'єкта. Тут йдеться, по-перше, про такі поняття, як власність, влада, морально-етичні норми; по-друге, форми і методи реалізації екон., культ.,

соц. та ін. різновидів політики. Сфера політики та специфіка політ. інтересів дозволяють визначити об'єкти політики, які в сучас. політ. науці розподіляються на такі групи: організовані канали сусп.-політ. життя та процеси політ. розвитку. Перша група передбачає створення держ. органів, масових орг-цій, напрацювання політ.-прав. норм, визначення принципів діяльності орг. структур, повноважень і взаємовідносин політ. ін-тів, формування демокр. процедур політ. діяльності; до другої групи відносяться – розвиток громад. участі у розробці та прийнятті політ. рішень; розвиток політ. свідомості і політ. культури громадян, зміцнення ін-тів влади та політ. структур. Важливу роль тут відіграють процеси політ. соціалізації та громадян. освіта, як засоби інтегрування соц. об'єктів, розвитку особистості як суб'єкта політ. відносин, для якого характерні громад. відповідальність, активна політ. позиція, навички сусп.-політ. діяльності тощо. Специфіка суб'єктів і об'єктів політики дозволяє говорити про політику як відносно самост. сферу сусп. життя, закономірно обумовлені сусп. відносини з власними якісними відмінностями, цілями та інтересами. /О. Бабкіна/

Субкультура політична (лат. *sub* – під, *cultura* – культура) – сукупність політ. орієнтацій і моделей поведінки, що суттєво відрізняються від домінуючих у сусп.-ві. Відносно цілісні уявлення про С.п. були вироблені наприкінці 20-х рр. ХХ ст. амер. психол. Е. Майо і Ф. Ротлісбергером у процесі вивчення ними особливостей групової психології. Спочатку поняття мало суто прикладний хар-р і використовувалося для опису адаптації етн. груп в ін. культурному середовищі.

Основою існування С.п. є різні ціннісні орієнтації на світоглядному (де люди вбудовують уявлення про політику в свою індивідуальну картину світосприйняття), громадському (де, усвідомлюючи можливості держ. влади і власні можливості захищати свої права та інтереси, людина виробляє якісно новий рівень розуміння свого політ. статусу), а також на власне політ. рівні (коли людина ви-

робляє ставлення до конкретних форм правління, режиму, своїх союзників та опонентів тощо). Відмінності у виборі людьми тих чи інших ціннісних орієнтирів і способів політ. поведінки залежать від їх належності до соц. (класи, верстви), нац. (етнос, нація, народ), демогр. (жінки, чоловіки, молодь, літні люди), територ. (населення певних регіонів), рольових (еліта і електорат) та ін. (релігійних, референтних та ін.) груп.

Вироблення людьми ціннісних орієнтацій (і відповідних форм поведінки) на основі групових цілей та ідеалів перетворює політ. культуру в сукупність субкультурних утворень, що характеризують наявність у їх носіїв істотних (неістотних) відмінностей у ставленні до влади та д-ви, правлячих партій, у способах політ. участі тощо. У кожному сусп.-ві можуть існувати одночасно кілька політ. культур: панівна (загальна) політ. культура, субкультури та контркультури.

Будь-яка С.п. містить загальне, що характеризує домінуючу в сусп.-ві політ. культуру, і ті особливості, які властиві тільки цій групі. В основі виокремлення С.п. можуть лежати як значні варіації одних і тих самих базових цінностей, так й їх різновиди. Крім раціонального ставлення, кожна С.п. має рефлексивно неоформлене відношення до дійсності, що закріплює у носіїв певних цінностей єдині підходи, оцінки та асоціації щодо політ. явищ та посилює почуття внутр. згуртованості їх прибічників. Кожна С.п. має певні соц. масштаби, час існування та різний ступінь укоріненості в свідомості та поведінці громадян.

Г. Алмонд поділяє С.п. на *вертикальні* («мас» і «еліт») та *горизонтальні* (релігійні, регіональні, етнічні тощо). Виокремлення горизонтальних С.п. може здійснюватися за різними ознаками: соц.-екон., класовими, нац.-етн., релігійними, демогр. та ін. Регіональні С.п. обумовлені такими відмінностями: кліматом, наявністю певних ресурсів, традицій, різним менталітетом тощо. Це породжує екон. відмінності, що впливають на спосіб життя людей, заг. рівень культури, а, отже, і на їх політ. культуру і поведінку (напр., розподіл електоральних переваг в Україні в період ви-

борчих перегонів яскраво продемонстрував регіональні субкультурні відмінності серед громадян).

Соціоекономічні – обумовлені існуванням в сусп-ві різних соц. груп, які мають різний екон. статус, відмінності в способі життя, інтересах, що впливає на утвердження певних політ. цінностей і ролей. Напр., для підприємців актуальними політ. цінностями є екон. свобода, стабільність, контроль над д-вою з боку громадян. сусп-ва, участь у прийнятті рішень. Представники цієї *С.п.* віддають перевагу активним формам впливу на владу. *Етнолінгвістичні* – пов'язані з мовними, етн. особливостями відповідних соц. груп. На політ. культуру цих груп визначальний вплив мають етнічна самосвідомість і нац. хар-р. *Релігійні* – виникають в тому випадку, коли релігія є основним усепроникаючим елементом заг. культури певної групи людей. Напр., іслам. фундаменталізм є не стільки релігійною, скільки політ. ідеологією. Вікові *С.п.* відображають різні системи політ. цінностей у представників різних поколінь, що характерно в основному для транзитивних сусп-в. Значною специфікою відрізняється молодіжна *С.п.* (хакери, хіпі, скінхеда, панки), якій притаманні переважання нонконформізму, радикалізму, культури сили, домінування таких цінностей, як можливість спілкування й якість життя.

Єдність політ. культури є показником стабільності сусп-ва, дає можливість достовірного прогнозування багатьох політ. процесів. І навпаки, існування різних систем цінностей (напр., минулої радянської і сучасної) може виявитися джерелом дестабілізації сусп.-політ. життя. Субкультурні розбіжності, які систематично впливають на політ. переваги, породжують т. зв. «культурні розломи». При наявності серйозних розбіжностей, невідповідності інтересів культур та субкультур виникає загроза утворення фрагментарної політ. культури, яка характеризується втратою спільних ідеалів, пріоритетом націоналізму, групового егоїзму, збільшенням відчуття ізольованості та розбіжності між соц. групами, підривом консенсусу відносно політ. основ, необхідних для створення консолідованої політ. культури укр. сусп-ва. /С. Денисюк/

Субсидіарність – законодавче регулювання взаємодії держ. і недерж. структур, що передбачає надання переваги при фінансуванні соц. сфери сусп. (громад.) ін-там у порівнянні з державними. Принцип *С.* – це результат необхідності узгодження інтересів різних рівнів держ. і місц. управління. Поняття *С.* констатує, що місц. умови та обставини не тільки різняться між собою, але й змінюються протягом певного відрізка часу, тому обсяг послуг, що надаються, так само як і обсяг ф-цій місц. органів управління повинен відповідати весь час змінюваним та оновлюваним потребам і умовам, враховуючи місц. вимоги та побажання. *С.* не є статичною концепцією. Застосування принципу *С.* можливе лише в ієрарх. структурах, поза межами яких він не існує, втрачає сенс свого існування. Водночас у жорстко централізованих ієрархіях не може бути мови про його використання.

Ідея *С.* виникла на поч. ХХ ст.; вона була викладена у папській Енцикліці Великого посту 1931 р. як засіб проти централізованої д-ви нацист. і соціаліст. типу. Метою ідеї була перешкода переродженню централізованої д-ви в авторитарну. Ідеї *С.* були розвинені в триаді «індивідуум – сусп-во – д-ва», де вищою цінністю і самодостатністю володіє індивідуум. Сусп-во і д-ва існують тільки завдяки людині і для людини. Права і свободи громадянина при цьому є джерелом усіх прав і обов'язків д-ви і громадян. сусп-ва. Виходячи з цього постулату в рамках доктрини *С.*, ставиться і вирішується низка взаємозв'язаних питань щодо орг-ції оптимальної підтримки членів сусп-ва.

Організ., правові і екон. механізми побудови субсидіарних відносин базуються на таких принципах. 1. *Особиста відповідальність* кожного за орг-цію демокр. устрою життя сусп-ва і д-ви, що проявляється в участі громадян у діяльності і управлінні в усіх сферах сусп. життя. Застосування такого механізму спричинить обмеження елементів централізованого держ. управління. 2. *Децентралізація* владних повноважень і розподіл компетенцій, ф-цій і відповідальності між окремими суб'єктами. Д-ва відмовляється від своїх повноважень на користь нижчих ланок співт-ва

(територіальних, професійних). Втручання вищої влади, а тим більше д-ви, можливо тільки тією мірою і в тих сферах, в яких професійні групи або інші сусп. структури не можуть повноцінно виконувати ті або інші обов'язки і ф-ції. З таких позицій головна цільова ф-ція держ. влади полягає в координації діяльності ін-тів громадян. сусп-ва, а його наглядова ф-ція виступає як допоміжна.

Відповідно до названих принципів виділяють дві форми С. 1. *Інкапсуляція повноважень* нижніх ланок управління від втручання верхніх, що допускає управлінські вертикалі, однак забороняє наскрізне керування зверху вниз, тобто перебирання верхніми ланками повноважень нижніх. Повноваження, таким чином, розподіляються знизу вгору за залишковим принципом: верхнім ланкам передаються тільки ті з них, які залишились нерозподіленими після визначення повноважень нижніх. 2. *Децентралізація влади*. За цією схемою верхні ланки отримують від нижніх обмежені ф-ції і діють, фактично, на одному з ними рівні. Ця форма ілюструється діяльністю деяких федеративних утворень. Федеральний центр, напр., може отримати повноваження щодо зовн. політики та безпеки, однак не мати при цьому повноважень щодо соц.-екон. життя суб'єктів федерації.

Принцип С. існує на трьох рівнях: орг-ція ін-тів влади (розуміється розподіл владних повноважень у цілому, а не тільки на рівні місц. органів влади – між рівнями, які наділені юрисдикцією і засобами її реалізувати у відповідних сферах своїх повноважень); як критерій для формулювання політики; як критерій для здійснення політики. Запровадження цього принципу вимагає від централізованої д-ви захисту місц. і регіон. демократії, а також громадян. свобод. Д-ва, задіявши юрид. та адмін. важелі, втручається тільки в тому випадку, коли регіон. або місц. органи не в змозі справитися із завданнями самоврядування. /Т. Лушагіна/

Суверенітет (фр. *souveraineté* – найвища влада, суверен, володар) – верховенство, повнота та неподільність влади д-ви в межах

її території, незалежність та рівноправність у зовн. зносинах. Уперше поняття С. у державно-правовому значенні запровадив фр. теоретик д-ви Ж. Боден на означення «вищої, абсолютної і постійної влади на громадянами і підданими у політ. співт-ві». За такого тлумачення це поняття означало необмежену владу монарха, тобто можливість здійснювати свою волю всередині країни і представляти її за межами зовн. кордонів. Пізніше категорія С. отримала глибший зміст. У добу Просвітництва мислителі (Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.) на противагу С. монарха висунули й обґрунтували вчення про «народний суверенітет» (Ж.-Ж. Руссо), як єдине легітимне джерело усіх видів держ. влади, один із засадничих принципів демократії. Відповідно до принципу народного С. лише народ є верховним носієм держ. влади, лише він може обирати форму держ. правління та найвищих держ. посадовців. Визнання С. верховної влади відіграло в добу Нового часу важливу роль в інтеграції та консолідації нац. д-в, їхній централізації, подоланні феодальної роздробленості.

Категорія С. має два основних аспекти: *внутрішній* і *зовнішній*. Мова йде, з одного боку, про свободу д-в обирати свій шлях екон. розвитку, політ. режиму, цивільного і кримінального законодавства тощо. А з іншого – про невтручання д-в у внутр. справи одна одної, про їх рівність і незалежність. Принцип С. було покладено в основу стосунків між д-вами на міжнар. арені згідно з Вестфальським миром 1648 р., яким закінчилася Тридцятилітня війна в Європі (1618-1648), і сьогодні він є одним із основних принципів міжнар. права. Він був юрид. закріплений у Статуті ООН та ін. міжнародно-правових документах. Сьогодні С. характеризується такими невід'ємними властивостями. *По-перше*, суверенна д-ва володіє вищою політ. владою та монополією на легітимне використання сили в межах її території для захисту своєї влади на внутр. рівні та для недопущення зовн. втручання. Внутр. діяльність д-ви є її виключною юрисдикцією. *По-друге*, поняття С. базується на територіальній географії. Щоб

уряд здійснював свою тотальну та виключну владу над певною територією, події мають відбуватися в рамках чітко окресленого простору, а юрисдикція має бути відмежованою територіальними кордонами, які д-ва може пильно контролювати. Коли деякі сучасні дослідники стверджують, що суверенна д-ва перебуває в занепаді, вони не мають на увазі занепаду її конституційних структур. Вони вказують, що технологічні зміни зробили вкрай складним якщо не неможливим контролювати транскордонні рухи – як матеріальні – від кави до кокаїну, так і нематеріальні – від голівуд. кінострічок до потоків капіталу. *По-третє*, д-ва сама формує свій зовнішньополіт. вибір. Представники політ. влади можуть укласти міжнар. угоди. Вони вільні у своєму бажанні встановлювати контакти будь з ким. Будь-яка угода, укладена між д-вами, є легітимною. *По-четверте*, суверенна д-ва визнає ін. урядами, як незалежна одиниця, вільна від зовн. втручання у її справи. У суч. світі С. прямо пов'язується з положенням, що д-ви є автономними та незалежними одна від одної. Необхідним підґрунтям для цього є принцип невтручання: д-ва не має права втручатися у внутр. справи іншої. Д-ви взаємно визнають юрисдикцію одна одної. Багатостороннє визнання робить з д-ви повноправного актора на світовій арені. Хоча вказані компоненти держ. С. ніколи не були абсолютними, разом з тим вони становили основу світопорядку. Новим у суч. добу глобалізації є те, що сьогодні кожен із цих компонентів – внутр. влада, контроль за кордонами, політ. автономія, невтручання зазнають безпрецедентних викликів. Під впливом цих процесів з'явилися поняття «розмивання С.», «ерозії С.», іноді йде мова про видозміну його форм та трансформацію його носіїв. У список загроз держ. суверенності часто включають глобал. фінансові потоки, багатонац. корпорації, глобальні медіа-імперії, інтернет тощо. Відхід від принципу абсолютного С. багато авторів пояснюють тим, що в світі виникає дедалі більше проблем, які не можуть бути вирішені за умов існування не обмеженого держ. С. і потребують часткової відмови від нього. Йдеться передусім про за-

безпечення колект. безпеки, охорону довкілля, захист прав людини, запобігання гуманітарним катастрофам тощо. Поряд з д-вами цими питаннями активно займаються міжурядові та неурядові орг-ції. Починаючи з післявоєнного часу багато країн добровільно обмежують себе в питаннях, які, здавалося б, найбільш зачіпають їхній С. Право забороняти чи захочувати ввіз, вивіз товарів (капіталу), друкувати гроші, встановлювати смертну кару тощо – це і багато ін. перестало визначатись лише самим бажанням д-в. Навіть те, що завжди визнавалось головним у С. – право оголошувати війну та укласти мир – опинилось під міжнар. контролем. На процес трансформації С. впливає низка чинників: технол. та екон. зміни, глобал. проблеми, які необхідно вирішувати разом, регіональна інтеграція, стремління уникнути воєн, ріст числа демокр. режимів тощо. Під їх впливом С. усе частіше ділиться між наднаціональними, національними та субнаціональними, а іноді й регіональними чи муніципальними одиницями. При цьому, д-ви здебільшого добровільно відмовляються від частини свого С., що найяскравіше сьогодні проявляється в діяльності наднаціональних структур ЄС. /Т. Сидорук/

Суспільний прогрес – процес удосконалення, поліпшення, зростання сусп-ва. **С.п.** передбачає перехід від простого до складного, від нижчого до вищого тощо. Серед важливих атрибутів **С.п.** можна виокремити: спрямованість (наявність певного континуума змін, усталеного ряду якісно різних станів), усталеність, відчуженість зворотності кількісних і якісних змін, закономірність, тобто необхідний хар-р. **С.п.** здійснюється шляхом реформ і революцій. В історії сусп.-політ. думки існують три підходи до визначення критерію прогресу: по-перше, зростання моральності людини, сусп. моралі, духовності сусп-ва (Гесіод, Сократ, Платон, середньовічні теософи й суч. християн. та ін. реліг. філософи); по-друге, розвиток знань, науки, освіти, виховання (Ж. Кондорсе, А. Тюрго, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, О. Конт); по-третє, розвиток наук, техніки й технологій (Д. Белл, З. Бжезін-

ський, Е. Тоффлер). Позитивними критеріями **С.п.** нині є: екон. критерій (розвиток сусп-ва з екон. боку має супроводжуватися підвищенням рівня життя людини, усуненням бідності, ліквідуванням голоду, масових епідемій, високими соц. гарантіями по старості, хворобі, інвалідності тощо); рівень гуманізації сусп-ва (у сусп-ві повинні зростати: ступінь різних свобод, загальна захищеність людини, рівень доступу до освіти, до матеріальних благ, можливість задоволення духовних потреб, дотримання її прав, можливості для відпочинку тощо; і знижуватися: вплив обставин життя на психофізичне здоров'я людини, ступінь підпорядкованості людини ритму виробничого життя; узагальнюючим показником цих соц. чинників береться середня тривалість життя людини); прогрес у моральному і духовному розвитку особистості (сусп-во повинно ставати все більш моральним, моральні норми повинні зміцнюватися й удосконалюватися, кожна людина повинна отримувати все більше і більше часу і можливостей для розвитку своїх здібностей, для самоосвіти, для творчої діяльності та духовної роботи). Таким чином, осн. критерії **С.п.** змістилися в даний час з виробничо-екон., наук.-техн., соц.-політ. чинників у бік гуманізму, тобто в бік пріоритету людини й її соц. долі. Отже, гол. сенсом культури і гол. критерієм **С.п.** є гуманізм процесів і результатів сусп. розвитку.

На **С.п.** впливають кілька типів змін: *природні* (органічні зміни природи та зміни, що стимулюються соціогенезом); *демогр.* (є ф-цією природних й соц. змін і мають істотний зворотний вплив на природу й соц. середовище); зміни у виробничій сфері (забезпечують природне стимулювання **С.п.**); зміни в системі управління (розвиток управління від елементарних форм у родині до суч. держ. структур); зміни в соц. орг-ції (з одного боку, спрямовані на вдосконалення традиц. зв'язків, а з другого, такі, що сприяють виникненню нових видів орг-цій і встановленню зв'язків між ними); зміни в межах соц. структури (зміни в кожній складовій сусп-ва); зміни в духовній сфері (зміни в світосприйнятті та ідеології). **С.п.** притаманні закони прискорення історії, ущільнення іст. часу. З плином

часу змінюється статусний портрет сусп-ва – сукупність усіх статусів, що існують у даний іст. час у даній країні. У примітивному сусп-ві статусів було не більше двох десятків, у сучасному – лише професійних статусів налічується майже 40 тис., сімейно-родинних – понад 200, політ., реліг., екон. – кілька сотень.

Різновидом **С.п.** є *прогрес політичний*. Коли мова йде про прогрес політ., то цей процес уявляється як така зміна (або набуття) якостей і характеристик політ. системи, що дозволяє останній адаптуватися до нових умов соц.-політ. життя. Прогрес політ. супроводжується істотною зміною структури й хар-ру політ. відносин, механізмів функціонування елементів політ. системи, а також хар-ру її взаємодії із зовн. середовищем. У зв'язку з цим треба звернути увагу на перехід від тоталітаризму, авторитаризму до демократії як заг. тенденцію розвитку цивілізації, формування й розвитку громадян. сусп-ва, домінування загальнолюдських цінностей, політ. плюралізму тощо. Саме поняття «прогрес» має своїм ядром оцінний компонент. Тому, оцінюючи будь-які соц., політ. процеси як «прогрес», ми фіксуємо лише одну грань їхнього реального буття. /М. Требін/

Суспільні капітали – сукупність нематеріальних ресурсів, що мають властивість накопичуватися, виступати джерелом додаткового прибутку, конвертуватися (відтворюватися за рахунок зміни своїх форм) та бути ліквідними (набувати грошового виміру за необхідності). До **С.к.** відноситься *політичний* (капітал довіри і підтримки), *соціальний* (капітал взаємовідносин та соц. зв'язків), *культурний* (ціннісно-моральний капітал), *функціональний* (капітал комунікаційних ролей і статусів), *інтелектуальний* (активні знання, навички та досвід), *символічний* (іміджево-репутаційний ресурс), *гендерний* (дискурсивні практики), *лояльності* (капітал відданості ідеї, лідеру, справі).

На відміну від традиційних капіталів (економічного, фінансового, людського, рекреаційного), **С.к.** є нематеріальними активами д-ви, кампанії, політика. Капіталізація

сусп.-політ. процесів обґрунтована теорією капіталів, що складалась у три етапи: 1) марксист. теорія вартості, якою екон. капітал визначався як динамічна, самовідтворювана вартість (гроші – товар – додана вартість); 2) концепція людського капіталу Г. Беккера та Т. Шульца (60-ті рр. XX ст.), яка екстраполювала категорію «капітал» на соц. процеси; 3) концепція соц. простору і нематеріальних форм капіталів П. Бурдьє. Остання концепція стала відправною точкою для теор. і прикл. досліджень у гуманітар. науках, у т. ч. політології, із використанням **С.к.** як аналіт. інструменту. П. Бурдьє довів, що соц. простір – сукупність полів (політ., екон., культур. та ін.), кожному з них відповідає свій капітал. Володіння певним капіталом дає владу тільки у межах цього поля. Можлива й доцільна конвертація капіталу, тобто обмін влади в одному полі на владу в іншому. Будь-яку форму капіталу (за Бурдьє) можна звести до економічного. Політ. процеси є сукупністю стратегій конвертації капіталів основних акторів, з метою набуття більшої к-сті капіталів і як результат – монополії на легітимне політ. насилля і доступ до метакapіталу країни (сукупності усіх капіталів).

С.к. відіграють провідну роль у суч. політ. практиках, позаяк створюють ідеології, політ. режими і виборчі кампанії та соц. дисплей сусп.-ва. **С.к.** є публічними чинниками політ. капіталу довіри та підтримки. Носіями **С.к.** можуть виступати індивіди, групи, інти. Кожен із названих політ. акторів здатний виступати носієм індивід. **С.к.** і делегованих йому ін. акторами для захисту та реалізації їх інтересів (лідер політ. партії як носій **С.к.** партії; президент – носій **С.к.** д-ви-нації). Суч. політ. наука досліджує **С.к.** як атрибут індивіда (П. Бурдьє, А. Портес, У. Бейкер, П. Дімаджіо, Н. Тихонова) та як мережу громадян. активності, генералізовану довіру і норми взаємності на соціальному рівні (Р. Патнем, Ф. Фукуяма, М. Пелдем, Дж. Пакстон, В. Радаєв, В. Римський, А. Колодій). Емпір. дослідження Р. Патнема, П. Норріса, Дж. Пакстона і Р. Інглхарта довели каузальний зв'язок між високим рівнем **С.к.** соціуму та прогресом демокр. й екон. процесів. Трансформаційний

соціум має специфіку продукування **С.к.** та використання політ. елітою задля легітимності режиму. Процеси взаємоконвертації екон. і політ. капіталів через тісний взаємозв'язок екон. і політ. полів, при низькому рівні соц. капіталу результують у транзитних сусп.-вах кризою політ. капіталу влади та нівелюванням символічного й інтелект. капіталу політ. еліт. Це, у свою чергу, перешкоджає формуванню політ. капіталу макрорівня у вигляді громадянської політ. культури. Акад. дослідження ролі політ. еліти у політ. трансформації пострадян. д-в роблять акцент переважно на таких чинниках, як кількісний та якісний склад еліти (І. Бекешкіна, О. Криштановська), джерела рекрутування еліти (О. Траверсе, А. Пархарев), констеляція різних фракцій еліт та відносин між ними (В. Гельман), кореляції індивідуальних та групових стратегій конвертації **С.к.** (Н. Наталіна, М. Забеля). Функціональна розбіжність **С.к.** у сталих і трансформаційних соціумах криється у стані їх інкорпорованості (embodied state) – відносної усталеності відтворюваних диспозицій та здатностей носіїв капіталів. Інкорпорований стан **С.к.** передбачає здатність політ. еліти мобілізувати колективні дії, зацікавленість громади та репрезентувати інтереси інших, що делегують їм право на представництво своїх інтересів.

Суч. світові політ. процеси демонструють тенденцію кризи легітимності держ. влади. За таких умов, набуває вагомості капітал лояльності, який фокусує в собі високий ступінь відданості та надійності стосунків у межах певної спільноти (родини, групи однодумців тощо), здатний вивести взаємовідносини у сусп.-ві на рівень цінностей шляхом формування міжособистісної довіри в сусп.-ві, інституціональної довіри в д-ві та виступати ресурсом генералізованої довіри у процесі самоорг-ції політ. системи та перспективності її бренду. В Україні, за суч. умов, він не вирів як масова модель, але наявний у формах існування малих груп інтересів. /Т. Нагорняк/

Суспільні рухи – об'єднання окремих індивідів, сусп. груп, локальних спільнот, між котрими встановлюється свідомий зв'язок

і співпраця для здійснення важливих сусп. змін. **С.р.** організовані колективні зусилля, сукупність різних форм колективної дії, спрямованих на соц. зміни або протидію з метою збереження статусу-кво сусп. відносин. Інтегруючий чинник **С.р.** – мета і спільна діяльність. **С.р.** виявляють інтереси не окремих соц. груп (партій чи груп тиску), а прагнення широких верств населення до змін. Її мета, сформульована широко, часто абстрактно, через загальні поняття (справедливість, рівність, правда), дає змогу мобілізувати різноманітні групи населення, об'єднати організаційні структури, що вирізняються ціннісними й ідеол. орієнтаціями. **С.р.** зароджуються у період соц. заворушень, імпульсом до котрих завжди є проблемна ситуація, подія, яка формує відчуття невдоволення існуючим становищем. **С.р.** зміцнюється та зберігається на етапі загального піднесення, приєднання до нього нових прихильників. Пізніше рух переходить до стадії формальної орг-ції (створення організаційних структур, формування програми). Закінчується життєвий цикл **С.р.** етапом інституціоналізації. Тією чи ін. мірою **С.р.** реалізується у різних виявах масової поведінки, у т. ч. різноманітних формах протесту. Для **С.р.** характерна спонтанність і стихійність виникнення, непрогнозованість у розвитку і функціонуванні, недовготривалість. Остання зумовлена процесами диференціації всередині руху внаслідок їх гетерогенності, конфліктами між групами та їх лідерами, бюрократизацією і рутинізацією, спадом політизації та сусп. активності, що призводить до втрати прихильників і масовості руху. Згасаючи, **С.р.** або зникає зі сусп. життя, або трансформується в ін., структурованіші типи сусп. структур – партії, орг-ції, асоціації. До **С.р.** належать: робітничі; нац.-визв.; антифашистські; тоталітарні рухи (кін. XIX – сер. XX ст.), які називають традиц. (або класичними); нові (альтернативні) – екологічні, феміністські, пацифістські й ін., що виникли в розвинутих індустр. країнах у 70-х роках XX ст. Ще одним типом **С.р.** стали політ. та сусп.-політ. рухи кін. 80-х років. Це рухи антитоталітарного спрямування у кол. соціаліст. країнах (нар. фронти, нар. Рухи

і под.). **С.р.** вирізняються також за: масштабом впливу – міжнар., нац., регіон., локальні; основними суб'єктами руху – расові, реліг., жіночі, молодіжні, студентські та ін. **С.р.** реалізують важливі ф-ції в сусп. системі: артикують сусп.-політ. інтереси широких верств населення, їхнє прагнення до здійснення важливих інституційних змін і змін у системах потреб та цінностей; критикують, заперечують існуюче соц.-політ. становище; висувають нові, альтернативні проекти розвитку сусп.-ва, формують нові сусп. цілі й цінності; інтегрують широкі верстви населення, є агентами політ. соціалізації, каналами виявлення масової сусп. активності. /Л. Угрин/

Суспільство – заснований на взаємному задоволенні інтересів взаємозв'язок і взаємозалежності визначеної маси людей, що спільно ведуть своє госп-во, практикують прийнятий ними спосіб життя. **С.** – це сукупність історично сформованих форм спільної діяльності людей; іст. тип соц.-екон. системи. Людей поєднують у **С.** не ідеї, а, насамперед, матеріальні інтереси, обумовлені їх біол. і соц. природою, поділом праці і взаємною залежністю, що розвивається на цій основі. Теорії «договірної» походження **С.** неспроможні: людина, споконвічно, – істота суспільна, соціальна. Як би високо себе не ставив той або ін. індивід, його народження, існування та розвиток, як людини, неможливі поза сусп.-вом. «Егоїстичний» індивідуум громадян. сусп.-ва у своєму уявленні і безжиттєвій абстракції уявляє себе атомом, самодостатнім, позбавленим потреб, абсолютно повною, блаженною істотою. Людина, будучи і біол., і соц. істотою, всупереч існуючим спрощенням, не може бути зведеною до сукупності сусп. відносин, тому й у її індивід. розвитку і прогресі всього **С.** завжди виявляють себе і біол., і соц. природа людини. Але тут важливо мати на увазі: людина – єдина жива істота, задоволення потреб якої веде до виникнення нових потреб, що вимагають свого задоволення. У цьому постійному розширенні людських потреб – першопричина сусп. прогресу, двигун поступального розвитку сусп.-ва. Праця ство-

рила людину і людське С. тому, що через обмін речовин між людиною і природою (а без такого обміну неможливо саме існування людини (С.) так само, як і існування будь-якої живої істоти); праця, вир-во виділили людину з природи і склали матеріальну основу якісно нової, уже суспільно-людської, а не просто колективно-тваринної істоти. На фундаменті зв'язку з трудовою діяльністю виникли мова, свідомість, що не тільки закріпили, але й посилили сусп., соц. природу і саму людину, а й спосіб життя людських спільнот. Якщо спочатку природа була для людини гол. джерелом засобів існування, а зміни в природному, геогр. середовищі впливали на зміну обміну речовин і самої людини, то з виникненням праці та вир-ва якісно змінилася залежність людини від навколишніх умов життя: уже не одна природа, а поряд з нею праця, вир-во, що опосередковують обмін речовин із природою, здійснюють зростаючий вплив на природну і суспільну еволюцію людини, на прогрес людського С. Гол. методол. помилка полягала в тому, що як постійний критерій сусп. прогресу використовувалися засоби прогресу, що могли виявитися і виявилися насправді не тільки різними на різних етапах людської історії, але і зовсім непорівнянними між собою, а це вже виключало саму можливість використання подібного критерію. Представляється правильним ін. підхід: як постійний критерій прогресу людського С. потрібно брати не засоби, а результати розвитку, причому порівняні при всій неоднаковості засобів, що застосовувалися для досягнення подібних результатів. Зараз можна стверджувати, що сусп. прогрес або висхідний розвиток С., який має за матеріальну основу все більш повне задоволення зростаючих людських потреб, завжди має своїм результатом, з однієї сторони «олюднення людини», тобто розвиток природних і суспільних сил роду «людина», самореалізацію його людського потенціалу, а з іншого боку – зростання панування громад. людини над природними і сусп. умовами свого існування, над самим собою. Як те, так і ін. є ключовим критерієм сусп. прогресу, висоти, на яку піднялося С., свідчення досягнутого

людством ступеня свободи в рамках природної та історичної необхідності. Такий підхід повинен дозволити виключити однобічність, коли прогрес С. вимірювався одним рівнем розвитку продуктивних сил, матеріального вир-ва і при цьому не приймалися до уваги соц. умови розвитку С., життя людини. Виключається й ін. однобічність, коли прогрес С., перевага одного сусп. устрою над ін. вимірювалися тільки якістю сусп. відносин при повному ігноруванні того, який рівень добробуту та якість життя пропонує даний лад для своїх громадян. /О. Ткач, Н. Ларіна/

Суспільство споживання – сукупність сусп. відносин, заснованих на принципі індивід. споживання. Характеризується масовим споживанням матеріальних благ і формуванням відповідної системи цінностей і установок. Масове споживання, яке виходить далеко за межі потреб для існування (виживання) людини, є однією з рис суч. сусп-ва. Масове споживання розвивається разом із розвитком капіталізму, який супроводжується бурхливим екон. і техн. прогресом та такими соц. змінами, як: ріст доходів, який суттєво змінює структуру споживання, зменшення тривалості робочого дня, розмивання класової структури, індивідуалізація споживання.

Е. Фромм вважає, що споживанню властиві суперечливі характеристики: з одного боку, воно послаблює відчуття тривоги та занепокоєння, оскільки те, що людина має, не може бути у неї відібране; але з іншого боку, воно змушує її споживати все більше і більше, тому що всяке споживання незабаром перестає приносити задоволення. Ж. Бодріяр у своїй роботі «С.с.» (1970) сформулював побоювання щодо того, що продукований мас-медіа споживацький тиск веде до руйнування дійсності. Суч. індивіди за ним живуть у фіктивній «реальності спектаклю». С.с. – це сусп-во навчання споживанню, соц. дресирування в споживанні, тобто новий і специф. спосіб соціалізації, що з'явився у зв'язку з виникненням нових продукт. сил і монополістичним перевлаштуванням екон. системи з високою продуктивністю. Тобто, споживання є актив-

ною і колективною поведінкою, примусом, мораллю, ін-том. Воно включає всю систему цінностей разом з ф-цією інтеграції групи і соц. контролю, що належить їй.

Е. Тоффлер в роботі «Третя хвиля» (1980) оголошує про настання Третьої (постіндустральної) хвилі, що приходить на зміну Другої (індустральної) хвилі, як та колись прийшла на зміну Першої (доіндустріальної). Однією із засад нового типу сусп-ва, що пропонується Третьою хвилею, є різке зростання споживацьких благ. Підстави для настання описаної ситуації Тоффлер вбачає у сусп. трендах інформатизації, зростанні наукоємності вир-ва тощо. У книзі «Сусп-во спектаклю» (1967) С.с. розглядається Гі Дебором як наступна стадія розвитку капіталізму. За ним це означає новий рівень відчуження, позаяк відчужуються не лише продукти праці, але й вільний час, який робітник повинен відтепер витратити на споживання товарних фетишів або перегляд телепередач, що рекламують ці товарні фетиші.

У цілому, прихильники традиц. теорій «масового С.с.», намагаючись осмислити соц. зміни, викликані наук.-техн. революцією (поява ЗМІ, розгортання соц. масових рухів, бурхливий розвиток науки і техніки, зміна соц. структури населення), що відбуваються в світі, негативні наслідки «масовізації» бурж. сусп-ва вбачають саме в розвитку науки і техніки, масового промисл. вир-ва, появи нових засобів масової комунікації, що розглядаються зовні і всупереч певному соц. ладу, в умовах якого вони функціонують. Позитивом С.с. називають той факт, що такі сусп-ва тяжіють до мінімізації соц. протиріч, таких як нац. чи реліг. Активне споживання та гонитва за модою переводять сусп. акценти, тим самим згладжуючи старі конфлікти.

Характерними для С.с. рисами є узгодженість, однорідність та однотайність, «стирання» відмінностей між рівнем доходу, «типом споживання» різних класів, атомізація споживаючих індивідів, широке розповсюдження масової культури як чинника гомогенізації, культурна стандартизація тощо. Властивостями С.с. є: 1) у торгівлі та сфері обслуговуван-

ня зменшується роль маленьких магазинів, з'являються великі торг. центри (супермаркети, гіпермаркети); 2) економіка тісно переплітається з культурою споживання. Реклама товарів та послуг формує бажання, моду, норми поведінки, інтереси, навіть, духовні цінності; 3) конкуренція виробників породжує конкуренцію споживачів; індивідуальне споживання відображає не тільки соц. характеристики споживача, будучи демонстрацією його соц. статусу, але й особливості його індивід. способу життя (ідентичність); 4) суттєво змінюється структура вартості товарів. Нерідко до неї входить надбавка за торгівлю марку (бренд) відомої фірми-виробника. При цьому товари відомих фірм можуть коштувати в кілька разів більше, ніж їхні аналоги менш відомих виробників, які не поступаються їм якістю; 5) з'являється розвинена система кредитування, банк. картки, дорожні чеки, карти постійних покупців тощо. Все це прискорює процес прийняття рішень при покупках. /А. Соловійова/

Суфражизм (фр. *suffrage* – право голосувати) – світовий рух, мета якого – надання жінкам права голосу. Витоки С.с. формуються XVIII ст. у Франції, що засвідчують праці А. Кондорсе й О. де Гуж. У «Декларації прав жінки» (1790), посилаючись на постулати філософії природного права, О. де Гуж стверджує: конституція не є дійсною, коли не віддзеркалює прагнення більшої частини сусп-ва, жінок та чоловіків; право має не слугувати інтересам окремої статі, а гарантувати загальне благо, та що єдиним критерієм для громад. посад мають бути таланти і добродійність особи. Учена переконана: «коли жінка має право вийти на ешафот, то, відповідно, вона має мати право виходити на трибуну». Це твердження набуло значення ідейної максими С.с. після того, як самій авторці довелося зійти на ешафот. Першою серед д-в, хто надав жінкам право голосу, була Нова Зеландія, здійснивши цей акт у 1893 р. під тиском жіночого руху, очолюваного К. Шеппард. Наступною стала ще одна брит. колонія – Півд. Австралія, яка 1895 р. поширила право обирати також і на жінок. Надавши у 1906 р. жінкам

право обирати та бути обраними, Фінляндія стала першою у світі країною, де побачили жінок-парламентарів. У більшості європ. країн жінки набули права голосу після Першої світ. війни. У Бутані це ж право жінки отримали лише 2008 р. У Конституції УНР принцип гендерної рівності гарантувала ст. 11: «Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає». В «Основному держ. законі Укр. Нар. Республіки» гендерна рівність передбачає рівність прав жінок і чоловіків у виборчому законодавстві (артикул 3), рівність перед законом, гарантії жінці усіх цивільних та політ. прав на рівні із чоловіком (артикул 15), а також рівність у військовій сфері (артикул 50): «Всі громадяни є зобов'язані до військ. служби; порядок покликання жінок до служби в цілі оборони д-ви визначається в законі». Політ. експансія на території України у другій пол. ХХ ст. та утвердження тоталітарного ладу значно звужили простір жіночої активності у політ. та військ. сферах, але право голосу та політ. представництва у жінок залишалось у радян. Україні й згодом було закріплене у законодавстві незалежної України. /О. Сорокопуд/

Сфера (дав.-грец. *sphaira* – шар, округлість) – царина сусп.-колект. буття людей, де вони об'єктивують/реалізують свої потреби та інтереси, на підставі чого можуть осмислено ставити перед собою цілі, проблеми і завдання поточної та подальшої життєдіяльності. На тлі не досить тривких щодо цього роздумів рос. дослідників П. Баруліна (1967) та Л. Семашка (1992) концепцію сфер і галузей життєдіяльності людей (СіГЖДЛ) уведено до обігу І. Варзаром у 1994 р. У справі визначення кількості СіГЖДЛ та логіки їх розташування у соц. просторі будь-якого сусп.-ва першоімпульсом слугувала думка В. Парето про п'ять осн. вітальних потреб (лат. *vitalis* – життєвий), без задоволення яких неможливе й саме людське життя, – потреби в їжі, одягу, житлі, розмножуванні та спілкуванні. Отже, сфер усього п'ять та розташовані таким чином: екон., духовна, політ., культ. і – у центрі – етноісторична.

Конфігурація є такою, що кожна сфера «вихоплює» у трьох сусідок майже по половині їхнього соц. простору, а етноіст. сфера у всіх чотирьох «вихоплює» по ¼ того простору. Оці «поля взаємного покриття» всередині сфер та поза їх межами, – це і є *галузі* сусп. життя людей. Напр., усередині екон. сфери існують галузі промисловості, агровир-ва, транспорту, фінансів та ін., а у просторі між екон., політ., духовн., культ. та етноіст. сферами – галузі регіоналістики, етнополітики, освіти і т. п. Перелічені сфери та галузі внутрішньо складаються з трьох серцевинних структурних елементів: 1) *відносин* людей щодо важливих для них потреб та інтересів у даній СіГЖДЛ; 2) *ін-тів*, що їх утворюють люди у прагненні «зафіксувати на свою користь» прийнятних їм сьгодні відносин у даній СіГЖДЛ; 3) *ідеології* – сукупності поглядів людей на свої відносини та ін-ти у даній СіГЖДЛ.

У кожній сфері та галузі люди – для себе та сусп.-ва – щось цінніше виробляють: в екон. сфері – засоби вир-ва та продукти споживання; в духовній сфері – загальносенсові цінності та світоглядні орієнтації людей; в освітній галузі – життєсміслові знання та основи цивілізованого мислення; в політ. сфері – політ. ідеї та програми модернізації країни; в політико-культ. галузі – мистецтво соціалізації людини та норми її політ. поведінки; в етноіст. сфері – самі люди як соціоіст. суб'єкти, а в етнополіт. галузі – правила та програми полікультуралізму в багатонародних спільнотах. У кожній СіГЖДЛ отой «процес вир-ва» життєвих обставин та й самих людей, регулюють соц. і політ. ін-ти. Скажімо, в екон. сфері – це ін-ти форм власності, праці та розподілу виробленого; в духовній сфері – ін-ти освіти, кваліфікації спеціалістів та атестації наук. кадрів; в етноіст. сфері – ін-ти сім'ї та шлюбу, етногромад. орг-ції та етнополіт. партії; в політ. сфері – ін-ти публ. владарювання, політ. партії та органи місцево-регіон. самоврядування. В тоталіт. сусп.-ві усіма сусп. справами «опікується» одна лише політ. д-ва та її інояз – «партія влади».

Поняття «сусп. сфера», «галузь життя» та ін. тільки-но вживані категорії та терміни змі-

шують або ж «розмазують» грані між ними, взаємонакладають одне на одне або ж протиставляють одне одному, навантажують різносенсовим змістом або ж і зовсім отожднюють. А це – далеко не безневинна річ: бо ж не розуміючись в аксіології подібних матерій, законодавці постійно плутаються у визначенні суб'єктів і об'єктів правовідносин; виконавські політики ніяк не розрізняють «галузі вирва» та «області держ. політики»; президенти й прем'єри постійно перебувають у конфліктній невизначеності щодо своїх повноважень, ставлення до явищ «правління країною» та «управління сусп. справами», а народ «внизу» так ніколи й не розбереться у трикутникових диференціаціях «центр. влада – місц. влада – самовладдя територ. громади». У підсумку відсутня ясність у тому, що є «країна», а що – «д-ва»; де є «сусп-во», а де – «населення»; що є «народ», а що – «нація». Ці вади політ. свідомості – відлуння прогалин у теорії та практиці веззаг. сусп. свідомості. /І. Варзар/

Сюрреалізм політичний (фр. *surrealisme* – надреалізм) – модерністська практика, яка веде початок від напрямку у літ-рі, образотворчому мистецтві та кіно, започаткованого у Франції у 20-х рр. ХХ ст. Нині С. охопив багато сусп. сфер, у т. ч. і політичну; для нього характерна прихильність до усього ірраціонального, невідповідного загальноприйнятим стандартам, а мета – розкріпачення творчих сил підсвідомості, їх верховенство над розумом. Засновник С. А. Бретон стверджував, що цей напрямок повинен розв'язати протиріччя

між мрією та реальністю, створити деяку абсолютну реальність, надреальність.

Захоплення сюрреалістів політикою почалося у 1925 р., коли вони виступили проти колоніальної війни Франції у Марокко, і тривало до початку Другої світ. війни. Суч. С.п. – продукт не лише митців-авангардистів, які у творччю реагують на дійсність, а народна творчість, емоційно піднесений порив за обставин, коли фактично реалізм сьогодення – це сюрреалізм. Для укр. політ. простору кін. 2013 – 2014 рр. цілком відповідним можна вважати означення С.п. Бо чи не є С.п. переховування людей від міліції за монастирськими мурами? А панно на усю стіну севастопольської п'ятиповерхівки зі зображенням В. Путіна у морській формі на тлі стилізованого укр. прапора з надписом «Повернення у рідну гавань»?

Учасники Революції гідності єдині у своїх дивних відчуттях сюрреалістичності побаченого та пережитого на київ. Євромайдані. Барикади з підручних матеріалів, тривожно-попереджувальні дзвони соборів, бочки для обігріву, музика, тисячі стягів, блокпости, каски (каструльки, сковорідки), конструкція, яка не стала гол. ялинкою, позиція байкерів і ультрас, пропозиції крим. мусульман відправляти православні служби в своїх мечетях, викрадення з лікарень і роздягання на морозі...

С. у політиці став реалізмом. Ще очільник сюрреалістів А. Бретон неодноразово наголошував, що С. – не стільки художнє спрямування, скільки програма реформатування самої людини. /Н. Хома/

Т

Тактика політична (дав.-грец. *taktiká* – «мистецтво шикуння військ») – частина політ. стратегії, сукупність методів, способів і технік досягнення політ. цілей, вирішення поставлених завдань у межах політ. процесу, складова політ. керівництва. У раціонально організованій політ. діяльності **Т.п.** – це системна якість, злагоджена, структурована політ. поведінка, з динамічної оптимізації та управління ресурсами, початковий етап для досягнення поставленої заг. стратег. мети. **Т.п.** спрямована на короточасну перспективу та є об'єктивним вираженням рішень суб'єктів діючої політ. (держ.) влади, що закономірно вичначає можливість досягнення стратег. успіху. Представлена у формі конкретного алгоритму відповідних прихованих чи наявних політ. дій суб'єкта. Для сучасної **Т.п.** характерним є повна відмова від насильницьких методів вирішення соц.-політ. проблем. Вона спирається на норми діючого законодавства, мистецтво компромісів, договірні стосунки, громад. думку тощо.

Як системне поняття категорія «**Т.п.**» включає в себе такі поняття як тактичний план, тактичний прийом, тактична операція, тактичне рішення, тактична хар-ка, тактичне голосування, тактичний ризик. Тактичні прийоми та рекомендації повинні бути максимально наближені до специфіки конкретної політ. дії. У обов'язковому порядку **Т.п.** має чітко виражений ситуаційний хар-р, відкрита до різноманітних змін і загального або часткового корегування в залежності від конкретних обставин. **Т.п.** має як суто практ., так і теорет. наповнення, тісно пов'язана з політ. теорією та методологією політ. науки. У суч. розумінні поняття **Т.п.** часто пов'язується з політ. маркетингом, політ. менеджментом. Прикладом **Т.п.** може слугувати тактика проведення суч. виборчої кампанії, тактика політ. партії тощо. За аналогією з типами політ. стратегії слід відокремлювати: конструктивну та деструктивну

тактику, тактику наступу, тактика відступу, ізоляції, локалізації. /М. Шабанов/

Теледемократія (англ. *teledemocracy*) – вид інформ. демократії із використанням інформ.-комунік. технологій для реформування та підвищення ефективності суч. представницьких демократії для наближення прямої участі громадян у держ. управлінні.

Опираючись на нову якість наук. основи трансформаційної політики, Т. Беккер і К. Слейтон ввели в обіг термін «Т». Вони досліджувати поточний стан і майбутнє телеголосування, електронні міські збори, а також ін. ініціативи покликані повернути громадськість до істинної демократії. Серед науковців, що досліджують нові демократії, проф. Ф. Артертон представив систематичне емпіричне дослідження про пряму участь громадян, яка може бути успішно мобілізована через електронні ЗМІ. Він також приділяє увагу Т. та пропонує новий підхід до політ. комунікації, підкреслюючи важливість участі, а не поведінки. Один із відомих фахівців із проблем розвитку демократії М. Кастельс, проаналізувавши в своїй книзі «Інформаційне епоха: економіка, сусп-во і культура» (2000) вплив інформ.-комунікац. технологій на зміни у сусп-ві, зазначив, що за допомогою електрон. технологій відбувається процес реформування місц. органів влади, розширюється участь населення в прийнятті рішень та їх реалізації. Ці технології використовуються для залучення неурядових організацій у процес прийняття рішень і, зокрема, таких орг-цій, як «Amnesty International» і «Greenpeace».

Ураховуючи зростання ролі електрон. систем у структурі масової комунікації, В. Даттон також виділяє Т. У цьому випадку мова йде про те, що наявність традиц. для демокр. процедур пов'язана з рівнем техн. оснащеності влади та структур громадян. сусп-ва, що забезпечують інтерактивність взаємодії

(телебачення, Інтернет) під час виборів, референдумів й ін. форм волевиявлення громадян. Таким чином віртуалізація політики ставить нові вимоги у галузі інтеграції сусп-ва: налагодження відносин із новими групами сусп-ва, зміна форм взаємоконтролю влади та сусп-ва, зняття обмежень на політ. участь, оцінку кваліфікованості громад. думки, методів її урахування тощо. /А. Мутко/

Теологія звільнення – радикальний напрям катол. теології та широкий соц.-політ. рух у Латин. Америці в 60-80-хх рр. ХХ ст. Визначні представники **Т.з.**: Г. Гут'єррес Меріно, У. Ассма), Л. Бофф, К. Торрес Рестрепо, М. Перес Мартінес, Й. Собріно, Х. К. Сканноне, Х. Л. Сегундо та ін. **Т.з.** формувалася під впливом ідей християн. соціалізму, «філософії латиноамер. сутності», латиноамер. марксизму та марксист. активізму. Значний вплив на **Т.з.** мала Кубин. революція, діяльність ліворадикальних рухів Латин. Америки і Др. конф. Латиноамер. єпископальної ради СЕЛАМ (Conselho Episcopal Latino Americano) 1968 р., на якій відбувся розкол на традиційну і «народну церкву».

У **Т.з.** існує два крила: *промарксистське* та *немарксистське*. Немарксистське крило представляє аргентин. теолог *Сканноне*. За його твердженням, в аргентин. **Т.з.** використовується не марксистський соціальний аналіз, а іст.-культ., що не ґрунтується на класовій б-бі як визначальному принципі для інтерпретації сусп-ва й історії. Маніфестом промарксистського крила стала книга перуан. теолога *Гут'єрреса* «Теологія звільнення» (1971). Її головними тезами були: участь церкви у соц.-політ. житті на боці пригноблених класів; оцінка бідності як сусп. гріха, звільнитися від якого можливо шляхом кардинальної зміни сусп.-політ. устрою; пріоритет ортопракису над ортодоксією. Завдання **Т.з.** Гут'єррес формулює так: «**Т.з.**, метою якої є покінчити з існуючою несправедливістю і створити нове сусп-во, потребує перевірки практикою, тобто ефективною участю у б-бі експлуатованих. Під цією б-бою розуміється звільнення від усіх форм експлуатації, побудова нового, гу-

маннішого та гідного життя, створення нової людини... Лише радикальний розрив із нишнім станом речей, глибока трансформація системи власності, доступ до влади експлуатованого класу, соц. революція, яка зруйнує цю залежність, уможливають появу іншого, соціаліст. сусп-ва». Уругвай. теолог *Сегундо* заявляє: «Наш Бог – Бог що став на бік бідняків». А бразил. теолог *Бофф* порівнює бідняків із розп'ятим Христом наших днів. Він пише: «Соціальна несправедливість – це акт насильства проти найскладнішої істоти у Всесвіті, проти людини».

Вцілому тема насилля посідає особливе місце у **Т.з.** Колумбійці *Торрес* і *Мартінес* брали участь у партизанському русі. За Торресом, «завдання кожного християнина у тому, щоб стати справжнім революціонером». Свою місію він убачав у наступному: «Я не намагаюся агітувати своїх братів-комуністів і не спонукаю їх прийняти християн. вчення і практикувати церк. культ. Але я вимагаю, щоб усі люди діяли по совісті». Переважна більшість діячів **Т.з.** допускає можливість насилля. Зокрема, Бофф пише: «Насилля – атрибут капіталіст. системи. Її знищення не суперечить ідеям політ. в'язня, вбитого владою Старод. Риму й Іудеї – Ісуса Христа». За словами *Ассмана*, «християн. традиція каже про позитивну роль насилля не лише у випадку законного захисту чи б-би з тиранією, але й у справі захисту пригноблених проти пригноблювачів».

Промарксистській **Т.з.** від самого початку протидівав Ватикан. Папа Іван Павло II на конференції СЕЛАМ в Пуеблї (1979) заявляв про невідповідність церк. катехисові уявлень про Христа як політ. фігуру та революціонера. Очолована у 2005-2013 Папою Бенедиктом VI Конгрегація доктрини віри у 1984 р. видала постанову, за якою Боффу заборонялося читати лекції і друкуватися, його звинуватили у політизації Христа та неправомірній критиці церкви. Гут'єрреса Конгрегація звинуватила у підтримці марксизму, світського месіанізму, у виправданні насилля та запереченні церк. ієрархії. Його «герменевтика звільнення» кваліфікувалася як політ. тлумачення Святого Письма. У 2007 р. Конгрегація за серйозні

розходження з вірою засудила сальвадор. теолога, засн. «Церкви бідних» Й. Собріно.

Починаючи з кін. 80-х рр. ХХ ст. Т.з. починає втрачати свої політ. позиції, залишаючись альтернативою катол. церкви у регіоні. Прихильність до ідей Т.з. висловлювали колишні президенти Парагваю Ф. Луго (1951) і Венесуели У. Чавес Фріас (1954-2013). Чавес називав Ісуса бунтарем, революціонером і соціалістом. /Ю. Омельченко/

Теорії демократії – різноманітні теор. підходи до проблеми демократії. У політ. думці не один десяток авторитетних теорет. уявлень про цю форму орг-ції влади можна об'єднати до двох найзагальніших інтерпретацій її природи – *ціннісний* (Ж. Бурдо) та *процедурний* (Й. Шумпетер, Р. Даль) підходи до демократії. Якщо перший розглядає демократію як політ. конструкцію, призначення якої втілити у владу сукупність певних ідеалів і принципів, що і відображають її соц. смисл і призначення, то ін. – «раціонально-процедурний» або інституціональний розглядає демократію як циркуляцію різних груп при владі, досягнення компромісу щодо розподілу повноважень, ф-цій влади. Такий підхід дещо знецінює поняття «народний суверенітет», «загальна воля народу» і є відображенням подальшого політ. і парт. структурування суч. сусп-ва, появи нових сусп.-політ. сил, груп тиску, зацікавлених груп.

Досить розповсюджені в суч. світі є *теорії лібер. демократії*. Класичний варіант цих теорій відноситься до ХІХ – поч. ХХ ст. (І. Бентам, Б. Констан та ін.), які проголошують пріоритет особистості та прав індивіда над законами д-ви, визнання його гол. джерелом влади; парламентаризм; обмеження сфери діяльності і компетенції д-ви переважно правохоронними ф-ціями та її невтручання в справи громадян. сусп-ва, екон., соц. і духовно-моральні процеси; розподіл влад, створення системи стримувань і противаг як умов ефект. контролю громадян за д-вою; гарантія прав меншості та ін.

Теорії колективіст. (ідентитарної) демократії (К. Маркс, В. Ленін, Ж.-Ж. Руссо,

К. Шмітт). Передумовою їй є спільність інтересів і волі народу; майнова рівність; суверенітет народу, необмеженість його влади, відсутність протиріч всередині народу; розгляд політ. опозиції як патології або ворога; повна незахищеність меншості, в т. ч. окремої особистості; декларування соц. демократії, тобто перенесення акценту з правового проголошення політ. прав на соц. умови участі громадян в управлінні.

Теорія плюраліст. демократії (Р. Даль, Г. Ласкі, С. Мілль, Д. Труман) наслідує засадничі принципи лібер. політ. системи: конституціоналізм, розподіл влад, індивід. свобода, автономія меншості тощо. Головні особливості цієї теорії визначаються тим, що вона побудована на синтезі різних ідей, концепцій, форм орг-ції і намагається поєднати традиц. ліберальні цінності з ідеями, що запозиченні з ін. ідеологій (християн., соціал.-демокр.), а також враховує нові реалії постіндустріального сусп-ва. Плюраліст. концепція виходить із того, що не особа, не народ, а група є головною рушійною силою політики в суч. демокр. д-ві. Кожна людина є представником багатоманітних груп: сімейної, профес., етн., реліг., демогр., регіон., соц. тощо, в яких і відображаються та захищаються інтереси людей. Тому демократія – це влада, що складається на основі компромісів різних груп та об'єднань людей та є формою правління, що дозволяє різноманітним сусп. групам вільно виражати свої інтереси та знаходити в конкурентній б-бі компромісні рішення. Д-ва в цих теоріях – не є «нічним вартовим» (лібералізм), а є органом відповідальним за справедливий баланс інтересів, арбітром, що гарантує дотримання законів, правил гри і не допускає монополізації влади. Плюраліст. теорія демократії тісно пов'язана з поняттям *поліархія*, як режиму, в якому наявні кілька альтернат. еліт, конкуренція між ними, а також наявність ін-тів та механізмів, які б оберігали сусп-во від негативних наслідків б-би елітами.

Репрезентативна (елітарна) демократія (М. Вебер, Р. Даль, В. Липинський, Г. Моска, Е. Шилз, Й. Шумпетер) – концепція, що виходить із розуміння як компетентного і від-

повідального перед народом правління. Воля народу не ототожнюється з його прямою участю у владі. Чітке визначення такої демократії належить нім. вченому Р. Дарендорфу: «демократія – не правління народу... Демократія – це уряд, який вибраний народом, а за необхідністю народом і усунений; Демократія – це уряд із своїм курсом». Концепція елітарної демократії вважає масу громадян некомпетентною, невірноваженою, не здатною управляти сусп-вом, але такою, що повинна періодично керувати елітою за допомогою виборів. Демократія в цьому випадку – це правління еліт, що здійснюється за згодою народу.

Партисипаторна демократія (Б. Барбер, О. Ейхельман, А. Лейпхарт, С. Ліпсет) – теорія, що отримала широке розповсюдження в 60-70-ті рр. ХХ ст. і така, що претендує на макс. відповідність нормативному ідеалу демократії як народовладдя, виходить із трактування демократії як універс. принципу орг-ції всіх галузей сусп. життя (екон., соц., виробн., парт. демократія). Участь багатьох людей в управлінні, на думку авторів цих теорій, розширює інтелект. потенціал для прийняття рішень, підвищує стабільність політ. системи, ефективність управління, контроль за посадовими особами. Ці теорії (радикальні та помірковані) об'єднані ідеями децентралізації управління, розвитку самоврядування.

Плебісцитарна демократія – концепція демократії, що розвиває ідеї Ж.-Ж. Руссо і розглядає таку теорет. модель демократії, в якій при безпосередньому волевиявленні народу його політ. вплив на владу обмежується схемою «схвалити – відмовитися». Класичним прикладом плебісцитарної демократії є ФРН, де існує парлам. форма д-ви і пропорц. система виборів. /О. Бабкіна/

Теорії електоральної поведінки – низка теорій, що дають відповіді на питання, чому виборці беруть або не беруть участь у голосуванні та якими є мотиви того чи іншого електорального вибору. Класичними вважаються *соціологічна, соціально-психологічна та раціонально-інструментальна Т.е.п.* Серед перших дослідників **е.п.** – фр. мислитель, засновник

«виборчої географії» А. Зігфрід («Політична картина Західної Європи в період III Республіки» (1913) Згодом дослідження **е.п.** відбувались у рамках екол. підходу, автором якого є учень А. Зігфріда – Ф. Гогель («Географія виборів у Франції в роки Третьої та Четвертої республік» (1958). Він окреслив сферу власних досліджень як «соціологію виборів», згідно з якою головними детермінуючими чинниками в ситуації електорального вибору є особливості історичного, адміністративного, соціально-політичного формування д-ви, соц. структура та реліг. клімат. У дусі екол. підходу написані праці М. Догана і Р. Херберле.

Починаючи з 20-х рр. ХХ ст. на підставі методології біхевіоризму оформляється соціол. **Т.е.п.** (Г.-Е. Меріам, Г.-Ф. Госнел, С.-Е. Райс, П. Лазарсфельд, С. Ліпсет, С. Роккан, Б. Берельсон), у рамках якої дії виборця ставляться у пряму залежність від його соц. характеристик. Серед чинників, що впливають на **е.п.**, виокремлено соц. та екон. статус, етн. і реліг. приналежність виборця, роль соц. груп, до яких належить індивід, зокрема сім'ї. Психол. основи (детермінанти) електорального вибору перебували у фокусі дослідження соц.-психол. **Т.е.п.** Зокрема, дослідники Мічиган. ун-ту А. Кемпбел, Ф. Конверс, В. Міллер, Д. Стоукс в 50-х рр. ХХ ст. запропонували модель «лійки причиновості» для ієрархізації чинників електорального вибору. Центр. місце в лійці займає парт. ідентифікація, що відіграє роль своєрідного фільтра, що опосередковує вплив усіх чинників на електоральний вибір. Також в рамках запропонованої моделі у найширшій частині лійки містяться екон. структура, соц. поділи та іст. традиції, які не детермінують безпосередньо електоральний вибір, проте впливають на структуру парт. системи та формують наступний рівень чинників (групову лояльність і ціннісні орієнтації). Безпосередньо на електоральний вибір впливають установки виборців щодо кандидатів, політ. курсів (враховуються питання зовн. і внутр. політики) і групових інтересів («переваг») та проуряд. партій. Також дослідники виділяють низку зовн. відносно «лійки» короткотермінових чинників, а саме: поточні

політ. та екон. умови, особливості виборчої кампанії, дії уряду, вплив друзів, оточення та ЗМІ. У модифікованому варіанті соц.-психол. **Т.е.п.** – теорії «нормального голосування» Ф. Конверса дія парт. ідентифікації залежить від інтенсивності впливу низки короткострокових чинників (різкої зміни поточної політ., екон. ситуації, появи нових актуальних проблем під час виборчої кампанії тощо).

Тенденція до раціоналізації електорального вибору сприяла появі та оформленню раціонально-інструментальної **Т.е.п.** (Е. Даунс, Д. Блек, О. Девіс, М. Хініч, М. Мангер, У. Райкер, П. Ордешук, М. Фіоріна, Х. Хіммельвейт, Дж. Цебеліс). Осн. положення щодо підходу були викладені в праці Е. Даунса «Економічна теорія демократії». За цим методолог. підходом, поведінка виборця вже не експресивна (як це було в рамках соціол. та соц.-психол. **Т.е.п.**), а інструментальна. Електоральний вибір детермінують об'єктивні екон. умови та суб'єктивні уявлення виборців про ретроспективний та перспективний розвиток економіки регіону або д-ви. У теорії «медіанного виборця» Е. Даунс наголошує, що раціонально мислячий виборець здатний надати перевагу тому кандидату, що запропонує найбільше тверджень того, що саме він буде найефективнішим урядовцем і задовольнить інтереси виборця. Оскільки суб'єкт вибору не володіє всім обсягом доступної інформації, розібратися у програмних положеннях партій йому допомагає ідеологія, яку дослідник трактує як власне уявлення особи про найкраще влаштування сусп.-ва. Теорія «медіанного виборця» доводить, що отримати найбільшу к-сть голосів здатна партія, що знаходиться найближче до центру «ліво-правого» спектру (т. зв. медіани). Тому, усвідомлюючи це, партії намагатимуться адаптувати свої програми і поступово рухатимуться до вимог «медіанного» виборця. Недоліки концепції Е. Даунса намагається подолати М. Фіоріна, зробивши головним чинником електорального вибору не ідеологію, а суб'єктивну оцінку виборцем власного екон. становища. Перспективна оцінка екон. ситуації є центр. чинником електорального вибору в теорії «виборця як споживача»

Х. Хіммельвейт. У теорії екон. голосування М. Льюїса-Бека детермінують електоральний вибір громадян не реальні екон. показники, а суб'єктивна оцінка екон. розвитку д-ви представлена у трьох вимірах (ретроспективному, перспективному й афективному (немотивоване подразнення).

Спроби застосувати класичні **Т.е.п.** у низці нових демократій засвідчили, що на суч. етапі для здійснення теоретично послідовного та емпірично адекватного дослідження детермінант електоральної поведінки у нових демократіях потрібно вибудувати інтегративний підхід на основі синтезу методолог. інструментарію класичних **Т.е.п.** Значним потенціалом для теорет.-методолог. синтезу володіє розроблена у рамках соц.-психол. **Т.е.п.** модель «лійки причиновості». /В. Бунь/

Теорії еліти (фр. *elite* – кращий, добірний) – теорії, які обґрунтовують тезу, що необхідними складовими будь-якої сусп. структури є вищі, привілейовані верстви (або прошарки), що здійснюють ф-ції управління, розвитку науки та культури. **Т.е.** були сформульовані на початку ХХ ст. В. Парето, Г. Москою, Р. Міхельсом, які виходили з того, що політ. влада – основа соц. відносин, і тому гол. знаряддя еліти – д-ва.

У наук. обіг термін «еліта» ввів В. Парето. У «Трактаті із загальної соціології» він визначив її як групу осіб, котрі мають вищі показники у своїй галузі діяльності. На думку Парето, у сусп.-ві, поряд із елітою, завжди існує «контреліта» (потенційна еліта) – це особи, які за своїми психол. якостями могли б увійти до еліти, але не увійшли до неї внаслідок свого соц. стану. Нийнижчий прошарок сусп.-ва становить *нееліта* – ті, хто не має в своєму розпорядженні ані суб'єктивних, ані об'єктивних можливостей увійти до еліти. Еліта не є незмінною, а перебуває у безперервній трансформації. Коли контреліта сягає певних показників у своєму розвитку, вона посідає місце правлячої еліти, а колишня правляча еліта, втративши свої найкращі риси, перетворюється на нееліту. Подібний кругообіг еліт він описав як «закон циркуля-

ції *elites*». Зміна еліт дає змогу зберегти соц. рівновагу, позаяк забезпечує прихід до влади еліт, які мають якості, що відповідають сусп. ситуації. Оновлення еліти може відбуватися у двох формах: поступальної (вибори й кооптація до своїх лав представників контреліти) та обвальної. Останній варіант – революції та перевороти. Залежно від методів Парето виділив два типи еліт: *еліту лисиць*, в якій переважає «інстинкт комбінацій» (здатність маневрувати, переконувати, обманувати) та *еліту левів*, для якої властиві силові методи впливу та нездатність до укладання компромісів.

Р. Міхельс у праці «Соціологія політичних партій в умовах демократії», дослідивши соц. механізми, які породжують елітарність сусп-ва, зробив висновок, що причини криються не в якостях людей, а в сутності самої орг-ції: будь-яка організована система вимагає виокремлення керівного апарату й неминує відтворити олігархію. Виокремлення елітарних груп у суч. сусп-ві, де значну роль відіграють партії, він назвав «залізним законом олігархії». Еліта, в розумінні Міхельса, – активна меншість, яка прагне вийти з-під контролю громадян і підпорядковує політику власним інтересам. Дослідник доходить висновку, що демократія навряд чи здійснена, тому що неминує перетворюється на олігархію.

Г. Моска запроваджує спочатку поняття «політ. клас», а потім ширше – «правлячий клас» із метою визначення тієї групи людей, котра, володіє певними якостями й ресурсами – високе становище у сусп-ві, військ. сила, священний сан, багатство, походження (перевага народження, родинні зв'язки), знання та досвід управління, монополізує владу в своїх руках. Наявність такого класу, на думку Моски, – закон: «сусп-во завжди керується меншістю». Правлячий клас схильний до змін в силу притаманних йому двох тенденцій: *аристокр.* і *демокр.* Перша тенденція виявляється у прагненні еліти «закритися» від ін. частини сусп-ва, передати свої привілеї у спадок. Наслідком цієї тенденції стає виродження еліти й сусп. застій. Демокр. тенденція виявляється в оновленні правлячого класу за рахунок активних представників нижніх прошарків.

На думку вченого, комбінація двох тенденцій дозволяє сусп-ву зберегти стабільність в управлінні та його якісне оновлення. Праці Г. Моски, як і Р. Міхельса, становлять основу мак'явеллістського підходу до аналізу еліти. Для цього підходу характерно розглядати еліти як правлячий клас безвідносно до моральних чи ін. якостей людей, котрі входять до його складу.

На противагу мак'явеллістській традиції у ХХ ст. з'явилися інші теорет. підходи до розуміння еліти. Прихильники ціннісного підходу (Х. Ортега-і-Гассета, М. Бердяєв) розвивають ідею В. Парето про те, що еліту складають люди, які володіють особливими якостями. Еліта трактується як прошарок сусп-ва, згуртований на основі турботи про загальне благо. До еліти входять видатні особистості, які довели своє вміння ставити сусп. добробут вище за особистий, наділені особливими моральними та інтелект. якостями. Особливу групу становлять засновані на ціннісному підході концепції демокр. елітизму, або (у контексті теорії демократії) елітарної демократії. До цього напрямку відносяться, зокрема, концепції елітарної демократії Й. Шумпетера, відкритості еліти Г. Лассуела, рухливих еліт Н. Боббіо, рівних можливостей К. Манхейма, вертикальної демократії Дж. Сарторі. Прихильники демокр. елітизму, стверджують, що еліти необхідні, перш за все, як гарант якісного складу керівників, обраних населенням, а соц. цінність демократії залежить від якості еліти. Керівна верства не тільки володіє необхідними для керування властивостями, але є захисником демокр. цінностей та здатний стримати властивий масам політ. та ідеолог. ірраціоналізм, емоц. неврівноваженість, радикалізм.

Ще одну групу **Т.е.** складають *концепції множинності (плюралізму) еліт*. Автори цих концепцій заперечують існування еліти як єдиної привілейованої і відносно згуртованої групи і доводять наявність багатьох еліт: політичної, економічної, наукової, художньої, релігійної тощо. Вплив кожної з них обмежений специф. сферою її діяльності. Жодна з еліт не здатна домінувати в усіх сферах сусп. життя.

Множинність еліт визначається сусп. розподілом праці та різноманіттям соц. структури сусп.-ва. Як стверджують прихильники концепції множинності еліт, у суч. демокр. сусп.-ві влада розпорошена серед різноманітних сусп. груп та ін-тів, а тому існує конкуренція еліт, яка обумовлює можливість підзвітності еліт масам, запобігає формуванню єдиної павнівної елітарної групи.

Протилежною концепції множинності еліт за своїм хар-ром та спрямованістю є *ліволіберальна концепція еліти* амер. соціолога Ч. Р. Міллса, який у праці «Володарююча еліта» на основі функціонального підходу до еліти він довів, що вона є не результатом інтелект., психол. і морального переважання, а наслідком посідання командних позицій у сусп. ієрархії. Міллс відкинув тезу прихильників плюралістичної теорії про розпорошення влади між групами. На відміну від них він вважав, що тенденцією суч. сусп.-ва є концентрація влади в руках єдиної еліти. Він в якості основної ідеї висунув тезу про однорідність (гомогенності) еліти. Гомогенність еліти визначається близькістю біографій, спільністю стиля життя, однаковою системою цінностей. Міллс звернув увагу на такі засоби консолідації еліти, як шлюб; освіта, яку представники елітарних кіл отримують в одних і тих же престижних приватних школах, а потім й в ун-тах; дружні стосунки; членство в аристокр. клубах тощо. Вчений стверджував, що в суч. сусп.-вах, якими б демокр. не були їхні конституції, фактично панує еліта, а можливості впливу мас на еліту за допомогою виборів та ін. демокр. ін-тів досить обмежені. /В.Місютіна/

Теорії масового суспільства – соц.-філос., політол. концепції, що описують і пояснюють соц.-політ. і особистісні відносини в сусп.-ві з точки зору зростання ролі народних мас в історії, причому розглядають цей процес як переважно негативний, як патологію сусп. розвитку, як інверсію прогресу. «Масовою» називають соц.-політ. структуру, при якій людина нівелюється, стає безликим елементом соц. машини, підігнаним під її потреби, відчуває себе жертвою знеособленого соц. прогресу. Джерела **Т.м.с.** – у консервативно-романтич-

ній критиці капіталізму ідеологами класів, що утратили свої станові привілеї та оплакують патріарх. життєвий уклад (Е. Берк, Ж. де Местр, консервативні романтики Німеччини і Франції XIX ст.). Безпосередніми попередниками **Т.м.с.** були Ф. Ніцше, що стверджував, що відтепер гол. роль відіграє маса, а вона схиляється перед усім пересічним, а також Г. Лебон і Г. Тард, що розробили концепцію психології мас. Першим цілісним варіантом **Т.м.с.** був її «аристократичний», або *консервативний*, варіант, виражений у кн. Х. Ортегі-і-Гасета «Повстання мас»; замість того, щоб впливати за елітою (для автора – це норматив політ. орг-ції), маси рвуться до політ. влади, хоча не мають здатності управляти сусп.-вом, вони намагаються витиснути еліту з її традиц. сфер – політики і культури, що є причиною катаклізмів XX ст. У 40-60-і рр. виникли *ліберально-критичний* (К. Мангейм, Е. Фромм, Д. Рісмен) і *ліворадикальний* (Ч. Р. Міллс) варіанти **Т.м.с.**, які мали значну популярність у широких колах зах. інтелігенції. Критика спрямована проти бюрократизації, централізації влади, посилення контролю над особистістю, властивих тоталітарній політ. системі і, державно-монополістичних орг-цій, проти відчуження, атомізації, конформізації людей, характерних для цих структур. У 60-70-і рр. XX ст. амер. політологи Д. Белл та Е. А. Шілз визначили **Т.м.с.** «невиправдано-критичними», дисфункціональними щодо існуючої політ. системи і намагалися переконструювати їх, спрямувавши в русло офіц. ідеології зах. країн. Шілз підкреслює інтеграцію народних мас у системі соц.-політ. ін-тів «масового сусп.-ва»; за допомогою масових комунікацій вони засвоюють норми і цінності, створювані елітою, шляхом подолання соц. антагонізмів. Чи не безглуздий сам термін «масове сусп.-во»? Адже не існує сусп.-ва без мас. Відповідаючи на це питання, нім. політолог Г. Шишков пояснює: маса існувала завжди, але тільки тепер «омасовлено» сусп.-во; якщо раніше маса виступала як фрагмент сусп.-ва, то в XX ст. сусп.-во виступає як маса. Уживане в зах. політології поняття «маса» узятو із соц. психології і виникло під час емпіричних спо-

стережень над безпосередньо доступними для огляду індивідів (напр., поведінка натовпу на вулиці). Звертало на себе увагу виникнення психол. зв'язків, що змушують індивідів поводитися інакше, ніж в умовах ізольованої і нерідко примітивної дії, що навіть породжувало психол. аномалії типу масової істерії. Надалі ця емпірична констатація стала основою для пояснення всіляких сфер соц. відносин, поведінка «людських спільнот», що вже не є безпосередньо доступними для огляду, і, насамперед, політ. Поведінка, поняття «маса» ототожнюється з натовпом. Для **Т.м.с.** характерне осмислення включення мас у структуру вир-ва, споживання, політ. і культурного життя сусп-ва. Маси розглядаються як фатальний наслідок індустріалізації та урбанізації, що відірвали від «доіндустр. структур», зруйнували «проміжні відносини» (громаду, цех). Основою масового сусп-ва називають масове вир-во стандартизованих речей і маніпулювання смаками і поглядами людей. Суч. засоби масових комунікацій дали еліті небачені раніше засоби ідеол. обробки мас. Ця структура зводить особистість до положення маріонетки, поведінка якої цілком «запрограмована». Вона відчуває себе жертвою знеособленого соціального процесу або того гірше – навіть не усвідомлює втрати творчого, людського змісту свого життя, перетворюючись у «веселого робота» з антиутопій О. Хакслі і Р. Бредбері. **Т.м.с.** прагнуть якимось пояснити протиріччя між особистістю і соц.-політ. системою. Культурний рівень, обсяг інформації, техн. оснащеність праці і побуту людини значно зросли. Але разом із тим людина все більше відчуває свою безпорадність перед соц. силою, перед нещадними законами соц.-політ. орг-ції. У **Т.м.с.** це протиріччя усвідомлюється як безвихідна трагедія особистості. Соц.-політ. структуру масового сусп-ва, його теоретики, зокрема, В. Корнхаузер, розглядав, насамперед, з точки зору співставлення між елітою і масою. «Хвороба політ. системи», що виявляється наслідком відсутності в еліті ізоляції і незалежності; у цьому сусп-ві еліті піддаються прямій інтервенції з боку мас, а

маси (не-еліти) піддані мобілізації з боку еліт. В. Корнхаузер будує типологію політ. систем з точки зору співставлення еліт і не-еліт. Постійна пряма конфронтація еліт і мас робить політику нестабільною, з соц. вибухами та катаклізмами. Позитивною альтернативою масовому сусп-ву зах. політологи, звичайно, називають плюралістичне, де населення інтегроване в численні «проміжні групи» (орг-ції, добровільні групи і т. ін.), що складають своєрідний буфер, що усуває постійну конфронтацію еліт і мас. У масовому сусп-ві населення має тенденцію безпосередньо долучатися до політики (що часто йде врозріз з конституц. нормами і демокр. процедурами), у плюралістичному сусп-ві методи участі мас менш прямі, менш активістські. У **Т.м.с.** знайшов своє відображення процес зростання ролі народних мас в іст. процесі; однак це відображення неадекватне, що здебільшого виражає консервативні погляди, глибоко песимістичні, що звичайно супроводжується ностальгією за «більш спокійними» періодами, коли маси «знали своє місце» і не втручалися в сферу політики, залишаючи її «більш підготовленою» для управління сусп-вом еліті. /О. Ткач/

Теорії походження держави – система узагальнених поглядів про закономірності, причини та умови виникнення д-ви, розуміння її сутності, місця, ролі та ф-цій у процесі іст. еволюції сусп-ва. Д-ва є іст. феноменом, який виник на певному етапі розвитку людства. Визначальне значення мало формування самого феномена державності як сутнісної основи д-ви, що визначає крок в напрямку радикального перелому в розвитку сусп-ва, зміні його соц. орг-ції, створенні нових ін-тів і принципів. Є багато **Т.п.д.**, проте найбільшу к-сть апологетів у наукових колах мають *теологічна, патріархальна, договірна, органічна, насильницька (теорія завоювань), марксистська (класова)*

Теологічна теорія є однією з найдавніших. Її творці – Тертулліан, А. Августин, Т. Аквінський та ін., вважаючи, що керуються божественними настановами, стверджували,

що д-ва вічно існує з Божої волі, а тому кожен зобов'язаний змиритися перед цією волею, підкоритися її владі. Д-ва – Божий промисел, сутність якого у становленні на землі порядку та гармонії, аналогічно «царству божому». Бог є творцем усього існуючого на землі, у т.ч. і д-ви. Позаяк неможливо збагнути таємницю Божого задуму, у т.ч. й щодо д-ви, то за теологічною теорією, людині залишається лише вірити та смиренно коритися носіям Божої влади – можновладцям. Тож, божественне першоджерело виникнення і сутності д-ви: уся влада – від Бога.

Патріархальна теорія заснована у Старод. Греції і Римі, розвинута у період Середньовіччя. Засновники теорії – Платон, Арістотель, Конфуцій, Р. Фільмер, які трактували д-ву як велику родину, де відносини монарха та його підлеглих ототожнюються з відносинами батька та членів родини. Д-ва походить від патріархальної сім'ї, унаслідок її розростання: сім'я – сукупність сімей (селище) – сукупність селищ (д-ва). Отже, д-ва є результатом сімейних взаємовідносин, а влада монарха трактується як продовження влади батька (патріарха) у сім'ї, яка є «батьківською» за хар-ром.

Найпопулярнішою у період Нового часу стала *договірна Т.п.д.*, яка веде початок ще від стародавніх часів. Для її adeptів важливим є не стільки час і місце виникнення або створення д-ви, скільки питання про її соц. призначення – служити сусп-ву, гарантувати окремій людині її природ. права та свободи. Ще Епікур, а згодом і Г. Гроцій вважали, що д-ва виникла внаслідок договірного об'єднання людей із метою забезпечення для них справедливості. Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо розуміли д-ву як результат сусп. договору, за яким люди з метою надійного забезпечення своїх природ. прав, свободи, захисту особи та власності прийшли до взаємної згоди про створення д-ви. Договір укладався або між правителем і підданими, тобто договір підкорення (Т. Гоббс), або між самими громадянами, тобто договір об'єднання (Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо). На основі цього первинного договору створюється і громадян. сусп-во і його

політ. форма – д-ва. За цим договором люди передають частину своїх прав держ. владі і беруть на себе обов'язок підкорюватися їй, а д-ва у свою чергу зобов'язується охороняти невід'ємні права людини – право власності, свободу, безпеку тощо.

Органічна Т.п.д. (кін. XVII ст. – поч. XIX ст.) сформульована представниками європ. консерватизму Е. Берком, Ж. де Местром та ін., які уподібнювали д-ву живому організмові, що складався з невід'ємних частин-людей і має єдину волю, що об'єднувала усіх в одне ціле. Кожен елемент організму виконував свою ф-цію, що забезпечувало норм. функціон. сусп-ва і д-ви. Найважливіші положення цієї теорії були розвинуті представниками інших течій європ. сусп.-політ. думки. Так, Г. Спенсер вважав, що д-ва є результатом соц.-орг. еволюції; у сусп-ві протягом воєн і завоювань відбувається природ. відбір, який визначає появу уряду та подальше функціонування д-ви відповідно до законів органічної еволюції; уряд ототожнюється з мозком, робітники і селяни – із ногами та руками, а рухи і зв'язки – з нервами.

Засновники *насильницької теорії (теорії завоювань)* (кін. XIX – поч. XX ст.) Л. Гумплович, К. Каутський та ін. стверджували, що основа основ – насилля (війна і завоювання). Д-ва є або результатом прямої політ. дії – внутр. насилля (К. Каутський), або зовн. завоювання (Л. Гумплович). У результаті завоювання утворюється не тільки д-ва, але й поділ сусп-ва на класи, приватна власність, утворюється єдність володарюючих і підлеглих, переможців і переможених.

Центр. місце у *марксистській (класовій) теорії* д-ви займають тези про поділ сусп-ва на антагоністичні класи та класову б-бу як осн. чинники виникнення та функціонування д-ви. Д-ва з'являється там, тоді і тому, де, коли і позаяк класові протиріччя носять антагоністичний хар-р і об'єктивно не можуть бути примиреними. Визначальне значення при цьому відводилося екон. чиннику, адже саме екон. панівний клас створює д-ву як спец. ін-т для підкорення неможливих верств населення.

Суч. політ. наука серед існуючих **Т.п.д** не визначає якусь із них як абсолютно правильну, а пропонує зважати на низку чинників, які сприяли виникненню д-в, тим самим аналізуючи д-ву як складний соц. феномен у конкретному часовому зрізі та в її іст. розвитку. /Н. Лепська/

Теорії прийняття політичних рішень – система ідей для пояснення дій суб'єктів політ. влади, спрямованих на здійснення управління сусп. процесами, перетворення вимог сусп-ва та окремих груп або осіб на механізм регулювання сусп., міжгрупових відносин, і водночас спрямованих на реалізацію інтересів суб'єктів політичного процесу. Становлення **Т.п.п.р.** відбулося у сер. ХХ ст. Властивими для відповідних дослідницьких підходів є міждисциплінарність, використання теорій і методів економіки, права, психології, філософії, математики, історії, політ. науки. Тісним є зв'язок **Т.п.п.р.** зі сферою політ. аналізу, коли відбувається розгляд процесу прийняття політ. рішень у взаємозв'язку з аналізом політ. ситуації та політ. прогнозуванням; аналіз процесу прийняття рішень як реалізації певного алгоритму із врахуванням здатності його суб'єктів не лише використовувати напрацьовані схеми із застосуванням конкретних методів, але і враховувати контекст цього процесу. Це зумовлює, при формуванні **Т.п.п.р.**, приділення уваги не лише нормативним, але і поведінковим або психол. аспектам.

Серед **Т.п.п.р.** найвпливовішими є концепція *обмеженої раціональності* (Г. Саймон), *динамічного циклу* (Д. Андерсон, Б. Дженкінс), *організаційного інституціоналізму* (Д. Марч, Д. Олсен), у межах яких відбувається пошук оптимальної моделі прийняття рішень, створення формальних алгоритмів; а також моделі *біхейвіоралізму* (Г. Лассуелл, Д. Лернер), *всеохоплюючої раціональності* (Дж. Бьюкенен, К. Ерроу, Е. Даунс), *інкременталізму* (Ч. Ліндблом, Є. Дрор), *групової репрезентації* (Р. Даль, Ф. Шміттер), у яких увагу приділено формальним нормам та процедурам, соц. контексту, макроекон. умовам, індивідуальним мотиваціям, ін. неформальним чинникам.

На біхейвіоралістський та системний підходи спираються перші моделі дослідження. Відповідно до біхейвіоралістського підходу, запропонованого у 30-50-і рр. ХХ ст. Г. Лассуеллом, прийняття політ. рішення виступає формою поведінки, обумовленої низкою чинників. Щодо системного підходу, у дослідженнях з його використанням приділено увагу контексту, у якому відбувається прийняття рішень, впливу зовн. чинників тощо; акцентовано увагу на понятті входу (вхідної інформації), виходу (рішення), зворотних зв'язків (аналізу рішення), обмежень (ресурсних та ін.).

Перевагою концепції раціон. вибору у порівнянні з попередніми підходами є звернення до критеріїв ефективності, правил оптимізації рішень, розробка питання трансформації індивід. і колект. дій у процесі прийняття рішень. Але при цьому існує складність врахування всіх чинників, які впливають на процес прийняття рішень, врахування причин виникнення ситуації, яка потребує розв'язання. Також потрібно зважати на обмеженість інформ. ресурсів, нечітку систему преференцій, яку мають учасників політ. процесу.

Когнітивний підхід, спрямований на дослідження ролі знань у процесі прийняття рішень, запропонував використовувати Г. Саймон. Пропонуючи *модель обмеженої раціональності* (у якій вказано на обмеження мисленнєвих можливостей людини при розв'язанні складних питань, наявної інформації, на ін. чинники, які перешкоджають виробленню оптимальних рішень), підкреслено необхідність виявлення та структурування питань, які потребують розв'язання, збору та обробки відповідної інформації, вибору альтернатив та аналізу їх наслідків. Окрім того, він стверджував, що всі рішення є результатом компромісу.

На противагу моделі Г. Саймона, Ч. Ліндбломом запропоновано *інкременталістську модель* прийняття політ. рішень, або *метод послідовних, обмежених порівнянь*. Цей метод використовують шляхом відбору найкращого варіанту з наявних, коли перевагу надано невеликим крокам, спрямованим на досягнення

мети, а не найефективнішим, оптимальним варіантам. Прихильники цього підходу вважають, що прийняття політ. рішень є процесом взаємного пристосування та конкуренції його учасників; у прийнятті рішень важливу роль відіграють відмінності інтересів учасників цього процесу; роль теорет. аналізу є невеликою внаслідок браку ресурсів та змінюваності соц. середовища; необхідною є орієнтація не на радикальні дії, а на ті, які максимально наближують до розв'язання питання; потрібним є виокремлення дрібних питань для розв'язання основного; при порівнянні альтернатив потрібно виходити зі співставлення цілей і засобів їх досягнення, здійснювати поділ аналітичної роботи між багатьма учасниками процесу.

У результаті прагнення поєднання переваг перерахованих моделей, виникли *нормативно-оптимальна модель* прийняття політ. рішень Є. Дрора та *модель змішаного сканування* А. Етціоні. Є. Дрор врахував раціональні чинники та сусп. цінності, підкреслюючи потребу у вдосконаленні організаційних структур; використанні наук. досягнень та інформ. технологій у процесі прийняття держ. рішень. А. Етціоні розглянув держ. рішення не лише як результат діяльності еліти та бюрократії, але як результат діяльності різних спільнот. Також він врахував соц. контекст прийняття рішень: сусп. процеси, свідомість, структуру влади, сусп. норми, цінності тощо.

У 80-90-і рр. XX ст. запропоновано *модель всеохоплюючої раціональності*. Представниками цього підходу є Дж. Бьюкенен, К. Ерроу, Е. Даунс, Г. Беккер, У. Нисканен та інші дослідники. Теорія підкреслює ключову роль індивіда у політ. процесі, який прагне максимізувати власну вигоду та мінімізувати витрати, має власні інтереси та цілі, яких прагне досягти за допомогою оптимальних засобів, має необхідну для прийняття рішень інформацію про альтернативи і наслідки їх реалізації, та робить вибір між альтернативами на підставі переваг і раціональних правил.

Прагнення модифікувати неокласичну модель раціональної поведінки зумовило сформування *неоінституційного підходу*,

який акцентує увагу на методолог. індивідуалізмі, максимізації корисності, обмеженій раціональності та опортуністській поведінці. Відповідно рішення приймають лише індивіди, які прагнуть максимізувати свою вигоду, переслідують власні інтереси, нехтують нормами моралі за умови наявності неповної інформації. Представниками цього підходу є Д. Ноук, Е. Ерроу.

У 70-90-і рр. XX ст. Д. Істон та Г. Алмонд почали вивчати сусп. чинники держ. політики, реальні дії уряду, їх результати, наслідки для сусп-ва та країни; аналіз змісту політики за окремими галузями; внутр. фази управлінського процесу. Таким чином, «динамічний» критерій дозволив виокремити такі напрямки **Т.п.п.р.**, як: дослідження процесів формування та вибору проектів політичних рішень; аналіз реалізації даних рішень у політиці; вивчення наслідків та оцінка результатів їх втілення. Цей напрям **Т.п.п.р.** є однією з перших систематичних спроб показати процес прийняття політ. рішень як динамічний процес, і відповідно, сприяє комплексному його вивченню. /М. Чабанна/

Теорія «залежності» (теорія «залежного розвитку») – теорія, яка виникла та розвинулась в 1950-70 рр. у Латин. Америці. Її автори (аргент. економіст Р. Пребіш та бразил. соціолог Ф. Е. Кардозо) поділили всі країни світу на чотири групи: центр; периферія центру; центр периферії; периферія периферії. Особливість такого поділу полягає у тому, що екон. найрозвинутіші д-ви, які належать до центру, експлуатують країни периферії (Латин. Америки, Африки та Азії), які у результаті опиняються у екон. залежності від перших. Центральна ідея **Т.«з.»** – країни Третього Світу (периферії) є лише сировинною базою для країн центру, а тому залежать від них, що не дозволяє їм розвиватись в екон. плані. Це, своєю чергою, спричиняє те, що стандарти (у т. ч. встановлення консолідованої демократії), які визначені найбільш екон. розвинутими країнами світу, ніколи не будуть реалізовані периферійними країнами. За таких умов політ. ситуація в країнах периферії є надзвичайно нестабільною –

на зміну авторитарним правителям приходять демокр. уряди, правління яких переривається встановленням нових диктатур. Виходом із цієї ситуації, на думку представників Т.«з.» є проведення широкої демократизації, під якою вони розуміють трансформацію всіх відносин «центр-периферії» та вихід периферії на самост. розвиток, що дасть змогу поєднати в країнах Третього Світу екон. і політ. лібералізм. У рамках Т.«з.» не заперечується одна з центр. ідей теорії модернізації про взаємозумовленість (кореляцію) процесів реформування в соц.-екон. і сусп.-політ. сферах життя людини. Натомість відкидається ін. важливий пункт щодо однакових можливостей для розвитку окремих країн, або, іншими словами, щодо існування певного універсального «пакету» умов, виконання яких дає можливість кожній країні успішно скласти іспит на демократичність. Представники Т.«з.» відкидають подібний універсалізм, стверджуючи, що можливість реалізації країнами периферії стандартів (або критеріїв сучасності (модерну)) встановлених найрозвиненішими в екон. та політ. плані державами (які належать до т. зв. центру) визначається, власне, ступенем їхньої залежності (перш за все економічної) від країн центру. /Г. Шипунов/

Теорія «комп'ютерної демократії» – концепція, яка виникла в результаті розвитку нових техн. розробок у галузі засобів зв'язку та електронно-обчислювальної техніки, що призвели до оформлення нового напрямку – телеком'юнікації (попарне з'єднання ЕОМ і телебачення, ЕОМ і телефону, телебачення і супутникового зв'язку). Т. «к.д.» генетично пов'язана з попередніми теоріями демократії, але зосереджена на дослідженні сутності змін у системі демокр. ін-тів, що відбулися внаслідок «комунікаційно-комп'ютерної революції». Розвиток Т. «к.д.» пов'язаний з інтенсивним розвитком інформ.-комунікац. технологій, переходом ЗМІ на цифрову основу, широким поширенням глобал. комп'ютерних мереж, позаяк призводить до позиціонування людини як елемента єдиного інформ. континууму. Вищим досягненням к. д. ідеологи цієї

теорії вважають пропускну здатність інформації в сусп.-ві. Сусп.-во та пам'ять ЕОМ розглядаються як «саморегульовані системи», що утворюють інформ. простір.

Засновником Т.«к.д.» є нім. дослідник Г. Краух, на думку якого, ця теорія дозволяє вирішити проблеми демократії за допомогою електроніки вищому рівні, ніж ін. теорії. Однакове ставлення людей до машин і навпаки створює необмежені можливості для розвитку демократії за допомогою кібернетики. Яп. учений Й. Масуда обґрунтовує доцільність переходу до к.д. в умовах розвитку інформ. сусп.-ва такими причинами: 1) багато питань, котрі ми маємо вирішувати, стосуються всього людства, глобальні, не знають нац. кордонів, і вирішення яких безпосередньо впливає на життя всіх людей; 2) техн. труднощі, які донедавна унеможлилювали участь великої к-сті громадян у виробленні політики, сьогодні вже подолані за допомогою революції у комп'ютерно-комунікат. технологіях.

Розвиток комунікац. супутників та домашніх комп'ютерів дає можливість вирішити проблеми персоналу, часу та коштів. Більше того, громадяни мають можливість брати участь у прийнятті політ. рішення з певного питання не один, а багато разів, що дозволить їм глибше, з різних позицій та у довготривалій перспективі зрозуміти природу та приховане значення цього питання. А це дасть можливість приймати вдумливі рішення. Фр. філософ Р. Гароді вважає, що комп'ютер і телебачення створять можливість «перманентного збору цілого народу, де кожна індивід. думка реєструватиметься і підраховуватиметься». Амер. футуролог Дж. Мартін сподівається, що за допомогою комп'ют. техніки проблема громад. участі буде вирішена у місц., нац. і світ. масштабах, позаяк супутники зв'язку зроблять телебачення «загальносвітовим екраном».

Переваги к.д. порівняно з іншими формами демократії вбачаються у наступному: 1. Комп'ютерна техніка відкриває широкі можливості для громадян щодо володіння прив. власністю. Стаючи доступною для придбання та використання в побуті, вона служить свід-

ченням «рівного» залучення всіх громадян до досягнень наук.-техн. прогресу. Позаяк електронна техніка використовується на автоматиз. підприємствах, наука оголошується «колективною власністю», а працівники – її співвласниками. 2. «Телекомп'юнікація» призводить до збільшення кількості професій, зростання ролі сфери обслуговування. З'являються нові «групи за інтересами», які додають динаміки процесам демократизації. 3. Кібернетика дозволяє встановити безпосередній зв'язок між д-вою й особою. Такий індивід. Зв'язок через комп'ютер є формою прямої демократії, що дозволяє провести «миттєвий референдум».

«К.д.» – оптимальний спосіб орг-ції життя сусп-ва і д-ви в суч. епосі. Оптимальність тут розуміється, як досягнення найкращих результатів управління при мінім. часових та фінансових витратах. При цьому д-ва перетворюється зі системи панування та примусу в систему обслуговування громадян. /О. Карчевська/

Теорія комунікативної дії – авторський концепт Ю. Габермаса, що набув значної популярності у межах політико-соціального дискурсу. Ю. Габермас виходить із того, що соц. значущі норми піддаються емпір. описові, однак, з ін. боку, їх не можна тлумачити як форму чистих максим стратегічних дій, із яких дедуктивно виводяться рішення. Оскільки емпір. взаємодія норм виражається через суб'єктивно мислимий сенс орієнтованих на норми індивідів, то соц. теорія потребує емпір. аналізу в трансцендентальній установці.

Між цілераціональною та комунікативною дією є кардинальна відмінність. Суб'єкт, що цілераціонально діє, зорієнтований на досягнення успіху, намагаючись змінити ситуацію в об'єктивному чи соціальному світі. Це досягається шляхом перетворення об'єктів впливу на засоби, які підкоряють або якими маніпулюють (суб'єктами) в інтересах актора. На цій підставі цілераціональну дію, локалізовану межами об'єктивного світу, Ю. Габермас називає *інструментальною*, а локалізовану соціальним світом – *стратегічною*. На проти-

вагу цьому, комунікативна дія спрямовується на досягнення порозуміння між суб'єктами в ситуації їхньої взаємодії, якщо ціле раціональна дія виражає монологічну інтенцію, то комунікативна дія – інтерсуб'єкту.

Ю. Габермас виокремлює інструментальну та комунікативну дії. Втіленням інструментальної дії є сфера праці. Під комунікативною дією Ю. Габермас розуміє взаємодію щонайменше двох індивідів, яка упорядковується відповідно до норм, які прийняли за основу всі сторони. Якщо інструментальна дія направлена на успіх, то комунікативна дія на взаємопорозуміння діючих індивідів, їх консенсус. Комунікативна дія як символічно опосередкована інтеракція, по-перше, задає систему відліку для описання та розуміння дійсності, для конститування її як предмета пізнання, по-друге, комунікативна дія – конкретно-історичний процес вир-ва соціальної реальності.

Найефективніше комунікативна дія виявляється в дискурсі. По-перше, він виступає засобом соціалізації, навчання та виховання, завдяки йому відбувається підвищення компетентності та інтерсуб'єктивності. По-друге, дискурс, як форма комунікації, втягує людей в дискусію, у рамках якої відбувається розуміння позиції інших, взаємна критика, прийняття чи неприйняття позиції іншого. По-третє, дискурс сприяє залученню суб'єктів до відтворення власної позиції, яка проходить не меншу перевірку, ніж ідеї прийняті в заг. дискусії. По-четверте, дискурс сприяє досягненню консенсусу на основі відкритості. Етика дискурсу має загальноетичний хар-р у рамках сусп-ва, що передбачає десакралізацію моралі та встановлення її в плюралістичні рамки, що повинно забезпечити залучення усіх громадян до комунікації. Для підтвердження та розвитку етики дискурсу Габермас використовує поняття «конструктивне навчання», розроблене Піаже та Кольбергом. Кожна норма повинна відповідати тій умові, щоб прямі та побічні дії, які працюватимуть для задоволення інтересів кожного окремого індивіда, могли без якого-небудь примусу бути прийняті всіма, кого вони стосуються. Сформований прин-

цип містить три компоненти: а) *когнітивізм* – передбачає розв’язання морально-етичних проблем через раціональне обговорення та аргументацію; б) *універсалізм* – кожен учасник дискусії принципово здатний прийти до однакового з іншими судження щодо норм дії; в) *формалізм* – елімінує ціннісні орієнтири, але залишає нормативні питання щодо справедливості, які можуть бути розв’язані в процесі дискусії.

Однак на цьому етапі дослідження надалі відкрите питання про переведення моральних обов’язків на соц. дійсність. Тут Ю. Габермас стикається з проблемою тлумачення принципу універсальності. Для її розв’язання він використовує логічну реконструкцію правил дискурсу, виконану Р. Алексі: 1.1 – жоден учасник дискурсу не має права суперечити самому собі; 1.2 – кожен, хто приписує предикат F суб’єкта А повинен вживати F до іншого суб’єкта, який подібний до А у всіх відношеннях; 1.3 – різні особи, що беруть участь у дискурсі, не мають права застосовувати один і той самий вираз у різних значеннях. Існують також певні процедурні правила досягнення взаєморозуміння, які водночас логічні та етичні: 2.1 – кожен учасник дискурсу має право говорити лише те, що він сам думає з того чи того питання; 2.2 – той, хто ставить на обговорення якесь висловлювання чи норму, які не є предметом дискусії, повинен навести для цього вагомі причини. Щоб досягнути згоди комунікативний процес має відповідати таким умовам: 3.1 – кожен суб’єкт, який здатен здійснювати конкретну дію, має право на участь в дискурсі; 3.2 – а) кожен учасник аргументації має право проблематизувати будь-яке твердження; б) кожен має право висловлювати свої думки, побажання, потреби; в) кожен має право вводити в дискурс будь-яке твердження; 3.3 – не можна перешкоджати реалізації цих прав.

Ці норми незаперечні, якщо можна виявити їх трансцендентальний статус. Він доводиться тим, що кожний, хто вважає їх неправильними, потрапляє в «перформативну суперечність», тобто їх неможливо опротестувати не ввійшовши в дискусію. Як загальні передумо-

ви Ю. Габермас виводить основне положення етики дискурсу: тільки ті норми мають право бути значимими, які мають схвалення у всіх особистостей, до яких вони мають стосунок як до учасників практичного дискурсу.

Отже, Т.к.д. Ю. Габермаса дає змогу забезпечити розв’язання проблем загальносусп. хар-ру через залучення громадян до дискурсу, у рамках якого створюються умови для вільного, неупередженого діалогу, що спрямований на досягнення консенсусу. Див.: *Дискурс /А. Гарбадин/*

Теорія конвергенції (лат. *convergere* – наближатися, сходиться до одного центру) – концепція, відповідно до якої наук.-техн. революція істотно змінює природу капіталіст. і соціаліст. сусп-в, породжує тенденцію до їх поступового взаємопроникнення, взаємозбагачення, зближення з подальшим синтезом у «змішаному сусп-ві», що поєднає позитивні риси і властивості кожної з двох соц. систем. Термін «конвергенція» є достатньо розповсюдженим в різних галузях знань; запозичений із *біології*, де він означає зближення ознак у процесі еволюції стосовно далеких за походженням груп організмів, набуття ними схожої будови в результаті існування у схожих умовах і однаково спрямованого природного відбору. У *психології* дискусії щодо основних джерел розвитку особистості (спадковість чи оточення) спричинилися до формування Т.к. цих чинників (В. Штерн, Г. Айзенк), позаяк психічний розвиток є не простим виявом вроджених властивостей і не простим сприйняттям зовн. впливів, а результатом конвергенції (взаємодії) внутр. задатків із зовн. умовами життя. У *філології* «конвергенція» означає розвиток подібних рис у кількох мовах незалежно від спільного походження внаслідок тісних і тривалих контактів між їхніми носіями. Соціологічна аргументація «конвергенції» полягає у визначенні спільних рис двох систем в галузі виховання, освіти, культури, мистецтва, науки (П. Сорокін). Філософські аспекти конвергенції полягають у розумінні будь-якого об’єкта внаслідок «комунікативного зусилля», тобто багатократною пізнання

досліджуваного предмету різними суб'єктами незалежно один від одного, що дозволяє уникнути суб'єктивізму та досягти консенсусу у визначенні його сутнісних рис (Н. Луман, Ю. Габермас). *Правова* конвергенція визначається як процес взаємодії нац. правових систем або їх окремих елементів, що супроводжується підвищенням ступеня зв'язаності й узгодженості правового регулювання сусп. відносин, процес поступового формування толерантності і подібності правових систем; феномен і процес виникнення схожих і однакових явищ в правових системах різних д-в, взаємне уподібнення окремих елементів правових систем та правових систем у цілому; або як інтеграція переваг і позитивних розробок різних правових систем.

Найбільшого розповсюдження термін «конвергенція» отримав у сусп. науках. **Т.к.** – це соц.-філос. і політол. концепція, за якою інтернаціоналізація екон., політ., культ. діяльності та наявність низки загальних структурних та функціональних аспектів ведуть до зближення політично і соціально дивергентних систем – капіталізму та соціалізму – з можливістю їх злиття у майбутньому у змішане сусп-во, яке синтезує в собі позитивні риси кожного з них. **Т.к.** виникла в епоху біполярності світу, протистояння двох д-в (США та СРСР), які уособлювали різні світоглядні підходи до політ. та екон. орг-ції сусп-ва. Найвідомішими прибічниками теорії були Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, У. Росту (США), Р. Арон, Ж. Фурастьє, Ф. Перру (Франція), Я. Тінберген (Нідерланди), О. Флехтхейм (ФРН). Так, Дж. Гелбрейт пов'язував тенденцію до конвергенції з екон. чинниками, зі специфікою суч. вир-ва, яке диктує свої закони незалежно від нац. або ідеолог. особливостей кожної д-ви. На переконання П. Сорокіна, для Заходу конвергенція мала означати відмову від ілюзорних матеріальних цінностей та обмеження влади грошей, а для СРСР – повагу прав людини й підвищення матеріального рівня життя мас. Філософії класової ненависті, б-би й перемоги **Т.к.** протиставляє філософію компромісу. Лише окремі видатні радян. науковці, такі як А. Сахаров, усвідомлюючи небезпеку

ядерного протистояння двох політ. систем, змогли на протигагу офіц. ідеології та пропаганді відкрито відстоювати ідею конвергенції. А. Сахаров бачив в останній єдино можливу альтернативу загибелі людства, запоруку збереження людської цивілізації, був переконаний, що глобальна мета виживання людства має пріоритет перед будь-якими регіональними, державними, національними, партійними й груповими цілями. Розпад СРСР вніс свої корективи у розвиток **Т.к.** У наш час можна спостерігати практичне втілення **Т.к.** у різноманітності форм власності і розвитку ринкових відносин, політ. плюралізмі, русі шляхом побудови правової д-ви і громадян. сусп-ва в усіх цивілізованих країнах, всебічному розвитку міжнар. співробітництва, формуванні єдиних просторів демократії, права, економіки, екології, науки та культури. /О. Патинок/

Теорія міських режимів – напрям у політ. науці, присвячений вивченню орг-ції влади в міських спільнотах. Осн. положення теорії сформульовані в книзі амер. вченого К. Стоун «Режимна політика: правління в Атланті», де викладена концепція міського політ. режиму і докладно розглянута його еволюція в Атланті на основі даних емпір. дослідження. Політ. режим в інтерпретації Стоуна – коаліція акторів, що володіють доступом до інституційних ресурсів і здійснюють управління спільнотою міста. Такий режим не обмежується електоральною коаліцією, а передбачає більш широкий спектр взаємодій, він не ґрунтується на жорсткій ієрархії, найважливішу роль відіграють неформальні зв'язки, що забезпечують ефективність взаємодії акторів і міцність режиму. Коаліція є відносно стабільною і не змінюється залежно від того, навколо яких питань йде політ. дискусія; вона має багатовимірний хар-р, представляючи собою більш масштабний феномен, ніж неформальна орг-ція, ін-т або єдина правляча еліта.

Кожен режим формує свій «порядок денний» – сукупність цілей і програм, який відображає коаліційний хар-р влади і ресурси її суб'єктів. Порядок денний є результатом

певної згоди щодо фундаментальних цінностей членів коаліції. Така згода повинна бути досить стійкою, щоб сприяти збереженню режиму, незважаючи на зміни в лідерстві та конфігурації акторів; вона не може бути ні занадто вузькою або приватною (у цьому випадку вона не стане засобом мобілізації масової підтримки), ні надто абстрактною (у цьому випадку мобілізація буде мінливою та короткостроковою). Коаліція вигідна акторам, оскільки дозволяє використовувати широкую комбінацію ресурсів, що забезпечують виконання їх стратег. завдань, які складно було б реалізувати без кооперації. Механізмом формування коаліції є процес складної взаємодії акторів, переговорів і компромісів. Відповідно, такі коаліційні режими виникають не у всіх містах, а параметри їх розвитку можуть істотно відрізнятись.

Стоун виділяв чотири типи політ. режимів в амер. містах: 1) режим підтримки статус-кво (підтримка досягнутого рівня розвитку); 2) режим розвитку (прагне забезпечити екон. зростання і запобігти стагнації певних міських систем), 3) прогресивний режим середнього класу (орієнтований на захист довкілля); 4) режим, який здійснює масову мобілізацію громадян із метою розширення можливостей бідних верств населення.

Режим підтримки статус-кво менш інших вимагає активної мобілізації ресурсів, тому його легше сформувавши. Але він, як правило, і не дає відчутних вигод. Такі режими частіше виникають у невеликих містах, ніж у великих мегаполісах, які знаходяться у стані гострої конкуренції один із одним. Формування режиму розвитку, докладно описаного Стоуном в його дослідженні в Атланті, є важчим завданням в силу «активістської» стратегії, що стоїть на порядку денному. Але ці режими здатні концентрувати значні ресурси екон. і політ. впливових партнерів коаліції. Ще складніше мобілізувати ресурси для формування та підтримки прогресивних режимів середнього класу і режимів розширення можливостей бідних (режим людського капіталу): у них немає структурних переваг і матеріальних ресурсів,

відповідних ресурсам режимів розвитку.

Починаючи з 1990-х рр. ХХ ст. **Т.м.р.** отримала визнання за межами США. Дослідження А. Ді Гаetano і Дж. Клеманскі в Бірмінгемі і Брістолі, К. Дудінга в Лондоні, П. Джона й Е. Коула в Лідсі, Саутгемптоні, Ліллі та Ренне, Е. Стром у Берліні, А. Хардінга в Манчестері, Единбурзі, Гамбурзі, Амстердамі, Д. Уеллера в Норвічі і Кардіффі й ін. показали певні відмінності міських політ. режимів у європ. містах, зумовлені специфікою політ. ін-тів і традицій в європ. міській політиці. У їх числі зазвичай називаються більш значуща роль міських політико-адмін. еліт (обумовлена більш централізованою системою держ. управління, порівняно невеликою часткою фінансування міських проектів і кампаній із місцевих джерел), наявність сильних політ. партій і менша політ. мобілізованість бізнесу. /О. Новакова/

Теорія пасіонарності (пасіонарна теорія етногенезу) – іст. та етнолог. концепція Л. Гумільова, яка описує іст. процес як взаємодію та розвиток етносів із ландшафтом та ін. етносами. Детально **Т.п.** описана у працях «Етногенез і біосфера Землі» (1974) та «Кінець і знову початок» (1992). В основі **Т.п.** проблеми визначення місця та ролі певного етносу у світовій спільноті, розуміння його ментальності, етапів розвитку, взаємозв'язків із ін. народами, етносами, д-вами. Етногенез за Л. Гумільовим – процес, який проявляється у роботі, для якої потрібна енергія – біохімічна енергія живої речовини (описана В. Вернадським). Нерівномірність розподілення біохімічної енергії живої істоти біосфери за тривалий час відображається на поведінці колективів у різні епохи і у різних регіонах. Ефект, який проводиться варіаціями цієї енергії, як особливість хар-ру людей, Гумільов називає *пасіонарністю*. Пасіонарність (пристрасть) – непереборне внутр. прагнення до діяльності, направленої на здійснення будь-якої мети (часто ілюзорної). Відповідно, пасіонарні – це люди з надлишком енергії.

Етногенези відбуваються у різних умовах, у різний час і у різних точках земної поверхні,

але Л. Гумільову вдалося встановити універсальну криву етногенезу. Це інерційна крива, яка виникає час від часу внаслідок поштовхів, якими можуть бути лише мутації, що відображають стереотип поведінки. Дана крива відображає у загальному вигляді осн. етапи пасіонарної напруги етн. системи – підйом, акматична фаза, обскурація, регенерація, релікт.

Вихідний момент будь-якого етногенезу – пасіонарний поштовх, неможливо відслідкувати сучасникам. Його можна зауважити лише через 150-200 років. Акматична фаза розвитку – період найбільшого підйому пасіонарності. Саме тоді виникає потяг людей не створювати цілісності, а, навпаки, «бути самими собою», не підкоряться загальним уявленням, а рахуватись лише з власними потребами. У цій фазі поведінка пасіонарів змінюється. Вони перестають працювати для загальної справи і починають боротись кожен за себе, заважати один одному. Ця фаза, як правило, супроводжується внутр. конфліктами та кризами. Фаза надлому – апогей розвитку етносу, період його найвищого розквіту. Після надлому етнос входить в інерційну фазу етногенезу. Пасіонарність неухильно зменшується і тому різноманітність ландшафтів, традицій і варіацій поведінки приводить до виникнення центробіжних тенденцій. На даному етапі етнічна єдність перестає існувати. На її основі виникають нові етноси.

Л. Гумільов у розробці **Т.п.** використовував «ненаукові» методи узагальнення і конструювання подій, які не були підтверджені іст. документами, проте виводилися із подій достовірних і зі знання об'єктивних закономірностей розвитку етносів. Концепцію Л. Гумільова акад. наук. т-во як теорію невізнало, тому вона лишається в статусі гіпотези. /Г. Невинна/

Теорія трансакційних видатків – сукупність ідей, які пояснюють виникнення видатків у процесі екон., політ., сусп. взаємодії, джерелами яких (за К. Ерроу) є наміри, пов'язані із прагненням недопущення суб'єктів до певного блага, з обміном інформацією, і в цілому, з нерівновагою, тобто, розподілом ресурсів.

Трансакцію, відповідно, становить проведення переговорів, прийняття та виконання зобов'язань (за підходом Дж. Р. Коммонса). Таким чином, трансакційні видатки є видатками взаємодії між людьми, витратами ресурсів (фінансових, трудових, інтелектуальних та ін.) для планування, реалізації, контролю за виконанням зобов'язань. У процесі прийняття і екон., і політ. рішень, трансакційні видатки пов'язано із відносинами суб'єктів процесу, особливостями ресурсів, і умовами, у яких відбувається виконання рішення, проведення переговорів, здійснення контролю, встановлення зв'язків, усунення розбіжностей у поглядах тощо.

Велику роль у виникненні трансакційних видатків відіграє поведінковий чинник. Д. Норт при розгляді даного питання підкреслював неспівпадіння між поведінкою, спрямованою на максимізацію власної корисності, та результатами сусп. співпраці. Для пояснення поведінки суб'єкта прийняття рішення **Т.т.в.** використовує поняття обмеженої раціональності та опортунізму. Тобто, відповідно до **Т.т.в.**, для суб'єктів прийняття рішень властива обмежена здатність поводитись раціонально та опортуністична поведінка, яка є намаганням політ. суб'єктів отримувати особисту користь, використовуючи асиметричний розподіл ресурсів між учасниками взаємодії шляхом приховування або подання неправдивої інформації, порушення домовленостей тощо, коли дії можуть не відповідати задекларованим прагненням та намірам. Ідеї про наявність трансакційних видатків, серед яких є видатки пошуку інформації, ведення перемовин, видатки опортуністичної поведінки тощо, присутні у поглядах інституціоналістів та неінституціоналістів, таких як: Р. Коуз, Д. Норт, О. Уільямсон, С. Чунг, Й. Барцель, К. Леффлер та ін. Відповідно, екон. і політ. ін-ти, які структурують взаємодію індивідів, виступають засобами економії трансакційних видатків. Як стверджував Д. Норт, ін-ти впливають на структуру спонукальних мотивів у людській взаємодії у політиці, економіці, соц. сфері. У тому чи ін. контексті, ідеї про високий рівень трансакційних видатків у політ.

сфері, присутні у працях Р. Коуза, Д. Норта, О. Уільямсона. **Т.т.в.** О. Уільямсона, який писав про мінімізацію трансакційних видатків і необхідність приділення уваги організаційним, а не лише технологічним видаткам, є однією з найвідоміших. Дослідник розрізняє трансакційні видатки *ex ante* та *ex poste*. *Перші* стосуються видатків при складанні угоди, проведенні перемовин, забезпеченні гарантій її виконання. Тут важливим є прогноз подій та пристосування до них учасників угоди. У протилежному випадку, у процесі реалізації рішення виникатимуть додаткові видатки. *Другий* тип видатків пов'язано з виконанням угоди. Йдеться про непередбачувані обставини, організаційні та експлуатаційні видатки, пов'язані з використанням управл. структур, напр., для врегулювання конфлікту, тощо. Для дослідження трансакційних видатків у процесі прийняття політ. рішень, корисно застосувати порівняльні параметри трансакцій, якими виступають: специфічність активів; невизначеність, частота трансакцій, часовий чинник. При цьому важливою для порівняння трансакцій є специфічність засобів їх здійснення.

Складність визначення трансакційних видатків, наявних інформаційних, інтелектуальних ресурсів, часу для виконання рішення, впливає на можливості оцінки його ефективності. Враховуючи те, що трансакційні видатки складно виміряти кількісно, потрібним є визначення їх відмінностей шляхом здійснення порівн. аналізу видатків за різних умов. /М. Чабанна/

Території віртуальні – форми віртуальних локальностей, створені електронними комунікативними засобами, які не мають геогр.-територ. прив'язки. На відміну від поняття «віртуальних спільнот», **Т.в.** позначають середовище їхнього розміщення в інформ. просторі. **Т.в.** виникають у зв'язку з детериторіалізацією світ. простору, тобто виходу політ. процесів за межі геогр. територій у сферу віртуальних комунікацій. Поняття віртуальних територій є складовою *геофілософії* як теорії, що розглядає світ. простір у контексті

множинності та багатовимірності протікання в ньому комунікативних процесів, а також будує модель розвитку соціуму згідно еволюції співвідношення території та землі (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі). Географія людської експансії сьогодні виходить за межі наявно визначених територ. координат Землі, що пов'язано, у першу чергу, зі стрімким розвитком інтерактивних засобів комунікації, які зменшують просторові залежності, покращують та прискорюють процеси обміну інформацією, полегшують міжкультурне спілкування. Підвищення впливу масмедіа та комп'ютерних технологій на соц.-культ., політ., екон. сфери призвело до феномена віртуалізації соціального, що сполучено з рефлексивними уявленнями про «кінець географії» (П. Віріліо) та «девальвацію місця» (З. Бауман). Важливим політ. чинником влади стають не тільки матеріальні, але й віртуальні ресурси, що передбачають регулювання та структурування інформ. потоків відповідно до потреб певних екон. чи політ. сил, контролювання новітніх технологій та інтелект. капіталу. Сегментація сусп-в у цих умовах відбувається в залежності від опанування певними інформ. технологіями, а також стилем життя, що характеризується високим темпом мобільності, гнучкості, інноваційності. Б-ба за ті чи ін. **Т.в.** означає набуття першості у технолог. розвитку і реалізується у вигляді «віртуальних» чи «інформаційних» війн, що передбачають передумання реальних подій віртуальними, моделювання соц.-політ. та екон. ситуації за допомогою ЗМІ, різноманітні форми технолог. та інформ. шпигунства тощо. Поява поняття **Т.в.** пов'язана зі створенням нової комунікативної та культурної ситуації у 50-60 р. ХХ ст., яку відомий теоретик масмедіа М. Маклюен назвав терміном «глобальне село», маючи на увазі революц. роль інтерактивних засобів комунікації, завдяки яким земна куля немовби стиснулася до розмірів села. У результаті розвитку електронних засобів зв'язку стало можливим миттєве передання інформації з будь-якого континенту у будь-яке місце світу. Пізніше поняття «глобального села» було використане як метафора для позначення Інтернету як глобал.

«віртуальної території» інтерактивної взаємодії, що, у свою чергу, сегментована на окремі віртуальні території залежно від завдань та способів комунікативного єднання (сайти, форуми, веб-сторінки тощо). Он-лайніві співт-ва, що складають «населення» тих чи інших **Т.в.** є прикладом реалізації ідеї відкритості у мережі Інтернет. Серед головних принципів таких співт-в – антиєрархічність, інформ. свобода, відкритість для комунікації тощо. Такі особливості мережі Інтернет стали причиною розгляду останньої як моделі «відкритого сусп-ва» або «Множини» у концепції відомих альтерглобалістів М. Хардта та А. Негрі, за яким саме «мережа» є загальною формою самовизначення спільнот сучасного глобалізованого світу. У свою чергу видатний ісп. соціолог М. Кастельс соціальним наслідком Інтернет-комунікації визначив формування т. зв. «мережної культури», спрямованої на встановлення «мережного індивідуалізму як доміантної форми соціальності». Інтернет-комунікація існує також у вигляді маргіналізованих об'єднань (зокрема, є складовою такого напрямку кіберкультури як кіберпанк).

З ін. боку, поняття **Т.в.** використовується у концепції *медіакратії* як формування світової влади масмедіа над всіма політ. структурами. При цьому нарощення медіакратичних тенденцій осмислюється як у позитивному сенсі (як подальша реалізація ідеї відкритості, «ноосферного мислення», науково-технолог. прогресу), так і у негативному (як тотальний контроль сусп-в за допомогою ЗМІ). Статус **Т.в.** набули як об'єкти, що є повністю віртуальними утвореннями, тобто існують виключно у віртуальному середовищі (це, напр., віртуальні д-ви), так і об'єкти, які позначають реально існуючі утворення, але не мають їхнього матеріального продовження (це широко розповсюджені зараз Інтернет-магазини, казино, банки, газети тощо). Віртуальні д-ви (англ. «virtual states») представляють собою віртуальні утворення, що заявляють про свою державність, але не є справжніми д-вами у територ.-геогр. розумінні, позаяк тільки імітують деякі їхні риси (назву, атрибути, «населення», політ. статус тощо). Віртуальні д-ви,

як правило, не мають власної території, розташовуючись в Інтернеті (тому вони також носять назву кіберд-в), мають обмежену к-сть «населення» (будучи мікрод-вами чи мікронаціями) або претендують на території, які їм непідвладні (напр., «розташовуючись» на Марсі чи ін. планетах). Найвідомішою віртуальною д-вою є Віртландія (англ. Wirtland), яка вважається першою суверенною д-вою, що виникла в Інтернеті. Остання є своєрідним експериментом щодо легітимності і сталості д-ви, яка не має власної геогр. території. /О. Висоцька/

Територія – простір, що у наслідок цілеспрямованої діяльності політ. акторів, має інституційний статус та офіц. визнані атрибути функціонування (назва/кордони, владні ін-ти, адміністративний, ідеологічний та громадський устрій). Концепція територіальності належить Р. Саку (1986). Її сутність зводиться до розуміння **Т.** як способу впливу певних індивідів і груп над іншими, шляхом делімітації та контролю геогр. простору. Ця концепція екстрапольована у політ. науку і практику рос. проф. Р. Туровським, який довів, що д-ва – неоднорідна, ієрархічна **Т.**, що еволюціонує у часі. **Т.** є обов'язковим і невід'ємним атрибутом кожної д-ви. Політ. процес державотворення є проявом територіальності з боку державотворчих суб'єктів. Відповідно, формування політ. регіонів і субрегіонів є результатом цілеспрямованої діяльності суб'єктів, до числа яких належить як д-ва (у форматі політ. суб'єктів загальнонац. рівня, позиції яких можуть не збігатися), так і політ. актори, що мають локальну прив'язку. Політ. **Т.** – простір із політ. статусом та адмін. апаратом, що розподіляє владу у його межах.

Територіальна індивідуальність – сукупність первинних характеристик **Т.** (паспорт, ресурси, колективні смисли); вона є базою для формування її іміджу, репутації та бренду. Її складові: 1) «Паспорт» **Т.** – офіц. назва та символіка, геополіт. характеристики, місце розташування на карті, загальноновизнані абрєвіатури назви чи її структурних одиниць; 2) ресурси **Т.** (природні, демографічні, соціо-

культурні, економічні, інформаційні, науково-технічні та ін.) та унікальні особливості (історичні, ментальні та культурні здобутки); 3) колект. смисл **Т.**, що проявляється як специфіка спілкування та орг-ція життєдіяльності її мешканців (самовизнання, політ. клімат, оцінки та ставлення до проблем самоорг-ції, використання можливостей для саморозвитку та захисту громад. інтересів, цікавість дозвілля, стиль спілкування та комфортність життя). Індивідуальність **Т.** – чинник реальності, що народжується разом із територією і є менш динамічним у порівнянні з ін. компонентами через те, що обумовлений геофізично, економічно та ментально. Її усвідомлення мешканцями, робить **Т.** спільнотою з відчуттям територ. ідентичності (самовизначенням індивіда через територію, ціннісне визнання колективних смислів територ. громади). Територ. спільнота шляхом агрегування й артикуляції інтересів здатна трансформуватися у громаду, що стає залученою до держ. політики. Територ. громада – спільнота громадян, котрі спільно проживають у межах певної **Т.**, мають колект. інтереси і визначений законом політ.-прав. статус (КПТГ – конституц. право територ. громади).

Т. у соц.-політ. вимірі – спільнота, де народжуються колективні смисли. Ці смисли стають регуляторами взаємовідносин, системостворюючим чинником формування регіональної ідентичності, підставою для встановлення кордонів самовизнання та символізації простору. Політ. контексту ці колективні смисли і сама територіальна ідентичність набуває у межах дворівневого політ. процесу: 1) використання стратег. потенціалу **Т.** регіональною владою для встановлення легітимного порядку в її межах; 2) активне залучення регіональної ідентичності територ. громадою задля впливу на процес прийняття політ. рішень регіональною чи загальнонаціональною владою. *Резиденти **Т.*** – постійні мешканці **Т.**, що народились чи проживають тривалий час у її межах – осн. суб'єкти держ. регіон. політики, що мають відтворювати власне КПТГ. *Нерезиденти **Т.*** – групи інтересів, що час від часу відвідують територію і можуть бути за-

цікавленими в результатах її прогресивного розвитку (туристи, інвестори, гості, особи у відрядженні, студенти). /Т. Нагорняк/

Тероризм – соц. явище, яке засноване на використанні чи загрозі використання насилля у вигляді терорист. акту з метою наростання атмосфери страху та безвиході у сусп-ві в ім'я досягнення цілей суб'єктів терорист. діяльності. **Т.** – практика нелегіт. насилля, що реалізується ворогуючими д-ві силами й орг-ціями. Сутність **Т.** – насилля з метою залякування. Суб'єкт терорист. насилля – окремі особи або неуряд. орг-ції. Об'єкт насилля – влада в особі окремих держ. службовців чи сусп-во в особі окремих громадян (у т. ч. іноземців, або держслужбовців ін. країн), крім того – приватне та держ. майно, інфраструктури, системи життєзабезпечення. Мета – домогтися бажаного для терористів розвитку подій (революції, дестабілізація сусп-ва, розв'язання війни з іноз. д-вою, здобуття незалежності певною територією, падіння престижу влади, політ. поступки влади тощо). За оцінкою Держ. департаменту США у світі щорічно відбувається від 320 до 620 терорист. актів, хоча фахівці з ЦРУ вважають, що їх значно більше і в опубл. статист. відомостях їх к-сть применшується.

Т., як і ін. соц. явище, має багато форм свого прояву. **Т.** можна класифікувати: *за хар-ром суб'єкта терорист. діяльності*: неорганізований (індивідуальний) й організований (колект.); *за сферою дії* – внутрішньодерж. і транснац. (міжнар.); *за ідентичністю суб'єктів терорист. діяльності* – етнічний і релігійний; *за соц.-політ. спрямованістю* – лівий (революційний) і правий (контрреволюційний); *за способами дії на об'єкт* – демонстративний й інструментальний; *за засобами здійснення* – із застосуванням звич. засобів ураження (холодна і вогнепальна зброя, вибухові пристрої, складні системи зброї – літаки, танки, зенітні ракетні установки тощо) і зі застосуванням зброї масового ураження (біологічний, хімічний, ядерний тощо); *за сферою здійснення терорист. акту* – наземний, морський, повітряний, космічний і комп'ютерний **Т.**

Як соц. явище **Т.** має надскладну природу, його виникнення та розвиток залежать від багатьох чинників – геокультурполіт., соц.-екон., реліг., психол. та ін., які впливають на генези цього соц. феномена, створюють контур тієї соціокульт. матриці, в якій седиментується найстотніше в **Т.** Важливим для розуміння сутності **Т.** є розкриття складових модусу буття терористів, в якості яких можна виділити деструктивну аксіосферу, авторитаризм, почуття винятковості, орієнтацію на домінування групового етосу, «театральність». Обов'язкова умова **Т.** – резонанс терорист. акції в сусп.-ві. **Т.** принципово декларативний; широке поширення інформації про теракт, перетворення його в найобговорюванішу подію є ключовим елементом тактики **Т.**

Форми терорист. діяльності: вибухи держ., промислових, транспортних, військ. об'єктів, редакцій газ. і ж-лів, різних офісів, парт. комітетів, житлових будівель, вокзалів, магазинів, театрів, ресторанів тощо; індивід. терор чи політ. убивства – чиновників, громад. діячів, банкірів, співробітників правоохор. органів тощо; викрадення (провідних держ. діячів, промисловців, журналістів, військових, іноз. дипломатів та ін.) з метою політ. шантажу (вимоги виконання певних політ. умов, звільнення з в'язниці спільників, викуп тощо); захоплення літаків, морських суден або ін. трансп. засобів, установ, будинків, банків, посольств тощо, що супроводжується захопленням заручників; пограбування банків, ювелір. магазинів, приват. осіб, взяття заручників із метою отримання викупу; несмертельні поранення, побиття, знущання; біол. **Т.** (напр., розсилання листів зі спорами сибірської виразки); використання отруйних речовин і радіоактивних ізотопів тощо. Нині будь-які інфраструктури сусп.-ва, промисл. об'єкти, технолог. структури, сховища відходів, пошкодження яких загрожує екол. катастрофами, можуть стати об'єктом атаки терористів. Див.: *Тероризм біологічний; Тероризм етнічний; Тероризм комп'ютерний (кібертероризм); Тероризм лівий; Тероризм міжнародний; Тероризм правий; Тероризм релігійний /М. Требін/*

Тероризм біологічний – навмисне застосування окремими особами, терорист. групами та орг-ціями біол. засобів для зараження людей, сільськогосподарських тварин і культурних рослин з цілю знищення або виведення з ладу людей, нанесення великих екон. втрат країні, поширення масової паніки, нав'язування певної лінії поведінки у вирішенні внутр. і зовн. спорів. Ідея використання людиною бактерій, вірусів і мікробів для нанесення шкоди іншій людині не нова. Так, згідно книги «Вихід» Мойсей під керівництвом Єгови послідовно насилав на єгиптян «гнояки на людей і на худобу». Для того, щоб викликати цей вид зараження, Мойсеєві достатньо було кинути до неба жменю попелу. Мотивацією для проведення перерахованого і низки ін. актів була необхідність змусити фараона, який знущався над євреями, відпустити останніх із землі єгипетської. Однак цілком зрозуміло, що до відкриття ролі мікроорганізмів у розвитку інфекц. хвороб про систематичне використання мікробів як зброї мови бути не могло. У період між світовими війнами в деяких європ. країнах були розпочаті систематичні дослідження про можливості застосування мікроорганізмів як зброї. Саме в цей період стало зрозуміло, що мікроорганізми можуть бути не просто зброєю, але зброєю масового ураження. Під час Др. світ. війни найбільш інтенсивні дослідження з бактеріолог. зброї проводилися в Японії і Великій Британії. На одному з о-вів біля берегів Шотландії були проведені натурні випробування рецептури спор сибірської виразки, що показали її високу вражаючу ефективність. Пік розвитку біол. зброї припав на період з кін. 40-х – кін. 60-х рр. XX ст., коли у США, Великій Британії, СРСР здійснювалися масштабні програми, що дозволили зробити біол. зброю реальністю. Вважається, що питаннями створення біол. зброї займалися 18 д-в. Після прийняття в 1972 р. Конвенції про заборону біол. зброї її вир-во в переважній більшості країн було поступово згорнуто.

Перелік потенційних агентів біол. зброї, які можуть бути використані терористами, залежно до різних джерел, коливається від

10 до 50 найменувань. Критерієм їх пріоритетності є вірулентність, стійкість у зовн. середовищі, можливість промислового виробництва із застосуванням відносно простих і дешевих технологій, відсутність засобів специфічної профілактики та лікування. Нині цим вимогам відповідають такі патогени людини, як бактеріальні збудники – «сибірки», чуми, туляремії, бруцельозу; токсини (отрути) – ботулінічний екзотоксин, рицин, стафілококовий ентеротоксин; віруси – віспи, геморагічних гарячок, енцефалітів, ящуру, губчасто-подібної енцефалопатії.

Застосування засобів **Т.б.** виявити досить складно. На факт біотерорист. атаки прямо або побічно можуть вказувати: наявність великої епідемії з вищою к-стю хворих, ніж очікувалося, особливо серед розрізненого населення; важча форма захворювання, ніж очікувалося в разі даного патогена, а також незвичайний спосіб експонування; хвороба, нетрадиційна для даної геогр. зони, відбувається поза рамками звичайного сезону, сприятливого для її передачі, або у відсутності можливості природного перенесення; безліч одночасних епідемій різних хвороб; спалах захворювання, що вражає як людей, так і тварин, бо багато потенційних біол. вражаючих агентів патогенні для останніх; незвичайні штами або варіанти мікроорганізмів або ж їх антибіотикостійкі різновиди, що докорінно відрізняються від зазвичай циркулюючих в даній місцевості; більш висока частота випадків серед тих, хто експонувався в певних зонах, напр., всередині будівель при вивільненні у них агента, або, навпаки, нижча частота випадків серед тих, хто знаходився всередині герметичних споруд, якщо аерозоль розпоршувався зовні; оголошення терористом факту застосування біол. агента; наявність прямого доказу застосування біол. вражаючого агента з виявленням відповідних техн. засобів, боеприпасів або ін. ознак злого наміру.

Т.б. має низку негативних наслідків: *медичні* (масові захворювання людей із важким перебігом хвороби та високим ступенем летальних результатів, паніка, страх, нервово-психічні розлади, інвалідність, параліч волі,

виснаження медичних ресурсів, порушення роботи лікувальних установ); *екон.* (захворювання і загибель продуктивних сільськогосподарських тварин, знищення врожаю культурних рослин, які є основним джерелом харчування населення, масовий голод, зростання числа біженців, розруха, дискредитація країни на світ. ринку як торговельного партнера, надмірні матеріальні і фінансові витрати на проведення протиепідемічних, карантинних та ін. заходів з ліквідації епідемії); *політ.* та *військ.* (усунення або шантаж небажаних політ. лідерів, створення обстановки недовіри до керівництва країни, активізація діяльності політ. опозиції, приховане виведення з ладу живої сили противника без вступу в контакт із його збройними силами).

Перший відомий біотерорист. акт був у серпні 1984 р., коли члени секти «Раджнішіс» (США) заразили овочеві салати в мережі закусочних, що призвело до захворювання 753 осіб, жоден із яких не помер. Застосування **Т.б.** досить складне на практиці. Так, секта «Аум Сінрікьо» бл. 10 разів намагалася застосувати спори сибірської виразки і ботулотоксин, але всі спроби закінчилися невдачею. Хоча є й ін. приклади. У жовтні – листопаді 2001 р. в США невідомими були направлені в держ. установи і редакції ЗМІ листи, що містили спори сибірської виразки, внаслідок чого померло 5 осіб. *Див.: Тероризм /М. Требін/*

Тероризм етнічний – тероризм, який прагне до зміни форми держ. устрою, створення самостійної д-ви або досягненню часткових змін статусу певних етн. утворень. Суб'єктами **Т.е.** є групи, чий статус визначається етн. приналежністю. У більшості випадків мова йде про міноритарну етн. групу, що включена до складу мажоритарної групи, яка відмовляє меншині в певних правах – найчастіше у праві на етнополіт. самовизначення. У даному випадку лінія вододілу проходить за етн. ознакою, і д-ва прирівнюється до політ. структури мажоритарної нації. Етн. меншини розглядають тероризм як єдиний шлях заявити про свої вимоги в умовах, коли повноправна політ. участь у визначенні своєї долі іншим

шляхом неможлива. До причин виникнення **Т.е.** можна віднести: б-бу за повну держ. (політ.) незалежність; б-бу етносу за свій політ. статус в межах єдиної д-ви; політ. б-бу за владу між різними етн. групами на всіх рівнях (місц., регіон., держ.); нерівність етносів у володінні, розпорядженні і споживанні матеріальних ресурсів; порушення балансу екон. інтересів між Центром і етнічно ідентифікованим регіоном (напр., суб'єктом федерації); зміни в політ. структурно-функціональній системі вир-ва, розподілі та споживанні товарів і послуг (напр., у результаті перерозподілу власності або міграції населення традиц. види діяльності від одного етносу переходять до іншого); нерівномірне протікання реформ (екон., політ., соціокультурних) в окремих регіонах; конфлікти між нормами і цінностями, функціонуючими в багатонац. сусп-ві.

Причиною **Т.е.** також можуть бути взаємні територ. претензії етносів. Мотиви територ. домагань: іст. минуле етносів, напр., наявність іст., культ., культових та інших пам'яток етносу на певній території; нечіткість демаркації існуючих кордонів або проведення нової демаркації між етносами, якщо раніше таких кордонів не було; повернення на іст. батьківщину раніше депортованого етносу; довільна зміна кордонів; насильницьке включення території етносу в сусідню д-ву; розчленування етносу між різними д-вами. Виокремлюють наступні види **Т.е.**: *сепаратистський тероризм*, який проводиться нац.-політ. групами меншин, які борються за суверенітет чи розширення автономії іст. території проживання. Залежно від політ. ситуації, традицій і соц. структури вони орієнтуються на ліву (ЕТА) або праву (корсиканські терористи) ідеологію. Орг-ції цього типу найбільш довготривалі (напр., Ірланд. республ. армія). Мішень – чиновники, бізнесмени, поліцейські. Ліворієнтовані терористи вважають за краще здійснювати теракти проти високопоставлених діячів, виправдовуючи це революц. ідеологією. Терористи з правим ухилом менш розбірливі, їх жертвою може стати будь-який представник ворожої нації; *національно-ви-*

звольний тероризм здійснюється народами окупованих чи колонізованих д-в проти представників країни-агресора. Мета – відновлення держ. суверенітету. Подібні групи дотримуються помірно-націоналіст. поглядів, причому ідеолог. орієнтація (права, ліва) подібних орг-цій і течій відходить на другий план. Мішенню терористів стають представники ворожої нації, незалежно від соц. та профес. статусу. У першу чергу – військовослужбовці, офіцери органів безпеки і чиновники; *репресивний Т.е.* Його становлення проходить на тлі нац. конфліктів усередині єдиної д-ви. Представники привілейованих нац. груп ставлять метою придушення вимог нац. меншин, захист власності, прагнення до створення етнічно однорідних д-в (Ку-Клукс-Клан, Ліга захисту євреїв, антирос. тероризм в Таджикистані в 1992-96), а представники меншин – реалізують, таким чином, прагнення до рівноправності («Чорні пантери»). Див.: *Тероризм /М. Требін/*

Тероризм комп'ютерний (кібертероризм) – умисне нанесення окремими особами, терорист. групами чи орг-ціями шкоди або загроза нанесення шкоди комп'ютерам і/або комп'ютерним мережам із метою руйнування єдиного інформ. простору, нанесення великих екон. втрат країні, створення атмосфери істерії в соціумі, нав'язування певної лінії поведінки у вирішенні внутр. і зовн. суперечок. Комп'ютерний теракт не має держ. кордонів, кібертерорист загрожує інформ. системам, розташованим практично в будь-якій точці земної кулі. Виявити та нейтралізувати віртуального терориста вельми проблематично через занадто малу к-сть слідів, що залишаються їм і їх віртуальної специфіки. Директор Центру захисту нац. інфраструктури ФБР США Р. Дік у доповіді, опубл. на сайті ФБР, зазначає, що «... у світі сформувалася нова форма тероризму – «кібертероризм», що використовує комп'ютер і мережі зв'язку для руйнування частин нац. інфраструктури і досягнення своїх цілей. Ми щодня стикаємося з комп'ютерними атаками на уряд. орг-ації. Ахіллесова п'ята суч. світу – зростаюча за-

лежність від комп'ютерних систем та інформ. технологій». Суч. етап розвитку світ. співт-ва характеризується стрімким розвитком наук.-техн. прогресу, в який включається і сфера високих технологій. У Окінавській хартії глобал. інформ. сусп-ва зазначалося, що «...інформаційні телекомунікаційні технології є одним з найбільш важливих чинників, що впливають на формування сусп-ва ХХІ ст. Їх революційний вплив стосується способу життя людей, їх освіти та роботи, а також взаємодії уряду та громадян. сусп-ва. Інформ.-комуник. технології швидко стають важливим стимулом розвитку світової спільноти». Ріст і глобалізація економіки, насиченість її новими телекомунікаційними технологіями, комп'ютеризація таких життєво важливих сфер діяльності сусп-ва як зв'язок, енергетика, транспорт, системи зберігання та транспортування нафти та газу, фінансова та банківська системи, оборона і нац. безпека, структури забезпечення роботи міністерств і відомств, перехід на методи електронного управління технолог. процесами у вир-ві, на думку експертів, є причиною все більшого поширення терорист. атак за допомогою високих технологій. На конференції з проблем захисту від **Т.к.** (США, Вашингтон, 2000) зазначалося, що «... електронний тероризм – це не теорія. Це реальність». **Т.к.** є серйозною загрозою для країни, де є банківська, транспортна та енергетична системи, особливо для країни, в якій уряд, держ. і приватний сектор економіки спираються на інформ. мережі і швидкий доступ до високих технологій. Відзначається стрімке зростання користувачів мережі Інтернет. У 1996 р. Інтернетом регулярно користувалися 45 млн осіб, 2002 р. – к-сть зросла у 12 разів (544 млн), 2008 р. – 1,5 млрд осіб, 2013 р. – 2,2 млрд осіб.

Питання про **Т.к.** було поставлено на порядок денний у 90-ті роки ХХ ст. після того, як невідомі проникли в комп'ютерні системи амер. розвідки і міністерства оборони і відкрили в них кілька тисяч комп'ютерів. Тоді і були зроблені перші заходи протидії: при ун-ті Карнегі Меллон у Пітсбурзі на кошти Пентагону була створена комп'ютерна гру-

па швидкого реагування – CERT (Computer Emergency Response Team), призначена для реєстрації великих «зломів» комп'ютерних мереж і надання допомоги в «латаннях» дірок, пророблених злочинцями. Небезпека **Т.к.** викликана наступними причинами: такі дії терористів ще недостатньо широко відомі, бо вони звернули на себе увагу лише на поч. 90-х років ХХ ст.; їх складно виявити (іноді навіть жертві), так як суч. засоби їх виявлення малоефективні. Напр., в експерименті з проникнення в свою ж комп'ютерну мережу, проведеному однією з амер. урядових орг-цій, з усіх успішних «зломів» вдалося виявити лише 4%. Мало того, навіть наявні засоби виявлення спроб злomu використовуються дуже рідко. Так, за даними одного з опитувань, понад 70% користувачів мереж у США не мають пристроїв, що попереджають про вторгнення в їх комунікаційні та інформаційні системи; комп'ютерні терористичні атаки складно запобігти, оскільки засоби і методи захисту постійно відстають від засобів і методів нападу. Причому інформація про останні, а також програмні продукти для їх реалізації вільно поширюються в Інтернеті, що розширює коло потенційних терористів і дозволяє істотно знизити вимоги до рівня їх спеціальних знань; комп'ютерні теракти можуть вчинятися в глобальному масштабі, терористи можуть діяти на великому видаленні, простежити їх вкрай складно, бо вони часто прикриваються чужим ім'ям, і слід їх, якщо такий залишається, надзвичайно заплутаний; приймає організований хар-р; нейтралізувати наслідки комп'ютерних атак надзвичайно складно.

Експерти виділяють три осн. аспекти **Т.к.**: атаки на електронні мережі, саботаж інфраструктур та пропаганда. На відміну від звичайного терориста, який для досягнення своїх цілей використовує вибухівку або стрілецьку зброю, кібертерорист використовує сучасні інформ. технології, комп'ютерні системи та мережі, спец. програмне забезпечення, призначене для несанкціонованого проникнення в комп'ютерні системи та орг-ції віддаленої атаки на інформ. ресурси жертви. У першу чергу – це комп'ютерні програмні закладки

та віруси, у т. ч. і мережеві, які модифікують або знищують інформацію, т. зв. «логічні бомби», «троянські» програми та ін. види інформ. зброї. Суч. терористи використовують Інтернет в основному як засіб пропаганди, передачі інформації, а не як нову зброю. Однак можна припускати, що **Т.к.** сьогодні вже становить реальну загрозу сусп-ву. Сьогодні досить мало систем, які можна назвати надійно захищеними. У кіберпросторі можуть бути використані різні прийоми для здійснення терорист. акту: нанесення збитків окремим елементам кіберпростору, руйнування мереж електроживлення, наведення перешкод, використання спец. програм, що стимулюють руйнування апаратних засобів; розкрадання або знищення інформ., програмного та технічного ресурсів кіберпростору, що мають стратегічну значимість, шляхом подолання систем захисту, впровадження вірусів, програмних закладок; вплив на програмне забезпечення та інформацію з метою їх спотворення чи модифікації в інформ. системах і системах управління; розкриття і загроза опублікування закритої інформації про функціонування інформаційної інфраструктури д-ви, сусп. значущих і військ. інформаційних систем, кодів шифрування, принципах роботи систем шифрування; захоплення каналів телекомунікаційного мовлення з метою поширення дезінформації, чуток, демонстрації потужності терорист. орг-ції і оголошення своїх вимог; знищення і активне придушення ліній зв'язку, неправильна адресація, штучне перевантаження вузлів комунікації, вплив на операторів, розробників інформ. і телекомунікац. систем із метою вчинення ними перерахованих вище дій. *Див.: Тероризм /М. Требін/*

Тероризм космічний – здійснення (або загроза здійснення) терорист. групою чи орг-цією дій, які вчиняються з використанням косм. систем наземного або орбітального базування з метою нанесення значних людських і матеріальних втрат певній країні або країнам, нав'язуванні певної лінії поведінки у вирішенні внутр. і зовн. спорів. **Т.к.** передбачає захоплення (знищення) косм. об'єктів, еле-

ментів наземних комплексів керування, центрів прийому інформації, контролю космічного простору, ін. структур косм. агентств тощо. Застосування **Т.к.** передбачає, по-перше, знищення супутників та ін. косм. апаратів або створення перешкод, що ускладнюють їх нормальну роботу. По-друге, захоплення та використання косм. апаратів для забезпечення терористів зв'язком або для використання в бойових терорист. операціях. Здійснення **Т.к.** – завдання, що вимагає значних коштів, інтелект. і матеріальних ресурсів. Як приклад **Т.к.**, можна розглядати випадок, який стався у 1998 р., коли група невідомих хакерів зламала комп'ютерні мережі Пентагону й оголосила про те, що їм вдалося завантажити секретні програми, за допомогою яких можна керувати військ. супутниками США. Погрожуючи продати дані терористам, хакери вимагали 10 млн доларів. Враховуючи зростання в суч. умовах значення інформації і широке використання для її передачі косм. засобів **Т.к.** може мати негативні наслідки для сусп-ва. А якщо ще припустити, що за допомогою косм. апаратів можна вплинути на процеси управління в сфері забезпечення інтересів нац. безпеки, воєнній сфері, ядерній енергетиці, хімічній промисловості, авіа- і залізничних перевезень, життєдіяльності мегаполісів, то висновки напрошуються дуже сумні. Сьогодні запуск штучних супутників можуть дозволити собі окремі фірми, а в найближчій перспективі – і особи. «Сьогодні спостерігається розширення масштабів тероризму, різноманітності його форм і засобів реалізації. Можна говорити про дії терористів у багатьох сферах (на морі, на суші і у повітрі). При цьому не можна не враховувати, що останнім часом сфера збройної, інформаційної, радіоелектронної б-би і розвідки переміщається в космос», – відзначає віце-президент Аерокосмічної академії України О. Машков. У період із 4 жовтня 1957 р. по 31 грудня 2012 р. у всьому світі було здійснено 5268 спроб запуску косм. апаратів, з них 359 стартів були аварійними. У міжнар. реєстрі успішними значаться 4909 пусків. На навколосвітній орбіті було виведено майже 6750

косм. апаратів, що належать більш, ніж 60 д-вам світу. Сьогодні у косм. просторі знаходиться більш 15 тис. косм. об'єктів. Серед них є діючі супутники, а також частини зруйнованих косм. об'єктів. Навколо Землі зараз знаходиться всього бл. 10% косм. об'єктів, на які можна в тій чи ін. мірі впливати, а 90% косм. об'єктів є «космічним сміттям». Розвиток **Т.к.** безпосередньо залежить від тенденцій, які проявляються у військ. сфері освоєння космосу. До осн. їх рис можна віднести: глобал. і локальний контроль із космосу за станом і динамікою дій угруповань військ (сил флоту) в будь-якому регіоні світу, інформаційне, координатно-метричне та ін. види забезпечення їх дій; керування ними з єдиного центру, віддаленого на будь-яку відстань від регіону бойових, оперативних або стратег. дій, при забезпеченні великої самостійності прийняття рішень всіма ланками органів управління; можливість вогневого, психофізичного та ін. видів впливу на населення, війська, технології, системи зброї та інші об'єкти, розташовані в будь-якому регіоні Землі і в навколосезному космосі; поява нових форм стратег. дій (стратег. операції щодо завоювання панування в навколосезному космосі та його блокування, стратег. операції з прикриття всієї території д-ви з метою збереження її інфраструктури для розвитку і розробки нових видів збройної б-би, поповнення втрат і створення резервів). Уявімо, що деяка частина, нехай навіть один чи два супутника або об'єкт інфраструктури косм. літальних апаратів опиняться в руках терористів. Результати такого теракту будуть непорівнянні з результатами терактів восени 2001 р. у США. **Т.к.** представляється віддаленою перспективою, але збільшення к-сті супутників на орбіті і можливість створення косм. апаратів багатьма країнами світу наближає той час, коли він стане так само реальним, як захоплення літака. Див.: *Тероризм /М. Требін/*

Тероризм лівий – тероризм, що орієнтується з точки зору соц.-політ. спрямованості на різні ліві соц.-політ. доктрини (марксизм, ленінізм, троцькізм, анархізм, геваризм, маоїзм, кастроїзм тощо). **Т.л.** притаманне праг-

нення до руйнування існуючої держ. системи і зміни сталих сусп. відносин за допомогою фізичного знищення влади і залякування населення. Чинники, що сприяють появі **Т.л.** в сусп.-ві: екон. криза, що обмежує інтереси дрібних підприємців, інтелігенції та осіб вільних професій; масове безробіття серед потенційно політично активних верств населення; ізоляція або репресії з боку правлячої еліти щодо неугодних опозиц. рухів, нав'язування нею нетрадиц. для даного сусп.-ва соц.-політ. нововведень; досвід переможних промарксистських збройних рухів у країнах, що розвиваються; знайомство з концепціями збройної б-би К. Марігелли, Че Гевари, Мао Цзедуна.

Коріння **Т.л.** йдуть у глиб історії – у древнє тираноборство і політ. вбивства, що практикувалися «народними месниками» з анархістів і народовольців у ХІХ ст. Проміжною ланкою між ними і суч. лівими терористами були рос. есери. На становлення нових форм **Т.л.** в післявоєнному світі великий вплив зробили радикальні версії марксизму, такі як троцькізм і маоїзм, перемога Кубин. революції, Паризька весна 1968 р. Головною ідеєю **Т.л.** було: «треба зробити якомога гірше, щоб потім стало краще». Різне неприйняття негативних сторін капіталіст. сусп.-ва, пануючого в ньому способу життя, максималізм в оцінках, крайня нетерпимість до інакомислячих, жадання негативних дій з перевлаштування сусп.-ва споживання – все це спонукало лівих до здійснення терорист. актів.

Знаковою фігурою **Т.л.** був К. Марігелла – автор книги «Короткий посібник з орг-ції міської герільї». Він вважав, що «які б не були обставини, обов'язок революціонера – робити революцію». На його думку, політ. кризу необхідно перетворити на збройний конфлікт за допомогою насилля; влада буде змушена трансформувати політ. ситуацію у військову, що спонукає маси збунтуватися проти армії та поліції. Марігелла сформулював мету герільї: ліквідація верхівки армії та поліції, при цьому експропріація у великих власників коштів на б-бу; провокація репресій з боку уряду, що зробить життя мас нестерпним, а це змусить їх обуритися та повстати проти уряду.

Суч. ліві терористи, як і їх попередники, своє насилля називають «революційним». Виходять із ленінської тези про те, що сусп-во знаходиться на стадії імперіалізму, при якому купка монополій (фінансова олігархія, що складається з капіталістів) поневоле і обкрадає широкі маси населення. Якщо в зах. країнах населення забезпечене, то це за рахунок пограбування «пролетарських» країн, що розвиваються. В останньому моменті Т.л. вплинув на радикальних представників нац.-визв. і навіть націоналіст. рухів. Значну частину практики Т.л. займали грабежі («експропріації»), за допомогою яких революціонери вилучають «додаткову вартість» (надлишки). Мішенню для Т.л. стають представники пануючої політ. еліти, держ. чиновники та співробітники органів безпеки, банкіри, бізнесмени, незалежні фахівці (економісти, юристи, журналісти), які співпрацюють з урядом, функціонери проурядових політ. партій. У 1970-80-ті рр. ліві терористи більш активно, ніж їх опоненти з правого флангу, використовували тактику збройних нальотів і у меншій к-ті випадків – вибухи, що призводили до численних випадкових жертв. Т.л. створював підпільні бойові орг-ції, здійснював координацію діяльності у міжнар. масштабах. У період «холодної війни» Т.л. користувався значною підтримкою з боку країн соціалізму (СРСР, Куби, КНДР, НДР, ВНР, КНР тощо). Бойові орг-ції Т.л. в основному діють нетривалий час. Виняток становлять партизанські формування Азійсько-Тихоокеан. регіону та Латин. Америки, що базуються в сільс. місцевості, і угруповання у ФРН, що роками знаходяться у «неадекватному режимі». Найбільш відомими терорист. орг-ціями лівого спрямування були «Тупамарос» або «Рух нац. звільнення» в Уругваї у 1960-70-ті рр., «Фракція Червоної Армії» (РАФ) у ФРН, «Червоні бригади» в Італії в 1970-80-ті роки. На відміну від РАФ, що спиралася на ліворадикальну інтелігенцію, «Червоні бригади» проголосили метою б-бу за пролетарську революцію і орієнтувалися на масштабну бойову діяльність. Євротерористи еволюціонували від спеціалізованих бойових орг-цій (типу РАФ) до створення зброй-

них партій пролетаріату («Червоні бригади», «Прима Лінеа»). Т.л. активізувався у 1980-ті роки вже на ґрунті антивоєнного руху. На відміну від тероризму 70-х, представленого переважно італійцями та німцями, у 80-ті, при безумовному авторитеті нім. терористів, досить енергійно з антиімперіалістичними і антивоєнними гаслами виступали фр. та бельг. терористи. У 1990-ті рр. приводом до активізації Т.л. були такі події, як операція «Буря в пустелі», що проводилася США та їх союзниками по НАТО проти Іраку, об'єднання Німеччини і прагнення солідаризуватися з б-бою лівих терористів у країнах, що розвиваються. Після падіння Берлін. стіни (1989), Т.л. поступово втрачає свій вплив, поступаючись місцем ін. видам тероризму. *Див.: Тероризм /М. Требін/*

Тероризм міжнародний – тероризм, що зачіпає своїми терорист. актами громадян і територію більш, ніж однієї країни. Тероризм стає міжнар., коли: 1) як терорист, так і жертви тероризму є громадянами однієї й тієї ж д-ви або різних д-в, але злочин скоєно за межами цих д-в; 2) терорист. акт спрямований проти осіб, що користуються міжнар. захистом; 3) підготовка до терорист. акту ведеться в одній д-ві, а здійснюється – в іншій, 4) терорист, який здійснив терорист. акт в одній д-ві, переховується в іншій і постає питання про його видачу. Осн. цілями Т.м. є дезорґція держ. управління, нанесення екон. і політ. збитку, дестабілізація, що повинно спонукати уряд до зміни політики, що проводиться. Т.м. в наші дні переважно пов'язаний з діяльністю ісламістських терорист. орг-цій: за даними Управління з координації б-би з тероризмом (США), 27 з 42 існуючих у світі міжнар. терорист. орг-цій – радикально ісламістські. Основними рисами Т.м. є глобалізація, професіоналізація і опора на екстремістську ідеологію. Також наголошується використанні терористів-самогубців, загроза використання неконвенційної (ядерної, хім. чи бактеріолог.) зброї і раціональний підхід. Резолюція 1373 Ради Безпеки ООН від 28.09.2001 р. наголошує на тісному зв'язку між Т.м. і транснац.

організованою злочинністю, незаконним обігом наркотиків і зброї, відмиванням грошей, незаконними перевезеннями ядерних, хім., біол. та ін. потенційно смертоносних матеріалів. Фахівці відзначають також зростання техн. оснащення терористів і їх негласну підтримку деякими д-вами. Для досягнення своїх цілей терорист. орг-ції широко використовують мережу Інтернет, радіо і телебачення.

Дослідник тероризму Б. Дженкінс вважає **Т.м.** новим типом конфлікту. **Т.м.** представляє особливу небезпеку у зв'язку з тим, що загрожує міжнар. правопорядку та міждерж. відносинам. Будь-яка акція **Т.м.** зачіпає інтереси кількох (як мінімум двох) д-в і для попередження таких акцій необхідно широке міждерж. співробітництво. Осн. джерела фінансування **Т.м.**: пряма злочинна діяльність самих терорист. груп і орг-цій (пограбування, викуп заручників, фінансові афери тощо) – відверта кримін. діяльність; спонсорування з боку великих міжнар. корпорацій, зацікавлених або в усуненні конкурентів, або в зміні бізнес-клімату в якихось регіонах світу; традиц. джерело – допомога будь-яких країн, що використовують терористів як інструмент для досягнення своїх цілей; допомогу від тіньової економіки, що безпосередньо пов'язана з незаконною торгівлею зброєю, наркотиками, «живим товаром» (захоплення заручників, експорт повій, робітників-гастарбайтерів тощо). Наркотики і зброя є найвідповіднішим товаром для отримання надприбутків, і бізнес від торгівлі зброєю і наркотиками систематично відраховує «комісійні» на користь **Т.м.**; спонсорство приватних осіб через посередництво різного роду земляцтв, товариств гуманіт. допомоги, реліг. орг-цій тощо. Це джерело фінансово підживлює реліг. і націоналіст. терорист. орг-ції.

Особливості суч. **Т.м.**: формування глобал. і регіон. керівних центрів, що здійснюють підготовку операцій і орг-цію взаємодії між окремими групами та виконавцями, які залучаються до тієї чи іншої акції, при цьому нац. і реліг. приналежність виконавців не є свідченням приналежності до конкретної д-ви або реліг. руху; використання права на політ.

притулок для закріплення присутності терористів у деяких д-вах; здійснення проникнення в сусп. й держ. політ., екон. та силові структури; створення під прикриттям своїх агентів в органах влади розгалужених мереж центрів і баз з підготовки бойовиків, складів зброї і боєприпасів, фірм, компаній, банків, фондів, що використовуються для фінансування проведених операцій; поява тенденції переходу від здійснення окремих терорист. актів до масштабних акцій, що набирає хар-р диверсійно-терорист. війни, у ході якої широко застосовуються методи інформ.-психол. впливу, в т. ч. для створення атмосфери загального страху, збудження антиуряд. настроїв у сусп-ві з метою успішної б-би за вплив і владу. Незважаючи на велику к-сть міжнар.-прав. актів та органів, що координують б-бу з **Т.м.**, у міжнар. праві до нині немає єдиної універсальної угоди, що визначає поняття **Т.м.**, його юрид. природу і відповідальність. Немає і вичерпного переліку актів **Т.м.** Див.: *Тероризм /М. Требін/*

Тероризм правий – тероризм, що базується зазвичай на ідейній платформі, яка заперечує демокр. плюралістичну систему орг-ції д-ви, ін-тів демократії, пронизана ідеями ксенофобії, шовінізму, антикомунізму, нацизму, расизму, гомофобії та антисемітизму, ґрунтується на культурі сильної особистості, перевазі над рештою нації, затверджує тоталітарні принципи орг-ції сусп-ва. **Т.п.** з точки зору соц.-політ. спрямованості орієнтований на традиц. для нації політ. доктрини й цінності, історично – на нац. діячів минулого. **Т.п.** застосовується неонацистськими, неофашистськими, расистськими угрупованнями. Активізується **Т.п.** на нетривалий час, у періоди найбільшої загрози з боку лівих сил. Мішенню для правих терорист. орг-цій виступають, перш за все, ліві і ліберальні політики й активісти профспілкового руху. Мета суч. **Т.п.** – б-ба проти мігрантів та ін. іноземців, а в перспективі – прихід до влади націоналіст. або фашист. угруповань. Для орг-цій, що належать до **Т.п.**, характерна тенденція до тісного блокування. Напр., неонацистські та на-

ціоналістичні угруповання низки європ. країн входять у міжнар. об'єднання «Новий європ. порядок» і «Європ. рух». Праві терористи рідше створюють спеціалізовані бойові орг-ції, вважаючи за краще діяти у вигляді секретних бойових груп легальних орг-цій праворадикального хар-ру. Переважно терорист. акти правого спрямування проводяться без підтримки міжнар. праворадикальних орг-цій, що є однією з причин поганої орг-ції терактів, але разом із тим ускладнює пошук злочинних осередків.

Т.п. спирається на погляди письменників націоналіст. переконань: А. де Гобіно, Х. Чемберлена і Г. фон Трейчке. На суч. правих терористів великий вплив зробили ідеї Д. Лейна, автора популярного серед неонацистів гасла «14/88» і маніфесту «88 заповідей» – керівництва щодо забезпечення встановлення, збереження та захисту білого сусп-ва. Число 14 означає к-сть слів у фразі: «We must secure the existence of our people and a future for white children» («Ми повинні захистити саме існування нашого народу і майбутнє для білих дітей») або у фразі «Because the beauty of the White Aryan woman must not perish from the earth» («Щоб краса білої арійської жінки ніколи не зникла з лику землі!»). У числі прихильників **Т.п.** присутні скінхеде, футбольні хулігани, молоді люди, що дотримуються етатизму та ксенофобії. Разом із тим чіткого єдиного погляду на речі у правих терористів немає. Найбільш значні терорист. орг-ції правого спрямування існували в США (Ку-клукс-клан, створений ще в 1865 р., відтворений вдруге в 1915 р., пережив своє третє народження в 1970-ті роки, в 1993 р. був розпущений; Громадянська міліція, яка бореться, зокрема, за перевагу білої раси над кольоровими), в Росії під час революції 1905-1907 років («чорні сотні», «Союз Михайла Архангела»), в Європі після Др. світ. війни у формі неофашист. груп, в Латин. Америці – «ескадронів смерті». Суч. **Т.п.** йде корінням у 1980-і роки в Європі, особливо сильним він був у Сх. Європі після розпаду Орг-ції Варшав. договору. Найбільш активно сьогодні **Т.п.** діє в Німеччині, де існують бл. 150 правоекстремістських орг-цій;

найвідоміша і популярна праворадикальна партія в країні є Націонал-демократична партія Німеччини (НДПН). Найвідоміші терорист. акти правого спрямування у ХХІ ст. були вчинені А. Брейвіком в Норвегії 22.07.2011 р. в Осло і на острові Утея, в результаті яких загинули 77 людей і 151 отримала поранення. Брейвік був засуджений до 21 року ув'язнення за скоєні злочини. *Див.: Тероризм /М. Требін/*

Тероризм релігійний – тероризм, який здійснюють на основі реліг. мотивів або переслідуючи реліг. цілі. Роз'єднаність людства за реліг. ознакою тягне за собою можливу напругу у взаєминах між людьми. Опір зілотів в Єрусалимі в I ст. до н.е., ритуальні дії тагів в Індії у VII ст., насилля асасинів – ранні форми прояву **Т.р.** У цілому, **Т.р.** прагне до зміни форми держ. устрою, духовної атмосфери, досягненню домінування однієї конфесії в д-ві, регіоні та світі. Реліг. терористи використовують насилля в цілях, які, на їх думку, визначені Господом. При цьому об'єкти їх нападів розмиті і географічно, і етнічно, і соціально. Вони хочуть домогтися негайних і кардинальних змін, часто на глобал. рівні. Реліг. терористи належать не тільки до невеликих культів, а й до поширених реліг. конфесій. Оскільки адепти **Т.р.** не стурбовані відновленням прав на якійсь певній території або реалізацією яких політ. принципів, масштаб їх нападів часто набагато більший, ніж у ідеолог. терористів. Їх вороги – усі, хто не є членом їх реліг. секти чи конфесії. Причинами **Т.р.** можуть бути: влада (суверенітет, держ. незалежність чи автономія території або населення, правовий статус і політ. участь конфесій); територія (нац.-держ. приналежність земель, визначення кордонів); соц.-екон. становище нац. і конфес. груп і правовий статус їх представників і створюваних ними орг-цій; спосіб життя і культура (можливість зберігати, розвивати нац. цінності та традиції, дотримуватися реліг. норм і правил); положення співвітчизників і одноплемінників за кордоном та ін.

Однією з основ для виникнення тероризму на реліг. основі є фундаменталізм. У цю категорію **Т.р.** входить і «Аль-Каїда» Усама бен

Ладена, і угруповання сунітських мусульман «Хамас», і ліван. шіїтська група «Хезболла», і яп. культ «Аум Сенрікьо» та ін. Коли створюються дискримінаційні умови для якоїсь реліг. групи, то це може сприяти зростанню реліг. екстремізму, тероризму. А створюють зазвичай ці дискримінаційні умови, перш за все, фундаменталісти. Напр., таліби наказали індусам носити спец. відмітні знаки, зруйнували пам'ятки світ. культури – статуї Будди 53 і 35 метрів, що знаходилися у місті Баміан, порушували права і свободи віруючих ін. конфесій.

Сьогодні **Т.р.** розвивається динамічніше за ін. види тероризму. Він відрізняється особливою жорстокістю, використанням як конвенційних так і неконвенційних засобів насилля, високим ступенем ескалації, використанням смертників. Хоча слід зазначити, що реліг. складова, що лежить в основі **Т.р.**, по суті своїй носить квазіреліг. хар-р. Бо релігія є величина *sui generis* (особливого роду), що є результатом взаємозв'язку між Богом і людиною. В основі будь-якої релігії лежить віра в Бога, який єдиний для всього сущого, але імен у нього багато, так як людина завжди прагне узурпувати право на істину, в т. ч. і в питаннях духовного життя. Але дух будь-якої релігії заснований на повазі, любові і терпимості до всього живого. Як зазначав правосл. богослов і філософ П. Флоренський, «якщо *онтологічно* релігія є життя нас в Бозі і Бога в нас, то *феноменалістично* релігія є система таких дій і переживань, які забезпечують душі порятунк. Ін. словами, порятунок у тому найбільш широкому, психол. сенсі слова є рівновага душевного життя». Ця рівновага ґрунтується, насамперед, на вірі в добро, на любові до ближнього, категоричному імперативі глибокої моральності, які притаманні будь-якому реліг. вченню і дозволили йому пройти кризу пласт часів і доль народів. Заповідь «Люби ближнього твого, як самого себе» (Рим. 13:9) є, з дуже незначними варіаціями у формулюванні, осн. принципом, спільним як для християнства, так і для ісламу, буддизму, іудаїзму, конфуціанству, даосизму та ін. І вірна, в контексті даних міркувань, думка Е. Фромма про

те, що «людина, яка любить лише одну людину і не любляча «свого ближнього», насправді бажає коритися або панувати, але не любити. Крім того, якщо хтось любить ближнього, але не любить самого себе, це доводить, що любов до ближнього не є справжньою». Добро згуртовує людей, воно озброює їх вірою у світле майбутнє не тільки для тіла, але і для душі. Проте світ не створений з одного добра, зло має в ньому місце, бо недосконала людина, незважаючи на ті успіхи, наукові відкриття і технічні досягнення, які зроблені людством за останній час. Цю думку ясно зафіксував Е. Фромм у своїй роботі «Психоаналіз і релігія»: «Ми створили чудові речі, але не змогли зробити з себе істот, які були б гідні величезних зусиль, витрачених на ці речі. У нашому житті немає братства, щастя, задоволеності; це – духовний хаос і мішанина, близькі до божевілля». І цю свою недосконалість людина досить часто прикриває б-бою за віру, за чистоту реліг. догм. Таким чином, треба зрозуміти, що немає **Т.р.**, а є терористи, які прикриваються Святим Письмом, для того щоб: виглядатиме не лиходіями, а героями, «борцями» за свободу і права віруючих своєї конфесії, ведучими «священну війну»; впливаючи на реліг. почуття, вербувати серед представників своєї конфесії нових прихильників не релігійних, а політ. орг-цій; використовуючи прапор «священної війни», отримувати значну матеріальну допомогу, як від багатих приватних осіб, так і д-в, де дана конфесія знову-таки використовується як політ. інструмент. *Див.: Тероризм /М. Требін/*

Тероризм хімічний – умисне застосування (або загроза застосування) окремими особами, терорист. групами чи орг-ціями хім. зброї або спеціально генеровані техногенні катастрофи, пов'язані з руйнуванням хім. об'єктів з метою нанесення значних людських і матеріальних втрат країні, нав'язування певної лінії поведінки у вирішенні внутр. і зовн. спорів. Події в токійському метро 20.03.1995 р. перетворили **Т.х** із гіпотетичного явища у реальність. Тоді члени релігійної екстремістської орг-ції «Аум Сенрікьо» розпилили на

п'яти станціях токійського метро нервово-паралітичний газ зарин; 12 осіб загинуло, а всього від газу постраждало 5,5 тис. токійців, багато з яких осліпли або залишилися інвалідами. Раніше секта вже здійснила подібну газову атаку в ніч з 27 на 28 червня 1994 р. в одному з мікрорайонів м. Мацумото, в результаті загинуло 7 та постраждало 280 осіб.

Умовно засоби **Т.х.** можна поділити на *інкапасітанти* (речовини, що тимчасово виводять з ладу – сильнодіючі фармпрепарати, поліцейські засоби, психотропні речовини, хім. засоби індивід. захисту тощо) і *отруйні речовини* (бойові речовини смертельної дії, що становлять основу хім. зброї), що вибірково вражають тільки людину. У цю ж групу входять також екотоксиканти (токсичні хім. речовини, що виробляються в промисловому масштабі, нафту, нафтопродукти та ін.), що вражають і людину, і різні екосистеми.

Т.х. класифікують на два види: *застосування* (загроза застосування) хім. зброї та *диверсії* на об'єктах як цивільного, так і військ. призначення. Як хім. зброю, яку можуть використовувати терористи, виступають відомі бойові отруйні речовини (зарин, зоман, Vx); нові отруйні речовини – карбамати, норборнани, діоксин; інкапасітанти-ірританти, у т.ч. (дратівливі) – адасит, Cs, Cr; дієрегулятори (викликають психічні розлади Lsd, Bz); фізиканти (речовини, що викликають нетривалі фізичні та фізіологічні розлади) – карфентаніл, треморогени, еметікі; такі, що калічать (іприт, люїзит). Як приклад можливого теракту на хім. об'єктах можна навести вибух реактора (в якому проходив синтез метілізоціанату) на заводі амер. хім. компанії «Union Carbide» в Бхопалі (Індія) в 1984 р., що призвів до загибелі бл. 3 тис. осіб і важких отруень більше 50 тис. осіб.

Можна припустити наступні завдання терорист. актів, для вирішення яких досить ефективно застосування хім. речовин: фізичне усунення добре охоронюваних вищих посадових осіб д-ви; демонстративне масове ураження людей, що супроводжується великою к-стю жертв і постраждалих, при швидкому ефекті «катастрофічного» масштабу;

демонстративне масове ураження людей, що супроводжується швидким настанням виражених фізіологічних ефектів із одиничними летальними наслідками, але з великим числом потерпілих; потайне масове ураження людей із віддаленими за часом наслідками для здоров'я і життя уражених; створення паніки через загрозу хім. небезпеки при імітації застосування отруйних речовин поганопахнучими або дратівливими речовинами. Враховуючи те, що в світі накопичено величезні запаси хім. зброї, крім того, є дані, які свідчать про те, що реально вир-во терористами самостійно отруйних речовин, а також те, що склалася дієва тактика застосування хім. зброї як проти людей, так і проти довкілля, скидати в майбутньому з рахунків можливі теракти з використанням цього виду зброї було б дуже необачно. Бойові властивості хім. зброї: висока токсичність отруйних речовин, що дозволяє у край малих дозах викликати важкі і смертельні ураження; здатність отруйних речовин проникати у будівлі, споруди і вражати людей, які там знаходяться; тривалість дії через здатність бойових хім. речовин зберігати певний час свої вражаючі властивості на місцевості, у спорудах і в атмосфері; трудність своєчасного виявлення факту застосування терористами бойових хім. речовин і встановлення його типу; можливість управління хар-ром і ступенем ураження людей та ін. – роблять її вельми привабливою для терористів. А якщо до цього ще й додати важкі екол. і генетичні наслідки, то питань майже не виникає. За оцінками ООН та Всесвітньої орг-ції охорони здоров'я **Т.х.** входить до найнебезпечніших для суспва і природи видів тероризму. *Див.: Тероризм /М. Требін/*

Тероризм ядерний – тероризм, пов'язаний із умисним застосуванням (або погрозою застосування) окремими особами, терорист. групами чи орг-ціями підризу ядерної зброї, руйнування ядерних об'єктів, радіаційного зараження за допомогою різних ядерних і радіоактивних матеріалів із метою нанесення значних людських і матеріальних втрат країні, нав'язування певної лінії поведінки у вирішенні внутр. і зовн. спорів.

У зв'язку з високою небезпекою, що виходить від радіоактивних матеріалів і потенційно великим втратам, який може завдати така атака, **Т.я.** приділяється особлива увага. Сьогодні немає переконливих даних про спроби терорист. груп роздобути або самостійно розробити ядерні вибухові пристрої, хоча багато аналітиків (в першу чергу західних) говорять про психол. готовність терористів використовувати засоби **Т.я.** для масового ураження населення і нанесення серйозного збитку «ворожим країнам». Більше того, амер. представники намагаються переконати світову спільноту в тому, що вже в найближчому майбутньому людство неминуче зіткнеться з **Т.я.**, якщо в найкоротші терміни не вдасться організувати «масштабну та конструктивну співпрацю усіх д-в у б-бі з цією загрозою». За минуле десятиліття на цілі б-би з **Т.я.** США витратили десятки мільярдів доларів.

Умовно акти **Т.я.** можна класифікувати так: *підрив (загроза підриву) ядерного вибухового пристрою* (викрадення чи захоплення ядерного вибухового пристрою (ядерна бомба; ядерна боеголовка) із запасів країн, що володіють ядерною зброєю. У світі за 70 років атомної ери створено понад 130 000 ядерних боеприпасів. Даний варіант розглядається як найнебезпечніший, бо суч. ядерні бомби промислово розвинених д-в при високій потужності мають малі розміри і масу і цілком можуть бути доставлені до місця здійснення теракту в звичайному легковому автомобілі. Під час першої чеченської війни дудаєвцями планувалося захоплення атомного підводного човна Тихоокеанського флоту ВМФ Росії); *диверсія на ядерних об'єктах* як цивільного (АЕС та їх інфраструктура), так і військ. призначення (сховища ядерних матеріалів і ядерних боеприпасів). Ілюстрацією наслідків такого терорист. акту можна навести наслідки аварії на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р., коли стався викид в довкілля, за різними оцінками, до $14 \cdot 10^{18}$ Бк, що становить прибіл. 380 млн кюрі радіоактивних речовин, у т. ч. ізотопів урану, плутонію, йоду-131, цезію-134, цезію-137, стронцію-90. У результаті аварії радіоактивного забруднення цезієм-137

із рівнями вище 1 Ки/км^2 (37 кБк/м^2) зазнали території 17 країн Європи заг. площею 207 500 км^2 . Істотно забрудненими цезієм-137 виявилися території України (37 630 км^2), Білорусії ($43,5 \text{ тис. км}^2$), європ. частини Росії (59 300 км^2). Оцінки впливу чорнобильської аварії на здоров'я людей дуже суперечливі. Грінпіс і Міжнар. орг-ція «Лікарі проти ядерної війни» стверджують, що в результаті аварії лише серед ліквідаторів померли десятки тисяч осіб, в Європі зафіксовано 10 тис. випадків каліцтв у новонароджених, 10 тис. випадків раку щитовидної залози і очікується ще 50 тис. За даними орг-ції Союз «Чорнобиль», з 600 тис. ліквідаторів 10% померло і 165 тис. стало інвалідами; *зараження радіоактивними матеріалами*, використання т. зв. «брудної бомби» («брудна бомба» складається з контейнера з радіоактивним ізотопом (ізотопами) і заряду вибухової речовини, при підриві заряду вибухової речовини контейнер з ізотопами руйнується і, за рахунок ударної хвилі, радіоактивна речовина розпорошується на досить великій площі (таким чином, її можна вважати одним з видів хімічної зброї). Розмір бомби може бути різним у залежності від к-сті вихідного матеріалу. Одним із варіантів «брудної бомби» може бути навмисний підрив установки невійськового призначення, що використовує радіоактивні матеріали. Використання «брудної бомби» може призвести до радіаційного зараження ґрунту, води, до вогнищ, виникнення променевої хвороби на великих територіях. Очищення території може зайняти тривалий час. Вплив іонізуючого випромінювання може призвести до появи мутацій у потомства).

Необхідно відзначити, що **Т.я.** не був здійснений у реальності. Тим не менш, є досить вагомі причини турбуватися, що у терористів в недалекому майбутньому можуть з'явитися засоби **Т.я.** У першу чергу це пов'язано з наявністю суттєво великих можливостей терористів створити «брудну» бомбу. Широке поширення радіоактивних матеріалів та промислових джерел випромінювання, за відсутності належного їх обліку, контролю та охорони, може призвести до істотного зростання загрози **Т.я.** Див: *Ядерна зброя /М. Требін/*

Тетчеризм – неоконсерв. доктрина екон. політики уряду М. Тетчер (1979-1990) для виходу економіки Великої Британії з кризи. Наприкін. 70-х рр. XX ст. у Великій Британії загострилися соц.-екон. проблеми. Парламент на чолі із лейбор. урядом Дж. Каллагана було розпущено, позаяк Палата громад винесла йому вотум недовір'я (1979), а на нових виборах перемогла Консервативна партія на чолі з М. Тетчер. Консерватори прийшли до влади з чіткою програмою дій із метою виведення країни з кризи. Осн. завдання: зупинити інфляцію; знизити податки на прибутки корпорацій та особисті доходи, що дало б змогу збільшити інвестиції в економіку; звужити держ. втручання в господ. і соц. справи, що досі негативно впливало на зростання економіки; «приборкати» профспілки, які, за переконанням консерваторів, зосереджували «надмірну владу», а це підривало розвиток бізнесу. Програма передбачала докорінні зміни у соц.-екон. політиці уряду. У соц. галузі Тетчер застосувала принцип: хто багато заробляє, тому нема чого безплатно вчитися і лікуватися. Політ. філософією прем'єр-міністра став вислів: «Безплатний сир буває тільки в мишоловці».

Осн. ідеї **Т.**: підтримка вільного підприємництва та самоініціативи, податкова реформа (відмова від прогресивних ставок оподаткування приватних осіб та підприємців), скорочення бюджетних витрат (скорочення апарату, ліквідація галуз. міністерств, скорочення соц. програм), антиінфляційна політика (обмеження грошової маси в обігу, підвищення ставки банк. відсотка, скасування обмежень на експорт капіталу), приватизація держ. галузей і підприємств (вугільна, автомобільні, металургійна, газова, нафтова, авіакосмічна, телекомунаційна, залізничний та повітряний транспорт тощо), правове регулювання страйків та ін.

Сутність політики **Т.** – у дотриманні принципів монетаризму, екон. доктрина якого бере початок від поч. 60-х XX ст., відколи її автор – М. Фрідман – видав книгу «Капіталізм і свобода» (1962). Осн. ідея цієї концепції – обґрунтування неефективності втручання держ. регулювання у «вільний ринок». Результа-

тами **Т.** були зниження інфляції, позитивна динаміка темпів екон. зростання, збільшення питомої долі брит. промисл. вир-ва у промисл. вир-ві капіталіст. країн, збільшення золотовалютних резервів, скорочення безробіття, помірне зростання доходів і життєвого рівня населення.

В основу доктрини **Т.** були покладено екон. та політол. знання. У 1974 р. сер К. Джо-зеф, М. Тетчер і А. Шерман заснували Центр політ. студій (CPS), що був «мозковим центром» правочентр. брит. політики. /*О. Ярош*/

Техніки е-участі – техніки взаємодії між владою та за допомогою інформ.-комунікац. технологій. Парадигма опирається на розуміння процесу управління як комунікації, вектори якої спрямовані не лише на внутр. системну орг-цію процесу впорядкування діяльності держ. апарату та регулятивного впливу на діяльність суб'єктів недерж. сектору, але й на горизонтальне поширення інформації, що перетинає кордони владної компетенції держ. органів та спонукає до контакту з сусп.-громад. інституціями та приватними орг-ціями, залучаючи до участі громадськість із недерж. (неприбуткового та приватного) секторів.

Види **Т.е-у.**: *е-консультації* – інструмент взаємодії між д-вою та громадян. сусп-вом за посередництвом суч. інформ.-комунікац. технологій; *е-петиції* – форма комунікації між громадськістю й владою, в якій ставляться колективні вимоги до уряду, як правило має політ. забарвлення та викликає певний соц. резонанс; *е-прийняття рішень* – інструмент електрон. участі громадян в держ. справах на різних рівнях.

Види е-консультації: запитання й відповіді на веб-сторінках, коментарі до документів або політики, он-лайн секція для запитань запрошеним особам, он-лайн конференції, спільноти професійні або за інтересами, чат, мультимедійні події вживу, он-лайн опитування та дослідження, форми для коментарів.

Види е-петиції: 1) *відкриті звернення в он-лайн* – переведення реальних слухань в он-лайн середовищі, сприйняття відкритих

звернень (політ. заяв) в он-лайн. Є першим кроком в напрямку інтеграції он-лайнової інтерактивності в традиц. процес слухань. Це може спрацьовувати в двох напрямках – люди з віддалених місць можуть подавати інформ. матеріали перед, під час чи після слухань для включення до стенограми слухань, та в зворотному напрямку – люди, що беруть участь в слуханнях, можуть поширювати електрон. копії своїх презентацій і заяв для поширення в реальному часі в он-лайн; 2) *он-лайнові консультації з цільовими групами* – не повинні бути широко публічними для досягнення ефекту чи користі. Суттєві можливості існують для представницьких груп, що діють від імені ширших кіл громадськості. Більш дієвими є варіанти консультацій в он-лайн із цільовими групами, які можуть передбачати створення он-лайнових «громадян. журі» або втілення он-лайнових компонентів в діяльність існуючих в реальному житті журі; 3) веб-форуми та списки електрон. розсилки – робота зі своєю аудиторією, коли захід в он-лайн закінчився, розбудова навичок дискусій у громадян в он-лайн, можливість розміщення в он-лайн триваючих дискусій чи забезпечення лінки на відповідні зовн. дискусійні он-лайн місця, де люди можуть продовжувати спілкування.

За голланд. проектом «Цифрове місто Хугевен» пропонується три форми он-лайнових консультацій: 1) спілкування між громадянством та держ. службовцями, в т. зв. е-приймальні відповідно до встановленого розкладу у визначені години; 2) електрон. дебати напередодні муніципальних виборів; 3) поточні дискусії в он-лайн для зареєстрованих учасників (за допомогою електрон. пошти).

Е-прийняття рішень має два напрями: е-голосування (е-вибори) й е-нормотворення. Е-вибори – форми волевиявлення, починаючи з вивчення громад. думки, референдумів і завершуючи політ. виборами, що проводяться через Інтернет. Е-нормотворення дозволяє громадянам впливати на процес ухвалення регуляторних актів. У цьому інструменті е-урядування поєднуються ключові елементи демокр. впливу на процес прийняття

рішень, що притаманні е-консультаціям та е-голосуванню. /А. Мумко/

Технодемократія – симбіоз капіталістичної плутократії та техноструктури. Поняття введено у наук. обіг фр. політологом М. Дюверже. Техно-демокр. орг-цію він прирівняв до дволикого божества древніх римлян Януса і назвав цим же ім'ям свою працю про генезис та еволюції цього типу орг-ції («Янус: два обличчя», 1972). Дюверже вважає, що демократія аж ніяк не є соц. панацеєю і простим устроєм: потрібно звикнути до думки, що вона завжди була і залишиться проблемою, що вимагає повсякденного рішення. В одній зі своїх публіцист. робіт він порівнює її з сучасним літаком, що перебуває в польоті, або з діючим атомним реактором, якими треба постійно і зі знанням справи керувати, щоб уникнути катастрофи, невпинно приводячи їх параметри до норми. Досліджуючи проблеми демократії, М. Дюверже звертається, насамперед, до осмислення досвіду демокр. розвитку зах. країн. Останні, на його думку, живуть в умовах плутодемократії, тобто в умовах такого політ. правління, коли владою володіють одночасно і народ (*demos*) і багатство (*plutos*). Плутодемократія виступає в двох основних формах: *ліберальної демократії* та *технодемократії*. Для ліберальної демократії, що існувала до Др. світ. війни, характерна індивідуалістична структура, яка точно відповідає лібер. ідеології. Джерелом влади лібер. демократії є «екон. олігархія», яка є «агломератом індивідів і груп індивідів, що протистоять один одному і змагаються в різних областях». Після розквіту лібер. демократії (1870-1914) і потім її кризи (1918-1939) на Заході виникає нова форма політ. орг-ції сусп-ва та д-ви, яка включила у себе технократичні елементи і поєднує їх з усілілими залишками лібер. демократії (невтрачені повністю політ. свободи, лібер. плюралістична ідеологія, гуманістичні культ. традиції) і з новою олігархією в особі капіталістів, техноструктури корпорацій і уряд. установ. При цьому капіталісти-власники входять до складу екон. могутньої верхівки техноструктури, яку Дюверже іменує

особливою політико-керуючою структурою. Вона складається з окремих замкнених груп «мудреців», які беруть участь у підготовці державних рішень, що виробляються, як і у великих фірмах, колективно. Цементуючим ядром політико-керуючої техноструктури, навколо якого залежно від роду прийнятих рішень збирається конгломерат всіх ін. груп, є міністерства і вищий прошарок чиновництва. Ця область активності іменується *управлінською техноструктурою*. Ін. центр активності – сфера діяльності політиків, які не завжди компетентні в тих питаннях, вирішення яких вони підкріплюють своїм підписом (тут діє політ. техноструктура). Співпраця в цій галузі настільки згуртовує воедино міністрів, лідерів партій, вищих чиновників, експертів і фахівців, керівників профспілок та представників «груп тиску», що відбувається циркуляція з однієї групи в ін. – аналогічна тій, яку можна спостерігати в екон. техноструктурі.

Від лібер. демократії **Т.** відрізняє применшення ролі парламенту при одночасному підвищенні виконавчої влади, поява дисциплінованих масових партій, зростання держ. апарату і його ф-цій. У середині держ. апарату утворюються окремі відомства, що роблять значний, а іноді і визначальний вплив на уряд. політику, такі як ЦРУ і ФБР у США, і держ. компанія ЕНІ в Італії тощо. Фундамент. протиріччя, властиве суч. капіталізму, з точки зору Дюверже, коріниться не в антагоністичному протистоянні сусп. хар-ру вир-ва та приватного способу присвоєння, а в суперечності між кількісним зростанням капіталізму і його якісною деградацією. Подолання цієї соц. недосконалості фр. політолог пов'язує з перспективою лібер. соціалізму, який виникає на певній стадії сусп. еволюції повільним, майже непомітним шляхом при максимальному використанні тих можливостей, які технократ. установи відкривають у справі служіння «загальному інтересу». Піднесення політ. техноструктури на практиці знецінює старання тих груп, які зацікавлені в досягненні ефективного управління за допомогою раціональної бюрократії в її веберівському розумінні. Але в яких би формах сьогодні демократія

ні здійснювалася, це ще не справжня демократія. Справжня демократія, підкреслює М. Дюверже, це щось ін. Вона визначається через «свободу для народу і для кожної частини народу». /М. Требін/

Технократія (грец. *τεχνοκρατία*; від грец. *τέχνη* – майстерність та *κράτος* – влада) – влада, зосереджена в руках професіоналів-фахівців у сфері техніки і техн. наук, менеджменту тощо з метою найкращого використання результатів і можливостей техніко-технолог. революції. У філос.-політ. думці технокр. традиція має давню історію. Чітко оформлена ідея сусп.-ва, що управляється носіями знання, вперше зустрічається у Платона, котрий у праці «Держава» відстоює тезу про те, що двою повинні керувати носії знання – філософи. У XVII ст. ідея використання наук. знань для управління сусп.-вом отримала розвиток у працях Ф. Бекона та Т. Кампанелли. Однак це ще було лише натяком на технокр. ідеї, котрі з'явилися лише на певній стадії сусп. розвитку.

Першу цілісну концепцію про вплив науки, вир-ва та наук.-техн. фахівців на соц.-політ. розвиток створив А. Сен-Сімон; прихід до влади носіїв наук. знання розглядався ним як закономірний результат сусп. розвитку, а для опису такого сусп.-ва мислитель запропонував термін «промислово-наукова система». Сен-Сімон стверджував: «... при суч. стані знань та цивілізації одні лише промислові та наук. принципи можуть бути основою сусп. орг-ції». Управління сусп.-вом повинне будуватися на наук., раціон. методах, у результаті застосування котрих, за його поглядами, політика стане доповненням науки про людину. У працях Сен-Сімона окреслено дві найважливіші складові всіх пізніших технокр. концепцій: управління сусп.-вом на наук. засадах та провідна політ. роль наук.-техн. фахівців. Сен-Сімона правомірно називати передтечею **Т.** та першим її ідеологом.

Передумовою **Т.** є виникнення достатньо чисельного прошарку наук.-техн. спеціалістів. А це сталося лише в др. пол. XIX ст. із завершенням промисл. революції в передових

д-вах, коли почалось масове застосування машин у вир-ві, а потім і в ін. сферах. Машинна техніка змінила щоденне життя людини. Спочатку ідеї **Т.** були висунуті амер. соціологом і економістом Т. Вебленом у розрахунку на «поліпшення» капіталізму шляхом залучення фахівців і керівників виробн. процесу, а також активізації держ. регулювання і контролю. Ідеї **Т.** знайшли продовження в працях амер. соціолога Дж. Бернхема, автора «Револуції управляючих» (1941). Технокр. теорія відобразилася в концепціях індустр. та постіндустр. сусп-ва. На думку Д. Белла, цій політ. системі відповідатиме сусп-во, осн. властивості якого можна охарактеризувати через поняття «національне», «комунальне», «сертифіковане» і «функціональне», ці характеристики є соціолог. підставами **Т.** «*Національне*», бо ключові рішення щодо соціального цілого приймаються нац. урядом, а не залежать від ринку; загалом відбувається підпорядкування екон. ф-ції політ. чиннику. «*Комунальне*», бо численні групи намагаються утвердити свої соц. права, свої вимоги до сусп-ва саме через політ. порядок, а не самостійно. «*Сертифіковане*», бо визначальним чинником формування і відтворення ієрархії в соц. структурі стає знання й інформація, якими володіє соц. суб'єкт, тобто його професіоналізм і рівень кваліфікації; вони, у свою чергу, стверджуються сертифікатами про освіту, в зв'язку з цим саме ун-т володітиме монополією на визначення майбутньої класової стратифікації сусп-ва. «*Функціональне*», бо в основі соц. відносин є професійно-галузевий, а не територ. принцип соц. взаємодії. З цього випливає, що ідентичність людини носитиме переважно профес. хар-р і джерелом її соц. відповідальності буде саме професія.

Політ. рішення у **Т.** будуть традиційно прийматися політиками, але розроблятися інтелект. і науковими, власне технокр., спілнотами. Політ. еліті цього сусп-ва, як політикам, так і технократам, буде властивий специф. тип мислення: логічний, практ., технічний, впорядкований і чіткий. Техніка прийняття рішень новою елітою в основі матиме системний аналіз, лінійне програмування, викорис-

тання математ. (статист.) та логічної техніки, системи соц. індикаторів і механізмів соц. обліку тощо. Ці методи ляжуть в основу нової інтелект. технології, мета якої – впорядкування сусп-ва і підтримання заданих алгоритмів його дії. /О. Ткач, Н. Куфтеріна/

Технології виборчі (грец. *techne* – мистецтво, майстерність, *logos* – вчення, знання, наука) – інтелектуально спроектовані алгоритми дій суб'єктів виборчого процесу та їх комунікаторів, спрямовані на отримання необхідної підтримки у вигляді голосів виборців. **Т.в.** є сукупністю політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та ін. дій із метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політ. сили чи їх коаліції. У широкому розумінні **Т.в.** є складовою частиною політ. технологій. Здійснити чіткий, однозначний розподіл між категоріями «політ. технології» та «виборчі технології» можна тільки формально. Застосування виборчих технологій починається з офіц. початком електоральної кампанії, який визначається нац. виборчим законодавством, і завершується одночасно з формальним оголошенням результатів виборів. Проте хронологічні рамки використання виборчих технологій є значно ширшими, ніж термін офіц. електоральної кампанії. **Т.в.** є комплексом, який складається з політ. реклами (офіційної та неофіційної), типів політ. поведінки лідерів відповідно до проголошеної політ. програми (яка також є частиною **Т.в.**). Значним блоком **Т.в.** є методи контролю за дотриманням самої процедури виборів – з одного боку, а також методи проведення фальсифікацій – з іншого. **Т.в.** здебільшого починаються з формування команди кандидата або іншого суб'єкта політ. процесу. Команда кандидата на виборах – це групи політ. аналізу, по роботі із ЗМІ, підготовки і поширення матеріалів, орг-ції масових заходів, «швидкого реагування». Кожна з груп, маючи конкретні ф-ції, взаємодіє з іншими, працюючи на єдину програму та мету. Починають передвиборчу кампанію з ґрунтового аналізу політ. ситуації як у конкретному виборчому окрузі, регіоні, так

і в країні. Вивченню підлягають іст. й геогр. особливості, соц.-демогр. портрет; соц.-екоп. ситуація; політ. сили та політ. орієнтації громадян (виборців); результати попередніх виборів (розстановка політ. сил); наявність впливових політиків, громад. діячів, неформальних лідерів; особливості ЗМІ; інформація про гол. конкурентів тощо.

Як правило, **Т.в.** поділяються на три групи: «білі», «сірі» і «чорні». До «білих» **Т.в.** належать ті, що цілком відповідають морально-етичним нормам сусп-ва та нац. законодавству. Це технології, які спрямовані на інформування виборців про політиків, їх програмні положення та ідеологічні засади. До подібних технологій належать: агітаційні пости та обходи, зустрічі кандидатів із виборцями, рекламні ролики, прес-конференції, передвиборча програма політ. сили та її представників, ідеолог. маніфести тощо. «Сірі» технології відповідають нац. законодавству, але іноді суперечать загальній моралі та спрямовані на маніпулювання громад. думкою. Сюди належать такі «жанри», як напівправа, замовчування, тенденційний підбір фактів, «замовна» соціологія, виступи заангажованих «експертів» та ін. До «чорних» технологій належать ті, що ігнорують морально-етичні норми та порушують законодавчі приписи; застосовуються для повної дискредитації політ. суперників. Напр., оприлюднення фальсифікованої біографії конкурентів, видання та поширення від імені опонентів агітаційних матеріалів, які мають екстремістський зміст, інспірування скандалів у «жовтій» пресі, відверті наклепи на політ. суперників та їх родичів тощо.

Розвиток інформ. сусп-ва зумовлює помітну трансформацію **Т.в.** Останнім часом спостерігається становлення **Т.в.** нового типу. Технології попереднього покоління мали справу головним чином з управлінням сприйняттям інформації, яка надходить виборцям. Сьогодні формуються метатехнології, пов'язані вже з управлінням соц. процесами. Політ. PR (зв'язки із громадськістю) перестає бути простою сукупністю процедурних технологій, він набуває статусу «комунікативного менеджменту» як управління масовими

соц. комунікаціями. Це вказує на розширення перспективи застосування комунікативної концепції виборчого PR у подальшому, адже змінюється сама природа технологій роботи з електоратом у бік встановлення партнерських стосунків між політиками-управлінцями та їхніми підлеглими, які делегують їм владні повноваження через процедуру регулярних виборів. Розвиток **Т.в.** пов'язаний із розвитком медіа-ринку та інтегрованих маркетингових комунікацій, які передбачають комплексне використання для вирішення маркетингових завдань реклами, PR (зв'язків із громадськістю), просування продажів, прямого маркетингу, інтернет-технології, формування єдиної багатоканальної синхронізованої комунікації. **Т.в.** за нових умов розглядаються насамперед як комунікативна діяльність в електоральному процесі або ширше – у політ. процесі загалом. Самі по собі **Т.в.** ще не є гарантією досягнення необхідного результату – усе залежить від здатності суб'єкта виборчого процесу реально оцінити політ. ситуацію, можливості та ресурси конкурентів, обрати оптимальні способи реалізації свого політ. потенціалу та здібностей переконати та привернути на свій бік якнайбільше виборців. У політ. колах широко відомий вислів: «Немає поганих технологій, є погані виконавці!». /І. Поліщук/

Технології легітимації політичної влади – процеси, процедури, способи та прийоми, які стосуються легітимації влади та спрямовуються на найбільш оптимальне та ефективне досягнення сусп. визнання політ. влади в інтересах тих чи ін. учасників політ. процесу. **Т.л.п.в.** є політ. практиками, які істотно змінюють ступінь легітимності влади політ. суб'єктів, посилюючи чи послаблюючи їх соц. підтримку, тим самим, спрощуючи чи ускладнюючи їм процес здобуття чи реалізації влади. Виходячи з того, що, по-перше, легітимність є своєрідним нематеріальним, духовним ресурсом, використання якого полегшує процеси здобуття, утримання та реалізації влади, роблячи їх менш затратними та більш результативними; по-друге, універсальною й іманентною характеристикою будь-яких технологій

виступає ефективність, **Т.л.п.в.** виступають подвійним ресурсом здобуття та реалізації влади. З одного боку, **Т.л.п.в.** полегшують і роблять ефективнішим процес отримання легітимності політ. суб'єктами, що є носіями або претендентами на владу, з ін. боку – сама легітимність політ. суб'єктів спрощує реалізацію або здобуття ними влади. Роль **Т.л.п.в.** як подвійного ресурсу здобуття та реалізації влади зумовлює їх розгляд як необхідної складової процесів б-би за владу, її розподіл і використання. Більш досконалі технології забезпечують суб'єктам політики більш легку та стійку перемогу за владний вплив, а менш ефективні – неухильно послаблюють значущість суб'єктів у політ. процесах разом із їхніми ідеями, критеріями оцінювання наявної політ. реальності та проектами сусп.-політ. перетворень. Досконалість **Т.л.п.в.** означає їхню ефективність, яка може визначатись як універс. чинниками, спільними для усіх технологій такого роду, так і контекстуальними детермінантами, що є вимогами середовища, в якому здійснюються ці технології. Такими контекстуальними детермінантами є специфіка процесів здобуття, зміцнення та реалізації влади, які принципово відрізняються за своєю сутністю та умовами діяльності суб'єктів політики залежно від їх відношення до влади, а також соціокульт. і сусп.-політ. особливості розгортання **Т.л.п.в.** Так, у контексті здобуття влади на перше місце за важливістю виходить ф-ція делегітимації чинної влади, у контексті зміцнення влади – ф-ція недопущення прийнятної для більшості альтернативи правлячим силам, у контексті реалізації влади – ф-ція забезпечення незаперечної значущості владних рішень для більшості сусп.-ва.

Одним із універс. моментів будь-яких **Т.л.п.в.** є їхнє спільне функціональне призначення – легітимність влади. Оскільки легітимність є результатом взаємодії влади та сусп.-ва, **Т.л.п.в.** спрямовуються на конструювання відносин взаємодії та співробітництва, а їх вплив на свідомість та поведінку суб'єктів соц. визнання влади обумовлений вимогою забезпечення умов щільної та довготривалої взаємодії. Серед спільних ф-цій **Т.л.п.в.** най-

важливішими є, по-перше, посилення впливу чи контролю з боку суб'єктів політики над громад. думкою та політ. поведінкою більшої частини сусп.-ва з метою забезпечення необхідного рівня легітимності для здобуття, збереження, посилення чи використання влади; по-друге, побудова міцних відносин взаємодії та співробітництва між політ. акторами та сусп. силами на довготривалій основі. В сучасних політ. умовах б-ба за легітимність влади – б-ба за її визнання більшістю сусп.-ва, яка репрезентує його загальну волю. Здатність заволодіти симпатіями більшості сусп.-ва та зберегти їх є стратег. метою **Т.л.п.в.** Будь-яка політ. сила лише завдяки згоді більшості (іноді, мовчазної) може ефективно володарювати. Якщо згода більшості відсутня, немає і легітимності діючої влади, а відтак – ефективність такої влади є низькою, бо для прийняття та реалізації політ. рішень не вистачає доброї волі як додаткового ресурсу влади та, внаслідок цього, виникає потреба застосування більшого обсягу організац., фін. та ін. ресурсів, спрямованих на стимулювання чи примушення виконання владних вимог і б-бу зі саботажем, прихованою та відкритою протидією, наростаючим потоком руйнівної критики, зневір'ям у позитивні перспективи перебування при владі певних політ. сил, зростанням популярності альтернат. політ. проектів і пов'язаних із ними опозиційних сил. Легітимність влади як результат дії **Т.л.п.в.** – це переважна добровільність її прийняття сусп.-вом як найвідповіднішої вимогам і викликам сусп.-політ. реальності. Добровільність впливає з переконання, що політ. влада адекватно репрезентує сусп. інтереси та цінності в наявній сусп.-політ. ситуації, а це, у свою чергу, передбачає уявну, символічну чи дійсну співучасть у втіленні поставлених завдань і намічених планів діючої влади та розділення відповідальності з нею за всі наслідки її заходів. Інакше кажучи, легітимність діючої політ. влади має приводити до солідарності сусп.-ва з д-вою, коли держ. ін-ти сприймаються не як засоби примушення сусп.-ва, а як засоби його об'єднання, удосконалення та подальшого звільнення від усіх форм примушення.

До осн. модусів здійснення **Т.л.п.в.** належать *легітимаційний* і *делегітимаційний* модуси, які визначаються їхньою спрямованістю на, відповідно, легітимацію або делегітимацію влади. Легітимаційний та делегітимаційний модуси взаємопов'язані між собою, бо делегітимація правлячих осіб і структур одночасно сприяє легітимації опозиц. сил, що претендують на владу. І навпаки, укріплення легітимності правлячих сил послаблює сусп. підтримку політ. суб'єктів, що претендують на владу. До важливих вимірів **Т.л.п.в.** відносяться культурно-історичний, комунікативний, ціннісно-нормативний і психологічний. Переважна функціональна локалізованість **Т.л.п.в.** у комунікативному аспекті обумовлює виділення комунікативних технологій, у ціннісно-нормативному аспекті – ціннісно-мобілізаційних, у психол. аспекті – психологічних. Вагомий вплив **Т.л.п.в.** на громад. думку та політ. поведінку забезпечується завдяки культ.-іст. чинникам, які виступають найзначущішими формами орг-ції світогляду мас, культурно детермінованими та колективно підтриманими провідними способами тлумачення світу. До таких культ.-іст. форм – чинників формування **Т.л.п.в.** належать міф, релігія, ідеологія та віртуальність. Вони відіграють роль ключових механізмів конструювання сусп.-політ. реальності та одночасно виступають детермінантами легітимації політ. влади. Значущість та ефективність міфу, релігії, ідеології та віртуальності як культурно обумовлених способів сприйняття політ. реальності громадськістю засновані на тому, що вони мають великий пояснювальний, емоційний і мобілізуючий потенціал щодо колект. сприйняття та поведінки. Осмислення **Т.л.п.в.** в культ.-іст. аспекті дозволяє виділити *міфологізацію, сакралізацію, ідеологізацію та віртуалізацію* як типи **Т.л.п.в.**, ефективність яких обумовлена відповідними провідними репрезентаціями сусп.-політ. реальності на рівні масової свідомості, своєрідними культурно-історичними способами конструювання сприйняття та орг-ції досвіду. Якщо на рівні еліт ці технології виступають стратег. засобами контролю за політ. сприйняттям та

поведінкою мас, то на масовому рівні – зручними способами пояснення дійсності, орг-ції соц.-політ. досвіду та надання нормативного хар-ру практ. імперативам взаємодії з політ. сферою сусп.-ва.

Важливими аспектами здійснення та детермінантами результативності й ефективності **Т.л.п.в.** є комунікативні, ціннісно-нормативні та психологічні. Це зумовлено тим, що комунікативні, ціннісно-нормативні та психол. чинники найбільше визначають формування громад. думки, впливають на політ. поведінку та виступають основами регулювання сусп.-політ. взаємодії, зокрема, щодо забезпечення легітимності політ. влади. У межах здійснення **Т.л.п.в.** комунікація виступає як передача претензій на легітимність та їхнє підтвердження чи заперечення. Підтвердження претензій на легітимність влади політ. суб'єктів залежить від ефективності засобів комунікативного впливу, завдяки яким вони добиваються прихильного до себе політ. сприйняття громадськості. Такі засоби можна визначити як комунікативні **Т.л.п.в.** Під комунікативними технологіями **Т.л.п.в.** розуміються будь-які ефективні способи, методи, процедури конституювання, нав'язування та перетворення інтерпретацій у громад. думці з метою легітимного досягнення, забезпечення, зміцнення чи позбавлення влади суб'єктів політики. Головним критерієм при відборі та застосуванні **Т.л.п.в.** у практ. політ. діяльності виступає їхня потенційна ефективність щодо досягнення наміченої мети, причому, як правило, необхідним є застосування різноманітних за природою впливу технологій, щоб за рахунок системного поєднання посилити їхній сукупний вплив завдяки емерджентності, взаємному множенню ефекту дії. /О. Висоцький/

Технології політичні (грец. *technē* – майстерність, *logos* – вчення) – сукупність процедур, засобів, методів, способів вирішення політ. завдань, які застосовуються у певному алгоритмі й спрямовані на досягнення необхідного політ. результату, мети та завдань політ. менеджменту (зокрема, зміну політ.

поведінки громадян). Виникли вдавнину, як і власне політика. Вже в первісних сусп-вах були жерці, фахівці з ритуалів, навіювань, маніпуляції думкою натовпу та ін. У Старод. Греції завдяки мистецтву софістів були розроблені прийоми публ. полеміки, аргументації, логіки, виборчих технологій, в Старод. Римі вдосконалені правові механізми та створені ін-ти, які дозволяли управляти різними політ. процесами. Особливий розвиток **Т.п.** отримали в новітній час завдяки інтенсивним виборчим процесам та затребуваності технік пропаганди (особливо в тоталітарному сусп-ві). Процеси демократизації в ХХ ст. унеможливили силове розв'язання проблем у сфері політ. управління. Зміщення акцентів у способах досягнення політ. цілей сталося через утвердження в сусп-ві цінностей та принципів правової д-ви, ідеолог. і політ. плюралізму, обмеження законом дій вищих держ. посадових осіб тощо.

Таким чином, **Т.п.** – способи впливу на людей із метою зміни їх політ. поведінки, які виключають застосування прямого примусу та фізичного насильства. Мета **Т.п.** – оптимізація виконання суб'єктами політики своїх завдань і обов'язків за допомогою раціон. засобів, вироблення відповідного алгоритму поведінки. Функціонування нових **Т.п.** завжди пов'язане з потребою оптимізувати політ. управління, оперативно тиражувати спеціальні процедури та прийоми.

Із метою ефективного впливу на масову свідомість при застосуванні **Т.п.** враховується: особливості нац. життя і нац. хар-ру (які нац. цінності культивуються, а які проблематично сприймаються в сусп-ві; якими є нац. відносини); особливості соц.-екон. розвитку д-ви; її зовнішньополіт. орієнтація (на виборах різного рівня в Україні ключовою темою для ідентифікування політ. сили була й залишається орієнтація на Захід (Європу, США) або Схід (Росію), у зв'язку з чим політиків умовно поділяють на прозахідних і проросійських); політ. режим (чим демокр. він, тим ширшими є можливості для самостійного політ. волевиявлення особистості); законодавство (використання багатьох **Т.п.** залежить від

норм виборчого законодавства); особливості політ. еліт; наявність діаспори; критерії оцінювання суб'єкта політики; геогр. та кліматичні умови життя сусп-ва (політ. орієнтації, уподобання людей можуть мати виражену регіональну специфіку); соціокультурні, гендерні традиції; реліг. чинник; особливості темпоритму життя (швидкість сприйняття політ. інформації); міфологія (формування образів героїв, антигероїв, референтних осіб); мовні особливості; сприйняття кольорів тощо.

Обов'язковим елементом **Т.п.** є політ. дія, ефективність якої залежить від схильності об'єктів, на які вона спрямована, до її сприйняття (психол. готовності до дії). В основі формування **Т.п.** знаходиться маніпулювання, яке є прихованим управлінням політ. свідомістю та поведінкою людей з метою примусу їх до дії/бездіяльності. Більшість **Т.п.** спрямовуються на досягнення необхідних результатів у б-бі за владу (здобуття, зміцнення, її розширення). У політ. практиці вони реалізуються як виборчі технології – інформаційні, пропагандистські, організаційні дії, спрямовані на забезпечення перемоги суб'єкта виборчого процесу.

Є такі критерії для класифікації **Т.п.**: *за типом політ. режиму* – демокр. і недемокр.; *за рівнем впливу на сусп-во* – базові та другорядні; *за метою* – створення сприятливого для політика порядку денного, змінювання сприйняття діяльності поведінки політиків, внесення потрібних змін у виборче законодавство, розподіл зусиль за конкретними цілями; *за легальністю використання* – «білі», «сірі», «чорні»; *за хар-ром мотивації* – мотивувальні та погрозувальні; *за інформаційними носіями* – друковані, зовнішні та електронні; *за територ. особливостями* – східні (застосовують у сусп-вах сх. типу) і західні (використовують у сусп-вах європ. типу); *за рівнями впровадження* – стандартні процедури, спрямовані на розв'язання типових завдань, і творчі розробки; рекламні **Т.п.** тощо.

Прийнято також говорити про деструктивні та конструктивні **Т.п.** Перші зумовлюють руйнування суспільного організму, втрату керованості ним, породжують правовий

нігілізм, аморальність, політ. апатію. Другі – спрямовані на досягнення політ. результату завдяки участі суб'єктів політ. процесу у розв'язанні складних проблем. Загалом к-сть та якість **Т.п.** постійно змінюються, тому їх застосування є проблемою морального вибору політика, його штабу та фахівців, що їх обслуговують. Знання щодо методик, способів конструювання і використання **Т.п.** допомагає досягненню поставленої мети, визначає здатність прогнозувати, «читати ходи» політ. суперників, ефективно протидіяти їм. /С. Денисюк/

Тимократія (дав.-грец. *τίμοκράτεια*, від *τίμη* – честь, ціна та *κράτος* – влада, сила) – форма правління, при якій держ. влада знаходилась у привілейованої більшості. Передумовою доступу до влади був високий майновий ценз. **Т.** можна розглядати як варіант олігархії. Термін **Т.** з'являється у викладенні Платоном ідей Сократа, а саме – у теорет. осмисленні причин зміни форм правління від досконалої, «ідеальної» д-ви до «порочної». Платоном було визначено чотири «віхи в історії політ. занепаду», які були названі й найважливішими різновидами існуючих д-в. Це: **Т.** – олігархія – демократія – тиранія. Платон характеризує **Т.** суперечливо: часом як владу благородних честолюбців, які зазвичай належать до класу військових; часом характеристика правителів-тимократів стає гнівною, адже «тільки гроші у них в пошані», при цьому «свої статки вони приховують, але не проти пожити за чужий рахунок». Тимократи прагнуть тільки зовн. благ і біжать від законів, адже «виховало їх насилля, а не переконання», «зло тут повністю змішалось з добром». Тому Платон відніс **Т.** до негативних форм правління. **Т.** – не стійка форма, бо має тенденцію переходу в олігархію по мірі накопичення багатства правлячим класом. На відміну від нього, Арістотель відносив **Т.** до позитивних форм влади, котра має тенденцію переходу у негативну форму – демократію, бо ці види держ. устрою мають спільну грань: **Т.** теж прагне бути владою великої к-сті людей, і при ній всі, хто відноситься до одного розряду, рівні. Термін **Т.** використовував у своїх працях Ксенофонт,

ототожнюючи її з плутократією. Прикладом **Т.** вважається держ. лад в Афінах, що встановився у VI ст. до н. е. у результаті реформ Солона, і в Римі – після реформ, що приписуються Сервію Туллію. Типовим прикладом **Т.** Платон вважав устрій Спарти та Криту.

Австр. філософ К. Поппер аналізує **Т.** у кн. «Відкрите сусп-во та його вороги» з точки зору свободи індивіда. Він висловлює занепокоєння щодо схожості платонівської «ідеальної» д-ви з теорією та практикою тоталітаризму. К. Поппер звертає увагу, що **Т.** – найближча до «ідеальної» д-ви форма правління, а тому їй притаманні осн. вади останньої – незаперечна зверхність правлячого класу та повне пригнічення всіх ін. верств. /А. Супруненко/

Тиранія (дав.-грец. *τυραννία* – пригнічення) – 1) форма держ. влади, встановленої насильницьким шляхом та заснованої на одноособному правлінні (у грец. полісах VII-VI ст. до н. е.); 2) форма політ. устрою низки середньовіч. міст-держав Північ. та Середньовічної Італії (італ. *signoria*); 3) жорстке, деспотичне правління; 4) на побут. рівні – жорстоке ставлення, гноблення. Грец. джерела вказують на невизначеність походження терміна, посилаються на вірогідність його виникнення у древніх середземноморських мовах (лідійській, фригійській).

Відомо кілька іст. типів **Т.**: *ранньогрец.* (або старша) **Т.**; *проперсидська Т.* (у завойованих персами грец. містах Малої Азії та на о-вах Егейського моря); *пізньогрец.* (або молодша) **Т.** У старшій **Т.** гол. ознакою цього явища вважали спосіб отримання влади, тобто тираном називали того, хто прийшов до влади незаконним шляхом, узурпував її. Тому у грец. історії були й добродесні тирані, напр. Пісістрат Афіський, Періандр Коринфський, які захищали громадян. права й інтереси свого полісу, сприяли розвитку ремесел, торгівлі, процесу колонізації.

Теорет. осмислення явища **Т.** отримало у роботах Платона та Арістотеля. За Платоном **Т.** – це крайня форма «політ. виродження». Першою на зміну ідеальній, досконалій д-ві приходить тимократія (або тимархія) – вла-

да благородних воїнів, що борються за честь і славу; за нею олігархія – правління багатих сімейств; потім демократія – «царство свободи», наслідком якої стає беззаконня; а четвертим, «граничним захворюванням д-ви» є **Т.**, тобто з крайньої свободи виникає найжорсткіше рабство. Ще глибше аналізував явище **Т.** Арістотель. Систематизувавши досвід правління у грец. полісах за кількісними (влада одного-меншості-більшості) та якісними (влада «правильна» та «неправильна») ознаками, Арістотель вивів шість форм правління. **Т.** була віднесена до «неправильних». Це – «спотворена» монархія, «монархія, що деспотично ставиться до політ. сусп-ва». Адаже монархія, за Арістотелем, діє в інтересах сусп-ва, а **Т.** – в інтересах незначної частини сусп-ва: тирана та його найближчого оточення. Жорстокі методи правління, егоцентричність призводять до того, що тиран у певному сенсі опиняється поза сусп-вом, він боїться своїх підданих; тому «законного царя охороняють громадяни, тирана охороняють найманці».

Часто **Т.** – наслідок сусп. потрясінь: вона виникала у переламні епохи, у точках біфуркації, коли зневажались усталені традиції. За таких умов іноді до влади приходили тирані, які були здатні швидко знаходити неординарні рішення складних проблем і, концентруючи владу в руках однієї особи, ефективно втілювати ці рішення у життя. Тоді **Т.** супроводжувалась позитивними для сусп-ва наслідками. Тирані скасовували обтяжливу для демосу систему боргів, деякі – просто будували дороги та водогони, що давало роботу масам трудівників і сприяло загальному добробуту; деякі – виступали у ролі меценатів. Але частіше до влади приходили тирані, які своєю некомпетентністю, неспроможністю вирішувати складні сусп. проблеми компенсували насильством. Кожному сусп-ву завжди був притаманний свій рівень жорстокості, але жорстокість тиранів перевищувала припустимий за даних умов рівень. Тому ставлення до **Т.** було переважно негативним. Показовим є увічнення у бронзі пам'яті героїв-тирановбивців Гармодія та Арістогітона.

Суч. англomовні джерела вказують, поперше, на синонімічність понять **Т.**– деспотизм (дав.-грец. *δεσποτία* – необмежена влада), по-друге, на поступове витіснення їх з політ. лексики і заміну на поняття «абсолютизм», «диктаторський режим» (у Бонапартиському сенсі) та «тоталітаризм», які узагальнюють і конкретизують новітній досвід форм правління, несумісних із політ. свободою, конституц. урядом та владою закону. /А. Супруненко/

«Тіньовий кабінет» (англ. *shadow cabinet*) – уряд (кабінет), утворений парлам. опозицією на протигагу уряду, сформованому парлам. більшістю. Термін **«Т. к.»** з'явився у Великій Британії в кін. XIX ст., відображає особливості в розстановки політ. сил у парламенті (нижній палаті). **«Т. к.»** складається із депутатів від опозиції, які вважаються тіньовими аналогами діючих членів уряду. **«Т.к.»** властивий країнам із парлам. формами правління, де уряд формується законодавчим органом, у якому є чіткий розподіл на правлячу більшість та офіц. опозицію. У Великій Британії на базі партії, що отримала другий результат, формується «офіц. опозиція її величності», а її лідер стає головою **«Т.к.»** У 1937 р. ця посада отримала законодавчий статус. Порядок формування **«Т.к.»** визначено статутами політ. партій. Лідер опозиції формує **«Т.к.»** і призначає «тіньових міністрів», завданням котрих є неофіц. контроль за діяльністю відповідного профільного міністерства.

Завданням **«Т.к.»** – «мозкового центру» опозиц. фракції – є забезпечення правонаступності виконавчої влади у поєднанні з постійним контролем опозиції за діяльністю уряду. Відповідно до цього він здійснює такі функції в політ. системі сусп-ва: контроль і моніторинг діяльності уряду; розробка альтернативних стратегій розвитку; підготовка кваліфікованих кадрів; забезпечення тягlostі влади; збереження стабільності політ. системи.

Практика створення **«Т.к.»** в Україні запроваджена у 1998 р., коли Ю. Тимошенко створила т. зв. «тіньовий уряд». Ідея **«Т.к.»** отримала продовження після виборів 2004-

2005 рр., коли «Партія регіонів», програвши вибори, створила Опозиційний уряд. /В. Малиновський/

Ток-шоу (англ. *talk* – говорити, вести бесіду та *show* – показ, демонстрація, тобто букв. перекл. як «мовне видовище») – жанр телепередачі, телевізійної дискусії, де відбувається палке обговорення актуальних питань заг. інтересу за участю харизматичного ведучого, компетентних експертів і глядачів. **Т.-ш.** поєднує засоби журналістики і сценічно-драматургічні прийоми, є втіленням одночасно кількох ін. різновидів комунікації: сусп.-політ. дискусії, інтерв'ю, гри, реклами, розважальних й інформ.-аналіт. передач. Попри видимість вільного, навіть імпровізованого хар-ру обговорення теми **Т.-ш.**, воно насправді є чітко регламентованим, ретельно організованим із добре прописаним сценарним планом і режисурою щодо обговорення певної теми. За таких умов майже унеможливується гра за чужими правилами, непередбачуваність питань і неочікувана для ведучого та компетентних гостей інформація. Тема **Т.-ш.** має відповідати двом основним вимогам: сусп. значущість та дискусійність. Осн. завданням **Т.-ш.** є «оволодіння» телеаудиторією і навіювання їй думки про причетність до вирішення важливих держ. завдань, побутових, культурних, соц. та ін. питань.

Жарове визначення **Т.-ш.** представляє певну проблему у суч. науці. Так, за Н. Вакуровою, існують такі різновиди **Т.-ш.**: 1) *телемосту*, які використовують можливість видовищного протиставлення двох або більше контрастних за ментальністю аудиторій, як правило, географічно віддалених одна від одної супутниковим зв'язком; кожна з аудиторій має свого ведучого; 2) *теледебати*, в яких використовують видовищність передвиборчої конкуренції кандидатів засобом інтерв'ю, дискусії і навіть репортажу; 3) *бесіда*, яка відбувається у формі діалогу або полілогу, як правило без вираженої конфронтації сторін, іноді з використанням допоміжних фото- і кінодокументів; 4) *дискусія*, яка зазвичай представляє собою полілог за участю ведучого і

не менш, ніж двох представників різних точок зору на певну сусп.-значущу проблему; як правило транслюється без відеоряду, тому видовищність залежить від професіоналізму ведучого у виборі учасників, підготовці проблеми, вміння імпровізувати протягом обговорення. За класифікацією Н. Задорожної і І. Чистякової визначають такі типи **Т.-ш.** залежно від хар-ру питань: 1) в основі альтернативне питання, яке провокує конфлікт в обговоренні теми; аудиторія розділяється на дві протилежні сторони, кожна з яких обґрунтовує свою позицію; 2) в основі відкрите питання, що може бути вирішеним лише через різноманітні думки учасників, які мають бути досить компетентними, і їх розмірковування викликають дійсний інтерес у глядачів.

Класичний формат **Т.-ш.** представляє собою «комунікаційний трикутник», реалізація якого спричиняє в перспективі бажаний ефект впливу на сусп. свідомість: ведучий (ведучі) – запрошені співрозмовники (експерти або «гості-герої» з цікавою біографією, долею тощо) – глядачі (внутрішні у студії та зовнішні біля екранів телевізорів). Глядачі у студії не завжди включаються у розмову, іноді їх участь обмежується аплодисментами, сміхом, вигуками здивування – це створює особливу атмосферу публічності **Т.-ш.**, формує стереотипні схеми емоційної реакції у телеглядачів. Телеглядачі ж є масовою цільовою аудиторією, на яку власне і розраховано **Т.-ш.** Вони або погоджуються, або заперечують емоційно забарвлений зміст дискусії. Завдяки ефектові залучення зникає межа між екраном та реальністю, і телеглядач підключається до обговорення або вголос (дзвінок до студії із запитанням до експертів, висловлення своєї думки за допомогою SMS чи інтернет-голосування), або подумки (формування мисленевих моделей щодо оцінок різних явищ). Тобто, за принципом інтерактивності телеглядач **Т.-ш.** із пасивного та байдужого об'єкта впливу, перетворюється на співавтора та співучасника, проходячи шлях активної індивідуальної стереотипізації. Простір дискурсу **Т.-ш.** здатний ефективно сформувати тенденцію до створення і закріплення комунікативних звичок, мов-

них норм, соц. моделей і психол. установок у представників певної аудиторії як адресата. Надалі, за умов постійного і тривалого впливу, може спостерігатися поступова трансформація існуючих стандартів, цінностей і ментальних схем сусп-ва загалом, або певної його частини.

Т.-ш. – це активний пошук істини, який здійснюють досвідчені шоу-мени. Успіх і ефективність **Т.-ш.** залежать, передусім, від особистісних якостей ведучого: розуму, винахідливості, швидкості реакції, привабливості, почуття гумору, вміння зацікавлено вислухати, пластичності рухів тощо. Суттєвою для успіху **Т.-ш.** є також певна циклічність в обговоренні теми, що забезпечує піднесення інтересу до предмета дискусії та драматургію цього жанру за схемою «питання-відповідь». У США ведучих **Т.-ш.** називають анкерами (англ. *anchor* – «гачок»). «Гачки» провокують присутніх на передачі глядачів на емоційні вибухи. Чим більше таких «вибухів», тим сильніше хвилюється аудиторія; чим більше задається питань, тим більш професійним вважається «гачок». Найуспішнішим «гачком» у світі практиці **Т.-ш.** визнана Опра Уїнфрі.

Батьківщиною **Т.-ш.** вважають США. Автором цього жанру є відомий амер. журналіст Філ Донах'ю, який у 1967 р., працюючи на одній із провінційних телестудій, буцім-то вів у прямому ефірі звичайну ранкову телепередачу і, розмовляючи зі своїм гостем, раптом зрозумів, що не знає, про що далі спитати. Щоб уникнути небажаної паузи, Ф. Донах'ю звернувся за допомогою до своїх операторів і дав можливість одному з них поставити питання до гостя. Донах'ю зрозумів, що коли на таких інтерв'ю будуть присутні глядачі, і вони будуть мати можливість запитувати гостя про будь-що, тоді телепередача буде значно цікавішою. Цю технологію швидко перейняли ін. телестудії. Почався своєрідний бум **Т.-ш.** Конкуренція між ними підігрівалася активним пошуком скандальних тем і запальних сюжетів. Наприкінці 1980-х років **Т.-ш.** вийшли на міжнар. арену. Серед перших **Т.-ш.** були телемості, які з'єднали запрошені аудиторії у США та СРСР. Партнером Ф. Донах'ю з ра-

дян. сторони виступав В. Познер, який вважається засновником жанру **Т.-ш.** в Росії. Починаючи з 1990-х рр. **Т.-ш.** з'явилися і у вітчизн. телевізійному просторі. Серед суч. укр. **Т.-ш.** високих рейтингів популярності здобули політ. **Т.-ш.** («Свобода слова», «Велика політика», «Шустер LIVE», «Республіка» та ін.) як ефективний інструмент медіатизації політики. Загалом, високий ступінь популярності **Т.-ш.** та ефективність їх змісту пояснюється таким причинами: гнучкість тематичного поля програми; глибока залученість аудиторії у процес телевізійної комунікації, яка базується на актуалізації певних соціально-значущих мотивів поведінки та ціннісних орієнтирів даного сусп-ва; активне використання варіативних засобів і технік впливу; інтегрованість вербальних і невербальних засобів, що створюють єдиний ментальний образ у різних адресатів; інформаційно-пізнавальний та розважально-видовищний хар-р із домінуванням останнього. /Н. Лепська/

Толерантність – активне відношення, відповідно до якого ми визнаємо право на існування та виголошення таких думок, з якими не погоджуємось, а також на ведення такого способу життя, якого рішуче не приймаємо. Стадіями формування такого відношення є: 1) на *гносеологічному* рівні: виявлення інтересу (зацікавлення) у певній сфері сусп. життя; усвідомлення того, що у цій сфері існують також інші суб'єкти пізнання, думки (поведінка) яких може як співпадати з нашими, так і відрізнятись від них; пізнання позиції інших суб'єктів, а також визначення та осягнення суті тих відмінностей, які існують між нами; 2) на *аксеологічному (етичному)* рівні: усвідомлюючи існування думок та стилів поведінки, які є відмінними (іншими) від наших (не співпадають із нашою системою цінностей), ми маємо виявляти незгоду з ними. Тобто, **Т.** виникає лише тоді, коли ми з чимось не погоджуємось, заперечуємо. Отже, **Т.** закінчується тоді, коли ми відмовляємось від своїх позицій, свого бачення, своїх поглядів; співвіднесення тих думок чи стилів поведінки, з якими не погоджуємось, з загальноприйнятою етично-

моральною системою (тобто, чи відповідають ці думки та поведінка етичним та моральним нормам). На цьому етапі йдеться передусім про формування меж **Т**. Тобто, толерантно ми можемо ставитись до тих думок та стилів поведінки, за якими визнаємо морально-етичну основу. Напр., ми не повинні закликати расиста бути толерантним до людей із ін. кольором шкіри, а також самим толерантно ставитись до його думок та поведінки, позаяк тим самим ми визнаємо етичність його позиції.

Свого суч. значення категорія “**Т**.” починає набувати приблизно з XVI ст. У цей час у контексті глибоких реліг. поділів **Т**. ототожнювалась із реліг. **Т**., яку розуміли як можливість (та дозвіл) існування ін. віросповідань та згоду з їхньою присутністю. У XVI-XVII ст. реліг. **Т**. стає правовою категорією – у різних, переважно європ., країнах виходять т. зв. Акти про толерантність, які наказували чиновникам та правовірним толерантно ставитись до реліг. меншин – лютеранів, гугенотів та ін. (напр., у 1598 р. фр. король Генріх IV видає Нантський едикт про віротерпимість (примирення католиків та гугенотів), у 1689 р. Акт про толерантність короля Англії Вільгельма III Оранського, як один із таких останніх прикладів – Акт про толерантність Йосифа II (1781)). **Т**. як філос. категорія була сформульована у зв’язку з проблемою нетерпимості і на самому початку свого існування сприймалась як осмислення результатів Тридцятирічної війни (реліг. війна 1618-1648 рр.). Характерним у цьому контексті є те, що перші теорет. розмірковування щодо феномена **Т**. з’являються саме у цей час та є філос. обґрунтуванням релігійної **Т**. («Богословсько-політичний трактат» Б. Спінози (1670), «Есе про віротерпимість (толерантність)» (1667) та «Листи про віротерпимість (толерантність)» (1689) Дж. Локка).

На думку рос. філософа В. Лекторського, нині можливі чотири способи розуміння толерантності: 1. **Т**. як *байдужість* – припускає існування думок, істинність яких ніколи не може бути доведена (реліг. погляди, специф. цінності різних культур, особливі етн. вірування та переконання тощо); 2. **Т**. як не-

можливість взаєморозуміння – обмежує вияв терпимості повагою до іншого, якого водночас зрозуміти неможливо та з яким через це неможливо взаємодіяти; 3. **Т**. як *поблажливість* – несе у собі привілейоване у свідомості людини становище своєї власної культури, тому всі ін. культури розглядаються як більш слабкі: їх можна терпіти, але при цьому ставитись презирливо; 4. **Т**. як *розширення власного досвіду та критичний діалог* – це дозволяє не тільки поважати чужу позицію, але й міняти свою внаслідок критичного діалогу.

Ю. Габермас наголошував, що **Т**. має бути позбавлена підозр у нетолерантності, коли вона перетворюється на «образливо протекційну доброзичливість» (коли ми думаємо, що ми вищі, і тому поблажливо ставимось до ін.). Отже, кінець дискримінації не завжди означає початок **Т**. щодо осіб, яких вже не дискримінують. /Г. Шунунов/

Тоталітаризм – політ. режим і сусп. система, які характеризуються насильницьким політ., екон. та ідеолог. пануванням правлячої еліти, організованої в цілісний бюрократ. парт.-держ. апарат, очолюваний вождем (фюрером, дуче, каудільо), тотальним контролем над сусп.-вом і особистістю, нічим не обмеженим втручанням в усі сфери життя громадян. Слово **Т**. почали вживати у філос.-політ. лексиконі 1920-1930-х рр. завдяки працям ідеолога фашист. Італії Дж. Джентіле і пропаганді його лідером італ. фашизму Б. Муссоліні, який проголосив: «Усе у дві, нічого поза двою, нічого проти дві».

Термін **Т**. використовується у трьох аспектах: *емоційно-оціночному* (як система влади, пов’язана з репресіями, диктатом у духовній та ін. сферах); *політико-ідеолог.* (як певний політ. курс); *науковому* (як напрямок, перш за все, політ. думки). Наук. дослідження феномену **Т**. започаткував симпозиум Америк. філос. т-ва (жовтень, 1939). Ф. Боркенау в кн. «Тоталітарний ворог» (1940) поставив знак рівності між більшовизмом та фашизмом. К. Поппер у кн. «Відкрите сусп.-во та його вороги» (1944) наголошував на тому, що **Т**. є закритим, незмінним й непорушним сусп.-вом. Х. Арендт

у праці «Походження тоталітаризму» (1951) відзначає, що **Т.** завжди пов'язаний із наявністю харизмат. лідера, а методами впливу є пропаганда та терор.

Першу наук. спробу систематизувати ознаки, за якими визначаються тоталітарні режими, було здійснено амер. дослідником К. Фрідріхом у доповіді «Унікальний хар-р тоталітарного сусп-ва» (1954). Аналізуючи політ. системи, які склалися в СРСР та під його впливом у країнах Центр. і Сх. Європи після Др. світ. війни, проводячи паралель із фашист. режимами, він сформулював п'ять ознак тоталіт. політ. режиму: 1) офіц. ідеологія, що повністю заперечує порядок, що існував до того і покликана згуртувати всіх громадян для побудови нового світу; 2) єдина масова партія, очолювана однією людиною (диктатором), організована за олігарх. принципом і тісно інтегрована з держ. бюрократією; 3) повний контроль партії і бюрократії над збройними силами і громад. орг-ціями; 4) повний парт. контроль над всіма ЗМІ; 5) система тероризуючого поліцейського контролю не лише над «ворогами» режиму, але й над усіма, на кого вкаже парт. керівництво.

К. Дойч (у 1954 р.) як осн. ознаки **Т.** виділив: мобілізація мас д-вою; єдність керівництва; ефективна виконавча влада. У 1956 р. у спільній праці К. Фрідріха і Зб. Бжезінського «Тоталітарна диктатура і автократія» до вказаних вище К. Фрідріхом ознак було додано шосту – централізоване управління всією економікою. Загальноновизнаними ознаками **Т.** нині вважають: поглинання сусп-ва д-вою, бюрократизацію сусп. управління, зведення його насамперед до адмін. примусу і заборон, пригнічення особистості, обмеження прав людини і громадянина; суцільну політизацію і одержавлення сусп. життя, стирання межі між політ. і неполіт. сферами, безмежний диктат д-ви; формування безвідповідальної, закритої для сусп. контролю і відчуженої від населення, влади, відсутність демокр. механізмів оновлення владних структур, створення камарільї (клану, кліки, ордену, номенклатури), яка клянеться у відданості своєму вождю або вождям (фюреру, дуче,

каудільо тощо) і фактично узурпує всю владу в д-ві; надання одній політ. силі (партії) монопольного права на політ. діяльність, б-ба з будь-якими проявами опозиції та вільнодумства, утвердження політ. монізму; наявність загальнообов'язкової ідеології, моральний та інтелект. диктат, всеосяжний контроль над сферою науки, освіти, культури і ЗМІ, маніпуляція свідомістю більшості населення; відчуження громадян від власності, централізоване бюрокр. управління всіма галузями економіки, всеосяжний облік і контроль за більшістю видів екон. і профес. діяльності; нехтування правом, законністю й ін. юрид. цінностями, масовий терор д-ви проти власного населення; моральну деградацію сусп-ва, розходження слів і діянь, розквіт демагогії тощо. Усе це виправдовується, легітимізується підтримкою більшості населення (реальною або декларованою).

Тоталітарний політ. режим функціонував у двох формах: *праворадикального Т.* (фашизму, нацизму) і *лівоекстремістського Т.* (комунізму, сталінізму). Перший характеризувався встановленням відкритої терорист. диктатури, мілітаризацією всіх сфер життя, придушенням демокр. свобод, вождистським принципом побудови держ. управління; ідеолог. концепція фашизму заснована на шовінізмі і расизмі. Лівоекстремістська форма **Т.** характеризується всевладдям бюрокр. парт.-держ. апарату і його зрощенням із репресивною системою, екон. і духовн. відчуженням людини, люмпенізацією особистості, пануванням міфолог. держ. ідеології. /О. Докаш/

Традиції політичні (лат. *traditio* – передача) – усталені, звичайні норми політ. поведінки та політ. мислення, існуючі порядки, політ. цінності, звичаї, погляди, що склалися історично та передаються з покоління в покоління. **Т.п.** – елемент політ. культури, механізм акумулювання і передачі інформації, навичок і вмій для політ. соціалізації. Визначають уклад соціуму та окремої групи, середовище розгортання будь-якого політ. процесу, умови існування та відтворення політ. ін-тів. Вони втілюються в нормах, цінностях, звича-

ях, ідеалах, табу, зразках і прийнятних формах поведінки, символах і стереотипах, оцінках ситуацій і подій тощо. **Т.п.** виконують інтегративну (об'єднання людей в просторі і часі), нормативно-регулюючу (забезпечення загально-визнаних та прийнятних зразків, норм, правил), комунікативну (створення підґрунтя для групового порозуміння), легітимізуючу (узвичаєння нового змісту в суспільній свідомості), аксіологічну (визначення системи групових цінностей) ф-ції.

Засади концептуальних уявлень про **Т.п.** формуються в працях Конфуція, Шан Яна, Геродота, Платона, Арістотеля тощо. Значного розвитку концепція **Т.п.** отримує в рим. класичному праві. Основою в регламентації сусп. відносин в давньорим. сусп-ві був комплекс звичаїв, що передавався з покоління в покоління – «заповіти предків» (лат. *mores maiorum*). На їх базі було створено перші писані закони (лат. *jus scriptum*), які не скасовували значення неписаних, але визнаних правил (лат. *jus gentium*).

Як ідеологема і суто наук. термін **Т.п.** отримують своє розповсюдження в Новий час, в політ. ідеологіях консерватизму, лібералізму і соціалізму, і, з робіт Дж. Віко і Й. Г. Гердера – у соціогуманіт. науках. У політ. науках проблематика **Т.п.** знаходить свій розвиток в роботах Г. Алмонда, П. Бурдьє, М. Вебера, Ш. Ейзенштадта, С. Гантінгтона, Е. Шілза, Е. Гобсбаума та ін.

У Новий час, у класичних ідеологіях – консерватизмі, лібералізмі та соціалізмі – формуються діаметрально протилежні позиції щодо **Т.п.** Консерватизм, що стає реакцією на ідею зміни, апелює до необхідності збереження старих порядків, усталених і звичних. Лібералізм і соціалізм критикує **Т.п.** як механізм збереження небажаного старого порядку. Для лібералізму старі порядки стають перешкодою в утвердженні свободи і раціоналіст. проектів облаштування сусп-ва, для соціалізму – перешкодою в становленні прогресивних сусп. відносин.

Прологом розвитку концепції **Т.п.** в наук. парадигмі є цитата Й. Г. Гердера, який вводить цей термін у наук. обіг: «Де існує лю-

дина, там існує і традиція». М. Вебер, слідом за К. Марксом, розвиває ідею традиц. сусп-ва, якими вважає всі докапіталістичні сусп-ва. У цих сусп-вах основою регламентації є **Т.п.**: так робили наші пращури, так будемо чинити й ми. М. Вебер говорить про кілька типів легітимації панування, зокрема і традиц. тип, заснований на **Т.п.** як ключовому нормативному регуляторі ранніх, докапіталіст. сусп-в. Він зіштовхує традицію з ідеєю сучасності. З такого зіткнення формується необхідність відповідності сучасності, що стає основою для виникнення теорії політ. модернізації.

Ж. Гоулд та В. С. Колб розглядають **П.т.** не просто як статичну норму або ін-т, а як особливу стратегію або спосіб поведінки, зразок поведінки індивіда, групи, ін-ту. **Т.п.** виступають в якості неформального способу функціонування політ. ін-ту. Виходячи з концепції П. Бурдьє, **П.т.** можна позначити як габітус поля політики, тобто сукупність рис, які набувають агенти політ. процесу, ансамбль диспозиції дій, які знайдені в результаті тривалої еволюції елементів поля політики.

Ш. Ейзенштадт визначає **П.т.** як символічні коди, які задають загальнонормативні цінності та смислові рамки. Він визначає **П.т.** як буденну символізацію моделей соц. порядку і сукупність кодів, контурів, які визначають межі улаштування соціокультурного, у т. ч. політ. порядку. Код має тенденцію до впорядкування в єдину структуру, має здатність збереження ментальної інформації соціуму.

П.т. розглядаються як ін-т передачі, трансмісії (лат. *transmissio* – перехід) нормативних зразків соціуму. П. Штомпка зазначає, що трансмісії в сусп-ві піддається спадщина минулого. Г. Сани вважає, що суть традиції полягає в трансмісії стабільних політ. орієнтацій від старшого покоління до молодшого через процес соціалізації. Згідно з Е. Гобсбаумом, **П.т.** являють собою особливий набір/конфігурацію практик чи сукупність різних практик, до яких звертаються для впровадження певних цінностей і норм, і які є спробою встановлення безперервної цілісності з минулим. Вони є «активною формуючою силою», яка навмисно відбирає і зв'язує процес, що пе-

редбачає історичну та культурну ратифікацію суч. порядку.

На думку Е. Шілза, **Т.п.** виступають як різновид комунікативної інфраструктури сусп-ва і як стійкі відносини між політ. акторами. Він вважає, що традиція є актом комунікації, що зв'язує нас за допомогою ритуальної дії або в результаті щоденних громад. зв'язків із минулим.

Слід зазначити, що в класичних варіантах теорії модернізації (М. Вебер, Д. Аптер, С. Гантінгтон, Е. Шілз, Ш. Ейзенштадт та ін.) розвиток представляється як перехід від традиц., аграрного сусп-ва до сучасного, (пост)індустріального. Модернізація сприймається як процес, який передбачає швидку соц. динаміку, радикальні зміни в соц. структурі, культурних нормах і цінностях. Деякі дослідники переосмислюють ключове положення модернізаційної теорії, що традиційність і сучасність є взаємовиключними протилежностями; сучасність підриває, послаблює або витісняє традицію. Скоріше мова йде про те, що обидва чинники завжди співіснують у будь-якому сусп-ві. Р. Бенедікс зауважує, що кожне суч. сусп-во є «частково розвиненим», таким собі сплавом сучасності із **Т.п.** Г. Алмонд і С. Верба вказують, що в стабільному функціонуванні всіх зах. сусп-в відіграє важливу роль постійне відтворення різних «несучасних» соц. ін-тів традиц. походження (сім'я, церква і т.д.). Усі сусп-ва відрізняються один від одного за ступенем відносного переважання одних елементів над ін. і схемою поєднання (констеляцією) їх між собою. Вони не шикуються в еволюційну послідовність, а утворюють «мозаїку» унікальних конфігурацій, що відрізняються правилами їх синтезу. Новий підхід складається в ідеї співрозвитку старого і нового, принципової взаємодоповнюваності **Т.п.** та сучасності. /М. Фоломєєв/

Транзит (перехід) – процес, що охоплює собою період між початком змін і подальшим розпадом одного типу консолідованого режиму й утворенням на його місці ін. типу консолідованого режиму. Однією з основних ознак перехідного періоду є наявність неконсолідо-

ваного (нестабільного) політ. режиму. Протягом 1970-80-х рр. у рамках політ. науки була сформована т. зв. «класична» транзитологічна парадигма, у межах якої перехідний процес розглядається як послідовність трьох етапів: 1) лібералізація авторитарного режиму; 2) встановлення демокр. правління (демократизація); 3) консолідація демокр. режиму. Гол. особливістю цієї моделі є заданість результату переходу – як єдиний можливий кінцевий пункт сусп.-політ. трансформацій розглядається встановлення демократії (демокр. режиму). Тобто, **Т.** у рамках цієї моделі є виключно «переходом до демократії».

Однак досвід перших років перетворень у пострадян. країнах поставив під сумнів можливість лінійного руху від авторитаризму до демократії, а, отже, зникнення внутр. і зовн. ворогів ліберальної демократії. Це змусило дослідників не тільки до переосмислення «класичної» парадигми **Т.** із її «переходом до демократії», а й взагалі засумніватись у ефективності застосування методолог. підходів розроблених у рамках транзитології для аналізу посткомуніст. трансформацій, що призвело до появи альтернативних підходів.

Так, у рамках перегляду традиц. схем пояснення змін типів політ. режимів у 1990-х роках була сформульована «некласична» парадигма **Т.** як спроба теоретично послідовного та емпірично адекватного осмислення тих політ. процесів, які відбувались на пострадян. просторі. Зокрема, рос. дослідником В. Гельманом була розроблена модель «переходу з відкритим фіналом». Вихідною точкою його підходу є розуміння трансформації політ. режиму як нелінійного процесу, тобто такого, що не має наперед визначеного завершення, а це розходиться з уявленням про «перехід до демократії» на рівні парадигм. Виходячи з цього, учений пропонує розглядати динаміку перехідного періоду за такою схемою (моделлю): 1) ослаблення попереднього режиму; 2) розпад попереднього режиму; 3) невизначеність; 4) вихід із невизначеності = встановлення нового режиму; 5) консолідація нового режиму.

Таким чином, трансформація політ. режиму за цим підходом, є процесом переходу від одного консолідованого режиму до ін. Сам же ж перехідний процес пов'язаний із відсутністю консолідації політ. режиму, а це означає, що найважливішою характеристикою **Т.**, яка виділяє його серед ін. змін політ. режиму, є невизначеність елементів політ. режиму у процесі переходу (насамперед, невизначеність формальних ін-тів політ. влади, а також стратегій і ресурсів політ. акторів). Див.: *Демократизація; Консолідація; Лібералізація; Транзитологія /Г. Шипунов/*

Транзит демократичний (англ. *democratic transit*) – політ. процес, що відбувається в існуючому правовому полі д-ви та супроводжується зломом ін-тів політ. режиму, що відживає, встановленням і зміцненням широкої мережі демокр. ін-тів громадян. сусп-ва й посиленням демокр. ф-цій державно-владних структур. **Т.д.** – процес трансформації посттоталітарних сусп-в, що має на меті ствердження демократії. Він охоплює весь спектр сусп. відносин: політ., екон., соц., управл. відносини, соціокультурну та духовну сфери.

Термін «transitional» у перекладі з англ. означає перехідний, транзитний. Засновником транзитології вважається амер. політолог Д. Растроу, який у статті «Переходи до демократії» (1970) проаналізував процеси демократизації. Сьогодні **Т.д.** описують, як правило, позначаючи: причини, тривалість, періодизацію, внутрішньо- та зовнішньополітичні аспекти, результати. Гол. *причина* радикальної зміни політ. режиму в країні пов'язані з вичерпаністю ресурсів функціонування та розвитку сусп-ва, політ., екон., соц. та ін. аспектами його життєдіяльності. **Т.д.** розуміється як тимчасовий процес, пов'язаний із поколінським хар-ром змін, що не мають чіткої *періодизації* між падінням тоталітарного режиму і моментом, коли важелі влади стають під повний контроль демокр. режиму. Цей період зазвичай завершується, коли суб'єкти демократії наділяється демокр. конституцією, легітимною владою і законними ін-тами, коли де-

мокр. керівники забезпечують своє верховенство, визнанням з боку армії та номенклатури, що робить можливим мирний перехід влади.

С. Гантінгтон вводить поняття «*хвиля демократизації*» під якою розуміє певні завершені цикли переходу до демокр. режимів. У своїй книзі «Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ ст.» (1991) він пропонує періодизацію: перший підйом хвилі (1828-1926), перший спад (1922-1942), другий підйом (1943-1962), другий спад (1958-1975), третій підйом (1974 – до сьогодні).

За хар-ром демокр. перетворень виділяють три варіанти **Д.т:** трансформацію, зміщення та заміщення. Процес трансформації відбувається з ініціативи та активної участі владних структур. До узагальнених характеристик політ. трансформації відносять: структурно-змістовне перетворення політ. системи, спрямоване на розкриття всіх її потенційних можливостей; раціоналізацію та забезпечення ефект. влади як вирішального чинника довіри до влади та підтримки її громадянами; диференціацію та кристалізацію соц. інтересів, їх політ. інституціоналізацію, яка передбачає формування розгалуженої мережі соц.-екон., політ., правових та ін. інституцій сучасного сусп-ва, спрямованих на забезпечення стабільності соц. порядку; забезпечення широкої участі громадян у сусп. житті; інтеграція сусп-ва на нових засадах через створення цілісної системи політ. соціалізації. З встановленням демокр. ін-тів завершується період демокр. транзиту, що переходить в демократію. Див.: *Транзит (перехід); Транзитологія; Хвиля демократизації /Т. Бельська/*

Транзитологія – напрям політ. науки, у межах якого здійснюються дослідження транзиту, під яким, у найбільш загальному сенсі, розуміють перехід типу політ. режиму з одного якісного стану в ін. У своєму становленні та розвитку **Т.** проходить чотири етапи: 1. *до-транзитологічний* (перша пол. 1970-х рр.); 2. *період утвердження транзитологічної парадигми* (др. пол. 1970-х – сер. 1980-х рр.); 3. *період тестування теорії демокр. транзиту* (кін. 1980-х – сер. 1990-х рр.); 4. *пері-*

од, пов'язаний із намаганнями застосування транзитологічної парадигми для пояснення трансформації політ. режимів на пострадян. просторі та активної її апробації дослідниками з цих країн (сер. 1990-х рр. – до тепер).

Для *першого етапу* характерним є домінування теорії модернізації, яка згодом розвинулась у структурний підхід до розуміння сусп.-політ. трансформацій. Представники цієї теорії (С. Липсет, Г. Алмонд, С. Верба, Дж. Коулмен) намагались довести, що сусп.-екон. розвиток спричиняє розвиток політичний, під яким розуміли демократизацію авторитарних і тоталітарних режимів. Модернізація в такий спосіб охоплює майже всі сфери життя людини і тому є процесом економічним, культурним, соціальним і політичним. За цим підходом, можливість переходу певної країни до демократії корелюється з наявністю в ній тих чи інших об'єктивних передумов (екон., культ. тощо). Звідси випливає основний недолік: подібний детермінізм ставить під сумнів, а скоріше взагалі виключає можливість переходу до демократії тих країн, які не досягли певного соц.-екон. і культ. рівня. Тим самим противники автократичних режимів у цих сусп.-вах постають як пасивні спостерігачі, успіх яких у б-бі з режимом залежить від об'єктивної соц.-екон. та культ. еволюції суспва та д-ви.

Саме в контексті такої критики теорії модернізації на початку 1970-х років з'являється транзитологічна парадигма. Її виникнення треба розглядати як свого роду оновлення теорії модернізації з максимально можливим урахуванням усієї критики. Осн. елементом такого оновлення стала відмова від розгляду демократизації в контексті більш глобал. процесу, де вона була зумовлена модернізацією в екон., соц., культ. сферах, та її трактування як самодостатнього політ. феномена. «Батьком» Т. вважають амер. політолога Д. Растоу. У статті «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» (1970) він відкинув уявлення про зумовленість переходу до демократії в різні іст. періоди в різноманітних країнах одними та тими самими чинниками або їхньою сукупністю. Ураховуючи це, політолог запро-

понував підхід альтернативний до структурного, який він назвав «генетичним». Сам перехідний період (транзит) політолог визначає як особливий етап політ. розвитку – «період часу від безпосередньо перед переходом до безпосередньо після переходу до демократії» – та розподіляє його на три фази, що послідовно змінюють одна одну: 1) підготовча фаза; 2) фаза прийняття рішень; 3) фаза звання.

Другий етап у розвитку Т. пов'язаний із іменами Г. О'Доннелла, Ф. Шміттєра та Л. Уайтхеда, під ред. яких у 1986 р. вийшло в світ чотиритомне видання «Переходи від авторитаризму: перспективи демократії», присвячене комплексному порівняльному дослідженню політ. трансформацій у країнах Півд. Європи та Латин. Америки. Його автори виходили з того, що жодні об'єктивні соц.-екон., культ. та ін. чинники не можуть пояснити та спрогнозувати хто, які політ. сили та актори за певної ситуації стоятимуть на недемокр. позиціях і відстоюватимуть старий порядок, а хто виступатиме за його повалення. Отже, стверджують вони, лише суб'єктивний вибір акторів створює політ. можливості. У четвертій частині цього дослідження «Переходи від авторитарного правління. Попередні висновки про непевні демократії» Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер визначають перехід як інтервал між одним політ. режимом та іншим. За їхніми словами, він обмежується, з одного боку, початком процесу розпаду авторит. режиму, а з іншого, – встановленням певної форми демократії, поверненням до авторит. правління, або появою революц. альтернативи. Процес переходу вчені розділяють на три етапи: лібералізацію, демократизацію та соціалізацію.

Третій етап становлення Т. характеризується першими спробами застосування транзитологічної парадигми для пояснення східноєвропейських та пострадянських трансформацій. Найбільшу популярність у цей період отримала праця А. Пшеворського «Демократія та ринок. Політ. та екон. перетворення у Сх. Європі і Латин. Америці» (1991). У другій частині зазначеного дослідження «Переходи до демократії» А. Пшеворський визначає перехід як процес, що перебігає від *ancien*

regime (старий режим) до Нової Республіки. Відправним пунктом перехідного процесу, таким чином, є попередній авторитарний *status quo*, *ancien regime* та соц. умови, які сприяли його виникненню, а для позначення його кінцевої точки Пшеворський використовує бразил. термін «Нова Республіка» (так у Бразилії позначено період від вересня 1988 р., якому передувало повалення військ. режиму, обрання нац. конгресу та ухвалення Конституції). Сам процес переходу вчений розділяє на такі етапи: лібералізацію та демократизацію, в межах якої він виділяє вивільнення з-під авторитарного режиму та конституювання демокр. правління.

Четвертий етап розвитку **Т.** вирізняється активними спробами застосування транзитологічної парадигми для пояснення сусп.-політ. перетворень на пострадян. просторі. Цей етап можна окреслити як «реформаторський», позаяк політ. практика більшості пострадян. країн довела неспроможність для свого пояснення «класичних» теорет. схем дослідження транзитів як лінійного руху від авторитаризму до демократії, а це, своєю чергою, поставило на порядок денний питання реформування цих схем із урахуванням того, що в багатьох країнах була встановлена не консолідована демократія, а сформовані стійкі гібридні режими. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми без відмови від транзитологічної парадигми, є концепція поєднання, синтезу генетичного та структурного підходів (А. Мельвіль та В. Гельман). Тож, подальший розвиток **Т.** залежить саме від того, наскільки адекватними, в сенсі пояснення посткомуніст. реальності, виявляться спроби її модифікації для аналізу сусп.-політ. перетворень у країнах кол. СРСР. Див.: *Транзит (перехід); Транзит демократичний /Г. Шипунов/*

Транснаціональний капіталістичний клас (глобальний капіталістичний клас) – концепція, що виникла у межах теорії глобального капіталізму, констатує зміни в екон. сфері й галузі орг-ції бізнесу, відображає проблеми диверсифікації влади на рівні світової політики. Ця концепція тісно пов'язана з

екон. практикою транснац. корпорацій (ТНК) в умовах глобалізації. Незважаючи на те, що ТНК діють у різних секторах економіки, їх об'єднує основна ф-ція – накопичення капіталу в глобал. масштабі, розроблення й поширення глобал. стратегій, які гарантують їхнє зростання. Важливим наслідком експансії капіталістичної мікроекономіки є те, що індивідуальні екон. актори (працівники та підприємці) й колективні екон. актори (профспілки і ТНК) усе більше усвідомлюють транснац. хар-р і масштаб власних практик і прагнуть до поширення свого глобал. впливу. Автор концепції **Т.к.к.** – англ. соціолог, проф. Лондон. школи економіки й політ. наук Л. Склейр, який обґрунтував її на основі розуміння процесів глобалізації: сполучним ланцюгом між політ. транснац. практикою й глобальною капіталістичною системою є тисячі міжнар., регіон., нац., локальних, професійних та ін. федерацій, об'єднань, орг-цій, фондів, що сприяють капіталістичній експансії в планетарному масштабі. Більшість з них безпосередньо відіграє роль «груп тиску» («лобі»). За принципами створення їх поділяють на секційні (напр., ТНК, профспілки, промислові й комерційні асоціації) та сприяючі (спільно діючі) (благодійні фонди, реліг. орг-ції, політ. партії й рухи, громад. орг-ції). Взаємодія цих груп має велике значення у поширенні політ. транснац. практики. Л. Склейр зауважує: діяльність багатьох із них є маргіальною, а в протилежних випадках виявляється тенденція тяжіння до інтересів ТНК. Концепція **Т.к.к.** ґрунтується на визнанні одного центрального транснац. капіталістичного класу, що приймає рішення. Вони поширюються на всю капіталістичну систему. Саме цей клас пов'язує ТНК у кожній окремій місцевості, регіоні, країні. Лідери **Т.к.к.** стають правлячою елітою в суч. світі. Ця соц. спільність охоплює не лише прошарок власників і менеджерів ТНК, а й «компрадорську буржуазію» різних країн, котрі обслуговують інтереси транснац. Капіталу бюрократів, а також «фракцію», яка забезпечує культ.-ідеол. контроль над сусп. вом за допомогою консюмеризму. Інтереси цих груп перебувають за межами нац. екон.

і політ. систем. При чому різні «фракції» **Т.к.к.** можуть використовувати у конкурентній б-бі вплив держ. ін-тів, напр., коли «IBM» і «Cognizant Technology Solutions» використовували тиск держ. структур США у б-бі за контракти з аутсорсингу держ. сервісів Індії. **Т.к.к.** не має транснац. політ. партій, хоча такі міжнар. групи вже існують і дещо впливають на політ. практику ТНК. Натомість ТНК прямо або опосередковано позначаються на змісті діяльності цих груп. /О. Александрова/

Транснаціональні корпорації (ТНК) – компанії, які через відділення, філії або ін. орг-ції займаються значною комерц. або ін. екон. діяльністю в д-вах, відмінних від д-ви, де знаходиться контролюючий або приймаючий рішення центр. **ТНК** є основними операторами в системі міжнар. екон. відносин. Чимало **ТНК** є потужнішими за економіки багатьох д-в. Зростає вплив **ТНК** на суверенні д-ви, на нац. і світ. економіку. Використовуючи власну екон. могутність, здатні впливати й на політику д-ви. **ТНК** реалізують переважну частину міжнар. екон. обігу, є головними учасниками міжнар. торгівлі, реалізують майже всі міжнар. інвестиції, і забезпечують основну частину міжнар. платежів. Діяльність **ТНК** призводить до зростання інтернаціоналізації вир-ва, надає капіталіст. узагальненню глобал. хар-р, інтернаціоналізує умови та масштаби ринку праці, створює основу власного панування у слабо розвинених країнах. **ТНК** найчастіше багатонаціональні за капіталом (акції вільно купуються та продаються на фондовому ринку та купують їх як резиденти, так і нерезиденти), однонаціональні за контролем (будь-який потужний концерн має власну приналежність, свою «національність»). Діяльність транснаціональних підприємств, як тільки вона може стати на перешкоді д-ві територіального розміщення інвестицій (приймаюча д-ва) і д-ві нац. приналежності підприємства (д-ва походження), також здатна, переступивши через їхні інтереси, піти і проти міжнар. екон. порядку в цілому, тобто концентрація екон. сили в руках **ТНК** може поставити під сумнів принципи, на яких базується цей між-

нар. екон. порядок. **ТНК**, разом із тим, – закономірне явище, породжене інтернаціоналізацією економіки й необхідністю її регулювання. Вони разом з власною інвестиційною мобільністю, широкою системою зв'язків, у т. ч. і з урядами (корупція), з великими можливостями орг-ції наукомісткого, високотехнол. вир-ва є важливим чинником розвитку світової економіки. Від д-в **ТНК** відрізняються й ефективнішою та менш бюрокр. орг-цією, тому вони нерідко успішніше вирішують екон. проблеми, ніж д-ви.

Заг. принципи стосовно діяльності **ТНК** у д-ві містяться в ст. 2 прийнятої ГА ООН в 1974 р. Хартії екон. прав і обов'язків д-в: кожна д-ва має право «регулювати і вживати заходів для того, щоб така діяльність не суперечила її законам, нормам і постановам, і відповідала її екон. та соц. політиці. **ТНК** не повинні втручатися у внутр. справи приймаючої д-ви». У процесі глобалізації **ТНК** є гол. провідником капіталовкладень.

Характеристика **ТНК** має фактично три ознаки: існування підприємств у різних країнах; наявність певного зв'язку між ними; здатність одного підприємства впливати на ін. **ТНК** здійснюють свою діяльність, ґрунтуючись на кількох важливих принципах: 1) здійснення прямих іноз. інвестицій із метою створення виробн. потужностей за кордоном; 2) використання різних форм міжнар. поділу праці (предметна, подетальна, технол. спеціалізація), яка дозволяє розміщувати різні ланки виробн. процесу у різних країнах світу; 3) розробка, передача та використання передової технології у рамках замкнутої корпоративної структури, що дозволяє максимально ефективно використовувати витрати на дослідження і розробки; 4) внутрішньокорпоративна торгівля, яка здійснюється між окремими підрозділами **ТНК** із застосуванням трансфертних цін. Трансфертні ціни встановлюються **ТНК** на рівні, що істотно відрізняється від ринк. цін, тобто є значно більшим або меншим за ціни на ті самі товари на світовому ринку; 5) глобал. підхід до управління – оптимізація діяльності корпорації у цілому, а не окремих її складових. Цей принцип означає необхідність

субсидувати розвиток окремих підрозділів із метою досягнення максимального прибутку у довгостроковому періоді. Види **ТНК**: 1) горизонтально інтегровані **ТНК** – управляють підрозділами, розташованими в різних країнах, що виробляють однакові або подібні товари; 2) вертикально інтегровані **ТНК** – управляють підрозділами в певній країні, які виробляють товари, що поставляються в їх підрозділи в ін. країнах; 3) роздільні **ТНК** – управляють підрозділами, розташованими в різних країнах, які вертикально або горизонтально необ'єднані. /Л. Алексєєнко/

Трансперенсі Інтернешнл (Transparency International) – глобал. коаліція неуряд. орг-цій або рух проти корупції, який прагне досягти картини світу, за якої уряд, бізнес, громадян. сусп-во і звичайні громадяни вільні від корупції. Перша орг-ція була створена у 1993 р. кол. дир. Світового Банку П. Айгеном у Берліні як неполіт. орг-ція, яка бореться з корупцією і досліджує рівень корупції у всьому світі. Нині рух представлений у понад 100 країнах світу. Секретаріат руху знаходиться у Берліні. Керівництво рухом здійснює Рада директорів і Експертна дорадча рада. Місія руху: зупинити корупцію та просувати прозорість, відповідальність, доброчесність на всіх рівнях і в усіх сферах сусп. життя. Глобал. пріоритетами **Т.І.** є відповідальність бізнесу, б-ба з корупцією у держ. закупівлях, створення та підтримка міжнар. антикорупц. конвенцій (напр., Конвенції ООН проти корупції, Конвенції ОЕСР по б-бі з підкупом іноз. держ. посадовців у міжнар. екон. транзакціях тощо), подолання корупції під час проведення нац. виборів, оприлюднення корупційних діянь лідерів і розмірів нелегального збагачення. **Т.І.** є політично нейтральною орг-цією, яка аналізує і діагностує корупцію, формує коаліції, працює з експертами, волонтерами, поєднує місц. традиції та міжнар. експертизу, проте не проводить самостійно розслідування.

Найвідомішими дослідженнями **Т.І.** є Барометр світової корупції (Global Corruption Barometer), Індекс сприйняття корупції (Corruption Perception Index), Нац. система добро-

чесності (National Integrity System), Індекс платників податків (Bribe Payers Index), звіт глобал. корупції (Global Corruption Report), пакти доброчесності (Integrity Pacts). Варто відмітити, що Барометр світової корупції є найбільшим міжнац. дослідженням з вивчення думки населення та досвіду щодо корупції. У 2010-2011 рр. у рамках цього дослідження було опитано понад 100 тис. осіб у понад 100 країнах світу. Веб-сторінка руху: <http://www.transparency.org/>.

Кожна орг-ція, яка хоче належати до руху **Т.І.**, має пройти такі стадії: Національна контактна група **Т.І.**, Представництво на стадії трансформації і Національне представництво. Національні представництва **Т.І.** є незалежними неурядовими орг-ціями, які самостійно вирішують, якими питаннями у сфері б-би з корупцією вони займаються на нац. рівні. Напр., пріоритетом **Т.І.** Великої Британії є б-ба з корупцією у секторі оборони та побудова доброчесності у сфері безпеки й оборони, **Т.І.** Чехії – подолання корупції у сфері держ. закупівлях тощо. Так само як і рух у загальному, національні представництва не розслідують окремі випадки корупції і є політично незаангажованими, формують коаліції з держ., приват. чи громад. орг-ціями.

Трансперенсі Інтернешнл Україна було сформовано на базі кировоград. неуряд. орг-ції Творчого об'єднання «ТОРО» (1999), з 01.06.2013 р. перейменовано на Трансперенсі Інтернешнл Україна. **Т.І.** Україна сконцентрувало свою роботу на таких напрямках як: корупція у держ. закупівлях, просування в Україні ініціативи «Партнерство «Відкритий уряд», антикорупц. експертиза, адмін. корупція і перевірка декларацій держ. службовців, тренінгова й адвокасі діяльність. /Г. Кохан/

Тренд політичний (англ. *trend* – тенденція) – відносно стійке, тривале, чітко виражене й домінуюче спрямування розвитку та динаміки соц.-політ. змін, політ. систем, громад. думки упродовж певного періоду часу, котрі формують і окреслюють нові обриси майбутнього. **Т.п.** визначають імовірність розвитку сусп.-політ. процесів у певному напрямі,

супроводжуються появою нових теорій та доктрин. Тренди в політиці можуть охоплювати спрямування розвитку окремого сусп-ва, д-ви, регіону, людства загалом (мегатренди), а також окремих сусп.-політ. процесів і явищ. Популяризатором поняття «тренд» став амер. футуролог Дж. Нейсбіт, який із групою соціологів 1982 р. опублікував працю «Мегатренди». На основі реалій амер. сусп-ва кін. ХХ ст. він здійснив футурологічне дослідження основних напрямів його розвитку – мегатрендів і визначив найважливіші серед них. Це перехід від: індустріального до інформ. сусп-ва, «високих технологій» до гуманістичних, орієнтованих на людину, її духовний розвиток та комфорт; нац. економіки до взаємозалежної глобал. економіки; короткострокового орієнтованого управління до довгострокового планування; централізації до децентралізації в

економіці й політиці; орієнтації на інституціональне забезпечення потреб до орієнтації на власні сили, «самозабезпечення»; представницької демократії до демократії участі; ієрархічних соц.-екон. структур до неформальних мереж; орієнтації на проживання у великих містах до проживання у малих і середніх містах та ослаблення старих постіндустріальних регіонів; соц. детермінації поведінки людей до багатоваріантності й альтернативності у виборі та рішеннях. Визначення і розуміння **Т.п.** на основі аналізу суч. тенденцій дають змогу пов'язати між собою розрізнені, на перший погляд, явища та факти, зрозуміти «дух часу» і прогнозувати майбутні зміни (екстраполяція тренду), що натомість є передумовою вибору оптимальної стратегії управління змінами. //Л. Угрин/

У

Узурпація (лат. *usurpatio* – оволодіння) – захоплення держ. влади насильницьким шляхом. Суб'єктом **У.** виступає узурпатор (лат. *usurpator*, від лат. *usurpo* – захоплюю). Вибори, що проведені із порушеннями, зафіксовані випадки фальсифікації результатів також класифікують як **У.** Окремим випадком **У.** є зловживання владними повноваженнями. Корупція в особливо великих розмірах також виступає як специф. форма **У.** – у країнах із перехідною економікою олігархія (як клас) маніпулює процесом розробки екон. політики; таким чином, **У.** здійснюється через зусилля фірм, направлених на формування законів та ін. нормативних актів для реалізації виключно власних інтересів шляхом підкупу посадовців. **У.** влади завжди супроводжується порушенням прав людини. Наслідками **У.** є висока концентрація держ. влади у руках окремого суб'єкта чи групи суб'єктів, невідконтрольність влади народу, нівеляція принципів виборності держ. органів і посадових осіб, їх невідповідність населенню, розмивання принципу поділу влади, домінація виконавчої частини апарату влади, обмеження ролі представницьких органів, монополізація політики, недопущення реальної політ. опозиції та конкуренції, домінація командно-адміністративних методів, практика імітації виборів (проведення агітаційно-пропагандистських заходів із усіма формальними атрибутами виборів при повній відсутності можливості приходу до влади представників опозиції).

Відповідно до ст. 5 Конституції України встановлено, що «Право визначати і змінювати конституц. лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане д-вою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати держ. владу». Класичними прикладами **У.** є режими, що утворились внаслідок держ. переворотів у Бірмі (1962), Індонезії (1965), Греції (1967), Чилі (1973).

Поняття відоме ще з історії Старод. Риму – існував поділ імператорів Старод. Риму та

Візантії на «законних» та узурпаторів. Проте цей поділ нечіткий, бо більшість імператорів, що класифікувалися як «законні», захопили владу в результаті перевороту. За цією класифікацією, якщо одночасно було кілька ворогуючих імператорів, то переможець вважався «законним імператором», а решта – «узурпаторами». Серед відомих узурпаторів Гай Юлій Цезар, Октавіан Август, Піпін Короткий, Генріх VII, Наполеон.

Осн. методом б-би проти **У.** виступає принцип розподілу влад у д-ві. В основу цього принципу покладено поділ єдиної за своєю природою держ. влади на відокремлені, взаємно урівноважені гілки, кожна з яких є системою держ. органів. Політ. обґрунтування поділу влади на три галузі («гілки») полягає в тому, щоб поділити і збалансувати державно-владні повноваження за принципом компетентності між різними держ. органами, встановити взаємний контроль, унеможливити **У.** влади – зосередження всіх повноважень або більшої їх частини у єдиному органі держ. влади або в посадовій особі і тим самим запобігти сваволі. Влада в демокр. д-ві у вигляді її трьох гілок (законодавчої, виконавчої, судової) є політ. формою вираження влади народу. Будучи «поділеною», влада в д-ві залишається цілісною, єдиною. Принцип поділу влади доповнюється системою стримувань і протипаг, яка передбачає конкуренцію різних органів влади, наявність засобів для взаємного стримування й підтримки відносної рівноваги сил. Система стримування і протипаг, з одного боку, сприяє співробітництву і взаємному пристосуванню органів влади, а з ін. боку – створює потенціал для конфліктів, які найчастіше вирішуються шляхом переговорів, угод і компромісів. Першими прикладами закріплення принципу поділу влади є Конституція США (1787), Декларація прав людини і громадянина (1789), Конституції Франції (1791).

/С. Орлов/

Українська асоціація політологів (УАП) – добровільна громад. орг-ція, що об'єднує науковців, викладачів навч. закладів, працівників органів держ. влади та управління. Утворена в березні 1991 р. з метою сприяння розвитку політ. науки і освіти в Україні підготовки наук, кадрів для розробки рекомендацій та поліпшення соц.-політ. ситуації в республіці, здійснення експертної оцінки нормат. актів і політ. рішень держ. органів, підтримки зв'язків і обміну досвідом із політол. центрами зарубіж. країн і міжнар. орг-ціями.

УАП виникла внаслідок перетворення, після розпаду СРСР, підрозділу Радян. асоц. політ. наук, яким була Укр. асоц. політ. наук. Очолювали цю орг-цію у різні роки акад. Б. Бабій, Ю. Шемшученко, В. Бабкін. Членство в орг-ції допускається як колективне, так й індивідуальне. Серед індивід. членів є політологи, філософи, правознавці, соціологи, історики, психологи, що займаються наук. чи виклад. діяльністю, пов'язаною з політ. наукою. До складу УАП на правах колект. членів входять Ін-т д-ви і права ім. В. М. Корецького НАН України, Ін-т міжнар. відносин та політології НАН України, низка політол. кафедр вищих навч. закладів України тощо. Вищим органом асоц. є загальні збори її членів. Вони обирають викон. комітет, який організовує поточну роботу. На місцях діють регіон. відділення асоціації. УАП була представлена на XV Всесвіт. конгресі політ. наук (Аргентина, 1991). УАП встановила творчі зв'язки з багатьма відповідними іноз. орг-ціями. У 1995 р. засновано об'єднання нац. асоціацій політологів України, Росії та Білорусії. Асоціація нараховує 1000-1200 членів. У 1999 р. вийшов у світ щорічник «Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї». З 2001 р. президентом УАП є М. Михальченко – проф., член-кор. НАН України. У 2002 р. УАП стала структурним підрозділом Укр. акад. політ. наук.

УАП спрямовує свою роботу на створення політол. наук. установ, серед яких Укр. акад. політ. наук, кафедри вищих навч. закладів, а також кілька вч. рад із захисту докт. і канд. дис. з політології. Також асоціація здійснює

видання навч. л-ри. УАП та її регіон. відділеннями регулярно проводяться наук. і наук.-практ. конф. з питань розвитку політ. науки і освіти в Україні, становлення демокр., соц.-прав. д-ви, впровадження політ. плюралізму та багатопарт., нової виборчої системи, прийняття політ.-прав. рішень, політ. та держ. влади, людського виміру політики, етнодержавознавства, історії укр. політ. думки та ін. проблем. /О. Федорчук/

Український економічний націоналізм – теорія і практика соц.-екон. відносин, що виникла на західноукр. землях у складі Другої Речі Посполитої і полягала в реалізації стратегії екон. самопосилення нації з метою досягнення достатніх для реалізації державницьких прагнень нац. єдності, екон. самостійності й сили. Ця стратегія реалізовувалася шляхом стимулювання різновекторного екон. розвитку нації з метою її соц. структуризації, досягнення автаркії та б-би за встановлення нац. контролю над екон. ресурсами і всіма сферами економіки регіону шляхом витіснення ін. націй із екон. позицій, які вони займали засобами конкуренції та силових методів б-би.

Генераторами ідей **У.е.н.** стали громад. орг-ції та політ. партії. Серед останніх першою з ідеями **У.е.н.** виступила УНТП. Вона обстоювала завдання досягнення нац. автаркії шляхом кооперативної орг-ції українців, їх соц. емансипації, зміни етнодемогр. структури міст на їхню користь та безоплатної передачі землі польс. поміщиків і осадників укр. селянам. Ці постулати екон. складової програми УНТП протягом 1925-1939 рр. конкретизовано УНДО. Останнє трактувало завдання, котрі визначали сутність **У.е.н.**, як такі, що мають сприяти посиленню нації в її б-бі за незалежність. УНДО також деталізувало засоби, які можуть бути використані для реалізації сповідуваних ним завдань. Одним із найважливіших з них УНДО визнало досягнення нац. автаркії. Задля її реалізації потрібно було витіснити єврейський бізнес із посередництва в екон. процесах на західноукр. землях та мінімізувати роль польс. елемента в аграрному

вир-ві. Засобами для реалізації сповідуваних УНДО цілей трактувалося: створення укр. народних орг-цій у містах, б-ба з осадництвом, поширення екон. освіти серед українців, захист їхніх інтересів у парламенті, розвиток національно консолідованого кооперативного руху, проведення акцій ощадності, бойкот єврейського бізнесу. Серед лівоцентристських партій ідеї **У.е.н.** частково генерувала УСРП. Остання прагнула досягти нац. автаркії шляхом побудови кооперативної республіки. Сповідуючи курс на налагодження чітко діючого механізму екон. взаємодії українців, ця партія вбачала в кооперації як засіб для покращення рівня їх добробуту, так і запоруку посилення нації. Останнє ж інтерпретувалося необхідним чинником накопичення сил для здобуття незалежності. Втілення цих завдань мало здійснюватися шляхом пропаганди гасла «свій до свого по своє», консолідації більшості українців у кооперативних інституціях та забезпечення їх всебічного розвитку. УСРП виступала також за витіснення польс. осадників із західноукраїнських земель засобами бойкоту, страйків, протестів, участі представників українства в роботі законодавчих органів Другої Речі Посполитої та обстоювала ідею безоплатної передачі землі укр. селянам.

Окрім центристських і лівоцентристських політ. сил, генераторами ідей **У.е.н.** були також ОУН, УВО та ФНС. Ідеологічні постулати першої в екон. сфері формувалися протягом 1929-1939 рр. і характеризуються різновекторністю: одні з них – реакція на сусп. політ. й екон. реалії українців у складі Другої Речі Посполитої; інші ж де-факто були моделюванням політики укр. національної д-ви в майбутньому (домінування титульної нації в екон. сфері, що планувалося досягти завдяки експропріації земель польських поміщиків, безоплатному наділенню селян землею, націоналізації ключових галузей промисловості, лісів, шляхів і сполучень, встановлення синдикатної моделі управління економікою тощо). ОУН сповідувала курс боротьби з екон. позиціями поляків і євреїв на західноукр. землях, які інтерпретувалися її лідерами

гол. противниками укр. незалежності. Двобій українців з представниками титульної нації у Зах. Україні мав відбуватися у формі б-би за землю, стимулювання антиалкогольного і антінікотинного руху українців, бойкоту ними польського бізнесу. Особливу ж увагу ОУН приділяла реалізації завдання екон. унезалеження українців від Польс. д-ви шляхом розвитку кооперації. Противником укр. державотворення частина ідеологів ОУН трактувала не тільки поляків, а й євреїв. У зв'язку з цим ними ставилося завдання витіснення бізнесу останніх з міст, єврейських торговців і шинкарів із сіл. Де-факто такі ж завдання сповідували УВО і ФНС. На відміну від останньої, перша не виробила чіткої екон. платформи. Радше вона виступала реалізатором тих основних завдань, які були сформульовані ОУН у царині б-би з іноетнічним бізнесом. На відміну від більшості політ. сил, що були носіями ідей **У.е.н.**, ОУН сповідувала застосування супроти інонаціонального елементу не тільки легітимних (бойкоти, страйки), але й силових методів б-би. Проте **У.е.н.** трактувався лідерами ОУН не засобом накопичення сили нацією задля успішної реалізації ідеалу державотворення, а лише способом послабити позиції поляків та євреїв у соц.-екон. процесах на західноукр. землях.

Іншу інтерпретацію екон. самопосиленню українців презентував ФНС: за задумом його лідерів, воно мало б посилити потенціал визвольних змагань українців. Окрім цього, до **У.е.н.** також відносимо прагнення перерозподілу екон. ресурсів на користь власної нації за рахунок інших та встановлення ієрархії екон. можливостей за нац. ознакою у період укр. революції 1917-1920 рр. Політ. еліта УНР, внаслідок особливостей перебігу модернізаційних процесів у Рос. імперії (належність більшості сільськогосподарських угідь росіянам і полякам та домінування у торг.-промисл. секторі економіки іноетнічного бізнесу), вибрала соціалістичну альтернативу розвитку. Її **У.е.н.** виявився чітко пов'язаний з окремими соціаліст. елементами (відстоювання принципів соціалізації землі і націоналізації промисловості). Найбільш яскравими проявами **У.е.н.**

у політиці ЗУНР стали здійснені в інтересах укр. нації аграрна реформа (спрямована проти польс. меншини, яка вороже поставилася до укр. д-ви) і стратегія націоналізації в торг.-промисл. сфері, що завдала значних збитків єврейському бізнесу.

Сьогодні прояви **У.е.н.** мали місце у вимірі популістських гасел УНП, «Нашої України» та ВО «Свобода» під час виборчих кампаній 2010 і 2012 рр. Серед усіх політ. акторів найбільш послідовно **У.е.н.** на рівні програмних засад та ідеології дотримується ВО «Свобода», розглядаючи його у двох вимірах: як проєкціонізм д-ви у її зовнішньоекон. діяльності і як стратегію формування ієрархії екон. можливостей за нац. ознакою у внутр. політиці. */П. Долганов/*

Український інтегральний націоналізм – ідеолог. рух, що постав у 1920-х рр. у Зах. Україні та колах укр. політ. еміграції; розглядає укр. націю як органічну цілість або колективну особистість і вимагає беззастережного підпорядкування кожного українця інтересам своєї нації, які ставить вище від інтересів будь-якої соц. групи, ін. націй і людства загалом. Творцем **У.і.н.** був Д. Донцов, ін. ідеологи – Д. Андрієвський, Ю. Вассиан, С. Ленкавський, Я. Стецько, М. Сціборський, М. Шлемкевич. Інтегральний націоналізм був ідеологічним підґрунтям діяльності Орг-ції укр. націоналістів (ОУН) у 1929-1940-х рр., Фронту нац. єдності (ФНС, 1933-1939) та ін. націоналіст. угруповань.

У.і.н. є нац. варіантом світового ідеолог. руху – *інтегрального націоналізму*, що сформувався в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. Значний вплив на формування **У.і.н.** мали ірраціоналістичні, волюнтаристичні й віталістичні теорії Ф. Ніцше, А. Бергсона, Ж. Сореля, Г. Лебона, О. Шпенглера й інших західноєвроп. мислителів, теорії еліт В. Парето і Г. Москі, фр. інтегральний націоналізм М. Барреса і Ш. Морраса, фашистські рухи.

У 1920-30-х рр. гол. різновидами **У.і.н.** були «*чинний націоналізм*» Д. Донцова, «*організований націоналізм*» ОУН і «*творчий*

націоналізм» ФНС. Відмінності між ними стосувалися не принципових питань, а радше пріоритетів: для Донцова ними були культивування стихійної волі нації до життя, виховання нової вольової укр. людини; для ОУН – ієрархічна дисциплінована орг-ція, здатна здійснити нац. революцію та встановити нац. диктатуру; для ФНС – формування націоналіст. провідної верстви з усіх станів та сусп. сил укр. нації.

Початком історії **У.і.н.** вважають постання ідеолог. гурту часопису «Заграва» (виходив у 1923-1924 рр., гол. ред. – Д. Донцов). У розвитку цього ідейного напрямку до Др. світ. війни простежуємо три етапи: 1) ідеологічне визрівання (1923-1929); 2) організаційне оформлення й розмежування (1929-1933); 3) радикалізація та посилення тоталітарних тенденцій (1933-1939).

Доктрина «чинного націоналізму» Донцова сформульована в працях «Націоналізм» (1926), «Дух нашої давнини» (1944) та ін. містила такі гол. тези: нації як колективній особі властива воля до життя, влади й експансії; у людському сусп-ві, як і в органічному світі, панує закон б-би за існування, що виявляється в законі суперництва націй; прогрес людства відбувається через перемогу в б-бі за існування націй із сильнішою волею до життя, влади й експансії та через зникнення слабших націй; у б-бі націй кожна з них утверджує власну нац. ідею (колект. ідеал); нац. ідея українців як європ. нації – відновлення та збереження єдності з Європою та б-ба з Росією як авангардом Азії; головним носієм волі нації та нац. ідеї є ініціативна меншість, яка організовує націю та веде її за собою; для перемоги в б-бі нації за існування ініціативна меншість мусить застосовувати творче насильство як щодо ін. націй, так і щодо власного народу; оптимальною формою орг-ції нації є ієрархічне сусп-во, поділене на касти за сусп. ф-ціями й кероване відокремленою від загалу кастою правителів; ієрархію людей, сусп. груп і націй в кінцевому підсумку визначає їхня належність до вищих чи нижчих рас; слід всіма силами розвивати волю укр. нації до життя, влади й експансії,

її прагнення боротися з ін. націями, плекати власну нац. еліту («касту луччих людей»), зокрема й шляхом її расового добору.

Донцов високо оцінив фашизм, а надто гітлеризм, як силу, спроможну знищити «гангрену марксизму» і духовно оновити Європу. Однак його ідеологія ближча до ідейної течії нім. «консервативної революції» (А. Мелер ван ден Брук, К. Шмітт, О. Шпенглер, Е. Ю. Юнг, Е. Юнгер та ін.).

«Чинний націоналізм» Донцова вплинув на ідеологію ОУН, яка утворилася в 1929 р., однак її теоретики значно більшу увагу приділяли практичним питанням нац. революції (теорія «перманентної революції») та устрою майбутньої укр. д-ви (концепція «націократії»). На окреслення своєї ідеології оунівці зрідка вживали термін «інтегральний націоналізм» (Ю. Вассиян), частіше використовували означення «організований», «революційний», пізніше також «авторитарний» і «тоталітарний». Проект основ майбутнього сусп. і держ. ладу, найдокладніше розроблений М. Сціборським («Націократія», 1935), передбачав регулювання сусп. відносин на засадах корпоративізму, встановлення однопартійної системи з ідеолог. монополією ОУН та майже необмеженою владою «Вождя Нації». Такий устрій Сціборський окреслював як тоталітарний, вкладаючи в це поняття позитивний зміст: «Тоталітарна місія націоналізму покликана його не до плекання й поглиблення роз'юшених антагонізмів, а до скріплення внутрішнього зв'язку й співпраці всіх здорових складових частин нації». Ідеологія ОУН зазнала значного впливу фашизму, особливо італ., однак типологічно була ближчою до революційного інтегрального націоналізму недержавних націй (хорватська «Усташа» та ін.).

«Творчий націоналізм» М. Шлемкевича, який став офіц. ідеологією ФНС, спирався на той самий комплекс ідей, що й «чинний націоналізм» Донцова й «організований націоналізм» ОУН, але відрізнявся від них меншим радикалізмом і меншою схильністю до насильства, натомість більший наголос клав на конструктивну роботу й був схильний до спілки з церквою і традиційною релігією. З усіх

укр. різновидів інтегрального націоналізму він найбільше нагадував французький прототип цього ідеолог. руху.

У.і.н. був передовсім радикальною ідеологією нац. визволення. Його гол. цілями були подолання стану, сприйманого як нац. гноблення, і створення незалежної та могутньої нац. д-ви, яка охоплювала б як мінімум усі етнічні укр. землі та стала б регіональним лідером на сході Європи. Радикалізм ідеології та практики інтегральних націоналістів зумовило трагічне становище, в якому опинилося укр. сусп-во після Першої світ. війни внаслідок комуніст. терору в СРСР і дискримінації у складі польс. та румун. д-в.

Водночас **У.і.н.** належав до типу ідеологій «третього шляху», що заперечували як ліберальний капіталізм, так і марксистський соціалізм. У межах широко витлумаченого «третього шляху» укр. націоналісти прагнули знайти власне місце й особливий укр. шлях, що виявилось в культивуванні міфу України як форпосту європ. цивілізації в б-бі з Росією (Д. Донцов) або найвищого втілення слов'янської культури (М. Шлемкевич), а також в утопічних візіях майбутнього сусп. ладу, які намагалися вивести з укр. традиції (радше винайденої, ніж справжньої).

До поч. 1940-х рр. **У.і.н.** мав низку спільних рис із фашизмом, і деякі дослідники навіть розглядають його як укр. фашизм. Інші вказують на суттєву відмінність: фашизм був ідеологією, що постала в середовищі державних, панівних націй, тоді як **У.і.н.** становив ідеологію недержавної, поневоленої нації, а отже насамперед – нац.-визв. рух.

Під час Др. світ. війни ОУН (бандерівці) піддала ревізії свою ідеологію в напрямі визнання світоглядного плюралізму, відмови від етнічної виключності та визнання рівноправності всіх громадян України (III Надзвичайний великий збір ОУН (1943), платформа Укр. головної визвольної ради (1944)). Згодом на еміграції Закордонні частини ОУН під проводом С. Бандери частково повернулися до засад передвоєнного інтегрального націоналізму, тимчасом ревізіоністи на чолі з Л. Ребетом утворили ОУН за кордоном, яка перейшла на

позиції демократичного націоналізму. ОУН А. Мельника, хоч декларувала вірність ідейним традиціям міжвоєнної, проте теж поступово відходила від інтегрального націоналізму.

Інтегральний націоналізм відродився як ідейно-політ. рух у незалежній Україні (Українська національна асамблея – Українська народна самооборона, Соціал-національна партія України, ідеологія соціал-націоналізму (Ю. Михальчишин та ін.)). Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (до 2004 – СНПУ), апелюючи до традицій ОУН і УПА, намагається поєднати деякі ідеї інтегрального етнічного націоналізму з демокр. засадами (багатопартійність, пропорційна виборча система, пряме народовладдя тощо). /О. Зайцев/

Українсько-російсько-мовний quadrivium (лат. *quadrivium* – чотири шляхи) – явище, яке об'єднує чотири споріднені поняття – «україномовні українці», «російськомовні українці», «україномовні росіяни» і «російськомовні росіяни», що виникло в процесі багатомовних укр.-рос. взаємин. Їх багатомовні стосунки призвели, завдяки жорстокій політиці російщення, яку проводила імперська та радян. Росія щодо укр. народу, до загострення мовної проблеми. У середні віки «*quadrivium*» називалась група наук (арифметика, геометрія, астрономія, музика), яка була складена за класифікацією рим. мислителя Кассіодора (V-VI ст.).

1. *Україномовні українці* – свідомо частина укр. соціуму, яка, не зважаючи на імпер. і радян. утиски та заборони розмовляла і до цього часу продовжує послугоуватися лише укр. мовою, не злякалася гонінь, переслідувань, відродила свою рідну мову, розвинула і зберегла її для нащадків. Раніше україномовним українцем було бути непросто, бо йому доводилося перебувати в оточенні російськомовної більшості. Наразі ситуація кардинально змінилася: українці пишуться своєю мовою, культурою і тим, що вони ними є, а україномовних громадян значно побільшало і в Україні та за її межами. У зв'язку з цим україномовні українці у громад. місцях послуговуються укр. мовою не лише тому, щоб

привернути увагу до проблеми мови, а тому, що вони піднялися з колін і гордо заявили, що вони вільний народ, який мешкає на рідній землі. Практично всі україномовні українці виступають проти повернення до соціаліст. системи господарювання, підтримують статус укр. мови як єдиної державної, незалежність і приєднання до ЄС та великий відсоток – до НАТО. Цю міжнар. орг-цію наразі підтримують майже усі етнічні українці, бо вважають, що лише вона у нинішній ситуації спроможна захистити суверенітет, цілісність і незалежність сучасної Укр. д-ви.

2. *Російськомовні українці* – етнічні українці, які свого часу змушені були зректися рідної мови та перейти на рос. мову спілкування. Російськомовні українці, які успадкували рос. мову та культуру, на відміну від україномовних українців, частіше за все виступають за приєднання України до Митного союзу, єдиного екон. простору з Росією, надання рос. мові в Україні статусу регіональної, офіц. або другої державної. Російськомовні українці – переважно двомовна частина укр. громадян, яка у повсякденному житті послугоується обома мовами. Власне, рос. мова, на їх думку, досконаліша і престижніша, а укр. мова, як вони вважають, є суржигом, діалектом рос., недосконалою, непрестижною та сільською. Враховуючи ситуацію, яка склалася в Україні останнім часом, на укр. мову спілкування почали переходити навіть ті російськомовні українці, які двомовності раніше не надавали якогось особливого значення і над цим навіть не задумувалися. Це та частина укр. народу, що після розпаду СРСР опинилася на території Росії та ін. незалежних д-в, рідною мовою спілкування якої стала російська. Це ті громадяни незалежної України, що у свій час потрапили під вплив радян. пропаганди, частково зреклися укр. мови або з різних причин припинили її використовувати на держ. службі та під час приватного спілкування. Це ті зросійщені громадяни України, що стали російськомовними внаслідок політ.-адмін. обмежень і заборон укр. мови. Власне, поняття «російськомовні українці» у суч. укр. сусп-ві є заполітизованим, бо проросійські політ.

сили України використовують його як політ. зброю у б-бі з укр. одномовністю. Тому, на думку Т. Марусик, «мовна ситуація в Україні залишається суперечливою і потенційно конфліктною,....яка стимулює політико-ідеологічний розкол країни».

3. *Україномовні росіяни* – незначна частина (бл. 3%) зукраїнізованого рос. населення, яка з різних причин, зокрема у зв'язку з імпер. і радян. політикою переселення народів опинилася на території України і котра вважає своєю рідною мовою укр., якою і послуговується у повсякденному спілкуванні і на держ. службі. Україномовні росіяни як і україномовні українці підтримують, в основному, держ. статус укр. мови, соборність і незалежність України і приєднання до ЄС.

4. *Російськомовні росіяни* – етнічні росіяни (їх 17,3%), тобто та частина громадян суверенної України, яка в основному сконцентрована в АРК (58%), решта у східних та південних областях. Це та нац. меншина (діаспора), що після розпаду СРСР під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників опинилася на території ін. д-ви. Росіяни України є переважно одномовними, бо майже усі послуговується в основному лише рос. мовою, бо вважають її рідною. Російськомовні росіяни вважають, що рос. мова в Україні на законодавчому рівні повинна мати переваги порівняно з ін. мовами і підтримують надання рос. мові статусу регіональної, офіц. або другої державної. Значна їх частина не підтримує соборність і незалежність України і бажає приєднання до Росії, тому вони не ставлять за мету вивчити укр. мову. У зв'язку з цим етнічні росіяни захищають в Україні інтереси Росії, виступають за єдиний екон. простір, спільні кордони та приєднання України до Митного союзу. Зокрема, Південь і Схід України та АР Крим вони вважають рос. землями, тому докладають немало зусиль, аби сепаратистськими методами та шляхом спротиву відірвати їх від України і приєднати до Росії. /С. Савойська/

Ультиматум (лат. *ultimus* – останній, крайній) – тип звернення одного політ. суб'єкта до іншого, висловлений в усній чи письмовій ка-

тегоричній формі, супроводжується погрозою і містить остаточні умови щодо спірного питання. **У.** висувається основними чи безпосередніми учасниками (суб'єктами, сторонами) конфлікту, до яких належать д-ви чи групи д-в (альянси, блоки) (у міжнар. відносинах), а також політ. рухи чи офіц. влада (у внутр. конфліктах). **У.** висувається у формі вимоги до виконання певних умов в конкретні терміни, у разі недотримання котрих, слідуватимуть радикальні санкції: розрив дипломат. стосунків, припинення переговорів, екон. чи територ. блокада, застосування сили, розв'язання війни тощо. **У.** є кризовою точкою ескалації конфлікту, передують радикальним діям і фактично є останньою можливістю мирного врегулювання конфлікту.

У політиці **У.** розцінюється як неприйнятний, некомпетентний метод вирішення спірних питань, пов'язаний із неможливістю віднайти політ. компроміс. З етичної точки зору **У.** тлумачиться переважно негативно, позаяк здебільшого пов'язаний із шантажем і є демонстрацією небажання вести переговори. Проте у певних політ. ситуаціях застосування **У.** є можливістю попередити більше зло. Зокрема III Гаазька конвенція 1907 р. зафіксувала положення щодо висунення обов'язкового недвозначного попередження (у т. ч. у вигляді **У.**) стосовно оголошення війни. Це положення неодноразово порушувалося різними д-вами, зокрема напад гітлерівської Німеччини на СРСР у 1941 р. Статут ООН забороняє ведення агресивних війн, тому члени ООН не мають право користуватися положенням III Гаазької конвенції 1907 р. щодо застосування **У.**

В укр. політ. історії слід відзначити два знакових **У.**: **У.** Раднаркому Центр. Раді й **У.** СРСР Румунії. *Перший* відомий під назвою «Маніфест до укр. народу з ультимативними вимогами до Укр. ради» підписаний В. Леніним і Л. Троцьким і переданий у Київ 17.12.1917 р. У документі йшлося про вимогу безумовної допомоги більшовикам в Україні. Відмова виконувати вимоги **У.** стала приводом початку більшовицької агресії проти України. *Другий* документ відомий під назвою «Нота Молотова Румунії», 26.06.1939 р. був спрямований до

румун. уряду і вимагав повернення частини Буковини і Бессарабії до територіальних меж УРСР; уряд Румунії виконав вимоги СРСР. /Л. Харченко/

Управління політичне – ключовий вид соц. управління, сутністю якого є узгодження інтересів і установок д-ви з інтересами громадян. сусп-ва, різних соц. верств, прошарків і груп, сусп. об'єднань і орг-цій на основі пізнання та використання об'єктивних потреб розвитку соціуму. **У.п.** відрізняється від ін. видів управління впливом одних суб'єктів управл. впливу на свідомість і волю інших, а його об'єктами є політ. орг-ція сусп-ва з притаманного їй політ. структурою та соц. процесами. **У.п.** – явище, яке характеризує внутр. властивість сусп-ва, що впливає з його системної природи, сусп. хар-ру праці, спілкування людей у процесі праці та в житті. Його зміст полягає у цілеспрямованому впливі на сусп-во і його підсистеми з метою впорядкування, вдосконалення та розвитку. Система **У.п.** є широкою та багатопланою, що базується на існуванні та функціонуванні ін-тів громадян. сусп-ва і д-ви – політ. партій, недерж. орг-цій, органів місц. самоврядування та органів держ. влади. Для **У.п.** характерна численність об'єктів, які утворюють такі осн. види: парт. управління, де суб'єктом виступають політ. партії; парламентське управління, де суб'єктом є законодавчий орган д-ви; держ. управління, де суб'єктом виступає система органів виконавчої влади; муніципальне, де суб'єктом виступають територ. громади; громад. управління, де суб'єктом є недерж. сектор. /В. Малиновський/

Уряд (англ. *government* – керування, управління; фр. *gouvernement* – управління) – вищий орган у системі органів виконавчої влади д-ви, підпорядкований і відповідальний перед парламентом і главою д-ви, що здійснює держ. управління сусп. справами, впроваджує в життя рішення законодавчої влади та забезпечує дотримання встановлених у д-ві законів, наділений для цього політ. виконавчою владою. Найбільш поширені назви **У.** – «Кабінет Мі-

ністрів», «Рада Міністрів», «Державна Рада», «Федеральна Рада» тощо – відображають їх колегіальний хар-р. Порядок формування **У.** залежить від форми держ. правління. У країнах із парламентськими і змішаними формами держ. правління застосовується парлам. спосіб формування **У.**, за якого парламент безпосередньо здійснює ті чи інші процедури. Процедури формування **У.** передбачають спільні дії законодавчого органу і глави д-ви, хоча хар-р і послідовність їхніх дій бувають різними. За своїм політ. складом **У.** може бути однопартійним, коаліційним і безпартійним. Позапарлам. спосіб формування **У.** застосовується у президент. республіках, де **У.** формується президентом, а роль парламенту при цьому є незначною. У парламентських країнах члени **У.**, як правило, одночасно є депутатами парламенту. У президент. республіках та республіках зі змішаною формою держ. правління діє принцип несумісності посади міністра та депутатського мандата.

Осн. ф-ціями **У.** є: загальне керівництво й управління справами в д-ві («розпорядча» чи «управлінська» ф-ція); ф-ція виконання законів; нормотворча ф-ція; законотворча діяльність, яка на конституц. рівні фіксується як право законодавчої ініціативи.

У. вважається колегіальним органом, який несе солідарну відповідальність за прийняті рішення та здійснюваний політ. курс. Досить суттєвим в аспекті розгляду місця і ролі **У.** в здійсненні виконавчої влади є питання внутр. орг-ції самого **У.** як колегіального органу. Кількісний склад і структура **У.** є відмінними у різних країнах. Більш того, у більшості д-в не існує й чітко встановленого переліку міністерств, за винятком хіба що США та Швейцарії. Конкретний перелік міністерств та к-сть членів **У.** переважно залежать від рішення законодавчого органу або глави д-ви, які затверджують новий склад **У.** Необхідно зазначити, що держ. органом політ. керівництва в окремих країнах є не увесь **У.**, а лише т. зв. «кабінет», до складу якого здебільшого входять провідні члени **У.**, які очолюють найвпливовіші міністерства. У конституціях більшості країн світу прямо не окреслюється

структура та чисельність У.; на практиці ж номінальна чисельність У. досить невелика, і к-сть міністрів, які входять до складу кабінету чи ін. уряд. колегій, коливається в межах 15-30 осіб. Однак ці цифри не є абсолютними, бо у деяких країнах до складу кабінету нерідко включені керівники різних відомств, комітетів, агентств та ін. загальнодерж. органів, а подекуди – представники регіон. еліт, великого бізнесу та вчені. Для прикладу, якщо в США до складу кабінету завжди входили представники ділових і банківських кіл, то У. Французької Республіки вирізнялися значною кількістю науковців, учених, інтелектуалів; до складу У. Рос. Федерації за часів президентства Б. Єльцина включалися керівники найвпливовіших регіонів країни. Аналізуючи структури і склад кабінетів різних країн у різні періоди історії, можна зазначити, що існує певний класичний перелік міністерств, керівники яких неодмінно входять до складу уряд. колегій (міністерства закорд. і внутр. справ, оборони, фінансів та юстиції, керівники яких традиційно формували склад кабінетів із самого початку розвитку сучасного державотворення). Згодом розширення ф-цій д-ви зумовило входження до У. міністрів, які відають економікою, освітою, наукою, культурою, охороною здоров'я, соц. питаннями тощо. /В. Малиновський/

Уряд однопартійний – уряд демокр. д-ви, сформований із представників однієї політ. партії, яка за результатами виборів отримала абс. більшість парлам. місць (нижній палати). У.о. типовий для країн із парлам. формою держ. правління і двопарт. системою (Австралія, Велика Британія, Канада, Нова Зеландія) або із парт. системою з домінуючою партією (Індія, Норвегія, Швеція, Японія).

Класичним прикладом У.о. є Велика Британія. Виборці цієї країни визначають не лише парт. склад парламенту, силу існуючих в ньому фракцій але опосередковано і склад наступного уряду та його лідера. Правляча партія користується майже необмеженими можливостями, які гарантують реалізацію її політ. програми у життя. Схожий механізм зу-

стрічається також і в системах відмінних від класичної двопартійності, однак із притаманною біполярною конкуренцією. У Норвегії та Швеції в 70-х та 80-х рр. з'явилася система двоблокової конкуренції між соціаліст. і не-соціаліст. політ. силами. Парт. системи ФРН і Австрії також можна віднести до модифікованої двопарт. системи. Політ. системи Іспанії, Греції та Італії також еволюціонують у цьому в напрямі (конкуренція двох партій чи парт. коаліцій), що збільшує можливість формування однопарт. керівництва.

У.о. властивий і президент. республікам, у яких глава д-ви формує його в основному із представників своєї політ. партії чи тієї, що мала вирішальний вплив на його обрання. Ін. партіям відводиться роль опозиції. Така модель забезпечує максимальний рівень співпраці між урядом і парламентом. /В. Малиновський/

Установка етнічна – стан приверненості людини до сприйняття тих або ін. явищ етн. життя та міжетнічних відносин і її готовності діяти відповідним чином у ситуації, що складається. У.е. є різновидом установки соціальної. Вона фокусує в собі переконання, погляди та думки людини щодо історії та сучасного життя етн. спільноти, її взаємодії з представниками ін. етн. формувань. Як один із рівнів ієрархічної системи диспозицій (попередніх поведінці орієнтацій, за В. Ядовим) особистості, У.е. виконує роль регулятора етн. поведінки людини. Однак, так само як між установкою і реальною поведінкою людини може існувати розбіжність (т. зв. парадокс Лап'єра), реальна етн. поведінка може не збігатися із етн. установкою особистості. Прикладом цього є країни «посттоталітаризму» (Югославія, Молдова, новоутворені країни Кавказу, Середньої Азії тощо). Не випадково, що в суч. умовах зусилля фахівців в галузі соц. наук дедалі більше спрямовуються на виявлення механізмів гармонізації міжетн. відносин, дослідження співвідносної ролі об'єктивних соц. змін, які власне спричиняють зміни етн. установки та виховного впливу на особистість. /Е. Афонін/

Утилітаризм (лат. *utilitas* – користь, вигода) – політ. теорія, головною ідеєю якої є надання переваги тому політ. і соц. устроєві, який приносить максимальну користь для людей. Представниками цієї теорії є Д. Юм, І. Бентам, Дж. С. Мілль. Це політ. і моральна філософія, яка вважає користь основою моральності та критерієм людських вчинків. Намагається оцінювати будь-які політ. питання з точки зору їх наслідків. Користь – фундамент. цінність; вона надає сенсу всім нашим діям, а усе ін. має інструментальну цінність. Для утилітаристів завжди краще більше користі, ніж менше, з цього висновок: мета **У.** – максимізація користі.

У теорії **У.** склалося три школи, відмінних за трактуванням користі: 1. *Класична школа* – трактує користь із гедоністичної точки зору, користь – насолода. Гол. благо для людини є задоволення, все ін. – вторинне (І. Бентам). 2. *У. добробуту* – пов'язаний із сучасною економікою добробуту. Із точки зору представників цього напрямку головним має бути не задоволення, а задоволення потреб і бажань як факт, і передбачуваних переваг. 3. *Ідеальний У.* – визнає, що ін. речі теж можуть мати ідеальну цінність. Г. Мур називає такими цінностями особисті відносини та естетичний досвід. Класичний політ. **У.** спрямований на побудо-

ву такого сусп. ладу, який би міг приносити максимальну користь кожному. І. Бентам зазначав, «кожного слід вважати за одиницю і нікого не слід вважати за щось більше, ніж одиниця». Визначення користі – це совість кожного члена сусп.-ва; кожен сам визначає свою мету. На рівні прийняття соц. рішень інтереси кожного входять на рівних у загальну калькуляцію користі. Ця течія **У.** була розкритикована, позаяк задоволення та бажання різних індивідів не можуть порівнюватися. Побудований на основі людських побажань, не бере до уваги, що деякі побажання можуть бути антисуспільними (расист., антисеміт.). Модель максимізації користі є грубою апологетикою ідеї вільного ринку. Природними спадкоємцями та послідовниками утилітаристів стали «нові праві».

Нині **У.** як філософія такого спрямування немає альтернативи. Кожна політ. дія з їхньої точки зору повинна відповідати загальносусп. користі, не висуваючи ніяких моральних вимог до тих, хто здійснює цю політику; вони завжди повинні зважати тільки на практ. результати своїх дій, на те, хто виграв і хто програв, на те, чи можна збільшити заг. добробут якимось альтернативним методом. У таких питаннях **У.** зберігає свою провідну роль. /В. Денисенко/

Ф

Фабіанство – термін який вживається кількох визначеннях: 1) як назва т-ва, яке отримало свою назву від імені римського генерала, який переміг Ганнібала; 2) як окрема течія англ. соціалістів пізньовікторіанського періоду та поч. ХХ ст.; 3) як заг. течія в соціалістичному русі ХІХ–ХХ ст. у якій фабіанцями називали багатьох теоретиків і політиків починаючи від Г. Дальтона і закінчуючи Е. Крослендом; 4) як іст. конкретний термін, поняття «Ф.» описує погляди лідерів Фабіанського т-ва від моменту його створення в 1884 р. до кін. 30-х рр. ХХ ст. Хоча слово «фабіанці» вживали і для опису цього осередку загалом, це т-во складалося з різнорідної сукупності членів – до його складу входили колишня прибічниця секуляризації, теософ А. Безант, майбутній губернатор Ямайки С. Олів'є та політолог Г. Воллес. Згуртованість фабіанців була забезпечена наявністю великої к-ті амбітних професіоналів та інтелектуалів чоловіків і жінок, чий власні достоїнства й прагнення доповнювали меритократичні устремління, притаманні самому т-ву.

Гол. риси **Ф.** соціалізму: 1) надання особливого значення владі достойних (меритократії) та відповідальності досвідчених експертів у сфері управління сусп. справами; 2) недовіра до таких радикальних дій, чи конфронтації, і переконаність у тому, що спланована та виважена реформа, здійснена в результаті перемоги розуму шляхом переконування, поступово, але неминуче приведе до створення соціаліст. сусп-ва; 3) віра в розум, як у можливу й бажану спонуку у сфері врядування і здійснення політ. курсу; 4) прагнення до підвищеності ефективності сусп. діяльності, підтверженої емпірично очевидними ознаками; 5) прихильність до такої форми демократії за якої члени сусп-ва виконують свої чисельні обов'язки як громадяни, робітники тощо, роблячи свій внесок у сусп. справу, від якої вони отримують прибутки. І відповідне небажання підтримувати форми прямого народовладдя.

Ф. вважали свої ідеї природним розвитком ліберальної традиції – як перенесення розвитку демократії з політ. до соц. сфери; всю суму їхніх ідей пізніше почали позначати терміном соціал-демократія. /Ф. Кирилюк/

Федералізація – процес утвердження федералізму як форми державності, оформлення д-ви як федерації. **Ф.**, з одного боку, є способом інтеграції близьких геогр., споріднених іст. й культ. та пов'язаних ін. інтересами країн в одне ціле при збереженні самоуправління, складових частин, з іншого боку, способом уникнення фрагментації та збереження єдності для великих багатонац. країн, які поділяються на самоуправні складові держ. одиниці за етнічними, територіальними або нац.-територ. ознаками. Результатом **Ф.** є утворення федерації. Світ. історії відомі приклади **Ф.** як конфедерацій, так і унітарних країн. **Ф.** супроводжує процеси державотворення більше двохсот років й очевидно матиме перспективи у майбутньому, адже дозволяє нац. д-вам в умовах глобалізації оптимізувати свій суверенітет, відмовившись від його «надлишків» на користь наднац. і субнац. структур. Історично першим ареалом масового розповсюдження **Ф.** був амер. континент, де по мірі визволення колоній від влади метрополій **Ф.** стала зручною формою для конституціонування нових д-в – США, Канади, Мексики, Бразилії, Венесуели, Аргентини. З **Ф.** США (1787), яка стала зразком для багатьох федерацій континенту та світу, утверджується т. зв. амер. традиція федералізму, яка виходить з того, що федеративна система є нецентралізованою системою, де влада розпорощена серед незалежних центрів, що взаємодіють один із одним. У др. пол. ХХ ст. **Ф.** охопила Півд. Азію і Африку, де чимало країн зі складною поліетнічною структурою, звільнившись від колоніальної залежності обрали федеративну форму держ. устрою разом із деякими кол.

колоніями ін. регіонів світу. Зокрема з цього періоду **Ф.** запроваджено в Індії, Нігерії, Малазії, Об'єднаних Араб. Еміратах, Пакистані, Мікронезії, Коморських о-вах, Ефіопії, Судані. Також із певною долею умовності до цього списку можна додати Танзанію, карибську д-ву Сент-Крістофер (Сент-Кітс), Невіс тощо. Серед них закладені амер. традицією стандарти федералізму були більш менш реалізовані лише у федерат. системі Індії – єдиній д-ві з цього переліку, побудованій на стандартах ліберальної демократії.

Розповсюдження **Ф.** у др. пол. XX ст. зумовило різноманіття конкретних форм федерацій: договірна – конституційна, територіальна – національно-територіальна, асиметрична – симетрична, централізована (інтеграційна) – відносно децентралізована тощо. Й нарешті в кін. XX – на поч. XXI ст. тенденції **Ф.** набувають розповсюдження в Європі, де вже склався певний осередок федералізму, до якого увійшли перша у світі федерація Швейцарія (1848), знову конституційовані як федерації після Др. світ. війни Німеччина (1949) та Австрія (1945). Європ. традиція федералізму, на відміну від амер., висуває менше вимог до федерацій, вважаючи останніми й ієрархічні системи децентралізації. Вона пов'язує з федералізмом тенденцію децентралізації сучасної д-ви, що набуває різноманітних форм регіоналізації, яка певною мірою охопила більшість европ. д-в. Безпосередньо **Ф.** наприкінці XX ст. відбулась у Бельгії, яка шляхом складних внутрішньополіт. процесів і трьох переглядів конституції 1970, 1988 і 1993 рр. перетворилась з унітарної д-ви на федеративну. Однак процеси децентралізації зумовили появу унітарних д-в із елементами федералізму (квазіфедерацій) – проміжних типів або підтипів із одного боку унітарної, з ін. – федеративної д-ви, де процеси **Ф.** не набули завершених форм (більшість цих д-в представлені в Європі). До них відносять: спілки, консолідації, обласні або регіоналістські д-ви. Окрім того, **Ф.** в Європі характеризує не лише процеси децентралізації унітарних д-в, але й процеси відмови країн-членів ЄС від частини суверенітету (у вигляді передання окремих

повноважень наднац. органам ЄС), зближення їх політ., екон., фінансових, зовнішньополіт. структур.

Під час б-би за незалежність України та в перші роки її здобуття **Ф.** розглядалась як альтернатива територіальній орг-ції України, а її можливі сценарії висувались у конституц. проектах та концепціях регіон. політики. Однак після конституц. визначення унітарного хар-ру укр. державності (1996), ідея **Ф.** втратила більшість прихильників, а після її використання під час президент. виборів 2004 р. та подій, що їх супроводжували, стала розглядатися переважно як така, що ставить під загрозу територ. цілісність д-ви. Під час політ. кризи-2014 ідея **Ф.** знову з'явилась на порядку денному. Багатоманітність трактування федералізму та його можливих наслідків ускладнює неупереджену оцінку можливості **Ф.** України. Очевидно проблеми та перспективи можливої **Ф.** України у майбутньому залишатимуться предметом уваги вітчизн. політиків і вчених *Див.: Федералізм /Т. Панченко/*

Федералізм (лат. *foedus* – угода) – ідеї, погляди, теорії, доктрини та реальні дії, спрямовані на створення, розвиток та функціонування федерації як форми політ.-територ. орг-ції д-ви, що полягає у розподілі та співвідношенні влади, яка зосереджена в руках федеральних органів та органів її суб'єктів, а також федералістську політ. культуру, що основана на терпимості, повазі, компромісі, широкому використанні метода консультацій, принципі субсидіарності. **Ф.** як й пов'язані з ним поняття «федералізація», «федерація», що означає угоду, тобто передбачається, що люди будують свої відносини на основі взаємних обов'язків. **Ф.** забезпечує децентралізацію політ. системи, деконцентрацію влади та є вищою формою автономії. Хоча переважна більшість концепцій **Ф.** є амер. і спираються на інформацію про розвиток США, започаткував теорію **Ф.** середньовічний европ. філософ і теоретик д-ви та права І. Альтузіус, який у праці «Політика» (1603) представив концепцію «субсидіарно структурованого сусп-ва» або «федеральну теорію народного суверенітету», розглянувши трансакції сусп. груп і

корпорацій, що базуються на спільній згоді учасників, як основу спільного проживання на одній території. Він вважав, що федерація засновується в результаті ієрархічного піднесення новоутвореного союзу над меншими за розміром спілками – починаючи з родини до д-ви. Практичність цієї концепції полягає у тому, що на її основі в 1579 р. сім судівних провінцій утворили першу федерацію – Нідерланд. союз, теорет. цінність у тому, що вона дала початок низці концепцій, що обґрунтовують необхідність побудови сусп. та політ. орг-ції «знизу», тобто субсидіарно. Альтузіуса можна вважати засновником європ. концепції федералізму, що здобула розвиток у працях П. Прудона, М. Драгоманова та представників європ. інтегрального Ф. – Р. Арона, А. Брюгманса, О. Марка, Д. де Ружмона, А. Спінеллі та ін., де концептуалізується досвід побудови федерацій «знизу», а Ф. розуміється як тип сусп. відносин, системоутворювальний принцип політ. та соц. об'єднання індивідів та їх груп із метою забезпечення свободи та підтримки сусп. порядку. Окрім того, європ. традиція Ф. не висуває жодних інституціональних вимог до федерацій, вважаючи останніми й ієрархічні системи децентралізації. Засновниками амер. Ф. є А. Гамільтон, Д. Джей і Д. Медісон, які переосмислили уявлення про неділимість політ. суверенітету й довели, що кожен громадянин в рамках федеративної системи правління належить двом спільнотам – штату і союзу в цілому. Ідея про ділимість політ. суверенітету заради втілення в життя демокр. ідеалу здобула розвиток у працях Т. Джефферсона, А. де Токвіля, В. Острома та ін. Амер. традиція Ф. виходить із того, що федеративна система є нецентралізованою системою, де влада розпорощена серед незалежних центрів, що взаємодіють один із одним. Прибічники такого підходу виокремлюють такі характерні риси федерації: два рівні влади (центральна і регіональна); конституція, яка фіксує цей розподіл; наявність третейського судді, роль якого, звичайно, виконує Верховний Суд; специфічні ін-ти і процеси для забезпечення міжурядової і політ. взаємодії; центральні ін-ти, до яких належить двопалатний парламент. Амер.

традиції відповідають доктрини, що розглядають Ф. як владну парадигму та фокусують увагу на принципах побудови д-ви, тобто на питаннях політ.-прав. статусу, повноважень і компетенції федерації та її складових частин.

У межах переважно амер. традиції здобули осмислення *централістська, адміністративна, координаційна, договірна, дуалістична* концепції Ф., а у межах європ. традиції – концепція *глобальної Ф.* Централістська концепція виходить із того, що вся політика в окремих частинах федерації повинна проводитися відповідно до рішень загальнофедеральних органів. Адміністративна концепція поєднує виконавчі та кооперативні начала. Координаційна концепція характеризується постійною б-бою та співпрацею двох урядових систем через наявність між ними податкової та фінансової залежності і певною самостійністю членів федерації в конституц. встановлених межах. Договірна концепція розглядає федерацію у вигляді об'єднання д-ви, які передали на основі договору деякі права новоствореному центральному уряду. Дуалістична концепція передбачає забезпечення та розвиток кожного культ.-етн. елемента федерації. Концепція глобал. Ф. передбачає створення всесвітнього уряду, заснованого на принципах кооперації, інтеграції, субсидіарності.

У процесі держ. буд-ва самодержавні структури та імперські концепції заперечують Ф., а демокр. системи, зокрема республ. та лібер.-конституц. доктрини, сприяють йому. Адаже Ф. заохочує відповідальність уряду перед народом, участь громадян і громадян. відповідальність, оскільки дозволяє місц. урядам розробляти і забезпечувати виконання місц. законів, громадянам претендувати на пости в урядах різних рівнів, а політ. партіям надає багатоманітні можливості для обслуговування своїх виборців. Разом із тим, Ф. часто є іст. компромісом розвитку сусп.-ва, в якому об'єктивно існують соц.-політ. та етно-культ. регіональні відмінності серед основного населення і певних політ. еліт в структурі їх управління. *Див.: Федералізація /Т. Панченко/*

Фемінізм «першої хвилі» – перший період розвитку Ф. (ін. назва – *суффражизм*), розвиток якого припадає на XIX ст. – 20-ті рр. XX

ст. В його основі – переконання про постійну дискримінацію жінок. **Ф.«п.хв.»** характеризується б-бою за надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав. У б-бі приймали участь жінки багатьох країн, за час її ведення було створено численні жін. об'єднання: Шеффільдську асоціацію за надання права голосу (1851), Сусп-во жін. виборчого права (1867), Нац. федерацію суфражистських т-в (1868), Міжн. Раду жінок (1888), Жін. соціал-політ. союз (1903), Міжн. орг-цію суфражисток (1904), Всесв. раду катол. жін. орг-цій (1910) та ін.

Початком організованого руху вважається 1848 р., коли в Сенека Фоллз (США, штат Нью-Йорк) пройшов з'їзд із захисту прав жінок під гаслом «Усі жінки і чоловіки створені рівними». У 1869 р. Дж. С. Мілль опублікував працю «Підпорядкування жінок», в якій відзначив, що «законодавча підтримка однієї статті іншої – шкідлива і є однією з головних перешкод на шляху до загальнолюдського удосконалення». Найбільшого поширення **Ф.«п.хв.»** набув у Великій Британії та США.

Гол. напрямками **Ф.«п.хв.»** були *соціалістичний* і *ліберальний*. Представники *соціаліст.* *напрямку* передбачали статево рівність при встановленні соціалізму, високо оцінювали значущість екон. чинника в забезпеченні самостійності та рівноправ'я. Найвідоміші з них: К. Цеткін, А. Бабель, О. Колонтай. К. Цеткін була лідером Соціал-демокр. партії Німеччини, що очолювала жін. секцію в партії, ред. газ. для жінок «Рівність». Саме вона запропонувала святкувати 8 березня як Міжн. жін. день (1911). За ініціативи О. Колонтай, яка виступала за право жінок на розлучення, відхід від традиц. норм сексуальних взаємовідносин, у ЦК РКП (б) був створений жін. підрозділ для подолання неосвіченості жінок і досягнення ними рівних із чоловіками прав.

Представники *лібер. напрямку* **Ф.«п.хв.»**, окрім рівних із чоловіками виборчих прав, вимагали рівність у правах із чоловіками на працю, на освіту, у випадках розлучення – у питаннях прав на дітей, успадкування спільного майна, набуття права на власне майно заміжніми жінкам тощо. Народження лібер.

Ф. у Великій Британії пов'язане із іменем М. Рейд («Благання за жінку», 1845) і Г. Тейлор («Виборчі права для жінок», 1851), які вважали шлюб різновидом рабства для жінок. Соц. базу лібер. **Ф.** у др. пол. XIX ст. склали представники середніх і вищих класів.

Найвідоміші об'єднаннями в Англії стали: 1) WSPU (Woman's Social and Political Union – 1903-1917 рр., створена у Манчестері). Застосовували радикальні дії з 1906 р. після відмови Парламенту Британії надати жінкам виборчі права у 1905 р., організували найбільшу у Великій Британії маніфестацію за участю 500 тис. осіб, практикували голодування при арештах суфражисток. Результат – прийняття «Акту kota та миші» (1913), що дозволяв примусово годувати заарештованих, зростання соц. підтримки суфражисток, падіння авторитету Партії лібералів; 2) Жіноча партія (1918-1919), створена на основі WSPU після її розпаду.

У США у **Ф.«п.хв.»** виокремлювались орг-ції для білих і темношкірих жінок. Не дивлячись на те, що в США жінки у 1920 р. отримали рівні із чоловіками виборчі права, у частині штатів чорношкірі не мали виборчих прав (у т. ч. чорношкірі чоловіки).

Своєрідною течією у **Ф.** поч. XX ст. були *анархо-феміністські орг-ції*, які проголосили б-бу з нормами загальноприйнятої моральності та ін-том сім'ї, які розглядалися як осн. засоби обмеження свободи жінки. Теоретиком анархо-фемінізму є амер. Е. Голдман, яка вказувала, що жінку визволяє не право голосу або право вибору роботи, а особиста самостійність, психол. незалежність і свобода від норм загальноприйнятої моральності. Її критика поширювалась на сім'ю та материнство, які вона вважала основними обмежувачами сексуальної свободи жінки.

Досягнення **Ф.«п.хв.»**: набуття права неodrужним забезпеченим жінкам вступати до ун-тів, мед. шкіл, володіти власністю й управляти нею у Великій Британії (1882), права голосу на місцевих виборах у Великій Британії (1894), допущення жінок до голосування у Вайомінгу (1869), у Новій Зеландії та штаті Колорадо (1893), Айдахо й Юта (1896), у

Австралії (1902), Фінляндії (1906), Норвегії (1906), Данії (1915), Австрії, Ірландії (1918), Нідерландах, Німеччині (1919), США (1920), Швеції (1921), у Великій Британії (1928 – парлам. вибори).

Занепад **Ф.«п.хв.»** припадає на Першу світ. війну та після надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав, коли жіноцтво різних країн усвідомило, що ін. нерівності між жінками та чоловіками не подолані. Див.: *Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм), Фемінізм «третьої хвилі» /О. Зінченко/*

Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм) – другий період розвитку **Ф.**, який припадає на 60-ті рр. – сер. 90-х рр. ХХ ст. Основоположниця – *С. де Бовуар* («Друга стаття», 1949), яка розвіяла постулат про природність сексуального розподілу праці, показавши, що співвідношення «природного» (жіночого) з «культурним» (чоловічим) не є взаємодоповненням, а є проблемою ієрархії і влади. **Ф. «д.х.»** поширився вже у всіх регіонах планети.

Ф.«д.хв.» пов'язаний із підйомом ліво-радикальних рухів і формуванням нових соц. теорій, під час якого остаточно розподіляються різні напрямки за різними критеріями: *за ідеологією* (ліберальний, соціалістичний і марксистський, радикальний), *географічно* (амер., європ., третього світу, пострадян., постсоціаліст.), *етнічно* (**Ф.** «білих», «чорних»), *конфесійно* (іслам., християн.), *за методами і спрямованістю дій* (екофемінізм, пацифістський, сепаратистський), *за приналежністю до течій філософії і психології* (модерністський, заснований на концепції соціального конструювання, постмодерністський і постструктуралістський, психоаналітичний), *за сексуальною орієнтацією та ідентичністю прихильників* (лесбійський, садомазохистський, квір-фемінізм). У Франції більш поширеним на межі ХХ-ХІХ ст. був постмодерністський **Ф.**, у Великій Британії й Австралії – соціаліст. **Ф.**, у США – представлені всі напрямки.

Ф.«д.х.» не приймає поділу на публічну та приватну сфери, розглядає його як неадек-

ватний. Чол. домінація та жін. дискримінація, що є в прив. сфері, трактуються у **Ф.«д.х.»** як різновид сусп. конфлікту. **Ф.«д.х.»** запровадив поняття «гендер», окресливши його відмінність від статі. Поняття «гендер» використовують для характеристики статі у сусп. контексті або як культурну стать.

Ліберальний Ф. має найбільше прихильників. Його відродження пов'язане з *Б. Фрідан* («Містика жіночості», 1963), яка доводила, що сучасні білі американки середнього класу не мають рівних із чоловіками можливостей реалізації прав, прописаних у законі. Представники напрямку ведуть б-бу за рівні стартові умови для самореалізації обох статей, апелюють до білих жінок середнього класу та орієнтують їх на досягнення високих профес. цілей, але без звільнення від виконання традиц. соц. ролей (жінки, матері, коханки та ін.). Неолібералки бачать проблему не у відсутності прав, а в інертності жінок, їх невмінні користуватися тим, що вже дано законом.

Послідовниці *марксистського Ф.* традиційно лише «додають» жінку до існуючої критики капіталізму, вважаючи придушення жінок чоловіками менш важливим, ніж класовий гніт. Соціалістичні феміністки, на відміну від марксисток, наполягають на можливості і виокремленні жін. проблем із проблем класових і загальносоціальних. Критикували лібералок за спроби збудувати світ, що складається з ізольованих індивідів із абстрактними правами, спочатку бачили шлях до рівності у перетворенні хатньої роботи на частину сусп. вир-ва. Після дискредитації такого шляху в СРСР і країнах народної демократії, зосередили увагу на критиці систем соціалізації та звичних прийомів найму на роботу, які формують ті практики праці, які дискримінують жінок. До соц. теорії ввели категорію хатньої праці як «критичну форму праці», що є неоплачуваною, малоцінною та маловідомою.

Радикальний Ф. розглядає жінок як біол. «клас», який дискримінується й експлуатується, що є концептуальною моделлю для вивчення ін. форм пригнічення. Патріархат у концепції радикального **Ф.** – автономна соц. й

іст. сила, який можна знищити як і нерівність статей. Характерним є обговорення таких сюжетів як чол. монополія в культурі та знаннях, статева дискримінація в повсякденному, особливо у сексуальному житті. Для виходу з ситуації пропонують фемініст. революцію з метою кардинальної зміни моделі стосунків між чоловіками та жінками і переходу до матриархату, фемініст. сепаратизм, заснований на самоізоляції жінок від чоловіків, заміну чол. культури на жін. та створення типу культури, що об'єднує обидві моделі культури. Є найяскравішим напрямком у **Ф.** «д.х.».

Психоаналітичний Ф. (кін. ХХ ст.) породжує новий тип психоаналітичного мислення – феміністський. У центр дослідження ставить не особливу роль батька, а період, коли дитя особливим типом сполучене з матір'ю. Уявний страх перед матір'ю, закладений у дитинстві, визначає мотивацію поведінки дорослих індивідів. Гол. вважали не чол. сексуальність, а жін., називали її «множинною, проникаючою, надлишковою, не скутою кордонами». Прихильники психоаналіт. **Ф.** привернули увагу до соц. природи не лише батьківства, а й материнства, до постановки проблем виховання (особливо жінками – жінок).

Постмодерністський Ф. (ост. чверть ХХ ст.) перетворює **Ф.** на методологію, яка критикує колишню наук. раціональність і об'єктивність, оголошуючи їх обслуговуваними чол. науку. Він ставить проблему обмеженості знань, представлених у соц. теорії виключно чоловіками, їхньою системою цінностей, чол. поглядом на світ («адрокентрична картина світу»), чол. засобами вираження знання («фаллоцентризм»); пропонує враховувати особливості суб'єкта пізнання певної статі, його ціннісні орієнтації. Методологія постмодерн. **Ф.** спрямована проти позитивістської тези про «об'єктивний факт», підкреслює вплив світогляду вченого як представника певної статі на завдання дослідження та висновки з нього. Представники постмодерн. **Ф.** ввели поняття «жіночого письма» та «жіночого читання». Див.: *Фемінізм «першої хвилі», Фемінізм «третьої хвилі» / О. Зінченко/*

Фемінізм «третьої хвилі» – третій період розвитку **Ф.**, який виникає з початку 90-х рр. ХХ ст. **Ф.** «т.х.» не приходить на зміну фемінізму «другої хвилі», а існує паралельно з ним. Найчастіше його розглядають як критичну реакцію молодого покоління на радикальний фемінізм. Виникнення **Ф.** «т.х.» пов'язане з ім'ям Р. Уолкер, авторки цього терміна. Р. Уолкер (1969 р.н., США) є гол. ред. ж-лу «Ms. magazine», що присвячений проблемам прав і свобод жінок, сексизму, сімейному насильству та жін. сексуальності. У 1992 р. створила «Third Wave Direct Action Corporation» – загальнонац. жін. незалежну орг-цію. У тому ж році вона опублікувала статтю «Стаючи третьою хвилею», яка вважається маніфестом **Ф.** «т.х.»». У статті сформульовано заклик до всіх жінок «не голосувати за чоловіків на виборах, якщо вони нічого не роблять для жінок, не кохатися з ними, не ділитися хлібом, не опікуватися ними, не годувати їх, якщо вони не ставлять на перше місце нашу свободу щодо контролю наших тіл і життя». Наполягала на тому, що потрібно замінити гнів, який повинен виникати як реакція на нехтування жін. правами, на політ. силу. Р. Уолкер підкреслювала, що вона не постфеміністка, а феміністка третьої хвилі.

Важливе значення у розвитку **Ф.** «т.х.» відіграла наук. праця Р. Уолкер «Бути реальним: Поговоримо про сутність та зміну обличчя фемінізму» (1995), яка присвячувалась суч. фемінізму та тенденціям його розвитку. Вважається, що ця праця є декларацією **Ф.** «т.х.» у США. Характерними ознаками **Ф.** «т.х.» є суперечливість і різноманітність. Поглядам представників **Ф.** «т.х.» притаманна відсутність єдності (можуть одночасно виступати за сексуальну свободу та необхідність сімейної вірності). До об'єднань **Ф.** «т.х.»», окрім жінок, входять чол. і представники різних меншин.

Цілі **Ф.** «т.х.»: б-б з усіма можливими причинами, що породжують соц. несправедливість (не тільки щодо жінок), розвиток освіти молодих жінок для досягнення ними щастя та свободи, гордості, відсутності страху для реалізації своєї мети.

Представники **Ф.** «т.х.» намагаються поєднати досвід усіх своїх попередників, роб-

лять акцент на питанні, ким може бути жінка (якщо свідомо забажає), а не ким вона є, бо «гендеризація сусп. життя вже стала фактом, актуальним є створення можливостей для реалізації індив. розуміння жіночості». Представники Ф.«т.хв.» значно менше приділяють уваги відносинам між жін. і чол., проблемам дискримінації жінок. Гол. увага зосереджується на питаннях розподілу сил і влади з метою проведення перетворень для кожної жінки, щоб вона мала можливість бути щасливою та реалізованою в усіх сферах життя. Див.: *Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм), Фемінізм «першої хвилі» /О. Зінченко/*

Філіація (лат. *filius* – син) – спосіб набуття громадянства індивідом в силу народження. Нормами міжнар. права встановлено, що кожен індивід із моменту народження має право на громадянство. У Конвенції про скорочення безгромадянства (1961) визначено, що «д-ва надає своє громадянство народженій на її території особі, яка в іншому разі була б апатридом». Також згідно із загальновизнаними принципами міжнар. права, кожна дитина має право на громадянство; ця норма міститься у Декларації прав дитини (1959) і в Міжнар. пакті про громадянські і політичні права (1966). За нормами міжнар. права дитина за жодних умов не повинна залишитися апатридом. Ф. слід розглядати як основну та найпоширенішу форму надання громадянства.

Ф. може здійснюватися на основі двох основних принципів: «права крові» (*jus sanguinis*) та «права ґрунту» (*jus soli*). Принцип «права крові» полягає в тому, що дитина, народжена від осіб, котрі є громадянами певної д-ви, автоматично визнається громадянином останньої. У випадку різного громадянства батьків питання вирішується за їхньою домовленістю. Якщо батьки не домовилися, то народжена в шлюбі дитина набуває громадянство батька, позашлюбна – матері. Цей принцип закріплено у законодавстві більшості д-в. Відповідно до принципу права ґрунту, громадянство у даній д-ві надається будь-якій особі, яка народилася на її терито-

рії, незалежно від громадянства батьків. Сучасне законодавство більшості країн, у т. ч і українське, передбачає змішану систему, при якій переважаюче значення права крові поєднується з певним впливом права ґрунту. Право крові практично у чистому вигляді діє зараз лише в скандинавських країнах, де право ґрунту застосовується виключно до дітей, батьки яких невідомі. Право ґрунту зберегло переважаюче значення у країнах англо-амер. системи загального права, а також в окремих латиноамер. країнах (Аргентина, Куба), проте переважно доповнюється правом крові (звичай щодо дітей громадян відповідних д-в, що народилися за кордоном). Д-ви прагнуть ввести у своє законодавство норми, обмежуючі можливість набуття їхнього громадянства особами, народженими від змішаних шлюбів. Це диктується різними міркуваннями, зокрема небажанням сприяти набуттю своїми громадянами ще й іноз. громадянства, тобто подвійного громадянства, що може призвести до ускладнень у міждерж. відносинах. Вибір д-вою певного принципу набуття громадянства обумовлюється її політикою у демогр. сфері. Якщо д-ва зацікавлена у швидкому зростанні кількості своїх громадян, вона закріплює у своєму законодавстві обидва зазначені принципи. У нормах законодавства України, що регулюють питання набуття громадянства, поєднуються принципи права крові та права ґрунту. Особливо чітко таке поєднання виявляється у тих законодавчих нормах, які регулюють питання набуття громадянства дітьми та випадки зміни їхнього громадянства. Отже, набуття громадянства за народженням людини і не залежить від вияву її волі. Лише в деяких правових системах, напр., у Франції, особа від змішаного шлюбу може самостійно вибирати громадянство після досягнення повноліття. Слід відзначити, що в галузі набуття громадянства за народженням не існує ані загальновизнаних норм міжнар. права, ані однакової практики д-в. Тому в силу колізій законодавства різних д-в саме в цій галузі виникає найбільша к-сть випадків біпатризму. /С. Орлов/

Форма держави – сукупність способів (порядок) орг-ції, устрою та реалізації держ. влади, що виражають сутність д-ви. Категорія **Ф.д.** покликана констатувати сукупність певного кола загальних ознак і взаємозв'язків, що характеризують д-ву як сусп. явище. У різних **Ф.д.** відображається сутність країни. **Ф.д.** – комплексне поняття, яке дає загальну уяву про держ. владу та характеризує її з точок зору форми правління, форми держ. устрою, держ. (політ.) режиму. Осн. елементами **Ф.д.** є: *форма (держ.) правління*, що відображає публ. вимір д-ви; *форма (держ., територ.) устрою*, що відображає територ. вимір д-ви; *форма (держ., політ., держ.-прав. та політико-правового) режиму*, що відображає політ. вимір д-ви. Поняття **Ф.д.** як певної структури не означає довільної сукупності її елементів; воно відображає єдність, взаємозалежність елементів, у результаті чого виникає нова якість, не властива жодному з цих окремо взятих елементів.

Форма держ. правління – елемент **Ф.д.**, який характеризує структурну орг-цію влади, порядок утворення та повноваження вищих органів держ. влади, їх взаємовідносин між собою, з ін. органами д-ви, з політ. партіями та соц. групами, населенням в цілому. Ознаки: характеризує порядок формування, структуру та терміни повноважень вищих органів держ. влади; визначає зміст принципу розподілу влади між вищими органами д-ви; характеризує компетенцію вищих держ. органів у процесі здійснення ними владних повноважень та їх взаємодію між собою, з ін. центр. і місц. органами влади, органами місц. самоврядування, політ. партіями, громад. орг-ціями, населення. Залежно від того, ким і як здійснюється держ. влада, як побудовані та діють органи влади, політ. наука вирізняє *монархії та республіки*.

Форма держ. устрою – елемент **Ф.д.**, який характеризує територ. орг-цію влади, спосіб (порядок) поділу території д-ви на певні складові частини та співвідношення між ними. Ознаки: визначає принципи розподілу території д-ви на складові частини; характеризує управл. діяльність д-ви та орг-цію населення на її території; дає можливість реалізації прав

і законних інтересів нац. меншин щодо самовизначення шляхом надання тій території, де вони проживають, певних пільг на самоврядування; характеризує взаємодію між центр., регіон. і місц. органами влади. Проявляється у простій і складній формах. До простої форми належить *унітарна д-ва*, а до складних – *федерація і конфедерація*.

Форма держ. режиму – елемент **Ф.д.**, який характеризує політ. орг-цію влади, сукупність способів, прийомів, методів здійснення держ. влади у сусп-ві. Ознаки: характеризує можливість участі громадян в реалізації державновладних повноважень; забезпечує реалізацію прав і свобод людини і громадянина у процесі здійснення органами держ. влади своїх повноважень; характеризує співвідношення правових і організаційних (неправових) способів здійснення владних ф-цій; визначає відношення між владою і населенням; характеризує стан законності і правопорядку в д-ві. Залежно від методів та засобів держ. правління вирізняють *демокр. і антидемокр. режими*. Усі елементи **Ф.д.** взаємопов'язані. **Ф.д.** визначається нац. складом населення, територ. розмірами країни, іст. і культ. традиціями народу та ін. чинниками. **Ф.д.** не є раз і назавжди встановленою, вона постійно змінюється і розвивається. Див.: *Монархія; Режим політичний; Республіка /В. Місютіна/*

Франкфуртська школа – критична теорія індустр. сусп-ва, різновид неомарксизму, осередок критицизму, заснований у Франкфурт. ун-ті у 1923 р., який з 1935 до 1953 р. діяв у вигнанні в США, а потім був відроджений у Франкфурті. **Ф.ш.** виникла на базі Ін-у соц. досліджень (Institut für Sozialforschung) при Ун-ті Франкфурта-на-Майні. Хоча відлік її існування прийнято вести з 1930 р., коли ін-т очолив М. Хоркхаймер, але марксистські дослідження велися в Ін-ті з моменту його заснування в 1923 р. М. Хоркхаймер оголосив його метою розробку «соц. філософії», доповненої емпір. дослідженнями. Термін «**Ф.ш.**» є збірною назвою, що застосовується до мислителів, пов'язаних із Ін-том соц. досліджень в Франкфурті-на-Майні; самі представники

критичної теорії ніколи не об'єднували себе під таким найменуванням.

У розвиненій в 1930-і рр. філос.-соціол. «критичній теорії сусп-ва» **Ф.ш.** намагалася поєднувати елементи критичного підходу К. Маркса до бурж. культури з гегельянськими та фрейдистськими ідеями. Аналіз внутр. протиріч «просвітництва», яке ототожнюється з раціональним опануванням природою взагалі, стає ключем для розуміння культури і сусп-ва нового часу, і зокрема – «масової культури» і «масового сусп-ва» ХХ ст.

В історії **Ф.ш.** можна буде виділити три найважливіші періоди: «європейський» (з моменту виникнення «школи» до еміграції її провідних теоретиків в США), «американський» (1939-1949), «західнонімецький» (50-60-і рр.). Якщо в європ. період були закладені концепт. основи діяльності **Ф.ш.**, що були розвинені та конкретизовані протягом подальших етапів її існування, то результатом роботи в США можна вважати оригінальні емпіричні дослідження, у яких були розвинені теорет. положення, закладені раніше, та конструктивний розвиток критичної теорії **Ф.ш.** Що ж до «західнонімецького» періоду, то він характеризується широким розповсюдженням ідей школи (у т. ч. завдяки руху «нових лівих») та поглибленням теорет. розбіжностей і політ. суперечностей усередині **Ф.ш.**

Повоєнний період характерний поглибленням протиріч серед представників **Ф.ш.**, що відобразився у суперечностях між Е. Фроммом і Г. Маркузе (1950-60-і рр.). Відхід багатьох молодих представників **Ф.ш.** від ідей її основоположників (еволюція Ю. Габермаса та ін.) призвів по суті до розпаду школи на початку 70-х рр. **Ф.ш.** мала значний вплив на розвиток немарксистської соц. і філос. думки у Німеччині і США і на теорет. оформлення ідеології т. зв. «нових лівих». Найбільш відомими представниками **Ф.ш.** є Т. Адорно, В. Бенямін, Ю. Габермас, Л. Льовенталь, Г. Маркузе, Ф. Л. Нейман, Ф. Поллок, Е. Фром, М. Хоркхаймер. Осн. друкований орган – ж-л «Zeitschrift für Sozialforschung».

Осн. тенденція концепцій представників **Ф.ш.** полягає у синтезі філос. понять із політології і соціології. Осн. ідейними джерелами

теорії **Ф.ш.** є марксизм, фрейдизм і гегельянство. Ідейний базис концепції франкфуртців склав своєрідний варіант діалектичного фрейд-марксизму із зверненням до раціон. філософії. Представники даної школи вважали, що капіталістичне сусп-во перетворилося на масове сусп-во споживання, монолітну безкласову тоталітарну систему, в якій революційна роль перетворення сусп-ва переходить маргінальним інтелігентам й аутсайдерам. Суч. сусп-во технократичне та існує за рахунок розповсюдження хибної свідомості за допомогою ЗМІ, а також популярної культури, і нав'язуваного культу споживання.

Осн. тематикою досліджень науковці **Ф.ш.** називають руйнування ідеалів Просвітництва під впливом технологічної раціональності; осн. ідеями **Ф.ш.** вважаються: зображення пізнього капіталізму та соціалізму як різновиду суч. індустр. сусп-ва; абсолютизація діалектичної категорії заперечення; критика гомогенізованого сусп-ва споживання тощо. Центр їх дослідження – людина у суч. масовому сусп-ві та виявлення можливостей перетворення зах. індустріального сусп-ва на вільну асоціацію індивідів, де кожний зможе проявити свої можливості для творчості. /А. Соловйова/

Французька політична наука – напрям сусп. розвитку знань, що утвердився у Франції в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. і був орієнтований на політизацію конституц. права та широке проникнення в сферу державознавства соціолог. методів наук. дослідж. Ці два чинники визначали особливість **Ф.п.н.** на початковому етапі її становлення. На думку політолога П. Фавра, гол. причинами її появи були: а) чітке розмежування екон., морал., соц. і політ. категорій, що виправдовувало вивчення особливого світу – *політичного*; б) поява в д-ві суч. упр. персоналу, що визначило розвиток адмін. права і політ. науки; в) демократизація політики шляхом розширення політ. участі виборців, що сприяло розвитку політ. дискусій в сусп-ві.

Ф.п.н. пройшла в своєму розвитку два періоди: 1) до Др. світ. війни; 2) після неї.

Перший період пов'язують з 1871 р., коли в Парижі була створена приватна Вільна школа політ. наук. У 1886 р. з'явився її друк. орган – ж-л «Аннали Вільної школи політ. наук». Наук. взаємозбагаченню досліджень сприяли конгреси з політ. наук, що проводилися школою (з 1900 р.); у ній викладали багато відомих учених, у т. ч. А. Зігфрід, що заклав основи вивчення поведінки виборців («Політична карта Західної Франції при Третій республіці», 1913). Перший період можна характеризувати як період «донаукового» розвитку політ. науки, визрівання іст. передумов її становлення в якості автономної дисципліни, формування окремих її елементів. Окрім робіт А. Зігфріда можна вказати також на ті, що з'явилися в період між двома світ. війнами – роботи Б. Жувенеля, Ж. Шевальє, М. Прело та ін. Значну роль у розвитку політ. науки відіграли ф-ти права в ун-тах. Багато фр. правознавців вважали, що політ. наука є не більш, ніж конституц. право. Тому широкого поширення набув інституц. підхід. Засновники цього підходу – Л. Дюгі і М. Оріу («Трактат про конституційне право», 1911; «Принципи публічного права», 1910; «Елементарний підручник із конституційного права», 1925; «Теорія ін-ту і її основи. Нариси соціального віталізму», 1925). Центр. категорією **Ф.п.н.** стало поняття «політ. ін-ту», сформульоване М. Оріу. Інституц. підхід до вивчення політ. явищ дав змогу фр. політологам значною мірою подолати юрид. формалізм конституц. права, розширити межі політ. досліджень і радикально змінити їх хар-р. З подальшим розмежуванням і утвердженням політ. наука все виразніше відгалужувалася від соціології, історії, юриспруденції. Вона звернулася до вивчення не тільки тих політ. ін-тів, які регламентуються правом, але й тих, які існують поза ним: політ. партій, громад. думки, пропаганди, преси, груп тиску та ін.

Другий період розвитку **Ф.п.н.** – період політ. науки як автономної, офіц. визнаної дисципліни. Його започаткувала реформа підготовки адмін. кадрів 1945 р. Під час реформи була ліквідована Вільна школа політ. наук і замість неї створена Нац. Школа адміністра-

ції (НША). Одночасно при ун-тах було засновано кілька ін-тів політ. досліджень, на які покладалося завдання підготовки молоді до вступних іспитів до НША. На базі скасованої Вільної школи був створений Нац. ін-т політ. наук (НІПН) – науково-дослідний центр, покликаний сприяти «прогресу і поширенню у Франції і за межею політ., екон. і соц. наук». При ін-ті було утворено два центри: центр вивчення внутрішньополіт. життя і центр вивчення міжнар. відносин, а також відділ вивчення екон. активності та соц. становища. Основне значення реформи 1945 р. полягало в тому, що, по-перше, політ. наука отримала визнання урядом, що відтепер стало сприяти її розвитку, і, по-друге, створилися певні умови для орг-ції систематичних наук. досліджень в галузі політ. науки. Група молодих професорів (на чолі з Ж. Шевальє) стала займатися нею як основною спеціальністю. У 1948 р. у Франції були створені Нац. адміністративна школа, Ін-т політ. досліджень при Паризькому ун-ті. Весною 1949 р. була створена Фр. Асоціація політ. науки (ФАПН), що почала спільно з НІПН видавати ж-л «Французький журнал політ. науки». У вересні того ж року за ініціативою США під егідою ЮНЕСКО була заснована Міжнар. асоціація політ. науки (МАПН). Створення цієї орг-ції мало для фр., як і для усієї європ. політ. науки, велике значення. По-перше, стимулювало подальший розвиток політ. науки, сприяло утвердженню автономії нової дисципліни; по-друге – дозволило фр. вченим широко знайомитися з працями своїх амер. колег. Під впливом США політ. наука Франції почала розробляти наук. проблематику раніше їй не властиву: аналіз неорганізованих політ. сил, політ. поведінка та її роль в політ. процесі та ін. Фр. автори вивчили і почали застосовувати амер. техніку і методику соціолог. досліджень.

Значна освітня реформа була проведена в 1954 р. що сприяла процесу конституювання політ. науки. Декретом від 27.03.1954 р. до навч. програми юрид. ф-тів було включено два нові курси: «Методи політичної науки» і «Історія політичних ідей». Були створені також спец. кафедри з нової дисципліни. Політ.

наука отримала нові можливості для свого розвитку. У 1956 р. у Франції був введений вчений ступінь д-ра політ. наук. Особливо вражаючих успіхів Фр. політ. наука досягла в післявоєнний період. Вона збагатилася світовою політ. наукою в напрямках конституціоналізму, д-ви і влади, політ. систем і режимів, партій і парт. систем, теорії бюрократії, соціології політики. Найвпливовішими фр. вченими є: Р. Арон, П. Бурдьє, Ж. Бурдо, М. Дюверже, М. Крозьє, П. Фавр та ін.

У Франції політ. науку як акад. дисципліну довго не визнавали правознавці. Відтак у жодному ун-ті, крім Сорбонни, практично немає ф-тів політ. науки. Тому й до сьогодні більшість профес. політологів все ще працює на юрид. ф-тах. Освітня реформа розпочата Болонським процесом, спонукала провідні фр. ун-ти продовжувати спеціалізовані наук. дослідження. Найбільш затребуваними і популярними напрямками політол. досліджень є: політ. соціологія і публ. політика. Ці дві галузі входять до всіх університетських програм викладання політ. науки. Новим напрямом є вивчення міжнар. відносин і досліджень у сфері європ. політики. Проте чисельність викладачів і дослідників, що спеціалізуються в цій галузі, залишається незначною порівняно з фахівцями із політ. соціології. Відбувається занепад таких традиц. для фр. політ. науки напрямів як: політ. філософія і політ. теорія, особливо вивчення політ. ін-тів з акцентом на конституц. праві. Шляхами покращення вивчення політ. науки в ун-тах Франції можуть бути: мобільність молодих науковців, розвиток міжнар. співпраці, зростаюче визнання публікацій у заруб. виданнях і запрошення досвідчених фр. фахівців для викладання заруб. ун-тах. /О. Федорчук/

Фундаменталізм (лат. *fundamentum* – основа) – загальна назва вкрай консервативних філос., морал. і соц. течій. Термін уперше був вжитий у християн. світі для позначення консервативного руху в євангелічній церкві США. Фундаменталістами називають себе представники крайньої консервативної течії в суч. протестантизмі, прихильники якої вима-

гають брати за основу (фундамент) віри буквально розуміння тексту Біблії, відкидають будь-який вияв наук. світогляду, ведуть відверту б-бу проти науки. Початки Ф. пов'язують із виданням у США в 1910-1915 рр. амер. і англ. консервативними теологами 15 книг багатотомного видання «Основи». Останнє отримало широке визнання серед віруючих і створило певну культурну установку. Насамперед, Ф. виступили проти натуралізму, який ототожнювався ними з теорією еволюції. У 1920-ті рр. у багатьох півд. штатах США було прийнято закони, що забороняли викладати у школах еволюційну теорію Ч. Дарвіна.

Попит на Ф. визначається соціокульт. динамікою та найчастіше є реакцією на процеси глобалізації та секуляризації, які відбуваються у суч. світі. Якщо у 20-ті роки ХХ ст. Ф. перейшли на позиції самоізоляції, стали відходити від участі у сусп.-політ. справах, то у 1980-ті роки спостерігається новий підйом реліг. Ф. Значною подією у секуляризації сусп. життя у США була відміна обов'язкової молитви у школах. Ф. вважали, що це та ін. подібні рішення влади підривають основи віри та моралі у сусп.-ві.

Суч. Ф. відрізняється від його первинної форми. Він несе у собі комплекс традиц. ціннісних орієнтацій, заснованих на вірі в Бога. Ф. пропонують повернутися до основ християн. віри. Теологи називають шість «фундаментальних істин», основних для Ф.: 1) богонатхнення Біблії святим духом, наслідком якого є непомильність Святого Письма; 2) непорочне зачаття Христа; 3) віра у те, що смерть Христа була відкупленням гріхів всіх людей; 4) тілесне воскресіння Христа; 5) справжність біблійних чудес; 6) преміленаризм (вчення про друге пришествя Ісуса Христа перед встановлення ним Царства Божого на Землі). Таким чином, суч. реліг. Ф. у протестантизмі є реакцією на світські форми прогресу.

Осн. напрямки суч. реліг. Ф.: 1) *християн. Ф.* – праворадикальні християнські (євангелістські) рухи в США, які виступають проти абортів, за введення молитв у школах і при цьому використовують радик. заходи («Християнська коаліція» П. Робертсона, «Гілка

Давидова»); 2) *іудейський Ф.* представлений низкою невеликих партій в Ізраїлі, які прагнуть не допустити передачі «єврейських територій» Палестині та борються з ісламом (Єврейська оборонна ліга); 3) *індуїстський Ф.* поширений в Індії. Протидіє розповсюдженню зах. культури і веде б-бу з ін. релігіями, зокрема, ісламом і релігією сикхів (Нац. союз добровільних, Всесвітнє індуїст. т-во, Інд. народна партія); 4) *ісламський Ф.* має яскраво виражений антизах., антиамер. хар-р та декларує необхідність повернення мусульман до суворого дотримання вимог Корану та ін. священних у ісламі книг. Ідеї іслам. **Ф.** лежать в основі іслам. радикалізму та ісламізму. Орг-ції: Революц. шийтський фундаменталізм (Іран), Радикальний сунітський рух (Єгипет), Хамас (Палестина). /Т. Опанасюк/

Функції політології (лат. *functio* – виконання) – це завдання, призначення науки політології. У суч. сусп-ві політологія виконує низку соціально-значущих ф-цій, які можна ранжувати наступним чином. Основна **Ф.п.** – *раціоналізація політ. життя*. Виконання політологією цієї специф., притаманної тільки їй ф-ції має сприяти удосконаленню політ. ін-тів і відносин, ефективності політ. реформ та політ.-управл. рішень. Політологія надає теорет. підґрунтя та розробляє оптимальні моделі управління д-вою, технології вирішення соц.-політ. конфліктів. Задля здійснення цього політологія виконує тріаду наступних ф-цій, які можна характеризувати як *загальні Ф.п.*, адже вони притаманні більшості наук, як суспільствознавчих, так і природничих. Це наступні ф-ції: 1) *дескриптивна* (опис конкретних об'єктів свого вивчення – фактів, подій, явищ, процесів політ. реальності); 2) *інтерпретаційна* (пояснення зазначених в описі феноменів); 3) *прогностична* (ф-ція передбачення подальшого розвитку явищ, подій, процесів на основі екстраполяції виявлених тенденцій та закономірностей їх розвитку). У виконанні зазначених ф-цій має бути дотримано принципу об'єктивізму, віддзеркалення політ. реальності має бути адекватним. Проте вже на першому, дескриптивному етапі процес досліджен-

ня ускладнюється тим, що об'єкт, по-перше, є динамічним, по-друге – багатовимірним. До того ж на пізнавальний процес значно впливають ціннісні, світоглядні, ідеолог. настанови дослідника. Одну й ту ж політ. подію, явище, процес можна описати під різними, часом протилежними кутами зору. На стадії тлумачення політ. явищ/процесів розбіжності є також неминучими. Проте це жодною мірою не означає, що політологія перебуває у гносеологічному (теоретико-пізнавальному) тупику. Адже ця наука за своєю сутністю *плюралістична*, для неї подібна полемічність – нормальний стан речей. Тому і на рівні прогнозів політологія далека від будь-якого роду детермінізму з його беззаперечними закономірностями та передбачуваними фіналами. Виконання нею ф-ції передбачення можна розглядати у двох аспектах: а) позитивному (екстраполяція виявлених позитивних тенденцій); б) у форматі своєчасного попередження про негативні явища, як-то *виклики* (фіксація суттєвих суперечностей між суб'єктами політики, появи прагнення до суттєвих соц.-політ. змін, що призводить до нестабільності) та *загрози* (небезпека руйнації соц. ідеалу, порушення найважливіших інтересів людини, сусп-ва та д-ви тощо). При цьому політологія не може обмежуватись адекватним віддзеркаленням політ. дійсності – вона дає оцінку подіям, явищам, процесам зокрема, а також політичному устрою в цілому. В цьому полягає її четверта, *аксіологічна* ф-ція. П'ятою **Ф.п.** є *завдання ціннісних матриць* – політологія утверджує ідеали, норми та цінності, які характеризують цивілізовану політ. систему, на основі яких зазначаються стратег. орієнтири розвитку сусп-ва. Шостою **Ф.п.** є *політ. соціалізація* – процес засвоєння індивідами та їх групами цінностей і норм політ. культури, притаманних конкретному сусп-ву, що дозволяє індивідам/групам ефективно функціонувати у політ. процесі. **Ф.п.** не є константою, вони можуть змінюватися в залежності від конкретних політ. умов, політ. пріоритетів, рівня розвитку наук. знань.

Доцільно виокремити **Ф.п.** як навчальної дисципліни. Відсутність у молоді знань про

політику як сусп. явище, про їх особисті права та свободи дозволяє «політ. авантюристам» маніпулювати громадянами. Саме політологія має навчити студентів артикулювати та відстоювати свої інтереси, захищати свої права, адекватно реагувати на різні політ. ситуації, свідомо робити свій вибір. Політ. грамотність є необхідною умовою протидії корупції, розбудови правової д-ви та громадян. сусп-ва. /А. Супруненко/

Функціонер політичний (лат. *functio* – виконання, завершення) – 1) член управлінського апарату, особа, яка на фаховій основі постійно виконує визначені законом чи ін. нормами (інструкціями, регламентами) ф-ції й отримує за це грошову винагороду. Наявність таких осіб об'єктивно детермінована необхідністю виконання в межах кожної політ. орг-ції управлінських ф-цій, зокрема координації діяльності між різними структурними рівнями. Без цього неможлива підтримка її діяльності та реалізація визначених цілей, що потребує спец. знань, профес. підготовки. К-сть **Ф.п.**, їх повноваження зумовлені складністю завдань і цілей орг-ції, її розмірами (к-стю членів), структурною складністю; 2) визначення особи, яка є членів постійного управлінського апарату – «керівного центру» (Р. Міхельс) – у партійних, профспілкових

та ін. недерж. орг-ціях, необхідного для керівництва орг-цією, підтримки ефективної структури і діяльності. **Ф.п.** обіймає в партії чи ін. орг-ції невиборну посаду, працює на постійній договірній основі, виконує певні визначені ф-ції, котрі оплачує партія, на відміну від неоплачуваної, добровільної роботи для партії чи орг-ції лідерів і активістів, які працюють на громад. засадах. Діяльність **Ф.п.** («партійного чиновника») з керівництва й управління партією – фахова діяльність. Вона чітко регламентується інструкціями, наказами, ін. нормами. **Ф.п.** найчастіше виконують аналітичні, дорадчі, експертні, прогностичні, координуючі ф-ції, а також ф-ції, пов'язані з орг-цією виборчих і PR-кампаній. Ці ф-ції, залучення в усі сфери організаційної політики, особисті якості (компетенція, інтелектуальні, комунікаційні здібності та ін.) дають **Ф.п.** змогу істотно впливати на процес прийняття та реалізації парт. рішень. Їхня діяльність, з одного боку, сприяє стійкості й ефективності функціонування орг-ції, з ін. – може стати, за Р. Міхельсом, «початком кін.» партійної демократії, призвести до надмірної бюрократизації та надмірного впливу функціонерів на парт. політику з погляду інтересів управлінського апарату, а не вимог чл. партії та виборців, що найімовірніше для масових партій із розвинутим апаратом на всіх рівнях орг-ції. /Л. Угрин/

Х

Халіфат (араб. *خليفة* – спадкоємність) – 1) ідея про орг-цію сусп-ва та д-ви в мусульм. політ.-прав. думці; 2) характеристика форми правління в деяких мусульм. країнах із VII ст. донині – т. зв. «консультативне правління», теократія.

1) **Х. як ідея.** Сформувалася у XI-XIV ст. **Х.** у ісламі визначається насамперед не як політ. ін-т, а як ф-ція верховної влади. Це успадкування місії пророка щодо захисту віри та управління земними справами з метою підтримання порядку та справедливості. Найвидатніші творці ідеї **Х.** – аль-Маварді (974-1058), аль-Ферр (пом. у 1066), аль-Джувейні (1028-1085), Ібн-Халдун (пом. у 1405), Ібн-Джемана (пом. у 1416).

У *суннітській* доктрині **Х.** суверенітет має народ, який через раду авторитетних юристів-теологів (муджтахідів) – шуру обирає монарха і першосвященника-халіфа, укладає з ним договір та контролює його виконання. Халіф має абсолютну викон. владу, але обмежений нормами шариату. Законодавчі ф-ції він може здійснювати лише разом із шурую. Порухення халіфом договору звільняє народ від покори йому. Роль шури як ін-ту влади й визначає **Х.** як «консультативне правління». У XI ст. виникла ідея про відокремлення **Х.** (духовної влади) від султанату (світська влада). У сер. XIX ст. замість ідеї про всевітній **Х.** з'являється ідея імаматів – суверенних мусульман. д-в.

Шіїтська доктрина («імамат») проголошує, що носієм суверенітету та абсолютної влади в д-ві є монарх-першосвященник, непідзвітний народу; його особа є священною, сутність і мета д-ви є непізнаними. Влада передається згідно із заповітом імама у роді нащадків Алі, зятя Мухаммеда.

2) **Х. як д-ва** склався у результаті перетворення Мухаммедом (бл. 570-632) у д-ву мусульман. громади м. Яриб (Медина, у суч. Сауд. Аравії) у 20-х рр. VII ст. Мухаммед сконцентрував у своїх руках духовну (імамат)

та світську (емірат) владу, але важливі рішення приймав після нарад з шурую. Після його смерті правитель мусульм. громади став називатися халіф Разул ал-Аллах (спадкоємець пророка). **Х.** вважався всевітньою іслам. д-вою. Перші халіфи обиралися мусульман. знаттю серед найближчих родичів і сподвижників Мухаммеда. Поступово **Х.** перетворився у спадкову (за заповітом) чи узурповану авторитарну форму правління.

У 632-661 рр., протягом правління перших чотирьох (т. зв. «праведних») халіфів було здійснено політ. об'єднання Аравійського п-ва. У VII – пер. пол. VIII ст. до **Х.** увійшли Бл. Схід, Сер. Азія, Закавказзя, Півн. Індія, Півн. Африка, Півд.-Зах. Європа. Столицями **Х.** були Мекка та Медина (до 661), Дамаск (661-750), Багдад (750-1258). У VIII ст. **Х.** було поділено на адм.-військ. одиниці-емірати; еміри призначалися халіфом. Суд було відокремлено від адміністрації та підпорядковано шури. У IX ст. владу халіфів було обмежено: викон. влада перейшла до їх заступників – великих везірів; дух. та суд. влада – до головного кадї (верховного судді); влада місц. керівників (емірів та султанів) стала спадковою. 945 багдадський халіф був вперше позбавлений світської влади, але зберігав дух. владу над суннітами (окрім Піренейського п-ва та Півн. Африки). У X-XI ст. Багдадський **Х.** охоплював лише частину Іраку та Ірану, а у 1258 р. був завойований монголами. У 929-1031 рр. на Піренейському п-ві існував Кордовський **Х.**, у 785-985 рр. у Півн.-Зах. Африці – Марокканський **Х.**, у 1261-1517 у Півн.-Сх. Африці – Каїрський (Єгипетський) **Х.** З 1517 по 1923 **Х.** вважалася Османська імперія. Османський **Х.** був скасований декретом Президента Турецької республіки у 1924 р. Нині ідея **Х.** як «консультативного правління» використовується для ідеолог. обґрунтування різних форм правління (республіки, абсолютної та конституц. монархії, теократії) у країнах, де іслам проголошено держ. релігією. /О. Кресін/

Харизма (дав.-грец. *χάρισμα* – Божий дар, милість, дарунок) – особливий тип легітимності, орг-ції влади та лідерства, заснований на неординарних властивостях індивіда, що дозволяють йому здійснювати ф-цію пророка, вождя або політ. реформатора. Якість **Х.** традиційно вважається не стільки здобутою, скільки дарованою природою або трансцендентними містично-інтерпретованими силами. Уявлення про **Х.** як про силу благодаті, що надходить від духів або богів, властиве багатьом релігіям. Найраніша концепція **Х.** відображена в реліг. літ-рі. У ранній християн. традиції **Х.** – сприяння, що посиляється Святим Духом обраним людям («дар» проповіді, чудотворення, пророцтва тощо). Після конституювання церк. орг-цій вчення про **Х.** було детально розроблено богословами як один із гол. пунктів християн. віровчення: постулювалося, що людина, як гріхозна істота, схильна до зла, і без наділення **Х.** для неї немає і не може бути спасіння та блаженства. Вважалося, що **Х.** дається віруючим через церкву, через духовенство, через таїнства. Стверджувалося, що духовенство наділене особливою благодаттю – священством, яким може бути наділений істинно віруючий. Ідея про таїнство священства сформувалася в ході поділу християн. громад на «клір» та «мирян»: стан духовенства був наділений даром посередництва між пересічними віруючими і Богом. За реліг. концепцією, харизмат. лідер покликаний консолідувати послідовників навколо певної реліг. доктрини. Метою лідера не може бути особистий інтерес або прагнення панувати у громаді. Навпаки, істинно харизматичним слід вважати лідера, який знехтував собою заради божественної істини, яку він проповідує.

Термін «**Х.**» був вперше вжитий в соціолог. концепціях Е. Трельча і М. Вебера. Специфіку виникнення **Х.** вивчали Е. Дюркгейм, С. Московічі, Т. Парсонс, З. Фрейд, К. Юнг та ін. У М. Вебера **Х.** аналізується у концепції ідеальних типів панування (легальне, традиційне, харизматичне). Харизмат. панування базується на афективному типі соц. дії та передбачає авторитет харизмат. лідера, постійно

вимушеного піклуватися про свою **Х.** В орг-ціях, побудованих за принципом **Х.**, відхід лідера практично завжди супроводжується крахом руху в цілому. М. Вебер, називає **Х.** специф. способом володарювання, в основі якого лежить добровільне підкорення авторитету. **Х.** має властивість яскраво виявлятися у періоди різких сусп. трансформацій – революцій, воєн, великих соц. реформ, що супроводжуються зростанням навіювання широких мас. У цьому аспекті **Х.** є якістю, притаманною особистості, діяльність якої приводить до якісних перетворень соц. устрою. Причому харизмат. лідеру приписуються абсолютно усі успіхи в діяльності групи, і навіть його прорахунки, невдачі та аморальні вчинки використовуються задля його звеличення. М. Вебер висловив думку про наявність таких ідеальних харизмат. якостей особистості, як мудрість, новаторство, магічні здібності, героїзм, пророцтво, видатна сила духу та слова, завдяки яким харизмат. лідер викликає схилення перед ним, що обумовлюється високою повагою та беззаперечною вірою в його можливості.

Х. володіють герої, великі полководці, маги, пророки, провидці, геніальні художники, видатні політики: засновники світ. релігій – Будда, Ісус Христос, Магомет та церк. реформатори, які створили нові напрями всередині цих релігій – М. Лютер, Ж. Кальвін; засновники д-в – Солон, Лікурґ; видатні завойовники – Чингізхан, О. Македонський, Ю. Цезар, Наполеон та ін. З. Фрейд і К. Юнг у своїх концепціях стверджують, що образ харизмат. героя глибоко закладений у несвідомому народу і розкривається у вигляді забутих образів. Харизмат. герой втілює вищі сили, що воскресають у періоди найвищої кризи з метою позбавлення від нестерпного почуття розгубленості. Претендент на харизмат. лідерство, згідно міфолог. трактування, повинен пройти низку стадій свого становлення – випробувати ініціацію, здійснити місію порятунку та загинути, що надасть можливість його канонізації та зведення до образу святого. Така низка героїчних дій дозволить героєві повернутися, але вже на іншому витку

історії. Світські ідеології реліг. типу (культи особи, партії, класу, народу тощо) багато в чому запозичили уявлення про **Х.**: харизмат. вождем може виступати особливо впливовий політик, філософ, письменник тощо. За Г. Гегелем, існуючий порядок речей може бути спростований «всесвітньо-історичними індивідуумами». І. Кант засуджував **Х.** людини як таку, що суперечить реліг. моралі. Ф. Ніцше вважав регулярну появу у світі людей-носіїв **Х.** – абсолютно необхідною для людства. До осн. рис харизмат. особистості відносять: 1) «обмін енергією», або вміння впливати на людей емоційно, здатність заряджати енергією оточуючих; 2) «зовнішність, яка заворожує», або образ, що викликає симпатію маси; 3) «гарні риторичні здібності і деякий артистизм», або видатні комунікативні здібності, мистецтво і дар захоплювати своїми виступами великі скупчення людей; 4) «позитивне сприйняття захоплення своєю персоною», або стан психол. комфорту у разі підвищеної уваги та захоплення з боку сусп-ва; 5) «незалежність хар-ру», що виявляється у здатності покладатися тільки на себе; 6) «гідна й впевнена манера триматися», або імідж сильної людини, здатної добиватися великих цілей.

Суч. дослідження вказують на неоднозначність, розпорошеність й абсолютно протилежні риси, притаманні харизмат. лідерам: сміливість, амбіційність, бойова позиція, захопленість ідеєю, креативність, неврастенічність, жорсткість, прагнення придушити чужу волю і затвердити свою і т. д. Необхідно також відзначити складність однозначного виділення в соц.-політ. житті будь-яких абсолютно рівнозначних явищ, особливо коли мова йде про **Х.** У кожному випадку лідерського процесу мають місце як закономірності, так і особливості, характерні для тієї чи іншої країни або іст. епохи. Можна відзначити присутність в іст. подіях елемента випадковості та непередбачуваності. /Л. Овсянкіна/

Хартленд і Римленд – концепції сучасної атлантистської геополіт. стратегії, згідно з якими масивна континентальна півн.-сх. частина Євразії відіграє роль ключової те-

риторії для здійснення сучасної світ. історії. Автор концепції **Х.** брит. геополітик Г. Дж. Маккіндер (1861-1947). У статті «Географічна вісь історії» (1904), книгах «Демократичні ідеали і реальність» (1919) і «Земна куля й встановлення миру» (1943) він сформулював теорію «осьової зони» (Pivot Area) або **Х.** (англ. Heartland – «серцевинна земля»). **Х.** це ділянка суші від Півн. Льодовитого океану до центр. Євразії. Простір **Х.** формується з трьох компонентів: найбільшої рівнини на планеті, найбільших суднохідних річок і величезної степової зони. Особливе місце у побудовах Маккіндера займає Сх. Європа, «стратегічний **Х.**». Контроль над нею дає можливість контролювати увесь **Х.** *Навколо **Х.** розташовані різні типи просторів: захисний пояс «внутр. півмісяця» (inner crescent), який включає Сибір, Гімалай. хребет, пустелі Монголії і Сер. Азії; на периферії (coastland) «внутр. півмісяця» знаходяться густонаселені території Європи, Аравія, Інд. субконтинент і приморські райони Китаю; на кордонах Coastland розташовані простори «зовн. півмісяця» (outer crescent): Велика Британія, США, Японія, Півд. і Півн. Америка, Австралія. **Х.** завдяки захисному поясу «внутр. півмісяця» є недоступною природною фортецею. Проте ця масивна ділянка Світ. острова (World Island) не має зручних виходів до Світ. океану (World ocean). Маккіндер висловлює головну геополіт. стратегію своєї концепції: «Хто контролює **Х.**, той володіє Світ. о-вом, хто володіє Світ. о-вом, той володіє світом». Території, віднесені ним до **Х.**, за своїми контурами майже повністю повторювали контури Рос. імперії, а згодом СРСР. Маккіндер констатує зростання ролі суші та зменшення ролі моря, що стало можливим завдяки розвитку наземних транспортних комунікацій. Завдяки цьому СРСР, який володіє **Х.**, мав змогу стати домінуючою д-вою Світ. о-ва та розширити свою експансію на периферійні простори. У той же час морські країни втрачтимуть свій вплив. Маккіндер писав: «Зміна рівноваги сил у світі на користь центр. країн внаслідок її експансії до кордонів Євразії дозволило використати велетенські континентальні ресурси для розбудови військово-*

морського флоту, що відкриває перспективи створення світ. імперії». Протидіяти експансії в межах Світ. о-ва можливо за допомогою ефективного і довготермінового співробітництва Великої Британії, США і Франції. Маккіндер передбачив зростання геополіт. ролі США та біполярність світ. політики після Др. світ. війни.

Концепція **Х.** заклала підвалини геополіт. стратегії атлантизму. У 1940 р. до її модернізації вдався амер. геополітик Н. Спайкмен (1893-1943), який висунув концепцію **Р.** (англ. Rimland – «дугова земля»). **Р.** – це гігантські простори приморських євразійських д-в «внутр. півмісяця», які дугою оповивають **Х.** Контрольовані простори **Р.** мають стати форпостами для нейтралізації **Х.** і наступу атлантистів вглиб Світ. о-ва. Спайкмен переформулював тезу Маккіндера: «Хто контролює **Р.**, той контролює Євразію, а хто контролює Євразію, той контролює долі світу». Спайкмен розвинув «теорію анаконди», згідно з якою атлантисти, у т. ч. застосовуючи силу, мають розширяти свій контроль над береговими зонами Африки і Євразії. Після Др. світ. війни концепція **Р.** була покладена в основу амер. політики «стримування комунізму». Суч. послідовником концепцій **Х.** і **Р.** є амер. геостратег З. Бжезінський (1928). Він вказував на необхідність укріплення ролі США на прибережних і периферійних територіях Євразії. У кн. «Поza контролем» (1993) Бжезінський оцінює іст. наслідки розпаду СРСР: «Розпад СРСР перетворив **Х.** Євразії в геополіт. вакуум. Це дало можливість не лише для потенціального проникнення амер. впливу в євразійський вакуум, особливо шляхом консолідації геополіт. розрізненості кол. простору СРСР, але й має вирішальне геополіт. значення на півд.-сх. окраїні Євразії». /Ю. Омельченко/

Хвиля демократизації – поняття, що відображає міжкраїнний простір-час демокр. процесу. Важливе значення в розробці теорії **Х.д.** належить С. Гантінгтону, який у монографії «Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ століття» (1991) визначає «демокр. хвилі»

(або «**Х.д.**»): «**Х.д.** є перехід групи країн від недемокр. режимів до демокр., що протікає в певний період часу і за чисельністю істотно перевершує ті країни, в яких за той же період часу розвиток протікає в протилежному напрямі». Мова, таким чином, йде про кількісне переважання демокр. тенденцій у рамках відповідного відрізка часу, які накладають якісний відбиток на хар-р останнього. Історія знає й інші періоди, коли у великій групі країн переважали протилежні тенденції («хвилі відкату» (відступу) від демократизації). Гантінгтон виділяє наступні хвилі демократизації: *перша, тривала Х.д.* – 1828-1926 рр. Веде початок від амер. і фр. революції. Процес демократизації відрізняється двома ознаками: 1) поступове розповсюдження виборчого права на переважну більшість дорослого населення зі скороченням, а потім і скасуванням майнового цензу; 2) становлення і розвиток відповідальних представницьких ін-тів і підзвітних їм виконавчих органів. На рубежі ХІХ і ХХ ст.ст. перехід до демократії був завершений в таких країнах, як США, Велика Британія, Франція, Швейцарія, заморських брит. домініонах (Австралія, Канада і Нова Зеландія) та низці країн Півн. Європи. Незадовго до Першої світ. війни демокр. режими були встановлені в Італії й Аргентині, а в повоєнний період – у двох нових, таких, що отримали незалежність д-вах Європи – Ісландії й Ірландії; *перша хвиля відкату* – 1922-1942 рр. Умовно бере початок із 1922 р., тобто з походу Б. Муссоліні на Рим із подальшим захопленням влади та встановленням фашист. диктатури. Нестійкі демокр. ін-ти в Польщі, Литві, Латвії й Естонії були ліквідовані в результаті військ. переворотів. У 1926 р. в Португалії в результаті держ. перевороту владу захопили військові. У Німеччині прихід у 1933 р. А. Гітлера до влади і встановлення нацист. режиму ознаменував поразку демокр. Веймар. республіки. Аншлюс Австрії, що стався після цього, супроводжувався відповідно ліквідацією демокр. структур і в цій країні. В Іспанії громадян. війна 1936-1939 рр., що завершилася встановленням диктатури генерала Франка, перервала короточасний процес демокра-

тизації, що почався там у 1932 р. У 30-і рр. відбулися також військ. перевороти і у низці латиноамер. країн, що обрали шлях демокр. Розвитку (Аргентина, Бразилія, Уругвай). З 17 країн, в яких між 1910 і 1931 рр. встановилися демокр. режими, до кінця 30-х рр. лише чотири д-ви зберегли демокр. форми правління. Особливістю є те, що разом із традиційно автократичними політ. системами з'являється новий соц.-політ. феномен – тоталітаризм. Ця хвиля відкату від демократизації з'явилася одним із гол. джерел Др. світ. війни; *друга коротка Х.д.* – 1943-1962 рр. пов'язана з розгромом нацист. Німеччини, мілітаристської Японії і звільненням зах. союзницькими військами окупованих територій. Відновлені демокр. режими у Франції, Голландії, Данії, Бельгії та ін. країнах Зах. Європи. Присутність окупац. союзницьких військ в Німеччині, Італії і Японії сприяла не тільки встановленню і зміцненню в цих країнах демокр. політ. ін-тів, але і зробило в них демокр. розвиток незворотним. У низці латиноамер. країн (Аргентина, Бразилія, Венесуела, Перу) були проведені демокр. вибори. Друга Х.д. співпала з процесом деколонізації колишніх колоній і напівколоній, що почався. Були встановлені демокр. форми правління в таких країнах, як Індія, Нігерія, Філіппіни, Шрі-Ланка тощо; *друга хвиля відкату* – 1958-1975 рр. 1/3 д-в, в яких у 1958 р. функціонували демокр. режими, до середини 70-х рр. мала авторитарне правління. Ефект глобального відкату від демократії у «третьому світі» був вражаючим: так, якщо в 1962 р. уряди, сформовані в результаті військ. переворотів, існували в 13 країнах, то до 1975 р. їх налічувалося вже 38. У 1967 р. у Греції в результаті військ. перевороту було перервано демокр. розвиток і встановилася військ. диктатура «чорних полковників». Друга хвиля охопила переважну більшість країн «третього світу», де в результаті військ. переворотів або узурпації влади правлячою елітою встановилися авторитарні режими. Спостерігаються багато кризових процесів і в зах. демократії. В багатьох політол. і соціолог. дослідженнях того часу переважала теза про непридатність демокр. моделі до країн, що розвиваються,

але і висловлювалися песимістичні прогнози щодо життєздатності самої демократії; *третья Х.д.* – з 1974 р. У Португалії в квітні 1974 р. покладено кінець диктатурі військ. режиму. Через кілька місяців в Греції влада перейшла в руки цив. осіб із числа лідерів політ. партій демокр. орієнтації. У листопаді 1975 р. в Іспанії смерть Франка поклало кінець 36-річному авторитарному правлінню. З кінця 70-х і впродовж 80-х рр. Х.д. переміщується до Латин. Америки і Азії. Наприкінці 80-х рр. сучасна Х.д. вступає в нову фазу, пов'язану з кризою т. зв. «реального соціалізму».

Відмінною рисою суч. Х.д. є її глобальний хар-р, позаяк вона охоплює практично всі континенти. Причини глобалізації світ. демокр. процесу, що розширюється, С. Гантінгтон пояснює такими чинниками: 1) криза легітимності авторитарних і тоталітарних систем; 2) безпрецедентне зростання світ. економіки в 60-ті роки, а також зростання освіченості і збільшення міського середнього класу; 3) серйозні зміни в доктрині католич. церкви в 60-і рр.; 4) зміна політ. курсу провідних світ. політ. сил (США, СРСР, Європ. співт-во); 5) демонстраційний ефект, посилений новими засобами міжнар. комунікації, а також первинним досвідом переходу до демократії в рамках третьої хвилі, який відіграв стимулюючу роль і служив моделлю для подальших зусиль щодо зміни режиму в ін. країнах. Гантінгтон вважає, що процес демократизації визначається сукупністю чинників, зокрема: рівень і хар-р екон., соц., культ. і реліг. розвитку, позиція правлячої еліти, міжнар. стан та ін. Визначив він і чинники хвиль «відкату»: це і слабкість демокр. цінностей в елітах і сусп-ві; екон. спад і кризи, що ведуть до соц. конфліктів і зростання популярності ідей авторитарного правління; соц. і екон. поляризація сусп-ва; зовн. вплив тощо.

Дещо ін. підхід характерний для Ф. Шміттера, який виділив чотири Х.д. *Перша* бере початок з революції 1848 р., після яких до 1852 р. багато країн (зокрема, Франція, Німеччина, Австро-Угорщина) повернулися до автократичних форм правління; *друга* – після Першої світ. війни, коли в Сх. і Центр. Європі

виникли нові д-ви, у низці яких встановилися демокр. форми правління; *третьа* хвиля почалася після Др. світ. війни, коли на карті світу з'явилася велика група країн, що поетапно звільнялася від колоніальної і напівколоніальної залежності; *четверта* бере початок з військ. перевороту 1974 р. у Португалії, що привів до демокр. перетворень. /М. Требін/

Холодна війна – тривалий у часі стан глибоких протиріч між д-вами (або блоками д-в), що балансує на межі справжньої війни. Зазвичай, під поняттям **Х.в.** розуміють період політ., ідеол., екон., культ. і військ. протистояння між «капіталістичним» зах. блоком на чолі з США і «комуністичним» сх. блоком, який уособлювався з СРСР, тобто фактично це була геополіт. конфронтація двох надд-в. Іноді **Х.в.** кваліфікують як Третю світ. війну, яка доти не мала іст. аналогів. Ключовою характеристикою **Х.в.** є використання інформ.-психол. методів масованого впливу на сусп. свідомість народу країни-супротивника протягом понад 40 років (1947-1991). Війна була «холодною» у сенсі відсутності прямих «гарячих» сутичок, а її характерними ознаками були численні секретні операції за участю розвідувальних служб і конфлікти, в яких брали активну участь країни-сателіти надд-в.

Питання авторства терміна досі є дискусійним. Так, більшість спеціалістів вважають, що словосполучення «**Х.в.**» зобов'язане своєю появою Е. А. Блейру (псевдонім – Дж. Оруелл), який у 1945 р. в есе «Ви і атомна бомба» спрогнозував можливість появи такої тоталітарної д-ви, що буде знаходитись у стані «перманентної **Х.в.** зі своїми сусідами». Інші дослідники віддають авторство «**Х.в.**» амер. фінансисту Б. Баруху, який ужив його саме в зовнішньополіт. контексті у 1947 р. Проте розвинув термін амер. журналіст У. Ліппман у роботі «Холодна війна: дослідження зовнішньої політики США».

Історія формально починає **Х.в.** із березня 1947 р., коли Конгрес США ухвалив доктрину Г. Трумена: «підтримка вільних народів, що чинять опір зовн. тиску, має стати політикою США». Деякі автори пов'язують початок **Х.в.**

із ін. подіями. Так, відомий дослідник **Х.в.** Дж. Гедіс звертає увагу на виступ І. Сталіна 09.02.1946 р. із його рішучим засудженням капіталізму та заявою, що мир настане тільки після глобальної перемоги комунізму, та на промову У. Черчілля у м. Фултон (1946), де той метафорично заявив про «залізну завісу» поперек Європи та небезпеку тоталітарних режимів. Щодо об'єктивно-іст. передумов початку **Х.в.** є принаймні дві позиції, які відображують ідеол. конкуренцію капіталіст. і комуніст. систем. За першою точкою зору радян. контроль над Сх. Європою є реалізацією імперських амбіцій Росії, які були зміцнені марксист.-ленін. доктриною світ. клас. б-би. Саме цей погляд був обґрунтований Дж. Кеннаном у серії статей 1947 р., де радян. система ототожнювалася з агресією. До речі, ця позиція пізніше була підсумована Р. Рейганом, який визначив СРСР як «імперію зла». Тож, СРСР за цим підходом проводив експансіоністську політику, а США намагалися буцім-то її стримати, спочатку через екон. відродження Європи (17 європ. країн) на основі Плану Маршалла (1946), і надалі через створення військ. об'єднання країн Заходу – Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Таке розуміння **Х.в.** було спростоване представниками ін. дослідницької позиції, які вважають, що політика СРСР мала оборонний хар-р, і її мета полягала у створенні буферної зони між СРСР і ворожим Заходом. Політика ж США мала відкриту експансіоністську спрямованість на реалізацію проекту Рах Americana («Світ по-американськи») з претензією глобал. домінування. Таким чином, обидві позиції представляють передумови **Х.в.** однобічно, що пояснюється намаганням авторів перекласти один на одного відповідальність за її розпалювання.

Махове колесо **Х.в.** запущено з розділом Німеччини країнами-переможницями Др. світ. війни і створенням у 1949 р. «двох Німеччин» (соціалістичної НДР та капіталістичної ФРН). Конфронтація Заходу та Сходу інституціоналізована у заснуванні двох військ. блоків – НАТО (1949) і Варшав. договір (1955). Так світоустрій став біполярним, а **Х.в.** набула гло-

бал. масштабів. Корейська війна (1950-1953) знаменувала розповсюдження **Х.в.** в Азію. У 1960-1970-х рр. ціла хвиля міжнар. конфліктів від Бл. Сходу до Латин. Америки та від Африки до Індокитаю ще більше поглибила прірву взаємної агресії між США і СРСР. Апогеем **Х.в.** стала Карибська криза 1962 р., коли світ опинився на межі ядерної війни, запобігти якій вдалося завдяки взаємним поступкам лідерів США і СРСР Дж. Кеннеді та М. Хрущова. У цей же час спостерігаються тенденції певної неупорядкованості у відносинах країн-учасниць коаліцій. Так, міждержавні розбіжності СРСР і Китаю, «економічні дива» ФРН і Японії засвідчили крихкість системи біполяризму, позаяк, крім реальних надд-в СРСР і США, про свої лідерські амбіції стали заявляти й ін. країни. Така ситуація незабаром спричинила процеси розрядки напруги між Заходом і Сходом, і **Х.в.** дещо збавила обертів. За підсумками двосторонніх переговорів між лідерами США і СРСР з проблеми обмеження стратегічних озброєнь (1967-1979) були підписані угоди ОСО-1 (1972) і ОСО-2 (1979), які на певний час врятували від колапсу економіки обох країн та призупинили гонку озброєнь – гол. атрибут **Х.в.**

За часів президентської каденції Р. Рейгана у 1980-х роках відбувався процес т. зв. «другого видання **Х.в.**» (програма «Зоряних воєн»), яке супроводжувалось різкою ескалацією гонки озброєнь, насамперед ракетно-ядерної зброї. СРСР усвідомлював нездатність радян. економіки продовжувати суперництво. У відповідь він оголосив новий зовнішньополіт. курс («нове політ. мислення»), який виходив з тез про пріоритет загальнонародських цінностей над класовими; багатоманітність, але взаємозв'язаність та цілісність світу; необхідність вирішення міжнар. проблем ненавильницькими засобами і лише спільними зусиллями усіх д-в. Зустріч Р. Рейгана і М. Горбачова у Женеві (1985) закінчилася домовленістю про скорочення наступальних озброєнь; сторони заявили про своє небажання намагатися досягти переваги один над одним і про неприпустимість ядерної війни. Ця подія стала симптомом завершення **Х.в.** Невдо-

взі М. Горбачов висунув програму ліквідації ядерної зброї до кін. ХХ ст. Виведення радян. військ із Африки, Афганістану, Сх. Європи означало відмову СРСР від гегемоністських устремлінь. Нездатність Кремля економічно підтримувати прорадян. режими спровокувала активізацію демокр. рухів у країнах Сх. Європи. Парад антикомуніст. «оксамитових» революцій (1989-1990) засвідчив поразку соціаліст. табору і СРСР у глобал. протистоянні капіталіст. і соціаліст. систем. Епохальними стали події 09.11.1989, коли була зруйнована Берлін. стіна – своєрідний символ **Х.в.** Майже одразу відбулася зустріч Дж. Буша і М. Горбачова на о-ві Мальта, де лідери надд-в спільно заявили про завершення **Х.в.** У листопаді 1990 р. представники Варшав. договору і НАТО зустрілися у Парижі і офіц. заявили про кінець ери конфронтації. Навесні 1991 р. припинила своє існування Орг-ція країн Варшав. договору. Розпад СРСР (грудень, 1991) ознаменував остаточну перемогу США у **Х.в.** З цього часу біполярна модель світоустрою змінилася однополярною з гегемонією США. /Н. Лепська/

Хронополітика – напрям теорет. політології, галузь знання, пов'язана з вивченням часового виміру політ. реальності. **Х.** умовно об'єднує низку концепцій та розробок, у межах котрих із темпорального погляду аналізуються політ. ін-ти і процеси. Звернення до понять «політ. часу» та «хронополітики», які відображають цілісність політ. життя, є важливим у зв'язку із глобалізацією, що актуалізує проблему розвитку світових процесів, у т. ч. і політ., у загальних просторово-часових вимірах. **Х.** – політико-філос. концепція політ. часу. Уявлення про політ. час як форму існування політ. дійсності дає змогу окреслити кордони, власні виміри сфери політичного, визначивши місце політ. динаміки у загальному плині іст. часу. Цей аспект розвитку видається надзвичайно важливим у контексті становлення вітчизн. політ. науки.

Х. розширює зону політ. аналізу, вказуючи про необхідність пізнання глибоких передумов політ. феноменів, а також виявлення стратегічних наслідків політ. дій. Будучи політи-

ко-філос. концепцією, **Х.** ґрунтується на суч. загальнонаук. методол. принципах пізнання світу. Важливими для хронополітичного знання на суч. етапі є ключові принципи нелінійності, відкритості майбутнього, альтернативності шляхів розвитку складних систем, ознаки котрих мають форми політ. орг-ції. Застосування ж даних принципів до розуміння політ. змінюваності допомагає орієнтувати політ. дослідження не на пошук загальних законів, а на вияв часової визначеності, етапів розвитку політ. систем, на кожному з яких діють особливі правила та принципи політ. діяльності, що, однак, не мають універсального застосування. **Х.** також передбачає відмову від нормативної, оціночної чи телеологічної інтерпретації політ. змінюваності, вводячи до науки поняття «політ. часу» як доповнення до понять «модернізація», «розвиток», «ускладнення», «реформа», «революція». Це не означає заперечення названих концептів, але покликано обмежити їхню абсолютизацію в політ. теорії та практиці. /В. Климончук/

Хунта (ісп. *junta* – зібрання) – зазвичай група військових, яка захоплює владу шля-

хом насилля (військ. переворот) та здійснює її через широке застосування терору. Також цим терміном позначають реакційні терорист. угруповання, що приходять до влади за допомогою військових, а потім встановлюють терорист. диктатуру; урядовий орган виконавчої влади у низці країн Латин. Америки.

Х. як явище та термін, що його позначає, зародилося в Іспанії, первинно позначаючи дорадче зібрання, у ХІХ ст. починає позначати політ. угруповання, що захоплює владу в країні за допомогою військових.

У суч. політол. дискурсі слово **Х.** отримує наступні конотації: 1) військ. диктатура, що встановлюється внаслідок держ. перевороту; 2) правляча група у клептократичних д-вах; 3) група змовників, що незаконно захоплюють владу та керуються диктаторськими методами у подальшому правлінні; сукупність прийомів та методів, завдяки яким дискредитується позитивний імідж супротивника в умовах інформац. війни; позначення новацій, які є неприйнятними для інертної частини населення.

Найбільш використовуваним є термін «військова **Х.**» /С. Куцепал/

Ц

Цензи виборчі (лат. *censo* – роблю опис, перепис) – встановлені законом умови, що обмежують допуск особи до набуття й здійснення виборчого права. Дефініція з’явилася у Старод. Римі і позначала періодичний перепис громадян й оцінку їх майна з метою поділу їх на соц.-політ., військові й податкові розряди. **Ц.в.** регламентують активне виборче право (право голосувати) і пасивне (право бути обраним). Цензи пасивного виборчого права, як правило, жорсткіші цenzів активного права. У ХХ ст., особливо після Др. світ. війни, умови надання активного виборчого права суттєво демократизувалися, **Ц.в.** еволюціонували в напрямі лібералізації та скасування більшості цenzів (расового, майнового, національного, статевого тощо).

Виділяють технічні, охоронні й дискримінаційні **Ц.в.** *Технічні* усувають із числа виборців осіб, які не спроможні здійснити «адекватне» волевиявлення. До таких обмежень відносять віковий цenz, осілість, громадянство, дієздатність, судимість, освіту, мовний, реліг. та ін. Віковий цenz дозволяє особі брати участь у виборах з відповідного віку, переважно з досягненням повноліття. Щодо виборів до верхньої палати парламенту, то віковий цenz для пасивного виборчого права значно вищий, ніж до нижньої. Відносно висока планка для кандидатів на виборні посади зумовлена тим, що владні повноваження повинні знаходитися в руках тих, хто досяг певного віку і накопичив життєвий досвід. Розвиток виборчого права демонструє тенденцію до зниження вікового порогу пасивного й активного виборчого права, що пов’язано зі зниженням віку громад. повноліття.

Ц. осілості висуває умовою допуску до виборів відповідний термін проживання на території д-ви чи в окремій її місцевості. Цей термін може варіюватися від кількох місяців до кількох років. **Ц. осілості** для здійснення пасивного виборчого права (напр., кандидат у президенти) у більшості країн достатньо високий (не менше 10 р. – в Україні й Рос.

Федерації, 14 р. – у США, 15 р. – у Грузії й Казахстані). Він покликаний обмежити електоральну активність мігрантів, дає можливість громадянам обрати того представника, який добре знайомий із проблемами округу і сприймає їх як частину власних.

Ц. громадянства означає, що виборчі права надаються тільки громадянам д-ви. У низці д-в до виборів місцевих органів влади допускаються «негромадяни», які тривалий час постійно проживають у країні, сплачують податки тощо. У деяких країнах не закріплено принцип рівного громадянства, тому при визначенні виборчих прав громадян враховується факт набуття і часу перебування у громадянстві. Відома світ. практика участі у формуванні вищих органів влади громадян, які проживають за кордоном: у Швейцарії (1991) – шляхом поштового голосування; Італії (1993) – утворення закордонних виборчих округів; Туреччині – голосування на прикордонних пунктах при в’їзді чи виїзді з країни.

Ц. дієздатності обмежує виборчі права психічно хворих, що повинно бути обов’язково підтверджено судовим рішенням. Цenz *судимості* обмежує чи позбавляє виборчих прав осіб, які перебувають за вироком суду в місцях позбавлення волі, чи мають судимість. Технічний цenz судимості не слід плутати з охоронним цenzом судимості, при якому позбавлення виборчого права здійснюється за вчинення злочинів проти держ. ладу і т. п. *Мовний* та *освітній* (його різновидом є цenz *грамотності*) **Ц.** є антидемократичні. Напр., у США цenz грамотності і знання мови відмінено лише в 1975 р. Освітній цenz є в Бразилії, Лаосі, Туреччині та ін. д-вах. *Релігійний* цenz встановлює вимогу, щоб носій виборчого права сповідував певну релігію. Ця вимога зустрічається рідко, зазвичай поширюється на пасивне виборче право і в деякій мірі має дискримінаційну спрямованість.

Охоронні Ц. (службовий, судимість за злочини проти д-ви, банкрутство й ін.) по-

кликані позбавити виборчих прав категорії осіб, вплив яких на політику може виявитися небезпечним для держ. ладу, суперечить суті політ. режиму. *Службовий Ц.* – вимога закону, що обмежує виборчі права громадян за ознакою займаної посади, профес. діяльності чи духовного сану. Найпоширеніше обмеження виборчого права стосується військових, військовозобов'язаних, які не пройшли обов'язкову військ. підготовку і держ. службовців. Відсторонення військовослужбовців від участі в голосуванні формально пояснюється концепцією «Армія – поза політикою».

Дискримінаційні Ц. встановлюють умови, які виключають з числа виборців осіб за ознаками майна, стану, статі, раси, національності тощо. У ХІХ – на поч. ХХ ст. були поширені становий і майновий цензи. Перший позбавляв виборчих прав осіб, що належали до певних верств сусп-ва (робітників, селян, військовослужбовців і ін.). *Майновий* ценз надавав виборче право особам із певним рівнем доходів чи обсягом власності (обмежував активність незаможних громадян). Він був скасований у 1848 р. спочатку у Франції й Швейцарії, але тільки для чоловіків. Різновидом цього цензу є виборча застава, яка вноситься кандидатом перед його реєстрацією у виборчу комісію. Вона не повертається та йде в бюджет д-ви, якщо кандидат не набере певної к-сті голосів виборців. Податковий ценз у США існував до 1964 р. *Статевий* ценз тривалий час обмежував участь жінок у виборах (у деяких мусульм. країнах донині). Наприкінці ХІХ ст. у Новій Зеландії (1893), а на поч. ХХ ст. в Австралії (1902) й Фінляндії (1906) жінки отримали виборче право. У багатьох європ. країнах цей ценз відмінено після Др. світ. війни. Уведення статевого цензу в араб. країнах (Кувейт, Іран, ОАЕ) обґрунтовувалося приписами ісламу щодо статусу жінок. *Расовий* ценз діяв у ПАР, де чорношкіре населення було позбавлене виборчого права, в США до 1963 р. представники корінних нечисленних народів, що проживали в резервації, не брали участі у виборах. Останні обмеження на участь у виборах чорношкірого населення в США знято в законах 1950-70-х рр. *Ценз наци-*

ональності – вимога виборчого закону, згідно з яким для володіння активним і (чи) пасивним виборчим правом необхідно належати до певної національності. Дискримінаційними можна вважати ті обмеження, які сприймаються значною частиною сусп-ва як несправедливість, безпідставне обмеження прав.

У деяких країнах упроваджені деякі специфічні цензи – *моральний, партійний, несумісності, невиборності*. Так, у Пакистані кандидат повинен бути розсудливим, справедливим, не схильним до марнотратства, чесним і аміном («надійним», «правовірним»). У Мексиці не голосують особи, що вживають наркотики, в Нідерландах – позбавлені батьк. прав. В Ісландії від виборця вимагають, щоб він вів пристойний спосіб життя, володів доброю вдачею, вільно розпоряджався своїм майном. *Партійний* ценз висуває вимогу належності до однієї з політ. партій (в одно- чи двопарт. системах – до правлячої партії). *Ценз несумісності* полягає у тому, що не підлягає обранню особа, яка обіймає певну посаду чи займається певною діяльністю (у Франції не можна одночасно бути депутатом і сенатором), чи вимагається вихід у відставку кандидата ще перед балотуванням. Щодо пасивного виборчого права в багатьох країнах встановлюється т. зв. ценз *невиборності*, тобто заборона брати участь у виборах (напр., президентських) особі, що обіймала цю посаду два терміни поспіль, чи обіймала посаду два терміни загалом. /Б. Дем'яненко/

Цензура (лат. *censura*) – контроль влади за змістом та розповсюдженням інформації, друк. продукції, музичних і сценічних творів, творів образотворчого мистецтва, кіно- і фототворів, передач радіо та телебачення, веб-сайтів і порталів, у деяких випадках також приватного листування, з метою обмеження або недопущення розповсюдження ідей та відомостей, визнаних владою небажаними. **Ц.** називаються також органи світської чи духовної влади, що здійснюють такий контроль. Термін походить зі Старод. Риму й означав періодичну оцінку майна для поділу людей на стани. Як правило **Ц.**, проявляється у при-

душненні вияву певних ідей, торкання певних тем або вживання певних слів. Приводом до **Ц.** часто називають намагання стабілізувати сусп-во, над яким уряд має контроль.

Види **Ц.:** за *хар-ром регульованої інформації*: військова, державна, економічна, комерційна, політична, ідеологічна, моральна, духовна; за *способом здійснення*: попередня та подальша (або каральна) **Ц.** *Попередня Ц.* полягає в необхідності отримати дозвіл на випуск у світ певної інформації. Конкретна форма здійснення такої **Ц.** полягає в наявності формальної процедури, згідно з якою автор, виконавець або видавець повинен представити тексти, звуко- й відеозаписи, ескізи й т. п. до держ. органу-цензура, щоб отримати дозвіл на видання, виконання, експозицію, трансляцію електронними каналами і т. д. *Подальша Ц.* полягає в оцінці вже опублікованої інформації та прийнятті обмежувальних або заборонних заходів щодо конкретного видання або твору, вилучення його з обігу, а також застосування санкцій щодо фіз. або юрид. осіб, які порушили вимоги цензури при її публікації. Каральна **Ц.** накладає санкції на порушників цензурних вимог. Існує також *самоцензура* – свідоме самообмеження учасника в оприлюдненні інформації на основі власних міркувань (напр., морально-етичних обмежень, внутр. конформізму), або з боязні покарання за порушення цензурних правил. Самоцензура є одним з характерних проявів деформації громадян. сусп-ва.

Суч. світ інформ.-комунік. технологій вводить у наук. обіг термін Інтернет-**Ц.** (*англ. – Internet Censorship*) – контроль і попередження публікації або доступу до інформації в мережі Інтернет. Своєю появою Інтернет-**Ц.** зобов'язана відсутності будь-яких нац. кордонів у мережі Інтернет. Загальну проблематику Інтернет-**Ц.** можна визначити так: інформація, що суперечить законам д-ви (режиму чинного уряду) і заблокована на внутр. ресурсах, може бути опублікована на web-серверах в ін. країнах.

Вводячи різні форми **Ц.**, держ. органи, як правило, мотивують такі рішення міркуваннями держ. безпеки, необхідністю б-би з проява-

ми екстремізму, поширенням шкідливих ідей, протидією моральному розкладанню сусп-ва. Голоси на підтримку **Ц.** лунають не тільки з держ. відомств, а й з деяких громад. і політ. орг-цій. З іншого боку, на думку критиків, **Ц.** в дійсності не вирішує соц. проблеми, а лише допомагає замовчувати їх існування. До того ж при зростанні числа авторів і наявності Інтернету, **Ц.** унеможлиблюється. Критики відзначають також, що заклики про введення **Ц.** нерідко є ознакою безсилля держ. і громад. орг-цій у вирішенні певних соц. проблем. З **Ц.** бореться низка міжнар. орг-цій, напр., «Репортери без кордонів».

Методи обходу цензурних обмежень відомі з античності. Найвідоміший із них – езопова мова (алегорична мова, де думка ніби зашифрована, не висловлюється прямо, навмисно маскує думку автора). Для обходу цензурних обмежень інформація може публікуватися і поширюватися нелегально або за кордоном. Для подолання техн. фільтрів в мережі Інтернет використовуються загальнодоступні дозволені ресурси, напр., проксі-сервери. /А. Митко/

Централізація (лат. *centralis* – серединний, центр.) – 1) процес зосередження основних повноважень і ф-цій керівництва й управління, концентрації влади в одному центрі прийняття рішень. Об'єктивно **Ц.** властива будь-якому управл. процесу. Вона зумовлюється природою влади й управління, розподілом і спеціалізацією ф-цій, ролей в орг-ціях різного рівня (партіях, установах, д-вах), зосередженням найголовніших у центрі («олігархізацією» орг-цій). Це становить умову впорядкування розрізнених інтересів, мобілізації та концентрації ресурсів, координації, узгодження діяльності заради реалізації спільної мети, а отже, умову стабільного й ефективного функціонування орг-ції. Великі розміри, складність завдань, екстремальні умови її діяльності, спосіб створення орг-ції «згори» посилюють процеси **Ц.** Вони зазвичай урівноважуються різною мірою процесів децентралізації та демократизації. Водночас надмірна **Ц.** загрожує ефективності функціо-

нування орг-ції, оскільки її наслідками є формування управлінської системи з жорстко вертикальною структурою, підпорядкуванням та субординацією, що управляється з одного центру і не в змозі враховувати потреби всіх членів і адаптуватися до зміни у середовищі, унеможливлене вплив нижчих рівнів на рішення, котрі приймають вищі рівні орг-ції. Ц. супроводжується зростанням к-сті функціонерів, посиленням бюрократизації, що ускладнює процес прийняття рішень, призводить до зміщення діяльності орг-ції від реалізації заг. цілей до цілей управлінського апарату (олігархії); 2) принцип взаємовідносин між центральними та регіон. (місцевими) ін-тами д-ви, характерний зосередженням більшої частини держ. ф-цій у компетенції центральних ін-тів. Міра Ц. держ. керівництва й управління зумовлюється держ. устроєм та формою правління. До Ц. більше тяжіють унітарні д-ви, президентські республіки. Абсолютною Ц. держ. управління характеризуються тоталітарні д-ви, де центр рішень зосереджений в єдиній партії, яка править. Менший рівень Ц. керівництва й управління існує в авторитарних д-вах. /Л. Угрин/

Центральна виборча комісія (ЦВК) – постійно діючий колегіальний держ. орган, утворений у 1997 р., який діє на підставі Конституції України, Закону України «Про Центральну виборчу комісію», ін. законів України і наділений повноваженнями щодо орг-ції підготовки та проведення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради АРК, депутатів місцевих рад і сільських, селищних, міських голів, всеукраїнського і місцевих референдумів. ЦВК очолює систему виборчих комісій та комісій із референдуму, які утворюються для орг-ції підготовки та проведення виборів Президента України, народних депутатів України, всеукр. референдуму. ЦВК здійснює контроль за діяльністю та консультативно-методичне забезпечення виборчих комісій, які утворюються для орг-ції підготовки та проведення виборів депутатів Верховної Ради АРК, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів,

та комісій із місцевих референдумів. ЦВК здійснює свої повноваження самостійно, незалежно від ін. органів держ. влади, органів місц. самоврядування, їх посадових та службових осіб. ЦВК має друк. орган – «Вісник Центральної виборчої комісії». Верховна Рада України призначає на посаду та припиняє повноваження членів ЦВК за поданням Президента України. До складу ЦВК входять 15 членів комісії. ЦВК працює на постійній основі. Член ЦВК є держ. службовцем. Строк повноважень члена ЦВК – 7 років. Членом ЦВК може бути громадянин України, який на день призначення досяг 25 років, має право голосу, проживає в Україні не менше 5-ти останніх років та володіє держ. мовою. Голова, заступники Голови, секретар, а також не менше 5-ти ін. членів ЦВК повинні мати вищу юрид. освіту. /Н. Хома/

Центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом – органи виконавчої влади, що здійснюють міжгалузеву координацію та контроль, діяльність яких спрямовується та координується урядом. У системі цих органів функціонують: Антимонопольний комітет України, Держ. комітет телебачення і радіомовлення України, Фонд державного майна України, Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Нац. агентство України з питань державної служби. Вони у межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів і доручень Президента України, актів Кабінету Міністрів України видають накази, які підписує керівник відповідного органу. /В. Малиновський/

Цивілізаційна ідентичність – особливий вид соц. ідентичності, що характеризується процесом самовідношення індивіда до певної цивілізації, конструюється її суб'єктом протягом життя та при зміні довкілля (у результаті міграції, при зміні соц.-екон. умов життя, політ. статусу території тощо), може трансформуватися.

Ц.і. – найвищий рівень ідентифікації, який відображається в отождненні індивіда, групи

індивідів, народів, їх місцем, роллю, системою зв'язків та відносин в обраній цивілізації. В її основі лежить величезна міжетнічна мегаспільність людей, які довго живуть в одному регіоні, пов'язані соціокульт. цінностями, нормами та ідеалами. **Ц.і.** виявляється у людини тоді, коли виникає необхідність осмислити певні глобальні події; це т. зв. «*пасивна ідентичність*», тобто така, яка не усвідомлюється у повсякденному житті, а залишається в прихованому, латентному стані. Якщо у повсякденному житті індивід ідентифікує себе за статевою, професійною та ін. ознаками («*активна ідентичність*»), то питання про **Ц.і.** виникає тоді, коли виникає необхідність осмислення його власного місця, а також місця його сусп-ва, країни в цивілізаційному різноманітті світу, тобто в глобальному позиціонуванні. **Ц.і.** не завжди збігається з територіальними кордонами, які встановлюються двою, що також визначається гнучкістю та рухливістю її змісту. Найскладніша й багатшарова **Ц.і.** на територіях, гетерогенних за етн. і конфесійною ознаками. У цих умовах **Ц.і.** може виконувати ф-цію посилення громадян. ідентичності щодо етн. ознак.

Ц.і. включає: 1) уявлення людини про її належність до тієї чи ін. культ.-цивілізац. спільності (напр., в Україні – європейської, православно-слов'янської, ісламської); 2) цінності та моделі поведінки, які формуються на основі ототожнення себе з певним культурним та цивілізаційним вибором, а також відповідними соц. ін-тами і відносинами.

Поняття **Ц.і.** тісно пов'язане з терміном *ідентифікація* (лат. *identificare* – ототожнювати). Під самоідентифікацією розуміється процес вибору людиною певної ідентичності, а також процес формування обраної ідентичності. Цивілізаційна самоідентифікація – процес вибору окремими людьми та соц. групами відповідно до своєї **Ц.і.** ототожнення себе з обраною цивілізаційною спільнотою. Отже, **Ц.** ідентифікація – це процес усвідомлення індивідом своєї належності до певної цивілізації. Вона виражається: 1) у встановленні духовного взаємозв'язку між собою та циві-

лізацією, до якої індивід відносить себе; 2) у переживанні почуття належності до культури даної цивілізації. Тоді **Ц.і.** – це переконання індивіда, яке виникає у результаті процесу ідентифікації і пов'язане з усвідомленням своєї належності до певної цивілізації. **Ц.і.** дуже близька за своїм механізмом формування до етн. ідентичності, тому що вона базується на таких групових рисах, як: спільність походження, культури, релігії, мови, іст. пам'яті, іст. долі, збереження і передачі етнокульт. консенсусу щодо фундаментальних питань екон., політ., культ. і соц. життя. Етн. і реліг. цінності завжди дуже впливали на процес цивілізаційної ідентифікації різних народів; найчастіше саме етнорелігійні цінності забезпечували стійкість цивілізаційних традицій і стереотипів. Етн. ідентичність не пригнічує цивілізаційну у міжцивілізаційних відносинах, навпаки, у відносинах між націями, що належать до однієї і тієї ж цивілізації, явно проявляється **Ц.і.**

Ц.і. не є властивістю, притаманною індивіду спочатку, але відношенням до тієї чи іншої цивілізації, що формується при необхідності. **Ц.і.** формується, закріплюється, або, навпаки, змінюється, трансформується тільки у процесі соц. взаємодії. **Ц.і.** може бути атрибутована тільки індивідами, оскільки тільки індивіди володіють якістю суб'єктності і, відповідно, здатні відносити чи не відносити до себе певні значення. Групова **Ц.і.** розглядається в метафоричному сенсі. Так, починаючи з сер. 80-х рр. ХХ ст. у політології досліджуються суб'єкти міжнар. відносин як конкуруючі одна з одною ідентичності – ісламську, християнську, західну, східну, євразійську тощо. Такі утворення не є стійкими єдностями, і можуть розпадатися на безліч індивідів, які ідентифікують себе як члени певної цивілізації.

Проблема **Ц.і.** актуалізувалася з настанням епохи модерну. Оскільки в досучасних сусп-вах ідентичність індивідів визначалась їх походженням, належністю до певного соц. прошарку, то проблеми самоідентифікації не виникало. В останні роки спостерігається зростання значності **Ц.і.** як на рівні індивід. свідомості, так і в просторі політ. культури соціуму. /Т. Вакулова/

Цивілізація (лат. *civilis* – громадянський, держ.) – термін, введений у XVIII ст. фр. просвітниками для позначення громадян. сусп-ва, в якому панують свобода, справедливість, правовий лад. Спочатку поняття **Ц.** означало етап розвитку людства, наступного за дикістю і варварством (Вольтер, А. Фергюссон, А. Р. Тюрго). Розрізнення окремих сусп-в пов'язувалися з особливостями середовища проживання, традиціями та вважалися несуттєвими з точки зору руху людства шляхом прогресу. У др. пол. XIX ст., ідея прогресу почала ставитися під сумнів, хоча уявлення про цілісність і зв'язок подій історії зберігалися. Висунуті теорії **Ц.** стали надавати значення геогр. чинника, розвиток структури сусп-ва пов'язували з його пристосуванням до довкілля, з пануючою релігією, традиціями тощо (О. Конт, Г. Спенсер, Г. Т. Бокль, Г. Ріккерт). Це привело до виникнення на поч. XX ст. уявлень про історію як сукупності локальних **Ц.**, як соціокульт. систем, породжених конкретними умовами існування сусп-в, особливостями людей, що населяють конкр. регіон, взаємодією окремих регіонів у масштабах світової історії (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін). Хоча у XX ст. цей термін увійшов до наук. обігу, але не отримав єдиного тлумачення. Ф. Бродель вважав, що **Ц.** – це сукупність економік і сусп-в, які продовжують жити у взаємодії. При цьому саме існування сусп.-екон. системи відбувається в умовах «геогр. простору» і закінчується формуванням єдиного «колект. менталітету» на цій території. На думку Б. Єрасова, культура виступає як компонент цивілізації; **Ц.** – ширше поняття, що охоплює цілі нації з високим рівнем розвитку, а культура є тією духовною оболонкою, в рамках якої виявляються вищі досягнення **Ц.** В. Келле виділяє два осн. моменти у визначенні **Ц.**: 1) посилаючись на іст. спадщину Л. Г. Моргана і Ф. Енгельса, він визначає **Ц.** як стадію існування націй і народів в умовах сусп. поділу праці (тобто, ринку); межі кожного народу визначаються культурою, з якою він себе ідентифікує; 2) **Ц.** є інтегрованим стійким соціокульт. утворенням, що функціонує на підставі певної системи матеріальних і духовних цінностей.

Засн. цивілізаційної теорії є М. Данилевський. У 1871 р. він вводить поняття «культ.-іст. тип», як синонім **Ц.**, під яким розуміє «своєрідний план релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього, одним словом, іст. розвитку спільності людей і людства в цілому». **Ц.** – іст. організми, які характеризуються окремою мовою або групою мов, особливим способом життя, несхожими звичаями. **Ц.** складаються з політ. одиниць, політ. підрозділів, тобто д-в, а також народів. **Ц.** – вища іст. одиниця, з притаманними їй звичаями, одягом, способом життя. Данилевський виділяє кілька культ.-іст. типів: єгипетський, китайський, асирійсько-вавилонсько-фінікійський, халдейський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, ново-семітський або арабський, германо-романський або європейський. Вважав, що формується слов'янський культ.-іст. тип, або православно-слов'янська **Ц.**

У розумінні О. Шпенглера, **Ц.** – заключна стадія розвитку будь-якої культури, її занепад, неминуча доля. Кожна культура розвивається, проходячи певні періоди: дитинство, юність, зрілість і старість. Ця думка була висловлена ще Данилевським. На завершальному етапі кожній **Ц.** притаманне прагнення до експансії, тобто кожна **Ц.** несе в собі конфліктну складову, і ця складова у Шпенглера називається «принцип експансії». Він підкреслює, що **Ц.** проявляють себе в різних аспектах – культ., політ., екон., військ., дипломат. та ін. Згідно з А. Тойнбі, **Ц.** – динамічні системи еволюційного типу. Він пов'язує розвиток цивілізацій зі світовими релігіями: християнством, буддизмом, ісламом, індуїзмом – вищими цивілізаційними цінностями. **Ц.** – вид сусп-ва, спільність об'єднаних системою сусп. відносин людей, що є, як правило, спадкоємцями однієї і тієї ж культури, що живуть в єдиній соц. сфері. Д-ви є особним вираженням **Ц.** Кордони **Ц.** не такі чіткі як політ. кордони д-в, які до них входять. Тойнбі виділяє 21 цивілізацію, для нього основне питання – питання конфлікту цивілізацій, який виражається у прагненні підпорядкувати одні **Ц.** ін.

Амер. політолог С. Гантінгтон конструює визначення **Ц.** ґрунтуючись на поглядах Данилевського і Тойнбі. «Цивілізація являє собою культурну сутність, культурну спільність найвищого рангу, найвищий рівень культ. ідентичності людей. **Ц.** передбачає наявність заг. рис об'єктивного порядку – це мова, історія, релігія, звичаї, ін-ти та суб'єктивна самоідентифікація людей. Виділяє 8 цивілізацій і стверджує, що цивілізаційні відмінності більш фундаментальні та істотні, ніж відмінності політ. та ідеолог. Вони викликають конфлікти і війни: «найтриваліші й криваві конфлікти породжувалися саме відмінностями між цивілізаціями».

Ф. Фукуяма вважає, що для різних **Ц.** характерні різні ідеології. Він пише про кінець соціаліст. **Ц.**, який притаманний авторитаризм, і обґрунтовує положення про те, що ліберальна демократія логічно пов'язана з капіталізмом, який притаманний зах. **Ц.** На думку Фукуями, конфлікт, який існував між соціалізмом і капіталізмом, закінчився, але оскільки формується глобальна **Ц.**, то конфлікти в такому світі неминучі.

В укр. політ. думці цивілізаційна проблематика розглядалася у працях Г. Сковороди, де була закладена вітчизн. традиція «критики цивілізації». Сковорода спростував ідею розвитку загальнолюдської **Ц.** – ідею прогресу. П. Юркевич, П. Куліш продовжили традицію «критики **Ц.**». Їх концепціям притаманні: критика прогресу, протест проти негативно-го впливу **Ц.** на людські взаємини, ідея відродження культури, заклик до морального і духовного вдосконалення. У працях М. Драгоманова значна увага приділяється ідеї вільного розвитку культури як основи **Ц.**

Отже, під **Ц.** розуміється певний стан сусп. розвитку, що характеризується сукупністю політичних, господарських, соціальних (культурних, мовних, релігійних) відносин, високим рівнем орг-ції в усіх сферах. **Ц.** – відносно автономна, здатна до самоорг-ції і саморозвитку поліетнічна, соціокультурна система, яка має просторово-часовий вимір, базові культурно-духовні основи, стійкі тривалі форми існування та особливості колект. та індивід. поведінки. /Т. Вакулова/

Цинізм політичний (грец. *κυνισμός* – безсоромний, нахабний, собачий) – принцип політ. діяльності, характерний зневажливим або нігілістичним ставленням до моральних та етичних норм, загальноприйнятих цінностей і правил. **Ц.п.** також пов'язується з переслідуванням партикулярних (групових) інтересів і видаванням їх за інтереси заг. блага та вищі сусп. цілі, зловживанням владою; суб'єкт, носій влади, не виправдовує покладеної на нього відповідальності, віддає перевагу або особистим інтересам, або інтересам партії чи групи, використовуючи нелегітимні засоби їх реалізації, порушує правові, етичні норми, «правила гри».

Цинізм як філос. течія і контр-культ. позиція сягає доби античності й пов'язується з ученням циніків (кініків), що заперечували моральні норми, пропагували презирливе ставлення до всіх умовностей, ігнорували етикет. **Ц.п.**, обґрунтований Н. Мак'явеллі, ототожнюється в суч. теорії з аморальною політикою, нерозбірливістю у засобах досягнення цілей, нехтуванням ціною досягнених результатів. Мораль – лише інструмент для отримання і зміцнення влади. Ф. Ніцше, продовжуючи кінічну традицію філософствування, вбачав природу цинізму в загальному нігілізмі («смерті Бога»), який став виявом кризи європ. культури і загалом суч. йому світу, котрі призвели до тріумфу «рабської моралі», краху моральних авторитетів, «переоцінки цінностей», запереченні процесів самосвідомості й унеможливили вироблення нового принципу владності. У межах постмодерністського світогляду цинізм загалом і **Ц.п.** інтерпретуються в контексті кризи ідеалів Просвітництва і раціоналізму одним із гол. символів суч. епохи, що тотально самовідтворює себе. Так, П. Слотердайк визначає суч. **Ц.п.** «хибною просвіченою свідомістю» (на відміну від ідеології, є просто «хибною свідомістю, тобто – оманною). «Цинік знає, що його обдурюють, але вірить, що наслідками цього можна знехтувати» (С. Жижек). Сутність **Ц.п.** як «хибної просвіченої свідомості» виявляється в тому, що індивід не може сформулювати однозначну позицію, оскільки однією частиною

свідомості він критикує сусп. систему і владу, а ін. виправдовує та підкоряється їй. **Ц.п.** – інструмент влади у діалозі «верхів» та «низів» і результат зіткнення їхньої свідомості, зумовлює одночасну присутність офіційної та неофіційної позиції, їх сприйняття як окремих. У цьому сенсі, вважає П. Слотердайк, слова «правити» і «обдурювати» – синоніми, а «правда володарів і слуг – різна». Наслідком цього є девальвація понять «справедливість», «істина» «добро», «зло», «демократія», «свобода», їх перетворення на «симулякри-підробки» (Ж. Бодріяр), імітації. **Ц.п.** постмодерної епохи – «універсальний і дифузний»; він формує почуття безвиході, конформізму фатальне підкорення соціально-політ. статусу-кво та обставинам, демобілізує, маніпулюючи людьми за допомогою морального дискурсу.

Ц.п. зумовлений об'єктивними суперечностями між політикою та мораллю, перебільшенням їх автономності, проблемою невідповідності засобів і мети, плюральністю джерел інформації та суб'єктивними чинниками – особистими переконаннями й моральними якостями, ієрархією цінностей носіїв влади. **Ц.п.** супроводжує моральний релятивізм, правовий нігілізм і соц. егоїзм. Засобами проти **Ц.п.**, слугують публічність, відкритість політ. процесу, незалежність суду, діяльність каналів контролю громадян. сусп-ва (ЗМІ, опозиція та ін.), громад. думка, нетерпимість до імморалізму в сусп-ві загалом. **Ц.п.** існував у всі часи, але ставлення до нього було різним. Особливо сприйнятним для людей він став у період занепаду д-в, екон. криз, краху традиц. ідеологій (метанаративів), реліг. доктрин. /Л. Угрин/

Цінність політична – погляди, переконання суб'єктів політики щодо важливих для них політ. явищ, процесів та ін-тів. **Ц.п.** виконують роль орієнтирів у складному світі політики, визначають її сенс і зміст. Важливим етапом в становленні **Ц.п.**, як окремого феномена в свідомості людини, стало активне поширення християнства, яке поставило під сумнів, існуючий до цього, погляд на д-ву, як найвище сусп. благо. «Кесареві віддай кесаре-

ве, а Богові Боже...». Фактично, християнство створило прецедент появи феномена **Ц.п.**, вказавши на межі політ. поля буття в житті людини.

Н. Мак'явеллі відкинув ідею існування якихось внутр., сталих цінностей, на які може орієнтуватись політик. Людина стає актором політ. драми, де основною є гра, гра за будь-яких обставин. Основною цінністю є мета, мета в досягненні й утриманні влади, на це спрямовано усю її енергію, засоби. Починаючи з Ф. Бекона, цінності набувають тих ознак, які є звичними для нас в суч. світі. Р. Декарт дещо по-новому змусив подивитися на місце людини в суч. світі, сусп-ві, політ. системі загалом, зробивши наголос, перш за все, на формуванні і зміні внутр. світу індивіда, а не зовн. обставин. Т. Гоббс спробував раціонально обґрунтувати необхідність появи **Ц.п.** Продовжуючи вже розпочату до нього роботу над проблемою людини, як основної детермінанти сусп. відносин, Т. Гоббс дійшов до висновку, що саме егоїстичний стан буття людини, як «війни всіх проти всіх» спричинив до укладання сусп. договору й створення д-ви. Ш. Монтеск'є досліджував, за яких умов політ. система забезпечує необхідний мінімум людських свобод, при цьому декларуючи як найвищу цінність в політиці – справедливість.

І. Кант розумів політ. цінності як такі, що покликані забезпечити дотримання в сусп-ві основного принципу – людина як цінність – перш за все. На основі цього і вибудовується вся система **Ц.п.** Адже такий підхід не дає можливості д-ві переміститись в ранг найвищої цінності: «Д-ва може бути тільки необхідним засобом орг-ції людського життя, але якщо вона стає основною метою, це означає, що індивід елементарно обдурений щодо свого призначення». У Г. Гегеля, то д-ва у нього постає як щось тотальне, надприродне, адже вона є вершиною еволюції (а отже і цінністю) абсолютного Духа в цьому світі. У політ. ж системі Г. Гегеля політ. цінності стають абсолютними щодо ін. цінностей індивіда, адже вони є вершиною еволюції, а отже найвищим і найдосконалішим творінням світу цього.

У змісті **Ц.п.** відбиваються політ. ідеа-

ли, бажання та інтереси соц. суб'єктів, тому, як підкреслюється в методології М. Вебера, система цінностей слугує т. зв. «ідеальними конструктами», за допомогою яких здійснюється пізнання світу політики. **Ц.п.** сприяють формуванню стандартів оцінки (стандартизації) кожної політ. дії, вчинку та їх наслідків; вони здатні певним чином орієнтувати будь-яких учасників політ. процесу (партію, політ. рух, клас, політ. групу, особу) щодо усіх ін. суб'єктів політики.

Найтипівіші критерії, що можна застосувати до типології **Ц.п.**: система уявлень і вірувань людей щодо бажаного та найкращого типу політ. системи, режиму влади; потреби та умови, що забезпечують посилення соц.-політ. зв'язків у групі, соц. спільноті чи орг-ції (політ. інтеграція); здатність політ. ін-ту ефективно виконувати свої ф-ції; відповідність політ. феноменів структурі соц. потреб і жадань; наповнення каталогу політ. благ, які повинні забезпечувати чинні та майбутні політ. ін-ти; врешті, набір певних ідеалів (принципів, непорушних постулатів, традицій), які наповнюють ціннісним змістом суч. ідеолог. системи.

За суч. умов **Ц.п.** відбиваються у змісті т. зв. політ. універсалій – найзагальніших політ. утворень і понять, які трактуються через сукупність рис і проявів у політ. культурі, діяльності й ідеології. Політологія виокремлює також негативні політ. універсалії (анти-цінності), які отримали розповсюдження в політ. житті. Це – політ. нігілізм; політ. абсентеїзм (пасивність, аполітизм); популізм у політиці; політична істерія та фанатизм (крайні вирази політ. ідеалізму); політ. екстремізм (вкрай радикальна позиція); політ. регіоналізм (проти вага глобал. політ. інтеграції); політ. (перш за все, нелегітимне) насилля.

Фундаментальне підґрунтя **Ц.п.** полягає, як не дивно, поза межами політики та тяжіє до найґрунтовніших сфер буття: моралі, релігій та економіки. **Ц.п.** характеризуються трьома ознаками: 1) реалізація їх можлива лише за спільних дій (зусиль) людей; 2) активний хар-р впливу на всі сторони і механізми держ.

влади; 3) мають безпосередній зв'язок із єдиним інтересом соц. спільноті. За засобами впливу та глибиною включення до політ. буття, їх поділяють на дві групи: *цінності-цілі* та *цінності-засоби*.

Ц.п. не відповідали б своїй природі та призначенню, якщо б їх тлумачення та використання цілком не залежало від хар-ру тих політ. сил чи персон, що їх застосовують. Отже, гол. розуміти, що саме в ціннісній системі координат люди обирають «канали» взаємодії з політ. середовищем, тут укладаються ґрунтовні постулати ідеолог. систем, і тут формуються найважливіші ознаки всіх типів політ. культур і субкультур.

Ц.п. проявляються в узагальнених уявленнях про досконалість у політ. сфері життя сусп.-ва. Будь-які сусп. ціннісні системи включають цінності певної політ. спрямованості, які лежать в основі конкретних соц.-політ. структур і дозволяють координувати політ. процеси. Особливого значення вияв **Ц.п.** набуває у кризові та трансформаційні періоди, коли сусп.-во вимагає чітких орієнтирів для подальшого розвитку. Як підкреслював І. Кон, індивідуально-особистісні основи посилюються в переломні, кризові епохи, коли індивід змушений сам для себе шукати відповіді на нові запитання, перед якими безсила традиц. ідеологія. Часто за таких умов політ. цінності набувають форми ідеолог. конструкції і стають визначальним чинником соц.-політ. розвитку сусп.-ва на найближчу перспективу. /А. Ярошенко/

Цінності етнічні – різновидність форм соц. цінностей, що утворюється культурою певного етносу й є продуктом його свідомості. Кожен етнос має специфічний, властивий йому набір та ієрархію соц. цінностей, що в цілому й надає останнім етн. особливості. Ця система цінностей виступає найвищим (фундаментальним) рівнем соц. регуляції. Саме в ній зафіксовані критерії соціально цінного, визнаного певним етн. формуванням, на ґрунті котрих й розгортаються конкретніші та спеціалізовані системи нормативного контролю, відповідні соц. ін-ти і власне цілеспря-

мовані індивідуальні чи колективні дії людей. Засвоєння критеріїв системи **Ц.е.** на рівні структури особистості складає основу формування етн. свідомості людей. Виконуючи роль соц.-нормат. регулятора сусп. життя і поведінки людей, **Ц.е.** забезпечують цілісність етн. формування, позаяк власне в них втілена особлива значущість (за М. Вебером) певних матеріальних і духовних благ для існування та розвитку етн. спільноти. Власне нормативна функція цінностей робить їх спец. предметом досліджень в галузі вивчення культури, соц. ін-тів і особистості. Дослідження **Ц.е.** набу-

вають особливої ваги в країнах, кол. СРСР. Внаслідок досить тривалого існування народів республік СРСР на засадах «етнікосів» навколо більш впливового ядра рос. етносу, цілеспрямованої політики русифікації (етноциду), що здійснювалась відверто (царатом) чи приховано під гаслами виховання «радянської людини» або утворення єдиної соц. спільноти «радянський народ», було фактично знівельовано не тільки самобутність цих народів, а й притаманні цим етн. спільнотам природні нормативно-ціннісні системи. /Е. Афонін/

Ч

Чартизм (англ. *Chartism*) – політ. і соц. рух в Англії з кін. 1830-х до кін. 1840-х, що отримав назву від поданої в 1839 р. до парламенту петиції, яка називалася *хартія* (народна хартія). Гол. вимоги петиції були виражені в шести пунктах: виборче право для всіх чоловіків, старших 21 року, таємне голосування, скасування майнового цензу для депутатів, рівні виборчі округи, винагорода депутатів, річний строк парламентських повноважень – і зводилися до загального, прямого, таємного та рівного виборчого права. Чартисти сподівалися, що реформований за їхніми бажаннями парламент зможе знайти засоби для усунення соц. бід, проти яких вони протестували. Безпосередньою причиною чартист. руху були промислові кризи 1835 і 1836 рр. та викликане ними безробіття. У 1836 р. у Лондоні виникло т-во робітників (London Working Men's Association), яке спричинило появу ін. подібних асоціацій. Саме в ньому була вироблена програма хартії з 6 пунктів, що увійшли згодом до народної хартії. Уже в 1837-38 рр. серед чартистів окреслюються два крила: одне, праве крило, на чолі якого стояли радикальний депутат Атвут і секретар Лондон. асоціації робітників Ловет, висловлювалося за союз буржуазії з робітн. класом і відстоювання інтересів винятково духовними засобами впливу на парламент (мітингами, петиціями). Друге, ліве крило, на чолі якого стояли О'Коннор, О'Бріен, священник Стефенс, відстоювало б-бу шляхом насилля. 04.02.1839 р. у Лондоні відбувся нац. конвент чартистів, на якому було остаточно укладено хартію та вирішено подати її на розгляд до парламенту. У липні парламент відхилив хартію та після народних заворушень лідерів чартистів було заарештовано. Чартисти ще двічі, в 1842 і 1848 рр., намагалися провести хартію в парламент, але їх спроби закінчувалися невдачею. Хоча запровадження податку на прибуток, скасування хлібного мита, фабричний закон значною мірою є заслугою чартистів. /О. Сорба/

Час політичний – умовна назва змісту політ. життя сусп-ва на певному етапі його розвитку. **Ч.п.** є багатовимірним, має різні темпи розвитку. Теперішнє в ньому багато в чому залежить від минулого і значно визначає майбутнє. Зміст і межі **Ч.п.** визначаються хар-ром, послідовністю та тривалістю взаємодії суб'єктів і об'єктів політики. **Ч.п.** має насамперед подієву, а не календарну властивість. Дати зразка Жовтень-1917, Квітень-1985, Серпень-1991, Грудень-1991, Грудень-2004 – віхи, символічні позначення подій, які змінили перебіг вітчизн. історії або значно вплинули на неї, призвели до перелому політ. життя. Подієва властивість **Ч.п.** – його перша та найважливіша хар-ка. За такої властивості знання й оцінка події як одиниці вимірювання **Ч.п.** стають об'єктами гострої політ. б-би. Напр., оцінка подій Жовтня 1917 р., навіть через майже століття – це питання про легітимність влади більшовиків, про причини революцій Лютого й Жовтня, про можливість збереження УНР, про підстави білого й червоного терору, реставрації тощо. Знання подій, що відбувалися в Україні протягом 1932-1933 рр. дозволяє нам констатувати факт голодомору укр. народу, хоча дотепер ця трагічна сторінка в історії нашого народу по-різному «читається» істориками ін. країн. Знання секретних протоколів до Договору про дружбу й кордони, підписаного А. Гітлером та І. Сталінінм в 1939 р., призвело до руйнації політ. концепції про добровільність возз'єднання Литви, Латвії і Естонії з СРСР, знищило будь-яку правову основу цього «возз'єднання».

Специф. властивістю **Ч.п.**, винайденою ще з давніх часів, є міфологічність. Напр., в іст. хроніках деяких народів час поділявся на *реальний* (коли події відбувалися недавно і добре запам'яталися), *периферійний* (коли події відбувалися на пам'яті деяких поколінь) і, нарешті, *міфічний*, у якому культурні герої жили до тисячі років (напр., біблійні) або навіть до 20 тис. років (шумерські царі). Для міфічного

часу характерна ідеалізація минулого (напр., «золоте століття» у стародав. греків або час брежнєвського застою). Міфічний час – не тільки ностальгічна мрія, утопія. Це мрія про те, як добре все складеться в майбутньому. Традиційна для періоду політ. незалежності України спрямованість у «світле майбутнє» є лише новим варіантом стародав. стратегії політ. життя сусп-ва, званої *теодицією*: страждання народу нині заради процвітання в майбутньому. Цю ідею добре використовували комуністи в СРСР, коли обіцяли побудувати комунізм через 10-15 років (В. Ленін, 1920), через 4-5 п'ятирічок (І. Сталін, 1946), через 20 років (Хрущов, 1962). Історія незалежної України також сповнена «теодиційними» сюжетами: проведемо приватизацію – економіка почне працювати успішно, вступимо до НАТО – захистимо нац. безпеку, здійснимо конституц. реформу – система влади почне працювати виключно для народу та в ім'я народу тощо. Ще однією властивістю **Ч.п.** є його зворотність, коли сусп-во може повертатися до того політ., соц., духовного, навіть екон. стану, який воно вже начебто проходило. Якщо не повністю, то в якихось аспектах, аналогах. Певна сума подій або невелика подія, навіть випадок, можуть викликати ланцюг лавиноподібних, синергетичних процесів, які, діючи нелінійно, повертають сусп-во до минулого політ. стану. Це відбувається найчастіше за умов захисту етносу від руйнівних дій сучасності. Яскравим доказом цього є приклад аятоли Хомейні, який зробив, мабуть, найзначущу революцію ХХ ст. (ісламську), повернувши цим іран. сусп-во до фундамент. іслам. цінностей VII-VIII ст. Можна задатися питанням: чи нині Україна не повертається (принаймні в духовній сфері) у попередній **Ч.п.** з його перевагами й недоліками? З одного боку, спостерігається відродження етичних начал релігії в побуті, а з другого – повернення мало не до середньовічного мракобісся: чаклуни, школи гіпнозу, астрологи, «Битви екстрасенсів». Усілякі «народні цілителі», одержимі й шарлатани, екстрасенси й ясновидиці струнками лавами рушили на науку, на той високий

духовний рівень, який був цінним надбанням України, як і її активна участь у відкритті космосу (С. Корольов, «Південьмаш», «Хартрон» тощо), таємниць атому й ін. поки недостатньо пізнаних сфер буття. Виступаючи однією із складових просторово-часового континууму буття, **Ч.п.** як умова виникнення, становлення, існування та подальшого розвитку політ. систем відіграє провідну роль у конструюванні існуючих форм розвитку сусп-ва.
/М. Требін/

«Четверта влада» (ін. назва – «медіакратія», «інформ. влада») – термін, що відображає силу й особливості впливу ЗМІ на сусп. процеси у демокр. країнах одночасно з ін. трьома владами – законодавчою, виконавчою та судовою. У демокр. сусп-ві вплив ЗМІ на владні ін-ти через реалізацію ф-цій контролю та критики уряду зумовлюються провідною роллю ЗМІ у формуванні громад. думки внаслідок збору, селекції, коментування (інтерпретації) та поширення інформації серед масових аудиторій. Здійснюючи контрольну ф-цію, ЗМІ через формування громад. думки, проведення власних розслідувань, інформування громадян про факти корупції, зловживань владою, дають їм не тільки правові, а й моральні оцінки (наслідком може бути створення спец. парламентських комісій, заведення кримін. справ та ін.), сприяють ефективності й демократизації держ. управління. Інформ. складова через громад. думку впливає на процеси прийняття рішень з урахуванням якнайширшого спектра проблем і думок. Це змушує відповідні ін-ти д-ви реагувати на негативні явища, нерозв'язані проблеми. Моделі суч. демократій, котрі характеризуються залежністю урядів, політ. еліт, партій, окремих політиків від політ. уподобань і вибору громадян (електорату), неможливі без використання інформ. засобів із метою переконання та впливу на розум, почуття й емоції людей, спосіб їхнього мислення, поведінку. ЗМІ мають значні можливості впливу, передовсім емоційного, на мотивацію політ. поведінки, саму поведінку людей (мобілізаційна ф-ція). ЗМІ та-

кож – важливий засіб створення, модифікації, тиражування публічного образу (іміджу) політика, політ. партії, тому становить невід’ємну частину масової політики, політ. маркетингу, виборчих технологій. Сила впливу ЗМІ на політ. процес виявляється і через маніпуляційні можливості, котрі можуть використовувати в інтересах панівного класу (в тоталітарних, авторитарних та ліберальних режимах) чи окремих політ. сил і лідерів. Одночасно ЗМІ не беруть безпосередньої участі у прийнятті політ. рішень, тому сам термін розуміється у переносному сенсі. /В. Терещенко/

Чикано (ісп. *Chicano*) – амер. латиноамер. населення Півд. Заходу США, яке осіло на цих землях у XVI-XIX ст. у період ісп. колонізації Америки, створення ісп. місії в Півн. Америці, а також в умовах незалежної Мексики 1810-1848 рр. На початок XIX ст. **Ч.** розпались на кілька етно-культ. груп, які сформувалися в різні періоди історії краю та містили різні соціальні стани: фермери-ранчери та місіонери каліфорнію в штаті Каліфорнія, мексиканці Техасу, мексиканці в штаті Арізона, численні іспано-американці та метиси Нью-Мексико та Колорадо. Після завершення амер.-мексик. війни 1845-1848 рр., після анексії території Півн. Мексики США на території США проживало бл. 50 тис. латиноамериканців. Будучи іспаномовними католиками, **Ч.** значною домішкою індіан. та афр. крові довгий час зазнавали різноманітних форм дискримінації зі сторони білих англосаксонських переселенців. Як зауважила письменниця А. Кастільо, «бути **Ч.** означало бути темношкірим маргіналом, до якого відносились як до іноземця в його власному будинку, від якого чекали виконання найбруднішої роботи та який нічого не міг потребувати від сусп-ва в якому він тягнув своє існування». Незважаючи на утиски, **Ч.** змогли зберегти свою культуру, мову, а також створити багату літ-ру на ісп. та англ. мовах. У 1960-ті роки **Ч.** розпочали б-бу за громадян. права. Завдяки масовій міграції мексиканців до США у 80-90 рр. XX ст. культура **Ч.** отримала новий імпульс. /Н. Хома/

Чинник політичний – усе те, що сприяє та впливає значною мірою на політику. Чинник – похідне від чинити, діяти, здійснювати певну дію, тобто те, що чинить, здійснює вплив, впливає. Серед синонімів цього поняття – фактор (лат. *factor* – рушій, рушійний, діючий, той, що впливає); це умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, яка визначає його хар-р або одну з осн. граней. Оскільки під політикою розуміють діяльність, спрямовану на досягнення і здійснення максимально можливої влади над людьми в даному сусп-ві і в світі взагалі, то **Ч.п.** – це усе те, що впливає на окремі політ. процеси, явища та на політику в цілому. **Ч.п.** впливає на формування політ. процесів та явищ, але не породжує їх.

Із практ. погляду **Ч.п.** може бути: окрема людина (у XIX ст. важливим чинником європ. політики був Наполеон, у XX ст. – Й. Сталін, В. Черчіль), політ. або громад. орг-ція, міждерж. об’єднання, політ. процеси, погляди ідеї або інтереси певного політ. діяча. За нинішніх умов ідеї «прав людини» мають значний вплив на розвиток політ. подій у світі. Раніше досить великий вплив у світ. розвитку мали комуніст. ідеї. **Ч.п.** може бути ін. сфера діяльності людини, напр., економіка є дуже важливим **Ч.п.** і, навпаки, політика є почасти екон. чинником. Культура, релігія, ідеологія також можуть бути важливими **Ч.п.** Територ., геогр., природно-клімат. особливості суч. д-в впливають на політику і можуть бути **Ч.п.** Регіон. політ. процеси впливають на перебіг подій на держ. рівні, відповідно є одним із значних **Ч.п.** Соц. і демогр. процеси здійснюють певний вплив на політику і відносяться до **Ч.п.**

Залежно від сили впливу **Ч.п.** поділяються на головні, які справляють найбільший вплив, і другорядні, які не настільки важливі. Крім того, одні з них (глибинні) впливають на найсуттєвіші зміни у політ. процесах, їх найважливіші показники й характеристики. Інші **Ч.п.** (поверхові) торкаються тільки окремих аспектів політ. процесів. Виділення **Ч.п.** має відносний хар-р: те, що в одній ситуації або для певного політ. процесу буде **Ч.п.**, в ін. ситуації або для ін. політ. процесу, може не мати жодного впливу.

Породжуються **Ч.п.** у першу чергу діяльністю людей. Тому саме люди, їхні ідеї й уподобання (мрії, потреби, інтереси і взагалі будь-які властивості) є гол. **Ч.п.** Залежно від того, як діють **Ч.п.**, виділяють серед них *постійно діючі, регулярно діючі і тимчасово діючі*. Прикладом постійно діючих **Ч.п.** може служити екон. стан сусп.-ва. Регулярно діючі **Ч.п.** не впливають на політику постійно, а здійснюють свій вплив час від часу. Напр., громад. думка береться до уваги політ. діячами не завжди (особливо у тоталітарний д-ві), а тільки у певні періоди. Кожен окремих політ. діяч є тимчасовим **Ч.п.**: він має вплив доти, доки у нього є влада. Крім того, є *закономірні Ч.п.*, що відображають певні закономірності політ. процесів, і *випадкові*.

Залежно від прояву **Ч.п.** поділяються на *прямі, опосередковані і неявні (латентні)*. Прямі чинники впливають на політику прямо (напр., видатний політ. діяч) а опосередковані – через низку зв'язків і важелів (напр., дружина або радник видатного політ. діяча). Латентні **Ч.п.** дуже важко або навіть неможливо виявити. Створена спец. дисципліна – факторний аналіз, яка допомагає виявляти латентні чинники й оцінювати їхній вплив. Факторний аналіз широко використовується у суч. науці для вивчення взаємозв'язку між явищами та процесами. Осн. ідеї були закладені психологом Ф. Гальтоном. Факторний аналіз дозволяє вирішувати важливі проблеми у політ. дослідженнях, описувати об'єкт політ. дослідження всебічно та компактно. За допомогою факторного аналізу можливо виявлення прихованих **Ч.п.**, які відповідають за взаємозв'язки між причинами політ. процесів та явищ. Це допомагає краще розібратися у конкретній ситуації.

Оскільки у політ. явищах і процесах проявляється численна дія різних чинників, то і яскравіше проявляється междисциплінарність політолог. знання, яке відображає вплив на реальні події значних **Ч.п.** Вивчення **Ч.п.** розв'язує триєдину проблему: 1) вони слугують для створення ефект. політ. теорій, що поповнюють систему теорет. політ. знань; 2) дозволяють розібратися у складних політ. ситуаціях, прихованих зв'язками між різними

політ. силами, у заплутаному перебігу політ. подій; 3) дозволяють (за правильного й адекватного використання) прогнозувати розвиток політ. ситуації, виявляти приховані тенденції й мотиви. /Т. Вакулова/

Чинник цивілізаційний – комплекс умов, які впливають на соц.-політ. процес або явище; рушійна сила, яка визначає хар-р процесу, що сприяє його виникненню, пояснює механізм розвитку. **Ч.ц.** тривалий час не був предметом політ. науки, аналіз явищ проводився переважно за допомогою формаційного підходу. У кін. ХХ ст. відхід від формаційного підходу призвів до концептуальної переорієнтації на цивілізаційне бачення іст.-політ. процесів, де світова історія постає як постійна зміна цивілізацій та їх політ. норм.

Цивілізаційна теорія була сформульована М. Данилевським у роботі «Росія і Європа» (1871). Він представляв цивілізації як культ.-іст. типи або організми, які характеризуються окремою мовою або групою мов, особливим способом життя етносів, відмінними звичаями та обрядами. Цивілізації складаються з політ. одиниць, тобто д-в, а також народів. Умовою існування цивілізацій є експансія, мета якої – насильницька передача основ своєї цивілізації підкореним народам. У ХХ ст. підхід розвинувся у дослідженнях О. Шпенглера та А. Тойнбі; вони аналізували вплив **Ч.ц.** на політ. процеси. Роль **Ч.ц.** у міжнар. політ. процесах розглядається в працях З. Бжезінського, С. Гантінгтона, О. Панаріна, Ф. Фукуями.

Цивілізації розрізняються за мовою спілкування, релігією, культурою, традиціями, геогр. розташуванням, політ. устроєм, екон. розвитком. Якщо за формаційним підходом, гол. чинниками розвитку сусп.-ва є матеріальні (екон.) чинники, то з точки зору цивілізаційного підходу всі чинники сусп.-іст. розвитку визнаються рівнозначними, але з переважним впливом на іст.-політ. процеси та явища духовних, культ.-реліг. цінностей, які у низці випадків істотно впливають на матеріальні умови життя. А оскільки з точки зору цивілізаційної теорії складовими **Ч.ц.** є мова, культура, релігія, геогр. середовище, історія наро-

дів, які живуть на певній території, їх екон., внутрішньо- та зовнішньополіт. стосунки, то саме ці складові **Ч.ц.** відіграють значну роль у політ. процесах і явищах. Локальні цивілізації в сусп.-політ. розвитку передають осн. екон., політ., соціокульт. характеристики, вони значною мірою є основними чинниками внутр. структури й еволюції цивілізацій.

С. Гантінгтон розглядає цивілізації як макроетнічні культурні формування, які визначаються як загальними об'єктивними елементами, такими як мова, історія, релігія, звичаї, соц. ін-ти, так і суб'єктивною самоідентифікацією людей. Він вводить поняття «конфлікт цивілізацій», але це не стільки наук. поняття, скільки наук. метафора, яка закріпилася в наук. дискурсі. Під «цивілізацією» розуміється певний стан сусп. розвитку, що характеризується комплексом політ., господ., соц., культ., мовних, реліг. відносин, високим рівнем орг-ції у всіх сферах. Цивілізації – найширші культ. спільноти, в яких мова, антропологічні особливості, релігія, спосіб життя, соц. ін-ти є формуючими її об'єктивними чинниками. Виходячи з цього, виділяють складові **Ч.ц.**: мова, антропологічні особливості, релігія, культура, традиції, спосіб життя, соц. ін-ти, які притаманні всім цивілізаціям, але відрізняють їх одна від одної. Б-ба між цивілізаціями може означати загибель однієї з них, і ця ситуація розглядається С. Гантінгтоном як конфлікт цивілізацій, де саме **Ч.ц.** виступає як ключовий, Тому **Ч.ц.** є реальністю суч. політ. процесу, має глибокі культурні передумови – прагнення зберегти життєво важливі культ. і реліг. традиції різних етн. груп, що належать до різних культ.-цивілізац. типів. Коректніше говорити про конкр.-іст. маніфестацію соціокульт. протиріч між сучасною зах. і традиц. сх. цивілізаціями. Напр., **Ч.ц.**, який визначив розвиток США, вважається відсутність феодалізму. Осн. **Ч.ц.** який сприяв успіху розвитку США є Конституція, індивідуалістичний капіталізм і фронтір (англ. *frontier* – кордон, порубіжжя); так само виділяють лібералізм у варіанті Дж. Локка і протестантизм (за Гантінгтоном). Д. Белл, доводив, що чинником, що дозволив США піднятися над іншими цивілізаціями, є громадян. сусп.-во; А. де Ток-

віль вважав осн. чинником демократію. **Ч.ц.** визначає ціннісні установки та норми поведінки спільноти та індивідів. **Ч.ц.** матеріалізується в екон. результатах діяльності сусп.-ва, соц. взаєминах, у внутр. і зовн. політиці. Найважливіші та постійні чинники супроводжують цивілізації на всіх етапах її розвитку. Під час розвитку цивілізації можуть виникати нові важливі сутнісні утворюючі чинники, які можуть набувати важливішого значення.

Нове бачення ролі **Ч.ц.** у світ. політиці пов'язане з необхідністю розробки адекватних підходів до міжнар. проблем у відповідності з базовими цінностями основних світ. цивілізацій, на основі духовно-моральних характеристик загальнолюдської цивілізації. Без урахування цих чинників неможливо вирішити питання світ. розвитку створити атмосферу діалогу між д-вами в епоху глобалізації. /Т. Вакулова/

Чоловіча громадська організація – добровільне об'єднання громадян, які об'єдналися для здійснення та захисту прав і свобод чоловіків, задоволення сусп., зокрема, екон., соц., культ., екол. та ін. інтересів. **Ч.г.о.** в Україні кілька десятків. Серед них, «Міжнародний союз мужніх татусів», «Міжнародний центр батьківства», «Чоловіки проти насилля» у Кіровограді, Тернополі та Херсоні, «Одинокі татусі Вінниччини», мережа орг-цій проти насилля «Олег», «Адаптаційний чоловічий центр» у Тернополі. Низька чисельність **Ч.г.о.** зумовлена рівнем гендерної культури населення. **Ч.г.о.** своєю метою вбачають зміну стереотипів гендерної поведінки, усвідомлення ролі чоловіків у сучасній сім'ї та в сусп.-ві, привернення сусп. уваги до наявності «чоловічих» проблем. **Ч.г.о.** кількісно значно програють жіночим. Чоловіки України ще не усвідомили своїх проблем, хоча вони надзвичайно загострилися: надсмертність чоловічого населення; поширення зайнятості у шкідливих та небезпечних умовах праці; зловживання алкоголем та паління; суїцидальність та ін. Якісна просвітницька діяльність, розуміння сусп.-вом гендерних проблем здатні посилити вплив **Ч.г.о.** на сусп. перетворення. /О. Ярош/

Чужинець політичний – означення процедури конституювання зовн. щодо політолог. дискурсу феномена як внутрішньо властивих йому характеристик, що взаємодетермінують свій розвиток. Ознаки феномена **Ч.п.** у політолог. дискурсі:

1) політолог. дискурс – це завершений у механізмах свого функціонування конструкт, а **Ч.п.** – абстрактна концептуальна модель. Політолог. дискурс завжди скерований на виявлення суті подій, на експлікацію політ. означень із смислового середовища, яке його породжує, тоді як **Ч.п.** продукує подію такого рівня, виступає горизонтом політолог. дискурсу;

2) **Ч.п.** формує неподільне середовище, весь обшир якого пронизаний межевістю, вигинами, зривами і розривами політолог. дискурсу. Останній наділяє **Ч.п.** сенсом. Тут утворюється цікавий парадокс – первинні механізми ідентифікації у межах дискурсу й утворюють ці тріщини, вигини, які наповнюють **Ч.п.** смыслом. А **Ч.п.**, зі свого боку, утворює концептуальну цілісність, що постає зовнішньою щодо дискурсу – витіснене, небажане, становить його суть. Проте саме цей статус зовнішнього і постає невіддільною частиною дискурсу у розумінні його внутр. динаміки, позаяк пояснює все те, що дискурс, з метою власної завершеності та визначеності, намагається усунути шляхом використання інституційно-неформальних засобів, вибір яких достатньо широкий і може гнучко корелюватись залежно від конкретної, дискретно-поставленої ситуації;

3) **Ч.п.** забезпечує більш «щільне» розуміння політолог. дискурсу, сприяє його впорядкуванню та виявленню каналів автотонного саморозгортання останнього через відкриття тих суперечностей, які останній містить. Із іншого боку, **Ч.п.** здатен «підривати» логічну схему функціонування політолог. дискурсу тоталітарного формоутворення, вказуючи на штучність природи його утворення та фіктивність умов його розвитку;

4) **Ч.п.** є сутнісним фракталом, тобто, передбачаючи чисту варіацію смислу відповідно до цілей та завдань функціонування політолог. дискурсу, він здатен видозмінюва-

ти специфіку свого ж функціонування, меж розгортання, динаміки прояву, залишаючись, утім, практично незмінним у сенсі концептуальних правил утворення та завдань, поставлених у процесі власного існування;

5) Якщо політолог. дискурс починається із нагромадження проблематики, що провокує його утворення, то **Ч.п.** передує його утворенню, виявляючи себе на рівні події або ж їх конгломерату. Він виникає на рівні хаотичного обміну думками, до утворення конкретних визначень, підставою чого є неможливість співвідношення цих визначень, їх миттєве виникнення, а також їх зникнення – така непостійність уже передбачає чужинця. Ця хаотичність курсування смислопотоків не є інертно-стаціонарним процесом, а динамічною варіативністю;

6) **Ч.п.** знімає ілюзію універсальності та політики загалом, і окремих її законів, що намагаються надати політолог. дискурсу відповідної характеристики, стаючи його центроутворювальними засадами. Ці універсалії, що претендують на статус дефініції політ. явищ і процесів, самі повинні бути визначеними, знайти пояснення, чому, власне, і сприяє **Ч.п.**, знімаючи їх завершеність як у комунікативному, так і у епістемологічному сенсі.

Специфіка **Ч.п.** полягає в тому, що його потрібно осмислювати як схему виразу альтернативності політолог. дискурсові, осмислювати його як зовнішнє, стосовно останнього, таке, що виходить за межі владних механізмів регуляції, ідеолог. орієнтації, такого, що свідчить про логіку та завдання його функціонування, специфіку яких якраз і можна простежити через **Ч.п.** як вияв іманентизації політолог. дискурсу, що і становить його феномен у концептуальному плані.

Політ. дискурс властиво володіти репрезентативною ідентичністю – з одного боку, через мислячого суб'єкта, та концепти, які визначають особливості його самості, – з іншого. Основою такої ідентичності є прагнення привести до схожості, узгодженості функціонування цих концептів та суб'єктів, що перебувають у залежності, зв'язку із ними. Механізми ідентичності так чи інакше зумовлюють

самототожність учасників політ. дискурсу, зокрема на основі таких означників, як цінності, мораль, гендер, національність тощо, – тобто їх природа має аксіологічну, а не матеріальну основу. Подальше розгортання цього механізму передбачає утворення «правильності» – у сенсі поляризації взаємозв'язків. Останнім механізмом у цій логіці є заперечення – як форма відмови від того, що не утримує позиція, заснована на ідентифікаційних практиках. Саме так і будується політ. дискурс, позбавлений **Ч.п.**

Важливість **Ч.п.**, за таких умов, полягає у тому, що специфіка його функціонування не передбачає схожості та пошуку ідентичності, як неодмінного варіанту вирішення та узлагодження проблематики політ. сенсу. Навпаки – ним керує розрізнення. /А. Гарбадин/

Чутки політичні – неофіц. форма зв'язку між індивідами та соц. групами у сусп-ві, постійний процес обміну інформацією про оточуючу дійсність і засвоєння подій. **Ч.п.** – це заміник новин. Підґрунтям для виникнення **Ч.п.** є незадоволена вимога новин, дисонанс між інформацією, яка потрібна для розуміння ситуації, і тією інформацією, що подається у ЗМІ. Складність дослідження феномена **Ч.п.** полягає у його міждисциплінарному хар-рі. Психологія визначає **Ч.п.** як соц. комунікації, які відображають приватні гіпотези соц. суб'єктів про функціонування оточуючого світу та допомагають надати сенс невизначеним ситуаціям. З точки зору політ. психології та політ. технологій **Ч.п.** – «комфортно-дискомфортний стан» сусп. свідомості, «потайне шепотіння» великих мас, що формує загальну духовну атмосферу в сусп-ві, проти якої безсилі як системи масової інформації, так і крайні методи терору. **Ч.п.**, досягаючи певного ступеня інтенсифікації, породжують страх, фобії, дискомфортний стан, можуть перетворитись у масові дії, непокору владі, погроми, масові рухи, втечу у «обітовані землі», панічне скуповування товарів чи зняття готівки у банкоматах тощо. У даному контексті передумовою виникнення чуток є подія, яка має дві властивості: важливість і невизначеність.

Якщо подія неважлива та цілком визначена, чуток щодо неї не виникне.

Н. Смелзер розглядав феномен **Ч.п.** із позицій соціолог. підходу і пов'язував їх виникнення з колективною поведінкою, частіше за все стихійною та неорганізованою, у формі натовпу. За цих умов **Ч.п.** є поширеним засобом комунікації. **Ч.п.** додають визначеності ситуації, у якій індивіди не здатні розібратись самотужки та допомагають їм визначитись із цілями, загрозами, підготуватись до дій. Натовп і комунікація через неофіц. інформацію – гол. елементи **Ч.п.**

Однією з визначальних ознак **Ч.п.** є їх неофіційність. З огляду на це **Ч.п.** можна розглядати як тіньовий ринок інформації на якому цінність чуток визначається мірою їх неофіційності і визначити **Ч.п.** як процес виникнення та циркуляції в сусп-ві інформації, яка або ще офіційно не підтверджена, або вже спростована ними.

Ч.п. треба відрізнити від близьких до них явищ, напр., пліток. Плітки є внутр. інформацією, яка стосується невеликого кола осіб або первинної групи. **Ч.п.** надходять із зовн. світу, що знаходиться за межами особистісного буття. Щодо пліток учасники комунікації демонструють більшу одноманітність оцінок, позаяк вони існують здебільшого в однакових умовах і мають близькі цінності. Учасники обговорення **Ч.п.** не так часто доходять єдиного висновку, бо йдеться про малознайомі факти в умовах загального дефіциту інформації.

Ч. класифікуються за багатьма критеріями. *За змістом* (політ., екон., екол. тощо); *часовою орієнтацією* (ті, що стосуються минулого, сьогодення або майбутнього); *за походженням* (спонтанні або навмисні); *за ставленням до реальності* (раціональні та фантастичні); *за видом емоц. потреби людей*, які **Ч.п.** задовольняють: **Ч.**-мрії (відображають прагнення та сподівань спільноти, у середині якої ці **Ч.п.** циркулюють); **Ч.**-страховища (відбивають страхи і занепокоєння, що поширені у сусп-ві); **Ч.**-розмежування (ґрунтуються на поширених у сусп-ві негативних уявленнях щодо ін. соц. груп). *За об'єктом (темою)* виокремлюють теми політ. **Ч.**: 1) наявність таєм-

ної сили, яка «насправді» стоїть за владою та впливом якої пояснюються усі події, рішення; 2) таємні домовленості та контакти опонентів, при цьому реальна політика є ширмою для домовленостей; 3) здоров'я політ. керівників (відсутність інформації про це створює підґрунтя для чуток); 4) багатомільйонні (як правило приховані) статки політиків; 5) інтимне життя політиків (у пострадян. країнах ця тема «лунає» у чутках доволі слабо, на відміну від США та Зах. Європи); 6) зрада інтересів виборців, д-ви, корпоративних груп (профспілок, селян, військових, мешканців регіонів, етн. груп) – чулки про це активно використовуються для дискредитації політ. конкурентів. Критерієм класифікації **Ч.п.** може бути ступінь того, якою мірою вони віддзеркалюють реальні факти: 1) реальний факт «заповнює» увесь зміст чулки (по суті реальна інформація, яка приховується офіц. колами); 2) фабула відповідає реальності, викривлюються окремі деталі; 3) факти реальні, але їм надається ін. тлумачення; 4) зміст чулки не відповідає реальності і є цілком фантастичним. Залежно від кількості суб'єктів **Ч.п.** класифікуються: 1) між двома індивідами; 2) між індивідом та групою; 3) між групами. Саме к-сть суб'єктів чуток є одним із основних показників цього явища, позаяк це безпосередньо і значно впливає на його інтенсивність, тривалість і територіальну поширеність.

Певну закономірність у поширенні **Ч.п.** зумовлює статева приналежність індивідів: так, чоловіки більш схильні виробляти, поширювати і сприймати політичні **Ч.п.**, жінки – **Ч.п.**, пов'язані з екон. (зростання цін), соц. тематикою, проблемами екології та здоров'я.

Механізми виникнення і поширення **Ч.п.** розглядаються у науці з двох точок зору – соціологічної та психологічної. Соціологи звертають увагу на роль чуток у житті соц. груп, психологи – на те, яке місце посідають чулки у задоволенні індивідуальних потреб. Ці підходи доповнюють один одного, бо розглядають механізми виникнення та поширення чуток на різних рівнях орг-ції.

Прикладом соціолог. підходу є теорія Т. Шибутані, за якою за допомогою **Ч.п.** вста-

новлюється контроль над змінами реальності. Сусп-во постійно знаходиться у розвитку, внаслідок чого нові події не можуть бути пояснені з точки зору поглядів, що склалися. Під час передачі та обговорення **Ч.п.** відбувається процес адаптації до змін, а самі **Ч.п.** є формою колективної взаємодії, зорієнтованої на вирішення проблеми.

Психол. підхід виокремлює такі чинники виникнення та поширення **Ч.п.**: 1) суб'єктивне відчуття нестачі інформації, яке зазвичай виникає за нестабільності ситуації; 2) значущість для індивіда теми, з приводу якої **Ч.** виникають. Ці чинники утворюють формулу т. зв. «основного закону чуток», запропонованим Г. Олпортом і Л. Постманом: інтенсивність **Ч.п.** залежить від важливості теми для аудиторії і ступеня інформаційної невизначеності щодо неї. Ще одним чинником, що впливає на інтерес до **Ч.п.**, є рівень занепокоєності індивіда – афективний стан, викликаний занепокоєнням щодо майбутніх неприємних подій. Віра в істинність **Ч.п.** теж сприяє їх поширенню, позаяк люди схильні утримуватись від передачі занадто фантастичних чуток.

Життєвий цикл **Ч.** складається з трьох стадій. Перша стадія – народження **Ч.** Чулки можуть створюватись навмисно (політ. силами, які зондують громад. думку чи дискредитують опонентів) або виникають спонтанно у ситуації занепокоєння чи невизначеності. Але, незалежно від походження, для виникнення чуток необхідні збудження, занепокоєність у сусп-ві. У деяких випадках поява чуток зумовлена не наявністю загроз, невизначеності чи бажанням знайти додаткову інформацію, а надто спокійним життям. При цьому чулки викликають інтерес самі по собі, бо дозволяють забарвити одноманітність життя. Так, у провінції (за слабкого розвитку ЗМІ) чулки дуже популярні.

Друга стадія – поширення **Ч.п.** Інформація має рухатись, інакше не набуде якості **Ч.** Для початку руху необхідні близькість до співбесідника, сприйняття його як «свого». Особливо значущим цей чинник є за тоталітаризму, коли за поширення **Ч.п.** можна поне-

сти покарання. Нині його вплив знизився, але певною мірою зберігається. Особливу роль у поширенні відіграють ЗМІ, завдяки яким **Ч.п.** отримали оперативний канал поширення. Зокрема це стосується мережі Інтернет, яка надає можливість не лише швидко поширювати **Ч.п.**, а й забезпечує анонімність та безпеку їх джерела. При поширенні **Ч.п.** зазнають трансформацій за трьома типами: 1) згладжування – фабула стає коротшою за рахунок деталей; 2) загострення – зростання значущості деталей. 3) уподібнення – наближення фабули до

психол., культ. особливостей аудиторії, що виявляється у появі інтерпретацій **Ч.п.**, відмінних від його початкового варіанту. Ін. тип трансформації має назву «когнітивної реорганізації» та проявляється у наданні іншого сенсу подіям.

Третя стадія – занепад **Ч.п.** Деякі **Ч.п.** за-непадають внаслідок втрати інтересу до проблеми. **Ч.п.** можуть зникати із зникненням страхів та очікувань, що зумовили їх появу, або внаслідок ефективних заходів щодо їх спростування. /В. Семко/

Ш

Шаріат (араб. *شريعة* – прямиий шлях, рух до мети) – узагальнена назва системи етико-прав. приписів ісламу щодо правил поведінки мусульманина, доктринальна основа мусульман. права (фікха). Розроблений у VII-X ст. у Араб. халіфаті як загальноприйняті принципи розуміння, тлумачення та застосування Корану та Сунни. Містить норми конст., адмін., цивіл., кримін. і процес. права. **Ш.** складається з норм моралі, поведінки у сусп-ві та в родині (муамалат), реліг. догматів та обрядів (ібадат), системи покарань (укубат). Проголошує рівність усіх мусульман перед законом. Поділяє усі дії людини на п'ять категорій: обов'язкові, бажані, дозволені, недостойні (без покарання) та заборонені. **Ш.** розглядається як даний Богом, вічний та незмінний. Цим **Ш.** відрізняється від власне права (фікха), джерелом якого визнається також людська думка, виражена в узгодженій позиції авторитетних юристів-богословів (іджмі) та судженні за аналогією (кियाсі). Тлумачення духу та норм **Ш.**, його співвідношення з фікхом відрізняється залежно від реліг.-прав. течій (мазхабів).

У XIX-XX ст. у зв'язку з виданням світських галузевих кодексів права у мусульман. країнах дія **Ш.** звужується лише до шлюбно-сімейної та реліг.-обрядової сфер. Нині **Ш.** здебільшого замінений світським законодавством, проте залишається основою розвитку права частини азіат. та афр. країн. Безпосеред-

ньо застосовується судами Сауд. Аравії, регулює відносини, не охоплені законодавством, у ін. араб. д-вах. В Україні (серед крим. татар та ін. народів) дію **Ш.** було скасовано у 1927 р. /*О. Кресін*/

Шенгенська угода – договір «Про скасування паспортного митного контролю між країнами Європейського Союзу», первинно підписаний 14.06.1985 р. Бельгією, Нідерландами, Люксембургом, Францією, Німеччиною, Португалією та Іспанією. **Ш.у.** набула чинності 26.03.1995 р. Підписана в м. Шенгені (Люксембург). 15.03.2006 р. прийнято Шенген. кодекс про кордони, що змінював Шенген. конвенцію. Країни-підписанти **Ш.у.** погодилися поступово скасовувати контроль на спільних кордонах і запроваджувати свободу пересування для всіх громадян країн ЄС, які підписали цю угоду, ін. д-в-членів і громадян третіх країн. Ці ж п'ять країн підписали 19.06.1990 р. Шенген. конвенцію, у якій викладено заходи та гарантії щодо запровадження свободи пересування. Поступово до країн-підписантів приєдналися ін. д-ви й нині **Ш.у.** діє у 26 країнах: Австрії, Бельгії, Данії, Фінляндії, Франції, Німеччині, Ісландії, Італії, Греції, Ліхтенштейні, Люксембурзі, Нідерландах, Норвегії, Португалії, Іспанії, Швеції, Естонії, Латвії, Литві, Польщі, Словаччині, Словенії, Угорщині, Чехії, Швейцарії. /*В. Климончук*/

Я

Ядерна зброя – вид зброї масового ураження, що істотно відрізняється від ін. хар-ром ураження, виробляється на основі використання ядерної енергії, яка вивільняється у результаті ланцюгової реакції розщеплення важких ядер й/або термоядерній реакції синтезу легких ядер.

Поняття «**Я.з.**» використовується у таких значеннях: 1) бойові частини зброї (власне ядерні заряди), засоби доставки зарядів до цілі (тактичні, призначені для ураження живої сили й бойової техніки супротивної сторони як на фронті, так і у найближчих тилах); 2) оперативно-тактичні, що мають на меті знищення об'єктів супротивника в межах оперативної глибини та стратегічні, які використовуються для знищення стратегічних цілей у глибокому тилу), засоби управління.

Суттєвою особливістю **Я.з.** є хар-р руйнувань і рівень ураження, оскільки внаслідок її використання все живе знищується у радіусі кілометра від епіцентру вибуху, потужність вибуху набагато перевищує вибухи від ін. видів озброєнь і вимірюється у т. зв. *тротиловому еквіваленті* – вага тринітротолуолу (ТНТ), вибух якого призводить до вивільнення еквівалентної енергії, навіть найменші ядерні заряди мають потужність вибуху бл. тисячі тон тротилу. Тротильовий еквівалент не є константною величиною, оскільки розподіл енергії ядерного вибуху істотно залежить від типу боєприпасів, а також суттєвим чинником є неможливість домогтися повного згорання відповідної к-сті хім. вибухової речовини.

Осн. вражаючими чинниками ядерного вибуху є вибухова хвиля (50% всієї енергії вибуху), світлове випромінювання (35%), проникаюча радіація в момент вибуху (5%), утворення продуктів поділу ядерного заряду (10%), завдяки чому, **Я. з.** здатна одночасно вирішувати оперативні, тактичні, стратегічні завдання війни. Наслідками застосування **Я.з.** будуть загальні людські втрати (до 50-60% від заг. чисельності населення пункту обстрілу).

Запаси **Я.з.** прийнято поділяти на: 1) *ядерні* – однофазні або одноступінчасті вибухові пристрої, де осн. вихід енергії походить від ядерної реакції поділу важких ядер (урану-235, плутонію-239, або, в окремих випадках, урану-233) з утворенням легших елементів); 2) *термоядерні або «водневі»* – двофазні або двоступінчасті, у яких послідовно розвиваються два фіз. процеси, які мають різну просторову локалізацію: спочатку осн. джерелом енергії є реакція ділення важких ядер, а потім – реакції ділення й термоядерного синтезу використовуються в різних пропорціях, залежно від типу й настроювання боєприпасів; 3) *нейтронні* – малогабаритний термоядерний заряд потужністю не більше 10000 т, де основна доля енергії виділяється за рахунок реакції синтезу ядер дейтерію і тритію, а к-сть енергії, отриманої внаслідок поділу важких ядер у детонаторі мінімальна, але достатня для початку реакцій синтезу.

Я.з. суттєво впливає на міжнар. відносини та політ. ситуацію, оскільки володіння **Я.з.** стає своєрідним засобом «стримань та противаг» у суч. політ.-прав. просторі. **Я.з.** мають США, Росія, Велика Британія, Франція, Китай, Індія, Пакистан, КНДР. Також амер. **Я.з.** знаходиться на території окремих д-в-членів НАТО.

Україна мала **Я.з.** на своїй території протягом 1991–2000 рр. Після розпаду СРСР (1991) ядерний арсенал України був третім в світі (176 боєголовок МБР). Принцип «без'ядерності» України почав декларуватися ще за часів СРСР, так 16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР маніфестувала принцип «не приймати, не виробляти, не набувати **Я.з.**» у Декларації про держ. суверенітет України. Після розпаду СРСР міжнар. спільнота прагнула бачити Україну як без'ядерну д-ву, тому з 1992 р. розпочався активний процес відмови від **Я.з.** Важливими моментами у цьому процесі були: 16 листоп. 1994 р. – приєднання України до Договору про нероз-

повсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р., 5 груд. 1994 р. – підписання Будапешт. меморандуму, за яким США, Велика Британія та Росія зобов'язувалися визнавати та поважати незалежність, суверенітет, існуючі кордони України. Остаточо Україна позбулася ядерного статуту 2 червня 1996 р. *Див.: Тероризм ядерний /С. Куцепал/*

Якісні методи політичних досліджень – способи пізнання політ. дійсності, що фокусують увагу не на статист. показниках, а опираються на пояснення, розуміння, інтерпретацію досліджуваних показників, що є джерелом формування гіпотез, нових ідей. Вони дають відповіді на питання «Що?», «Як?», «Чому?», а не на питання «скільки?». У якісних видах досліджень широко застосовуються різноманітні техніки – неструктуровані, недирективні форми задавати питання, що допомагають дослідникам розкривати мотивацію, установки, переваги, цінності та ін. проблеми.

До осн. **Я.м.п.д.** відносять:

1. *Спостереження* – безпосереднє сприйняття політ. процесу або явища і пряма реєстрація всіх фактів про об'єкт спостереження дослідником. Види спостереження – контрольоване та неконтрольоване; включене і не-включене; структуроване і неструктуроване; польове та лабораторне; відкрите та приховане (інкогніто); монографічне, пошукове, самоспостереження; систематичне, несистематичне (випадкове, короткочасне).

2. *Експеримент* – досвідчений вид дослідження впливу певного чинника (або низки чинників) на змінну, яка цікава при дослідженні. Експеримент є формою знаходження інформації про перетворення показників поведінки та діяльності політ. об'єкта при впливі на нього контрольованих і керованих чинників. Виділяють також такі види експериментів як експерименти, що дублюють реальний світ і експерименти, що покращують реальний світ, багатовимірні і факторні, контрольовані і неконтрольовані експерименти та ін.

3. *Аналіз документів*. Документ – це спеціально створений людиною предмет, призначений для передачі та зберігання інформації. Під ним розуміють певні джерела, фіксують

інформацію в будь-якому вигляді (рукописно-му, друкованому тексті, на магнітній стрічці, фото- чи кіноплівці, цифрових носіях) про політ. факти, явища сусп. життя соц.-політ. суб'єктів.

4. *Дискурс-аналіз* – вид якісного дослідження, що включає розділи таких наук, як лінгвістика, семіотика, психологія, в якому політ. текстова є предметним полем вивчення.

5. *Групова дискусія* – з одного боку, це метод, спосіб орг-ції спільних видів діяльності, який застосовується у практиці керівництва і має на меті оптимальне рішення колект. завдань. З іншого боку, прийом, який може дозволити впливати на думки, орієнтації і позиції учасників дискусії в процесі комунікації, використовуючи логічно обгрунтовані докази.

6. *Методи групових експертних оцінок* – комплекс процедур, спрямованих на отримання від фахівців інформації, її аналіз та узагальнення з метою підготовки та вибору раціон. рішень. Вони поділяються на: а) *очні групові методи експертних оцінок* (нарада, «мозковий штурм», метод синектики) – способи оптимальної орг-ції роботи експертних груп, засновані на особистому контакті фахівців один із одним; б) *заочні групові методи експертних оцінок* (методи Дельфі і ПАТЕРН) – засновані не на особистому контакті фахівців один із одним, але дозволяють охопити набагато більшу к-сть експертів, що підвищує якість проведеного дослідження.

7. *Case study* (кейс-стаді – вивчення випадку) – глибинне, всебічне дослідження одиничного політ. феномена із застосуванням якісної методології.

8. *Івент-аналіз* (аналіз подієвих даних) – метод, спрямований на обробку інформації, що показує, хто говорить або робить, що говорить або робить, щодо кого і коли говорить або робить. Систематизація та обробка відповідних даних здійснюється за такими принципами: суб'єкт – ініціатор (хто); сюжет (що); об'єкт (стосовно кого); дата події (коли). Систематизовані таким чином події зводяться в таблиці, ранжуються і підраховуються за допомогою ЕОМ.

Кожен дослідник вибирає метод вивчення залежно від своїх поглядів, дослідницьких завдань і від того в якій мірі розроблена розглянута проблема, яке вже є уявлення про предмет вивчення. Домінує думка, що оптимальним рішенням є використання комбінованих дослідницьких планів. При остаточному виборі методів досліджень також слід реально оцінити свої можливості, у тому числі ресурси, рівень знання методик, технік і оргцїї, а також уже наявні практ. навички та ін.
/М. Сомов/

Ялтинська європейська стратегія (YES) – сусп. ін-т публ. дипломатії, який підтримує відкритий і рівноправний діалог із глобальних проблем між ЄС, Україною та ін. країнами. **YES** заснована в 2004 р. В. Пінчуком. Розвиток України **YES** розглядає в контексті сьогодишніх глобал. викликів і можливос-

тей, які відкриває динаміка сучасного світу. Пріоритетною метою для **YES** є сприяння розвитку України як сучасної, вільної та економічно сильної демокр. країни а тому сприяє ефективній інтеграції України в ключові міжнар. системи, діючи на рівні публ. діалогу й особистих контактів між людьми, які приймають рішення, провідними експертами, бізнесменами і журналістами. Щорічні Зустрічі **YES** в Лівадійському палаці Ялти стали відкритим майданчиком для обговорення нових ідей і поглядів щодо шляхів розвитку Європи, України і всього світу. Ці форуми збирають більше 200 політиків, дипломатів, державних діячів, журналістів, аналітиків і бізнесменів із понад 20 країн світу. 10-а Ялтинська щорічна зустріч: «Україна та світ в епоху змін: фактори успіху» пройшла 19-22.09. 2013 р. Виконавчий директор **YES** – Іванна Климпуш-Цинцадзе. */Н. Хома/*

Предметний показчик

А

Абсентеїзм /Д. Чемиш/, 5
Автаркія політична /В. Корнієнко/, 5
Автономія /С. Була/, 7
Авторитаризм /Е. Афонін, Т. Новаченко/, 8
Авторитарна особистість /А. Соловійова/, 9
Авторитарне підкорення /А. Соловійова/, 10
Авторитет /Т. Новаченко/, 11
Авторитет керівника /Т. Новаченко/, 13
Агресивна поведінка /Ю. Шайгородський/, 14
Агресія /Ю. Шайгородський/, 15
Адаптація соціально-політична /М. Требін/, 16
Адміністративний ресурс /Н. Ніколаєнко/, 16
Адміністративно-територіальна одиниця /В. Малиновський/, 17
Адміністративно-територіальний устрій /В. Малиновський/, 18
Адхократія /О. Дацаківська/, 18
Аерократія /В. Семко/, 19
Акомодація політична /М. Іванов/, 20
Активність політична /Л. Угрин/, 21
Актор міжнародний /Т. Сидорук/, 22
Алармізм політичний /М. Іванов/, 23
Альтерглобалізм (альтермондіалізм) /Є. Тихомирова/, 23
Альтернативні методи голосування /М. Бучин/, 24
Альтернативні рухи /Л. Угрин/, 26
Альянс політичний /Л. Угрин/, 26
Американізм /В. Терещенко/, 27
Анархія /В. Гошовська/, 27
Анатомія влади /О. Ткач/, 28
Андроцентризм /О. Авдєєнко/, 29
Анекдот політичний /О. Ткач/, 30
Анексія /Н. Романюк/, 31
Анклав /В. Лажнік/, 32
Аномія політична /Л. Угрин/, 34
Антиглобалізм /Є. Тихомирова/, 34
Антисистемні партії /Л. Угрин/, 35
Антитехнологія влади /О. Ткач/, 35
Антиутопія /А. Соловійова/, 36
Антоніми політичні /О. Ткач, Н. Ларіна/, 37
Антропология політична /В. Корнієнко/, 38
Армія /М. Требін/, 39
Армія України /М. Требін/, 40
Артикуляція /Л. Угрин/, 42

Асиміляція /О. Висоцька/, 42
Асоціація політична /Л. Угрин/, 43
Атлантизм /О. Сорба/, 44
Атомізація суспільна /М. Чабанна/, 44

Б

Баасизм /Л. Угрин/, 46
Багатопартійності інститут /К. Меркотан/, 46
Балотування /Л. Угрин/, 47
Безгромадянство (аполітизм, апатрицизм) /В. Гошовська, Н. Ларіна/, 47
Безпека міжнародна /Т. Сидорук/, 48
Безпека національна /Т. Сидорук/, 49
Безпека політична /В. Гошовська/, 50
Біополітика /О. Ткач/, 51
Біхевіоризм політичний /В. Северинюк/, 52
Благо загальне (спільне) /Т. Панченко/, 53
Блок політичний (партій) /Ю. Шайгородський/, 54
Боротьба політична /Л. Герасіна/, 54
Брендинг територій /Т. Нагорняк/, 55
Брифінг /А. Бандурка/, 56
Буржуазна революція /Л. Угрин/, 57
Бюлетень /Л. Угрин/, 58
Бюрократизм /В. Малиновський/, 58
Бюрократія /В. Малиновський/, 59

В

Вестернізація /В. Корнієнко/, 61
Взаємодія політичних сил /Л. Угрин/, 62
Вибори політичні /В. Кривошеїн/, 62
Виборча геометрія (джерімендерінг) /М. Бучин/, 63
Виборча система /О. Вагіна/, 65
Виховання для миру /М. Генік/, 66
Відкритий уряд (відкрите державне управління) /А. Сіленко/, 67
Відмова у довірі /В. Малиновський/, 68
Відносини міжнародні /Т. Сидорук/, 69
Відповідальність конституційна /В. Малиновський/, 70
Відповідальність політична /В. Малиновський/, 70
Відповідальність уряду /В. Малиновський/, 70
Відчуження політичне /А. Соловійова/, 72
Віза /Г. Зеленько/, 72

- Війна /М. Требін/, 73
 Війна сучасна /М. Генік/, 74
 Військово-промисловий комплекс, оборонно-промисловий комплекс /В. Смолянюк/, 75
 Влада /Б. Дем'яненко/, 76
 Влада державна /Л. Герасіна/, 78
 Влади концепції /Б. Дем'яненко/, 79
 Воєнна політика /В. Смолянюк/, 81
 Воєнний стан /В. Смолянюк/, 83
 Вождизм /Т. Лушагіна/, 84
 Вотум /Г. Зеленько/, 85
 Вотум недовіри /Г. Зеленько/, 85
 Вплив /Л. Смола/, 86
 Вплив політичний /М. Шабанов/, 87
- Г**
- Гандизм /О. Борділовська/, 88
 Гейткіпінг /А. Митко/, 89
 Гендерно-правова експертиза /О. Ярош/, 90
 Генерація політична /М. Іванов/, 91
 Географія електоральна /Ю. Левенець/, 91
 Геолокусне переміщення народів-етносів (ГЛПНЕ) /І. Варзар/, 92
 Геополітика /В. Смолянюк/, 94
 Геополітичний статус держави /Н. Лепська/, 95
 Глобалізація /Т. Бельська/, 97
 Глобалізм /Є. Тихомирова/, 99
 Глобальна політична система (глобальна політія) /Ю. Тишкун/, 100
 Глобальне громадянське суспільство /Т. Бельська/, 101
 Глобальні проблеми /В. Зінченко/, 102
 Глобулюція /О. Кресін/, 103
 Глокалізація /Т. Семігіна/, 104
 Гноблення політичне /М. Іванов/, 105
 Голова територіальної громади /Т. Лушагіна/, 106
 Голодомор 1932–1933 рр. /О. Куць/, 107
 Громада /Т. Лушагіна/, 109
 Громадська думка /А. Соловійова/, 110
 «Громадянин світу» (космополіт) /Н. Хома/, 111
 Гуманізація політики /О. Макух/, 112
 Гуманізм інтегральний /В. Бліхар/, 113
 Гуманізм радикальний /В. Бліхар/, 113
- Д**
- Двомовність українсько-російська /С. Са-
 войська/, 114
- Дебати політичні /Г. Зеленько/, 114
 Деглобалізацій концепція /В. Зінченко/, 115
 Деідеологізація /В. Бліхар/, 117
 Деінституалізація політичного /О. Макух/, 117
 Делегітимація /І. Рибак/, 118
 Делеговане законодавство /В. Смолянюк/, 119
 Делеговані повноваження /Т. Лушагіна/, 120
 Делегування влади /В. Смолянюк/, 121
 Делімітація кордону /Н. Романюк/, 122
 Демаркація кордону /Н. Романюк/, 123
 «Деміфологізація політична» /Н. Пробийго-
 лова/, 123
 Демократизація /Г. Шутунов/, 124
 Демократичний цивільний контроль над
 воєнною організацією та правоохоронни-
 ми органами держави /В. Смолянюк/, 126
 Демократичні принципи виборів /М. Бу-
 чин/, 127
 Демократія /М. Требін/, 128
 Демократія анархістська /М. Требін/, 129
 Демократія делегативна /Д. Чемишт/, 130
 Демократія економічна /М. Требін/, 131
 Демократія електронна /А. Митко/, 133
 Демократія елітарна /О. Михайловська/, 134
 Демократія ліберальна /І. Головка/, 135
 Демократія моніторингова /А. Сіленко/, 136
 Демократія плебісцитарна /М. Требін/, 137
 Демократія плюралістична /М. Требін/, 138
 Демократія рефлексуюча (розмірковуюча)
 /М. Требін/, 139
 Демократія ринкова /М. Требін/, 141
 Демократія соціалістична (марксистська)
 /М. Требін/, 142
 Демократія субсидіарна /Т. Панченко/, 143
 Демократія учасницька /Т. Панченко/, 144
 Демократія християнська /Т. Купрій/, 145
 Деперсоналізація /А. Соловійова/, 146
 Депутат /Г. Зеленько/, 147
 Держава /В. Малиновський/, 148
 Держава-анклав /В. Лажнік/, 148
 Держава-рантє /І. Гомза/, 149
 Держава регіоналістська (обласна) /Т. Пан-
 ченко/, 150
 Держава теократична /М. Требін/, 151
 Держави-антиподи /В. Лажнік/, 153
 Державна молодіжна політика /Я. Ярош/, 153
 Державна символіка України /Е. Афонін, Я.
 Чепуренко/, 154

Державна територія /В. Лажнік/, 154
 Державний Герб України /Е. Афонін, Я. Чепуренко/, 156
 Державний Гімн України /Е. Афонін, Я. Чепуренко/, 156
 Державний кордон /Н. Романюк/, 157
 Державний Прапор України /Е. Афонін, Я. Чепуренко/, 158
 Деструктивність влади /О. Сахань/, 159
 Детериторіалізація /О. Висоцька/, 160
 Дефіцит демократії /О. Михайловська/, 161
 Децентралізація /Т. Лушагіна/, 162
 Джіар /GR /Є. Тихомирова/, 163
 Диктатура /Е. Афонін, Т. Новаченко/, 164
 Диктатура воєнна /В. Смолянюк/, 165
 Дискурс /А. Гарбадин/, 166
 Дисперсія влади /Л. Герасіна/, 167
 Дифамація політична /М. Тřebін/, 168
 Діяч державний /В. Корнієнко/, 169
 Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань /В. Піча/, 170
 Договір про звичайні збройні сили в Європі /В. Піча/, 170
 Договір суспільний /О. Бабкіна/, 171
 Доктрина воєнна /В. Смолянюк/, 171
 Доктрина політичного нейтралітету /О. Павлишин/, 172
 Дослідження миру /М. Генік/, 173
 Дуалізм виконавчої влади /В. Малиновський/, 175

Е

Е-вибори /А. Митко/, 176
 Е-врядування /А. Митко/, 177
 Е-громадянин (е-громадянство) /А. Митко/, 177
 Е-консультації /А. Митко/, 178
 Е-уряд /А. Митко/, 179
 Егалітаризм /О. Михайловська/, 180
 Екзистенціалізм /В. Бушанський/, 180
 Екзит-пол (exit poll) /І. Бекешкіна/, 182
 Економічний націоналізм /П. Долганов/, 182
 Екслав /В. Лажнік/, 184
 Експектації етнічні /Е. Афонін/, 185
 Екстремізм /Е. Афонін, Т. Новаченко/, 185
 Електоральна участь /В. Бунь/, 186
 Електоральне прогнозування /В. Климончук/, 187
 Електоральний політичний маркетинг /Н. Хома/, 188

Електоральні дослідження /В. Кривошеїн/, 188
 Електронний уряд в Україні /І. Чайка/, 190
 Ескалація /Г. Зеленько/, 191
 Етатизм /В. Малиновський/, 191
 Етика політична /А. Рубан/, 192
 Етніка /І. Варзар/, 193
 «Етнічна демократія» /О. Маруховська-Картунова/, 195
 Етнічна діаспора /В. Семко/, 196
 Етнічна меншина /П. Долганов/, 198
 Етнічний ренесанс /О. Картунов/, 199
 Етнократія /С. Матвієнків/, 200
 Етнонаціоналізм /С. Васильчук/, 202
 Етнополітика /С. Матвієнків/, 202
 Етнополітична безпека /О. Маруховська-Картунова/, 204
 Етнополітична дезінтеграція /О. Картунов/, 205
 Етнополітична інтеграція /О. Картунов/, 206
 Етнополітична конфліктологія /О. Маруховська-Картунова/, 207
 Етнополітичний менеджмент /Е. Афонін/, 208
 Етнополітичні конфлікти /О. Маруховська-Картунова/, 209
 Етнополітологія /О. Картунов/, 210
 Етнорегіоналізм /С. Матвієнків/, 211
 Етнорегіональна структура України /В. Семко/, 212
 Ефективність влади /С. Була/, 213
 Ефективність політичної системи /О. Кириленко/, 214

Є

Євразійство /Т. Сидорук/, 216
 Євромайдан /А. Бандурка/, 216
 Європа Регіонів /Т. Панченко/, 217
 Європейська комісія /М. Чабанна/, 219
 Європейська конвенції про захист прав людини і основних свобод (ЄКПЛ) /Н. Хома/, 219
 Європейська Рада /М. Чабанна/, 220
 Європейська Хартія місцевого самоврядування /Т. Панченко/, 220
 Єврорегіон /Л. Літвін/, 221
 Європейський парламент /М. Чабанна/, 222
 Європейський Союз (ЄС) /М. Чабанна/, 222
 Єдність загальнонаціональна /С. Савойська/, 223

Ж

Жіноча громадська організація /О. Ярош/, 225
Жовта преса /В. Терещенко/, 225

З

Законодавча ініціатива /Г. Зеленько/, 226
Закономірності політичні /Л. Герасіна/, 226
Запит /Г. Зеленько/, 227
Запит депутатський /Г. Зеленько/, 228
Засоби масової інформації (ЗМІ) /Т. Опанасюк/, 229
Збройні сили /В. Смолянюк/, 229
Звернення депутатське /Г. Зеленько/, 230
Змішана виборча система /О. Вагіна/, 231
Зовнішньополітична електоральна/референдна легітиміація влади /Є. Юрійчук/, 232

І

Ідеал політичний /В. Корнієнко/, 234
Ідентифікація/ідентичність (ідентичність у мережі) /В. Якубіна/, 235
Ідентичність /Т. Вакулова/, 237
Ідентичність гендерна /О. Кириленко/, 238
Ідентичність мовно-політична /В. Савойська/, 239
Ідентичність територіальна (регіональна/локальна) /Т. Панченко/, 240
Ідеологічний плюралізм /М. Остапенко/, 241
Ідеологія /С. Денисюк/, 243
Імідж держави /А. Сіленко, О. Семченко/, 244
Імідж політика /Л. Угрин/, 245
Імідж політичний /С. Денисюк/, 245
Імперіалізму теорії /В. Зінченко/, 247
Імперіаліст /Л. Угрин/, 249
Імпічмент /В. Малиновський/, 249
Інвайронменталізм /О. Кириленко/, 250
Інвеститура уряду /В. Малиновський/, 251
Індивідуалізм /Н. Гедікова/, 251
Індустріальне та постіндустріальне суспільство /В. Бліхар/, 253
Індуський шовінізм /О. Борділовська/, 253
Інститут політичного лідерства /Л. Бурда/, 255
Інститут президентства /Л. Батракова/, 257
Інституціоналізація /П. Молочко/, 257
Інституціоналізація політичної науки в Україні /О. Федорчук/, 258
Інтегральний націоналізм /О. Зайцев/, 259
Інтеграція /О. Висоцька/, 260

Інтелігенція /А. Стряйко/, 262
Інтераціоналізм /В. Гулай/, 263
Інтерес національний /Т. Сидорук/, 264
Інтернування /В. Смолянюк/, 265
Інтерпеляція /Г. Зеленько/, 266
Інформаційна безпека /О. Дзьобань/, 266
Інформаційна війна /О. Дзьобань/, 267
Інформаційна демократія /А. Митко/, 268
Інформаційна політика /Л. Угрин/, 270
Інформаційне насильство /О. Дзьобань/, 270
Інформаційне суспільство /М. Сомов/, 271
Інформаційне відставання /А. Митко/, 272
Інформаційний простір /О. Висоцька/, 274
Інформаційний тероризм /О. Дзьобань/, 274
Інформаційного суспільства концепція /О. Маруховський/, 275
Інформаційно-маніпулятивні технології /І. Рибак/, 277
Іредентизм /Н. Горло/, 277
Іренологія /В. Семко/, 279
Ісламський фундаменталізм /О. Борділовська/, 280

К

Кабінет Міністрів /Л. Угрин/, 283
Картина світу етнічна /Е. Афонін/, 283
Католицизм політичний /Т. Курпій/, 284
Кафедра політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури /С. Перегуда/, 285
Кафедра політичних наук Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова /О. Бабкіна/, 285
Кафедра політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського /С. Намкіна/, 286
Кафедра політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету /Г. Невинна/, 287
Кафедра політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили /М. Іванов/, 287
Кафедра політології Дніпропетровського національного університету імені Олеса Гончара /В. Кривошеїн/, 288
Кафедра політології Донецького національного університету /Т. Нагорняк/, 288

- Кафедра політології і державного управління Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» /*М. Лендвел*/, 289
- Кафедра політології Запорізького національного університету /*С. Цокур*/, 290
- Кафедра політології Львівського національного університету імені Івана Франка /*Л. Мандзій, С. Була*/, 290
- Кафедра політології Миколаївського національного університету ім. Василя Олександровича Сухомлинського /*Н. Ніколаєнко*/, 291
- Кафедра політології Національного університету «Києво-Могилянська академія» /*О. Дем'янчук*/, 291
- Кафедра політології Національного університету «Острозька академія» /*В. Лебедюк*/, 292
- Кафедра політології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова /*М. Мілова*/, 292
- Кафедра політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника /*В. Марчук, С. Матвієнків*/, 293
- Кафедра політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки /*В. Бортніков, О. Ярош*/, 294
- Кафедра політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка» /*Л. Дорош, У. Ільницька, Ю. Тишкун, Я. Турчин*/, 294
- Кафедра політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля /*Г. Щедрова*/, 295
- Кафедра політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди /*Л. Денисенко*/, 296
- Кафедра правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка /*С. Щудло*/, 297
- Кафедра соціології і політології Одеської національної академії зв'язку ім. О. С. Попова /*А. Сіленко*/, 297
- Кафедра соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» /*М. Требін*/, 297
- Кафедра суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету /*В. Корнієнко*/, 298
- Кафедра теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка /*В. Денисенко*/, 299
- Кваліфікована більшість /*Г. Зеленько*/, 299
- Квота виборча (метр виборчий) /*Б. Дем'яненко, О. Ярош*/, 299
- Квоти гендерні /*О. Ярош*/, 301
- Кількісні методи політичних досліджень /*М. Сомов*/, 302
- Київський протокол /*Л. Угрин*/, 303
- Клас інтелектуалів /*О. Александрова*/, 303
- Коаліційний уряд /*В. Малиновський*/, 305
- Козацько-гетьманської доби політична думка /*О. Кресін*/, 305
- Колективна безпека /*Л. Угрин*/, 307
- Колоніалізм /*В. Терещенко*/, 308
- Компетентність політична /*Н. Лепська*/, 309
- Компроміс політичний /*Є. Перегуда, С. Місержи*/, 310
- Комунікаційна політика /*Л. Угрин*/, 311
- Комунітаризм /*В. Бліхар*/, 312
- Конвергентна інтерактивна комунікація /*М. Лапкіна*/, 312
- Консенсус політичний /*Л. Герасіна*/, 313
- Консерватизм /*Г. Куц*/, 315
- Консолідація /*Г. Шипунов*/, 317
- Конституція Пилипа Орлика /*Т. Бевз*/, 317
- Конструкція знакова політична /*О. Павлушин*/, 318
- Консультації з громадськістю /*В. Малиновський*/, 319
- Контамінація /*Є. Юрійчук*/, 320
- Контреліта /*А. Митко*/, 321
- Контроль громадський /*В. Малиновський*/, 322
- Конфлікт міжнародний /*Т. Сидорук*/, 323
- Конфлікт пам'ятей /*О. Волянук*/, 324
- Конфлікти політичні /*О. Маруховська-Картунова*/, 325
- Конформізм /*А. Соловійова*/, 326
- Конформність /*А. Соловійова*/, 327
- Конфронтація політична /*Л. Угрин*/, 328

- Концепція спонтанних порядків** /С. Орлов/, 328
Кооптація /Л. Панасюк/, 330
Кордон /М. Генік/, 331
Корінний народ /П. Долганов/, 331
Корпоративне громадянство /Н. Хома/, 332
Корпоратизм /М. Остапенко/, 333
Корупція /Л. Герасіна/, 335
Кратологія в Україні /Б. Дем'яненко/, 336
Кратологія зарубіжна /Б. Дем'яненко/, 338
Криза політична /Л. Герасіна/, 340
«Круглий стіл» /М. Требін/, 341
Культура миру /М. Генік/, 342
Курія /О. Кандюк/, 343
- Л**
- Латинідад («латиноамериканська сутність»)** /Ю. Омельченко/, 344
Латиноамериканський марксизм /Ю. Омельченко/, 345
Легітимація /О. Висоцький/, 346
Легітимність /Є. Цокур/, 347
Лібералізація /Г. Шипунов/, 348
Лібералізм /Г. Куц/, 349
Ліберальне кредо «laissez faire» /Г. Куц/, 351
Лібертарний комунітаризм (лібертарний комунізм, лібертарний соціалізм, лібертарні ліві) /В. Зінченко/, 353
Лідер /І. Бурда/, 355
Ліга Націй /Л. Угрин/, 356
Лімітроф /Н. Лепська/, 357
Лімологія /В. Лажнік/, 359
Лобізм політичний /І. Оніщенко/, 361
Лобіст /Н. Хома/, 361
Локальна демократія /С. Була/, 363
Людина-маса /В. Якубіна/, 364
Люстрація /Г. Зеленько/, 365
- М**
- Магдебурзьке право** /В. Северинюк/, 366
Мажоритарна виборча система /О. Вагіна/, 367
Мак'явеллізм /О. Лозовицький/, 369
Мальтузіанство /Л. Угрин/, 369
Мандат /Л. Угрин/, 370
Мандат депутатський /Г. Зеленько/, 370
Мандат імперативний /Г. Зеленько/, 371
Маніпулювання психологічне /М. Чабанна/, 371
Маніпуляція у політиці /І. Рибак/, 372
Маргінал політичний /С. Орлов/, 373
Маркетинг політичний /Л. Угрин/, 374
Масова комунікація /А. Митко/, 375
Масове суспільство /Л. Угрин/, 376
Масонство (франкмасонство) /О. Лозовицький/, 376
Махновський рух /Ю. Омельченко/, 378
Медіакратія /М. Лашкіна/, 378
Медіація /В. Гулай/, 380
Менеджмент конфліктний /О. Кіндратець/, 381
Метод розподілення мандатів /Ю. Левенець/, 382
Методологія політичної науки /Ю. Левенець/, 384
Мир /М. Генік/, 386
Мирний процес /М. Генік/, 387
Мігрант /Л. Угрин/, 388
Міграція /Л. Угрин/, 389
Міжетнічна комунікація /В. Гулай/, 389
Міжнародна організація /Л. Угрин/, 390
Міжнародний валютний фонд /Л. Угрин/, 391
Міністерство /В. Малиновський/, 392
Міністр /В. Малиновський/, 392
Місцева демократія /М. Лендьел/, 393
Місьцеве самоврядування /О. Александрова, В. Смолін/, 394
Місьцевий режим /М. Лендьел/, 395
Мобілізація політична /М. Требін/, 395
Мови регіональні (міноритарні) /С. Савойська/, 396
Мовна політика /С. Наумкіна, С. Ростецька/, 396
Моделі голосування /М. Бучин/, 398
Модерна держава /Л. Угрин/, 399
Модернізація мотивована /О. Кіндратець/, 400
«Мозкові центри» /Н. Ржевська/, 401
Молодіжна громадська організація /Я. Ярош/, 402
Монархізм /О. Лозовицький/, 403
Монархія /М. Требін/, 403
Мондіалізм /О. Лозовицький/, 404
Моніторинг політичний /М. Требін/, 405
Мораль етнічна /Е. Афонін/, 406
Мораль суспільна /О. Павлишин/, 406
Мультикультуралізм /С. Була/, 407
М'яка сила /А. Митко/, 408
- Н**
- Найбільшого сприяння принцип** /Л. Угрин/, 410
Натовп /Ю. Омельченко/, 410

Науки соціальні (суспільні) /Г. Куц/, 411
Наукові фахові видання з політичних наук /Н. Хома/, 412
Нацист /Л. Угрин/, 413
Націоналіст /Л. Угрин/, 413
Національна держава /О. Рудакевич/, 414
Національна ідея /С. Матвієнків/, 415
Національна меншина /П. Долганов/, 416
Національна політична культура /О. Рудакевич/, 417
Національний принцип /О. Рудакевич/, 417
Національно-територіальна автономія /І. Кресіна, В. Явір/, 418
Нація /І. Кресіна, В. Явір/, 418
Нація-держава /І. Кресіна, В. Явір/, 420
Невизнані держави /Т. Далявська/, 421
Нейтралітет /Л. Угрин/, 422
Ненасильницький опір /К. Семчинський/, 422
Необіхевіоризм /В. Северинюк/, 423
Неосвразійство /О. Кукарцев/, 425
Неоінституціоналізм /С. Перегуда/, 426
Неоконсерватизм /О. Бабкіна/, 427
Неокорпоратизм (сучасний корпоратизм) /М. Остапенко/, 428
Неолібералізм /О. Сорба/, 429
Неомарксизм /О. Сорба/, 430
Неоміфологізація політична /Н. Пробийглова/, 431
Неофашизм /Ю. Шайгородський/, 433
Непотизм /О. Дацаківська/, 433
Неприбуткова організація /Ю. Шайгородський/, 434
Нерівність соціально-політична /О. Кіндратець/, 435
Нетократія /М. Лашикіна/, 436
Нижчий клас (underclass) /О. Александрова/, 437
«Новий курс» /Е. Афонін/, 438

О

Об'єднання політичне /Л. Угрин/, 439
Об'єкт політичний /Л. Угрин/, 439
Обласна державна адміністрація /В. Малиновський/, 439
Оборона України /В. Смоляннюк/, 440
Община /Т. Лушагіна/, 441
Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства /Л. Угрин/, 441
Окупація /Л. Угрин/, 442

Олігархія /Е. Афонін, Т. Новаченко/, 442
Опозиція політична /Т. Опанасюк/, 443
Орвеллізм /В. Бушанський/, 444
Органи виконавчої влади /В. Малиновський/, 446
Органи місцевого самоврядування /Т. Лушагіна/, 446
Організація політична /Ю. Шайгородський/, 447
Особистість харизматична /Е. Афонін, Т. Новаченко/, 447
Охлократія /С. Орлов/, 448

П

Паблік рилейшнз /Л. Угрин/, 450
Пакт політичний /Л. Угрин/, 451
Пам'ять суспільна /О. Воляннюк/, 451
Панамериканізм /О. Кукарцев/, 453
Панарабізм /О. Кукарцев/, 453
Панафриканізм /О. Кукарцев/, 454
Пангерманізм /О. Кукарцев/, 454
Пан'європеїзм /Т. Сидорук/, 455
Панісламізм /О. Кукарцев/, 456
Панорама політологічних студій /Г. Невинна/, 457
Панславізм /О. Кукарцев/, 457
Пантюркізм /О. Кукарцев/, 457
Парламентаризм /Л. Павлова/, 458
Партикуляризм /Л. Угрин/, 460
Партійних систем типи /Т. Куррій/, 460
Партія кадрова /М. Чабанна/, 461
Партологія /П. Молочко/, 461
Патріотизм героїчний /О. Кіндратець/, 463
Пацифізм /М. Генік/, 464
Пекінська декларація та Платформа дій /Н. Хома/, 464
Переговори /М. Генік/, 465
Перонізм /Ю. Омельченко/, 465
Планування політичне /Т. Панченко/, 466
Плебісцит /І. Хаврук/, 467
Плюралізм /Е. Афонін, Т. Новаченко/, 468
Позитивний мир /М. Генік/, 469
Полемологія /В. Семко/, 470
Поліархія /М. Требін/, 471
Поліс /В. Корнієнко/, 472
Політизація етнічності /О. Картунов/, 473
Політика /Ю. Левенець/, 474
Політика внутрішня /В. Малиновський/, 477
Політика мультикультуралізму /М. Остапенко/, 477

- Політика незгоди /І. Гомза/, 479
Політика пам'яті /О. Волянчук/, 480
Політика регіональна /В. Малиновський/, 481
Політико-правові практики /Л. Герасіна/, 482
Політико-технологічна діяльність /Л. Хорішко/, 483
Політична відповідальність /С. Наумкіна/, 484
Політична географія /В. Лажнік/, 486
Політична економія /О. Лозовицький/, 487
Політична іммобільність /І. Поліщук/, 489
Політична комунікація /О. Висоцька/, 490
Політична корупція /Г. Кохан/, 491
Політична культура /В. Кривошеїн/, 493
Політична мова /Н. Шевчук/, 494
Політична наука /О. Бабкіна/, 495
Політична наука Великої Британії /О. Лозовицький/, 497
Політична наука США /О. Лозовицький/, 499
Політична наука Франції /О. Лозовицький/, 500
Політична нація /І. Варзар/, 502
Політична партія /П. Молочко/, 503
Політична поведінка /В. Северинюк/, 505
Політична система /В. Кривошеїн/, 506
Політична стабільність /О. Максимова/, 507
Політична утопія /О. Лозовицький/, 508
Політичне консультування /Л. Хорішко/, 509
Політичний дискурс /Н. Шевчук/, 510
Політичний діловий цикл /М. Чабанна/, 511
Політичний капітал /Ю. Золотарьова/, 512
Політичний курс і економічна лінія /О. Чемшит/, 513
Політичний міф /Ю. Шайгородський/, 514
Політичний наблік релієшнз /М. Сомов/, 516
Політичний простір /В. Малиновський/, 517
Політичний процес /О. Новакова/, 518
Політичний світ /В. Кривошеїн/, 519
Політичний спічрайтинг /О. Шиманова/, 520
Політичний стереотип /О. Шерман/, 521
Політичний текст /Н. Шевчук/, 522
Політичний фандрайзинг /О. Шиманова/, 523
Політичний флешмоб /О. Шерман/, 524
Політичний GR-менеджмент /О. Шиманова/, 525
Політичні зміни /Л. Радченко/, 525
Політичні інститути /П. Молочко/, 527
Політичні інтереси /Л. Радченко/, 528
Поляризація соціальна /Ю. Золотарьова/, 530
Популізм /О. Лозовицький/, 530
Порівняльна політологія /О. Кіндратець/, 531
Портрет політичний /Т. Панченко/, 533
Порядок денний політики /Т. Семігіна/, 534
Посади політичні /В. Малиновський/, 535
Постбіхевиоризм /В. Северинюк/, 536
Постімперіалізму теорії /В. Зінченко/, 537
Постколоніальна однопартійність /С. Орлов/, 538
Постмодернізм /А. Гарбадин/, 539
Постструктуралізм /Н. Ларіна, Н. Куфтеріна/, 540
Потреби /Л. Радченко/, 541
Права людини /Н. Гедікова/, 542
Право/ліве розрізнення політичних сил /Г. Куц/, 544
Праксеологія політична /В. Корнієнко/, 544
Президент /І. Батракова/, 545
Прем'єр-міністри України /Н. Хома/, 546
Примирення /М. Генік, М. Сенич/, 547
Принцип поділу влади /В. Малиновський/, 548
Прогнозування політичне /Н. Ржевська/, 549
Прогнозування стратегічне /Н. Ржевська/, 549
Прогресу теорія /Е. Афонін/, 550
Проектування політичне /Т. Панченко/, 552
Пропаганда /Л. Смола/, 553
Пропозиція політична /В. Малиновський/, 555
Пропорційна виборча система /О. Вагіна/, 555
Протест політичний /О. Кандюк/, 557
- Р**
- Рада Європейського Союзу /М. Чабанна/, 558
Рада Європи /М. Чабанна/, 558
Радикалізм /Е. Афонін, Т. Новаченко/, 560
Радянська асоціація політичних (державних) наук (РАП(Д)Н) /О. Федорчук/, 561
Районна державна адміністрація /В. Малиновський/, 562
Революція /Е. Афонін/, 563
Революція антигиталітарна /О. Ткач/, 564
Регіон /Т. Панченко/, 565
Регіоналізація /Т. Панченко/, 566
Регіоналізм /Т. Панченко/, 567
Регіоналістика політична /Т. Панченко/, 568
Режим політичний /Е. Афонін, Т. Новаченко/, 569
Резолюція недовіри (осуду) /В. Малиновський/, 570
Реміфологізація політична /Н. Пробийголова/, 571

Репатратріація /Л. Угрин/, 572
 Республіка /М. Требін/, 572
 Ресурси виборчої кампанії /М. Бучин/, 573
 Ресурсне прокляття /І. Гомза/, 574
 Референдум /Е. Афонін, Т. Новаченко/, 575
 Реформа політична /Л. Герасіна/, 577
 Ризик політичний /В. Кривошеїн/, 577
 Римський клуб /В. Горбатенко/, 579
 Ринковий соціалізм /Ю. Шайгородський/, 581
 Ритуал політичний /Л. Угрин/, 582
 Рівне виборче право /Є. Юрійчук/, 583
 Рівні можливості жінок і чоловіків /Л. Літвін/, 584
 Рівність гендерна /О. Ярош/, 585
 Русифікація /Л. Угрин/, 585

С

Саснтологічний квадрат (СЛК) /Л. Варзар/, 588
 Самовизначення політичне /Л. Угрин/, 588
 Самоврядування /С. Була/, 589
 Свідомість політична /Е. Афонія, Т. Новаченко/, 590
 Світова політика /Ю. Тишкун/, 592
 Свободи політичні /П. Дьомкін/, 593
 Сегрегація /О. Висоцька/, 594
 Сексизм /О. Кириленко/, 595
 Семіотика політики /О. Павлишин/, 595
 Сепаратизм /С. Орлов/, 596
 Сепаратизм мовно-політичний /С. Савойська/, 597
 Сепаратист /Л. Угрин/, 598
 Середній клас /О. Александрова/, 599
 Середньовічна політична думка /Н. Хома/, 600
 Символіка політична /П. Дьомкін/, 601
 Система альтернативного голосу /Р. Чупрін/, 602
 Система виборча /Б. Дем'яненко/, 603
 Система виборча двораундова /Р. Чупрін/, 604
 Система двопартійна (біпартизм) /Б. Дем'яненко/, 605
 Система єдиного голосу, що передається /Р. Чупрін/, 607
 Система міжнародна /Т. Сидорук/, 608
 Система політична /Е. Афонін, Т. Новаченко/, 609
 Система стримувань і противаг /В. Малиновський/, 611
 Системна версія теорії демократії /М. Требін/, 612

Сіонізм /О. Кукарцев/, 613
 Солідарність /Е. Афонін/, 614
 Соціал-демократизм /О. Кириленко/, 615
 Соціалізація політична /М. Чабанна/, 616
 Соціалізм /О. Кириленко/, 617
 Соціалізм християнський /Т. Купрій/, 618
 Соціаліст /Л. Угрин/, 619
 Соціальна держава /Н. Хома/, 619
 Соціальна модель /Н. Хома/, 621
 Соціальна напруга /О. Максимова/, 621
 Соціальна політика /Т. Семігіна/, 622
 Соціальний капітал /О. Александрова, В. Варинський/, 623
 Спільноти територіальні соціально-політичні /С. Савойська/, 624
 Спіндокторінг /А. Митко/, 625
 Спонтанних порядків концепція /С. Орлов/, 627
 Стабільність політична /В. Гошовська/, 628
 Стагнація політична /С. Орлов/, 629
 Сталий розвиток /О. Кириленко/, 630
 Сталінізм /О. Докаш/, 632
 Сталініст /Л. Угрин/, 633
 Статус політичний /Л. Угрин/, 633
 Стратегія воєнна /В. Смолянчук/, 633
 Стратифікація суспільства соціально-політична /І. Оніщенко/, 634
 Структуралізм /Н. Ларіна, Н. Куфтеріна/, 635
 Суб'єкти і об'єкти політики /О. Бабкіна/, 636
 Субкультура політична /С. Денисюк/, 638
 Субсидіарність /Т. Лушагіна/, 639
 Суверенітет /Т. Сидорук/, 640
 Суспільний прогрес /М. Требін/, 641
 Суспільні капітали /Т. Нагорняк/, 642
 Суспільні рухи /Л. Угрин/, 643
 Суспільство /О. Ткач, Н. Ларіна/, 644
 Суспільство споживання /А. Соловйова/, 645
 Суфражизм /О. Сорокопуд/, 646
 Сфера /І. Варзар/, 647
 Сюрреалізм політичний /Н. Хома/, 648

Т

Тактика політична /М. Шабанов/, 649
 Теледемократія /А. Митко/, 649
 Теологія звільнення /Ю. Омельченко/, 650
 Теорії демократії /О. Бабкіна/, 651
 Теорії електоральної поведінки /В. Бунь/, 652
 Теорії еліти /В. Місютіна/, 653
 Теорії масового суспільства /О. Ткач/, 655

- Теорії походження держави /Н. Лепська/, 656
 Теорії прийняття політичних рішень /М. Чабанна/, 658
 Теорія «залежності» (теорія «залежного розвитку») /Г. Шипунов/, 659
 Теорія «комп'ютерної демократії» /О. Карчевська/, 660
 Теорія комунікативної дії /А. Гарбадин/, 661
 Теорія конвергенції /О. Патинок/, 662
 Теорія міських режимів /О. Новакова/, 663
 Теорія пасіонарності (пасіонарна теорія етногенезу) /Г. Невинна/, 664
 Теорія трансакційних видатків /М. Чабанна/, 665
 Території віртуальні /О. Висоцька/, 666
 Територія /Т. Нагорняк/, 667
 Тероризм /М. Требін/, 668
 Тероризм біологічний /М. Требін/, 669
 Тероризм етнічний /М. Требін/, 670
 Тероризм комп'ютерний (кібертероризм) /М. Требін/, 671
 Тероризм космічний /М. Требін/, 673
 Тероризм лівий /М. Требін/, 674
 Тероризм міжнародний /М. Требін/, 675
 Тероризм правий /М. Требін/, 676
 Тероризм релігійний /М. Требін/, 677
 Тероризм хімічний /М. Требін/, 678
 Тероризм ядерний /М. Требін/, 679
 Тетчеризм /О. Ярош/, 681
 Техніки е-участі /А. Митко/, 681
 Технодемократія /М. Требін/, 682
 Технократія /О. Ткач, Н. Куфтеріна/, 683
 Технології виборчі /І. Поліщук/, 684
 Технології легітимації політичної влади /О. Висоцький/, 685
 Технології політичні /С. Денисюк/, 687
 Тимократія /А. Супруненко/, 689
 Тиранія /А. Супруненко/, 689
 «Тіньовий кабінет» /В. Малиновський/, 690
 Ток-шоу /Н. Лепська/, 691
 Толерантність /Г. Шипунов/, 692
 Тоталітаризм /О. Докаш/, 693
 Традиції політичні /М. Фоломеєв/, 694
 Транзит (перехід) /Г. Шипунов/, 696
 Транзит демократичний /Т. Бельська/, 697
 Транзитологія /Г. Шипунов/, 697
 Транснаціональний капіталістичний клас (глобальний капіталістичний клас) /О. Александрова/, 699
 Транснаціональні корпорації (ТНК) /І. Алексєєнко/, 700
 Трансперенсі Інтернешнл (Transparency International) /Г. Кохан/, 701
 Тренд політичний /Л. Угрин/, 701
- У**
- Узурпація /С. Орлов/, 703
 Українська асоціація політологів (УАП) /О. Федорчук/, 704
 Український економічний націоналізм /П. Долганов/, 704
 Український інтегральний націоналізм /О. Зайцев/, 706
 Українсько-російсько-мовний quadrivium /С. Савойська/, 708
 Ультиматум /Л. Харченко/, 709
 Управління політичне /В. Малиновський/, 710
 Уряд /В. Малиновський/, 710
 Уряд однопартійний /В. Малиновський/, 711
 Установа етнічна /Е. Афонін/, 711
 Утилітаризм /В. Денисенко/, 712
- Ф**
- Фабіанство /Ф. Кирилюк/, 713
 Федералізація /Т. Панченко/, 713
 Федералізм /Т. Панченко/, 714
 Фемінізм «першої хвилі» /О. Зінченко/, 715
 Фемінізм «другої хвилі» (неофемінізм, сучасний фемінізм) /О. Зінченко/, 717
 Фемінізм «третьої хвилі» /О. Зінченко/, 718
 Філіація /С. Орлов/, 719
 Форма держави /В. Містютіна/, 720
 Франкфуртська школа /А. Соловійова/, 720
 Французька політична наука /О. Федорчук/, 721
 Фундаменталізм /Т. Опанасюк/, 723
 Функції політології /А. Супруненко/, 724
 Функціонер політичний /Л. Угрин/, 725
- Х**
- Халіфат /О. Кресін/, 726
 Харизма /Л. Овсянкіна/, 727
 Хартленд і Римленд /Ю. Омельченко/, 728
 Хвиля демократизації /М. Требін/, 729
 Холодна війна /Н. Лепська/, 731
 Хронополітика /В. Климончук/, 732
 Хунта /С. Куцєпал/, 733

Ц

Цензи виборчі /Б. Дем'яненко/, 734
Цензура /А. Митко/, 735
Централізація /Л. Угрин/, 736
Центральна виборча комісія (ЦВК)
/Н. Хома/, 737
Центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом /В. Малиновський/, 737
Цивілізаційна ідентичність /Т. Вакулова/, 737
Цивілізація /Т. Вакулова/, 739
Цинізм політичний /Л. Угрин/, 740
Цінність політична /А. Ярошенко/, 741
Цінності етнічні /Е. Афонін/, 742

Ч

Чартизм /О. Сорба/, 744
Час політичний /М. Требін/, 744
«Четверта влада» /Л. Угрин/, 745

Чикано /Н. Хома/, 746
Чинник політичний /Т. Вакулова/, 746
Чинник цивілізаційний /Т. Вакулова/, 747
Чоловіча громадська організація /О. Ярош/, 748
Чужинець політичний /А. Гарбадин/, 749
Чутки політичні /В. Семко/, 750

Ш

Шаріат /О. Кресін/, 753
Шенгенська угода /В. Климончук/, 753

Я

Ядерна зброя /С. Куцепал/, 754
Якісні методи політичних досліджень
/М. Сомов/, 755
Ялтинська європейська стратегія (YES)
/Н. Хома/, 756

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

1. **Авдєєнко Олена Дмитрівна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури; link_s_m@voliacable.com
2. **Александрова Олена Станіславівна** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка; ESAleksandrova@yandex.ru
3. **Алексєєнко Ірина Вікторівна** – доктор політичних наук, професор, декан соціально-гуманітарного факультету, завідувач кафедри політології та правознавства Бердянського державного педагогічного університету; irina_alekseenko@yahoo.com
4. **Афонін Едуард Андрійович** – доктор соціологічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри державної політики та управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президентіві України; brafonin@gmail.com
5. **Бабкіна Ольга Володимирівна** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Інституту політології та права НПУ імені М.П. Драгоманова; neosconservator@yandex.ru
6. **Бандурка Анна Сергіївна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Інституту соціальних наук і самоврядування ім. Г. Алієва МАУП, заступник завідувача кафедри соціології та соціальної роботи Інституту соціальних наук і самоврядування ім. Г. Алієва МАУП; bandurka.as@gmail.com
7. **Батракова Ірина Вікторівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Кримського інженерно-педагогічного університету; batrakova.irina72@mail.ru
8. **Бєвз Тетяна Анатоліївна** – доктор історичних наук, доцент, головний науковий співробітник відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; bevzta@bigmir.net
9. **Бекешкіна Ірина Еरिकівна** – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України, директор фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва; Iryna@dif.org.ua
10. **Бєльська Тетяна Валентинівна** – кандидат наук з державного управління, докторант кафедри державної політики та управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президентіві України; tanya_belska@ukr.net
11. **Блїхар В'ячеслав Степанович** – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, політології та юридичної логіки Львівського університету внутрішніх справ; blikharv@ukr.net
12. **Борділовська Олена Анатоліївна** – доктор політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка; olbord@ukr.net
13. **Бортніков Валерій Іванович** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки; bortnikov.v@gmail.com
14. **Була Світлана Петрівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка; bula_sv@ukr.net
15. **Бунь Вікторія Вікторівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка; boon.vika@gmail.com

16. **Бурда Інна Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва та архітектури; inna.burda@mail.ru
17. **Бучин Микола Антонович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка»; buchyn@ukr.net
18. **Бушанський Валентин Вікторович** – доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; w.w.bushansky@mail.ru
19. **Вагіна Олена Миколаївна** - кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Запорізького національного університету; V-Elena@i.ua
20. **Вакулова Тетяна Володимирівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри історії та соціально гуманітарних наук Севастопольського міського гуманітарного університету; vakulo1@yandex.ru
21. **Варзар Іван Михайлович** – доктор політичних наук, професор кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, академік Української Академії політичних наук; im_varzar@mail.ru
22. **Варинський Владислав Олексійович** - аспірант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (м. Одеса); N1ce992@mail.ru
23. **Васильчук Євген Олегович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри державного управління і соціально-політичних наук Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького; vasilchuk84@bk.ru
24. **Висоцька Ольга Євгенівна** – доктор філософських наук, доцент, декан факультету відкритої освіти, завідувач кафедри філософії випереджаючої освіти та управління інноваційною діяльністю Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти; kafedraviposvitu@gmail.com
25. **Висоцький Олександр Юрійович** – доктор політичних наук, професор кафедри історії та українознавства Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ); gumf@i.ua
26. **Воляннюк Ольга Ярославівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Інституту політології та права НПУ імені М.П. Драгоманова; volyanyuk@ukr.net
27. **Гарбадин Андрій Стефанович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка; garbadin@gmail.com
28. **Гедікова Наталя Пилипівна** – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»; alexsandr-odessa@ukr.net
29. **Герасіна Людмила Миколаївна** – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»; kafedrasoc@ukr.net
30. **Головко Ірина Валентинівна** – кандидат політичних наук, асистент кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»; zasadik@mail.ru
31. **Гомза Іван Анатолійович** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська Академія»; iv.gomza@gmail.com
32. **Горбатенко Володимир Павлович** - доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; stateandlaw@ukr.net
33. **Горло Наталя Віталіївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Запорізького національного університету; ngml@rambler.ru

34. **Гошовська Валентина Андріївна** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри парламентаризму та політичного менеджменту, директор Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів НАДУ при Президентіві України; vag_06@mail.ru
35. **Гулай Василь Васильович** – доктор політичних наук, в.о завідувача кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка»; whulay@ Rambler.ru
36. **Геник Микола Антонович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника; genyk@wp.eu
37. **Далявська Тетяна Петрівна** – магістр з «Міжнародної інформації», асистент кафедри суспільних наук та здобувач Університету економіки та права «КРОК» (м. Київ); Daliavska-T@yandex.ua
38. **Дащаківська Оксана Юріївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка; dashchakivska@gmail.com
39. **Дем'яненко Борис Леонідович** – доктор політичних наук, професор кафедри політології, декан історичного факультету ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; _dem-@mail.ru
40. **Дем'янчук Олександр Петрович** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська Академія»; Demyanchuk@ukma.kiev.ua
41. **Денисенко Валерій Миколайович** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка; denyvale@gmail.com
42. **Денисенко Ірина Дмитрівна** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди; iden-63@mail.ru
43. **Денисюк Світлана Георгіївна** – доктор політичних наук, професор кафедри кафедри суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету; sg_denisjuk@mail.ru
44. **Дзюбань Олександр Петрович** – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»; a_dzeban@ukr.net
45. **Докаш Оксана Юріївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету; sanax79@mail.ru
46. **Дорош Леся Олексіївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка»; politology.nulrp@gmail.com
47. **Долганов Петро Сергійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету; petro_dolganov@mail.ru
48. **Дьомкін Петро Олексійович** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури; yevgennn@ukr.net
49. **Зайцев Олександр Юрійович** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету; zaytsev@ucu.edu.ua
50. **Зеленько Галина Іванівна** – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; zgalina@ukr.net

51. **Зінченко Віктор Вікторович** – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Інституту суспільства Київського університету ім. Б. Грінченка, головний науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України, завідувач кафедри менеджменту Українського гуманітарного інституту, керівник Міжнародної лабораторії освітніх технологій Центру гуманітарної освіти НАНУ, дійсний член The Philosophical Pedagogy Association та Towarzystwa Pedagogiki Filozoficznej im. Bronisława F.Trentowskiego; zinchenko.72@mail.ru
52. **Зінченко Олена Володимирівна** – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»; lenazin@mail.ru
53. **Золотарьова Юлія Іванівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та політології політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»; malaglazuvjva@mail.ru
54. **Іванов Микола Семенович** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили; ins8@mksat.net
55. **Ільницька Уляна Вікторівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка»; iuv11@i.ua
56. **Кандюк Олексій Богданович** – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; el-duke@mail.ru
57. **Картунов Олексій Васильович** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Університету економіки та права «КРОК» (м. Київ), Заслужений діяч науки і техніки України, академік Української академії політичних наук; krok@krok.edu.ua
58. **Карчевська Олена Василівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля; politolog@yandex.ru
59. **Кириленко Олеся Миколаївна** – доктор соціологічних наук, професор кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету; olesya.kirilenko@gmail.com
60. **Кирилюк Федір Михайлович** – доктор філософських наук, професор кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Української академії політичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України; politia@i.ua
61. **Кіндратець Олена Миколаївна** – доктор політичних наук, професор кафедри політології Запорізького національного університету; kin-el@yandex.ua
62. **Климончук Василь Йосифович** – доктор політичних наук, професор кафедри політології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, директор навчально-методичного центру політичних та євроінтеграційних досліджень; vklym64@gmail.com
63. **Корнієнко Валерій Олександрович** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри суспільно-політичних наук Вінницького національного технічного університету; valkorney@mail.ru
64. **Кохан Галина Вікторівна** – кандидат політичних наук, головний консультант аналітично-інформаційного відділу Національного інституту стратегічних досліджень; halyna.kokhan@gmail.com
65. **Кресін Олексій Веніамінович** – кандидат юридичних наук, доцент, член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права, завідувач Центру порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; okresin@gmail.com

66. **Кресіна Ірина Олексіївна** – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави та права імені В. М. Корещького НАН України; polit@ln.ua
67. **Кривошеїн Віталій Володимирович** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; 1-704@i.ua
68. **Кукарцев Олег Вікторович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка»; kuka-oleg@yandex.ru
69. **Купрій Тетяна Георгіївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка; kupriyt@ukr.net
70. **Куфтеріна Наталія Сергіївна** – кандидат медичних наук, асистент кафедри неврології Харківського національного медичного університету, магістрант Національної академії державного управління при Президентові України; nskufterina@gmail.com
71. **Куц Галина Михайлівна** – доктор політичних наук, професор кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; galyna.kuts@i.ua
72. **Куцєпал Світлана Вікторівна** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних навчальних дисциплін Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»; svkutsepal@rambler.ru
73. **Куць Олексій Маркович** – доктор філософських наук, професор кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; koots.yuriy@gmail.com
74. **Лажнік Володимир Йосипович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства і міжнародних відносин Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки; lazchnik-vi@rambler.ru
75. **Ларіна Наталія Борисівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри парламентаризму та політичного менеджменту, перший заступник директора Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів НАДУ при Президентові України; laginanb@yandex.ru
76. **Лашкіна Марія Григорівна** – кандидат наук з державного управління, докторант кафедри державної політики та управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президентові України; maria.lashkina@gmail.com
77. **Лебедюк Віталій Миколайович** – кандидат наук з державного управління, ст.викладач, завідувач кафедри політології Національного університету «Острозька академія»; vitalii.lebediuk@gmail.com
78. **Левенець Юрій Анатолійович** – доктор політичних наук, академік НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; iriend@compuserv.com.ua
79. **Лендель Мирослава Олександрівна** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету; mlendel@bagel.com.ua
80. **Лепська Наталія Володимирівна** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології Запорізького національного університету; nata-v-l@mail.ru
81. **Літвін Лілія Анатоліївна** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля; lilichka12345@gmail.com

82. **Лозовицький Олександр Станіславович** – кандидат політичних наук, доцент, здобувач кафедри державної політики та управління політичними процесами НАДУ; lozovytyski@gmail.com
83. **Лушагіна Тетяна Вікторівна** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили м. Миколаїв; tetianalushagina@mail.ru
84. **Максимова Олена Миколаївна** – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету; astarta_05@mail.ru
85. **Макух Оксана Євгенівна** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка»; oksmakukh@yandex.ua
86. **Малиновський Валентин Ярославович** – доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки; valentyn.volyn@gmail.com
87. **Мандзій Любомира Степанівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка; l.mandziy@meta.ua
88. **Маруховська-Картунова Ольга Олександрівна** – кандидат філософських наук, доцент, заступник завідувача кафедри суспільних наук Університету економіки та права «КРОК» (м. Київ); krok@krok.edu.ua
89. **Маруховський Олег Олександрович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та інформації Університету економіки та права «КРОК» (м. Київ); krok@krok.edu.ua
90. **Марчук Василь Васильович** – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника; vmarchuk@ukr.net
91. **Матвієнків Світлана Миколаївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника; smatvienkiv@gmail.com
92. **Меркотан Катерина Пилипівна** – кандидат політичних наук, незалежний дослідник, м. Борне Суліново, Республіка Польща; ytopriya@ukr.net
93. **Митко Антоніна Миколаївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки; ant80@meta.ua
94. **Михайловська Оксана Георгіївна** - кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля; ks-04@mail.ru
95. **Мілова Марія Іллівна** – доктор політичних наук, професор, заступник завідуючого кафедрою політології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; milovamari@mail.ru
96. **Місержи Світлана Дмитрівна** – доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури, кандидат політичних наук; miserzhy@ukr.net
97. **Місютіна Вікторія Іванівна** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної політики Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова; vitavyhrova@mail.ru
98. **Молочко Павло Олександрович** - кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; p.molochko@chnu.edu.ua +

99. **Нагорняк Тетяна Леонтіївна** – доктор політичних наук, доцент кафедри політології Донецького національного університету; tatyananagornyak@mail.ru
100. **Наумкіна Світлана Михайлівна** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (м. Одеса); svetlana.naumkina@gmail.com
101. **Невинна Галина Ярославівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету; nevnna1@gmail.com
102. **Ніколасенко Наталія Олександрівна** – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського; nikv-lad13@mail.ru
103. **Новакова Олена Вікторівна** – доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля; nev_lg@ukr.net
104. **Новаченко Тетяна Василівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри державної політики та управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президентові України; tatnov9@yahoo.com
105. **Овсянкін Людмила Анатоліївна** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка; lankovs@ipnet.ua
106. **Омельченко Юрій Васильович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського університету ім. Б. Грінченка; yvo@ukr.net
107. **Оніщенко Ірина Григорівна** – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародної економіки Національного університету харчових технологій; iryna.onishchenko@mail.ru
108. **Опанасюк Тетяна Анатоліївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету; kotik77708@mail.ru
109. **Орлов Сергій Федорович** – кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, політології та юридичної логіки Львівського державного університету внутрішніх справ; filosof@lvduvs.edu.ua
110. **Остапенко Марина Анатоліївна** – кандидат політичних наук, доцент, професор кафедри політичних наук Інституту політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова; m_ost@i.ua
111. **Павлишин Олег Володимирович** – кандидат юридичних наук, доцент, заступник начальника кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ; oleg55newmail@gmail.com
112. **Павлова Людмила Ісмаїлівна** – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля; pavlova4321@yandex.ru
113. **Панасюк Леонід Валерійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Київського університету ім.Б.Грінченка; panlev@ukr.net
114. **Панченко Тетяна Василівна** – доктор політичних наук, доцент кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; panchenkotetyana@gmail.com
115. **Патинюк Оксана Петрівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної політики Інституту соціальної роботи та управління НПУ імені М. П. Драгоманова (м. Київ); valpat@ukr.net
116. **Перегида Євген Вікторович** – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури; yev-gennn@ukr.net
117. **Піча Володимир Маркович** – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи відносин Національного університету «Львівська політехніка»; novsv2000@gmail.com

118. **Поліщук Ігор Олексійович** – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»; i_polischuk@ukr.net
119. **Пробийголова Наталія Володимирівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля; natarob@mail.ru
120. **Радченко Леся Миколаївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Інституту політології та права НПУ імені М. П. Драгоманова; crl_yurist@biquir.net
121. **Рибак Ірина Вікторівна** – старший викладач кафедри суспільних наук Університету економіки та права «КРОК» (м. Київ); ribka106@gmail.com
122. **Ржевська Ніна Федорівна** – доктор політичних наук, доцент, завідувача кафедрою міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету; rzhevaska@ua.fm
123. **Романюк Наталія Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства і міжнародних відносин, заступник декана факультету міжнародних відносин Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки; gonaiv@mail.ru
124. **Ростецька Світлана Іванівна** – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (м. Одеса); sveta-rost@mail.ru
125. **Рубан Алла Олексіївна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; ruban.vlad1991@mail.ru
126. **Рудакевич Олег Михайлович** – доктор політичних наук, професор кафедри *філософії та політології Тернопільського національного економічного університету*; rud_om@mail.ru
127. **Савойська Світлана Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури; savoyska@gmail.com
128. **Сахань Олена Миколаївна** – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»; sahan@datasvit.net
129. **Северинюк Валентин Матвійович** - доктор політичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету (м. Запоріжжя); severyniuk@ukr.net
130. **Семигіна Тетяна Валеріївна** – доктор політичних наук, професор кафедри соціальної роботи і практичної психології Академії праці, соціальних відносин та туризму; tv_sem@ukr.net
131. **Семко Вадим Леонідович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури; semko07@meta.ua
132. **Семченко Олександр Анатолійович** – кандидат політичних наук, докторант кафедри політології Одеської національної академії зв'язку ім. О. С. Попова; cfifc@yandex.ua
133. **Семчинський Костянтин Валерійович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України; semchynskyy@gmail.com
134. **Сенич Марія Володимирівна** – магістр політології, аспірант кафедри політології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, стипендіат Фонду ім. Ю. Мянвського Польської Академії Наук; senycz@wp.eu

135. **Сіленко Алла Олексіївна** – доктор політичних наук, професор, проректор з навчальної та виховної роботи Одеської національної академії зв'язку ім. О. С. Попова; silenko.alla@onat.edu.ua
136. **Сидорук Тетяна Віталіївна** – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія»; taniasydoruk@ Rambler.ru
137. **Смолін Віталій Олександрович** – аспірант кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка; smolin.vitaliy@gmail.com
138. **Смола Лідія Євстахіївна** – доктор політичних наук, професор, професор кафедри видавничої справи та редагування НТУУ «Київський політехнічний інститут»; lid-leo@ukr.net +
139. **Смолянюк Володимир Федорович** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; svf61@mail.ru
140. **Соловійова Анна Сергіївна** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили; guda85@mail.ru
141. **Сомов Максим Віталійович** – кандидат політичних наук, доцент, завідувач науково-дослідницьким відділом Кримського університету культури, мистецтв і туризму; msomov@mail.ru
142. **Сорба Олександр Михайлович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка; olexander357@gmail.com
143. **Сорокопуд Олександра Євгенівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка; olexandra@gmail.com
144. **Стряпко Антоніна Дмитрівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Інституту економіки та міжнародних відносин, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; sirotova@mail.ru
145. **Супруненко Анна Петрівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії Київського університету ім. Бориса Грінченка; annasup@ukr.net
146. **Терещенко Валерій Павлович** – асистент кафедри історії філософії Львівського національно університету імені Івана Франка; vtereshchenko@mail.ru
147. **Тихомирова Євгенія Борисівна** – доктор політичних наук, завідувач кафедри міжнародної інформації Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки; teb53@ukr.net
148. **Тишкун Юрій Ярославович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка»; jurko.tyshkun@gmail.com
149. **Ткач Олег Іванович** – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; tio19@ukr.net
150. **Требін Михайло Петрович** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»; tmp@e-mail.ua
151. **Турчин Ярина Богданівна** – доктор політичних наук, директор Інституту гуманітарних і соціальних наук, завідувач кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка»; turchynj@ukr.net
152. **Угрин Леся Ярославівна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка; uhryn_l@ukr.net

153. **Федорчук Оксана Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського; fedorchykoa@mail.ru
154. **Фоломеєв Максим Анатолійович** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних економічних відносин, директор Центру веб-комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; folomeev_ma@mail.ru
155. **Хаврук Ігор Анатолійович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету; igormctoll@ua.fm
156. **Харченко Людмила Вікторівна** – доктор політичних наук, старший викладач кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України; kharchenkonubip@mail.ru
157. **Хома Наталія Михайлівна** – доктор політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка; khoma.nata@gmail.com
158. **Хорішко Лілія Сергіївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Запорізького національного університету; lkhorishko@rambler.ru
159. **Цокур Євгеній Георгійович** – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології Запорізького національного університету; thcokur2004@ukr.net
160. **Чабанна Маргарита Валеріївна** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Кієво-Могилянська Академія»; chabanna@ukr.net
161. **Чайка Ірина Юріївна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету; thcokur2004@ukr.net
162. **Чемшит Денис Олександрович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Севастопольської філії Європейського університету; chemshit79@gmail.com
163. **Чемшит Олександр Олександрович** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету; fsn.sntu@gmail.com
164. **Чепуренко Яна Олексіївна** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри управління, інформаційно-аналітичної діяльності та євроінтеграції Інституту управління та економічної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова; yinform@ukr.net
165. **Чупрін Роман В'ячеславович** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили; admin@dofootball.com.ua
166. **Шабанов Михайло Олександрович** – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; Misha-Shabanov@rambler.ru
167. **Шайгородський Юрій Жанович** – доктор політичних наук, заслужений працівник освіти України, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, головний редактор журналу «Політичний менеджмент»; 23.00.01@ukr.net
168. **Шевчук Наталія Вячеславівна** – кандидат філологічних наук, завідувач кафедри менеджменту та соціально-гуманітарних дисциплін Львівської філії Європейського університету; tnvyache@gmail.com
169. **Шерман Олена Михайлівна** – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи Львівського державного університету безпеки життєдіяльності; lubtp@ukr.net

170. **Шиманова Ольга Володимирівна** – кандидат політичних наук, асистент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка; olga_shimanova@mail.ru
171. **Шипунов Геннадій** – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка; gennadij-shipunov@yandex.ua
172. **Щедрова Галина Петрівна** – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля; shedrova@snu.edu.ua
173. **Щудло Світлана Андріївна** – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедрою правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка; schudlo@ua.fm
174. **Юрійчук Євгенія Петрівна** – доктор політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету; genny.yu@gmail.com
175. **Явір Віра Анатоліївна** – кандидат політичних наук, науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; zhabchyk@gmail.com
176. **Якубіна Валентина Леонідівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка; valentina.jakubina@gmail.com
177. **Ярош Оксана Богданівна** – доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки; yarosho@gmail.com
178. **Ярош Ярослав Богданович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки; yarosh.yaroslav@gmail.com
179. **Ярошенко Алла Олександрівна** – доктор філософських наук, професор, директор Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова; allroshen@mail.ru, npu.socialwork@mail.ru

Навчальне видання

ПОЛІТОЛОГІЯ

Навчальний енциклопедичний словник-довідник

за ред. доктора політичних наук Хоми Н. М.

Керівник видавничого проекту *В. М. Піча*
Комп'ютерна верстка *О. М. Безотосний*

Підписано до друку з оригінал-макета __.__.2014 р.
Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. __,__.
Гарнітура Таймс Нью-Роман. Тираж __ прим. Перший наклад __ прим.
Замовлення № __-__.

Видавництво ПП «Новий Світ-2000»
а/с 5026, м. Львів-53, 79053, Україна, E-mail: novsv2000@gmail.com.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 59 від 25.05.2000 р., видане
Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Надруковано в поліграфічному центрі ПП «Новий Світ – 2000»